

Parts are not sold singly.

FASCICULE 10
UDYOGAPARVAN (2)

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

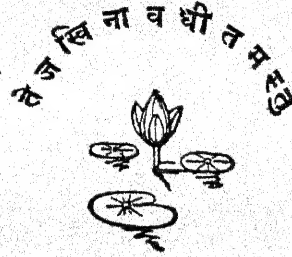
SHRIMANT BALASAHEB PANT PRĀTINIDHI; S. K. BELVALKAR; R. N. DANDEKAR;
S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR;
V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA;
RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN, S. J.†;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras, and Burma; the Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan, and Mysore States; the University of Bombay; and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1940

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; R. N. DANDEKAR;
S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR;
V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA;
RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN, S. J.†;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 6

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras, and Burma; the Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhabnagar, Phaltan, and Mysore States; the University of Bombay; and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1940

326

THE UDYOGAPARVAN.

BEING THE FIFTH BOOK OF THE MAHABHARATA

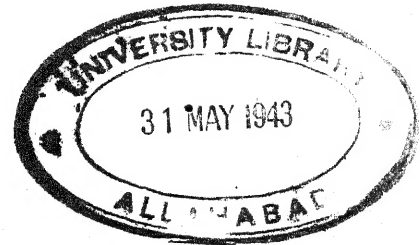
THE GREAT EPIC OF INDIA

920-86

CRITICALLY EDITED BY

SUSHIL KUMAR DE

PROFESSOR OF SANSKRIT, UNIVERSITY OF DACCA

79746

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1940

Fascicule 1 (pp. 1-400) of this volume appeared
in 1937; and fascicule 2, comprising the rest,
appeared in 1940.

*Printed in part at cost of a subvention from
the Trustees of the Mahabharata
Fund of Great Britain
in London*

All rights reserved

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona. Printed by Ramchandra
Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay.

CONTENTS OF VOLUME SIX

	PAGES
INTRODUCTION	I-XLIX
CONCORDANCES	I-LIII
ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS	LIV
TEXT AND CRITICAL NOTES OF THE UDYOGA	1-660
APPENDIX I ("ADDITIONAL" PASSAGES)	661-674
APPENDIX II (JAVANESE VERSION EXTRACTS)	675-687
APPENDIX III (ŚĀRADĀ COLLATIONS)	688-720
ADDENDA ET CORRIGENDA	721-738
ERRATA	739

ILLUSTRATIONS

FACSIMILE OF A DEVANĀGARĪ MS. OF THE UDYOGA DATED CA. A.D. 1566	FRONTISPIECE
ILLUSTRATION TO 5. 80. 36	FACING PAGE 332
FACSIMILE OF THE ŚĀRADĀ MS. OF UDYOGAPARVAN, INDIA OFFICE LIBRARY No. 6481 (3334)	... FACING PAGE 740.

८६
 दिरएस्योत्रिविष्टेष्टपांउवेष्टमदामसु॥उर्येधानामदाराऊकसेनेसदतारत॥सोबलेनवराजेंपत
 थाउःशासेनेम॥आरूपापकाराजन्मुहुकादिदमब्रवीदोउद्वककतेव्यपोउवानसदलोमका
 नोगवाममवचोब्रुदिवोबुदवस्पष्टएवत॥इदतस्ममशुश्राष्टवर्षधृगमिबिबितैपोउवानोऊरूपावकुडै
 त्ताकनयंक॥एयादतकठेनावाकसमंजायामददब्रवीतोमथ्यऊरूपाकोतयौतद्यकालोयमागतम
 यथावर्षेष्टरिज्ञानतथातक्रियतामिहिसमर्थमज्जदरणववायवपांडव॥दोपुद्याश्रपरिहृमस
 स्मरन्नुताषाजवयदर्थंरुत्रियासुतेगर्जतदितेमागत॥बलवीर्येचलोयविपरस्वप्युल्लाधवीपो
 रुष्टदरायनुतुकापस्यऊरुनिःकृतंयपरिक्रिस्यदीनस्यदीर्घकालोषितस्यच॥रुदयंकस्पनस्य
 ददिश्रयिर्ज्ञातस्यऊरुजलेज्ञानस्यशरस्यपरितन्त्रुगंधात॥आदिदवाज्ज्ञाकन्यकोपद्रस्य
 नदीपायनोयतनैमदवाकैकर्मणानेद्विभायता॥अवर्मणानतंवाशयंतःऊउरुषविडः॥अमिद्र
 एणवशांछानेराजस्यवडनर्भव॥बावर्षीशुद्यमानस्यतस्माऊरुतपोरुस्य॥अस्मादावर्षेपरानिष्टप्रदा

अतिक्लेशं नयत्यपि संबध्यताम् ॥ माध्याह्निकं यत्किमपि
 विदुर्नृणां आरंभेन अविच्छिन्नं निशुभं स्वर्णानुसृतं
 जायेताम् ॥ अकार्यं समुद्ररणादिभ्यः कात्यायिनः पाणिनीयौ विदुः ॥

विदुः उवाच ॥ सन्नादवा मातुर्गन्धमनुस्वायेतु वा खरीता विचित्रीयुः कृषानाकांशं सुखिनिर्द्वैतात्तान
 रं प्रसक्तो मुच्यते मायेका मया तावतो अथा मरीचिनः पादानां नम्यन्मया नम्यन्मया यच्छां शिष्यं ज्ञास्यति यच्छां
 यास्यति यच्छां तिलं हि ज्ञातं हि संतोऽस्त्रियं च यथा रक्षति न दमस्त्वित्येव यच्छां यच्छां यच्छां यच्छां यच्छां यच्छां
 निजातः अकार्यं कायेयं यच्छां बालं बलिनां शिथिली ॥ अथ दमनाय च यच्छां बलीति यच्छां कायेका मायेतेन
 रं दाम्भ्यं दमनाय यच्छां मयत्तवत्सवे सन्नुताया मानकांशं एरक्ष्णवति वयति यच्छां बलीति यच्छां यच्छां
 शिवदत्तति तिलोयश्चैव लब्धौ न समरमीयुः काचं दवा च यच्छां कृति या च मानो यच्छां संतासत सुपासत द
 एतनु योऽनिलं पाशदत्ताः यस्मिन् यथा वतीत्यामनुष्यस्मिन् स्थितवर्तिनो यच्छां संधीः साया चारासा
 यथा वर्तिताः सध्वमचारः साधुना प्रकृतयः धुरगाः शान्तानां बुद्धिः सूर्यः सवीवदकुविमदाः नाप्राशय्य
 तसवे मायुः कानदादुना विदुः उवाच ॥ अतिमानातिवादं यच्छां तया चानाक्षियाः काश्च विचि कि
 साच विदुः प्रादुर्भूता निघोषत एवा सयसीक्ताः ज्येतेषां सुषिदहिना ॥ एतानि यानवा ब्रूते न सुद्राजं

स्तदति अति किञ्च
 अदम्यम् ॥
 मरिचदत्तं निघोषं
 ६

स्वयंप्र

२६

दिर एमस्यो निविष्टेषु पांउ देषु मदानु ॥ दुर्योधना मदारो जकसे न स द्यारता ॥ सौबले न च राजे न
 थाऽऽशासे न च ॥ आस्त्यापकारराजं शुद्धं किमिदं मन्त्रं वातु उच्छ्रगं कृते त्वयं पांउ वानसदशो मका
 नो गवा मवचो ब्रूहि वा सुदेवं स्पृष्टवतः ॥ इदं ते सममुद्रासे वै रथं गमिष्विनि ॥ पांउ वानो जे रूपो वमुदे
 ला कं नयं करो ॥ यादतं केठनो वाको मंजया मददुष्वीतो मध्य उरुणां कौतयौ तथ का लोय मागतः ॥
 यथा वस्त्रं रिशानेन यातं क्रियतांति ॥ अमर्षं राज्यदरणं वनवासं वपांउ वा ॥ ज्यो पुद्याश्च परिहृतं सं
 स्मरं शुभं सान्ना ॥ यदर्थं कृषिया सुते गते दिने मा गते ॥ बले वीर्यं च लोयं वै परं यच्छां यच्छां यच्छां
 रुषं दशय नु बुद्ध्या पस्पृष्टं क्रिः कृति ॥ परिहृष्टं स्पदीनं स्पदी धीवा लोषितं स्पन्ना ॥ एतं स्पन्ना ॥ एतं स्पन्ना ॥
 तदिच्छयि ॥ यो तं स्पन्ना ॥ ज्ञाने जातं स्पष्टं स्पष्टं विदुः उवाच ॥ अति दमनाय कं स्पको पदं स्प
 नदी पायतु ॥ यदुक्तं मदे वा कं कर्मणा तद्विना यता ॥ अथ मीणा नतं वै राशतः उडुरुषं विडुः ॥ अमिना
 एणं वा यच्छा न राज्य स्पवडं न वै वा वावा यो मुधमान स्पते स्माडु रते पो रूपे ॥ अस्माद्वा वै पराजित्य प्रक

श्रु ५

वाग्मात्रेण २

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

The MSS. utilized for this edition of the Udyogaparvan are as follows:

I. N(orthern) Recension.

(a) North-western Group.

Śāradā (or Kāśmīrī) Version (Ś).

Ś₁ = London, India Office Library, No. 6481 (3834).¹

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kāśmīrī) Version (K).

K₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 60 of 1882-83.

Dated V. Sam. 1622 (ca. A.D. 1566)..

K₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 116 of 1884-87.

Dated Śaka (?) 1534 (ca. A.D. 1612).

K₃ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 162.

K₄ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 6042.

K₅ = Madras, Adyar Library, No. 35 B 146. Dated Śaka 1747 and V. Sam. 1881 (ca. A.D. 1825).

(b) Central Group.

Bengali Version (B).

B₁ = Dacca, University Library, No. 496.

B₂ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 10.

B₃ = Dacca, University Library, No. 2788. Dated Śaka 1644 (ca. A.D. 1722).

B₄ = Dacca, University Library, No. 1048.

B₅ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 3. Dated Śaka 1663 (ca. A.D. 1741).

Devanāgarī Versions other than K (D).

Devanāgarī Version of Nilakaṇṭha (Dn).

Dn₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 B of A. 1879-80.

Dn₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 271 of Viśrāmbāg II. Dated Śaka 1666 (ca. A.D. 1744).

Devanāgarī Version of Sarvajña-Nārāyaṇa (Ds).

Ds₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 168 of 1884-87.

Ds₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 83 of A. 1879-80.

Devanāgarī Composite Version (D).

D₁ = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15. Dated V. Sam. 1828 (ca. A.D. 1772).

¹ The collations of the Śāradā MS. (Ś₁) are given in Appendix III.

- D₁=Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1227. Dated V. Sam. 1662 (ca. A.D. 1606).
 D₂=Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1104. Dated V. Sam. 1668 (ca. A.D. 1612).
 D₃=Tanjore, Sarāswathi Mahal Library, No. 1156.
 D₄=Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 185 of 1891-95. Dated V. Sam. 1656 (ca. A.D. 1600).
 D₅=Baroda, Oriental Institute Library, No. 156. Dated V. Sam. 1760 (ca. A.D. 1704).
 D₆=Madras, Adyar Library, No. 34 L 58. Dated V. Sam. 1837 and Śaka 1708 (ca. A.D. 1781).
 D₇=Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882-83. Dated Śaka 1616 (ca. A.D. 1694).
 D₈=Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 488 of Viś-rāmbāg I.
 D₁₀=Madras, Adyar Library, No. 34 M 3. Dated Śaka 1688 (ca. A.D. 1766).

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

- T₁=Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 155.
 T₂=Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11826.

Grantha Version (G).

- G₁=Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11841.
 G₂=Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11854.
 G₃=Pudukottah, State Library, No. 260.
 G₄=Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 157.
 G₅=Poona, BORI, Mbh. Collection No. 76.

Malayālam Version (M).

- M₁=Cochin, State Library, No. 22.
 M₂=Cochin, Pāliyam MSS. Library, No. 928. Dated Kollam 1028 (ca. A.D. 1853).
 M₃=Malabar, Poomulli Mana Library, No. VII 301.
 M₄=MS. belonging to Ponnokkoṭṭu Mana Library, Alwaye, Travancore.
 M₅=MS. belonging to Killimaṅgalam Nambudiripād, Cochin.

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś₁

London, India Office Library, No. 6481 (3334). Folios 199, with about 15 to 20 lines to a page, but a large number of folios is missing; size 9 $\frac{1}{4}$ " × 6 $\frac{1}{2}$ ". Śāradā characters (of perhaps the 18th century). Indian paper.

The MS. is briefly described in the *Catalogue of Sanskrit and Prakrit MSS. in the India Office Library*, Vol. II, by Keith and Thomas (Oxford 1935), Pt. i, p. 862. This only known Śāradā exemplar of the Udyoga is unfortunately incomplete and fragmentary.

The beginning and end are both missing, and many intermediate folios are lost. The MS. begins with 3. 2. 1^a, and the last folio breaks off with 3. 193. 10^a. We have now only the following folios left: 3-10, 12, 14-20, 39-43, 45-46, 48, 51, 54-65, 67-69, 71-74, 76-80, 82-83, 86-87, 91-94, 96, 98-103, 106-114, 116-119, 121-122, 124-128, 131-133, 135-142, 144-148, 164-165, 168-171, 173-175, 177-179, 185-188, 190-191, 193, 199. The last folio bears the number 199 of the original scribe, but the serial number of existing folios, subsequently put in type by the Library, is 120. Since folio 24 appears to be a displaced folio from the Droṇaparvan, the actual number of existing folios of the Udyoga is 119, altogether 80 folios being lost.¹ Keith is of opinion that the MS. was written in the 18th century, which, from the script and appearance, is probable. The paper is frayed at the edges in most places, causing the loss of the text in some parts. The stanzas are not numbered, but the MS. has adhyāya numbers in a few cases, mostly wrongly. It sometimes gives the names of adhyāyas or episodes, and also of sub-parvans. It omits throughout *सप्त* or *सप्त* in the prose formula of reference. Marginal additions or corrections are very rare, but there are some interlinear corrections, and one or two cases which illustrate the process of contamination. Thus, after 5. 6. 2, it inserts a line (30*) *marginally*, which is not found in any of the superior K MSS. but is apparently taken over from some BD MSS. of the central group.

K₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 60 of 1882-83. Folios 274, with about 10 lines to a page; size 12 $\frac{1}{4}$ " × 5 $\frac{1}{4}$ ". Devanāgarī characters with occasional prsthamaṭrās. Dated Samvat 1622 (= ca. A.D. 1566). Indian paper.

Folios 60-89 appear to be written by a different but not modern hand; fol. 60 begins with 5. 37. 1 (with the reference) and fol. 89 ends with *mahārcir ani* in 5. 51. 17^e. In this part there are occasional marginal glosses on words and phrases, apparently by the same hand. Such glosses are found also in the first few folios of the MS. and only sporadically in the remaining parts. — The writing is clear and careful, and the marginal or interlinear corrections are not frequent, but there are a few marginal insertions. The stanzas are not numbered, but the adhyāyas are: fairly regularly up to our adhy. 69, but sporadically or *secunda manu* till our adhy. 80, and discontinued thereafter. The sub-parvan names are generally given, and occasionally we have the names of the adhyāyas or upākhyānas.

K₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 116 of 1884-87. Folios 175, with 16 to 18 lines to a page, size 11 $\frac{3}{4}$ " × 6 $\frac{3}{4}$ ". Devanāgarī characters with sporadic prsthamaṭrās. Dated 1534, but the part giving the *era* is torn; probably Śaka 1534 (= ca. A.D. 1612). Indian paper.

The writing is neither neat nor careful; the marginal corrections, more regular at the beginning, are sporadic and few. There are occasional marginal glosses, which are more frequent in the first 50 folios. The last ten folios are frayed or torn at the edges, causing loss of words or phrases. The names of sub-parvans are sporadically

¹ Keith's account of existing folios is not quite accurate.

given; neither the stanzas nor the adhyāyas are numbered. The MS. contains some short blanks, but the largest lacuna is from adhy. 41 to 69, of which the pagination, however, is continuous.

K₃

Baroda, Oriental Institute Library, No. 162. Folios 3-263, with 11 to 13 lines to a page. Size $12\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters, with frequent prsthānātrās. Old Indian paper.

The MS. is incomplete and fragmentary, breaking off after completing our adhy. 191; and the following intermediate folios are lost: 1, 2, 42-148. A large number of folios is frayed at the edges, and damaged by damp and worm-eaten on the lower margin. The MS. appears to be old, both from appearance and script; but at least two different hands can be recognized in the writing, folios 3-41 (ending with 5. 32. 15^a) being written by one hand with 11 lines to a page, and the rest by another hand with 12 to 13 lines to a page. Neither the adhyāyas nor the stanzas are numbered, while the names of sub-parvans, adhyāyas or upākhyānas are rarely given. — The more important lacunæ in the MS. are the following: 5. 1. 1 to 5. 1. 25^a; 5. 32. 15^a to 5. 101. 10^b (107 folios missing); and from adhy. 192 to the end.

K₄

Baroda, Oriental Institute Library, No. 6042. Folios 193, with 12 lines to a page; size $14\frac{3}{4}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Indian paper.

The MS. is of composite character, for it appears to consist of large and small units written by different hands on different kinds of paper, as under: fol. 1-32, 33-46, 47-48, 49-89, 90-112, 113-165, 166-193. Of these units fol. 1-32 appear to be written in fairly old script; fol. 47-51 are duplicated on separate folios; while fol. 58 is missing and left half of fol. 182 torn off and lost. The margins are almost clean, there being few marginal corrections. The stanzas or adhyāyas are not numbered, and the names of sub-parvans or upākhyānas are generally mentioned. — The more important lacunæ in the MS. are the following: 5. 48. 44 to 5. 49. 20; 5. 59. 20 to 5. 60. 26; 5. 73. 17 to 5. 74. 3.

K₅

Madras, Adyar Library, No. 35 B 146. Folios 199, with 15 to 16 lines to a page; size $11'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1881, Śaka 1747 (= ca. A.D. 1825). Indian paper.

The MS. consists of two parts written by two different hands, viz., fol. 1-77 (ending with 5. 43. 4) and fol. 78-199 (from passage 255* to the end). The first part is written neatly and carefully, and the marginal corrections are not frequent. The adhyāyas are not numbered but stanzas are numbered irregularly, while the names of adhyāyas, upākhyānas or sub-parvans are given sporadically. Fol. 15 b is left blank, but the text is continuous. Here and there, lacunæ mark the syllables or words which the scribe was apparently unable to decipher or which were lost in his exemplar. The calligraphy of the second part is decidedly worse and more careless. The date occurs at the end and belongs to the second part; but the first part does not appear to be much older. The text is missing from 5. 43. 9 to 5. 46. 3; 5. 52. 1^a to 5. 54. 25^b; 5. 62. 6 to

5. 67. 4; 5. 74. 3 to 5. 79. 7; 5. 90. 1° to 5. 91. 21; 5. 106. 4 to 5. 110. 3^a; 5. 124. 3 to 5. 125. 1^b; and finally adhy. 131-184. There are also other smaller gaps, which are duly noted in our critical apparatus. The scribe's name, apparently of the second part, is given as Bhaṭṭa Bhāu Jagannātha. There is a running commentary, not separately written on the margin but imbedded in the text, from fol. 29 (5. 32. 10) to 80 (5. 43. 9), which cannot be identified, although the portion of the commentary on the Sanatsujāta appears to be the same as that of Śaṅkara.

B₁

Dacca, University Library, No. 496. Folios 210, with 6 lines to a page; size $22\frac{1}{2}'' \times 3\frac{1}{4}''$. Bengali characters. Old Indian paper.

The MS., which comes from Malatīnagar, District Bogra, is incomplete, the last extant folio being half-torn and a few folios at the end lost causing the loss of adhy. 194-97. The writing is large and neat and fairly correct, but the MS. is considerably damaged by damp, the edges being frayed and the writing becoming blurred and indistinct, especially towards the end, where the marginal pagination is completely faded out. Folios 34-38 are missing, causing loss of text from 5. 30. 37° to 5. 33. 92^a. From appearance and script the date cannot be later than the 16th century. The margins are almost clean. The stanzas and adhyāyas are not numbered. The names of sub-parvans, adhyāyas and upākhyānas are generally noted, but sometimes even the colophon is omitted. — *Collated at the Visvabharati.*

B₂

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 10. Folios 261, with 6 lines to a page; size $21\frac{1}{2}'' \times 3\frac{3}{8}''$. Bengali characters. Indian paper.

Complete and well preserved; but there is a substituted folio numbered 93 (see notes to 5. 57. 1); part of a folio is damaged by tearing (see notes to 5. 64. 12); and two folios (225, 232) are missing. No marginal corrections; stanzas and chapters are not numbered, but names of sub-parvans and upākhyānas are generally given. The following portions of the text are lost on missing folios: 5. 38. 9^a to 5. 38. 34^a; 5. 57. 2^a to 5. 57. 29^a; 5. 97. 14^a to 5. 98. 19^a; 5. 143. 6^a to 5. 144. 26^a; 5. 163. 3^b to 5. 164. 9^a; 5. 170. 8^b to 5. 171. 9°. — *Collated at the Visvabharati.*

B₃

Dacca, University Library, No. 2788. Folios 329, with 6 lines to a page; size $19'' \times 4''$. Bengali characters. Dated Śaka 1644 (= ca. A. D. 1722) in figures. Yellow Indian paper.

This MS., obtained from Kārttikpur, District Faridpur, is clearly and fairly correctly written, with no marginal corrections. Fol. 243 is damaged by tearing. The text from 5. 7. 29 to 5. 8. 34 is lost on a missing folio. The stanzas and adhyāyas are not numbered; the names of sub-parvans are generally given, but not always the names of adhyāyas of upākhyānas; and the colophon is sometimes missing. — *Collated at the Visvabharati.*

B₁

Dacca, University Library, No. 1048. Folios 231 (incomplete), with 5 lines to a page; size 25" x 2". Bengali characters. Palm leaf.

The margins being considerably frayed, the pagination is lost in many places; the first and last folios are damaged and broken, and the end is missing (from 5. 197. 19). The following portions of the text are lost also on missing folios: 5. 7. 29 to 5. 8. 34; 5. 27. 25" to 5. 29. 3". The clear and bold writing of this MS., which was obtained from Borai, District Bogra, is in ink on palm leaf; but the script, as well as appearance of the MS., precludes a date earlier than the 17th century. Regarding numbering of stanzas and chapters and naming of sub-parvans etc., it exhibits the same characteristics as those of B₁ and B₂ — *Collated at the Visvabharati.*

B₂

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 3. Folios 245, with 5 lines to a page; size 21½" x 1¼". Bengali characters. Dated Śaka 1663 (= ca. A.D. 1741); the scribe's name being Bhṛgurāma Śarman. Palm leaf.

The MS. is worm-eaten in some places. The stanzas and chapters are not numbered, and the names of sub-parvans, adhyāyas and upākhyānas are generally given. At places there are marginal glosses. — *Collated at the Visvabharati.*

Dm₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 29 B of A. 1879-80. Folios 255, with about 17 to 19 lines to a page (being written in three strips, with the original text in the middle, the number of lines varies); size 11¾" x 7¾". Devanāgarī characters. Fine modern paper with water-marks.

Text with Nilakanṭha's commentary, but the commentary begins here with the Sanatsujāta. The MS., which contains the different parvans of the Mbh. in separately numbered folios, has been described for the Ādi in Prolegomena, p. xviii (D₁).¹ The MS. is modern but some of the parvans copy, at the end, the date of the original exemplars, one of the latest dates being Śaka 1680 (= ca. A.D. 1758). Neatly written and fairly correct; the stanzas are often numbered but not the adhyāyas; the names of sub-parvans are given generally, but those of upākhyānas or adhyāyas only sporadically. In the first two folios, red ink is used for colophons and references, but this is discontinued thereafter, the final colophon only being written in red ink.

Dn₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI) No. 271 of Viśrāmbāg II. Folios 142, with 19 to 20 lines to a page; size 17½" x 8". Devanāgarī characters; dated Śaka 1666 (= ca. A.D. 1744). Indian paper.

Text with Nilakanṭha's commentary. The writing is clear and fairly correct; and the margins are clean. As it is written in three strips, with the original text in the middle, the number of lines varies from page to page. The following folios are missing: 1-2, 24, 34, 42-44, 86, 96, 100-101, 107, 109, 111, 118-124, 129, 137-140. The figure

¹ Collated also for the Virāta (D₂); cf. Introduction to that volume, p. vi. This is MS. M of the

Tentative Edition of the Virāta by the late Mr. N. B. Utgikar. [V. S. S.]

92 is repeated on two consecutive folios, of which the first number should be 91. The stanzas are numbered, but not the adhyāyas. The names of the sub-parvans, adhyāyas etc. are given sporadically.

Ds₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 168 of 1884-87. Folios 309, with about 11 lines to a page; size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Modern paper.

Text with Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary. Clearly and fairly correctly written, with very few marginal corrections; daṇḍas and colophons in red ink. The pages are written in strips, with the original text in the middle. The stanzas and adhyāyas are not numbered, but the names of sub-parvans and episodes are given sporadically, a list of which, however, occurs at the end.

Ds₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 33 of A 1879-80. Folios 309, with 10 to 13 lines to a page; size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Modern paper.

Text with Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary. Neat and clear writing, generally correct, the margins almost clean. The daṇḍas are given in red ink up to fol. 140, as also the final colophon. The stanzas and adhyāyas are not numbered, and the colophons give names of sub-parvans and episodes, but not regularly; a list of these is given at the end in red and black ink.

D₁

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15. Folios 176, with 14 lines to a page; size $13\frac{1}{4}'' \times 6\frac{3}{8}''$. Devanāgarī characters, the name of the copyist being Kāśmīriya Sadānanda; dated V. Saṃvat 1828 (= ca. A.D. 1772). Grey Indian paper.

The writing is large, clear and fairly correct, with clean margins; the daṇḍas as well as colophons and references are in red ink. The stanzas and adhyāyas are not numbered, but the names of sub-parvans are generally given, of which a list is also found after the final colophon. The MS. is copied apparently from a late Śāradā exemplar, and agrees very often with Ś₁.

D₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1227. Folios 201, with 12 lines to a page; size $14\frac{1}{2}'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Dated V. Saṃvat 1662 (= ca. A.D. 1606). Paper.

This MS. contains perhaps the largest number of marginal insertions, *secunda manu*. — Collated at Tanjore.

D₃

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1104. Folios 251, with 10 lines to a page; size $13\frac{1}{2}'' \times 6''$. Devanāgarī characters; the scribe's name Raghunātha. Dated V. Saṃvat 1668 (= ca. A.D. 1612). Paper. — Collated at Tanjore.

D₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1156. Folios 223, with 9 lines to a page; size $14'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper. — Collated at Tanjore.

In all these Tanjore MSS. there are corrections and sometimes insertions by a later hand and in different ink. These also occur in T₂, G₁ and G₂, described below, which were also collated at Tanjore.

D₅

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 185 of 1891-95. Folios 115, with 12 lines to a page; size 12" × 5½". Devanāgarī characters. Dated at Benares V. Saṃvat 1656 (= ca. A.D. 1600), the copyist's name being Keśava of Vidarbha, son of Bhaṭṭa Nṛsimha. Indian paper.

The MS. is incomplete, breaking off and ending with 5. 103. 22 on fol. 114, but there is an additional folio (115), originally numbered 202, which contains the text corresponding to B. 5. 196. 26^{ad}-35, the first few stanzas of which are part of a N insertion. The first three folios, which contain the text up to 5. 4. 8^b, appear to be written by a different hand on a different kind of paper. Marginal corrections are few, but there are occasional erasures in the text with yellow pigment. Clearly written and fairly correct. The names of sub-parvans and upākhyānas are given, but not regularly. The stanzas are not numbered, but the adhyāyas are.

D₆

Baroda, Oriental Institute Library, No. 156. Folios 236, with about 12 lines to a page; size 12½" × 5½". Devanāgarī characters. Dated V. Saṃvat 1760 (= ca. A.D. 1704). Indian paper.

Clearly and fairly correctly written. The margins are almost clean. The adhyāyas are numbered, but not the stanzas; the colophons generally mention the names of the sub-parvans and rarely the names of adhyāyas or episodes. There is, however, a short enumeration of the sub-parvans and upākhyānas at the end. The copyist's name is lost through the loss of a part of the right margin of the last folio, but his father's name is given as Vaidya Giridhara, and the MS. is said to have been written for Deveśvara, son of Jivāji.

D₇

Madras, Adyar Library, No. 34 L 58. Folios 340, with about 11 lines to a page; size 11¾" × 6½". Devanāgarī characters. Dated V. Saṃ. 1837, Śaka 1703 (= ca. A.D. 1781). Indian paper.

This MS. was written by Viṣṇudatta of Rājanyapura in V. Saṃvat 1837 and Śaka 1703 (= ca. A.D. 1781) for Śāhā Puraśottama of Dihena. The writing is clear and fairly correct; only a few corrections and additions are noted, generally on the upper margin, but these become rare after fol. 210. The stanzas are not numbered, but the adhyāyas are (sometimes *see. m.*) up to fol. 253, after which space is generally left blank for putting in the numbers. The names of sub-parvans, upākhyānas and sometimes of adhyāyas are generally given, a list of which is furnished after the final colophon.

D₈

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882-83. Folios 231, with about 15 or 16 lines to a page; size 15¾" × 6". Devanāgarī characters. Dated (probably Śaka) 1616 (= ca. A.D. 1694). Indian paper.

This MS., along with No. 566 of the same collection, contains the whole of the Mbh. with the exception of the Śānti, the present bundle containing the first six parvans. It has been described for the Ādi in Prolegomena, p. xii (K₄). The first few folios of the Udyoga contains a commentary, which agrees in many places with that of Sarvajña-Nārāyaṇa, but afterwards some glosses are sporadically given, which are, however, dropped towards the latter part. The writing is neither neat nor careful; the marginal corrections are very few. The copyist's name is Gaṇeśa, son of Trimbaka; in a subsequent parvan (Śalya) the name of his grandfather is given as Raghunātha. The stanzas are numbered but not the adhyāyas. The names of adhyāyas and sub-parvans are sometimes given, and a long list of these is found at the end after the colophon along with the phalaśruti. A Southern trait appears in the writing of æ for ॐ. At the end of the Āśvamedhika the date of copying is given as Śaka 1616 (= ca. A.D. 1694) and Bhāvasamvatsara of the Southern cycle. The date at the end of the Udyoga may be read as Śaka 116 or 1016, but as Bhāvasamvatsara is also given it should be taken as Śaka 1616. At the end of the Śalya the date is Śaka 1619 and Īśvarasamvatsara.

D₆

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 488 of Viśrāmbāg I. Folios 150 (numbered separately as 1-68 and 1-82), with 11 to 13 lines to a page; size 12½" × 5". Devanāgarī characters. Modern paper.

This incomplete and fragmentary MS., which breaks off at 5. 149. 10^b, is clearly but carelessly written, and there is hardly any marginal correction. Fol. 38 in the first part, containing the text from 5. 33. 58^b to 5. 33. 72^c, appears to be written by a different hand. There is a fairly long lacuna from 5. 50 59^a to 5. 60. 12, as well as other short gaps. The stanzas and adhyāyas are not numbered. The names of sub-parvans and upākhyānas appear at the beginning, but towards the end they are sporadic.

D₁₀

Madras, Adyar Library, No. 34 M 3. Folios 214, with 8 to 14 lines to a page; size 12" × 5". Devanāgarī characters. Dated Śaka 1688 (= ca. A.D. 1766). Indian paper.

This is a composite MS., a part of which is old, the rest being supplemented at a later time. The date is contained in the more modern part. It appears to have belonged to one Govinda Daśaputra, who writes after the final colophon (fol. 214): किञ्चिज्जीर्णमेव पूर्वोत्तरभागान्यां पूर्णं लिखितं. Accordingly, we find fols. 1-59 and 138-214 copied by the same hand, apparently of Govinda Daśaputra, in a comparatively modern script, while fols. 60-137 are written by a different hand in a much older script, which contains quite frequent prṣṭhamātrās. The lines on each page of the older portion are generally 12, but for the other portion the lines vary from 8 to 14. The pagination of the folios, however, is continuous. The marginal corrections are few in the supplementary folios, but in the older portion the corrections are decidedly very frequent, both in the margin and in the body of the text, in the latter case made carefully by writing over or scoring out with yellow pigment. Folios 1-59 contain adhy. 1-47, ending with st. 13, where the copyist writes on the lower margin: गतानि पत्राणि पूरितानि. Folios 138-214 contain the text from 5. 113. 12^a to the end. The older folios 60-137 contain the text from 5. 47. 14 to 5. 113. 12^{ab}. The colophons in both the portions generally give the name of sub-parvans

etc., which, as well as the references, are smeared over with red pigment; but throughout neither the stanzas nor the adhyāyas are numbered.

T₁

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 155. Folios 66 (numbered 244-308, with a supplementary folio), with 14 lines to a page; size 25" × 2". Telugu characters. Palm leaf.

This MS., copied by Dūpaguṇṭa Śaṅkarappā, contains the first five parvans of the Mbh., and is described as T₁ of the Virāṭa, Introduction, p. viii. Portions of some folios of the Udyoga are broken and lost. Carefully written; no marginal corrections. The sub-parvan names are given, but the names of adhyāyas, which are numbered, are missing. The stanzas are not numbered, but lines on each page are numbered serially on the margin.

T₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11826. Folios 394, with 5 lines to a page; size 15" × 1 $\frac{3}{4}$ ". Telugu characters. Palm leaf.

The MS. is old in appearance. — *Collated at Tanjore.*

G₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11841. Folios 244, with 8 lines to a page; size 19" × 1 $\frac{3}{4}$ ". Grantha characters. Palm leaf.

Very old and delapidated in appearance. — *Collated at Tanjore.*

G₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11854. Folios 267, with 7 or 8 lines to a page; size 16" × 1 $\frac{3}{8}$ ". Grantha characters. Palm leaf.

The MS. is old in appearance. — *Collated at Tanjore.*

For some characteristics of Tanjore MSS., see the note on D₄, above.

G₃

Pudukottah, State Library, No. 260. Size 14 $\frac{1}{8}$ " × 1 $\frac{1}{8}$ ". Grantha characters. Palm leaf.

This MS. contains in 270 folios (with 15 to 18 lines to a page) the Udyoga, Bhīṣma and Droṇa parvans. The portion for the Udyoga is incomplete; first seven adhyāyas, with st. 1-23 of adhy. 8, are missing. The adhyāyas are numbered, but not the stanzas. The sub-parvan and adhyāya names are sometimes given.

G₄

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 157. Folios 64 (numbered 329-392), with 16 to 21 lines to a page; size 19 $\frac{1}{4}$ " × 2". Grantha characters. Palm leaf.

This MS. contains the first five parvans of the Mbh., but is incomplete for Udyoga, ending with 5, 154, 23^b. The edges are sometimes broken, and holes for strings widened by constant use, causing loss of text. Missing and damaged in adhy. 34. The adhyāyas are numbered but not the stanzas. The adhyāya names are sometimes given, but not the sub-parvan names. No marginal corrections.

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 76, purchased from Mr. Aiyangar of Mysore. Folios 144, with 12 or 13 lines to a page; size $16\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{2}''$. Grantha characters. Palm leaf.

The MS. contains the Udyoga and Bhīṣma parvans in 260 folios. Well preserved but modern in script and appearance. No marginal corrections. The adhyāyas are numbered but the stanzas are not. The sub-parvan names and sometimes the adhyāya names are given.

M₁

Cochin, State Library, No. 22. Folios 201, with 10 to 12 lines to a page; size $14'' \times 2''$. Malayālam characters. Palm leaf.

The MS. contains a large number of interlinear variants.

M₂

Cochin, Pāliyam MSS. Library, No. 928. Folios 162, with 11 or 12 lines to a page; size $17\frac{1}{2}'' \times 2''$. Malayālam characters. Palm leaf. With illustrated wooden covers having painted floral designs.

The MS. contains in 299 folios the Udyoga and Bhīṣma parvans. Clearly and fairly correctly written, with no marginal corrections. The stanzas are not numbered but the adhyāyas are. The adhyāya names are found but not sub-parvan names. The MS. is in good preservation and appears to be modern. There is a date at the end of the Bhīṣma-parvan in Kollam era 1028 (= ca. A.D. 1853).

M₃

Malabar, Poomulli Mana Library, No. VII 301. Folios 175, with 9 lines to a page. Malayālam characters. Palm leaf.

M₄

MS. from the Ponnokkottu Mana Library, Alwaye, Travancore. Folios 210, with 8 lines to a page. Malayālam characters. Palm leaf.

M₅

MS. from the private library of Killimaṅgalam Nambudiripād, Cochin. Folios 157, with 9 lines to a page; size $21'' \times 2''$. Malayālam characters. Palm leaf.

Besides these thirty-seven MSS., the following eleven were also examined:

- 1 Dacca, University Library, No. 938.
- 2 Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at BORI), No. 197 of Viśrāmbāg II.
- 3 Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at BORI), No. 489 of Viśrāmbāg I.
- 4 Baroda, Oriental Institute Library, No. 11374.
- 5 Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1250.
- 6 Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1297.
- 7 Pudukottah State Collection, Devanāgarī MS. (without number).
- 8 Poona, BORI, Mahābhārata Collection, No. 58.
- 9 Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, a Grantha MS. (without number).
- 10 A Grantha MS. belonging to Mr. Sampat Kumaram.

11 Poona, Bhārat Itihās Saṁśodhak Maṇḍal Library, a minuscular Mbh. scroll, containing the text of the entire epic.

With the exception of Nos. 10 and 11, which were partially collated, the variants of these MSS. had been fully recorded on the collation sheets; but the MSS. were not utilized, at the final stage, and their collated readings are not given in our critical apparatus, as they are of no special value for critical purposes. — No. 1 is a birch-bark Bengali MS., probably of the 17th century, which would have been useful if it had been complete and less damaged; it contains, however, about 100 disarranged folios, some of which are in comparatively modern Bengali script, but its readings do not very materially differ from those of other B MSS. — No. 2 is a fairly correct Devanāgarī paper MS., dated V. Saṁvat 1806 (=ca. A.D. 1750); but it was discarded because it was fragmentary and would have merely burdened the critical apparatus without bringing a corresponding advantage. — No. 3 is also a Devanāgarī paper MS., dated V. Saṁvat 1820 (=ca. A.D. 1764), which contains Nilakaṇṭha's commentary, but it is a very corrupt and incorrect exemplar. — No. 4 is a moderately good and neatly written Devanāgarī paper MS., dated V. Saṁvat 1804 (=ca. A.D. 1748), prepared for Mahārāja Dalasinhā by the copyist Vāṇijya-Kṛpārāma; but since it hardly differed from other Devanāgarī MSS. already collated, it could not be of much independent value. — Nos. 5 and 6 are merely copies of Grantha MSS. in Devanāgarī, No. 6 being, in addition, a composite paper MS. written by more than one hand. — No. 7 is a typical Devanāgarī misch-codex which, being copied probably in the South, contains such a large number of Southern passages that it may be regarded almost as a Southern MS. — No. 8 is a modern Telugu palm-leaf MS., dated Śaka 1792 (=ca. A.D. 1870), which was of not much use as an independent MS. — No. 9 was in the same way found redundant as a Grantha MS., while No. 10, being a modern and incomplete palm-leaf MS. containing only the first 49 adhyāyas and 12 stanzas of adhy. 50, was not utilized after trial collations of adhy. 9, 19, 27 and 49. — No. 11 is a curious MS. which deserves detailed description. It consists of one continuous scroll, the length of which is 186' and breadth 5½", written on very thin, glossy, superior hand-made Indian paper of the 18th century, and illustrated. It comes from the famous Sardar family of Vinchur, near Nasik. The script is Devanāgarī, though in places Śaradā characters appear; the adhy. endings and some lines are in red ink. Being minuscular, it is very difficult to read with the naked eye. At the end there appears the following short inscription in a different hand, ink and pen, and not in minuscular form: संवत् १८२० चैत्र शुक्ल पंचम्यां मया पंडित काश्मीरे उपमन्युगोत्रजयरामेण ॥ चके ॥ महाभारतपुस्तकं जंजं लिखितं ॥ शुभम् ॥ As it was evidently a modern Devanāgarī MS. of Kashmirian origin, a trial collation was made of the Sanatsujāta sub-parvan. It was found that the collations agreed very closely with those of our MS. D₁, which was also apparently copied in Devanāgarī from a Śaradā exemplar (see above). As such, it did not possess much independent value; and as it was difficult to read, it was thought necessary neither to include its readings in our critical apparatus nor continue the collation of the other parts of the Udyoga.

TESTIMONIA

Commentaries

Of the commentaries¹ available for the Udyoga, six have been published from the Gujarati Printing Press, Bombay, in 1920, by Mahadeva Gangadhara Bhatta Bakre. The one by Vimalabodha, entitled *Durghatārtha-prakāśinī*, is too meagre and deals occasionally only with what it considers to be *durghata*; while another, the *Lakṣābharāṇa* of Vādirāja, does not represent the best South Indian version and comments generally on the T & G version. Their variants, therefore, have not been examined and included in our critical apparatus. The remaining four, those of Arjunamiśra (Ca), Sarvajña-Nārāyaṇa (Cs), Śaṅkara [only on the *Sanatsujāta*] (Cś), and Nilakanṭha (Cn), have been fully utilized. Besides these, the commentary of Devabodha (Cd), available only in manuscript, has also been included. ✓✓

The Commentary of Devabodha

Of the commentaries mentioned above, that of Devabodha is *undoubtedly the earliest and deserves the foremost consideration*. It is in the nature of brief running glosses on difficult words and phrases; but the commentator's testimony, in striking agreement with that of Ś₁ K, has been of considerable value in the constitution of the critical text. It is to be regretted, however, that the only available manuscript of this commentary² for the Udyoga, an old and much damaged Devanāgarī palm-leaf copy belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal,³ is fragmentary and incomplete. As the MS. presents the commentary unaccompanied by the epic text actually commented upon, the variants regarding stray words and phrases only, and not with regard to longer passages or the entire text, could be found and collated. It is partly for this reason and partly because the MS. is fragmentary, no inference would be safe regarding uncommented passages or omissions by Devabodha. But it should be noted that throughout the *Sanatsujāta* (adhy. 42-45), Devabodha has no comment on the passages which are included

¹ On the general characteristics of some of these commentaries, see Prolegomena to the Ādi, pp. LXIII-LXX; on their relative chronology and provenance, see Sukthankar, ABORI, 17 (1936), pp. 185-202.

² In some catalogues of MSS., commentaries are wrongly entered under the name of Devabodha, e. g., Weber's Berlin Catalogue I, No. 394, p. 105, wrongly for Sarvajña-Nārāyaṇa's comm. Similarly a MS. from Baroda Oriental Institute Library, alleged to be the comm. of Devabodha, turned out on examination to be a mixed comm. containing excerpts from that of Sarvajña-Nārāyaṇa.

³ No. 3399/4814, noticed in Haraprasad Shastri's *Descriptive Catalogue*, v, Purana, pp. 151-52. It contains fol. 3-119, with five lines to a page,

size 11½" x 1½", in clear bold Devanāgarī writing in ink, using frequent *prathamātrās*; but the leaves have become extremely frayed on the margins, worm-eaten and brittle. The following folios are *missing*: 14, 39, 53-54 (which however are replaced by a folio without number), 62-63, 81, 84, 86, 98, 100-109, and 111. There are several extra folios containing other matters. Shastri's account of the MS. is not correct in all its details. Some intermediate folios being misplaced and wrongly numbered over again as 113-118, the total number of existing folios would be actually increased by 6. — MS. No. 3398/5755 in Shastri's catalogue is ascribed to Devabodha in its final colophon, but it is really Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary.

by the T G version and the Vulgate, but which are omitted by Ś₁ K in agreement with B and M. Devabodha, however, accepts the additional repetitious adhyāya (App. I, No. 2), which is inserted by almost all MSS. (including Ś₁ and some K) after our adhy. 44, with the remark: शोकादीस्तत्त्वावरणरूपादीनुक्तानपि पुनर्ब्रूते तत्त्वरूपावधारणनिरोधयोरुदात्तविधायकत्वात्¹. On the other hand, Devabodha knows nothing about the Southern transpositions of adhy. 58 and 64. Regarding additional passages, again, Devabodha notices the peculiarly Northern insertion occurring after 5. 62. 5 (App. I, No. 3), from which excerpts are also found in the Javanese version; but he offers no comment on the fairly long Vulgate addition (App. I, No. 9) of the fable of the Cat and the Mice in adhy. 157. Nor is the Southern passage 168*, which percolates through D into K, noticed by Devabodha. It is also noteworthy that Devabodha is unique in his agreement with Ś₁ in designating the Karna-Kṛṣṇa episode (adhy. 138-41 only) as Karpānagad. As there are no specific Ś₁ K additions of any conspicuously long passages, nothing can be said on this point with reference to Devabodha's commentary. Its affinity, however, to the Ś₁ K version (as against B, D and S) is borne out by a fairly large number of agreements of characteristic readings, which need not be detailed here, but which have undoubtedly enabled it to preserve a considerable number of original readings; e. g., 5. 2. 8^a कौट्यात्; 25. 9^b निनीय; 26. 8^b सामर्थ्य; 34. 78^d अपाचीनानि; 37. 28^e उद्धृतभक्त; 38. 39^b प्रथमोत्पत्तिषु; 49. 1^a प्रत्यर्थन; 56. 48^a क्वचहृदे; 70. 70^e गोपादे; 93. 16^a निष्कलं; 131. 37^a किमयकानां; 141. 45^a वीरक्षय^o; 142. 27^a उपाध्ययन; etc. There are, however, a few disagreements with K, but the readings of Devabodha are supported independently by S: e. g., 8. 6^a आनर्च; 22. 35^b परेत्स; 151. 19^e निष्टनन्; 165. 13^a गुणनिर्देशादपराधं, etc. The individual readings of the commentary are extremely few, thus in 5. 22. 28^b its reading अपार्थिवः is not found in any of our MSS. The only instance of an apparent misreading and tortuous interpretation is found in 5. 25. 7^a यत्र यमोजयः, which is explained as यमो बन्धनमजयः परस्माभिभवः; but the reading is found only in K₁!

The Commentary of Arjunamīśra

As the printed text of Arjunamīśra's commentary was presumably prepared from Devanāgarī MSS., its genuineness² had to be verified before it could be utilized. Portions of it were, therefore, compared with two Bengali MSS.³ belonging respectively to the Calcutta Sanskrit College (No. 311)⁴ and the Royal Asiatic Society of Bengal (No. 3373/4085 B)⁵; and it was found that the printed text, though not critically edited, may be taken as reliable on the whole. The commentary, however, is unaccompanied by the epic text in both these cases. It is difficult, therefore, to say from the mere pratikas of his brief glosses what particular version Arjunamīśra follows. As a Bengali⁶, he should

¹ Arjunamīśra substantially copies this remark.

² On the contaminated character of the Devanāgarī MSS. of Arjunamīśra's commentary, see Prolegomena, p. LXIV.

³ Arjunamīśra MSS. are by no means easily available even in Bengal. — A few folios of an Udyogaparva-vyākhyā supposed to be by Arjunamīśra exist in the Dacca University Library (No. 989). On examination they were found to

contain fragmentary glosses by some other unknown commentator.

⁴ Noticed in the *Descriptive Catalogue* by Siva Chandra Gu and Hrishikesh Sastri, iii, p. 191.

⁵ Noticed by Haraprasad Shastri, *op. cit.*, v, Purāṇa, pp. 139-40.

⁶ Cf. Jogendra Chandra Ghosh, *Ind. Culture*, vol. 1, pp. 706-710; vol. 2, pp. 585-589; and P. K. Gode, *ibid.* vol. 2, pp. 141-146. [V. S. S.]

represent the Bengali version, but his great admiration for Devabodha often makes his commentary a direct copy or amplified paraphrase of that of his predecessor, while his many divergences from specific Bengali readings often raise the suspicion that he consulted other sources as well.¹ In the following cases, for instance (and these cases are not exhaustive), Arjunamiśra adopts the readings of Devabodha and throws overboard those of B and the Vulgate: 5. 2. 8^a Ca. d कौख्यात् (B D कोप्या); 22. 35^b Ca. d चमूं परेल (B and Vulgate चमूनिवेश); 26. 8^b सामर्थ्यं (B D सामर्थ्यं, which is noticed as a pāthāntara by Arj. and characterized as असम्यक्!); 34. 30^b Ca. d परिसर्पतः (B and Vulg. °जल्पतः); 34. 55^b Ca. d देशरूपेण (B and Vulg. द्वेष° or द्वेष्य°); 34. 65^b Ca. d मतिक्षयान् (B and Vulg. मनोमयान्, which is noticed as a pāthāntara by Arj. and characterized as असम्यक्!); 34. 78^a Ca. d अपाचीनानि (B and Vulg. अवा° or अवी°, noticed as pāthāntara); 35. 8^a Ca. d आस्त्र (B and Vulg. आवां, which is noticed as a pāthāntara and characterized as असम्यक्!); 36. 25^a Ca. d अविवाहैः (B and some D कुविवाहैः); 37. 28^a Ca. d उद्धृतभक्तः (B and Vulg. उद्धृतभूमिः); 37. 33^a Ca. d निकृष्टरागं (B and Vulg. विसृष्ट°); 38. 39^b Ca. d प्रथमोत्पत्तिषु (B D प्रमत्तो°); 38. 40^a Ca. d देशाः (B and Vulg. राजन्); 39. 43^a Ca. d मङ्गलालभनं (B °लभनं); 40. 3^a Ca. d अचूतं च समुत्कर्षं (B D अचूते च समुत्कर्षः); 40. 8^a Ca. d च रथः (B and Vulg. रजतं); 40. 12^b Ca. d धातुः (B and Vulg. हेतुः, noticed as a variant); 40. 19^b Ca. d सत्योदका (B and Vulg. सत्योदया); 40. 19^a Ca. d अम्भोमनः (B and Vulg. अलोमः; Cd missing!); 42. 6^b Ca. d आत्मावसनममृतं (B आत्मावसनममृतं); 42. 25^a Ca. d अनादानात् (B अनादाता); 42. 26^b Ca. d वेदेषु (B वेदेषु); 42. 29^a Ca. d अधर्मविदुषः (B °निपुणाः); 43. 5^a Ca. d संयताः (B and Vulg. सिद्धतां); 44. 3^a Ca. d आर्य काले (B and Vulg. कार्यकाले); 45. 9^b Ca. d अभिपत्य (B and Vulg. अभिपद्य); 45. 12^{ab} Ca. d विद्यस्तं वा (B and Vulg. विद्यातत्तत्); 47. 85^a Ca. d नियतं (B D तिघनं); 47. 89^b Ca. d पुरुषस्य स्वकर्म (B and Vulg. सुकृतं निष्कृतं वा); 49. 1^a Ca. d प्रीत्यर्थेन (B and Vulg. प्रीत्यर्थं नः); 54. 32^a Ca. d दुःखोचितः (B and Vulg. दुःखोषितः); 56. 48^a Ca. d कवचहृदे (B and Vulg. शस्त्रसंकुले); 68. 4^a Ca. d °तत्त्वलयात् (B and Vulg. °तत्त्वमयात्); 71. 10^a Ca. s कौपीनं (B कौन्तेय); 73. 6^a Ca. d अमिवर्णेन (B and Vulg. अमिवर्तेन); 75. 10^a Ca. d अनवरोधः (B D अनुप°); 75. 14^a Ca. d प्रणीतरश्मिः (B and Vulg. प्रहीण°); 88. 20^b Ca. d वष्टि (B and Vulg. धत्ते); 90. 24^a Ca. d सुसंहिताः (B and Vulg. °हताः or °हताः); 103. 3^b Ca. प्रतिनये (B and Vulg. change the pāda); 107. 15^a Ca. धानिष्ठां (B and Vulg. वासिष्ठां etc.); 112. 1^a Ca. बोधितं (B and Vulg. शोधितं or वर्धितं); 134. 20^a Ca. धृष्टवन्तं (Cd धाष्ट्यं; B and Vulg. धृतिमन्तं); 141. 22^a Ca. d एका सृक् (B and Vulg. शिवा च), etc. Such a large number of instances cannot be regarded as accidental.

There is a considerable number of cases also of readings which are given by Arjunamiśra, in agreement with Devabodha (and occasionally with Sarvajña-Nārāyaṇa also), but which are not found in *any* of our MSS.: 5. 22. 28^b अपार्थिवः; 38. 4^a वेदविक्रायकः; 38. 27^b ब्राह्मणादिषु; 90. 22^a क्षेमः; 94. 22^b अत्यगृह्यत; 100. 15^a परिचारः; 101. 7^a पताकाभोगं; 103. 25^b प्रचेताः; 113. 11^a अपचायिनी; 168. 2^b यवीयसः; etc.

That Arjunamiśra was aware of sources other than B and exercised his discrimination is also clear from the fact that he notices pāthāntaras and sometimes criticizes them as *asamyaḥ* (5. 26. 8^b; 33. 59^a; 34. 13^a, 55^a, 65^b; 35. 8^a; 36. 13^a), or *prāyaśaḥ pāthah* (5. 85. 22^a, 23^a; 40. 12^a; 70. 19^a), or *apapāthah* (5. 62. 23^b), or *arvāśinaḥ pāthah* (5. 1.

¹ This happens perhaps more extensively in the commentary on the Udyoga than in that on Ādi. This fact, as well as the meagreness of material at his disposal, did not apparently allow the editor

of the Ādi to take proper notice of the point, although he fully recognizes the extensive plagiarism of Arjunamiśra from Devabodha's commentary.

3^b, but the reading in question *avis'atām* is given only by three B MSS¹). It would seem, therefore, that in the case of the Udyoga he commented upon an eclectic text; and, to judge from his pratikas, his commentary cannot be taken as a true representative of the Bengali version. It is, however, a Northern text, originating in Bengal; and no direct Southern influence is traceable in it.

The Commentary of Sarvajña-Nārāyaṇa

The exact provenance of this commentary is not known, but Sarvajña-Nārāyaṇa was undoubtedly a Northerner²; and his commentary shows the direct influence of Devabodha, even if not to the same extent as does that of Arjunamiśra. The commentary is generally found accompanied by the epic text in the same MS.; but, strangely enough, the text does not always represent the readings of the commentary. Throughout the Sanatsujāta, for instance, the Ds MSS. show remarkably prominent Southern influence, liberally incorporating, as it does, T G passages; but this is not the sense of the commentary, which omits all notice of such passages! This curious discrepancy undoubtedly confirms the caution³ that the epic text accompanying a commentary in the MS. need not always be the text actually commented upon. The insertion of T G passages by Ds MSS. in the Sanatsujāta is perhaps due to the direct influence of the authoritative Śāṅkarabhāṣya on this sub-parvan; but the Ds MSS. sometimes go further than the Vulgate in this respect, as well as in the matter of omission and transposition of stanzas. They insert, for instance, 257*, 262*, 279*, 283*, 292*, and 299*, which are not accepted even by Dn. Outside the Sanatsujāta, however, there are only a few passages in which Southern influence is traceable: e. g. 455*, which is accepted by the highly conflated K₄ and four D MSS., but not by Dn; and 546*, which is an entire N insertion omitted by Ds; as well as the following S passages in which Ds appears with the Vulgate (Dn): 82*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 435*. On the other hand, there is a considerable number of Southern passages which are accepted by some N MSS. (in most cases including Dn), but which are omitted by Ds: 46*, 168*, 317*, 391*, 406*, 431*, 441*, 442*, 449*, 465*, 495*, 496*, 529*, 541*. All these are short and textually unimportant passages, and Sarvajña does not notice them in his commentary, although no positive inference can be confidently drawn from his negative attitude. The Ds MSS. are generally of the same type as the Dn, and purely Ds passages are extremely rare. We have only one or two individual Ds insertions, e. g. 517*, 565*; and there are a few other inserted passages which Ds share with only one or two other D MSS.: 157*, 278*, 514*. In some cases, however, the Ds MSS. are happily free from Vulgate insertions, e. g. 240*, 245*, 320*, 342*, 359*, etc.; but these cases are not numerous. It appears, therefore, that the Ds

¹ It is curious that Ca notices 182*, a stanza omitted in all our MSS., but found in Calcutta, Bombay and Kumbhakonam editions! — We may note here also that nearly all N MSS. (except 3 B MSS.) read उद्यमेवस्तनः in 5. 89. 16°, but all Northern commentaries (Ca, d, s) read (with S MSS.) ओषमेवस्तनः (cf. 5. 138. 3°)!

² Nil, commenting on 5. 71. 22° remarks: प्रस्कन्देनेति पाठे मध्यमशिक्षयेति प्राप्तः. This reading and interpretation are given substantially by Sarvajña-Nārāyaṇa. But this indirect reference need not be taken as a conclusive testimony of Sarvajña's provenance.

³ Prolegomena, p. LXIV.

MSS. are closely allied to the Vulgate; but, barring Sanatsujāta, the version is slightly superior in its freedom from some late accretions which encumber the Vulgate.

The impression given by Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary is somewhat different. He does not, as we have noted above, notice the Southern passages which have found their way into the Vulgate version of the Sanatsujāta and into Ds MSS., as well as elsewhere. Along with the other Northern commentators and the majority of our MSS., he accepts, without any remark, the additional adhyāya (App. I, No. 2) repetitiously inserted after our adhy. 44; but he knows nothing of the Southern transposition of adhy. 58 and 64. He accepts the peculiarly Northern insertion occurring after 5. 62. 5 (App. I, No. 3); but he does not, like Devabodha, comment upon the long Vulgate addition (App. I, No. 9) of the fable of the Cat and the Mice in adhy. 157. Following Devabodha, again, he gives throughout a mass of readings which are certainly superior to those of the Vulgate. He betrays no predilection to Southern influence, as do the Ds MSS. All this makes it clear that he belonged to the North; but if we leave aside his agreements with Devabodha, which may or may not be original, his version, even if it is slightly superior to the Vulgate, is generally of the same type; and this makes it difficult to determine his provenance and to assign, even tentatively, any definite version to him.

The Commentary of Śaṅkara (on the Sanatsujāta)

As this commentary gives the pratika of practically every word of the text commented upon, it is easier to fix the version which it follows. We are, however, concerned here, not with the literary or philosophical merit of the commentary, however important or authoritative it may be from this point of view, but with its importance for text-critical purposes. It will be seen from our general note on the textual reconstruction of the Sanatsujāta, added in our footnotes to adhy. 42 (p. 192), that, from very clear manuscript evidence, we were not justified in accepting the text of Śaṅkara for this sub-parvan. The Ācārya, as a Southerner, naturally follows the Southern recension; but even here it cannot be said that, in overlooking the Malayālam version, he has accepted the best Southern tradition. This is not a disparagement, for the business of the commentator was obviously not that of a text-critic. In the usual manner of commentators Śaṅkara is, of course, eclectic; but, presumably, he took the text which was available to him, and did not think it necessary to concern himself with the various versions and recensions in order to establish the original readings in every case. He has accepted generally the Southern recension in its T G version, as he probably found it in his MS. or group of MSS.; and it was not necessary for him to go beyond it. And, his text consequently does not take us beyond the version which he utilized. If he is identical with the great Śaṅkara, his text is undoubtedly older than the oldest of the extant Mahābhārata MSS., but this does not necessarily prove its *absolute* authenticity; for, his testimony affects only the authenticity of the particular recension or version used by him, and nothing more. With regard to the T G version of this sub-parvan, again, relied upon by Śaṅkara, it should be noted that when we actually consider the different groups of MSS. comprised in this version, we find that they do not present a uniform or consistent text-tradition. It is partly for this reason and partly because Śaṅkara, like most commentators, is eclectic, it is difficult to fix his text down to any particular MS.

or group of MSS. of this particular version. Nor does the T G version, as a whole, agree with the other and more systematic Southern version, namely, the Malayālam. On the other hand, the authority of the T G version or of Śaṅkara's text has not been accepted, except by a small group of Devanāgarī MSS. (especially Dn Ds Ds-10); while the three great Northern commentators of the Mahābhārata, Devabodha, Arjunamiśra and Sarvajña-Nārāyaṇa, present a sharply divergent text. This latter text is authenticated generally by the independent agreement of the Northern Śāradā (Kāśmīrī) and Bengali versions with the Southern Malayālam. As this agreement, supported by intrinsic probability, affords a broad and sound basis, it has been accepted generally for our critical reconstruction, as against T G (with Śaṅkara) and the Vulgate (with Nilakanṭha), both of which groups clearly embody a secondary, and therefore inferior, tradition, the Vulgate being, in addition, an admittedly made-up and composite text of an inclusive character.

The Commentary of Nilakanṭha

With regard to this popular, but not equally valuable, commentary which has been often printed, there is very little to add to what has been said in the Prologomena to the Ādi, pp. LXV-LXVIII. Nilakanṭha's comparatively modern text (here called the Vulgate) represents a sub-version of D, but it is a "misch-codex" of a much conflated and inclusive type,¹ the critical value of which has been much exaggerated by some writers in modern times. The disastrous effect of his uncritical conflation is best seen in his text of the Sanatsujāta, on which see our note added on p. 192. It has resulted not only in an almost hopeless textual confusion by the clumsy blend of passages from divergent versions with an entire disregard of sequence and sense, but it also bears testimony to his indiscriminate use of Southern MSS. The total number of such inserted T G passages in the Vulgate text of this sub-parvan of four chapters is 31 (243*-248*, 251*-255*, 259*, 262*-264*, 266*, 269*-271*, 275*-278*, 280*, 281*, 285*, 287*, 289*-291*, 300*), some of the passages running up to even 12 to 20 lines! It is possible to explain this incorporation of disjointed Southern units as due to the influence of Śaṅkara's commentary, as Nil. himself makes an admission to that effect; but instances of the inclusion of Southern passages are not rare even outside the Sanatsujāta, e. g., 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 317*, 391*, 431*, 435*, 442*, 449*, 495*, 496*, 529*, 541*. Such T G passages found in the Vulgate are: 152*, 165*, 208*, 222*, 409*. There can be no doubt that Nilakanṭha utilized manuscripts from various sources; he mentions specifically the Bengali version (सङ्गलेति गौडपाठः on 5. 152. 6) and criticizes some readings as *arvācīna* or *ādhumika*:

5. 83. 81 पाञ्चभौतिकमित्यर्वाचीनः पाठ उपेक्ष्यः.
 47. 33 सङ्कोत्तर इत्याधुनिकाः पठन्ति.
 57. 5 शम एव महच्छ्रेय इत्याधुनिकः पाठः.
 88. 61 धूर्तैरिवेत्यपपाठः.
 132. 30 पाठान्तरं तु मूढजनकल्पितं नादरणीयम्.

¹ A list of some of the Vulgate insertions in our text will be found below, under "K" version. The total number of such passages, of varying

length (the longest being one of 108 lines!) is nearly 150!

Another good example of Vulgate insertion and confused sequence of stanzas will be found in adhy. 157, on which see our note added on p. 556.

Nilakanṭha's preference of a smooth and eclectic text leads him not only to indiscriminate incorporation and athetization, but also to the avoidance of the *lectio difficilior* or grammatical irregularities with a view to simplification and normalization. In this way authentic archaisms are complacently obliterated, but unskilful conflation has often led to fresh confusion and obscurity. The instances are too numerous to be cited here,¹ as the process of regularization occurs throughout the text; but we shall note here some curious instances in which such uncritical eclecticism leads the commentator to a misunderstanding of the text or to the acceptance of obvious mislections which he is compelled to explain in a fanciful and tortuous fashion:

5. 24. 3^a वर्ततेऽसौ न धर्म्यं, wrongly read as वर्तते सौनधर्म्यं, and explained as: सौनः सूनावान्हिः । तद्धर्मादनपेतं सौनधर्म्यं कौर्यम्, — a curious instance of misplaced ingenuity!
5. 30. 18° देवरथेन (for देवितथ्येन), an obvious corruption which Dn shares only with three B MSS.!
5. 43. 10^a नोत सन्तः, misread as नो त्रसन्तः, and explained as त्रासमकुर्वतः ।
5. 47. 33^b The curious reading (supported by B) ममत्तरे (for मर्मान्तरे), which is explained as: मृतं मम्रातीति ममत् । यद्धुगन्तात्किम् । ततस्तरम् । बलवत्तरे ममदिति निपातो बलवद्वाचको वा । संग्रामे इत्यर्थः ।
5. 57. 5° A variant reading तराभ्यावः (for तव छावः), which is obviously fanciful or a corruption (for it is not found in any MS.!) is explained as: तराणामश्वारीनां वेगवतां वाहनानामभ्यावः सर्वतः खादनं कण्डूरोगादुपद्रव इति यावत् । अव रक्षणगतिकान्तीत्यादेः खादनार्थाद् घञ्, which is as misconceived as irrelevant!
5. 106. 4^a यत्र वै (given even by Dn MSS.!) misread as यन्त्रवै and solemnly interpreted as: यन्त्रणार्थम् । यन्त्रयतेस्तुमर्थे तवैप्रत्ययो वैदिकस्तकारलोपश्च ।
5. 139. 47^a Instead of सुखं (=सोमामिषवः), Nil. (supported only by B₂), reads सूर्यं and explains far-fetchedly: राजसूर्यसूर्येति निपातनादुपपदयोगस्त्वनित्य आर्षो वा । तदभावेऽपि सुखः क्यप् दीर्घश्च ।
5. 198. 32^a आमिषदन्तहोमं (a mislection for °दन्तहोमं), explained as दन्तैर्हूयन्त इति व्युत्पत्त्या, with the remark: आमिषमप्रमेयमिति पाठस्तु सूक्ष्मकल्पितः ।

We add here a selection, made at random, of effacement of solecisms of various types attempted in the Vulgate: 5. 9. 41° अनापराधिनं (Vulg. विनापराधेन); 25. 9^a अनुशास्य स्थ (अनुशिष्याथ); 34. 42° एते मदावलिप्तानां (मदा एतेष्व^o); 36. 3^a असः (एते); 37. 3^a शासति (शास्ति); 38. 8^a अपकृत्वा (°कृत्य); 42. 11° गृह्यन्तः (मुह्यन्तः); 42. 12^b गृह्य (अनुगृह्य); 42. 29° अधर्मविदुषः (°निपुणाः); 44. 15^a सूर्यो अहाय (सूर्योऽप्यहाय); 44. 21^b दृश्यति (दृश्यते); 45. 28^b जायमि (जाग्रति); 47. 9° आशिष्यते (आप्नोतु); 47. 16° प्रतियात् (अप्रतिमान्); 57. 4° इच्छेयाः (मन्येथाः); 63. 3^a वेत्तुं (जेत्तुं); 80. 48^a उत्सृजत् (मुह्यन्ती); 88. 2^a पृथा पार्थाननुस्मरन् (स्मरन्ती तनयान्पृथा); 89. 26^a द्विषते (द्वेष्टि); 107. 9° गान्ति (गायन्ति); 132. 32^a उव्य (हव्य); 139. 51^a रोदन्त्यः (रुदन्त्यः); 142. 13^a पश्ये (पश्य); 142. 27° अमृण्वत् (अश्रौषीत्); 143. 6^a असंबुद्धा (असंबुध्य); 145. 25° इतयः (ईतीः); 145. 36^a करणहीनेति (°हीनत्वात्); 149. 42^b सोऽऽत्मानं (स आत्मानं) and मन्यतेऽऽत्मानं (पश्यत्यात्मानं); 154. 9^a अभिषिच्यन्तु (क्रियतां); 160. 9^b ब्रवीहि (वदस्व); 170. 2°

¹ Some examples of avoidance of *lectio difficilior* in the Vulgate will be found in instances cited

under Devabodha and Arjunamīśra above, pp. XIV-XVI.

वधिव्यासि (हनिव्यासि)¹; 174. 22^a अपनयिव्यासि (नेव्यासि); 180. 26^a कुर्मि (छिनषि); 185. 6^a अभ्यहन्त (वधीत); 187. 21^a पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठिता (निष्ठिता); 187. 25^a ततोद्धकाश्रये (तथोद्धका^o); etc.

Nilakanṭha MSS. sometimes add lines and stanzas which are not found in any other MSS., e. g., 18* (D₁ marg.), 234* (a Bhāgavata-purāṇa passage), 267*, 434* (a gloss which Cn attributes to Devabodha), 443*, 561*, 562* etc.; while some of these are occasionally found in one or two MSS. of the composite D version or versions akin to it, e. g., 120* (D₁₀), 439* (D₃), 450* (D₂), 567* (B₂), etc. The transposition of 5. 30. 17-18 after stanza 26 of the same adhy. is found in Nilakanṭha MSS. alone! The reading अयुर्यवच्च वोढव्ये in 5. 132. 33^a is given by Nilakanṭha, but as it is not found in any other MS., it is probably Nilakanṭha's own emendation. The insertion of a colophon after 5. 166. 13 is found in Nilakanṭha MSS. only!

Attention has been already drawn² to the fact that the printed editions of Nilakanṭha's text do not exactly correspond to the Nilakanṭha MSS. We have, for instance, lines and stanzas added by modern editors which are not found in the Nilakanṭha MSS., e. g., 168*, 182*, 200*, 488*, etc. Dn unaccountably omits 5. 30. 27, but the stanza is found in the printed text of the Vulgate; on the other hand, Dn inserts 522*, but it is omitted in the printed text! Sometimes the readings also of the printed text of the Vulgate are not found in the Nilakanṭha MSS., e. g., 5. 33. 72^a, Printed text गृहेषु (Dn सुखेषु); 35. 42^a text कृच्छ्रेष्वापसु (Dn कृच्छ्रास्वापसु); 44. 8^a text एष प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः (Dn एषात्मानं नित्यमभिमन्यमानः); 123. 14^a text विद्यजेयानलं हि तत् (Dn विद्यजेयं बलं हि तत्); 126. 8^a text व्यक्तं (Dn व्यक्तु); 147. 32^b text गोप्ता (Dn साधु); 186. 8^a text ततो रामो हृषितो (Dn ततोऽथ रामो रुषितो); 186. 9^b text मान्यं (Dn नान्यं); etc. The colophon added by the Vulgate after our 5. 150. 7 is ignored in the printed text of the Vulgate!

The Bhāratamañjarī of Kṣemendra

This 11th century metrical adaptation of the Mahābhārata by the industrious Kashmirian polymath Kṣemendra has been of little assistance in the Udyoga for text-critical purposes. Without changing the substance, the wordings of this abstract are entirely Kṣemendra's own. Like most Kāvya-poets he indulges in occasional amplification of descriptive matters (e. g. Kṛṣṇa's appearance in Dhṛtarāṣṭra's court, Mañjarī 5. 324-338), but the general tendency is towards condensation of speeches, passages and episodes. He draws very seldom upon his imagination for the narrative, but follows fairly faithfully the Northern recension in its general outline, as well as in its specific sequence and content. No stanza is reproduced *verbatim*, but we have stray borrowings of phrases and pādas, like यत्तत्तद्गण्डिवं धनुः (Mañjarī 5. 379^a; Mbh. 5. 96. 19^a), गालवं मृशदुःखितं (Mañjarī 5. 431^b; Mbh. 5. 111. 22^b), अस्थिसंचयमाहवः (Mañjarī 5. 491^a; Mbh. 5. 141. 30^a), आ पृष्ठतापात् (Mañjarī 5. 502^a; Mbh. 5. 142. 30^a). Kṣemendra's special affinity to the Kāśmīrī version, however, is not perfectly clear in his rapid and brief abstract of the Udyoga. He knows nothing indeed of the Vulgate addition of the fable of the Cat and the Mice in adhy. 157 (App. I, No. 9), nor of the Southern transposition of adhy. 58, to the contents of which he does not refer; but these omissions, strong indications though they are, prove nothing conclusively in an abridged adaptation like his. In the matter of form or

¹ Cf. also 5. 149. 46^a; 188. 8^a, 12^a.

² Prolegomena, pp. LXVII-LXVIII.

orthography of proper names no decisive inference can be drawn. Kṣemendra gives the better form Vidurā (Mañjarī 5. 473, 476), but Sumukha's father (Mbh. 5. 101. 24) is called Dikcara (Mañjarī 5. 387), which is probably a mislection; for, Ś₁ S show Cikura, while K and some D MSS. have Nikumbha. The name Jyotsnākālī (Mbh. 5. 96. 13) is given by Kṣemendra as Jyotsnāvalī (Mañjarī 5. 378), which is not found in any K MSS. (Ś₁ is missing here), although D₁, which is a MS. of Kashmirian origin preserves this form. Paraśurāma's disciple Akṣṭavara is called Kṛtavrata (Mañjarī 5, 603, 605), which form of the name is not shown by any of our MSS¹. Similarly, the river into which Ambā is turned by the curse of Gaṅgā (Mbh. 5. 187. 39) is called Tumb. (Mañjarī 5. 639), a unique but possibly wrong reading, not authenticated by any version or MS². Although Kṣemendra takes little licence in the narration of facts or incidents, the statement (Mañjarī 5. 494) that Karna in his dream of the end of the world sees Duryodhana riding towards the south *on a donkey* is probably a flavoured imaginative addition of Kṣemendra's own! Regarding the sub-parvan or adhyāya divisions, the account of the Sanatsujāta is so condensed that it is difficult to say if Kṣemendra was aware of the additional adhyāya (App. I, No. 2) omitted in our text after adhy. 44. After the Sanatsujāta, Kṣemendra has a long section, entitled कौरवसभावर्णनं, which includes in its scope the Yānasamdhī (which title is not found) and a part of Bhagavadyāna preceding Kṛṣṇa's first speech at the Kaurava assembly (adhy. 91), the Bhagavadyāna being thus much reduced in extent. The section on the parley between Karna and Kṛṣṇa is called कर्णोपनिषद्. Kṣemendra also alludes to the Abhiṣeka of Bhīṣma (Mañjarī 5. 532), and states (*ibid.* 5. 515) that Dhr̥ṣṭadyumna was elected by the Pāṇḍavas as the generalissimo of their army with the permission of Kṛṣṇa, but he does not agree with the Vulgate and S (541*) that Dhr̥ṣṭadyumna was expressly chosen as such by Kṛṣṇa himself. The Ulūkayāna is a separate section in Kṣemendra, and not merged in Abhiniryāna. The list of Rathātīrathas, though brief, includes all the names of the epic text in the same sequence.

The Javanese Version

The date of the Javanese version, like that of Kṣemendra, is undoubtedly earlier than that of our Mahābhārata MSS., but it offers only a more or less abridged adaptation in Javanese of the original. This difference in the medium and method of expression takes away much of its importance; but to the text-critic it possesses considerable value from the fact that in its prose are embedded throughout quotations from the epic text used by the Javanese adapter, consisting of a stanza, or a part of a stanza, or sometimes even of a phrase or a single word. In the case of the Udyoga, however, the citations, as given in Juynboll's account, go only up to adhy. 179, there being no citations from the remaining adhyāyas. These Sanskrit excerpts, often found in an extremely corrupt form, are given

¹ [But it avoids the occurrence of hypermetric pādas, which are almost inevitable with the use of the longer name. — V. S. S.]

² That the printed text of the Mañjarī (Kāvya-mālā 64, Nirṇaya Sagar Press, Bombay 1898)

is not entirely free from mislections is shown by the reading of a line partially reproduced by Kṣemendra and printed as: पुरुषः कृत्यनो नीचः कर्ण एव रथोत्तमः (Mañjarī 5. 569), where कर्ण एव must be replaced by कर्णो नैव (Cf. Mbh. 5. 165. 4-5).

in *toto* in App. II, with corresponding references and comparisons; but their value need not be exaggerated. It should be clearly understood that the value of the Javanese version, as indeed of all individual versions of the epic, depends on the value of the tradition which it is found, on examination, to represent. We have here, no doubt, a form of the text which is far older than our existing MSS., but it establishes nothing beyond the fact that it is fragmentary evidence only for the epic text as it existed in that particular local form in the 11th century and was known to the Javanese adapter. Like our MSS. and like other versions, it is thus *one* of our evidences, albeit uninfluenced from that century onwards; but its collateral and imperfect testimony does not of itself prove anything regarding the character of the original Mahābhārata. From the Sanskrit excerpts it appears that the source of the Javanese version of the Udyoga is substantially the Northern recension; for, while we find in it the quotation of three stanzas from an additional passage (App. I, No. 3) belonging exclusively to the Northern tradition, there is not a single passage in the Javanese version which can be traced to the characteristic Southern additions. The readings, again, of the cited passages in the Javanese text agree in general with those of the N recension, and there is a fairly large number of cases in which this agreement occurs even to the exclusion of S readings. The following instances, selected at random, will illustrate these agreements with N and deviations from S even in matters of detail (the figures refer to the Crit. Ed.):

5. 7. 12^b सतां मध्ये जनार्दनः (S सत्तमोऽसि सतामपि); 17. 12^a दृतेजाः (S दृतेजाः); 33. 26^a हृष्यत्यात्मसंमाने (S प्रहृष्यति संमाने); 34. 15^a तेभ्यो (S तेषां); 34. 17^a अर्थान् (S अर्थ); 37. 42^a हि (S तु); 39. 60^a कीर्तिरायुः (S आयुः प्रज्ञा); 40. 22^a कर्मणा (S विवया); 43. 8^a मनुष्यदोषाः (S महागुणेन); 43. 8^a वज्र्याः सदा (S सदा वज्र्याः by transp.); 48. 8^a ऊर्जितौ (S उच्छित्तौ); 48. 14^a कालखड्गान् (S कालकेयान्); 50. 8^a मनसा (S भीमस्य); 57. 18^b मारिष (S भारत); 62. 13^a संनिपेततुः (S संनिषीदतुः); 70. 47^b विपणिजीवनः (S वाणिज्यजीविनः); 70. 47^a वधेन (S युद्धेन); 70. 47^a कपालं (S कर्पण्यं); 88. 103^a त्राता (S धाता); 90. 7^a निश्चितं (S निश्चयं); 91. 5^a सर्वा (S कृत्वा); 93. 33^a इमं लोकं (S इमान् लोकान्); 94. 7^a विशिष्टो नो मद्विधो (S मद्विशिष्टो मत्समो); 97. 4^a हानिश्च वृद्धिः (S वृद्धिश्च हानिः by transp.); 103. 10^a अजरा (S ओजरा); 104. 4^a चैव (S चापि); 104. 21^b भवते (S भवतो); 119. 3^a प्रपतिष्यन् (S प्रापतया); 121. 18^a निर्वन्धतः (S निर्वन्धनात्); 125. 2^a हि (S तु); 127. 22^a स राज्यं (S स्वराज्यं or स्वा); 127. 39^a नित्यं (S युद्धे); 131. 33^a जीवति (S जीर्यते); 134. 5^a पूर्वं (S सर्वं); 142. 25^a योऽसौ (S सोऽसौ); 142. 25^a वचनं पथ्यं (S मतिमान्पथ्यन्) and तथा (S वचः); 143. 3^a कुन्तिराजस्य (S भोजस्य); 149. 43^a न धार्तराष्ट्राः (S transp. the words); 150. 9^a स एनन् (S अदानान्); 151. 8^a सर्वमेवातिवर्तते (S सर्वमेतदतिवर्तकं); *oto*.

As against this, there are a few cases of agreements with specific S readings, but their number is extremely limited:

5. 108. 2^b भाः स्वजाः (N भाः स्वयं); 120. 1^b सर्वैः (N सद्भिः); 129. 16^b पुनः स्वयं (N वपुः स्वयं); 139. 53^b समग्रं (N समृद्धं); 144. 2^b शृणु (N कुरु); 145. 15^a कुरुशार्वक (N राज); 150. 15^b युतानि (N चित्तानि); 157. 12^a देवलोकं (N वीर°).

In a fairly large number of cases, the Javanese excerpts show better authenticated readings than those of the *Vulgate*, and confirm the readings of our critical text adopted on independent grounds:

5. 17. 3^a दिष्ट्या च (Vulgate दिष्ट्याच); 29. 49^a जातु अनाश्रित्य महाद्वमं (preserving the hiatus in Samdhi; Vulg. जातु महाद्वममनाश्रिता); 33. 32^b परिद्विषन् (Vulg. परित्यजेत्); 33. 36^a अनीशः (अनीशानः); 36. 50^a त्यागेन (योगेन); 37. 15^a व्यपाश्रित्य (समाश्रित्य); 37. 42^b व्याघ्रा न स्युः (न स्युर्व्याघ्राः by transp.); 38. 31^a धनाभिजनं (धन.भिजात°); 38. 37^a सः (च); 39. 15^a यशः (श्रेयः); 40. 3^a अचरतं च समुत्कर्षं (अचरते च

समुत्कर्षः); 40. 19^b सत्योदका and दमोर्मिः (सत्योदया and दयोर्मिः); 43. 5^b दृश्यते (भुज्यते); 43. 8^a नरेण (नराणां); 70. 88^{ab} तत्र भवेत्पार्थ (पार्थ भवेत्तत्र by transp.); 80. 29^a त्राहि मां (त्रायस्व); 89. 32^a अमोक्तव्यं (न भोक्तव्यं); 104. 18^a तदा (तथा); 104. 21^a दक्षिणाः काः (दक्षिणां कां); 106. 1^b अज्ञातयोनिना (ज्ञानयोनिना); 110. 11^a साधु (स तु); 119. 9^a सः (ह); 125. 15^a अनुतिष्ठन्तो (अनुपश्यन्तो); 125. 15^a शस्त्रेण (अस्त्रेण); 129. 2^a च सुबुद्धे (सुबुद्धे); 131. 33^a पुरं (परं); 142. 19^a देवसंयुक्तं (मन्त्रं); 142. 25^b परिवर्तितः (परिरक्षितः); 147. 4^a च (हि); 153. 12^a मरुतां (देवानां); etc.

There is, however, a mass of readings in the Javanese quotations which are not found in any of our manuscripts:

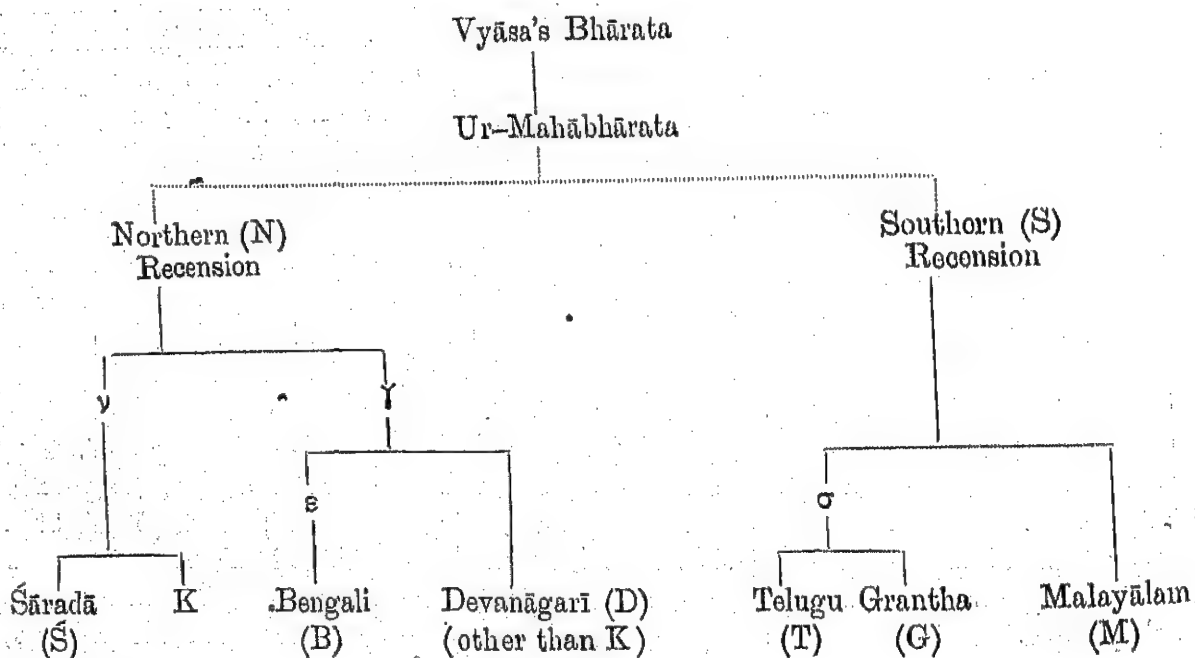
5. 8. 27^a प्रियावहः; 8. 34^a महाद्युमं; 9. 3^a च (for वै); 11. 15^b तवेश्वरः; 15. 32^b अद्रमतो; 16. 8^a सर्व; 20. 14^a लक्ष्यन्ते; 33. 13^a प्रजागरं; 33. 16^a प्रशान्तानि; 34. 17^a समाधत्ते; 34. 17^a मानुषेभ्यः; 34. 40^a यस्मैर्षा; 37. 47^a आपदि; 38. 37^a कामयति; 39. 15^a वृद्ध; 39. 25^a दग्धवृक्षं and साधनं; 40. 3^a चत्वारि संप्रवर्धन्ते सामं; 40. 19^a अक्षोभ्यः; 43. 35^{ad} (entire line); 49. 11^a पतितो मूर्छितो (sequence of the words); 50. 3^{ad} अतः and अचलः; 62. 15^a एतत्ते ज्ञातयः सर्वे; 70. 63^b कदाचित्; 70. 89^b गम्यतां; 88. 68^a दहते; 89. 18^a एवेव्यसि; 90. 7^a चायं; 91. 5^a मोक्षं; 91. 10^a अवमन्यमानं; 93. 51^a धर्मतो; 93. 52^{ab} प्रमुञ्चेऽहं and क्षत्रियर्षभाः; 94. 7^a कश्चित् (also 95. 20^a); 95. 17^{ad} चरतो and शोचते; 96. 5^{ad} (entire line); 102. 5^a कुलशीलं; 102. 14^a सैव; 103. 4^a चात्र; 109. 1^b and 1^a उत्पन्नाश्रमिणो यतः and कश्चित्; 112. 7^a (transposition of words); 119. 25^a तेन; 120. 4^a ददामि; 120. 5^b शमशीलस्य; 120. 10^b सुखादि; 122. 35^a कथंचन; 126. 2^b ध्रुवं; 127. 22^a वश्यमानेन्द्रियो; 127. 39^a चात्र; 127. 39^a अकृथाः; 128. 21^{ab} हतान् and यतमानो; 128. 37^a मन्तो; 129. 2^a मामिति; 129. 3^a रुद्रादित्यश्च; 130. 12^b ध्रुवं स्वर्गाय; 130. 12^a विकल्प्यते; 130. 28^b परिपालनम्; 130. 28^a तत्परिचारणं; 131. 5^b त्वं कागतो ह्यपि; 132. 7^a नाम धृत्य; 134. 4^a प्रतिनीता अबन्धवः; 138. 8^b कन्यया; 139. 3^a जातु सा तु; 139. 12^b हिरण्यस्य; 139. 53^a पुण्यकामे; 142. 19^a कोपितो; 142. 25^a पितृहितं; 143. 2^b न च वा; 144. 2^a ततः; 144. 9^{ab} च (for वै) and नश्यते च (न व्यथेत); 144. 9^a सिद्यन्; 145. 36^a करणहीनो हि; 146. 20^b सर्वोऽनुवर्तते; 147. 14^b महा- (for मम); 147. 31^{ab} (substitution of Anuṣṭubh lines for Triṣṭubh); 152. 20^a गजाः; 153. 12^a पावकः; 154. 32^a बृहं; 156. 9^a देशं; 157. 1^a भाषत; 157. 18^a शराः; 159. 11^a ततः; 162. 7^b शक्तिधारिणे; etc.

Some of these readings are probably corrupt or constitute individual modifications, but most of them are genuine variants. In view of these, as well as in view of the deviations from the Vulgate, it is difficult to affiliate the Javanese text (as indicated by the excerpts) to any particular N version or group of manuscripts. Generally speaking, however, its source probably is a text of the same type as the Vulgate; but, since it preserves some better readings, it must have drawn from a text of a slightly superior character.

Besides the abstracts and adaptations mentioned above, there are versions of the stories of Vṛtra, Trisīras, Nahuṣa and Ambā in other parts of the epic, as well as in some of the Purāṇas. But more interesting are the recurrences, with variations, of some passages of the Udyoga in the Rāmāyaṇa, all of which are maxims of sententious wisdom, e. g., 5. 36. 40, 56; 37. 14; 39. 44^a; 40. 6^a; 178. 24. There are also, in the Sanatsujāta, echoes of passages from the R̥gveda (5. 45. 3^a), Vājasaneyi-saṁhitā (5. 44. 17^a) and Atharvaveda (5. 45. 14^{ab}), as well as of Upaniṣads like Brhadāraṇyaka, Katha and Śvetāśvatara (5. 44. 17^a, 23^a; 45. 6, 10, 24^{ab}; etc.),—and of the Gītā (5. 45. 23)! Telang has already noted that 5. 45. 14 is introduced by Śaṅkara in his commentary on the Śvetāśvatara as a passage from the Sanatsujāta, while other passages from the same sub-parvan are cited therein anonymously. Quite a large number of didactic passages,

especially from the Prajāgara sub-parvan, recur in the Ādi, Āranyaka, Śānti and other parvans, to which references will be found in our footnotes. It is interesting that one of the sententious stanzas of the Vidura-nīti (5. 38. 1) is quoted anonymously in the Mahābhāṣya and occurs also in Manu, in which last work will also be found several other stanzas from the Udyoga (5. 15. 32; 33. 57, 65; 35. 26, 27, 39^{ab}; 36. 25, 29, 32; 37. 17; 38. 1, 11, 13, 17; 39. 32^a, 41, 60; and 294^{*}). Of these stanzas, 5. 35, 26-27 occur in a somewhat modified form in Baudhāyana Dharma-sūtra (1. 10. 35, 36); while 5. 36. 32 occurs, with variations, in Āpastamba Dharma-sūtra (2. 2. 4. 14). Similarly, two stanzas (5. 35. 24, 49) also occur in the Nārada-smṛti, and one stanza (5. 39. 69) is found in the Viṣṇu-purāṇa. Another gnomic stanza (5. 35. 64) is cited anonymously in the Dhvanyāloka of Ānandavardhana. That these maxims must have been traditional sayings, which were appropriated indiscriminately in different works, is indicated by the fact that most of them are also traceable not only in the Nīti sections of other parts of the epic, in the Rāmāyaṇa, in the Purāṇas and in the law-books, but also, as our footnotes will show, in the collections of popular tales and fables. Regarding the critical use of such stray citations, it is only necessary to draw attention to the caution expressed in the Prolegomena to the Ādi, p. xxix.

PEDIGREE OF UDYOGAPARVAN VERSIONS

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

Although the short additional passages in both the recensions are numerous and ubiquitous (the total number being 595), it is notable that the Udyoga, for a book of its size, is comparatively free from such lengthy insertions as have to be relegated to the Appendix. The total number of such lengthy passages is 14, of which only three are inserted by the entire Northern recension and only one by the entire Southern. In this respect, as well as in respect of omission, transposition and variation of continuous passages, *the two recensions do not recede very materially from each other*; and this is a feature which distinguishes the Udyoga from some other books of the epic, like the Ādi and the Virāṭa, for instance. The discrepancies, though numerous, are yet normal. The additions are, as a rule, neatly inserted passages which can be removed without much damage to the original text. The longest of the very limited number of long insertions is one of 108 lines (App. I, No. 9); but, generally speaking, the scattered additions are short and textually unimportant, and do not usually exceed twenty lines. The divergences between the two recensions, therefore, are mostly confined to inevitable differences of reading, variations of words, phrases or half-stanzas, a certain number of transpositions or substitutions of pādas and stanzas, and some scattered minor conflation which are easily separable. Thus, the additions and deviations are happily not of such an exceptional, extensive or baffling character as to affect or alter the entire aspect of the text. Even in the Sanatsujāta, where the divergences are more serious and difficult, the best Northern and Southern versions generally agree, to the exclusion of the Northern Vulgate and the Southern TG, which diverge from them in agreement with each other. The editorial *wavy line*, therefore, indicative of disconcerting parallelism and uncertainty, is not so much in evidence in this as in the critical text of some of the other books of the epic.

Taking the Northern and Southern recensions separately, the text appears to be fairly uniformly established in each, in spite of the large number of small and a few long additions by the different sub-versions, individual MSS. or groups of MSS. Leaving aside the Vulgate insertions, the two recensions seem to be almost evenly balanced, with just a slight excess perhaps in favour of the Northern. The Northern Vulgate, however, as printed in the Calcutta edition of 1834-39, contains 7656¹ stanzas; while the Kumbhakonam edition has a total of 6753 stanzas, although according to the Parvasamgraha of P. P. S. Sastri's edition, the Udyogaparvan should contain 7998 stanzas! Our Parvasamgraha figure is 6698; but our reconstituted text contains 6063 stanzas.

The differences in the adhyāya-division are recorded in the variants of our colophons. The Parvasamgraha gives 186 as the total number of adhyāyas. The ordinarily printed Vulgate and the Kumbhakonam edition contain 196 adhyāyas, but the Calcutta

¹ [There is a mistake in the counting of the Calcutta edition; after 6095, the number suddenly jumps to 7000; thus there is a mistake of 900 in the enumeration. The correct figure for the Calcutta edition accordingly is 6756, which is near

enough to the Kumbhakonam figure (6753). According to Jacobi's computation the number of stanzas in the Calcutta edition is 6722 (*Mahābhārata Inhaltsangabe*, Bonn 1903, p. 257). — V. S. S.]

edition of 1834-39 has 197, while P. P. S. Sastri in his so-called Southern recension makes a strenuous effort to conform to the Parvasaṃgraha figure. Our critical text comprises 197 adhyāyas. The adhyāya-division is uniform in our MSS. up to Vulgate adhy. 62 (= our 61)¹, after which Vulgate 63 and 64 are combined, with certain additions and omissions; in our MSS. Discrepancy occurs again with the combination of the Vulgate 151 and 152 (= our 149); and after Vulgate 168 (= our 165) the divisions become frequently divergent. With regard to sub-parvan divisions, neither the printed editions (with the exception of that of P. P. S. Sastri) nor our MSS. recognize the separation of Karpopanivāda (adhy. 138-148) from Bhagavadyāna, and of Bhīṣmābhiṣecana (adhy. 153-156) from Abhiniryāna; but our restorations are authorized by the Parvasaṃgraha summary (see footnotes at pp. 495, 546). In the case of Ulūkayāna, however, our MSS. are definite in naming this separate sub-parvan, although the printed editions (with the exception, again, of that of P. P. S. Sastri) regard it as a part of Abhiniryāna. In the older printed editions, again, the name Abhiniryāna occurs, not authentically, as Sainyaniryāna and the first sub-parvana Udyoga as Senodyoga.

There is a large number of passages, in both recensions, which are inserted by single MSS. Such *Northern* passages are: 2*-4*, 7*, 9*, 19*, 20*, 34*, 35*, 82*, 95*, 97*, 100*, 124*, 133*, 134*, 137*, 138*, 146*, 147*, 154*, 170*-172*, 185*, 186*, 199*, 202*, 203*, 206*, 218*, 219*, 221*, 233*, 234*, 236*, 238*, 256*, 260*, 274*, 282*, 294*, 296*, 301*, 302*, 304*, 309*-311*, 316*, 319*, 327*, 329*, 343*, 361*, 366*, 376*, 386*, 396*, 415*, 422*-425*, 437*, 446*, 453*, 454*, 464*, 466*, 471*, 488*-491*, 494*, 499*, 509*, 513*, 517*, 524*, 527*, 532*, 538*, 550*, 551*, 561*, 562*, 565*, 568*, 569*, 579*; and App. I, Nos. 4, 6 and 8.

Such *Southern* additions are, however, less in number: 5*, 6*, 10*, 11*, 21*-23*, 25*, 38*, 65*, 79*, 93*, 98*, 101*, 129*, 158*, 163*, 204*, 284*, 288*, 295*, 303*, 325*, 331*, 363*, 364*, 369*, 379*, 403*, 412*, 436*, 458*, 459*, 461*, 485*, 497*, 498*, 502*, 505*, 510*, 518*, 549*, 566*.

There is, again, a fairly large number of passages inserted by only *two or three* MSS.: 17*, 18*, 33*, 36*, 60*, 61*, 67*, 78*, 80*, 83*, 89*, 91*, 96*, 99*, 105*, 106*, 120*-123*, 132*, 144*, 157*, 190*, 200*, 225*, 258*, 261*, 265*, 268*, 273*, 286*, 293*, 308*, 318*, 319*, 323*, 334*, 357*, 360*, 362*, 365*, 372*, 375*, 380*-382*, 384*, 390*, 393*, 399*, 400*-402*, 407*, 408*, 410*, 427*, 429*, 434*, 439*, 443*, 450*, 468*, 512*, 514*, 522*, 526*, 528*, 537*, 545*, 548*, 565*, 567*, 592*, 594*.

Leaving aside these added passages, as well as those inserted by TG or M versions individually, which will be enumerated in their proper places, the additions, large and small, made by the entire Southern recension or the large majority of Southern MSS. are not very large in number: 26*, 32*, 47*-50*, 52*, 53*, 54*-59*, 63*, 64*, 66*, 72*-75*, 85*-87*, 104*, 107*, 110*, 112*-115*, 125*, 126*, 130*, 131*, 135*, 136*, 139*, 141*, 148*, 149*, 155*, 156*, 159*, 160*, 164*, 167*-169*, 187*, 198*, 204*, 207*, 209*-211*, 271*, 279*, 280*, 305*, 306*, 317*, 322*, 333*, 337*, 340*, 347*-350*, 352*-354*, 356*, 367*, 370*, 371*, 378*, 383*, 387*-389*, 391*, 395*, 404*, 406*, 411*, 413*, 416*,

¹ One Vulgate adhy. (45) has been entirely dropped in our edition; hence this discrepancy of

one between the adhy. numbers.

418*-420*, 426*, 431*, 435*, 438*, 441*, 442*, 445*, 448*, 449*, 455*, 456*, 465*, 492*, 495*, 496*, 500*, 503*, 516*, 519*, 525*, 529*, 530*, 536*, 541*, 554*, 570*, 573*, 578*, 582*, 586*, 588*, 589*; and App. I, No. 5.

As against this, the corresponding additions, made by the entire Northern recension or the majority of Northern MSS., are even fewer, the excess of the N recension being made up chiefly by Vulgate or one-version insertions, which will be enumerated in the proper places. The Northern additions (excluding the Vulgate or one-version additions) are: 1*, 45*, 76*, 111*, 127*, 174*, 176*, 181*, 205*, 212*, 223*, 226*, 235*, 237*, 239*, 241*, 242*, 312*, 326*, 328*, 332*, 335*, 338*, 339*, 344*, 351*; 5. 58. 23-30; 355*, 373*, 374*, 397*, 405*, 414*, 421*, 430*, 432*, 433*, 460*, 479*, 482*, 501*, 506*, 523*, 534*, 539*, 544*, 546*, 552*, 556*, 574*, 584*, 585*, 590*; and App. I, Nos. 1, 3 and 14.

The motives for these insertions are in most cases fairly obvious. They are meant mostly for the amplification of details. As a rule, they are contextually unimportant; and being appreciably undistinguishable in diction and metre, in which the Mahābhārata redactors were perfectly at home, they are skilfully dovetailed into the narrative. It is very rarely that the intrusion of such passages disturbs the sequence, sense or syntax. One such unconscious, but slight, upsetting of the syntax occurs in the addition of a Southern passage (367*), which is sandwiched between the first and second half of a stanza (5. 70. 1), with the result that the verb of the second half gets itself detached from the original nominative by the advent of a fresh verb and its nominative in the intervening lines;¹ four TG MSS. and one M MS. attempt respectively to remedy this defect by the insertion of a fresh line each (368*, 369*)! Similarly another passage of apparently Southern origin (53*), which is omitted by ŚiK, but is given by the Vulgate and S, attempts a conversational amplification of what follows, but leaves the last line of the inserted passage hanging in the air without a predicate! The S reading भारत for संजय in 5. 31. 7^b is another remarkable instance in which the redactor was apparently nodding. One such instance (5. 94. 14^a) is noticed by Arjunamīśra, where the Brahmins are addressing Dambhodbhava as पार्थिव, but two B MSS. read भारत instead, for the moment inadvertently assuming that it is an address to Duryodhana by Jāmadagnya, or to Janamejaya by Vaiśampāyana! Arjunamīśra comments on this as follows: कथान्तरव्यवधानेऽपि वैशंपायनकृतं बहुशो दृश्यते! Such examples, however, of misreading or unskilful conflation are not frequent; and there is hardly much intrinsic criterion of this nature to distinguish the additional passages.

The multiplication of descriptive details by means of *small* additions to some of the narrative episodes, more or less by both the recensions, is illustrated by the following passages, chosen at random:

Śalya. N 45*, 62*; S 47*-61*, 63*-66* (of which 47*, 49*, 53*, 59* are appropriated by the Vulgate).

Trisiras. N 70*, 71*, 76*, 82*, 84*, 88*, 91*; S 69*, 72*-75*, 77*-81*, 83*, 85*-87*, 89*, 90*.

Nahuṣa. N 92*, 94*-97*, 99*, 100*, 102*, 103*, 108*, 111*, 116*, 117*; S 93*, 98*, 101*, 104*-107*, 109*, 110*, 112*-115*.

¹ For a similar intrusion in another parvan, cf. *Adi, Prolegomena*, p. LXIX.

- Prahrāda-Virocana. N 193*-197*, 199*, 200*, 202*, 203*, 205*, 206*; S 198*, 204*, 207*, 209*, 210*.
- Dambhodbhava. N 429*, 430*, 432*-434*; S 431*, 435* (both appropriated by the Vulgate).
- Sūmukha and Garuḍa. S 438*, 440*-442*, 445*, 448*, 449* (of which 442* and 449* are appropriated by the Vulgate); N 439*, 443*, 444*, 446*, 447*.
- Gālava. N 450*-454*, 460*.
- Story of Mādhavī. N 460*, 462*, 464*, 466*, 467*; S 455*-459*, 461*, 463*, 465*, 469*, 470*.
- Conspiracy of Duryodhana. S 483*.
- Theophany of Kṛṣṇa. N 494* and App. I, No. 8 (14 lines); S 495*, 496*.
- Vidurā-putra. N 506*-509*, 511*-514*; S 503*-505*, 510; etc., etc.

In the Prahrāda-Virocana episode, the additions occur chiefly as paddings or amplifications to a rather abruptly and elliptically narrated old legend; but it is remarkable that in the equally old legend of Vidurā-putra, the insertions, usually of single lines, are fewer and do not exceed two lines in any case. But, elsewhere, *longer* amplificatory passages are also found. While two lines (421*) are sufficient in N to describe Kṛṣṇa's chariot, S elaborates the description in 24 lines (App. I, No. 5). A TG passage of 16 lines (App. I, No. 7) makes Vidura dwell at length on the prowess of Kṛṣṇa. The most interesting Vulgate amplifications (377 lines) are to be found in the Ulūkayāna (App. I, Nos. 9-13), where each of the two additional passages alone exceed 100 lines!

It should be noted that the object of amplification is sometimes achieved by expansion or insertion of dialogues, as in 38*, 52*, 53*, 204*, 207*-209*, 423*, 442*; and App. I, No. 4 (18 lines). A Southern passage (496*), again, which has been absorbed by Nilakaṇṭha and a few D MSS., fills up an imaginary lacuna regarding the grant of divine sight to Dhṛtarāṣṭra, who is made to supplicate for it to Kṛṣṇa in a short dialogue of six lines. A Northern MS. further inserts a dialogue of twelve lines (423*) to explain why Kṛṣṇa committed the offence of Vṛṣala-bhojana by taking his meal at the house of Vidura!

But no detail is too small. Two lines (413*) are added by S to make sure that the Sūta-Māgadhas attend and sing the praise of Kṛṣṇa during his embassy to the Kauravas. K₁ inserts marginally an unnecessary stanza (453*) at the beginning to make clear the motive of the punishment of Garuḍa by Śāṇḍilī, while D₂ does the same by adding two stanzas (454*) nearly at the end of the story. S inserts one line (519*) to hint that Kṛṣṇa's diplomacy did not leave out Aśvatthāman. An N passage (501*) speaks of the Kali Age; but S knows nothing of it. One noteworthy example of filling up an imaginary lacuna is furnished by the insertion of a line (541*) by S, which makes Kṛṣṇa directly express his approval of the selection of Dhṛṣṭadyumna as the generalissimo of the Pāṇḍava army; the passage is borrowed by Nilakaṇṭha and three D MSS. but is omitted by other N MSS. (including Ś₁), which make Kṛṣṇa diplomatically avoid the question.

Introductory verses are sometimes added at the head of the chapter to keep up the thread of the narrative unbroken: N 118*, 355*, 366*, 464*, 514*; S 26*, 78*-80*, 160*, 367*-369*, 418*, 438*, 470*, 594*. The device is sometimes found of adding a line or two by way of heaping up of epithets: 45*, 68*, 70*, 328*, 332*, 414*, 524*, 544*-546*, etc. The addition of small maxims relating to ethics, ceremonialism or correct conduct are occasionally found in both the recensions (139*, 351*, 383*, 474*, etc.), but the Prajāgara, by the very nature of its content, affords an easy opportunity of frequent addition of small didactic tags of traditional wisdom. The Northern recension, however, is distinguished by the insertion of fairly long passages on statecraft and morality (App. I, Nos. 1 and 3), and the Vulgate puts an ethical fable of the Cat and the Mice (App. I, No. 9) in the mouth of Duryodhana! Although there are many opportunities of adding long lists of names, only two such Southern passages are found: 156* (warriors), 383* (R̥sis); while some Northern passages add to the list of classical examples of happy couples (460*) and list of weapons (543*-546*). The anticipatory passages are also very few: e. g. 168*; anticipation of 5. 64. 3-11 after our adhy. 31. TG interpolates a gloss (457*) of four lines, and unnecessarily repeats the description of Kṛṣṇa's journey to the Kauravas (394*).

Some of the individual insertions of single MSS. are interesting. D₃ inserts a passage (489*) expanding Vidura's description of Kṛṣṇa's exploits by adding what Kṛṣṇa did in his previous incarnation as Rāma. Introduction of conundrums and cryptic stanzas are found in D₃ (527*; and App. I, No. 6, cf. 457*) and K₄ (302*). K₅ adds a gloss of five lines (19*), but indicates it by adding इति स्मृतिः; while D₄ incorporates a metrical gloss (434*) on 5. 94. 38 from Devabodha. D₁₀ inserts a passage of ten lines (490*) on the margin, with the remark: इत्यधिकं क्वचित्पुस्तकेषु दृष्टं तदसंबद्धं प्रतीयते।

Attention should be drawn in this connection to certain typical Southern insertions or substitutions, the motive of which is smooth emendation or regularization of difficult or irregular passages. In the first case (5. 29. 26) an entirely different and easier reading is proposed and substituted for practically the whole stanza, the first two lines being radically changed (141*). In the second case (5. 44. 3), the change of the entire stanza is effected (279*, 280*), partly to avoid repetition and partly to substitute a more easily intelligible reading. The third case refers to a mixed Triṣṭubh and Anuṣṭubh stanza (5. 29. 47), in which the Southern insertion of three lines (148*, 149*) splits up the one irregular stanza into two regular stanzas, one in Triṣṭubh and the other in Anuṣṭubh. Such examples are, however, not rare in the Udyoga; for, a similar attempt is made by N MSS. in 5. 42. 16^{ab} and 5. 45. 19^{ab} to convert two Anuṣṭubh pādas into Triṣṭubh rhythm in order to make them conform to the Triṣṭubh scheme of the rest of the stanzas. We have, again, in 5. 45. 27, an imperfect Triṣṭubh stanza of two pādas only, but N attempts to fill it up by repeating two pādas of a previous stanza. In 5. 56. 58 the Vulgate changes the first Triṣṭubh pāda (58^a) into Anuṣṭubh, but inserts after 58^a a fresh Triṣṭubh pāda in order to fill up the Triṣṭubh stanza, which is thus truncated. In 286*, D₃ substitutes an Anuṣṭubh stanza for a Triṣṭubh (287*) inserted by the Vulgate and TG. An independent Triṣṭubh half-stanza is inserted by the Vulgate in 561*; and in 161* we have an Anuṣṭubh substitution by the Vulgate for Triṣṭubh. For other examples of Anuṣṭubh substitution for Triṣṭubh and *vice versa*, as well as insertion of such pādas to fill up a stanza, see 5. 64. 8^{ab} (Ś₁); 147* (D₃); 5. 140. 3^{ab}.

Regarding change of sequence of different units, examples of which are numerous and scattered, the most striking Southern instances are furnished by the transposition of 187* and 5. 38. 29, where ten out of twelve S MSS. give a different sequence of only three lines; and also by 5. 82. 8^c-9^b, where all S MSS. have each a different system of transposition, repetition or omission. The most interesting example of Northern (Vulgate) insertion and extremely confused sequence of stanzas will be found in adhy. 157, which appears in the printed editions as an adhyāya of 125 stanzas against a short adhyāya of 18 stanzas only in our critical edition.¹ More complicated are the TG transpositions of stanzas in the Sanatsujāta illustrated by our tables facing pp. 203, 215. The most noteworthy transposition of *adhyāyas* is concerned with that of adhy. 58 and 64; but the fact that there is no uniformity in the Southern recension regarding the point of insertion of the transposed adhy. 58, and that adhy. 64 is transposed after adhy. 57 in T G₁, only and omitted altogether in G₂ is a clear indication of the superiority of the Northern sequence. In the case of adhy. 64, again, stanzas 3-11 are curiously anticipated by S (except T₂ G₂) after adhy. 31, and repeated again in their proper place! It should be noted that Samjaya is not represented anywhere before adhy. 58 as having a private interview of Kṛṣṇa and Arjuna. The Southern order, therefore, is more systematic and logical; but the Northern has the more justifiable appearance of a somewhat naïve and inconsequent narrative, which the Southern tries, ineffectually, to rationalize.

It is worth mentioning in this connection that there is a large number of cases in both recensions where the point of insertion of additional passages is given differently by different MSS. or groups of MSS., e. g.,

N. 169*, 178*, 180*, 183*, 184*, 197*, 227*, 229*, 245*, 358*, 477*, 537*, etc.

S. 57*, 58*, 72*, 125*, 155*, 198*, 204*, 504*, 516*, etc.

N and S. 16*, 47*, 152*, 169*, 176* 179*, 195*, 208*, 217*, 247*, 248*, 252*, 263*, 264*, 266*, 270*, 271*, 275*, 281*, 283*, 285*, 289*-292*, 299*, 409*, 431*, 495*, 503*, 529*, etc.

It is possible that some of these passages were originally marginalia absorbed differently in different MSS.!

The alternate readings of words, phrases or pādas in the two recensions occur throughout. Where they are entirely divergent and irreconcilable, the Northern reading, if suitable, has been, as a general rule, preferred, but marked with a wavy line to indicate the difficulty of discrimination. Very often the divergences consist merely of insignificant paraphrases of each other, or modifications without appreciable change of content or sense. Most of these deviations occur, again, in respect of metrically or ideationally equivalent variants, particles and epic iterata, which have been described in Prolegomena, p. xxxvii. It would be interesting to draw up a complete list of them, but they are far too numerous and textually insignificant to be dealt here. Noteworthy in this connection is the frequent variation of the enclitic *tvā* (for *tvām*) and *mā* (for *mām*) as the second member of a sentence, which appears to be a relic of older syntactical practice; but we

¹ The length of Ulūka's message has been rightly commented upon by G. V. Vaidya (*The Mahābhārata; a Criticism*, Bombay 1905, p. 200),

as well as the repetition of the messages of the several Pāṇḍavas.

have not restored *tvā* or *mā* unless they are well authenticated by manuscript evidence. Sometimes divergences of reading are due to rearrangement of words or their modification with a particular motive. The motives usually are:

(a) *avoidance of solecism*, e. g.,

5. 15. 28^d N विचीय (S विचिनोति); 25. 9^a N अनुशास्य स्थ (S अनुनेष्यामि); 39. 49^a N मन्यन्तः (S मन्यन्ते); 40. 11^b N महाविशिष्टं (S महद्विशिष्टं); 44. 11^a N उपकृत्वा (S कृतमिति); 47. 40^a N प्रवृणीम (S वृणुयां); 47. 48^d N प्रभज्यन्तं (S भज्यमानं); 47. 80^a N अददन् (S अददुः); 76. 8^b N प्रतिपत्स्व (S विधत्स्व); 86. 16^d N व्यथितो विमनाभवत् (S विमना व्यथितोऽभवत्); 91. 6^a N धर्मकार्यं यतश्चात्त्या (S धर्मकार्यं यतमानो); 92. 8^a N आचक्षेतां (S आचख्युः); 104. 26^b ददस्व (S देहि); 122. 49^d N आधियाः (S आदधाः); 122. 54^a N आशंससीह (S आशंससे ह); 139. 5^a राधायाः प्रादात् (S राधायै प्रादात्); 142. 11^a N वत्स्यते (S वर्तते); 142. 27^a N अभ्यवत् (S अपश्यत्); 174. 17^b N काशिराजः (S काशिराजस्य); etc. But in many cases S preserves the irregular usages better: 5. 34. 42^a S एते मदावल्लितानां (N मदा एतेऽव); 36. 3^a S अस्मः (N स्मः or एते); 37. 19^b S पराजैष्टाः (N जैष्टीः or जयेथाः); 39. 67^b S अमित्राः (N शत्रवः); 44. 21^b S दृश्यति (N दृश्यते); 50. 18^b S भज्येत् (N भज्येत); 107. 9^a S गान्ति (N गायन्ति); 141. 32^d S वीक्षन् (N प्रसन्); 180. 26^d S कुर्मि (N करोमि or छिनद्धि); etc.

(b) *removal of archaism, and of difficult or unfamiliar words and phrases*, e. g.,

5. 33. 35^a N अप्रमत्तेषु (S अप्रशान्तेषु); 33. 86^a N मात्रां (S पथं); 34. 39^a N अन्त्येषु (S अन्येषु); 34. 78^d N अपाचीनानि (S अपनीतानि); 35. 39^a N पर्वकारः (S चर्मकारः); 35. 40^a N काकः (S कारुः); 38. 34^d N परिवारणं (S चारिणं or चारिणः); 50. 31^b N वरात् (S योधान्); 56. 48^d N कवचहृदे (S सकचग्रहे); 57. 18^b N मारिष (S भारत); 57. 20^a N रूपां (S मृगाणां); 70. 20^a S अस्वतः (N अधनात्); 70. 47^d N कपालं (S कर्पण्यं); 70. 49^a N नीतिमात्राय (S नीतिमास्थाय); 92. 13^a N आमुच्य (S आवध्य); 129. 11^a N नस्ततः (S नासिकाभ्यां); 141. 22^a N एका स्रक् (S पक्षिणी); 45^d N वीरक्षयविनाशनात् (S क्षत्रमहाहदात्); 142. 25^b S परिवर्तितः (N रक्षितः or वर्धितः); 173. 5^d N प्रवेरिता (S प्रवेशिता); etc. The attempts to eliminate the older enclitic particle च in 5. 43. 30^a are also interesting.

(c) *improving upon difficult or peculiar construction or sense*, e. g.,

5. 7. 28^{ad} N कृष्णं चापहतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जयं (S कृष्णं चापि महाबाहुमामह्य भरतर्षभ); 25. 7^b N पापोदयो निरयो भावसंस्थः (S पापोदयो भावसंस्थः कुरुणां); 25. 8^d N नियतो वै भवः स्यात् (S नियतः स्यादभावः); 33. 90^a N न मात्राथै रोचयते विवादं (S न च स्त्रियोऽर्थे यतते विवादं); 33. 91^a N नात्याह किञ्चित्क्षमते विवादं (S न विग्रहादोचयते विवादं); 35. 19^a N प्रहाद तत्त्वां पृच्छामि (S तत्त्वा पृच्छावहे तात, probably to avoid the direct use of the father's name by the son); 39. 53^d नास्ति शेषवतां भयं (S भयं नास्ति महात्मनां); 66. 1^d N सर्वाभावाय संमितौ (S पूर्वभावसमन्वितौ); 81. 63^d N का वीथी भवतामिह (S को विधिर्भवतामिह); 98. 19^d N दिक्सात्मकमलं यथा (S इच्छसे कलहानिति); 142. 11^b N महान्ज्ञातिवधे क्षयः (S सुमहान्ज्ञातिसंक्षयः); etc.

(d) *elimination of hiatus in Samdhi*, e. g.,

5. 30. 9^b N आचार्याश्च ऋत्विजो (S आचार्याश्चापृत्विजो); 31. 3^{ad} N अथो मन्त्रं मन्त्रयित्वा अन्योन्येन (S अथोपमन्त्रयेथास्त्वमन्योन्येन); 33. 35^{ab} N अनाहूतः प्रविशति अष्टो (S अनाहूतः संप्रविशेदष्टो); 43. 24^{ab} N द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनुचक्ष (S चैकवेदाश्च अनुचक्ष); 89. 9^{ab} S मधुपर्कं च उपहृत्य (N मधुपर्कं चाप्युदकं च); 139. 12^{ad} गोविन्द अचूतं वक्तुमुत्सहे (N गोविन्द मिथ्यां कर्तुमिहोत्सहे); 139. 39^{ad} N कृष्ण अस्मिन्यज्ञे (S कृष्ण तस्मिन्यज्ञे); etc.

It should be noted that the aversion to hiatus is found in both the recensions, and efforts to eliminate it are made by the surreptitious insertion of च, हि, अपि, अथ, तु, etc. in various MSS., or by transposition and modification of words; e. g., 5. 29. 49^{ad} जातु अनाश्रित्य महाद्रुमं (Vulgate and some S जातु महाद्रुममनाश्रिता); 30. 37^{ad} तेभ्यो अनामयं (v. l. अथ, अपि, हि ins.); 35. 2^b उमे एते (hiatus grammatically permissible, but v. l. तु, हि, च ins.); 43. 34^b मनसा अपि (v. l. मनसापि च, मनसा हि च); 44. 15^d सूर्यो अहाय (many v. l.); 44. 17^a तेन अभ्येति (v. l. तेन चाभ्येति, तेज अभ्येति); 45. 3^a आपोऽथ अद्भिः (many v. l.); 45. 7 (second half) मधु ईशान्तः (numerous v. l.);

45. 9^b अभिपत्य अपक्षकाः (v.l. हि, तु ins.); 45. 20^a नोत असाधुना (Vulgate and TG change the wording); etc. There are a few cases where the hiatus is preserved perfectly intact: e. g., 5. 149. 29^{ad} राजेन्द्र ऋषयश्च.

Of the very few *emendations* made in our text (7 in all), as many as four concern hiatus in Samdhi:

5. 26. 13^a मानस्य *आत्मकामस्य; 47. 80^a वा *असु; 139. 5^b दृष्टेव *अनयामृद्धन्; 160. 9^a तर्धेत्साह *अर्जुनः.

In all these cases there is a large crop of variants, which attempt to remove the hiatus; but, as other examples show, Samdhi must have originally been more flexible, and our restoration of the hiatus is therefore justified and explains the diversity of variants.¹ There are also a few other cases which possibly had an original hiatus, but the MS. evidence is not strong enough to warrant restoration, e. g.,

5. 70. 63^b केशव व्युपशाम्यति (v.l. अपि, हि, प्रति for वि-); 70. 77^a ईदृशे सार्धकृच्छ्रे (v.l. अति, अपि for हि); 94. 25^a युद्धार्थी ह्यहमागतः (v.l. तु for हि, and त्वमिहमागतः, युद्धार्थमहमागतः); 125. 9^b यत्ते स्यक्षपराजिताः (numerous v.l.); 186. 34^a रामश्चाभ्युत्सयन् (v.l. आद्य, वि-, अपि for अभि-) etc.

(e) *regularization of metrically defective, unrhymical or hypermetric lines.* The question requires a far more detailed study than what is possible here. The examples are numerous but a few will suffice:

5. 7. 13^{ad} S मया तु दृष्टः प्रथमं कुन्तीपुत्रो धनंजयः (N दृष्टस्तु प्रथमं राजन्मया पार्थो धनंजयः); 22. 23^a N यं तं कालिप्रतिममाहुरेकं (S यश्च कृष्णप्रतिमप्रभावः); 37. 2^a N तानेवेन्द्रस्य हि धनुः (S तानेवेन्द्रस्य वै चापं); 37. 5^a N परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं (S परक्षेत्रे यश्च वपेत बीजं); 37. 38^b N यत्र व्यथेरक्षपि देवाः सक्षकाः (S यत्र व्यथेरक्षपि सर्वदेवाः); 38. 6^a S अरोषणो यः समलोष्टादमकाञ्चनः (N अरोषणो यः समलोष्टकाञ्चनः); 43. 30^a N छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा (S छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ); 45. 24^a N अजधरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च (some S इमं हि मत्वा च दिवा च रात्रं); 113. 14^a N अहं दौहित्रवान्स्यां वै (S अहं दौहित्रपूतः स्यां); etc.

It will be seen that in the case of Tristubh-Jagati^a stanzas, the tendency is, as some of the above examples indicate, to reduce the hypermetric pāda, or to convert the twelve syllabled Jagati-pāda into the normal eleven-syllabled Tristubh; cf. also 5. 42. 17^a Text तेषां परिक्रमान्कथयन्तस्ततोऽन्यान् (Vulgate तेषां क्रमान्कथय ततोऽपि चान्यान्); 47. 62^b N पुरस्तादात्तु समरेऽरीन्विनिघ्नन् (S om. अरीन्); 47. 69^a N अयं गन्धर्वास्तरसा संप्रमथ्य (S °रान् यक्षसा प्रमथ्य); 16. 31^a Text इन्द्रोऽब्रवीद्भवतु भवानपां पतिः (many v.l.). There is, however, hardly any convincing variant to 5. 44. 18^a कथंरूपं तदममृतमक्षरं पदं, a hypermetric pāda. — Catalectic lines are rarer: e. g., 5. 47. 33^a मत्स्यैः सार्धममृतासहस्रैः.

In the case of hypermetric^a Anuṣṭubh lines, both N and S attempt to regularize:

5. 34. 47^a N लवणोत्तरं दरिद्राणां (S तैलोत्तरं द°); 46. 16^a N अभिवादयन्ति धृष्टाश्च (S अभिवादयते वृष्टान्); 94. 10^a S प्रतिषिध्यमानोऽप्यसकृत् (N निषिध्यमानो°); 67. 11^a S दयितोऽसि राजन्कृष्णस्य (N प्रियोऽसि राजन्क°); etc.

As also the following, where the regularizing variants belong to various groups of MSS. of both recensions:

¹ Cf. Sukthankar, "Epic Studies (VII)", *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, vol. 19 (1938), pp. 211 ff.

² Cf. F. Edgerton, "The Epic Tristubh and its

Hypermetric Varieties", *JAOS* 59 (1939), 159-174.

³ Cf. Hopkins, *The Great Epic of India* (New Haven 1920), pp. 252 ff.

5. 43. 35^a मौनाद्रि स मुनिर्भवति; 88. 22^a प्रियदर्शनो दीर्घभुजः; 91. 11^a अवाच्यः कस्यचिद्भवति; 162. 22^a कृतकिल्बिषाः पाण्डवेयैः; 175. 3^a अभिवाद्य पूर्वं शिरसा; 177. 8^a अकृतव्रणो जामदग्न्यं; 178. 15^a तमहं प्रणम्य शिरसा; 180. 1^a तमहं स्मयन्निव रणे; 180. 13^a अभिवाद्य चैनं विधिवत्.

But in the following cases of Anuṣṭubh hypermetric pādas, there is no variant to normalize them:

5. 12. 15^a शरणागतास्मि ते ब्रह्मन्; 12. 16^a शरणागतां न त्यजेयं; 88. 97^a अभिवादयन्ति भवर्तौ; 174. 25^a अभिवाद्यित्वा शिरसा; 175. 6^a अकृतव्रणः प्रादुरासीत्; 177. 9^a शरणागतां महाबाहो; 181. 16^a अकृतव्रणप्रभृतयः; 185. 14^a अकृतव्रणः शुभैर्वाक्यैः; 186. 17^a भीष्मो वसूनामन्यतमो; 190. 22^a अवमन्यसे मां नृपते (v.l. only in one MS.).

Lengthening and shortening, *metri causa*, are not rare and lead naturally to regularization: 5. 9. 41^a अनापराधिनं; 39. 7^a आयतीयुतं; 47. 35^b शंतनूजे; 49. 26^b म्लेच्छगणायुतां; 153. 12^a रश्मीवतां; the most curious example being the change of धनुष्मतां to धनुष्मतां in 5. 80. 31^b. The change of a Parasmaipada verb into Ātmanepada and *vice versa* is a common enough feature of the elastic epic diction; but the lengthening and shortening consequent upon the change were often utilized *metri causa*, and the change appears to have been dictated by this exigency. Out of a very large number of instances we select for illustration a few at random: 5. 44. 21^b द्रश्यति; 45. 13^a गिरते (but गिरति in 13^a); 47. 103^a वदन्ते; 66. 6^b पृच्छसे; 99. 6^a लभन्ति; 104. 5^a तिष्ठते (but तिष्ठति in 5^a); 133. 28^a अभिवर्तति; 136. 23^a सेवन्ति; 160. 16^a द्रक्ष्यसे (but द्रक्ष्यति in 19^a); 179. 3^a पश्यतां; 186. 18^a निवर्ते (but निवर्तस्व in 24^a, 29^a); etc. There are two striking examples of metrical shortening (in compound words): 5. 118. 1^a गङ्गायमुनसंगमे; 187. 21^a पादाद्बुधायधिष्ठिता.

Apart from a possible original difference of tradition, the causes, therefore, which lead to divergences of readings in the two recensions and their constituent versions, are manifold and complex. But, sometimes, the differences arise from an old confusion of tradition, or from an old *lectio difficilior* or mislection, resulting in a variety of readings in the various N and S versions; and often one or the other or both recensions entirely go wrong. This is specially the case where lists of proper names are concerned, as in adhy. 4 and 19; in 5. 31. 19 and its corresponding passages; in 5. 72. 13-17; 99. 9-14; and in adhy. 101. Some other typical examples may be mentioned here:

5. 1. 2^a नरराजवर्याः; 2. 8^a कौट्यात् and प्रस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितस्तैः; 9. 35^a त्रिशिराः; 26. 13^a मानघ्नस्य *आत्मकामस्य; 30. 5^b शुक्तां; 31. 8^b पितामहं; 32. 15^a *नोहेश्च; 39. 31^b प्रविचिन्त्य यः; 40. 19^a पुण्यो ह्यात्मा नित्यमम्भोऽम्भ एव; 43. 7^b षडत्र; 43. 19^b *यत्; 47. 20^b *परःशतान्; 47. 94^a वडाः (also 141. 18^a; 179. 3^a; 183. 23^a); 51. 9^a त्रयस्त्रिंशत्समाहूय (double crasis!); 70. 70^a गोपादे; 112. 1^a वैधितं; 121. 12^a वेत्य लोकांश्च; 124. 1^b समर्थ्य तौ; 127. 49^a पृथिवी स्पृष्टा; 131. 4^a अधर्मैश्च; 131. 5^a उपशास्त्रीयः; 132. 33^a वोढव्ये धुर्यनडुवत्; 141. 36^a कण्ठनाः; 141. 45^a वीरक्षयविनाशनात्; 149. 81^a हृद्यभूवन्; 169. 11^b त्वामायद्भिः; 178. 29^a श्रेयान्निःसंशयेन च; 190. 1^b सर्वस्मिन्स्वजने महत्; etc. Also 5. 26. 6; 29. 26; 45. 7; etc.

The textual problems, as well as the scope and method of the present critical reconstruction, are, thus, generally of the same character as those of the already published parvans; and the general principles laid down in the Prolegomena to the Ādi have, *mutatis mutandis*, been necessarily observed in the making of this parvan also. We have avoided *emendations* as far as possible, there being, as remarked above, only 7 altogether in the entire text. They are concerned mostly with isolated words and never with a whole passage. Four of them, as already noted, deal with restoration of hiatus in Samdhi, while the remaining three, namely, 5. 32. 15^a *नोहेश्च, 43. 19^b *यत् and 47. 20^b *परःशतान् are such as are suggested by and explain the diversity of variants.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Śāradā Version

The only available representative of this version (Ś₁) is an incomplete and fragmentary Śāradā Codex, belonging to the India Office Library. Its existence became known through the publication, in 1935, of the second volume of the 'Descriptive Catalogue of the Library by Keith and Thomas; but the MS. was received for collation after the critical apparatus of our entire text had been completely written out. The text was, of course, revised in the light of this new material; but to register its variants, at that stage, in their proper places, would have meant very considerable rewriting of the entire critical notes. They are, therefore, given separately in Appendix III.

Although the manuscript is neither old nor is such a genuine representative of the old version of Kashmir as the unique birch-bark codex of the Ādi, its close relationship to K and superiority in some respects have been of great value. The affinity is documented not only by a large mass of concordant readings, which are too numerous to be listed here, but also by omissions of passages which Ś₁ shares with K to the exclusion of most other versions. With the exception of a few instances of conflation mentioned below, it agrees throughout (wherever the MS. is available) with K in omitting all Vulgate passages (see below under K version for these passages) which have burdened the text; and in this it is in most cases supported independently by S, or, where TG is conflated, by M. Such BD passages, for instance, are: 41*, 62*, 150*, 228*, 231*, 232*, 307* etc., as well as passage No. 13 of App. I (for adhy. 157 see below); such BDTG passages are 44*, 152*, 165*, 220*, 222*, 224*. Sometimes the omission includes also D or BD passages which are appropriated from S: 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 431*, 435*, 449*, 455*, 541*. Throughout the Sanatsujāta, wherever the MS. is available, it agrees with K, B and M in supporting all omissions in our critical text of TG passages which have found their way into the Dn and some D MSS. It is interesting to note in this connection that of two such passages (243*, 244*), which have also been inserted *marginally* by K₁ and by an inferior and conflated K MS. (K₂), one (244*) is omitted and the other (243*) inserted by Ś₁. Similarly in adhy. 157 it agrees with K and S in omitting all BD passages, including those which have been relegated to App. I, namely, Nos. 9 (108 lines), 10 (28 lines), 11 (77 lines). It agrees with K (along with G and three D MSS.) even in adding a colophon after 5. 37. 19!

The superiority of Ś₁, however, is demonstrated by its omission of certain passages inserted by K (with or without D), in which it is supported independently by B or BS, e. g.: *with D* 16* (supported by B), 31* (by BS), 46* (by B and most DG), 102* (by BS), 178* (by BS), 179* (by BM), 180* (by BS), 533* (by BS), 542* (by BS), 555* (by BS); *without D* 88* (excepting D₈), 96*, 103* (excepting D₈), 575* (excepting D₈). Ś₁ also omits 5. 94. 38, a cryptic verse which is found in all other MSS. of our critical apparatus. It omits 374*, which is inserted by the entire N, and 181* added by NTG. It is curious that it inserts only the first and fourth pāda of 43*, which is found in KT and some DG. Ś₁ is also unique in designating the parley of Kṛṣṇa and Karna as Karnopaniṣad, a procedure which appears to be confirmed by Devabodha, although K MSS. would call it generally Karnopaniṣāda. The superiority or independence of Ś₁ can

also be documented by a large number of readings, which it shows against K (or even N mostly) and in which it is independently supported by S. We select here a few $\bar{S}_1$ readings at random to serve as illustrations:

5. 7. 6° उच्छीर्षतः; 7. 8° यथाह; 7. 30° प्रतिययौ; 13. 6° अभिभाषसे; 30. 16° दुःशासनं and पृच्छे; 31. 3° अतिहृष्टवत्; 31. 19° तु; 32. 5° काल्यं; 32. 13° अतिकाल्यं; 34. 1° शुचिः; 34. 60° क्षिप्रं सः; 36. 3° अस्मः; 36. 48° सर्वं; 37. 26° राजन्यां; 37. 28° उद्धृतभक्तः; 37. 35° मुनिवत्; 38. 3° नमन्त्रवित्; 47. 8° पाण्डुवार्थय हेतोः; 47. 85° पाण्डुपुत्राः; 50. 35° रणे सेनां; 70. 47° विपणिजीविनः; 70. 49° नीतिमात्राय; 80. 30° अभवं; 81. 15° चन्द्रसूर्यं (by transp.); 88. 96° अन्तयोः; 101. 24° चिकुरः; 164. 21° महारथः.

There is also a mass of specific K readings, occurring in almost every adhyāya, which are not found in $\bar{S}_1$; e. g., 5. 2. 10° समाह्वयेव; 3. 19° त्रिदशैः; 3. 20° हत्वा रणे धार्तराष्ट्रान्कर्णे च सहसौबलं; 4. 2° पुत्रप्रीत्यानुमंस्यते; 4. 15° सुहृन्नां; 4. 16° प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च; 4. 27° कृपः; 5. 5° तेषां; 5. 17° भीमानि; 6. 11° एकाग्रमानसाः; 7. 32° निहन्तुं मनसापि हि; 8. 10° सततं; 11. 10° चिकीड विधिवत्; 12. 9° देवराज त्वान्तिकं; 13. 4° प्राप्नुं; 14. 8° प्रोत्फुल्लानि; 15. 2° मुनिभिः; 16. 21° बलवीर्येण तेजसा; 30. 10° ईप्सुः; 30. 13° स्थैर्यं; 30. 28° एक एवावजेतुं; 30. 47° हेतुरस्याजमीड; 31. 15° प्रतिवासनं; 32. 6° सिंहासने; 32. 12° पार्थिवस्य; 32. 20° निरयानुपाती; 32. 21° आत्मलोकानुरागः; 33. 26° कुप्यति; 34. 60° सोऽवशः; 36. 31° गोब्राह्मणान्; etc.

In most of these cases the reading shown by $\bar{S}_1$ is *superior*.

All these facts would tend to show that though very closely allied cognates, $\bar{S}_1$ and K are not identical. There being numerous discrepancies, neither of them is a copy of the other, but each offers independent evidence derived (as the agreements show) from the same original source; and of the two, K, which is not a homogeneous group, is certainly more heavily contaminated.

But, as we have noted above, $\bar{S}_1$ is not a strictly pure specimen. Like K, $\bar{S}_1$ is very clearly distinguished from the Vulgate, and it has, of course, frequent independent agreements, but no clear conflation, with S; but, unfortunately, it is not entirely free from contamination with D, which fact somewhat impairs its value as a genuine specimen of Śāradā. The instances, however, are exceedingly small in number and extent. We leave aside agreements of readings which need not be taken as a sure criterion, although we find $\bar{S}_1$ showing some readings which are met with exclusively in the Vulgate (BD), such as 5. 43. 32° व्याख्यातारं; 51. 18° अपारणीयः; 64. 8° हेतुं; etc. In the matter of insertions, however, we find that $\bar{S}_1$ has 222* (a variant of 5. 35. 43!) and 227*, which are shown by BDTG or BDT, but not by KM or KGM respectively. In agreement with $K_{1.4}$ ($K_{2.3.5}$ missing) it inserts 263*, which appears to be a TG passage borrowed by the Vulgate in the Sanatsujāta. $\bar{S}_1$ inserts *marginally* 30*, which is a BDT passage, given also by two inferior K MSS. ($K_{3.5}$), the process of marginal addition showing that the codex may have been occasionally compared with some Devanāgarī MSS. The insertion of 243*, a DTG passage, has been noted above, although a similar passage (244*) is omitted in $\bar{S}_1$. $\bar{S}_1$ agrees, again, with B_4 Dn in inserting 417* (two lines) after 5. 87. 23, although D_1 inserts, with variation, only one line of it (396*); it is an undoubtedly Vulgate passage, which BD inserts after 5. 90. 28, where B_4 Dn repeat it. But all these passages taken together comprise no more than 10 lines, and these slight and sporadic contaminations need not be exaggerated; for they are far outbalanced by the comparative purity of the MS. as a representative of the Śāradā version.

Like all MSS., $\bar{S}_1$ has a good number of individual readings which are not traceable elsewhere, and, as such, do not possess much textual importance. For the

solecism वित्तमसोऽभवन् (5. 10. 39), Ś₁ (along with D₁) removes it by reading वित्तमसोऽभवन्, although all other MSS., including the Vulgate, preserve it. To avoid the hiatus and retention of vowel in तेभ्यो अनामयं (5. 30. 37), Ś₁ inserts अय before अनामयं, although the majority of N MSS. inserts अपि and the majority of S द्वि. Leaving aside such interesting instances, the individual readings are generally variants of single words or phrases. There are a few small omissions (not haplogical) peculiar to Ś₁: 5. 3. 10^{ad}; 30. 29^{ab}; 38. 28-29; 45. 3; 47. 28^{ad}-29^{ab}; etc. There is only one specific Ś₁ addition, a stanza of two lines inserted after 5. 70. 29, which is not found in any of our other MSS.; while another stanza (308*), added by Ś₁, is found only in D₂. Our Śāradā MS., besides being fragmentary, is not a very correct exemplar, and there is a number of obvious inaccuracies and corruptions. It is clear, however, that, with their corruptions, vagaries and conflation, Ś₁ and K, as the representatives of the old Kāśmīrī version, have the closest affinity, but have enough divergences to show that they are independent of each other.

The "K" Version

Being of Kāśmīrī origin this version, as noted above, is closely allied to the Śāradā, but being written in Devanāgarī, it is liable to greater conflation, and is, therefore not homogeneous as a group. Its affinity to the Śāradā version has already been mentioned; and its freedom (with only one rare exception) from Southern contamination makes it one of the most important of the Northern versions for critical purposes. That it is, as a group (with the exception of K₄, which is an inferior MS. of a mixed character), clearly differentiated from the central Devanāgarī version need not be illustrated; it is obvious throughout the text. It will be enough to say that throughout the *Sanatsujāta*, it agrees generally (along with Ś₁) with B and M to the exclusion of the Vulgate and TG; and that in adhy. 157 it omits all Vulgate or BD insertions including the lengthy ones relegated to Appendix I (Nos. 9, 10 and 11). Other instances of omission of Vulgate or BD additions and substitutions by K (with occasional exceptions of K₄) are: 8*, 14*, 15*, 18*, 29*, 32* (S passage), 41*-44*, 47* (S passage), 49* (S passage), 53* (S passage), 59* (S passage), 62*, 68*, 71*, 92*, 94*, 108*, 120*, 128*, 130* (S passage), 140*, 142*, 150*, 152* (found also in TG), 161*, 162*, 165* (found also in TG), 173*, 183*, 184*, 188*, 193*, 195*, 196*, 208* (found also in TG), 215*, 216*, 220*, 222* (found also in TG), 224*, 227*, 228*, 231*, 232*, 234*, 240*, 307*, 313*, 314*, 317* (S passage), 320*, 324*, 330*, 336*, 341*, 342*, 345*, 359*, 377*, 391* (S passage), 409* (found also in TG), 417*, 428*, 431* (S passage), 434*, 435* (S passage), 439*, 442* (S passage), 443*, 449 (S passage), 450*, 452*, 467*, 473*, 475*, 476*, 481*, 495* (S passage), 496* (S passage), 507*, 508*, 511*, 520*, 521*, 522*, 529* (S passage), 531*, 533*, 535*, 541* (S passage), 542*, 553*, 555*, 557*-563*, 567*, 571*, 576*, 580*, 593*; and App. I, Nos. 9, 10, 11, 12, 13 (these Appendix passages consisting altogether of 377 lines!).

Some instances of contamination of K as a group (and not of individual K MSS.) with D have been discussed under the description of Śāradā version above. The only Southern intruder, which appears to have percolated into K as a group (Ś₁ is missing here) through the composite D version but which is entirely omitted by B, is 168*, a passage of 9 lines only, which the commentaries of Dev., Arj., Sarv., and Nil. (also D₂ and D_n MSS.) uniformly ignore.

But our five MSS. comprising this version do not, like individual MSS. of other versions, possess a uniform value. K_{1-3} are comparatively free from outside influence; K_4 is most heavily contaminated with BD, so much so that it can almost be regarded as a D MS.; K_5 is similarly a MS. of uncertain and composite value, although its contamination is much less heavy.

K_1 is our *oldest* and the only complete MS. of this group, the others possessing short or long gaps. The only BD passages found in it are: 194*, 197*, 217*, 315*, 324*, 358*; but the first three and the fifth are also inserted by K_5 , and the fourth and the last by K_4 ; $\bar{S}_1$ omits the third, inserts the last, while it is missing in the three remaining cases. Along with $\bar{S}_1$ and K_4 ($K_{2,3}$ missing), it inserts 263*, which is undoubtedly a Vulgate passage borrowed from TG in the Sanatsujāta. There is evidence to show that K_1 was occasionally compared with MSS. of other versions. It *marginally* inserts, for instance, two DTG passages (243*, 244*); in both the cases it is supported by K_5 , but $\bar{S}_1$ omits the second passage and inserts the first. In marginally reading (with K_5) 5. 42. 12 after 244*, K_1 appears similarly to follow the indication of DTG. These DTG instances occur in the Sanatsujāta, throughout which K_1 shows some contamination of readings with the Vulgate; but this of course is not conclusive. By *marginal* correction, again, K_1 adopts the S readings मयसवे and अरति in 5. 41. 11⁵⁰, and पूर्वभावाय in 5. 66. 1^a; while in 5. 33. 96^a it accepts the S transposition of the words यः and प्रज्ञावान्. It is clear that outside influences on K_1 are only sporadic and do not seriously affect its value. But, like all other MSS. it has its own vagaries. It omits, for instance, 143*, found in all other K MSS., and 144* found in $K_{3,4}$ ($\bar{S}_1$ missing in both cases), while it shows its superiority to other K MSS. by not accepting a DTG passage 201* ($\bar{S}_1$ K_5 missing). Its individual insertions are not many: 296*, 437*, 453* (marg.); but it inserts 268* and 360*, otherwise found only in D_5 and D_3 respectively. It is singular in omitting 397*, an entire N insertion which is found also in $\bar{S}_1$.

K_2 is a fairly old K MS., but adhy. 41-69 are missing in it. The only BDTG passage found in it is 222*, which is a variant of 5. 35. 43; but, curiously enough, this stanza is also inserted by $\bar{S}_1$. K_2 also inserts 192*, found otherwise in T_1 $G_{1,4}$, with which, however, it does not agree about the point of insertion. It omits some K insertions, which are also found in a few D MSS. ($\bar{S}_1$ missing in all the cases): 70*, 84*, 116*, 117*; and it agrees with $D_{1,2}$ in omitting an entire N addition (viz. 45*), which is also inserted by $\bar{S}_1$. It has a larger number of individual insertions: 3*, 4*, 97*, 185*, 203*, 206*, 386*, 422*; it inserts also 190*, which is otherwise found in D_1 only. We may note here the superiority of $K_{1,2}$ in reading 5. 157. 6-11 after 5. 157. 12, disagreeing with K_{3-5} and BD generally and agreeing independently with S.

K_3 is unfortunately a very fragmentary MS., the beginning (5. 1. 1-25^a) and end (adhy. 192 to 197) being wanting, and all the text from 5. 32. 15^{aa} to 5. 101. 10^{aa} being lost on 107 missing folios. The BD additions are not many: 30*, 71* (partially), 481*, 556* (partially), and 559*; but, of these passages, the first is also inserted by K_1 and the last two by K_4 , while $\bar{S}_1$ inserts the first marginally and omits the last two, and is missing in the other two cases. Along with K_5 , K_3 inserts a TG passage: 114*; and with $K_{4,5}$, the long Vulgate addition in App. I, No. 10. It is unique in omitting

an entire N insertion ($\dot{S}_1$ missing): 501*; and there is only one individual insertion, viz., 550*, which, however, is added marginally *secunda manu*.

K_4 contains only very short gaps, but it is practically useless as a K MS. A very large number of BD additions (with or without T or TG) occur throughout: 150*, 152*, 165*, 173*, 181*, 183*, 184*, 191*, 195*, 196*, 208*, 215*, 224*, 227*, 228*, 231*, 240*, 245*, 263* (inserted also by $\dot{S}_1$ K_1), 307*, 330*, 336*, 341*, 342*, 345*, 377*, 452*, 467*, 473*, 520*, 556*-560*, 563*, 571*, and App. I, Nos. 9-13; while the following passages found in D_n and a few D MSS. are also shown by K_4 : 320*, 508*, 522*. It has also some passages which are found in a few D MSS. only: 229*, 230*, 321*, 392*, 444*, 447*, 451*, 475*, 593*. It is remarkable also that K_4 accepts the BD spelling Vidulā, and not Vidurā of K MSS. That the Southern recension was utilized by K_4 is distinctly proved by the fact it is singular among all N MSS. in accepting several S passages some of which run to even 5 or 10 lines: 383*, 385* (TG), 388*, 389*, 411*, 413*, 419*, App. I, No. 5 (partially); while K_4 shares the following S passages with a few D MSS.: 317* (with D_{n1} $D_{s.4}$), 391* (Vulg. and some D), 406* ($D_{2.5.3}$); 409* (TG and some D), 418* (with D_s), 431* (D_{n1} and some D MSS.), 441* (some D MSS.), 442* (D_{n1} and some other D MSS.), 455* (some D MSS.). A passage which occurs in D_s only (157*) is found in K_4 . Barring these aberrations, which may be partly explained by the fact that the MS. is a composite one, made up of units written by different hands on different kinds of paper, there cannot be much doubt that the MS. is of Kashmirian origin; and one important evidence for this is its entire omission of Vulgate and TG passages (excepting 244*, 263* as above, 277*), which $\dot{S}_1$ K omit throughout the Sanatsujāta. Occasionally there are also small passages which prove that the MS. had an origin in a better tradition; e. g., in agreement with $\dot{S}_1$, it omits 555*, a specific K addition found also in B_2 D_{n1} D_s only, and 575* found also in D_s only; it agrees with $\dot{S}_1$ B in omitting 16*, etc. Individual insertions in K_4 are: 100*, 124*, 137*, 304* (a cryptic stanza), 415*, 532*.

The value of K_5 is somewhat impaired by the fact that it has a large number of short gaps throughout the parvan; and its inferiority as a K MS. is proved by its insertion (wherever the text is not missing) of the Vulgate and TG passages in the Sanatsujāta, viz., 243*, 244*, 246*-248*, 251*-255*, 257*, 259*. Other Vulgate or BD passages (with or without TG) found in K_5 are: 30* (also found in K_6 , and in $\dot{S}_1$ marg.), 165* ($\dot{S}_1$ om.), 191* (also found in K_4 , but $\dot{S}_1$ om.), 194* (also found in K_1 ; $\dot{S}_1$ missing), 217* (also found in K_1 , but $\dot{S}_1$ om.), 324* (found also in K_1 ; $\dot{S}_1$ missing), 409* (with K_4 ; $\dot{S}_1$ om.), 553* ($\dot{S}_1$ om.), and Appendix I, No. 10 (with $K_{3.4}$; $\dot{S}_1$ om.). In common with K_3 , K_5 inserts a TG passage 114* ($\dot{S}_1$ is missing here). K_5 omits, in agreement with $\dot{S}_1$, three entire N insertions: 374*, 414*, 523*; in agreement with $K_{1.3}$, another such N insertion 111* ($\dot{S}_1$ missing). But, with $\dot{S}_1$, it omits a specific K insertion 103* and a KD insertion 102*. It has a few individual additions: 7*, 19* (a gloss!), 138*, 316* (a variant of 5. 47. 47), 423*, 424*, 537*, and App. I, No. 4; but it also accepts the following found only in one or two D MSS.: 200* (with $D_{1.3}$), 225* (with D_s), 318* and 408* (with D_{10}), 468* (with D_7).

The Bengali Version

Of the Eastern Version of the Udyoga we had no manuscripts of Nepālī, Maithilī

or Oḍiyā; it is represented in our text by the Bengali Version. It is a sub-version of the Devanāgarī central recension, being closely allied to the Vulgate; but in the Udyoga, as in the Ādi, it has proved somewhat superior to the Vulgate, from which it is distinguished by important omissions of late accretions.

Throughout the Sanatsujāta, for instance, its superiority is demonstrated by its general agreement with Ś₁K and M as against the Vulgate and TG in the matter of omission, insertion and sequence of units. The only exception to the omission by B of Vulgate and TG passages in this sub-parvan is 245*; but passages 265* and 281* are also inserted by only one B MS. (B₄), while 266* is added by B₂ only. There are five other passages (out of a total of 31), which are inserted by B₁ only (278*, 287*, 289*-291*); but the exceptional vagaries of individual manuscripts need not affect the marked tendency of the group as a whole to avoid the inferior tradition of the Vulgate and TG for this sub-parvan.

Although this tendency is not, unfortunately, so remarkably prominent in other parts of the Udyoga, there are some scattered but notable instances of the divergence of B from the Vulgate in agreement with superior traditions. Purely Dn insertions or Vulgate passages not found in B are: 18*, 108* (except B₅), 120*, 140* (except B₁), 193*, 195*, 196*, 234*, 240*, 267*, 320*, 359*, 409*, 434*, 439*, 443*, 450*, 475*, 561*, 562*, 567* (except B₂), etc. B is also remarkable for omitting some S passages which have been absorbed by the Vulgate (317*, 391*, 431*, 435*, 442*, 449*, 495*, 496*, 529*, 541*) or by some D MSS. (279*, 280*, 406*, 441*, 456*, 465*). There are also notable instances in which B, in agreement with Ś₁ and S, omits passages added by K and most D MSS. (including Dn): 31*, 102*, 178* (excluding Dn), 180*, 533* (except B₂), 542* (except B₂), 555* (except B₂). B appears with Ś₁ again, in omitting 16*, added by K and most D and S MSS.; with Ś₁ and D, in omitting 46* found in K and M; and with S, in omitting 564* inserted by K and some D MSS. (Ś₁ missing). Examples of BM agreement against KDTG are: 179* (Ś₁ supporting BM), 201* (Ś₁ missing), 213* (Ś₁ not supporting BM). But the most interesting of all is passage 168*, a Southern intruder, which appears in K (Ś₁ missing) and some D, but which is omitted by B.

There is no individual addition by B as a group, although there are some specific B readings of words, phrases and pādas. Even outside the Sanatsujāta, there are some instances where B does not follow the Vulgate system of transposition, e. g., B does not follow (in agreement with Ś₁K and S) the Vulgate transposition of 5. 4. 15^a-19^a and 5. 4. 20-23.

The individual B MSS., but for occasional differences of readings, do not show any conspicuous characteristics to call for special remarks. Individual additions are rare, except 238* (marg.), 551* in B₂; and 568* in B₃. — B₁ is singular, among B MSS., in omitting two Vulgate additions (194*, 215*) and adding two (68* [marg.], 140*), in ignoring an entire N passage (212*) and accepting, with B₂, five Vulgate-cum-TG passages (278*, 287*, 289*-291*) in the Sanatsujāta. — B₂ inserts four Vulgate passages, omitted by other B MSS. (533*, 542*, 555*, including one line found only in Dn 567*), and omits one such passage (42*) not omitted by other B MSS. — B₄ distinguishes itself by adding on its own two Vulgate-cum-TG passage (263*, 281*)

528*; while in the following passages they appear in common with one or two other MSS.: 320* (with K₄ D_n), 321* (with K₄, D₈ [marg.]), 323* (with D₁). They fall often into a group with D₈ or D₉, or D_{8,9}, and have some passages exclusively in common, thus:

D_{8,4,8} ins. 541*, 586*, 588* (all S passages).

D_{8,4,9} ins. 427*, 375*, 503* (S passage), 507* (B D_n passage), 512*.

D_{8,4,8,9} ins. 456*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 500*,—all S passages with the exception of 493*; ins. the following Vulgate passages, with one or two other MSS.: 475* (with K₄ D₈), 508* (with K₄ D₁₀).

But these do not exhaust the cases of agreement. Apart from striking concordance of reading of words and phrases, D_{8,4} appear together in the omission and insertion of several passages in common with some other MSS. Thus, S passages inserted are 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130* (D₄ marg.), 152* (TG), 165* (TG), 208* (TG), 391*, 431*, 435*, 441*, 449*, 455*;—S passages omitted: 406*, 442*;—BD passages omitted: 377*, 511*, 521*, 531*; App. I, No. 11;—KD passages omitted: 178*, 533*;—KBD passage omitted: 543*;—BDTG passage omitted: 222*. They agree in omitting all the Vulgate-cum-TG passages in the Sanatsujāta, excepting 245*, 263*, although this would appear contrary to what one would expect in Tanjore MSS. D₈ and D₄ are, therefore, closely allied manuscripts; but they have, of course, their individual characteristics and differences. Besides the passages noted above, D₈ also has the following Southern passages: 582*, 583* (TG; D₄ missing in both cases). There are no individual insertions in either MS., except one in D₄ (376*), which is added marginally. Both the MSS. have several marginal additions: D₈ has 94* (B + Vulg. passage), 315* (a KBD passage), 526* (found also in D₈ only); D₄ has 18* (found also in D_n only), 31* (KD passage), 130* (BDS passage).

D₅, D₆ and D₇ are ordinary D manuscripts without many striking features. — D₅ is a fragmentary MS. which practically ends with 5. 103. 22. Of Southern passages added in common with some D MSS., it has 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 152* (TG), 208* (TG), 222* (TG), 391*, 406*, 435*, 441*, 442*; but it omits 168*, 317*, 409* (TG), 431*. Other omissions of additional passages are not many: e. g., 31*, 178*, in both of which the omission is supported by Ś₁ B; 195*, 196*, 359*, 409*, all of which are Vulgate additions. There are some marginal additions of BD passages: 142*, 193*, 229*, 230*. It also inserts marginally 334*, 429*, which are found otherwise only in D₈. There is only one individual insertion, 20*. — D₆ has just a few omissions of additional passages: 31*, 178*, 533*, 542*, 564*, 681*, in all of which the omission is supported by Ś₁BS or BS; 94*, 229*, 243*, 244*, 451*, 520*, which are mostly D or KD passages. Some of the Southern passages accepted are 391*, 442*, 449*, 455*, etc.; omitted 431*, 441*, 465*, etc. Individual insertion is only one: 509*. — D₇ is a MS. of a similar type. Its omission of KD, KBD, BD or D passages are: 188*, 197*, 229*, 230*, 330*, 342*, 359*, 451*, 452*, 481*, 531*, 534* (N passage), 543*, 557*, 564*; and App. I, Nos. 10, 11. Although it is an Adyar Library (Madras) manuscript, it omits most of the Southern passages which appear in D or the Vulgate: 165*, 279*, 280*, 391*, 409*, 431*, 435*, 441*, 442*, 449*, 455*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 500*, 529*, 541*, although, like most D MSS. it is not entirely beyond accepting some passages of that kind: 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 152* (TG), 168, 208* (TG), etc. It is remarkable

that D_7 is the only D MS. (other than D_1) which does not accept the BD form of the name Vidulā for Vidurā. It also inserts 190* and 468* found respectively in K_2 and K_3 only. Its individual insertions are: 171*, 218*, 282*, 425*, 579*. — It should be noted that all these three manuscripts (D_{5-7}), like D_{1-4} (see above), omit the Vulgate-cum-TG passages in the Sanatsujāta, with the exception that D_7 omits 245*, which is inserted by $D_{5,6}$, and partially inserts 244* omitted by $D_{5,6}$, and that all of them insert 263*.

Although they are not simple manuscripts and exhibit considerable differences, D_5 , D_6 , and D_{10} may be taken together. In the Sanatsujāta, these MSS. are in general agreement in *inserting* the TG passages which appear also in the Vulgate; and this may be due partly to the influence of Śaṅkara's commentary or of the Vulgate itself, which absorb these passages. But here also there are some differences; for while all of them do not appear in passage 246*, D_5 omits 244*; D_6 does not accept 243*-245*, 247*, 248*, 251*, 252*, 254*, 274*, and 286*; and D_{10} does not insert 245*, 271*, 273*, 287*. Regarding Southern passages, all of them omit in common 317*, 529*, and accept 49*, 53*, 59*, 165* (TG), 208* (TG), 279*, 280*; but for similar remaining passages, their differences will be clear from the following comparative table:

$D_{5,10}$ ins. (but D_6 om.) 32*, 47*, 130*, 152* (TG), 222* (TG), 243* (TG).

D_5 ins. (but $D_{5,10}$ om.) 168*, 391*, 406*, 409* (TG), 442*, 541*, 582*, 583* (TG), 586*, 588*.

D_6 ins. (but $D_{5,10}$ om.) 455*.

$D_{5,6}$ ins. (but D_{10} om.) 431*, 441*, 449*, 456*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*.

Of these MSS., D_5 has the largest number of individual insertions: 34*, 147* (two lines to complete a Triṣṭubh stanza), 172*, 186*, 221*, 301*, 319* (marg. sec. m.), 343*, 361*, 366*, 446*, 454*, 471*, 488*, 489*, 491*, 494*, 499*, 513*, 524*, 527*, 538*, 569*, and App. I, Nos. 6 and 8; while passages 334*, 429*, as well as 526*, inserted individually by D_5 , are copied on the margin by D_6 and D_3 respectively. Individual insertions or substitutions in D_6 are 82*, 219*; in D_{10} 35*, 95*, 133* (marg.), 274*, 304*, 311*, 490* (marg.). But D_5 inserts 200* found only in K_2 , 225* found only in K_3 , 286* found again in D_{10} , and 439* found only in D_{12} ; D_{10} inserts 120* found only in D_{12} , 287* found in D_5 only, 318*, 408* found in K_3 only. A few specific K insertions appear in D_5 : 88*, 103*, 116*, 575*, while only a few BD or KD additions are omitted by it: 94*, 213*. — D_6 , on the other hand, is remarkable for the omission of a large number of KBD or BD additions: 30*, 31*, 43*, 62*, 92*, 102*, 128*, 150*, 162*, 178*-180*, 188*, 194*, 197*, 216*, 217*, 224*, 231*, 232*, 244*, 245*, 315*, 330*, 377*, 476*, 511*, 521*, etc. It agrees with S and M respectively in omitting entire N passages 205* and 223* (also see 45*, 212*). But, unfortunately, the MS. is incomplete and ends with 5. 149. 10^b. — The omissions of D, BD or Vulgate passages in D_{10} are: 29*, 108*, 128*, 140*, 194*-196*, 229*, 240*, 245*, 451*, etc. It appears also with Ś₁B or Ś₁BS in omitting 31*, 102*, 213*, 533*, 681*. On the contrary, it inserts some BD passages *marginally*: 324*, 330*, 341*, 428*. It agrees with S in omitting an entire N addition 326*, while two other entire N passages are inserted marginally only, 374*, 377*. It is worth noting that D_6 and D_{10} are our only two N MSS. which omit the repetitious chapter after adhy. 44, relegated to App. I (No. 2), but in this they may be following the indication of the Śaṅkara-bhāṣya.

The Telugu and Grantha Versions

Having its location on the border-line, the Telugu version is too often an indiscriminate blend of the Northern and Southern recensions to be of much independent value for text-critical purposes.¹ On the one hand, it is constantly running into the contiguous Grantha version (see TG passages cited below), rarely into the Malayālam version alone; *it is*, on the other hand, frequently conflated with N passages, e. g., 30* (BD passage), 76* (N passage), 111* (N), 181* (N), 183* (BD), 184* (BD), 212* (N), 213* (KD), 220* (BD), 224* (BD); App. I, No. 1 (N); etc. In view of this composite character of T, only two Telugu MSS. were utilized; one (T₁) heavily conflated, the other (T₂) somewhat purer.

T₁ by itself, however, is not entirely free from the Northern element; witness, for instance, the following passages: 29* (BD), 127* (N), 479* (N), 481* (BD), 482* (N). But T₁ rarely omits, in agreement with N, passages added by all S MSS. or the majority of them, as T₂ very often does; we have noted only one such passage, namely, 54*. T₂, on the other hand, omits not a negligible number of such S passages: 66*, 160*, 167*-169*, 207*, 209*-211*, while it admits a much larger number of entire N passages (174*, 205*, 226*, 235*, 237*, 239*, 241*, 242*, 373*, 374*, etc.), as well as BD or Vulgate passages (44*, 108* [marg.], 142*, 161*, 162*, 173*, 175*, 180*, 183*, 184*, 188*, 189*, 191*, 193*-197*, 215*-217*, 220*, 227*-229*, 231*, 232*, 240*, 428*, etc.). Individual insertions in T₁ are rare; we have only one such passage, 497*; but T₂ admits freely fresh lines of its own: 21*-23*, 65*, 79*, 98*, 101*, 284*, 325*, 331*, 412*, 498*, 502*.

The Telugu and Grantha, as near neighbours, are much more allied than Grantha Malayālam. There are no specific T nor specific G passages; and apart from the various combination of individual manuscripts comprised in these groups, T and G as a whole often appear together specifically, but there is no *specific* TM or GM passage. In other words, T agreements with G are quite frequent, but T or G agreements with M are extremely rare. In the matter of addition, we have only sporadic contact of individual MSS. of G and M, or T and M; thus:

G_{1.4.5} M₂₋₅ ins. 40*; G_{1.4.5} M_{1.3-5} ins. 164*.

T₁ M₁ ins. 594*; T₂ M_{1.2} ins. 78*; T₂ M₃₋₅ ins. 24*; T₂ M_{1.3-5} ins. 27* (with difference in point of insertion).

Cases of common omission by G and M MSS. are much more frequent:

G M om. 111*, 118*, 180*, 183*, 184*, 220*, etc.

G₁₋₄ M om. 30*, 482*.

G_{2.3.5} M om. App. I, No. 1.

G_{2.3} M om. 217*.

G_{3.4.5} M om. 212*.

G₂₋₅ M₂₋₅ om. 226*, etc.

The TG passages, on the other hand, are numerous and scattered throughout the text: 48* (except G₃), 90*, 151* (except G₂), 153* (except G₂), 385*, 394*, 463* (except G₂), 469* (except G₂), 472*, 474*, 478*, 480*, 483* (except G₂), 484*, 486*.

¹ Cf. *Adi, Prolegomena*, p. LXXII.

515* (except G₃), 540* (except G₃), 547* (except G₃), 583*, and App. I, No. 7; while in the Sanatsujāta alone such TG passages (which appear with the Vulgate, but without M) are: 243*, 244* (except G₃), 246*-248*, 251*-255*, 257* (except G₄), 262*, 263* (except G₂), 264* (except G₃), 266*, 269*, 270*, 272* (except T₁), 275*, 276*, 278* (except T₁), 283*, 285* (except T₁ G₄), 287* (except G₄), 289*, 291*: In the following instances, TG appear with M_{1.2}: 55* (G₃ missing), 57* (G₃ missing), 58* (G₃ missing), 66* (except T₂), 85*, 87*, 114*, 115*. Outside the Sanatsujāta, there are not a few instances in which Northern passages (mostly BD) appear with TG, against M: 47* (G₃ missing), 152* (except G₃), 165* (except G₃), 179* (except G₃), 201*, 208*, 222* (except G₃), 223* (except G₃), 409*. The TG version alone inserts an additional colophon after 5. 70. 78.

In spite of its close alliance with the Telugu, rather than with the Malayālam, the Grantha version is somewhat superior to the Telugu in its freedom from the additional Northern passages in T mentioned above. It is also remarkable that G, in agreement with M, omits some passages which pervade every other version: 111* (Ś₁ missing), 181* (Ś₁ om.); and in one case, G (except G₂; G₃ missing) appears with Ś₁ K against an additional passage (44*) which has found its way into BDTM.

But the seven individual MSS. of T and G versions have vagaries of their own, and very often fall together, singly or in groups or entirely, into such a large number of combinations that viewed as a whole it is difficult to make a fine discrimination between their values or the values of the versions which comprise them. Thus, we have:

T G₁ ins. 224*; T G₂ ins. 470*; T G₄ ins. 119*.

T G_{1.2} ins. 212*, 292*; T G_{1.4} ins. a passage given in App. I (No. 1); T G_{1.5} ins. 73*, 121*, 362*, and transp. adhy. 64 after adhy. 57.

T G_{1.2.4} ins. 213*, 368*, 457*; T G_{1.2.5} ins. 217*, 398*, 504*, 589*; T G_{1.4.5} ins. 16*, 26*; T G_{2.3.5} ins. 300*, 440*, 595*; T G₃₋₅ ins. 130*.

T G_{1.2.4.5} ins. 47*, 48*, 55*, 57*, 58*, 179*, 222*, 223*, 244*, 463*, 469*, 483*, 515*, 540*, 547*; T G_{1.3-5} ins. 151*, 152*, 153*, 263*, om. lines 5-23 of App. I, No. 2; T G_{1-3.5} ins. 257*, 287*; T G₁₋₄ ins. 107*, 264*.

T₁ G ins. 66*; T₁ G₁ ins. 298*, 365*, 381*; T₁ G₂ ins. 127*, and om. 54*; T₁ G₄ ins. 36*, 402* and anticipate 5. 39. 32^a-34^b (inserting the lines after 5. 37. 52); T₁ G₅ ins. 482*.

T₁ G_{1.3} ins. 258*; T₁ G_{1.5} ins. 121*, 122*, 372*, 380*, and agree with the M transposition of 5. 33. 20 after 5. 33. 17; T₁ G_{3.5} ins. 479*.

T₁ G_{1.2.4} ins. 368*; T₁ G_{1.3.5} ins. 198*, 591*; T₁ G_{1.4.5} ins. 16*, 145*, 177*, 192*.

T₁ G_{1.2.4.5} ins. 109*; T₁ G_{1-3.5} ins. an addl. colophon after 5. 37. 19; T₁ G_{1.3-5} ins. 207*, 209*.

T₂ G ins. 272*, 278*; T₂ G₁ ins. 175*, 176*, 194*, 226*, 241* (marg. *sec. m.*), 261*, 265*, 293*; T₂ G₂ subst. (with M) 51*, ins. 195*, 202*, 297*, 357*, 382*, 399*, 407*, 410*, om. 160*, 210*, and disagree with the S anticipation of 5. 64. 3-11 after 5. 31.

T₂ G_{1.2} ins. 174*, 176*, 205*; T₂ G_{1.5} ins. 105*, 106*.

T₂ G_{1.2.5} ins. 504*; T₂ G_{1.3.5} ins. 285*; T₂ G_{1.4.5} ins. 250*.

It will be seen from the above account that most of the additional passages in G have crept into it through the intervening T; and direct accretion (without T) occurs only sporadically, not in G as a whole but in individual MSS. or groups of MSS. of the G version. Thus, we have 94* in G₁ (but the point of insertion is different); 574* in G₂; 476* in G₄ (but the point of insertion is different); 544* in G_{2.4}; 460* in G_{2.4.5} (but G_{2.5} change the point of insertion). In all other N passages, G MSS. appear with T, singly or in groups. They are:

- G₁ 94*, 224*, 226*, 241* (marg. sec. m.).
- G₂ 44*, 127*, 176*, 195*, 228*.
- G₃ 30*, 482*.
- G_{1.2} 174*, 205*, 212*, 213*.
- G_{1.4} App. I, No. 1.
- G_{2.5} 479*.
- G_{1.2.5} 217*.

Specific TG passages (with or without BD or Vulgate) have been enumerated above under the description of the T version.

But some characteristic S passages (that is, such as are added by the large majority of S MSS.), are also omitted by individual G MSS., and their number is larger than those omitted by T MSS. (see above):

- G₁ 418*.
- G₂ 26*, 54*, 59*, 126*, 131*, 139*, 141*, 159*, 160*, 187*, 207*, 209*, 210*.
- G₃ 387*, 426*.
- G₄ 348*, 383*, 419*, 426*.
- G₅ 536*.

Individual insertions are heaviest in G₂ and G₅, but rarer in other MSS.:

- G₁ 379*, 505*.
- G₂ 566* (subst.).
- G₃ 158*, 295*, 458*, 459*, 461*, 485*.
- G₄ 288* (subst.), 549*. [G₄ is an incomplete MS. ending with 5. 154. 23^b.]
- G₅ 6*, 363*, 364*, 403*, 486*, 510*.

It should further be noted that G₂ is the only S MS. which omits the *repetitious* adhyāya inserted in most MSS. after our adhy. 44, which adhy. has been relegated to App. I (No. 2).

The Malayālam Version

The comparative purity of the Malayālam version, which is located and isolated in the extreme south-west (as the Śāradā in the extreme north-west), is shown, on the one hand, by its almost entire freedom from the large number of additional passages which encumber the TG and the Vulgate, and by its independent agreement, on the other hand, with the Śāradā-Kāśmīrī. Apart from the aberration of individual MSS., this is palpable not only in the Sanatsujāta, but practically throughout the text, and need not be

illustrated in detail. It will suffice to say that, in general agreement sometimes with $\dot{S}_1$ K and sometimes with B, M has kept itself largely free from the TG passages mentioned above, as well as from the Vulgate additions enumerated under the description of the K version.¹ We select here only some typical instances of KM or BM agreements in omitting BDTG or KDTG passages: 152* ($\dot{S}_1$ om.), 179* ($\dot{S}_1$ om.), 201* ($\dot{S}_1$ missing), 208* ($\dot{S}_1$ missing), 213* ($\dot{S}_1$ ins. partially), 222* ($\dot{S}_1$ K₂ ins.), 224* ($\dot{S}_1$ om.), 409* ($\dot{S}_1$ om.), etc. There is one interesting instance also of a stanza (223*), which has crept into every other version, but is omitted by M; cf. also 30* ($\dot{S}_1$ marg.), 165* ($\dot{S}_1$ om.), 217* ($\dot{S}_1$ om.), 479* ($\dot{S}_1$ missing), and App. I, No. 1 ($\dot{S}_1$ ins.). *But there is no passage in which M appears with N, and which is not found also in T or G.* Instances of specific additions by M are: 12*, 28*, 37*, 39*, 69*, 77* (except M₁), 81*, 214*, 249*.

The Malayālam is perhaps the only version in the Udyoga, where even in the individual MSS. accretions are not very conspicuous. The largest number of N passages occur in M₁: 201* (KDTG passage), 222* (BDTG), 226* (N T₂ G₁), 235* (N T₂), 277*, 281*, 290* (all three Vulgate-cum-TG), 299* (DTG), 300* (Vulg.-cum-TG), — all of which percolate through T or TG. The TG passages admitted are: 55*, 57*, 58*, 66*, 85*, 87*, 114*, 115*, in all of which M₁ appears with M₂; as well as 107*, 207*, 209*, 572*, 577*, in which M₁ appears alone. The individual additions in M₁ are rare: 93*, 369*, 518* (*inf. lin.*); but it accepts 293* and 594* which are found in T₂ G₁ and T₁ respectively. It is significant that M₁ contains a large number of interlinear variants. M₂, on the other hand, is almost entirely free from intruding N passages, barring the Vulgate-cum-TG passages mentioned above, in which it appears with M₁; but it omits some undoubtedly S passages: 32* (BD TG M₁-s-s), 74*, 156* (partially), 570* (with M₁), 572* (with M₁), 582* (with M₁). It has only one individual addition: 204*.

M₃-s stand in opposition to M₁-s, and form a group by themselves, agreeing even in small details. They have not only a mass of unique and concordant readings (e. g., 5. 2. 7^b विप्रेषु पौरेषु; 4. 12^{oa} मल्लस्य रोचमानस्य; 4. 25^a एतन्मह्यं हि रोचते; 4. 26° गत्वा सर्वं निवेद्यतां; 4. 27^b द्रोणः शांतनवस्तथा; 5. 15° नराधिपान्; 6. 16^a न तेभ्योऽपि भयं; 7. 10^a समं संबन्धकं चैव; 7. 19^b वासुदेवेन पाण्डवः; 8. 10^a समीपं मे; 8. 15° पाण्डवास्तु तदा शल्यः; 8. 25^a यत्कृतं सुकृतं राजन्; 9. 11^a भयप्रशमनाय वै; 9. 15^b त्रिशिर्वस्य प्रलोभने; 9. 15^a उपाक्रामंस्तपोधनं; 9. 16^a पश्यन्नपि न पश्यति; 10. 2° करवाणि कथं ह्यथ; 10. 34^b न दिवाप्युत; 10. 42° ब्रह्महत्याभिभूतश्च; 10. 42° त्रिशिरोवधजं चापि कश्मलं चाप्यदेवराट्; 180. 33^{ab} ते शरा जामदग्न्येन प्रयुक्ताः कालसंनिभाः, etc.), concordant transpositions (5. 4. 19^a and 19°; 5. 8. 26^{ab} and 26°, etc.), small specific omissions (e. g., 5. 4. 19^b, 19^a; 4. 24; 8. 31^a-32^b, 34; 10. 34°-36^b; 35. 22-23, etc.), but also even concordant *haplological* omissions (e. g., 5. 76. 5^a-6^a). M₃-s omit all the TG passages in which M₁-s jointly appear (see above). The specific additions made by M₁-s are not found in M₃-s: 78*, 80*, 384*, 390*, 393*; while M₃-s specifically add the following passages: 24* (with T₁), 60*, 61*, 67*, 83*, 88*, 401*. M₃-s, however, are somewhat superior to M₁-s in having by themselves scarcely any Northern additional passages, the only one being 44*, added jointly; but 380* is added by M₃ only. M₄ and M₄-s, however, fall away from the group by omitting respectively the S insertions 530* and 347*, while M₁-s agree in inserting, with just a few T and G MSS., 297* (with T₂ G₁), 298* (with T₁ G₁). But these instances are sporadic.

¹ See above, p. xxxvi.

OTHER EDITIONS

Of the numerous printed editions of the Udyoga, we have consulted the following¹ older standard printed texts of the Mahābhārata, and corresponding references to them appear on the outward margin of the pages of our critical edition :

(1) The *editio princeps* of the Mahābhārata, published at Calcutta 1834-39, the Udyoga comprising 7656¹ stanzas in 197 adhyāyas. It gives generally the Nilakaṇṭha version (here termed the "Vulgate"); and it has been reproduced in many subsequent editions of the epic, sometimes with translations and comments.

(2) The *pothi*-form edition, published by Ganapat Krishnaji at Bombay in Śaka 1799, including Nilakaṇṭha's scholium, but containing sporadic lines and readings not found in Nilakaṇṭha MSS.

(3) The Kumbhakonam edition, published by T. R. Krishnacharya and described on its title-page as "mainly based on the South Indian texts", the Udyoga comprising 6753 stanzas in 196 adhyāyas, but containing, like our conflated misch-codices, a good number of Northern passages which are placed side by side with the Southern.

Besides these, we have also consulted the edition of the Udyoga (already mentioned above) by Mahadeva Gangadhara Bhatta Bakre, with six commentaries, published at Bombay 1920, as well as "the Southern Recension critically edited" by Professor P. P. S. Sastri (Udyoga: Madras 1932).

Enough has already been said on the unscientific and unreliable character of these editions; and it is hardly necessary to add much to the comments made on them in the Prolegomena to the Critical Edition of the Ādi and in the Introduction to that of the Virāṭa. As these printed texts do not contain anything of real importance that is not found in the manuscripts collated for this edition, they have not been of much use in our constitution of the text. Of the Northern editions, the Calcutta edition still remains the first and, so far as it goes, the best edition of the Vulgate; for, the Bombay editions, also of the Vulgate, only add a few more misprints and spurious passages, some of which we have noticed in our footnotes and under the description of Nilakaṇṭha's commentary above. The editions of the so-called Southern Recension offer, no doubt, a continuous Southern text, but this is done in such an uncritically eclectic and inclusive fashion that the title (at least, in P. P. S. Sastri's edition) becomes a complacent misnomer. P. P. S. Sastri himself admits elsewhere² that "the tradition handed down by the Malayalam manuscripts preserved the Grantha text, in a purer and more unmixed form than even some comparatively early Grantha manuscripts, as the Malayalam MSS. do not at all seem to have come into contact with the Northern Recension still very recent times"; but in the Udyoga, as in the Virāṭa, he based his text "principally" (but in reality only partially) on a single Telugu (neither Grantha nor Malayālam) manuscript of an admittedly inferior tradition, with just a few scattered additional readings from 2 more Telugu, 3 Grantha and 2 Malayālam manuscripts! The selection of a T MS. as the basis necessarily makes his text a composite one, containing much adventitious matter from the North, a type of the usual "misch-codex"; and like its prototype, the Kumbhakonam

¹ See above, p. xxv, footnote [V. S. S.].

² Introduction to Aranya-parvan, pt. I, p. iii-iv.

edition, his edition, consequently, becomes what may be called a "misch-edition". And this is perhaps more palpable in the Udyoga than in the Ādi, as our concordance and a comparison of S and N variants, digested in the critical notes, would amply demonstrate. Sastri places too much reliance on a single manuscript or a particular group of manuscripts, which, in the present case, does not represent the best tradition of the recension; and he pins his faith on the Parvasaṅgraha figures of chapter and verse, to which, by a curiously strenuous manipulation of stanza and adhyāya division, he would make his conflated text conform! It is scarcely necessary to show the absurdity of such methods and prepossessions. It is enough to say here that these editions reflect the time-honoured mentality of the epic diaskeuast, who wants to produce a smooth and inclusive text by indiscriminate incorporation, athetization, obliteration of differences and other activities so well known to the text-critic of the epic; and, sublimely unconscious of the conflict and confusion of diverse versions and recensions, they seek to reconstruct, to their own satisfaction, a curious text patched up from varied sources, to which is applied the complacent label of this or that recension!

On the conclusion of these labours, now spreading over five years, it is a pleasure to look back with gratitude to the unwearied and courteous assistance received from each and every member of the Mahābhārata Staff of the Institute. One cannot but admire the amount of organized team-work which goes to the making of the edition of each parvan, and which lightens the arduous and exacting task of the individual editor. For the conscientious care with which the critical notes were compiled, as well as for collation of manuscripts, special acknowledgement is due to Messrs. D. V. Naravane, B. G. Bhide and Shankar Shastri Bhilavadikar; for the vigilant proof-reading which has reduced misprints to a minimum, to Mr. K. V. Krishnamurti Sharma Shastri; and for general assistance in many ways, to Mr. S. N. Tadpatrikar M. A., Supervisor of Collations. Sincere thanks must also be recorded to Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, Raja of Aundh, for numerous marks of his personal interest and kindness and for preparing the illustrations which enrich this edition. To the University of Dacca the editor is grateful for permission to undertake the work and for leave to spend nearly one year continuously at Poona. But the editor's greatest obligation is to Dr. V. S. Sukthankar, the General Editor, through whose unflagging zeal and prolonged scholarly endeavour the foundations of the stupendous Mahābhārata work have now been truly and firmly laid. Five years of close and pleasant collaboration not only cemented old friendship, but also enhanced appreciation of his personality and attainments. Apart from his inspiring enthusiasm and singleness of devotion to a work which he has now made his own, he placed, unreservedly, his skill, scholarship and alertness, as well as his long and intensive experience, at the disposal of the editor; and credit, in no small measure, is due to him for the final shape in which the edition is published, although for all its errors and imperfections the editor alone is responsible.

University of Dacca
June 15, 1939.

S. K. DE.

CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS

in the following three editions:

the Critical Edition, the Bombay Edition (Ganapat Krishnaji, Śaka 1798)

and the Madras Edition (Southern Recension, 1932).

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
1	1	1	37	37	36
2	2	2	38	38	37
3	3	3	39	39	38
4	4	4	40	40	39
5	5	5	41	41	40
6	6	6	42	42	41
7	7	7	43	43	42
8	8	8	44	44	43
9	9	9	—	45	44
10	10	10	45	46	45
11	11	11	46	47	46
12	12	12	47	48	48
13	13	13	48	49	49
14	14	14	49	50	50
15	15	15	50	51	51
16	16	16	51}	52}	52
17	17	17	52}	53}	53
18	18	18	53	54	54
19	19	19	54	55	55
20	20	20	55	56	56
21	21	21	56	57	57. 1-20
22	22	22	57	58	47
23	23	23	58	59	58
24}	24}	24	59}	60}	59
25}	25}	25	60}	61}	60
26	26	26	61	62	61
27	27	27	62	63-64	62
28	28	28	63	65	63
29	29	29	64	66	57. 20-43
30	30	30	65}	67}	64
31	31	31	66}	68}	65
32	32	32	67}	69}	66
33	33	33	68}	70}	67
34	34	34	69	71	68
35	35	35	70	72	69
36	36	36	71	73	70

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
		67	113	115	102
72	74	68	114	116	103
73	75		115	117	104
74}	76}	69	116	118	105
75}	77}		117	119	106
76	78	70	118	120	107
77	79	71	119	121	108
78}	80}	72	120	122	109
79}	81}		121	123	110
80	82	73	122	124	111
81	83	74. 1-81	123	125	112
82	84	74. 82-75. 27	124	126	113
83	85	75. 28-45	125	127	114
84}	86}	76	126	128	115
85}	87}		127	129	116
86}	88}	77	128	130	117
87}	89}		129	131	118
88	90	78	130	132	119
89	91	79	131	133	120
90}	92}	80	132	134	121
91}	93}		133	135	122
92	94	81	134	136	123
93	95	82	135	137	124
94	96	83	136	138	125
95	97	84	137	139	126
96	98	85	138	140	127
97	99	86	139	141	128
98	100	87	140	142	129
99	101	88	141	143	130
100	102	89	142	144	131
101	103	90	143	145	132
102	104	91	144	146	133
103	105	92	145	147	134
104	106	93	146	148	135
105	107	94	147	149	136
106	108	95	148	150	137
107	109	96	149	151-152	138
108	110	97	150	153	139
109	111	98	151	154	140
110	112	99	152	155	141
111	113	100	153	156	142
112	114	101			

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
154	157	143	176	177	165
155	158	144	177	178	{166
156	159	145	178		{167
157. 1-5	160. 1-10	146	179		{168
—	160. 11-81	—	180	179	169
157. 6-18	160. 82-93	—	181	180	170
—	160. 94-125	—	182	181	171
158	161	147	183	182	172
159	162	148	184	183	173
160	163	149	185	184	174
161	164	150	186	185	175
162	165	151	187	186	176
163	166	152	188	187	177
164	167	153	189	188	178
165	168. 1-29	154	190	189	179
166	168. 30-169. 28	155	191	190	180
167	170	156	192	191	181
168	171	157	193	192	182
169	172	158	194	193	183
170	173	159	195	194	184
171	174	160	196	195	185
172)	175	{161	197	196	186
173)		{162			
174)	176	{163			
175)		{164			

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
 addl. = additional.
 adhy. = adhyāya(s).
 App. = Appendix.
 Arj. = Arjunamiśra.
 B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
 Bom. or Bomb. = Bombay (edition).
 C. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
 Cal. or Calc. = Calcutta (edition).
 comm. = commentary.
 cont. = continue(s).
 corr. = corrected, correction.
 Dev. = Devabodha.
 ed. = edition.
 fig. = figure(s).
 fol. = folio(s).
 foll. = following.
 fragm. = fragment(ary).
 hapl. = haplographic(ally).
 illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam*.
int. lin. = *inter lineas*.
 interp. = interpolate(s).
 introd. = introduction, introductory.
 K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
 Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
 M. = Madras edition of the Mbh. (of P. S. Sastri, 1931-1936).
 Mad. = Madras (edition).
 m or marg. = marginal(ly).
 Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
 Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
 Mbh. = Mahābhārata.

Nil. = Nilakaṇṭha.
 om. = omit(s), omitting.
 orig. = original(ly).
 p = pāṭhāntara (added to the abbreviation of the name of a commentator, e. g. Arjp, Nilp, or to the symbol denoting a commentary e. g. Cap).
 Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
 ref. = refer(ence).
 resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu*.
 st. = stanza(s).
 subst. = substitute(s).
 Suparṇ. = Suparṇādhyāya (ed. Grube).
 suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam*.
 transp. = transpose(s), transposition.
 v. = verse.
 (var.) = (with variation).
 v. l. = varia(e) lectio(nes).

⊗ ⊗ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
 [ ] besides their normal uses, enclose additions to MS. readings.
 ( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be omitted from MS. readings.
 * (superior star) in the text indicates an emendation.
 * * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.
 ~~~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

१०२

नारद उवाच ।

सूतोऽयं मातलिर्नाम शक्रस्य दयितः सुहृत् ।
 शुक्तिः शीलगुणोपेतस्तेजस्वी वीर्यवान्वली ॥ १
 शक्रस्यायं सखा चैव मन्त्री सारथिरेव च ।
 अल्पान्तरप्रभावश्च वासवेन रणे रणे ॥ २
 अयं हरिसहस्रेण युक्तं जैत्रं रथोत्तमम् ।
 देवासुरेषु युद्धेषु मनसैव नियच्छति ॥ ३
 अनेन विजितानश्चैर्दोभ्यां जयति वासवः ।
 अनेन ग्रहते पूर्वं बलमिन्द्रहरस्तुत ॥ ४
 अस्य कन्या वरारोहा रूपेणासदृशी भुवि ।
 सत्त्वशीलगुणोपेता गुणकेशीति विश्रुता ॥ ५
 तस्यास्य यत्नाचरतस्त्रैलोक्यममरद्युते ।

सुमुखो भवतः पौत्रो रोचते दुहितुः पतिः ॥ ६
 यदि ते रोचते सौम्य भुजगोत्तम माचिरम् ।
 क्रियतामार्यकं क्षिप्रं बुद्धिः कन्याप्रतिग्रहे ॥ ७
 यथा विष्णुकुले लक्ष्मीर्यथा स्वाहा विभावसोः ।
 कुले तव तथैवास्तु गुणकेशी सुमध्यमा ॥ ८
 पौत्रस्यार्थे भवांस्तस्माद्गुणकेशीं प्रतीच्छतु ।
 सदृशीं प्रतिरूपस्य वासवस्य शचीमिव ॥ ९
 पितृहीनमपि ह्येनं गुणतो वरयामहे ।
 बहुमानाच्च भवतस्तथैवैरावतस्य च ।
 सुमुखस्य गुणैश्चैव शीलशौचदमादिभिः ॥ १०
 अभिगम्य स्वयं कन्यामयं दातुं समुद्यतः ।
 मातलेस्तस्य संमानं कर्तुमर्हो भवानपि ॥ ११

C. 5. 3654
B. 5. 104. 12
K. 5. 104. 12

26 °) K₄ B_{4.5} Dn T₁ वै (for हि). — °) K_{2.5} D_{7.9} G₈ अस्मि तेन (for अस्यनेन). — K₈ om. 26^{ad}. — °) K₄ B Dn D₈ D_{2-6.8-10} असौ नागाय वै दातुं; D₁ अस्मिन्नागपतौ दातुं.

Colophon. — *Sub-parvan*: B_{1.8} D₂ T₁ G₈ भगवद्गीतान्, followed by मातलिवरान्वेषण. K B_{2.4.5} Dn D₈ D_{6-8.10} G₁ M (all om. sub-parvan name) mention only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name*: T₁ G_{1.4.5} सुमुखदर्शनं; M वरदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₈ 99; D₇ M_{1-8.5} 104; T G_{1.2.4.5} 105; G₈ M₄ 103. — *S'loka no.*: Dn D₈ 26.

102

Before the ref., S ins.:

438* कण्वः ।

मातलेर्वचनं श्रुत्वा नारदो मुनिसत्तमः ।

अश्ववीक्षागराजानमार्यकं कुरुनन्दन ।

1 T₂ G₂ om. the ref. G_{8.5} कण्वः (for नारद उ°). — °) K₁₋₈ D_{7.10} सखा (for सुहृत्). — °) K_{2.5} सर्व° (for शील°). — °) D_{8.4.9} तपस्वी; G_{8.5} तेजस्वी (as in text).

2 K₄ om. 26^{ad}. — °) D₇ T G_{1.2.4} अहपेतर°. — °) B₈ G_{1.2.4} समो (for the first रणे).

3 °) D_{1.2} G₈ हय° (for हरि°). — °) D_{8.4.9} जेतुं;

51

[401]

T₁ चैतद्; T₂ M_{1.8-5} चेमं; G_{1.4} चैद्; G₂ चैत्र; G₈ चैक; M₂ चैद् (for जैत्र). — K₈ om. 3^{ad}.

4 °) S (except G_{1.5} M_{1.2}) विजितं ह्यथैव. — °) K₄ B (except B₈) Dn D₈ D_{6.8.8} transp. ग्रहते and बलमित्. D₂ m. 8 (before corr.). 4.9 प्रहृ° (for ग्रह°). K₈ D₁ बलिमित्; M_{1.2} बलमित्; M₈₋₅ व (M₈ inf. *lin. v*) लभ्यत.

5 °) T₂ G_{2.5} असदृशा. D_{2.7.10} शुभा (for भुवि). — °) K₈ B_{4.5} Dn G₂ सख; T₂ G₈ सर्व°.

6 °) K₂ च; D₂ प्र- (for [अ]स्य). — °) K₁ Dn₁ D₈ D_{6.8.8} T₁ G₁ अमरद्युते; G_{8.5} अमितद्युते; (G₈ ते°).

7 °) D₁ याचते (for यदि ते). B_{2.4.5} Dn D₈ D_{1.5.6} G₄ सख्यक् (for सौम्य). — °) K₂₋₄ B D (except D_{1.8.10}) कन्यापरिग्रहे.

8 °) G₈ च विष्णवे (for विष्णु°). K₅ लक्ष्मीर्यथा विष्णुकुले. — °) K_{1.2.5} D_{8.10} विभावसौ.

9 K₈ om. 9^{ad}-10^{ad}. — °) K₁₋₈ D₈ T G_{1.8.4} प्रयच्छतु (for प्रती°). — °) T₁ G_{1.4} पति°; G_{8.4.5} प्रति° (as in text).

10 K₈ om. 10^{ad} (of. v.1. 9). — °) K₈ B₃₋₅ Dn₂ D_{1.8} T₂ G_{2.8} सुमुखश्च (K₈ खः स) (for खस्य). K_{2.5} D₁₀ m सुमुखः सुगुणश्चैव. — °) K₂ शौचशील° (by transp.).

11 °) T₂ G_{2.8.5} M₈₋₅ वयं दातुं समुद्यताः. — °) N (except K₁) मातलिस्तस्य. K (except K₄) D_{8.10} T₁

C. 5. 3855
B. 5. 104. 12.
K. 5. 104. 13

कण्व उवाच ।

स तु दीनः प्रहृष्टश्च प्राह नारदमार्यकः ।
त्रियमाणे ब्रथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते ॥ १२
न मे नैतद्बहुमतं देवर्षे वचनं तव ।
सखा शक्रस्य संयुक्तः कस्यायं नेप्सितो भवेत् ॥ १३
कारणस्य तु दौर्बल्याच्चिन्तयामि महामुने ।
अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महाद्युते ।
भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्तास्तेन वै वयम् ॥ १४
पुनरेव च तेनोक्तं वैनतेयेन गच्छता ।
मासेनान्येन सुमुखं भक्षयिष्य इति प्रभो ॥ १५
श्रुवं तथा तद्भविता जानीमस्तस्य निश्चयम् ।
तेन हर्षः प्रनष्टो मे सुपर्णवचनेन वै ॥ १६
मातलिस्त्वब्रवीदेनं बुद्धिस्त्र कृता मया ।
जामातृभावेन वृतः सुमुखस्तव पुत्रजः ॥ १७
सोऽयं मया च सहितो नारदेन च पन्नगः ।

त्रिलोकेशं सुरपतिं गत्वा पश्यतु वासवम् ॥ १८
शेषेणैवास्य कार्येण प्रज्ञास्याम्यहमायुषः ।
सुपर्णस्य विधाते च प्रयतिष्यामि सत्तम ॥ १९
सुमुखश्च मया सार्धं देवेशमभिगच्छतु ।
कार्यसंसाधनार्थाय स्वस्ति तेऽस्तु भुजंगम ॥ २०
ततस्ते सुमुखं गृह्य सर्व एव महौजसः ।
ददृशुः शक्रमासीनं देवराजं महाद्युतिम् ॥ २१
संगत्या तत्र भगवान्विष्णुरासीचतुर्भुजः ।
ततस्तत्सर्वमाचख्यौ नारदो मातलिं प्रति ॥ २२
ततः पुरंदरं विष्णुरुवाच भुवनेश्वरम् ।
अमृतं दीयतामस्मै क्रियताममरैः समः ॥ २३
मातलिर्नारदश्चैव सुमुखश्चैव वासव ।
लभन्तां भवतः कामात्काममेतं यथेप्सितम् ॥ २४
पुरंदरोऽथ संचिन्त्य वैनतेयपराक्रमम् ।
विष्णुमेवाब्रवीदेनं भवानेव ददात्विति ॥ २५

Gs सम्मानं.

12 B₁ D₁ S (except G₅) om. the ref. — °) K₅ Dn₁ D₁ 8. 4. 9 Ca द्वियं; D₅ D₂ T G प्रीयं; M₅-5 द्वियं (for त्रियं). — After 12, Dn₂ D₅ ins.:

439* कथमिच्छामि देवर्षे गुणकेशीं सुषां प्रति ।

13 G₄ om. 13^a-14^b. Before 13, all MSS. ins. आर्यक उ° (resp. आर्यकः). — °) K₅ D₇ न ममै°; T₂ G₁ न मे चै° (for न मे नै°). — °) K₄ D (except D₂ 7. 9. 10) G₁ 2 M₂ 5 महर्षे. G₈ M वचनात्तव. — °) D₂ दयितः; D₇ 10 संबन्धी; Ca. d. 5 संयुक्तः (as in text).

14 G₄ om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — °) D₂-4. 7. 9 G₁ च (for तु). — T₁ om. 14^{ad}. — °) K₅ D₇ 10 महाद्युतिः; T₂ G₂ 8. 5 M₅-5 °मते; G₁ 2 M₁ 2 °मुने (cf. 14^b). — °) D₂ दुःखिता° (for दुःखार्ता°). D₁ G₅ 5 ते (for वै). D₅ D₆ 5 स्वयं (for वयम्).

16 °) D₂ तदा तद्; S (except T₂ G₂) तथैव (for तथा तद्). — °) K₂ D₅ 1 T₁ G₂-5 प्रणष्टो. M₁ वै (for मे). — °) D₅ D₆ 5 च; D₅ T₁ G₁ 4 M मे (for वै). T₂ G₂ सुपर्णवचनान्मुने. — After 16, T G₂ 8. 5 ins.:

440* कण्वः ।

आर्यकस्य वचः श्रुत्वा गरुडं प्रति भाषितम् ।

17 Before 17, N (except B₅ D₁-4) ins. कण्व उ°. — °) T₂ G₂ 8. 5 M (except M₅) °भावे च. S (except

T₂ G₁) पुनः (for वृतः).

18 °) K₁ 5 D₅ 4. 9. 10 त्रैलोक्येशः. M₅-5 सुरश्रेष्ठ.

19 °) T G कार्यस्य; Ca. 8 कार्येण (as in text). — °) B₁ 8 D₂ (by corr.). 8. 4. 9 M प्रदास्यामि; D₁ प्रज्ञास्यामि; T₁ G₁ 4 प्रदद्यात्; T₂ G₂ 8. 5 प्राप्तः स्यात्; M C₅ प्रज्ञा स्यात्; Ca प्रज्ञास्यामि (as in text). S महावायुषः (for अहमा°). — °) K₂ 8 B₅ °तेन (for °ते च). — °) K₂ प्रयतिष्यामि; B₅ प्रतिष्यास्यामि. K₅ सखरः.

20 D₅ om. 20-22. — °) D₅ कार्यसंबोधनार्थाय. — After 20, K₄ D₂-4. 8. 9 S ins.:

441* आर्यकेणाभ्यनुज्ञातो गम्यतामिति भारत ।

21 D₅ om. 21 (cf. v. l. 20). — °) S गत्वा स्वर्गं (for सर्व एव).

22 D₅ om. 22 (cf. v. l. 20). — °) M₁ 2 तदस्मिन् (for ततस्तत्). S आचष्ट (for आचख्यौ).

23 Before 23, K₁ 2. 5 D₁ 5 (marg.). 7. 10 ins. कण्व उ°; K₂ 4 B Dn D₅ D₂-6. 8. 9 वैशंपायन उ°. — °) D₁ T₂ भुवनेश्वरः.

24 °) D₂ (before corr.) भारत; some MSS. वासवः. — °) K₂ 8. 5 Dn₁ D₂-4. 9. 10 G₂ लभतां; T₁ G₁ 2. 5 M लभंतु; G₂ अहं तु (for लभन्तां). Some MSS. कामात्. — °) K₅ ममैने च; D₁ काम्यमेतं (for काममेतं). D₅ 1 G₂ पुनः; D₇ G₅ एवं (for एतं).

विष्णुरुवाच ।

ईशस्त्वमसि लोकानां चराणामचराश्च ये ।
त्वया दत्तमदत्तं कः कर्तुमुत्सहते विभो ॥ २६

कण्व उवाच ।

प्रादाच्छक्रस्ततस्तस्मै पन्नगायायुरुत्तमम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

कण्व उवाच ।

गरुडस्तु शुश्राव यथावृत्तं महाबलः ।
आयुःप्रदानं शक्रेण कृतं नागस्य भारत ॥ १
पक्षवातेन महता रुद्धा त्रिभुवनं खगः ।
सुपर्णः परमकुद्धो वासवं समुपाद्रवत् ॥ २

गरुड उवाच ।

भगवन्किमवज्ञानात्क्षुधां प्रति भये मम ।
कामकारवरं दत्त्वा पुनश्चलितवानसि ॥ ३
निसर्गात्सर्वभूतानां सर्वभूतेश्वरेण मे ।
आहारो विहितो धात्रा किमर्थं वार्यते त्वया ॥ ४

C. 5. 8577
B. 5. 103. 4
K. 5. 105. 4

25 °) S वासवस्त्वथ (for पुरं). — °) K₄ B₂ D₁. 8-5
T₁ G₁. 4 M₁. 8. 4 एवं; D₈ G₈. 5 M₂ देवं (for एनं). — °) B₁. 8 T₂ इह (for इति).

26 D₁ T₁ G₁ श्रीविष्णुः; T₂ G₂. 8. 5 श्री (G₂ om.)
भगवान् (for विष्णुः). — °) K₄ B D (except D₁₀)
सर्वलोकानां; G₁ असि देवानां; G₅ असि भूतानां. — °)
D₂-4. 9 अदातुं (for अदत्तं). — °) K₂ अर्हति वै (for
उत्सहते). K₂. 8 पुमान्; K₅ D₈ प्रभो (for विभो).

27 K (except K₈) B D (except D₂-4. 7-9) T₁
om. the ref. G₁. 8-5 M₈-5 वैशं (G₅ with prefixed श्री)
(for कण्व उ). — °) T₁ G₁. 4 शतक्रतुस् (for शक्रस्तत्स्).
— °) D₂ (by corr.). 8. 4. 9 सुतोत्तमः (for आयुरुत्तमम्).
— °) K₂. 3 D₂-4. 9 G₁ तं; G₄. 5 स (for न). — °)
Some S MSS. बलं (for बलं).

28 °) M₅ चायुस् (for वरं). K₅ D₁₀ च (for तु).
— °) D₈ स (for सं). K (except K₄) D₈ सं (K₅
स) बभूव मुदान्वितः; B₁. 2. 4 सुमुखः प्रत्य (B₄ सम) पद्यतः;
D₈. 4. 7. 9. 10 बभूव स (D₇. 10 स च तत्र) मुदान्वितः. — °)
K₂. 8 D₇. 10 °कालं (for कामं).

29 °) B₃ D₈ T₁ G₈. 5 M₁. 2 च (for तु). — °)
D₈. 4. 9 कृतकामौ. K₂. 5 B₅ D₈ D₇. 8. 10 T₁ G (except
G₂) मुदान्वितौ. — °) K₄ B₂. 4 D_n अभिः; T₁ G₁. 4 धृतिः;
(for प्रति). — °) K₂ शतक्रतुं (for महां).

Colophon om. in K₅. — Sub-parvan: K₂. 8 B₁. 3
T₁ G₁. 2. 5 M₁. 2 भगवद्गीता; to it K₂. 8 B₁. 3 G₁ add

मातलिवरान्वेषण. K₁. 4 B₂. 4. 5 D_n D₈ D₂. 5-8. 10 M₈-5
(all om. sub-parvan name) mention only मातलि-
वरान्वेषण. — Adhy. name: T₁ G₁. 4 सुमुखविवाहः; G₂. 5
मातलिवरलाभः; M वरलाभः. — Adhy. no. (figures,
words or both): D₈ 100; D₈ 95; D₇ M₁-8. 5 105;
T G₁. 2. 4. 5 106; G₈ M₄ 104. — S'loka no.: D_n 28;
D₈ 30.

103

1 °) G₃. 5 सुपर्णस् (for गरुडस्). K₄ B₄ D_n D₁. 7
G₂ तत्र; B₁. 8. 5 तच्च; B₂ त्वथ; D₂-8. 8. 9 T₁ G₁. 8. 5 तं तु
(for तत्तु). — °) T₁ G₁. 4 अरिं वम (for महाबलः). — °)
K₁. 5 D₇. 10 transp. शक्रेण and नागस्य. S सुमुखस्य तु
(for कृतं नागस्य).

2 °) K₁-3 D₂ (before corr.) अथ वेगेन; K₅ D₁
अथ वातेन (for पक्षवातेन). — °) S गरुडः (for वासवं).
D₂ M₁ (inf. lin. as in text) समुपागमत्.

3 D₁ om. 3. — °) K₁ मव° (for भग°). K₅ अवज्ञाते;
D₇ अनुज्ञात्वा; D₁₀ इव ज्ञानात् (for अव°). — °) K₁. 5 D₇
G₅ म क्षुधः; K₈ D₂ G₄ क्षुधा (for क्षुधां). K₁. 5 D₇ Ca
नये; K₂. 8 भयं; D₂ नयं (for भये). K₄ B D_n D₈ D₂-6.
8-10 वृत्तिः प्रतिहता मम. — °) K B₃ D_n D₈. 4. 3
(before corr.). 8. 10 m °वशं गत्वा; B₅ D₈ D₈. 8 Ca. d
°वशं दत्त्वा. — After 3, K₂. 8 read 7^{ab}.

4 °) D₂ M₂ निसर्गो; T G नि (T₁ G₅ वि) सर्गः
(for निसर्गात्).

C. 5. 2678
B. 5. 103. 5
K. 5. 103. 5

वृत्तश्चैप महानागः स्थापितः समयश्च मे ।
अनेन च मया देव भर्तव्यः प्रसवो महान् ॥ ५
एतस्मिन्स्त्वन्यथाभूते नान्यं हिंसितुमुत्सहे ।
क्रीडसे कामकारेण देवराज यथेच्छकम् ॥ ६
सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि तथा परिजनो मम ।
ये च भृत्या मम गृहे प्रीतिमान्भव वासव ॥ ७
एतच्चैवाहमर्हामि भूयश्च बलवृत्रहन् ।
त्रैलोक्यस्येश्वरो योऽहं परभृत्यत्वमागतः ॥ ८
त्वयि तिष्ठति देवेश न विष्णुः कारणं मम ।
त्रैलोक्यराज राज्यं हि त्वयि वासव शाश्वतम् ॥ ९
ममापि दक्षस्य सुता जननी कश्यपः पिता ।
अहमप्युत्सहे लोकान्समस्तान्योढुमञ्जसा ॥ १०

असह्यं सर्वभूतानां ममापि विपुलं बलम् ।
मयापि सुमहत्कर्म कृतं दैतेयविग्रहे ॥ ११
श्रुतश्रीः श्रुतसेनश्च विवस्वानोचनामुखः ।
प्रसभः कालकाक्षश्च मयापि दितिजा हताः ॥ १२
यत्तु ध्वजस्थानगतो यत्नात्परिचराम्यहम् ।
ब्रह्मामि चैवानुजं ते तेन मामभवमन्यसे ॥ १३
कोऽन्यो भारसहो ह्यस्ति कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरः ।
मया योऽहं विशिष्टः सन्ब्रह्मामीमं सबान्धवम् ॥ १४
अवज्ञाय तु यत्तेऽहं भोजनाद्वपरोपितः ।
तेन मे गौरवं नष्टं त्वत्तथास्माच्च वासव ॥ १५
अदित्यां य इमे जाता बलविक्रमशालिनः ।
त्वमेपां किल सर्वेषां विशेषाद्बलवत्तरः ॥ १६

5 °) K1. 5 D2. 7. 10 तु (for च). K4 B1. 8 D8. 4. 8 T
G1. 2. 4 M2. 5 एव (for एष). K4 B2. 5 D8 D2-5. 8. 9
M2. 4 मया (for महा). — °) D2 transp. स्थापितः and
समयः.

6 °) K4 B1. 8. 4 Dn D8 D5. 8. 8 तु तथाभूते; K5
त्वन्यथावृत्ते. — K4 (which om. 6°-7°) ins. 442* after
6°b. — °) K5 D10m क्रीडामि. K2 कामकारेण. — °)
D8. 4. 8 G2 यथेप्सितं; T1 G1. 4 यथेच्छतः.

7 K4 om. 7 (of. v.l. 6); T2 om. 7°d — K2. 3
read 7°b after 3. — Dn1 D5. 8. 8 S ins. after 7: K4
(which om. 6°-7°), after 6°b:

442* कण्व उवाच ।

श्रुत्वा सुपर्णवचनं सुमुखो दुर्मुखस्तदा ।

त्यक्त्वा रूपं विवर्णस्तु सर्परूपधरोऽभवत् ।

गत्वा विष्णुसमीपं तु पादपीडं समाश्लिषत् ।

इन्द्र उवाच ।

न मया कृतं दैनतेय न मां क्रोडुं त्वमर्हसि ।

वत्ताभयः स सुमुखो विष्णुना प्रभविष्णुना । [5]

श्रुत्वा पुरंदरेणोक्तमुवाच विनतासुतः ।

[(L. 1) T G1. 2. 5 M2 तथा (for तदा). — (L. 2) K4
Dn1 D5. 8. 8 नव° (for सर्प°). — (L. 3) K4 D5. 8. 8 तत्तु
(for पाद-). T1 G5 अवा°; G8 अथा° (for समा°). —
After line 3, Dn1 ins.:

443* ततः पुरंदरो वाक्यमुवाच गरुडं प्रति ।

— (L. 4) Dn1 न मया दैनतेयेह क्रोधं कर्तुं त्व°. — (L. 5)
T2 G2 M2. 5 तु (for स).]

9 °) D2-4. 8 T1 G1 देवेशे; G8 देवानां (for देवेश).

— G8 om. (hapl.) 9°-11°.

10 G8 om. 10 (of. v.l. 9). — °) S (mostly)
काश्यपः. — °) K8 B8 Dn D8 D6. 8. 8 G4 समंताद्; B8
समग्रान् (for समस्तान्). K2 D8. 4. 8 S (G8 om.) ओजसा
(for अञ्जसा).

11 G8 om. 11° (of. v. l. 9). — °) K5 D10 T1 G4
M °निग्रहे.

12 °) K1 D5. 8 श्रुतधीः. — °) K4 B (except B5)
Dn प्रसूतः; D8 D6-8 प्रश्रुतः; D1 ग्रहसः; T G1-8 प्रसहः.
K2. 5 B8 D8 D7 कालकाक्षश्च; D8. 4. 8 कश्यपश्च; S कांक्षश्च.
— °) T1 G1. 4 तु (for [अ]पि).

13 K5 om. 13°b. — °) D7 G1 यत्तु (for यत्तु).
— °) K2. 8. 8 T2 G2. 8. 8 (to rectify 'molro') ब्रह्मामि
चानुजं तेहं (K2. 8 येन).

14 °) G8. 8 M (except M1) भारवहो. M2 [ऽ]पि
(for हि). — After 14°b, K4 D1. 5. 8. 8 ins.:

444* सोऽहं पक्षैकदेशेन क्षोभये सागरानपि ।

— °) B5 मत्तः (for मया). K2. 8 योयं; D2-3. 8 ब्रह्मं; B6
एवं; T2 G M2-5 यो हि; M1 कोहं (for योऽहं). — °) K
(except K4) D6-8. 10 ब्रह्मामीमं तवानुजं.

15 °) K1 B2 D8 D2. 5 G8 M1. 2 कश्यपरोपितः; K2. 8
Dn1 D2m. 8. 4. 8 T G1. 2. 4. 5 अपरोपितः. — K5 om. 15°-
16°. — °) D1. 8. 4. 8 S अष्टं (for नष्टं). — °) K1 वृत्तिः
(for त्वत्तः). D7 तस्माच्च (for चास्माच्च). K2. 8 तव
वाक्यात्तु वासव.

16 K5 om. 16°b (of. v.l. 15). — °) Dn D81 D7
T G1. 2. 5 M1 आदित्या; D82 D1. 5 G8. 4 अदित्या. — °) K4

सोऽहं पक्षैकदेशेन वहामि त्वां गतक्लमः ।
 विमृश त्वं शनैस्तात को न्वत्र बलवानिति ॥ १७
 कण्व उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा खगस्योदकदारुणम् ।
 अक्षोभ्यं क्षोभयंस्तार्क्ष्यमुवाच रथचक्रभृत् ॥ १८
 गरुत्मन्मन्यसेऽऽत्मानं बलवन्तं सुदुर्बलम् ।
 अलमसत्समक्षं ते स्तोतुमात्मानमण्डज ॥ १९
 त्रैलोक्यमपि मे कृत्स्नमशक्तं देहधारणे ।
 अहमेवात्मनात्मानं वहामि त्वां च धारये ॥ २०
 इमं तावन्ममैकं त्वं बाहुं सच्येतरे वह ।
 यद्येनं धारयसेकं सफलं ते विकथितम् ॥ २१
 ततः स भगवांस्तस्य स्कन्धे बाहुं समासजत् ।
 निपपात स भारतो विह्वलो नष्टचेतनः ॥ २२

यावान्हि भारः कृत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह ।
 एकस्या देहशाखायास्तावद्भारमन्यत ॥ २३
 न त्वेनं पीडयामास बलेन बलवत्तरः ।
 ततो हि जीवितं तस्य न व्यनीनशदच्युतः ॥ २४
 विपक्षः सस्तकायश्च विचेता विह्वलः खगः ।
 भ्रुमोच पत्राणि तदा गुरुभारप्रपीडितः ॥ २५
 स विष्णुं शिरसा पक्षी प्रणम्य विनतासुतः ।
 विचेता विह्वलो दीनः किञ्चिद्वचनमब्रवीत् ॥ २६
 भगवन्लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता ।
 भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले ॥ २७
 क्षन्तुमर्हसि मे देव विह्वलस्याल्पचेतसः ।
 बलदाहविदग्धस्य पक्षिणो ध्वजवासिनः ॥ २८
 न विज्ञातं बलं देव मया ते परमं विभो ।

C. 5. 8702
 B. 5. 103. 29
 K. 5. 103. 31

B D (except D7. 8. 10) बलेन (for विशेषाद्); cf. 24^b.

17 ^b) D82 M (except M2) त्वा. S पराक्रमात् (for गत°). — °) K2. 3 B5 M1. 2 विमृश (B5 °ष)स्व; B2. 8 विमृष त्वं. — ^d) D7. 10 ह्यत्र; G1. 5 [S]न्यत्र (for न्वत्र). D1 भवेत् (for इति).

18 K (except K4) B5 D1. 7. 10 S om. the ref. — ^a) B D (except D8. 4. 7. 9. 10) स तस्य (for तस्य तद्). — °) K1 M अक्षोभ्यः क्षो°. — ^d) G1. 4 उवाचाथ स चक्रभृत्.

19 Before 19, K4 D8. 4. 9 T1 G1. 4 M ins. विष्णुः; T2 G2. 3. 5 श्री (G2 om.) भगवान्. — ^b) K5 B8 सुदुर्बलं; D2. 5. 8 G5 M2 सुदुर्बलः.

20 ^d) K (except K4) D7 धारयन् (for °वे). — After 20, S ins.:

445* न त्वं वहसि मां दोर्भ्यां मोघं तव विकथनम् ।

[M विकथितं.]

21 °) K5 D7 transp. एनं and एकं. K1 G2. 8. 5 एतं; B2-4 D8 एवं (for एनं). — ^d) D1. 8. 4. 9 G (except G5) विकथनं; Ca. विकथितं (as in text).

In D8 the portion of the text from stanza 22 up to the end of line 9 of passage No. 13 of App. I of this parvan is lost on missing fol. Hereafter the MS. is ignored up to the end of the lacuna.

22 Before 22, K4 D2 (marg.). 3. 4. 9 ins. कण्व उ°. — ^a) S इत्युक्त्वा (for ततः स). D1 G2 M2 तत्र (for तस्य). — ^b) K5 समर्पयत्; B1-3 D8-10 समासजत्; S अवास (T1

M2. 5 °सु)जत्. — After 22^{ab}, D8 ins.:

446* स्पृष्टमात्रो नखाग्रेण गरुत्मान्कश्यपात्मजः ।

D8 cont.: K4 D8. 4. 9 ins. after 22^{ab}:

447* स्वहस्तन्यस्तभारोऽभूद्भयस्य स्नेहकारणात् ।

On the other hand, S ins. after 22^{ab}:

448* आरोपितं समुद्रोर्ध्वं भारं तं नाशकह्वलात् ।

[G1. 5 बाहुं (for भारं).]

23 ^a) K (except K4) D1. 2 (as in text) यावद्धि (for यावान्हि). — °) D8 (by transp.) सह पर्वतैः; G3 सागरेः सह. — °) D7 T G बाहुं; Ca. देह° (as in text).

24 ^a) K5 तथैनं; Dn1 D8 न त्वेनं (for न त्वेनं). — ^b) T2 सबलः (for बलेन). K1. 6 D7. 10 बलिनां वरः; S पुरुषोत्तमः. — °) K5 अधिकं; D2 T G (except G2) ततोपि; D7 अतो हि (for ततो हि).

25 ^a) K4 B D (except D1. 7. 8) व्यात्तास्यः (D2m विपक्षः as in text). G3. 5 सस्तगात्रश्च. — D4 om. (hapl.) 25^b-26^b. — ^b) Ca. d प्रचेताः (for विचेताः)। — ^d) T2 G2 भारात् (for भारं).

26 D4 om. 26^{ab} (cf. v. 1. 25). — ^b) T2 G2. 5 M विनताननः; G3 °त्मजः. — °) T2 G5 विवशो (for विचेता). — ^d) K1. 5 D7. 10 हरिं (for किञ्चिद्).

27 Before 27, K4 D8. 4. 9 G1. 4 M1 ins. गरुड उ° (resp. गरुडः). — ^a) D8. 4. 7. 9 M3-5 लोकभारस्य; G3 °नाथस्य; Ca. d °सारस्य (as in text).

28 ^b) K4 D2 °मेघसः; D7 T2 G2. 8 °तेजसः (for °चेतसः).

C. 5. 8702
B. 5. 103. 29
K. 5. 103. 31

तेन मन्याम्यहं वीर्यमात्मनोऽसदृशं परैः ॥ २९
ततश्चक्रे स भगवान्प्रसादं वै गरुत्मतः ।
मैवं भूय इति स्नेहात्तदा चैनमुवाच ह ॥ ३०
तथा त्वमपि गान्धारे यावत्पाण्डुसुतात्रणे ।
नासादयसि तान्वीरांस्तावज्जीवसि पुत्रक ॥ ३१
भीमः प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः ।
धनंजयश्चेन्द्रसुतो न हन्यातां तु कं रणे ॥ ३२
विष्णुर्वायुश्च शक्रश्च धर्मस्तौ चाश्विनावुभौ ।
एते देवास्त्वया केन हेतुना शक्यमीक्षितुम् ॥ ३३
तदलं ते विरोधेन शमं गच्छ नृपात्मज ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

वासुदेवेन तीर्थेन कुलं रक्षितुमर्हसि ॥ ३४
प्रत्यक्षो ह्यस्य सर्वस्य नारदोऽयं महातपाः ।
माहात्म्यं यत्तदा विष्णोर्योऽयं चक्रगदाधरः ॥ ३५
वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा निःश्वासन्भृकुटीमुखः ।
राधेयमभिसंप्रेक्ष्य जहास स्वनवत्तदा ॥ ३६
कदर्शकृत्य तद्वाक्यमृषेः कण्वस्य दुर्मतिः ।
ऊरुं गजकराकारं ताडयन्निदमब्रवीत् ॥ ३७
यथैवेश्वरसृष्टोऽसि यद्भावि या च मे गतिः ।
तथा महर्षे वर्तामि किं प्रलापः करिष्यति ॥ ३८

29 Ds om. 29^{ab}. — ^a) K₄ B (except B₅) Dn D_{2-4.6.8} T₂ G_{1.2} हि (for वि). D₇ ज्ञातं च (for विज्ञातं). — ^c) K_{1.5} D_{7.10} जानाम्यहं; K₂ D₈ D₂ मन्यामहे; D_{3.4.9} S मन्ये ह्यहं (D_{3.4.9} G₅ त्वहं). — ^d) B_{1.8} आत्मानं (for आत्मनो). K₄ B D (except D₁₀) न समं (for असदृशं). G₅ आत्मानं सदृशं परैः.

30 ^a) S ज्ञानैः (for चक्रे). T₁ G_{1.4} तु (for स). — ^b) S प्रसन्नो (for प्रसादं). K₅ गरुत्मते; D₈ गरुत्मतां. D₇ प्रसादं गरुडवज्रः. — ^c) K₁ B₅ D₈ G₁ Ca. d भूया (for भूय). — After 30, K₄ Dn₁ D₂ (marg.). s. 4. 6 (om. line 1). s. 6 S ins.:

449* पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप सुमुखं गरुडोरसि ।

ततः प्रभृति राजेन्द्र सह सर्पेण वर्तते ।

एवं विष्णुबलाक्रान्तो गर्वनाशमुपागमत् ।

गरुडो बलवान् राजन्वैनतेयो महायशः ।

[(L. 3) K₄ Dn₁ Dam. s. 4. 6. 8. 9 उपागतः (for 'गमत्').]

31 Before 31, K₄ B Dn D₈ D₉ ins. कण्व उ^a.

— ^a) T₂ G₂ राजेन्द्र (for गान्धारे).

32 ^a) D₁ युधि (for रणे). K₁ D₇ विहन्यात्कस्तु तौ रणे; K_{2.8} यमलौ तत्समौ रणे; K₄ G₅ न हन्यात्तावकं रणे; D₈ निहन्यात्कं तु तौ रणे; T₁ G_{1.2.4} नि (T₁ G₄ न) हन्यात्तावकान् रणे; G₅ M न हन्यात्तात कं (M_{1.2} कात्) रणे.

33 ^b) D₈ धर्मिष्ठौ (for धर्मस्तौ). D₂ T₂ G₂ चैवा^a (for तौ चा^a). — D₈ T₁ G_{1.4} om. च. — ^d) K₄ B_{5.4.5} D (except D_{1.2.7}) हेतुना वीक्षितुं क्षमा.

34 ^a) = 5. 86. 10^a.

35 ^a) K₄ B D (except D_{1.2.7}) प्रत्यक्षदर्शी; T₂ प्रत्यक्षोऽस्य च (for 'प्रत्यक्षो ह्यस्य'). — ^c) K₄ B Dn₂

D₈ (before corr.). 4. 6. 8-10 माहात्म्यस्य (for माहात्म्यं यत्). B₂ G₅ 5 तथा (for तदा). — ^d) K₄ B D (except D_{2.10}) सो (for यो).

36 ^b) A few MSS. भृकुटी^a. — ^c) K₁ G₅ M₂ अपि; T₁ G_{1.4} उप- (for अभि).

37 ^a) K₁ करं (for ऊरुं). K_{2.5} D_{3.4.7-10} करि^a (for गज^a).

38 ^a) G₅ तथा (for यथा), and [S]हं (for Sसि).

— ^b) K₆ D_{1-4.7.9.10} S मम या (for या च मे). K₁₋₈ यद्भावितमयी गतिः. — ^c) G₄ तथाहमेव. K₁ वर्तेहं; K₅ D₇ वर्तेयं; G₂ वर्तिष्ये. — ^d) K₂ D_{1.8.4} transp. किं and प्रलापः. — After 38, P. P. S. Sastri (Mbh. Southern Rec., vol. VII, p. 608), probably following the Kumbh. ed., interpolates a stanza (ततः कण्वोऽब्रवीत् etc.) which was not found in any of the MSS. collated for this edition!

Colophon. D₅ missing. — Sub-parvan: K_{2.8} B_{1.8} Dn₁ D_{8.10} T₁ G₁ M भगवद्गीता; to it all (except T₁) add मातलिचरान्वेषण; K_{2.8} D₁₀ G₁ M cont. समाप्त. K_{1.4.5} B_{2.4.5} Dn₂ D₈ D_{9.6.7} G₆ (all om. sub-parvan name) mention only मातलिचरान्वेषण, followed by समाप्त (except in Dn₂ D₈). — Adhy. name: T₁ सुमुखप्रसादे गरुडगर्वहरणं; G₁ M₁ सुमुखप्रसादः; G₅ गरुडविकथने विष्णुमाहात्म्यकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₅ 64(1); D₇ (by corr.) M₁₋₈ 5 106; T₁ G_{1.2.4.5} 107; G₅ M₄ 105. — S'loka no: Dn₁ 40; Dn₂ 88; D₈ 45.

१०४

जनमेजय उवाच ।

अनर्थे जातनिर्वन्धं परार्थे लोभमोहितम् ।
 अनार्यैस्त्वभिरतं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ १
 ज्ञातीनां दुःखकर्तारं बन्धूनां शोकवर्धनम् ।
 सुहृदां क्लेशदातारं द्विपतां हर्षवर्धनम् ॥ २
 कथं नैनं विमार्गस्थं वारयन्तीह बान्धवाः ।
 सौहृदाद्वा सुहृत्स्निग्धो भगवान्वा पितामहः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत्क्षमम् ।
 उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापि तच्छृणु ॥ ४

नारद उवाच ।

दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ।
 तिष्ठते हि सुहृदत्र न बन्धुस्तत्र तिष्ठति ॥ ५
 श्रोतव्यमपि पश्यामि सुहृदां कुरुनन्दन ।
 न कर्तव्यश्च निर्वन्धो निर्वन्धो हि सुदारुणः ॥ ६

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

यथा निर्वन्धतः प्राप्तो गालवेन पराजयः ॥ ७
 विश्वामित्रं तपस्यन्तं धर्मो जिज्ञासया पुरा ।
 अभ्यगच्छत्स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८
 सप्तर्षीणामन्यतमं वैपमास्थाय भारत ।
 बुभुक्षुः क्षुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकस्य ह ॥ ९
 विश्वामित्रोऽथ संभ्रान्तः श्रपयामास वै चरम् ।
 परमान्नस्य यत्नेन न च स प्रत्यपालयत् ॥ १०
 अन्नं तेन यदा भुक्तमन्यैर्दत्तं तपस्विभिः ।
 अथ गृह्णान्नमत्युष्णं विश्वामित्रोऽभ्युपागमत् ॥ ११
 भुक्तं मे तिष्ठ तावच्चमित्युक्त्वा भगवान्ययौ ।
 विश्वामित्रस्ततो राजन्स्थित एव महाद्युतिः ॥ १२
 भक्तं प्रगृह्य मूर्ध्ना तद्बाहुभ्यां पार्श्वतोऽगमत् ।
 स्थितः स्थाणुरिवाभ्याशे निश्चेष्टो मारुताशनः ॥ १३
 तस्य शुश्रूषणे यत्नमकरोद्गालवो मुनिः ।

C. 5. 8727
 B. 5. 108. 14
 K. 5. 108. 14

104

2 Ks om. 2 (along with 1). — ^b) T₁ G_{1.4} शोककारकं. — D₈ G₂ om. (hapl.) 2nd. — ^c) T₂ क्लेशकर्तारं. — ^d) D₂ दुर्लभं (for द्विपतां).

3 ^a) D₉ चैनं; T₂ G₅ एनं (for नैनं). — ^b) M₁ मानवाः (for बान्धवाः). — ^c) K_{2.8} भीष्मो (for स्निग्धो). — ^d) D₇ च; T₂ स; Ca. d वा (as in text).

4 Ks om. 4. — ^c) S चापि (for चैव).

5 ^a) M₃₋₅ स्निग्धः (for श्रोता). — ^b) D₉ सु- (for च). S transp. हितः and सुहृत्. — ^c) K₁ ह; T₁ G_{1.4} च (for हि). T₂ G₂ यस्मिन्; Cs यत्र (as in text). — ^d) T₁ G₄ स; Cs न (as in text). T₁ G_{1.4} तस्य; Cs तत्र (as in text).

6 ^a) K_{1.5} D₇ S चापि (for अपि). — ^c) G_{8.5} हि (for च). — ^d) K₂ चैव; G_{3.5} च सु- (for हि सु-).

7 ^{ab}) = 5. 35. 5^{ab}; 95. 11^{ab}; 131. 1^{ab}. — ^d) K_{1.2.5} B_{3.5} D_{1-4.7.9.10} Ca पराभवः (for जयः).

8 ^c) K₂ G₁ Cn. 8 अभ्याः; Ca अभ्य° (as in text). B₁₋₃. D₈ (m as in text). 4. 9 भोक्तुं; Ca. d भूत्वा (as in text). — ^d) A few N MSS. वसिष्ठो.

9 ^c) D_{8.8} सर्वतो (for क्षुधितो). — ^d) K_{1.4} B_{1.2.4}

Dn Ds D_{6.8} T₂ तु; K_{2.8} हि; D₁ T₁ G_{1.2} च (for ह).

10 ^a) K_{2.8} हि (for स्य). T₂ G₂ संप्राप्य; Ca. d संभ्रान्तः (as in text). — ^b) B_{1.2.5} Dn₂ Ds D_{2.6.8} T G M₁ तं (for वै). — ^c) T G परमान्नं स (T₂ प्र-; G₂ स्त्र-; G₄ च) यत्नेन. — ^d) K₄ B D (except D_{2.7}) T₂ तं; T₁ G_{1.2.4} M_{1.2.5} सं-; G_{2.5} स (for स). D₉ प्रत्यपादयत्; T₁ G साधयत्; Ca. d. s as in text.

11 ^a) K₂ सदा; K₃ T₁ G₁ तदा; G₂ ततो; G_{3.5} M यथा; G₄ तथा (for यदा). — ^b) D₁ transp. अन्यैः and दत्तं. — ^c) K₂ D₁ अवगृह्णान्नम्; T₂ G₂ अथोद्भू- (for अथ गृह्णान्नम्). K_{2.8} अप्युष्णं; S (except M₃₋₅) अभ्युष्णं (for अत्युष्णं). — ^d) B (except B₂) D (except D_{2.9.10}) अपि (for अभि-).

12 ^c) D₁ T₁ G_{1.2} तदा; T₂ तथा (for ततो). — ^d) T₁ G_{1.4} तपोः (for द्युतिः).

13 ^a) K_{2.8} चरं; Ca भक्तं (as in text). K_{2.8} G_{4.5} M₃₋₅ तं; K₄ B Dn Ds D₆₋₈ वै; K₅ तु; D_{2-4.6} [अ]थ; T₁ G₈ ते (for तद्). — ^b) T₁ G_{8.5} वहत्; T₂ G₈ भवत्; G_{1.4} वहन् (for सामत्). K₄ B D (except D₁) बाहुभ्यां संक्षि (D_{8.10} संक्षि) तत्रतः. — ^c) N (mostly) अभ्यासे.

[407]

C. 5. 8727
B. 5. 106. 14
K. 2. 106. 14

गौरवाद्बहुमानाच्च हर्देन प्रियकाम्यया ॥ १४
अथ वर्षशते पूर्णे धर्मः पुनरुपागमत् ।
वासिष्ठं वेषमास्थाय कौशिकं भोजनेप्सया ॥ १५
स दृष्ट्वा शिरसा भक्तं ध्रियमाणं महर्षिणा ।
तिष्ठता वायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता ॥ १६
प्रतिगृह्य ततो धर्मस्तथैवोष्णं तथा नवम् ।
भुक्त्वा प्रीतोऽस्मि विप्रैर्वै तमुक्त्वा स मुनिर्गतः ॥ १७
क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः ।
धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तदाभवत् ॥ १८
विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः ।
शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच तम् ।
अनुज्ञातो मया वत्स यथेष्टं गच्छ गालव ॥ १९
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गालवो मुनिसत्तमम् ।
प्रीतो मधुरया वाचा विश्वामित्रं महाद्युतिम् ॥ २०

दक्षिणां कां प्रयच्छामि भवते गुरुकर्मणि ।
दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिध्यति मानवम् ॥ २१
दक्षिणानां हि सृष्टानामपवर्गेण भुज्यते ।
स्वर्गे क्रतुफलं सद्भिर्दक्षिणा शान्तिरुच्यते ।
किमाहरामि गुर्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति ॥ २२
जानमानस्तु भगवाञ्जितः शुश्रूषणेन च ।
विश्वामित्रस्तमसकृद्गच्छ गच्छेत्यचोदयत् ॥ २३
असकृद्गच्छ गच्छेति विश्वामित्रेण भाषितः ।
किं ददानीति बहुशो गालवः प्रत्यभाषत ॥ २४
निर्वन्धतस्तु बहुशो गालवस्य तपस्विनः ।
किंचिदागतसंरम्भो विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २५
एकतः श्यामकर्णानां शतान्यष्टौ ददस्व मे ।
हयानां चन्द्रशुभ्राणां गच्छ गालव माचिरम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

14 ^a) T₁ G_{1.4} अस्व (for तस्य). — ^b) B_{1.2.4} तदा (for मुनिः). — ^c) K₁ D_{7.10} वा (for च).

15 ^a) D_{6.8} अथ पूर्णे शते वर्षे. — ^b) D₁ transp. धर्मः and पुनः. K₃ उपागमत्. — ^c) A few MSS. वासिष्ठं. K₁ वासिष्ठं रूपम्; K₂ D_{n1} D₂ T₁ G_{2.5} वासिष्ठवेशम्. — ^d) K_{2.8} D₇ (m as in text) T₁ G_{1.4} M_{1.4} भोजनेच्छया.

16 ^b) D_{8.4.0} महात्मना (for महर्षिणा). — K₄ om. 16^c-18^d.

17 K₄ om. 17 (cf. v.l. 16). — ^a) D_{8.4.0} प्रगृह्य तु (for प्रतिगृह्य). — ^b) D₁ तदाशानं (for तथा नवम्). — ^c) S (except G₄) विप्रेति (for विप्रैर्वै). — ^d) D_{2-4.0} भुक्त्वा च; D₁₀ इत्युक्त्वा (for तमुक्त्वा). K_{2.8} पुनर (for मुनिर).

18 K₄ om. 18 (cf. v.l. 16). — ^a) K₅ उपरतो (for अपगतो). — ^b) B₂ D₂ T₂ G₂ गमत् (for गतः). — ^c) K_{2.8} B₄ D (except D_{7.9.10}) G₂₋₄ M_{2.5} तथा^c; B_{1-3.8} G₅ ततो^c (for तदा^c).

19 ^a) D_{8.4.0.8.0} G_{1.2} च (for तु). — ^b) D₁ इत्युचयत् (for इत्युवाच तम्). B D_n D₈ D_{2.0.8.10} ह (for तम्). — ^c) K₃ B₄ यथेच्छं (for यथेष्टं).

20 ^a) D_{8.4.0} इत्यु^c (for प्रत्यु^c). S (except G₈)

एनं (for इदं). — ^b) K₅ T₂ G_{1.2} M (except M₅) सत्तमः. — ^c) K (except K₄) D_{2.7.10} M_{1.5} मुनि (for युतिम्).

21 ^a) K₄ B (except B₂) D (except D_{2.0}) G₄ दक्षिणाः काः प्र^c. — ^b) S (except G₄) भवतो (for ते). — ^c) K_{1.2.5} D₁₀ वै (for हि). — ^d) D_{8.4.0} कार्य (for कर्म). B_{8.5} D₈ D₇ C_n मानवः; D_{n1} D₁ T₂ G (except G₄) मानवे; C_n मानवं (as in text).

22 ^a) K_{1.2} D₈ T₁ G_{1.5} M₂ विसृष्टानां; K₃ प्रसृष्टानां; K₄ B D_n D₈ D_{0.7} हि दाता वै; D₈ हि दानाद्धि; C_n d. 8 विसृष्टानां (for हि सृष्टानां). — ^b) K₄ B D (except D₁) भुज्यते (for भु^c). — K₅ om. 22^c-23^b. — ^c) D_n D₈ तद्धि (for सद्धि). — ^d) K₄ B D₂ (by corr.). 8.4.0 दक्षिणाभिस्तथाप्यते. C_n eitos शान्तिराप्यते, C₈ शान्तिः. — ^e) T₁ G_{4.5} भगवन्.

23 K₅ om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — ^a) K₄ D_n D₈ D_{0.10} C_n स जानंस्तेन; B D_{8.4.0} स जानंस्तेन; D₁ जानानस्तेन (for जानमानस्तु). T₁ G_{1.4} च (for तु). C_n जातमानः; C_{8.8} जानमानः (as in text). C_n eitos जानानः. — ^b) S खिन्नं (for जितः). K₄ B D_n D₈ D_{1.2.0.8.10} वै; D_{8.4.0} तु (for च). — ^c) K_{3.5} अनोदयत्; D₂ m. 8.4 G₂ अवोचत (for अचोदयत्).

१०५

नारद उवाच ।

एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता ।
 नास्ते न शेते नाहारं कुरुते गालवस्तदा ॥ १
 त्वगस्थिभूतो हरिणश्चिन्ताशोकपरायणः ।
 शोचमानोऽतिमात्रं स दहमानश्च मन्युना ॥ २
 कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थाः संचयः कुतः ।
 हयानां चन्द्रशुभ्राणां शतान्यष्टौ कुतो मम ॥ ३
 कुतो मे भोजनश्रद्धा सुखश्रद्धा कुतश्च मे ।
 श्रद्धा मे जीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे ॥ ४
 अहं पारं समुद्रस्य पृथिव्या वा परं परात् ।
 गत्वात्मानं विमुञ्चामि किं फलं जीवितेन मे ॥ ५
 अधनस्याकृतार्थस्य त्यक्तस्य विविधैः फलैः ।

ऋणं धारयमाणस्य कुतः सुखमनीहया ॥ ६
 सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमीप्सितम् ।
 प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम् ॥ ७
 प्रतिश्रुत्य करिष्येति कर्तव्यं तदकुर्वतः ।
 मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्तं प्रणश्यति ॥ ८
 न रूपमनृतस्यास्ति नानृतस्यास्ति संततिः ।
 नानृतस्याधिपत्यं च कुत एव गतिः शुभा ॥ ९
 कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ।
 अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १०
 न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य तन्त्रणम् ।
 पापो ध्रुवमवाप्नोति विनाशं नाशयन्कृतम् ॥ ११
 सोऽहं पापः कृतघ्नश्च कृपणश्चानृतोऽपि च ।

C. 5. 8752
 B. 5. 107. 12
 K. 5. 107. 12

24 °) K (except K4) Ds2 Ds3 G1.4 ददामीति.

25 °) S (except T2 Gs-5) निर्बधितः; Ca as in text.

26 26^{ab} = 5. 114. 5^{ab}, etc. — °) Ds Ca. 5 इयाम्; Cap इयाम् (as in text). — °) S तु (Gs च; Gs हि) देहि (for ददस्व). K4 B Dn Ds Ds. 8 हयानां चंद्रवर्चसां; see below. — °) K4 B Dn Ds Ds. 8 अष्टौ शतानि मे देहि; see above.

Colophon missing in Ds; D7. om. it. — Sub-parvan: Ks B1-8 Dn Ds. 4. 8. 9 T1 G1 M भगवद्भक्त; to it all (except Ds. 4. 9) add गालवचरित. K4 B1. 5 Ds D2. 6. 10 G2. 4. 5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित (Gs °बोपाख्यान). — Adhy. name: G2 दक्षिणानिर्वन्धः; Gs गुरुदक्षिणानुवर्णनं; M गुरुदक्षिणानिर्वन्धः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 91; T G1. 2. 4. 5 108; Gs M4 106; M1-3. 5 107. — S'loka no.: Dn Ds 27.

105

1 D1. 2 वैशं °उ; Gs श्रीनारदः. — °) K (except K4) Dn2 D7. 10 ततस्; Gs तथा (for तदा). — °) T2 G2 गालवः (for धीमता); see below. — °) K1m न स्नाति (for नाहारं). — °) Gs. 4 तथा (for तदा). K1 नाहारं कुरुते सदा; T2 G2 कुरुते मुनिसत्तमः.

52

[409]

2 °) K1. 2. 5 D2. 7. 10 °शेषो (for °भूतो). — °) K (except K4) D7. 10 T1 G1. 4 दिवात्रात्रं (for ऽतिमात्रं स). T2 G2. 3. 5 M (except Ms) च (for स). — After 2, Dn1 D2 ins.;

450* गालवो दुःखितो दुःखाद्विललाप सुयोधन ।

3 °) Ks D1 M2-4 कुतोर्थः. G2. 5 संचयाः. — 3° = 5. 104. 26°.

4 K4 B (except B3) Dn Ds D2. 4 (by corr.). 5. 8 G2 Ca भोजने श्रद्धा. — °) K1. 2. 5 D1 मम (for च मे).

5 Ks om. (hapl.) 5. — °) N (Ks om.) M1 (inf. lin.) पारे (for पारं). — °) B1-8 परस्परं (B2 °रात्); D10 T G M2-5 परास्परं (by transp.); Ca. 5 as in text. M1 पृथिव्याः पारमेव वा. — °) K4 Ds. 4. 9 S जीवितस्य (for °तेन).

6 °) K1. 2. 5 अपा (Ks आवय) स्तमानकार्यस्य. — °) T2 G2 अनीहृतः; Ca. 8 अनीहया (as in text).

7 Ks om. 7^a-15^b.

8 Ks om. 8 (cf. v.l. 7). — °) K1. 2 D1. 7. 10 करोमीति; Ca करिष्येति (as in text). — °) Ks D2. 7 T2 G2. 5 विनं (for प्रणं).

9 Ks om. 9 (cf. v.l. 7); D1 om. 9^b-10^b.

10 Ks om. 10 (cf. v.l. 7); D1 om. 10^{ab} (of v.l. 9). — °) D1 निर्वृतिः (for निष्कृति).

11 Ks om. 11 (cf. v.l. 7). — °) K4 B1-8 Dn D2-4. 6. 9 Cnp संत्रणं; S सा घृणा; Ca. 11. 5 संत्रणं

C. 5. 3753
B. 5. 107. 12
K. 5. 107. 12

गुरोः कृतकार्यः संस्तत्करोमि न भाषितम् ।
सोऽहं प्राणान्विमोक्षयामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम् ॥ १२
अर्थना न मया काचित्कृतपूर्वा दिवौकसा ।
मानयन्ति च मां सर्वे त्रिदशा यज्ञसंस्तरे ॥ १३
अहं तु विबुधश्रेष्ठं देवं त्रिभुवनेश्वरम् ।
विष्णुं गच्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतां वरम् ॥ १४
भोगा यस्मात्प्रतिष्ठन्ते व्याप्य सर्वानसुरासुरान् ।
प्रयतो द्रष्टुमिच्छामि महायोगिनमव्ययम् ॥ १५

एवमुक्ते सखा तस्य गरुडो विनतात्मजः ।
दर्शयामास तं प्राह संहृष्टः प्रियकाम्यया ॥ १६
सुहृद्भवान्मम मतः सुहृदां च मतः सुहृत् ।
ईप्सितेनाभिलाषेण योक्तव्यो विभवे सति ॥ १७
विभवश्चास्ति मे विप्र वासवावरजो द्विज ।
पूर्वमुक्तस्त्वदर्थं च कृतः कामश्च तेन मे ॥ १८
स भवानेतु गच्छाव नयिष्ये त्वां यथासुखम् ।
देशं पारं पृथिव्या वा गच्छ गालव माचिरम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

(as in text). — ^a) T₂ G₂ शतशो (for विनाशं).

12 K₅ om. 12 (cf. v.l. 7). — ^b) D₂ (by corr.).
6.4.9 कृष्णश्च तथावृत्तिः. — ^c) S (except G₂) यत् (for यः).
K₄ D₁ D₂ D₂-4.9 S 'कार्यस्य (for 'कार्यः सन्). D₇ च
(for सन्). — ^d) K₁ D₁ D₁ स (D₁ त) करोति (for
तत्करोमि). K₄ D₂-4.9 न करोमि च भा°. — G₅ om.
(1hapl.) 12⁷-15°.

13 K₄ G₅ om. 13 (cf. v.l. 7, 12). — ^a) K₄
D₂-4.9 M₁ 2 प्रार्थना; B₁ D₁ T₂ G₁ 2.4 अर्थिता; C₅
अर्थना (as in text). — ^b) D₁ कृता पूर्व. — ^c) D₁ दाप°
(for मान°). K₁ 2 D₇ 10 T₁ G₁ 4 हि; T₂ G₂ 5 M इह
(for च).

14 K₅ G₅ om. 14 (cf. v.l. 7, 12). — ^a) K₁ 2 B₂
D₅ D₁ M₅-5 अयं तु; D₇ 10 (m as in text) अच्ययन्
(for अहं तु). C₅ cites अयं. C₅ अत्राहमिति पदस्य
द्विरावृत्तिर्वक्तुं कृत्वा ददोषः ॥ — ^c) M₁ 2 जिष्णुं (for
विष्णुं). — 14^d = (var.) 5. 119. 8^d.

15 K₅ om. 15^{ab} (cf. v.l. 7); G₅ om. 15^{ab}
(cf. v.l. 12). — ^a) K₁ 2 D₁ T₂ G₂ यस्मिन् (for
यस्मात्). D₅ प्रतिष्ठति; D₅ S (G₅ om.) प्रवर्तते; C₅ 8
प्रतिष्ठन्ते (as in text). — ^b) T₁ G₁ 4 दिवौकसः (for
सुरासुरान्). — ^c) K₃ 4 B D (except D₇ 8.10) प्रणतो
(for 'यतो). — ^d) K₄ 5 B D (except D₇) कृष्णं (for
महा°). T₂ G₂ अच्युतं (for अव्ययम्).

16 Before 16, T G₁ 4 ins. नारदः. — ^b) B₅ G₅ 5
विनतासुतः. — ^a) K₁ 2.5 D₅ 4.7.9.10 प्र; D₅ 2 स; D₂
सु (for स्).

17 Before 17, T₂ G₂ ins. गरुडः. — ^a) S सखा

(for मतः). — ^b) D₅ 4.9 हि मतः; T₁ G₁ त्वमतः (for
च मतः).

18 Before 18, T₁ G₁ 5 ins. गरुडः. — ^b) T₁ G₂ 4
वासुदेवः परः; C₅ 8 वासवावरजः (as in text). — ^c) K₅
D₅ 2 M₅ C₅ तदर्थः; C₅ त्वदर्थं (as in text). T₂ G₂ तु
(for च). — ^d) K₁ B₁-8 D₁ D₅ D₅ 6 M₁ कृतकामः;
C₅ 8 कृतः कामः (as in text).

19 ^a) K (except K₄) D (except D₁ D₁ 6)
गच्छावः. — ^b) D₁ G₅ 5 M₁ 8.4 त्वा (for त्वां). S यथे-
प्सितं (for यथासुखम्). — ^c) K₄ D₁ D₅ विदित्वा; K₅
B₂ D₁ 8 G₂ M₅-6 पृथिव्यां.

Colophon missing in D₅; K₅ om. it. — Sub-
parvan: K₅ B₁ 8 D₅ T₁ G₁ M भगवद्गीता, followed by
गालवचरित. K₁ 2.4 B₂ 4.6 D₁ D₅ D₂-4.6.7.9.10 G₄
(all om. sub-parvan name) mention only गालव-
चरित (K₂ 'वाख्यान; G₅ 'घोषाख्यान). — Adhy. name:
G₅ गरुडागमनं; M₁ 2 पूर्वदिग्दर्शनं; M₅-6 गरुडसमागमः
— Adhy. no. (figures, words or both): D₅ 98; D₇
(by corr.) G₅ M₄ 107; T G₁ 2.4.6 109; M₁-8.6 108.
— S'loka no.: D₁ 19; D₂ 20; D₅ 18.

106

1 D₇ T₂ G₂ 4 गरुडः (for सुपर्ण उ°). — ^a) D₇ अनु-
ज्ञातः; C₅ 'दिष्टः (as in text). — ^b) K₄ D₅-4.8.9 T₁
G₁ 2.4 ज्ञानयोगिना; K₅ D₄ [अ]ज्ञातयोगिना; B D₁
ज्ञानयोगिना; C₅ 8 np अज्ञातयोगिना (as in text). — ^c)
T G₁ 2 अनुयास्यामि; M₁ (inf. lin.) 2 संयाव; M₅-6

१०६

सुपर्ण उवाच ।

अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालवाज्ञातयोनिना ।
 ब्रूहि कामनुसंयामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशम् ॥ १
 पूर्वा वा दक्षिणां वाहमथ वा पश्चिमां दिशम् ।
 उत्तरां वा द्विजश्रेष्ठ कुतो गच्छामि गालव ॥ २
 यस्यामुदयते पूर्वं सर्वलोकप्रभावनः ।
 सविता यत्र संध्यायां साध्यानां वर्तते तपः ॥ ३
 यस्यां पूर्वं मतिर्जाता यया व्याप्तमिदं जगत् ।
 चक्षुषी यत्र धर्मस्य यत्र चैव प्रतिष्ठितः ॥ ४
 हुतं यतोमुखैर्हव्यं सर्पते सर्वतोदिशम् ।

एतद्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथाध्वनः ॥ ५
 यत्र पूर्वं प्रसूता वै दाक्षायण्यः प्रजाः स्त्रियः ।
 यस्यां दिशि प्रवृद्धाश्च कश्यपस्यात्मसंभवाः ॥ ६
 यतोमूला सुराणां श्रीर्यत्र शक्रोऽभ्यपिच्यत ।
 सुरराज्येन विप्रर्षे देवैश्चात्र तपश्चितम् ॥ ७
 एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्पूर्वेत्येषा दिगुच्यते ।
 यस्मात्पूर्वतरे काले पूर्वमेपावृता सुरैः ॥ ८
 अत एव च पूर्वेषां पूर्वामाशामवेक्षताम् ।
 पूर्वकार्याणि कार्याणि दैवानि सुखमीप्सता ॥ ९
 अत्र वेदाञ्जगौ पूर्वं भगवाँल्लोकभावनः ।

C. 5. 3770
B. 5. 108. 10
K. 5. 108. 10

संयामः. Ks-5 B D ब्रूहि कामं तु को (Ks. 4 Ds सं-) यामि.

2 ^a) K (except K4) D2-4. 9. 10 transp. दक्षिणां and पश्चिमां. Ks चेहम्; B2 D1. 2 वापि; T1 G1. 8. 5 M वेमाम्; T2 चैव; G2. 4 चेमाम् (for वाहम्). K1. 2. 5 D10 अथाहं; D1 ह्यथ वा; D2 यथा वा (for अथ वा).

3. In B2, the portion from here up to 5. 107. 13^a is lost on a missing fol. — ^a) K1. 2. 5 S (except T G2 M2) यस्याद् (for यस्याम्). — ^b) K D2-4. 7. 9. 10 प्रदीपकः; Ds प्रतापनः; D1 विभावनः. — ^c) S साध्या- (M2 सिद्धा)नां (for संध्यायां). — ^d) K1. 8 साधूः; S (except M2) सिद्धा (for साध्या). T1 G1. 4 M1-8 वर्धे (for वर्तते). Ds वर्तते तपसः परं; D10 (marg. sec. m.) नित्यमावर्तते तपः.

(4— B2 missing (cf. v.l. 3). Ks om. from here up to 5. 110. 3^a. — ^a) K1. 2 गतिः; S क्षुतिः; Ca. 8 मतिः (as in text). Ks या वा; K4 B Dn D1. 8 याता (for जाता). — ^d) Ks D2-4. 9 चैव; Ds S धर्मः (for चैव). K4 Dn Ds. 8 यत्र वै सुप्रतिष्ठितः (Ds ता); B4 यत्र वै सुप्रतिष्ठिते (!). ☞ Cn: यत्र वै यत्रणार्थं यत्रयतेस्तुमर्थे तवैप्रत्ययो वैदिकस्तकारलोपश्च । ☞

5 Ks om. 5. (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — ^a) K1. 2 B1. 8. 5 Ds T2 G2 यतोमुखे (or यतो मुखे); Ks मुखे यतो; Dn1 D10 यत्र मुखे; Ds यतो हुतो; Gs यतो मुखे; Ca. 8 यतोमुखं (for मुखैर्). K4 B4 Dn2 D1-4. 6-8 हुतं यतो हुतं हव्यं. — ^b) K1. 2 सर्वतोमुखं. — ^c) T2 G2. 8. 5 यत्र (for यत्तद्). — ^d) Ds D7 त्रिदिवस्य (for दिवसस्य). T2 G2 गताध्वनः.

6 Ks om. 6 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — ^a) Ks. 4 B (B2 missing) Dn Ds. 4. 6-10 M2. 5 अत्र; Ds तत्र (for यत्र). M1 प्रजाता (for प्रसूता). S ता (for वै). — ^b) K1-3 Dn Ds G1. 2 दाक्षायिण्यः; Ca. n. 8 दाक्षायण्यः (as in text). Gs. 5 तथा; Ca. 8 प्रजाः (as in text). — ^c) K1. 2 B2 D (except Dn D1) अस्यां (for यस्यां). S (except Gs. 5) प्रवृत्ताश्च (M1 inf. lin. as in text). — ^d) S (mostly) कश्यपस्य.

7 Ks om. 7 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — ^a) Ks. 4 B D (except D1) अतो (for यतो). N (except D1; Ks om.; B2 Ds missing) Gs. 4 M4 मूलं (for मूला) T2m यतो देवासुराणां श्रीः. — ^b) D2-4. 9 T2 G2 भि (D2 भ्य) पिच्यते (for अभ्यपिच्यत). — ^d) D1 T2 G2 अपि (for अत्र). Ks Ds T2 G2 तपस्त्रिभिः (for श्रितम्).

8 Ks om. 8 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — ^a) Ks Ds2 G2 पूर्वतमे; D1 पूर्व कृते (for तरे). D7 कल्पे (for काले). — ^d) B1. 8. 4 Dn2 Ds पूर्वमेवा.

9 Ks om. 9. (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — ^a) K1. 2 D7. 10 T1 G1. 4 हि (for च). Ks B4 M2-5 सर्वे (for पूर्वे). — ^b) K1. 2 अवेक्षता; K4 B (B2 missing) Dn Ds Ds. 4. 6-10 प्रचक्षते; Gs अवेक्षितां; a few MSS. अपेक्षता (for अवेक्षताम्). Ks Ds पूर्वं (D2 वा) सा समवेक्षिताः; D1 पूर्वाणां समवेक्ष्यतां. — ^c) K1. 8. 4 B5 Dn2 Ds D1-4. 7. 8 T G-पूर्वं (T1 G4 सर्वे) कार्याणि; B1. 4 Dn1 पूर्वं सर्वाणि. — ^d) S ईप्सतां.

10 Ks om. 10 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l.

C. 5. 3770
B. 5. 108. 10
K. 5. 108. 10

अत्रैवोक्ता सवित्रासीत्सावित्री ब्रह्मवादिषु ॥ १०

अत्र दत्तानि सूर्येण यजुषि द्विजसत्तम ।

अत्र लब्धवरैः सोमः सुरैः क्रतुषु पीयते ॥ ११

अत्र तृप्ता हुतवहाः स्वां योनिमुपभुञ्जते ।

अत्र पातालमाश्रित्य वरुणः श्रियमाप च ॥ १२.

अत्र पूर्वं वसिष्ठस्य पौराणस्य दिजर्षभ ।

सूतिश्चैव प्रतिष्ठा च निधनं च प्रकाशते ॥ १३

ॐकारस्यात्र जायन्ते स्रतयो दशतीर्दश ।

पिबन्ति मुनयो यत्र हविर्धाने स्म सोमपाः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

प्रोक्षिता यत्र बहवो वराहाद्या मृगा वने ।

शक्रेण यत्र भागार्थं दैवतेषु प्रकल्पिताः ॥ १५

अत्राहिताः क्रतुघ्नाश्च मानुषाश्चासुराश्च ये ।

उदयंस्तान्हि सर्वान्वै क्रोधाद्वन्ति विभावसुः ॥ १६

एतद्वारं त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च सुखस्य च ।

एष पूर्वो दिशाभागो विशावैनं यदीच्छसि ॥ १७

प्रियं कार्यं हि मे तस्य यस्यास्मि वचने स्थितः ।

ब्रूहि गालव यास्यामि शृणु चाप्यपरां दिशम् ॥ १८

3). — ^a) K1-8 D7.10 transp. वेदान् and पूर्व. T2 G2 वेदं (for वेदान्). — ^b) G8.6 लोकपावनाः. — ^c) K2 सा; D2.4.9 हि (for [आ]सीत्).

11 K5 om. 11 (of. v.l. 4). B2 missing (of. v.l. 3). — ^a) K1.2 दत्तवरैः; K4 B D (except D2.10) लब्धवरैः; G2.6 लब्धः सुरैः. — ^d) S सुतः (for सुरैः).

12 K5 om. 12 (of. v.l. 4). B2 missing (of. v.l. 3). — ^a) T1 G1 तृप्ता (for तृप्ता). — G1 om. from 12^a up to the end of the present adhy. — G4 reads 12^a-15^b after 18. — ^c) M आपः (for अत्र). — ^d) D2 D1 प्रियम् (for श्रियम्). T2 G2 अश्रुते (for आप च).

13 K5 G1 om. 13 (of. v.l. 4, 12). B2 missing (of. v.l. 3). For transp. in G4, of. v.l. 12. — ^a) A few MSS. वसिष्ठस्य. — ^{ad}) S (G1 om.) प्रसूतिश्च (for सूतिश्चैव), and धर्मश्चैव (for निधनं च). G2 cites प्रसूतिः. —

14 K5 G1 om. 14 (of. v.l. 4, 12). B2 missing (of. v.l. 3). For transp. in G4 of. v.l. 12. — ^a) K5 ओंकारेभ्यः; G5 ओंकाराद्. B1.8.4 D2-4.9 गीयन्ते (for जायन्ते). — ^b) K4 B1.4.5 Dn D2 (before corr.). 8.4.6.9 M2.5 स्रतयः (D2 by corr. श्रुतयः); B2 स्रतः; G4 स्मृतः; C5 सूतः (as in text). — ^d) K4 B (B2 missing) D (except D2 D1.2.8) हविर्धनं. T2 G2.4 M2 अत्र; M5 सु- (for स्म). K4 B (B2 missing) Dn D2.8 धूमपाः.

15 K5 G1 om. 15 (of. v.l. 4, 12). B2 missing (of. v.l. 3). For sequence in G4 of. v.l. 12. — ^a) T G (G1 om.) येन (for यत्र). — ^b) K1.8 D2.4.7.9.10 transp. मृगाः and वने. — G4 om. 15^{ad}. — ^c) K4 B (B2 missing) Dn D2. D2.7.10 यज्ञ- (for यत्र). D2.4

G4.5 भागार्थः; M^aर्थः (for ^aर्थः).

16 K5 G1 om. 16 (of. v.l. 4, 12). B2 missing (of. v.l. 3). — ^b) K2 D2 D2 G4 सुराः; C5 असुराः (as in text). — ^c) T G2 तु (for हि). D2.4.9 सर्वार्थैः (for सर्वान्वै).

17 K5 G1 om. 17 (of. v.l. 4, 12). B2 missing (of. v.l. 3). — ^a) K5 तु स्वर्गः (for त्रिलोकः). — ^b) K5 लोकः; D1.2 पूर्वः (for स्वर्गः). — ^c) K5 B1.8 D2.4.7.9.10 G2 M1.8-6 दिशोः; K4 B1.5 Dn D2.2.5. 0.8 T1 G4.5 दिशां (for दिशाः); of. v.l. 5, 109. 23^a. T2 G2 एष पूर्वदिशो भागः. — ^d) K5 T G2.8.6 विश च; K4 Dn D2 D2.8.10 विशावः; B1.8 D2-4.9 गच्छावः; C5 विशाव (as in text). K1.2 एतं; K4 B (B2 missing) D (except D1) अत्र (for एतं). K5 D2-4.7-9 G2.4 यद् (for यदि). K1 हृप्ससि (for वृच्छसि).

18 K5 G1 om. 18 (of. v.l. 4, 12). B2 missing (of. v.l. 3). For sequence in G4, of. v.l. 12. — ^b) D2.4.9 अस्ति (for अस्मि). — ^d) K1-8 D2 D7.10 M1 (inf. lin.). 2 वा (for च). K1-8 D7.10 दक्षिणां (for [अ]प्यपरां).

Colophon missing in B2 D2; K5 G1.4 om. it. — Sub-parvan: K5 D2 T1 भगवद्गीता; to it K5 D2 add गालवचरित. K1.2.4 B1.8-6 Dn D2.6-8.10 G2 M2-5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित (K1.2 वाक्यान; D10 G5 चोपाख्यान). — Adhy. name: T1 पूर्वदिक्कथनं; G2 पूर्वदिव्यप्रशंसा; M1.2 गालवपूर्वदिव्यवर्णनं; M2-5 पूर्वदिव्यवर्णनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D2 99; D1 M1-8.6 109; T G2.6 110; G2 M4 108. — S'loka no.: Dn D2 18.

१०७

सुपर्ण उवाच ।

इयं विवस्वता पूर्वं श्रौतेन विधिना किल ।
 गुरवे दक्षिणां दत्ता दक्षिणेत्युच्यतेऽथ दिक् ॥ १
 अत्र लोकत्रयस्यास्य पितृपक्षः प्रतिष्ठितः ।
 अत्रोष्मपानां देवानां निवासः श्रूयते द्विज ॥ २
 अत्र विश्वे सदा देवाः पितृभिः सार्धमासते ।
 इज्यमानाः स्म लोकेषु संग्राह्यास्तुल्यभागताम् ॥ ३
 एतद्वितीयं धर्मस्य द्वारमाचक्षते द्विज ।
 त्रुटिशो लवशश्चात्र गण्यते कालनिश्चयः ॥ ४
 अत्र देवर्षयो नित्यं पितृलोकर्पयस्तथा ।
 तथा राजर्षयः सर्वे निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ५

अत्र धर्मश्च सत्यं च कर्म चात्र निशाम्यते ।
 गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्मणात्मावसादिनः ॥ ६
 एषा दिक्सा द्विजश्रेष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते ।
 वृतां त्वनवबोधेन सुखं तेन न गम्यते ॥ ७
 नैर्ऋतानां सहस्राणि बहून्यत्र द्विजर्षभ ।
 सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्यान्पृथक्तात्मभिः ॥ ८
 अत्र मन्दरकुञ्जेषु विप्रर्षिसदनेषु च ।
 गन्धर्वा गान्ति गाथा वै चित्तबुद्धिहरा द्विज ॥ ९
 अत्र सामानि गाथाभिः श्रुत्वा गीतानि रैवतः ।
 गतदारो गतामात्यो गतराज्यो वनं गतः ॥ १०
 अत्र सावर्णिना चैव यवक्रीतात्मजेन च ।

C. 5. 8789
 B. 5. 109. 11
 K. 5. 109. 11

107

☞ Ks om. this adhy. (cf. v.l. 5. 106. 4).

1 1-13° missing in B2 (cf. v.l. 5. 106. 3). T2 G2, 8 गुरुः; G5 श्रीनारदः. (for सुपर्ण उ°). — °) K1 Dn Ds D1, 8. 4. 6. 7. 9 Ca. 8. np सौवेण; D2 सौरिण (for श्रौतेन). — °) K4 B D (except D1, 2. 7. 10) T2 च (for सथ).

2 B2 missing (cf. v.l. 1). — °) D1 °लोकः (for °पक्षः). — °) K4 B D (except Ds D7, 10) G4 ऊष्म-पाणां. — °) Ds विनाशः (for निवासः).

3 B2 missing (cf. v.l. 1). — °) K1 Ds ईद्वय°; G5 युज्य° (for इज्य°). Dn1 त्रि; Ds. 4. 9 च (for स्म). — °) Ds2 स्वरूप°; D7 पुण्य° (for तुल्य°). — After 3, K4 Ds. 4. 9 read 6.

4 B2 missing (cf. v.l. 1). Dn1 om. 4. — °) K4 B1, 8. 8 Cn देव° (for धर्म°). — °) S (except Gs. 4) द्विजाः. Ds द्वारमाहुर्विचक्षणाः. — °) Ds कोटिशो; D7 Gs त्रुटितो (for त्रुटिशो). Ds. 4. 9 लवतः (for लवशः). B5 Dn1 Ds1 D10 चापि; D2 मात्रं; T1 G1. 4 चैव (for चात्र). — °) D7 कालनिश्चये; Cs प्राणनिश्चयः; Ca as in text.

5 B2 missing (cf. v.l. 1). — °) S दिव्याः (for नित्यं). — °) D2 पितरो ऋषयस्तथा.

6 B2 missing (cf. v.l. 1). K4 Ds. 4. 8 read 6 after 3. — °) K4 Ds. 4 transp. धर्मः and सत्यं. — °) K4 B D निराद्य (Ds °गच्छ)ते; T2 G2 °यम्य°; M1 (inf. lin.). 8-5 °शम्य°; M2 °गम्य° (for °शाम्य°). — D1 om. (hapl.) 6°-7°; Ds om. 6°-7°; Ds om. (hapl.) 6°-7°.

— °) K4 Dn1 Ds. 4. 9 कर्म चात्रा (K4 Dn1 °त्मा)वसायिनां; B2. 4 Dn2 कर्मणामवसायिनां; B5 कर्मणोन्त्यावसायिनां; Ds धर्म (Ds2 °में)णात्मावसादिनः; D10 कर्मणांतावसादिनां; Ms-6 कर्मणात्मावसादिनां. Ca. 8 cite आत्मावसादिनः (as in text).

7 B2 missing (cf. v.l. 1). D1 om. 7°; Ds om. 7; Ds om. 7° (cf. v.l. 6). — °) K1-3 D2. 7. 10 transp. दिक् and सा. B5 सात्त्विकश्रेष्ठ (for सा द्विज°). — °) K1-3 B5 Ds वृत्तस्तु; Dn1 D2-4. 9 कृत्वा तु; Ds कृतत्वे (for वृत्ता तु). D (except Dn2 D1, 2. 7; Ds om.) Cnp अनवरोधेन; Ca. 8 अनवबोधेन (as in text). T1 G1 M मृतात्मना वा (T1 G1 M2 च)बोधेन; T2 Gs. 4 वृतात्मानाव-बोधेन (T2 sup. lin. °तानामबोधेन); G2 मृतात्मना नावबोधे; G5 मृताननघबोधेन. — °) D2 T G1. 3. 4 निग-म्यते; G5 M अनु° (for न ग°).

8 B2 missing (cf. v.l. 1). — °) T1 G1. 2 दुष्टा°; T2 Gs. 5 M दृष्टा° (for सृष्टा°).

9 B2 missing (cf. v.l. 1). — °) K1-3 यत्र (for अत्र). K1-3 D7. 10 Gs मंदारकुञ्जेषु; T G1. 2. 4. 5 M मंदर-पुंद्रे (G4 °पूर्वे)षु; Cs as in text. — °) T2 G2 विप्राणां (for विप्रर्षिं). — °) K1. 2. 4 B5 Ds-4. 7. 9. 10 गाथा गायन्ति गंधर्वाः; B1. 4. 5 Dn Ds D1. 6. 3 गायन्ति गाथा गंधर्वाः. — °) Ds. 4. 9 सताः (for द्विज).

10 B2 missing (cf. v.l. 1). T2 om. 10°-18°. — °) K1. 2 अथ; Cs अत्र (as in text).

11 B2 missing (cf. v.l. 1). T2 om. 11 (cf. v.l. 10). — °) M1 (inf. lin.). 2 पूर्व° (for ब्रह्मन्).

C. 5. 8789
B. 5. 109. 11
K. 5. 109. 11

मर्यादा स्थापिता ब्रह्मण्यां सूर्यो नातिवर्तते ॥ ११
अत्र राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना ।
रावणेन तपश्चीर्त्वा सुरेभ्योऽमरता वृता ॥ १२
अत्र वृत्तेन वृत्रोऽपि शक्रशत्रुत्वमीयिवान् ।
अत्र सर्वासवः प्राप्ताः पुनर्गच्छन्ति पञ्चधा ॥ १३
अत्र दुष्कृतकर्माणो नराः पच्यन्ति गालव ।
अत्र वैतरणी नाम नदी वितरणैर्वृता ।
अत्र गत्वा सुखस्यान्तं दुःखस्यान्तं प्रपद्यते ॥ १४
अत्रावृत्तो दिनकरः क्षरते सुरसं पयः ।
काष्ठां चासाद्य धानिष्ठां हिमसृजते पुनः ॥ १५
अत्राहं गालव पुरा क्षुधार्तः परिचिन्तयन् ।

लब्धवान्पुद्गलमानौ द्वौ बृहन्तौ गजकच्छपौ ॥ १६
अत्र शक्रधनुर्नाम सूर्याज्जातो महानृषिः ।
विदुर्यं कपिलं देवं येनात्ताः सगरात्मजाः ॥ १७
अत्र सिद्धाः शिवा नाम ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
अधीत्य सखिलान्वेदानालभन्ते यमक्षयम् ॥ १८
अत्र भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।
तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च ॥ १९
अत्र निर्याणकालेषु तमः संप्राप्यते महत् ।
अभेद्यं भास्करेणापि स्वयं वा कृष्णवर्त्मना ॥ २०
एष तस्यापि ते मार्गः परितापस्य गालव ।
ब्रूहि मे यदि गन्तव्यं प्रतीचीं शृणु वा मम ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

12 B₂ missing (cf. v.l. 1). T₂ om. 12 (cf. v.l. 10); B₂ om. 12^a-13^b. — ^a) G₂ M₂-5 यत्र (for अत्र); — ^a) K₁, 2 D₂ कृत्वा; K₂ D₂-4, 9 G₂ M₁, 2 तस्वा; D₂ G₂ चर्या; D₁, 10 चित्वा; T₁ G₁, 4, 5 M₁ चर्त्वा (for चीर्त्वा). — ^a) G₂ [S]वध्यता (for स्मरता).

13 B₂ resumes from 13^a (cf. v.l. 1). B₂ D₂ om. 13^{ab} (cf. v.l. 12); T₂ om. 13 (cf. v.l. 10). — ^a) K₁-8 D₂, 4, 7, 9, 10 अत्र क्रतुशक्तेनेष्टा शक्रः शक्रत्वम्; K₂ D₂ D₂, 7 S (except G₂ M₂; T₂ om.) एयिवान्; — ^a) T₁ G₁, 4 यास्यति (for गच्छन्ति).

14 T₂ om. 14 (cf. v.l. 10). D₂ transp. 14^{ab} and 14^{cd}. — ^b) K₂ D₂ T₁ G₁, 5 पश्यति (for पच्यन्ति). — ^a) D₂ D₂ D₁, 8-10 G₂, 8 वैतरणैः (D₁, 10^a नैः); G₁, 2 पितृणैः; G₂ as in text. — K₁, 2 D₂ नदी वैतरणा (D₂, 10^a नी) वृता.

15 T₂ om. 15 (cf. v.l. 10). — ^a) K₁ B₂ D₂ D₂, 8, 10 आवृत्तः; D₂ (by corr.) 8, 4, 9 आवित्तः; D₂ S (except M₂, 5; T₂ om.) वृत्तः; G₂, 11, 8 आवृत्तः (as in text). — ^b) K₁ B₂ D₂ D₁, 2, 9 (by transp.) सुरसं क्षरते; D₂ D₂ सुरसं रक्षते; D₂, 4, 9 सुरसं किरते. — ^a) K₁-8 D₂, 10 om. च. B₁, 4 वा निष्ठां; B₂, 5 D₂ निष्ठां-हि; B₂ D₂-4 C₂ वासिष्ठां; D₂ D₁, 9 वासिष्ठां; G₂, 8 धानिष्ठां (as in text).

16 T₂ om. 16 (cf. v.l. 10). — ^a) K₁-8 D₁, 7, 10 तौ (for द्वौ).

17 T₂ om. 17 (cf. v.l. 10). — ^a) K₁ B₂ D₂ (except D₁, 10) च (D₁, 10 च) (for शक्र). — ^b) G₂ महाप्राज्ञो (for सूर्यो). G₂ महाद्युतिः (for नृषिः). — ^a) B

(except B₂) D₁, 7 G₁ M₁ आर्ताः; D₁, 10 T₁ (G₂, 8 अस्ताः; G₂ अत्ताः (as in text)).

18 T₂ om. 18 (cf. v.l. 10). — ^a) B₁-8 D₂ (except D₂ D₂, 10) सिद्धाः. — ^b) B₁-8 D₂-10 ब्राह्मणी वेदपारगाः. — ^a) K₂ D₁, 2 साखिलान्; K₁ B₂ D₂ D₂, 4, 5 सकं; D₁ S (T₂ om.) निखिं (for सखिं). — ^a) K₂ नापश्यंत; D₁ नालभन्तैः; G₂, 8 M₁ अलभंत (M₂ अभजंत) (for आलभन्ते). K₁ B₁, 5 D₂ लेभिरे मोक्षमक्षयं; B₁-8 D₂ D₂-4, 9-10 लेभे स्वं देहमक्षयं.

19 T₂ om. 19^{ab} (cf. v.l. 10). — 19^{ab} = (var.) 5. 101. 1^{ab}. — After 19^{ab}, T₁ repeats 5. 101. 1^{cd} (v.l. पुरं for पुरी). — ^a) K₁, 2 D₁, 10 (marg. 800, m.) तक्षकेन (for तक्षकेण). — ^a) K₁, 2 D₁, 10 च (for एव). G₂ ऐरावणेन.

20 ^a) K₁, 2 B₂ D₁ T₁ G₁, 4 M₁, 2 काले तु; K₁ कालेपि; D₁, 8 काले हि; G₂ कालेषु (as in text). G₂ citis निर्याणकाले. — ^b) T₂ G₂ [S]खिलं (for महत्).

21 ^a) D₁ तत्र; G₂ तस्य (as in text). K₂ D₁, 10 T₁ एष ते (G₂ वै) ख्यापितो मार्गः. — ^b) K₁-8 परिवापस्य; K₂ B₂, 4, 5 D₂ D₂-4, 7, 9, 10 G₂ चार्यस्य; B₁, 8 D₂ चीयस्य; D₁ (corrupt) वानप्य; D₂, 8 वारस्य; G₂ धार्यस्य. — ^a) S ब्रूहि वै (G₂ ब्रूयते) (for ब्रूहि मे). — ^a) K₂ बाधुना; K₁ B₁, 5 D₂ (except D₁, 7, 10) चापरां; B₂ गालव (for वा मम).

Colophon missing in D₂; K₂ om. it. — Sub-parvan; K₂ B₁, 8 D₁ G₁ M₁, 2 भगवद्गीता, followed by

१०८

सुपर्ण उवाच ।

इयं दिग्दयिता राज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः ।
 सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठा चादिरेव च ॥ १
 अत्र पश्चादहः सूर्यो विसर्जयति भाः स्वयम् ।
 पश्चिमेत्यभिर्विख्याता दिगियं द्विजसत्तम ॥ २
 यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्ते ।
 कश्यपो भगवान्देवो वरुणं स्माभ्यपेचयत् ॥ ३
 अत्र पीत्वा समस्तान्वै वरुणस्य रसांस्तु पट् ।
 जायते तरुणः सोमः शुक्लस्यादौ तमिस्रहा ॥ ४
 अत्र पश्चात्कृता दैत्या वायुना संयतास्तदा ।
 निःश्वसन्तो महानागैरर्दिताः सुषुपुर्द्विज ॥ ५
 अत्र सूर्यं प्रणयिनं प्रतिगृह्णाति पर्वतः ।
 अस्तो नाम यतः संध्या पश्चिमा प्रतिसर्पति ॥ ६
 अतो रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवसक्षये ।

जायते जीवलोकस्य हर्तुमर्थमिवायुपः ॥ ७
 अत्र देवीं दितिं सुप्तामात्मप्रसवधारिणीम् ।
 विगर्भामकरोच्छक्रो यत्र जातो मरुद्गणः ॥ ८
 अत्र मूलं हिमवतो मन्दरं याति शाश्वतम् ।
 अपि वर्षसहस्रेण न चास्यान्तोऽधिगम्यते ॥ ९
 अत्र काञ्चनशैलस्य काञ्चनाम्बुवहस्य च ।
 उदधेस्तीरमासाद्य सुरभिः क्षरते पयः ॥ १०
 अत्र मध्ये समुद्रस्य कबन्धः प्रतिदृश्यते ।
 स्वर्मानोः सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यौ जिघांसतः ॥ ११
 सुवर्णशिरसोऽप्यत्र हरिरोम्णः प्रगायतः ।
 अदृश्यस्याग्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः ॥ १२
 अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हरिमेधसः ।
 आकाशे तिष्ठतिष्ठेति तस्थौ सूर्यस्य शासनात् ॥ १३
 अत्र वायुस्तथा वहिरापः खं चैव गालव ।

C. 5. 8914
 B. 5. 110. 14
 K. 5. 110. 14

गालवचरित (G₁ °त्र). K₁ 2.4 B₂ 4.5 Dn Ds D₂ 6-8.10
 T₁ G₅ (all om. sub-parvan name) mention only
 गालवचरित (K₂ °वाख्यान; G₅ °वोपाख्यान). — Adhy.
 name: G₅ दक्षिणदिक्प्रशंसा; M₂ दक्षिणादिगवर्णनं (M₂ 3.5
 °नः). — Adhy. no. (figures, words or both):
 D₅ 100; D₇ G₄ M₁-3.5 110; T G₁ 2.5 111; G₅ M₄
 109. — S'loka no.: Dn₁ D₃ 21; Dn₂ 20.

108

1 T₂ G₂ गरुडः (for सुपर्ण उ°). — °) T₁ G₁ 4 सा
 (for दिग्). K₅ पश्चिमा (for दयिता). — °) D₁ 7
 वरुणस्य च; M₂ °स्नेह.
 2 °) B₄ 5 Dn D₁-4.9 गाः; G₅ भाः (as in text). S
 भा (M₁ भाः)स्वजाः (for भाः स्वयम्). Ca cites भास्वयं
 (= भासु + अयं?). — °) S अथ (T₂ G₂ च; M₁ inf. lin.
 अभि- as in text).
 3 °) K₁ 2 यत्र (for अत्र). — °) S (and a few
 N MSS.) काश्यपः. K₁ D₂ 7.10 G₂ 3.5 देवं (for देवः).
 — °) K₁-3 D₂-4.7-9 च; T₁ G₁ 4 हि (for स्म).
 4 °) T₁ G₁ 4 तु (for वै). D₅ 4.9 अपि पीत्वा पय-
 स्तान्वै. — °) K₅ Ca च (for तु). D₂ (sup. lin. as in

text). 3.4.9 स्फुटं (for तु षट्). — °) B₃ D₅ D₂-4.3.9
 T₂ G₂ वरुणः (for तरुणः).

5 °) T₁ G₁ 4 अस्य; T₂ G₂ अथ (for अत्र). — °) T₂
 G₂ M₁ 2 संयुता; M₁ (inf. lin.) °हताः (for °यताः). K₅
 D₃ 4.9 T G₂ तथा (for तदा). — °) G₅ 4 निवसन्तो; M₂
 निश्चयन्तो. K₁-3 यथा नागैः; K₄ B D (except D₂)
 महावातैः. — °) D₃ 4.9 मर्दिताः; G₅ वर्धिताः (for अर्दिताः).

6 °) S अत्र प्रलम्बिनं (T₂ G₂ °तं) सूर्यः. — B₄ om.
 6°-9°.

7 B₄ om. 7 (cf. v.l. 6). — °) T₂ G₂ अत्र (for
 अतो). — °) T₁ G₁ निःसृता (for निर्गता).

9 K₅ om. 9^{ab} (along with the whole of 8). B₄
 om. 9 (cf. v.l. 6). — °) T G (except G₄) हि मरुतो
 (for हिमवतो), and याति (for याति). — °) D₅ °गच्छति
 (for °गम्यते). D₂-4.9 यस्यान्तो नाधिगम्यते.

10 T₂ om. (hapl. ?) 10-16. — °) K₁ 2 Dn₁ D₅
 (before corr.) °धरस्य; K₅ 4 B Dn₂ D₁-4.8 (by corr.).
 9.10 G₁ 2.4 °रुहस्य; G₅ as in text. — °) K₁ 2 तीर्थम्
 (for तीरम्). — °) K₁ 2 D₁₀ सुरभी.

11 T₂ om. 11 (cf. v.l. 10). — °) K₄ Dn₂ D₆ 8
 प्रत्यदृश्यतः.

12 T₂ om. 12 (cf. v.l. 10). — °) D₅ G₅ सुपर्णे-

C. 5. 8314
S. 5. 110. 14
K. 5. 110. 14

आह्निकं चैव नैशं च दुःखस्पर्शं विमुञ्चति ।
अतः प्रभृति सूर्यस्य तिर्यग्भावर्तते गतिः ॥ १४
अत्र ज्योतींषि सर्वाणि विशन्त्यादित्यमण्डलम् ।
अष्टाविंशतिरात्रं च चङ्क्रम्य सह भानुना ।
निष्पतन्ति पुनः सूर्यात्सोमसंयोगयोगतः ॥ १५.
अत्र नित्यं स्रवन्तीनां प्रभवः सागरोदयः ।
अत्र लोकत्रयस्यापस्तिष्ठन्ति वरुणाश्रयाः ॥ १६

अत्र पन्नगराजस्याप्यनन्तस्य निवेशनम् ।
अनादिनिधनस्यात्र विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥ १७
अत्रानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनम् ।
महर्षेः कश्यपस्यात्र मारीचस्य निवेशनम् ॥ १८
एष ते पश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्तितः ।
ब्रूहि गालव गच्छावो बुद्धिः का दिजसत्तम ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

सुपर्ण उवाच ।

यस्मादुत्तार्यते पापाद्यस्मान्निःश्रेयसोऽश्नुते ।
तस्मादुत्तारणफलादुत्तरेत्युच्यते बुधैः ॥ १

उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवापस्य गालव ।
मार्गः पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्यां वै मध्यमः स्मृतः ॥ २
अस्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां द्विजर्षभ ।

शिरसः; Ca. s as in text. — ^a) T₁ G_{1.4} विपुलध्वनिः.
14 T₂ om. 14 (cf. v.l. 10). — ^a) M_{1.2} transp.
वायुः and वह्निः. — ^b) K_{8.4} B D चापि (for चैव).
— ^c) K₈ Dn₁ दुःस्पर्शं च; Dn₂ D_{1.9} G₂ दुःखं स्पर्शं; Ca. s
as in text. — ^d) K_{1.2} ततः (for अतः).

15 T₂ om. 15 (cf. v.l. 10). — ^a) G₅ रात्रि च;
M₁ (inf. lin. as in text) शत्रेण. — ^d) Dn₁ D_{2-4.9}
संक्रम्य; D₆ G₁ चक्रम्य; G₂ विक्रम्य (for चङ्क्रम्य). — ^e)
T₁ G₁ ततः; G₂ तथा (for पुनः). D₁ पुनः सूर्यान्निष्पतन्ति.
— ^f) K₁₋₃ सोमयोगेन योगिनः; Cs as in text.

16 T₂ om. 16 (cf. v.l. 10). — ^a) K₄ B D
(except D_{1.7}) वरुणालये.

17 D₆ om. (hapl.) 17; Dn D₁ G₂ om. (hapl.).
17^a-18^a; D₇ om. (hapl.) 17^a-18^a.

18 Dn D₁ G₂ om. 18; D₇ om. 18^{ab} (cf. v.l. 17).
— ^b) D_{8.4.9} स्य निकेतनं. — K₈ om. (hapl.) 18^{cd}.
— K_{1.2} transp. 18^{cd} and 19^{ab}. — ^c) S कश्यपस्य.

19 ^a) K_{1.2} transp. 18^{cd} and 19^{ab}. D_{2.8} मार्गो
(for मार्गो). — ^b) D₁ विस्तरेण (for दिग्द्वारेण). — ^c) M
(except M₂) गच्छाव. — After 19, K₄ D_{2-4.9} ins.:

451* दिक्त्रयं ते श्रुतं ब्रह्मन्शृणु चाप्युत्तरां दिशम् ।

Colophon missing in D₅; K₈ om. it. — Sub-
parvan: K₈ B_{1.8} Dn T₁ M_{1.2} भगवद्गीता, followed by
गालवचरित. K_{1.2.4} B_{2.4.6} D₈ D_{2.6-8.10} G_{1.5} M₈₋₉
(all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित

(K₁ G₅ D₁₀ वोपाख्यान; K₂ वाख्यान). — Adhy.
name: G₅ पश्चिमदिक्प्रशंसा; M पश्चिमदिक्वर्णनं. — Adhy.
no. (figuros, words or both): D₆ 101; D₇ G₁ M_{1-3.5}
111; T G_{1.3.5} 112; G₈ M₁ 110. — S'loka no.:
Dn₁ 19; Dn₂ D₈ 20.

109

K₈ om. this adhy. (cf. v.l. 5. 106. 4).

1 D₁ T₂ G₂ गरुडः (for सुपर्ण उ^a). — After the
ref., D₇ roads 5-6. — ^a) K₁ D_{1.9} उत्तीर्यते. — ^b) S
(except M₈₋₉) निश्रेयसं. T G चरेत्; M च ते (for
अश्नुते). — ^c) K₄ B (except B₂) Dn D_{7.10} अस्माद्;
D₈ T₂ (inf. lin. as in text) यस्माद् (for तस्माद्).
K_{8.4} B D (except D₇) उत्तारणबलात्. — ^d) K₄ B D
(except D_{1.2.7.10}) द्विज (for बुधैः).

2 D₈ om. 2^{ab}. — ^a) K_{1.2} D_{7.10} (sup. lin. as in
text) हि रम्यस्य; D₂ [अ]भिराम^a; T G_{8.6} M₁ (inf. lin.)
हि पुण्य^a (for हिरण्य^a). Cs cites रम्यस्य. — ^b) K₄
D_{2-4.9} धर्षस्य; B_{2.4} वापश्च; Dn वायस्य; D₇ चार्यस्य; T
G₂ M₁ (inf. lin.) पालयस्य; G_{1.6-6} पालस्य; M₈
(inf. lin. as in text). 4. 5 पाकस्य; Ca. 8 वापस्य (as in
text). Cn cites परिवापः.

3 ^a) B₂ S (except G₁) तस्यां (for अस्यां). D₂
वरिष्ठायाः; D₁₀ विशिष्टायां. — ^b) K₄ D_{2-4.9} T G_{1.2.4}
उत्तरस्यां (D₂ स्य). — ^c) K₄ B D (except D_{1.7}) T₂ G
(except G₅) धर्मो (for धर्म्यो^a). D₈ D_{6.10} विशते (for

[416]

- ✓ नासौम्यो नाविधेयात्मा नाधर्म्यो वसते जनः ॥ ३
 ✓ अत्र नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः ।
 ✓ बदर्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्मा च शाश्वतः ॥ ४
 ✓ अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नित्यमास्ते महेश्वरः ।
 अत्र राज्येन विप्राणां चन्द्रमाश्चाभ्यपिच्यत ॥ ५
 ✓ अत्र गङ्गां महादेवः पतन्तीं गगनाच्च्युताम् ।
 प्रतिगृह्य ददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम् ॥ ६
 अत्र देव्या तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया ।
 अत्र कामश्च रोषश्च शैलश्चोमा च संवभुः ॥ ७
 ✓ अत्र राक्षसयक्षाणां गन्धर्वाणां च गालव ।
 ✓ आधिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिपेक्षितः ॥ ८
 ✓ अत्र चैत्ररथं रम्यमत्र वैखानसाश्रमः ।

अत्र मन्दाकिनी चैव मन्दरश्च द्विजर्षभ ॥ ९ ✓
 अत्र सौगन्धिकवनं नैर्ऋतैरभिरक्ष्यते । ✓
 शाङ्गलं कदलीस्कन्धमत्र संतानका नगाः ॥ १०
 अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां स्वैरचारिणाम् ।
 विमानान्यनुरूपाणि कामभोग्यानि गालव ॥ ११
 अत्र ते ऋषयः सप्त देवी चारुन्धती तथा ।
 अत्र तिष्ठति वै स्वातिरत्रास्या उदयः स्मृतः ॥ १२
 अत्र यज्ञं समारुह्य ध्रुवं स्थाता पितामहः ।
 ज्योतींषि चन्द्रसूर्यौ च परिवर्तन्ति नित्यशः ॥ १३
 अत्र गायन्तिकाद्वारं रक्षन्ति द्विजसत्तमाः ।
 धामा नाम महात्मानो मुनयः सत्यवादिनः ॥ १४
 न तेषां ज्ञायते सतिर्नाकृतिर्न तपश्चितम् ।

C. 5. 5837
B. 5. 111. 17
K. 5. 111. 17

वसते).

4 ^b) D_{7.8} G_{2.8.5} M (except M₁) जिष्णुः (for जिष्णुः). D₁ नरर्षभः (for नरोत्तमः). — ^c) T₂ G₂ बदर्यामाश्रमपदे; G₅ बदरीकाश्रमपदे. — ^d) T₂ G_{1.2} तौ च (for तथा). D₁₀ [अ]पि (for च). S ब्रह्म (G₄ ब्रह्मा) च शाश्वतं.

5 D₇ reads 5 after the ref. (cf. v.l. 1). — ^a) B_{1.8} D_{8.10} S अत्रैव (for अत्र वै). — After 5^{ab}, K₄ B D (except D_{1.7}) ins.:

452* प्रकृत्या पुरुषः सार्धं युगान्ताग्निसमप्रभः ।

न स दृश्यो मुनिगणैस्तथा देवैः सवासवैः ।

गन्धर्वयक्षसिद्धैर्वा नरनारायणादृते ।

अत्र जिष्णुः सहस्राक्षः सहस्रचरणोऽव्ययः ।

सहस्रशिरसः श्रीमानेकः पश्यति मायया ।

On the other hand after 5^{ab}, S reads 7. — ^c) D₂ अत्र राजा द्विजेंद्राणां. — ^d) D₂ T₂ G_{2.4} अभिषिच्यत (G₄ ते).

6 For sequence of D₇ cf. v.l. 1. — ^b) B₅ D_{8.8} G₂ गगनाच्च्युतां. — ^c) D_{8.4.9} T₂ (inf. lin. as in text) ततो (for ददौ). — ^d) K₁ D_{n2} D₈ D₁₀ T G_{1.2} ब्रह्मवित्तम्.

7 S reads 7 after 5^{ab}. — ^b) B_{1.8} प्रतीक्षया; D₁ पतीच्छया; D₂ G₄ M₂ पतीप्सया. — T₂ om. 7^{cd}. — ^d) T₁ G_{1.2.4} शैलाः. D_{n1} D₈ वशं ययुः; G₅ च वै वभुः (for च संवभुः). Ca cites संवभुः (as in text).

8 ^{ab}) S अत्र राक्षसगन्धर्वयक्षाणां चैव गां. — ^c) K_{1.2} D₇ अ (K₁ आ) धिराज्येन (for आधिपत्येन). Some N

MSS. कैलासे. — ^a) K_{1.2} D₇ च (for अपि). D₂ T₂ G₂ अभ्यपिच्यत (for अभिषे°).

9 ^a) D_{8.4.7.9.10} G₄ दिश्यम् (for रम्यम्). — ^b) K₄ D_{8.8} अनु (for अत्र). K_{1.2} D_{1.7.9.10} T₂ G₅ M₂₋₅ श्रमाः. — T₂ om. 9^{cd}. — ^c) K₁₋₈ D_{7.10} नाम (for चैव).

10 ^b) S दैवतैर् (for नैर्ऋतैर्). G₅ M₁ (inf. lin. as in text). ^a विच्यते (for रक्ष्यते). — T₂ om. 10^c-12^d. — ^c) K₄ B D_{1-4.8.9} G₁ M₂ Cn शाङ्गलं. S (except G₄; T₂ om.) कदलीस्परी (G₂ पंडं). — ^d) B₈ संतानका गणाः; D₈ D₈ कामगाः; G₃ काननं.

11 T₂ om. 11 (cf. v.l. 10). — ^a) S (T₂ om.) अत्र संयम्य तिष्ठति. — ^d) = 15^d. K_{1.2} B_{1.8} D_{1-4.7-8} M (except M₂) भोज्यानि.

12 T₂ om. 12 (cf. v.l. 10). — ^a) K₂ ते मुनयः; T₁ G_{1.2} देवर्षयः (for ते ऋषयः). — ^c) T₁ M₂₋₅ तिष्ठति. S (T₂ om.) वैरात्रं (M₂ ज्यं) (for वै स्वातिः). — ^d) K₁₋₈ D_{1.2} अ (D₂ य) त्रासोदय उच्यते; T₁ G_{1.2.4} M न चात्रा (M₂₋₅ चाद्या) प्यवतिष्ठति; G_{8.5} दिवात्राप्यव (G₅ धि) तिष्ठते.

13 ^a) D_{2-4.9} यज्ञान्. K₄ B₂ D (except D_{2.7}) साद्य (for रूढ). — ^c) S ज्योतींषि चंद्रमाः सूर्यः.

14 T₂ om. (hapl.) 14-22. — ^a) K₄ B₂ D_{2-4.9} Cn गंगामहाद्वारं; B_{1.8-5} D_n D_{8.10} T₁ G M₁ (inf. lin.) गायन्ति गांधारं; Cs.np as in text. Ca cites गान्धारं. — ^b) K₄ B D (except D_{8.10}) सत्तम. — ^c) B_{1.8.4} T₁ G धावमाना; B₂ D_{n1} D_{8.8} कामा नाम (for धामा

C. 5. 2238
B. 5. 111. 18
K. 5. 111. 18

परिवर्तसहस्राणि कामभोग्यानि गालव ॥ १५
यथा यथा प्रविशति तस्मात्परतरं नरः ।
तथा तथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयति गालव ॥ १६
न तत्केनचिदन्येन गतपूर्वं द्विजर्षभ ।
ऋते नारायणं देवं नरं वा जिष्णुमव्ययम् ॥ १७
अत्र कैलासमित्युक्तं स्थानमैलविलस्य तत् ।
अत्र विद्युत्प्रभा नाम जज्ञिरेऽप्सरसो दश ॥ १८
अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ।
त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मचुत्तरां दिशमाश्रितम् ॥ १९
अत्र राज्ञा मरुत्तेन यज्ञेनेष्टं द्विजोत्तम ।
उशीरवीजे विप्रर्षे यत्र जाम्बूनदं सरः ॥ २०
जीमूतस्यात्र विप्रर्षेरुपतस्थे महात्मनः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

साक्षाद्वैभवतः पुण्यो विमलः कमलाकरः ॥ २१
ब्राह्मणेभ्य च यत्कृत्स्नं स्वन्तं कृत्वा धनं महत् ।
वव्रे वनं महर्षिः स जैमूतं तद्वनं ततः ॥ २२
अत्र नित्यं दिशापालाः सायं प्रातर्द्विजर्षभ ।
कस्य कार्यं किमिति वै परिक्रोशन्ति गालव ॥ २३
एवमेवा द्विजश्रेष्ठ गुणैरन्यैर्दिगुत्तरा ।
उत्तरेति परिख्याता सर्वकर्मसु चोत्तरा ॥ २४
एता विस्तरशस्तात तव संकीर्तिता दिशः ।
चतस्रः क्रमयोगेन कामाशां गन्तुमिच्छसि ॥ २५
उद्यतोऽहं द्विजश्रेष्ठ तव दर्शयितुं दिशः ।
पृथिवीं चाखिलां ब्रह्मस्तस्मादारोह मां द्विज ॥ २६

नाम).

15 T₂ om. 15 (cf. v.l. 14). — ^a) D₇ M₁ जायते (for ज्ञायते). K_{1.2} भूतिः; K_{8.4} B (except B₂) D (except D₁ D₈ D₉) C₁ मूर्तिः (for सूतिः). — ^b) K_{1.2} D₁ D₈ D₉ 7.10 C₈ ap कृतिः; B₂ G₂ कृतं; D₁ क्षतिः; C₈ चितिः; C₁ आकृतिः (as in text). K₁₋₈ D₈ 8 तपस्विनां; T₁ G (except G₅) तु (G₂ च) पश्चिमं (for तपश्चितम्). — ^c) K₈ B (except B₅) D₁ D₂₋₄ G_{8.4} C₁ परिवर्तः सहस्राणि. — ^d) = 11^d. K₈ B D₁ D_{1-4.9} M₈₋₉ C₁ भोग्यानि; G₂ भोगानि.

16 T₂ om. 16 (cf. v.l. 14). — ^a) D_{2-4.9} वै (for प्र). — ^d) D₂ मानवः (for गालव).

17 T₂ om. 17 (cf. v.l. 14). — ^a) K₄ B_{2.4.6} D (except D_{1-4.9}) एतत्; M तु (for तत्). — ^d) B_{1.8} वरदं (for नरं वा). B_{1.8} S (T₂ om.) विष्णुम् (for जिष्णुम्). K₄ D_{8.4.9} अच्युतं (for अव्ययम्).

18 T₂ om. 18 (cf. v.l. 14). — ^a) K_{1.2.4} D₁ कैलासः; a few N MSS. कैलाशं. — ^b) B_{1.2} D₂ S (T₂ om.) च (for तत्). D₇ स्थानं रुद्रस्य शाश्वतं.

19 T₂ om. 19 (cf. v.l. 14). — ^b) B D₁ D₈ D_{1.6} क्रामता; M₅ क्रतुना. — ^c) K₁₋₈ D_{7.10} G_{8.6} त्रैलोक्य-विक्रमे; B_{8.6} त्रिलोकविक्रमे.

20 T₂ om. 20 (cf. v.l. 14). — ^a) A few MSS. मरुत्तेन. — ^b) G₂ ईजे (for इष्टं). K_{1.2} D_{1.7} नगोत्तमे (for द्विजो). — ^c) K_{1.2} बीजं; C_{8.8} as in text. K_{1.2} D_{8.4.9} ब्रह्मर्षे.

21 T₂ om. 21 (cf. v.l. 14). — ^a) M_{1.2} च (for [अ]त्र). D_{8.4.9} देवर्षे (for विप्रर्षे). — ^b) (G₈ M_{1.8} (inf. lin.) उपस्थानं; G₈ अवस्थानं (for उपतस्थे). — ^c) K₁₋₈ D₈ D₇ G₈ हिमवतः; C₈ as in text. — ^d) K₁₋₉ B_{2.4.6} D (except D₁ D₁₀) C_{1.8} कनका (D₁ कानना) (for कमला).

22 T₂ om. 22 (cf. v.l. 14). — ^a) K_{1.2} B₂ D_{8.4.7.9} तत् (for यत्). — ^b) K₄ D_{2-4.9.10} स्वर्णं; D₈ स्वर्णी; D₉ स्वस्ती; C_{8.8} स्वन्तं (as in text). — ^c) N (except D₇; K₈ om.) धनं (for वनं). D₂ (by corr.). 8.4.9 तत् (for स). — ^d) K_{1.2} D₁ G_{8.4} जीमूतं. K_{1.2} B D (except D₁ D₈ D₉) G₁ धनं (for वनं). G₈ M₁ (inf. lin.) गताः (for ततः).

23 ^a) K_{8.4} B D₁ D₈ D_{1.6.8.10} दिशां; D_{2-4.9} दिशां (for दिशा-); cf. v.l. 5. 106. 17^a.

24 ^a) T₁ G_{1.2} M₁ एषां; T₂ एतद् (for एषा). — ^b) K_{1.2} D_{7.10} दिव्यैर् (for अन्यैर्). — ^c) D₁ सर्वकामसुखोत्तरा.

25 ^a) D₈ G₈ M_{1.2} विस्तरस्तत्. — ^d) D_{7.10} दिशः; T₂ G₂ पुण्यो (for आशां). B₁ D₂ T₂ G₂ अहंसि (for इच्छं).

26 ^b) M_{8.4} (inf. lin. as in text). 8 संदर्शितुं (for दर्शयितुं). S जगत् (for दिशः).

Colophon missing in D₆; K₈ om. it. — Sub-
parvan; K₈ B_{1.8} D₈ D₈ T₁ G₁ M भगवद्गीता, followed

११०

गालव उवाच ।

गरुत्मन्भुजगेन्द्रारे सुपर्ण विनतात्मज ।
नय मां ताक्ष्यं पूर्वेण यत्र धर्मस्य चक्षुषी ॥ १
पूर्वमेतां दिशं गच्छ या पूर्व परिकीर्तिता ।
दैवतानां हि सांनिध्यमत्र कीर्तितवानसि ॥ २
अत्र सत्यं च धर्मश्च त्वया सम्यक्प्रकीर्तितः ।
इच्छेयं तु समागन्तुं समस्तदैवतैरहम् ।
भूयश्च तान्सुरान्द्रुमिच्छेयमरुणानुज ॥ ३

नारद उवाच ।

तमाह विनताह्नुरारोहस्वेति वै द्विजम् ।
आरुरोहाथ स मुनिर्गरुडं गालवस्तदा ॥ ४

गालव उवाच ।

क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पद्मगाशन ।

भास्करस्येव पूर्वाङ्गे सहस्रांशोर्विवस्वतः ॥ ५
पक्षवातप्रणुन्नानां वृक्षाणामनुगामिनाम् ।
प्रस्थितानामिव समं पश्यामीह गतिं खग ॥ ६
ससागरवनामुर्वी सशैलयनकाननाम् ।
आकर्षन्निव चाभासि पक्षवातेन खेचर ॥ ७
समीननागनक्रं च खमिवारोप्यते जलम् ।
वायुना चैव महता पक्षवातेन चानिशम् ॥ ८
तुल्यरूपाननान्मत्स्यांस्तिमिमत्स्यांस्तिमिगिलान् ।
नागांश्च नखवक्त्रांश्च पश्याम्युन्मथितानिव ॥ ९
महार्णवस्य च खैः श्रोत्रे मे बधिरीकृते ।
न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेत्ति कारणम् ॥ १०
शनैः साधु भवान्यातु ब्रह्महत्यामनुस्मरन् ।
न दृश्यते रविस्तात न दिशो न च खं खग ॥ ११

C. 5. 3881
S. 5. 112. 11
K. 5. 112. 11

by गालवचरित. K1.2.4 B2.4.5 Dn D1.2.6.7.10 G5
(all om. sub-parvan name) mention only गालव-
चरित. — Adhy. name: D1 M उत्तरा(D1 M1 °र-
दिग्वर्णनं; T1 G1 दिग्विभागः; G5 उत्तरदिक्प्रशंसा. — Adhy.
no. (figures, words or both): Ds 2 (=102); D7 G4
M1-3.5 112; T G1.2.5 113; G8 M4 111. — *S'loka*
no.: Dn 28.

110

1 K5 om. 1^a-3^d (of. v.l. 5. 106. 4).

2 K5 om. 2 (of. v.l. 1). — ^a) B2 Dn D1.3.9 S
(except T2 G3 M3) पूर्वम्. S एवं (for एतां). — ^b) D7
T2 G2 °कल्पिता (for °कीर्तिता). Ds om. (hapl.)
2^a-8^b. — ^c) Dn2 Ds D2-4.8 T1 G M2-3 दैवतानां
(as in text); the rest दे°. K1.2 च (for हि). T2
सदैवतानां सांनिध्यं.

3 K5 om. 3^{ab} (of. v.l. 1); Ds om. 3^{ab} (of. v.l.
2). — ^a) T1 G1.4 M1.2 transp. सत्यं and धर्मः. — ^b)
K2 D1.2.6.7.10 प्रकीर्तितं; B1.2 Ds.4 T G1.4.5 M °तौ
(M1 °ते); Dn2 Ds G2.8 °ताः. — ^c) K1.2 B5 D2-4.7.
8.10 च; T2 G1.2 तैः (for तु). — B2 om. 3^d-5°.

4 B2 om. 4 (of. v.l. 3); K5 om. 4^{ab}. — ^b) T1
G1.4 तं (for वै). K1 D1.7.8 G2.5 M3.5 द्विज. — ^a)
T2 G (except G2) तथा (for तदा).

5 B2 om. 5^{ab} (of. v.l. 3). — ^a) T1 G1.4 वै
(for ते).

6 Ds om. 6^{ab}; D1 om. 6^a-7^d. — ^c) T1 G1.4 स्वां
वै (for समं). — ^a) T1 G1.4 संपश्यामि (for पश्यामीह).
K4 D2-4.9 गतीः (for गतिं).

7 D1 om. 7 (of. v.l. 6). — ^b) = 1. 58. 11^d.
K1.2.5 Ds.10 °पत्तनां.

8 K5 om. 8^{ab}. — ^a) Dn1 D10 °नागचक्रं च (D10 तु).
— ^a) K1 वा; D2-4.8.9 ते (for च). T1 G1.4 वै शृशं
(for चानिशम्).

9 ^a) K1-3.5 D1.7.10 शैलरूपानना(D7 °पांश्च ता)-
न्मत्स्यान्; K4 B5 D2-4.9 तुल्यरूपानिमा(B5 °पधरा)न्मत्स्यान्.
— ^b) D1 तिमिरूपान् (for °मत्स्यान्). K4 B (except
B5) Dn Ds Ds.8.10 T1 तथा तिमितिमिगिलान्. — ^c) G5
मीनांश्च. K1.2 Dn1 नखवक्त्राश्च; T2 G2.5 नखच(G5 °न-
क्रांश्च. K3.4 B D1-4.8.10 G1.4 नागाश्चनर(D2-4 °तरः;
D10 °नत)वक्त्रांश्च. K5 D7 नागाश्चतरच(D7 °न)क्रांश्च; Ds
Ds नागाश्चरथ(Ds °नर)वक्त्रांश्च.

10 ^b) B5 श्रोत्रं मे; S कर्णौ मे. B5 S बधिरीकृतौ
(B5 °तं); Dn D1 बधिरे कृते.

11 ^a) N (except K1.2 Ds) G8.4 स तु (for साधु).
— ^b) K4 B D (except D1.2.7.10) Cs ब्रह्मवध्याम्.
Ds.4.9 अतिस्मरन्; Cs as in text.

12 K5 om. (hapl.) 12^d-13°. ❀ Cn: मणी वेति

C. 5. 8802
B. 5. 112. 12
K. 5. 112. 12

तम एव तु पश्यामि शरीरं ते न लक्ष्ये ।
मणीव जात्यौ पश्यामि चक्षुषी तेऽहमण्डज ॥ १२
शरीरे तु न पश्यामि तव चैवात्मनश्च ह ।
पदे पदे तु पश्यामि सलिलादग्निमुत्थितम् ॥ १३
स मे निर्वाप्य सहसा चक्षुषी शाम्यते पुनः ।
तन्निवर्त महाङ्कालो गच्छतो विनतात्मज ॥ १४
न मे प्रयोजनं किञ्चिद्गमने पद्मगाशन ।
संनिवर्त महावेग न वेगं विपहामि ते ॥ १५
गुरवे संश्रुतानीह शतान्यष्टौ हि वाजिनाम् ।
एकतःश्यामकर्णानां शुभ्राणां चन्द्रवर्चसाम् ॥ १६
तेषां चैवापवर्गाय मार्गं पश्यामि नाण्डज ।
ततोऽयं जीवितत्यागे दृष्टो मार्गो मयात्मनः ॥ १७

नैव मेऽस्ति धनं किञ्चिन्न धनेनान्वितः सुहृत् ।
न चार्थेनापि महता शक्यमेतद्वपोहितुम् ॥ १८

नारद उवाच ।

एवं बहु च दीनं च बुवाणं गालवं तदा ।
प्रत्युवाच व्रजन्नेव प्रहसन्विनतात्मजः ॥ १९
नातिप्रज्ञोऽसि विप्रर्षे योऽऽत्मानं त्यक्तुमिच्छसि ।
न चापि कृत्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः ॥ २०
किमहं पूर्वमेवेह भवता नाभिचोदितः ।
उपायोऽत्र महानस्ति येनैतदुपपद्यते ॥ २१
तदेव क्रपभो नाम पर्वतः सागरोरसि ।
अत्र विश्रम्य भुक्त्वा च निवर्तिष्याव गालव ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

इदार्थे वशब्दः ।

13 Ks om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). — ^a) Ks. 4 B1. 2. 4 D (except Ds D10) शरीरं. B2 M2 transp. तु and न. — D7 om. (hapl.) 13^{ab}. — ^o) Ds S च (for तु). — ^a) K4 Dn Ds शरीरा° (for सलिला°).

14 ^o) K4. 5 B D (except D1) तन्निवर्त (Ks °वर्त) महावेगं. — Ks om. 14^d. — ^a) K4 B D गमने (D1 व्रजतो) (for गच्छतो).

15 ^o) K1. 2. 5 Gs M2 तन्निवर्त; Ks Dn D10 निवर्तस्व; Cn as in text. Ks-5 B Dn Ds D2-5. 8-10 महाभाग; D1 °बाहो; D7 T2 G4. 5 °वेगं. — ^a) Ks समेषा विहिता मतिः.

16 ^a) Bs गुरौ प्रतिश्रुतानीह; B4 गुरवे प्रतिश्रुतानीह (hypermetric!); T G (except Gs) गुरोर्मथा श्रुतानीह. — ^b) K1. 2 D10 T1 G1. 4 च (for हि).

17 ^a) T1 G4 एषां (for तेषां). D1 om. च. — ^o) Ks D2-4. 7. 9 मे (for स्यं). — ^a) Ks Ds1 D1. 7-9 [S]यम्; D2-4 मम (for मया). S (except Gs) द्विज (for [अ]त्मनः).

18 ^a) K1. 2 D10 च; Dn2 वै (for एव). — ^b) K1. 2. 5 गमने पद्मगाशन.

19 B Ds D1. 2. 3 Gs om. the ref. — ^a) K D (except Dn2 Ds D1) एवं बहुविधं दीनं. — ^b) T2 Gs. 4 तथा (for तदा). — ^a) T1 G1. 4 प्रसभं. D7 S (except Gs-5) विनतासुतः.

20 ^a) Ks M2 नातिप्रज्ञो. — ^b) Ks G2 आत्मानं

(for योऽऽत्मानं). — ^a) K4 G2 [S]पि (for हि).

21 ^a) K1. 2. 5 D7. 9 इदं (for अहं). Ks D7 अहं; Dn1 इदं (for हृह). — ^b) Ds च; G4 वा (for न). Ks. 5 Ds [अ]भिनोदितः; B2 [अ]तिचोदितः; Ds. 4. 9 प्रचो°; T G1. 2. 4 [अ]पि चो°; Cs as in text. — ^o) Ds. 4. 9 T2 Gs transp. अत्र and अस्ति.

22 ^a) Ds. 4. 9 अत्र (for तद्). B2 D2 एव; G1 एतद् (for एव). T1 Gs वृषभो. — ^b) Ks सागराभसि; K4 B Dn Ds Ds-5. 8-10 °रांतिके; D1 °रोपरि. — ^o) T2 Gs Ms-5 विश्रम्य. — ^a) Ks D7 निवर्तिष्याम.

Colophon missing in Ds. — Sub-parvan: Ks B1. 5 Dn1 T2 M2. 2 भगवद्गीता; to it all except T2 add गालवचरित. K1. 2. 4. 5 B2. 1. 5 Dn2 Ds D1-4. 6-10 G1. 5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. — Adhy. name: Gs वृषभदत्तं; M गालवविश्रमः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 3 (= 103); D7 T2 G4 M1-8. 5 113; T1 G1. 2. 5 114; Gs M4 112. — S'loka no.: Ks 28; Dn 22; Ds 23.

111

1 ^a) K4 B (except B5) Dn Ds Ds. 10 M2 शृंगं (for शृङ्गे).

2 ^a) Ks M1 च (for तु). — ^b) Ks Ds Gs अभिपूजितां; Ds अभिवाच तां. — ^a) Ds. 4. 9 T Gs °निषेदुः.

१११

नारद उवाच ।

ऋषभस्य ततः शृङ्गे निपत्य द्विजपक्षिणौ ।
 शाण्डिलीं ब्राह्मणीं तत्र ददृशाते तपोन्विताम् ॥ १
 अभिवाद्य सुपर्णस्तु गालवश्चाभिपूज्य ताम् ।
 तथा च स्वागतेनोक्तौ विष्टरे संनिपीदतुः ॥ २
 सिद्धमन्नं तथा क्षिप्रं बलिमन्त्रोपबृंहितम् ।
 भुक्त्वा तृप्ताबुभौ भूमौ सुप्तौ तावन्नमोहितौ ॥ ३
 सुहृर्तात्प्रतिबुद्धस्तु सुपर्णो गमनेप्सया ।
 अथ भ्रष्टतनूजङ्गमात्मानं ददृशे खगः ॥ ४
 मांसपिण्डोपमोऽभूत्स मुखपादान्वितः खगः ।
 गालवस्तं तथा दृष्ट्वा विषण्णः पर्यपृच्छत ॥ ५
 किमिदं भवता प्राप्तमिहागमनजं फलम् ।
 वासोऽयमिह कालं तु कियन्तं नौ भविष्यति ॥ ६
 किं नु ते मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
 न ह्ययं भवतः स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति ॥ ७
 सुपर्णोऽथाब्रवीद्विप्रं प्रध्यातं वै मया द्विज ।

इमां सिद्धामितो नेतुं तत्र यत्र प्रजापतिः ॥ ८
 यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः सनातनः ।
 यत्र धर्मश्च यज्ञश्च तत्रेयं निवसेदिति ॥ ९
 सोऽहं भगवतीं याचे प्रणतः प्रियकाम्यया ।
 मयैतन्नाम प्रध्यातं मनसा शोचता किल ॥ १०
 तदेवं बहुमानात्ते मयेहानीप्सितं कृतम् ।
 सुकृतं दुष्कृतं वा त्वं माहात्म्यात्क्षन्तुमर्हसि ॥ ११
 सा तौ तदाब्रवीत्तुष्टा पतगेन्द्रद्विजर्षभौ ।
 न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्णं त्यज संभ्रमम् ॥ १२
 निन्दितास्मि त्वया वत्स न च निन्दां क्षमाम्यहम् ।
 लोकेभ्यः स परिभ्रम्येद्यो मां निन्देत पापकृत् ॥ १३
 हीनयालक्षणैः सर्वैस्तथानिन्दितया मया ।
 आचारं प्रतिगृह्णन्त्या सिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा ॥ १४
 आचाराल्लभते धर्ममाचाराल्लभते धनम् ।
 आचाराच्छ्रियमामोति आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १५
 तदायुष्मन्खगपते यथेष्टं गम्यतामितः ।

C. 5. 888.
 B. 5. 113. 16
 K. 5. 113. 17

- 3 ^a) K₄ B D (except D_{1.2.10}) दत्तं (for क्षिप्रं).
 — ^b) M_{1.2} बल°. — ^{cd}) T₁ G_{1.4} बुभुजाते उभौ भूमौ.
 D₂ transp. भूमौ and सुप्तौ. K₄ B D_n सुप्तौ तावन्न-
 मोहितौ; D_{3.4.9} संसुप्तौ च समाहितौ; S सुप्तौ चैव समाहितौ.
 4 ^b) D_{3.4.9} T₁ G_{1.4.5} M₂ गमनेच्छया. — After
 4^{ab}, K₁ (marg.) ins.:
 453* तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं तापसीं ब्रह्मचारिणीम् ।
 ग्रहीतुं हि मनश्चक्रे रूपास्साक्षादिव श्रियम् ।
 — K₅ om. from 4^{cd} up to the end of the present
 adhy.
 5. K₅ om. 5 (cf. v.l. 4). — ^a) S transp. अभूत्
 and स. K₅ सोत्र (for अभूत्स). K₄ B_{1.3} D_{2-4.9} वा
 (for स). — ^c) K₅ D₉ तु (for तं). K₁₋₃ D₇ T G₁₋₃
 M₁ (inf. lin. as in text). ² तदा (for तथा). — ^d) B₅
 D₁ M₂ (inf. lin.) विमनाः; D₅₂ D₇ विपर्णः (for विषण्णः).
 6 K₅ om. 6 (cf. v.l. 4). — ^c) M नु (for तु).
 — ^d) B_{1.2} T₁ G_{1.2} नो; D₂ तु; C_n नौ (as in text).
 7 K₅ om. 7 (cf. v.l. 4). — 7^{ab} = (var.) 5. 119.
 4^{ab}. — ^a) K_{1.2} D_{1.8.7.9} तु (for तु). — ^b) D₅
 कर्मदूषणं; S पततां वर (for धर्म°). — ^c) T₂ G₂ नेहायं

(for न ह्ययं).

8 K₅ om. 8 (cf. v.l. 4). — ^a) D₅ वाक्यं (for
 विप्रं). — ^d) D₉ S transp. तत्र and यत्र. K₃ पितामहः
 (for प्रजा°).

9 K₅ om. 9 (cf. v.l. 4). — ^b) T₂ G₂ देवः; G_{3.5}
 कृष्णः (for विष्णुः).

10 K₅ om. 10 (cf. v.l. 4). — ^d) K_{1.2} D_{1.8-9.10}
 अनयात् (for मनसा).

11 K₅ om. 11 (cf. v.l. 4). — ^a) D₁ S (except
 G₄) एतद् (for एवं). S (except G₄ M_{1.2}) °मानं (for
 °मानात्).

13 K₅ om. 13 (cf. v.l. 4) — ^b) D_{2.3} तव (for
 न च). D_{3.4.9} न निन्दां क्षमाम्यहं. — ^c) K₃ B (except
 D₅) D_{1.8} G₃ सपदि; T₁ G₁ M संपरि (for स परि-).

15 K₅ om. 15 (cf. v.l. 4). — ^a) D₅ आचारः
 (for आचारात्). K₄ B D_n D₃ D_{5.10} m आचारः फलते
 धर्मः; S आचारलक्षणो धर्मः. — ^b) D₅ आचारः; S ह्याचारात्.
 K_{3.4} B D_n D₃ D₅ आचारः फलते धनं (cf. 15^a). — ^d)
 = 5. 39. 32^d. — K₄ D_{3.4.9} (to avoid hiatus!)
 ह्याचारो (for आचारो).

C. 5. 8688
B. 5. 113. 16
H. 5. 113. 17

न च ते गर्हणीयापि गर्हितव्याः स्त्रियः कश्चित् ॥ १६
भवितासि यथापूर्वं बलवीर्यसमन्वितः ।
बभूवतुस्ततस्तस्य पक्षौ द्विविणवचरौ ॥ १७
अनुज्ञातश्च शाण्डिल्या यथागतमुपागमत् ।
नैव चासादयामास तथारूपांस्तुरंगमान् ॥ १८ ।
विश्वामित्रोऽथ तं दृष्ट्वा गालवं चाध्वनि स्थितम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो वैनतेयस्य संनिधौ ॥ १९
यस्त्वया स्वयमेवार्थः प्रतिज्ञातो मम द्विज ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

नारद उवाच ।

अथाह गालवं दीनं सुपर्णः पततां वरः ।
निर्मितं वह्निना भूमौ वायुना वैधितं तथा ।

यस्माद्विरण्मयं सर्वं हिरण्यं तेन चोच्यते ॥ १
धत्ते धारयते चेदमेतस्मात्कारणाद्धनम् ।
तदेतन्निष्ठु लोकेषु धनं तिष्ठति शश्वतम् ॥ २

16 Ks om. 16 (cf. v.l. 4). — ^b) K4 T1 G1.4 M इति (for इतः). — D7 om. (hapl.) 16^a-17^b. — ^c) K1.2 Dn1 D1-4.8.9 °या हि; K8 B2.5 Dn2 D6 °याहं; K4 B1.8.4 T G1.2.4.5 °यास्मि (for °यापि). — ^d) G8.5 गर्हणीयाः (for गर्हि°). T1 G1.4 transp. स्त्रियः and कश्चित्. — After 16, D8 ins.:

454* यदि त्वमात्मनो ह्यर्थेमां चैवादातुमिच्छसि ।

तदैव नष्टदेहस्तु यद्वै त्वं पञ्चगाशन ।

तस्यैव हि प्रसादेन देवदेवस्य चिन्तनात् ।

त्वं तु साङ्गस्तु संजातः पुनरेव भविष्यसि ।

17 Ks om. 17 (cf. v.l. 4); D7.10 om. 17^{ab} (for D7 cf. v.l. 16). — Before 17^{ab}, K (Ks om.) D2-4.7-10 T G (except G8) ins. नारद उ° (resp. नारदः).

18 Ks om. 18 (cf. v.l. 4). — ^a) K4 B D (except D2.7.10) तु (for च). — ^c) Ds transp. पुन and च.

19 Ks om. 19 (cf. v.l. 4). — ^a) D8.4.9 अपि (for अथ). — ^b) K1.2 G4 वि; D2-4.9 T G1-3.5 M हि (for च). K4 B2.4.5 Dn2 D6.8.10 स्थितः.

20 Ks om. 20 (cf. v.l. 4). — ^a) T2 G2 कथं; G8 यदि (for यथा).

21 Ks om. 21 (cf. v.l. 4). — ^b) K1 यथापरं; D7 तथा पुनः; T2 G2.3.5 M2.4 तवापरं; M8.5 तवाचरं (for तथा परम्). — ^c) K4 संसिध्येत. — ^d) K1.2 D2.9 तु निशाम्यतां; B6 त्वधिगम्यं; T G1.2.4 प्रविमृश्यं; G8

परिमृश्यं; G6 परिमृग्यं; M1.2.5 प्रतिगृह्यं; M8.4 प्रतिमृग्यं (M1 inf. lin. प्रतिगम्यं).

22 Ks om. 22 (cf. v.l. 4). — ^a) K1.2.4 D1.8.4 7.9.10 एनं (for दीनं). — ^c) T2 G2 ते (for मे).

23 Ks om. 23 (cf. v.l. 4). — ^a) D1 T1 G8 तथा गच्छ (for तदा°). — ^b) K8 (sup. lin. as in text) D8 D1 मन्त्रयिष्यामि. — ^d) K1.2 तस्स° (for कृत्स्न°).

Colophon missing in D5; Ks om. it. — Sub-parvan: K1-8 B1.8 D81 D7.10 M1 भगवद्गीता, followed by गालवचरित. K4 B2.4.5 Dn D82 D1.2.3.8 T1 G1.5 M2-5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित (G8 °वोपाख्यान). — Adhy. name: G8 विश्वामित्रदर्शनं; M शाण्डि (M8 °गृह) लीदर्शनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D8 4 (=104); D7 T2 G4 M1-8.5 114; T1 G1.2.5 115; G8 M1 113. — S'loka no.: Dn 23; D8 26.

112

1 °) B6 पूर्व (for भूमौ). — ^a) K1.2 M1 वेधितं; K8 G1 वेधितं; K4.5 B2.8 D2-4.9 Cn शोधितं; B1.4.5 Dn Ds D7.8.10 G8.9p.9p वधितं; D1 Cn बोधितं; D8 वर्तितं; T1 M8 वेधितं; T2 G2 वेधितं (for वैधितं). K8 B2.8 D7 यथा; D10 पुरा (for तथा). — ^c) B2 D1 T1 G8-5 Ca तस्माद् (for यस्माद्). M (M1 inf. lin. as in text) पूर्व

नित्यं प्रोष्ठपदाभ्यां च शुके धनपतौ तथा ।
 मनुष्येभ्यः समादत्ते शुक्रश्चित्तार्जितं धनम् ॥ ३
 अजैकपादहिर्बुध्न्यै रक्ष्यते धनदेन च ।
 एवं न शक्यते लब्धुमलब्धव्यं द्विजर्षभ ॥ ४
 ऋते च धनमश्वानां नावाप्तिर्विद्यते तव ।
 अर्थं याचात्र राजानं कंचिद्राजर्षिवंशजम् ।
 अपीड्य राजा पौरान्हि यो नौ कुर्यात्कृतार्थिनौ ॥ ५
 अस्ति सोमान्ववाये मे जातः कश्चिन्नृपः सखा ।
 अभिगच्छावहे तं वै तस्यास्ति विभवो भुवि ॥ ६
 ययातिर्नाम राजर्षिर्नाहुषः सत्यविक्रमः ।
 स दास्यति मया चोक्तो भवता चार्थितः स्वयम् ॥ ७
 विभवश्चास्य सुमहानासीद्वनपतेरिव ।

एवं स तु धनं विद्वान्दानेनैव व्यशोधयत् ॥ ८
 तथा तौ कथयन्तौ च चिन्तयन्तौ च यत्क्षमम् ।
 प्रतिष्ठाने नरपतिं ययातिं प्रत्युपस्थितौ ॥ ९
 प्रतिगृह्य च सत्कारमर्घ्यादिं भोजनं वरम् ।
 पृष्टश्चागमने हेतुमुवाच विनतासुतः ॥ १०
 अयं मे नाहुष सखा गालवस्तपसो निधिः ।
 विश्वामित्रस्य शिष्योऽभूद्वर्षाण्ययुतशो नृप ॥ ११
 सोऽयं तेनाभ्यनुज्ञात उपकारेप्सया द्विजः ।
 तमाह भगवान्कां ते ददानि गुरुदक्षिणाम् ॥ १२
 असकृत्तेन चोक्तेन किञ्चिदागतमन्युना ।
 अयमुक्तः प्रयच्छेति जानता विभवं लघु ॥ १३
 एकतःश्यामकर्णानां शुभ्राणां शुद्धजन्मनाम् ।

C. 5. 8510
 B. 5. 114. 14
 K. 5. 114. 14

(for सर्व). — ^f) T₂ उच्यते; G₄ चोद्यते (for चोच्यते).

2 ^a) K₅ G_{3.5} चा (for च). — ^o) K_{1-3.5} (*inf. lin.* as in text) D_{1.2.7.10} यद् (for तद्).

3 ^a) K (except K₁) D₂ D_{3.4.5.7.9} प्रोष्ठ^o; G₃ प्रोष्ठपदयोः (?); Ca. d प्रोष्ठ^o (as in text). — ^b) K_{1.5} शके; Ca. s शुके (as in text). — ^c) B₃ G_{3.5} समाधत्ते; B₅ D_n समाधा (D_{n1} °दा)तुं; D₉ T₂ G₂ सदादत्ते. — ^d) K_{1.2} (by corr.) D_{n2} वित्तार्जितं; B_{2.3} D_{7.8} T G_{1.2.5} Ca चित्ता^o; D_{2-4.9} वित्तार्पितं; C_n as in text. C_d cites चिन्ता.

4 ^a) B₅ °बुध्नो; S (except G_{2.8}) °बुध्नयो. — ^b) A few S MSS. रक्षते. — ^c) T₂ G_{1.2} यावत्; M₁ (*inf. lin.* as in text) एतं; M₂ एतत् (for एवं). T₂ G₂ बंधुर (for लब्धुम्). — K₅ om. 4^a-6^b. — ^d) G₃ अलब्धं यद्. T₁ G_{1.4} द्विजोत्तम.

5 K₅ om. 5 (cf. v.l. 4). — ^b) T G_{1.2.4} om. न. G_{3.5} कश्चित् (for तव). — D₁ om. 5°. — ^c) K_{3.4} B D (except D_{2.7}; D₁ om.) स त्वं (for अर्थ). K_{1.2.4} T G_{1.2.4} याचस्व; D₂ M याचतु (for याचात्र). G_{3.5} अर्थ याचाव (G₅ °म)हे विप्र. — B₃ om. 5°. — ^d) K_{1.2} D_{1.7.8.10} अपीडयित्वा (for अपीड्य राजा). D_{1.2} G_{3.5} M पौरान्हि (for पौरान्हि). K_{1.2} D_{3.4.7-9} वै (for हि). T G_{1.2.4} धार्मिकं पृथिवीपालं.

6 K₅ om. 6^{ab} (cf. v.l. 4). — Before 6, T₁ G_{1.4} ins. गालवः! — ^a) K_{1.2} D_{2-4.7-9} सोमान्वये यो मे; K₄ सोमान्ववायो मे; T G_{1.2.4} सोमान्वये जातः. Ca. d cite अन्ववाये. — ^b) T G_{1.2.4} कश्चिन्मे नृपतिः सखा. — ^c) D₃ यस्य (for तस्य). K₅ D₇ प्रभोः (for भुवि).

7 ^a) K₅ D₅ D₇ याचितः; D₂ प्रार्थि^o (for चार्थि^o).

8 D₅ om. 8^a-9^b. — ^a) K₅ D₇ तस्य (for चास्य), and तु (for सु). — ^c) K_{1.2} परं (for एवं). K₃ D₂ गुरु (for स तु). B_{1.3} D₂ G₃ विद्वन् (for विद्वान्). K₄ B_{2.4.5} D_n D₃ D_{3.4.8-10} एवं गुरु धनं विद्वन्. — ^d) K₄ B_{2.4.5} D_n D₃ D_{3.10} विशोधय; D₁ विशोधयेत्.

9 D₅ om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — ^a) T₁ G (except G₃) transp. तौ and च. B₃ तथोभौ; T₂ तथा च (for तथा तौ). D_{2.7} T₂ तु (for च). — ^b) D₂ वित्तयानौ. N (except B₅ D_{n2}; D₅ om.) तत् (for यत्). — ^d) D₁ समुपस्थितौ; D₁₀ पर्युप^o.

10 B₅ om. 10-11. — ^a) K₄ D_{3.10} प्रतिपूज्य. K_{3.4} B_{1.2.4} D_n D₃ D_{2.7.8.10} सत्कारैः; Ca. d as in text. — ^b) K₁₋₃ D₇ अर्घ्यादि; K₅ समर्थो; D₁ G₅ अर्घ्यादि; T G₁₋₄ अर्घ्यादीन्. K_{1.2} D₁ भोजनंवरं; K₅ D₇ भोजनां तरम्; T G_{1.2.4} भोजनात्परं; G_{3.5} भोजनं परं. K₄ B (except B₅) D_n D₃ D_{2-4.6.8.9} अर्घ्यपाद्यादिकं वरं. — ^d) D₅ प्रोवाच. K₄ B_{1.2.4} D_{3.4.9} विनतासुतः.

11 B₅ om. 11 (cf. v.l. 10). — ^b) B₃ D₁ T₂ तपसां निधिः; G_{1.4} तु तपोनिधिः; G_{3.5} तपसान्वितः.

12 ^a) T₁ G_{1.8.4} अयं (for सोऽयं). — ^c) T₁ G_{1.4.6} भगवन् (for °वान्). N (except K₃) काले; G_{3.5} किं ते (for कां ते). — ^d) K_{1.3.5} D₅ G_{1.3.4} ददामि.

13 ^a) D_{3.4.9} चोक्ते तु (for चोक्तेन). — K₄ om. 13^a-14^b. — ^d) K₅ D₁ वैभवं (for विभवं). K_{1.2} D₃ लघु.

14 K₄ om. 14^{ab} (cf. v.l. 13); D₁ om. 14^{bc}. — ^b) B₃ T₁ चंद्रवर्चसां (cf. ^a); G₁ शुद्धवर्चसां. — ^d)

C. 5. 8610
B. 5. 114, 14
K. 5. 114, 14

अष्टौ शतानि मे देहि हयानां चन्द्रवर्चसाम् ॥ १४
गुर्वर्थो दीयतामेष यदि गालव मन्यसे ।
इत्येवमाह सक्त्रोधो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १५
सोऽयं शोकेन महता तप्यमानो द्विजर्षभः ।
अशक्तः प्रतिकर्तुं तद्भवन्तं शरणं गतः ॥ १६
प्रतिगृह्य नरव्याघ्र त्वत्तो भिक्षां गतव्यथः ।
कृत्वापवर्गं गुरवे चरिष्यति महत्तपः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

नारद उवाच ।

एवमुक्तः सुपर्णेन तथ्यं वचनमुत्तमम् ।
विमृश्यावहितो राजा निश्चित्य च पुनः पुनः ॥ १
यथा क्रतुसहस्राणां दाता दानपतिः प्रभुः ।
ययातिर्वत्सकाशीश इदं वचनमब्रवीत् ॥ २

हृष्टा प्रियसखं तार्क्ष्यं गालवं च द्विजर्षभम् ।
निदर्शनं च तपसो भिक्षां श्लाघ्यां च कीर्तिताम् ॥ ३
अतीत्य च नृपानन्यानादित्यकुलसंभवान् ।
मत्सकाशमनुप्राप्तावेतौ बुद्धिमवेक्ष्य च ॥ ४
अद्य मे सफलं जन्म तारितं चाद्य मे कुलम् ।

T₁ वातरंहसां (for चन्द्र°).

15 °) D₂ T₁ G_{1.4.5} गुर्वर्थे. K₅ मेह (for एष).
— °) D₂ स कृद्धः; G_{2.5} स क्रोधात्. — °) D₈ महातपाः;
D₁ तपोनिधिः (for तपोधनः).

16 °) T₁ G₁ द्विजोत्तमः (for द्विज°). — °) K_{1.2.5}
D_{1.10} °पत्तुं (for °कर्तुं). D_{2.1} D_{2.7} S (except G₃)
तं (for तत्).

17 °) B_{3.5} T₁ G₁ °वर्गो. — °) K (except K₄)
D_{2-4.7.10.10} G₅ M₂ करिष्यति; T₁ G_{1.4} भविष्यति. T₁ G_{1.5}
महातपाः.

18 °) K₁ D₈ सू (for सं). — °) D₁₁ G₃ अपि
मोक्षयते; D₁₀ उपयो°; M_{1.2} अभियो°. — D₈ om. (hapl.)
18°-19°. — °) D₈ राजर्षे स्वेन तपसा. — °) K₄ T₁
G₃ स्वा.

19 D₈ om. 19 (of. v.l. 18). — °) K_{3.4} B D₁₁ D₈
D_{2-4.5} G₅ [ह]ह (for हि). — °) G₄ तावत्ते; some MSS.
तावन्तो. K₃ B_{1.4} D₁₁ D₈ D_{2.10} T₂ G_{1-3.5} वाजिनो;
K₅ B₅ D₇ वाजिनां; T₁ G₄ जीविनो. — °) K₁ (before
corr.) D₁ G₃ महीतले.

20 D₈ om. 20°. — °) T₂ G₂ दानपात्रं (for
दातुं पात्रं). D_{8.4.5} भवानपि (for तथा भवान्). — °)
M_{2.4.5} वासिक्तं. — °) T₁ G_{1.4} भवतोस्तु; T₂ भवत्वेव;
G₂ भवत्येव (for भवत्वेत्तु). D₂ तथोत्तमं; C₄ d. तथोपमं
(as in text).

Colophon missing in D₅; D₁ om. it. — Sub-
parvan: K_{1-2.5} B_{1.8} M₁ भगवद्गीता; to it all (except
K_{1.2}) add गालवचरित. K₄ B_{2.4.5} D₁₁ D₈ D_{2-4.5-10}
T₁ G_{1.5} M₂₋₅ (all om. sub-parvan name) mention
only गालवचरित. — Adhy. name: G₅ M ययातिवर्धनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): D₈ 5
(= 105); D₇ T₂ G₄ M_{1-3.5} 115; T₁ G_{1.2.5} 116; G₃
M₄ 114. — Sloka no.: D₁₁ D₇ 21; D₈ 20.

113

1 °) K_{1.2} तदा; B₃ तथा (for तथ्यं). — K₅ om. 1°. — °)
A few N MSS. विमृश्य. D₈ भूत्वा (for राजा). — °) M_{1.2}
विनिश्चित्य (for निश्चित्य च).

2 °) G₃ M₁ (inf. lin.) तथा; T₂ तदा (for दाता).
T₂ G₂ नर° (for दान°). — °) K₄ D_{8.3} पत्रिणासीशं;
B D₁₁ D₈ D₁₀ T₂ G₂ सर्वकाशीश; D_{2-4.5} M_{1.5} सूर्य-
संकाश; C₄ d. वत्सकाशीश (as in text).

3 °) G_{3.5} तपोनिधि (for द्विजर्षभम्). — °) K₄ D₈
शाश्वती (for कीर्तिताम्).

4 °) K₄ B D (except D_{1.2.7.10}) एतां; K₅ चेतौ
(for एतौ).

5 °) D_{8.4.5} पवित्रं (for तारितं). D₁₁ अद्य मे तारितं
कुलं. — °) S पावितो (for तारितो). — °) K_{1.2.5} D_{2.7}
भौमः; G_{3.5} M₁ (inf. lin.) सखे; M सह (for भम).

अद्यायं तारितो देशो मम ताक्ष्यं त्वयानघ ॥ ५
 वक्तुमिच्छामि तु सखे यथा जानासि मां पुरा ।
 न तथा वित्तवानसि क्षीणं वित्तं हि मे सखे ॥ ६
 न च शक्तोऽस्मि ते कर्तुं मोघमागमनं खग ।
 न चाशामस्य विप्रर्वेर्वितथां कर्तुमुत्सहे ॥ ७
 तत्तु दास्यामि यत्कार्यमिदं संपादयिष्यति ।
 अभिगम्य हताशो हि निवृत्तो दहतो कुलम् ॥ ८
 नातः परं वैनतेय किञ्चित्पापिष्ठमुच्यते ।
 यथाशानाशनं लोके देहि नास्तीति वा वचः ॥ ९
 हताशो ह्यकृतार्थः सन्हतः संभावितो नरः ।
 हिनस्ति तस्य पुत्रांश्च पौत्रांश्चाकुर्वतोऽर्थिनाम् ॥ १०
 तस्माच्चतुर्णां वंशानां स्थापयित्री सुता मम ।

इयं सुरसुतप्रख्या सर्वधर्मोपचायिनी ॥ ११
 सदा देवमनुष्याणामसुराणां च गालव ।
 काङ्क्षिता रूपतो बाला सुता मे प्रतिगृह्यताम् ॥ १२
 अस्याः शुल्कं प्रदास्यन्ति नृपा राज्यमपि ध्रुवम् ।
 किं पुनः श्यामकर्णानां हयानां द्वे चतुःशते ॥ १३
 स भवान्प्रतिगृह्णातु ममेमां माधवीं सुताम् ।
 अहं दौहित्रवान्स्यां वै वर एव मम प्रभो ॥ १४
 प्रतिगृह्य च तां कन्यां गालवः सह पक्षिणा ।
 पुनर्द्रक्ष्याव इत्युक्त्वा प्रतस्थे सह कन्यया ॥ १५
 उपलब्धमिदं द्वारमश्वानामिति चाण्डजः ।
 उक्त्वा गालवमापृच्छय जगाम भवनं स्वकम् ॥ १६
 गते पतगराजे तु गालवः सह कन्यया ।

C. 5. 3933
 B. 5. 115. 17
 K. 5. 115. 17

6 Ks om. 6^{ab}. — ^a) K1.2 Ds Ds.4.7.9.10 Gs च (for तु). — ^b) S मे (for मां). — ^d) S द्रव्यं (for वित्तं). K4 B2.4.5 Dn D10 च (for हि).

7 Ks om. 7^a-12^b. — ^a) D1-4.9 तु (for च). Ds.4.9.10 Ms शक्नोमि (for शक्तोऽस्मि). Ds.4.9 अहं (for ते). — ^b) Ds.4.8.9 तव (for खग). — ^c) Gs च कामं च (for चाशामस्य). S विप्रस्य (for विप्रर्वेर्). — ^d) B Dn1 वितथी (for थां).

8 Ks om. 8 (cf. v.l. 7). — ^a) T G1.4.5 पुत्रीं; T2 (before corr.) G2.8 M अत्र (for तत्तु). — ^b) T2 G1 इयं (for इदं). — ^c) K4 Ds Gs गताशो (for हं).

9 Ks om. 9 (cf. v.l. 7). — ^a) D1 G5 यत्; Cs यथा (as in text). K4 B Dn Ds D1.6.8.10 Ca. d. s नाशनात्; D2.4.9 नाशकृत्. — ^d) Ds.4.9 transp. देहि नास्ति. K1.2.8 D10 यत्; Ca. d वा (as in text).

10 Ks om. 10 (cf. v.l. 7). — ^a) G4 वृथाशो (for हं). — ^b) K1.2 D1 हतः संभावितं नरं; S हतसंभावितो नरः. Ca cites संभावितः, Cd संभावितं. — ^c) D1 हिनस्ति सुकृतं पुत्रान्. — ^d) D10 वंशाः (for पौत्रान्). K1-8 D1 T G2 [S] र्थिनां; K4 B Dn Ds D2-4.6.8.9 हितं (for र्थिनाम्). — After 10, Gs (irrelevantly) reads the portion of the text from 5^a to the end of adhy. 121 together with Stanzas 1-38 of adhy. 122, followed by a repetition of Stanzas 22-23 of adhy. 111 and 1-5 of adhy. 112.

11 Ks om. 11 (cf. v.l. 7). — ^a) D1 ततः (for तस्मात्). K4 Bs Ds D2-4.6.8 वर्णानां; Ds (sup. lin.). 8

वर्णानां; Cs वंशानां (as in text). — After 11^{ab}, K4 Ds Ds.4.6.9 S ins.:

455* माधवी नाम ताक्ष्यं सर्वधर्मप्रवादिनी ।

[T G1.2.5 प्रवादिनी (for प्रवादिनी).]

— ^a) K1 Ds सुरसुताप्रख्या; T1 G1 सुरतरु. — ^d) K4 m धर्मोपचायिणी; B D2-4.9 पादिनी; G4 धर्मार्थदायिनी; M2 धर्मप्रवादिनी. Ca. d. s cito अपचायिनी.

12 Ks om. 12^{ab} (cf. v.l. 7). — ^a) K1.2 Ds.4.7.9 तथा; Ds सा च (for सदा). — ^d) S कन्या (for सुता).

13 ^a) T2 G2 अश्वानां (for हयानां).

14 ^a) T2 G2 M भगवान् (for स भवान्). — ^b) Ks.4 B (except B6) Dn2 Ds Ds.4.6.8-10 G4 एतां; Dn1 T1 एनां (for इमां). — ^{ad}) S अहं दौहित्रपूतः स्यामेष मे स्याद्वरः प्रभो. — After 14, Ds.4.8.9 S ins.:

456* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणः संशितव्रतः ।

[Ds स तस्य (for तस्य तद्). Ds.4.8.9 गालवः (for ब्राह्मणः). MSS. (as usual) संशित°, संशित°, संशित° etc.]

15 ^a) S तु (M1.2 सु) (for च). — ^b) Ds संशितव्रतः; Gs सह पक्षिणा (for सह पक्षिणा). — Ds om. 15^a-16^b. — ^c) T2 G2 द्रक्ष्याम (for व).

16 Ds om. 16^{ab} (cf. v.l. 15); Ks om. 16; Dn2 Ds om. (hapl.) 16^a-17^b. — ^c) Ds-4.9 Gs आमंश्य (for आपृच्छय). — ^d) B1.2.4 स्वगृहान्; Ds.4.9 सदनं (for भवनं). Ds.4.9 S प्रति (for स्वकम्).

17 Dn2 Ds om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^a) G2.4.6 M4.5 पतंग°. — ^c) Ks विचिंतयन्; Cs चितयानः (as in

C. 5. 8933
B. 5. 115. 17
K. 5. 115. 17

चिन्तयानः क्षमं दाने राज्ञां वै शुल्कतोऽगमत् ॥ १७

सोऽगच्छन्मनसेक्ष्वाकुं हर्यश्च राजसत्तमम् ।

अयोध्यायां महावीर्यं चतुरङ्गबलान्वितम् ॥ १८

कोशधान्यबलोपेतं प्रियपौरं द्विजप्रियम् ।

प्रजाभिकामं शाम्यन्तं कुर्वाणं तप उत्तमम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

नारद उवाच ।

हर्यश्चस्त्वब्रवीद्राजा विचिन्त्य बहुधा ततः ।

दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य प्रजाहेतोर्नृपोत्तमः ॥ १

उन्नतेषून्नता पटसु सूक्ष्मा सूक्ष्मेषु सप्तसु ।

गम्भीरा त्रिषु गम्भीरेष्वियं रक्ता च पञ्चसु ॥ २

बहुदेवासुरालोका बहुगन्धर्वदर्शना ।

बहुलक्षणसंपन्ना बहुप्रसवधारिणी ॥ ३

समर्थेयं जनयितुं चक्रवर्तिनमात्मजम् ।

ब्रूहि शुल्कं द्विजश्रेष्ठ समीक्ष्य विभवं मम ॥ ४

गालव उवाच ।

एकतःश्यामकर्णानां शतान्यष्टौ ददस्व मे ।

हयानां चन्द्रशुभ्राणां देशजानां वपुष्मताम् ॥ ५

ततस्तव भवित्रीयं पुत्राणां जननी शुभा ।

अरणीव हुताशानां योनिरायतलोचना ॥ ६

text). — ^a) S राजानं (for राज्ञां वै). Ks D1 गतः (for गमत्).18 ^a) T2 G1.4.5 ऐक्ष्वाकुं (G1 कं).19 ^a) A few N MSS. कोषः. — ^b) D1.8.4.9 S प्रियद्विजं (for द्विजप्रियम्). — ^c) D2-4.9 संपन्नं; Gs काम्यन्तं; Ca. d. 8 शाम्यन्तं (as in text).20 ^a) Ks D1 विप्रार्थिः; D2.4.9 विप्रोसौ (for विप्रः स).— ^b) D2 सहर्षं (for हर्यश्च). — ^c) K (except Ks) Ds D2-4.9 T1 Gs. 5 M1. 2 कु (Ds क) लवर्धनी.21 ^a) S transp. भार्यार्थं and हर्यश्च. Ks Dn Ds भार्यार्थं (for धं).

Colophon missing in Ds. — Sub-parvan: K1-3 B1.8 Dn Ds D10 T1 G1 M1 भगवद्गीता, followed by गालवचरित. K4 B2.4.5 D1-4.5-9 Gs M2-5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. — Adhy. name: Gs M माधवीग्रहणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 6 (=106); D1 T2 G4 M1-3.5 116; T1 G1.2.6 117; Gs M4 115. — S'loka no.: Ks 14; Dn1 Ds 22; Dn2 20.

114

1 ^a) S वाक्यं (for राजा). — ^c) T1 G1.4 कालं(for 'मुष्णं'). B2 S विनिश्चय (for च निः). — ^a) K1.8.5 Ds D1 T1 नृपोत्तम; B1.2.4 नरोत्तमः.2 ^b) Ks D1 S पंचसु; B2 च त्रिषु; Ca. d. 8 सप्तसु (as in text). — ^c) Ks. 5 Ds1 D1 Gs M2 सु (for च). D1 सप्त; Ca. d. 8 पंच (as in text). T2 G2 आरक्ता चैव पंचसु. — After 2, T G1.2.4 ins.:

457* श्रोण्यौ ललाटकक्षौ च घ्राणं चेति पञ्चतमम् ।

सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वणि कैशलोमनखरवचः ।

स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च त्रिगम्भीरं प्रचक्षते ।

पाणिपादतले रक्ते नेत्रान्तास्यनखानि च ।

which is no doubt a gloss! — Ks (which om. 3rd and 4) reads 5 after 2. On the other hand Ds ins. after 2 a passage given in App. I (No. 6).

3 Ks om. 3rd. — ^a) K1.2 काला; Ks D1.10 T1 Gs M Cs लोका; T2 G1.2 नीका; Ca लोका (as in text).— ^a) Ds. 4.9 कल्याणचारिणी; S कल्याणधारिणी.5 5^{ab} = 5. 104. 20^{ab}. — Ks reads 5 after 2.— ^b) Ks Ds. 4.9 T1 G1.4 च देहि; Ks B Dn Ds D1.6.8.10 Gs. 5 प्रयच्छ; T2 G2 M1.2.4 तु देहि; M2.5 ददाहि (for ददस्व). — Ks om. 5^{cd}.7 ^a) K1-3 B2 Dn1 Ds Ds. 4.6.8-10 स तत्; D2 ततः (for एतत्). G2 M1.2 ततो (for वचो). — ^c) D2 चैवं (for दीनो). — ^a) Ks Ds. 4.9 Gs मुनिसत्तमं; D2 नृप-

नारद उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचो राजा हर्यश्चः काममोहितः ।
 उवाच गालवं दीनो राजर्षिर्ऋषिसत्तमम् ॥ ७
 द्वे मे शते संनिहिते हयानां यद्विधास्तव ।
 एष्टव्याः शतशस्त्वन्ये चरन्ति मम वाजिनः ॥ ८
 सोऽहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि गालव ।
 अस्यामेतं भवान्कामं संपादयतु मे वरम् ॥ ९
 एतच्छ्रुत्वा तु सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत् ।
 मम दत्तो वरः कश्चित्केनचिद्ब्रह्मवादिना ॥ १०
 प्रसूत्यन्ते प्रसूत्यन्ते कन्यैव त्वं भविष्यसि ।
 स त्वं ददस्व मां राज्ञे प्रतिगृह्य हयोत्तमान् ॥ ११
 नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यस्ते पूर्णान्यष्टौ शतानि वै ।
 भविष्यन्ति तथा पुत्रा मम चत्वार एव च ॥ १२
 क्रियतां मम संहारो गुर्वर्थं द्विजसत्तम ।
 एषा तावन्मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे द्विज ॥ १३
 एवमुक्तस्तु स मुनिः कन्यया गालवस्तदा ।
 हर्यश्चं पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४

इयं कन्या नरश्रेष्ठ हर्यश्च प्रतिगृह्यताम् ।
 चतुर्भर्गेन शुल्कस्य जनयस्वैकमात्मजम् ॥ १५
 प्रतिगृह्य स तां कन्यां गालवं प्रतिनन्द्य च ।
 समये देशकाले च लब्धवान्सुतमीप्सितम् ॥ १६
 ततो वसुमना नाम वसुभ्यो वसुमत्तरः ।
 वसुप्रख्यो नरपतिः स बभूव वसुप्रदः ॥ १७
 अथ काले पुनर्धीमान्गालवः प्रत्युपस्थितः ।
 उपसंगम्य चोवाच हर्यश्चं प्रीतिमानसम् ॥ १८
 जातो नृप सुतस्तेऽयं बालभास्करसंनिभः ।
 कालो गन्तुं नरश्रेष्ठ भिक्षार्थमपरं नृपम् ॥ १९
 हर्यश्चः सत्यवचने स्थितः स्थित्वा च पौरुषे ।
 दुर्लभत्वाद्दयानां च प्रददौ माधवीं पुनः ॥ २०
 माधवी च पुनर्दीप्तां परित्यज्य नृपश्रियम् ।
 कुमारी कामतो भूत्वा गालवं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ २१
 त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु हया इत्युक्तवान्द्विजः ।
 प्रययौ कन्यया सार्धं दिवोदासं प्रजेश्वरम् ॥ २२

C. 5. 889
B. 5. 116. 22
K. 5. 116. 28

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

सत्तम (for ऋषि°). T1 G4 राजा राजर्षिसत्तम.

8 °) K5 च द्विजोत्तम (for यद्विधा°). Ca. d oite यद्विधाः. — °) D2-4.9 विविधाः; Ca एष्टव्याः (as in text). K4 B3 D8 बहवः; Ca. d शतशः (as in text). Ds M1.2 च (for तु). — °) D2-4.9 भवन्ति (for चरन्ति).

9 °) T2 G2 मे (for वै). — °) K2 एनं; Gs. 5 M2 एवं (for एतं). — °) K (except K4) D2-4.9 T2 G2 परं (for वरम्). M1.2 संपादयितुमर्हति.

11 °) = 1. 57. 63°. T2 G4 कन्येव; G5 कन्यका. S इति प्रभो (for भवि°). — After 11^{ab}, S reads 12^{ad}. — °) K3 प्रदाय (for ददस्व). M1.2 मा. Ds2 M2 राज्ञः. T2 G2 स त्वं दत्वा महाराज्ञे.

12 °) K5 Ds D7 अपि; Ds तु (for हि). Ds. 4.9 तु (for ते). — °) Ks. 4 Bs. 5 Dn Ds. 8.9 मे; K5 D7 च; Ds. 4 ते (for वै). — S reads 12^{ad} after 11^{ab}.

13 °) G5 गृह्यतां (for क्रियतां). Ks अत्र स°; K4 B Dn Ds Ds-8.10 Ca उपसं; D1 तव स°; D2 उपसंभारः; Ds. 4.9 सं (Ds अ) वसंभारः; T1 M मधुसंहारः; T2 G1.2 धर्मसं; Gs-5 अथ स° (for मम संहारः) Cd cites संहारः

(as in text). — °) Ks Ds. 4.9 मन्यते द्विज (Ks भवान्). T2 G2 मन्यसे द्विज गालव.

14 Before 14, K4 Ds. 4.9 S ins. नारद उ° (resp. नारदः). — °) Gs. 5 सुमतिः (for स मुनिः).

15 °) Ks Ds. 4.9 वर° (for नर°). — °) D2 पुत्रकं (for आत्मजम्).

16 °) B1. 2.4 प्रतिपूज्य च; B3 लभ्य च; M4 नन्दयन्. — °) G1 सुखम् (for सुतम्).

17 °) S जातो (for ततो). — °) Ds D10 वसुसंभवः; S सत्तमः; Ca. d मत्तरः (as in text). — °) K1.2 Ds Ds. 4.9.10 Ca. d प्रभो (for प्रख्यो). — °) K1.2 B (except B4) Ds. 8 सं (for स). S सर्वभूतवरः (T1 G4 वसु) प्रदः.

18 °) Gs. 5 चरन् (for पुनर्). — °) K1 (before corr.) B2 Dn2 Ds2 Ds प्रीतिमानसं; T2 G2 प्रीतिमानिवं.

19 °) K1 बले; Ks. 4 B Dn Ds Ds. 6.7.10 बालो (for बाल-). — °) B1. 2.4 Ds. 4.9 नृप° (for नर°). — °) S शुल्कार्थम् (for भिक्षार्थम्).

20 Before 20, S ins. नारदः. — °) T2 G2 तस्य वचनं

११५

C. 3. 8950
B. 3. 117. 1
K. 3. 117. 1

गालव उवाच ।

महावीर्यो महीपालः काशीनामीश्वरः प्रभुः ।
दिवोदास इति ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः ॥ १तत्र गच्छावहे भद्रे शनैरागच्छ मा शुचः ।
धार्मिकः संयमे युक्तः सत्यश्चैव जनेश्वरः ॥ २

नारद उवाच ।

तमुपागम्य स मुनिर्न्यायतस्तेन सत्कृतः ।
गालवः प्रसवस्वार्थं तं नृपं प्रत्यचोदयत् ॥ ३

दिवोदास उवाच ।

श्रुतमेतन्मया पूर्वं किमुक्त्वा विस्तरं द्विज ।
काङ्क्षितो हि मयैषोऽर्थः श्रुत्वैतद्विजसत्तम ॥ ४
एतच्च मे बहुमतं यदुत्सृज्य नराधिपान् ।(for सत्यवचने). — ^b) T₂ G₂ स्थित्वा सत्ये (for स्थितः स्थित्वा). T₁ G₁ M_{1.2} तु (for च).21 ^a) S तु (for च). D₈ दीप्ता; D₁₀ दत्ता (for दीप्ता). — ^c) S (except G₄) कुमारिका ततो (for कुमारी कामतो).22 ^a) T₁ G₄ मम (for तावत्). — ^d) K₁ जने; K₅ D_{7.10} नरे (for प्रजे).Colophon missing in D₅; K₅ om. it. — *Sub-parvan*: K_{2.8} B_{1.8} D₁ D₈ D_{7.10} M₃₋₅ भगवद्गीता; to it all except M₃₋₅ add गालवचरित. K_{1.4} B_{2.4.5} D₂ D_{1-4.6.9} T₁ G_{1.5} M_{1.2} (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. — *Adhy. name*: G₅ माधवीप्रथमप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₆ 7 (=107); D₇ T₂ G₄ M_{1-8.5} 117; T₁ G_{1.2.5} 118; G₅ M₄ 116. — *S'loka no.*: D₁ 22.

115

1. K₅ G_{8.4} om. the ref. T₁ G_{1.5} M नारदः (for गालव उ). — ^a) S (by transp.) महीपालो महावीर्यः (G₅ प्राज्ञः).2 ^a) K_{1.5} D_{2-4.7.9} शमयुक्तश्च; K₂ सत्ययुक्तश्च; D₁₀ संयमयुतः; T₂ G_{2.5} M संयमे युक्तः. K₅ स ते रूपसमो भर्ता. — ^d) K₅ सत्यवाक्यं. K₄ B D₁ D₈ D_{6.8} सत्ये चैव; D₁₀ सत्यवक्ता (for सत्यश्चैव). K_{1.2.5} D_{1.8.4.7.9} धनेश्वरः; D₈ नरे.

मामेवमुपयातोऽसि भावि चैतदसंशयम् ॥ ५

स एव विभवोऽस्माकमश्नानामपि गालव ।

अहमप्येकमेवास्मां जनयिष्यामि पार्थिवम् ॥ ६

नारद उवाच ।

तथेत्युक्त्वा द्विजश्रेष्ठः प्रादात्कन्यां महीपतेः ।

विधिपूर्वं च तां राजा कन्यां प्रतिगृहीतवान् ॥ ७

रेमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यथा रविः ।

स्वाहायां च यथा वह्निर्यथा शच्यां स वासवः ॥ ८

यथा चन्द्रश्च रोहिण्यां यथा धूमोर्गया यमः ।

वरुणश्च यथा गौर्यां यथा चन्द्र्यां धनेश्वरः ॥ ९

यथा नारायणो लक्ष्म्यां जाह्नव्यां च यथोदधिः ।

यथा रुद्रश्च रुद्राण्यां यथा वेद्यां पितामहः ॥ १०

3 K (except K₄) D₇ S (except T₂ G₂) om. the ref. — ^b) T₁ G_{1.4} गालवः (for न्यायतः). — ^c) T₂ G₂ प्रसवस्वार्थः. — ^d) K_{1.2} B_{1.8.5} D_{1-1.9} G₈ M₄ पर्यचोदयत्; K₈ पर्यनोद; K₅ D₇ प्रत्यनोद.4 ^a) G_{8.5} M सर्व (for पूर्व). — ^c) K_{1.2.5} B₇ D₇₋₉ T₂ G_{1.4.5} मम (for मया). S एव (for एषः). — ^d) K_{8.4} B D (except D_{8.4.9}) एव (for एतद्).5 K₅ om. 5^{ab}. — ^c) D₁₀ अन्यान्याम् (for मामेवम्) K₅ D₇ प्रतियातो (for उपयातो).6 K₅ om. 6^{ab}. — ^b) K₄ D_{2-4.7.9} अस्ति (for अपि). B_{1.2.4} अश्नानां द्विजसत्तम. — ^c) K_{1.2.5} D_{1.2.7.8} एतस्यां (for एवास्मां).7 K_{8.4} B D (except D_{7.8}) om. the ref. — ^{ad}) K₈ B_{2.4.5} D_{1.9} G₈ M₈ विधिपूर्वा. K₅ D₈ D₁₀ G₆ transp. राजा and कन्या.8 ^a) K_{1.2} D_{1.7.8.10} T₁ G_{1.4} तस्यां स (by transp.); K₅ G₈ च तस्यां; D₈ तस्यां च. D_{8.4.9} रेमे तस्यां कुरुश्रेष्ठ. — K₅ om. 8^a-17^d. — ^d) D₁ शतक्रतुः (for स वासवः).9 K₅ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) D₁₀ हि चंद्रो (for चन्द्रश्च). — ^b) B_{1.8.5} D₇ धूमोर्गयां; M धूमोर्गयां. K₄ D₁ D_{2-3.8.9} जर्मिला (K₄ शामला)यां यथा यमः; G_{8.5} धूमोर्गयां यथा च. — ^d) D_{8.4.9} om. च. D₂ D_{7.10} वृद्ध्यां; T G corrupt (for चर्च्यां).10 K₅ om. 10 (cf. v.l. 8). — ^a) D₁ transp. यथा and नारायणो. — G₈ om. 10^b-12^a. — After 10^{ab}, G₄ ins. 460*. — ^d) T₁ G_{1.4} सरस्वत्यां; T₂ G₂

११६

C. 5. 8981
B. 5. 116. 1
K. 5. 116. 1

नारद उवाच ।

तथैव सा श्रियं त्यक्त्वा कन्या भूत्वा यशस्विनी ।
माधवी गालवं विप्रमन्वयात्सत्यसंगरा ॥ १
गालवो विमृशन्नेव स्वकार्यगतमानसः ।
जगाम भोजनगरं द्रष्टुमौशीनरं नृपम् ॥ २
तमुवाचाथ गत्वा स नृपतिं सत्यविक्रमम् ।
इयं कन्या सुतौ द्वौ ते जनयिष्यति पार्थिवौ ॥ ३
अस्यां भवानवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च ।
सोमार्कप्रतिसंकाशौ जनयित्वा सुतौ नृप ॥ ४
शुल्कं तु सर्वधर्मज्ञ हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
एकतःश्यामकर्णानां देयं मह्यं चतुःशतम् ॥ ५
गुर्वर्थोऽयं समारम्भो न ह्यैः कृत्यमस्ति मे ।
यदि शक्यं महाराज क्रियतां मा विचार्यताम् ॥ ६

चरित. — *Adhy. name:* Gs M माधवीद्वितीयप्रदानं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): Ds 8
(= 108); D1 T2 G4 M1-2. 5 118; T1 G1. 2. 5 119; Gs
M4 117. — *Sloka no.:* Ks 33; Dn1 19; Dn2 20;
Ds 21.

116

1 ^a) B Dn Ds Ds. 4. 4, 8-10 तं; D2 [अ]सौ (for
सा). — ^a) Ks B अश्रयात्; Ds. 4. 9 Ms अन्वगात् (for
अन्वयात्). K (except K4) Gs सत्यसंगता; D2 (before
corr.) सत्यसंगतं; D10 सत्यसंगता; Gs as in text.

2 ^a) K1 Ds एष (for एव). — ^a) K1. 2. 5 D7. 10
नगरे. — ^a) B2 D10 उशीनरं (for औशी^०). D2 वहुं
नृपमुशीनरं.

3 ^a) T1 G1. 4 स (for अथ). T2 G2 M [अ]भिगत्वा;
Gs [अ]भिगम्या (for [अ]थ गत्वा). Gs संगम्य (for
गत्वा स). Ds. 4. 9 M2 च; T1 G1. 4 तु; Gs अथ (for स).
— ^b) D1 Gs. 5 M1 भूपतिं; D7 नृपं तं; T G1. 2. 4 M1
(*sup. lin.*). 2. 5. 5 भूपते. S (except Gs. 4 M1) सत्य-
विक्रम. — Before 3rd, Gs. 5 ins. गालवः. — ^a) T2 G2
पार्थिव.

5 Ks om. 5 (along with 4th). — ^a) K1-8 Ds. 7
शुल्केन; Ds. 4. 9 शुल्कानां (for शुल्कं तु). — ^a) D1 transp.
देयं and मह्यं. K2 S देहि (for देयं).

अनपत्योऽसि राजर्षे पुत्रौ जनय पार्थिव ।
पितृन्पुत्रप्लवेन त्वमात्मानं चैव तारय ॥ ७
न पुत्रफलभोक्ता हि राजर्षे पात्यते दिवः ।
न याति नरकं घोरं यत्र गच्छन्त्यनात्मजाः ॥ ८
एतच्चान्यच्च विविधं श्रुत्वा गालवभाषितम् ।
उशीनरः प्रतिवचो ददौ तस्य नराधिपः ॥ ९
श्रुतवानस्मि ते वाक्यं यथा वदसि गालव ।
विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्प्रवणं हि मनो मम ॥ १०
शते द्वे तु ममाश्चानामीदृशानां द्विजोत्तम ।
इतरेषां सहस्राणि सुबहूनि चरन्ति मे ॥ ११
अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि गालव ।
पुत्रं द्विज गतं मार्गं गमिष्यामि परैरहम् ॥ १२
मूल्येनापि समं कुर्या तवाहं द्विजसत्तम ।

6 ^a) K1. 2. 5 D7 हि तैः (for ह्यैः). — ^a) Ds. 4. 9
यदि दास्यसि मे राजर्षे. — ^a) Dn Ds D1. 6. 7 अविचारितं;
T G1. 3-5 M मा विचारणा; Gs अविचारणा (for मा
विचार्यताम्).

7 ^b) Bs Ds G4 पार्थिवौ. — ^a) Ds. 4. 9 तेन (for
पितृन्). T2 G2 तेन पुत्रप्लवेन. — ^a) T2 G2 ह्यात्मानं
(for आत्मानं).

8 ^a) Ds. 4. 9 प्रजा^० (for पुत्र^०). — ^a) Ks B2. 4. 5 D
(except Ds. 4. 9) M1. 8 यथा (for यत्र). D1 अपुत्रकाः
(for अनात्मजाः). K1. 2 Ds यत्र गच्छन्त्यनात्मजाः.

9 ^a) Ks द्विजस्य च (for नराधिपः).

10 ^a) K1. 2 कार्यं; Ks D7 कामं (for चाक्यं). — Ks
om. 10th-15th; Gs om. 10th. — ^a) K2 चित्र (for ब्रह्मन्).
— ^a) K4 D2 प्रमाणं; Ds प्रबलं; M2 प्रपञ्चं (for प्रवणं).
Ds. 8 बलं (for मनो). B1. 2. 4 मनो हि प्रवणं मम.

11 Ks om. 11 (cf. v.l. 10); Gs om. 11th. — ^a)
of. 5. 114. 8. Ks S transp. सुबहूनि and चरन्ति. B2
बहूनि च (for सुबहूनि). K1 (before corr.) वसन्ति;
Bs Ds. 4. 9 च सन्ति (for चरन्ति). T1 G4 अपि (for मे).

12 Ks om. 12 (cf. v.l. 10). — ^a) Ds-4 पुत्रवद्विजः;
T2 G1. 2 द्विज पुत्रं (by transp.). — ^a) D1 चरिष्यामि प^०.

13 Ks om. 13 (cf. v.l. 10). — ^a) Ds. 4. 9 मौल्ये^०
(for मूल्ये^०). — ^a) K1. 2 D7 पदार्थे. — ^a) K1. 2 Ds
समर्थो (for समार्थो). D1 समार्थो नार्थतो गतः; S समार्थो

पौरजानपदार्थं तु ममार्थो नात्मभोगतः ॥ १३ ॥
 कामतो हि धनं राजा पारक्यं यः प्रयच्छति ।
 न स धर्मेण धर्मात्मन्युज्यते यशसा न च ॥ १४ ॥
 सोऽहं प्रतिग्रहीष्यामि ददात्वेतां भवान्मम ।
 कुमारीं देवगर्भाभासकपुत्रभवाय मे ॥ १५ ॥
 तथा तु बहु कल्याणमुक्तवन्तं नराधिपम् ।
 उशीनरं द्विजश्रेष्ठो गालवः प्रत्यपूजयत् ॥ १६ ॥
 उशीनरं प्रतिग्राह्य गालवः प्रययौ वनम् ।
 रेमे स तां समासाद्य कृतपुण्य इव श्रियम् ॥ १७ ॥

कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निर्झरेषु च ।
 उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषूपवनेषु च ॥ १८ ॥
 हर्म्येषु रमणीयेषु प्रासादशिखरेषु च ।
 वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च ॥ १९ ॥
 ततोऽस्य समये जज्ञे पुत्रो बालरविप्रभः ।
 शिविर्नाम्नाभिविख्यातो यः स पार्थिवसत्तमः ॥ २० ॥
 उपस्थाय स तं विप्रो गालवः प्रतिगृह्य च ।
 कन्यां प्रयातस्तां राजन्ष्टृणान्विनतात्मजम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

नारद उवाच ।

गालवं वैनतेयोऽथ ग्रहसन्निदमब्रवीत् ।

दिष्ट्वा कृतार्थं पश्यामि भवन्तमिह वै द्विज ॥ १ ॥
 गालवस्तु वचः श्रुत्वा वैनतेयेन भाषितम् ।

C. 5. 4003
B. 5. 119. 2
K. 5. 119. 2

(Gs. 4 *स्मा) नात्मभोगिनः.

14 Ks om. 14 (cf. v.l. 10). — ^a) D₁ कामात्मा (for कामतो). — ^b) D₁ कामतो; D₇ कामात्मा (for पारक्यं). — ^c) Ds. 4. 9 (by transp.) स न; T₂ G₂ स च. K_{1. 2} D_{1. 2. 7} धर्मज्ञ (for धर्मात्मन्). — ^d) T G_{2. 4} श्रेय^०; G_{2. 5} मन^० (for यज्ञ^०). — D₁₀ S [अ]पि (for न). D₁₀ G_{2. 5} Ms-5 वा (for च).

15 Ks om. 15 (cf. v.l. 10). — ^b) K_{2. 4} B₂ M एतां (for एतां). — T₂ om. 15^c-17^d; G₂ om. 15^c-17^b.

16 T₂ G₂ om. 16 (cf. v.l. 15). — ^a) D₁₀ इति (for तु). Ks Dn D₁ बहुधा कन्यां (for बहु कल्याणं). — ^c) D₂ उशीनरः. B₄ D₈ G₂ नरश्रेष्ठः; D₂ द्विजश्रेष्ठ. — D₈ om. 16^d-17^a. — ^d) D₂ गालवं.

17 G₂ om. 17; T₂ om. 17^{ab}; D₂ om. 17^a (cf. v.l. 15, 16). — ^a) Ks D₇ उशीनरे प्रदायेमां. — ^c) M_{1. 2} *गम्य (for *साद्य).

18 Ks om. 18^c-19^d; D₈ om. 18^{cd}. — ^c) G_{2. 5} च; M₂ [अ]पि (for वि).

20 D₁ om. 20^a-21^b (along with 19^{cd}). — ^a) Ds. 8 अस्यां (for अस्त्य). — ^c) Ks D₈ S (except G₂) नामाभि (G₂ *थ) विख्यातो; K₄ नामेति वि^०; B₂ नाम्नाति^०; B₈ नाम तु वि^०; B₈ Ds. 4. 9 नाम (B₈ *न्ना) सुवि द्यातो. — ^d) Dn Ds₂ पार्थिवस (Dn₂ *व उ) त्तम. K₂ रूपवान्यः

स पार्थिवः.

21 D₁ om. 21^{ab} (cf. v.l. 20). — ^a) Dn₁ S (except T₂ G₂) च (for स). K₂ तां (for तं). — ^b) S तां (for च). — ^c) S प्रायाच्च तं (G₂ प्रायच्छ तां; M₂ प्रायास तां) (for प्रयातस्तां). — ^d) T G_{1. 2} विनतासुतं (for *त्मजम्). D₈ गरुडं पततेश्वरं.

Colophon missing in D₆; Ks Ds. 4. 9 om. it. — *Sub-parvan*: K_{1. 8} B₈ D₇ G₁ भगवद्भानु; to it all except K₁ add गालवचरित. K_{2. 4} B_{1. 2. 4. 5} Dn Ds D_{1. 2. 8-10} T₁ G₂ M (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. — *Adhy. name*: G₂ M माधवीनृतीय (G₂ adds here प्र) दानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₃ 107; D₇ T₂ G₂ M_{1-3. 5} 119; T₁ G_{1. 2. 5} 120; G₂ M₄ 118. — *S'loka no.*: Dn D₈ 21.

117

1 D₆ om. 1^{ab}. — ^{cd}) K₂ transp. कृतार्थ and भवन्तं.

2 ^b) K₂ D₇ वैनतेयस्य. — ^c) D₇ तु; M₄ तं (for तद्). — ^d) K₂ D₇ एव (for अस्त्य). K₂ S (except G₂ M_{1. 2}) हं; Ds. 4. 9 तु (for हि).

G. 5. 4003
B. 5. 118. 2
K. 5. 118. 2

चतुर्भागावशिष्टं तदाचख्यौ कार्यमस्य हि ॥ २
सुपर्णस्त्वब्रवीदेनं गालवं पततां वरः ।
प्रयत्नस्ते न कर्तव्यो नैष संपत्स्यते तव ॥ ३
पुरा हि कन्यकुब्जे वै गाथेः सत्यवतीं सुताम् ।
भार्यार्थेऽवरयत्कन्यामृचीकस्तेन भाषितः ॥ ४
एकतःश्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
भगवन्दीयतां मह्यं सहस्रमिति गालव ॥ ५
ऋचीकस्तु तथेत्युक्त्वा वरुणस्यालयं गतः ।
अश्वतीर्थे हयाल्लब्ध्वा दत्तवान्पार्थिवाय वै ॥ ६
इष्ट्वा ते पुण्डरीकेण दत्ता राज्ञा द्विजातिषु ।
तेभ्यो द्वे द्वे शते क्रीत्वा प्राप्तास्ते पार्थिवैस्तदा ॥ ७
अपराण्यपि चत्वारि शतानि द्विजसत्तम ।
नीयमानानि संतारे हुतान्यासन्वितस्तथा ।
एवं न शक्यमग्राप्यं प्राप्तुं गालव कर्हिचित् ॥ ८
इमामश्वशताभ्यां वै द्वाभ्यां तस्मै निवेदय ।
विश्वामित्राय धर्मात्मन्पद्भिरश्वशतैः सह ।
ततोऽसि गतसंमोहः कृतकृत्यो द्विजर्षभ ॥ ९

गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णसहितस्ततः ।
आदायाश्चांश्च कन्यां च विश्वामित्रमुपागमत् ॥ १०

गालव उवाच ।

अश्वानां काङ्क्षितार्थानां पडिमानी शतानि वै ।
शतद्वयेन कन्येयं भवता प्रतिशृङ्खताम् ॥ ११
अस्यां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकास्त्रयः ।
चतुर्थं जनयत्वेकं भवानपि नरोत्तम ॥ १२
पूर्णान्येवं शतान्यष्टौ तुरगाणां भवन्तु ते ।
भवतो ह्यनृणो भूत्वा तपः कुर्या यथासुखम् ॥ १३

नारद उवाच ।

विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवं सह पक्षिणा ।
कन्यां च तां वरारोहामिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ १४
किमियं पूर्वमेवेह न दत्ता मम गालव ।
पुत्रा ममैव चत्वारो भवेयुः कुलभावनाः ॥ १५
प्रतिह्वामि ते कन्यामेकपुत्रफलाय वै ।
अश्वाश्चाश्रममासाद्य तिष्ठन्तु मम सर्वशः ॥ १६
स तथा रममाणोऽथ विश्वामित्रो महाद्युतिः ॥

3 ^b) Ks. 4 B D (except D7-9) T2 G1 चदतां (for पततां). B3 D2 वरं. — ^d) K1. 2 D3. 4. 8. 9 एव (or एष).

4 ^a) B T1 G1 कन्यकुब्जे; D8 G8-5 M कन्या. — ^c) K5 Dn1 D82 भार्यार्थं. K5 D82 वरयत्; Dn1 रमयत्; D3. 4. 9 T2 G2 वरयन् (for वरयत्). K4 भावार्थं वरयामास.

7 ^a) D19 S पौंडरीकेण; Ca as in text. — ^c) Ks. 4 D2 दत्त्वा; S कृत्वा (T2 हत्वा) (for क्रीत्वा). — ^d) K1-3. 5 B3. 5 D8 D2-4. 7. 9 प्राप्तास्ते; K4 Dn D8 प्राप्ते तैः (for प्राप्तास्ते). K3 पार्थिवोत्तमैः (for वैस्तदा). B3 Dn D8. 8 G3. 4 सदा; D10 त्रिभिः (for तदा).

8 ^d) K4 T2 G2. 5 ततस्ततः; D2-4. 9 G8 हुतस्तथा; D7. 10 T1 G1 हुतस्ततः (for वित्तस्तथा). — ^f) K5 D7 केन° (for कर्हि°).

9 ^b) M1 (inf. lin. as in text). 8-5 असौ (for तसौ). — T2 G2 om. 9-10^b. — ^c) D2-4. 9. 10 G3. 5 M1. 2 ततो विगत°. — ^f) K3-5 B Dn D8 D1-4. 6-9 द्विजोत्तम; D10 भवानपि; M1. 3 द्विजर्षभः.

10 T2 G2 om. 10^{ab}. — ^a) K1. 2. 5 B3 D1 T1 G3-5 तु (for तं). — ^b) K1 D2-4. 8. 9 T1 तदा; G8 तथा

(for ततः).

11 Most MSS. om. the ref. — ^b) K1 D1. 2 G5 ते; K2 च; T G1-4 मे (for वै). — ^c) D3. 4. 9 शतद्वयकृते कन्या.

12 ^c) K1. 2 जनयस्त्रैकं; D81 D8. 10 यत्वेवं; T2 G2 यस्त्रैकं. — ^d) K1 (before corr.). 4 B D (except D3. 4. 7. 9) T2 G2 M2. 8 नरोत्तम.

13 ^a) K1 B3 Dn3 D1. 2. 9 T2 G1. 2. 4 एव; D3. 4. 9 इह (for एवं). — ^b) K2 Dn3 तुरगाणां. K5 D3 D10 मे (for ते).

14 All MSS. om. the ref. 1 — ^b) D3. 4. 9 transp. सह and पक्षिणा. — ^d) D1 इदं वचनमब्रवीत्. Ca. d. 9 oite इदमिति (as in text).

15 K2 om. 15. — ^a) G3. 5 किमर्थं. — ^b) D3. 4. 9 transp. न and मम. — ^d) S (except M2) भवेयुः. K5 कुलसाधनाः; D3. 4. 7. 9 G3 पावनाः.

16 ^b) K4 B पुत्रभावय; G5 पुत्रोन्नवाय. — ^d) N (except K1. 2) चरंतु (for तिष्ठन्तु).

17 ^b) B3 मतिः; D2 मुनिः (for युतिः). — K3 om. (hapl.) 17-18^b. — ^c) D3. 4. 9 G8 आत्मार्थं (for

आत्मजं जनयामास माधवीपुत्रमष्टकम् ॥ १७
जातमात्रं सुतं तं च विश्वामित्रो महाद्युतिः ।
संयोज्यार्थैस्तथा धर्मैरश्वैस्तैः समयोजयत् ॥ १८
अथाष्टकः पुरं प्रायात्तदा सोमपुरप्रभम् ।
निर्यात्य कन्यां शिष्याय कौशिकोऽपि वनं ययौ ॥ १९
गालवोऽपि सुपर्णेन सह निर्यात्य दक्षिणाम् ।
मनसाभिप्रतीतेन कन्यामिदमुवाच ह ॥ २०

जातो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथापरः ।
सत्यधर्मरतश्चान्यो यज्वा चापि तथापरः ॥ २१
तदागच्छ वरारोहे तारितस्ते पिता सुतैः ।
चत्वारश्चैव राजानस्तथाहं च सुमध्यमे ॥ २२
गालवस्त्वभ्यनुज्ञाय सुपर्णं पन्नगाशनम् ।
पितुर्निर्यात्य तां कन्यां प्रययौ वनमेव ह ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

नारद उवाच ।

स तु राजा पुनस्तस्याः कर्तुकामः स्वयंवरम् ।
उपगम्याश्रमपदं गङ्गायमुनसंगमे ॥ १
गृहीतमाल्यदामां तां रथमारोप्य माधवीम् ।

पूर्यदुश्च भगिनीमाश्रमे पर्यधावताम् ॥ २
नागयक्षमनुष्याणां पतत्रिमृगपक्षिणाम् ।
शैलद्रुमवनौकानामासीत्तत्र समागमः ॥ ३
नानापुरुषदेशानामीश्वरैश्च समाकुलम् ।

C. 5. 4029
B. 5. 120. 4
K. 5. 150. 4

आत्मजं). — ^a) D₂-4.9 G₈ माधव्यां पुत्रमष्टकं; T₁ G₁.4 पुत्रमष्टकनामकं; T₂ G₂ माधव्यामेकपुत्रकं.

18 K₂ om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^b) K₈ B (except B₆) D_n D_s D₂.6.8.10 'मुनिः' (for 'द्युतिः'). — ^c) T G₁.2.4 कामैः (for धर्मैः). — ^d) K₄.5 D₂-4.7 transp. अश्वैः and तैः.

19 ^b) D₉ G₈ M (M₁ inf. lin. as in text) तथा (for तदा).

20 ^a) B D_n D₁.3.4.6.10 [अ]तिप्रतीतेन; D₂ हि प्रती^a; T₂ G₈-5 M [अ]भिप्रणी^a; G₂ [अ]पि प्रणी^a; Ca. d as in text. — ^d) T G₁.2.4 तां (for ह).

21 ^b) K₁.2 M₂-5 तथा; K₈ D₇ भूयः; D₁₀ T G M₁ तव (for स्वया). K₁.2 तव (for तथा). D₈.4.9 तथारूप-स्त्वयापरः. — ^c) K₁.2 धर्मसत्यरतः; K₄ धर्मसत्यपरः; G₈ सत्यधर्मपरः; Ca as in text. — ^d) D₁₀ भवे (for चापि). K₈ तव; Ca तथा (as in text).

22 ^a) K₁.2 T₂ G₈.5 तथा^a; K₂ अथा^a (for तदा^a). — ^c) G₈.5 M भर्तार^a (for चत्वार^a). — ^d) B₈-5 D_n D₁.7 transp. अहं and च.

In D_n2, the portion of the text from st. 23 up to st. 14 of adhy. 120 is lost on a missing fol. (96).

23 ^b) K₁ M (except M₁) पन्नगाशिनं. — After 23^{ab}, D₂-4.9 ins.:

462* गालवः प्रययौ शीघ्रं ययातिं नहुपाध्वजम् ।

— ^a) K₈ पितुर्निवेद्य; D₂-4.9 तस्मै समर्प्य. D_n1 D₈ transp. तां and कन्यां. — ^d) K₈ D₈.4.9 च; K₄.5 D₇.8 G₈ हि (for ह). D₁₀ प्रययौ तपसे वनं.

Colophon missing in D_n2 D₅. — Sub-parvan: K₈.5 B₁.8 D_n1 भगवद्दान, followed by गालवचरित. K₁.2.4 B₂.4.5 D₈ D₂-4.6-10 T₁ G₁.2.5 M (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. K₆ D₈.4.7.9 cont. समाप्त. — Adhy. name: K₁.2 अष्टको-त्यन्ति; G₈ M ऋणनिर्यातनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₈ G₈ M₄ 119; D₈ 9 (=109); D₇ T₂ G₄ M₁-3.5 120; T₁ G₁.2.5 121. — S'loka no.: K₈ 36; D_n1 D₈ 24.

118

This adhy. is missing in D_n2 (cf. v.l. 5. 117. 23).

1 ^a) K₁ G₈ उपगम्य; G₈ उपगम्य (as in text). — ^d) K₁.2.5 D₇ गांगयामुनं.

2 ^a) K₄ D₈.4.6.8.9 पूर्यदो^a (for पूर्यदु^a). — ^d) D₈.4.9 पर्यधावत.

3 ^b) K₄ B D_n1 D₈ D₁.6.8 नंधर्वमृग^a; D₈.4.9 सिद्धांतां स दिवौकसां.

C. 5. 4029
B. 5. 120. 4
K. 5. 120. 4

ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च समन्तादावृतं वनम् ॥ ४
निर्दिश्यमानेषु तु सा वरेषु वरवर्णिनी ।
वरानुत्क्रम्य सर्वास्तान्वनं वृतवती वरम् ॥ ५
अवतीर्य रथात्कन्या नमस्कृत्वा च बन्धुषु ।
उपगम्य वनं पुण्यं तपस्तेपे ययातिजा ॥ ६
उपवासैश्च विविधैर्दीक्षाभिर्नियमैस्तथा ।
आत्मनो लघुतां कृत्वा बभूव मृगचारिणी ॥ ७
वैदूर्याङ्कुरकल्पानि मृदूनि हरितानि च ।
चरन्ती शृण्णमुख्यानि तित्कानि मधुराणि च ॥ ८
स्रवन्तीनां च पुण्यानां सुरसानि शुचीनि च ।
पिबन्ती वारिमुख्यानि शीतानि विमलानि च ॥ ९
वनेषु मृगराजेषु सिंहविप्रोषितेषु च ।

4 Ks om. 4^a-5^b. — ^a) N (mostly) °देयानां.
D10 तदा सुरुपैर्वैश्व दानवैश्च तपस्विभिः. — After 4^{ab};
Ds. 4. 9 repeat 1st. — °) S ऋषिभिश्च महाभागैः. — ^a)
D2 संकुलं; T G आकुलं (for आवृतं).

5 Ks om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^a) K1. 2 B2 T2 G2
च सा; D2 (by corr.), 2. 4. 9. 10 G2. 4 तदा; G2 तथा
(for तु सा). — ^a) K2. 8 B4 Dn2 Ds. 8 transp.
वनं and वरं.

6 ^b) N (Dn2 missing) T2 G2 M1. 2 नमस्कृत्य.
— °) K (except K4) D7 दिव्यं (for पुण्यं).

7 °) Ds. 4 दत्त्वा (for कृत्वा). — ^a) Ds2 वनचारिणी;
Ds लघु; D10 वतं.

8 Ks T2 om. (hapl.) 8^a-11^b. — ^a) K1-3 D2
वैदूर्याङ्कुरं; B Ds. 4. 9. 10 T1 G1 वैदूर्याङ्कुरं. — °) K1. 2 D1
शृण्णमुख्यानि; Ks B. (except B2) Dn1 Ds. 4. 6. 8-10
शृण्णसस्यानि; Ds D7 शृण्णसस्यानि; D2 शृण्णपुण्यानि; M
तृणमुख्यानि. Cd cites शृण्णं. — ^a) T1 G1. 2. 4 स्निग्धां
(for तित्कां).

9 Ks T2 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) K4 पूज्यानां; B2
G2. 5 मुख्यां (for पुण्यां). — ^b) D10 सुशृङ्गानि (for
सुरसां). K1. 2 D7 शुभानि; S (T2 om.) लघुं (for
शुचीं). — Gs om. (hapl.) 9^{cd}. — ^a) D2 G2
विविधानि (for विमं).

10 Ks T2 om. 10 (cf. v.l. 8). — ^a) B2 वासेषु;
D10 युक्तेषु; Ca. d °राजेषु (as in text). Cs cites
मृगराजः. S (T2 om.) वनेष्वमृतकल्पेषु. — ^b) K4 B
Ds. 4. 6. 9 व्याघ्रं; S (T2 om.) सिंहविप्रोषितेषु. Ca. d. 8

दावाग्निविप्रमुक्तेषु शन्येषु गहनेषु च ॥ १०
चरन्ती हरिणैः सार्धं मृगीव वनचारिणी ।
चचार विपुलं धर्मं ब्रह्मचर्येण संवृता ॥ ११
ययातिरपि पूर्वेषां राज्ञां वृत्तमनुष्ठितः ।
बहुवर्षसहस्रायुरयुजत्कालधर्मणा ॥ १२
पूरुर्यदुश्च द्वौ वंशौ वर्धमानौ नरोत्तमौ ।
ताभ्यां प्रतिष्ठितो लोके परलोके च नाहुषः ॥ १३
महीयते नरपतिर्ययातिः स्वर्गमास्थितः ।
महर्षिकल्पो नृपतिः स्वर्गाग्र्यफलभुग्विभुः ॥ १४
बहुवर्षसहस्राख्ये काले बहुगुणे गते ।
राजर्षिषु निषण्णेषु महीयःसु महर्षिषु ॥ १५
अवमेने नरान्सर्वान्देवानृषिगणांस्तथा ।

cito सिंहविप्रोषितेषु. — Gs om. (hapl.) 10^{cd}. — °)
Ks. 4 B (except B2) °विप्रमुक्तेषु; S (T2 Gs om.)
दावाग्निं. Ca cites विप्रमुक्तेषु, Cd विप्रमुक्तेषु.

11 Ks T2 om. 11^{ab} (cf. v.l. 8). — °) T2 G2
विपुलान्वर्तमानं.

12 ^a) K4 G2 सर्वे (for पूर्वैः). — ^b) K1 B2
S (except T2 G2) वृत्तिम् (for वृत्तम्). — °) Dn1
Ds. 8 °सहस्राते; Gs. 8 °सहस्राणि. — ^a) K1-4 D2-4. 6. 8
अयुज्य (K2 °व्य)त; K2 D7 संयुक्त; B Dn1 D2 युयुजे.

13 ^a) K4 D2 transp. द्वौ and वंशौ. K2 वंश्यौ; Ks
Dn1 Ds D2-4. 6. 10 °शे; T2 G2 °शं (for °शौ). — ^b)
K2. 5 T G2 M1 वर्धयानौ; K4 °यंतौ; M2-6 °यंतौ. — °)
Ds T1. 2 (by corr.) G (except G2) प्रतिष्ठिते. — ^a)
Ks Ds. 4. 7. 8. 10 परलोकेषु; T1. 2 (by corr.) G1. 8. 4 M
(except M4) नर (M1 sup. lin. सुर)लोके च.

14 ^a) Ks. 4 B (except B2) Dn1 D2-4. 6 T2 G1. 2. 4
महीयते; Ks D7 न हीयते; Gs विसार्यते; Ca. d as in text.
— °) K (except K4) Ds. 4. 7-9 राजर्षिः (for नृपतिः).
— ^a) Ks स्वर्गस्य फलं.

15 ^a) S अथ (for बहु). — ^b) K1. 6 D7 G2. 4. 5
°गणे; K2 °तिथे (for °गुणे). — °) T1 देवर्षिं (for
निषण्णे). Ks स राजर्षिषु निविष्टेषु (hypermetric).
— ^a) Ds2 D2 T G (except G4) M2 महीयत्सु. K4 B
Dn1 D1. 6. 10 महर्षिषु.

16 ^a) D2-4. 6 नृपान् (for नरान्). — ^b) Ks (sup.
lin.) G2. 4 तदा (for तथा).

17 D1. 8 om. (hapl.) 17^{ab}. — ^b) K4 B1. 8. 4 D2

ययातिर्मूढविज्ञानो विस्मयाविष्टचेतनः ॥ १६
ततस्तं बुबुधे देवः शक्रो बलनिषूदनः ।
ते च राजर्षयः सर्वे धिग्धिगित्येवमब्रुवन् ॥ १७
विचारश्च समुत्पन्नो निरीक्ष्य नहुपात्मजम् ।
को न्वयं कस्य वा राज्ञः कथं वा स्वर्गमागतः ॥ १८
कर्मणा केन सिद्धोऽयं क वानेन तपश्चितम् ।
कथं वा ज्ञायते स्वर्गे केन वा ज्ञायतेऽप्युत ॥ १९

एवं विचारयन्तस्ते राजानः स्वर्गवासिनः ।
दृष्ट्वा पप्रच्छुरन्योन्यं ययातिं नृपतिं प्रति ॥ २०
विमानपालाः शतशः स्वर्गद्वाराभिरक्षिणः ।
पृष्ट्वा आसनपालाश्च न जानीमेत्यथाब्रुवन् ॥ २१
सर्वे ते द्वाष्टतज्ञाना नाभ्यजानन्तं तं नृपम् ।
स मुहूर्तादथ नृपो हतौजा अभवत्तदा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११९

नारद उवाच ।

अथ प्रचलितः स्थानादासनाच्च परिच्युतः ।
कम्पितेनैव मनसा धर्षितः शोकवह्निना ॥ १

म्लानस्रग्भ्रष्टविज्ञानः प्रभ्रष्टमुकुटाङ्गदः ।
विधूर्णन्सस्तसर्वाङ्गः प्रभ्रष्टाभरणाम्बरः ॥ २
अदृश्यमानस्तान्पश्यन्नपश्यंश्च पुनः पुनः ।

C. 5. 4050
B. 5. 121. 3
K. 5. 121. 3

बलनिषूदनः; Gs M बलनिसू (Gs पू)दनः. — ^a) K2.4
D7.10 एनम्; Ds.4.9 एव च (for एवम्). Ks धिगित्येन-
मथाब्रुवन्.

18 ^a) Ds.4.9 वै (for वा), and आस्थितः (for
आगतः).

19 ^b) K1.2 Bs D7.10 T2 G2.8.5 चानेन; Ks वा तेन
(for चानेन). — ^c) D10 केन (for कथं). S वि- (for
वा). — ^d) K1.2.5 D7 लोके; D10 कथं (for केन).
Ks B1.8 Ds Ds.4.6.8.9 ज्ञायतेत्युत; K4 युज्यतेत्युत (for
ज्ञायतेऽप्युत). D2 पुनः; D10 [S]पि च; M (except M1)
[S]च्युत (for ऽप्युत).

20 ^b) Ks.4 B Dn1 Ds D1.2.6-8 Gs राजानः. — ^a)
T1 G1.4 नाहुषं (for नृपतिं).

21 ^c) Ks D2-4.9 T1 G1 पृष्ट्वा आ (D2-4.9 पृष्ट्वाश्वा)-
सन्नपालाश्च. — ^d) D10 ते (for अथ). Ds.4.9 न विच इति
तेषुवन्; S न जानीम इति ब्रुं.

22 Ds om. 22. — ^a) Ks तत्; D10 [S]पि (for ते).
Ds.4.9 च (for हि). M (except M2) सर्वे द्वाष्ट-
विज्ञानाः. — ^b) D1 नाभ्यजानन्तथा नृपः; S ययातिं नृपतिं
प्रति (=20^d). — ^c) B (except B2) Gs M1.4 सु-
(for स). T1 G1.4 अपि; T2 G2 इव (for अथ). — ^d)
T1 G1.4 M हतौजाः (for ह). K1-3.5 D2.7 Ms.4
त्वभवत्; K4 B Dn1 Ds Ds.8.10 Ms चाभवत्; D1.8.4.9
Gs.5 M1.2 सोभवत् (for अभवत्). T2 G2.4 हततेजा-
भवत्तदा.

Colophon missing in Dn2 Ds. — *Sub-parvan:*
Ks.5 B1.8 D7.8 भगवद्धान; to it Ks.5 D7 add
ययातिपतन, B1.8.8 गालवचरित. B2.4.5 Dn1 Ds D2.6.10
T1 G1.5 M (all om, sub-parvan name) mention
only गालवचरित; which in Ds D10 is followed by
ययातिपतन, in Gs by उत्तरयायात. K1.2 (likewise om.
sub-parvan name) mention only ययातिपतन; Ds.4.9
mention only यायात. — *Adhy. name:* T1 G1 ययाति-
तपोविचारणं; M ययातिमाधवीतपश्चरणं. — *Adhy. no.*
(figures, words or both): Ds 10 (=110); D7 T2
G4 M1-3.5 121; T1 G1.2.5 122; Gs M4 120.
— *S'loka no.:* Ks 17; Dn1 Ds 22.

119

 This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5.
117. 23).

1 ^a) Ds D7-9 Gs M1-4 प्रचलित (for 'तः). — ^c)
Ks B (except B4) Ds D2.6-8 इव (for एव). — ^d)
B1.2.4 प्रपत्तिष्यन्महीतलं (=3^d).

2 ^a) K4 म्लानश्च भ्रष्टविज्ञानः; Ks म्लानस्रग्भ्रष्टः; Ds
म्लानस्रग्भ्रष्टः; T1 G1.4 म्लानः प्रणष्टः; T2 G2 म्लानः ग्रहष्टः;
Ms-5 म्लान (Ms 'नः) प्रभ्रष्टः. — ^b) Ds.8 प्रभ्रष्टसुदङ्गादः;
Ds प्रनष्टः; T1 G1.4 प्रणष्टः; T2 G2 ग्रहष्टः. S (mostly)
मकुटा. — ^c) K2 विधूर्णन्सस्तः; Ks Ds2 D2-4.8-10
T1 G2 M1.4 विधूर्णन्सस्तः; D7 T2 G1.5 Ms विधूर्णः सस्तः.

C. 5. 40'0
B. 5. 121. 3
K. 5. 121. 3

शून्यः शून्येन मनसा प्रपतिष्यन्महीतलम् ॥ ३
किं मया मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
येनाहं चलितः स्थानादिति राजा व्यचिन्तयत् ॥ ४
ते तु तत्रैव राजानः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।
अपश्यन्त निरालम्बं ययातिं तं परिच्युतम् ॥ ५
अथैत्य पुरुषः कश्चित्क्षीणपुण्यनिपातकः ।
ययातिमब्रवीद्राजन्देवराजस्य शासनात् ॥ ६
अतीव मदमत्तस्त्वं न कंचिन्नावमन्यसे ।
मानेन भ्रष्टः स्वर्गस्ते नार्हस्त्वं पार्थिवात्मज ।
न च ब्रह्मायसे गच्छ पतस्वेति तमब्रवीत् ॥ ७
पतेयं सत्स्विति वचस्त्रिरुक्त्वा नहुपात्मजः ।
पतिष्यंश्चिन्तयामास गतिं गतिमतां वरः ॥ ८
एतस्मिन्नेव काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान् ।
चतुरोऽपश्यत् नृपस्तेषां मध्ये पपात सः ॥ ९
प्रतर्दनो वसुमनाः शिविरौशीनरोऽष्टकः ।
वाजपेयेन यज्ञेन तर्पयन्ति सुरेश्वरम् ॥ १०

तेषामध्वरजं धूमं स्वर्गद्वारमुपस्थितम् ।
ययातिरुपजिघ्रन्वै निपपात महीं प्रति ॥ ११
भूमौ स्वर्गे च संबद्धां नदीं धूममयीं नृपः ।
स गङ्गामिव गच्छन्तीमालम्ब्य जगतीपतिः ॥ १२
श्रीमत्स्ववभृथाभ्येषु चतुर्षु प्रतिबन्धुषु ।
मध्ये निपतितो राजा लोकपालोपमेषु च ॥ १३
चतुर्षु हुतकल्पेषु राजसिंहमहाभिषु ।
पपात मध्ये राजर्षिर्ययातिः पुण्यसंक्षये ॥ १४
तमाहुः पार्थिवाः सर्वे प्रतिमानमिव श्रियः ।
को भवान्कस्य वा बन्धुर्देशस्य नगरस्य वा ॥ १५
यक्षो वाप्यथ वा देवो गन्धर्वो राक्षसोऽपि वा ।
न हि मानुषरूपोऽसि को वार्यः काङ्क्षितस्त्वया ॥ १६

ययातिरुवाच ।

ययातिरस्मि राजर्षिः क्षीणपुण्यश्च्युतो दिवः ।
पतेयं सत्स्विति ध्यायन्भवत्सु पतितस्ततः ॥ १७

— Ks om. 2^d-3^d. — ^a) Ds. 4. 9 °वरणांबरः.

3 Ks om. 3rd (of. v.l. 2). — ^b) T Gs. 2. 4 अदृश्यः;
Gs न पश्यन्; M (except Ms) अदृश्यन् (for अपश्यन्).
— ^c) Ks [अ]पतिष्यतः; S प्रापतस् (for प्रपतिष्यन्).
K1. 2. 5 D7 Gs. 5 महीतले.

4 4th = (var.) 5. 111. 7th. — ^b) Ds. 4. 8. 0 कर्म-
दूषणं; S स्वर्गः. — ^c) T1 Gs. 4. 4 ह्यः; T2 Gs M [अ]भ्यः;
Gs [अ]प्यः (for व्यः).

5 ^a) Dr तत्र (for ते तु). Ks Ds. 4. 7. 0 T2 Gs
राजानं (for नः). — ^a) Dn1 Ds Ds. 8 transp. ययातिं
and तं. Ks ययातिं परितश्च्युतं.

6 ^a) Ks Gs. 5 अभ्येत्य; Bs तत्रेत्य; Ds अथान्यः;
a few MSS. अभेत्य (for अभ्येत्य). — ^b) K1. 5 °पुण्यं
विपातकः; K2 °पुण्यं निपातकः; Ds °पुण्यं विपातकः; K4 Ds
S °पुण्यं (Ds °पुण्यः) निपातितं. — ^c) Ds. 4. 9 शासनं
(for नात्).

7 Ks om. 7. — ^b) K1. 2 Dn1 Ds. 7. 9 T1 Gs किंचित्;
Ca कंचित् (as in text). Ds अभिमन्यसे; D7 इव मः;
Ca अवमः (as in text). — ^c) Gs transp. भ्रष्टः and
स्वर्गः. Ds. 4. 8 नष्टः (for भ्रष्टः). K1. 2 स्वर्गादि (for
स्वर्गस्ते). — ^f) K1 Gs. 5 Ms तपस्व (for पतस्व). Dr
एवंम् (for तम्).

9 ^b) S नैमिषे (for नैमिषे). — ^a) B D (except
Ds. 4. 9; Dn2 missing) T1 Gs-5 ह (for सः).

10 B2 om. 10-12. — ^c) M1 चाजिमेधेन.

12 B2 om. 12 (of. v.l. 10). — ^a) Ds संनद्धां;
T Gs °बाधां; G1 M1 (inf. lin. as in text). 4 °बंधां
(for °बद्धां). — ^b) D10 नावं (for नदीं). D1 धूमयतीं;
Gs. 6 मूलमयीं. K (except Ks) B D (except D1. 2. 7;
Dn2 missing) इव; T2 नृप. — ^c) K1. 2 B2 गंगामिव;
Ks. 4 Dn1 Ds D1. 4. 6-8 गंगां गाम्; Ks B1. 4. 6 गंगे गाम्;
D10 गंगायाम् (for स गङ्गाम्). K1. 2 B2 च (for इव).

13 ^a) K4 Ds. 8 T Gs Ms (inf. lin.) Ca अवभृथा-
भेषु; Gs °ख्येषु; Ms-5 °केषु. — ^b) G1. 4 प्रीतबंधुषु; Gs. 6
M1 (inf. lin. as in text). 2-5 प्रियः; Gs प्रीतिः; all
comm. as in text. — ^c) K2. 5 B D (except
Ds. 4. 9. 9; Dn2 missing) Ms. 4 सः (for च). M1. 2
लोकपालसमेषु च.

14 ^a) K1 हुतकालेषु; Ks ब्रह्मकल्पेषु.

15 ^b) Ks-5 B D (except Dr; Dn2 missing)
दीप्यमानमिव श्रिया (Ks °यः). Ca. d cito प्रतिमानं (as
in text). — ^c) K Ds-4. 6. 8 Gs च (for वा).

16 ^a) K1. 2. 4 Ds. 4. 0 यदि (for [अ]प्यथ). Dr
यक्षोसि यदि वा देवः; S यक्षो विद्याधरो देवः. — ^c) Ks. 4

राजान ऊचुः ।

सत्यमेतद्भवतु ते काङ्क्षितं पुरुषर्षभ ।

सर्वेषां नः क्रतुफलं धर्मश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ १८

ययातिरुवाच ।

नाहं प्रतिग्रहधनो ब्राह्मणः क्षत्रियो ह्यहम् ।

न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने ॥ १९

नारद उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु मृगचर्याक्रमागताम् ।

माधवीं प्रेक्ष्य राजानस्तेऽभिवाद्येदमब्रुवन् ॥ २०

किमागमनकृत्यं ते किं कुर्मः शासनं तव ।

आज्ञाप्या हि वयं सर्वे तव पुत्रास्तपोधने ॥ २१

तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा माधवी परया मुदा ।

पितरं समुपागच्छयति सा ववन्द च ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

दृष्ट्वा मूर्ध्ना नतान्पुत्रांस्तापसी वाक्यमब्रवीत् ।

दौहित्रास्तव राजेन्द्र मम पुत्रा न ते पराः ।

इमे त्वां तारयिष्यन्ति दिष्टमेतत्पुरातनम् ॥ २३

अहं ते दुहिता राजन्माधवी मृगचारिणी ।

मयाप्युपचितो धर्मस्ततोऽर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ २४

यस्माद्राजन्नराः सर्वे अपत्यफलभागिनः ।

तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान्यथा त्वं वसुधाधिप ॥ २५

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे शिरसा जननीं तदा ।

अभिवाद्य नमस्कृत्य मातामहमथाब्रुवन् ॥ २६

उच्चैरनुपमैः स्निग्धैः स्वरैरपूर्य मेदिनीम् ।

मातामहं नृपतयस्तारयन्तो दिवश्च्युतम् ॥ २७

अथ तस्मादुपगतो गालवोऽप्याह पार्थिवम् ।

तपसो मेऽष्टभागेन स्वर्गमारोहतां भवान् ॥ २८

C. 5. 4077
B. 5. 121. 28
K. 5. 121. 29

B D (except D_{7.8}; D₂₂ missing) काङ्क्षते (for काङ्क्षितः).

17 T₂ om. (hapl.) 17-18. — ^b) K D_{1-4.7-9} T₁ transp. च्युतः and दिवः. — ^d) D_{3.4.9} त्वतः; G₆ त्वहं (for तत्तः).

18 T₂ om. 18 (of. v.l. 17). D₂ राजर्षयः (for राजान ऊ°). — ^b) K₅ D₇ भरत° (for पुरुष°).

19 ^b) D₁₀ [S]स्मि (for हि). — ^c) K_{2.8} D_{3.4.9} तु (for च). — ^d) K_{1.2} निवासने.

20 A few MSS. om. the ref. — ^b) D₂ समागतं; D_{3.4.9} क्रियागतां; D₁₀ स्वेच्छया व्यक्तिमागतां. — ^c) K_{2.4} D₅ D₁₀ M₂ प्राप्य (for प्रेक्ष्य). — ^d) G_{1.4} om. ते. G_{3.5} एवम् (for इदम्).

21 ^b) M₃₋₅ शासनात् (for नं). — ^c) K₄ आज्ञापय; D₂ आशां देहि; G₃ वृणीमहि (for आज्ञाप्या हि).

22 ^a) D_{3.4.9} वचनं (for भाषितं). — ^c) D₂ गम्य (for गच्छत्). — ^d) D₂ पार्थिवोत्तमं; T₂ G₂ अभिवाद्य च (for सा ववन्द च).

23 ^a) K₄ B_{1.3.4} D₁ D₅ D_{6.10} स्पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). K_{2.4.5} B_{1.3.4} D₁ D₅ D_{6.10} मूर्ध्नि तान्; D₁ सर्वोन्नतान्; D₂₋₄ T₂ G_{1.2} मूर्धनतान् (for मूर्ध्ना नतान्). G₃ तांस्तु (for पुत्रान्). — ^d) D₂ तपस्विनः; S Ca न ते परे; Cd न ते पराः (as in text). — ^f) K₂₋₄ B D₁ D₅ D_{2-4.6} G_{1.2.5} M₁ (inf. lin. as in text). ^g इष्टम् (for दिष्टम्). K₁₋₄ B_{2.4.5} D₅ D_{2-4.6.8.9} (and all comm.) पुरातने;

D₂₁ D₁ पुरातनैः.

24 ^d) T₂ G_{2.8} M तदर्थं. G₁ संप्र° (for प्रति°).

25 ^a) K₄ तात (for राजन्). — ^b) B₃ भागिनश्च ये; D₂ फलहेतवः; G₁ ह्यपत्यफल°.

27 ^a) D₂ पदैः (for पमैः). — ^b) D_{3.4.9} स्वरैरमर-सनिभं. — ^d) T₂ G_{2.5} नभ° (for दिव°). — After 27, T G read 5. 120. 18, repeating it in its proper place (G₃ reads it here only!).

28 ^a) D_{3.4.9} T₂ G_{1.2.3} [अ]कस्मात्; T₁ G_{3.6} कस्मात् (for तस्मात्). — ^c) D₅ [S]पि (for मे). D₂₂ अर्व°; Ca. d. s अष्ट° (as in text). D₇ तपसोऽष्टभागेन. — ^d) T G_{2.8} आरोहताद् (for हतां).

Colophon missing in D₂₂ D₅. — Sub-parvan:

B_{1.8} D₁ D₇ M_{1.2} भगवद्भान; to it B_{1.8} D₁ M_{1.2} add गालवचरित, D₇ ययातिपतन. K₄ B_{2.4.5} D₅ D_{2.6.10} T₁ G_{1.5} (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित; which in D₅ D₁₀ is followed by ययातिपतन. K_{1.8} (likewise om. sub-parvan name) mention only ययातिपतन; D_{3.4.9} mention only यायात; D₅ only ययातिपतन. — Adhy. name: G_{2.5} M ययाति-स्वर्गपतनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₅ 11 (= 111); D₇ T₂ G₄ M_{1-3.6} 122; T₁ G_{1.2.5} 123; G₃ M₄ 121. — S'loka no.: D₂₁ 29; D₅ 30; D₁₀ 27.

C. 5. 4078
B. 5. 122.1
K. 5. 122.1

नारद उवाच ।

प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथ सद्भिस्तैर्नरपुंगवः ।
ययातिर्दिव्यसंस्थानो बभूव विगतज्वरः ॥ १
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ।
दिव्यगन्धगुणोपेतो न पृथ्वीमस्पृशत्पदा ॥ २
ततो वसुमनाः पूर्वमुच्चैरुच्चारयन्वचः ।
ख्यातो दानपतिर्लोके व्याजहार नृपं तदा ॥ ३
प्राप्तवानसि यल्लोके सर्ववर्णेष्वर्हया ।
तदप्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ४
यत्फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत्फलम् ।

120

In Dn₂, st. 1-14 are missing (cf. v.l. 5. 117. 23).

1 ^b S (except G₈) सदैः (for सद्भिः). Dn₁ T₂ G_{1.2} पुंगवैः. — D_{2.4.8.9} G₈ M (see below) ins. after 1^{ad}; T G_{1.2.4.5}, after 1^{ad}.

463* समारोहं नृपतिरस्पृशन्वसुधातलम् ।

— K₂ om. 1^c-2^b; G₈ M om. 1^{ad}. — °) K₅ संस्थानात्; D₁₀ (by corr.) संस्थाने. — After 1, D₂ ins.:

464* नारद उवाच ।

प्रत्युज्जगाम तं स्थानं देवलोकं नराधिपः ।

अस्याप्य दिव्यसंस्थानं बभूव विगतज्वरः ।

2 K₂ om. 2^{ad} (cf. v.l. 1). — D₁ दिव्यमालांबरधरः; S दिव्याम्बरधरो दिव्यः. — ^b) = (var.) 1. 26. 45^b; 76. 5^d. — °) S खलोपेतः. — ^a) K₁ D_{1.7} तदा (for पदा). D_{2-4.9} S पृथिवीमस्पृशन्निव (D_{2-4.9} G₄ नृपः).

3 K₅ om. 3-14. — ^{ab}) D_{2m.3.4.9} चोच्चैर (for पूर्वम्), and पूर्वम् (for उच्चैर). T₁ G_{1.4} उच्चावचं (for उच्चारयन्). — ^a) B₃ D₈ D₁₀ M₅ नृपः; D₂ वचः (for नृपं).

4 K₅ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^a) = 7^a. D_{2.4.9} G₂ चं (for यत्). — ^b) K₄ अगर्हितं (for अगर्हया). D₁₀ सर्ववर्णसमर्हणात्. — °) G₈ दानानि; M₂ तवापि (for तदपि). D₈ अहं ते (for अथ च). D₁₀ तदप्यहं प्रदास्यामि; T G_{1.2.5} तच्चाप्यहं प्रदास्यामि; G₄ तदप्यहं प्रदास्यामि; M₁ तच्चाहं ते च दास्यामि. — ^a) = 5^d, 7^d.

5 K₅ Dn₁ (hapl.) om. 5 (cf. v.l. 3); D₁ om. (hapl.) 5-7. D₂ reads 5 after 7. — °) K_{1.2} D₉

यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ५
ततः प्रतर्दनोऽप्याह वाक्यं क्षत्रियपुंगवः ।
यथा धर्मरतिर्नित्यं नित्यं युद्धपरायणः ॥ ६
प्राप्तवानसि यल्लोके क्षत्रधर्मोद्धव यशः ।
वीरशब्दफलं चैव तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ७
शिविरौशीनरो धीमानुवाच मधुरां गिरम् ।
यथा बालेषु नारीषु वैहार्येषु तथैव च ॥ ८
संगरेषु निपातेषु तथापञ्चसनेषु च ।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे तेन सत्येन खं व्रज ॥ ९
यथा प्राणांश्च राज्यं च राजन्कर्म सुखानि च ।

तत् (for यत्). K_{1.2} D₈ G₂ आदाय (for आधाने). — ^a) = 4^d, 7^d. — After 5, T₂ ins. 465*.

6 K₅ D₁ om. 6 (cf. v.l. 3, 5). — °) K_{1.2} यथा धर्मपतिर; K₄ अथ धर्मरतो; D_{2-4.9} G₂ क्षत्रधर्मरतिर; T₁ G_{1.3-5} M क्षत्रधर्मरतो; T₂ धर्मक्षत्ररतिर. T₂ G_{2.5} om. 6^a-7^a. — ^a) K₂ B_{1.8} D₁ यथा (for नित्यं). K₂ B_{1.8} धर्मः; D_{2-4.9} यज्ञं (for युद्धं).

7 K₅ D₁ om. 7 (cf. v.l. 3, 5); T₂ G_{2.5} om. 7^a (cf. v.l. 6). — 7^a = 4^a. — ^b) B_{2.4.5} Dn₁ D₈ D_{9.10} क्ष (D₁₀ क्षा) व्रजोन्नवं. — °) D_{2.4.9} परं (for फलं). — ^a) = 4^d, 5^d. — After 7, D₂ reads 5. D_{2.4.8.9} S ins. after 7 (T₂, after 5):

465* यथा धर्मरतिर्नित्यं तेन सत्येन खं व्रज ।
[cf. 9^{ad}. — D_{2.4.8} तथा धर्मरतिर; D₉ तथा धर्म रतिर; G₅ नीता (for नित्यं). D_{2.4.8.9} संग्रहम्; G₆₋₈ खं व्रजे (for खं व्रज)]. — Thereafter G₂ reads 11.

8 K₅ om. 8 (cf. v.l. 3). T₂ reads 8-9 after 12. — °) K_{1.2} D₁ T G_{1.2.5} [अ]पीमाम्; D_{2.4.9} वीरः (for धीमान्). — °) T₁ transp. बालेषु and नारीषु. G₂ नारीणां (for पु). — ^a) T₂ G_{1.2.5} वैवाह्येषु; all comm. as in text. D_{2.4.9} रथे (D₉ ते)षु (for तथैव). D₁₀ वैहार्य-समयेषु च.

9 K₅ om. 9 (cf. v.l. 3). For transp. in T₂ cf. v.l. 8. — ^b) B₂ D₈ M₄ यथा (for तथा). D_{2-4.8.9} G₂₋₅ M च व्रजसनेषु; T G_{1.2} [अ]तिव्यसं (for [आ]पन्नं). — ^a) = 10^d, 11^d, 14^d.

10 K₅ om. 10 (cf. v.l. 3). For transp. in T₂ cf. v.l. 8. — ^a) D₂ (by corr.), 8.4.9 अर्थ (for यथा).

त्यजेयं न पुनः सत्यं तेन सत्येन खं व्रज ॥ १०
 यथा सत्येन मे धर्मो यथा सत्येन पावकः ।
 प्रीतः शक्रश्च सत्येन तेन सत्येन खं व्रज ॥ ११
 अष्टकस्त्वथ राजर्षिः कौशिको माधवीसुतः ।
 अनेकशतयज्वानं वचनं प्राह धर्मवित् ॥ १२
 शतशः पुण्डरीका मे गोसवाश्च चिताः प्रभो ।
 क्रतवो वाजपेयाश्च तेषां फलमवामुहि ॥ १३
 न मे रत्नानि न धनं न तथान्ये परिच्छदाः ।
 क्रतुष्वनुपयुक्तानि तेन सत्येन खं व्रज ॥ १४
 यथा यथा हि जल्पन्ति दौहित्रास्तं नराधिपम् ।

तथा तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा दिवं ययौ ॥ १५
 एवं सर्वे समस्तास्ते राजानः सुकृतैस्तदा ।
 ययातिं स्वर्गतो भ्रष्टं तारयामासुरञ्जसा ॥ १६
 दौहित्राः स्वेन धर्मेण यज्ञदानकृतेन वै ।
 चतुर्षु राजवंशेषु संभूताः कुलवर्धनाः ।
 मातामहं महाप्राज्ञं दिवमारोपयन्त ते ॥ १७

राजान ऊचुः ।

राजधर्मगुणोपेताः सर्वधर्मगुणान्विताः ।
 दौहित्रास्ते वयं राजन्दिवारोह पार्थिव ॥ १८

C. 5. 4096
B. 5. 122. 13
K. 5. 122. 13

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि विशालधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

Ds. 4. 9 वा (for the second च). — ^b) K1. 2 D1. 3. 4. 7. 9
 राज्यकर्म; Ks Bs D2 M राजकर्म; K1 B1. 5 राजन्काम; B1. 2
 राजन्धर्म; T1 G1. 2. 3. 5 राजधर्म; Gs यथा धर्मः. — ^c) S त्वहं
 (for पुनः). — ^d) = 9^d, 11^d, 14^d.

11 Ks om. 11 (cf. v.l. 3); Ds Gs om. (hapl.)
 11; T1 om. (hapl.) 11-14. G1 reads 11 (with v.l.)
 after 465*, and repeats it here. — ^a) S (T1 Gs
 om.): धर्मोयं (for मे धर्मो), and मे यमः (for पावकः).
 — ^c) B Dn1 Ds D1. 10 प्रीतः शतक्रतुश्चैव; Ds प्रीतः
 क्रतुशतेनैव. — ^d) = 9^d, 10^d, 14^d. D2-1. 9 ततो (D2 था)
 राजन्दिवं व्रज.

12 Ks T1 om. 12 (cf. v.l. 3, 11). — ^c) B5 यज्वा
 च; D10 मखं; T2 G1 M यज्वा तं. — ^d) B2. 4 Dn1 Ds
 D6-8. 10 नाहुयं (for वचनं). B2. 4 Dn1 D6. 8 प्राप्य (for
 प्राह). — After 12, T2 reads 8-9.

13 Ks T1 om. 13 (cf. v.l. 3, 11). — ^a) S
 (except M5; T1 om.) पौंडरीकाः. — ^b) K4 B Dn1 Ds
 D1. 6. 8. 10 G4 M1 चरिताः; D7 च कृताः; G5 रचिताः
 (for च चिताः). K1-3 Bs विभोः; Ds मम; D10 मया
 (for प्रभो). D2-2. 9 अश्वमेधा ह्यनेकशः. — ^c) K4 वाजि-
 मेवाश्च; D10 वाजपेयाद्याः.

14 Ks T1 om. 14 (cf. v.l. 3, 11). — ^d) = 9^d,
 10^d, 11^d. — After 14, D2 ins.:

466* यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तेन सत्येन वै व्रज ।

15 Dn2 resumes! — ^a) Gs. 6 M च (for हि).
 D10 यथा यथावद्व्योतिः. — ^c) K1 ययौ (for गतः).
 Ds तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा स्वर्गं गतस्तु वै.

16 ^a) K4 B1. 8 Ds Gs समस्ताः; D1 समानाः; D10
 समेताः; Gs. d समस्ताः (as in text). — ^b) D10 दौहित्राः
 (for राजानः).

17 D10 om. 17-18. — ^a) Ks D1-4. 7. 9 T2 G2. 8. 8
 M दौहित्रास्तेन. S पुण्येन (for धर्मेण). — ^b) K (except
 K4) D2-4. 7. 9 दानयज्ञकृतेन वै (Ks D7 च). — ^c) D1
 कुलवर्धनाः. — Ks om. 17^d. — ^e) B5 प्राज्ञाः (for
 प्राज्ञ). — ^f) Ks B1-3 T G M1 मारोपयन्ति ते; K4
 मारोपयन्तदा.

18 Ds. 10 om. 18 (cf. v.l. 17). T G read 18
 (for the first time) after 5. 119. 27, and repeat
 it here (in Gs only there is no repetition). — ^b)
 S सत्यधर्मगुणान्विताः (T1 G1. 4 परायणाः). — ^d) B1. 2. 4
 आरोहतां भवान् (for आरोह पार्थिव).

Colophon missing in Ds; Ks om. it. — Sub-
 parvan: B1. 8 Dn D7. 8 Gs भगवद्यान; to it B1. 8
 Dn Gs add गालवचरित, D1 ययातिपतन, Ds गालवचरिते
 ययातिपतन. K4 B2. 4. 5 Ds D1. 2. 6. 10 Tr G1 M (all
 om. sub-parvan name) mention only गालवचरित.
 K1-3 (likewise om. sub-parvan name) mention
 only ययातिपतन, Ds. 4. 9 only ययात. — Adhy. name:
 D1 ययातिस्वर्गारोहणं; T1 G1 M ययातिदौहित्रप्रशंसनं; Gs
 ययातिपुनःस्वर्गारोहणं. — Adhy. no. (figures, words or
 both): Ds 12 (= 112); D1 T2 G1 M1-3. 5 123; T1
 G1. 2. 5 124; Gs Ma 122. — S'loka no.: Dn 18;
 Ds 19.

C. 5. 4097
B. 5. 128. 1
K. 5. 128. 1

नारद उवाच ।

सद्भिरारोपितः स्वर्गं पार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः ।
अभ्यनुज्ञाय दौहित्रान्ययातिर्दिवमास्थितः ॥ १
अभिवृष्टश्च वर्षेण नानापुष्पसुगन्धिना ।
परिष्वक्तश्च पुण्येन वायुना पुण्यगन्धिना ॥ २
अचलं स्थानमारुह्य दौहित्रफलनिर्जितम् ।
कर्मभिः स्वरूपचितो जज्वाल परया श्रिया ॥ ३
उपगीतोपनृत्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
प्रीत्या प्रतिगृहीतश्च स्वर्गं दुन्दुभिनिखनैः ॥ ४
अभिष्टुतश्च विविधैर्देवराजर्षिचारणैः ।
अर्चितश्चोत्तमार्धेण देवतैरभिनन्दितः ॥ ५
प्राप्तः स्वर्गफलं चैव तमुवाच पितामहः ।
निर्वृतं शान्तमनसं वचोभिस्तर्पयन्निव ॥ ६
चतुष्पादस्त्वया धर्मश्चितो लोक्येन कर्मणा ।

अक्षयस्तव लोकोऽयं कीर्तिश्चैवाक्षया दिवि ।
पुनस्तवाद्य राजर्षे सुकृतेनेह कर्मणा ॥ ७
आवृतं तमसा चेतः सर्वेषां स्वर्गवासिनाम् ।
येन त्वां नाभिजानन्ति ततोऽज्ञात्वासि पातितः ॥ ८
प्रीत्यैव चासि दौहित्रैस्तारितस्त्वभिहागतः ।
स्थानं च प्रतिपन्नोऽसि कर्मणा स्वेन निर्जितम् ।
अचलं शाश्वतं पुण्यमुत्तमं ध्रुवमव्ययम् ॥ ९
ययातिरुवाच ।
भगवन्संशयो मेऽस्ति कथितं छेत्तुमर्हसि ।
न ह्यन्यमहमर्हामि प्रष्टुं लोकपितामह ॥ १०
बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।
अनेकक्रतुदानौघैरर्जितं मे महत्फलम् ॥ ११
कथं तदल्पकालेन क्षीणं येनासि पातितः ।
भगवन्वेत्थ लोकांश्च शाश्वतान्मम निर्जितान् ॥ १२

121

- 1 " D10 आरोहितः (for आरोपितः). Ks स पुरा
च्यावितः स्वर्गात्. — " Gs Ms पार्थिवो (for "वैर").
2 Ks om, 2, Ks Ms-5 om, (hapl.) 2^{ad}. — " D
T G च सुगन्धिना; M1.2 सुसुगन्धिना (for पुण्य).
3 " B Dn1 Ds D2-4.6.8 आसाद्य (for आरुह्य).
— " Ds S तैर् (for स्वरूप). Ks D7 उपावृत्तो; S उप-
चितैर् (for उपचितो).
4 " B1-3 Dn1 नृत्यश्च; B4.5 नृत्यैश्च. — " T1 G4
प्रीतः. K (except Ks) D2-4.7-10 परिगृहीतश्च. — " D2-4.9
स्वर्गं (for स्वर्ग).
5 Ks om, 5. — " Ds.4.9 देवराज इवामरैः. — " Some MSS. spell अध्येण. Ds.4.9 अर्चितश्चात्र माल्येन.
6 " D10 Ms प्राप्तः (for प्राप्तः). D10 पुनं (for पुन).
— " K1.2.5 Bs D2-4.7-9 G2 निवृत्तः; T1 G1.4 नृपतिः.
Ks शांतमासीनं.
7 Dns om, 7. — " K1-3 B2.3 Dn1 Ds.4.6.8.10
8 (except T1 G1) लोक्येन; Ks लोकेन; Ca. d. 8 लोक्येन
(as in text). — Ks om, 7^c-9^d; D1.9 T2 Gs om,
(hapl.) 7^{ad}. — " D1 (sup. lin. as in text)
तव (for दिवि). — " T1 Gs.4 पूतः (for पुनः). Ks B
Dn1 Ds D1.6.8.10 स्वयैव; K4 Gs Ms-5 स्वयाद्य; Ds.4
स्वयाद्य; T1 G1.8.4 त्वमद्य (for तवाद्य). — " Dn1 S

- (except Gs; T2 Gs om.) स्वकृतेन; D10 सुकृतं तव
(for सुकृतेन). Ds.4 T1 G1.4 एव (for इह). B Dn1
Ds D0.10 विघातितं (for इह कर्मणा).
8 Ks om, 8 (cf. v.l. 7). — " K2.8 Ds वे च
(for येन). D10 नाभ्यजानन्त. — " Ks B Dn1 Ds
D2-4.5-9 Ca अज्ञातोसि; D10 अज्ञेयः; Cd अज्ञात्वासि (as in
text). G1 ततोऽज्ञात्वा निपातितः.
9 Ks om, 9^{ad}. — " B1.2.4 अद्यैव; Bs प्रीत्या च;
T1 G1.4 धार्मिकैः (for प्रीत्यैव). Bs [ए]वापि; D10 वापि;
Ta G2 चापि (for चासि). D10 पुण्यैर्वचोभिर्दौहित्रैः. — " D10
स्वस्थानं (for स्थानं च). — " Ks D7 कर्म (for
पुण्यम्). — " D10 विष्टयैतद् (for उत्तमं). Ks पुण्यमलं-
तमव्ययं; D7 पुण्यमुत्तममव्ययं.
10 " Ks D7 त्वं (for तं). G2 वक्तुम् (for छेत्तुम्).
— " K4 अन्यतमम्; Ds2 M1.8 अन्यमर्हम् (for अन्य-
महम्). — " T1 G1.4 पितामहात्.
11 11^{ab} = 13^{ab}. — " Ks "सहस्रानि; S सहस्रं तु.
— " D7 (sup. lin.) सु- (for मे). Ks S यन्मयो-
पार्जितं फलं.
12 Ks om, (hapl.) 12^a-13^d; Gs om, 12^{ab}. — " T2
दोषेण (for "कालेन). Bs Ds D10 तदनेनैव दोषेण
(=14^a); T1 G2 तदेकैव दोषेण. Gs om, (hapl.)
12^a-14^b. — " Ds.10 T Gs Ms भगवान् (for भगवन्).

पितामह उवाच ।

बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।
अनेकक्रतुदानौघैर्यचयोपार्जितं फलम् ॥ १३
तदनेनैव दोषेण क्षीणं येनासि पातितः ।
अभिमानेन राजेन्द्र धिक्कृतः स्वर्गवासिभिः ॥ १४
नायं मानेन राजर्षे न बलेन न हिंसया ।
न शास्त्रेण न मायाभिलोको भवति शाश्वतः ॥ १५
नावमान्यास्त्वया राजन्नवरोत्कृष्टमध्यमाः ।
न हि मानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति समः कश्चित् ॥ १६
पतनारोहणमिदं कथयिष्यन्ति ये नराः ।
विषमाण्यपि ते प्राप्तास्तरिष्यन्ति न संशयः ॥ १७

नारद उवाच ।

एष दोषोऽभिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

निर्वन्धतश्चातिमात्रं गालवेन महीपते ॥ १८
श्रोतव्यं हितकामानां सुहृदां भूतिमिच्छताम् ।
न कर्तव्यो हि निर्वन्धो निर्वन्धो हि क्षयोदयः ॥ १९
तस्मात्त्वमपि गान्धारे मानं क्रोधं च वर्जय ।
संश्लेख पाण्डवैर्वीर संरम्भं त्यज पार्थिव ॥ २०
ददाति यत्पार्थिव यत्करोति
यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।
न तस्य नाशोऽस्ति न चापकर्षो
नान्यस्तदश्नाति स एव कर्ता ॥ २१
इदं महाख्यानमनुत्तमं मतं
बहुश्रुतानां गतरोपरागिणाम् ।
समीक्ष्य लोके बहुधा प्रधाविता
त्रिवर्गदृष्टिः पृथिवीमुपाश्रुते ॥ २२

C. 5. 4120
B. 5. 123. 23
M. 5. 123. 24

D₁₀ वेद लोकान्; T₁ (corrupt) आत्तधानाश्च; T₂ M₁ आस्थ लोकांश्च; G₁ अर्थलोकाश्च; G₂ अर्थलोकांश्च; G₄ आर्थ-लोकां; M₂ आर्थलोकां; M₃ अथ लोकाश्च; M₄ नागलोकाश्च (for वेत्थ लोकांश्च). Ca. d cite आस्थ. — ^a) K₁ D_n M₁ निर्मितान्; D_{2-4.9} चार्चितान्; D_{6.8} चार्जितान् (for निर्जितान्). — After 12, K₄ B D ins.:

467* कथं नु मम तत्सर्वं विप्रनष्टं महाधुते ।

13 13^{abc} = 11^{abc}. — K₅ G₅ om. 13 (cf. v.l. 12); G₂ om. 13^a-14^b. — D_{1-4.6.8.9} G_{4.5} ब्रह्मोवाच (resp. ब्रह्मा) (for पितामह उ°). — ^a) T₂ G_{3.4} सहस्रं तु. — ^a) B_{1.2.4} D₂ अर्जितं ते महत्फलं.

14 G_{2.5} om. 14^{ab} (cf. v.l. 13, 12). — ^a) K₅ तदा तेनैव; D₇ तदल्पेनै°; T₁ G_{1.3.4} M_{1.2} तदेकेनै°; M_{4.5} तदनेनैक°. — 14^b = (var.) 12^b. — ^a) K_{1.2} G₇ G₃ अतिमानेन; K₅ पत°; D_{2-4.9} G₅ अव° (for अभि°).

16 ^{ab}) K₃ B D_n D₈ D_{6.8.10} राजन्नधर्मो°; D_{2-4.9} न्नधरो°; D₇ G₂ न्नावरो°; T₂ न्नापरो°. — K₅ om. 16^{cd}. — ^a) K_{1.2} न हि मानप्रदुष्टानां; T₁ G_{1.4} नाभिमानप्रदग्धानां. — ^a) K_{3.8} B₃₋₅ D_n D_{1-4.6.8.9} शमः (for समः). — K₅ ins. after 16^{ab}; D₇ after 16:

468* ययातेश्चैव राजर्षेः सुहृदां भूतिमिच्छताम् ।
(cf. 19^{ab}).

18 ^a) K_{1.2.5} T₁ G_{1.3.4} [S]तिमानेन; D₂₋₄ हि मानेन; T₂ G_{2.5} [S]तिमानस्य; M [S]भिमानस्य (for

Sभिमानेन). — ^a) K₄ निर्वन्धादतिमात्रं च; B_{1.2.4.5} D_n D₈ D_{1.6} निर्वन्धतातिमात्रं च; B₃ निर्वन्धतोतिमात्रेण; S निर्वन्धनाच्चातिमात्रं.

19 ^b) K_{3.4} B_{3.5} D_n D₈ D_{1.6.8.10} हितम् (for भूतिम्). — ^a) S क्षयावहः (for क्षयो°).

20 ^a) D_{8.4.9} 8 (by transp.) क्रोधं मानं. K_{3.6} D₇ विसर्जय; K₄ D_{2-4.9} च वर्जयन्. — ^a) T₁ G_{1.4} वीरैः; T₂ निलं; G₂ सार्धं (for वीर). — After 20, T G (except G₃) ins.:

469* स भवान्सुहृदो वश्यं वचो गृह्णातु मानृतम् ।

समर्थैर्विग्रहं कृत्वा विषमस्थो भविष्यति ।

T G₂ cont.:

470* वैशंपायनः ।

एवमुक्तो नृपश्रेष्ठ नारदेन सुयोधनः ।

नातिष्ठद्वचने तस्मिंस्ततोन्तस्तस्य तादृशः ।

21 K₅ om. 21-22; G₅ om. 21^{ab}. — ^a) K₄ D_{1.2} ददाति यत्कर्म करोति किञ्चित्. — ^a) D₈ आमोति (for अश्नाति).

22 K₅ (cf. v.l. 21) D_n om. 22. — ^a) K₃ D_{2-4.9} शुभं; B₅ D_n हितं; D₇ महत् (for मतं). — ^b) K_{1.2} गतरोपदोषिणां; K₄ गतदोषरागिणां; D₈ D₁₀ गतरोम°; D₂ मानिनां; G₄ गतकोपरागिणां; Ca as in text. — ^a) K_{1.2} D₈ प्रधावितं; K₃ B₄ D_n D_{1-4.9} प्रधारितं; B_{1-3.5} प्रधारिता; D₇ T G M₁ (inf. lin.) प्रधावतां (G₃ प्रयाति);

O. 5. 4121
B. 5. 124. 1
K. 5. 124. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

भगवन्नेवमेवैतद्यथा वदसि नारद ।

इच्छामि चाहमप्येवं न त्वीशो भगवन्नहम् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततः कृष्णमभ्यभाषत भारत ।

स्वर्ग्यं लोक्यं च मामात्थ धर्म्यं न्याय्यं च केशव ॥ २

न त्वहं स्वयशस्तात क्रियमाणं न मे प्रियम् ।

अङ्ग दुर्योधनं कृष्ण मन्दं शास्त्रातिगं मम ॥ ३

Ca प्रधारितः. Cd cites प्रधारितः. — ^a) T G M₁ (orig.)
पृथिवी तदाश्रिता; M (M₁ inf. lin.) °वीतलाश्रिता.
— After 22, Ds ins.:

471* एतत्पुण्यतमं राजन्ययातेश्वरितं महत् ।

यच्छुस्वा श्रावयित्वा च स्वर्गं यान्ति ह मानवाः ।

Colophon missing in Ds. — Sub-parvan: Ks. 5
B1. 3 Dn Ds D2. 7. 10 T1 G1. 5 M1 भगवद्गीता, followed
in all these MSS. by गालवचरित, except in Ks. 5 D1
which have instead ययातिपतन; the same MSS.
except Dn1 cont. समाप्त. B2. 4. 5 Ds. 5 M2-5 (all
om. sub-parvan name) mention only गालवचरित;
likewise K2. 2 mention only ययातिपतन; all the
above MSS. except B5 cont. समाप्त. — Adhy. name:
Gs ययातिस्वर्गपतनारोहणनिबन्धे प्रश्नोत्तरं; M1 ययातिपतनारो-
हणं; M2-5 पतनारोहणं. — Adhy. no. (figures, words
or both): Ds 13 (= 113); D1 T2 G1 M1-3. 5 124;
T1 G1. 2. 5 125; Gs (by corr.) 115; Gs (before
corr.) M4 123. — S'loka no.: Dn2 22; Ds 25.

122

1 ^b) K2 यथा वदति नारदः. — ^a) K1. 2 T2 G2. 5 M
अप्येतत्; Ks D7 अद्यैव (D7 °व) (for अप्येवं). — ^a) K5
D10 अनीशो (for न त्वीशो).

2 ^b) N कौरवः (for भारत). — ^a) K4. 5 D2. 7 Gs. 5
M (except M5) लौक्यं; T2 G2 मोक्षं (for लोक्यं).
— ^a) T2 धर्ममार्यं; Gs धर्मकार्यं (for धर्म्यं न्याय्यं).

3 ^a) Ds न चाहं; G2. 5 न त्वयं. — After 3^{ab}, T G
ins.:

472* न मंस्यन्ते दुरात्मानः पुत्रा मम जनार्दन ।

[T1 G4 मंस्यन्ते (for मंस्यन्ते).]

अनुनेतुं महाबाहो यतस्व पुरुषोत्तम ।

सुहृत्कार्यं तु सुमहत्कृतं ते स्वाजनार्दन ॥ ४

ततोऽभ्यावृत्य वाष्णोयो दुर्योधनममर्षणम् ।

अब्रवीन्मधुरां वाचं सर्वधर्मार्थतत्त्वचित् ॥ ५

दुर्योधन निबोधेदं मद्राक्यं कुरुसत्तम ।

समर्थं ते विशेषेण सानुबन्धस्य भारत ॥ ६

महाप्राज्ञ कुले जातः साध्वेतत्कर्तुमर्हसि ।

श्रुतवृत्तोपसंपन्नः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ ७

— ^a) K4 Ds असुं; D2 अथ; D2 (acc. m.). 8. 4. 9 लुब्धं;
Ca. d अंग (as in text). — ^a) Ds. 8 (by corr.)
मंत्र (for मन्दं). Gs मंदं मे शासनातिगं.

4 After 4^{ab}, K4 B D (except D1; Ds marg.
acc. m.) ins.:

473* न शृणोति महाबाहो वचनं साधु भाषितम् ।

गान्धार्याश्च हृषीकेश विदुरस्य च धीमतः ।

अन्येषां चैव सुहृदां भीष्मादीनां हितैषिणाम् ।

स त्वं पापमतिं शूरं पापचित्तमचेतनम् ।

अनुशाधि दुरात्मानं स्वयं दुर्योधनं नृपम् ।

[(L. 4) Dn Ds पापमतिकूरः; Ds-4. 9 °मतिं ह्रीवं.

— (L. 5) Ds-4. 9 एनं शधि.]

— ^a) K1. 4. 5 B5 D2-4. 7. 9 च; K2 हि (for तु). — ^a)
Ks. 5 तत् (for ते).

5 Before 5, T1 G (except G4) ins. वैशं. — ^a)
K1. 2. 5 (before corr.) D1. 5 व्यावृत्य; Ds [अ] व्यावृत्य;
D1 T1 G1. 5 M1 (inf. lin.) व्यावृत्य; T2 M2 व्यावृत्य;
Ca अभ्यावृत्य (as in text). — ^b) = 1. 2. 178^d; 5. 123.
1^b; 126. 21^b. — ^a) K4 B2 D2 8 मधुरं वाक्यं. — ^a)
K1 सुक्ष्मां; K2 शृङ्गणां; 8 (except G4) सुक्ष्म- (for सर्व-).

6 Before 6, Ds. 4. 8. 9 T2 ins. कृष्ण उ° (T2 om. उ°);
Ds (marg.) T1 G1. 4 M1 श्रीभगवान्. — Gs om. 6-7.
— ^b) K D2. 7 कुरुन्दन. — ^a) Ks यत्समर्थं; K4
स्वत्समक्षं; K5 B5 Dn Ds. 4 शमार्थं ते (K5 च); Ds D10
शमार्थं तु (D10 ते); T2 G2. 5 M (by transp.) ते समर्थं.
Ca cites समर्थं.

7 Gs om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) K4 B2. 4. 5 Dn
Ds1 Ds. 8 (by corr.) T2 °प्राज्ञ; Ks D7 °प्राज्ञे; D10 °प्राज्ञः
(for °प्राज्ञ). K B1. 3 Ds (acc. m. as in text). 7 जन्म
(for जातः). — 7^d = 1. 1. 85^b.

8 Ks om. 8. — ^a) T1 G1 °चारा (for °स्मानो).

दौष्कुलेया दुरात्मानो नृशंसा निरपत्रपाः ।
 त एतदीदृशं कुर्युर्यथा त्वं तात मन्यसे ॥ ८
 धर्मार्थयुक्ता लोकेऽस्मिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम् ।
 असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ ॥ ९
 विपरीता त्वयं वृत्तिरसकृच्छ्रक्ष्यते त्वयि ।
 अधर्मश्चानुबन्धोऽत्र घोरः प्राणहरो महान् ॥ १०
 अनेकशस्त्वन्निमित्तमयशसं च भारत ।
 तमनर्थं परिहरन्नात्मश्रेयः करिष्यसि ॥ ११
 भ्रातृणामथ भृत्यानां मित्राणां च परंतप ।
 अधर्म्यादयशस्याच्च कर्मणस्त्वं प्रमोक्ष्यसे ॥ १२
 प्राज्ञैः शूरैर्महोत्साहैरात्मवद्विर्वह्नुभ्युतैः ।
 संधत्स्व पुरुषव्याघ्र पाण्डवैर्भरतर्षभ ॥ १३
 तद्धितं च प्रियं चैव धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
 पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामतेः ॥ १४
 कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।\

अथत्थाम्नो विकर्णस्य संजयस्य विशां पते ॥ १५
 ज्ञातीनां चैव भूयिष्ठं मित्राणां च परंतप ।
 शमे शर्म भवेत्तात सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १६
 ह्रीमानसि कुले जातः श्रुतवाननृशंसवान् ।
 तिष्ठ तात पितुः शास्त्रे मातुश्च भरतर्षभ ॥ १७
 एतच्छ्रेयो हि मन्यन्ते पिता यच्छास्ति भारत ।
 उत्तमापद्रतः सर्वः पितुः स्मरति शासनम् ॥ १८
 रोचते ते पितुस्तात पाण्डवैः सह संगमः ।
 सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठ तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ १९
 श्रुत्वा यः सुहृदां शास्त्रं मर्त्यो न प्रतिपद्यते ।
 विपाकान्ते दहत्येनं किंपाकमिव भक्षितम् ॥ २०
 यस्तु निःश्रेयसं वाक्यं मोहान्न प्रतिपद्यते ।
 स दीर्घसूत्रो हीनार्थः पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २१
 यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा प्राप्तमेवाभिपद्यते ।
 आत्मनो मतमुत्सृज्य स लोके सुखमेधते ॥ २२

C. 5. 4145
 B. 5. 124. 24
 K. 5. 124. 24

— °) Ds. 4. 9 तद्; T G1. 2. 4. 5 कः (for ते). Dn1 D2. 8 G4 M एतदीदृशं कुर्युः. — °) S तात वर्तसे (T2 G2 वर्तसे तथा) (for तात मन्यसे).

10 °) T1 G1. 4 लक्ष्यते स्वसकृच्चयि. — °) S अनर्थ° (for अधर्म°). D10 सातु° (for चातु°).

11 K5 B5 om. 11^{ab}. — °) K1. 2 D2 अनेकस्थं तन्नि (D2 स्वनि)मित्तं; K3 अनेकानां त्वं निमित्तं; B (B5 om.) Dn Ds Ds. 4. 6. 8-10 अनिष्टश्चानिमित्तश्च (B2 अनर्थस्य निमित्तस्तु); D7 अनिष्टं चानिमित्तं च; G5 अनेकांस्त्वं यन्निमित्तं. — °) B (B5 om.) Dn Ds Ds. 4. 6. 8-10 न च शक्यश्च (B2 अयशस्यमपि) भारत. — °) D6 तमर्थं तु परित्यज्य. — °) D6 तमनर्थं (for आत्मश्रेयः). K5 D7 स्वात्मश्रेयः करिष्यति.

12 °) G3 अपि (for अथ). T2 G5 transp. भृत्यानां and मित्राणां. T2 G2 चैव भारत (for च परंतप). — °) K5 Dn1 Ds2 D2-4. 9 M3-5 अधर्माद्. G5 अयशस्यश्च. — °) Ds. 8 वि; G3 न (for प्र-).

13 °) K1. 2 G3. 5 M आत्मविद्भिर्; T1 G1. 4 कृतज्ञैश्च. — °) K D2-4. 7. 9. 10 T G (except G3) M1 °व्याघ्रैः (for °व्याघ्र). — °) Ds. 4. 9 तव रोचतां; T2 G2 पुरुषर्षभ (for भरतर्षभ).

14 K5 om. (hapl.) 14^a-51^b. — °) Ds. 4. 9 G1 च धीमतः; T1 महौजसः; T2 G2-5 M महामनः (for

महामतेः).

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 14). — °) A few MSS. बाह्लिकस्य. — °) B2. 4. 5 Dn Ds Ds. 10 विविशते: (for विशां पते).

18 K5 om. 18 (cf. v.l. 14). — °) K4 D2. 10 [5]भि- (for हि). S हि ते (G2 हितं) मन्ये (for हि मन्यन्ते). — °) M5 उत्तमापद्रतः. D2-4 सर्वः; T1 G4 कुर्वन्; T2 G1-3 M पूर्वः; G5 पूर्वः (for सर्वः). — °) S (except G3) स्मरति.

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 14) — °) = 42^b. K1. 2 D10 G3 संगतं; T2 G2. 5 °गतिः (for °गमः). — °) D7 तत्र ते (for तत्तुभ्यं).

20 K5 om. 20 (cf. v.l. 14). — °) D2. 3. 9 न मर्त्यैः (by transp.). — °) M1. 2 विपाके तु. S हिनस्त्येनं.

21 K5 D4 om. 21 (cf. v.l. 14); Ds reads it in marg. sec. m. D1 om. (hapl.) 21^a-22^b.

22 K5 om. 22 (cf. v.l. 14); D1 om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — °) Ds. 4. 9 कृत्वा (for श्रुत्वा). — °) K4 B Dn Ds Ds. 3. 10 प्राक्तदेवाभिपद्यते. — °) K1. 2. 4 D2-4. 7. 9 मानम् (for मतम्). — °) T1 G1. 4 लोकेषु (for स लोके).

23 K5 om. 23 (cf. v.l. 14). — °) D7 यः कामस्य वशं गत्वा. — °) D7 तुष्यति (for मृष्यते). — °) K1. 2

C. 5. 4146
B. 5. 124. 25
K. 5. 124. 25

योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते ।
शृणोति प्रतिकूलानि द्विषतां वशमेति सः ॥ २३
सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते ।
शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो नचिरादिव ॥ २४
मुख्यानमात्यानुत्सृज्य यो निहीनान्निषेवते ।
स घोरापापदं प्राप्य नोत्तरमधिगच्छति ॥ २५
योऽसत्सेवी वृथाचारो न श्रोता सुहृदां सदा ।
परान्वृणीते स्वान्द्वेष्टि तं गौः शपति भारत ॥ २६
स त्वं विरुध्य तैर्विररन्त्येभ्यस्त्राणमिच्छसि ।
अशिष्टेभ्योऽसमर्थेभ्यो मूढेभ्यो भरतर्षभ ॥ २७
को हि शक्रसमाज्ज्ञातीनतिक्रम्य महारथान् ।
अन्येभ्यस्त्राणमाशंसेत्त्वदन्यो भुवि मानवः ॥ २८
जन्मप्रभृति कौन्तेया नित्यं विनिकृतास्त्वया ।

D₁ स (K₂ सु) दीर्घसूत्रो हीनार्थो (= 21^a). — ^a) T₁ G₄ मार्गम् (for वशम्). T₂ G₁. 2. 5 वशः (G₅ 'ध') मेव्यति.

24 K₅ om. 24 (of. v.l. 14). — ^a) D₂ D₃ T₁ G₃. 4 M मतिम् (for मतम्). — ^b) K₁. 2 मनः; G₅ M₃-5 मतौ; G₅ वशे (for मते). — ^c) K₂ B₃ D₅ D₇. 10 शोचन्ति. D₂ व्यसनात्; D₃. 4. 10 व्यसनं.

25 K₅ om. 25 (of. v.l. 14). — ^b) K₄ अति; B₁. 2 D₁ S वि-; D₁ D₂ हि (for the first वि-). — ^c) B₂ D₂-4. 9 सुघोराम्. — ^d) D₃. 4. 9 सोधिगच्छति; G₄. 5 M₃-5 अभिग (M₄ inf. lin. as in text).

26 K₅ om. 26 (of. v.l. 14). — ^a) K₁. 2 मृपाचारो; D₁ वृथा मानी (for वृथाचारो). — ^b) B₁. 2. 4. 5 D_n D₅ D₂. 6. 8. 10 T₁-G₂ सूतां; B₅ D₇ G₃. 4 वचः; D₁ अपि (for सदा). — ^c) M₃. 5 परं (for परान्). M₅ स्वं (for स्वान्). — ^d) D₂-4. 9 शृशं; T₁ G₁. 8-5 भूस्तं; G₂ M भूतं (for तं गौः). Ca. d cite गौः. B (except B₃) D_n D₅ D₆. 8. 8. 10 त्यजं; D₂-4. 9 तपं (for शपं).

27 K₅ om. 27 (of. v.l. 14). — ^a) K₄ D₇. 8 विरुध्यसे (for 'ध्य तैर्').

29 K₅ om. 29 (of. v.l. 14). — ^c) B₅ नैव (for न च). S कुप्यते. — ^d) D₇ धर्मवन्तो (for धर्मात्मानो).

30 K₅ om. 30 (of. v.l. 14). D₅ D₁ om. (hapl.) 30^{ab}; D₃. 4. 9 S read it after 31^{ab}. — ^a) K₃. 4 B D_n D₆. 8. 10 मिथ्याप्रचरितास्; D₃. 4. 9 मिथ्याप्रचलितास्. — ^b) K₄ B₃. 5 D₅ बांधवाः (for पाण्डवाः). — D₅ om. 30^a-32^d. — ^c) D₁ तव; T₁ G₄ यत्तु (for त्वयि). D₃. 4. 9 T₂ G₃

न च ते जातु कुप्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ॥ २९
मिथ्याप्रचरितास्तात जन्मप्रभृति पाण्डवाः ।
त्वयि सम्यग्ब्रह्मवाहो प्रतिपन्ना यशस्विनः ॥ ३०
त्वयापि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ ।
स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ३१
त्रिवर्गयुक्ता प्राज्ञानामारम्भा भरतर्षभ ।
धर्मार्थावनुरुध्यन्ते त्रिवर्गासंभवे नराः ॥ ३२
पृथक्त्वं विनिविष्टानां धर्मं धीरोऽनुरुध्यते ।
मध्यमोऽर्थं कलिं बालः काममेवानुरुध्यते ॥ ३३
इन्द्रियैः प्रसृतो लोभाद्धर्मं विप्रजहाति यः ।
कामार्थावनुपायेन लिप्समानो विनश्यति ॥ ३४
कामार्थौ लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ।
न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वापि कदाचन ॥ ३५

M₃-5 साम्यं; T₁ G₁. 8. 4 सत्वं (for सम्यङ्). K₄ D₅ महात्मानः; G₁. 5 भागाः.

31 K₅ D₅ om. 31 (of. v.l. 14, 30). — ^a) K₄ D₆. 7. 9. 10 वि-; G₅ M (except M₂) हि (for [अ]पि). — After 31^{ab}, D₃. 4. 9 S read 30^{ab}. — ^d) K₁. 8 अभ्यगाः (for अन्वगाः).

32 K₅ D₅ om. 32 (of. v.l. 14, 30). — ^{ab}) K₃. 4 B D_n D₅ D₂-4. 8-10 युक्तः (for 'युक्ताः'), and आरंभः (for आरम्भाः). — ^c) D₃ D₁₀ 'रुंधति'; D₂ (before corr.) 'तप्यते'; D₇ 'रुध्यति'; G₅ 'वर्तते'. K₄ D₁₀ धर्मार्थौ न विरुध्येत.

33 K₅ om. 33 (of. v.l. 14). — ^a) K₁. 8 B D_n D₅ D₂ (before corr.). 8. 4. 8. 10 T₂ (before corr.) पृथक्च; K₄ D₅ पृथक्त्वे (for पृथक्त्तु). D₇ पृथक्पृथक्विनष्टानां; T₂ (by corr.) पृथक्त्वेन निवि-. — ^b) D₂ 'भूयते' (m as in text); D₁₀ 'रुंधते' (for 'रुध्यते'). — D₅ D₇ G₅ om. (hapl.) 33^{ad}. — ^c) M₄. 5 अर्थः (for अर्थ). T₁ G₁ M कलिर्. — ^d) D₁₀ 'रुंधते' (for 'रुध्यते').

34 K₅ om. 34 (of. v.l. 14). — ^a) S इन्द्रिय-; K₅ B D_n D₅ D₁. 6. 8. 10 प्राकृतो; D₂ प्रकृतो; D₅ D₃. 4. 7. 9 प्रसृतैर् (for प्रसृतो). K₄ S बालो (for लोभाद्). — K₄ om. 34^{ab}. — ^b) T₁ G₄ सः (for यः). — D₇ om. (hapl.) 34^d-37^a.

35 K₅ D₇ om. 35 (of. v.l. 14, 34). — ^b) D₅ कुर्व (for चरेत्). — ^c) D₂ T₂ G₃ ऋतेपि (for अपैति).

36 K₅ D₇ om. 36 (of. v.l. 14, 34); D₅ om. 36^{ad}.

उपायं धर्ममेवाहुस्त्रिवर्गस्य विशां पते ।
 लिप्समानो हि तेनाशु कक्षेऽग्निरिव वर्धते ॥ ३६
 स त्वं तातानुपायेन लिप्ससे भरतर्षभ ।
 आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ ३७
 आत्मानं तक्षति ह्येष वनं परशुना यथा ।
 यः सम्यग्वर्तमानेषु मिथ्या राजन्प्रवर्तते ॥ ३८
 न तस्य हि मतिं छिन्द्याद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ।
 अविच्छिन्नस्य धीरस्य कल्याणे धीयते मतिः ॥ ३९
 त्यक्तात्मानं न बाधेत त्रिषु लोकेषु भारत ।
 अप्यन्यं प्राकृतं किञ्चित्किमु तान्पाण्डवर्षमान् ॥ ४०
 अमर्षवशमापन्नो न किञ्चिद्बुध्यते नरः ।
 छिद्यते ह्याततं सर्वं प्रमाणं पश्य भारत ॥ ४१
 श्रेयस्ते दुर्जनात्तात पाण्डवैः सह संगमः ।

तैर्हि संप्रीयमाणस्त्वं सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ ४२
 पाण्डवैर्निर्जितां भूमिं भुञ्जानो राजसत्तम ।
 पाण्डवान्पृष्टतः कृत्वा त्राणमाशंससेऽन्यतः ॥ ४३
 दुःशासने दुर्विपहे कर्णे चापि ससौवले ।
 एतेष्वैश्वर्यमाधाय भूतिमिच्छसि भारत ॥ ४४
 न चैते तव पर्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा ।
 विक्रमे चाप्यपर्याप्ताः पाण्डवान्प्रति भारत ॥ ४५
 न हीमे सर्वराजानः पर्याप्ताः सहितास्त्वया ।
 क्रुद्धस्य भीमसेनस्य प्रेक्षितुं मुखमाहवे ॥ ४६
 इदं संनिहितं तात समग्रं पार्थिवं बलम् ।
 अयं भीष्मस्तथा द्रोणः कर्णश्चायं तथा कृपः ॥ ४७
 भूरिश्रवाः सौमदत्तिरश्वत्थामा जयद्रथः ।
 अशक्ताः सर्व एवैते प्रतियोद्धुं धनंजयम् ॥ ४८

C. 5. 4171
 B. 5. 124. 50
 K. 5. 124. 50

— °) K₄ °मानस्तु; D₂ (by corr.). 3.4 °माने हि; D₈ °मानस्य (for °मानो हि).

37 K₅ om. 37; D₁ om. 37^a (cf. v.l. 14, 34).
 — °) K₄ D₂ (by corr.). 3.4.9 तम्; T₂ G₂ तथा (for तात). — °) D_n D₈₁ D_{7.10} अधि° (for आधि°).

38 K₅ om. 38 (cf. v.l. 14). — °) D₂ (by corr.). 3.4.9 कृत° (for तक्ष°). — °) D₂ श्रिया राजन्; S स्वेषु मिथ्या (for मिथ्या राजन्). — After 38, T G ins.:

474* अमित्रो नातिकर्तव्यो नातिदेयः कदाचन ।

जीवितं ह्यपि दुःखातो न त्यजन्ति कदाचन ।

[(L. 2) T G_{1.2} संत्यजन्ति; G₈ संत्यज्यते (for न त्यजन्ति).]

39 K₅ om. 39 (cf. v.l. 14). — °) D_{n2} transp. तस्य and हि. B₂ D_{8.4.9} मतं (for मतिं). K₁₋₈ न सापन्नमति (K₁ °मभि-) छिद्यात्; S न संपन्नम (T₁ G₄ M₅ °मि) तिछिद्यात्. — °) = 5. 34. 4^a. T G_{1-8.6} M यः स (M_{1.2} यस्तु) (for यस्य). K_{1.2} चेच्छेत्; T₂ G_{1.2} नच्छेत्; G₄ राच्छेत् (for नेच्छेत्). — °) B D_n D_{8.10} अविच्छिन्नमतेरस्य; S अति (G₄ M₃ अधि) छिन्नस्य धी°. — °) T₁ G₄ कल्याणी. T₁ G_{1.4} जायते; G₂ वर्त° (for धीय°). D_{8.4} कल्याणे जीविते सति.

40 K₅ om. 40 (cf. v.l. 14). — °) K₈ B D_n D_{8.4.9-10} आत्मवान्नावमन्येत. — G₅ om. (hapl.) 40°-41^a. — °) K₄ B_{1.2} D_{2-4.7.8} (by corr.). 10 T₁ G₈ M कंचित्; G₄ कश्चित् (for किञ्चित्).

41 K₅ G₅ om. 41 (cf. v.l. 14; 40). — °) D_n जनः (for नरः)! — °) D_{8.4} विद्य°; T₁ G_{1.3.4} M₈₋₅

भिद्य° (for छिद्य°). D₂ [S] स्यात्ततं; D_{8.4.9} घातनं; T₁ G₁ [S] श्याततं; G₄ [S] श्याततं; M_{1.2} [S] स्याततं (for ह्याततं).

42 K_{4.5} om. 42 (cf. v.l. 14). — °) B₂ D_{n1} D₈ वर्जनात्; D_{1.2.10} T G_{1.2.4} दुर्जयै; G₈ दुर्जनैः; Ca. d. n दुर्जनात् (as in text). — °) = 19^b. N (except D₁; K_{4.5} om.; D₈ missing) संगतं (for °मः). D_{8.4.9} om. 42°-43^b. — °) S तैः सह (for तैर्हि सं.). T₂ G_{2.5} तु (for त्वं). — °) D₈ सर्वकामान्.

43 K₅ om. 43; D_{8.4.9} om. 43^{ab} (cf. v.l. 14, 42). — °) K_{1.2} D₈ विजितां; B₃ D₂ C_n निर्मितां (for निर्जितां). — °) B_{1.2.4} पाण्डवैर्विग्रहं कृत्वा.

44 K₅ om. 44 (cf. v.l. 14). — °) S दुष्वहे च (for दुर्विपहे). — °) B₂ [S] यापि सः; D₃ D₁ [S] यापि च; D_{n1} दुष्टे च (for चापि सः). S सकर्णे चा (T G_{1.2.4} वा) पि सौवले.

45 K₅ om. 45 (cf. v.l. 14). — °) D₇ तवैते न च प°. — D₁ om. (hapl.) 45^{bb}; K₄ om. 45°-46^b. — °) T₁ G_{1.4} विक्रमैश्च. K₂ न; D_{n1} वा (for च). K_{1.2} D_{8.4.9} G₅ पर्याप्ताः (for अपर्याप्ताः). — °) G₈ repeats 45^b (for 45^d).

47 K₅ om. 47 (cf. v.l. 14); D_{8.4.9} om. 47^{ab}. — °) K₃ D₈ कृपस्तथा (by transp.).

48 K₅ (cf. v.l. 14) D₁ om. 48. — °) D_{n2} D_{2.10} S (except M_{1.2}) सोमदत्तिः (T₂ G₂₋₅ °सो) (for सौम°).

49 K₅ om. 49 (cf. v.l. 14). — °) K₄ B₄ D_n D_{8.3.10} संख्ये; G₂ श्रीमान् (for क्रुद्धः). — °) K_{1.2} D₇

C. 5. 4172
B. 5. 124. 50
K. 5. 124. 50

अजेयो ह्यर्जुनः क्रुद्धः सर्वैरपि सुरासुरैः ।
मानुषैरपि गन्धर्वैर्मा युद्धे चेत् आधिथाः ॥ ४९
दृश्यतां वा पुमान्कश्चित्समग्रे पार्थिवे बले ।
योऽर्जुनं समरे प्राप्य स्वस्तिमानात्रजेद्गृहान् ॥ ५०
किं ते जनक्षयेणेह कृतेन भरतर्षभ ।
यस्मिञ्जिते जितं ते स्यात्पुमानेकः स दृश्यताम् ॥ ५१
यः स देवान्सगन्धर्वान्सयक्षासुरपन्नगान् ।
अजयत्त्वाण्डवप्रस्थे कस्तं युध्येत् मानवः ॥ ५२
तथा विराटनगरे श्रूयते महद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निर्दर्शनम् ॥ ५३
तमजेयमनाष्टुप्यं विजेतुं जिष्णुमच्युतम् ।
आशंससीह समरे वीरमर्जुनमूर्जितम् ॥ ५४
मद्वितीयं पुनः पार्थ कः प्रार्थयितुमर्हति ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

युद्धे प्रतीपमायान्तमपि साक्षात्पुरंदरः ॥ ५५
बाहुभ्यामुद्धरेद्भूमिं दहेत्क्रुद्ध इमाः प्रजाः ।
पातयेन्निदिवादेवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ ५६
पश्य पुत्रांस्तथा भ्रातृज्जातीन्संबन्धिनस्तथा ।
त्वत्कृते न विनश्येयुरेते भरतसत्तम ॥ ५७
अस्तु शेषं कौरवाणां मा पराभूदिदं कुलम् ।
कुलघ्न इति नोच्येथा नष्टकीर्तिर्नराधिप ॥ ५८
त्वामेव स्थापयिष्यन्ति यौवराज्ये महारथाः ।
महाराज्ये च पितरं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ५९
मा तात श्रियमायान्तीमवमंस्थाः समुद्यताम् ।
अर्धं प्रदाय पार्थेभ्यो महतीं श्रियमाप्स्यसि ॥ ६०
पाण्डवैः संशमं कृत्वा कृत्वा च सुहदां वचः ।
संग्रीयमाणो मित्रैश्च चिरं भद्राण्यवाप्स्यसि ॥ ६१

सर्वैरपि; D₁₀ क्रुद्धः संहैः; G₁ क्रुद्धैरपि. — °) K_{1,2} D₁ अथ
(for अपि). — °) = 5. 127. 39^d. K₂ आधिथाः; D₇
आदथाः; S आदथाः; C_d आधेयाः; C_a as in text. D₁ मा च
युद्धे मनः कथाः; D₂ (by corr.). 8. 4. 0 मां युद्धे मानसं क्रुद्ध.

50 K₅ om. 50 (cf. v.l. 14). — °) K₄ समये;
D_{3,4,9} G₃ संग्रामे (for समग्रे). D₇ कुले (for बले).
— °) D₂ T₂ G₂ गृहं (for गृहान्).

51 K₅ om. 51^{ab} (cf. v.l. 14). — °) T₁ G_{1,4} बल°;
C_{a,d} जन° (as in text). — °) K₅ B (except B₂)
D_{2,3} D₁ तत्; C_n ते (as in text).

52 °) S °यक्ष्मेरा° (for °यक्षासुर°). — °) K₅
अर्जुनः (for अजयत्). — °) K_{1,2,5} कथं (for कस्तं).
T₁ G_{1,4} पांडवं (for मानवः).

53 =(var.) 5. 58. 26; =(var.) 63. 15. — °) S
यथा (for तथा). — After 53, K₄ D_n D_{3,4,6,8,9}
ins.:

475* युद्धे येन महादेवः साक्षात्संतोषितः शिवः ।
— °) = 5. 58. 26^a; 63. 15^a; 130. 8^a.

54 °) T G (except G₃) तमजयं. — °) T₁ G_{1,4}
अजितं (for विजेतुं). K_{1,5} B₁₋₃ D₃ D_{1,7} T G_{1,3} M_{1,2}
अजयं (for अच्युतम्). — °) S °शंससे ह (T₁ G_{1,4,5} हि).

55 =(var.) 5. 58. 23. — K₅ om. 55^{ab}. — °) K_{1,2} D₃ सद्धि°; T G अद्धि° (for मद्धि°). — °) K₅ D₇
G₄ युधि (for युद्धे). T₂ G₂ प्रदीप्तम् (for प्रतीपम्).

56 =(var.) 5. 58. 24. — °) B (except B₂) D_n
D₃ D_{1,3,4,6,9,10} उद्धहेद् (for उद्धरेद्). — °) G_{3,4} M₃
निदिवान्; G₅ दिवि वा (for निदिवाद्).

57 °) K₄ S ज्ञाति (T₁ °तीन्)संबन्धिबांधवान्. — °)
D₃ D_{7,8,10} विनशिष्येयुः (for न विनश्येयुः). — °) K₅
एतद्; B D_n D₃ D_{3,4,6,8-10} इमे. K_{1,5} B D_n D₃
D_{6,8,10} भारतसत्तमाः.

58 °) T₁ G₃ क्षेपः (for क्षेपं). — °) K₅ D₇
नो ब्रूयात् (for नोच्येथाः).

59 °) G₄ महारथ. — °) K₃ B₄ D_n D₃ D_{1,6,8,10}
[S]पि; D_{3,4,9} [S]थ (for च).

60 °) T₁ G₄ मावमंस्थाः (for अव°). — °) K D_n
D_{7,10} आमुहि (for आप्स्यसि).

61 °) K₃ च दामं; K₄ D₆ T G संगमं; K₅ D₇ दामनं;
D₃ D_{2-4,8-10} संगतं (for संशमं). G₃ M₁₋₃ गत्वा
(for कृत्वा). — °) K₅ सुहदां च वचस्तथा. — °) D_{3,4,9}
°माणैः पुत्रैश्च; T₁ G_{1,4} °माणो मित्राणि. — °) G_{3,5} श्रियं
(for चिरं). T₂ G_{2,8,9} भद्रम् (for भद्राणि).

Colophon missing in D₅; D₁ om. it. — Sub-
parvan: K B_{1,3,5} D_n D₃ D_{3,10} T₁ G_{1,4,5} M
भगवद्गीता. — Adhy. name: K_{1,2} D_n D₇ भगवद्वाक्यं;
T₁ भगवतः हितोपदेशवाक्यं; T₂ श्रीवासुदेववाक्यं; G_{1,4} M
हितोपदेशवाक्यं. — Adhy. no. (figuros, words or

१२३

वैशंपायन उवाच ।

ततः शांतनवो भीष्मो दुर्योधनममर्षणम् ।
 केशवस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ ॥ १
 कृष्णेन वाक्यमुक्तोऽसि सुहृदां शममिच्छता ।
 अनुपश्यस्व तत्तात मा मन्युवशमन्वगाः ॥ २
 अकृत्वा वचनं तात केशवस्य महात्मनः ।
 श्रेयो न जातु न सुखं न कल्याणमवाप्स्यसि ॥ ३
 धर्म्यमर्थं महाबाहुराह त्वां तात केशवः ।
 तमर्थमभिपद्यस्व मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥ ४
 इमां श्रियं प्रज्वलितां भारतीं सर्वराजसु ।
 जीवतो धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्याद्वंशयिष्यसि ॥ ५
 आत्मानं च सहामात्यं सपुत्रपशुवान्धवम् ।

सहमित्रमसद्वृद्ध्या जीविताद्वंशयिष्यसि ॥ ६
 अतिक्रामन्केशवस्य तथ्यं वचनमर्थवत् ।
 पितुश्च भरतश्रेष्ठ विदुरस्य च धीमतः ॥ ७
 मां कुलघ्नोऽन्तपुरुषो दुर्मतिः कापथं गमः ।
 पितरं मातरं चैव वृद्धौ शोकाय मा ददः ॥ ८
 अथ द्रोणोऽब्रवीत्तत्र दुर्योधनमिदं वचः ।
 अमर्षवशमापन्नं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ॥ ९
 धर्मार्थयुक्तं वचनमाह त्वां तात केशवः ।
 तथा भीष्मः शांतनवस्तज्जुषस्व नराधिप ॥ १०
 प्राज्ञौ मेधाविनौ दान्तावर्थकामौ बहुश्रुतौ ।
 आहतुस्त्वां हितं वाक्यं तदादत्स्व परंतप ॥ ११
 अनुतिष्ठ महाप्राज्ञ कृष्णभीष्मौ यदूचतुः ।

C. 5. 4197
 E. 5. 123. 12
 K. 5. 123. 12

both): Ds 14 (=114); D₁ T₂ G₄ M_{1-3.5} 125;
 T₁ G_{1.2.5} 126; G₈ M₄ 124. — *S'loka no.*: Ks 20;
 Dn₁ 63; Dn₂ 62; Ds 65.

123

1 ^b) = 5. 122. 5^b; 126. 21^b. T G_{1.2.4.5} M अरिदमं
 (G₂ M_{1.3-5} मः; G₄ म) (for अमर्षणम्).

2 Before 2, D_{2-4.8-10} T₁ G_{1.4} M₁ ins. भीष्म उ^o
 (resp. भीष्मः). — ^b) K (except Ks) Ds₁₀ G₅ M₅
 सुहृदा. Ds_{4.9} हितम् (for शमम्). — ^c) K_{1-3.5} B₂
 D_{2-4.7.9} अनुमन्यस्व; K₄ B_{1.3-5} Dn Ds D_{1.6.8.10}
 अन्वपद्यस्व (for अनुपश्यस्व). Ds T G (except Gs) M₅
 तं (for तत्). — ^d) = 5. 122. 31^d.

3 ^a) K_{1.2.5} Ds_{4.7.9} transp. वचनं and तात.
 K₄ ह्यस्य; S तस्य (for तात).

4 Ds om. (hapl.) 4-6. — ^a) K₄ B₃ Dn₂
 D_{2-4.6.9.10} T₂ G₈ M₅ धर्मम्. K₅ B (except B₃)
 Dn₁ Ds₁ D_{1.7} T₁ G_{1.2.5} M (except M₅) अर्थ्य;
 D₁₀ चार्थ्य. — ^b) G₃ ते; M त्वा (for त्वां). — ^c) K₃
 B_{1.2.4} Dn D_{1-4.6} T₁ G₅ तदर्थम्. K₄ B₃ प्रतिपद्यस्व.
 — ^d) T₁ G₁ नीनशुः; G₈₋₅ विनशुः; M व्यनशः (M₁
inf. lin. as in text).

5 Ds om. 5 (cf. v.l. 4). — ^a) B Dn Ds Ds₁₀
 उवलितां स्वमिमां लक्ष्मीं. — ^c) K₅ D₁ ब्रुवतो (for जी^o).
 — ^d) K₅ ध्वंस^o (for अंश^o).

6 Ds (cf. v.l. 4) G₄ (hapl.) om. 6. — ^a) T₂
 G_{2.5} चैव सामात्यं (for च सहामात्यं). — ^b) K D_{1-4.7.9.10}
 'ज्ञाति'; B Dn Ds Ds₆ 'आवृ' (for 'पशु'). — Gs om.
 6^c-8^b. — ^c) K₄ B_{1.2.4} Dn Ds Ds₁₀ अहमित्यनया
 बुद्ध्या.

7 Gs om. 7 (cf. v.l. 6). — ^b) K_{1.2.5} D₁ पथ्यं;
 D₂ (by corr.). 8. 4. 9 सत्यं (for तथ्यं). — Ks om. 7^c-8^b.
 — ^c) B_{1.3.4} Dn₂ T₁ G_{1.4} भारतश्रेष्ठ.

8 K₅ Gs om. 8^{ab} (cf. v.l. 6, 7). — ^a) K_{3.4} B
 D (except D₁) कु- (D₁ [अ]थ) (for [अ]न्त-). G₁
 मा भूकुलघ्नः पु^o; G_{2.5} मा भूत्वं तात पु^o. — ^b) D₂
 (by corr.). 8. 4. 7. 9 कुपथं; Ca. d कापथं (as in text).
 B₂ D_{1.9} S (Gs om.) गतः (for गमः). — ^c) N
 (except B₅ D₁) transp. पितरं and मातरं. K_{1.3} चैवं;
 K₂ चेमं (for चैव). — ^d) G₂ दुःखाय (for शोकाय).
 K₁₋₃ D₂ (before corr.) अनुमन्यस्व भारत; K₄ वृद्धौ तौ
 मा व्यनीनशः; K₅ D₁ मावमन्यस्व भारत; B Dn Ds
 D₂ (by corr.). 8. 4. 6. 8-10 मा मज्जीः शोकसागरे; D₁ ह्यनु-
 मन्यस्व पार्थिव.

10 ^b) Ds प्राह (for आह). — ^d) Ds_{4.9} तदादत्स्व
 परंतप (Ds नराधिप) (cf. 11^d). Ca cites जुषस्व.

11 ^a) D₂ चैकमतौ (for मेधाविनौ). — ^b) K₅ D₁
 कर्तुकामौ; Ds_{4.9} वृद्धिकामौ; G₁ अर्थशौच- (for अर्थकामौ).
 — ^c) S (except T₂ G₂) तौ (for त्वां). — ^d) D₁
 तदादत्स्व. D₂ नराधिप (for परंतप). B Dn Ds Ds_{8.10}

C. 5. 4197
B. 5. 123. 12
K. 5. 123. 12

मा वचो लघुबुद्धीनां समास्थास्त्वं परंतप ॥ १२
ये त्वां प्रोत्साहयन्त्येते नैते कृत्याय कर्हिचित् ।
वैरं परेषां ग्रीवायां प्रतिमोक्षयन्ति संयुगे ॥ १३
मा कुरुज्जीघनः सर्वान्पुत्रान्भ्रातृस्तथैव च ।
वासुदेवार्जुनौ यत्र विद्ध्यजेयं बलं हि तत् ॥ १४
एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदोः कृष्णभीष्मयोः ।
यदि नादास्यसे तात पश्चात्तपस्यसि भारत ॥ १५
यथोक्तं जामदग्न्येन भूयानेव ततोऽर्जुनः ।
कृष्णो हि देवकीपुत्रो देवैरपि दुरुत्सहः ॥ १६
किं ते सुखप्रियेणेह प्रोक्तेन भरतर्षभ ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथेच्छसि तथा कुरु ।
न हि त्वामुत्सहे वक्तुं भूयो भरतसत्तम ॥ १७
तस्मिन्वाक्यान्तरे वाक्यं क्षत्तापि विदुरोऽब्रवीत् ।

दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रमर्मणम् ॥ १८
दुर्योधन न शोचामि त्वामहं भरतर्षभ ।
इमौ तु वृद्धौ शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ॥ १९
यावनाथौ चरिष्येते त्वया नाथेन दुर्हृदा ।
हतमित्रौ हतामात्यौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ २०
भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् ।
कुलघ्नमीदृशं पापं जनयित्वा कुपूरुषम् ॥ २१
अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
आसीनं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ २२
दुर्योधन निबोधेदं शौरिणोक्तं महात्मना ।
आदत्स्व शिवमत्यन्तं योगक्षेमवदव्ययम् ॥ २३
अनेन हि सहायेन कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
इष्टान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ २४

तज्जुषस्व नराधिप (= 10^d).

12 ^b) T1 G1.4 भीष्मकृष्णौ (by transp.). K5 बहुश्रुतौ (for यदुच्यते). — K5 om. 12^a-16^b. — ^{cd}) K1.2 मा चैवं लघुबुद्धीनां समं स्थास्त्वं परंतप; K2.4 B Dn Ds D2-4. 6. 8-10 माधवं बुद्धिमोहेन सावमंस्थाः परं; D1 मा मैवं लघुबुद्धीनां मते स्थातुं परं.

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 12). — ^a) T1 M1.2 स्वा (for स्वां). K1.2.4 D2.7 एवं; D1 S अन्ये (for एते). — ^c) M2 (inf. lin.) आचार्य (for ग्रीवायां). — ^d) K1.2 D1 प्रतियोक्ष्यंति.

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 12). — ^a) K1 transp. मा and कुरुन्. D2 कुलं (for कुरुन्). D2.4.9 T1 G2.4 जहि नः; T2 G2.5 जहि तान् (for जीघनः). K4 B (except B2) Dn Ds D2.8.10 M1 मा जीघनः (B2.5 नीनशः) प्रजाः सर्वाः. Ca cites मा नीनशः. — ^b) K5 B2 D2 पौत्रान् (for भ्रातृन्). — ^d) B2.4 महत् (for हि तत्). D2.4.9 विद्ध्यजेयान्नराधिपान्; D2 M2 विद्ध्यजेयानर्ल हि तान्.

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 12). — ^b) T1 G4 सुहृदां (for 'दोः'). — ^c) D2 D7.9 T2 G (except G2) नादास्यते; M2.4 नासाद्यते.

16 K5 om. 16^{ab} (cf. v.l. 12). — ^b) K4 भूयश्चैव; B Dn Ds D2-4. 6. 8. 10 भूयानेष — ^c) K (except K2) D1-4. 7. 9 कृष्णोपि; S कृष्णश्च. — ^d) K1.2 D2 दुरासदः; K2.4 B4 Dn Ds D2.8.10 सुदुःसहः (for दुरुत्सहः).

17 K5 om. 17^{ab}. — ^a) K2 Dn1 Ds D2.8 S सुख

(G2 दुःख)प्रियेण; D1 शत्रु^o; Cn सुख^o (as in text). D2 किं तेष्वविनयेनेह. — ^b) K1.2.4 D2.7 कृते^o; S श्रुते^o (for प्रोक्ते^o). G2 पुरुषर्षभ. — ^c) K4 तथ्यम्; B2 तत्त्वम् (for सर्वम्).

18 Before 18, K4 B4.5 Dn Ds D2.4.6.8-10 T1 G1.4 M1 ins. वैशं उ^o (resp. वैशं^o). — ^a) K4 तस्मात्; G1 तस्य (for तस्मिन्). M1.2 तत्र (for वाक्यं). — ^b) T1 G1 तं क्षत्ता; T2 G2.5 क्षत्ता च (for क्षत्तापि). G2 क्षत्ता तथ्यमिदं ब्रुवन्. — K2.5 D2 om. 18^{cd}.

19 Before 19, K1.2 D2.4.7-10 G2 ins. विदुर उ^o (resp. विदुरः). — ^b) D2 पुरुषर्षभ. — ^{cd}) Dn1 वृद्धौ शोचामि गान्धारीं पितरौ तु तथोच्यते.

20 ^a) K5 यदि; D1 यद् (for यौ). T1.2 (by corr.) G1.4.5 भविष्येते; T2 (before corr.) G2 M च भाष्येते (for चरि^o). — ^c) K5 D1 G2 'पुत्रौ (for 'मित्रौ). — ^d) B (except B2) Dn Ds D1.6.8.10 T2 G2.5 [अं]द्विजौ; Ca द्विजौ (as in text).

21 ^a) K2 D2 G2 तु पूरुषं; K2 च पौरुषं; T2 G1.4 अतिपू (G4 'पौ)रुषं; T2 G2 M अंतपूरुषं; G2 च पूरुषं.

22 ^a) K5 बंधुभिः परितं नृपं.

23 ^c) K5 D1 शिव आ (D1 'मा)यत्वा (for शिवम-त्यन्तं). — ^d) K2 'क्षेमवत् (for 'क्षेमवत्). K4 B2.5 D2.1 D1.6.8 अत्ययं (for अव्ययम्).

24 ^a) K5 D1 प्राप्स्यसे (for प्राप्स्यामः).

25 ^a) K1.2 B2 Dn2 D1-4. 6. 8. 10 G1 Cn सुसंहतः;

सुसंहितः केशवेन गच्छ तात युधिष्ठिरम् ।

चर स्वस्त्ययनं कृत्स्नं भारतानामनामयम् ॥ २५

वासुदेवेन तीर्थेन तात गच्छस्व संगमम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ समर्थ्य तौ ।

दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १

यावत्कृष्णावसनं द्रौ यावत्तिष्ठति गाण्डिवम् ।

यावद्भौम्यो न सेनाशौ जुहोतीह द्विपद्वलम् ॥ २

यावन्न प्रेक्षते क्रुद्धः सेनां तव युधिष्ठिरः ।

हीनिपेधो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ३

यावन्न दृश्यते पार्थः खेप्वनीकेष्ववस्थितः ।

भीमसेनो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ४

यावन्न चरते मार्गान्पृतनामभिर्हर्षयन् ।

C. 5. 4218
B. 5. 123. 5
K. 5. 123. 5

Ks D7 सुसंहितं; Ds समं हितं (Ds1 °तः); T1 सुसंयुतं; G1 सुसंयतः; M2 त्वं संहितः (for सुसंहितः). Gs सहितः केशवेनाथ. Ca. d cite संहितः, Cap सहितः. — °) Ks B (except B2) Dn Ds D1.6 transp. गच्छ and तात. Ds.10 तात गच्छस्व संगमं. — Ks D1 om. 25^{ad}. — °) K1.2 Ds चरन्; G4 कुरु; M3-5 परं (for चर). — °) K1.3.4 B (except B2) Dn1 Ds D2-4.6.8-10 G4 M1 भरतानां. T G1.2.4.5. M2-5 अयं प्रभुः (M2-5 भुवः).

26 D1 om. 26^{ab}. — °) = 5. 86. 10°; 103. 34°. — °) Ds.4.9 ततो (for तात). K4 B1.2.4.5 Dn2 Ds.4.6.8.10 संगमं; Ds संगमः; T G1.2.4.5 M1.2.4 संगतिः; M3.5 संहितं (for संगमम्). B2 गच्छ तात युधिष्ठिरं (= 25^b); Dn2 D2 तात गच्छ स्वयं शमं. — °) T2 G2.5 अहं; Ca इदं (as in text). — °) D1 अत्र (for त्वं). B2 Dn1 Ds Ds.9 अतिगाः; T2 M अत्यगाः (M4.5 °गः); Ca अतिगाः (as in text). G2 त्वं दुर्योधन मातिगाः.

27 °) T1 G1.4 चैवोच्यमानः (T1 °नं) (for चेद्याचमानं). — °) Gs तमर्थम् (for त्वदर्थम्). K4 Dn2 Ds T2 G2 M2 अपि (for अभि). — °) Ds तत् (for न). T G तात चास्ति (T2 न तवास्ति; Gs न तस्यास्ति) (for न तवास्ति). Ks Ds T G पराभवः; Ca. d अपराभवः (as in text).

Colophon missing in Ds; K4 D2 om. it. — Sub-parvan: K (K4 om.) B Dn Ds D1.8.4.6-10 T1 G1.5 M1.2 भगवद्गीता. — Adhy. name: G4 भगवद्वाक्यं; M भगवद्वाक्यानुमोदनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 15 (= 115); D7 T2 G4 M1-3.5 126; T1 G1.2.5 127; Gs M4 125. — S'loka no.: Ks 21; Dn1 28; Dn2 Ds 27.

124

1 °) K1.2 समर्थवत्; Ks B4.5 Dn Ds Ds.8.10 G4 M4 समर्थवत्; K4 महाबलौ; Ks D7 समर्थं तत्; B1.8 D2 समन्वितौ; Ds.4.9 T G1-3.5 समेत्य तौ (for समर्थं तौ as in B2 D1 M1-3.5). Ca cites समर्थं (= स्वीकृत्य) as in text. Cs has सामर्थ्यं संभूयालोच्य (which is unintelligible).

2 °) K1.2 T2 G2.5 न सं (for असं). — °) Ds T G (except Gs) M1 धौम्येन (for धौम्यो न). Ks B Dn Ds Ds.8.10 Cs मेधाशौ (for सेनाशौ). Ks D7 यावद्भौम्यः समिद्धा (D7 °द्वे)शौ. — °) Ks जुहोति ह; D1 °लेव; T1 G1.4 °तीदं; Gs न जुहोति (for जुहोतीह).

3 Ks om. from 3 up to 5. 125. 1^{ab}. — °) Ks.4 B Dn Ds Ds.10 G4 हीनिपेधो. K1.2 D2.7 महोत्साहः; K4 B1.8 S महाबाहुः. — °) = 4^d, 6^d, 8^d, 9^d, 11^d.

4 Ks D7 om. (hapl.) 4 (cf. v.l. 3). — °) B2.5 Dn2 D1 खेप्वनीके व्यवस्थितः; G4 खेप्वधर्मप्रतिष्ठितः; Gs खेप्वनीके व्यवस्थित. — °) K1.2.4 G4 महाबाहुः; Ds महेष्वास. — 4^d = 6^d, 8^d, 9^d, 11^d. — After 4, Gs ins. 476*. — After 4, Gs reads 8^{ab} (omitting it in its proper place).

5 Ks om. 5 (cf. v.l. 3); M2 om. (hapl.) 5-6. — °) K1.2 रमं; Ds रोचं (for चरं). Ks पार्थः; Ds मार्गात्. Ds यावदायाति पार्थः स. — °) B2 Ds.8 अति- (for अभि). K4 D2 कर्षं; B (except B2) Dn Ds Ds-8.10 -धर्वं (for -हर्वं). — B Dn Ds Ds-8.10 ins. after 5^{ab}; G4, after 4:

476* भीमसेनो गदापाणिस्तावत्संशान्त्य पाण्डवैः ।

[G4 महेष्वासः (for गदापाणिः). Ds G4 तावच्छाम्यतु वैशसं

C. 5. 4219
B. 5. 129. 6
K. 5. 129. 6

यावन्न शातयत्याजौ शिरांसि गजयोधिनाम् ॥ ५
गदया वीरघातिन्या फलानीव वनस्पतेः ।
कालेन परिपक्वानि तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ६
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
विराटश्च शिखण्डी च शैशुपालश्च दंशिताः ॥ ७
यावन्न प्रविशन्त्येते नका इव महार्णवम् ।
कृतास्त्राः क्षिप्रमस्यन्तस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ८
यावन्न सुकुमारेषु शरीरेषु महीक्षिताम् ।
गार्धपत्राः पतन्त्युग्रास्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ९
चन्दनागरुदिग्धेषु हारनिष्कधरेषु च ।
नोरःसु यावद्योधानां महेष्वासैर्महेषवः ॥ १०
कृतास्त्रैः क्षिप्रमस्यद्भिर्दूरपातिभिरायसाः ।
अभिलक्ष्यैर्निपात्यन्ते तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ११
अभिवादयमानं त्वां शिरसा राजकुञ्जरः ।

पाणिभ्यां प्रतिगृह्णातु धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १२
ध्वजाङ्कुशपताकाङ्कं दक्षिणं ते सुदक्षिणः ।
स्कन्धे निक्षिपतां बाहुं शान्तये भरतर्षभ ॥ १३
रत्नौपधिसमेतेन रत्नाङ्गुलितलेन च ।
उपविष्टस्य पृष्ठं ते पाणिना परिमार्जतु ॥ १४
शालस्कन्धो महाबाहुस्त्वां स्वजानो वृकोदरः ।
साम्नाभिवदतां चापि शान्तये भरतर्षभ ॥ १५
अर्जुनेन यमाभ्यां च त्रिभिस्तैरभिवादितः ।
मूर्ध्नि तान्समुपाधाय प्रेम्णाभिवद पार्थिव ॥ १६
दृष्ट्वा त्वां पाण्डवैर्वीरैर्भ्रातृभिः सह संगतम् ।
यावदानन्दजाश्रूणि प्रमुञ्चन्तु नराधिपाः ॥ १७
घुष्यतां राजधानीषु सर्वसंपन्नमहीक्षिताम् ।
पृथिवी भ्रातृभावेन भुज्यतां विज्वरो भव ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

(for the posterior half).]

— °) T1 G1 पातं (for शातं).

7 Ks om. 7 (cf. v.l. 3). — °) D1.2 T2 G दंशितः;
some S MSS. दंसि°.

8 Ks om. 8 (cf. v.l. 3). Gs reads 8^{ab} after 4.
— °) Gs लक्ष्म्याः. Ds2 क्षिप्रमस्यन्ति. — Ds ins. after
8: Ds, after 9: D2.3, after 11:

477* यावन्न निशिता बाणाः शरीरेषु महीक्षिताम् ।

यावन्न प्रविशन्त्येते तावच्छाम्यतु वैशसम् ।

[(L. 1) Posterior half = 9°. — (L. 2) Prior
half = 8°. D2.3.9 गृध्रपक्षाः पतन्त्युग्राः (for the prior
half; cf. 9°). Posterior half is repeated in many
stanzas.]

9 Ks (cf. v.l. 3) D1 (hapl.) om. 9. — °)
D2 गार्धपक्षाः; S गृध्रपक्षाः (M °त्राः). — After 9, Ds
ins. 477*.

10 Ks om. 10 (cf. v.l. 3). — °) K4 B Dn Ds2
D1.4.6.9 T G1.2.3 चन्दनागुरु°. — °) M2.9 योधानां.

11 Ks om. 11 (cf. v.l. 3). — °) K1.2 दूरपातिभिर्.
D2 (by corr.) आश्रुताः; Ds.4.9 आश्रुतैः (for आयसाः).
— °) S (except Gs M2.5) Ca. d अतिः; Cs अभि-
(as in text). Some MSS. लक्ष्मैः. — After 11, D2.3
ins. 477*.

12 Ks om. 12 (cf. v.l. 3). — °) S महामतिः
(T1 G1.4 महीपतिः; Gs महाधुतिः).

13 Ks om. 13 (cf. v.l. 3). — °) D1 वै (for ते).
G1.4 M2.5 सुदक्षिणं. — °) = 15^d.

14 Ks om. 15 (cf. v.l. 3); T2 om. (hapl.)
14-15. — °) K1.2 समानेन; K4 D2 समूहेन; Dn1
समं तेन; D1 समाकीर्णः; G1.4 अर्जुनेन यमाभ्यां च (= 16^a);
Cnp रत्नौपधिसमेतेन. — °) M1.4 रत्नाङ्गुलि°. — °) D1.3.4.9
S °मार्जतां.

15 Ks om. 15 (cf. v.l. 3). — °) K1 Dn1 Ds.10
सजातो; Bs स्वजेत; T1 G1.3.4.5 सुजातो (G1.3 °नो);
Gs M स्वजेतां; Cn स्वजानः (as in text). — °) Gs M2.5
हि (for अभि). Ds चाभिवदं (for अभिवदतां). D10
वाचा (for चापि). — °) = 13^d.

16 Ks om. 16 (cf. v.l. 3). — °) D10 त्वम् (for
तैर्). T G (except Gs) अभिवदितः. — °) K1.2.4 D1
त्वम् (for सम्). — °) Gs M2.5 हि (for [अ]भि).

17 Ks om. 17 (cf. v.l. 3). — °) G4 M2.5 त्वां
दृष्ट्वा (by transp.). Ks पार्थिवैर् (for पाण्डवैर्). Gs
transp. पाण्डवैः and भ्रातृभिः. — °) T1 G1.4.5 तावद्
(for यावद्).

18 Ks om. 18 (cf. v.l. 3). — °) Ks जुष्यतां; Ks
Dn2 Ds पु°; G4 तु° (for हु°). Ds परमानन्दं (for

१२५

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा दुर्योधनो वाक्यमप्रियं कुरुसंसदि ।
 प्रत्युवाच महाबाहुं वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १
 प्रसमीक्ष्य भवानेतद्वक्तुमर्हति केशव ।
 मामेव हि विशेषेण विभाष्य परिगर्हसे ॥ २
 भक्तिवादेन पार्थानामकस्मान्मधुसूदन ।
 भवान्गर्हयते नित्यं किं समीक्ष्य बलाबलम् ॥ ३
 भवान्क्षत्ता च राजा च आचार्यो वा पितामहः ।
 मामेव परिगर्हन्ते नान्यं कंचन पार्थिवम् ॥ ४
 न चाहं लक्ष्ये कंचिद्व्यभिचारमिहात्मनः ।

अथ सर्वे भवन्तो मां विद्विषन्ति सराजकाः ॥ ५
 न चाहं कंचिदत्यर्थमपराधमरिंदम ।
 विचिन्तयन्प्रपश्यामि सुसूक्ष्ममपि केशव ॥ ६
 प्रियाभ्युपगते द्यूते पाण्डवा मधुसूदन ।
 जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम् ॥ ७
 यत्पुनर्द्रविणं किञ्चित्त्राजीयन्त पाण्डवाः ।
 तेभ्य एवाभ्यनुज्ञातं तत्तदा मधुसूदन ॥ ८
 अपराधो न चास्माकं यत्ते ह्यक्षपराजिताः ।
 अजेया जयतां श्रेष्ठ पार्थाः प्रवाजिता वनम् ॥ ९
 केन चाप्यपवादेन विरुध्यन्तेऽरिभिः सह ।

C. 5. 4242
 B. 5. 127. 10
 K. 5. 127. 10

राजधानीयु). — ^b) D₁. 8 °भृतां (for °क्षिताम्). — ^a)
 B₈ भुज्यतां विगतज्वरः.

Colophon missing in D₆; K₅ om. it. — Sub-
 parvan: K (K₅ om.) B D₁ D₂ D₃ D₄. 2. 6-8. 10 T₁ G₁. 4. 5
 M भगवद्गीता. — Adhy. name: G₅ M भीष्मद्रोणवचनं.
 — Adhy. no. (figures, words or both): D₆ 16.
 (= 116); D₇ T₂ G₄ M₁-2. 8 127; T₁ G₁. 2. 5 128; G₅
 M₄ 126. — S'loka no.: D₁ 18.

125

1 K₅ om. 1^{ab} (cf. v.l. 5. 124. 3). — ^b) T G
 हेतुमत्; M₁. 2 सुहृदां; M₃-5 अन्नवीत् (for अप्रियं). — K₅
 resumes from 1^{cd}. — ^c) K₅ भीमसेनो (for प्रत्युवाच).
 K₈ महाबाहुः. — D₆ om. 1^d-3^a. — ^d) D₉ T₂ G₂. 3. 5
 जनार्दनं (for यशस्विनम्).

2 D₆ om. 2 (cf. v.l. 1). Before 2, T G₁. 4 ins.
 दुर्योधनः. — ^a) D₁ वासुदेव (for प्रसमीक्ष्य). K₂ D₇ एव
 (for एतद्). — G₅ om. (hapl.) 2^a-6^d. — ^c) K₂ D₇
 आह; S (except M₂; G₅ om.) तु (for हि). — ^d)
 K₁-8 B₁. 4 T G₂ परिगर्हसि; D₉ °ते. M₁ परिभाष्य
 विगर्हसे.

3 D₆ om. 3^a (cf. v.l. 1); G₅ om. 3 (cf. v.l. 2).
 — ^a) K₂ D₇ °भावेन (for °वादेन). — ^b) D₁ D₆. 8
 स कस्मात्; D₅ D₈ m अस्माकं (for अकस्मात्). — ^c) T₁ G₁
 स भवान्गर्हते नित्यं.

4 G₅ om. 4 (cf. v.l. 2). — ^a) B₁. 2. 4 D₁ D₁. 6. 7
 वा (for the second च). — ^b) K₁. 2. 5 B (except B₃)

D₁ D₅ D₁. 6-8. 10 [अ]प्याचार्यो; S (G₅ om.) आ (M ह्या)
 चार्यो (for आचार्यो). K (except K₄) D₂-4. 7. 8 [अ]थ;
 B₃ [अ]पि; S (G₅ om.) च (for वा). — ^c) K₅ D₇
 °गर्हति. — ^d) D₅ D₉ पार्थिव.

5 G₅ om. 5 (cf. v.l. 2). — ^a) K₁. 2. 4 B₅ D₁
 D₅ D₁. 8. 9 G₄ M₄. 5 किञ्चित्. — K₅ om. (hapl.)
 from व्यभि° (in 5^b) up to कंचिद् (in 6^a). — ^c) D₁
 यतः (for अथ). — ^d) K₁. 2 विभिल्यन्ति; K₅ D₂ विभाषन्ति;
 K₄ विभाषन्ते; D₇ भवन्ति; D₉ विभीषन्ति; T₁ G₁. 4. 5
 विगर्हते; T₂ भजन्ते हि; G₂ भवन्ति हि; M विभजन्ति.

6 G₅ om. 6 (cf. v.l. 2). K₅ om. up to कंचिद्
 (cf. v.l. 5). — ^a) K₄ B₁. 2 D₁ T G₂. 4. 5 किञ्चित्.
 K₁. 2 S (G₅ om.) अप्यर्थः. — ^b) S (except T; G₅ om.)
 अपराद्धम्.

7 ^a) D₇ T₂ G₂. 4. 5 °भ्युपगमे; C₁ °भ्युपगते (as in
 text). — ^c) M₁. 2 जितं (for जिताः). D₂ राज्यात्; G₅
 राजन् (for राज्यं). — ^d) K₁. 2. 5 D₇ ततः (for तत्र).

8 ^b) D₂ तत्र दीक्ष्यन्त; T G तत्र (T₂ यत्र also) जीवन्ति
 (G₅ तत्राजीवन्त); M₅ तत्रादीयन्ति (for तत्राजीयन्त).
 C₁ cites अजीयन्त. — ^c) D₅ एभ्य (for तेभ्य). — ^d) G
 (except G₅) तथा (for तदा).

9 ^b) K₄ B₃. 5 D₁ ह्यक्षैः; B₁. 2. 4 D₈. 10 द्यूते; D₁ D₅
 T₁ ह्यक्षैः; T₂ G₂. 5 [ऽ]प्यक्षः; G₄ ह्यर्थः (for ह्यक्षः).
 D₆ यत्तेष्वेते परा°. — ^d) K₁. 5 D₁ D₂. 4. 9. 10 M प्रत्र (M₁
 °वा also) जिता.

10 ^a) T G₅-6 तेन (for केन). K₅-6 B D₁ D₅
 D₁. 2. 6. 7. 10 वा (for च). K₅-6 B₂. 5 D₅. 4. 7. 9 अपराधेन;
 S अवमानेन (for अपवादेन). — ^b) K₈. 4 B D (except

C. 4242
B. 5. 127. 10
K. 5. 127. 10

अशक्ताः पाण्डवाः कृष्णं प्रहृष्टाः प्रत्यभिब्रुवन् ॥ १०
किमस्माभिः कृतं तेषां कस्मिन्वा पुनरागसि ।
धार्तराष्ट्राञ्जिघांसन्ति पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ॥ ११
न चापि वयमुप्रेण कर्मणा वचनेन वा ।
वित्रस्ताः प्रणमामेह भयादपि शतक्रतोः ॥ १२
न च तं कृष्णं पश्यामि क्षत्रधर्ममनुष्ठितम् ।
उत्सहेत युधा जेतुं यो नः शत्रुनिर्वहण ॥ १३
न हि भीष्मकृपद्रोणाः सगणा मधुसूदन ।
देवैरपि युधा जेतुं शक्याः किमुत पाण्डवैः ॥ १४
स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो यदि माधव संयुगे ।
शस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव तत् ॥ १५
मुख्यश्चैवैष नो धर्मः क्षत्रियाणां जनार्दन ।
यच्छयीमहि संग्रामे शरतल्पगता वयम् ॥ १६

ते वयं वीरशयनं प्राप्स्यामो यदि संयुगे ।
अप्रणम्यैव शत्रूणां न नस्तपस्यति माधव ॥ १७
कश्च जातु कुले जातः क्षत्रधर्मेण वर्तयन् ।
भयाद्वृत्तिं समीक्ष्यैवं प्रणमेदिह कस्यचित् ॥ १८
उद्यच्छेदेन न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित् ॥ १९
इति मातङ्गवचनं परीप्सन्ति हितेप्सवः ।
धर्माय चैव प्रणमेद्ब्राह्मणेभ्यश्च मद्विधः ॥ २०
अचिन्तयन्कंचिदन्यं यावज्जीवं तथाचरेत् ।
एष धर्मः क्षत्रियाणां मतमेतच्च मे सदा ॥ २१
राज्यांश्चाभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराभवत् ।
न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केशव ॥ २२
यावच्च राजा प्रियते धृतराष्ट्रो जनार्दन ।

D₁. 8; D₅ missing) विरुध्यन्ति.

11 ^a) S सह सृञ्जयैः (by transp.).

12 ^b) K₁. 5 D₁-4. 9 च (for वा). — ^c) K₈ B₅ D_n D₁. 8. 3 प्रहृष्टाः; D₅ विभ्रष्टाः; D₁₀ प्रसृष्टाः (for वित्रस्ताः). B₂ D_n D₅ D₈. 10 प्रणमेम. K₅ D₇ एवं (for इह). — ^d) B (except B₅) D_n D₅ D₈. 3. 10 शतक्रतुं.

13 D₁ om. 13^a-14^b. — ^a) T₂ G₂. 5 हि प्रप (for कृष्ण प). — ^b) D₂ क्षत्रधर्मरतानसदा; D₅. 4. 9 धर्मेष्वनुष्ठितान्. — K₅ om. (hapl.) 13^a-14^b. — ^d) K₁ T₂ G (except G₄) M (except M₁, 2) बर्हणः; D₂-4. 9 बर्हणान्.

14 D₁ om. 14^{ab}; K₅ om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — ^a) D₂ न हि भीष्मं कृपं द्रोणं. — ^b) B D_n D₅ D₈. 4. 9-10 T₂ G₂ M₂ सकर्णाः; D₂ सकर्णान्; G₅ सगणान्; G₅ संगता (for सगणा). — ^d) T₁ G₄ अशक्याः किमु पाण्डवैः; C₅ as in text.

15 ^a) K₅ B D_n D₅ D₁. 8. 4. 8. 8-10 पश्यन्तो (for तिष्ठन्तो). D₂ स्वधर्मे यतमानानां. — ^c) K₁. 8. 4 B (except B₂) D_n D₅ D₈. 8. 10 अश्रेण (for शस्त्रेण). — ^d) K₄ तच्छ्रेम (for प्राप्स्यामः). K₅ सर्वम्; B D₁₀ C₅ स्वर्गम् (for स्वर्गम्).

16 ^a) S श्रेष्ठ्यामो (M₂. 5 म) हि; C₅ शयीमहि (as in text). — ^d) M₁. 2 तदपे हता (for तल्पगता).

17 ^b) K₁. 2. 4 B₁. 4 D₂-4. 9 T₂ G₂. 5 M₅-6 प्राप्स्याम. — ^d) K₁ ततस्तपस्यति; K₅ नैव तपस्यति; D₂ (by corr.). 8. 4. 9 न तपस्यति; D₄ न नस्तप्यति; T₁ न तपस्यति; T₂ G₁

नातस्तपस्याम (T₂ °मि also); G₂. 5 नातस्तपस्यति (G₅ °ति); G₈ न न तप्यति; M नातस्तप्येति (for न नस्तप्यति). C₅ oites नस्तप्यति. K₁. 2. 5 D₁. 7 कृष्ण तत् (for माधव).

18 = (var.) 5. 132. 37. — D₇ transp. 18 and 19. — ^a) K₅ D₈ T₂ G₅ कश्चित्; D₁₀ को नु (for कश्च). — ^b) K₅ क्षत्रियः (for वर्तयन्). — ^c) K₈. 4 D₈ समीक्ष्यैव; D₂ क्षेत; D₇ °क्ष्येह. K₁. 2 भयाद्वृत्तिसमीक्ष्यो वा; K₅ भिक्षावृत्तिं समीक्ष्येह; S भयाद्वा वृत्तिहेतोर्वा. C₅ oites वृत्तिसमीक्ष्योऽपि. — ^d) B₂ D_n D₅ कर्हिचित्; cf. 19^d.

19 = 5. 132. 38. — K₁ D₂. 9 om. (hapl.) 19; K₅ om. 19^a-21^b. D₇ transp. 18 and 19. — ^b) K₂ उद्यमे. D₁-3 D₇ T₂ G₂. 5 ह्येव (for ह्येव). — ^d) B₂ D_n कर्हिचित्; cf. 18^d.

20 K₅ om. 20 (cf. v.l. 19). — ^b) K₄ कीर्तयति. D₅ हितेप्सया; G₅ हितेच्छवाः. — ^c) D₅. 4. 8. 9 धर्मार्थायैव; D₁₀ धर्माय पित्रे. — ^d) D₅. 4. 9 ब्राह्मणांश्चैव. K₂ हि (for च). T₂ G₂ माधव (for मद्विधः).

21 K₅ om. 21^{ab} (cf. v.l. 19). — ^a) K₁. 4 D₅. 2 T₁ G₂. 4 M₅-6 किंचिद् (for कंचिद्), G₂ अपि (for अन्यं). — ^b) K₁. 2 D₂ S (except T₁ G₂. 4) यावज्जीवेत्. — ^d) K₁. 2. 5 D_n. 2 D₃. 4. 7. 9 च सर्वदा; K₄ सतां सदा (for च मे सदा).

22 ^a) K₁ G₅ M अपि; C₅ अमि (as in text). — ^b) T₂ G₂. 5 M₂ हि (for मे).

23 K₅ om. 23-24; D₁ om. 23. — ^a) K₂-4 B₅ D₂-4. 9 S तु (for च). D₇ transp. च and राजा.

न्यस्तशस्त्रा वयं ते वाप्युपजीवाम माधव ॥ २३
यद्यदेयं पुरा दत्तं राज्यं परवतो मम ।
अज्ञानाद्वा भयाद्वापि मयि बाले जनार्दन ॥ २४
न तदद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैवृष्णिनन्दन ।

प्रियमाणे महाबाहो मयि संप्रति केशव ॥ २५
यावद्वि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण माधव ।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रहस्य दाशार्हः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १
लप्स्यसे वीरशयनं काममेतदवाप्स्यसि ।
स्थिरो भव सहामात्यो विमर्दो भविता महान् ॥ २
यच्चैवं मन्यसे मूढ न मे कश्चिन्नतिक्रमः ।
पाण्डवेष्विति तत्सर्वं निबोधत नराधिपाः ॥ ३

श्रिया संतप्यमानेन पाण्डवानां महात्मनाम् ।
त्वया दुर्मन्त्रितं द्यूतं सौवलेन च भारत ॥ ४
कथं च ज्ञातयस्तात श्रेयांसः साधुसंमताः ।
तथान्याय्यमुपस्थातुं जिह्वेनाजिह्वचारिणः ॥ ५
अक्षद्यूतं महाप्राज्ञ सतामरतिनाशनम् ।
असतां तत्र जायन्ते भेदाश्च व्यसनानि च ॥ ६
तदिदं व्यसनं धोरं त्वया द्यूतमुखं कृतम् ।

C. 5. 4295
B. 5. 123. 7
K. 5. 123. 7

S (except G₅) धर (G₁. 4 श्रय) ते; Ca ध्रियते (as in text).
— D₅ om. (hapl.) 23^a-24^a; T₂ reads the lines in
marg. (sec. m.). — ^{ca}) K₁. 2. 4 D₃. 4. 3. 9 T₁ G₂. 5 M₁
च (for वा). D₂ हि (for [अ]पि). D₇ G₂ om. अपि
(leaving hiatus). S भारत (for माधव).

24 K₂ D₅ om. 24 (of. v.l. 23); D₂ om. 24^{ab}.
— ^a) K₃ B D₁ D₃ D₅. 10 अप्रदेयं; T₂ यस्वदेयं. — ^b)
D₃. 4. 9 परवतो मयि. Ca cites परवतः.

25 ^a) K₁. 2 B (except B₅) D_n D₅ D₁. 6. 8
महाबाहौ.

26 = (var.) 5. 57. 18. — ^a) G₃ तीक्ष्णाग्रे (for
तीक्ष्णाया). B D (except D₂. 7; D₅ missing) यावद्वि
तीक्ष्णया सूच्या. — ^b) T₁ G₁. 2. 5 भिद्याद्; T₂ M₃ भिद्याद्;
G₄ भिद्युद्; M₁. 2. 4. 5 भिद्येद् (for विध्येद्). K D₂-4. 7. 9
T G अग्रं (K₁ D₃. 4 G₅ ^aग्रे; T₂ ^aप्राज्ञ) जनार्दन; B₃. 5
D_n D₃ अग्रेण केशव.

Colophon missing in D₅; K₅ om. it. — *Sub-*
parvan: K. (K₅ om.) B D_n D₅ D₁. 2. 6-3. 10 T₁ G₁. 4. 5
M भगवद्गीता. — *Adhy. name*: G₁ M दुर्योधनप्रत्याख्यानं;
G₅ दुर्योधनवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or
both): D₅ 17 (=117); D₇ T₂ G₄ M₁-3. 6 123;
T₁ G₁. 2. 5 129; G₃ M₄ 127. — *S'loka no.*: D_n D₅
26; D₂ 25.

126

1. ^a) K₃ B₅ D_n C_n प्रहस्य; D₃. 4. 9 निशम्य (for
प्रहस्य). — ^a) D₃. 4. 9 कुहनन्दन.

2 Before 2, T₂ M₁ ins. श्रीभगवान्. — ^b) K₁. 2
एतम्; K₅ D₂ D₇ एतम्; D₂ एवम् (for एतद्).

3 ^a) K₁. 5 G₂. 3 यश्चैवं; D₃. 4. 9 यस्त्वेवं; G₁ M
(except M₅) यच्चैव. D₃. 4. 9 पूर्व (for मूढ). — ^b) K₂
ते (for मे). — ^c) D₃. 4. 9 निबोध त्वं. D₅ D₃. 4. 9
नराधिप.

4 T₂ om. 4-5; G₂ reads them in marg. (sec. m.).
K₅ has lacuna for 4^a.

5 For T₂ G₂ cf. v.l. 4. — ^{ab}) T₁ G₁. 4 कथंचित्
(for कथं च); and ^aसत्तमा: (for ^aसंमता:). — ^c) K₃ B
D_n D₅ D₁. 6-8. 10 अथ; K₅ अत्र; G₅ M₃-5 यथा (for
तथा). G₃ M₄ अनार्यम्; G₅ M₂ अन्यायम् (for अन्या-
यम्). — ^d) S (T₂ om.) कारिणः.

6 ^a) B₁. 3. 4 D_n D₂-4. 6 ^aप्राज्ञ; D₅ ^aप्रज्ञा; G₁. 4
^aराज (for ^aप्राज्ञ). — ^b) K₁. 2 D₇ अरतिभावनं; K₃ B₅
मतिविनाशनं; K₅ च रतिभावनं; D_n D₃. 4. 3. 9 अरतिकारकं;
D_n D₁₀ भवति नाशनं; D₅ अवनिनाशनं; T₁ G₁ M₅
(inf. lin.) चारतिनाशनं; G₃ अरतिनाशनं; G₄ चारिनाशनं;
G₅ रतिविनाशनं; Ca as in text.

7 ^a) K₁. 2 यदिदं (for तं). — ^b) T₁ G₁. 4 द्यूत-
मुखात्; G₃ द्यूतमिदं. — ^c) K₁. 2. 5 D₂. 8 प्रसमीक्ष्य. K₁. 2

C. 5. 4265
B. 5. 126. 7
K. 5. 126. 7

असमीक्ष्य सदाचारैः सार्धं पापानुबन्धनैः ॥ ७
 कश्चान्यो ज्ञातिभार्या वै विप्रकर्तुं तथार्हति ।
 आनीय च सभां वक्तुं यथोक्ता द्रौपदी त्वया ॥ ८
 कुलीना शीलसंपन्ना प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
 महिषी पाण्डुपुत्राणां तथा विनिकृता त्वया ॥ ९
 जानन्ति कुरवः सर्वे यथोक्ताः कुरुसंसदि ।
 दुःशासनेन कौन्तेयाः प्रव्रजन्तः परंतपाः ॥ १०
 सम्यग्वृत्तेष्वलुब्धेषु सततं धर्मचारिषु ।
 खेषु बन्धुषु कः साधुश्रेदेवमसांप्रतम् ॥ ११
 नृशंसानामनार्याणां परुषाणां च भाषणम् ।
 कर्णदुःशासनाभ्यां च त्वया च बहुशः कृतम् ॥ १२
 सह मात्रा प्रदग्धुं तान्बालकान्वारणावते ।

आस्थितः परमं यत्नं न समृद्धं च तत्तव ॥ १३
 ऊषुश्च सुचिरं कालं प्रच्छन्नाः पाण्डवास्तदा ।
 मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ १४
 विप्रेण सर्पबन्धैश्च यतिताः पाण्डवास्त्वया ।
 सर्वोपायैर्विनाशाय न समृद्धं च तत्तव ॥ १५
 एवंबुद्धिः पाण्डवेषु मिथ्यावृत्तिः सदा भवान् ।
 कथं ते नापराधोऽस्ति पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १६
 कृत्वा बहून्यकार्याणि पाण्डवेषु नृशंसवत् ।
 मिथ्यावृत्तिरनार्यः सन्नद्य विप्रतिपद्यसे ॥ १७
 मातापितृभ्यां भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
 शाम्येति मुहुरुक्तोऽसि न च शाम्यसि पार्थिव ॥ १८
 शमे हि सुमहानर्थस्तव पार्थस्य चोभयोः ।

Da [अ]सदाचारैः; T G सदाचारान्; M (except M4) स (M3 त)दाचारं.

8 ^a) S कथं च (T1 G1.4 त्वं) (for कश्चान्यो). K3.4 B (except B4) Dn D1.8 भ्रातृभार्या; S ज्ञातिदारान् (for ज्ञातिभार्या). — ^b) S तथार्हति. — ^c) B2.4.5 सभां व्यक्तं; D2 सभायां हि (for सभां वक्तुं).

9 ^a) K5 D7 रूपं; D8.4.9 सर्वं (for शीलं). — ^b) S प्राणैरपि.

11 ^b) D8.4.9 ब्रह्मं (for धर्मं). — ^c) G4 M3 तेषु (for खेषु). — ^d) M1 वदेद्; M4 कुर्याद् (M1.4 both *inf. lin.* चरेद् as in text). D8 इदम् (for एवम्).

12 D1 om. 12^{ab}. — ^b) K3-5 B Dn1 Ds D2.6.7.9.10 G8 पुरुषाणां (for पदं). S (for G8 see above) तथा परुषभाषणं (G8 भृषिणं; G4 M1 both *inf. lin.* भाषिणां). — D2 reads 12^{cd} after 13.

13 ^c) S परमो यत्नो. — ^d) = 15^d. K1.2 D8 न समृद्धं; K6 D7 असमृद्धं; D2 अप्रसिद्धं; D8.4.9 न च सिद्धं; T G1.2.5 M2 (*inf. lin.* as in text) न समृद्धं; Ca न समृद्धं (as in text). D8.4.9 तु (for च). K6 यत्तया; D7 तत्तथा (for तत्तव). M4 (*inf. lin.* as in text) परंतप (for च तत्तव). — After 13, D2 reads 12^{cd}.

14 D2 om. 14^{ab}. — ^a) K5 D7 उषिषा च चिरं कालं. — ^b) D8 प्रपन्नाः; T2 प्रच्छन्नं. K1.2 B1.8 D8.4.7.9 T G (except G5) तथा (for तदा).

15 ^a) K2 D7 संपैर्वैष्णवैः; B1-8 Dn2 Ds D2.10 G8 संपैर्वैष्णवैः; B5 सर्पवृक्षैः; D1 T G1.2.4.5 M वंशैः संपैः (for सर्पबन्धैः). — ^b) K4 T G2.4.5 M1-3.5 पातिताः; K5

D8.4.7.9 G1 घातिः; G8 यन्त्रिः; M4 (*inf. lin.* as in text) खादि (for यति). D8 G8 तथा (for त्वया). — ^a) = 13^d. K1.2 D8.4.9 संसिद्धं; D2 तत्सिद्धं; T G (except G8) समृद्धः (for समृद्धं). K6 न समृद्धं भवेत्ततः; D7 समृद्धं च भवेत्तव. — After 15, T G ins.:

478* एवंवृत्तः कथं राज्ये स्थातुमर्हसि पापकृत् ।

स राज्याच्च सुखाच्चैव हास्यसे कुलपांसन ।

16 ^a) G8.4 वृत्तः; Ca बुद्धिः (as in text). D2 प्रयत्नेषु (for पाण्डवेषु). — ^b) S (except G5) वृत्तः (for वृत्तिः). — ^c) K1 तु; K2 तु (for ते). K1.2 ते (for [अ]स्ति). — After 16, N T1 G8.5 ins.:

479* यच्चैभ्यो याचमानेभ्यः पित्र्यमंशं न दिव्ससि ।

तच्च पाप प्रदातासि भ्रष्टैश्वर्यो निपातितः ।

[(L. 1) K8 यच्चैभ्यो; K4 D2 यत्ते; K5 पार्थैः; B8 पार्थैः; G8 भक्ते (for यच्चै). B8 यच्छसि; D2 चेच्छसि (for दिव्ससि). — After line 1, G8 repeats 16^{cd}. — (L. 2) K5 तदा; D8.9 तत्त्वं (for तच्च). D8.8 श्रयान् (for श्रयैः).]

17 ^a) Dn2 D2 G8 बहूनि कार्याणि. — K6 om. 17^c-20^d; D7 om. 17^c-18^b. — ^c) K4 त्वं (for सन्). — ^d) D1 G8 नाद्यापि; G4 अत्र वि (for अद्य वि). Ca oites विप्रतिपद्यसे (as in text).

18 K5 om. 18; D7 om. 18^{ab} (of. v.l. 17). — ^c) K1.2 G8 बहु; Ds D1 पुनर् (for सुहुर). — ^d) D9 शाम्यसि च (by transp.).

19 K5 om. 19 (of. v.l. 17). — ^a) B2.4.5 Dn Ds D8.8.10 लाभः (for अर्थः). — ^b) K1.2 पार्थिव; Ca पार्थस्य (as in text). — ^c) S (except G8) तस्ते न रोचते

न च रोचयसे राजन्किमन्यदुद्विलाषवात् ॥ १९
 न शर्म प्राप्स्यसे राजन्नुत्क्रम्य सुहृदां वचः ।
 अधर्म्यमयशस्यं च क्रियते पार्थिव त्वया ॥ २०
 एवं भुवति दाशार्हे दुर्योधनममर्षणम् ।
 दुःशासन इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ २१
 न चेत्संधास्यसे राजन्स्वेन कामेन पाण्डवैः ।
 बद्धा किल त्वां दास्यन्ति कुन्तीपुत्राय कौरवाः ॥ २२
 वैकर्तनं त्वां च मां च त्रीनेतान्मनुजर्षभ ।
 पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मो द्रोणः पिता च ते ॥ २३
 भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
 क्रुद्धः प्रातिष्ठतोत्थाय महानाग इव श्वसन् ॥ २४
 विदुरं धृतराष्ट्रं च महाराजं च बाह्लिकम् ।
 कृपं च सोमदत्तं च भीष्मं द्रोणं जनार्दनम् ॥ २५
 सर्वानेताननादृत्य दुर्मतिर्निरपत्रपः ।

अशिष्टवदमर्यादो मानी मान्यावमानिता ॥ २६
 तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य भ्रातरो मनुजर्षभम् ।
 अनुजग्मुः सहामात्या राजानश्चापि सर्वशः ॥ २७
 सभायामुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं भ्रातृभिः सह ।
 दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ २८
 धर्मार्थावभिसंत्यज्य संरम्भं योऽनुमन्यते ।
 हसन्ति व्यसने तस्य दुर्हृदो नचिरादिव ॥ २९
 दुरात्मा राजपुत्रोऽयं धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
 मिथ्याभिमानी राज्यस्य क्रोधलोभवशानुगः ॥ ३०
 कालपक्वमिदं मन्ये सर्वक्षत्रं जनार्दन ।
 सर्वे ह्यनुसृता मोहात्पार्थिवाः सह मन्त्रिभिः ॥ ३१
 भीष्मस्याथ वचः श्रुत्वा दाशार्हः पुष्करेक्षणः ।
 भीष्मद्रोणमुखान्सर्वानभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ ३२
 सर्वेषां कुरुवृद्धानां महानयमतिक्रमः ।

C. 5. 4292
B. 5. 128. 34
K. 5. 128. 35

राजन्. — Gs om. (hapl.) 19^a-20^a.

20 Ks om. 20 (cf. v.l. 17); Gs om. 20^a (cf. v.l. 19). — ^a) K₁₋₃ B₃ D₂ M शर्म; D₂ शर्म्य; D₃ समं (for शर्म). — ^b) K₄ D₃ उत्क्रुष्य; D_{3.4} निकृष्य; D₃ विकृष्य; Gs. d उत्क्रम्य (as in text).

21 Before 21, all MSS. ins. वैशं उ° (resp. वैशं°). — ^a) K₅ D₁ इति (for एवं). — ^b) = 5. 122. 5^b; 123. 1^b.

22 In D₂ the portion of the text from here up to 5. 128. 49 is lost on two missing fol. (100-101). — ^b) K_{1.2} तेन (स्वेन).

23 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^a) T₂ G₂ च मां चैव (for त्वां च मां च). — ^b) S भरत° (for मनुज°). — ^a) T G_{1.4.5} भीष्मद्रोणौ. K_{1.2} च मे; S तव (for च ते).

24 D₂ missing (cf. v.l. 22). Before 24, N (except B₂ D₁; D₂ missing) T₂ G_{1.4} ins. वैशं उ° (resp. वैशं°). — After 24, K D_{1.2} read 27.

25 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^a) K₄ D_{3.7} G₅ भीष्मद्रोणजनार्दनान् (K₄ °नं); T G_{1.2.4} M भीष्मद्रोणौ जनार्दनं.

26 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^b) K (except K₅) D_{1-4.7.9} प्रातिष्ठत सुदुर्मतिः.

27 D₂ missing (cf. v.l. 22). K D_{1.2} read 27

after 24. — ^a) D₁₀ अनु- (for अभि-). — ^b) K₃ B_{3.5} मनुजर्षभ; S भरतर्षभ. — ^a) K₅ om. 27^{ad}. S अन्वगच्छन्सहा° श्वैव पार्थिवाः.

28 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^a) K D_{1.2.7} सहसैवोत्थितं क्रुद्धं.

29 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^a) K₂ अविः; K₅ D₁ अनु; T₁ G₁ अथ; M_{1.2} अपि (for अभि-). K_{1.2} संचित्य (for संत्यज्य). — ^b) K₅ D₁ संरंभाद्. T₁ G_{1.4} °वर्त°; T₂ G_{2.3.5} M °पद्य° (for °मन्य°). — ^a) T G (except G₂) शोचन्ति (for हसन्ति). — ^a) K₅ D₁₀ T G (except G₂) सुहृदो (for दुर्हृदो). D_{2.6} अपि (for इव).

30 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^b) K₅ °वान्; B_{1.5} D_{1.3.8} °कृत् (for °वित्).

31 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^a) Cf. 5. 130. 3^a. K₅ D₁ °प्राप्तम् (for °पक्वम्). — ^b) B D₂₋₄ T₁ G_{1.2} सर्वं क्षत्रं.

32 D₂ missing (cf. v.l. 22). Before 32, K_{1.2} B_{3.5} D_{3.4.8.9} T₁ G_{1.3.4} M₁ ins. वैशं उ° (resp. वैशं°). — ^a) K₄ एतद्; D_{3.4.9} हु; G₃ च (for अथ). G₅ भीष्मस्य वचनं श्रुत्वा. — ^b) K_{1.2.5} D₁ कमलेक्षणः; T₁ G_{1.4} पुरुषोत्तमः.

33 D₂ missing (cf. v.l. 22). Before 33, T₂ ins. श्रीभगवान्. — ^a) T₁ G₁ M विसृज्य; T₂ G₅ प्रसृज्य; G₂ प्रसृज्य; G₄ विन्यस्य (for प्रसृज्य). — ^a) K_{1.2.5} T G

C. 5. 4292
B. 5. 128. 24
K. 5. 128. 33

प्रसह्य मन्दमैथर्ये न नियच्छत यद्वृषम् ॥ ३३
तत्र कार्यमहं मन्ये प्राप्तकालमरिदमाः ।
क्रियमाणे भवेच्छ्रेयस्तत्सर्वं शृणुतानवाः ॥ ३४
प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वक्ष्यामि हितं वचः ।
भवतामानुकूलेन यदि रोचेत भारताः ॥ ३५
भोजराजस्य वृद्धस्य दुराचारो ह्यनात्मवान् ।
जीवतः पितुरैश्वर्यं हत्वा मन्युवशं गतः ॥ ३६
उग्रसेनसुतः कंसः परित्यक्तः स बान्धवैः ।
ज्ञातीनां हितकामेन मया शस्तो महामृधे ॥ ३७
आहुकः पुनरस्माभिर्ज्ञातिभिश्चापि सत्कृतः ।
उग्रसेनः कृतो राजा भोजराजन्यवर्धनः ॥ ३८
कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थे सर्वयादवाः ।
संभूय सुखमेधन्ते भारतान्धकवृष्णयः ॥ ३९
अपि चाप्यवदद्राजन्परमेष्ठी प्रजापतिः ।

व्यूढे देवासुरे युद्धेऽभ्युद्यतेष्वायुधेषु च ॥ ४०
द्वैधीभूतेषु लोकेषु विनश्यत्सु च भारत ।
अब्रवीत्सृष्टिमान्देवो भगवानल्लोकभावनः ॥ ४१
पराभविष्यन्त्यसुरा दैतेया दानवैः सह ।
आदित्या वसवो रुद्रा भविष्यन्ति दिवौकसः ॥ ४२
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वोऽगराक्षसाः ।
अस्मिन्पुद्गे सुसंयत्ता हनिष्यन्ति परस्परम् ॥ ४३
इति मत्वाब्रवीद्धर्म परमेष्ठी प्रजापतिः ।
वरुणाय प्रयच्छैतान्वद्धा दैतेयदानवान् ॥ ४४
एवमुक्तस्ततो धर्मो नियोगात्परमेष्ठिनः ।
वरुणाय ददौ सर्वान्वद्धा दैतेयदानवान् ॥ ४५
तान्वद्धा धर्मपाशैश्च स्वैश्च पाशैर्जलेश्वरः ।
वरुणः सागरे यत्तो नित्यं रक्षति दानवान् ॥ ४६
तथा दुर्योधनं कर्णं शकुनिं चापि सौबलम् ।

नियच्छति; D₂ च्छन्; D₁ च्छति; M₂ यायच्छन्त; G₂ नियच्छथ
(for च्छत). K₂ D₁ ३ यं; K₂ ये; D₂ तदा (for यन्).

34 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^b) K₁ ३ B D₁
D₁ ३. ४. ०. ९. १० काल (D₂ ले) प्राप्तम् (for प्राप्तकालम्).

35 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^a) S (except
G₂) एव (for एतद्). — ^b) T₁ G₁ ४ transp. यद् and
हितं. D₁ ० ब्रवीमि (for वक्ष्यामि). — ^d) D₂ ४. ० S
(except G₂) रोचेत यदि भा.

36 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^a) K₂ अग्रतो
भोजराजस्य. — ^d) K₂ ३ B D (except D₂; D₂
missing) T₁ M₂ मयुः (for मन्युः).

37 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^d) D₂ ४. ० हवे
(for मृधे).

38 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^b) K₁ ३ D₂ १
T₁ G₁ M₂ ३ अभि; K₂ अति (for अपि). — ^d) K₂ D₁
राजविवर्धनः; B₂ D₁ D₂ ३ T₁ M₂ राज (D₁ ज्य) स्य
वर्धनः.

39 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^b) K₂ D₁
पार्थिवाः (for यादवाः). — ^d) K₂ D₁ G₂ यादवांधक.

40 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^a) K₂ D₁ इदं;
D₁ ३ अथ (for the first अपि). K₁ m. २ G₂ अभि
(for the second अपि). D₂ ४. ० अब्रवीद्; S अभवद्
(for अवदद्). D₁ ० पुरैवमवदद्राजन्. — ^b) B₂ पितामहः
(for प्रज). — ^d) K₁ [S] भुविदेषु; S (except T₁ G₁)

द्यु (G₂ उ) द्यतेषु (for अभ्युद्यतेषु). D₂ ४. ० युधेष्वापि.

41 D₂ missing (cf. v.l. 22). K₂ om. 41^{ba},
— ^b) D₂ D₁ S (except G₂) विनश्यत्सु भा. — ^c)
K₁ ३. ४ B₂ D₁ D₁ ३. १० दृष्टिमान्; S तु तदा (for सृष्टिमान्).
D₁ देवान्.

43 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^c) D₂ S
(except T₁) तस्मिन् (for अस्मिन्). K₂ B D₁ D₂
D₁ ३. ४. ०-१० कुद्धा; K₂ वृत्ता; T₁ G₁ ३ युक्ता; T₂ यंता;
G₁ युक्ते (for यत्ता). — ^d) T G भवि (for हनि).
— After 43, T G ins.:

480* वर्तमानं जगत्सर्वं मुहूर्तान्न भविष्यति ।

अन्यनाशेन जगतो लोकस्य च परंतप ।

[(L. 2) T₁ अस्य नाशेन; T₂ G अन्यनाशो न; G₂ अलं
नाशेन.]

44 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^b) D₁ G₂
पितामहः; T₂ जनेश्वर (for प्रजापतिः). K₂ om. (hapl.)
from प्रयच्छ (in 44^a) up to वरुणाय (in 45^a). — 44^{ad}
= (var.) 45^{ad}.

46 D₂ missing (cf. v.l. 22). B₂ om. (hapl.)
46. — ^a) K₁ ३ G₂ M₁ तान्वद्धान्; G₂ (by transp.)
बद्धा तान्. — ^b) K₁ ३. ५ D₁ स्वपाशैश्च; D₁ १० स्वीयपाशैश्च; G₂
पाशैः स्वैश्च; G₂ ४ तैश्च पाशैश्च. — ^c) D₂ ४. ० यत्तान् (for
यत्तो).

47 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^b) D₂ ४. ० T₁

वद्धा दुःशासनं चापि पाण्डवेभ्यः प्रयच्छत ॥ ४७
त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ४८

राजन्दुर्योधनं वद्धा ततः संशम्य पाण्डवैः ।
त्वत्कृते न विनश्येयुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चिंशत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

वैशंपायन उवाच ।

कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
विदुरं सर्वधर्मज्ञं त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ १
गच्छ तात महाप्राज्ञां गान्धारीं दीर्घदर्शिनीम् ।
आनयेह तया सार्धमनुनेष्यामि दुर्मतिम् ॥ २
यदि सापि दुरात्मानं शमयेदुष्टचेतसम् ।
अपि कृष्णस्य सुहृदस्तिष्ठेम वचने वयम् ॥ ३
अपि लोभाभिभूतस्य पन्थानमनुदर्शयेत् ।
दुर्बुद्धेर्दुःसहायस्य समर्थं ब्रुवती वचः ॥ ४
अपि नो व्यसनं घोरं दुर्योधनकृतं महत् ।

शमयेच्चिररात्राय योगक्षेमवदव्ययम् ॥ ५
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिनीम् ।
आनयामास गान्धारीं धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

एष गान्धारि पुत्रस्ते दुरात्मा शासनातिगः ।
ऐश्वर्यलोभादैश्वर्यं जीवितं च प्रहास्यति ॥ ७
अशिष्टवदमर्यादः पापैः सह दुरात्मभिः ।
सभाया निर्गतो मूढो व्यतिक्रम्य सुहृद्वचः ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

सा भर्तुर्वचनं श्रुत्वा राजपुत्री यशस्विनी ।

C. 5. 4317
B. 5. 127. 9
K. 5. 127. 9

G1.4 चैव (for चापि). — °) K4 D3.4.9 S चैव (for चापि). — °) D1-4.8 T1 G1.4.5 M5 प्रयच्छत.

48 = 5. 37. 16 (q. v. for other references).
Dn2 missing (cf. v.l. 22). — °) D3.4 कुलार्थं.
K1.2.5 D5 D7.3.10 त्यजेदेकं कुलस्यार्थं. Ca cites त्यजे-
त्कुलार्थं (as in text).

49 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — °) T G तस्माद्
(for राजन्). — °) K5 संशम्य (for 'शम्य). — °) B1.8
D3 (m as in text). 4.9 T2 G1.2.5 तत्; G3 यत् (for
त्वत्). — °) K3.5 G5 M2 क्षत्रियर्षभाः.

Colophon missing in Dn2 D5. — Sub-parvan;
K1-3.5 B Dn1 D5 D2.6-8.10 T1 G1.5 M भगवद्गीता.
— Adhy. name: D1 दुर्योधनस्य सभातो निर्गमनं; G1
दुर्योधननिर्गमनं M दुर्योधनसभानिर्गमनं. — Adhy. no.
(figures, words or both): D5 18 (=118); D7 T2 G4
M1-3.5 129; T1 G1.2.5 130; G3 M4 128. — S'loka
no.: K5 65; Dn1 50.

127

This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5.

58

[457]

126. 22).

1 °) K3 B2.4.5 Dn1 D5 D3.8.10 तु वचः (for
वचनं).

2 °) K2.4.5 D2.7.8 T2 G2.3.5 महाप्राज्ञः; D3 D5.10
'प्राज्ञा. — °) D3 दीर्घदर्शिनीं.

3 °) T1 G1.5 सा न; G4 सा तु (for सापि). — °) K5 D7 शमं (for शमं). — °) K5 D1.7 अथ (for
अपि).

4 °) K3.5 D1.7 T1 G4 अति- (for अपि). M3.1
अवलेपाभिः. — °) K4 S समक्षं; K5 सामर्थ्यं; B4 D5
D1.6-8.10 शमार्थं (for समर्थं).

5 °) D7.9 'कृते (for 'कृतं). — °) D5 शमाय; D2
शमध्वं (for शमयेत्). — °) D5 D1 'क्षेमकृद् (for
'क्षेमवद्). D2 'क्षेमं वदाम्यहं.

8 K5 om. from तस्मान् (in °) up to श्रुत्वा रा
(in 9°). — °) B Dn1 D5 D3.4.6.8-10 दुरात्मवान्.
— °) D5 D3 G4 M (except M1) सभायां (for 'या).
G4 मूढैः. — °) T2 G2.5 ह्यति; G4 अति- (for व्यति°).

9 K5 om. up to श्रुत्वा रा (cf. v.l. 8). — °) K4 B
(except B2) D10 भर्तु- (for भर्तुः). — °) K1.2 D1 M
ह यत्; K4 ह सा; B3 G3.4 महा- (for महत्).

C. 5. 4817
B. 5. 129. 9
K. 5. 129. 9

अन्विच्छन्ती महच्छ्रेयो गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९
आनयेह सुतं क्षिप्रं राज्यकामुकमातुरम् ।
न हि राज्यमशिष्टेन शक्यं धर्मार्थलोपिना ॥ १०
त्वं ह्येवात्र भृशं गह्वो धृतराष्ट्र सुतप्रियः ।
यो जानन्पापतामस्य तत्प्रज्ञामनुवर्तसे ॥ ११
स एष काममन्युभ्यां प्रलब्धो मोहमास्थितः ।
अशक्योऽद्य त्वया राजन्निनिवर्तयितुं बलात् ॥ १२
राज्यप्रदाने मूढस्य बालिशस्य दुरात्मनः ।
दुःसाहायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽश्रुते फलम् ॥ १३
कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत महामतिः ।
भिन्नं हि स्वजनेन त्वां प्रसहिष्यन्ति शत्रवः ॥ १४
या हि शक्या महाराज साम्राज्ये दानेन वा पुनः ।
निस्तर्तुमापदः स्वेषु दण्डं कस्तत्र पातयेत् ॥ १५

10 Before 10, all MSS. (except T₁; D₂ D₃ missing) ins. गांधार्युवाच (resp. गांधारी). — ^a) K₁. 2. 4 D₂ T₂ G₂. 5 आनयस्व; K₃. 5 B D₆. 7. 10 आनायय; D₁ आनीय च; D₈ आनय त्वं; T₁ G₁. 4 आनयैनं (for आनयेह). G₅ चिरं; M (M₁ inf. lin.) तु तं (for सुतं). T₂ G₂ क्रुद्धं; G₅ पुत्रं; M पापं (for क्षिप्रं). D₈ आनाययस्व तं क्षिप्रं. — ^a) K₄ धर्मविरोधिना; D₇ धर्मार्थलोपिना. — After 10, K₃ B D₁ D₈ D₃. 4. 8-10 T₁ G₅ ins.:

481 आसुमासं तथापीदमधिनीतेन सर्वथा ।

11 ^a) D₁. 8. 4. 9. 10 G₄ om. हि. — ^b) D₁ D₂ T₂ G₁. 2. M₂-4 सुतप्रिय. — ^c) K₄ M₃. 4 (inf. lin. as in text). 5 पापकामस्य.

12 ^a) D₃ D₂. 4 M₃. 4 (inf. lin. as in text). 5 स एव. — ^b) K₁. 2 प्रलुप्तो; K₄ B₁-3 D₃. 4. 8. 9 T₂ G₂. 8 M₁ लुब्धो; K₅ D₇ सुलुप्तो; D₁ T₁ G₄ प्रवृद्धो; G₁ बद्धो (for लुब्धो). B₄. 5 D₁ D₂ G₃ लोभं (for मोहं). — ^c) B₁. 4. 5 न शक्यो. K₄ D₃. 4 यत्; K₅ D₇ यः (for सः). — ^d) K₅ वर्तय तद्वलात्.

13 ^a) K₁ B₃-5 D₁ D₁. 8. 8 राष्ट्रप्रदाने; K₂ राज्य-दानेन; K₃. 4 B₂ D₈ D₂. 9. 10 राज्य(D₃ D₁₀ 'इ')प्रदानं; K₅ D₇ राज्यं प्रधानं. — ^b) S (except T₂ G₂. 5) हताशस्य (for बालि). — ^c) S (except G₁) दुर्योधनस्य लुं. — ^d) K₄ T₂ G₁. 2 धृतराष्ट्रास्तु ते फलं; T₁ M. धृतराष्ट्राश्रुते फलं.

14 ^a) K₅ एवं (for कथं). K₁. 2 स्वजनैर्भेदं. — ^b) K₃ B₂ D (except D₉; D₂ missing) T₁ G₅. 5 महीपतिः

शासनाद्धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनममर्षणम् ।
मातुश्च वचनात्क्षत्ता सभां प्रावेशयत्पुनः ॥ १६
स मातुर्वचनाकाङ्क्षी प्रविवेश सभां पुनः ।
अभिताम्रेक्षणः क्रोधान्निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ १७
तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमास्थितम् ।
विगर्हमाणा गान्धारी समर्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८
दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम पुत्रक ।
हितं ते सानुबन्धस्य तथायत्यां सुखोदयम् ॥ १९
भीष्मस्य तु पितुश्चैव मम चापचितिः कृता ।
भवेद्द्रोणसुखानां च सुहृदां शाम्यता त्वया ॥ २०
न हि राज्यं महाप्राज्ञ स्वेन कामेन शक्यते ।
अवाप्तुं रक्षितुं वापि भोक्तुं वा भरतर्षभ ॥ २१
न ह्यवश्येन्द्रियो राज्यमश्नीयाद्दीर्घमन्तरम् ।

(for महा°). — ^a) D₁ भिन्ने हि स्वजने च त्वां. — ^a) K₃ B₂ D (D₂ missing) T₁ G₄ M₁ प्रहसिष्यन्ति; M₁ (inf. lin.) Ca as in text.

15 ^a) K₂. 4 B₃ D₁ D₃. 4. 8. 9-10 G₃. 5 यो हि शक्यो (B₃ D₁₀ 'क्तो'); D₈ या हि शक्यं. — ^b) N (except K₁; D₂ missing) T₂ G₁. 2 भेदेन (for दानेन). — ^c) K₁ यादवश्रेष्ठ; K₂ D₃. 4. 8. 9 आपदस्तेषु; T₁ G (except G₃) आपदायेषु. — ^d) D₂ M₂-5 धार° (for पात°).

17 K₅ om. 17°. — ^b) K₃ B₂. 4. 5 D₁ D₈ D₃. 8. 10 पुनः सभां (by transp.). — ^c) D₃ D₁. 8. 4. 8-10 T₁ G₁. 4 अति- (for अभि-).

18 ^b) T₂ G₂. 5 आश्रितं (for आस्थितम्). — ^a) B (except B₂) D₁ D₈ D₂-4. 8. 9-10 G₁ शमार्थं (for समर्थं).

19 Before 19, K₄ D₁. 8 T₁ G₁. 3. 4 M₁ ins. गांधार्यु-वाच (resp. गांधारी). — After 19, N (D₂ missing) T₁ G₅ ins.:

482* दुर्योधन यदाह त्वां पिता भरतसत्तम ।

भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता सुहृदां कुरु तद्वचः ।

[(L. 1) D₁ D₈ D₇. 10 'सत्तमः' (for 'सत्तम'). — K₅ om. (hapl.) from कृपः up to द्रोण (in 20°).]

20 K₅ om. up to द्रोण (of. v.l. 19). — ^a) K₁-3 B₅ D₁. 2. 7 हि; K₄ D₃. 10 S (except G₃) च (for तु). — ^d) B₁-3 D₂ T₂ G₁-3 M₁ (sup. lin. as in text) शाम्यतां.

21 ^a) K₅ सुप्राप्तं; D₇ सुप्राप्तं (for अवाप्तं). — ^d) K₃. 4 B (except B₃) D₁ D₈ D₃. 8. 10 G₄ भोक्तुं

विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ॥ २२
 कामक्रोधौ हि पुरुषमर्थेभ्यो व्यपकर्षतः ।
 तौ तु शत्रुं विनिजित्य राजा विजयते महीम् ॥ २३
 लोकेश्वरप्रभुत्वं हि महदेतदुरात्मभिः ।
 राज्यं नामेक्षितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितुम् ॥ २४
 इन्द्रियाणि महत्प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थधर्मयोः ।
 इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्धतेऽग्निरिवेन्धनैः ॥ २५
 अविधेयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
 अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥ २६
 अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।
 अजितात्माजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ २७

आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत् ।
 ततोऽमात्यान्मित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ २८
 वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिणु ।
 परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ २९
 क्षुद्राक्षेणेव जालेन झपाचपिहितायुधौ ।
 कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानं तौ विलम्पतः ॥ ३०
 याभ्यां हि देवाः स्वर्गातुः स्वर्गस्यापिदधुर्मुखम् ।
 विभ्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्म वर्धितौ ॥ ३१
 कामं क्रोधं च लोभं च दम्भं दर्पं च भूमिपः ।
 सम्यग्विजेतुं यो वेद स महीमभिजायते ॥ ३२
 सततं निग्रहे युक्त इन्द्रियाणां भवेन्नृपः ।

C. 5. 4243
 B. 5. 129. 34
 K. 5. 129. 34

भरतसत्तम.

22 ^a) T₁ G_{1.2} स्वराज्यं; T₂ G₃₋₅ M_{1.2.4} (*inf. lin.*)
 स्वराज्यं. K₁ अधि; K₅ T₁ G_{1.4} अपि; G₅ M₁ (*inf. lin.*)
 अनु- (for अभि-). K₅ जायते (for -पालयेत्). D₁ स
 राजेयमिधीयते.

23 ^b) K₅ D₇ व्यपकर्षतः. — ^c) K₅ च; S (except
 G₅) हि (for तु). — ^d) K₅ राजर्विजायते महीं.

24 ^a) D_{3.4.9} लोकत्रयं; D_{8.10} प्रयुक्तं; T₁ G₃₋₅ M
 लोकेश्वराभि (G₅ 'ति-; M 'नु)भूतं; T₂ G_{1.2} लोककामा (G₂
 'सर्वा)भिभूतैर् (G₁ 'तं).

25 ^a) K₅ महा; D_{8.9} परि; Ca. d महत् (as in text).
 — ^b) K (except K₄) D₇ 'कामयोः (for 'धर्मयोः).
 — ^c) B₂ D₂ निजितैर् (for नियतैर्).

26 = (var.) 5. 34. 58. — ^a) G₅ M_{2.4} (*inf. lin.*
 as in text). ^c Ca. d भीमानि; T₂ (in addition to the
 text reading) G₅ पुरुषं (for हीमानि). — ^d) K₄ B₁₋₃
 D₈ D_{1.9} S पथिपु सारथि.

27 = (var.) 5. 34. 54. — K₅ om. 27-37. — ^a)
 D_{3.4.9} अविनिजित्य चात्मानं. — D₁ om. (hapl.) 27^c-28^d.
 — ^c) K_{3.4} D₁ D₈ D_{2.9.8.10} अमित्रान्वाजितामात्यः (D₈
 'मित्रः); D_{3.4.9} अमित्रांश्चाजिता. — ^d) K₁ m (as in
 text). ⁴ भूयते (for 'हीयते).

28 = 5. 34. 55. — K₅ D₁ om. 28 (cf. v.l. 27).
 — ^b) K₄ 'कालेन; B D_n D_{3.4.10} द्वेष्यं; D₈ द्वेषं; D₃
 दशं; Ca. d. 8 देशरूपेण (as in text). — ^d) T₂ G₂ नरोयं
 (for न मोघं). D₈ विजिगीषति.

29 = 5. 34. 56. K₅ om. 29 (cf. v.l. 27). — ^a)
 K₁ D₇ T₁ G_{1.3.4} जितात्मानं. — ^c) D₁ D₈ D_{1-4.8-10}

वीरम्; M₁ (*inf. lin.*). ⁴ दातम् (for धीरम्). — ^d) K₅
 B_{2.4.5} D₁ D₈ D_{1.9.8.10} अत्यर्थं (for अत्यन्तं).

30 = (var.) 5. 34. 63. K₅ om. 30 (cf. v.l. 27).
 — ^b) B₈ मत्स्यौ (for झपा). G_{1.5} इव (for अपि).
 D₈ उरु (for उभौ). — ^d) K₄ प्रज्ञामेतौ; D₁ (by
 transp.) तौ प्रज्ञानं.

31 K₅ om. 31 (cf. v.l. 27). — ^a) B_{1.8} S स्वर्गाताः
 (G₅ स्वर्गस्य); Ca. s स्वर्गातुः (as in text). K₄ याभ्यां
 देवाः स्वर्गातुः. — ^b) G₅ द्वारा हि (for स्वर्गस्य). K₅ B
 (except B₂) D₁ D₈ D_{1.9} T₁ G₄ M_{1.3.4} C₅ पिदधुः;
 Ca. d अपिदधुः (as in text). — G₅ om. 31^{cd}. — ^c)
 K₄ D₁ Ca. d विभ्रतौ; M (M₁ *inf. lin.* as in text)
 विभ्यंतौ (for विभ्यतो). K₁₋₃ अभिभवाद्वाजन्; D₈ अनु-
 पराक्रम्य (for अनुपरागस्य). — ^d) D₈ स विद्धि तौ; D₇
 विवर्धितौ; T₁ G_{1.4} सुवर्धितौ (for स्म वर्धितौ). Ca. d. s cite
 वर्धितौ (as in text). T₂ G₂ 'क्रोधानुवर्धितौ.

32 K₅ om. 32 (cf. v.l. 27). — ^b) K₂ D_{1.2.7} दर्पं
 दंभं (by transp.); D₁ दंभं हर्षं. S (mostly) दंभं.
 K₁ B₈ S (except T₂ M₂) भूमिप. — ^c) T G_{1.2.4.5}
 विधातुं; G₅ M₁ (*inf. lin.* as in text). ^c विहा' (for
 विजे). — ^d) D₈ महान्; C₅ महीम् (as in text). D₁
 अतिजीयते; D_{1.10} अभिजीयते; G₂ अपि जायते; G₅ अभि-
 रक्षति; G₄ अभिरक्षयेत्; G₅ अधिजायते; Ca. d. s as in
 text.

33 K₅ om. 33 (cf. v.l. 27). — ^b) K_{1.2} D₁
 D_{1.2} T₁ G_{1.3.4} भवेन्नृपः; K₅ सुयोधन. — ^c) D_{3.4.9}
 ईप्सितार्थं च. D_{3.4} धर्म्यं च.

34 K₅ om. 34 (cf. v.l. 27). — ^a) D₁ T₁ G_{1.3.4}

C. 5. 4343
B. 5. 129. 34
K. 5. 129. 34

ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विपतां च पराभवम् ॥ ३३
कामाभिभूतः क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते ।
स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ॥ ३४
एकीभूतैर्महाप्राज्ञैः शूरैररिनिवर्हणैः ।
पाण्डवैः पृथिवीं तात भोक्ष्यसे सहितः सुखी ॥ ३५
यथा भीष्मः शांतनवो द्रोणश्चापि महारथः ।
आहतुस्तात तत्सत्यमजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥ ३६
प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशवः ॥ ३७
सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने ।
प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नरः शत्रुनन्दनः ॥ ३८
न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः सुखम् ।
न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत् आधिथाः ॥ ३९
भीष्मेण हि महाप्राज्ञ पित्रा ते बाह्लिकेन च ।

दत्तोऽशः पाण्डुपुत्राणां भेदाद्भीतैररिंदम ॥ ४०
तस्य चैतत्प्रदानस्य फलमद्यानुपश्यसि ।
यद्भुङ्क्ते पृथिवीं सर्वां शूरैर्निहतकण्टकाम् ॥ ४१
प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिंदम ।
यदीच्छसि सहामात्यो भोक्तुमर्थं महीक्षिताम् ॥ ४२
अलमर्थं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवनम् ।
सुहृदां वचने तिष्ठन्यशः प्राप्स्यसि भारत ॥ ४३
श्रीमद्भिरात्मवद्भिर्हि बुद्धिमद्भिर्जितेन्द्रियैः ।
पाण्डवैर्विग्रहस्तात भ्रंशयेन्महतः सुखात् ॥ ४४
निगृह्य सुहृदां मन्युं शाधि राज्यं यथोचितम् ।
स्वमंशं पाण्डुपुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ ॥ ४५
अलमह्ना निकारोऽयं त्रयोदश समाः कृतः ।
शमयेनं महाप्राज्ञ कामक्रोधसमेधितम् ॥ ४६
न चैष शक्तः पार्थानां यस्त्वदर्थमभीप्सति ।

क्रोधात्मा (for 'द्वा). — ^b) K₄ मोहात् (for मिथ्या).
— ^c) B₂ D₈ S वा (for च). — ^d) K₁ सहाया न
(by transp.). D_{8.4.9} G₈ M न सहायो (D_{8.4} 'या)
भवन्त्युत.

35 K₅ om. 35 (cf. v.l. 27). — ^a) K₁ Dn₁
एकीभूते; S एकीभूतो. Dn₁ D₈ D_{2.10} महाप्राज्ञः; D₈ 'प्राज्ञः;
M (except M₈) 'प्राज्ञः. — ^b) S (except G₁) शत्रुं
(for अरिं). — ^c) G₄ M (except M₁) पृथिवी, and
भोक्ष्यते. T₁ G₄ M₈₋₆ तत्र (for तात). G₄ सुखं (for
सुखी).

36 K₅ om. 36 (cf. v.l. 27). — ^a) D_{8.4.9} तथा
(for यथा). T₁ G₄ शांतनवो भीष्मो (by transp.). — ^b)
K₈ 'बलः (sup. lin. as in text); S (except G₈) 'यशः
(for 'रथः). — ^c) T₂ G_{2.5} आहतुस्त्वां तथा सत्यं. — ^d)
D₁₀ अजय्यौ.

37 K₅ om. 37 (cf. v.l. 27). — ^a) S 'स्मानं (for
'बाहुं). — ^c) G_{4.6} प्रपन्नो; M_{4.5} 'सन्ने (for 'सन्नो).
— ^d) B₅ T₁ G_{2.3.4} अपि (for एव).

38 ^b) K₄ तिष्ठतः; D_{8.4.9} तिष्ठसि (for तिष्ठति). — ^d)
K₄ स नश्येत्कुरुनन्दन.

39 ^c) S युद्धे (G₈ नित्यो) (for नित्यं). — ^d) = 5.
122. 49^d. K₅ D_{2.7} चित्तं (for चेतः). B_{3.5} च मनः कथाः;
D_{8.4.9} मानसं कुरु (for चेत आधिथाः). K₁ आधिथाः;
K_{2.3} D₈ अग्निः; K₅ D₇ आदः; S आदधाः (for आधि).

40 ^a) G_{8.4} च (for हि). D_{8.1} D₁₀ M₈ महाप्राज्ञः.
— ^b) K₁ त्वपित्रा (for पित्रा ते). — ^c) D_{1.2} यथोचितम्
(cf. 42^b); G₈ M_{8.4} (inf. lin. as in text). ^d) भेदभीतेर.

41 ^a) D₈ वा (for च). — ^b) K₅ अप्यनु; D₇ अप्यद्य
(for अद्यानु). — ^c) K₄ B₁₋₈ D₈ D₁ भुङ्क्ते (D_{8.2} भुङ्क्ते)
(for भुङ्क्ते). K_{2.4.5} D_{1.7} S सर्वां (for कृत्वां).

42 42^{ab} = 5. 57. 3^{ab}. — ^a) K_{2.5} अर्थः; D₂ एवं
(for अर्थ). K₅ महीभृतां; B₄ Dn₁ प्रदीयतां (for मही-
क्षिताम्). K₄ D_{8.4.7-10} भोक्तुमर्थं (K₄ D₇ 'र्थाः; D_{8.10}
'धैः) महीमिमां; D₁ भोक्तुमेतां वसुंधरां; S भोक्तुमित्थं
(G_{2.8} 'मर्थः; G₅ 'मर्थं) महीमिमां (G₈ 'पते).

43 43^{ab} = (var.) 5. 57. 3^{ab}. — ^b) D_{2-4.9} जीवितुं;
S जीवने (G₈ जीवितं) (for जीवनम्). — ^c) K₄ D₂ G₈
तिष्ठ (for तिष्ठन्). — ^d) K_{1.2.5} D₇ पार्थिव (for भारत).

44 ^a) K_{1.4.5} D₈ D₇₋₉ T G (except G₈) M₄
आत्मविद्भिः. K_{8.4} B (except B₈) Dn₁ D_{8.8.10} G₈ तैः
(for हि). — ^d) D₇ भ्रंशयेत् महत्सु.

45 K₅ om. 45. — ^a) D₂ किल भारत; D₁₀ T₂ G₆
M पुरुषर्षभ.

46 ^a) K₄ D_{8.4.8.9} अलमेघाः; K₅ D₇ अलमर्थः; B Dn₁
D₈ D_{1.6.10} C₈ अलमंग (B₂ अमंगलं); D₂ अलमत्र;
T G_{1.3.5} अलं महान्; G_{8.4} M₁ (inf. lin.) अलं महा-
(for अलमह्ना). Ca citos अलं and अह्ना. — ^b) D₈
पुनः; Ca. d. 8 कृतः (as in text). — ^c) B₅ D₈ D₁₀

सुतपुत्रो दृढक्रोधो भ्राता दुःशासनश्च ते ॥ ४७
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमसेने धनंजये ।
धृष्टद्युम्ने च संकुब्धे न स्युः सर्वाः प्रजा ध्रुवम् ॥ ४८
अमर्षवशमापन्नो मा कुरुंस्तात जीघनः ।
सर्वा हि पृथिवी स्पृष्टा त्वत्पाण्डवकृते वधम् ॥ ४९
यच्च त्वं मन्यसे मूढ भीष्मद्रोणकृपादयः ।
योत्स्यन्ते सर्वशक्त्येति नैतदद्योषपद्यते ॥ ५०

समं हि राज्यं प्रीतिश्च स्थानं च विजितात्मनाम् ।
पाण्डवेष्वथ युष्मासु धर्मस्त्वभ्यधिकस्ततः ॥ ५१
राजपिण्डभयादेते यदि हास्यन्ति जीवितम् ।
न हि शक्यन्ति राजानं युधिष्ठिरमुदीक्षितम् ॥ ५२
न लोभादर्थसंपत्तिर्नराणामिह दृश्यते ।
तदलं तात लोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

वैशंपायन उवाच ।

तत्तु वाक्यमनादृत्य सोऽर्थवन्मातृभाषितम् ।

पुनः प्रतस्थे संरम्भात्सकाशमकृतात्मनाम् ॥ १

ततः सभाया निर्गम्य मन्त्रयामास कौरवः ।

C. 5. 4365
B. 5. 130. 2
K. 5. 130. 2महाप्रज्ञ. — ^a) G₃ °समन्वितं.

47 K₅ om. 47-50. — ^a) K₄ B (except B₄)
Dn₁ Ds D_{1.2.10} चैव; D₈ त्वेष; G₅ [ए] चैष (for चैष).
D₂ पापात्मा (for पार्थानां). — ^b) Dn₁ D₂ यत् (for यः).
K₄ B D₈ D_{1.8.4.6.8.10} T₂ G₁₋₄ M₅ Cn स्वमर्थ; Dn₁ D₂
स्वमर्थ; T₁ त्वधर्म (for त्वदर्थ). K_{3.4} B₅ Dn₁ Ds
D_{1.8.4.6.8-10} T₁ M_{5.5} अभीप्ससि.

48 K₅ om. 48 (cf. v.l. 47). — ^a) K_{1.2} द्रोणे
भीष्मे (by transp.). — ^d) Ds सुखं (for ध्रुवम्). D₂
न नः स्युः सर्वशः प्रजाः.

49 K_{4.5} om. 49 (cf. v.l. 47). — ^b) T₁ G
(except G₃) नीनशः; C₆ जीघनः (as in text). T₂
कुरुंस्तात जिघांससि. — ^c) K₃ B D (except D_{2.7}; Dn₂
missing) एषा हि. K₂ पृथिवी स्पृष्टा; K₃ B Dn₁ Ds
D_{8-8.10} °वी कृत्स्ना; D_{1.2} T₂ G₂ M °वी स्पृष्टा (for M₁ see
below also); D_{3.4.9} कृत्स्ना पृथिवी; T₁ G₅ °वी नष्टा; G₁
M₄ (inf. lin.) °वी हृष्टा; G₃ °वी हृष्टा; G₄ °वी नष्टा; only
K₁ as in text! — ^d) T G_{1.2.4.5} M₁ (inf. lin.) वधे
(for वधम्). K₃ B Dn₁ Ds D_{3.4.6-10} मा रामस्व (D₁₀
°स्त्व) कृते वधं; G₃ त्वत्पाण्डववधे कृते. Cd oites त्वकृते
पाण्डवकृते.

50 K₅ om. 50 (cf. v.l. 47). — ^b) K₄ S °कृपाः
(T₂ G₂₋₅ °कृपान्) परान्. — ^c) D_{2-4.9} S (except T₁
G_{3.4}) योत्स्यन्ति. T₂ G_{2.5} M निज (for सर्व). — ^d) G₂
त्वयि (for अय).

51 ^b) K₃ B_{1.2.5} Dn₁ Ds D_{6.8.10} हि (for च).
K₃ B Dn₁ Ds D_{3.4.6.8-10} T₁ G₂₋₅ C₃ विदिततात्मनां.

— ^a) G_{2.4} च (for तु). K₅ D₇ G₃ अपि (for अभि-).
B_{3.5} तथा (for ततः). D₁ धर्मस्त्वदधिकस्ततः.

52 Before 52, G_{1.4} ins. धृतराष्ट्रः. — ^a) K₁ धर्म-
राजम् (for युधिष्ठिरम्).

53 ^a) D₂ °प्राप्तिश्च (for °संपत्तिः). — ^d) D_{3.4.9}
प्रसाद्य (for °शाम्य).

Colophon missing in Dn₂ D₅ — *Sub-parvan* :
K_{1.2.4.5} B Dn₁ Ds D_{2.6-8.10} T₁ G_{1.5} M_{1.2} भगवद्गीता.
— *Adhy. name* : K₃ G₅ M₅ गांधारीवाक्यं; G₄ भगवद्वाक्यं;
M₁₋₄ गांधारीवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or
both) : D₅ 19 (=119); D₇ T₂ G₄ M_{1-3.5} 130; T₁
G_{1.2.5} 131; G₃ M₄ 129. — *S'loka no.* : K₅ 34;
Dn₁ 54.

128

Stanzas 1-49 are missing in Dn₂ (cf. v.l. 5.
126. 22). The MS. is mostly ignored up to the end
of the lacuna.

1 ^a) K₅ G₃ ततः (for पुनः). — ^d) D_{3.4.9} M_{2.8.1}
(inf. lin. as in text) अनृतात्मनां; C₆ as in text.

2 ^a) T₂ G M₁₋₄ सभा (M₃ °हा) यां (M₄ inf. lin.
as in text). K_{4.5} D_{1.7} G₃ M₂ निर्गम्य. — ^d) K₂ D₈
राजा; M₁ (by corr.) राजन् (for राज्ञा). — After 2, T
G (except G₃) ins. :

483* दुर्योधनं धार्तराष्ट्रं कर्णं दुःशासनोऽज्वलीत् ।
नो चेत्संधास्यसे राजन्स्त्वेन कामेन पाण्डवैः ।

C. 2. 4365
B. 2. 120. 2
K. 2. 120. 2

सौवलेन मताक्षेण राज्ञा शकुनिना सह ॥ २
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौवलस्य च ।
दुःशासनचतुर्थानामिदमासीद्विचेष्टितम् ॥ ३
पुरायमस्मान्गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्दनः ।
सहितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा शांतनयेन च ॥ ४
वयमेव हृषीकेशं निगृह्णीम बलादिव ।
प्रसह्य पुरुषव्याघ्रमिन्द्रो वैरोचनिं यथा ॥ ५
श्रुत्वा गृहीतं वाण्येयं पाण्डवा हतचेतसः ।
निरुत्साहा भविष्यन्ति भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः ॥ ६
अयं ह्येषां महाबाहुः सर्वेषां शर्म बर्म च ।
अस्मिन्गृहीते वरदे ऋषभे सर्वसात्वताम् ।
निरुद्यमा भविष्यन्ति पाण्डवाः सोमकैः सह ॥ ७
तस्माद्वयमिहैवैनं केशवं क्षिप्रकारिणम् ।
क्रोशतो धृतराष्ट्रस्य बद्धा योत्स्यामहे रिपून् ॥ ८

तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसाम् ।
इङ्गितज्ञः कविः क्षिप्रमन्वबुध्यत सात्यकिः ॥ ९
तदर्थमभिनिष्क्रम्य हार्दिक्येन सहास्थितः ।
अब्रवीत्कृतवर्माणं क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ १०
व्यूढानीकः सभाद्वारमुपतिष्ठस्व दंशितः ।
यावदाख्याम्यहं चैतत्कृष्णायाक्लिष्टकर्मणे ॥ ११
स प्रविश्य सभां वीरः सिंहो गिरिगुहामिव ।
आचष्ट तमभिप्रायं केशवाय महात्मने ॥ १२
धृतराष्ट्रं ततश्चैव विदुरं चान्वभाषत ।
तेषामेतमभिप्रायमाचक्षे स्मयन्निव ॥ १३
धर्मादपेतमर्थाच्च कर्म साधुविगर्हितम् ।
मन्दाः कर्तुमिहेच्छन्ति न चावाप्यं कथंचन ॥ १४
पुरा विकुर्वते मूढाः पापात्मानः समागताः ।
धर्षिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः ॥ १५

बद्धैव त्वां प्रदास्यन्ति पाण्डुपुत्राय भारत ।
वैकर्तनं त्वां च मां च ग्रीनेतान्भरतर्षभ ।
पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मद्रोणौ पिता च ते । [5]
दुःशासनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ ।
दुर्योधनो धार्तराष्ट्रो निःश्वस्य प्रहसन्निव ।
एकान्तमुपसंगम्य मन्त्रं पुनरमब्रवीत् ।

[Lines 2-5 = (var.) 5. 126. 22-23. — (L. 7)
G_{2.6} निश्चितैः (for निःश्वस्य). T₂ प्रदहन्निव. — (L. 8)
G_{2.6} "सुखेह (for "संगम्य). — After line 8, T G_{2.6}
repeat 2nd]

3 ^b) K₅ सौवलस्य महात्मनः. — ^a) D₂ दुरात्मनां (for
विचेष्टितम्).

4 ^a) K₁ T₁ G₁ पुरा ह्य (K₁ य) स्माभिगृह्णाति.

5 ^a) K_{4.5} D_{2.7} एनं (for एव). — ^b) K (except
K₃) D_{3.4.7.9} M₁ निगृह्णीमो. K_{1.2} D_{1-4.9} बलादितः;
K₅ D₇ "नित्तं; T₁ G_{1.4} M₃₋₅ "दिह.

6 ^b) K_{1.2.5} D₇ दीनं; M_{1.2} हतं (for हतं).

7 ^b) D_{3.4.9} "षां सर्वकर्मसु. Ca cites शर्म (as in
text). — ^c) D_{3.4.9} दाशार्हैः; T G_{1.2.4} वाण्येयं (for
वरदे). — ^d) K₄ D_{1.3.4.9.10} G₅ वृषभे; Ca ऋषभे
(as in text). — D₁ om. 7^e-9^b. — ^f) K₃ पाण्डवैः सह
सोमकाः.

8 D₁ om. 8 (cf. v.l. 7). — ^a) K_{1.2.5} D₇ अथ
(for इह). S (except T₁ G_{3.4}) एकं (for एनं). — ^d)
K₁ D₈ परात् (for रिपून्).

9 Before 9, D₂ T₁ G₁ M₁ ins. वैशं. — D₁ om.
9^{ab} (cf. v.l. 7). K₅ om. (hapl.) from प्रायं (in 9^a)
up to "मभि (in 10^a). — ^d) D₈ अनुं; M_{3.4} (inf. lin.
as in text) अवं (for अन्वं).

10 K₅ om. तदर्थमभि- (cf. v.l. 9). — ^a) K_{1.2} D₂
T G_{1.2} M₃₋₅ ह्यभि- (for अभि-). — ^b) D₈ हार्दिकेन.
K_{1.2.5} D₇ G_{3.4} समास्थितः; D_{3.4.9} सहोस्थितः; T G_{1.5} M
सह स्थितः.

11 ^b) K₄ D₈ उपातिष्ठस्व. Some S MSS. दंशितः.
— ^c) B_{1.3} S चैव; D₂ चैवं (for चैतत्). — ^d) K₄ D₈
कृष्णस्य (for कृष्णाय). B D₁ D₈ D_{2.6} G₄ "कारिणः;
K₄ D₈ "कर्मणः.

13 ^{ab}) D_{3.4.9} चाभ्यभाषत; S (for G₃ see below)
चात्मभाषिनं (M_{1.2} "वित्तं; M₃₋₅ "वित्तं). D₁ धृतराष्ट्रं च
गानेयमाचार्यं विदुरं तथा; G₃ अथापि धृतराष्ट्रं च भीष्मं
चैवाभ्यभाषत. — ^c) T₁ G₄ एषाम्. K_{1.2.5} D₇ एतद्;
K₄ D₈ एवम् (for एतम्). G₅ एतेषां तमभिप्रायं.

14 ^a) B_{2.4.5} D₁ D₈ D_{3.4.9.10} धर्मादर्थार्थं कामाच्च.
— ^b) B_{3.5} कर्मणा सुवि". — ^d) T₁ G_{1.4.5} न च वाच्यं;
T₂ G₂ न च वाक्यं; Ca. d न चावाप्यं (as in text). K₅
D₇ हि (for च). S कदा (for कथं).

15 ^b) T₁ G_{3.5} सभागताः. — ^c) D₁ कर्षिताः; G₄
वर्षिताः (for धर्षिताः).

16 ^a) T₂ G_{2.5} पुरुषव्याघ्रं (for पुण्ड्रं). — ^b) K₄
"मेधसः (for "चेतसः). — ^c) K_{2.4} पादेन; D₈ G₃ पदेन;

इमं हि पुण्डरीकाक्षं जिघृक्षन्त्यल्पचेतसः ।
पटेनाग्निं प्रज्वलितं यथा बाला यथा जडाः ॥ १६
सात्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ।
धृतराष्ट्रं महाबाहुमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १७
राजन्परीतकालास्ते पुत्राः सर्वे परंतप ।
अयशस्यमशक्यं च कर्म कर्तुं समुद्यताः ॥ १८
इमं हि पुण्डरीकाक्षमभिभूय प्रसह्य च ।
निग्रहीतुं किलेच्छन्ति सहिता वासवानुजम् ॥ १९
इमं पुरुषशार्दूलमप्रधृष्यं दुरासदम् ।
आसाद्य न भविष्यन्ति पतंगा इव पावकम् ॥ २०
अयमिच्छन्ति तान्सर्वान्यतमानाञ्जनार्दनः ।
सिंहो मृगानिव क्रुद्धो गमयेद्यमसादनम् ॥ २१

न त्वयं निन्दितं कर्म कुर्यात्कृष्णः कथंचन ।
न च धर्मादपक्रामेदच्युतः पुरुषोत्तमः ॥ २२
विदुरेणैवमुक्ते तु केशवो वाक्यमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदां शृण्वतां मिथः ॥ २३
राजन्नेते यदि क्रुद्धा मां निगृहीयुरोजसा ।
एते वा मामहं वैनाननुजानीहि पार्थिव ॥ २४
एतान् हि सर्वान्संरब्धान्नियन्तुमहमुत्सहे ।
न त्वहं निन्दितं कर्म कुर्यां पापं कथंचन ॥ २५
पाण्डवार्थे हि लुभ्यन्तः स्वार्थाद्वाह्यन्ति ते सुताः ।
एते चेदेवमिच्छन्ति कृतकार्यो युधिष्ठिरः ॥ २६
अथैव ब्रह्मेतांश्च ये चैताननु भारत ।
निगृह्य राजन्पार्थेभ्यो दद्यां किं दुष्कृतं भवेत् ॥ २७

G. 5. 4331
B. 5. 130. 23
K. 5. 130. 99

T G1.4 वने च; G2.5 वनेन (for पटेन). — ^a) G4 Ms (inf. lin.) जनाः (for जडाः).

17 Before 17, K1.2 T G1.4 M1 ins. वैशं. — ^a) S तु (T G1.2.5 च) (for तद्). — ^b) K B5 D2-4.7.8 G1 राजम् (for बाहुम्). — After 17, T G ins. a passage of 16 lines given in App. I (No. 7).

18 ^b) B1.2.5 महौजसः (for परंतप). — B5 is missing from 18^a up to 49^a. — ^c) = (var.) 35^a. K4 B Dn1 Ds D6.8.10 G4 M2 अशक्य (K4 अस्वरथः; G4 यशस्य) मयशस्यं च (by transp.). — ^d) K5 B (B5 missing) Dn1 Ds D1.6-8.10 कर्तुं कर्म (by transp.).

19 B5 missing (cf. v.l. 18). — ^a) K5 य इमं (for इमं हि). — Ds om. 19^a-22^b. — ^b) K5 D7 गृहीतुं ते (for निग्रहीतुं). — ^c) K5 सहितं; T1 G1.4.5 सहसा (for सहिता).

20 B5 missing (cf. v.l. 18). Ds om. 20 (cf. v.l. 19). — ^b) = 36^b. — ^c) M1 विनशिष्यन्ति (for न भवि). — After 20, T G ins.:

484* एते न शक्ताः सर्वे हि साहसात्कर्तुमुद्यताः ।

[G5 अपि (for हि), and सहिताः सर्वम् (for साहसात्कर्तुम्).]

21 B5 missing (cf. v.l. 18). Ds om. 21 (cf. v.l. 19). — ^b) K5.4 B1.3.4 Dn1 Ds D1.3.4.6.7.8.10 G1.5 युध्यमानान्; K5 जितमानान्; B2 युद्धकामान्; Ds मनुष्याणां (for यतमानान्). — ^c) K5 B1.2.4 D (except D7; Ds om.; Dn2 missing) T2 G1.2 नामान् (for मृगान्). K1 क्षुद्रान् (for क्रुद्धो).

22 B5 missing (cf. v.l. 18). Ds om. 22^{ab} (cf.

v.l. 19). — ^a) Cf. 25^{ad}. G4 स (for न). B2.4 Dn1 Ds D6.10 पापं (for कृष्णः). T2 G2.5 M (except M2) कदा (for कथं). — T1 om. (hapl.) 22^a-25^a.

24 B5 missing (cf. v.l. 18). T1 om. 24 (cf. v.l. 22). — Before 24, T2 G (except G5) ins. श्रीभगवान्. — ^b) D1.6 अंजसा (for ओज). K5 मां गृहीयुरयोजसा. — ^c) K2.8.8 D7 चैतान्; Ds चैतान् (for वैतान्). Ds.4.9 एतानहं निगृहीयां; G5 एते मामहमेवैतान्.

25 B5 missing (cf. v.l. 18). T1 om. 25 (cf. v.l. 22). — ^a) Ds.4.9 सरधान्; G1.4 समरे (for संरब्धान्). K5 D7 T2 G2.8 M1.2.4 एतान्सर्वान् सुसंरब्धान् (G5 समारंभात्). — ^b) Ds.4.9 S (except G1; T1 om.) निहंतुम्. — ^c) Cf. 22^{ab}.

26 B5 missing (cf. v.l. 18). — ^a) Ds.4 पाण्डवार्थं. D1 लभ्यन्ते; D2 लुब्धाश्च; T2 G2.8 लुभ्यन्ते; G5 लभ्यन्तां (for लुभ्यन्तः). K4 पाण्डवार्थं विहंतुं पतः. — ^b) K5.5 B (B5 missing) Ds D1.6-10 G5 Ms.5 स्वार्थान्. K4 Ds.4 S अश्यन्ति; D2 नश्यन्ति (for हास्यन्ति). — After 26^a, G5 ins.:

485*

सामात्याः सह बन्धुभिः ।

अथैव कृतकृत्यस्तु.

— ^a) G5 धर्मराजो (for कृतकार्यो).

27 B5 missing (cf. v.l. 18). — ^a) T G2.4.5 M चाहम्; G5 राजन् (for ब्रह्मम्). K5.4 B (B5 missing) Dn1 Ds D1.6.8 एतांश्च. K5 D7 अथैवाहं समेत (D7 तांश्च). — ^b) K1-3 B (B5 missing) Ds D1.6 T1 G1.2.5 चैतान्; Dn1 वै तान्; T2 चैतान् (for चैतान्). — After

C. 6. 4961
B. 5. 130. 28
K. 6. 130. 42

इदं तु न प्रवर्तेयं निन्दितं कर्म भारत ।
संनिधौ ते महाराज क्रोधजं पापबुद्धिजम् ॥ २८
एष दुर्योधनो राजन्येच्छति तथास्तु तत् ।
अहं तु सर्वान्समयाननुजानामि भारत ॥ २९
एतच्छ्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
क्षिप्रमानय तं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनम् ॥ ३०
सहमित्रं सहामात्यं ससौदर्यं सहानुगम् ।
शत्रूणां यदि पन्थानमवतारयितुं पुनः ॥ ३१
ततो दुर्योधनं क्षत्ता पुनः प्रावेशयत्सभाम् ।
अकामं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ ३२
अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च राजभिश्चाभिसंवृतम् ॥ ३३

27^{ab}, T G ins.:

486* निगृह्य राज्ये राजानं स्थापयिष्यामि पाण्डवम् ।

एष मे निश्चयो राजन्येष्टोऽस्य विनिश्चयः ।

नर्दन्तु सहिताः शङ्खाः पणवानकनिस्वनैः ।

अनायासेन पार्थानां वर्ततां च शिवं महत् ।

— B₈ om. 27^{ab}. — °) K_{1.2.3} D₇ सर्वान्; D_{8.4.9} T₂ G₂ राज्यं (for राजन्). — °) T G चेत्; M यत् (for किं). D_{8.4.8.9} दुष्करं; T G (except G₂) सुकृतं (T₂ दुष्कृतं also as in text).

28 B₈ missing (cf. v.l. 18). — °) K₈ प्रवृत्तं यत्; D₂ प्रवर्तेत (for प्रवर्तेयं). S इदं तु निन्दितं कर्म न प्रवर्तेत भारत. — °) S पापचेतसां (G₄ वचनं मम).

29 B₈ missing (cf. v.l. 18). — °) G₈ M₈₋₉ राजा (for राजन्). — °) D_{8.4.9} च (for तु). K_{1.2} सर्वं (for सर्वान्). — K_{2.4} B (B₈ missing) D (except D₇; D_{9a} missing) तनयान्; M_{4.5} समयान् (M₄ inf. lin. समयान् as in text). — °) D₈ ननु; D₉ उत (for अनु). B (B₈ missing) D_{n1} D₈ D_{8.4.8.9-10} ते नृप (for भारत).

31 B₈ missing (cf. v.l. 18). — °) K_{1.2} D₇ ससौदर्यं. D₇ सहानुजं.

32 B₈ missing (cf. v.l. 18). — °) K₈ D₇ मंत्रिभिः सार्धं; B_{1.2.4} सह कर्णेन (for भ्रातृभिः सार्धं).

33 B₈ missing (cf. v.l. 18). — °) K₈ B (B₈ missing) D_{8.4.7.9} T₂ G_{2.3} M₄ चापि संवृतं; D_{n1} सह संवृतं; D₁₀ (m as in text) परिवारितं (for चापि संवृतं).

34 B₈ missing (cf. v.l. 18). — °) B_{1.3} D₈ भूयिष्ठं. K₈ नृशंसः पापभूयिष्ठः; T G (except G₁)

नृशंस पापभूयिष्ठ क्षुद्रकर्मसहायवान् ।

पापैः सहायैः संहत्य पापं कर्म चिकीर्षसि ॥ ३४

अशक्यमयशस्यं च सद्भिश्चापि विगर्हितम् ।

यथा त्वादृशको मूढो व्यवस्येत्कुलपांसनः ॥ ३५

त्वमिमं पुण्डरीकाक्षमप्रधृष्यं दुरासदम् ।

पापैः सहायैः संहत्य निग्रहीतुं किलेच्छसि ॥ ३६

यो न शक्यो बलात्कर्तुं देवैरपि सवासवैः ।

तं त्वं प्रार्थयसे मन्द बालश्चन्द्रमसं यथा ॥ ३७

देवैर्मनुष्यैर्गन्धर्वैरसुरैरुग्रैश्च यः ।

न सोढुं समरे शक्यस्तं न बुध्यसि केशवम् ॥ ३८

दुर्ग्रहः पाणिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी ।

दुर्धरा पृथिवी मूर्धा दुर्ग्रहः केशवो बलात् ॥ ३९

नृशंसमापन्नयिष्ठं (G₄ °ह); M_{4.5} नृशंसं पापभूयिष्ठं. — °) K₈ °कर्णं; T₂ G₂ °सहानुजं. — °) = 36°. D₇ G₈ संगत्य; T G_{1.2.4} सामात्यैः; G₈ M सामात्यः (for संहत्य). — °) K₁ D_{8a} D₁₀ T₂ G_{2.4} M₈ पापकर्म.

35 B₈ missing (cf. v.l. 18). — °) = (var.) 18°. K₄ अस्वर्ग्यम् (for अशक्यम्). — °) K₄ यथैव त्वादृशो मूढो; G₄ यथा त्वमीदृशो मूढो. Ca oites त्वादृशकः — °) K_{1.2} कुलपांसनः; T G (except G₈) कर्म गर्हितं; Ca as in text.

36 B₈ missing (cf. v.l. 18). — °) M₄ तम् (for त्वम्). K₄ सुरेशं चैव वै कृष्णं. — °) = 20°. — °) = 34°. G₈ संगत्य (for संहत्य). — °) D₈ D₇ किम्; D_{8.4} यथा (for किल).

37 B₈ missing (cf. v.l. 18). — °) K₂ (sup. lin. 800. m.) वशे कर्तुं; K₈ D_{8.4.7.9} T₁ G_{1.4} बलात्कर्तुं. — °) G₄ सहामरैः (for सवासवैः). — °) D_{n1} D₈ G_{8.4} M₄ तत् (for तं). K₂ T₂ G_{2.5} मूढ (for मन्द).

38 B₈ missing (cf. v.l. 18). — °) G₈ M₁₋₄ उरगैरसुरैः (by transp.). G_{4.5} सः (for यः). M₈ उरगैरसुरैश्चैः.

39 B₈ missing (cf. v.l. 18). — °) K₈ अग्राह्यः; K₄ B (B₈ missing) D (except D₇; D_{9a} missing) G_{1.4} दुर्ग्रहः (for दुर्ग्रहः). K₄ मुष्टिं (for पाणिं). — °) D_{2.10} दुर्ग्रहः (for दुःस्पर्शः). K₁ शशी (for शशी). — °) K_{8.4} B (B₈ missing) D (except D₇; D_{9a} missing) T₂ G_{1.2.4} दुर्ग्रहः (for दुर्ग्रहः). G₈ बली (for बलात्).

40 B₈ missing (cf. v.l. 18). — °) D₁₀ तदानीं

इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण क्षत्तापि विदुरोऽब्रवीत् ।
 दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ ४०
 ✓सौमद्वारे वानरेन्द्रो द्विविदो नाम नामतः ।
 शिलावर्षेण महता छादयामास केशवम् ॥ ४१
 ग्रहीतुकामो विक्रम्य सर्वयत्नेन माधवम् ।
 ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे वलात् ॥ ४२
 निर्मोचने पद्महस्ताः पार्श्वैर्द्धा महासुराः ।
 ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे वलात् ॥ ४३
 ✓प्राज्योतिषगतं शौरिं नरकः सह दानवैः ।
 ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे वलात् ॥ ४४

अनेन हि हता बाल्ये पूतना शिशुना तथा ।
 गोवर्धनो धारितश्च गवार्थे भरतर्षभ ॥ ४५
 अरिष्टो धेनुकश्चैव चाणूरश्च महाबलः ।
 अश्वराजश्च निहतः कंसश्चारिष्टमाचरन् ॥ ४६
 जरासंधश्च वक्रश्च शिशुपालश्च वीर्यवान् ।
 बाणश्च निहतः संख्ये राजानश्च निषूदिताः ॥ ४७
 वरुणो निर्जितो राजा पावकश्चामितौजसा ।
 पारिजातं च हरता जितः साक्षाच्छचीपतिः ॥ ४८
 एकार्णवे शयानेन हतौ तौ मधुकैटभौ ।
 जन्मान्तरमुपागम्य हयग्रीवस्तथा हतः ॥ ४९

C. 5. 4415
B. 5. 130. 50
K. 5. 130. 64

(for क्षत्तापि). T₁ G_{1.4} चै; T₂ G_{2.5} च (for [अ]पि).
 — °) = 5. 123. 18°; 126. 28°.

41 B₅ missing (cf. v.l. 18). Before 41, K
 (except K₈) D_{1.3.4.7-10} T₂ ins. विदुर उ° (resp.
 विदुरः), which in K₁ D_{1.3.4.8.9} is followed by:

487* दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम सांप्रतम् ।

— °) K₁ वने प्रेक्ष्य; K₂ वने द्रुष्टो; T₂ G_{2.8} M दानवेन्द्रो
 (for वानरेन्द्रो). — °) D₁ द्विविधो; M विविदो. K₈
 वानरः; D₁₀ वीर्यवान् (for नामतः).

42 B₅ missing (cf. v.l. 18). — G₈ om. 42^{ba}.
 — °) G₅ स यत्नेन महाबलं. — 42^{cd} = 44^{cd} (cf. 43^{cd}).
 — °) K₃ B₂ D₁ D₂ D_{3.4.6} S (except G₅; G₈ om.)
 चैनं (for तत्र). — °) = 43^d, 44^d. D₁ M₅ तत् (for तं).

43 B (B₅ missing) om. 43 (cf. v.l. 18); K₅
 D_{1.2} G_{2.8} om. 43-44. D₁ transp. 43 and 44.
 — °) T₁ G₁ पदसहस्रं. T₂ निर्मोचनैः पदसहस्रैः. — °)
 K_{1.2} बद्धुं; K₃ D_{7.8} T₂ G_{1.4} M₁ बद्धा; K₄ D₁ D₃ D_{3.4}
 6.9.10 बद्धुं; M₃ बद्धौ (for बद्धा). — °) D₁ D_{6.8} T₂
 नाशकत्तत्र; T₁ G_{1.4} नाशकत्तत्र. — °) = 42^d, 44^d. D₉ G₂
 तत् (for तं).

44 B₅ missing (cf. v.l. 18). K₅ D_{1.2.6} G_{2.8}
 om. 44. — 44^{cd} = 42^{cd} (cf. 43^{cd}). — After 44,
 D₈ ins.:

488* अनेकयुगवर्षायुर्निहत्य नरकं मृधे ।

नीत्या कन्यासहस्राणि उपयेमे यथाविधि ।

(a stanza absorbed by many of the earlier printed
 ed., such as the Bombay edition, Kumbhakonam,
 Chitrashala etc.!).

45 B₅ missing (cf. v.l. 18). — °) K₅ हिंसिता;
 D_{2-4.9} S (except G₈) निहता (for हि हता). S तात्

(G₃ तत्र) (for बाल्ये). — °) K_{8.4} B (B₅ missing)
 D₁ D₅ D_{1-4.6.9} शकुनी (B₈ D_{2.4.9} °निस्) तथा;
 K₅ शकलीकृता; D₁₀ बालघातिनी; G₃ शिशुघातिनी; G₄
 निस्वना तदा (for शिशुना तथा). — °) S °नो धृतश्चैव.
 — M₄ om. (hapl.) 45^d-46^d. — °) S (M₄ om.)
 गवामर्थे नराधिप (T G_{1.2.4} °न भारत).

46 B₅ missing (cf. v.l. 18). M₄ om. 46^a
 (cf. v.l. 45); K₅ om. 46^b-47^d. — °) D₈ S महात्मना.
 — °) D₂ केशी (for कंसः). K₁₋₈ D_{7.8.10} T₂ G₂
 अनिष्टम् (for अरिष्टम्).

47 B₅ missing (cf. v.l. 18). K₅ om. 47^a (cf.
 v.l. 46). — °) K₁ D₅ D₁₀ बध्नु°; K_{2.3} B (B₅ missing)
 D₁ D_{1.3.4.6.8.9} T₁ G₄ M₁ वक्र° (for वक्र°). D₇
 जरासंधो वक्रश्चैव; G₅ M₁ (inf. lin.) °संधो दंतवक्रः.
 — °) S भारत (for वीर्यवान्). — °) K₁ अनेन (for
 बाणश्च). Ca cites बाणः (as in text). — °) A few
 MSS. निषूदिताः.

48 B₅ missing (cf. v.l. 18). — °) K (except
 K₈) B_{1.8} D_{2-4.8.9} G₂ राजन् (for राजा). — °) G₃
 पावकोमिततेजसा. — °) K₅ °जातश्च हरितो; D₅ D₁₀
 °जातश्च (D₁₀ °जातस्य) हरणे.

49 B₅ missing (cf. v.l. 18). — °) K₈ D_{1-4.9} च
 शयता; K_{4.5} हि शयने; B (B₅ missing) D₁ D_{6.8.10} च
 स्वपता (for शयानेन). D₅ एकार्णवेषु पत (D₂ °ति)ता.
 Ca cites स्वपता. — °) K_{4.6} B (B₅ missing) D
 (except D₉; D₂ missing) निहतौ; T₂ G_{2.5} जितौ तौ
 (for हतौ तौ). — After 49^{ab}, D₈ ins.:

489* जन्मान्तरमुपागम्य हतवान्वालिं तथा ।

अन्ये च भ्रातरस्तस्य कुम्भकर्णादयो मृधे ।

विभीषणं तु संस्थाप्य सीतां चादाय मैथिलीम् ।

B. 5. 130. 51
K. 5. 130. 65

अयं कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
यद्यदिच्छेदयं शौरिस्तत्तत्कुर्यादयत्नतः ॥ ५०
तं न बुध्यसि गोविन्दं घोरविक्रममच्युतम् ।

आशीविपमिव क्रुद्धं तेजोराशिमनिर्जितम् ॥ ५१
प्रधर्षयन्महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
पतंगोऽग्निमिवासाद्य सामात्यो न भविष्यसि ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

वैशंपायन उवाच ।

विदुरेणैवमुक्ते तु केशवः शत्रुपूगहा ।
दुर्योधनं धार्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ १
एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन ।
परिभूय च दुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि ॥ २
इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्धकवृष्णयः ।

इहादित्याश्च रुद्राश्च वसवश्च महर्षिभिः ॥ ३
एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा ।
तस्य संस्मयतः शौरेर्विद्युद्रूपा महात्मनः ।
अङ्गुष्ठमात्रास्त्रिदशा मुमुचुः पावकार्चिपः ॥ ४
तस्य ब्रह्मा ललाटस्थो रुद्रो वक्षसि चाभवत् ।
लोकपाला भुजेष्वसन्नग्निरास्यादजायत ॥ ५

पालयामास विधिवद्वाङ्मयं निहतकण्ठकम् ।

(50 B₅ Dn₂ resumé! — ^a) D₅ स्वयं (for अयं).
— ^a) K₈ अतर्द्रितः (for अयत्नतः).

51. ^a) K₁ युध्यसे तेन गो^०; K₂ D₇ बुध्यसे तं न गो^०.
— ^a) K₄ B Dn D₅ D₈. 4. 6. 8-10 अनिदितं (for
अनिर्जितम्).

52 ^a) K₁. 2 प्रबध्यन्; T₂ त्रिलोकेशं; G₅ अग्रष्टयं
(for प्रबध्यन्). K₄ महात्मानं. — After 52, D₁₀
(in marg.) ins.:

490* ततोऽज्ञादस्य वाक्यानि दुःशासनपुरोगमाः ।
नियन्तुमनसो दुष्टाः कृष्णं मत्वा सुयोधनम् ।
बबन्धुः पाशजालेन देवमायाविमोहिताः ।
प्राकोशन्तं च राजानं प्रतिमुच्य सविस्मयाः ।
कथमासिदिवमिति तदद्भुतमिवाभवत् ।
इत्यधिकं कचिदुत्सके दृष्टं तदसंबद्धं प्रतीयते ।

Colophon missing in D₅. — Sub-parvan: K B
Dn D₅ D₂. 6-8. 10 T₁ G₁. 2. 4. 5 M₁-4 भगवद्गीता. — Adhy.
name: T₁ G₁. 2. 4 M दुर्योधनभर्त्सनं; G₅ सुयोधनदुर्मन्त्रितं.
— Adhy. no. (figures, words or both): D₅ 20
(= 120); D₇ T₂ G₄ M₁-3. 5 131; T₁ G₁. 2. 5 132; G₃
M₁ 130. — S'loka no.: K₅ 49; Dn 51.

129

1. ^a) K B₅ Dn D₅ D₂. 5. 6. 8 M₁. 3. 4 उक्तः (for
उक्ते). — ^b) K₁. 2. 5 D₇ T G (except G₄) परवीरहा;
Dn₁ शत्रुभंगहा; D₈. 4. 9 शत्रुसूदनः; M₃-5 प(M₅ च)

रपूगहा; Ca as in text. — ^a) K₄ भारत (for वीर्यवान्).
— After 1, D₈ ins.:

491* यदा यदा पश्यसि चानरध्वजं
धनुर्धरं पाण्डवमध्यमं रणे ।

गदाग्रहस्तं भ्रमतं द्रुकोदरं

तदा तदा दास्यसि सर्वमेदिनीम् ॥

2. Before 2, T₂ G₅ ins. श्रीभगवान्. — ^a) D₁. 8 G₁
M (M₁ inf. lin. as in text) अयम् (for अहम्). — ^a)
K₈. 4 B (except B₅) Dn D₅ D₈. 4. 6. 8. 10 सु (for च).

3. ^b) K₅ D₇ तथा च; D₂ इहैव; D₁₀ तथेह (for तथैव).
— ^a) K₃ Dn D₈. 8. 10 T₁ G₄. 5 M सहर्षिभिः; D₈. 4. 9
सहर्षयः.

4. Before 4, K₁. 2 D₈ ins. वैशं उ^०. — ^a) K₁. 2
च; K₈ वै; K₅ B₂ D₅ D₇. 10 स्म (for सं). — ^a) D₈. 4. 9
महाबलाः; D₈ शरीरजाः; M महाचिपः (for महात्मनः).
— After 4^{ad}, D₈. 4. 8. 9 S ins.:

492* युगपच्च विनिष्पेतुः सहिताः सर्वदेवताः ।

[T₁ G₁. 3. 5 M₈-5 सह सर्वाः सा (G₅ च; M₈. 4 स; M₅ सु)
देवताः; T₂ G₂ सह सर्वैश्च दैवतैः; G₄ साक्षात्सर्वाश्च देवताः; M₁. 3
सहसा सर्वदेवताः (for the posterior half).]

— ^a) K₅ रूपाः (for मात्राः). K₄ पुरुषा (for त्रिदशा).

5. ^a) K₈. 4 B Dn D₅ D₈ अस्य (for तस्य). — ^b)
G₄ चक्षुषि (for वक्षसि). D₈. 8 भारत (for चाभवत्).
— ^a) D₅ भुजे आसन्. — ^a) D₈. 4. 9 आस्यादग्निरजायत.
— After 5, D₈. 4. 8. 9 ins.:

493* उग्रायुधधराः सर्वे दिव्येन वपुषान्विताः ।

6. ^a) Dn₁ T₂ वसवो (for साध्याश्च). — ^b) = 1. 1

[466]

आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवोऽथाश्विनावपि ।
 मरुतश्च सहेन्द्रेण विश्वेदेवास्तथैव च ।
 बभूवुश्चैव रूपाणि यक्षगन्धर्वराक्षसाम् ॥ ६
 प्रादुरास्तां तथा दोभ्यां संकर्षणधनंजयौ ।
 दक्षिणेऽथार्जुनो धन्वी हली रामश्च सन्वतः ॥ ७
 भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः ।
 अन्धका वृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखास्ततः ॥ ८
 अग्रे बभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुधाः ।
 शङ्खचक्रगदाशक्तिशार्ङ्गलाङ्गलनन्दकाः ॥ ९
 अदृश्यन्तोद्यतान्येव सर्वप्रहरणानि च ।

नानाबाहुषु कृष्णस्य दीप्यमानानि सर्वशः ॥ १०
 नेत्राभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्यां च समन्ततः ।
 प्रादुरासन्महारौद्राः सधूमाः पावकार्चिषः ।
 रोमंरूपेषु च तथा सूर्यस्येव मरीचयः ॥ ११
 तं दृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः ।
 न्यमीलयन्त नेत्राणि राजानस्तत्चेतसः ॥ १२
 क्रते द्रोणं च भीष्मं च विदुरं च महामतिम् ।
 संजयं च महाभागमृषींश्चैव तपोधनान् ।
 प्रादात्तेषां स भगवान्दिव्यं चक्षुर्जनार्दनः ॥ १३
 तदृष्ट्वा महदाश्चर्यं माधवस्य सभातले ।

G. 5. 4433
 B. 5. 131. 16
 K. 5. 131. 25

32^d. K₅ च; D₁₀ अष्ट (for अथ). D_{n1} सर्वाद्यावधि-
 नावपि; T₂ साध्याश्च वसवोऽश्विनौ. — °) B₃ D₃ T₂ G₂ M₂
 महेन्द्रेण (for स). — °) D₁₀ विश्वेदेवगणास्तथा. — °)
 B_{1.3.4} D_n D_{3.3.3} T₂ G_{1.2.5} एक- (for एव). T
 G_{1.2} यक्षाश्च (for रूपाणि). G₃ बभूवुर्दानवाश्चैव. — G₃
 om. (hapl.) 6^f-8^a. — °) K (except K₄) D_{1.7.3}
 देव- (for यक्ष-). T G_{1.2.4} गंधर्वोऽराराक्षसाः.

7 G₃ om. 7 (cf. v.l. 6). — °) K₃ प्रादुरासन्. K₃
 D_{3.4} T G_{1.2.5} M_{1.2} ततो; D₁ महा- (for तथा). — °)
 K_{1.2.5} D_{1.7} दक्षिणे चा; D₂₋₄ S (G₃ om.) दक्षिणेना.
 — °) K₅ D₇ वामतः; D₁ संवृ; T₁ G₃ सर्व- (for सव्य-).

8 G₃ om. 8^a (cf. v.l. 6). — °) K (except K₁)
 D_{3.4.7.3} T G_{1.2.5} तथा (K₂ sup. lin. sec. m. as in
 text); D₂ स्थिताः (for ततः).

9 °) K (except K₄) आविर; D_{3.4.3} अंगे; G₃
 मृदुर (for अग्रे). D_{1.2} S (for G₃ see above) अचिष्य-
 भूवन् कृष्णस्य. — K₅ om. (hapl.) 9^b-10^a. — °) D₃
 वरा- (for महा-). — °) B₂ transp. शक्ति- and
 शार्ङ्ग-.

10 K₅ om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — °) S दृश्यन्ते (for
 कृष्णस्य).

11 °) K₁ चैव नस्ततश्च; D_{3.4.3} S (except M₂)
 नासिकाभ्यां च (M₃₋₅ नासतश्चैव) (for नस्ततश्चैव). Ca cites
 नस्ततः. — °) D₇ सर्वेषु; G_{3.4} च तदा (for च तथा).
 — After 11, D₃ ins.:

494* सहस्रचरणः श्रीमान्शतबाहुः सहस्रदक् ।

तलानि नागलोकश्च गुल्फाधो दृश्ये तदा ।

चन्द्रसूर्यौ तथा नेत्रे ग्रहा वै सर्वतः स्थिताः ।

ऊर्ध्वलोकाश्च सर्वेऽपि कुक्षौ तस्य व्यवस्थिताः ।

सरितः सागराश्चैव स्वेदस्तस्य महात्मनः ।

[5]

[467]

अस्थीनि पर्वताः सर्वे वृक्षा रोमाणि तस्य हि ।

निमेषणं राज्यहनि जिह्वायां शारदा तथा ।

12 °) D_{n1} S ते दृष्ट्वा. S परमात्मानं. — °) K₅ D₇
 लुप्तचेतसः; T₁ G₁ हततेजसः; G₃ सस्ततेजसः; G_{1.5} हतचेतसः.

13 °) K₅ transp. द्रोणं and भीष्मं. — °) T G
 (except G₃) संजयं धृतराष्ट्रं च. — °) K₃ तपोन्वितान्;
 B_{1.2.4} रतान् (for धनान्). D₃ S ऋषींस्तान्श्च समागतान्.
 — °) D_{1.3} T₂ G₂ च (for स). — After 13, D₃ ins.
 a passage given in App. I (No 8). — T G M_{1.2}
 ins. after 13 (G_{3.5} repeating the lines after 496*):
 D_n D_{3.4.3.3} M₃₋₅ ins. after 496*:

495* तत्राद्भुतमभूद्राजन्धतराष्ट्रः स्वचक्षुषी ।

लब्धवान्वासुदेवस्य विश्वरूपदिदक्षया ।

लब्धचक्षुषमासीनं धृतराष्ट्रं नराधिपः ।

विस्मिता ऋषिभिः सार्धं तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ।

[(L. 1) T₁ G_{1.4.5} आश्चर्यम् (for अद्भुतम्). D_n D_{3.4.3.3}
 महाराज (for अभूद्राजन्). D_n D₃ D₂ राक्षसः; D_{3.4.3}
 राक्षसः; T₂ G_{2.5} M₃₋₅ राक्षस्य (for राष्ट्रः स्व-). — (L. 2)
 D_{n1} D_{3.4.3.3} वासुदेवाच्च. — (L. 3) D_{3.4.3} ईशानं (for
 आसीनं). D_{3.4.3.3} G₃ जना- (for नरा-). — After
 line 4, T₂ G₂ repeat 14^{ad}!]

14 T₁ G_{1.4.5} om. 14^{ab}. — °) K_{1.5} D_{n1} D₃
 D_{1.6-8} G₂ M_{1.4} (inf. lin.) तं (for तद्). — °) T₂ G₂
 केशवस्य (for माध-). — °) T₂ G_{1.2} पुष्पवृष्टिं. B₂
 बभूव ह. K₅ D₃ D₁ T₂ G_{1.2.4} ह (for च). G₃ पुष्प-
 वृष्टिश्च खाद्युता. — After 14, D_n D_{3.4.3.3} S ins.:

496* त्वमेव पुण्डरीकाक्ष सर्वस्य जगतः प्रभुः ।

तस्मान्मे यादवश्रेष्ठ प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

भगवन्मम नेत्राणामन्तर्धानं वृणे पुनः ।

भवन्तं दृष्टवानस्मि नान्यं द्रष्टुमिहोत्सहे ।

C. 5. 4433
B. 5. 131. 16
K. 5. 131. 25

देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षं पपात च ॥ १४
चचाल च मही कृत्स्ना सागरश्चापि चुक्षुभे ।
विस्मयं परमं जग्मुः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ १५
ततः स पुरुषव्याघ्रः संजहार वपुः स्वकम् ।
तां दिव्यामद्भुतां चित्रामृद्धिमत्तामरिंदमः ॥ १६
ततः सात्यकिमादाय पाणौ हार्दिक्यमेव च ।
ऋषिभिसैरनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदनः ॥ १७
ऋपयोऽन्तर्हिता जग्मुस्ततस्ते नारदादयः ।
तस्मिन्कोलाहले वृत्ते तदद्भुतमभूत्तदा ॥ १८
तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य कौरवाः सह राजभिः ।
अनुजग्मुर्नरच्याघ्रं देवा इव शतक्रतुम् ॥ १९
अचिन्तयन्नमेयात्मा सर्वं तद्राजमण्डलम् ।
निश्चक्राम ततः शौरिः सधूम इव पावकः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनार्दनः । [5]

अदृश्यमाने नेत्रे द्वे भवेतां कुरुनन्दन ।

[(L. 1) Dn Ds. 4. 8. 9 हितः (for प्रभुः). — (L. 2) Dn Ds. 4. 8 च (for मे). T1 G1. 4 सर्वलोकेश्वर प्रभो (for the posterior half). — (L. 3) T1 G1. 5 नेत्राभ्यां. — (L. 4) Dn द्रष्टुमिच्छामि (for वृष्टवानसि), obviously one of Nilakantha's own emendations! — (L. 5) T1 G1. 4. 8 जनेश्वरः; Gs जनार्थि (for जनार्दनः).]

Thereafter, Gs. 5 repeat and Dn Ds. 4. 8. 9 Ms-5 ins. 495*.

15 ^a) Ds. 4. 9 सर्वा (for कृत्स्ना). — ^b) S (except Gs) चैव (for चापि). K Ds. 8 सागराश्चापि चुक्षुभुः. — ^c) Ds. 4. 9 प्राप्ताः (for जग्मुः). — After 15, T1 ins.:

497* दुर्योधनोऽथ दुर्युधिः कर्णाद्यैर्दुर्जनैः सह ।

माधवस्य वपुर्दध्ना बभूव तस्तचेतनः ।

16 ^b) Ds. 2 स्वयं (for स्वकम्). S संजहार पुनः (Ms. 5 वपुः) स्व (G1 स्व) यं. — ^c) T2 G2 transp. दिव्याम् and चित्राम्, and read युक्ताम् (for मत्ताम्). Ks Ds-4. 8. 9 G1 अरिंदमः. — After 16, T2 ins.:

498* सर्वलोकेश्वरः शौरिः सर्वदेवाभिवन्दितः ।

17 ^b) S (except Ms-5) विदुरम् (for हार्दिक्यम्). — ^c) Ds. 4. 9 G1 चाप्यनुः; T G1-8. 5 M त्वभ्यनुः (for तैरनुः). — ^d) Ks Ds निर्गतो मधुः; T2 G2 प्रतस्थे यदुनन्दनः.

18 ^a) B. 4 Dn Ds Ds. 8. 10 T2 G2 तदद्भुतमिवाभवत्

ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
हेमजालविचित्रेण लघुना मेघनादिना ॥ २१
सूपस्क्रेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण वरूथिना ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुकः ॥ २२
तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथः ।
वृष्णीनां संमतो वीरो हार्दिक्यः प्रत्यदृश्यत ॥ २३
उपस्थितरथं शौरिं प्रयास्यन्तमरिंदमम् ।
धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ २४
यावद्भलं मे पुत्रेषु पश्यस्येतज्जनार्दन ।
प्रत्यक्षं ते न ते किञ्चित्परोक्षं शत्रुकर्षण ॥ २५
कुरूणां शममिच्छन्तं यतमानं च केशव ।
विदित्वैतामवस्थां मे नातिशङ्कितुमर्हसि ॥ २६
न मे पापोऽस्त्यभिप्रायः पाण्डवान्प्रति केशव ।

(= 1. 1. 77; 201. 9; 4. 52. 15; 53. 29, etc.).

19 ^a) Ds. 9 ^aव्याघ्रः; M ^aव्याघ्राः.

20 ^a) T G वि° (for स°).

21 T1 om. 21^{ab}. — ^{ab}) = 34^{ab} (of. v. 1. 5. 92. 11).

22 D1 om. 22^{ab}. — ^a) K1. 2 Dn1 Ds सूपस्क्रेण; Ks Ds-4. 9 सोपस्क्रेण; D1 अवस्क्रेण; T1 ततो रथेन; T2 G2 M स्ववस्क्रेण; Gs as in text. Gs ततः सोपस्क्रेणैव. — ^c) Ks. 4 B D (except D1. 7) शै (Ba सै) ^{ab}°. — ^d) T2 सारथिव्रतदारुकः (in addition to the text reading!).

23 ^a) Gs संगतो (for 'मतो). Ds. 4. 9 देवो (for वीरो). — ^d) B. 4 Dn Ds D1. 8. 8. 10 सम° (for प्रत्य°).

24 ^a) K1 महाबाहुः; Ks. 8. 5 Dn1 D1. 8-10 Gs M ^aराजः; Gs ^aतेजाः.

25 ^b) K1-4 Bs Ds. 8. 8 Gs पश्यसे तत् (K4 त्वं); Bs Dn1 ^aतस्ते; D1 पश्य मे तत्; T1 G1. 4. 5 ^aस्वेततः; T2 ^aसि त्वं; Ms. 5 ^aस्येतं. — Dn2 om. 25^{ad} and repeats 22^{ad} in its stead. — ^c) Ds. 4. 9 चैव (for ते न). G1. 4. 5 मे (for the second ते). Ds. 4. 9 नोक्तं (for किञ्चित्). — ^d) Ds. 4. 9 दुरक्तं. B1. 8. 4 D1. 8 शत्रुकर्षणः; Ds. 4. 9 मधुसूदनः; S शत्रुसूदन.

^e) Ks विदित्तां ताम्; G1 विद्धि त्वेताम् (for विदित्वैताम्). — ^d) B D (except D1. 7) नाभि° (for नाति°). — After 26, Ds ins.:

499* निर्गुणैरपि गोविन्द पुत्रैरुपकृतं मम ।

त्रैलोक्यनाथ पादौ ते यदयत्नान्नमस्कृतौ ।

27 ^a) Ds. 2 Ds. 4. 9 [S]स्तु; Gs हि (for स्ति).

ज्ञातमेव हि ते वाक्यं यन्मयोक्तः सुयोधनः ॥ २७
 जानन्ति कुरवः सर्वे राजानश्चैव पार्थिवाः ।
 शमे प्रयतमानं मां सर्वयत्नेन माधव ॥ २८
 ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
 द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षत्तारं बाह्लिकं कृपम् ॥ २९
 प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वृत्तं कुरुसंसदि ।
 यथा चाशिष्टवन्मन्दो रोपादसकृदुत्थितः ॥ ३०
 वदत्यनीशमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः ।

आपृच्छे भवतः सर्वान्गमिष्यामि युधिष्ठिरम् ॥ ३१
 आमन्त्र्य प्रस्थितं शौरिं रथस्थं पुरुषर्षभम् ।
 अनुजग्मुर्महेष्वासाः प्रवीरा भरतर्षभाः ॥ ३२
 भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता धृतराष्ट्रोऽथ बाह्लिकः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च युयुत्सुश्च महारथः ॥ ३३
 ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
 कुरुणां पश्यतां प्रायात्पृथां द्रष्टुं पितृष्वसाम् ॥ ३४

इति श्रीमद्वाभारते उद्योगपर्वणि एकोनविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

वैशंपायन उवाच ।

प्रविश्याथ गृहं तस्याश्वरणावभिवाद्य च ।
 आचख्यौ तत्समासेन यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १

वासुदेव उवाच ।

उक्तं बहुविधं वाक्यं ग्रहणीयं सहेतुकम् ।
 ऋपिभिश्च मया चैव न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ २

C. 5. 4460
B. 5. 132. 2
K. 5. 132. 2

— Ds om. 27^{ad}. — °) Ks. 5 B (except B₂) Dn₁ D₁₀
 हितं (for हि ते). S कार्यं (for वाक्यं). — °) K₁. 2
 यथा प्रोक्तः (for यन्मयोक्तः). D₇ यन्मयोक्तं धने.
 28 °) K₁. 2 सर्वे (for शमे). — After 28, D₁ ins.
 an addl. colophon (विश्वरूपदर्शनं).

29 Before 29, all MSS. except Ks ins. वैशं उ°
 (resp. वैशं). — °) Ds T₁ G₁. 4. 5 M (except M₁)
 °बाहुं; Ca °बाहुः (as in text). — °) K (except Ks)
 Dn D₇ T₂ G₂ M₁ जनार्दनः (for जनेश्वरम्). — °) G₃
 द्रोणं भीष्मं महाबाहुं. — °) Ds. 4. 9 विदुरं (for क्षत्तारं).
 Ks D₁. 8. 4. 9 G₄ नृपं (for कृपम्).

30 °) K₁ ना°; K₂ Dn₁ Ds₁ T₂ G₂ M (M₄ inf. lin.
 as in text) वा°; Ks D₇ व° (for चा°). — °) B
 (except B₂) Dn Ds रोपादस्य समुत्थितः.

31 °) T₁ G₈-5 M₁ (inf. lin.). 8. 4 (inf. lin. as in
 text). 5 अनिशम् (for अनीशम्). — °) Ks D₇ पार्थिवान्
 (for भवतः). — °) Ds. 8 समे° (for गमि°).

32 °) K₄ B₃ D₁₀ पुरुषर्षभः; D₁ पुरुषोत्तमः. — °)
 K₁-8 D₁. 7 T₁ G (except G₂) भरतर्षभः; M₁ (inf. lin.)
 पुरुषर्षभाः.

33 °) T₂ G₂ द्रोणः कृपोथ क्षत्ता च. — °) G₁. 4. 5 च
 (for [अ]थ). — °) Ks Ds₂ D₈ महारथाः.

34 34^{ab} = 21^{ab} (cf. v.l. 5. 92. 11). — °) G₃
 कृष्णो (for ततो). — °) B Dn Ds Ds. 8. 10 द्रष्टुं (for
 प्रायात्). — °) D₁ कुंती (for पृथां). K₁. 2. 5 D₇ पादौ
 द्रष्टुं पितृष्वसुः; B Dn Ds Ds. 8. 10 स्वसारं स्व(B स)पितृष्वसौ.

Colophon missing in Ds; Ks om. it. — Sub-
 parvan: K₁. 2. 4 B Dn Ds Ds. 8. 10 T₁ G₁. 4. 5 M
 भगवद्गीता. — Adhy. name: K₁-4 Dn D₇. 8 T₁ G₁. 2. 4. 5
 M विश्वरूपदर्शनं (G₅ °पप्रद)दर्शनं (K₁. 2. 4 D₇ °तः). — Adhy.
 no. (figures, words or both): Ds 21 (=121);
 D₇ T₂ G₄ M₁-8. 5 132; T₁ G₁. 2. 5 133; G₃ 130;
 M₄ 131. — S'loka no.: Dn 41; Ds 54.

130

1 K₄ om. 1. — °) D₁₀ कुंत्याः (for तस्याः). — °)
 = 5. 129. 30^b.

2 °) D₁. 2 उक्तं तद्बहुधा चैव. — D₁ om. 2^{bc}. — °)
 Ks T₁ G₁. 4. 5 स्पृहणीयं. M सहेतुमत् (M₁ inf. lin.
 as in text). K₄ हितं चैव यथार्थवत्; D₂ हितं वचनमर्थवत्.
 — °) B₁. 2. 4 Dn Ds Ds. 10 ऋपिभिश्चैव च मया; D₂
 °श्च महाभारतः.

3 °) Cf. 5. 126. 31^a. T G मन्ये (T₂ G₂ दृष्टं)

C. 5. 4461
B. 5. 132. 3
K. 5. 132. 3

कालपक्रमिदं सर्वं दुर्योधनवशानुगम् ।
आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ये पाण्डवान्प्रति ॥ ३
किं वाच्याः पाण्डवेयास्ते भवत्या वचनान्मया ।
तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे शुश्रूषे वचनं तव ॥ ४

कुन्त्युवाच ।

ब्रूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ५
श्रोत्रियस्वेव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ॥ ६
अङ्गावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयंभुवा ।
उरस्तः क्षत्रियः सृष्टो बाहुवीर्योपजीविता ।
कूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ॥ ७
भृशु चात्रोपमामेकां या वृद्धेभ्यः श्रुता मया ।
मुचुकुन्दस्य राजर्षेरददात्पृथिवीमिमाम् ।

(for सर्व). — ^a) K_{4.5} B D T₂ G_{1.2} सुयोधन°.

— After 3^{ab}, D_{3.4.8.9} S ins.:

500* सर्वं क्षत्रं क्षणेनैव दहते पार्थवह्निना ।

[D_{3.4.8.9} एकेन तु; M_{2.4} सर्वक्षत्रं (for सर्वं क्षत्रं). M₄
(inf. lin.) रणे देवि (for क्षणेनैव).]

— ^c) T. G_{2.5} आपृच्छय.

4 ^a) K_{1.2.5} D₇ पाण्डवास्तत्र. — ^c) B (except B₅)
D₃ D₆ °प्रज्ञे; D₅ D_{2-4.9.10} °भागे (for °प्राज्ञे).

6 ^a) K₅ धर्मो (for राजन्). — ^c) K₅ अनवाक्-
गृहिता; B₅ अर्थवाक्यहता; D₇ अनुवाकहिता. Ca. 5 cite
अनुवाकः. — ^d) D₁ एवते; D₇ M₄ ईक्षसे. K₄ M_{8.4}
(inf. lin.) °क्षसे कथमीक्षसे.

7 ^a) T₁ G_{1.4.5} °वेक्ष स्वकं धर्मं. — ^b) K_{1.2} वृत्तः;
K₅ B₂ D_{1.6.7} M. सृष्टं; G₈ हष्टं; G₄ सृष्टि (for सृष्टः).
— ^c) B₂ D₃ m. बाहुभ्यां; D_{3.4} उरस्तः; D₆ उरस्ता; S. दुष्करः;
Ca उरस्तः (as in text). K₄ क्षत्रियाः सृष्टाः; D₅ क्षत्रियः
सृष्टो. D₃ D_{6.8} बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टाः. — ^d) = 29^d.
K_{2.8} T₂ G₂ °जीवितः; K₄ B₅ D₃ D_{2.6.8} G_{1.4} °जीविनः;
D₅ °जीविका; T₁ G₅ °जीवनः. — ^e) = 5. 133. 11^d.

8 ^a) K_{3.4} B D. (except D_{1.8}) G₈ M₅ अदवत्; G₄
अदधात्. — K_{3.5} D₂ om. (hapl.) 8^f—9°. — ^c) K₄
B D₃ D_{1.6.8} G₈ तत् (for तं).

9 K_{3.5} D₂ om. 9^{ab} (cf. v.l. 8); K₄ om. 9°—11^d.
— ^d) D_{3.4.9} विस्मयं (for विस्मितः). B₅ संवभूव ह (for
सम°).

पुरा वैश्रवणः प्रीतो न चासौ तां गृहीतवान् ॥ ८
बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्नीयामिति कामये ।
ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः समपद्यत ॥ ९
मुचुकुन्दस्ततो राजा सोऽन्वशासद्रसुंधराम् ।
बाहुवीर्यार्जितां सम्यक् क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ १०
यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भारत विन्दति ॥ ११
राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ।
स चेद्धर्मं चरति नरकायैव गच्छति ॥ १२
दण्डनीतिः स्वधर्मेण चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
प्रयुक्ता स्वामिना सम्यग्धर्मैर्म्यश्च यच्छति ॥ १३
दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक्कारुण्येन वर्तते ।
तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ १४
कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।

10 K₄ om. 10 (cf. v.l. 9). — ^b) D₂ ततोऽन्वशासद्-
सुधां. — ^c) K₂ B₅ D₃ D_{1.9} G_{8.4} °वीर्यार्जितं; M
(except M₂) °वीर्यजितां. — ^d) K (K₄ om.) B
(except B₅) D_{3.4.9} °ष्ठितः (for °व्रतः).

11 K₄ om. 11 (cf. v.l. 9). — ^c) D₁₀ तुर्यां (for
चतुर्थं). K (K₄ om.) B₅ D_{1-4.7.9} पुण्य° (for धर्म°).
— ^d) S माधव (for भारत). K (K₄ om.) D_{1-4.7.9}
राजा भागमुपा (K₈ °मवा) श्रुते; D₃ D₅ D_{6.8.10} राजा विन्दत
(D₁₀ विन्दति) भारत.

12 ^a) T₂ G₈ वै (for चेद्). — ^d) B₅ T₁ G₂
कल्पते (for गच्छति).

13 B₄ D₁ om. (hapl.) 13; G₄ om. 13^{ab}. — ^a)
K₁₋₈ T₁ G₅ च; D₆ सु (for स्व). Cn cites धर्मैर्म्यः
(which is not found in any MS.). — ^b) K₅ D₇
चतुर्वर्णान्; M_{4.5} चातुर्वर्णान्. — ^c) T₁ G_{1.4.5} अयुक्तं
स्वामिनं (for प्रयुक्ता स्वामिना). D₂ सदा (for सम्यक्).
— ^d) K₄ नियच्छति; B₂ प्रय°; D₃ D₆ च न° (for
च य°). K₁ धर्मैर्म्यश्च प्रयच्छति; K₅ धर्मैर्म्यः स्वयम्^d;
D_{3.4.8.9} धर्मैर्म्यश्च निय°; D_{7.10} S अधर्मे (D₁₀ °मि)भ्यो
(M₁ inf. lin. °च्छां) निय°.

14 ^a) B₅ D_{1.8.4.9} S (except T₁ G₅) °नीत्या. — ^b)
G₈ कार्ये तु (for कारुण्येन). D_{3.4.9} सम्यक्काथं प्रवर्तते.
— ^d) K_{1.4.5} D₃ D_{8.9} G_{8.4} M_{2.8.5} कालश्रेष्ठः (K₅ °ष्टं).
T₁ G₁ प्रजायते.

17 ^a) B D₃ D₅ D_{1-4.6-10} T₂ G_{1.2} करणात्;

इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ १५
 राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
 युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ १६
 कृतस्य कारणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
 त्रेतायाः कारणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ।
 प्रवर्तनाद्द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ॥ १७
 ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
 राजदोषेण हि जगत्स्पृश्यते जगतः स च ॥ १८
 राजधर्मानवेक्ष्य पितृपैतामहोचितान् ।
 नैतद्राजर्षिवृत्तं हि यत्र त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ १९
 न हि वैकुण्ठसंसृष्ट आनृशंसे व्यवस्थितः ।

प्रजापालनसंभूतं किञ्चित्प्राप फलं नृपः ॥ २०
 न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न चाहं न पितामहः ।
 प्रयुक्तवन्तः पूर्वं ते यया चरसि मेधया ॥ २१
 यज्ञो दानं तपः शौर्यं प्रजासंतानमेव च ।
 माहात्म्यं बलभोजश्च नित्यमाशंसितं मया ॥ २२
 नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं ददुर्मानुषदेवताः ।
 दीर्घमायुर्धनं पुत्रान्सम्यगाराधिताः शुभाः ॥ २३
 पुत्रेष्वाशासते नित्यं पितरो दैवतानि च ।
 दानमध्ययनं यज्ञं प्रजानां परिपालनम् ॥ २४
 एतद्दर्शमधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथाः ।
 ते स्थ वैद्याः कुले जाता अवृत्त्या तात पीडिताः ॥ २५

C. 5. 4485
 B. 5. 132. 27
 K. 5. 132. 27

Ms. 4 (inf. lin. as in text). s कारणं (for कारणात्).
 — Ks om. (hapl.) 17^{ed}. — °) B Dn D1-4. 8. 10 T
 G1. 2. 5 कारणात्; G4 कारणं (for कारणात्). — °) D2-4. 9
 अत्यन्तमश्नुते; T2 G (except Gs) नाकं त (G1. 5 स) मश्नुते.
 — °) Gs वर्तमानद्द्वापरस्य. — °) D3. 4. 9 °भोगं; Ca
 °भागम् (as in text). — After 17, N (except Ks)
 ins.:

501* कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ।

18 After 18^a, T2 ins.:

502* कालं भवति कारणम् ।

अनित्यराजा वसति.

— °) T1 G1. 4. 5 M1 च (for हि). — °) B3 सचराचरं;
 T1 G (except Gs) जगतश्च सः; Ca. s as in text.

19 °) Ks D7 राजधर्मम्; Gs प्रज्ञाधर्मान्. — °) Ks
 D7 °चितं.

20 Ks om. 20^a-25^b. — °) Some S MSS. वैकुण्ठ-
 K1. 2 M1. 4 (inf. lin.) स्पृष्ट; M4. 5 °हृष्ट (for °सृष्ट).
 — °) Ks. 4 B Dn Ds D6. 9. 10 G4. 5 आनृशंस्य. — °)
 D7 S राज्यं; Ca प्रजा (as in text). — °) K1. 2 B3
 कश्चित् (for किञ्चित्). Ks. 4 D3. 4. 9 प्राप्तः; D7 T2 G1 M2
 पापः; G4 स्वापं (for प्राप). K1. 3 D3. 4. 7. 9 T G1. 4 नृप
 (for नृपः). B1. 2. 4 Dn Ds Ds. 10 फलं किञ्चित् (Dn °चन;
 Ds °चित्) लभ्य (B2 विद्य)ते; B5 D6 फलं किञ्चन लब्धवान्.
 Ca cites लभ्यते, Cn न लब्धवान्.

21 Ks om. 21 (cf. v.l. 20). — °) D3. 4. 9 तु (for
 हि). — °) Ds T2 G2. 5 M (except M5) नाहं न च पिं.
 — °) D7 नोक्तवन्तः स्म (for प्रयुक्तवन्तः). K1. 2 पूर्वं ते;
 Ds पूर्वेण (for पूर्वं ते). — °) D1. 3 G3. 4 M यथा (for
 यया). D7 यथाचरसि मे.

22 Ks om. 22 (cf. v.l. 20). — °) Gs प्रज्ञा (for
 यज्ञो). D1 यथाः (for तपः). K1. 2 Ds M3-5 शौचं (for
 शौर्यं). — °) Ks. 4 B Dn D2. 6. 8. 10 T1 प्रज्ञा; D7 T2 G2
 प्रजाः (for प्रजा-). — °) B5 आयुं (for ओजं). — °)
 K4 Ds T1 G4 आशासितं. B3 समाः (for मया).

23 Ks om. 23 (cf. v.l. 20). — °) Ds. 4. 9
 स्वधातिथ्यं; T1 स्वधावृत्तं; T2 G (except Gs) स्वधावृत्ता.
 — °) Ks B1. 2. 4 D2 T2 Gs Cn ददुः; Ca अदुः (for
 ददुः). S मे पितृं (for मानुषं). Ca. s cite मानुषाः.
 — °) Ks सुराः; Ds. 4. 9 श्रुताः; D7 सदा; S मया (for
 शुभाः).

24. Ks om. 24 (cf. v.l. 20). — °) D1. 3 G3. 5 M
 आशंसते; G2 आशासितो. — °) T2 G2. 5 पितरो देवता अपि.
 — °) Ks. 4 B Dn Ds D2. 6-8. 10 यज्ञः; T2 G2 कर्म (for
 यज्ञं).

25 Ks om. 25^{ab} (cf. v.l. 20). — °) K4 Cs एवं
 (for एतत्). K1. 2 B5 D7 T G1. 2. 4 एतद्दर्शं (B5 °र्म-
 मधर्म्यं वा. Ca cites धर्म्यं अधर्म्यं वा; Cs as in text.
 — °) T2 अनेनैव; G2. 5 अन्यन्नैव; Cs जन्मनैव (as in
 text). Gs अभ्यजायत; Ca. d. s as in text. — °) Ks. 5
 तत्र; K4 D6-8. 10 ते स्म; B1. 3 T2 G2 तेषु (T2 ये तु also);
 B1. 5 Ds. 4 Cn ते तु; Ds D9 तेस्तु (sic); D2 स्वस्था;
 T1 G4 येन; G1 M2. 3. 4 (inf. lin.) ये सः; G3 M1 (inf.
 lin.). 5 ये स्म; G5 M1. 4 ये स्वः; Cd ते स्थ (as in text).
 Ks D7 S विद्या (T1 G1 M2. 5 °द्याः); C1. d. s वैद्याः
 (as in text). — °) Ks Dn1 Ds T1 Gs आदृत्या; Ca. s
 अवृत्या (as in text). Ks नातिः (for तात).

26 °) K1-3. 5 D1. 2 M1. 2. 4 (inf. lin.) यं तु;
 K4 B1. 2. 4 Dn Ds Ds. 4. 6. 8. 10 यज्ञः; T1 यत्तं (for यत्तु).

C. 5. 4489
B. 5. 132. 28
K. 5. 132. 28

यत्तु दानपतिं शूरं क्षुधिताः पृथिवीचराः ।
प्राप्य तृप्ताः प्रतिष्ठन्ते धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ २६
दानेनान्यं बलेनान्यं तथा स्तुतयापरम् ।
सर्वतः प्रतिगृहीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ २७
ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्षं क्षत्रियः परिपालयेत् ।
वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरेच्च तान् ॥ २८
भैक्षं विप्रतिपिद्धं ते कृपिर्नैवोपपद्यते ।

क्षत्रियोऽसि क्षतात्राता बाहुवीर्योपजीविता ॥ २९
पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर ।
साक्षा दानेन भेदेन दण्डेनाथ नयेन च ॥ ३०
इतो दुःखतरं किं नु यदहं हीनबान्धवा ।
परपिण्डमुदीक्षामि त्वां सूत्वामित्रनन्दन ॥ ३१
युध्यस्व राजधर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ।
मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकां गतिम् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

कुन्त्युवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

विदुरायाश्च संवादं पुत्रस्य च परंतप ॥ १

अत्र श्रेयश्च भूयश्च यथा सा वक्तुमर्हति ।

— °) Ks. 4 B (except Bs) Dn D2-4. 0. 0 तुष्टाः; Gs
विताः (for तृप्ताः). Ks Bs. 5 D1-4. 7 प्रतिष्ठति; Gs
प्रतीक्षते. — °) Ds. 4. 9 सो (for को). K1. 5 Ds D1. 7
Gs M2. 3. 5 अपि (for अभि). Ds. 4. 9 तव; Gs स्मृतः
(for ततः).

27 °) Ks अलं; Bs अन्यत् (for अन्यं). Ks Bs D1
धनेन (for बलेन). Ks अलं; Bs अन्यत् (for the second
अन्यं). — °) Ds Gs यथा (for तथा). — °) Gs सर्वत्र च
प्रगृ. — °) Bs Gs. 4 एव (for इह).

28 °) Some N MSS. भैक्ष्यं. — °) D1. 3. 4. 3. 9
प्रति° (for परि°). — °) Ks D1. 7 Gs M (except M2)
चरेत तान्; Gs चरेत्तथा.

29 °) Some N MSS. भैक्ष्यं. K1. 3. 5 D1. 7 सु; Ks
T1 G1. 4 तु; K4 T2 G2. 3. 5 M हि (for वि). — Ds om.
29°-30°. — °) Bs [S]पि; G4. 5 हि (for ऽसि). Ks
क्षतात्रासि; Dn2 Ds D1-4. 3. 10 Gs. 4 M क्षतात्राता. Ca oitos
क्षवात्. — °) = 7°. K1 T2 °जीवितः; Ks °जीविते; Ds
°जीविका; D10 °जीविकः; T1 G1. 4 °जीवकः.

30 Ds om. 30. (cf. v.l. 29). — °) Ks. 4 B D
(except D1. 7; Ds om.) T2 G (except G4) transp.
दानेन and भेदेन. — °) D7 अपि (for अथ). Ks. 4
B1. 2. 4 Dn Ds Ds. 4. 6-10 G4 वा (for च).

31 K1 om. 31°. — °) K2. 3 इदं; Ks D7 अतो
(for इतो). K2. 3 Bs. 5 D2-4. 9 किं ते; Ks किंचित् (for
किं नु). — °) Ds यदर्थं (for यदहं). K2-4 B (except

B4) Dn D2-4. 0. 0 दीनबान्धवा; T2 G2. 4 हि स(G4 न)-
बान्धवा. — °) Ks. 4 B Dn Ds Ds. 4. 0. 0. 10 उदीक्षे वै; Ds
°क्ष्यैव (for °क्षामि). — °) D2 स्वहते (for त्वां सूत्वा).
Ks B1. 3. 5 Dn1 Ds D7. 10 T G1. 2. 4 [अ]मित्रनन्दनः; D1
[अ]मित्रमर्दनं. K1. 2 त्वां शोचामि वनं गतं.

32 °) M1. 3. 4 राजधर्मेण. — °) Bs. 5 (corrupt)
मा निमज्जय; Ca as in text. — °) K1. 2. 5 D7 T2
Gs. 3. 4 सानुजः (for °जः). G1. 3. 4 M1. 2 पापिनां (for °कां).

Colophon missing in Ds. — Sub-parvan: K B
Dn Ds D2. 0-8. 10 T1 Gs M भगवद्गीता. — Adhy.
name: T1 G1. 4 कुन्तीवाक्यं; G2. 5 पृथासंदेशकथनं. —
Adhy. no. (figures, words or both): Ds 22 (= 122)
D7 T2 G4 M1-8. 5 133; T1 G1. 2. 5 134; Gs 131; M4
132. — S'loka no.: Ks 59; Dn2 34; Ds 36.

131

☞ Ks om. adhy. 131-134. The MS. is mostly
ignored here.

1 1° = 5. 35. 5°; 95. 11°; 104. 7°. — °) K4
B D (except D1. 7) विदुरायाः; M1 (inf. lin.) विधुरायाः
(for विदुरायाः). K1. 2 परं वादं (for च सं°).

2 °) K1. 2 तत्तत्; Ks. 4 B D Gs ततः; M1 (inf. lin.)
2. 3. 4 (inf. lin. as in text). 5 अतः (for अत्र). — °)
K4 Bs. 4. 5 D (for Ds2 see below) Cs यथावत् (for

यशस्विनी मन्थुमती कुले जाता विभावरी ॥ २
 क्षत्रधर्मरता धन्या विदुरा दीर्घदर्शिनी ।
 विश्रुता राजसंसत्सु श्रुतवाक्या बहुश्रुता ॥ ३
 विदुरा नाम वै सत्या जगर्हे पुत्रमौरसम् ।
 निर्जितं सिन्धुराजेन शयानं दीनचेतसम् ।
 अनन्दनमधर्मज्ञं द्विपतां हर्षवर्धनम् ॥ ४
 न मया त्वं न पित्रासि जातः क्वाभ्यागतो ह्यसि ।
 निर्मन्युरपशाखीयः पुरुषः क्लीबसाधनः ॥ ५

यावज्जीवं निराशोऽसि कल्याणाय धुरं वह ।
 मात्मानमवमन्यस्व नैनमल्पेन वीभरः ।
 मनः कृत्वा सुकल्याणं मा भैस्त्वं प्रतिसंस्तभ ॥ ६
 उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेषैवं पराजितः ।
 अमित्रान्नन्दयन्सर्वान्निर्मानो बन्धुशोकदः ॥ ७
 सुपूरा वै कुन्दिका सुपूरा मृपिकाञ्जलिः ।
 सुसंतोषः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ ८
 अप्यरेरारुजन्दंष्ट्रामाश्वेव निधनं व्रज ।

C. 5. 4503
 B. 5. 133. 10
 K. 5. 133. 10

यथा सा). Ks. 4 B. 5 Dn. 2 Ds. 4. 6-8. 10 Cs अहंति.
 Ds. 2 यथा वक्तुमिहाहंति. — °) K1. 2 D1 मन (for यश).
 B. 5 पुण्यवती (for मन्थु). — °) K. 4 B. 5 Dn. 2 Ds. 8. 10 M1
 विभाविनी; B. 5 मनस्विनी; D1 विभावरी; Cn विभावरी
 (as in text).

3 °) Ks B (except B. 5) Dn Ds Ds. 6. 8. 10 दांता;
 S नित्यं (for धन्या). — °) B D (except D1. 7) Ca
 विदुला; M1 (inf. lin.) विधुरा (for विदुरा). — °) Dn. 1
 Ds विदुला (for विश्रुता).

4 °) B D (except D1) Gs. 4 विदुला; M1 (inf.
 lin.) विधुरा. B (except B. 5) Dn Ds Ds. 8. 10 Gs
 राजन्या; D1 वै साध्वी; T1 G1 सा राजन्; T2 Gs. 5
 साध्वी सा; Gs M सा साध्वी (for वै सत्या). — Before
 4°, B (except B. 2) D (except Ds. 7) ins.: विदुलो-
 (D1 °रो)वाच. — °) K1-8 अनन्दनं तमायांतं; K. 4 B. 2
 °नं चामित्राणां; B1. 8-5 Dn. 2 Ds. 1 Ds. 4. 6 T1 Gs अनन्दन
 मया (Ds. 1 °मा) जातः; Dn. 1 अनन्दनं समाजातं; Ds. 2 अभिनन्दन
 समायांतं; D1 अनन्दन ममादांतं; Ds. 2 अनन्दन मम जातः;
 Ds. 8. 10 अनन्दन समाजातः; D1 आनिनिन्द तमायांतं; T2 Gs
 अनन्दनमदैवज्ञं; Ms. 4 (inf. lin. as in text). 5 अनन्दनम-
 मर्षाज्ञं (Ms °णां) (for अनन्दनमधर्मज्ञं). Ca. n cite
 अनन्दन. Ca cites अजात, Cs अजाता; Cd अनन्दनः and
 अजातः. — °) Ks. 4 B Dn. 2 Ds Ds. 1-4. 6-10 हर्षवर्धन.

5 Before 5, B. 2 ins. विदुलोवाच; T G (except Gs)
 ins. विदुरा. — °) K. 4 [अ]पि; B (except B. 5) Dn Ds
 Ds. 8. 10 च (for [अ]सि). — °) Ks Ds को (for क).
 K. 4 D1 S अपि (for अभि). — °) K1 उपशाखी च;
 K. 2 Ds उपशाखीव; Ks. 4 B Dn Ds Ds. 2-4. 6. 8. 10 चाप्य-
 संख्येयः; T G1. 2. 5 M उपशामीयः; Gs. 4 च निरुत्साहः;
 Cs उपशाखीयः (as in text). Ca cites असंख्येयः. Text
 (according to D1. 7 and Cs) probably corrupt.
 Read उपशाखी यः? — °) B. 5 Ds. 4. 7. 9 T Gs M

°साधकः; G1 °साधनं; Ca. d. s as in text.

6 °) B. 2 T2 G1. 2. 5 हि (for ऽसि). — °) D1
 कल्याणीं त्वं; T1 G1 कल्याण त्वं (कल्याणाय). Ms. 3. 4 (inf.
 lin.). 5 कल्याणमधुरं वहः (M2 °ह; M4 °हं). Ca. d cite
 6° as in text. — °) K. 4 Ds. 4. 6 न (for मा). B1. 8. 5
 D1 S (except Ms) om. मा. K. 4 अवमन्येत; D1 °मन्येव;
 D2 °मन्येव; Ds. 4. 6 °मन्ये स्वं; T1 G1. 3. 5 M4 °मन्येव;
 T2 G2 M1-3. 5 °मन्येव; G4 °मन्येव (for °मन्यस्व). — °) B1. 8. 4 Ds D1 G1. 4 M1. 2. 4 Ca मैवम्; D1. 3. 4. 8. 9 नैवम्;
 D2 मेधम्; T2 G2 Ms. 5 एवम् (for नैनम्). Cd cites एनं.
 K. 4 नावमन्येत वा परं; Gs. 5 सैव कल्पेत वीभरः. Ca. d. s
 cite वीभरः. — T2 om. 6°-7°. — °) T1 G1. 4. 5 मतिः;
 Gs M मतं (for मनः). B. 2 नमस्कृत्य (for मनः कृत्वा). K. 4
 T1 G1. 4 तु (for सु). T1 G1. 4. 5 कल्याणीं. — °) K1-8
 D1. 8 Cap प्रतिसंस्तर; K. 4 °स्कृत; B Dn Ds. 1 Ds. 4. 6. 8. 10
 G1 Ca. s °हर (G1 °युगं also); Ds. 2 D1 °भव; Ds. 2 Gs M
 °स्वव.

7 T2 om. 7 (cf. v. l. 6). — 7° = 11°. — °) T1
 G1. 4 हर्षयन् (for नन्दयन्). — °) Ds. 2 D10 निर्ममः;
 S (T2 om.) निर्मदः (Gs °र्मजः; G1 °मितः); Ca. d
 निर्मानः (as in text). D1 निर्मानो विह्वलस्तथा.

8 = (var.) Pañcatantra (ed. Kielhorn and
 Bühler) 1. 25. — °) Some MSS. मूषकां, मुषकां, and
 मुषिकां. — °) K1. 2. 4 B1. 2. 5 D1-4. 7-9 सुसंतुष्टः. Ks B
 (except B. 5) Ds Gs-5 M1 कापुरुष. — °) Gs स्वल्प;
 M1. 2 अल्प (for स्वल्प). B. 2. 4. 5 Dn Ds. 8. 10 एव (for
 अपि).

9 °) K. 4 B (except B. 2) D1 Ca अहेर; Cd अरेर
 (as in text). Ds. 2 मयधयः; Gs उर्यजन्; Ca. d आरुजन्
 (as in text). K1 Dn Ds हृष्टः; Ca. d दंष्ट्रा (as in
 text). — °) Ks प्रति; Gs. 4 व्रजे; Ca. d व्रज (as in
 text). — °) Ds जीवितोपि; T G जीवितेन. K. 4 B. 5

C. 5. 4503
B. 5. 133. 10
K. 5. 133. 10

अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रम ॥ ९.
अप्यरेः स्येनवच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् ।
विनदन्वाथ वा तूष्णीं व्योम्नि वापरिशङ्कितः ॥ १०
त्वमेवं प्रेतवच्छेपे कस्माद्वज्रहतो यथा ।
उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेषैवं पराजितः ॥ ११
मास्तं गमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्मणा ।
मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माधो भूतिष्ठ चोर्जितः ॥ १२
अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि विज्वल ।
मा तुपाग्निरिवानर्चिः काकरङ्गा जिजीविषुः ।

मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न तु धूमायितं चिरम् ॥ १३/
मा ह स कस्यचिद्देहे जनी राज्ञः खरीमृदुः ।
कृत्वा मानुष्यकं कर्म सृत्वाजि यावदुत्तमम् ।
धर्मस्यानुष्यमाप्नोति न चात्मानं विगर्हते ॥ १४
अलब्ध्वा यदि वा लब्ध्वा नानुशोचन्ति पण्डिताः ।
आनन्तर्यं चारभते न प्राणानां धनयते ॥ १५
उद्भावायस्व वीर्यं वा तां वा गच्छ ध्रुवां गतिम् ।
धर्मं पुत्राग्रतः कृत्वा किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १६
इष्टापूर्तं हि ते स्त्रीव कीर्तिश्च सकला हता ।

DS1 DS.4.9 Cn पराक्रमे; B1.2 Dn2 D2 T2 M4 *क्रमः; B3
Dn1 Ds2 D1.10 *क्रमे; D8 *क्रमैः.

10 *a) Dn1 Gs M (except M1) अरे; Cn.8 अरेः
(as in text). — *b) K2 *अमन्; D1 *क्रम; T G1.2.5 M4
(inf. lin.) *क्रमात्; Gs *क्रमाः; G4 *क्रमः; Gs *क्रमन्
(as in text). Ca. d cite परिक्रमन्. — *c) Ks.4 B
(except B3) Dn Ds.7.10 विवदन्; S (except Gs.4)
विनिदन्; Gs विनदन् (as in text). D2 विवदित्वा; Ds.4.9
विव(Ds *न)दस्य (for विनदन्वा). T G मां (Gs मा)
(for the second वा). Gs कंदन्; Ca. d. s तूष्णीं (as in
text). — *d) Ks.4 B Ds D2-4.6.8.10 T2 G1.2.5 M1
हव; Ca. d वा (as in text).

11 Gs om. 11-28; Gs om. (hapl.) 11-12.
— 11^{ad} = 7^{ad}. — *e) Ds त्वं (for हे). K (Ks om.)
D1.9 मा विपीद (for कापुरुष). D2 उत्तिष्ठ मा विपीदस्व.
— *f) K1-8 D1.2.9 युज्य (Ks D2 *ध्य) तात स्वकर्मणा;
K4 B Dn Ds Ds-8.10 मा स्वाप्सीः शत्रुनिर्जितः (D7 च
पराजितः). — Ds.4 repeat 11^{ad} as in Ds above (with
only युज्य for युज्य); while Ds repeats it as in text.

12 Gs.5 om. 12 (cf. v.l. 11). — *b) D7 पुण्यस्व त्वं;
T2 G2 शुश्रूषस्व; Ca. d विश्रूयस्व (as in text). — *d)
K1.2 माधो (for माधो). B1.4 D10 Cn गर्जितः; Dn1 Ds
वोर्जितः; D1 चोर्जितः (for चोर्जितः). Ca. d. np cite
ऊर्जितः (as in text). D7 मा वा भूयिष्ठमूर्जितः; T1 मा
भूयिष्ठमूर्जितः; T2 G2 मा वा भूयिष्ठशोचितः; G1.4 M
मा वा भूयिष्ठो जि(Gs *शोभि)तः. — After 12, K4
repeats 12^{ad}.

13 Gs om. 13 (cf. v.l. 11). — *a) K4 Ds.8
अलातस्; Dn1 Ds.4.9 अलातः; Ca. d. n अलातं (as in text).
— *b) K1.8 Ds.7 T2 G2.4.5 M Cd विज्वल (as in
text); K2 D1 चोज्वल; K4 T1 G1 संज्वल; the rest

हि ज्वल. — D4 om. from 13° up to *स्यानुष्य (in 14°).
— *d) K4 कालाकान्जी (? स्त्री); Dn Ds.10 Ga धूमायस्व;
Ds Cnp काकरंखो; D1 काकजंघा; Ds.9 काकवन्मा; D7
काकवत्वं; Cap काकरंका; Cd. s. ap. np काकरङ्गा (as in
text). S (Gs om.) धूमा(Gs मान्मा)येत नरश्चिरं.
Ca. d. s. np cite जिजीविषुः (as in text). — *f) Ks B
(except B2) Dn Ds2 Ds-8.10 T1 Gs च (for तु).
Gs M धूमायितः.

14 Gs om. 14 (cf. v.l. 11); D4 om. 14 up to
*स्यानुष्य (cf. v.l. 13). — *b) K4 जना; B Dn2 Ds.9 T
G1.2.4 Cn जनि; Ca. d. s जनिः (as in text). K4 B6
D2.8.9 Cn खरी मृदुः; Ca. d. s. np as in text. — Ds om.
14°-14^f. — *d) Ks Ds.8 श्रुत्वाजि (see K1.2 below);
S (Gs om.) सृ(T2 G2 ह)ष्टात्मा (for सृत्वाजि). T G
(Gs om.) उत्तरं (for उत्तमम्). K1.2 Ca. d. s श्रि(K1 छि)-
त्वाजि यावदुत्तमं. — *f) Ds.4 नात्मानं च (for न चात्मानं).
K1-8 विगर्हति; K4 B3.5 Ds.4 *येत्; D2 विगृह्यते; Ds.8
विगर्हयेः.

15 Gs om. 15 (cf. v.l. 11). — *a) S (except G1;
Gs om.) लब्ध्वा वा (M2 न लब्ध्वा) यदि वालब्ध्वा.
— *b) = G1b 2. 11^d (Vulg.). Gs न तु (for नातु).
B2.4.5 Dn D1.6.7.10 शोचति पण्डितः. — *c) K1.2 Ds2
T1 G1.4.5 M चा(M2 स्वा)रभते; B4 चालभते; D1 च लभते
(for चारभते). D7 कातर्यमंतरे किं तत्. — *d) K4 Ds2
D1.2.4.7.9 प्रा(Ds2 D1 न प्रा)णानां नि(Ds.4.9 न)धनायते;
S (Gs om.) न प्राणपरिरक्षणं; Gs as in text. Ca cites
धनायते, Cd न धनायते.

16 Gs om. 16 (cf. v.l. 11). — *a) Ca. d तद्भावायस्व.
— *b) Ks Ds.4.9 नो वा गच्छ; D2 तात गच्छ; D7 गच्छ
तां वा. Cs cites तां गच्छ. — *d) = 17^d.

17 Gs om. 17 (cf. v.l. 11). — *a) Ds.4.9 S (Gs

विच्छिन्नं भोगमूलं ते किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १७
 शत्रुनिर्मज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता ।
 विप्ररिच्छिन्नमूलोऽपि न विपीदेत्कथंचन ।
 उद्यम्य धुरमुत्कर्षेदाजानेयकृतं स्मरन् ॥ १८
 कुरु सत्त्वं च मानं च विद्धि पौरुषमात्मनः ।
 उद्भावेय कुलं मग्नं त्वत्कृते स्वयमेव हि ॥ १९
 यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महदद्भुतम् ।
 राशिवर्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ २०
 दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथितं यशः ।
 विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ॥ २१
 श्रुतेन तपसा वापि श्रिया वा विक्रमेण वा ।
 जनान्योऽभिभवत्यन्यान्कर्मणा हि स वै पुमान् ॥ २२

न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेपितुमर्हसि ।
 नृशंस्यामयशस्यां च दुःखां कापुरुषोचिताम् ॥ २३
 यमेनमभिनन्देयुरमित्राः पुरुषं कृशम् ।
 लोकस्य समवज्ञातं निहीनाशनवाससम् ॥ २४
 अहोलाभकरं दीनमल्पजीवनमल्पकम् ।
 नेदृशं बन्धुमासाद्य बान्धवः सुखमेधते ॥ २५
 अवृत्त्यैव विपत्स्यामो वयं राष्ट्रात्प्रवासिताः ।
 सर्वकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा अकिंचनाः ॥ २६
 अवर्णकारिणं सत्सु कुलवंशस्य नाशनम् ।
 कलिं पुत्रप्रवादेन संजय त्वामजीजनम् ॥ २७
 निरमर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ।
 मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ २८

C. 5. 4524
B. 5. 133. 31
K. 5. 133. 31

om.) च (for हि). Ks हतं (for हि ते). — °) G₄ विमिश्रं (for विच्छिन्नं). — °) = 16^d.

18 Gs om. 18 (cf. v.l. 11). — °) D₁ T₂ G जङ्घायाः. Ds. 4. 9 च (for प्र). Ca. d. s read 18^{ab} as in text. — °) B₈ न विपीदेत् कश्चन. — °) D₇ आत्मनैव कृतं; Ca. d. s as in text. G₄ स्मरेत्.

19 Gs om. 19 (cf. v.l. 11). — °) T₂ G₂ आत्मज (for आत्मनः). — °) D₈ उद्भावेय (for उद्भावेय). D₇ उग्नं (for मग्नं). — °) B₂ s Ds. 4. 9 G₂ s M ह (for हि).

20 Gs om. 20 (cf. v.l. 11). — °) B₁ Ds वृत्ति (for वृत्तं). D₇ जानन्ति (for जल्पन्ति). — °) G₂ जातः; M °मात्रः. Ca. d. s cite राशिवर्धनं (Cs °नः). — °) = 30^d.

21 Gs om. 21 (cf. v.l. 11). — °) Dn Ds Ds. 8. 10 सत्ये (for शौर्ये). Ds. 4. 7. 9 S (except G₄; Gs om.) वा (for च). — °) Ks. 4 B D (except D₇) नोच्चरितं (for न प्रथितं).

22 Gs om. 22 (cf. v.l. 11). — °) T₂ G₂ s चैव (for वापि). — °) D₈ श्रिया विक्रमेण वा. — °) K₄ M₁ s जानन् (for जानन्). — °) D₁ s स हि (by transp.). S (Gs om.) वा (for हि).

23 Gs om. 23 (cf. v.l. 11). — °) Ds. 4. 9 Ms. 4 न त्वे (M₁ न त्वै) वं; D₁₀ न त्वं च (for न त्वेव). Ds. 4. 9 जाल्मकापालीं; Ca. d. s as in text. — °) K₄ Ds. 4. 7-9 वृत्तिं सेवितुमर्हसि. — °) K₁ s D₇ M₁ नृशंस्याम्.

24 Gs om. 24 (cf. v.l. 11). — °) K₁ B₁ s. 2. 4. 5 Ds Ca. d. n. s यम् (as in text); K₄ T₂ G₂ यथा; B₈ Dn Ds D₇ s यत्; T₁ G₁ s. 4. 5 M₁ यत्; the rest y.

Ds पृवं (for पुनं). — °) K₁ s. 2 समविज्ञातं; T₂ G₂ समवस्थानं. — °) Ks B₁ s. 2. 4. 5 Dn Ds₂ Ds. 8 निहीनाशनः; K₄ B₈ Ds₁ Ds. 7 विहीनाशनः; Ds. 4. 9 S (Gs om.) विहीनाशनः.

25 Gs om. 25 (cf. v.l. 11). — °) K₄ B₈ Dn Ds. 4. 8-10 G₂ s M₁ -लोभकरं; D₁ -लोभकरं; D₂ अल्पधनं; Ca. n. s -लाभकरं (as in text). K₄ B D (except D₁ s. 7) G₄ हीनं (for दीनं). — °) K₁ s D₁₀ अल्पाजीवनं; D₂ अल्पजीवितं; D₇ स्वल्पाजीवकं; T₂ G₂ s M अल्प (M₂ s °ल्पा)जीवकं. Ds अल्प (Ds₁ °ल्पा)जीवमनल्पकं. — °) K (K₅ missing) Dn₂ D₇ s. 10 T₁ G₄ Ms-5 बांधवाः (plu.); Ca. d. n. s बान्धवः (as in text). M₁ s. 2 पृथंते बांधवाः सुखं (= 41^b).

26 Gs om. 26 (cf. v.l. 11). — °) D₁₀ श्रुत्यैव. Ca. d. s cite अवृत्त्या. — °) D₇ S (Gs om.) वि° (for प्र°). — °) D₇ °सुखैर् (for °रसैर्). — °) S (except G₄; Gs om.) स्थानाभ्रष्टाः. K₁ s Ds. 4. 9 ह्यकिं; B₈ स्वकिं (for अकिं°).

27 Gs om. 27 (cf. v.l. 11). — °) K₁ s Ds Ds. 4. 7-9. 10 m Cd. s. ap. np अकर्मं; Ks B (except B₈) Dn D₁ s. 10 Ca अवर्ण° (for अवर्ण°). — °) T₁ G₁ s M नाशकं; Ca as in text. — Ds₂ om. 27^{ad}. — °) K₂ Ds₁ D₁₀ संजयं; B₈ विमूढं; T₁ G₁ सुत यत्; T₂ G₂ s. 4. 5 M (except Ms) संजय (for संजय).

28 = (var.) Hitopades'a 2. 6. — Gs om. 28 (cf. v.l. 11); K₁ D₁ om. 28^{ad}. — °) K₄ B₈ Ds S (Gs om.) निरामर्षं. — °) G₂ निर्वीर्यमरिनन्दनं. —

O. 5. 4524
B. 2. 132. 31
K. 5. 133. 31

मा धूमाय ज्वलात्यन्तमाक्रम्य जहि शात्रवान् ।
ज्वल मूर्धन्यमित्राणां मुहूर्तमपि वा क्षणम् ॥ २९
एतावानेव पुरुषो यदमर्षी यदक्षमी ।
क्षमावात्रिमर्षश्च नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ ३०
संतोषो वै श्रियं हन्ति तथानुक्रोश एव च ।
अनुत्थानभये चोभे निरीहो नाश्रुते महत् ॥ ३१
एभ्यो निकृतिपापेभ्यः प्रमुञ्चात्मानमात्मना ।
आयसं हृदयं कृत्वा मृगयस्व पुनः स्वकम् ॥ ३२
पुरं विषहते यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते ।
तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रीवद्य इह जीवति ॥ ३३
शूरस्योर्जितसत्त्वस्य सिंहविक्रान्तगामिनः ।
दिष्टभावं गतस्यापि विघसे मोदते प्रजा ॥ ३४
य आत्मनः प्रियसुखे हित्वा मृगयते श्रियम् ।
अमात्यानामथो हर्षमादधात्यचिरेण सः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

पुत्र उवाच ।

किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।
किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३६
मातोवाच ।
किमद्यकानां ये लोका द्विपन्तस्तानवाभ्युः ।
ये त्वाद्दत्तात्मनां लोकाः सुहृदस्तान्त्रजन्तु नः ॥ ३७
भृत्यैर्विहीयमानानां परपिण्डोपजीविनाम् ।
कृपणानामसत्त्वानां मा वृत्तिमनुवर्तिथाः ॥ ३८
अनु त्वां तात जीवन्तु ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ।
पर्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुम् ॥ ३९
यमाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि संजय ।
पक्वं द्रुममिवासाद्य तस्य जीवितमर्थवत् ॥ ४०
यस्य शूरस्य विक्रान्तैरेधन्ते बान्धवाः सुखम् ।
त्रिदशा इव शक्रस्य साधु तस्येह जीवितम् ॥ ४१
स्वाहाहुवलमाश्रित्य योऽभ्युजीवति मानवः ।
स लोके लभते कीर्तिं परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४२

After 28^{ab}, Ds reads 31.

29 Gs resumes from 29. K4 om. 29^a-31^a.
— °) K1.2 ज्वलन् (for ज्वल).

30 K4 om. 30 (cf. v.l. 29). — °) = 1. 150. 13^a.
— °) Ds. 4. 9 हि (for च). — °) = 20^a.

31 K4 om. 31 (cf. v.l. 29). Ds reads 31 after 28^{ab}. — °) G1.4 चापि (for चोभे). Gs अनुत्थानं भयो लोभो — °) K1.2 D1-4.8.9 यैर्वृत्तो (for निरीहो). D1 महीं; Ds सुखं (for महत्).

32 °) T G1.2.5 पाशेभ्यः. — °) T G (except Gs) स्वकं पुरं (for पुनः स्वकम्).

33 °) Ks. 4 B (except Bs) Dn2 Ds. 4. 6-10 Gs Gn परं (for पुरं). — °) M (M1 before corr.) व्यर्थमात्मानं. — °) T1 G1.4 transp. स्त्रीवत् and यः. S (except G1.4) जीयते (for जीवति).

34 °) K4 B (except B2) D (except D1.2) चारिणः. — °) K4 B1.2.4 Dn Ds1 Ds. 4. 8. 10 T1 Gs. 4 विषये; T2 G1.2.5 यशसे; Ca. d. s विघसे (as in text). K1.3 Bs Ds2 Ds T2 G2.4 M प्रजाः (plu. 1) (for प्रजा).

35 °) Ds. 4. 9 अथा° (for य आ°). — °) T1 G2.3.5 सुखं; T2 G1.4 परं; M स्वकं (for श्रियम्). — °) Gs. 5

अमित्राणाम् (for अमात्यानाम्). K1.2 Ds-4. 9 अतो (for अथो). — °) Ds आदध्यादचिरेण यः.

36 = 5. 133. 3. — Ds. 4. 9 पुत्रकः; T G1.5 संजयः; G2.4 संजयः; M पुत्रः (for the ref.). — °) Ds. 4. 9 वापि; D10 चापि (for अपि). Dn2 G1.8 सर्वथा; D1.8.4 °शः (for °या). — °) D1.7.8 कृत्येन (for °कृत्यं ते). — °) Bs ते; B6 Ds. 4 च (for वा).

37 S विदुरा (for मातोवाच). — T2 G1.2 om. 37^{ab}. — S ins. after the ref. : Ds. 4. 9 after 37^{ab} :

503* परैर्विहिन्यमानस्य जीवितेनापि किं फलम् ।

— Thereafter Ds. 4. 9 repeat 37^{ab} (with v.l. as in S) !

— °) K4 Dn1 Ds. 10 अनाहतानां; B2 Dn2 अनाहतानां; Bs अनहूतानां; D2 कामिनां चैव; S निर्मन्युकानां; Ca. d. s किमद्यकानां (as in text.). — °) D2 दुर्बुद्धे तानवामुहि. — °) D1 S ये वा (Ms-5 त्वा) दत्तात्मनां लोकाः; Ds ये त्वात्मना हृता लोकाः; D10 ये त्वाहतात्मनां लोकाः. — °) Bs व्रजन्तु ते; Ds. 4. 9 व्रजन्ति ते.

38 °) K4 D1 S अनाथानां (for असत्त्वानां). — °) D1 °जीविताः; Gs °वर्तय (for °वर्तिथाः).

39 Ds om. 39^{ab}. — °) T1 Gs M त्वा (for त्वां). — °) Ds. 4. 7. 9 S सुहृदः साधवस्तथा.

१३२

विदुरोवाच ।

अथैतस्यामवस्थायां पौरुषं हातुमिच्छसि ।
निहीनसेवितं मार्गं गमिष्यस्यचिरादिव ॥ १
यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् ।
क्षत्रियो जीविताकाङ्क्षी स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ २
अर्थवन्त्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च ।
नैव संप्राप्नुवन्ति त्वां मुमूर्षुमिव भेषजम् ॥ ३
सन्ति वै सिन्धुराजस्य संतुष्टा बहवो जनाः ।
दैर्घ्यादासते मूढा व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ ४

सहायोपचयं कृत्वा व्यवसाय्य ततस्ततः ।
अनुदुष्येयुरपरे पश्यन्तस्तव पौरुषम् ॥ ५
तैः कृत्वा सह संघातं गिरिदुर्गालयांश्चर ।
काले व्यसनमाकाङ्क्षन्नेवायमजरामरः ॥ ६
संजयो नामतश्च त्वं न च पश्यामि तच्चयि ।
अन्वर्थनामा भव मे पुत्र मा व्यर्थनामकः ॥ ७
सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं त्वां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
अयं प्राप्य महत्कुच्छं पुनर्बुद्धिं गमिष्यति ॥ ८
तस्य स्मरन्ती वचनमाशंसे विजयं तव ।

C. 5. 4547
B. 5. 134. 9
K. 5. 134. 9

40 ^b) Ds. 4. 9 पुत्रक; S संजय (for संजय). — ^c) Gs M (except M₁) पक्क (for पक्क). T₂ G₂ फलं (for हुमम्). — ^d) Ds. 4 जीवनम् (for जीवितम्).

41 ^a) Ds. 4. 9 सफलं तस्य जी^०; T₂ G₂ सारं तस्येह (Gs तस्यैव) जी^०.

42 ^a) T₁ आसाद्य (for आश्रित्य). — ^b) K₄ योभि-
जीवति; D₂ यो जिजी^०; Ds. 4. 8. 9 यस्तु जी^०; D₇ T G
(except Gs) यो हि जी^०; M₁ यो बुज्जी^०. — ^c) K₄
D₁. 8. 4. 6. 8. 9 M₁. 8 स्व- (for स). — ^d) D₇ S सुखां
(for सुभां).

Colophon missing in Ds; Ks om. it. — Sub-
parvan: K₁-3 B₁. 8-5 Dn Ds Ds. 8. 10 T₁ G₁. 4. 5 M₁. 2
भगवद्वाचन (T₁ G₁. 4 'वत्प्रतियान); to it K₁-3 B₅ Dn Ds
D₁₀ add विदुरा (K₁-3 B₅ 'रा) पुत्रानुशासन; T₁ G₁. 2. 4
M₁. 2 विदुरा (G₄ 'र) पुत्रसंवाद. K₄ D₁. 2 G₂ Ms-5
(all om. sub-parvan name) mention only विदुरा-
(K₄ 'र) पुत्रानुशासन (G₂ Ms-5 विदुरापुत्रसंवाद). —
Adhy. name: D₇ विदुरापुत्र; G₂. 5 पराक्रमप्रोत्साहनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Ds 23
(= 123); D₇ T₂ M₁-8. 5 134; T₁ G₂. 4. 5 135; G₁
136; G₂ 132; M₁ 133. — S'loka no.: Dn 45.

132

This adhy. is missing in K₅ (cf. v.l. 5.
131. 1). The MS. is mostly ignored hereafter.

1 B Dn Ds Ds. 4. 8. 8-10 विदुरा (for विदुरा).
— ^a) B₁. 8 तथा (for अथ). S चा (G₄ [पु]वा) खां
(for एतस्याम्). — ^c) B₁ Ds. 4. 7. 9 Ms-5 विहीनः;

Bs Dn₁ Ds. 6. 8 T₂ G₂. 4 न हीन; G₃ नीचेन; G₅ त्वं हीन-
(for निहीन). — ^d) B₅ D₇ G₄. 5 चिरात् (for [अ]-
चिरात्).

2 ^b) K₁. 2 D₅ विक्रमन्; D₁ पौरुषं (for विक्रमात्).

3 ^c) K₁. 2 सु- (for सं). M स्वा (for त्वां).

4 ^a) K₁. 2 सैनिकैः; D₁ अस्यैव (for सन्ति वै). — ^b)
B Dn Ds Ds. 8. 10 न तथा (for बहवो). — ^c) Ds. 4. 9
दीना; T₂ G₂ मूढा (for मूढा). — ^d) D₇ G₂. 4 'क्षणः;
T₁ M₅ 'क्षणाः.

5 ^a) K₃. 4 B₁. 4. 5 Dn Ds Ds. 4. 6. 9. 10 सहायोपचिति;
B₂ D₇. 3 T₂ 'चितं. Cs as in text. S दृष्ट्वा (for कृत्वा).

— ^b) K₄ Dn₁ D₁. 8. 4. 8-10 व्यवसायं; D₂ व्यवसाय;
S आगच्छेयुः (for व्यवसाय्य). K₁. 2 D₇ यतस्ततः. — ^c)
T G₁. 2. 4. 5 M₁ अनुदुष्येयुः; Ca. d. s 'दुष्येयुः (as in text).

6 ^a) B₅ सह संधानं; T₁ G₃ Ms-5 सहसा यानं;
T₂ G₂. 5 सहसा यात्रां; G₄ सहसा भूतं; M₁. 2 सहसा योगं
(for सह संघातं). — ^b) K₃. 4 B Dn Ds₁ Ds. 4. 6. 8-10
'लयं; D₂ G₅ 'लयः (for 'लयान्). Ds. 4. 9 स्मरन्; D₇
तरन्; S (except T₂ G₂) चरन् (for चर). D₁ गिरिदुर्गा-
लयेश्चर. — ^c) B T₂ G₂. 5 M₅ आकांक्ष. — After 6,
Ds. 4. 9 read 23^{ab} (for the first time), repeating
it in its proper place.

7 G₃ om. 7^{ab}. — ^a) S (except G₅; G₃ om.)
संजयो. Ds. 4. 9 नाम तत्सत्यं. — ^b) K₁. 2 M₂ तं; Ca तत्
(as in text). — ^d) D₅ T₂ G (except G₄) न
(for मा).

8 ^a) T₂ G₂ सम्यग्दृष्ट्वा. Ds₁ D₁₀ महाप्राज्ञो. — ^b)
Dn₁ बालं त्वा; Ds. 4. 9 बालत्वे. — ^d) B₅ D₇ G₅ M Ca
कृद्धि; G₃ अर्थ (for वृद्धि).

[477]

C. 5. 4547
B. 5. 134. 9
K. 5. 134. 9

तस्मात्तात्त ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ॥ ९
यस्य ह्यर्थाभिनिर्वृत्तौ भवन्त्याप्यायिताः परे ।
तस्यार्थसिद्धिर्नियता नयेष्वर्थानुसारिणः ॥ १०
समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वेषां मम संजय ।
एवं विद्वान्युद्धमना भव मा प्रत्युपाहर ॥ ११
नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ १२
पतिपुत्रवधादेतत्परमं दुःखमब्रवीत् ।
दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत् ॥ १३
अहं महाकुले जाता हृदाद्भ्रममिवागता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणैर्भर्त्रा परमपूजिता ॥ १४
महार्हमाल्याभरणां समृष्टाम्बरवाससम् ।
पुरा दृष्ट्वा सुहृद्वर्गो मामपश्यत्सुदुर्गताम् ॥ १५

यदा मां चैव भार्या च द्रष्टासि भृशदुर्बले ।
न तदा जीवितेनार्थो भविता तव संजय ॥ १६
दासकर्मकरान्भृत्यानाचार्यत्विक्पुरोहितान् ।
अवृत्त्यास्मान्प्रजहतो दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ॥ १७
यदि कृत्यं न पश्यामि तवाद्येह यथा पुरा ।
श्लाघनीयं यशस्यं च का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १८
नेति चेद्ब्राह्मणान्भूयां दीर्यते हृदयं मम ।
न ह्यहं न च मे भर्ता नेति ब्राह्मणमुक्तवान् ॥ १९
वयमाश्रयणीयाः स्म नाश्रितारः परस्य च ।
सान्त्वानाश्रित्य जीवन्ती परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ २०
अपारे भव नः पारमप्लवे भव नः पुनः ।
कुरुष्व स्थानमस्थाने मृतान्संजीवयस्व नः ॥ २१
सर्वे ते शत्रवः सद्या न चेज्जीवितुमिच्छसि ।

9 °) G₃ M यस्य (M₁ यत्र) (for तस्य). — °) Dn₁ M_{1.2} त्वा (for त्वां). — °) T G_{1.2.5} प्रवक्ष्यामि पुनः पुनः.

10 °) Ds₂ D₁₀ Cd -भिनिर्वृत्तौ; D₇ -भिसंवृत्तौ; T₁ G_{1.8} हि निर्वृत्ताः; G₅ विनिर्वृत्ताः; Ca. s as in text. — °) K₁₋₃ Cd आप्यायिनः; S उपह (G₂ °हि)ताः; Ca. s as in text. T G (except G₃) M₁ (inf. lin. as in text) परैः; Ca. s परे (as in text). — °) B₃ नयेषु स्वार्थसारिणः; D₃ नये स्वार्थानुसाः; D₂ नयेष्वर्थानुसारिणः; D₇ नरस्वार्थानुसाः; G₅ ये स्वरुथानुसाः.

11 °) S संजय; G₅ as in text. K_{1.2} पूर्वेषा मयि संजय. — °) B_{3.5} Dn D_{1-4.8.9} G₃ विद्वान्; all comm. विद्वान् (as in text). D₁ S (except G₁) Ca युध्यमानो; Cd. s as in text. — °) K₁₋₃ Ds D_{2.7.8} G₂ Cd. s प्रत्युपाहर (Ds D₂ G₂ Cd. s °रः); B (except B₃) Dn₂ Ds. 4.6 T₂ Ca. n प्रत्युपाहरः; G₃ M₂ प्रत्युपाहर.

12 = 5. 70. 22. — Ds om. (hapl.) 12^a-13^b. — °) S (except G₃) यस्य नैवोद्यतः (T₁ G_{1.4.5} नैवोद्यतः; T₂ नैवाद्यतः; also) प्रातर.

13 Ds om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). — °) T₂ G₂ पत्नी°. — °) D_{2-4.9} दृष्टिः. Ds. 4.9 दुःखं (for प्रोक्तं).

14 = (var.) 5. 88. 91. — °) T₁ G₃₋₅ M (except M₅) ईश्वरा. Ks. 4 B₃ D (except Ds₁ D₁₀) T₂ G₂ °कल्याणी. — °) B₃ Ds भर्त्रा (for भर्त्रा).

15 °) Ds. 4.9 G_{2.3} M (except M₅) °माल्या (G₃ °माला)भरणा. — °) K₄ M₂ स्त्र (for सु). K₄ °वाससा; Ds. 4.9 G₃ M_{1-3.5} °वासिनी; Ds G_{1.2.4.5} M₄ °वासिनी;

T₁ °वाससी; T₂ °धारिणी. — °) B_{2.5} Dn₂ D₁ दृष्टः (for दृष्ट्वा). — °) K₄ B (except B₂) Dn Ds. 8 सुहृद्वर्गताः; S (except M_{2.4.5}) सुदुःखितां (for सुदुर्गताम्).

16 °) Ks. 4 B Dn Ds D_{2-4.8.9-10} भृशदुर्बलाः; D₁ कृशदुर्बले. — °) S संजय (for संजय).

17 °) Ds. 4.9 आचार्यान्पुरोहितान्. — °) G_{3.4} संप्रति (for अवृत्त्या). — °) Ks G₃ मे (for ते).

18 °) Ks. 4 B D अहं (D_{1.8.4.9} हि) (for इह). — °) D₇ S वदान्यं (for यशस्यं).

19 °) Ks. 4 Ds. 4.9 S च (for चेद्). B D. (except D₇) T₂ G_{1.2} ब्राह्मणं. D₇ T₁ भूयाः; G_{1.3.5} M_{1.2} ब्रूयात्; G₄ भूयो; M₃₋₅ ब्रूयाः; Ca. s ब्रूयां (as in text). — °) Ks. 4 B_{2.4.5} D (except D₂) G₃ दीर्यत.

20 °) Dn₂ D_{1-4.8} T₁ G₃ वयमाश्रयणीयाः. K₁₋₄ B₁₋₃ Ds D_{2-4.8-10} हि; D₁ च (for स्म). — °) K_{1.2.4} B_{2.4} Dn₂ D_{1.2.7.8} G₄ Ca. d. s न श्रोतारः; Ds D₁₀ नाश्रोतारः; Ds. 4.9 आश्रितायाः (for नाश्रितारः). Cn oites श्रोतारः; Cnp श्रोतारः. D₂ परंतप (for परस्य च). K₄ श्रोतारः परमस्य च. — °) Ks B_{2.4} Dn Ds Ds. 8.10 सान्त्वयमासाद्य; K₄ त्वासुपाश्रित्य; B_{1.3.5} सान्त्वयमाश्रित्य; Ds. 4.7.9 सान्त्वयमाश्रित्य. — Ds om. 20^a-22^a.

22 Ds om. 22^a (cf. v.l. 20). — °) Ks B_{2.4.5} Ds. 4.9.9 शक्याः; Ca. d. s. np सद्याः (as in text) — °) B Dn Ds. 8 अहंसि (for इच्छसि). — °) B₃ T G (except G₃) M_{1.2} ईदृशं. B₃ T₂ G_{2.5} M_{1.2} वृत्तं; T₁ G_{1.4} कर्म (for वृत्ति). — °) K_{1.2.4} D_{1.2} क्रीवामभ्यनु-

अथ चेदीदृशीं वृत्तिं ह्रीवामभ्युपपद्यसे ॥ २२
निर्विण्णात्मा हतमना मुञ्चैतां पापजीविकाम् ।
एकशत्रुवधेनैव शूरो गच्छति विश्रुतिम् ॥ २३
इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ।
माहेन्द्रं च ग्रहं लेभे लोकानां चेश्वरोऽभवत् ॥ २४
नाम विश्राव्य वा संख्ये शत्रूनाहूय दंशितान् ।
सेनाग्रं वापि विद्राव्य हत्वा वा पुरुषं वरम् ॥ २५
यदैव लभते वीरः सुयुद्धेन महद्यशः ।
तदैव प्रव्यथन्तेऽस्य शत्रवो विनमन्ति च ॥ २६
त्यक्त्वात्मानं रणे दक्षं शूरं कापुरुषा जनाः ।

अवशाः पूरयन्ति स्म सर्वकामसमृद्धिभिः ॥ २७।
राज्यं वाप्युग्रविभ्रंशं संशयो जीवितस्य वा ।
प्रलब्धस्य हि शत्रोर्वै शेषं कुर्वन्ति साधवः ॥ २८
स्वर्गद्वारोपमं राज्यमथ वाप्यमृतोपमम् ।
रुद्धमेकायने मत्वा पतोल्मुक हवारिषु ॥ २९
जहि शत्रूत्रणे राजन्स्वधर्ममनुपालय ।
मा त्वा पश्येत्सुकृपणं शत्रुः श्रीमान्कदाचन ॥ ३०
असदीयैश्च शोचद्भिर्नदद्भिश्च परैर्वृतम् ।
अपि त्वां नानुपश्येयं दीना दीनमवस्थितम् ॥ ३१
उष्य सौवीरकन्याभिः श्लाघस्वार्थैर्यथा पुरा ।

C. 5. 4570
B. 5. 134. 32
K. 5. 134. 32

(D₂ 'त्यति'वर्तते; S ह्रीवानां न च मन्यसे.

23 ^a) D_{8.4.9} निर्विण्णाथो; D₇ विनष्टात्मा; Ca. d. निर्विण्णात्मा (as in text). — ^b) D₈ D_{8.4.9} (latter three first time). 10 मुञ्चैतां; D₁ व्याख्यातां; D₂ व्याघातं; D₇ T₂ G_{2.3.5} त्यजेतां; T₁ G_{1.4} M त्यजेतां (for मुञ्चैतां). T G_{1.2} M प्रेत° (for पाप°). K₁₋₃ कृपणामेवसे दशां. — ^c) D₇ शूरा गच्छति. B₂ D₈ G₈ विश्रुतं; M₈₋₅ निर्वृतिं; Ca. d. as in text.

24 ^b) D_{8.8} प्रतिपद्यते (for समपद्यत). — ^c) K_{1.2} स माहेन्द्रं; G₈ माहेन्द्रं च; C₈ माहेन्द्रं च (as in text). K₄ B_{2.5} D_n D_{8.4.7-9} Cap. dp. np. sp. प्रग्रहं; B₈ विग्रहं; G_{4.5} च श्रियं; C₈ च ग्रहं (as in text). Ca. d. n. cite ग्रहं (as in text). — ^d) S (except G₈ M_{1.2}) om. च.

25 ^a) K₄ B_{2.3.5} D_n D₈ D_{8.3.10} वै संख्ये; D₇ संग्रामे. — ^b) S (mostly) दंशितान्. — ^c) K_{8.4} B D (except D_{n1}) चापि; G₄ प्राप्य (for वापि). — ^d) K₄ पुरुषान्वरान्; D_{8.4.9} S (except T₁ G₁) पुरुषं परं.

26 ^a) T₁ G_{1.4} यदैव; T₂ G_{2.8} यथैव (for यदैव). — ^b) D₂ तदैवातं; D_{8.4.9} सुयुद्धे वै; D₇ सुयुद्धे सु; G₂ संयुद्धेन. — ^c) T₂ G₁₋₈ तथैव. D₇ प्रव्यथन्ते. B_{8.6} D₈ स्म; T G_{1.3.4} M (except M₁) च (for स्य). — ^d) D₁₀ प्रणमन्ति; D_{8.4.9} विलपन्ति; T G [अ]पि नमन्ति (for विनमन्ति). K₈ D₂ वा; D₇ ते (for च).

27 ^a) D_{7.9} T₁ G₈ M (except M₄) त्यक्त्वात्मानं. — ^b) S शूरं पुरुषमानिनं. — ^c) K₈ D_{1.9} C_n तर्पयन्ति; K₄ S पूजयन्ति.

28 ^a) K_{2.4} B₄ D₈ च (for वा). B_{1-8.5} अंशो वाप्यस्तु राज्यस्य; D_{8.4.9} राज्यस्य चात्र विभ्रंशात्; D₇ राज्यनाशं परिभ्रंशं; S राज्यस्या (M₄ राज्यं वा [inf. lin. चा])प्यस्य विभ्रंशः. Ca. d. s. cite उग्रविभ्रंशं (as in text).

— ^b) D_{8.4.9} संशये. D_{8.7.8} T G (except G₈) च (for वा). — ^c) B (except B₂) D_n D_{8.10} न; D_{8.4.3.9} अ; Ca. d. s. प्र- (as in text). — ^d) T₂ G₂ द्वेपं; Ca. d. s. शेषं (as in text).

29 After 29^{ab}, G_{1.5} ins. 504*. — D₈ om. 29^c-30^d; G₈ om. 29^{cd}. — ^c) K_{1.2} D_{8.4.9} क्रद्धं; D₁ भद्रं; D₂ युद्धं; T₂ चद्धं; C_{d.5} रुद्धं (as in text). K₈ B₈ D_{n8} C_n एकायनं; Ca. d. s. एकायने (as in text). B₁₋₄ प्राप्यं विदित्वा विक्रम्य. — ^d) K_{1.2} D₈ D_{8.7} उल्मुकम्. S (G₈ om.) पतोल्मुकमिव वा (T₁ G₁ चा) रिपु. — T₂ G₂ ins. after 29: G_{1.5}, after 29^{ab}:

504* भुङ्क्ष्व युद्धेन मे शत्रूजित्वा तु रणमूर्धनि ।

G₁ cont.:

505* नियच्छजितराज्यवर्णान्विनयन्सर्वदुष्कृतान् ।

30 D₈ om. 30 (cf. v.l. 29). — ^a) T₂ G₂ शूरान् (for राजान्). — ^b) K₁ B₈ D_{8.4.9} G₈ पालयन्. — ^c) T₂ G₈ न (for मा). K₄ B_{1.2.4.5} D_n D₈ D_{1.2.6.10} स्वा दशं; M₈ स्वा दशैश्च (for स्वा पश्येत्). ❧ Nil.: पाठान्तरं तु मूढजनकल्पितं नादरणीयम् । ❧ B₈ मत्वा भृशं सुकृपणं. — ^d) K₄ B D_n D₈ D_{8.10} शत्रूणां भय (B₈ D_{n8} D₈ D₁₀ श्रीवि)वर्धनं.

31 ^a) B_{2.4} असत्पक्षैश्च शो°. — ^b) D_{n1} D_{8.8} अशोचद्भिः; D_{n2} D₁₀ M_{8.4} नदद्भिश्च. B₈ D₇ चापरैः; M अपरैः (for च परैः). T G_{1.3.4} M भृशं (for वृतम्). G_{2.5} चपलैरपरैर्भृशं. — ^c) T₁ G₄ न हि; M_{1.2} अहं (for अपि). S (except T₂ G₈) स्वा (for त्वा). T₁ G_{1.4} तात; G₅ न तु (for नातु). — ^d) B_{8.5} D_{n2} D_{2-4.8} दीनाद्; D₈ दीनं; D₇ दीन- (for दीना). K₄ उपस्थितं; B₈ D_{n2} D₁₀ ह्वा°; B₈ D_{n1} D₈ D₈ T₂ G_{1.2.4} M₁ ह्व स्थितं (for अवस्थितम्).

C. B. 4570
B. A. 134. 32
K. B. 134. 32

मा च सैन्धवकन्यानामवसन्नो वशं गमः ॥ ३२
युवा रूपेण संपन्नो विद्ययाभिजनेन च ।
यस्त्वादृशो विकुर्वीत यशस्वी लोकविश्रुतः ।
बोढव्ये धुर्यनडुवन्मन्ये मरणमेव तत् ॥ ३३
यदि त्वामनुपश्यामि परस्य प्रियवादिनम् ।
पृष्ठतोऽनुव्रजन्तं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३४
नास्मिञ्जातु कुले जातो गच्छेद्योऽन्यस्य पृष्ठतः ।
न त्वं परस्यानुधुरं तात जीवितुमर्हसि ॥ ३५
अहं हि क्षत्रहृदयं वेद यत्परिशाश्वतम् ।

पूर्वैः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि ॥ ३६
यो वै कश्चिदिहाजातः क्षत्रियः क्षत्रधर्मवित् ।
भयाद्वृत्तिसमीक्षो वा न नमेदिह कस्यचित् ॥ ३७
उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित् ॥ ३८
मातङ्गो मत्त इव च परीयात्सुमहामनाः ।
ब्राह्मणेभ्यो नमोन्नित्यं धर्मायैव च संजय ॥ ३९
नियच्छन्नितरान्वर्णान्विनिघ्नन्सर्वदुष्कृतः ।
ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

32 ^a) K1.2 हृष्टः; Ks D7 हृष्टः; K4 B Dn D1.8.8.10
Ca. d.8 हृष्टः; Ds कृष्टः; D2-4.0 हृष्टं (for उष्ट). — ^b)
K1-3 D6-8 T2 G2 श्लाघ्यः स्वार्थैः; B1-3 Ds.4.0 हृष्टमाणो;
M6 श्लाघ्यस्वार्थैः. Ca. d. cito श्लाघ्यः; Cs श्लाघ्यस्व. S यथा-
यु (G2 प) रं. — ^c) K1.2 माद्य (for मा च). — ^d)
Ds.4.0.8.9 T1 M1.8-5 अवहासः; T2 G M3 अपहासः;
Ca अवसन्नः (as in text).

33 ^a) B1.8 Dn2 Ds D10 Ms.4 (inf. lin. as in
text). 5 यत्; T G कः (for यः). — ^b) Ks D6 T2 G1.2.5
बोढव्यो (for बोढव्ये). K1.2 बोढव्ये धुर्यनडुहन् (K1m
धुर्यवहनं); K4 D2-4.0 बोढव्ये धुर्यवत्कुर्वन् (D2 वत्तत्र);
B Dn2 Ds D10 अनडुनिव बोढव्ये (Dn2 व्यं; Ds D10
व्यो); Dn1 D6.8 बोढव्ये (D6 व्यो) तुर्जनद्वारं; D1 बोढव्य-
धुर्यनडुवान्; Gs बोढव्येषु व्यनुडुहं; G4 उधव्योऽधुर्यनं धूवन्.
Ca. d. cito सोढव्ये (Cd व्यो) धुर्यनडुद्वत्. — Cn अधुयैवत्,
Cnp अनडुनिव. Some of the Bombay ed., following
Cn, have अधुर्यैवच्च बोढव्ये, a reading not found in
any MS. — ^f) Ds.4.0 च (for तत्).

34 ^a) B2.3 न (for का).

35 ^a) Ks transp. जातु and कुले. — ^b) Gs om. यः.
— ^c) Ks.4 B D (except D1.7) T G4 अनुचरः
(Ds.4.0 चरन्); Gs अनुसरन् (for अनुधुरं). — ^d) Ds
तज्जिजीवितुम्; Ds.10 तन्न जीवितुम् (for तात जीवितुम्).

36 ^b) K1.2 D7 परिमाणतः; B Ds.4.0 शाश्वतं परं; T2
प्रतिशाश्वतं; G2.5 भूरि शाश्वतं. — ^c) K1.2 D6.7 पूर्व (for
पूर्वैः). Ks Ds.4.0 S पूर्वतरं; Ds पूर्वतरः; D1 पूर्वोत्तरं
(for पूर्वतरैः). — ^d) T G (except G4) M2.5 परं (for
परैः). — After 36, N (Ks missing) ins.:

506* शाश्वतं चाव्ययं चैव प्रजापतिविनिर्मितम् ।

37 = (var.) 5. 125. 18. — ^a) K1.2 D6 T2 G1
इहायातः; Ds.4.0 अहो जातः. Ca. d.8 cito आजातः.
— ^b) K (Ks missing) D1.7 सर्वधर्मवित्; B1.4.5 Dn
Ds.10 क्षत्रकर्म; B8 सर्वकर्म. — ^c) Ds.4.0 वृत्तिसंवीक्ष्य;
T2 G2.5 वृत्ति (G6 वृत्ति) समीक्ष्यैव; Gs M वृत्ति (G6 वृत्ति)-
समीक्षो वै; Cn as in text. — ^d) = 38^d. G6 न नमेत्कस्य
जातुचित्.

38 = 5. 125. 19. — D1 Gs M2 om. (hapl.) 38.
— ^b) K1.2 B3 उद्यमे (for उद्यमो). — D2 om. 38^{ad}.
— ^c) Dn1 (m as in text) D1.7 अथ; Cn अप- (for
अपि). — ^d) = 37^d. B (except B3) Dn Ds Ds.4.0.8.10
G1 नमेतेह; G2 नमेदेव (for नमेदिह).

39 ^a) Ds.4.0 यः (for च). K1.2 मातंगो मत्त इव;
Gs मातंग इव चर्यासु; M1 (inf. lin.) मातंगो ह्युत्तम इव.
— ^b) K1.2 T2 G1.2.4 वरीयान्; D7 गरीयान्; Gs स्वतंत्रः;
Ca. d.8 परीयात् (as in text). Ks B Dn Ds Ds.4.0.8.10
स; Gs च (for सु). — ^c) K1 नमन्नित्यं. — ^d) K1
Ds.4.0 परंतप; S च संजय.

40 ^a) K1.2.4 D2-4 Gs नियच्छेद्; B2 नियमेद् (for
नियच्छन्). — ^b) Gs विनयन्. K4 B3 D7 सर्वदुष्कृतं;
S (except M1.2) दुष्कृतान्; Ca as in text. Cd.8 cito
दुष्कृतः. — ^d) B3 चरेत् (for भवेत्).

Colophon missing in D5; Ks om. it. — Sub-
parvan: Ks.4 B1.8 D7.10 T1 G1.4.5 M भगवद्गीता
(T1 G1 वक्ष्यतिषान्); to it Ks adds विदुरोपाख्यानं; K4
विदुरापुराणशासनं; B1.8 विदुरापुराणशासनं; D7 विदुरानु-
शासनं; M1.2 विदुरापुराणवाद. K1.2 B2.4.5 Dn Ds
D1.2.0.8 M2 (all om. sub-parvan name) mention

१३३

पुत्र उवाच ।

कृष्णायसस्त्रे च ते संहत्य हृदयं कृतम् ।
मम मातस्त्वकरुणे वैरप्रज्ञे ह्यमर्षणे ॥ १
अहो क्षत्रसमाचारो यत्र मामपरं यथा ।
ईदृशं वचनं ब्रूयाद्भवती पुत्रमेकजम् ॥ २
किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।
किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३

मातोवाच ।

सर्वारम्भा हि विदुषां तात धर्मार्थकारणात् ।
तानेवाभिसमीक्ष्याहं संजय त्वामचूचुदम् ॥ ४
स समीक्ष्यक्रमोपेतो मुख्यः कालोऽयमागतः ।
अस्मिन्नेवागते काले कार्यं न प्रतिपद्यसे ।
असंभावितरूपस्त्वं सुनृशंसं करिष्यसि ॥ ५
तं त्वामयशसा स्पृष्टं न ब्रूयां यदि संजय ।
खरीवात्सल्यमाहुस्तन्निःसामर्थ्यमहेतुकम् ॥ ६

C. 5. 4587
B. 5. 133. 8
K. 5. 133. 8

only विदुल (K1.2 D1.2 M2 °रा) पुत्राणुशासन (B2.4 M2 °पुत्रसंवाद). — *Adhy. name*: T1 G1.4 कुन्तीवाक्ये (G4 °क्य-) विदुरा (G1 °र) संजयसंवादः; G2.5 परप्रवणनिन्दनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D8 24 (=124); D7 T2 M1-3.5 135; T1 G2.4.5 136; G1 137; G3 133; M4 134. — *S'loka no.*: Dn D8 40.

133

This *adhy.* is missing in K8 (of. v.l. 5. 131. 1). The MS. is mostly ignored hereafter.

1 K4 B1.2.4 संजयः; D8.4.9 पुत्रकः; S संजयः (for पुत्रः). — °) B1.3 कृष्णायसस्य; Ca. d. 8 कृष्णायसस्य (as in text). K1-3 D7 [ए]व च; D1 S बतः; D8.4.9 [इ]व हि (for [इ]व च). — °) K1-3 Dn D2-4.9-9 M3-5 संहत्य; T G °हत्या; Ca. d. n. 8 °हत्य (as in text). Dn1 वचनं (for हृदयं). — °) K4 B D (except D1.2) वीरप्रज्ञे. K1 (before corr.) 2 ह्यकर्मणि; Kam. 8 B1-4 D1.2.7 ह्यमर्षि (B2 D2 °र्षि) नि; B5 D8.4.8.9 [अ]त्यमर्षिणि; D6.10 T2 G2.3.5 M [अ]त्यमर्षणे. T1 G1.4 मातस्त्वकरुणे वैरप्रज्ञे नित्यममर्षणे.

2 °) K4 B2.4.5 Dn D8 D8.8.10 मामितरं; D8.4.9 मातः परं (for मामपरं). — After 2^{ab}, B Dn D8.4.9 ins.:

507* नियोजयसि युद्धाय परमातेव मां तथा ।

[D8.4.9 श्रु° (for पर°). B यथा (for तथा).]

— °) D8.4.9 G4.5 ब्रूया (for ब्रूयाद्). — °) K4 D8 D1.10 एककं; D2 एकजित्; Ca. d. 8 एकजम् (as in text).

3 = 5. 131. 36. — °) K1.2 D1.7.10 ह्यपि (for अपि). G8.4 सर्वया (for °या). G2 पृथिव्या सर्वयापि वा. — °) K8 B2.4.5 Dn D8 D1.2.6.8.10 °कृत्येन; D8.4.9

°कृत्येन. — °) G2 भृत्यैः (for भोगैः). — After 3, K4 Dn D8.4.8-10 ins.:

508* मयि वा संगरहते प्रियपुत्रे विशेषतः ।;
while D8 ins.:

509* मोहात्संगर्हसे मातः प्रियं पुत्रं विशेषतः ।

4 D7 M1.2 विदुरा (for माता). — °) K3 B5 Dn D8.8 G4 सर्वावस्था (Dn1 °स्थं); Cnp सर्वारम्भा (as in text). — °) K1.2 D1.2 °कामतः; D8.4.9 °कारणं. — °) B8.5 Dn D8.4.9 तावेव; D1 तदेव (for तानेव). K3 D7 तानेवाहं (D7 तानेवेह) समीक्ष्याद्य; S ताने (G1 °वे) वाहमभिप्रेक्ष्य. — °) B1.4 समये; S संजय (for संजय). K1-3 D7 त्वामनूचुदं.

5 °) D8.4.9 समीक्ष्यस्व; D7 समवेक्ष्य; T2 G2 स त्वं वीर्यं; G8 सुसंवीक्ष्य; M1 (*inf. lin.*) असमीक्ष्य; M3.5 सुसमीक्ष्य. — °) K4 D8 युद्ध; D8.2 D7 G4 मुख्य- (for मुख्यः). — °) Dn1 D8 D7 चिद्; D8.4.9 एव; D8.8 तद् (for चेद्). — °) K1.2 D1-4.7.9 प्रतिपत्त्यसे. — °) Dn D8 M2 सुसंभावित°; Cn as in text. — °) K3 B2.5 D8.4.8.9.10 Cn आनृशंसं (K3 °सं); B1.4 सुनृशंसं; B8 नृशंसवत्; T1 G1.4 नृशंसः किं; G3 नं नृशंसं (for सुनृशंसं).

6 °) S संजय (for सं°). — After 6^{ab}, G5 ins.:

510* अहमेव भवेयं ते रिपुरत्यन्तरो महात् ।

— °) K4 खर°; G1.8.5 M1 (*inf. lin.*) परि°; Ca. 8 खरी° (as in text). S त्वां (for तत्). D8.4.9 खरीमिवान्वा-माहुस्ते. — °) T2 G2 निःसामर्थ्यं; C8 असामर्थ्यं; Ca. d as in text. G3 M C8 अहेतुकं; Ca. d as in text. D8.4.9 निःसामर्थ्यामहेतुकीं.

7 °) D8.4.9 नित्यं (for त्यज). — °) K1-3 D7 महत्येषा; K4 B8.5 D1 °त्यो हि; D8.4.9 °त्यो वै (for

C. 5. 4387
B. 5. 135. 8
K. 5. 135. 8

सद्भिर्विगर्हितं मार्गं त्यज मूर्खनिषेवितम् ।
अविद्या वै महत्यस्ति यामिमां संश्रिताः प्रजाः ॥ ७
तव स्याद्यदि सद्वृत्तं तेन मे त्वं प्रियो भवेः ।
धर्मार्थगुणयुक्तेन नेतरेण कथंचन ।
दैवमानुषयुक्तेन सद्भिराचरितेन च ॥ ८
यो ह्येवमविनीतेन रमते पुत्रनमृणा ।
अनुत्थानयता चापि मोघं तस्य प्रजाफलम् ॥ ९
अकुर्वन्तो हि कर्माणि कुर्वन्तो निन्दितानि च ।
सुखं नैवेह नामुत्र लभन्ते पुरुषाधमाः ॥ १०
युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः संजयेह जयाय च ।
कूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ।
जयन्वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ११
न शक्यमवने पुण्ये दिवि तद्विद्यते सुखम् ।
यदमित्रान्वशे कृत्वा क्षत्रियः सुखमश्नुते ॥ १२

मन्युना दह्यमानेन पुरुषेण मनस्विना ।
निकृतेनेह बहुशः शत्रून्प्रतिजिगीषया ॥ १३
आत्मानं वा परित्यज्य शत्रून्वा विनिपात्य वै ।
अतोऽन्येन प्रकारेण शान्तिरस्य कुतो भवेत् ॥ १४
इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति ।
यस्य स्वल्पं प्रियं लोके ध्रुवं तस्याल्पमप्रियम् ॥ १५
प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनम् ।
ध्रुवं चाभावमभ्येति गत्वा गङ्गेव सागरम् ॥ १६

पुत्र उवाच ।

नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः ।
कारुण्यमेवात्र पश्य भूत्वेह जडमूकवत् ॥ १७

मातोवाच ।

अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि ।

“त्यस्ति”. — ^a) K (Ks missing) Bs. 3 Ds. 4. 9 याम्
(Ks. 4 Bs या) इमाः (for यामिमां). Ds यामिः संश्रितं
जगतः.

8 ^a) K1. 9 D1 यन्मद्वितं तु (D1 च) त (D1 य) दृत्तं;
D2 यस्माद्वत्ता सुदुर्वृत्तं; Ds (m as in text). 4 तद्योधितं
तु सद्वृत्ते; Ds यद्योधितं तु सद्वृत्तं; S यद्वृत्ति (Gs Ms-6
“द्वि”) मांश्च (M1 “स्त्वं”) सद्वृत्तः. — ^b) B2 Ds. 4. 6-10 G2
(by corr.) भव (for भवेः). — ^c) T1 G2. 4 कदा (for
कथं). — ^d) K1. 2 B2 Ds1 D7. 9 Gs. 4 ह्येव.”

9 ^a) Ds ह्येवम् (for ह्येवम्). S अपनीतेन. B श्रुत-
शीलवि. — ^b) K1. 4 Ds. 4. 9 चापि (for चापि). —
After 9^a, B Dn Ds Ds-8. 10 ins.:

511* दुर्विनीतेन दुर्धिया ।

रमते यस्तु पुत्रेण.

[(L. 2) Ds यस्य (for यस्तु).]

— ^a) Ds घोरं (for मोघं).

11 ^b) S (mostly) संजयेह. G1. 4 जयाय (G1 “या”-
विजयाय च. — 11^{ad}=5. 130. 7^{af}. — K4 B Dn Ds
D1-4. 9. 10 om. 11^{ad}. — ^c) K4 Ds Ds Ms. 5 जयं वा;
D7 जयित्वा (for जयन्वा). — ^d) Ks प्राप्नुहीद्वत्; D7
संप्राप्नोतीन्द्रसलोकतां.

12 ^a) Gs चैव (for पुण्ये). — ^b) Ds विद्वि (for
दिवि). — ^c) Dns D1. 6 Gs Ms यदि मित्रान्; Gs
यदमित्रान्. Ds. 8 रणे हत्वा (for वशे कृत्वा). — ^d) Ks

B D (except D1. 7) एधते (for अश्रुते).

13 ^{ab}) Ms-6 दह्यमानस्य पुरुषस्य (corrupt). — ^c)
Ds. 4. 9 निकृतेनैव (for निकृतेनेह). — ^d) B1. 2. 4 Dns D7
S^a जिगीषता.

14 ^a) K1. 2 वै; D7 सं (for वा). B आत्मा (Bs
अर्थो) वापि परित्याज्यो. — ^b) Dn Ds D1. 2. 6. 8. 10 शत्रून्;
K1. 2 D2 वाप्यनिपात्य; K4 वापि विजित्य; Ds. 4. 9 चापि
निपात्य; T1 वै विनिपात्य; Gs युधि निपात्य (for वा विनि-
पात्य). Dn Ds Ds. 8. 10 T1 च (for वै). B (Bs
damaged) निग्राह्या शत्रवोपि वा. — After 14^{ab}, Ds. 4. 9
ins.:

512* यत्सुखं प्राप्यते तेन न तदन्यत्र विद्यते ।;
while Ds ins.:

513* प्राप्यते नेह शान्तिर्हि नित्यमेव तु संजय ।

15 ^a) T1 G1 (before corr.). 4 [S]ति- (for हि).
— ^b) Dn1 Ds M2 स्वल्पप्रियं; T1 G (except Gs)
[अ]स्वल्पं प्रियं. Ca. d cite स्वल्पं and प्रियं.

16 ^a) Ds. 4. 9 हि (for च). — ^b) K1. 2. 4 Ds G4
वा (for च). S आप्नोति; Cs अभ्येति (as in text).
Ds. 4. 9 निर्भयं पदमाप्नोति. — ^c) S प्राप्य (for गत्वा).

17 M1. 2 संजयः (for पुत्र उ^a). — ^b) K1 Ds पश्य त्वं;
K2 Ds [अ]नुपश्य त्वं (hypermetriol); B2 [अ]नुपश्य;
D2 [अ]नुपश्यन्; Ds. 4 [आ]नृशंसं; D7 [अ]नुभवः; T1
G1. 4 कर्तव्यं; T2 G2. 8. 5 तद्दृश्यं; M संदृश्यं (for [अ]त्र

चोद्यं मां चोदयस्वैतद्भृशं वै चोदयामि ते ॥ १८
अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वसैन्यवान् ।
अहं पश्यामि विजयं कृत्स्नं भाविनमेव ते ॥ १९

पुत्र उवाच ।

अकोशस्यासहायस्य कुतः सिद्धिर्जयो मम ।
इत्यवस्थां विदित्वेमामात्मनात्मनि दारुणाम् ।
राज्याद्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवादिव दुष्कृतेः ॥ २०
ईदृशं भवती कंचिदुपायमनुपश्यति ।
तन्मे परिणतप्रज्ञे सम्यक्प्रब्रूहि पृच्छते ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ २१

मातोवाच ।

पुत्रात्मा नावमन्तव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
अभूत्वा हि भवन्त्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चापरे ॥ २२
अक्षरैर्णैव चाप्यर्था नारब्धव्याः सुबालिशैः ।
सर्वपां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता ॥ २३
अनित्यमिति जानन्तो न भवन्ति भवन्ति च ।
अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्ति ते ॥ २४
ऐकगुण्यमनीहायामभावः कर्मणां फलम् ।
अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा ॥ २५
यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता ।

C. 5. 4609
B. 5. 135. 28
K. 5. 135. 28

पश्य). — ^a) D_{2.7} G₅ इव; T₂ G₂ एव (for इह).
T₁ G_{1.4} मात्रा पुत्रहितेच्छया.

18 M_{1.2} विदुरा (for माता). — ^a) D_{n1} D₉ भूयसा;
C_n भूयसी (as in text). K₁₋₃ D_{2.8.9} M (M₁ inf. lin.)
निंदा; B₃ प्रीतिः; D_{3.4} तंदा; G_{1.3.5} M₁ Ca. d नंदी;
G₂ नांदी; C₃ नंदिः (as in text). — ^b) D₃ यदि;
C₃ यत् (as in text). — G₃ om. 18^a-20^b. — ^c) K_{1.2}
D_{7.8} G₅ मा; K₃ वै; G₄ M वा; C₃ मां (as in text).
D₁ चोदयस्वैति; D_{3.4} चोदयन्नद्य; D₈ नोदयस्वैतद्; M
चोदयस्वैतद्. Ca. d. s oite चोदयति. T₂ अचोद्या मां चोदय वै.
— ^d) D_{3.4} सं. (for वै).

19 G₃ om. 19 (cf. v.l. 18). — ^a) B₅ D_{7.10} अहं
(for अथ). T₁ G₅ M₃₋₅ त्वा; M_{1.2.4} (inf. lin.)
वा (for त्वां). D_{3.4} चोदयि; C₃ पूजयि (as in text).
— ^b) M वा (for वै). K₁₋₃ D_{2.7.8} हतान्दृष्ट्या (D₇
‘द्वा च) सैन्यवान्; D₁ हतं दृष्ट्याभिसैन्यवान्; D_{3.4} हत्वैतानिह
सैन्यवान्. — ^c) B₁₋₃ D_{n2} D₃ D_{3.4.6-8.10} Ca. d. n. s
कृच्छ्र- (for कृत्स्नं). B_{3.5} D_{n2} D_{2.10} C_n भाविनं; Ca. d. s
भाविनं (as in text). D_{1.2.7} अद्य (for एव). D_{1.2} वै;
C₃ ते (as in text).

20 G₃ om. 20^{ab} with the ref. (cf. v.l. 18).
B_{2.5} D_{3.4} पुत्रकः (for पुत्रः). — ^a) Some N MSS.
अकोवस्य. — ^b) K₂ D₉ कुतश्चिद्; B_{1.3.4} कुतश्च; B₂
damaged; D₇ कुतोस्ति; G₅ कुतस्तद्; K_{3.4} B₅ D_n D₃
D_{2-4.6.8.10} कुतः सिद्धिर्जयो मम; T₁ G_{1.4} कुतः शत्रुजयो
भवेत्. — ^c) K₃ B₅ D_n D₁ एताम्; K₄ D₃ D_{3.8.10}
एताम्; B₂ damaged; D_{3.4} एव (for इताम्). — ^d)
D_{3.2} D_{1-4.8} दारुणं. D₉ आत्मनात्मविदारणं. — ^e) D_{2.8}
राज्याभावो; D_{3.4} राज्यभावो; G₃ राजभावो. — ^f) D₃ एव
(for इव). K₃ B (except B₂) D_{n2} D₃ D_{1.6} T₁ G_{3.4}

दुष्कृतः; D_{3.4} ‘ती; Ca ‘ते: (as in text).

21 ^a) K₂ ईदृशी; T₁ G_{1.4.5} कीदृशं. K_{1.2} D_{n1}
D_{1.7.9} G_{4.5} किंचित्. — ^b) B_{1.2.4} उपायं यदि पश्यति.
A few MSS. ‘पश्यसि. — ^c) D_{3.1} D_{7.10} M₂ तं मे
(for तन्मे). S (except M₄) तन्मेपरिमितप्र (G₃ ‘प्रा) ज्ञे.
— ^d) D₁₀ ‘स्यथ (for ‘मि हि). D₁₀ S ते (for तत्).
D_{3.4} तत्करिष्यामि ते सर्वं. — ^f) = 5. 134. 15^d.

22 M_{1.2} विदुरा (for मातो). — ^a) K₄ B D
(except D_{7.9}) transp. आत्मा and न. — ^b) K_{1.2} D₇₋₉
सर्वा (for पूर्वा). — ^c) K₃ D₁₀ T₁ G_{1.3.5} M₂ अपि;
G₄ अभि; M₁ वि- (for हि). — ^d) D₇ भूत्वापि न
भवन्ति वै.

23 ^a) K₁ T₂ G₂ चाप्यर्थः; T₁ G_{1.3.5} M_{1.2.4} नाप्यर्थाः
(G₅ ‘र्थः); M_{3.5} माप्यर्थाः (for चाप्यर्थाः). — ^b) K₁ T₂
G_{2.5} ना (G₃ आ) रब्धव्यः; T₁ G_{1.3} M (except M₃)
आरब्धव्याः. T₁ तु बालिशैः; T₂ G₂ स्वभावतः; G₁ M_{1.2.5}
स्वबालिशैः; M₄ स्वबालिशैः.

24 G₃ om. (hapl.) 24^a-26^b. — ^a) K_{1.2} D_{3.4}
अपि; D₃ अव- (for इति). — ^b) K (K₅ missing)
D_{1.3} T G_{1.2.4} transp. न and भवन्ति. C₃ as in text.
— ^d) T₁ G₄ न वै (for नैव). T₂ G₂ च (for ते).

25 G₃ om. 25 (cf. v.l. 24). — ^a) K_{1.3} D_{n1} D_{3.2}
D_{2-4.6-8} G₄ M_{2.4} एक; D₉ ऐक्य; Ca. d. n. s ऐक्य
(as in text). — ^b) M मा तावत् (for अभावः). — ^c)
B₃ D₉ M₄ (inf. lin.) वैगुण्यं; Ca. d. s द्वैगुण्यं (as in
text).

26 G₃ om. 26^{ab} (cf. v.l. 24). — ^a) B₂ damaged.
B₃ D_{3.4.8.9} C₃ विहिता; Cd ‘दि (as in text). — ^c)
D_{n1} D₉ न चेत्; D₃ T₁ G_{3.4} M_{1.2} वदेत्; D₉ विदेत्;
T₂ G_{2.5} वदे; Ca. d. n. s सुदेत्; (as in text). K_{1.2} Ca

C. 5. 4609
E. 5. 133. 26
K. 5. 133. 29

नुदेद्विद्विषमृद्धी स प्रतिकूले नृपात्मज ॥ २६
उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु ।
भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्यथैः ।
मङ्गलानि पुरस्कृत्य ब्राह्मणैश्चेश्वरैः सह ॥ २७
प्राज्ञस्य नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ।
अभिवर्तति लक्ष्मीस्तं प्राचीमिव दिवाकरः ॥ २८
निदर्शनान्युपायांश्च बहून्पुद्गर्पणानि च ।
अनुदर्शितरूपोऽसि पश्यामि कुरु पौरुषम् ।
पुरुषार्थमभिप्रेतं समाहर्तुमिहार्हसि ॥ २९
कुद्वाहंलुब्धान्परिक्षीणानवक्षिप्तान्विमानितान् ।
स्पर्धिनश्चैव ये केचित्तान्युक्त उपधारय ॥ ३०
एतेन त्वं प्रकारेण महतो भेत्यसे गणान् ।
महावेग इवोद्धूतो मातरिश्वा बलाहकान् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

तेषामग्रप्रदायी स्याः कल्योत्थायी प्रियंवदः ।
ते त्वां प्रियं करिष्यन्ति पुरो धास्यन्ति च ध्रुवम् ॥ ३२
यदैव शत्रुर्जानीयात्सपत्नं त्यक्तजीवितम् ।
तदैवास्मादुद्धिजते सर्पाद्वैरमगतादिव ॥ ३३
तं विदित्वा पराक्रान्तं वशे न कुरुते यदि ।
निर्वादैर्निर्वदेदेनमन्ततस्तद्भविष्यति ॥ ३४
निर्वादादास्पदं लब्ध्वा धनवृद्धिर्भविष्यति ।
धनवन्तं हि मित्राणि भजन्ते चाश्रयन्ति च ॥ ३५
स्खलितार्थं पुनस्तात संत्यजन्त्यपि बान्धवाः ।
अप्यस्मिन्नाश्रयन्ते च जुगुप्सन्ति च तादृशम् ॥ ३६
शत्रुं कृत्वा यः सहायं विश्वासमुपगच्छति ।
अतः संभाव्यमेवैतद्यद्राज्यं प्राप्नुयादिति ॥ ३७

वृत्तिः; Cd. 8 वृत्त- (for वृद्धि-). D₀ M असमृद्धी; Ca. d. 8
-समृद्धी (as in text). D_{8.4} वा; T₂ G₂ च (for स).

27 ^a) G_{8.4} उद्धातव्यं; Ca. d. 8 as in text. K₂
D_{8.4.7} G₈ M Cd जागृतव्यं; T₁ G_{1.4.5} च जागृतव्यं; T₂ G₂
जाग्रतव्यं; — ^b) K₂ चोक्तव्यं; D₇ प्रो⁰; G₈ सो⁰; Ca. d. 8
यो⁰ (as in text). D_n भूरि⁰ (for भूति⁰). — ^c) G₂
भविष्यतीत्येव मनसः; Ca. d. 8 as in text. — ^d) D_{8.4} अव्यथैः;
S अव्यथा; (G_{8.4} यः) (for अव्यथैः). — ^e) B (B₂
damaged) संगलश्च पुं. — ^f) K_{8.4} B (B₂ damaged)
D (except D_{8.8.9}) ब्राह्मणान्. K₄ D_{8.4} च नमस्य च;
D₁ च सूरैः सह; D₃ चैव नित्यदा; D₇ बहुभिः सह; T G M₁
(inf. lin.) चेतैः सह. Ca. d. 8 site ईश्वरैः.

28 ^a) D₈ D_{8.10} भूपतेर (for नृपतेर). B₁₋₃ D₂₋₄
S (except G₄) राज्ञो; D₁ आरात् (for आशु). K_{1.2} D₇
प्राज्ञस्य चैव नृपतेः; D₉ प्राज्ञस्योच्चैर्नृपतेः (catelectic!).
— ^b) K_{1.2} D₇₋₉ वर्तेत; D₈ D₁₀ T₂ G_{1-3.5} M_{1.4.5}
वर्धति; G₄ पद्यति. D₃ D_{1.8.4.6.7.10} T₂ G₂ त्वां (for तं).
— ^c) B_{1.2.4} D_{8.4} दिवप्राचीव दिवाकरः.

29 ^b) S उद्धरणानि; Ca. d. 8 उद्धर्पणानि (as in text).
— ^a) D₈ transp. पश्यामि and कुरु. S कुल- (for कुरु).
— ^c) T₂ G_{2.5} प्रेत्य. — ^f) S (except G_{1.4}) समा⁰
(for समा⁰).

30 ^a) G_{4.5} रुद्धान् (for कुद्धान्). T₁ सुरधान् (for
लुब्धान्). — ^b) K_{1.2} D_{8.4} अवाक्षिप्तान्; K₈ D₇ G₈

अविक्षि⁰; K₄ B D_n D₈ D_{8.8.10} अवलि⁰; D_{1.2} T G_{1.2.4}
M_{8.5} अधिक्षि⁰; M₄ अतिक्षि⁰ (for अवक्षि⁰). — ^d) D_{8.4}
युक्तोभ्युप⁰; D₉ युक्तमुप⁰; Ca. d. 8 युक्त उप⁰ (as in text).

31 ^a) T₂ G₂ [उ]क्त- (for त्वं). — ^b) G₈ महता
(for तो). — D₁ om. 31^{ad}. — ^c) K₁ D_{2-4.9} Ca
आधूतः; K_{8.4} B (B₂ damaged) D_n D₈ उद्धूतः (for
उद्धूतः).

32 ^a) T G_{1.2.5} येषाम्; M (except M₁) स्वेषाम्.
D_{n1} D₁₀ अग्रप्रयायी; Ca. d. n. 8 as in text. D_{1-4.7.8} T
G_{1.2.5} स्यात्. — ^b) D₇ कालोत्साही; S (except G_{8.4})
कालोत्थायी; Ca. d. 8 कल्योत्थायी (as in text). Presum-
ably we have to read ह्य here, because in Dova-
nāgarī MSS. especially, it is difficult to distinguish
between प and य. — ^c) S (except G_{8.4}) त्वा (for
त्वां). — ^d) D₈ वै; G₈ यद् (for च).

33 ^a) T₂ G_{2.8} यथैव. D₇ G_{8.4} M_{8.4} शत्रुं; T₂ G_{1.2}
M₈ शत्रुम् (for शत्रुः). — ^b) K₈ D₈ D₈ T G (except
G₁) M_{1.2.4} संपन्नं; D_{8.4} समर्थं; D₇ अवश्यं; D₉ सयत्नं.
— ^c) D₂ T G₂₋₄ तथा (for तदा). K_{1.2} D₉ उद्धिजेत.

34 ^a) D₂ एव (for एनं). M निर्वादैर्निव (M₁ वै-
देवेनं; Ca. d. 8 as in text. — ^d) D₂ सततं तन्न⁰. Ca. d
site अन्ततः.

35 D₂ om. (hapl.) 35^{ab}. — ^a) D_{n1} निर्वादस्य; M
निवादात्; Ca. d. n. 8 as in text. — ^b) D_{8.4} ततो;

१३४

मातोवाच ।

नैव राज्ञा दरः कार्यो जातु कस्यांचिदापदि ।
अथ चेदपि दीर्णः स्यान्नैव वर्तेत दीर्णवत् ॥ १
दीर्णं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्यते ।
राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथक्कुर्वन्ति ते मतिम् ॥ २
शत्रून्के प्रपद्यन्ते प्रजहत्यपरे पुनः ।
अन्वेके प्रजिहीर्यन्ति ये पुरस्तादिमानिताः ॥ ३

य एवात्यन्तसुहृदस्त एनं पर्युपासते ।
अशक्तयः स्वस्तिकामा बद्धवत्सा इडा इव ।
शोचन्तमनुशोचन्ति प्रतीतानिव बान्धवान् ॥ ४
अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः ।
ये राष्ट्रमभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमीयुषः ।
मा दीदरस्त्वं सुहृदो मा त्वां दीर्णं प्रहासिषुः ॥ ५
प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासन्त्या मया तव ।

C. 5. 4928
B. 5. 133. 7
K. 5. 133. 7

Cs धन- (as in text).

36 ^a) T₂ G₂ व्यतीतार्थः; Cs स्वलितार्थः (as in text).
K₄ B (B₂ damaged) Dn Ds D_{1.6.8.10} तानि (for
तात). — ^b) K₄ B (B₂ damaged) Dn Ds D_{1.6.8.10}
G_{2.5} च; D₇ [ए]व; M₁ [इ]ह (for [अ]पि). — ^c) D₁
अन्यस्मिन्; D₃ अथास्मिन्; S न ह्यस्मिन् (for अप्यस्मिन्).
K (K₅ missing) B₅ Dn₃ D_{1-1.6.8} Cn आश्रयंते (D₂
°ति) (for आश्रयन्ते). B_{1.2.4} स्म (for च). — ^d)
K (K₅ missing) B_{2.3.5} Dn D_{3.4.6-9} T₁ जुगुप्सते.
G₁ तदा भृशं (for च तादृशम्). Ca. d cite तादृशं (as in
text).

37 ^b) T₁ अभि; G_{1.3} अधि; Cs उप- (as in text).
— ^c) T₁ न न; T₂ G_{1.2.5} M₂₋₅ स न; G₃ स न;
M_{1.2} तन्न (for अतः). K_{1.3} D₉ असंभाव्यं; Ca. d. s
संभाव्यं (as in text). — ^d) S ग्रामुयान्महत् (G₃ °यामहे);
Cs as in text.

Colophon missing in K₅ D₅. — Sub-parvan:
K₃ B_{1.3.4} Dn D_{7.10} T₁ G_{1.4.5} M भगवद्यान (G₁
°व्यसित्यान); to it K₅ adds विदुरोपाख्यान, B_{1.3.4} Dn
D₁₀ विदुरापुत्रानुशासन, and M_{1.2} विदुरापुत्रसंवाद. K_{1.2.4}
B_{2.5} Ds D_{1.2.6.8.9} (all om. the sub-parvan name)
mention only विदुरा (K_{1.2} D_{1.2} °रा; D₉ °र) पुत्रानु-
शासन. — Adhy. name: G_{2.5} धनप्रशंसनं. — Adhy.
no. (figures, words or both): D₃ 25 (=125);
D₇ T₂ M_{1-2.5} 136; T₁ G_{2.4.5} 137; G₁ 138; G₃
134; M₄ 135. — S'loka no.: Dn 42; Ds 40.

134

☞ This adhy. is missing in K₅ (cf. v.l. 5.
131. 1). The MS. is mostly ignored here.

1. M_{1.2} विदुरा (for माता). — ^c) K₁(m as in

text) G₄ M₂ जीर्णः; G₃ चीर्णः; Ca. d. n. s दीर्णः
(as in text). — ^a) D₇ न च (for नैव). G₃ चीर्ण°
(for दीर्ण°).

2 ^a) G₄ दीनं (for दीर्णं). D_{3.4} दृष्ट्वा तु; D₇ दृष्ट्वा हि;
D₉ तु दृष्ट्वा (for हि दृष्ट्वा). — ^c) G₄ M_{2.5} अमालश्व.
— ^d) K₄ B_{2.3.5} Dn D_{3.4.6.8} Cn महीं; B₁ मताः; B₄
Ds D_{1.2.10} मतीः (for मतिम्).

3 ^a) K_{1.2.4} D₉ शत्रुमेके. G₃ प्रमृष्यन्ते. — ^b) A few
MSS. प्रजहन्ति. T₁ G_{1.2.4} तथा (for पुनः). — ^c)
K_{1.2} D_{7.9} तं त्वेके; K_{3.4} B Dn Ds D_{2-1.6.8.10}
अन्ये तु; D₁ G₂ अन्ये के (for अन्वेके). D₂ प्रजहर्षति; D₇
विजिही°; T₂ G₂ प्रतिभीषन्ति. G₅ अन्ये केचिदपद्यन्ते. — ^d)
Ds अमानिताः. B₂ पुरस्तादि वि°; D₇ पुरस्ताच्चाव°.

4 ^a) D₇ चै च; D₈ चैव (for एव). — ^b) D_{7.8} चैनं
(for एनं). — ^c) S अशक्ता ये. D_{3.4} अशक्ताः स्वस्तिकामा ये.
— ^d) K₃ B Dn Ds D_{3.4.6.8} (by corr.)₁₀ Ca इला;
T G_{1.2.5} M₁ जला; G₃ जडा; G₄ जली; M₂₋₅ इला.
D₇ इवाबलाः (for इडा इव). — ^e) K₁ T₂ (in addition
to text reading) G (except G₃) Ca. d प्रमि (G_{2.4}
°मी)तान्; K₄ B_{2.5} Dn D_{6.10} पतितान्; B_{1.2.4} प्रतीताः;
D₂ प्रति तान्; D_{3.4} प्रतीतं; Cs प्रतीतान् (as in text).
K_{1.2.4} B_{1.2.4} D_{2-4.9} T₁ G_{1.4.5} बांधवाः (for °वान्).

5 ^a) D₃ सर्वाः; D₁ सर्वं; D_{3.4} S सर्वे (for पूर्व).
— ^b) T₁ G₄ राज्यं; Ca. d. s राष्ट्रं (as in text). D₁
अभिवर्तते; D_{3.4} अनुमन्यते; D₇ S अभिपद्यते; Ca. s as in
text. — ^d) K₃ Ds D_{7.10} एयुषः (for ह्युषः). S राज्ञि
(T₁ °ज्ञे; G₃ °ज्य-) व्यसनमीयुषि (T °मीयुषे; G₅ M_{2.5}
°मेयुषि). — ^e) D_{3.4} दीदरन्; Ca. d दीदरः (as in text).
K_{1.2} D₉ M_{1.3.5} स्त्र (for त्वं). D₃ च दीर्यस्त्र; G₃ M₂
दीदरस्त्र (for दीदरस्त्वं). — ^f) D₉ T₁ G_{4.5} मा त्वा;
T₂ G₂ मत्वा; G₃ मा वा; M न त्वा (for मा त्वां). K_{2.3}
D_{1.7.9} दीर्णाः; G₃ जीर्णाः (for दीर्णं).

C. 5. 4629
B. 5. 136. 7
K. 5. 136. 7

उल्लपन्त्या समाश्वासं बलवानिव दुर्बलम् ॥ ६
यथेतत्संविजानासि यदि सम्यग्ब्रवीम्यहम् ।
कृत्वासौम्यमिवात्मानं जयायोत्तिष्ठ संजय ॥ ७
अस्ति नः कोशनिचयो महानविदितस्तव ।
तमहं वेद नान्यस्तमुपसंपादयामि ते ॥ ८
सन्ति नैकशता भूयः सुहृदस्तव संजय ।
सुखदुःखसहा वीर शतार्हा अनिवर्तिनः ॥ ९
तादृशा हि सहाया वै पुरुषस्य बुभूषतः ।
ईपदुज्जितः किञ्चित्सचिवाः शत्रुकर्शनाः ॥ १०

6 °) K₈ B Dn Ds Ds. 8. 10 विदधत्या; K₄ प्रलपन्त्या;
D₂ उत्तरत्या; Ds. 4 विदहत्या. K₁-3 D₁-4. 7. 9 समाश्वासः;
T₂ G₂. 3 समाश्वास. — °) K₁-3 D₁. 2. 7. 9 कृतस्ते बलवत्तरः;
K₄ Ds. 4 उक्तस्तेभिविबुद्धये; B Dn Ds Ds. 8. 10 उक्तं तेजोवि-
(D₂. 3 °मि)बुद्धये.

7 °) K₈ B₈. 5 D₂. 6 यद् (for यदि). T₂ G₂ प्रवि°;
G₂ त्वं वि°; G₂ संप्र° (for संवि°). — °) T उत्सृज;
G₂ उत्सह (for उत्तिष्ठ). S (mostly) संजय.

8 Ds Ms om. (hapl.) 8^a-9^b. Ds reads 8 after
10^{ab}, T₁ G₁ after 10, and G₂ after 11. — °) A few
N.MSS. कोष°. — °) B₄. 5 Ds. 4 हि विदितस् (for अवि°).
— °) D₁. 3. 4 G₁. 3. 4 M₁. 3. 4 तद् (for the first तम्).
K₁. 2. 4 D₁. 2. 7-9 वै; M₁. 2 तद् (for the second तम्).
— °) K₁. 2. 4 D₁. 2. 7-9 तच्च (for उप°).

9 Ds Ms om. 9^{ab} (of. v.l. 8). — °) D₁. 3 अस्ति
(for सन्ति). K₄ [अ]नैक; B₈ D₁-4 चैक; Ca. 8 नैक
(as in text). K₈ B (except B₂) Dn D₂ तमाः;
Ca. d. 8 शताः (as in text). — °) S (Ms om.) संजय
(for सं°). — °) T₂ G₂. 5 समा. K₁. 3 D₂ धीराः; D₁. 3
G₁ वीराः; T₂ G₂ भूयः; G₂ शूराः. — °) K₁. 3 B₈ Dn
Ds. 4. 6. 8 संग्रामाद्; Ca. d. 8 शतार्हा (as in text). B₁. 2. 4
Ds शति°; D₂ अरि° (for अनि°).

10 °) K₁. 2 D₁. 9 स्युः (for वै). — Ds om. 10^{ab},
and reads 8 after 10^{ab}. — °) K₈. 4 B Dn Ds
D₂-4. 6. 10 इष्टं (for ईपद्). K₁. 2 Ds T₁ G₁. 5 उज्जितः;
K₈. 4 B Dn Ds D₂-4. 6. 10 जिहीर्षतः; T₂ G₂ ऊर्जे हतः;
Cd. 8 उज्जितः (as in text). Ca cites उच्छ्रयतः. Ds. 4
Gs केचित्. — °) K₈. 4 B Dn Ds₁ D₂-4. 4. 8. 10 M₁
कर्शेन (B₁. 4 Ds. 4. 8 °कर्षण); D₁ °कर्शिताः. — After 10,
T₁ G₁ read 8.

11 K₄ B Dn Ds Ds. 8. 10 om. the ref. T₁ G₁. 4

पुत्र उवाच ।

कस्य त्वीदृशकं वाक्यं श्रुत्वापि स्वल्पचेतसः ।
तमो न व्यपह्न्येत सुचित्रार्थपदाक्षरम् ॥ ११
उदके धूरियं धार्या सर्तव्यं प्रवणे मया ।
यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतदर्शिनी ॥ १२
अहं हि वचनं त्वत्तः शुश्रूषुरपरापरम् ।
किञ्चित्किञ्चित्प्रतिवदंस्तूष्णीमासं मुहुर्मुहुः ॥ १३
अतृप्यन्नमृतस्येव कृच्छ्राल्लब्धस्य बान्धवात् ।
उद्यच्छाम्येष शत्रूणां नियमाय जयाय च ॥ १४

संजयः (for पुत्रः). — °) K₄ B Dn₂ Ds Ds. 8. 10 तस्याः
(for कस्य). K₈ Ds त्वादेश(D₂ °शि)कं; Ds. 4 न त्वीदृशं;
T₂ G₂ वा त्वीदृशं (for त्वीदृशकं). Dn₁ न तस्यास्त्वीदृशं
वाक्यं. — °) K₁. 2 अति; M₈. 4 (inf. lin. as in text). 6
हि; Ca अपि (as in text). K₁. 2. 4 D₁. 9 T₂ Ca
स्वल्पतेजसः; T₁ D₁. 9-5 स्वल्पचेतसः. G₂ शक्तं श्रुत्वाद्यप्यतेजसः.
— °) T₁ G₂ व्युप°; G₁. 4 व्युप°; G₂ [अ]प्युप°; M₆ [अ]प्यव-
(for व्युप°). K₄ B Dn Ds Ds. 8. 10 तमस्त्वपा(B₂ °भ्य-;
Dn₁ °प)गमत्तस्य; D₁ G₂ M₈. 4 तमो न व्य (M₈. 4 नाप्य-
पहंल्येतत्; D₂-4 मनो न व्यतिहंल्येतत्. — °) D₁ T G₁. 2. 4
विचित्रार्थ°; Ca as in text. — After 11, G₂ reads 8.

12 Before 12, K₄ B Dn Ds Ds. 8. 10 ins. पुत्र उ°.
Ds om. 12^{ab}. — °) Dn₁ Ds उदके°; Ds. 4 उदर्का°;
Ca. d. n. 8 उदके (as in text). K₁. 3. 4 B₁ D₁-4 Cn भूः;
Ca. d. s. np धूः (as in text). Ds. 10 उदके (D₁ °कं) धुरि
संधार्य; T₂ G₂ उदके सूर्यवद्यस्मिन्. G₂. 8 corrupt.
— °) K₄ B₁. 2. 4 Dn D₂-4. 8. 10 सर्तव्यं; B₈ T₁ G₂
सर्त°; D₁ संत°; T₂ G₂ वर्त°; G₂ धर्त°; Ca. d सर्त°
(as in text). — °) Ds. 4 माता; Ds मंत्री; Cs नेत्री
(as in text) — °) B D₂. 10 °भूति°.

13 °) K₁. 2 Ds च (for हि), and तच्च (for त्वत्तः).
— °) M₂ शुश्रूषन्. K₁-3 Dn₁ Ds D₁. 6-8. 10 T₁ G₁. 5
M₁-4 अपरावरं; Ds. 4 परमं परं; Ds अपरं परं; G₂ रं परं; G₄
अपरे जयं (sup. lin. अपरावरं); Cs अवरावरं; Cn अपरापरं
(as in text). — °) K₁. 2 B₈ D₁. 9 S प्रतिपदन्;
D₁ प्रतिवच°; Ca. d. 8 as in text.

14 °) K₁ Dn₁ D₁. 10 G₂. 4 M₂-4 Cnp बांधवान्;
B (except B₅) द्वे(B₂ द्वै)वतः; D₁ मातुतः; Ca. d. n. 8
बान्धवात् (as in text). — °) K₄ B₁. 2. 4 Ds Ds. 8. 10
G₂ Cn नियमार्थं. G₂ जयाय नियमाय च.

15 °) K₈ Dn Ds Ds. 7. 8 संक्षिप्तः (D₂ °सं); S स

कुन्त्युवाच ।

सदश्च इव स क्षिप्तः प्रणुन्नो वाक्यसायकैः ।
तच्चकार तथा सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ १५
इदमुद्धर्षणं भीमं तेजोवर्धनमुत्तमम् ।
राजानं श्रावयेन्मन्त्री सीदन्तं शत्रुपीडितम् ॥ १६
जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।
महीं विजयते क्षिप्रं श्रुत्वा शत्रूंश्च मर्दति ॥ १७
इदं पुंसवनं चैव वीराजननमेव च ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

१३५

कुन्त्युवाच ।

अर्जुनं केशव ब्रूयास्त्वयि जाते स्म स्रतके ।

उपोपविष्टा नारीभिराश्रमे परिवारिता ॥ १

अथान्तरिक्षे वागासीदिव्यरूपा मनोरमा ।

C. 5. 4845
B. 5. 137. 2
K. 5. 137. 2

(G₃ च; M₄ सं-) क्षिप्रं. — ^b) K₄ प्रभिन्नो; T₁ M_{1.2.4}
(*inf. lin.*) प्रनुन्नो; M_{8-s} वितुन्नो (for प्रणुन्नो). — K₅
om. from वाक्य^o up to श्रावयेन् (in 16°). D₇ S^o तोमरैः
(for 'सायकैः'). — ^c) D₂₋₄ यथा; G₄ तदा (for तथा).
— ^d) = 5. 133. 21^f. T₁ G_{3.4} यथा तदनुशासनं.

16 K₄ om. up to श्रावयेन् (cf. v.l. 15). — ^a) T₂
G_{2.5} M उद्धरणं (for उद्धर्षणं). B₃ M₃ भीमं (for भीमं).
— ^e) K₄ तत्र; G₄ मंत्रं (for मन्त्री). — ^d) G₄ शत्रुविक्षतं.

17 = (var.) 1. 56. 19. In D₂ the portion of
the text from here up to 5. 136. 25 is lost on
a missing fol. — ^d) G₄ शत्रुं (for शत्रून्). K_{1.2} D₃
प्र; D₁ व्य; D₂ स (for च).

18 D₂ missing (cf. v.l. 17). — ^a) D_{3.4} सुतं
वीरं; D₇ वीरपुत्रं (for ध्रुवं वीरं). K₄ प्रपद्यते; G₃ प्रसूयते.

19 D₂ missing (cf. v.l. 17). — ^a) D₃ दान^o;
G₂ दम^o (for तपः^o). — ^b) K_{3.4} B₄ D₁ D_{6.7} दानशूरं;
D₈ G₂ तपः^o; G₃ धर्म^o. D₇ सुविक्रमं. — ^c) D_{3.4} रोचं
(for दीप्य^o). — ^d) K₄ वादेव; B D₃ D_{3.4.6.7.10}
वादे च; D₁ वदेव. D₈ संमितं; D₁₀ संभवं.

20 D₂ missing (cf. v.l. 17). — ^a) K_{1.2} D₃
धार्ढ्यवन्तम्; K_{3.4} B D₁ D₃ D_{1-4.6-8.10} धृतिमन्तम्;
G₃ धृष्टवन्तं (for धृष्टवन्तम्). C_d oites धार्ढ्यं. — ^d) T₁
जितारिम् (for जेतारम्).

21 D₂ missing (cf. v.l. 17). — ^b) B₃ G₄ M₁
चारिणं. — ^c) Cf. 5. 135. 9°. K₄ B D₁ D₃ D_{3.4}.
6-8.10 इदं; M इदं (for तदर्थं). — After 21, D₃

D_{1.8} ins.:

514* इति श्रुत्वा वचो मातुः संजयः शत्रुभिः सह ।

कृतवान्संयुगं कृष्ण जयं च प्राप्तवान्ध्रुवम् ।

[(L. 1) D_{1.8} मंत्रिभिः (for शत्रुभिः).]

Colophon missing in K₅ D₂ D₆. — *Sub-*
parvan: K₁₋₃ B_{1.2.4} D₃ D_{7.10} T₁ G_{1.4.5} M भगवद्वाचन
(T₁ G_{1.4} 'वत्पतियान'); to it K₁₋₃ B_{1.2.4} D₃ D₁₀ add
विदुला (K_{1.2} 'रा') पुत्रानुशासन, D₇ विदुलानुशासन, G₃ M_{1.2}
विदुरापुत्रसंवाद. K₄ B_{3.5} D₁ D_{2-4.6.8.9} (all om.
sub-parvan name) mention only विदुला (K₄ D₂ 'रा';
D₃ 'र') पुत्रानुशासन (as upākhyāna name). K₁₋₄ B_{2.4}
D_{3.4.6-10} G₃ M_{1.2} add समाप्त. — *Adhy. name*:
T₁ G_{1.4} विदुरा (G₄ 'र') संजयसंवाद; G₂ M₂₋₅ विदुरापुत्रानु-
शासनं; M₁ पुत्रानुशासनं. — *Adhy. no.* (figures, words
or both): D₇ T₂ M_{1-3.5} 137; T₁ G_{2.4.5} 138;
G₁ 139; G₃ 135; M₄ 136. — *S'loka no.*: D₁ 22;
D₃ 23.

135

This adhy. is missing in D₂ (cf. v.l. 5.
134. 17). The MS. is mostly ignored here. Many
stanzas in this adhy. are repeated (sometimes
with v.l.) from adhy. 88.

1 ^a) D₁ परिवर्धिता; D₇ पालिता.2 ^b) K₁ D₁ 'हरा (for 'रमा).

C. B. 4645
E. 5. 137. 2
K. 5. 137. 2

सहस्राक्षसमः कुन्ति भविष्यत्येष ते सुतः ॥ २
एष जेष्यति संग्रामे कुरुन्सर्वान्समागतान् ।
भीमसेनद्वितीयश्च लोकमुद्धर्तयिष्यति ॥ ३
पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवस्पृशम् ।
हत्वा कुरुग्रामजन्ये वासुदेवसहायवान् ॥ ४
पिण्डमंशं प्रनष्टं च पुनरप्युद्धरिष्यति ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमांस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ५
तं सत्यसंधं वीभत्सुं सव्यसाचिनमच्युत ।
यथाहमेवं जानामि बलवन्तं दुरासदम् ।
तथा तदस्तु दाशार्हं यथा वागभ्यभाषत ॥ ६
धर्मश्चेदस्ति वाष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ।
त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥ ७

नाहं तदभ्यसूयामि यथा वागभ्यभाषत ।
नमो धर्माय महते धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ८
एतद्वनंजयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः ।
यदर्थं क्षत्रिया हते तस्य कालोऽयमागतः ।
न हि वैरं समासाद्य सीदन्ति पुरुषर्षभाः ॥ ९
विदिता ते सदा बुद्धिर्भीमस्य न स शाम्यति ।
यावदन्तं न कुरुते शत्रूणां शत्रुकर्शनः ॥ १०
सर्वधर्मविशेषज्ञां क्षुपां पाण्डोर्महात्मनः ।
ब्रूया माधव कल्याणीं कृष्णां कृष्ण यशस्विनीम् ॥ ११
युक्तमेतन्महाभागे कुले जाते यशस्विनि ।
यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावत्त्वमवर्तिथाः ॥ १२
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतावुभौ ।

3 ^a) Ds. 4 विजेष्यते च संग्रामे. — ^a) D₂₋₄ S लोकान् (for लोकम्).

4 = (var.) 5. 88. 64^a-65^b. — ^a) K₁ D₁ D₈₁ D_{8.9} पृथिवीजेता. — ^b) K₅ D₇ यशसापि. K_{1.2} G₈ दिवस्पृशं; K₆ दिवं स्पृशन्; B_{8.5} D₁ D_{1.6-8} T G_{4.6} दिवं स्पृशन्; D₂ दिवः स्पृशन्. — ^c) K_{1.2} असौ जन्ये; K_{8.4} B D₁ D₈ D_{1-4.6.8.10} T₂ G₂ M₈₋₅ च संग्रामे; K₆ D₇ कुरुक्षेत्रं; D₈ असौ युद्धे; G_{4.5} महाजन्ये; Ca. d. 8 ग्रामजन्ये (as in text).

5 ^a) Some MSS. प्रणष्टं. — ^b) Om. in K₅. K₂ D_{1.2.7.9} अमि- (for अपि). — ^c) = (var.) 5. 88. 65^{ad}. — ^e) M_{1.2} transp. भ्रातृभिः and सहितः. — After 5, T G (except G₈) ins.:

515* तथा चरेस्वं श्वेताश्च यथा वागभ्यभाषत ।

[G₄ परैः (for चरे); T₂ G₂ तु (for त्वं).]

6 B₈ om. (hapl.) 6^a-7^b; T₁ om. 6^a-8^b. — ^a) D₁ G_{8.4} M स (for तं). K₈ B (B₈ om.) D₁ D₈ D_{8.4.6.8.10} स सत्यसंधो वीभत्सुः (K₃ 'त्सुं); K₅ D₇ सत्यसंधं च वीभत्सुं. — ^b) K D_{1.2.7.9} G₄ अच्युतं (K₄ अस्तुवन्) (for अच्युत). B (B₈ om.) D₁ D₈ D_{8.4.6.8.10} सव्यसाची यथाच्युत (D₈₂ 'च्युत'; D_{6.8} ह्युत). — ^c) K_{1.2} तथा (for यथा). K_{1.2} D₉ एतं; D_{1.3} एनं; D₂ एव (for एवं); K₈ B (B₈ om.) D₁ D₈ D_{8.4.10} त (B₁₋₄ य) यथा त्वमेव जानासि. — T₂ om. 6^{ad}. — ^e) G_{1.2.4.5} वदेस्वं; G₈ वद त्वं; M वदेस्तु (for तदस्तु). — ^f) = 8^b.

7 = 5. 88. 67. — B₈ om. 7^{ad}; T₁ om. 7 (cf. v.l. 6); T₂ om. (hapl.) 7^a-8^b. — ^a) D₇ स्त्रिद्व (for चेद्व). — ^e) G₈ तं चापि त्वं (for त्वं चापि तत्).

8 = (var.) 5. 88. 66. — T om. 8^{ab} (cf. v.l. 6, 7). — ^a) B₈ G₈ तदभ्यसूयामि. — ^b) = 6^f. — ^d) K₅ B₈ D₇ T₁ धारयते.

9 9^{abod} = (var.) 5. 88. 74, and 9^{ef} = (var.) 5. 88. 83^{ab}. — ^a) B₈ वचस्ततो; T₁ G_{1.4} तदग्रजो (for धनंजयो). — ^b) K₁ (before corr.) 2.5 D₁ नित्योद्युक्तो हि; D₂₋₄ इत्युक्तो हि; D₈ नित्ययुक्तो; Ca. d नित्योद्युक्तो (as in text). — ^{ad}) = 5. 157. 7^a and 6^d. — ^e) S भारं; Ca. d वैरं (as in text). D₁ G₈ M Ca. d समासज्य.

10 Cf. 5. 88. 83^{adef}. — ^a) K₅ D₇ S मे (for ते). — ^b) B₈ प्र; S हि; Ca स (as in text). — ^c) B₈ एतन् (for अन्तं). T₁ G_{1.4} च (for न). — ^d) K_{8.4} B_{8.5} D₈ G_{8.4} कर्शनं; B_{1.2} D_{1.2.6.8} कर्षणः; B₄ कर्षण. — G₈ M ins. after 10; T G_{1.2.4.5} after 15 (cf. v.l. 11):—

516* तावदेव महाबाहुर्निशासु न सुखं लभेत् ।

11 T G_{1.2.4.5} read 11-12 after 516* (cf. v.l. 10). — ^e) K₅ पांचाली (for कल्याणी). — K₅ om. 11^d-15^e. — ^d) B_{1.2.4} D₁ D₈ D_{8.8.10} कृष्ण कृष्णां (by transp.); G_{8.5} कृष्णां चैव.

12 K₅ om. 12 (cf. v.l. 11); T₁ om. 12^{ab}. For sequence of T G_{1.2.4.5} cf. v.l. 11. — ^b) K_{1.2} D₁ D_{1.7-9} T₂ G_{1.4} M₈ जाता (for जाते). K₁ (as in text) B_{8.5} मनस्विनि; D₁ D₈₂ D₈ T₂ G_{1.2.5} M_{8.5} यशस्विनी. — ^c) G₂ धर्मे (for सर्वे). — ^d) K_{1.2} D₁ T₂ G_{1.2.5} यथावत्त्वम्. G_{2.5} M अवर्तिथाः. G_{8.4} यथा त्वमनुवर्ति (G₈ 'तं')थाः.

13 = (var.) 5. 88. 77. — K₅ om. 13 (cf. v.l.).

विक्रमेणार्जितान्भोगान्दृणीतं जीवितादपि ॥ १३
 विक्रमाधिगता ह्यर्थः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
 मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ १४
 यच्च वः प्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोपचायिनी ।
 पाश्चात्ती परुषाण्युक्ता को नु तत्क्षन्तुमर्हति ॥ १५
 न राज्यहरणं दुःखं ह्युते चापि पराजयः ।
 प्रव्राजन् सुतानां वा न मे तद्दुःखकारणम् ॥ १६
 यत्तु सा बृहती श्यामा सभायां रुदती तदा ।
 अश्रौपीत्यरुणा वाचस्तन्मे दुःखतरं मतम् ॥ १७
 स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
 नाध्यगच्छत्तदा नार्थं कृष्णा नाथवती सती ॥ १८
 तं वै ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ १९
 विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यमान्तकौ ।
 भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ २०
 तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभागता ।
 दुःशासनश्च यद्भीमं कदुकान्यभ्यभाषत ।
 पश्यतां कुरुवीराणां तच्च संसारयेः पुनः ॥ २१
 पाण्डवान्कुशलं पृच्छेः सपुत्रान्कृष्णया सह ।
 मां च कुशलिनीं ब्रूयास्तेषु भूयो जनार्दन ।
 अरिष्टं गच्छ पन्थानं पुत्रान्मे परिपालय ॥ २२
 वैशंपायन उवाच ।
 अभिवाद्याथ तां कृष्णः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
 निश्क्राम महाबाहुः सिंहखेलगतिस्ततः ॥ २३

C. 5. 4668
B. 5. 137. 25
K. 5. 137. 25

11). — After 13^{ab}, Ds₂ ins.:

517* विक्रमाधिगता ह्यर्थः क्षत्रधर्मैरताबुधौ ।

— °) T₁ G_{1.8} जितान् (for [अ]जितान्). T₁ G_{1.4} लोकान् (for भोगान्). — K₄ om. (hapl.) from अजितान् (in 13°) up to °धर्मेण (in 14°). — °) B₃ वृणीहि; Dn₁ D₈ G₄ M₄ (inf. lin.) वृणीतां; D_{8.4} वृणीध्वं; D₉ G_{4.5} M वृणीध्वं (M₄ °तुं).

14 = 5. 88. 78. — K₅ om. 14. (cf. v.l. 11). K₄ om. up to °धर्मेण (cf. v.l. 13). — °) G_{2.3} पुरुषोत्तमौ.

15 K₅ om. 15^{ab} (cf. v.l. 11). — °) Some N MSS. प्रेक्ष्य° (for प्रेक्ष°). — °) K₁ D_{2-4.6.8} M₃₋₅ °धर्मोपचायिनी; K₃ B₁ Cn °धर्मोपचायिनां; D₉ °कर्मोपचायिनी. — After 15, T G_{1.2.4.5} ins. 516*.

16 = (var.) 5. 88. 84. — °) B₃ D₈ D₁₀ चापि; D_{8.4} चाल्म; S वा मे (for चापि). — °) K_{1.2} B₃ च (for वा). — After 16, M₁ (inf. lin.) ins.:

518* सर्वधर्मविशेषज्ञां कुले जातां यशस्विनीम् ।

[Cf. 11.]

17 = (var.) 5. 88. 85. — °) K₄ B (except B₃) Dn₁ D₈ D_{2-4.6.8.10} G₁ यत्र सा; D₁ यथा सा; G₃ यत्तुषा; G₄ यत्ते सा (for यत्तु सा). — °) K₅ T G_{1.2.3} सदा; B₃ तथा (for तदा). — °) D₂ परुषां वाचं. — °) D₂ नो (for मे). B Dn₁ D₈ D_{3.4.6.8.10} G_{3.4} महत्; D₁ M₂ परं (for मतम्). K₃ तन्मे मर्माणि कुतति; D₉ तन्मे दुःखतरं मतम्.

18 = (var.) 5. 88. 86. — °) T₁ नात्; T₂ G

(except G₃) नाभ्य° (for नाभ्य°). T G_{4.4} M₂ तथा (for तदा). — °) T₁ G₃ तथा; T₂ G_{1.2.4} तदा; G₅ सदा (inf. lin. सती as in text).

19 = (var.) 5. 88. 79. — °) T₁ G₁ त्वं (for तं). S (except G₄) च (for वै). K₃ D₇ transp. वै and ब्रूहि. — °) K₅ Dn₁ D₁₀ °व्याघ्र; B_{1.3.5} D_{3.4.8} G₄ M °श्रेष्ठ; T G_{1-8.5} °श्रेष्ठ.

20 = (var.) 5. 88. 80. — °) B₂ D₂₋₄ G_{1.3} विदितं. K₃ वा (for हि). D₂₋₄ G₅ तथा (for तव). B_{3.5} अत्यन्तं (for अत्यन्तं). — °) S ययांतकौ. — °) S पराभवः; C₄ परां गतिम् (as in text).

21 21^{ab} = (var.) 5. 88. 81, and 21° = (var.) 82°. — °) B_{3.5} D_{3.4} C₄ °ज्ञातं; G₄ °ज्ञाता (for °ज्ञानं). S (for G₄ see above) तयोश्चैव तदा ज्ञातं. — °) K₃ T₁ G_{1.4} transp. सा and कृष्णा. K B_{2.5} D₈ D_{1.6-10} T G_{2.5} M_{1.2} सभां गता. — °) T₂ G_{2.5} कदुवाक्यमभाषत. — °) K_{1.2} D₉ संपादयेः पुनः; D₂ संसारयेः पुनः; D_{3.4} संसारयाच्युत.

22 K₅ om. 22^{ab}. — °) G₃ सह कृष्णया (by transp.). — °) K_{1.2} D_{7.8} T G_{1.2.4.5} वै; D₂ G₃ M चेत् (for च). — °) = (var.) 1. 24. 9°. K_{1.2} अभीष्टं; C₄.d.5 अरिष्टं (as in text). B_{1.3} ब्रज (for गच्छ). — °) B_{2.4} Dn₁ D₈ D_{3.4.6.10} प्रति (for परि). D₂ न स्युस्ते परिपंथिनः (in addition to text reading).

23 For 23^{ab}, cf. 1. 209. 12^{ab}. — °) K₄ D₂ पृथां; B_{3.5} T₂ G₃ च तां; G₅ तदा (for [अ]थ तां). — °) = (var.) 5. 89. 1°. K₄ B_{1.3} D₂₋₄ T G M₁ चापि

C. 5. 4859
B. 5. 137. 26
K. 5. 137. 26

ततो विसर्जयामास भीष्मादीन्कुरुपुंगवान् ।
आरोप्य च रथे कर्णं प्रायात्सात्यकिना सह ॥ २४
ततः प्रयाते दाशार्हं कुरवः संगता मिथः ।
जजल्पुर्महदाश्चर्यं केशवे परमाद्भुतम् ॥ २५
प्रमूढा पृथिवी सर्वा मृत्युपाशसिता कृता ।
दुर्योधनस्य बालिभ्यान्नैतदस्तीति चाब्रुवन् ॥ २६
ततो निर्याय नगरात्प्रययौ पुरुषोत्तमः ।

इति श्रीमद्वाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

वैशंपायन उवाच ।

कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ महारथौ ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १
श्रुतं ते पुरुषव्याघ्र कुन्त्याः कृष्णस्य संनिधौ ।

वाक्यमर्थवदव्यग्रमुक्तं धर्म्यमनुत्तमम् ॥ २
तत्करिष्यन्ति कौन्तेया वासुदेवस्य संमतम् ।
न हि ते जातु शाम्येरन्तृते राज्येन कौरव ॥ ३
क्लेशिता हि त्वया पार्था धर्मपाशसितास्तदा ।

(for चाभि-). — °) T1 G1.4 °बुद्धिः (for °बाहुः). — °)
K2.4 G5 तदा; T2 G2 तथा (for ततः).

24 °) S कुरुसत्तमान्. — °) B Dn1 Ds D6-8.10
[अ]थ (for च).

26 °) K1-8 D1.2.7.8 °सिता स्थिता; K4 B Dn1 Ds
D3.4.6.8.10 G4 M3.4 (inf. lin.). ° वशीकृता; K5 °गता
स्थिता; T1 °वशं गता; T2 G2 °वशावृता. — °) D2
दुर्योधनश्च कर्णश्च.

27 °) D2 T1 G3.5 M स तदा; D8.4 कर्णेन; G1.4
सहसा (for च तदा). D10 संमंत्रयामास तदा. — °) D8.4
माधवः (for सुचिरं). K8 हरिः; D2 T1 बहु (for सह).

28 °) D10 कर्णं (for सर्वं). — After 28^{ab}, S ins.:

519* अश्वत्थामानमाहुय मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।
— °) D10 गंतुं (for ततो). T1 रथेन (for जवे°). — °)
K1.5 D7 अनोदयत् (for अचो°).

29 °) K1.8 प्रणोदिताः. — K5 om. 29°-30° (with
colophon).

30 K5 om. 30 (cf. v.l. 29). — °) K1.2 तद्-
K8.4 B D (Dn2 missing) T2 G2 M4 महा- (for तम्).
— °) K8.4 B D (except D1.2; Dn2 missing) जग्मुर्
(B8 ययुर्) (for -सूर्यम्). S उपप्लाव्यं.

Colophon missing in Dn2 D5; K5 om. it. —
Sub-parvan: K1-3 B Dn1 D1.2.6-8 G5 M भगवद्गीतः

D10 °वदागमन; T1 G1.4 °वसतिथान. — Adhy. name:
D1 कुन्तीवाक्यं; G5 वासुदेवनिवर्तनं; M1 वासुदेवकर्णमंत्रः.
— Adhy. no. (figuros, words or both): D1 M4 137;
D6 27 (=127); D7 T2 M1-3.5 138; T1 G2.4.5 139;
G1 140; G3 136. — S'loka no.: Dn1 32.

136

Stanzas 1-25 are missing in Dn2 (cf. v.l.
5. 134. 17). The MS. is mostly ignored in this
adhy.

1 °) K1 तद्; K5 च (for तु).

2 D1 om. 2^a-3^b. — °) K4.5 Dn1 Ds D2.7.8.10
T1 M4 (by corr.) कुन्त्या (for कुन्त्याः). — °) K4 B Ds
D2.8.10 अत्युग्रम्; D8.4 अत्यंतम् (for अव्यग्रम्). — °) B8
D3.4 युक्तं; D2 सुक्तं (for उक्तं). K4 D8.4 क (K4 ध)र्म-
विदुत्तमं; K5 Dn1 Ds2 D2.5 धर्ममनु°.

3 D1 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — °) B1.8 D2-4 संमते;
B2.4 Ds D10 संमताः. — °) D3.4 राज्यं च (for राज्येन).
K5 कौरवाः; D1 पांडवाः (for कौरव).

4 °) D8.8 °पाशाश्रिताः; G8 °पाशास्थिताः; G4 °पाशो
नताः; Ca as in text. K1.2.5 D1.6-8 सदा; B8 G2.4
तथा (for तदा). — °) D10 क्लिष्टा; C8 चैव (as in text).
— °) K4 तदा (for तव).

5 °) B4 G3 कृतार्थं (for कृतार्थं). D10 om. हि.

सभायां द्रौपदी चैव तैश्च तन्मर्षितं तव ॥ ४
 कृतास्त्रं हर्जुनं प्राप्य भीमं च कृतनिश्रमम् ।
 गाण्डीवं चेषुधी चैव रथं च ध्वजमेव च ।
 सहायं वासुदेवं च न क्षंस्यति युधिष्ठिरः ॥ ५
 प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथा पार्थेन धीमता ।
 विराटनगरे पूर्वं सर्वे स्म युधि निर्जिताः ॥ ६
 दानवान्धोरकर्माणो निवातकवचान्युधि ।
 रौद्रमस्त्रं समाधाय दग्धवानस्त्रवह्निना ॥ ७
 कर्णप्रभृतयश्चेमे त्वं चापि कवची रथी ।
 मोक्षिता घोषयात्रायां पर्याप्तं तन्निर्दर्शनम् ॥ ८
 प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।
 रक्षेमां पृथिवीं सर्वां मृत्योर्दण्डान्तरं गताम् ॥ ९
 ज्येष्ठो भ्राता धर्मशीलो वत्सलः श्लक्ष्णवाक्शुचिः ।

तं गच्छ पुरुषव्याघ्रं व्यपनीयेह किल्बिषम् ॥ १०
 दृष्ट्वैत्थं पाण्डवेन व्यपनीतशरासनः ।
 प्रसन्नभ्रुकुटिः श्रीमान्कृता शान्तिः कुलस्य नः ॥ ११
 तमभ्येत्य सहामात्यः परिष्वज्य नृपात्मजम् ।
 अभिवादय राजानं यथापूर्वमरिंदम ॥ १२
 अभिवादयमानं त्वां पाणिभ्यां भीमपूर्वजः ।
 प्रतिगृह्णातु सौहार्दात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३
 सिंहस्कन्धोरुवाहुस्त्वां वृत्तायतमहाभुजः ।
 परिष्वजतु बाहुभ्यां भीमः प्रहरतां वरः ॥ १४
 सिंहग्रीवो गुडाकेशस्तत्स्त्वां पुष्करेक्षणः ।
 अभिवादयतां पार्थः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १५
 आश्विनेयौ नरव्याघ्रौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
 तौ च त्वां गुरुवत्प्रेम्णा पूजया प्रत्युदीयताम् ॥ १६

C. 5. 4692
B. 5. 138. 17
K. 5. 138. 17

— ^b) K₄ B D (except D₈; D₂ missing) G₁
 'निश्रमं' (for 'निश्रमम्'). — ^c) D₈ 4 वीर (for चैव). S
 रौद्रमस्त्रं च गाण्डीवं (G₅ M₁-3. 5 गाण्डी[or 'डी']वं च). — ^d)
 B₈ ध्वजं च रथमेव च; D₁₀ रथं वानरकेतनं. — After 5^{ad},
 K₄ B D₁ D₈ D₈ 4. 7-10 ins.:

520* नकुलं सहदेवं च बलवीर्यसमन्वितौ ।

[K₄ D₈ 'वीर्यवतां वरौ'; D₈ 4 'वीर्यमतीव च'; D₁₀ 'वीर्यमदोद्धतौ'.]
 — ^f) K₁ D₂-4 T₁ G₁ 4 क्षाम्यति; K₄ T₂ G₂ 5 क्षाम्यं;
 G₃ क्षाम्यं; M क्षाम्यं (for क्षंस्यं).

6 ^a) T₂ G₂ 'तेजा' (for 'बाहो'). — ^d) D₈ सर्वे युधि
 विनिं.

7 ^{ab}) K₈ 4 B D₁ D₈ D₁-4. 6. 7. 10 दानवाः, and
 'कवचाः'. D₈ 4 क्रूरं (for घोरं). — ^c) K₈ 4 B D₁
 D₈ D₁-4. 10 T G₂ 5 M₁ (inf. lin.) समादाय. — ^d)
 K₈ 4 B D₁ D₈ D₇ 10 दग्धा वानरकेतुना.

8 ^a) T₂ G₂ 5 एते (for हस्ते). — ^b) D₈ 4 शरी (for
 रथी). — ^c) K₈ 5 B D (except D₁; D₂ missing)
 मोक्षितो; K₄ T₁ G₁ 4 मोक्षितो (for मोक्षिता). — ^d)
 = 5. 63. 15^d.

9 ^a) G₁ 4 भारतश्रेष्ठ. — ^b) D₁ निशाम्य सह पां; G₈
 संधिं कृत्वा तु पां. — K₈ om. from 9^a-18^d. — ^d) D₈ 4
 S दंष्ट्रांतरे (T₁ G₁ 3. 5 'र' स्थितां).

10 K₈ om. 10 (cf. v.l. 9). — ^a) S राजा (for
 भ्राता). — ^b) D₈ सत्यं (for श्लक्ष्णं). B₂ 5 D₁ D₈
 कविः (for शुचिः). — ^c) B₁ 2 T₂ G₂ M (except M₄)

'व्याघ्र'. — ^d) B₃ 5 'य तु' (for 'येह').

11 K₈ om. 11 (cf. v.l. 9). — ^a) N (K₈ om;
 D₂ missing) G₄ च (for चेत्). — ^c) D₁ D₈
 D₂-4. 10 प्रसन्नभ्रुकुटिः (some MSS. 'भ्रु' and 'टी');
 T G₂ 4. 5 प्रसन्नो भ्रातृभिः. — ^d) K₁ 2 D₁ G₄ कृतशान्तिः.
 D₂ वः; D₈ 4 S च (for नः).

12 K₈ om. 12 (cf. v.l. 9). — ^a) B₁-3 D₁ D₈
 D₁-4. 10 M₈-5 सहामात्यं; M₂ 'त्य. — ^b) B₂ 5 D₈ D₁ 2
 M₁ नृपात्मज. — D₈ om. (1 hapl.) 12^a-13^b. — ^c)
 D₈ 4 राजेंद्रं (for राजानं). — ^d) D₈ T₁ G₁ 4 अरिंदमं.

13 K₈ om. 13 (cf. v.l. 9); D₈ om. 13^{ab} (cf. v.l.
 12). — ^c) D₈ 4 परिं (for प्रतिं).

14 K₈ om. 14 (cf. v.l. 9). — ^a) K₄ च; M₈-5
 त्वा (for त्वां). B₁ 2. 4 'बाहुभ्यां; D₂ 8 T G M₂ सिंह-
 (D₂ भीम)स्कंधो महाबाहुः (M₂ 'वीर्यो'). — ^b) G₂ 3
 पीनायतं. — ^c) T₁ G₄ M₁ 2 पाणिं (for बाहुं).

15 K₈ om. 15 (cf. v.l. 9). — ^a) K₈ B D₁ D₈
 D₈ 10 Ca कंबुग्रीवो; D₈ हयग्रीवो; S सिंहस्कंधो. K₁ 2. 4
 D₁ 2. 7. 9 महेष्वासः; T₁ G₁ 4 महाबाहुः; Ca गुडाकेशः
 (as in text). — ^b) M त्वा (for त्वां). — ^c) S
 (except G₈ 4) प्राज्ञः (for पार्थः).

16 K₈ om. 16 (cf. v.l. 9). — ^a) K₄ D₈ G₄
 अश्विनेयौ. D₈ 4 महाभागौ. — ^c) G₈ M त्वा (for त्वां).
 — ^d) T₂ G₂ प्रतिगृह्णातुं; G₈-5 प्रत्युदीर्यतां.

17 K₈ om. 17 (cf. v.l. 9). — ^b) G₈ 'प्रवरा.

C. 5. 4693
B. 5. 136. 18
K. 5. 136. 18

मुञ्चन्त्वानन्दजाश्रूणि दाशार्हप्रमुखा नृपाः ।
संगच्छ आतृभिः सार्धं मानं संत्यज्य पार्थिव ॥ १७
प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां ततस्त्वं आतृभिः सह ।
समालिङ्ग्य च हर्षेण नृपा यान्तु परस्परम् ॥ १८
अलं युद्धेन राजेन्द्र सुहृदां शृणु कारणम् ।
ध्रुवं विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ॥ १९
ज्योतींषि प्रतिकूलानि दारुणा मृगपक्षिणः ।
उत्पाता विविधा वीर दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ॥ २०
विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ।
उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्वध्यते पृथना तव ॥ २१
वाहनान्यग्रहद्वानि रुदन्तीव विशां पते ।

गृध्रास्ते पर्युपासन्ते सैन्यानि च समन्ततः ॥ २२
नगरं न यथापूर्वं तथा राजनिवेशनम् ।
शिवाश्चाशिवनिर्घोषा दीप्तां सेवन्ति वै दिशम् ॥ २३
कुरु वाक्यं पितुर्मातुरस्माकं च हितैषिणाम् ।
त्वय्यायत्तो महाबाहो शमो व्यायाम एव च ॥ २४
न चेत्करिष्यसि वचः सुहृदामरिकर्शन ।
तत्पश्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडिताम् ॥ २५
भीमस्य च महानादं नदतः शुष्मिणो रणे ।
श्रुत्वा स्मर्तासि मे वाक्यं गाण्डीवस्य च निस्वनम् ॥
यद्येतदपसव्यं ते भविष्यति वचो मम ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

T G_{1.2.4} नराः (for नृपाः). — ^a) K₂ G₃ 'त्यज (for 'स्यज्य).

18 K₅ om. 18 (of. v.l. 9); D₁ om. 18^{ab}. — ^a) D₇ T₁ G_{1.2.4} M सर्वा (for कृत्स्नां). — ^a) T₂ G₂ कृपया तु (for नृपा यान्तु).

19. ^b) K₅ D_{8.4} T G भारत; B Dn₁ वारणं; M भाषितं (for कारणम्). — ^{ad}) T₁ G₄ ध्रुवो. K₅ ध्रुवं विनाशः क्षत्रियाणां युद्धेस्मिन् हि प्रदं (hypermetric!).

20 ^a) T₂ G_{2.5} प्र (G₅ [अ]प्र)तिरूपाणि. — T₂ G₂ om. 20^{ad}. — ^c) D₂ बहुधा (for विविधा). — ^d) K₄ वीरं (for क्षत्रं).

21 K₄ om. 21-22. — ^a) K_{1.2} D₈ D_{7.0} हव (for हृह). — ^b) N (except K₄ D_{1.8}; K₅ om.; Dn₂ missing) Ca निवेशने. — ^c) D₇ च; G₄ तु (for हि). D₁ क्षिप्र (for हि प्र). — ^d) K_{1.2} D₈ D_{8.0} वध्यते; K_{8.4} B Dn₁ D_{1-4.0.7} वाध्यं; T₁ व्यथं; T₂ G_{2.5} मथ्यं; G₄ विधुं (for वध्यं).

22 K₅ om. 22 (of. v.l. 21). — ^b) D₂ [इ]ह; D_{8.4.8} T G_{1.2.5} च (for [इ]व). — ^c) D_{8.4} च (for ते).

23 ^a) K_{1.2} तथा (for यथा). — ^b) B₂ D₈ D_{2.7} राजनिवेशनं. — ^d) D_{8.4} दीप्ता; Ca, d, s दीप्तां (as in

text). D_{8.4} G_{8.4} दिशः (for दिशम्). D₂ दीप्तायां निशि भाषत.

24 ^b) D_{8.4} हितार्थिनां (for हितैः).

25 K₅ om. 25-26. — ^b) A few MSS. 'कर्षण. — D₂ om. from इष्ट up to च नि (in 26^d). — ^d) T₁ G_{1.4} 'बाणाभिपी'.

26 K₅ om. 26; D₂ om. up to च नि (of. v.l. 25). Dn₂ resumes! — ^a) K_{1.2.4} B₂ D_{8.4.7-0} T₂ G₂ महानादान्. — ^b) D_{8.4} श्रोष्यसे; Ca, d शुष्मिणः (as in text). — ^{ad}) Some MSS. निःस्वनं. D_{8.4} निर्घातसदृशं तस्य गदया भीमवेगया. — D_{8.4} om. 26^f. — ^c) D₈ यदे (for यद्ये). Cnp यदि निर्घातसदृशं (of. D_{8.4} above). — ^f) K₈ Dn D₈ D₁₀ वचो मम भविष्यति (by transp.).

Colophon missing in D₅. — Sub-parvan: K_{1.8-5} B₁ Dn D₈ D_{2-4.0-0} G₅ M_{1.2} भगवद्गीता; D₁₀ भगवद्गीता मन; T₁ G_{1.4} भगवत्प्रतियान. — Adhy. name: T₁ G_{1.4} दुर्योधनं प्रति भीष्मद्रोणवाक्यं; M पाण्डवपराक्रमस्य (M₁ 'स्मा') रणे. — Adhy. no. (figures, words or both): D₈ 28 (=128); D₇ T₂ M 139 (M₄ 138); T₁ G_{2.4.6} 140; G₁ 141; G₈ 137. — S'loka no.: Dn 28.

१३७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु विमनास्तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ।
संहत्य च भ्रुवोर्मध्यं न किञ्चिद्वाजहार ह ॥ १
तं वै विमनसं दृष्ट्वा संप्रेक्ष्यान्योन्यमन्तिकात् ।
पुनरेवोत्तरं वाक्यमुक्तवन्तौ नरर्षभौ ॥ २

भीष्म उवाच ।

शुश्रूषुमनस्त्रयं च ब्रह्मण्यं सत्यसंगरम् ।
प्रतियोत्स्यामहे पार्थमतो दुःखतरं नु किम् ॥ ३

द्रोण उवाच ।

अश्वत्थाम्नि यथा पुत्रे भूयो मम धनंजये ।
बहुमानः परो राजन्संनतिश्च कपिध्वजे ॥ ४
तं चेत्पुत्रात्प्रियतरं प्रतियोत्से धनंजयम् ।
क्षत्रधर्ममनुष्ठाय धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ५

यस्य लोके समो नास्ति कश्चिदन्यो धनुर्धरः ।
मत्प्रसादात्स वीर्यवान् श्रेयानन्यैर्धनुर्धरैः ॥ ६
मित्रघ्नगुणभावश्च नास्तिकोऽथानृजुः शठः ।
न सत्सु लभते पूजां यज्ञे मूर्ख इवागतः ॥ ७
वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति ।
चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥ ८
मिथ्योपचरिता ह्येते वर्तमाना ह्यनु प्रिये ।
अहितत्वाय कल्पन्ते दोषा भरतसत्तम ॥ ९
त्वमुक्तः कुरुवृद्धेन मया च विदुरेण च ।
वासुदेवेन च तथा श्रेयो नैवाभिपद्यसे ॥ १०
अस्ति मे बलमित्येव सहसा त्वं तितीर्षसि ।
सग्राहनक्रमकरं गङ्गावेगमिवोष्णगे ॥ ११
वास एव यथा हि त्वं प्रावृण्वानोऽद्य मन्यसे ।

C. 5. 4715
B. 5. 139. 12
K. 5. 139. 12

137

1. °) Ds. 4. 9 संहत्य; Gs °गत्य (for °हत्य). S मध्ये (for मध्यं). — °) K₁ सः; G₂ च; M₄ तं (for ह).
2. °) D₁ च (for वै). — °) K (except K₈) D₁-4. 8. 9 तु तद्; S ऊचतुर् (for उत्तरं).
3. °) K₁ Ds D₁₀ M अनसूयुं. D₁ तं (for च). K₅ शुश्रूषंतमसूयंतं. — °) B₂. 4. 5 Dn Ds D₁. 8. 10 सत्य-वादिनं.
4. D₁ om. (hapl.) 4°-5°. — °) Ds. 4 ततो (for परो).
5. D₁ om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — °) N (except Ds. 4. 9; D₁ om.) G₄ च (for चेत्). B₂. 4 Dn Ds D₁₀ °तमं (for °तरं). — °) K₄ B Dn D₁₀ G₄ क्षात्रं (for क्षत्र). D₂ °प्राप्ते; Ds. 4 °ज्ञाय (for °ष्टाय). — °) D₂ क्षात्रजीविकां; G₄ क्षत्रजीवितं; M₂ °जीवितं.
6. °) K₁. 2. 5 D₁. 6. 7. 9 transp. लोके and नास्ति. — °) Ds. 4 S मम प्रसादाद् (for मत्प्रसादात्स). K₄ D₂ च (for स). — °) D₂ श्रेयः; Ds श्रेष्ठः (for श्रेयान्). K₈ नान्यः; K₅ D₇. 9 अन्यः; B₁. 2 नान्यतः; D₂-4 नान्योः; D₈ नान्ये; D₈ चैव (for अन्यैर्). Ds. 4 धनुर्धरः; D₈ °धराः.
7. Dn₂ transp. 7 and 8. — °) G₂ क्रोधनो (for नास्तिको). K₅ वा; Ds. 8. 9 [S]पि (for स्य). K₅ च वा;

D₇ च यः (for शठः).

8. Dn₂ transp. 7 and 8. — °) Ds. 4 हि (for सपि). — °) T₁ G₁. 2. 4 कच्छति (for इच्छति). — G₃ om. (hapl.) 8^{cd}. — °) K₁. 5 Ds-9 नोद्य (for चोद्य). — °) T₁ कच्छति (for इच्छति).

9. K₅ om. 9-22 (with colophon). — °) Dn₁ D₉ अपः; Cn उप- (as in text). T₁ G₁. 4 ह्येवं; T₂ G₅ एव; G₂ एवं; G₈ M (except M₄) ह्येव (for ह्येते). — °) B Ds वर्तमाने. B Ds D₁₀ [अ]प्यनु; T₁ G₁. 4 (with hiatus) अपि (for ह्यनु). Ca. d. s cite अनु प्रिये. — °) T₂ G₂. 5 अहीनत्वाय. — °) K₄ दोषैर्; S (except T₂ G₈) दोषाद्; G₈ as in text. D₇ तु भरतोत्तमः; G₂ भारतसत्तम.

10. K₅ om. 10 (cf. v.l. 9). — °) B₂ तदुक्तं; G₂ विमुक्तः (for त्वमुक्तः). — °) B Dn₂ Ds D₁-4. 10 °मन्यसे; G₈ °पद्यसि.

11. K₅ om. 11 (cf. v.l. 9). — °) B₂ M₈ एवं (for एव). — °) T₁ G₈. 5 M साहसात्. D₁₀ कस्तितीर्षति. — °) K₄ Ds. 4 प्रदुष्टं; D₂ °मीनमकरं; T₂ G₂. 5 °मीनम-त्युग्रं. — °) Dn Ds. 4. 6-9 गंगावेगः; T₁ गांगं वेगम्. K₁ (before corr.) Dn Ds. 4. 6. 8. 9 अर्णवं; K₄ अध्वराः; D₂ आप्लवे; D₁₀ प्लवः; Ca. d. n. s उत्तमो (as in text).

12. K₅ om. 12 (cf. v.l. 9). — °) Ds G₂. 5 वासवेयं; Ds. 4. 7 M₈-5 वाससेव; T₁ G₁. 8 वासमेव; T₂

C. B. 4715
H. A. 139. 12
K. A. 139. 12

सृजं त्यक्तामिव प्राप्य लोभाद्यौघिष्ठिरीं श्रियम् ॥ १२
द्रौपदीसहितं पार्थ सायुधैर्भ्रातृभिर्वृतम् ।
वनस्थमपि राज्यस्थः पाण्डवं कोऽतिजीवति ॥ १३
निदेशे यस्य राजानः सर्वे तिष्ठन्ति किंकराः ।
तमैलविलमासाद्य धर्मराजो व्यराजत ॥ १४
कुबेरसदनं प्राप्य ततो रत्नान्यवाप्य च ।
स्फीतमाक्रम्य ते राष्ट्रं राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १५
दत्तं हुतमधीतं च ब्राह्मणास्तर्पिता धनैः ।
आवयोर्गतमायुश्च कृतकृत्यौ च विद्धि नौ ॥ १६
त्वं तु हित्वा सुखं राज्यं मित्राणि च धनानि च ।
विग्रहं पाण्डवैः कृत्वा महद्भयसनमाप्स्यसि ॥ १७

द्रौपदी यस्य चाशास्ते विजयं सत्यवादिनी ।
तपोघोरव्रता देवी न त्वं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १८
मन्त्री जनार्दनो यस्य भ्राता यस्य धनंजयः ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १९
सहाया ब्राह्मणा यस्य धृतिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
तमुग्रतपसं वीरं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ २०
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि यत्कार्यं भूतिमिच्छता ।
सुहृदा मज्जमानेषु सुहृत्सु व्यसनार्णवे ॥ २१
अलं युद्धेन तैर्वीरैः शाम्य त्वं कुरुवृद्धये ।
मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च पराभवम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ समाप्तं भगवद्गीतापर्व

वासवे वै; G₄ वाससेह; Cnp वास एव (as in text).
Ca. d. s cite वासः (as in text). K₄ D₈ यथा हित्वा;
B D₈ D₁₀ यथा त्यक्तं; D₁ हिताय त्वं; D₂ M (except M₁)
यथा हि त्वं; D_{8.4.7} त(D₁ य)थाहि त्वं; T₂ यथास्थ त्वं
(for यथा हि त्वं). Ca. d cite यथा; C₈ यथा त्वं; Cnp त्यक्तं.
— ^b) Dn₁ C₈ आवृण्वानः; S प्रवृ^०; Ca. d प्रावृ^० (as in
text). B_{8.5} D₁ [अ]भि; Dn D_{8.4.0} [अ]व; D₈ D_{8.10}
T₂ न; G₂ [अ]नु; Ca. d अद्य (as in text). — ^c) D₂
त्यक्त्वा प्रियं; Ca. त्यक्तामिव (as in text). — ^d) T₂ G₂
यौधिष्ठिरश्रियं; Ca. d. s as in text.

13 K₅ om. 13 (of. v.l. 9). — ^b) D₂ G₂ सायुधं.
— ^c) D₈ इव (for अपि). K₁ D₈ M_{1.2} राज्यस्थः;
K₄ राजानं. — ^d) K₄ D₁ G_{2.5} M_{1.2.4} (inf. lin.)
जिजीवसि; B Dn D₈ D₁₀ विजेष्यति (B₅ ते); D_{1.0.3.0}
G₄ [S]नुजीवति; D₂ जिजीवसि; D_{8.4} [S]नुजेष्यति; G₁
गिजीवसि; M₈₋₆ हि जीवति (for ऽतिजीवति as in K₁₋₈
T G₈).

14 K₅ om. 14 (of. v.l. 9). — ^c) K_{1.2} D_{7.0}
ऐडविडम्; D₁ ऐडमिडम्; D₈ धनंजयम्; S ऐलि(T₂ G₈
ल)विलिम् (T₁ बलिम्; G₅ विलिम्) (for ऐलविलम्).
— ^d) K_{1.2} D₈ व्यजायत; K₈ G₈ व्यरोचत; B₅ [S]भ्य-
राजत; D₂ विराजते; T₁ G_{1.4.5} M₁(sup. lin.)₂ ह्यरोचत;
T₂ G₂ M_{1.8-5} [S]भ्यरोचत; C₈ व्यराजत (as in text).

15 K₅ om. 15 (of. v.l. 9). — ^c) G₅ स्थितम् (for
स्फीतम्). D₈ D₈ G₈ आक्रमते (for आक्रम्य ते).

16 K₅ om. 16 (of. v.l. 9). — ^a) K₄ D_{8.4} G₅

इष्टं (for दत्तं). T G (except G₈) भुक्तम् (for हुतम्).
— ^a) K_{1.2} Dn₁ D₇₋₉ हि (for च).

17 K₅ om. 17 (of. v.l. 9). — ^a) D₂ तं हित्वा च
(for त्वं तु हित्वा). D₇₋₈ transp. हित्वा and राज्यं.
— ^d) B_{1.8} आसवान् (for आप्स्यसि). G₂ महद्भयमवा-
प्स्यसि.

18 K₅ om. 18 (of. v.l. 9). — ^a) D_{8.4} यत्र (for
यस्य). — ^c) K₁₋₈ D₈ तपो घोरं रता; D₇ ततो घोरव्रता;
S (except G_{8.4}) तथा घोरं — ^d) B Dn D₈ D₁₀ कथं;
D_{8.4} त्वं न (for न त्वं).

19 K₅ om. 19 (of. v.l. 9); D₂ om. (hapl.) 19.
K₁ G₄ transp. 19 and 20. — ^b) G₃ योद्धा (for
भ्राता). — ^c) K₈ S (except G₄) सर्वधर्मं. K₄ Dn₁
श्रेष्ठ; B (except B₅) D₈ D_{8.4.0.10} श्रेष्ठः. — ^d) — 20^d.
K₄ D₇ S न त्वं (for कथं); of. 18^d. K₄ जयसि (for
जेष्यसि).

21 K₅ om. 20 (of. v.l. 9). — ^b) G₄ तथ्यं
(for कार्यं).

22 K₅ om. 22 (of. v.l. 9). — ^a) K_{1.2} B₈
D_{2.7-9} ते (for तैर्). — ^b) S शाम्यस्व (for शाम्य त्वं);
B_{1.2.5} D_{2-4.7} S कुलं. — ^d) D_{8.4} transp. सुत- and
बल, and read यमक्षयं (for पराभवम्). D₂ त्वं (for
च). S समिन्नश्च यमक्षयं (for ^d).

Colophon missing in D₈; K₅ om. it. — Sub-
parvan: K (K₅ om.) B Dn D₈ D_{1.2.0-9} G_{4.5} M

१३८

धृतराष्ट्र उवाच ।

राजपुत्रैः परिवृतस्तथामात्यैश्च संजय ।

उपारोप्य रथे कर्णं निर्यातो मधुसूदनः ॥ १

किमब्रवीद्रथोपस्थे राधेयं परवीरहा ।

कानि सान्त्वानि गोविन्दः स्तपुत्रे प्रयुक्तवान् ॥ २

ओघमेघस्वनः काले यत्कृष्णः कर्णमब्रवीत् ।

मृदु वा यदि वा तीक्ष्णं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ३

संजय उवाच ।

आनुपूर्व्येण वाक्यानि श्लक्ष्णानि च मृदूनि च ।

प्रियाणि धर्मयुक्तानि सत्यानि च हितानि च ॥ ४

हृदयग्रहणीयानि राधेयं मधुसूदनः ।

यान्यब्रवीदमेयात्मा तानि मे शृणु भारत ॥ ५

वासुदेव उवाच ।

उपासितास्ते राधेय ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

तत्त्वार्थं परिपृष्टाश्च नियतेनानसूयया ॥ ६

त्वमेव कर्णं जानासि वेदवादान्सनातनान् ।

त्वं ह्येव धर्मशास्त्रेषु सूक्ष्मेषु परिनिष्ठितः ॥ ७

कानीनश्च सहोदरश्च कन्यायां यश्च जायते ।

C. 5. 4733
B. 5. 140. 8
K. 5. 140. 3

भगवद्यान; D10 °वदागमन; T1 G2 °व्यतियान; to it K1-4 B1.2.4 Dn Ds D1.2.6-9 add समाप्त. — *Adhy.* name: Gs M भीष्मद्रोणवाक्यं (M1 °द्रोणवचनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ds 29(=129); D1 T1 M 140 (M1 139); T1 G2.4.5 141; G1 142; Gs 138. — *S'loka no.*: Dn1 22.

Although a few MSS. regard the following section (*adhy.* 138-148) as a continuation of भगवद्यान (a practice which is followed by all old printed ed. except that of P. P. S. Sastri), most of our MSS. indicate the end of this sub-parvan at *adhy.* 137. The name of the following sub-parvan appears to be given as कर्णविवाद in the Parvasamgraha summary of the *Ādiparvan* (1. 2. 52), which may be a form (like निर्याण) shortened, *metri causa*, or misunderstood, for कर्णोपनिषद, given by most of our MSS.; while the S form कर्णोपजाप may have been a paraphrase. The Parvasamgraha does not authorize a further division of this section into a कर्णकुन्तीसमागम given by some of our MSS.

138

1 T G M1 (by corr.) जनमेजयः (for धृतराष्ट्र उ°). — °) T G सह (for तथा). Ks B (except Bs) Dn Ds D2-4.10 भृत्यैः (for [अ]मात्यैः). T G M1 (*inf. lin.*) सत्तम (T2 °मः) (for संजय). — °) Ds तथा°; Gs तदा°; M1 (*sup. lin.* as in text) समा° (for उपा°). Ds S रथं (for रथे). — °) Ds.4 S निर्ययौ

(for °र्यातो).

2 °) Dn Ds D10 अमेयात्मा; Ca रथोपस्थे (as in text). — Ks om. 2°-3°. — °) D2-4 सूक्तानि (for सान्त्वानि). — °) K1.2 D1-9 [S]भियुक्तवान्; Ds.4 समाचरत् (for प्रयुक्त°).

3 Ks om. 3 (cf. v.l. 2). — °) K (Ks om.) B1 D उद्यन् (D2 अन्य-); G1 दीर्घ-; Ca ओघ- (as in text). — °) K1 B1.2.4 Dn Ds D2-4.10 कृष्णः कर्णमथाब्रवीत्. — °) T G सर्वशः (Gs सत्तम); M1 (by corr.) पृच्छतः (for संजय).

4 T G M1 (by corr.) वैशंपायनः (for संजय उ°). — °) Some MSS. आनुपूर्व्येण. Bs Ds D10 वक्ष्यामि (for वाक्यानि). — °) Ks B Dn2 D1.6.7.10 Ca तीक्ष्णानि; Gs श्रु° (as in text). — Ds.4 om. (hapl.) 4°. — °) K1 Ds.8.9 शास्या° (for सत्या°).

5 °) D1 G1 °ग्राहणीयानि; Ds.4 °ग्रहणार्थानि; Ca as in text. — °) Ds.4 अदीनात्मा (for अमेया°). — °) Ds.4 बुध्यस्व (for मे शृणु).

6 Ds.4 कृष्ण उ°; T G श्रीभगवान् (for वासुदेव उ°). — °) D1 तत्त्वार्थः; D2 तत्त्वार्थः; Gs तथा ते; Gs तत्त्वार्थ (for तत्त्वार्थ°). Ds D1.2 Cap परिपृष्टाः (D2 °ष्टः); Ca as in text. — °) D1.2 T1 G1.5 नियमेन. K1.2 D2.7-9 T2 Gs M अन (or अनु)सूयता; Ds.4 °सूयकाः.

7 °) D2 वेदशास्त्रानुशासनान्; Ds.4 वेदधर्मानुसना°; S वेदवेदांगसंहितां (T1 G1.4 °तं; Gs ताः). — °) B (except Bs) Dn Ds D1-4.9.10 Gs om. हि (cf. °). Bs सर्व° (for धर्म°). — °) D2 कृत्स्नेषु. K1.2 D1.9 परिनिष्ठितः.

8 °) G1 सहोदो यः. — °) Bs.5 स्वरिण्यां; T2 (by

C. 5. 4733
B. 5. 140. 8
K. 5. 140. 8

वोढारं पितरं तस्य प्राहुः शास्त्रविदो जनाः ॥ ८
सोऽसि कर्णं तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः ।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामेहि राजा भविष्यसि ॥ ९
पितृपक्षे हि ते पार्था मातृपक्षे च वृष्णयः ।
द्वौ पक्षावभिजानीहि त्वमेतौ पुरुषर्षभ ॥ १०
मया सार्धमितो यातमद्य त्वां तात पाण्डवाः ।
अभिजानन्तु कौन्तेयं पूर्वजातं युधिष्ठिरात् ॥ ११
पादौ तव ग्रहीष्यन्ति भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
द्रौपदेयास्तथा पञ्च सौभद्रश्चापराजितः ॥ १२
राजानो राजपुत्राश्च पाण्डवार्थे समागताः ।
पादौ तव ग्रहीष्यन्ति सर्वे चान्धकवृष्णयः ॥ १३
हिरण्मयांश्च ते कुम्भाजराजतान्पार्थिवांस्तथा ।

ओषध्यः सर्वबीजानि सर्वरत्नानि वीरुधः ॥ १४
राजन्या राजकन्याश्चाप्यानयन्त्वभिषेचनम् ।
पष्ठे च त्वां तथा काले द्रौपद्युपगमिष्यति ॥ १५
अद्य त्वामभिषिञ्चन्तु चातुर्वैद्या द्विजातयः ।
पुरोहितः पाण्डवानां व्याघ्रचर्मण्यवस्थितम् ॥ १६
तथैव भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
द्रौपदेयास्तथा पञ्च पाञ्चालाश्चेदयस्तथा ॥ १७
अहं च त्वामभिषेक्ष्यामि राजानं पृथिवीपतिम् ।
युवराजोऽस्तु ते राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १८
गृहीत्वा व्यजनं श्वेतं धर्मात्मा संशितव्रतः ।
उपान्वारोहतु रथं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९
छत्रं च ते महच्छ्रेतं भीमसेनो महाबलः ।

corr.) Ms. 4 (*inf. lin.* as in text), 5 जारिण्यां; Ca. 5 कन्यायां (as in text). D1. 2. 3; Ca. 5 च (as in text).
9 ^a) K1. 2. 5 Dn1 Ds-8 पृथा; Ca तथा (as in text).
— ^b) Cf. 5. 139. 2^b and 4^b. K1. 2 Ds. 4. 9 पांडु; Ca. 5 पाण्डोः (as in text). — ^c) = 5. 139. 2^c. S (except G1) निश्चयात्; Ca. 5 निग्रहात् (as in text). — ^d) G1 इह; Ca एहि (as in text).

10 ^a) K4 D1. 2 पक्षेण; B (except B5) Dn Ds Ds. 4. 6. 10 T G1. 4 पक्षे च (for पक्षे हि). Ds. 4 कर्ण (for पार्था); — ^b) B5 Ds पक्षे हि; D1. 2 पक्षेण (for पक्षे च). — ^c) Ds. 4 इह (for अभि). — ^d) K4. 5 Dr T2 G2. 5 भरत (for पुरुष).

11 ^a) Ks Dr Ms. 4 (*inf. lin.* as in text), 5 यातम् (for यातम्). — ^b) T1 Gs. 4 M त्वा.

12 ^a) = 13^c. D1 ते प्र (for तव). — G5 om. (hapl.) 12^b-13^c.

13 G5 om. 13^{abc} (cf. v.l. 12). — ^b) D2 पार्थिवाश्च; T G1. 3. 4 पांडवैश्च; G2 M पांड (M4 बांध)वाश्च (for पाण्ड-वार्थे). — K4 om. 13^c-14^b. — ^c) = 12^a. K1. 2. 5 D1. 2. 7. 9 transp. पादौ and तव. — ^d) = 23^d.

14 K4 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — ^{cd}) K2 Ds. 4 T G2. 5 ओषधीः (for ओष्यः). T1 G1. 4 transp. बीजानि and रत्नानि.

15 ^a) T1 G1. 4 राजानो (for राजन्या). K1. 3. 5 Ds M1 (*inf. lin.*) पुत्रा; Ks पुत्र्य (for कन्या). — ^b) T1 G1. 4. 5 ह्यानयंतु; T2 स्नानयंतु; G2 साधयंतु (for अभ्यानयन्तु). K1. 4. 5 B Dn2 D1-4. 6 आभिषेचनं. — Ds om. 15^{cd}. — ^c) B1-8 Dn Ds D1. 3. 4. 8 त्वां च

(by transp.). K1. 2. 5 Dr. 9 सदा; Ks तदा (for तथा). D10 पष्ठे यथावत् काले. — ^d) D2 अपि; T1 G1. 4 अभि- (for उप-). — After 15, B Dn Ds Ds-8. 10 ins.:

521* अग्निं जुहोतु वै धौम्यः संशितात्मा द्विजोत्तमः ।

[Ds. 6. 8 ते (for वै). A few MSS. संशितात्मा. Ds. 8 जितेन्द्रियः (for द्विजो).]

16 ^a) Ds अभिषेक्षयंतु. — ^b) Dn1 Ds G (except G1) वैद्या; Ds. 4 मन्त्रैः; Ds. 8. 10 विद्या; Ca वैद्या; (as in text). — Ks om. 16^c-17^d. — ^c) Ds-4 पुरोहिताः. — ^d) B2 अवस्थितः; T G2. 5 Ms-5 उपस्थितं (for अव). K4 B1. 5 Dn Ds. 8 व्याघ्रचर्मण्यवस्थितः (B1. 5 Ds तं); B2 व्याघ्रचर्मपरिस्थितं; D2-4 व्याघ्रचर्मण्यवस्थितं.

17 Ks om. 17 (cf. v.l. 16). — ^{ab}) Ds. 4 अद्य त्वामभिषिञ्चन्तु भ्रातरः पंच पाण्डवाः. — ^c) S च पंचैव (for तथा पञ्च). — ^d) Some MSS. पंचालाः.

18 ^a) D1. 3. 4 अहं त्वामभिषिञ्चामि. Ca oites त्वा (as in text). — ^c) Dn1 Gs-6 M4 युवराजस्तु ते; D1 राजो ततो (sic). K1. 2. 5 Dr. 9 राज्ये (for राजा). — ^d) = 19^d. Ks. 4 B Dn Ds D1. 2. 3. 8. 10 धर्म (for कुन्ती).

19 Ks Ds. 4 om. (hapl.) 19; Dn1 reads it in marg. — ^b) K1. 2 Dr. 8. 10 संशित. — ^c) K1. 2 अभि- (for अनु). S आरोहतु रथं तेषां. — ^d) = 18^d.

20 ^a) K2 ते सु; G4 ते च (by transp.). Ks. 5 B (except B5) Dn Ds D1. 3. 4. 6. 8. 9 M2 महाश्वेतं; D2 महद्विषयं; D10 विसर्धेतं (for महच्छ्रेतं). — ^c) Ks. 4 B Dn Ds1 D1. 3. 4. 6. 8. 10 Ms कौन्तेयो; T1 G1. 4 ते मूर्ध्नि (for कौन्तेय). — ^d) Ks B Dn Ds D1. 6. 8. 10 Ms धारयिष्यति मूर्ध्नि; K4 Ds. 4 धारयिष्यति वीर्यवान्.

अभिषिक्तस्य कौन्तेय कौन्तेयो धारयिष्यति ॥ २०
 किङ्किणीशतनिर्घोषं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
 रथं श्वेतहयैर्युक्तमर्जुनो वाहयिष्यति ॥ २१
 अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यासन्नो भविष्यति ।
 नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पञ्च ये ॥ २२
 पाञ्चालास्त्वानुयास्यन्ति शिखण्डी च महारथः ।
 अहं च त्वानुयास्यामि सर्वे चान्धक्यवृष्णयः ।
 दाशार्हाः परिवारास्ते दाशार्णाश्च विशां पते ॥ २३
 भुङ्क्ष्व राज्यं महाबाहो भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।

जपैर्होमैश्च संयुक्तो मङ्गलैश्च पृथग्विधैः ॥ २४
 पुरोगमाश्च ते सन्तु द्रविडाः सह कुन्तलैः ।
 आन्ध्रास्तालचराश्चैव चूचुपा वेणुपास्तथा ॥ २५
 स्तुवन्तु त्वाद्य बहुशः स्तुतिभिः स्रतमागधाः ।
 विजयं वसुपेणस्य घोषयन्तु च पाण्डवाः ॥ २६
 स त्वं परिवृतः पार्थैर्नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
 प्रशाधि राज्यं कौन्तेय कुन्तीं च प्रतिनन्दय ॥ २७
 मित्राणि ते ग्रहयन्तु व्यथन्तु रिपवस्तथा ।
 सौभ्रात्रं चैव तेऽद्यास्तु भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ॥ २८

C. 5. 4754
 B. 5. 140. 29
 K. 5. 140. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि अष्टात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

21 Ks om. 21-28. — ^b) = 5. 81. 18^b; 179. 10^d.
 D1 T2 G2.5 Ms.4 (inf. lin. as in text). ^c वारितं;
 Ms. चारणं.

22 Ks om. 22 (cf. v.l. 21); D3.4 G3.4 om.
 (hapl.) 22^{ab}. — ^d) D3.4 ते; S वै (for ये).

23 Ks om. 23 (cf. v.l. 21). — ^a) Some MSS.
 पंचालाः. Ks.4 B (except B5) Dn Ds D2-4.6.8.10 G3
 चातुः; T2 G2-4 Ms-5 त्वत्तु (for त्वात्तु). — ^b) K1-8
 D1 महाबलः; D3 रथाः. — ^c) K1.2 D7.9 त्वां च (for
 च त्वा). — ^d) = 13^d. — ^e) K1 D9 परिवारस्ते; T1
 सपरिवाराश्च (hypermetrical); G1.4 सपरीवाराः (for परि-
 वारास्ते). — ^f) Dn1 D2-4.7 G1.2 M दशार्णाः; G4
 दशार्हाः.

24 Ks om. 24 (cf. v.l. 21). — ^b) = 28^d. Ds2
 D3.4 transp. सह and पाण्डवैः. — After 24^{ab}, K4
 Dn1 Ds ins.:

522* आरोह तु रथं पार्थैर्भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।

— ^c) Ds.10 जप्यैर्; G5 जपः. K (Ks om.) B1.4
 D2-4.7.9 T G (except G3) संयुक्तं. — ^d) K (Ks om.)
 D1.2.7.9 पृथक्पृथक्.

25 Ks om. 25 (cf. v.l. 21). — ^a) G3 पुरेचराः;
 G5 पुरःसराः; M1 (inf. lin. as in text) पुरोभवाः; M2-8
 पुरोजवाः; Ca as in text. — ^b) D1 द्रविडाः; D3.4.9
 द्राविडाः; S द्रमिलाः (T1 डाः; G3 काः). — ^c) K1.2 B2
 Dn1 Ds D1.7.9 M अंध्राः. Ca cites आन्ध्रादयः. K1
 D2.7.9 तालधराः; K2 तलधराः; B2.5 D3.4 तालवनाः;
 B3 तालवलाः; D1 Ms तलचराः; T G1.2.4 तालवराः;

G3 तारपराः; G5 M2 तालपराः; M1 तलवराः; M3.4
 तलपराः. — ^d) K1 D9 भूत्तपा; K2 भूत्तपा; K4 स्तुतपा;
 Dn1 चुचुपा; Ds चुचुपा; D2.10 चुचुपा; D3.4 चुचुपा;
 D1 धानुष्का; D3 भूमिपा; G3 चुचुपा; G4 चुचुपा; M2
 चुचुपा! K1.2 D7.9 वेणुपाः; K4 वेणुपाः; Dn1 Ds रेणुपाः;
 D1 वणपाः; D2 वर्णपाः; T1 G1.4 वेणुकाः; T2 G2.5 Ms
 वेणवाः; M5 वेणुनाः.

26 Ks om. 26 (cf. v.l. 21). — ^a) Ks.4 B1.3.4
 Dn Ds D1.6 त्वां च; D3.4 त्वां सु (for त्वाद्य). Ks.4
 B1.3.4 Dn Ds D3.4.6.8 बहुभिः (for 'शः'). D10 त्वां
 संस्तुवन्तु स्तुतिभिः. — ^b) D10 बहु (for स्तुति). — ^c)
 Ks D7.8.10 G1.5 च वसुपेणस्य; D3.4 ते सुवेः; T2 G3
 वै सुवेः; Ca वसुपे (as in text). — ^d) S घोषयिष्यंति
 पाण्डवाः.

28 Ks om. 28 (cf. v.l. 21). — ^a) K1.2 Ds D7.9
 च (for ते). — ^b) K1.2 D9 व्यथंतां. — ^c) D3.4 चापि;
 D10 कर्ण (for चैव). K1 ते चास्तु. — ^d) = 24^d. D6.8
 सह बांधवैः; S (except T2 G3) पाण्डवैः सह (by transp.).

Colophon. Ds missing. — Sub-parvan: K1.2
 D9 कर्णोत्पत्तिवादः; K3.5 B Dn Ds D1.2.3.7.10 कर्णोप-
 निषद् (D2 निषद्); D3.4 M भगवद्वाक्यं; T1 G1.4
 'वत्प्रतियानः to it T1 G1 M add कर्णोपजाप. — Adhy.
 name: G5 कर्णजन्मकथनं; M भगवद्वाक्यं. — Adhy. no.
 (figures, words or both): Ds 30 (=130); D1 T2 M
 141 (Ms 140); T1 G2.4.5 142; G1 143; G3 139.
 — S'loka no.: Dns 29.

१३९

कर्ण उवाच ।

असंशयं सौहृदान्मे प्रणयाचात्थ केशव ।
 सख्येन चैव वाष्णेय श्रेयस्कामतयैव च ॥ १
 सर्वं चैवाभिजानामि पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
 निग्रहाद्धर्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण मन्यसे ॥ २
 कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मां जनार्दन ।
 आदित्यवचनाच्चैव जातं मां सा व्यसर्जयत् ॥ ३
 सोऽस्मि कृष्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
 कुन्त्या त्वहमपाकीर्णो यथा न कुशलं तथा ॥ ४
 स्रुतो हि मामधिरथो दृष्ट्वैव *अनयद्ब्रह्मन् ।
 राधायाश्चैव मां प्रादात्सौहार्दान्मधुसूदन ॥ ५

मत्सोहाच्चैव राधायाः सद्यः क्षीरमवातरत् ।
 सा मे मूत्रं पुरीषं च प्रतिजग्राह माधव ॥ ६
 तस्याः पिण्डव्यपनयं कुर्यादस्मद्विधः कथम् ।
 धर्मविद्धर्मशास्त्राणां श्रवणे सततं रतः ॥ ७
 तथा मामभिजानाति स्रुतश्चाधिरथः सुतम् ।
 पितरं चाभिजानामि तमहं सौहृदात्सदा ॥ ८
 स हि मे जातकर्मादि कारयामास माधव ।
 शास्त्रदृष्टेन विधिना पुत्रग्रीत्या जनार्दन ॥ ९
 नाम मे वसुषेणेति कारयामास वै द्विजैः ।
 भार्याश्रोढा मम प्राप्ते यौवने तेन केशव ॥ १०
 तासु पुत्राश्च पौत्राश्च मम जाता जनार्दन ।

139

1 " T1 G1 M1-8.5 सौहृदान्मा; T2 G3.5 'दान्मां;
 G2 M4 'दात्मा. — ^b) K1.2.5 D7 om. च. K4 D2 चाह;
 D3.4.8 चापि; D8 चानु; D9 G4 वाथ (for चात्थ). — ^c)
 D32 सख्येन चैव; D10 सुसखित्वेन. — ^d) K1.8 Dn D32
 D1-4.6.8.9 T1 G3.4 श्रेयस्कामतयैव च; K3 'स्कामेन चैव
 हि; K5 'सा मां तयैव च; T2 G1 'स्कामितयैव च; G2.5
 'स्कामी तयैव च.

2 " D10 एतद्धि; M4.5 चैव वि- (for चैवाभि-).
 — ^b) = 4^b. Cf 5. 138. 9^b. — D9 om. (hapl.)
 2^a-4^b. — ^c) = 5. 138. 9^c. K3 D3.4 T G (except G3)
 M1 निश्चयात्; Ca निग्रहात् (as in text).

3 D9 om. 3 (cf. v.l. 2). — ^a) T2 G2 समाधत्ते.
 — ^b) T1 G3.4 M1.2.4 मा (for मां). D10 पृथा हरे (for
 जनार्दन). — ^c) K3 D7 चैव; D10 एव (for चैव). — ^d)
 M (except M2) मा (for मां). D3.8 जातमात्रं व्यसर्जयत्.

4 D3.4.9 om. 4^{ab} (for D3 cf. v.l. 2). With 4^{ab}
 cf. 5. 138. 9^{ab}. — ^a) T2 G2 तदा; Ca तथा (as in
 text). — ^b) = 2^b. — ^c) T G (except G3) अवाकीर्णः;
 Ca.8 as in text. — ^d) T G M1.2 कुलजसु; Ca.8 कुशलं
 (as in text).

5 " S (except G3 M1) [S]पि (for हि). K3 नाम
 (for माम्). T G (except G3) अतिरथः. — ^b) K1.2
 B3 Dn Ds D7.9.10 [अ]भ्यनयत्; K3 T2 G2.5 M4
 [अ]प्यन; K4 D8 त्वन; K5 B1.2.4.5 D1-4 T1 M1
 [अ]भ्यान; D6 स्वान; G3 ह्यन; M2.3.5 [अ]प्यान (for

*अनयद्. G1.4 दृष्ट्वैवाभिमि मां (G1 वा) द्रुतं. — ^c) D10
 स तु (for चैव). S राधायै स च मां प्रा.

6 " D10 om. च. B2.4 Dn2 Ds D10 T1 राधायां.
 — ^b) S (except G3) अवापत् (G2 'सर)त् (for अवातरत्).
 — ^c) D3.4 पुरीषं मूत्रं च (by transp.). — ^d) D3.4 S
 केशव (for माधव).

7 " D3 तस्य (for तस्याः). — ^d) D2 सततं श्रवणे
 (by transp.).

8 " G4 ततो (for तथा). — ^b) T1 G3.5 अति
 (for अधि). — ^c) S च वि- (for चाभि-). — ^d) D1
 T G1.2.4.5 M तथा; D6.7 G3 तदा (for सदा).

9 " D3.4 'कर्माणि. — ^b) K3 केशव; D3.4 S धर्मतः
 (for माधव). — D1 om. (hapl.) 9^a-10^d.

10 D1 om. 10 (cf. v.l. 9); G2 om. (hapl.)
 10^a-11^b. — ^a) K3.4 B Dn2 Ds D6 T2 G4 वै; K5
 [ए]व (for मे). Dn1 D7.8 T1 नाम चैव सुषेणेति; D10
 मम नाम सुषेणेति. — ^b) K1.2.5 D7.9 स द्विजैः; K3
 च द्विजैः; T2 धर्मतः. — ^c) G4 भार्याश्रद्धा; M भार्या वोढा.
 K2.8 B1.8.4 D3.4.6.8.10 मया; D3 पुनः (for मम).
 — ^d) K1-8.5 D2.7.9 माधव (for केशव). K4 B Dn
 Ds D3.4.6.8.10 यौवने त (D3.4 स)त्परिग्रहात्.

11 G2 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). In Dn2 stanzas
 11 to 55 are lost on a missing fol. — ^a) K5 मे
 जाता; D3 (as in text).⁴ दयिता; T G2.5 पुत्रश्च (for
 पौत्राश्च). — ^b) K5 blank.

12 Dn2 missing (of. v.l. 11). — ^d) N (Dn2

तासु मे हृदयं कृष्ण संजातं कामचन्दनम् ॥ ११
 न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।
 हर्षाद्भयाद्वा गोविन्द अनृतं वक्तुमुत्सहे ॥ १२
 धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्योधनसमाश्रयात् ।
 मया त्रयोदश समा भुक्तं राज्यमकण्टकम् ॥ १३
 इष्टं च बहुभिर्यज्ञैः सह सूतैर्मयासकृत् ।
 आवाहाश्च विवाहाश्च सह सूतैः कृता मया ॥ १४
 मां च कृष्ण समाश्रित्य कृतः शस्त्रसमुद्यमः ।
 दुर्योधनेन वाष्णीय विग्रहश्चापि पाण्डवैः ॥ १५
 तस्माद्रणे द्वैरथे मां प्रत्युद्यातारमच्युत ।
 वृत्तवान्परमं हृष्टः प्रतीपं सव्यसाचिनः ॥ १६
 वधाद्धन्धाद्भयाद्वापि लोभाद्वापि जनार्दन ।
 अनृतं नोत्सहे कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १७

यदि ह्यद्य न गच्छेयं द्वैरथं सव्यसाचिना ।
 अकीर्तिः स्याद्धृषीकेश मम पार्थस्य चोभयोः ॥ १८
 असंशयं हितार्थाय ब्रूयास्त्वं मधुसूदन ।
 सर्वं च पाण्डवाः कुर्युस्त्वद्वशित्वान्न संशयः ॥ १९
 मन्त्रस्य नियमं कुर्यास्त्वमत्र पुरुषोत्तम ।
 एतदत्र हितं मन्ये सर्वयादवनन्दन ॥ २०
 यदि जानाति मां राजा धर्मात्मा संशितव्रतः ।
 कुन्त्याः प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं ग्रहीष्यति ॥ २१
 प्राप्य चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन ।
 स्फीतं दुर्योधनायैव संप्रदद्यामरिंदम ॥ २२
 स एव राजा धर्मात्मा शाश्वतोऽस्तु युधिष्ठिरः ।
 नेता यस्य हृषीकेशो योद्धा यस्य धनंजयः ॥ २३
 पृथिवी तस्य राष्ट्रं च यस्य भीमो महारथः ।

C. 5. 4778
 B. 5. 141. 24
 K. 5. 141. 24

missing) मिथ्याकर्तुं तदु (Dn1 D0 तमु; Ds.4 ससु) उत्सहे.

14 Dn2 missing (cf. v.l. 11) — ^a) S विविधैर (for बहुभिर). — ^b) Ds D10 पुत्रैः (for सूतैः). — ^c) K1.2 D0 आवाहा अतिवाहाश्च; B5 आहाराश्च विहाराश्च; G4 M2 आवाहश्च विवाहश्च. Ca.8 cite आवाहाः (as in text); Cnp आवापाः. — ^d) S सार्धं (for सह). K5 B Dn1 Ds D1.6.8.10 T1 मया कृताः (by transp.).

15 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — ^a) K5 B Dn1 Ds D1.6.8.10 समासाद्य; Ds समास्य; S व्यपाश्रित्य (for समाश्रित्य). — ^d) D1 T1 G3.4 चैव (for चापि).

16 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 16. — ^a) Ds.4 द्वैरथेन; Gs M (except M1) द्वैरथे मा. — ^b) D1 M1 अच्युतं; D7 अप्युत (for अच्युत). Ds.4 प्रत्युद्याता धनंजयः. — ^c) K1.2 धृतं; B2 Dn1 D2-4.6.8.9 कृतं (for वृतं). T1 G1.4 M समरे (for परमं). B D (except D2.7; Dn2 missing) कृष्ण (for हृष्टः). T2 G2.5 वृत्तवान्धार्तराष्ट्रोसौ; Gs वृत्तवान्स ह सहृष्टः. — ^d) B5 M Ca प्रतिघं; Ds D10 परिघं; D2 प्रतिज्ञां. D1 M4 सव्यसाचिना.

17 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — ^a) K4 लोभाद्भयाद्वापि; S भयाद्भया (Gs M वधाद्धया)द्वा वंधाद्वा. — ^b) K4 S त्रैलोक्याद्वा (for लोभाद्वापि). — ^c) G1.4.5 M2 वक्तुं (for कर्तुं); cf. 12^d.

18 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 18^{ab}. — ^a) D10 त्वद्य; S द्यहं (Gs यं) (for ह्यद्य). — ^b) Ds.9 द्वैरथं.

19 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 19^{ab}. — ^a) K1-2 Ds D2.4.7.8 हितार्थी यत्; G5 हि पार्थाय (for हितार्थाय). — ^b) Ds.4 हि जनार्दन (for मधुसूदन). Ds om. (1 hapl.) 19^c-20^d. — ^c) K5 समर्थ (for सर्वं च). — ^d) B5 तत्र सिद्धा; D2 त्वद्विशितं च; Ca त्वद्वशित्वान्न (as in text). S त्वद्वशा ह्यद्य पाण्डवाः (M1 by corr. माधव).

20 Dn2 missing (cf. v.l. 11). Ds om. 20 (cf. v.l. 19). — ^a) Ds.4 मन्त्रे च; Ca मन्त्रस्य (as in text). K5 कुर्यात् (for कुर्यात्). — ^b) K5 Ds.4 त्वमस्य; K5 स्वमंत्रं; Dn1 स्वमन्त्र; T1 G1.4 M1 (inf. lin.). 2.4 (inf. lin.) त्वमद्य (for त्वमन्त्र). K1-2.5 D1-4.7.9 पुरुषर्षभ; K4 B Dn1 Ds Ds.10 मधुसूदन. — Ds om. (hapl.) 20^{cd}. — ^c) K1-2.5 Ds.4.7.9 एव (for अत्र). — ^d) K5 B Ds1 D1-4.10 T2 G2 M1.2.4 सर्वं (for सर्वैः).

21 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 21-51. — ^a) Dn1 Ds M मा (for मत्). — ^b) K4 विजितेन्द्रियः; B Ds Ds.8.10 संयतेन्द्रियः; Dn1 संजितेन्द्रियः; D2 सर्वधर्मविद् (for संशितं). — ^c) T G गर्भं (for पुत्रं). Ds.4 कुंत्याश्च प्रथमं पुत्रं. — ^d) Ds.4 न च; Gs स न (by transp.).

22 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 22 (cf. v.l. 21). — ^a) Ds.4 कृत्स्नं; G4 स्थितं (for स्फीतं).

24 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 24 (cf. v.l. 21). — ^a) B1.2.4 Ds.8, G1 राज्यं (for राष्ट्रं). — ^b) Ds.4 भीमो यस्य (by transp.); S भीमसेनो.

C. 5. 477B
B. 1. 141. 24
K. 5. 141. 24

नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव ॥ २४
उत्तमौजा युधामन्युः सत्यधर्मा च सोमकिः ।
चैद्यश्च चेकितानश्च शिखण्डी चापराजितः ॥ २५ ॥
इन्द्रगोपकवर्णाश्च कैकया भ्रातरस्तथा ।
इन्द्रायुधसवर्णश्च कुन्तिभोजो महारथः ॥ २६ ॥
मातुलो भीमसेनस्य सेनजिच्च महारथः ।
शङ्खः पुत्रो विराटस्य निधिस्त्वं च जनार्दन ॥ २७ ॥
महानयं कृष्ण कृतः क्षत्रस्य समुदानयः ।
राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ २८ ॥
धार्तराष्ट्रस्य वाष्णेय शस्त्रयज्ञो भविष्यति ।

D1. 8. 4 महाबलः. — ^a) G4 द्रौपदेया महारथाः. — After 24, N (K5 om.; Dn2 missing) ins.:

523* धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महारथः ।

25 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 25 (cf. v.l. 21); G4 om. (hapl.) 25^a-27^b. — ^b) K8 सर्वधर्मा; D2. 9 सत्यवर्मा; D8. 4 सत्यधर्मा; T2 G2. 5 अभिमन्युः (for सत्यधर्मा). K2-4 B Dn1 Ds1 D8. 4. 6-8 सौमकिः; Ds2 S सोमकिः; D9 कौशिकः. — ^a) D1. 9 शिखण्डी च महारथः.

26 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 26 (cf. v.l. 21). G4 om. 26 (cf. v.l. 25). — ^a) K1. 2 'वर्णाभाः; K8 B4. 6 D10 S (G4 om.) 'वर्णाश्वाः (T2 'वर्णाश्च also); Dn1 Ds. D9 इन्द्रपावकव. — ^b) A few N MSS. कैकया. K1. 2. 4 D8. 4. 7. 9 भ्रातरः पंच कैकयाः. — ^c) K1-8 Ds2 D2-4. 7-9 G8 'स (K1 'सु) वर्णाश्च; B (except B2) Ds1 D10 M2 'सवर्णाश्च; T G1. 2. 5 M1 (inf. lin.) 3-5 'सवर्णाश्वाः (T2 as in text also). — ^a) K4 B1. 2. 4 Dn1 Ds D8. 8. 10 'मनाः; B3. 5 'बलः; T G (G4 om.) M1 (inf. lin. as in text) 'रथाः (for 'रथः).

27 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 27 (cf. v.l. 21); G4 om. 27^{ab} (cf. v.l. 25). D1 repeats 26^{cd} for 27^{ab}. — ^b) K2-4 B Dn1 Ds D1. 6-10 इयेनजित्; T1 G2 M सेना. D7 तु (for च). K1-8 B (except B5) D2-4. 7. 9 महाबलः. — ^c) Dn1 Ds2 D8. 9 T1 G2. 4 शंखपुत्रो. D2. 7 T2 G2-4 M4 विराटश्च. — ^a) K1 विधिबु (sic) च; K2. 8 शिनिस्त्वं च; D7 T1 G1. 4 M1 (inf. lin.) विद्धि त्वं च; D9 M विधिस्त्वं (M1. 2 'त्वं) च; T2 G2. 3. 6 हैडिचश्च (for निधिस्त्वं च).

28 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 28 (cf. v.l. 21). — ^a) D7 कृतः कृष्ण; T2 G2. 5 कृष्ण हतः; G8 कृष्ण ततः. — ^b) K1 D9 क्षयश्च (for क्षत्रस्य). K1. 2

अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन ।
आध्वर्यवं च ते कृष्ण कृतावस्मिन्भविष्यति ॥ २९ ॥
होता चैवात्र वीभत्सुः संनद्धः स कपिध्वजः ।
गाण्डीवं सुक्तथाज्यं च वीर्यं पुंसां भविष्यति ॥ ३० ॥
ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णं च माधव ।
मन्त्रास्तत्र भविष्यन्ति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ॥ ३१ ॥
अनुयातश्च पितरमधिको वा पराक्रमे ।
प्रावस्तोत्रं स सौभद्रः सम्यक्तत्र करिष्यति ॥ ३२ ॥
उद्गातात्र पुनर्भीमः प्रस्तोता सुमहाबलः ।
विन्दन्स नरव्याघ्रो नागानीकान्तकृद्रेणे ॥ ३३ ॥

D2 समुदायतः; D1 समुपानयः; D8. 4. 10 m समुदालयः; D7 समुपागतः; D9 सुहृदां यतः; S समुदागमः (T2 G2 'हतः); Ca. 8 as in text. — ^c) B8 राज्ञां प्राप्तः; D8. 4 G8 M प्राप्य राज्यं; T G1. 2. 5 प्राप्तं राज्यं (by transp.) D8. 4 महत् (for हृदं).

29 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — K5 om. 29 (cf. v.l. 21). — ^a) K2 राजेंद्र (for वाष्णेय). — ^b) D8. 4 क्षत्रं (for शङ्खं). D2 om. 29^{cd}. — ^c) K1-8 यस्य (for अस्य). Dn1 D8. 8 कर्ता; D7. 6. 10 नेता; T1 G1. 8. 4 हेतुः; C8 वेत्ता (as in text). — ^e) K1. 2 D9 अध्वर्युस्त्वं; Ca आध्वर्यवं (as in text).

30 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 29 (cf. v.l. 21). — ^a) D10 स्यादत्र (for चैवात्र). — ^c) G4 तदा (for तथा). K4 B2. 3. 5 Dn1 Ds D1. 6. 8. 10 चाज्यं; T1 M (M1 inf. lin. as in text) स्फ्यं च (for [आ]ज्यं च). D8. 4 गाण्डीवं तु सुगाज्यं च; D10 गाण्डीवं सुक् च हव्यं च. — ^a) D9 transp. वीर्यं and पुंसां.

31 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 31 (cf. v.l. 21). — ^a) K2 D8. 4. 7 G2 ब्राह्म्यं (for ब्राह्मं). — ^c) M8-9 तस्य (for तत्र). — ^d) D8 प्रयुक्ताः.

32 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 32 (cf. v.l. 21). — ^a) B4 Ds D2-4. 6. 7. 10 T G1-3. 5 M1. 8-9 Cs 'जातः; D8 G4 M2 'जातः; Ca 'यातः (as in text). — ^c) K1 गीतिस्तोत्रं; K2. 4 B4. 5 D1. 2. 7 Cn. 8 गीतं स्तोत्रं; K8 गीतं; B1-8 Dn1 Ds D8. 8-10 गाता स्तोत्रं. D2. 7 च (for स). D8. 4 आग्नीध्रस्तत्र सौभद्रः. — ^a) B (except B2) D (except D7. 9; Dn2 missing) G2. 3 Cn. 8 भवि (for करि).

33 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 33 (cf. v.l. 21). — ^a) B2 D7 उद्गाता च; S उद्गातृत्वं;

स चैव तत्र धर्मात्मा शश्वद्राजा युधिष्ठिरः ।
जपैर्होमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ॥ ३४
शङ्खशब्दाः समुरजा भेर्यश्च मधुसूदन ।
उत्कृष्टसिंहनादाश्च सुब्रह्मण्यो भविष्यति ॥ ३५
नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ यशस्विनौ ।
शामित्रं तौ महावीर्यौ सम्यक्तत्र करिष्यतः ॥ ३६
कल्माषदण्डा गोविन्द विमला रथशक्तयः ।
यूपाः समुपकल्पन्तामस्मिन्यज्ञे जनार्दन ॥ ३७
कर्णिनालीकनाराचा वत्सदन्तोपचूहणाः ।

तोमराः सोमकलशाः पवित्राणि धनूंषि च ॥ ३८
अस्योऽत्र कपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च ।
हविस्तु रुधिरं कृष्ण अस्मिन्यज्ञे भविष्यति ॥ ३९
इध्माः परिधयश्चैव शक्तयोऽथ विमला गदाः ।
सदस्या द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ ४०
इषवोऽत्र परिस्तोमा मुक्ता गाण्डीवधन्विना ।
महारथप्रयुक्ताश्च द्रोणद्रौणिप्रचोदिताः ॥ ४१
प्रातिप्रस्थानिकं कर्म सात्यकिः स करिष्यति ।
दीक्षितो धार्तराष्ट्रोऽत्र पत्नी चास्य महाचमूः ॥ ४२

C. 5. 4797
B. 5. 141. 42
K. 5. 141. 42

Cs as in text. Ca cites उद्गाता (as in text). — ^b) D_{9.4} तु; D₈ T₁ G_{1.4} च (for सु-). D_{9.4} भविष्यति (for महाबलः). — ^c) D_{9.4} M_{1.2} विनन्दन्; T₁ G_{1.4} M₃₋₅ विमर्दन्; G₅ विनन्दन् (for विनन्दन्) D₂ च (for स). — ^d) K₈ नागानामन्तकृद्गणे; T₁ G_{2.4} M_{1.4} (*inf. lin.*) नागा (T₁ 'ना'नीकान्स (M₁ 'केस'कृद्गणे; M₃₋₅ नागानीकानहन्त्रणे.

34 D₂ missing (cf. v.l. 11). K₅ D₄ om. 34 (for K₅ cf. v.l. 21); D₈ reads it in marg. — ^a) D₁₀ स्वयं तु (for स चैव). — ^b) G₅ सम्यक् (for शश्वत्).

35 D₂ missing (cf. v.l. 11). K₅ om. 35 (cf. v.l. 21). — ^a) D₂ T₁ G_{1.4} च (for सु-). S-पटहाः (for समुरजाः). D₁ शंखस्य शब्दा भेर्यश्च. — ^b) D₁ मुरजाः (for भेर्यश्च). — ^c) K_{8.4} B_{1.2.4} D₈ D_{8-8.10} T₁ G_{1.2} उत्कृष्टः; B₉ D₁₋₄ G₄ उत्कृष्टाः; B₅ उत्कृष्टाः; G_{5.5} उद्गुष्टं (G₅ 'ष्ट') (for उत्कृष्ट-). K₄ B (except B₉) D₂ D₈ D_{1.5.8.10} T₁ G₃-सिंहनादः; G₄-सिंहनादान्. — ^d) K₁₋₃ D_{1.2.7.9} सुब्रह्मण्यं; Ca. s as in text.

36 D₂ missing (cf. v.l. 11). K₅ om. 36 (cf. v.l. 21). — ^a) D₇ आचिक्व्यं; Ca शामित्रं (as in text). D₂ च (for तौ). D₁₀ शामित्राख्यं. S महात्मानौ. — ^d) B (except B₉) D₂ T₂ M₃₋₅ भवि (for करि). — After 36, D₈ ins.:

524* रथध्वजाश्च कल्पन्ते यूपाश्च वितते क्रतौ ।

On the other hand S ins. after 36:

525* मैत्रावरुण आग्नीध्रौ महावीर्यौ भविष्यतः ।

37 D₂ missing (cf. v.l. 11). K₅ om. 37 (cf. v.l. 21). — ^a) D₂ D₈ कल्माषदण्डो; D₆ चित्राः सुवर्दाः; D₉ कल्पा प्रदंष्ट्राः; G₄ कल्माषपादो; Ca. s as in text. D₉ समिधः; G₄ धर्मात्मा (for गोविन्द). — ^b) S विपुला (T₁ G₁ विविधा). K_{1.2.4} B D (except D_{1.2};

D₂ missing) G₂ Ca रथपक्तयः. — ^c) T G (except G₄) M_{2.4.5} समनु (for समुप-). B₅ D₂ D₂ T₁ G_{8.6} M-कल्प्यतां. — ^d) K₄ D_{8.4} यथाविधि (for जनार्दन).

38 D₂ missing (cf. v.l. 11). K₅ om. 38 (cf. v.l. 21). — ^b) K₄ B_{8.5} D₈ D_{1.3.4.7.10} 'बृहिताः; S वत्सदन्ताश्च बर्हिणः; Ca as in text. — ^d) B स्तोत्राणि च; Ca. d पवित्राणि (as in text).

39 D₂ missing (cf. v.l. 11). K₅ om. 39 (cf. v.l. 21). — ^a) K₁ D_{7.8} असवो (for असयो). — ^d) N (K₅ om.; D₂ missing) तस्मिन् (for अस्मिन्).

40 D₂ missing (cf. v.l. 11). K₅ om. 40 (cf. v.l. 21). — ^b) K₄ B D (except D₉; D₂ missing) शक्तयो (for शक्तयोऽथ). T₁ विपुला (for विमला).

41 D₂ missing (cf. v.l. 11). K₅ om. 41 (cf. v.l. 21). — ^a) K₄ D_{8.4} इषवस्तु; D₂ इषुधीश्च (for इषवोऽत्र). — ^b) T₂ G_{1.2} गाण्डीवधन्विना. — ^c) D₈ प्रयुक्ताश्च. — ^d) D_{7.8} प्रणोदिताः.

42 D₂ missing (cf. v.l. 11). K₅ om. 42 (cf. v.l. 21). — ^a) K_{1.2} G₄ M₁ (*inf. lin.*) प्रातिप्र- (K₁ 'प्रा'स्थातृकं; K₄ B₈ D_{2.8} G₂ प्रतिप्रस्थानिकं; B_{1.2.4.5} D₂ D_{1.3.4.6.7.10} Ca प्रतिप्रास्थानिकं; D₂ G₃ M₁ प्रातिप्रास्थानिकं; D₉ प्रातिप्रस्थानिकं; T₁ प्रातिप्रस्थातृकं; G_{1.5} प्रतिप्रस्थातृकं; M_{3.5} प्रातिप्रस्थानिकं; C₈ प्रतिप्रास्थातृकं. Cd cites प्रस्थानिकं. T₂ प्रतिप्रस्थानि कर्माणि. — M₂ om. (hapl.) from कर्म up to वैताने (in 44°). — ^b) K_{1.2} D_{2.7.8} G₄ च; K_{9.4} B D₂ D_{1.3.4.6.8.10} G₈ तु (for स). — ^c) M₃₋₅ धर्मराजो (for धार्तराष्ट्रो). B₅ D_{7.9} अथ; D_{8.4} G₈ च (for अत्र). — ^d) T G अत्र (for अस्य).

43 D₂ missing (cf. v.l. 11). K₅ M₂ om. 43

C. 5. 4798
B. 5. 141. 43
K. 5. 141. 48

घटोत्कचोऽत्र शामित्रं करिष्यति महाबलः ।
अतिरात्रे महाबाहो वितते यज्ञकर्मणि ॥ ४३
दक्षिणा त्वस्य यज्ञस्य धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
वैताने कर्मणि तते जातो यः कृष्ण पावकात् ॥ ४४
यदब्रुवमहं कृष्ण कटुकानि स्म पाण्डवान् ।
प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य तेन तप्येऽद्य कर्मणा ॥ ४५
यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना ।
पुनश्चित्स्तदा चास्य यज्ञस्याथ भविष्यति ॥ ४६
दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पाण्डवः ।
आनन्दं नर्दतः सम्यक्तदा सुखं भविष्यति ॥ ४७
यदा द्रोणं च भीष्मं च पाञ्चाल्यौ पातयिष्यतः ।

(of. v.l. 21, 42). — ^b) T₁ G_{1.4} °रथः (for °बलः).
— ^a) T₁ विदिते; G₄ एतत्ते; C_a वितते (as in text).

44 D₂ missing (of. v.l. 11). K_s om. 44
(of. v.l. 21); M₂ om. up to वैताने (in °) (of. v.l. 42).
— ^a) D_{s.4} G₄ दक्षिणास. K_s D_{s.4.8} G₄ तस्य (for
त्वस्य). — ^b) D_s (m as in text).⁴ धृतराष्ट्रः (for
धृष्टद्युम्नः). — ^c) = 1. 57. 91°. B_{s-6} D_{n1} D_s D_{s.4.10}
वैतानिके कर्ममुखे; D₁ G₂ वैताने कर्मवितते. — ^d) K₄ B₄
D_{s2} G₄ यत्; B_{2.6} अयं (for यः).

45 D₂ missing (of. v.l. 11). K_s om. 45
(of. v.l. 21). — ^a) K_s M_{1.2} अब्रुव! — G₄ om.
(hapl.) 45^b-46^a. — ^c) S (G₄ om.) धार्तराष्ट्राणां.
— ^d) S (except M_{1.2}; G₄ om.) तप्ये (for तप्ये).
B ह्यकर्मणा; D_{n1} [S]द्य कर्मणि (for Sद्य कर्मणा). D₀ तेन
तापाय कर्मणे.

46 D₂ missing (of. v.l. 11). K_s om. 46
(of. v.l. 21); G₄ om. 46^a (of. v.l. 45). — ^a) B_{1.2.4}
द्रष्टासि (for द्रक्ष्य). — ^c) K_{s.4} B (except B_s) D_{n1}
D_{1.6.8.10} T₁ G_{4.8} पुन (D_{s.8} °र)श्चित्तिः; C_a.d.s as in
text. T₂ G₂ तथा (for तदा). K₁ D₂ चास्य; D_{s.4.6.8}
तस्य (for चास्य). — ^d) K₄ D₇ G₈ अस्य; T₁ G₁ स;
M_{1-3.5} हि (for [अ]थ). T₂ G_{2.5} M₄ यज्ञस्तस्य म°.

47 D₂ missing (of. v.l. 11). K_s D_{s.7} (both
latter hapl.) om. 47 (for K_s of. v.l. 21); K_s reads
47 in marg. — ^c) K (K_s om.) D_s आनंदाज्जदतः;
D_{s.4} विमर्दं रुदतः; D₀ आनंदाज्जिर्वृतः; T₁ G₁ आनन्दं नृद्यतः
(T₁ °ते); T₂ आनन्दं नृद्यतः; G₂ आनन्दं नृद्यतः; G₃ आनन्दं
नृद्यतः; G_{4.5} आनन्दं नृद्यतः; M_{s.4} आनन्दं नृद्यतः. B_{1.8.4}
D_{s.4} तस्य; D₂ तत्र (for सम्यक्). — ^d) K_{1.2} D_{s.9}

तदा यज्ञावसानं तद्भविष्यति जनार्दन ॥ ४८
दुर्योधनं यदा हन्ता भीमसेनो महाबलः ।
तदा समाप्स्यते यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव ॥ ४९
सुपाश्च प्रसुपाश्चैव धृतराष्ट्रस्य संगताः ।
हतेश्वरा हतसुता हतनाथाश्च केशव ॥ ५०
गान्धार्या सह रोदन्याः श्वगृध्रकुराकुले ।
स यज्ञेऽस्मिन्नवभृथो भविष्यति जनार्दन ॥ ५१
विद्यावृद्धा वयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
वृथामृत्युं न कुर्वीरंस्त्वत्कृते मधुसूदन ॥ ५२
शस्त्रेण निधनं गच्छेत्समृद्धं क्षत्रमण्डलम् ।
कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यस्यापि केशव ॥ ५३

सौम्यः; K_{s.4} D_{n1} D₂ M_{s-5} सत्यं; B_{1.8-5} शून्यं; B₂ C_n
सूर्यः; D_s C_s सूर्यः; D_{s.4} युद्धं; T₁ G₁ M₁ (inf. lin. as in
text) सुखा; C_a.d.np सुखं (as in text).

48 D₂ missing (of. v.l. 11). K_s om. 48
(of. v.l. 21). — ^b) K₁₋₈ B_s D_{2.7.9} घात° (for पात°).
— ^c) D_{s.4} वै (for तत्).

49 D₂ missing (of. v.l. 11). K_s om. 49
(of. v.l. 21). — ^c) B_s D₇ S (except G₁ M_s) समाप्स्यते
(for °प्स्यते).

50 D₂ missing (of. v.l. 11). K_s om. 50
(of. v.l. 21). — ^a) K₄ चापि (for चैव). D_{s.4}
transp. प्रसुपाश्चैव and धृतराष्ट्रस्य. D_{s.9} संगताः (for
°गताः). — ^c) K_s D₀ हतसुखाः; B_{s.3} D_{s2} हतपुत्राः;
D_{n1} D₂ D_{1.6.8.10} नष्टपुत्राः (for हतसुताः). — ^d) D_{s2}
नष्टनाथाः; D₁₀ हतभोगाः; S हतपौ (T₁ G_{1.8.4} °पु)त्राः;
C_a हतनाथाः (as in text).

51 D₂ missing (of. v.l. 11). K_s om. 51
(of. v.l. 21). — ^a) D_{s.4} G₈ रोदंति; T₁ तावत्स्यः (for
रोदन्याः). B D_{n1} D_s D_{s.10} रुदंत्यः (D₀ रोदंतीः) सह
गान्धार्या. — ^b) D_{s.4} स्वैर्बहुभिराकुलैः; T₁ G_{1.4} °शकुनाकुले;
T₂ G_{2.5} M °नकुलावृते; G₃ °नकुलावृते. — ^c) D_{s.4}
यज्ञे च (for स यज्ञे).

52 D₂ missing (of. v.l. 11). K_s resumes!
— ^a) K₁ D₀ तपो° (for वयो°). — ^b) K_{1.2.5} B_{s.5}
D_{s.4.9} G_{s.4} °र्वभाः (for °र्वभ). — ^c) D_s मिथ्या;
C_a.d.s वृथा (as in text). — ^d) D_{s.4} तथा कुरु जनार्दन.
C_a.d cite स्वत्कृते (as in text).

53 D₂ missing (of. v.l. 11). — ^b) D₁₀ S
(except T₁ G_s) समग्रं (for समृद्धं). — ^d) D_{s.4} माधव

तदत्र पुण्डरीकाक्ष विधत्स्व यदभीप्सितम् ।
यथा कात्स्न्येन वाष्णेय क्षत्रं स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ५४
यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च जनार्दन ।
तावत्कीर्तिर्भवः शब्दः शाश्वतोऽयं भविष्यति ॥ ५५

ब्राह्मणाः कथयिष्यन्ति महाभारतमाहवम् ।
समागमेषु वाष्णेय क्षत्रियाणां यशोधरम् ॥ ५६
समुपानय कौन्तेयं युद्धाय मम केशव ।
मन्त्रसंवरणं कुर्वन्नित्यमेव परंतप ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

१४०

संजय उवाच ।

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।
उवाच प्रहसन्वाक्यं स्मितपूर्वमिदं तदा ॥ १

अपि त्वां न तपेत्कर्ण राज्यलाभोपपादना ।
मया दत्तां हि पृथिवीं न प्रशासितुमिच्छसि ॥ २
ध्रुवो जयः पाण्डवानामितीदं

C. 5. 4615
B. 5. 142. 3
K. 5. 142. 3

(for केशव).

54 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — ^a) Ks तथापि;
D1 तथा तु; D2 तथात्थ; D3.4 तत्सर्वं (for तदत्र). — ^b)
K2 (m as in text) S यदनंतरं; D2 समभीप्सितं. — ^c)
G5 यातु (for यथा). Ks transp. कात्स्न्येन and वाष्णेय.
— ^d) D1 न क्षत्रं स्वर्गमाप्नुयात्; T2 G2.5 क्षत्रस्वर्गमनुत्तमं.

55 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — ^a) D3.4
स्थास्यन्ति यावत् (by transp.). — ^c) T2 (as in text
also) G2 तावत्कीर्तिर्भवच्छब्दे; G4 तावत्कीर्तिर्भवः शब्दाः.
Ca. d cite कीर्तिर्भवः. — ^d) K5 अस्य; D7 अद्य (for अयं).

56 Dn2 resumes! — ^a) Ds कथयन्ति स्म (for
‘यिष्यन्ति’). — ^c) K1 D9 ‘गतेषु; D1 ‘गतानां (for
‘गमेषु’). — ^d) K4.5 B D (except D9) T1 G1.3.4
यशोधनं; T2 G2.5 समागमं (for यशोधरम्). — After 56,
Ds (marg.). 3 ins.:

526* तेषामायुश्च पुत्राश्च धनं चैव भविष्यति ।

शृण्वतां चापि मर्यानां स्वर्गस्थानं भविष्यति ।

57 ^a) Ds.3 स त्वं पालय; S (except M1) समुदानय.
Ds.4 कौन्तेयान्. — ^b) Ds.4 ‘य मधुसूदन. — ^c) Ds
कुर्यात् (for कुर्वन्).

Colophon. Ds missing. — Sub-parvan: K1-3.5
B Dn Ds D1.2.6-8.10 कर्णोपनिषद; K4 D9 कर्णपरिषद;
Ds.4 कर्णोपयान; T1 G1.4.5 M भगवद्यान (T1 G1.4
‘वस्यतियान), to which T1 G1.5 M add कर्णोपजाप.
— Adhy. name: M कर्णवाक्यं. — Adhy. no. (figures
words or both): Ds 31 (=131); D7 T2 M 142
(M4 141); T1 G2.4.5 143; G1 144; Gs 140. —
S’loka no.: Ks 23; Dn1 52; Dn2 57.

140

1 T2 om. the ref. T1 G M1 वैशं (for संजय उ°).
— ^a) Ds.4 S (except T2 G3.5) तु वचः (for वचनं).

2 Before 2, all MSS. ins. श्री (some om. श्री)-
भगवानुवाच (or भगवान्). — ^a) Ks D7 न त्वां; D1 त्वां
तु; T1 G5 M त्वा न (for त्वां न). Ca. d cite अपि त्वा,
Gs अपि त्वां (as in text). Ks भवेत्; K4 B Dn Ds
Ds.4.5.8 लभेत्; D2 नयेत्; Ca. d. s तपेत् (as in text).
D10 अपि त्वा लभते कर्ण. — ^b) K1.5 D7 ‘भोगोपपादना;
Ks B1.3.4 Dn D1.3.8 T1 G5 ‘लंभोपपादनं; B2.5 Ds
D2-4.10 ‘लंभोपपादना; Ds ‘भंगोपपादना; T2 G1-3 M
‘ला (M1 inf. lin. ‘लं)भोपपादनं; G4 ‘लोभावपादनं.
Ca. d. s cite उपपादना (as in text). — ^c) M2 हि दत्तां
(by transp.). — ^d) M1.2 अर्हसि (for इच्छसि).

3 ^a) K1.2.4 D2 ध्रुवं (for ध्रुवो). Bs अतीव (for
हृतीदं). T1 दृश्यं (for विद्यं). The MSS. Ks.5 D7.9
T2 G2-4 Ms-5 keep ध्रुवो (or ध्रुवं) जयः पाण्डवानां
(as in text) and try to change, in different
ways, the remaining portion of 3^{ab} to Anuṣṭubh
rhythm: thus Ks Ds ध्रुवो (Ds ध्रुवं) जयः पाण्डवानामितीदं
नात्र (in Ks orig. न is changed sec. m. into नात्र)
संशयः [1]; Ks ध्रुवो etc. ‘मितीदं न संशयः [1] कश्चिन्न विद्यते
योत्र यो रक्षति रणे मृत्तान् [1]; D7 ध्रुवं जयः पाण्डवानामत्र कर्णं
न संशयः [1] कश्चिन्न विद्यते ह्यत्र यो रक्षति etc. (as in Ks);
T2 G2 ध्रुवो etc. ‘मितीदं नात्र संशयः [1] कश्चिन्न विद्यते तत्र
(see below); Gs ध्रुवं राज्यं पाण्डवानामिति यत्तन्न संशयः [1];
G4 (corrupt) ध्रुवो etc. ‘मितीदस्मिन्न संशयः [1]; Ms-5
ध्रुवो etc. ‘मितीदं नात्र संशयः [1], followed regularly
by 3^b. — ^c) T2 G2 ‘ध्वजोपदृश्यते. — ^d) Bs समुत्थितो.

C. 5. 48/5
B. 5. 142. 3
K. 5. 142. 3

न संशयः कश्चन विद्यतेऽत्र ।
जयध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य
समुच्छित्तो वानरराज उग्रः ॥ ३
दिव्या माया विहिता भौवनेन
समुच्छिता इन्द्रकेतुप्रकाशा ।
दिव्यानि भूतानि भयावहानि
दृश्यन्ति चैवात्र भयानकानि ॥ ४
न सज्जते शैलवनस्पतिभ्य
ऊर्ध्वं तिर्यग्योजनमात्ररूपः ।
श्रीमानध्वजः कर्ण धनंजयस्य
समुच्छित्तः पावकतुल्यरूपः ॥ ५
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
ऐन्द्रमुखं विकुर्वाणमुभे चैवाग्रिमारुते ॥ ६
गाण्डीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ७

यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जपहोमसमायुक्तं स्वां रक्षन्तं महाचमूम् ॥ ८
आदित्यमिव दुर्धर्षं तपन्तं शत्रुवाहिनीम् ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ९
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे भीमसेनं महाबलम् ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीत्वा नृत्यन्तमाहवे ॥ १०
प्रभिन्नमिव मातङ्गं प्रतिद्विरदधातिनम् ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ११
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे माद्रीपुत्रौ महारथौ ।
वाहिनीं धार्तराष्ट्राणां क्षोभयन्तौ गजाविव ॥ १२
विगाढे शस्त्रसंपाते परवीररथारुजौ ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १३
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे द्रोणं शान्तनवं कृपम् ।
सुयोधनं च राजानं सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ १४
युद्धायापततस्तूर्णं वारितान्सव्यसाचिना ।

K (except Ks) B Dn1 Ds. 4. 7-8 "केतुर" (for "राज").
4 G2 om. 4^{ab}. — ^a) K4 B Dn Ds Ds. 4. 6-8 Ca भौमनेन; Gs corrupt; G4 भीमसेन; (for भौवनेन). — ^b) Dr. 10 समुच्छिता. K1. 5 Ds चन्द्रकेतु; K2. 8 चन्द्रकेतु; Ds चन्द्रकल्प; Gs हेंद्रकेतु; Gs ह्रींद्रकेतु; M1. 2. 4 सेंद्रकेतु. — ^c) K4 B Dn Ds Ds. 4. 4. 6. 8. 10 G4 जयावहानि; Ds महाबलानि; Ca. d. s. भयावहानि (as in text). — ^d) K1. 2. 5 Dr. 9 दृश्यते एवात्र; Ds दृश्यन्ति चैवानि; T2 G1. 2 दृश्यन्ति चैवात्र. S महाप्रभाणि; Ca. d. s. भयानकानि (as in text). Ba प्रदृश्यते राष्ट्रविनाशनानि.
5 ^a) Ds2 G4 स (for न). Ks Dr संस्पृशेत्; Gs सज्यते (for सज्जते). — ^b) B2. 5 रूपमात्र; S मात्र उग्र; (for "मात्ररूप"). — ^c) G1 रथ; (for ध्वज). — ^d) Ks समुत्पृत; B2 Ds. 4. 8. 10 स्थित; (for "च्छित्त"). D2 तेज; (for "रूप").
6 D1. 6 om. (hapl.) 6^b-8^a; G4 om. (hapl.) 6^b-10^a. — ^c) B2 Gs. 5 प्र- (for वि). — ^d) B2. 8 उभौ (for उभे). B (except B2) Dn Ds D10 चापि (for चैव). B4. 5 Ds. 4 मारुतौ (for "मारुते").
8 D1. 6 om. 8^a; G4 om. 8. (cf. v.l. 6); Ds om. (hapl.) 8-9; T2 G2 om. (hapl.) 8-11. — ^b) Ds धर्म (for कुन्ती). — ^c) Ds. 4 जपहोमैः सदा युक्तं. — ^d) T1 G1 स (for स्वां).

10 G4 om. 10^a (cf. v.l. 6); T2 G2 om. 10 (cf. v.l. 8); Ks om. 10-19; Ms om. (hapl.) 10-11. — ^b) Ks कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं (corr. marg. sec. m. to युकोदरं).
11 Ks T2 G2 Ms om. 11 (cf. v.l. 8, 10). — ^a) = 7^{ad}, 9^{ad}, 13^{ad}, 15^{ad}. — After 11, Ds ins. (irrelevantly) what looks like a conundrum:
527* न याल्लक्षण्य एकोऽपि न च क्षन्तं प्रतिष्ठितम् ।
न लोकपालास्तिष्ठन्ति न च ते द्विगुणाः स्मृताः ।
नैव सप्त तथान्ये वै नव संख्या न विद्यते ।
एतद्वाद्दपदं तत्र भविष्यति कथंचन ।
12 Ks B1. 2 om. 12 (for Ks of. v.l. 10). B (except B2) Dn Ds Ds. 8. 10 Gs road 12-13 after 15. B2 Gs om. (hapl.) 12-13. — ^b) B4 Dn Ds Ds. 8-10 बलौ (for रथौ). — ^c) T2 Gs. 5 ग्रहा (for राजा).
13 K2. 5 B2 Gs om. 13 (cf. v.l. 10, 12). — ^a) Ks M2 शत्रुसंवाधे; Ds. 4 शत्रुसंपाते; T2 G2. 5 M1. 8-5 शस्त्र-संवाधे. — ^b) Ds T G (Gs om.) रुजे. — ^c) = 7^{ad}, 9^{ad}, 11^{ad}, 15^{ad}.
14 Ks om. 14 (cf. v.l. 10). For transposition in B (except B2) Dn Ds Ds. 8. 10 Gs of. v.l. 12. — K2 repeats 13^a for 14^a. — ^b) = 16^b. — Gs om. (hapl.) 14^a-16^b. — ^c) K2. 8 Ds Dr. 9 युयो (for

न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १५
 ब्रूयाः कर्ण इतो गत्वा द्रोणं शान्तनवं कृपम् ।
 सौम्योऽयं वर्तते मासः सुप्रापयवसेन्धनः ॥ १६
 पक्षौपधिवनस्फीतः फलवानल्पमक्षिकः ।
 निष्पङ्क्तो रसवत्तोयो नात्युष्णशिशिरः सुखः ॥ १७
 सप्तमाचापि दिवसादमावास्या भविष्यति ।

संग्रामं योजयेत्तत्र तां ह्याहुः शक्रदेवताम् ॥ १८
 तथा राज्ञो वदेः सर्वान्ये युद्धायाभ्युपागताः ।
 यद्वो मनीषितं तद्वै सर्वं संपादयामि वः ॥ १९
 राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।
 प्राप्य शस्त्रेण निधनं प्राप्स्यन्ति गतिमुत्तमाम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

संजय उवाच ।

केशवस्य तु तद्वाक्यं कर्णः श्रुत्वा हितं शुभम् ।
 अब्रवीदभिसंपूज्य कृष्णं मधुनिषूदनम् ।
 जानन्मां किं महाबाहो संमोहयितुमिच्छसि ॥ १

योऽयं पृथिव्याः कारुर्येन विनाशः समुपस्थितः ।
 निमित्तं तत्र शकुनिरहं दुःशासनस्तथा ।
 दुर्योधनश्च नृपतिर्धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ २
 असंशयमिदं कृष्ण महद्युद्धमुपस्थितम् ।

C. 5. 4336
B. 5. 143. 4
K. 5. 143. 4

सुयो^०). — ^a) D₇ बाह्विकं (for सैन्धवं).

15 K₅ G₅ om. 15 (cf. v.l. 10, 14); G₄ om. 15^a-16^b. — ^b) T₂ G₂ पातितान् (for चारितान्). — ^c) B₃ तत्र (for तदा). — ^{ad}) = 7^{ad}, 9^{ad}, 11^{ad}, 13^{ad}.

16 K₅ om. 16 (cf. v.l. 10); G_{4.5} om. 16^{ab} (cf. v.l. 14, 15). D₁ also om. 16^{ab}; K₁ reads it in marg. — 16^b = 14^b. — After 16^{ab}, G₁ repeats 14^{ad}. — ^d) K₁₋₃ D_{2.9} सुप्राप्य^०; S समृद्ध^०.

17 K₅ om. 17 (cf. v.l. 10). — ^a) B D_n D_s D_{s.4.5.8-10} सर्वोपधि^०; T₂ G₂ रस^०. — ^c) S तिलको- (G₄ तिलाक्षा)व्रवसंपन्नो. — ^d) K₁₋₃ D_{n1} D_{s2} D₇₋₉ G_{3.5} नात्युष्णः (for नात्युष्णः).

18 K₅ om. 18 (cf. v.l. 10). — ^a) D₇ स्वयं (for चापि). — ^c) K₁ D₁ T₁ G_{1.2.5} M (except M₂) योजयेत् (for योजयेत्). D_{s.4} तस्यां; D₇ सूतः; G₃ अत्र (for तत्र). B D_n D_s D_{s.3.10} संग्रामो (D_{n1} मे) युज्यतां तस्यां; D₉ मो वियतां तत्र. — ^d) K₂ तं; B₅ यां (for तां). B_{1.2} D_n D_{s.6.8.10} T₂ G (except G₁) आहुः. K_{1.2} दैवतं; K₃ B_{2.5} D_{s.4.7} दैवतां; D_{s2} देवतं. D₉ ह्याहुः शस्त्रास्त्र- दैवतं.

19 K₅ om. 19 (cf. v.l. 10). — ^a) D_{s.3} M (except M₁) तदा (for तथा). — ^b) K₃ T₁ [अ]पि; G₅ हि (for [अ]भि). — ^c) K₃ D_s युद्धे; D_{n1} यद्वै (for यद्वो). S कृत्स्नं (T₁ G_{1.4} क्षिप्रं) (for तद्वै). — ^d) D_{s.4} तथा (for सर्वं). K₄ B D (except D_{s.4.9}) [अ]हं

(for वः).

Colophon om. in K₅. D_s missing. — *Sub-parvan*: K_{1.3} B D_n D_s D_{s.6-10} कर्णोपनिषद (D_s कर्णोपनिषद; D_s कर्णोपनिषद); K₂ कर्णोपजाप; D_{s.4} T₁ G_{1.4.5} M भगवद्वाचन (T₁ वत्प्रतियान; G_{1.4} वत्प्रतियाने कर्णः [G₄ "र्णो] कर्षण), to which G₅ M add कर्णोपजाप (M_{s.5} जापन). — *Adhy. name*: G₅ भगवद्वाचनं; M भगवद्वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_s 32 (= 132); D₇ T₂ M 143 (M₁ 142); T₁ G_{2.4.5} 144; G₁ 145; G₃ 141. — *S'loka no.*: D_{n1} 19; D_{n2} 20.

141

1 T G (G₂ om.) M₁ वैशं (for संजय उ^०). — ^a) G₃ जन्मार्दनस्य (for केशवस्य तु). K₅ D_{s.4} M_s च (for तु). — ^b) K₃ T₂ G₂ शुभं हितं (by transp.); C_n आहितः शुभं. — ^c) K_{1.2} D_s इह; D₁ G₄ M_s अपि (for अभि). — ^d) B D_n D_s D_{s.10} कृष्णं तं (D_s D_{n1} तत्र) मधुसूदनं. — ^e) K_{1.2.5} D_{s.4.7-10} किं मां (by transp.); T₁ M मा किं. — ^f) T₁ G_{1.4} प्रलोभयितुम् (for संमोह^०). M_{1.2} अहंसि (for इच्छसि). Ca cites विजानन्, and मां मोह- यितुमिच्छसि (for ^{af}).

2 ^b) B₂ D_s प्रयु^० (for समु^०). — ^c) T₁ G_{1.4} अत्र (for तत्र). — ^f) T₂ G₂ भवेत् (for ऽभवत्).

3 G₅ om. 3^a-4^a. — ^d) S (G₅ om.) महद् (for

C. 5. 4836
B. 5. 143. 4
K. 5. 143. 4

पाण्डवानां कुरूणां च घोरं रुधिरकर्मम् ॥ ३
राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।
रणे शस्त्राग्निना दग्धाः प्राप्स्यन्ति यमसादनम् ॥ ४
स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन ।
निमित्तानि च घोराणि तथोत्पाताः सुदारुणाः ॥ ५
पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयं च युधिष्ठिरे ।
शंसन्त इव वाष्णेय विविधा लोमहर्षणाः ॥ ६
प्राजापत्यं हि नक्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः ।
शनैश्चरः पीडयति पीडयन्प्राणिनोऽधिकम् ॥ ७
कृत्वा चाङ्गारको वक्रं ज्येष्ठायां मधुसूदन ।
अनुराधां प्रार्थयते मैत्रं संशमयन्निव ॥ ८
नूनं महद्भयं कृष्ण कुरूणां समुपस्थितम् ।
विशेषेण हि वाष्णेय चित्रां पीडयते ग्रहः ॥ ९
सोमस्य लक्ष्म व्यावृत्तं राहुरर्कमुपेक्ष्यति ।

घोरं).

5 ^a) K_{1.2} D₉ च (for सु).

6 ^a) K_{1.2} लोक° (K_{2m} as in text); S रोम° (for लोम°).

7 K₈ om. 7-10. — ^a) K₈ पूज° (marg. sec. m. पीड° as in text). — ^a) K₈ भीष° (for पीड°). K₈ T₁ G₁ भृशं (for अधिकम्).

8 K₈ om. 8 (of. v.l. 7). — ^a) G_{2.8} वक्रः (for वक्रं). — ^b) K_{1.2} ज्येष्ठाया. D_{8.4} S गदपूर्वज (for मधु°). — ^c) D_{n1} D₆ अनु(D₆ नू)राधा; T G₅ M अनुराधा; Ca. d as in text. — ^d) D₈₁ C₈ मित्रं; M_{1.2} मैत्री; Ca. d मैत्रं (as in text). K_{8.4} B₁ D_{n2} D₈ C_n संगमयन्; T₂ G₂ वै संश्रयन्; Ca. d. 8 संशमयन् (as in text).

9 K₈ om. 9 (of. v.l. 7) — ^b) D_{8.4} प्रजानां (for कुरूणां). — D₈ om. (hapl.) 9°-12°. — ^a) D_{n1} M_{8.6} (hypermetric!) विचित्रां (for चित्रां). D₂ प्रार्थयते; S (except G₈) पीडयति. D_{8.4} योधानामपलायिनां. Ca. d. 8 cito ग्रहः.

10 K₈ D₈ om. 10 (of. v.l. 7; 9). — ^a) D₁ वा वृत्तं; D₈ आवृत्य; G₄ आवृत्तं; Ca. d व्यावृत्तं (as in text). — ^b) S अर्कं (G₄ मुक्तं) राहुर (for राहुरर्कम्). K₈ D₂ G₄ M_{2.8.5} उपेक्ष्य(D₂ क्ष)ति; K₄ B D_n D₈ D_{1.7-10} उपेक्षति च (for उपेक्ष्यति). — ^c) M_{8.5} दिश° (for दिव°). D₈ उग्राः (for एताः). D_{8.4} दिवोल्काः प्रपतन्त्येताः

दिवोल्काः पतन्त्येताः सनिर्घाताः सकम्पनाः ॥ १०
निष्टनन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रुणि वाजिनः ।
पानीयं यवसं चापि नाभिनन्दन्ति माधव ॥ ११
प्रादुर्भूतेषु चैतेषु भयमाहुरुपस्थितम् ।
निमित्तेषु महाबाहो दारुणं प्राणिनाशनम् ॥ १२
अल्पे भुक्ते पुरीषं च प्रभूतमिह दृश्यते ।
वाजिनां वारणानां च मनुष्याणां च केशव ॥ १३
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु सर्वेषु मधुसूदन ।
पराभवस्य तल्लिङ्गमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ १४
ग्रहं वाहनं कृष्ण पाण्डवानां प्रचक्षते ।
प्रदक्षिणा मृगाश्चैव तत्तेषां जयलक्षणम् ॥ १५
अपसव्या मृगाः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
वाचश्चाप्यशरीरिण्यस्तत्पराभवलक्षणम् ॥ १६
मयूराः पुष्पशकुना हंसाः सारसचातकाः ।

— ^a) G₈ सुदारुणाः (for सकम्पनाः).

11 D₈ om. 11 (of. v.l. 9). — ^a) K_{1.2} D_{8.9} G₈ निः(or नि)स्वनन्ति; K₈ निष्पतन्ति; D_{8.4} निश्चसन्ति; T₂ G₂ निनदन्ति; Ca निष्टनन्ति (as in text). K₈ स्वनन्ति च मातङ्गा इव (hypermetric!). — D_{8.4} om. 11^{ed}. — ^c) K₁ वापि; D₁ चैव (for चापि). — ^d) B वाजिनः (for माधव).

12 K₈ om. 12-18; D₈ om. 12^{ab} (of. v.l. 9). — ^a) D_{8.4} कुरूणां. K₄ D₂₋₄ प्राण°; D₈ प्रति°; G₈ पीडन्तं.

13 K₈ om. 13 (of. v.l. 12). — ^{ab}) D₈ transp. पुरीषं and प्रभूतं. D_{8.4} S (except T₁) इव (for इह). D₇ जायते (for दृश्यते).

14 K₈ om. 14 (of. v.l. 12). — ^a) K₈ D₈ S (except M₈) चाहुर (for प्राहुर).

15 K₈ om. 15 (of. v.l. 12). — ^a) D_{8.8} प्रकृष्टं. — ^b) B (except B₆) D_{8.4} दृश्य° (for चक्ष°).

16 K₈ om. 16 (of. v.l. 12). — G₈ reads 16 after 19^{ab}. — ^b) K₄ D_{8.4} शिवाश्चैव खरस्वनाः. — After 16^{ab}, D_{8.4} read 20^{ed} (for the first time), repeating it in its proper place. — ^d) = 20^d, 22^f, 23^d, 24^d. — After 16, D_{8.4} ins.:

528* जनस्यास्वस्थकारिण्यस्तत्पराभवलक्षणम् ।

17 K₈ om. 17 (of. v.l. 12). — ^a) K₁₋₈ D₈ पत्र°; K₄ B₈₋₅ D_n D₈ D_{2-4.6-8.10} पुत्रय°; D₁ पत्रि°; C₈ np

जीवंजीवकसंवाश्चाप्यनुगच्छन्ति पाण्डवान् ॥ १७
 गृधाः काका वडाः श्येना यातुधानाः शलावृकाः ।
 मक्षिकाणां च संघाता अनुगच्छन्ति कौरवान् ॥ १८
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु भेरीणां नास्ति निस्वनः ।
 अनाहताः पाण्डवानां नदन्ति पटहाः किल ॥ १९
 उदपानाश्च नर्दन्ति यथा गोवृषभास्तथा ।
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत्पराभवलक्षणम् ॥ २०
 मांसशोणितवर्षं च वृष्टं देवेन माधव ।
 तथा गन्धर्वनगरं भानुमन्तमुपस्थितम् ।

सप्राकारं सपरिखं सवप्रं चारुतोरणम् ॥ २१
 कृष्णश्च परिघस्तत्र भानुमावृत्य तिष्ठति ।
 उदयास्तमये संध्ये वेदयानो महद्भयम् ।
 एका सृग्वाशते घोरं तत्पराभवलक्षणम् ॥ २२
 कृष्णग्रीवाश्च शकुना लम्बमाना भयानकाः ।
 संध्यामभिमुखा यान्ति तत्पराभवलक्षणम् ॥ २३
 ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि गुरुंश्च मधुसूदन ।
 भृत्यान्भक्तिमतश्चापि तत्पराभवलक्षणम् ॥ २४
 पूर्वा दिग्लोहिताकारा शस्त्रवर्णा च दक्षिणा ।

C. 5. 4850
 B. 5. 143. 28
 K. 5. 143. 28

पुष्प* (as in text). — ^b) K₄ B D (except D₉) M_{1.2} हंस- (for हंसाः). B₅ D_{2.4.6.8.10} चातकसारसाः; M_{1.2} सारसशारिकाः. — ^c) K₂ जीवाः; D₂ D₆₋₈ G₅ M_{2.4.5} जीवः; C_n जीव- (as in text). — ^d) K₄ D_{2.4} पुण्या; G₅ अनु- (for [अ]प्यनु-).

18 K₅ om. 18 (cf. v.l. 12). — ^a) K_{3.4} B D (except D₉) M₁ कंकाः; T G M₃₋₅ श्येनाः (for काकाः). K₃ विडाः; K₄ वृकाः; B D (except D₉) C₅ बकाः; T₁ G₅ चलाः; T₂ सिताः; G_{1.3.4} M चलाः; G₂ वशाः; C_n np चलाः; C_d वडाः (as in text). T₁ G_{1.3.4} कंकाः; T₂ G_{2.5} M₃₋₅ काकाः (for श्येनाः). — ^b) K₄ सलावकाः; D₁ S सला (T₂ नाः; G₅ रा) वृकाः; B D_n D₅ D_{3.4.6.8.10} तथा (B₅ शिला-) वृकाः. — After 18^{ab}, D₈ reads 19^{cd}. — ^d) K₄ B D (except D_{2.4.7.9}) अनुधावन्ति; S हानु- (G₅ सानुः; G₄ [अ]प्याहनु) गच्छन्ति.

19 ^a) = 20^a, 38^a. D_{2.4} राष्ट्रेषु. — D₈ om. (hapl.) 19^b-20^a. — ^b) D_{2.4} S (except G₅) तूर्याणां (for भेरी). Some MSS. निःस्वनः. — After 19^{ab}, G₃ reads 16. D₈ reads 19^{cd} after 18^{ab}. — ^d) D₅ D₁₀ नर्दते; D₂₋₄ नर्दन्ति (for नदन्ति).

20 D₈ om. 20^{ab} (cf. v.l. 19); K₅ om. 20. — ^a) B₅ उपदोलाश्च; D_{2.4} C_n d उदपानानि. D₂₂ D₁ नर्दन्ति; T G₁ M नर्दते (for नर्दन्ति). — D_{2.4} reads 20^{cd} (for the first time) after 16^{ab}, repeating it here (with v.l.) — ^c) = 19^a, 38^a. D_{2.4} (first time) कटके and (second time) सैन्येस्मिन् (for सैन्येषु). — ^d) = 16^d, 22^f, 23^d, 24^d.

21 K₂ om. 21-23; B₂ D₁ om. 21-22. — ^a) G₅ वृष्टि (for वर्ष). — ^b) G₅ देवो वर्षति मां. — ^d) K_{2.4} B (B₂ om.) D (except D_{7.9}; D₁ om.) भानुमन्तमुपस्थितं. — ^c) G₄ न — न (for स — स). D_{n2} D₂₋₄ T₂

G₂ परिघं (for परिखं). — ^f) D₇ सर्वप्राकारस्तोरणं. C_n d cite सवप्रं, C₅ वप्रः.

22 K₂ B₂ D₁ om. 22 (cf. v.l. 21). — ^a) G₃ कृष्णं च (for कृष्णश्च). T₁ G_{4.5} परिधिः; C_n d परिघः (as in text). — ^c) K_{3.5} B (B₂ om.) D_n D₅ D_{6.8.10} T₁ G₅ स्तमने; D_{2.4} स्तमुभे (for स्तमये). D₃ नित्यं; G₃ दिश्ये (for संध्ये). — ^d) K₃ वेदमाना; K₄ यंतो; K₅ मध्या; B_{1.3.4} D_n D₅ D_{6.8.10} यंती; B₅ यंतौ. — D_{2.4} S (om. line 2) ins. after 22^{cd}; D_{n2} after 22:

529* एकपक्षाक्षिचरणा नर्तका घोरदर्शनाः ।

पक्षिणो व्यसृजन्धोरं तत्पराभवलक्षणम् ।

[(L. 1) T₁ G₁ पादा (for पक्षा). D_{2.4} नर्दतो; M_{1.8} नर्तकाः. D_{n2} पक्षिणो मधुसूदन (for posterior half). — D_{n2} उत्सृजन्ति महाघोरं (for prior half).]

— ^c) K₁ एकद्वयः; K₄ B (B₂ om.) D_n D₅ D_{3.4.6.8-10} शिवा च; S पक्षिणो (M₃₋₅ जी); C_n d. 3 एका सृग् (as in text). K_{1.3} B₃ D₅ D_{3.4.6.7.9.10} C₃ वासते; T₁ मीशते; G₃ विशते (for वासते). D_{2.7} घोरा (for घोरं). — ^f) = 16^d, 20^d, 23^d, 24^d.

23 K₂ M₁ (hapl.) om. 23 (for K₂ cf. v.l. 21); D₉ om. (hapl.) 23-24. D₂ transp. 23 and 24. S (M₁ om.) reads 23 after 530*. — ^b) K₄ B D_n D₃ D_{1.6.8.10} G₄ रक्तपादा; D_{2.4} नीलपादा (for लम्ब). D_{2.4} भयंकराः (for भया). — ^d) = 16^d, 20^d, 22^f, 24^d.

24 D_{1.6.9} om. (hapl.) 24 (for D₉ cf. v.l. 23). D₂ transp. 23 and 24. — ^a) = 5, 33, 75°. G₂ ब्राह्मणान्प्रवरान् द्वेष्टि; G₃ प्रथमं ब्राह्मणं द्वे. — ^b) D_n D₅ D₁₀ T₁ गुरुं च. — ^c) K₂ S चैव (for चापि). — ^d) = 16^d, 20^d, 22^f, 23^d.

25 M₁ om. 25. — ^a) T₂ G₂ हि (for दिग्). — ^b) T₂ G_{2.5} तु (for च). — ^c) K₃ ताम्रं; T₂ G₂

C. 5. 4890
B. 5. 143. 28
K. 5. 143. 28

आमपात्रप्रतीकाशा पश्चिमा मधुसूदन ॥ २५
प्रदीप्ताश्च दिशः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
महद्भयं वेदयन्ति तस्मिन्नुत्पातलक्षणे ॥ २६
सहस्रपादं ग्रासादं स्वप्नान्ते स्म युधिष्ठिरः ।
अधिरोहन्मया दृष्टः सह भ्रातृभिरच्युत ॥ २७
श्वेतोष्णीपाश्च दृश्यन्ते सर्वे ते शुक्रवाससः ।
आसनानि च शुभ्राणि सर्वेषामुपलक्ष्ये ॥ २८
तव चापि मया कृष्ण स्वप्नान्ते रुधिराविला ।
आन्नेन पृथिवी दृष्टा परिक्षिप्ता जनार्दन ॥ २९
अस्थिसंचयमारूढश्चामितौजा युधिष्ठिरः ।
सुवर्णपात्र्यां संहृष्टो भुक्तवान्वृतपायसम् ॥ ३०
युधिष्ठिरो मया दृष्टो ग्रसमानो वसुंधराम् ।

अनु° (for आम°). Ca. d cite आमं. — After 25, S (except M₁) ins.:

530* उत्तरा शङ्खवर्णाभा दिशां वर्णा उदाहृताः ।

[M₁. 2 'वर्णां च (for 'वर्णाभा). T₂ M₁ दिशां वर्ण उदाहृतः; M₂ तत्पराभवलक्षणं.]

— After the above, S (M₄ om.) reads 23.

26 ^a) K₁. 2 D₈ G₈ 'लक्षणं; D_n D₈ D₈. 4. 6. 8. 10 'दर्शने. B₂ तत्पराभवलक्षणं (= 16^d, 20^d etc.).

27 ^b) B₈. 5 स्वप्नान्तेषु; D₈. 4 T₁ G₁. 4 'ते तु; D₈ 'ते च; T₂ G₁ 'ते स. — G₈ om. (? hapl.) 27^d-29°. — ^a) K₂ D_n D₈. 9 अच्युतः.

28 G₈ om. 28 (cf. v.l. 27). — ^b) B₈-5 D_n D₁ वै (for ते). D_n 1 सर्वे ते वै सुवाससः. — ^c) T₂ G₂. 5 तु (for च).

29 G₈ om. 29^{ab} (cf. v.l. 27). — ^a) B₈ D₈. 3 त्वं चा (B₈ वा) पि च (for तव चापि). D₈. 4 दृष्टः (for कृष्ण). — ^b) B₈ रुधिराविला; T₁ मदिराविला. — ^c) K₁ D_n D₂-4. 8. 10 T₂ G₂. 5 M Ca आन्नेन (as in text); T₁ G₁. 4 आं (T₁ अं) त्रैश्व; the rest अन्नेन. Ca d cites आन्नं. — ^d) B₈ 'क्षिप्ता (for 'क्षिप्ता).

30 ^a) M₁ (inf. lin.) हस्ति° (for अस्थि°). G₈ आसनं च समारूढः. — K₁ D₄ om. 30^{ad}. — ^c) K₅ M 'पात्रे. D₈ सुहृष्टो; D₉ संहृष्टो; G₄ संपूर्णो.

31 D₁ om. 31^a-32^b. — ^{ab}) K₅ ग्रसमानो मया दृष्टो धर्मराजो वसुंधरो. — D₈. 6 om. (hapl.) 31^{ad}. — ^d) D_n 1 G₈ स्वः; G₂ च (for स).

32 D₁ om. 32^{ab} (cf. v.l. 31). — ^a) B₈. 5 D_n 1 D₈. 4. 8. 10 उच्चः; T₁ उग्रः. — ^d) N (except K₁. 4. 5 D₂. 5;

त्वया दत्तामिमां व्यक्तं भोक्ष्यते स वसुंधराम् ॥ ३१
उच्चं पर्वतमारूढो भीमकर्मा वृकोदरः ।
गदापाणिर्नरव्याघ्रो वीक्षन्निव महीमिमाम् ॥ ३२
क्षपयिष्यति नः सर्वान्सुव्यक्तं महारणे ।
विदितं मे हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३३
पाण्डुरं गजमारूढो गाण्डीवी स धनंजयः ।
त्वया सार्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ३४
यूयं सर्वान्वधिष्यध्वं तत्र मे नास्ति संशयः ।
पार्थिवान्समरे कृष्ण दुर्योधनपुरोगमान् ॥ ३५
नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
शुद्धकेयूरकण्ठत्राः शुक्रमाल्याम्बरावृताः ॥ ३६
अधिरूढा नरव्याघ्रा नरवाहनमुत्तमम् ।

D₁ om.) अस्त° (for वीक्ष°). D₁ महातलं (for महीमिमाम्).

33 ^b) K₅ D₂-4 S (for G₈ see below) सुव्यक्तं स (D₈. 4 सु; G₈ न). D₈ जनार्दन (for महारणे). G₈ सुव्यक्तं सहस्रा रणे. — D₈ om. (hapl.) 33^{ad}. — ^c) K₁-8 D₈. 9 ते (for मे). S महाबाहो (for हृषी°). — ^d) = 5. 39. 7^d; 146. 16^d.

34 B₈ om. (hapl.) 34^{ad}. — ^a) S (except T₂) पाण्डुरं. — ^b) T₂ G₂. 5 गाण्डीवेन धनं. — ^c) D₈. 4 महाबाहो (for हृषी°); of. v.l. 33. — ^d) D₈ यतो धर्मस्ततो जयः (= 33^d).

35 D₈ om. (hapl.) 35^{ad}. — ^a) K₁-8. 5 B D_n D₈ D₁. 3. 7-10 सर्वे; G₈ सर्व (for सर्वान्). D₈. 4 हनि° (for वधि°). — ^b) K₅ D₈. 4 T₂ G (except G₈) M₂. 8. 5 अत्र (for तत्र). — ^c) K₅ समेतान्पार्थिवान्कृष्ण. — ^d) D₁ S 'वशाजुगान्.

36 ^c) B (except B₂) D₈. 4 T₁ C₈ शुद्धः (for शुद्धः). K₁-8 D₇. 9 'सोष्णीपाः; K₁ D_n D₈ 'कटकाः; K₅ 'कंठाश्च; B 'कवचाः (B₈ 'कंठश्रीः); D₈ D₈ 'कंठाभ्राः; D₂-4 'कंठांताः; D₁₀ 'कंठभ्राः; T G 'कर्णत्राः (G₈ 'हाराश्च); C₈ 'कंठभ्राः; C_n 'कंठत्राः (as in text). Ca. d cite कंठत्रं. — ^d) G₈ शुद्धः (for शुद्धः). K₅ 'माल्याम्बरान्विताः; M₈-5 'बरसजः.

37 T₂ G₂. 5 om. 37^{ab}. — ^a) T₁ G₁ M₂. 4 'व्याघ्र (for 'व्याघ्राः). — ^b) D₈. 4 हय°; Ca नर° (as in text). — ^c) D₈. 4 एत एव (for त्रय एते). B D_n D₈ D₈. 4. 6. 8. 10 मया दृष्टाः; T₂ G₂. 5 नरव्याघ्राः (for महामात्राः). — ^d) T G₂-4 M पाण्डुरच्छत्रं; G₈ पाण्डवाश्चित्रं.

38 ^b) K₄ B (except B₂) D (except D₂. 7. 9) एते

त्रय एते महामात्राः पाण्डुरच्छत्रवाससः ॥ ३७
 श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते त्रय एव जनार्दन ।
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तान्विजानीहि केशव ॥ ३८
 अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
 रक्तोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे माधव पार्थिवाः ॥ ३९
 उष्ट्रयुक्तं समारूढौ भीष्मद्रोणौ जनार्दन ।
 मया सार्धं महाबाहो धार्तराष्ट्रेण चाभिभो ॥ ४०
 अगस्त्यशास्तां च दिशं प्रयाताः स्म जनार्दन ।
 अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनम् ॥ ४१
 अहं चान्ये च राजानो यच्च तत्क्षत्रमण्डलम् ।
 गाण्डीवामिं प्रवेक्ष्याम इति मे नास्ति संशयः ॥ ४२
 कृष्ण उवाच ।
 उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य वसुंधरा ।
 तथा हि मे वचः कर्ण नोपैति हृदयं तव ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

सर्वेषां तात भूतानां विनाशे समुपस्थिते ।
 अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ४४
 कर्ण उवाच ।
 अग्नि त्वा कृष्ण पश्याम जीवन्तोऽस्मान्महारणात् ।
 समुत्तीर्णा महाबाहो वीरक्षयविनाशनात् ॥ ४५
 अथ वा संगमः कृष्ण स्वर्गे नो भविता ध्रुवम् ।
 तत्रेदानीं समेक्ष्यामः पुनः सार्धं त्वयानव ॥ ४६
 संजय उवाच ।
 इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य च पीडितम् ।
 विसर्जितः केशवेन रथोपस्थादवातरत् ॥ ४७
 ततः स्वरथमास्थाय जाम्बूनदविभूषितम् ।
 सहास्माभिर्निवृत्ते राधेयो दीनमानसः ॥ ४८
 ततः शीघ्रतरं प्रायात्केशवः सहसात्यकिः ।
 पुनरुच्चारयन्वाणीं याहि याहीति सारथिम् ॥ ४९

C. 5. 4884
B. 5. 143. 52
K. 5. 143. 52

(for एव). D₁ महारथाः (for जना^०). T₂ G₁. 2. 5 सर्वे
 माधव पाण्डवाः. — °) = 19^a, 20^a. K₃. 4 B Dn₂ Ds
 D₁. 6. 3 राष्ट्रेषु — °) D₃. 4 S माधव (for केशव).
 39 °) D₁₀ कृपाचार्यः (for कृपश्चैव). — °) S कौरवाः
 (for पार्थि^०).

40 °) M₃-5 उष्ट्रैर् (for उष्ट्र-). K₃ यानं समा^०; K₄
 B Dn Ds D₂-4. 6. 10 प्रयुक्तमा^०; D₁ युयं समा^०; G₄
 युक्ताः समा^० (for युक्तं समा^०). Ca cites उष्ट्रप्रयुक्तं.
 — °) K₃ B₃. 4 Dn D₃. 8 महारथौ; Ds D₁₀ महारथं (for
 जनार्दन). — K₄ om. 40^{ad}. — °) K₃ B Dn Ds
 D₁. 2. 6. 9. 10 Ca वा विभो; D₃. 4 वै विभो; T₂ चाभिभो;
 G₂ तावुभौ.

41 °) K₁ D₉ शांतां; S कांतां (for शास्तां). K₃
 अगस्त्याचरितामाशां; Ds अगस्त्याश्रममाशां च. — °) K₃
 Ds. 4 प्रयातौ; Dn₂ D₃-10 M प्रयाता. B₂ D₇-10 स्मो;
 Ds. 4 तौ; T₁ च (for स्म). — D₂ om. from स्म
 up to संशयः (in 42^d); K₄ om. 41^{ad}. — °) Ds
 मधुसूदन (for यम^०).

42 D₂ om. 42 (cf. v.l. 41). — °) Dn वा ये;
 M₃-5 अन्ये (for चान्ये). — °) Ds. 4. 10 यच्चैतत्; S यच्चैदं
 (G₃ यत्रेदं; G₄ यच्छेदं) (for यच्च तत्). G₄ क्षत्रियं बलं
 (for क्षत्र^०). — °) Some MSS. गांजीवा^० or गांडिवा^०.

K₃ D₃ प्रवेक्ष्यामः; T₂ G₂ क्ष्यामि; M₁. 2 °क्ष्यंति.

43 K₁-3 D₁. 7. 9 वासुदेवः; K₄ D₂-4 T₂ G₂. 3. 5
 श्रीभगवान् (for कृष्णः). — °) K₄ B Dn Ds D₁. 6. 8. 10
 M₂ यथा (for तथा). K₂ D₃ G₂ [अ]पि (for हि).
 — °) K (except K₄) B₁. 2. 4 Ds D₁. 6-10 Cs नावैति;
 Dn₂ G₃ Cn नापैति (for नोपैति).

44 °) N (except B₃) प्रस्यु^० (for समु^०).

45 °) N (except D₃) रथो. K D₁. 2. 7. 9 तात (for
 कृष्ण). K₁-3. 5 D₁. 2. 7. 9 पश्येम; K₄ B₃ Dn₁ D₃. 8. 10
 पश्यामः; Ds. 4 पश्येयं; S पश्यामि. — °) Ds. 4 S जीवन्न-
 (T₂ G₂ स्त)स्मात्. Ds. 4 हवात् (for रणात्). — °) Ds
 समुदीर्णान्; D₂ तीर्णान्; S तीर्णो (M₁ inf. lin. °र्ण).
 — °) K₃-5 B Dn Ds D₁. 3. 4. 6. 8-10 वीरक्षत्रं; D₁
 वरवीर^०; S वीरक्षयमहाह्वात् (T₁ G₁. 4 °र्णवात्). Ca. d cite
 वीरक्षयः.

46 °) D₇. 10 S (except G₃-5) नौ (for नो). — °)
 T. G (except G₃) तत्र वासं. K₂ D₃. 4 समेक्ष्यावः; S
 समे (G₄ गमि)प्यामि.

47 K₄. 5 B₄. 5 D₂-4. 6 T₂ G₂. 5 om. the ref. T₁ G₁. 4
 M₁ वैशं (for संजय उ^०). — °) T G₁. 4. 5 पीड्य तं;
 M₂-5 पीडितः; Ca. d पीडितं (as in text). M₁ (sup.
 lin.) परिष्वज्याभिवाद्य च.

C. 5. 4885
B. 5. 144. 1
K. 5. 144. 1

वैशंपायन उवाच ।

असिद्धानुनये कृष्णे कुरुभ्यः पाण्डवान्गते ।
अभिगम्य पृथां क्षत्ता शनैः शोचन्निवाब्रवीत् ॥ १
जानासि मे जीवपुत्रे भावं नित्यमनुग्रहे ।
क्रोशतो न च गृहीते वचनं मे सुयोधनः ॥ २
उपपन्नो ह्यसौ राजा चेदिपाञ्चालकेक्यैः ।
भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयमैरपि ॥ ३
उपप्लव्ये निविष्टोऽपि धर्ममेव युधिष्ठिरः ।
काङ्क्षते ज्ञातिसौहार्दाद्बलवान्दुर्बलो यथा ॥ ४

48 Before 48, Ks Ds.4 ins. संजय उ°. — ^a) M1 (inf. lin.). 2 पुनः (for ततः). Gs M1 (inf. lin.). 2 स्त्रे (for स्त्र). — ^o) T G M1 महात्मा वै; M2 स महात्मा; Ms-5 महामना (Ms inf. lin. महात्माभि-) (for सहा-
साभिर्).

49 ^o) Ks Ds.4 S (except Gs) सुहृद् (for पुनर्).
— ^a) M4 सात्विकं (for सारथिम्).

Colophon, Ds missing. — Sub-parvan: K B Dn Ds Ds.6-8.10 कर्णोपनिषद् (Ks कर्णोपवाद; K4 कर्णपरि-
वाद), to which all (except Bs) add समाप्त; T1 G1.4 भगवत्प्रतिपत्तिः, to which G1.4 add कर्णो (G4 'र्ण) कर्णः;
M1.2.4 भगवद्वाचन, followed by कर्णोपजाप (M1.2 add
समाप्त). Ds.4 Gs Ms.5 (all om. the sub-parvan
name) mention only कर्णोपजाप, to which Ds.4 add
समाप्त. — Adhy. name: G1.4 कर्णप्रत्याख्यानं; M निमित्त-
कथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds
33 (= 133); D7 T2 M1-3.5 144; T1 G2.4.5 145; G2
146; Gs 142; Ms 134 (inf. lin 144). — S'loka no.:
Ks 50; Dn 51.

142

1 ^b) Ms-5 निवृत्ते (for कुरुभ्यः). — ^o) Ks अधिगम्य;
Ds अभिगत्य; Ds समागम्य (for अभिगत्य).

2 ^a) B Dn Ds1 Ds.10 पुत्रि; Ds2 Ds पुत्री (for
पुत्रे). — ^b) Ds corrupt. N Gs.4 अधिग्रहे (for
अनुग्रहे). — ^o) T2 Gs.5 क्रोधि (Gs 'ध) तो (for क्रोशतो).
K1.2 न तु; Ks S च न (by transp.); D2 नाव; Ds.4
मे न. Gs गृह्णाति. — ^a) Ds.4 स (for मे).

राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोवृद्धो न शाम्यति ।

मत्तः पुत्रमदेनैव विधर्मे पथि वर्तते ॥ ५

जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुःशासनस्य च ।

सौबलस्य च दुर्बुद्ध्या मिथोभेदः प्रवर्तते ॥ ६

अधर्मेण हि धर्मिष्ठं हृतं वै राज्यमीदृशम् ।

येषां तेषामयं धर्मः सानुबन्धो भविष्यति ॥ ७

ह्रियमाणे बलाद्धर्मे कुरुभिः को न संज्वरेत् ।

असाम्ना केशवे याते समुद्योक्ष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ८

ततः कुरुणामनयो भविता वीरनाशनः ।

3 ^a) Ds [S] प्यसौ (for ह्यसौ). — ^b) Some MSS.
spell कैक्यैः. — ^a) Ds.4 युधामन्यु° (for युयुधान°).

4 ^a) S (mostly) उपप्लव्ये. Ds.4 वै (for Sपि).
— ^b) S धर्मराजो (for 'मेव). — ^o) K1-8 D7.9
भ्रातृसौहार्दाद्; Ds.4 योतिसौ°; S ज्ञातिभिः संधि. — ^a)
Ds सुहृदो; Ms-5 दुर्बली (for दुर्बलो).

5 ^o) K1-8 B4 Ds D2.7 एव; K4.5 इह; Gs एव (for
एव). M मत्तो मदेनैव पथि. — ^a) K D1.2.9 धर्म्ये
(Ks-5 Ds 'मे) पथि निरामये; T1 G1.8 पथि धर्मे (G1
'र्म्ये) न तिष्ठति; T2 Gs.5 न (Gs अ-) धर्ममधितिष्ठति; G4
बुद्धिधर्मे न तिष्ठति; M स धर्म्ये (M1.2 'मे) नाधि (M1.2 'व-;
M1 inf. lin. 'ति) तिष्ठति. Ca. d cito निरामयः (of. K
D1.2.9 above).

6 ^o) Ds.4 हि; T2 G2 M2.8.5 सु (for च). Ds
सौबलस्य दुर्बुद्ध्या. — ^a) K1-8.5 प्रवर्तते (Ks 'ति);
B Dn Ds Ds.5.8-10 प्रवर्तते; Ds.4 प्रवर्तते.

7 ^a) B2 एव; T1 G1.4 च (for हि). K B4 Dn Ds
Ds-4.8.10 धर्मिष्ठे; Ca. d धर्मिष्ठ. — ^b) K4 B (except
Bs) D (except D1.7.9) कृतं; Ca. d हृतं (as in text).
K (except K4) D7.9 Ca. d नः (for वै). S हि (or ह्री-
यते (for हृतं वै). K4 B1.8.4 D (except Ds D7.9)
कार्यं; Ca. d राज्यं (as in text). — ^o) K4 यश्च; Cs येषां
(as in text). Gs अधर्मश्च (for अयं धर्मः). — ^a) Ms.4
(inf. lin. as in text). 5 नशि° (for भवि°).

8 ^a) Ks B Dn Ds Ds क्रिय°; Dn1 Ds2 Ds.9 T G1.2
M2 ह्रीय°; G4 श्रूय° (for ह्रिय°). D1 तु वा (for बलाद्).
Ds राज्ये (for धर्मे). — ^b) Ds.4 S रिपुभिः (for कुरुभिः).
Ks Ds Ms.5 को नु. — ^a) Ks सम्ययोक्ष्यन्ति; K4 Ds-4
समुद्योक्ष्यन्ति; S 'देव्यन्ति.

चिन्तयन्न लभे निद्रामहःसु च निशासु च ॥ ९
 श्रुत्वा तु कुन्ती तद्वाक्यमर्थकामेन भाषितम् ।
 अनिष्टनन्ती दुःखार्ता मनसा विममर्श ह ॥ १०
 धिगस्त्वर्थं यत्कृतेऽयं महाज्ञातिवधे क्षयः ।
 वत्स्यते सुहृदां ह्येषां युद्धेऽस्मिन्वै पराभवः ॥ ११
 पाण्डवाश्चेदिपाञ्चाला यादवाश्च समागताः ।
 भारतैर्यदि योत्स्यन्ति किं नु दुःखमतः परम् ॥ १२
 पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथा युद्धे पराभवम् ।
 अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षये जयः ॥ १३
 पितामहः शांतनव आचार्यश्च युधां पतिः ।
 कर्णश्च धार्तराष्ट्रार्थं वर्धयन्ति भयं मम ॥ १४
 नाचार्यः कामवाञ्छिष्यैर्द्रोणो युध्येत जातुचित् ।
 पाण्डवेषु कथं हार्दं कुर्यान्न च पितामहः ॥ १५

अयं त्वेको वृथाद्यष्टिर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
 मोहानुवर्ती सततं पापो द्वेष्टि च पाण्डवान् ॥ १६
 महत्यनर्थे निर्वन्धी बलवांश्च विशेषतः ।
 कर्णः सदा पाण्डवानां तन्मे दहति सांप्रतम् ॥ १७
 आशंसे त्वद्य कर्णस्य मनोऽहं पाण्डवान्प्रति ।
 प्रसादयितुमासाद्य दर्शयन्ती यथातथम् ॥ १८
 तोषितो भगवान्यत्र दुर्वासा मे वरं ददौ ।
 आह्वानं देवसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवैश्वमनि ॥ १९
 साहमन्तःपुरे राज्ञः कुन्तिभोजपुरस्कृता ।
 चिन्तयन्ती बहुविधं हृदयेन विदूयता ॥ २०
 बलाबलं च मन्त्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्बलम् ।
 स्त्रीभावाद्बालभावाच्च चिन्तयन्ती पुनः पुनः ॥ २१
 धात्र्या विश्रब्धया गुप्ता सखीजनवृता तदा ।

C. 5. 4908
B. 5. 144. 22
K. 5. 144. 22

9 ^b) Ds.4 भविष्यति सुदारुणः. — ^a) Ds.4 अहं शोचन्नशासु च.

10 Before 10, K1.2 D1.9 ins. वैशं उं. — ^a) K1 कुन्ती तु (by transp.); K2 Ds कुन्ती च. — ^c) K1.2 सुनिश्चसन्ती; Ks सुनिष्टनन्ती; K4.5 B1-4 Dn Ds D1-4.6.8 सा निश्चसन्ती; Bs D7 सा निष्टनन्ती; Ds सुनिश्चनन्ती; D10 विनिश्चसन्ती; Gs निष्टनन्ती तु; Gs विनिष्टनन्ती (for अनिष्टनन्ती). — ^d) T2 G2 च; M1.2 [अ]भि- (for वि). Many N MSS. ममर्ष. K4 Ds.4 तत्; T2 G2 सा (for ह).

11 ^a) Ds.4 वै; Ds स (for स्यं). — ^b) Ds D10 (m as in text) मया; Ds महा- (for महात्). K4 ज्ञातिक्षयः कृतः; Ks वधः क्षयः; B Dn Ds D2-4.6.8.10 वधः कृतः; D1 वधोद्यमः; D7 वधो वृथा. S सुमहान् ज्ञातिसंक्षयः. — ^c) S वर्तते; Ca. d वत्स्यते (as in text). K4 चैषां; B Dn Ds Ds.8.10 चैव; D1 तेषां; T1 G1.4 येषां (for ह्येषां). D2 चर्धयते सुहृदो ह्येषां; D3.4 प्रवर्तते चिरं ह्येषां; D7 धिग्राज्यं धिक्कृतसुखं. — ^d) K (except K4) D1-4.7.9 विषमा ह्यर्थः (D7 माश्रार्थं) संपदः.

12 ^a) A few MSS. पंचालाः. — ^c) K4 B D (except D1.3.4.7.9) सह (for यदि). K1.2.5 Ds1 Ds.9 योत्स्यते; Ks Bs योक्षयति.

13 ^a) Bs Dn Ds D10 T2 G2.5 Ms-5 Cs पश्य; Gs.4 पश्येद्; Cn पश्ये (as in text). — ^b) Ds यथा; T2 G2.4 तदा (for तथा). — ^c) Gs-5 अथ तस्य (for अधनस्य). Gs मृतिः; Ms.4 (inf. lin. as in text); s मृति (for मृतं).

— ^d) Ds.4 M1 तु (for हि). K1 वधे; B D (except D1.2.7.9) G1.4 क्षयो; Gs क्षयात् (for क्षये). G2 सहजः क्षत्रियक्षयः. — After 13, B Dn Ds Ds-8.10 ins.:

531* इति मे चिन्तयन्त्या वै हृदि दुःखं प्रवर्तते ।

14 ^c) K1.2 Ds.4.7.9 दृष्ट (D7 धार्तराष्ट्रश्च; Ks M1.2 धार्तराष्ट्रश्च (Ks दृष्ट) राष्ट्रार्थं; D10 G1 धार्तराष्ट्राश्च.

15 ^a) T2 Gs Ms-5 om. न. K1.2 D1.3.4 T G (except Gs) शिष्ये (for शिष्यैः). — ^b) Ks Gs Ms-5 जातु चेत्; Ks जातु वै. — ^d) Ds न च कुर्यात् (by transp.).

16 ^a) K1-3 D1.9 अथ चै (D1 त्वे) को (for अयं त्वेको). — ^b) D2 राष्ट्रश्च दुर्मतेः. — ^c) Ks T2 पापाद्; G2 पापान्; Gs स हि; Gs मोहाद् (for पापो). T2 G2 बांधवान् (T2 पाण्डवान् also as in text).

17 ^a) K4 तन्मां; D1 स वै; T2 G2 तस्मिन् (for तन्मे). B Dn Ds Gs.8.10 संप्रति (for सांप्रतम्).

18 ^a) S (except G4 M1) त्वस्य (for त्वद्य). — ^d) Ds-8 G2 तथा (for -तथम्).

19 ^a) Bs पूर्वं (for यत्र). — ^c) B2.4.5 Dn Ds D1.6.8.10 मंत्रं; D2 देव (for देव). — ^d) K Bs-5 Dn Ds2 D1.2.0-9 Gs.4 वसन्त्या.

20 ^b) Bs Ds2 Ds.8 Gs Ms कुन्ती (for कुन्ति). K1 Ds.10 कुन्तिभोजस्य सस्कृता (D10 संयता); Ks कुन्ती-भोजेन सस्कृता.

21 ^b) Ds.4 वचो बलं (for च वाग्बलम्).

22 ^a) M1 दास्या (for धात्र्या). Gs विश्रब्धया; some

C. 5. 4907
B. 5. 144. 23
K. 5. 144. 22

दोषं परिहरन्ती च पितृशारित्ररक्षिणी ॥ २२
कथं नु सुकृतं मे स्यान्नापराधवती कथम् ।
भवेयमिति संचिन्त्य ब्राह्मणं तं नमस्य च ॥ २३
कौतूहलात् तं लब्ध्वा बालिश्यादाचरं तदा ।
कन्या सती देवमर्कमासादयमहं ततः ॥ २४
योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत्परिवर्तितः ।
कसान्न कुर्याद्वचनं पश्यं आतृहितं तथा ॥ २५
इति कुन्ती विनिश्चित्य कार्यं निश्चितमुत्तमम् ।
कार्यार्थमभिनिर्णय ययौ भागीरथीं प्रति ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

आत्मजस्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यसङ्गिनः ।
गङ्गातीरे पृथाशृण्वदुपाध्ययननिश्चनम् ॥ २७
प्राञ्जुस्योर्ध्वबाहोः सा पर्यतिष्ठत पृष्ठतः ।
जप्यावसानं कार्यार्थं प्रतीक्षन्ती तपस्विनी ॥ २८
अतिष्ठत्सूर्यतापार्ता कर्णस्योत्तरवाससि ।
कौरव्यपत्नी वाष्णेयी पद्ममालेव शुष्यती ॥ २९
आ पृष्ठतापाज्जप्त्वा स परिवृत्य यतव्रतः ।
दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठदभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
यथान्यायं महातेजा मानी धर्मभृतां वरः ॥ ३०

N MSS. विचित्रधया. — ⁶) D1 सदा; T G2 तथा (for तदा). — ⁷) S (except G4) दोषान् (for दोषं). — ⁸) B Dn Ds2 D2-4.6.8 G6 चारित्र्य- (for चारित्र्य-), K1 Ds2 D7.9 G1 M3-5 -रक्षणी; K8 -रक्षणा; K4 -रक्षणं; D1 G4 -रक्षणे (for -रक्षिणी).

24 ^a) K1.2 कुतूहलात्; Ds.4 कौतूहलं. K1.2.4 D1.9 च (for तु). Ds.4 T2 G2 तत् (for तं). — ^b) K1.2 Ds च वरं; K4 B2 Ds D1.8.4.7.10 अचरं; K5 अवरं (for आचरं). — ^c) = 1. 104. 8°. T2 तमादित्यम् (for देवमर्कम्). — ^d) K5 आससादाहमंतरा; S आसाद्याहं पितुर्गृहे.

25 ^a) S (except G4) सो (for यो). D7 जातः सुतः परित्यक्तः — ^b) D7 सोन्धेन (for पुत्रवत्). K D1.9 परिवर्धितः; B Dn Ds Ds.4.6-8.10 रक्षितः; G1.4.5 कीर्तितः. Cs.np कामं च परिवासितः. — ^c) S मतिमान् (for वचनं). — ^d) K5 B1.4 S (except G5) पश्यन्; Ds.4 यथा (for पश्यं). S वचः (for तथा).

26 Before 26, K1.2 Ds ins. वैशं उ". — ^b) K4 B Dn Ds Ds-8.10 कार्यनिश्चयमुत्तमं (Ds2 कार्यं नियममु°); Ds.4 मनसा मतमु°. — ^c) K1-3.5 D7.9 अभिसंचित्य; K4 B Dn Ds Ds.6.8.10 निश्चित्य; D1 इति निश्चित्य; Ds.4 अनुसंचित्य. Gs.4 अभिनिर्णयं. — ^d) K2 गता (for ययौ).

27 ^b) K4 धर्मभीरुणः; K5 D1.2 S धर्मसंज्ञिनः (Gs सेविनः); Ds सत्यसादिनः; Ds.4 धर्मसंज्ञिनः; D10 संस्वादिनः; Ca as in text. — After 27^{ab}, K4 ins.:

532* गङ्गातीरे पृथापश्यदुपस्थानगतं घृणम् ।

— ^a) K4 तीर्थे; S कृते (for तीरे). B1.2.4 तदा (for पृथा). B Dn Ds Ds-8.10 अश्रौषीत्; Ds-4 S अपश्यत्

(for अशृण्वत्). — ^d) K4 B8 Dn1 D2-4.6-8.10 वेदाध्ययननिश्चनं; B1.2.4 पृथाध्ययननि°; B5 Dn2 Ds Cs तदा (B6 Ca द°) अध्ययननि°; T1 G1.8.5 जपस्थानमनुत्तमं; T2 G2 जीवस्थानमनुत्तमं; G4 M जपा (G4 M4 प°) ध्यायिन- (M1 ध्ययन-; M4 inf. lin. ध्यायित) मुत्तमं. Cd oites उपाध्ययनं (as in text).

28 ^a) Ds Ds च; Ds.4 तु (for सा). — ^b) Ds सार्थोत्तिष्ठति; Gs पर्योत्तिष्ठत. Ds.4 पृष्ठे सा पर्योत्तिष्ठत. — ^c) K4 B2 Ds D1.2.9.10 S जप्या (G2 तस्या) वसाने; Ds अथावसानं.

29 ^a) T1 उत्तिष्ठत्; T2 G2 आतिष्ठत्. — ^b) S उत्तर- (T1 G1.4 अंतरः; M1.2 उत्तर) वासिनी (M1 [inf. lin.].2 कांक्षिणी); Ca. d.8 उत्तरवाससि (as in text).

30 ^a) S (except G8) [अ]सौ (for स). — ^b) B6 परिवृत्योत्सयनदृपः. — ^c) K1.2 G4 यथान्यायं. — After 30, K B2 Dn1 Ds.7-9 ins.:

533* उत्सयनग्रणतः प्राह कुन्तीं वैकर्तनो घृणः ।

[Ds विणयन्; Cn उत्सायन् (as above).]

Colophon om. in Ds. Ds missing. — Sub-parvan: K1-8 D1.8.10 कर्णकुन्तीसमागमः; K4.5 B1.2.4 Dn Ds Ds.4.8 Gs कुन्तीकर्ण (K4 Ds.4 पुत्र) समागमः; Bs.5 कुन्तीकर्णसंवादः; D7.9 M3-5 कुन्तीसमागमः; T1 G1 भगवत्प्र- तियान and कुन्तीकर्ण (G1 कर्णकुन्ती) संवादः; G4 भगवद्धान and कर्णकुन्तीसंवादः; M1.2 भगवद्धान and कुन्तीसमागम. — Adhy. name: M कर्णदर्शनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 34 (=134); D7 T2 M 145 (M4 144); T1 Gs.4.5 146; G1 147; Gs 143. — S'loka no.: K5 Dn1 31; Dn2 30.

१४३

कर्ण उवाच ।

राधेयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिवादये ।
प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १

कुन्त्युवाच ।

कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता ।
नासि सूतकुले जातः कर्ण तद्विद्वि मे वचः ॥ २
कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः ।
कुन्तिभोजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक ॥ ३
प्रकाशकर्मा तपनो योऽयं देवो विरोचनः ।
अजीजनत्त्वां मय्येष कर्ण शस्त्रभृतां वरम् ॥ ४
कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भः श्रिया वृतः ।
जातस्त्वमसि दुर्धर्ष मया पुत्र पितुर्गृहे ॥ ५
स त्वं भ्रातृनसंबुद्धा मोहाद्यदुपसेवसे ।

धार्तराष्ट्रान्न तद्युक्तं त्वयि पुत्र विशेषतः ॥ ६
एतद्धर्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये ।
यत्तुष्यन्त्यस्य पितरो माता चाप्येकदर्शिनी ॥ ७
अर्जुनेनार्जितां पूर्वं हतां लोभादसाधुभिः ।
आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुङ्क्ष्व यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ ८
अद्य पश्यन्तु कुरवः कर्णार्जुनसमागमम् ।
सौभ्रात्रेण तदालक्ष्य संनमन्तामसाधवः ॥ ९
कर्णार्जुनौ वै भवतां यथा रामजनार्दनौ ।
असाध्यं किं नु लोके स्याद्युवयोः सहितात्मनोः ॥ १०
कर्ण शोभिष्यसे नूनं पञ्चभिर्भ्रातृभिर्वृतः ।
वेदैः परिवृतो ब्रह्मा यथा वेदाङ्गपञ्चमैः ॥ ११
उपपन्नो गुणैः श्रेष्ठो ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बन्धुषु ।
सूतपुत्रेति मा शब्दः पार्थस्त्वमसि वीर्यवान् ॥ १२

C. 5. 4628
B. 5. 145. 12
K. 5. 145. 12

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

143

1 ^a) S (except G₃) राधेयनामा (for राधेयोऽहम्).
D_{8.9} G₃ आधिरथः; T G_{1.2.4.5} अतिरथः (for आधिरथः).

2 In D₂, the portion of the text from here
up to 5. 160. 27. is lost on a missing folio. — ^b)
K₄ B₂ D₈ D_{2-4.10} अधिरथः; T G अतिरथः (for
अधिरथः). — ^c) K₅ D₂ नापि (for नासि). — ^d) K₄
D_{2.4} [ए]तद् (for तद्).

3 D₂ missing (cf. v.l. 2). — ^a) D₈ तात (for
जातः). — ^c) N (except D₈; D₂ missing) कुन्तिराजस्य.

4 D₂ missing (cf. v.l. 2). — 4^a = 1. 104. 10^a.
— ^c) K₈ D₈ M_{4.5} स्वा (for स्वां). K₄ अप्येव; D₈
मय्येव (for मय्येष). — ^d) K₈ D_{7.9} कर्ण. K_{4.5} B₅ D₈
S वर (for वरम्).

5 D₂ missing (cf. v.l. 2). — ^a) K₄ G₄ कवची.
— ^b) D₂ M (except M₁) देवगर्भः. B_{3.4} G₆ कृतः;
T₂ G₂ [अ]निवृतः (for वृतः). — ^c) D₂ पार्थस्य (for
जातस्य). G₁ अपि (for असि). — ^d) K₅ मम; S मयि
(for मया). T₂ G₂ जातः (for पुत्र).

6 D₂ missing (cf. v.l. 2). — ^a) T₂ G₂ स्वयं
(for स त्वं). K₈₋₆ B D (except D_{8.10}; D₂ missing)

65

T G (except G₃) बुध्य (for बुद्धा). — ^b) T G₂ अद्यो
(for यद्). — ^c) T₂ G₂ M₂ राष्ट्रं न. — In B₂,
the portion of the text from 6^a up to the end
of adhy. 144 is lost on a missing folio. — ^d) K₆
तव (for त्वयि).

7 B₂ D₂ missing (cf. v.l. 6, 2). — ^a) G₃ M₃
एवं (for एतद्). D_{3.4} कर्म (for धर्म). — ^b) T₂ G_{2.5}
ब्रह्म (for धर्म). — ^c) D_{3.4} पितरो यत्र भुष्यति. — ^d)
S (except G_{1.2}) चा (for च). T₂ G₂ प्रियदर्शिनी;
D₈ G₃ एकदर्शिनी; G₄ as in text. K₅ मा करोत्येकदर्शिनी.

8 B₂ D₂ missing (cf. v.l. 6, 2). — ^a) K₅ D_{3.4}
S भ्रातृभिर्विजितां पूर्वं. — ^b) K (except K₄) दंभाद्
(for लोभाद्). D₈ असाधुना (for भिः). D_{3.4} S
भीमार्जुनयमादिभिः.

9 B₂ D₂ missing (cf. v.l. 6, 2). — ^a) B_{4.5} D₁
G_{8.4} पश्यति. — ^c) K₄ सौहार्देन (for सौभ्रात्रेण). K₄ B
(B₂ missing) D₂ D₈ D_{3.8.10} समां; D₁ तथा;
D₇ सहा (for तदा). D_{3.4} सौहार्देमेव संलक्ष्य; S सौभ्रात्र-
मेतदा. — ^d) K₅ अरातयः (for असाधवः).

10 B₂ D₂ missing (cf. v.l. 6, 2). — ^a) B D₂
D_{2-4.7} G₅ M₄ भवेतां (for भवतां). — ^b) K₅ तथा (for

[513]

C. 5. 4829
B. 5. 146. 1
K. 5. 146. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततः सूर्याभिश्चरितां कर्णः शुश्राव भारतीम् ।
दुरत्ययां प्रणयिनीं पितृवद्भास्करेरिताम् ॥ १
सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्ण मातृवचः कुरु ।
श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्र सर्वमाचरतस्तथा ॥ २
एवमुक्तस्य मात्रा च स्वयं पित्रा च भानुना ।
चचाल नैव कर्णस्य मतिः सत्यधृतेस्तदा ॥ ३

यथा). — °) K₂ D₈ किं तु; D_{8.4} न तु; D₈ किं हि (for किं तु). S असह्यं किल (T₁ G₁ किं तु) लोकेस्मिन्. — °) S उभयोः (for युवयोः). B_{1.8.8} Dn₁ D₈ D_{1.8.8.10} M₂ संहितात्मनोः.

11 B₂ Dn₂ missing (cf. v.l. 6, 2). — °) T₁ G_{1.4} पांडवैः (for पञ्चभिः). T₁ G₁ पञ्चभिर् (for भ्रातृभिर्). D_{8.4} G₅ सह (for वृत्तः). — °) N (except D₈ D₈; B₂ Dn₂ missing) T₁ G₅ देवैः (for वेदैः). G₄ परीवृतो भवेद्ब्रह्मा. — °) N (B₂ Dn₂ missing) वेद्यामिव (K₁ यथा वेद्यां) महाध्वरे.

12 B₂ Dn₂ missing (cf. v.l. 6, 2). — °) K_{1.2} D_{1.2.9} T₁ G₁ श्रेष्ठैः; K₄ श्रेष्ठैः; B (B₂ missing) Dn₁ D₈ D_{8.4.6-8.10} सर्वैः; G_{2.4.8} श्रेष्ठ (for श्रेष्ठः). — °) K_{1.2.5} D₁ T₂ G₅ श्रेष्ठः (for ज्येष्ठः). B₈ श्रेष्ठश्च; D₁ T₂ G₅ ज्येष्ठेषु (for श्रेष्ठेषु). — °) K (except K₄) D₈₁ D_{1.7.8} Cd शब्दं; Ca शब्दः (as in text). — °) S कर्ण क्षत्रिय ईदृशः (M_{1.2} °शे).

Colophon. B₂ Dn₂ D₈ missing. — Sub-parvan: K₁ D_{1.9} कुन्तीसमागम; K₂₋₄ D_{1.8} कर्णकुन्तीसमागम; K₅ B_{1.8-8} Dn₁ D₈ D_{2-4.6.10} G₆ कुन्तीकर्णसमागम (B₈ °कर्णसंवाद); T₁ G₁ भगवत्प्रतिपान; G₁ भगवद्यान; M_{1.2} भगवद्यान and कुन्तीसमागम. — Adhy. name: T₁ कर्ण प्रति कुन्तीवाक्यं; G_{1.4} मातृकर्णसंवादनं (G₄ °वादः); M_{1.2} मातृवचनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₈ 35 (=135); D₁ T₂ M 146 (M₄ 145); T₁ G_{2.4.6} 147; G₁ 148; G₈ 144. — S'loka no.: K₅ Dn₁ 12.

144

This adhy. is missing in B₂ Dn₂ (cf. v.l. 5. 148. 6, 2). The MSS. are mostly ignored here.

कर्ण उवाच ।

न ते न श्रद्धे वाक्यं क्षत्रिये भाषितं त्वया ।
धर्मद्वारं ममैतत्स्यान्नियोगकरणं तव ॥ ४
अकरोन्मयि यत्पापं भवती सुमहात्ययम् ।
अवकीर्णोऽस्मि ते तेन तद्यशःकीर्तिनाशनम् ॥ ५
अहं च क्षत्रियो जातो न प्राप्तः क्षत्रसत्क्रियाम् ।
त्वत्कृते किं नु पापीयः शत्रुः कुर्यान्ममाहितम् ॥ ६

1 °) K₁ G₁₋₄ निःसरंती; K₈ (sup. lin.). 5 निःसरितां; K₄ D_{8.4} उच्चरितां; D₈₂ D₈ T₂ G₅ M निश्चरंती; Ca. d निश्चरितां (as in text). — °) T₁ G_{1.4} प्रार्थयंती; M प्रथयंती; Ca प्रणयिनीं (as in text). — °) Dn₁ भास्करो-दितां; S गौरवेरितां (T₁ °वोदितां).

2 Before 2, K₄ D_{8.4} ins. सूर्य उ°. — °) M_{1.2} सम्यग् (for सत्यम्). — °) K₅ S शृणु (for कुरु). — °) G_{8.8} तदा (for तथा).

3 Before 3, N (except K₅; B₂ Dn₂ missing) ins. वैशं उ° (resp. वैशं). — °) K₁ (before corr.). 2.5 D₈₂ D_{8.4.7} उक्तस्तु; G₁ उक्तश्च; 2.4 उक्तः स (for उक्तस्य). K B₁ D_{1.7} तु (K₈ वै) (for च). D₈ एवमुक्तस्तया मात्रा. — °) D_{8.4} भारत (for भानुना). — °) K₂ D_{8.4} न च (for नैव). — °) K_{1.2} D₈ 8 (except M_{1.2}) मनः (for मतिः). B₈ °धृतिस् (for °धृतेस्). K_{1.2} B₈ तथा; D₈ नृप (for तदा).

4 D₈ G₂ M₈₋₈ om. the ref. — °) K_{1.2} B₈ D_{1.9} चैवं; K₈ वै तत्; K_{4.6} B_{1.8.4} Dn₁ D₈ D_{2-4.6-8.10} चैतत् (for ते न). — °) K₅ न मे तत् (for ममैतत्). — °) D_{1.8} तथा (for तव).

5 °) K_{1.2.5} D₈ तत्पूर्व; K₈ D_{8.4.7} तत्पापं (for यत्पापं). G₂ चरती (for भवती). D_{8.4} सुमहत्तदा; S सुमहानयं; Ca. 8 °हात्ययम् (as in text). D₁ अकरोन्नवती पापं मयि यत्सुमहा. — °) K₅ B_{1.8.4} Dn₁ D₈ D₈₋₁₀ T₁ Ca अपा°; B₈ अवा° (for अव°). K₄ D_{8.4} वै तेन; B (B₂ missing) Dn₁ D₈ D₈₋₁₀ यन्मातः (for ते तेन). — °) K (except K₄) D_{1.2} त्वद्यशःकीर्तिनाशनं (K_{1.2} °शिना); D_{8.4} तच्च ते कीर्ति°.

6 °) N (except K₄ D_{8.4}; B₂ Dn₂ missing) चेत् (for च). — °) K₅ प्राप (for प्राप्तः). D₈ T₂ G₂ क्षत्रसत्क्रियां. D_{8.4} नाप्तः क्षत्रियसंस्कृतिं. Ca oites क्षत्रस-क्रिया. — °) Dn₁ G₈ तत्कृते; D₂ यत्कृते; T₁ G_{1.2.4.6}

क्रियाकाले त्वनुकोशमकृत्वा त्वमिमं मम ।
 हीनसंस्कारसमयमद्य मां समचूचुदः ॥ ७
 न वै मम हितं पूर्वं मातृवचेष्टितं त्वया ।
 सा मां संबोधयस्यद्य केवलात्महितैषिणी ॥ ८
 कृष्णेन सहितात्को वै न व्यथेत धनंजयात् ।
 कोऽद्य भीतं न मां विद्यात्पार्थानां समितिं गतम् ॥ ९
 अभ्राता विदितः पूर्वं युद्धकाले प्रकाशितः ।
 पाण्डवान्यदि गच्छामि किं मां क्षत्रं वदिष्यति ॥ १०
 सर्वकामैः संविभक्तः पूजितश्च सदा भृशम् ।
 अहं वै धार्तराष्ट्राणां कुर्यां तदफलं कथम् ॥ ११
 उपनह्य परैर्वै ये मां नित्यमुपासते ।
 नमस्कुर्वन्ति च सदा वसवो वासवं यथा ॥ १२
 मम ग्राणेन ये शत्रून्शक्ताः प्रतिसमासितुम् ।
 मन्यन्तेऽद्य कथं तेषामहं भिन्द्यां मनोरथम् ॥ १३

मया छुवेन संग्रामं तितीर्षन्ति दुरत्ययम् ।
 अपारे पारकामा ये त्यजेयं तानहं कथम् ॥ १४
 अयं हि कालः संग्रामो धार्तराष्ट्रोपजीविनाम् ।
 निर्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ॥ १५
 कृतार्थाः सुभृता ये हि कृत्यकाल उपस्थिते ।
 अनवेक्ष्य कृतं पापा विकुर्वन्त्यनवस्थिताः ॥ १६
 राजकिल्बिषिणां तेषां भर्तृपिण्डापहारिणाम् ।
 नैवायं न परो लोको विद्यते पापकर्मणाम् ॥ १७
 धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामर्थे योत्स्यामि ते सुतैः ।
 बलं च शक्तिं चास्थाय न वै त्वय्यनृतं वदे ॥ १८
 आनृशंसमथो वृत्तं रक्षन्सत्पुरुषोचितम् ।
 अतोऽर्थकरमप्येतन्न करोम्यद्य ते वचः ॥ १९
 न तु तेऽयं समारम्भो मयि मोघो भविष्यति ।
 वध्यान्विपह्वान्संग्रामे न हनिष्यामि ते सुतान् ।

C. 5. 4948
 B. 5. 149. 23
 K. 5. 146. 23

स्वदृते; Ca. 8 स्वकृते (as in text). K1. 2 D2. 9 G2 तु;
 T2 G2 न; Ca नु (as in text). D2. 4 तत्स्वकृते तु पापीयः.
 — ^a) K1 D2 D1. 7. 9 समाहितं; T2 G2 महाहितं; G4
 समापितं; Ca. 8 ममाहितं (as in text).

7 ^a) D2. 4 कालं (for 'काले'). D2. 4 ह्यनु; G5 अनु
 (for स्वनु). — ^b) M4. 5 तम् (for त्वम्). — ^c) S सुतं
 (G2 नूनं गृहीतं). — ^d) K D7. 9 समनूचुदः.

8 ^a) K4 D2 नैव (for न वै). — ^b) K2 'मोह'
 (for 'बोध'). D2 मा मां संबोधयस्यद्य; S सोहं संबोधयस्य-
 (T1 G2 'यस्य')द्य. — ^c) S 'हितैषिणी'.

9 ^b) D2. 4 कपेत; Ca व्यथेत (as in text). — ^c)
 K2. 3 विद्यात्; D2. 4. 6. 8 विद्यात् (for विद्यात्). — ^d) D2
 समतां; Ca समिति (as in text).

10 ^b) T G (except G2) प्रदक्षितः (for प्रका').
 — ^c) D2. 4 G2 युधि (for यदि). — ^d) D2. 2 M (except
 M2) मा; D2. 4 वा (for मां).

11 ^b) K5 भृशं तदा; B (B2 missing) Dn D2
 D2. 8. 10 यथासुखं; M2 तथा भृशं (for सदा भृशम्). — ^c)
 T2 G2. 5 कुर्यां न हि वि (G2 अथ वि; G5 तदपि)लंघनं.

12 D1 om. 12^{ab}. — ^a) T G1. 4. 5 उत्पाद्य तु
 (T2 च); M2-5 उपलभ्य; Ca उपनह्य (as in text).

13 ^{ab}) B2 D2 ये शत्रुः; D7 शत्रूणां (for ये शत्रून्).
 K2 G2 transp. शत्रून् and शक्ताः. G2. 4 'समाधितुं';
 Ca as in text. — ^c) K4. 5 B (B2 missing) Dn D2

D1. 6. 10 ते (for सद्य). — ^a) B (B2 missing) Dn D2
 D2. 8. 10 G4 छिन्नां; D7 विद्यां; G2 विभ्यां (for भिन्द्यां).

14 G2 om. 14^{ab}; D2 om. 14^c and त्यजेयं (in ^d).
 — ^e) D2. 4 अपारं (for अपारे).

15 ^a) D2. 4 S स (for हि). — ^b) B2 D7 निर्वोढव्यं;
 T2 G2. 3 निर्वेष्टव्यं; Ca. n. 8 निर्वेष्टव्यं (as in text).

16 ^a) K2 (sup. lin. as in text) G2 M2-5 सुकृता;
 D2. 4 हि भृता; D7 संभृता; T G1. 2. 4. 6 सुहृदा (T2 G2 'दः')
 (for सुभृता). D2. 4 वै; G4 वा (for हि). — ^b) K
 (except K2) B (B2 missing) Dn D2 D1. 6-10 'काले
 ह्यनु'. — ^c) D2. 4 फलं (for कृतं). G5 पारं (for पापाः).
 D7 अनिवेद्य निजं देहं. — ^d) K1. 2 D2 'स्थितं (for
 'स्थिताः'). S कुर्वति प्रियमात्मनः.

17 ^b) K2 D2 T2 G2 M2. 4 (before corr.). 5 'पिण्डोप'.
 — ^c) K1. 3 'कर्मिणां; K5 'कारिणां'.

18 ^a) S धार्ते (T2 G1. 2 धृतराष्ट्रस्य चैवाहं. — ^b) Dn1
 G2. 4 अर्थं (for अर्थे). — ^c) K5 D2. 10 S om. the
 second च. — ^d) B2. 5 न चैव त्वनृतं वदे; D2. 4 न चैतद-
 नृतं वदे.

19 ^a) K1. 2 D2 G2 अनुशंसं (G2 'सं'). — ^b) K5 D1
 सु (for सत्). — ^c) D2. 4 अप्यर्थकरमप्यत्र. — ^d)
 B1. 4. 5 D2 D7. 10 T1 G2. 4 अंशं; D2. 4 एष (for अद्य).

20 ^a) B (B2 missing) D (except D1. 2. 9; Dn2
 missing) च ते; G2 कृते (for तु ते). — ^c) D2. 9 Ca. 8

C. 5. 49-49
B. 5. 146. 21
K. 5. 146. 21

युधिष्ठिरं च भीमं च यमौ चैवार्जुनाद्वते ॥ २०
अर्जुनेन समं युद्धं मम यौधिष्ठिरे बले ।
अर्जुनं हि निहत्याजौ संप्राप्तं स्यात्फलं मया ।
यशसा चापि युज्येयं निहतः सव्यसाचिना ॥ २१
न ते जातु नशिष्यन्ति पुत्राः पञ्च यशस्विनि ।
निरर्जुनाः सकर्णा वा सार्जुना वा हते मयि ॥ २२
वैशंपायन उवाच ।
इति कर्णवचः श्रुत्वा कुन्ती दुःखात्प्रवेपती ।

उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्णं धैर्यादकम्पितम् ॥ २३
एवं वै भाव्यमेतेन क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ।
यथा त्वं भापसे कर्णं दैवं तु बलवत्तरम् ॥ २४
त्वया चतुर्णां भ्रातृणामभयं शत्रुकर्शन ।
दत्तं तत्प्रतिजानीहि संग्रप्रतिमोचनम् ॥ २५
अनामयं स्यस्ति चेति पृथाथो कर्णमब्रवीत् ।
तां कर्णोऽभ्यवदत्प्रीतस्ततस्तौ जग्मतुः पृथक् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

वैशंपायन उवाच ।
आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिंदमः ।

पाण्डवानां यथावृत्तं केशवः सर्वमुक्तवान् ॥ १
संभाष्य सुचिरं कालं मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।

विषय (for विपद्यान्).

21 ^a) Ds.4 अर्जुनेन तु युद्धं स्यात्. — ^b) K4 B (B2 missing) Dn1 Ds Ds अपि; D1 अयि (for मम). — ^c) K1.2.5 Ds Dr. 2.10 वि- (for हि). — ^d) D1 मया फलं (by transp.); T1 G1.4 फलं मम; T2 G2.5 M फलं यथा; Gs यथा फलं. — ^e) K1.2 D0 [अ]पि हि; B5 वा नि; D2 वापि (for चापि). Ds.4 S यशसा वा न युज्येयं.

22 K1.2 Ds om. 22^{ab}. — ^a) Ks ते न (for न ते). Ds.4 विनश्यन्ति (for नशिष्यन्ति). D10 न जातु विनशिष्यन्ति. — Ds om. 22^{ab}. — ^c) Ks सकर्णा वा हते मयि.

23 K4 B (B2 missing) Dn1 Ds D1.2.6.10 T G2 om. the ref. — ^b) Ds.4 T1 पुत्रात् (for दुःखात्). T1 G1 प्रवेपिता. G4 कुन्ती दुःखात्प्रवेपिता. — ^c) Ks Ds S कर्णम्; Ds.4 तूर्णम् (for पुत्रम्). — ^d) S परं (for कर्णं). K1 B (B2 missing) Dn1 Ds Ds.8-10 अकंपनं; Ds.4 अकंपिनं; Gs अकंपिना (for अकम्पितम्). K4 कर्णं धैर्यं निकेतनं; D1.2.7 कर्णं धैर्यं (D2 'यै') विकंपि (D2 'प')नं.

24 ^a) S तु (for वै). — ^b) T1 G1.4 गच्छन्तु; T2 G2.5 M गच्छन्ति (for यास्यन्ति). — ^c) Ks D10 G2 हि (for तु).

25 ^b) A few MSS. शत्रुकर्शन. — ^c) D1 कृतं; S (except Gs) उक्तं (for दत्तं).

26 ^a) D1 तेस्तु (for चेति). — ^b) S पृथा कर्णमथाब्रवीत्. — ^c) D2 G4 [5]पि; Gs हि (for 5भि). K4

B1.4 Dn1 Ds Ds.8.10 तां कर्णोऽभ्यवदत् (D10 'पि') तथेत्युक्त्वा; Ms तां कर्णोऽभ्यवदत्प्रीतः. — ^d) S सुखं (Ms गृहं) (for पृथक्).

Colophon. B2 Dn2 Ds missing. — Sub-parvan: K1-4 D1.2.6.10 कर्णकुन्तीसमागम; Ks B1.8-5 Dn1 Ds Ds.4.6.8 Gs कुन्तीकर्णसमागम (B8 'कर्णसंवाद'); D1 M1.4.5 कुन्तीसमागम; T1 G1.4 भगवत्प्रतियान and कुन्ती-कर्णसमागम (T1 'संवाद'); M2 भगवद्धान and कुन्तीसमागम; to it G1.4 add कर्णो (G4 'ण') कर्षण. K1.5 B4.5 Ds.7.9.10 M1.2 cont. समाप्त. — Adhy. namo; T1 G1.4 कर्णप्रत्याख्यानं; M पृथानुनयवैफल्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 35 (=135); D1 T2 M 147 (M4 146); T1 G2.4.5 148; G1 149; Gs 145. — S'loka no.: Ks Dn1 27.

145

This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2). The MS. is mostly ignored here.

1 ^a) Ds.4 स गत्वा; Gs आगत्य; Ca as in text. T G2.5 हास्तिनपुरात्. — ^b) S उपप्लव्यम्. K1.2.5 Ds Ds.4.7 M4 अरिंदम. — ^c) Ds 'तत्त्वं' (for 'वृत्तं'). — ^d) T G Ms पूर्वम् (for सर्वम्).

2 ^a) Ks D1.6.8.9 संभाष्य (for 'व्य'). — ^c) B2.4 Dn1 Ds Ds.8.10 भवन् (for [आ]वसथं). — ^d) D1.7

स्वमेवावसथं शौरिर्विश्रामार्थं जगाम ह ॥ २
 विसृज्य सर्वाङ्गपतीन्विराटप्रमुखांस्तदा ।
 पाण्डवा भ्रातरः पञ्च भानावस्तंगते सति ॥ ३
 संध्यामुपास्य ध्यायन्तस्तमेव गतमानसाः ।
 आनाय्य कृष्णं दाशार्हं पुनर्मन्त्रममन्त्रयन् ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।
 किमुक्तः पुण्डरीकाक्ष तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ५

वासुदेव उवाच ।

मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।
 तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

तस्मिन्नुत्पथमापन्ने कुरुवृद्धः पितामहः ।
 किमुक्तवान्हृषीकेश दुर्योधनममर्पणम् ।

आचार्यो वा महाबाहो भारद्वाजः किमब्रवीत् ॥ ७
 पिता यवीयानस्माकं क्षत्ता धर्मभृतां वरः ।
 पुत्रशोकाभिसंतप्तः किमाह धृतराष्ट्रजम् ॥ ८
 किं च सर्वे नृपतयः सभायां ये समासते ।
 उक्तवन्तो यथातत्त्वं तद्ब्रूहि त्वं जनार्दन ॥ ९
 उक्तवान्हि भवान्सर्वं वचनं कुरुमुख्ययोः ।
 कामलोभाभिभूतस्य मन्दस्य प्राज्ञमानिनः ॥ १०
 अप्रियं हृदये मद्यं तन्न तिष्ठति केशव ।
 तेषां वाक्यानि गोविन्द श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥ ११
 यथा च नाभिपद्येत कालस्तात तथा कुरु ।
 भवान्हि नो गतिः कृष्ण भवान्नाथो भवान्गुरुः ॥ १२
 वासुदेव उवाच ।

शृणु राजन्यथा वाक्यमुक्तो राजा सुयोधनः ।

मध्ये कुरुणां राजेन्द्र सभायां तन्निबोध मे ॥ १३

C. 3. 4970
B. 3. 147. 14
K. 3. 147. 14

M1. 5 विश्रामार्थं; Ds विमना च.

3 ^a) K1-3 T2 विसृज्य (for "सृज्य"). Gs transp. सर्वाङ्ग and नृपतीन्. — ^b) K1.8 Bs Ds D1.7.9 T G (except Gs) तथा; K2 ततः (for तदा).

4 ^a) S संध्यामुपासयंतस्ते. Ca cites ध्यायंतः (as in text).

6 K4.5 T1 G श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — 6^{ab} = (var.) 5^{ab}. — ^c) B5 पथ्यं तथ्यं (by transp.). Ks प्रोक्तो (for चोक्तो).

7 ^b) K5 D2-4 T2 G2.5 M5 कुल (for कुरु). — ^c) T1 G1.4 महाबाहो (for हृषी). — ^d) K4 B1.2.4 Dn1 भाग; Bs.5 Ds Ds.4.6.8.10 भागो; D1 T1 G1.4 बाहुर (for बाहो). — ^e) K5 Gs उक्तवान् (for अब्रवीत्). Ds.4 द्रोणः किं तमथाब्रवीत्. — After 7, N (except Bs D7; Dn2 Ds missing) ins.:

534* पिता वा धृतराष्ट्रसं गान्धारी वा किमब्रवीत् ।

[B (except B5) Dn1 पितरौ (for पिता वा). Ks तु; Ds च; Ds.4 वै (for तं). Ks Ds वाक्यम् (for वा किम्).]

8 ^a) T2 G2.5 अवमः (for अस्माकं). — ^b) B2.3.5 Dn1 Ds D1.6.10 T G2.5 विदां; Gs कृतां (for भृतां). — D1 om. 8^c-10^b.

9 D1 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) Ds.4 वा (for च). — ^b) K2 Ds ते; G5 वै (for ये). K1-3 D7.9 T2 G2.5 M5 समागताः (for सते). — ^c) K5 M1.2 वस्वः; D7.10 तथ्यं (for तत्त्वं). — ^d) K5 Ds.4 तत्तद्ब्रूहि; S तत्तद्ब्रूहि

(for तद्ब्रूहि त्वं). K5 S नरोत्तम (for जनां).

10 D1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 8). — ^a) Ds.4 भगवान् (for हि भवान्). Gs cites भवान् (as in text). K6 वाक्यं (for सर्वं). — ^b) K5 हितं वै (for वचनं). — After 10^{ab}, B Dn1 Ds Ds.4.6-8.10 ins.:

535* भारतराष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुरुसंसदि ।

On the other hand, S (except G5) ins. after 10^{ab}.

536* प्रतिकूलमयुक्तं च हृदयं नोपसर्पति ।

[G4 M5 अमित्रं (for अयुक्तं). G1.8.4 M (except M1) हृदयात् (for हृदयं).]

— Ds om. 10^c-11^b. — ^c) Ds "भोगा" (for "लोभा"). — ^d) K1-3 D7.8 मंदप्रज्ञस्य मानिनः.

11 Ds om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^a) K D1.2.7 सर्वं (K5 सत्यं); S तस्य (T2 यस्य) (for मद्यं). — ^b) K (except K4) न तत्; D7 न तु (for तन्न). K5 किंचन; B5 माधव (for केशव). — ^c) Ds वाक्यं तु (for वाक्यानि). T2 G2.5 सर्वेषां (for गोविन्द). — ^d) T G M5 (inf. lin. as in text) प्रभो (for विभो).

12 ^a) K2.5 D7 S (except Gs) नाति (M1 inf. lin. "भिपद्येत (T2 G2 वर्तेत); Ca as in text. — Ds.9 om. 12^{ad}. — ^c) K2 transp. हि and नो. K5 S (except G2) बलं (for गतिः). — ^d) K5 S गतिः; D1 शुभः (for गुरुः).

13 K5 T2 G2.5 श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — ^a) T2 G2 शृणु तावद्यथा राजन्. — ^c) Ds.4 सर्वेषां

C. A. 4971
B. A. 147. 15
K. A. 147. 15

मया वै श्राविते वाक्ये जहास धृतराष्ट्रजः ।
अथ भीष्मः सुसंकुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
दुर्योधन निबोधेदं कुलार्थं यद्वीमि ते ।
तच्छ्रुत्वा राजशार्दूल स्वकुलस्य हितं कुरु ॥ १५.
मम तात पिता राजञ्शतनुलोकाविश्रुतः ।
तस्याहमेक एवासं पुत्रः पुत्रवतां वरः ॥ १६
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना द्वितीयः स्यात्कथं सुतः ।
एकपुत्रमपुत्रं वै प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १७
न चोच्छेदं कुलं यायाद्विस्तीर्येत कथं यशः ।
तस्याहमीप्सितं बुद्ध्या कालीं मातरमावहम् ॥ १८
प्रतिज्ञां दुष्करां कृत्वा पितुरर्थे कुलस्य च ।
अराजा चोर्ध्वरेताश्च यथा सुविदितं तव ।
प्रतीतो निवसाम्येष प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ १९
तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रीमान्कुरुकुलोद्ब्रह्म ।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कनीयान्मम पार्थिवः ॥ २०
स्वर्ग्यतेऽहं पितरि तं स्वराज्ये संन्यवेशयम् ।

विचित्रवीर्यं राजानं भृत्यो भूत्वा ह्यधश्चरः ॥ २१
तस्याहं सदृशान्दारान्राजेन्द्र समुदावहम् ।
जित्वा पार्थिवसंघातमपि ते बहुशः श्रुतम् ॥ २२
ततो रामेण समरे द्रुपदयुद्धमुपागमम् ।
स हि रामभयादेभिर्नागरैर्विप्रवासितः ।
दारेण्वतिप्रसक्तश्च यक्षमाणं समपद्यत ॥ २३
यदा त्वराजके राष्ट्रे न ववर्ष सुरेश्वरः ।
तदाभ्यधावन्मामेव प्रजाः क्षुद्रयपीडिताः ॥ २४

प्रजा ऊचुः ।

उपक्षीणाः प्रजाः सर्वा राजा भव भवाय नः ।
ईतयो नुद भद्रं ते शतनोः कुलवर्धन ॥ २५
पीड्यन्ते ते प्रजाः सर्वा व्याधिभिर्भृशदारुणैः ।
अवपावशिष्टा गाङ्गेय ताः परित्रातुमर्हसि ॥ २६
व्याधीन्प्रणुद्य वीर त्वं प्रजा धर्मेण पालय ।
त्वयि जीवति मा राष्ट्रं विनाशमुपगच्छतु ॥ २७

(for राजेन्द्र).

14 °) K1-8 B Dn1 Ds. 7.9 वि- (for वै). — °) Ks Ds तु (for सु).

15 °) S कुरु (for राज).

16 °) Ks D1 राजा (for राजन्). — °) K1.4 B Dn1 Ds D2-4.6.9 शान्तनुर. — °) Gs M (except M2) वर (for वरः).

17 °) Ks-8 B D (except D2-4.6; Dn2 missing) T1 G1.2.5 Ms एकं पुत्रम्.

18 °) Bs Dn1 Ds न चोस्तेदं; Ds.4 नोच्छेदं च (for न चोच्छेदं). — °) K4 B Dn1 Ds D1.2.6-8.10 विस्तीर्येच. — °) Ms इच्छितं (for ईप्सितं). Ks मत्वा (for बुद्ध्या). — °) Ds.4 Ca आहरं (for आवहम्).

19 °) Ds.8.10 (m as in text) पितुरात्मकुलं. Ca cites पितुरर्थं (as in text). — °) T1 G1.8.4 रैता[:]स्यां; T2 G2.5 रैतास्तु; M रैतासं. — °) K4 D1 परि; Ds.4 प्रति (for अनु).

20 °) K4 Ds2 Gs तस्याः; Ds.4 T2 G2.5 तस्य (for तस्यां). Ds.4 राज्ञो (for जज्ञे). — °) Ks.4 B Dn1 Ds1 D2.6.7.8 G1 पार्थिव.

21 °) Ks.5 D1.7.8 T2 G (except Gs) M1 (inf. lin. as in text) संनिवे; Dn1 संप्रवे. — °) Ds.4

ह्यधश्चरः.

22 °) Ks B Dn1 Ds Ds.8.10 समुपाहरं; Ks पावहं. — °) Ds.4 संघातान्. — °) D1 तवापि; T2 मयापि (for अपि ते). Gs अपि लोके बहुश्रुतं.

23 °) Ks तात (for ततो). T G2.5 सहितो (for समरे). — °) Ks ततो (for द्रुपद). Ds.4 द्वैरथं युद्धमागतं. — °) Ks.4 B Dn1 Ds D2.6.8.10 दारेण्वप्यतिसक्तश्च; D1 दारेषु प्रतिसक्तः सन्; T1 G1.4 कामभोगप्रसक्तश्च. — °) Ks दिष्टांतं; M1.2.4 यक्षमणा.

24 °) Ks.4 Ds.4 राष्ट्रे (for राष्ट्रे). K यदा त्वराज-केनेह. — °) D1 बलाहकः (for सुरेश्वरः). — °) Bs [अ]प्यधावन्; D1 व्यधावन्; D1 ह्यधावन्; T1 G1.4 [अ]भ्यधावन्; Gs [अ]न्वधावन्.

25 Ds G1.5 Ms-6 om. the ref. — °) K4 B1.2.4.5 Dn1 Ds Ds.8.10 ईतीः प्रणुद भद्रं ते; Bs ईतयोत्र च वर्तते. Ca.8 cite ईतयः (as in text). — °) K1.4 B D (except D1.7-9; Dn2 missing) Ms शान्तनोः. K1.2.4 नंदन; Ks Dn1 D1 T2 G2 नर्धनः; Ds नंदनः.

26 °) Ks Ds S हि; Ds.4 च (for ते). — °) Bs आधिभिर्; D1 उव्यातैर्. Ds.4 भयं.

27 °) D1 प्रणुद्य व्याधीन् (by transp.). K (except Ks) B (except Bs) Dn1 Ds-4 प्रणुद (for प्रणुद्य). D1

भीष्म उवाच ।

प्रजानां क्रोशतीनां वै नैवाक्षुभ्यत मे मनः ।
प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सदृचं स्मरतस्तथा ॥ २८
ततः पौरा महाराज माता काली च मे शुभा ।
भृत्याः पुरोहिताचार्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
मामृचुर्भृशसंतप्ता भव राजेति संततम् ॥ २९
प्रतीपरक्षितं राष्ट्रं त्वां प्राप्य विनश्यति ।
स त्वमस्मद्वितार्थं वै राजा भव महामते ॥ ३०
इत्युक्तः प्राञ्जलिर्भूत्वा दुःखितो भृशमातुरः ।
तेभ्यो न्यवेदयं पुत्र प्रतिज्ञां पितृगौरवात् ।
ऊर्ध्वरेता ह्यराजा च कुलस्यार्थं पुनः पुनः ॥ ३१
ततोऽहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मातरं संप्रसादयम् ।
नाम्ब शंतनुना जातः कौरवं वंशमुद्वहन् ।

प्रतिज्ञां वितथां कुर्यामिति राजन्पुनः पुनः ॥ ३२
विशेषतस्त्वदर्थं च धुरि मा मां नियोजय ।
अहं प्रेष्यश्च दासश्च तवाम्ब सुतवत्सले ॥ ३३
एवं तामनुनीयाहं मातरं जनमेव च ।
अयाचं भ्रातृदारेषु तदा व्यासं महामुनिम् ॥ ३४
सह मात्रा महाराज प्रसाद्य तमृषिं तदा ।
अपत्यार्थमयाचं वै प्रसादं कृतवांश्च सः ।
त्रीन्स पुत्रानजनयत्तदा भरतसत्तम ॥ ३५
अन्धः करणहीनेति न वै राजा पिता तव ।
राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः ॥ ३६
स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहारिणः ।
मा तात कलहं कार्पी राज्यस्यार्थं प्रदीयताम् ॥ ३७
मयि जीवति राज्यं कः संप्रशासेत्पुमानिह ।
मावमंस्था वचो मह्यं शममिच्छामि वः सदा ॥ ३८

C. 5. 4999
B. 5. 147. 41
K. 5. 147. 41

त्वं धीरः; D₂₋₄ धीर त्वं (for धीर त्वं).

28 D_{8.4.7} T₂ G_{2.5} om. the ref. — ^a) K (except K₈) D_{2.7.9} क्रोशमानानां; D₈ क्षुभ्यतीनां वै. D₇ तु; T G च (for वै). — ^a) B (except B₈) T₂ G (except G₄) तदा (for तथा).

29 ^b) T₂ G_{2.5} काली माता (by transp.). — ^c) G₂ 'हिताश्चान्ये. — ^d) B₈ त ऊचुरः; D_{8.4} बभूवुर (for मामृचुर). — ^f) D_{8.4.7} सत्तम; C₈ संततं (as in text).

30 ^a) K_{1.2} D₈ भ्रात्रा ते; K_{8.5} D₈ प्रातिप- (for प्रतीप-). D_{8.4} T₂ G₂ राज्यं (for राष्ट्रं). — ^b) S त्वां प्राप्य न विनश्यतु (M₈₋₅ त्वामप्राप्य विनश्यति). — ^c) K_{1.2} स नृप; T₂ G₂ सर्वम् (for स त्वम्). D₈ नृपास्माकं हितार्थं वै. — ^d) K₈ T₁ G_{1.4} 'द्युते (for 'मते).

31 K₄ om. (hapl.) 31^b-32^a. — ^c) D₇ चाकथयं (for न्यवेदयं). B D (except D_{1.2}; D₂ missing) G₈ तत्र (for पुत्र). — ^d) B₈ प्रति (for पितृ). G₈ M (M₁ inf. lin. as in text) प्रतिज्ञां प्रति गौरवं. — After 31, B₁ D₂ read (with v.l.) 33^{ab} (for the first time) repeating it in its proper place.

32 K₄ om. 32^a (cf. v.l. 31). B₈ D₈ G₈ om. (hapl.) 32; K₁ reads it in marg. sec. m. — ^b) K₄ D₈ D₈ संप्रसादयन्. G₄ दुःखितो भृशमातुरः (= 31^b) also. — ^c) K₄ D_{8.4} T G (G₈ om.) नाहं; D₂ नास्मि; D₈ नाद्य; D₈ न वै (for नाम्ब). K₄ B (B₈ om.) D₂ D₈

D₁₋₄ M₈ शान्तनुना. — ^a) K₁₋₈ पौरवं (for कौरवं).

33 For B₁ D₂ cf. v.l. 31. — ^a) M_{1.2} त्वदर्थे. K₈ वै; D₈ तत् (for च). — ^b) T₁ G_{1.4} त्वं (for मा). N (D₂ missing) प्रतिज्ञां कृतवानहं (D₂ first time as in text!) — ^a) K₂ D₈ तवास्मि; K₄ B_{1.8.4} D₂ D_{2-4.6.8} तवाद्य; D₇ भवत्याः; T₂ तवापि (for तवाम्ब). D₁₀ पितृगौरवात् (for सुत^c).

34 ^a) D₇ सांत्वयित्वा (for अनुनीय). — ^b) D_{8.4.6.8} जनसंनिधौ; T₂ G₈ 'संसदि (for 'मेव च). — ^c) S (except G₈) अहं च (for अयाचं).

35 ^c) K₄ B D₂ D₈ D_{1.2.6-8} महाराज; D_{8.4} अबोचं वै; D₈ अहं चैव; D₁₀ मुनिवरः; G_{1.4} अयाचं वः (for अयाचं वै). K₁₋₈ 'त्यार्थं मया चैव (corrupt). — ^d) K_{1.2} D₈ तु (for च). — ^e) D₂ त्रीन्सु; D₈ त्रीन्वा; D₁ S स त्रीन् (by transp.). D₇ उत्पाद्य स पुत्रास्त्रीन् (catalectic). — ^f) K_{2.5} तदा भारत^c; T₁ G_{1.8.4} तदा वै कुरु^c; T₂ G_{2.5} स तदा कुरु^c.

36 ^a) K_{1.2} D_{8.7} G₂ 'हीनोयं; K₄ B D₂ D₈ D_{1.6.8.10} M_{1.2} 'हीनत्वात्; D_{8.4} 'हीनस्तु; D₈ 'हीनो वै. — ^b) D₈ नायं (for न वै).

37 ^c) S (except M₈₋₅) साहसं (for कलहं).

38 ^a) K₈ S (except G₄) को राज्यं (by transp.). — ^b) D₁ T₁ G₄ इति (for इह). — ^d) D₁₀ पांडवैः; M_{1.2} कौरव (for वः सदा).

C. 5. 4950
B. 5. 107. 42
K. 5. 147. 42

न विशेषोऽस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव ।
मतमेतत्पितृस्तुभ्यं गान्धार्या विदुरस्य च ॥ ३९

श्रोतव्यं यदि वृद्धानां मातिशङ्कीर्वचो मम ।
नाशयिष्यसि मा सर्वमात्मानं पृथिवीं तथा ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

१४६

वासुदेव उवाच ।

भीष्मेणोक्ते ततो द्रोणो दुर्योधनमभाषत ।
मध्ये नृपाणां भद्रं ते वचनं वचनक्षमः ॥ १
प्रातीपः शतनुस्तात कुलस्यार्थे यथोत्थितः ।
तथा देवव्रतो भीष्मः कुलस्यार्थे स्थितोऽभवत् ॥ २
ततः पाण्डुर्नरपतिः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।

राजा कुरुणां धर्मात्मा सुव्रतः सुसमाहितः ॥ ३
ज्येष्ठाय राज्यमददाद्धृतराष्ट्राय धीमते ।
यवीयसस्तथा क्षत्रुः कुरुवंशविवर्धनः ॥ ४
ततः सिंहासने राजन्स्थापयित्वैनमच्युतम् ।
वनं जगाम कौरव्यो भार्याभ्यां सहितोऽनघ ॥ ५
नीचैः स्थित्वा तु विदुर उपास्ते स विनीतवत् ।

39 ^a) Ks तात; Ks कश्चित् (for पुत्र). — ^o) K1.5 Ds तुभ्यं (for तुभ्यं). Ks मतमेतत्तु वै मह्यं. — ^a) Ds.4 ह (for च).

40 ^a) K4 B Dn1 Ds Ds-8.10 G4 खलु (for यदि). — ^b) K4 D1 Gs मा विशङ्की; B Dn1 Ds D1.6.8 नाभिं; Ds.4 मा च शं; D10 माभिं (for मातिं). K4 त्वमेव च (for वचो मम). K1.2 Ds मातिशङ्कस्व मे वचः. — ^o) K4.5 Ds Ds.4.7.8 सर्वान् (for सर्वम्). K1-3 Ds नाशयिष्यसि सर्वं. — ^a) S पृथिवीपते (for 'र्वीं तथा).

Colophon. Dn3 Ds missing. — Sub-parvan: Ds.4 युद्धनिर्यात्रा; T1 G1.4 भगवत्प्रतियान; M भगवद्यान. — Adhy. name: K1.2 Ds वासुदेववाक्यं; Bs Ds भीष्मवाक्यं; G1.4 पांडवसमागमे सभावृत्तान्तकथनं; Gs M भीष्मवाक्यकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 37 (= 137); D1 T2 M 148 (M4 147); T1 G2.4.5 149; G1 150; Gs 146. — S'loka no.: Ks Dn1 43.

146

This adhy. is missing in Dn3 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 K4 Ds T G (except G1) श्रीभगवान्; Ks D1 श्रीकृष्णः (for वासुदेवः). — ^a) Ds.4 T2 G2.5 तथा; Ms तदा (for ततो). — ^b) K1 इदं वचः (for अभाषत). — ^o) Ks कुरुणां (for नृपा). K1 उवाच राजमध्ये वै. — ^a) S (except Gs M1) 'क्षमं.

2 Before 2, Ds.4 Gs ins. द्रोण उ° (Gs om. उ°). — ^a) Ks (by corr.) S (except G2) प्रातिपि. K4 B Ds Ds-4 शतनुस्त. — ^b) B1.2.4 Ds Ds.8 कुलस्यार्थ. Ks यथोच्छ्रितः; B1.2.4 Dn1 Ds Ds.10 समुत्थितः; Bs Ds यथा स्थितः; Ds समुच्छ्रितः; T G यथोचितः (Gs स्थितोऽभवत्). — Gs om. 2nd. — ^o) BD (except D1-9; Dn3 missing) यथा (for तथा). — ^a) Ks यथाभवत्; G2 यथोचितः (for स्थितोऽभवत्).

3 Ds om. 3^a-4^b. — ^a) Ds Ds.8 यथा (for ततः). — ^o) S भद्रं ते (for धर्मात्मा). — ^a) T1 G1.4 सुवृत्तः; Gs 'प्रीतः (for 'व्रतः).

4 Ds om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^a) Ks-5 B D (Dn3 missing; Ds om.) अददत्; Cn.8 अददात् (as in text). — ^o) B Dn1 Ds Ds.10 यवीयसे तथा; Ds.4 तथा यवीयसः. B Dn1 Ds Ds.10 Ca क्षत्रे; Gs.4 क्षत्रः. — ^a) K4 B (except Bs) Dn1 Ds Ds.8.10 कुरुणां वंशवर्धनः. — After 4, T2 G2.8.5 read stanzas 5-12 in the following order: 7, 10, 11, 6, 9, 8, 5, 12,

5 For sequence of T2 G2.8.5, cf. v.l. 4. — ^a) T1 G1.4 Ms राज्ये; Ms राजा (for राजन्). — ^o) Ks इमं; T1 G1 पुतं; Gs.5 एवं; Ca पुनं (as in text). Ks अच्युतः; Ks Ds-4.7.8 T1 G1.4 अच्युतः. — ^a) Ks Bs Ds T2 G2.8.5 M1.2 [S]नघः; B1.2.4 Dn1 Ds D1.6-8.10 T1 G4 नृपः; G1 नृप (for सनघ).

6 For sequence of T2 G2.8.5, cf. v.l. 4. — ^b) Ks तमुपास्ते; Gs पार्थे तस्य (for उपास्ते स). K1.4 Ds स; Bs च; Gs सु (for स). — ^a) G2 उद्ग्रहन्; Gs.4 Ms.5

प्रेष्यवत्पुरुषव्याघ्रो बालव्यजनमुत्क्षिपन् ॥ ६
ततः सर्वाः प्रजास्तात धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
अन्वपद्यन्त विधिवद्यथा पाण्डुं नराधिपम् ॥ ७
विमृज्य धृतराष्ट्राय राज्यं स विदुराय च ।
चचार पृथिवीं पाण्डुः सर्वा परपुरंजयः ॥ ८
कोशसंजनने दाने भृत्यानां चान्ववेक्षणे ।
भरणे चैव सर्वस्य विदुरः सत्यसंगरः ॥ ९
संधिविग्रहसंयुक्तो राज्ञः संवाहनक्रियाः ।
अवेक्षत महातेजा भीष्मः परपुरंजयः ॥ १०
सिंहासनस्थो नृपतिर्धृतराष्ट्रो महाबलः ।
अन्वास्वमानः सततं विदुरेण महात्मना ॥ ११
कथं तस्य कुले जातः कुलभेदं व्यवस्यसि ।
संभूय भ्रातृभिः सार्धं भुङ्क्ष्व भोगाञ्जनाधिप ॥ १२
ब्रवीम्यहं न कार्पण्यान्नार्थहेतोः कथंचन ।

भीष्मेण दत्तमश्रामि न त्वया राजसत्तम ॥ १३
नाहं त्वतोऽभिकाङ्क्षिष्ये वृत्त्युपायं जनाधिप ।
यतो भीष्मस्ततो द्रोणो यद्भीष्मस्त्वाह तत्कुरु ॥ १४
दीयतां पाण्डुपुत्रेभ्यो राज्यार्धमरिकर्शन ।
सममाचार्यकं तात तव तेषां च मे सदा ॥ १५
अथत्थामा यथा मह्यं तथा श्वेतहयो मम ।
बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १६
एवमुक्ते महाराज द्रोणेनामिततेजसा ।
व्याजहार ततो वाक्यं विदुरः सत्यसंगरः ।
पितुर्वदनमन्वीक्ष्य परिवृत्त्य च धर्मवित् ॥ १७
देवव्रत निबोधेदं वचनं मम भाषतः ।
प्रनष्टः कौरवो वंशस्त्वयायं पुनरुद्धृतः ॥ १८
तन्मे विलपमानस्य वचनं समुपेक्षसे ।
कोऽयं दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मिन्कुलपांसनः ॥ १९

C. 5. 5021
B. 5. 148. 19
K. 5. 148. 19

उत्क्षिपत्.

7 For sequence of T₂ G₂. 3. 5, cf. v.l. 4. — ^b)
D₆. 8. 10 जनाधिपं; D₉ G₅ नरेश्वरं (for जनेश्वरम्). — ^c)
M₃-5 अन्वपद्यन्तमधिपं (M₃ inf. lin. as in text). — ^d)
K₅-5 B Dn₁ D₅ D₂. 3 G₅ जनाधिपं; D₂. 4 जनाधिप.
8 For sequence of T₂ G₂. 3. 5, cf. v.l. 4. — ^b)
D₃. 4 च (for स). — ^c) G₄ पृथिवीं पालयामास. — ^d)
G₄ पाण्डुः (for सर्वां).

9 For sequence of T₂ G₂. 3. 5, cf. v.l. 4. — ^a)
A few N MSS. कोष-. K₁ D₉ संवनने; Dn₁ संवलने;
S संयमने; Ca संवरणे (for संजनने). Cn oites संवननं,
Cs संवलनं. — ^b) K₅ B₄ D₃. 4. 3. 5 S om. च. D₅ D₁₀
अनुरं (for चान्ववे).
10 For sequence of T₂ G₂. 3. 5, cf. v.l. 4. G₅ om.

10. — ^a) K संयुक्ता; D₂ संयुक्ता; T₁ G₁. 4 M₁ तत्त्वज्ञो.
— ^b) K₂ B D₅ D₁. 9. 10 T₂ G₂ राज्ञां (for राज्ञः).
K₁. 2 D₇ संवेदनक्रियाः; K₃ संजननं; K₄ संशमनाः क्रिं;
K₅ संवदनं; D₂ संधाननक्रियां; D₃. 4. 3 सं (or स) मुदिताः
क्रिं; S (G₅ om.) वैवाहिक (G₄ M₃-5 कीं) क्रियां; Cn
as in text. — ^c) D₃. 4 अवेक्षेत; G₄ M₃-5 अवेक्षत.
— ^d) S (G₅ om.) भीष्मः कुरुपितामहः.

11 For sequence of T₂ G₂. 3. 5, cf. v.l. 4. — ^b) T
G₂. 5 महामतिः; G₅ महीपतिः (for महाबलः). — ^c) G₅
अन्वास्वते च.

12 ^a) M (except M₅) त्वस्य (for तस्य). — ^b) S
करिष्यसि (for व्यव).
13 D₅ om. (hapl.) 13^a-14^b. — ^b) D₅ नाम्

(for नार्थः). — ^c) B₄. 5 Dn₁ D₃. 9 इच्छामि (for
अश्रामि).
14 D₅ om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — ^b) G₅ M₄
प्रत्युः; G₄ भृत्युं (for वृत्त्युं). — G₄ om. 14^a-15^d.
— ^d) T₁ प्राह (for त्वाह).

15 G₄ om. 15 (cf. v.l. 14). — ^b) A few N
MSS. कर्पण (for कर्शन). — ^d) S (G₄ om.) पार्थिव
(for मे सदा).
16 ^a) K₁. 3 D₂ प्रलप्तेन (for प्रलापेन). — ^d) = 5.
39. 7^d; 41. 33^d.

17 ^b) K₁ बुद्धिना (for तेजसा). — ^a) D₃. 4 तदा
(for ततो). — ^c) B₅ D₅ D₂-4 S वचनम् (for वदनम्).
K (except K₄) D₇. 9 उद्दीक्ष्य (for अन्वीक्ष्य).
18 Before 18, B Dn₁ D₅ D₁. 3. 4. 5. 10 ins.
विदुर उ. — ^b) B₅ D₅ भारत; D₂ M₃-5 भाषितं (for
भाषतः). — G₅ transp. 18^{ad} and 19^{ab}. — ^c) Some
MSS. प्रणष्टः. — ^d) K₅ हि; D₃. 4 [ए]व; S च (for
[अ]यं).

19 G₅ transp. 18^{ad} and 19^{ab}. — ^a) K₅ S (for
G₅ see below) त्वं मे (for तन्मे). K₂ प्रं (for विं).
G₅ त्वमेव लिप्समानस्य. — ^b) K₁. 2. 5 D₇. 9 T G (except

C. 5. 5022
B. 5. 148. 20
K. 5. 148. 20

यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं समनुवर्तसे ।
 अनार्यस्याकृतज्ञस्य लोभोपहतचेतसः ।
 अतिक्रामति यः शास्त्रं पितुर्धर्मार्थदर्शिनः ॥ २०
 एते नश्यन्ति कुरवो दुर्योधनकृतेन वै ।
 यथा ते न प्रणश्येयुर्महाराज तथा कुरु ॥ २१
 मां चैव धृतराष्ट्रं च पूर्वमेव महाद्युते ।
 चित्रकार इवालेख्यं कृत्वा मा स्म विनाशय ।
 प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा संहरते तथा ॥ २२
 नोपेक्षस्य महाबाहो पश्यमानः कुलक्षयम् ।
 अथ तेऽद्य मतिर्नष्टा विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
 वनं गच्छ मया सार्धं धृतराष्ट्रेण चैव ह ॥ २३
 बद्धा वा निकृतिप्रज्ञं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम् ।
 साध्विदं राज्यमद्यास्तु पाण्डवैरभिरक्षितम् ॥ २४
 प्रसीद राजशार्दूल विनाशो दृश्यते महान् ।
 पाण्डवानां कुरूणां च राज्ञां चामिततेजसाम् ॥ २५
 विररामैवमुक्त्वा तु विदुरो दीनमानसः ।
 प्रध्यायमानः स तदा निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २६

ततोऽथ राज्ञः सुबलस्य पुत्री
 धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभीता ।
 दुर्योधनं पापमतिं नृशंसं
 राज्ञां समक्षं सुतमाह कोपात् ॥ २७
 ये पार्थिवा राजसभां प्रविष्टा
 ब्रह्मर्षयो ये च सभासदोऽन्ये ।
 शृण्वन्तु वक्ष्यामि तवापराधं
 पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ॥ २८
 राज्यं कुरूणामनुपूर्वभोग्यं
 क्रमागतो नः कुलधर्म एषः ।
 त्वं पापबुद्धेऽतिनृशंसकर्म-
 त्राज्यं कुरूणामनयाद्विहंसि ॥ २९
 राज्ये स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी
 तस्यानुजो विदुरो दीर्घदर्शी ।
 एतावतिक्रम्य कथं नृपत्वं
 दुर्योधन प्रार्थयसेऽद्य मोहात् ॥ ३०
 राजा च क्षत्ता च महानुभावौ

G₈ किमु* (for समु*).

20 °) K₈ D₈ कृतज्ञस्य (for [अ]कृतज्ञस्य). — °) B D₁₁ D₈ D₁. 6. 8. 10 लोभेन ह (D₁₁ धृ)त°. — °) D₈₁ D₆. 8 अतिक्रमति.

22 °) D₈₁ D₆. 10 सर्वम् (for पूर्वम्). D₁₀ चैव (for एव). K₄ B (except B₅) D₁₁ D₈ D₆. 8. 10 महामते; G₈ पितामह (for महाद्युते). — °) D₂ T G राजन्; M₁. 2 मानु; M₈-5 त्वं मा (for मा स्म). B D₁₁ D₈ D₆. 8. 10 कृत्वा स्थापितवानसि. — °) T₁ G₁. 4 पुनः; T₂ प्रभुः; G₂. 8. 5 M प्रजाः (for तथा).

23 °) K (except K₄) D₇ मोपेक्षस्य. — °) D₈. 4 अहो; T₁ G₁. 4 अपि (for अथ). — °) K₈ पर्युपस्थिते; B₈. 5 S समुप°. — °) K (except K₄) D₇. 9 चा (K₁. 2 वा)नघ; B₈ D₁ T G (except G₅) चैव हि.

24 °) K₄ B D (except D₁. 9; D₁₁ D₈ missing) शाध्विदं (for साध्विदं). K₈ अध्यास्य; K₄ B D (except D₁; D₁₁ missing) अद्याद्यु; T₁ उच्छिद्य; T₂ G₁. 2. 5 आच्छिद्य; G₈ M आसाद्य; G₄ उःसुज्य (for अद्यास्तु). — °) S (except G₈. 4) अभिरक्षयतां.

25 °) T₁ G₅ M नरशार्दूल; G₈ पुरुषव्याघ्र; G₄

कुरुशार्दूल. — 25° = 1. 1. 11°. — °) K₄ B₂. 8. 5 D₁₁ D₈ D₁. 6. 8-10 T₁ G₁. 4 om. च. D₈. 4 संक्षेपो वै भविष्यति.

26 °) K₈. 5 S (except G₈. 4) सततं (for स तदा). — °) Some MSS. निश्चसंश्च.

27 °) K₄ ततो नु; D₆. 8. 9 ततोस्य (for ततोऽथ). G₄ M₂ om. ऽथ. T₁ G₁. 8 ततो राज्ञः सुबलस्याथ पुत्री. — °) T₁ G₁. 2. 5 युक्ता (for युक्तं). — °) K₈ B₈. 5 D₁ S (except G₁. 8. 4) सुयोधनं. T₁ G₁. 4 बुद्धि (for मतिं). — °) D₈ समीपे; D₈. 4 पुरस्तात् (for समक्षं).

28 °) M₈-5 [S]थ (for च). — °) T₂ G₁. 2. 5 तथापराधं; M₈-5 यथापराधः (for तवापराधं).

29 °) D₁ तथा (for राज्यं). K₅ B D₁₁ D₈ D₁-8. 6. 10 पूर्वभोग्यं; D₄. 8 G₈ रूपभोग्यं; D₇ रूपभोग्यं; T₂ G₂. 5 भूतभोग्यं. — °) K₂ D₈ कुल एष धर्मः (for कुलधर्म एषः). — °) G₈ वृत्ते (for बुद्धे). K₅ D₈. 4 S सु (for ऽति). D₂ काम; D₈. 4. 10 कर्म; D₆. 8 G₄ कर्म (for कर्मन्). — °) K₄ D₈. 4. 6. 8 S निहंसि (for विहंसि).

30 °) S राजा (for राज्ये). — °) T₁ G₈-5 M₈-5 यस्य (for तस्य). — °) K₈ S [S]ति (M₈. 5 हि)

भीष्मे स्थिते परवन्तौ भवेताम् ।
अयं तु धर्मज्ञतया महात्मा
न राज्यकामो नृवरो नदीजः ॥ ३१
राज्यं तु पाण्डोरिदमप्रधृष्यं
तस्याद्य पुत्राः प्रभवन्ति नान्ये ।
राज्यं तदेतन्निखिलं पाण्डवानां
पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ॥ ३२
यद्वै ब्रूते कुरुमुख्यो महात्मा
देवव्रतः सत्यसंधो मनीषी ।
सर्वं तदस्माभिरहृत्य धर्मं

ग्राह्यं स्वधर्मं परिपालयद्भिः ॥ ३३
अनुज्ञया चाथ महाव्रतस्य
ब्रूयान्नृपो यद्विदुरस्तथैव ।
कार्यं भवेत्तत्सुहृद्भिर्नियुज्य
धर्मं पुरस्कृत्य सुदीर्घकालम् ॥ ३४
न्यायागतं राज्यमिदं कुरूणां
युधिष्ठिरः शास्तु वै धर्मपुत्रः ।
प्रचोदितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा
पुरस्कृतः शांतनवेन चैव ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पदचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

वासुदेव उवाच ।
एवमुक्ते तु गान्धार्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।

दुर्योधनमुवाचेदं नृपमध्ये जनाधिप ॥ १
दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।

C. 5. 5041
B. 5. 149. 2
K. 5. 149. 2

(for ५४).

31 °) Ds. 4 S transp. राजा and क्षत्त्र. Ds D1. 10 (by corr.) M2 भावे (for भावौ). — °) K (except K4) Ds D1. 9 धर्मात्म; T1 धर्मार्थ (for धर्मज्ञ). G2 M4 om. (hapl.) 31^a-33^a. — °) B (except B2) Ds D10 न कामयेद्यो (for न राज्यकामो).

32 G2 M4 om. 32 (cf. v.l. 31). — °) K (except K4) D1 च (for तु). — °) Ds. 4 नित्यं (for नान्ये). — °) K1. 2 Ds अखिलं (for निखिलं). — °) Ds पौत्रास्तथैव.

33 G2 M4 om. 33^a (cf. v.l. 31). — °) K4. 5 D2-4 S मनस्वी (for मनीषी). — °) K D2. 7-9 अहीन-धर्म; B2. 5 अहृत्य कार्य; D1 इहान्यधर्म; Ds. 4 इहैत्य कार्य; Ds अहृत्त कार्य; T1 अधीत्यमय; T2 G M अधीत्य धर्म (G4 अधिज्य सर्व) (for अहृत्य धर्म). — °) B Dn1 Ds Ds. 10 राज्यं (B4 राष्ट्रं); Ds. 4 सम्यक् (for ग्राह्यं). B Dn1 Ds D10 स्व (Dn1 च) धर्मान् (for स्वधर्म).

34 °) K4 Ds. 4 अनुग्रहात् (for ज्ञया). K3. 5 D1. 8 T. G (except G2) M1. 2 चा (for च). Ks अद्य; Ds. 4 अपि; D10 अस्य (for अथ). — °) Ds. 4 कुर्यात् (for ब्रूयात्). D1 वचो; T2 नरो (for नृपो). K1. 2 B (except

Bs) Dn1 Ds. 8. 10 M2 [S] यं (for यद्). — °) Ds. 4. 6 सुहृदां (for सुहृद्भिः). B1. 8. 4 Dn1 D1 Gs नियुज्यं; B2 निशम्य; Ds नियोज्यं; T1 G4 नियोज्य.

35 °) Ds G4 M3-5 राजा (for राज्ञा). — °) Ks. 5 चेति (for चैव).

Colophon. Dn2 Ds missing. — Sub-parvan: K4 अभिनिर्याणयात्रा; Ds. 4 अभिनिर्यात्रा; D10 भगवदागमन; M1. 2 भगवद्यान. — Adhy. name: Gs गान्धारीवाक्यं; M गुरुवाक्यकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 38 (= 138); T1 G2. 4. 5 150; T2 M 149 (M4 148); G1 151; G3 147. — S'loka no.: Ks 37; Dn1 36.

147

This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2). The MS. is mostly ignored here.

1 Ks D2 T G Ms श्रीभगवाद् (for वासुदेवः). — Gs om. (hapl.) 1^a-2^a. — °) K4 B Dn1 Ds D1. 8. 4. 6. 8. 10 M3 राजमध्ये. B1-3 D2 जनाधिप; Dn1 Ds2 D10 T G1. 5 Ms-5 जनाधिपः.

C. 5. 5041
B. 5. 149, 2
K. 5. 149, 2

तथा तत्कुरु भद्रं ते यद्यस्ति पितृगौरवम् ॥ २
सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरूणां वंशवर्धनः ।
सोमाद्भवूष षष्ठो वै ययातिर्नहुषात्मजः ॥ ३
तस्य पुत्रा बभूवुश्च पञ्च राजर्षिसत्तमाः ।
तेषां यदुर्महातेजा ज्येष्ठः समभवत्प्रभुः ॥ ४
पूरुर्यवीयांश्च ततो योऽस्माकं वंशवर्धनः ।
शर्मिष्ठायाः संप्रसूतो दुहितुर्वृषपर्वणः ॥ ५
यदुश्च भरतश्रेष्ठ देवयान्याः सुतोऽभवत् ।
दौहित्रस्तात शुक्रस्य काव्यस्यामिततेजसः ॥ ६
यादवानां कुलकरो बलवान्वीर्यसंमतः ।
अवमेने स तु क्षत्रं दर्पपूर्णः सुमन्दधीः ॥ ७
न चातिष्ठत्पितुः शास्त्रे बलदर्पविमोहितः ।

2 Gs om. 2^a (cf. v.l. 1). — ^b) K4 D2 T2 G2. 5
यथा; T1 G1. 4 M यस्वा (for यस्वां). — ^d) Ds Gs मयि
(for पितृ).

3 B5 om. 3^a-5^a. — ^c) K4 दशमो; B (B5 om.)
Dn1 Ds D1-4. 6. 8. 10 षष्ठो वै (for षष्ठो वै). — After 3,
Ks ins. 537*.

4 B5 om. 4 (cf. v.l. 3). Ks om. 4^a-5^b. — ^a)
B (B5 om.) Dn1 Ds D1. 6. 8. 10 हि (for च). — ^c) Ds
Ds. 10 "राज (for "तेजा). — Ds om. (1 hapl.) from
भवत्प्रभुः (in 4^d) up to संमतः (in 18^b). — ^d) T G
सुतः (for प्रभुः). — Ds ins. after 4: Ks (which om.
4^a-5^b) ins. after 3:

537* तस्याभवन्पुत्राः पुत्रा द्रुहोऽस्तुः पूरुरेव च ।

5 B5 Ds om. 5 (cf. v.l. 3, 4); Ks om. 5^{ab}
(cf. v.l. 4). — ^c) K4 B (B5 om.) Dn1 Ds D2. 8. 10
T1 Gs शर्मिष्ठाया. B5 समुद्रतो; Ds. 4 समुद्रतो; D1
संप्रभुतो. — ^d) B (B5 om.) Dn1 Ds D2. 8. 10 दुहित्रा
(for "तुर).

6 Ds om. 6 (cf. v.l. 4). — ^a) K B5 D1-4. 7. 9
तु (for च). B5 Ds. 4 भरतश्रेष्ठः. — ^c) Dn1 Gs
दौहित्रास्ते तु; T2 "अश्वापि.

7 Ds om. 7 (cf. v.l. 4). — ^b) Ds2 बलदर्पविमो-
हितः (=8^b); Ds. 4 बलवीर्यसमन्वितः; Ds वीर्यवान्बल-
संमतः. — ^c) D1 गुरु (for क्षत्रं). — ^d) D10 गर्व (for
दर्प).

8 Ds om. 8 (cf. v.l. 4). — ^a) Ks नावतिष्ठत्.
— ^b) B5 "समन्वितः. — After 8^{ab}, Ds ins.:

538* कुलक्षयं चकारासौ राज्यलोभादकारणात् ।

अवमेने च पितरं भ्रातृन्प्राप्यपराजितः ॥ ८
पृथिव्यां चतुरन्तायां यदुरेवाभवद्बली ।
वशे कृत्वा स नृपतीनवसन्नागसाह्वये ॥ ९
तं पिता परमक्रुद्धो ययातिर्नहुषात्मजः ।
शशाप पुत्रं गान्धारे राज्याच्च व्यपरोपयत् ॥ १०
ये चैनमन्ववर्तन्त भ्रातरो बलदर्पितम् ।
शशाप तानपि क्रुद्धो ययातिस्तनयानथ ॥ ११
यवीयांसं ततः पूरुं पुत्रं स्ववशवर्तिनम् ।
राज्ये निवेशयामास विधेयं नृपसत्तमः ॥ १२
एवं ज्येष्ठोऽप्यथोत्सिक्तो न राज्यमभिजायते ।
यवीयांसोऽभिजायन्ते राज्यं वृद्धोपसेवया ॥ १३
तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्मम पितामहः ।

— ^c) Ks Ds. 4 स (for च).

9 Ds om. 9 (cf. v.l. 4). — ^c) S (except G1)
तु (for स). Ks D2 पृथिवी (for नृपतीन्). — ^d) K4 B
Dn1 Ds D1. 10 Gs न्यवसन्; Gs निवसन् (for अवसन्).

10 Ds om. 10 (cf. v.l. 4) — ^a) K1. 2. 5 T2 Gs तत्-
(for तं). — ^c) Ds. 4 राजा (for पुत्रं). — ^d) Ds. 4 G4
राष्ट्रात् (for राज्यात्). K4 D2 वै (for च). B Dn1 Ds
Ds. 10 [अ]पि व्यरोपयत्; Ds. 4 Gs [अ]प्यवरो; Ds T2
G2. 6 [अ]प्यपरो; M (except M2) व्यवरो (for व्यपरो).

11 Ds om. 11 (cf. v.l. 4). — ^a) Ds D10 G4
अनुवर्तत; D1 Gs अनुवर्तते; Ds अन्ववर्तते. — ^b) K4
B1. 8. 4 D1. 8. 4. 8 बलदर्पिताः. — ^c) K4 B D1-4. 10 अभि-
Ds अति- (for अपि). — ^d) Ks. 5 Ds तथा (for अथ).

12 Ds om. 12 (cf. v.l. 4); K4 om. (hapl.)
12^a-13^b. — ^{ab}) Ks Gs transp. पूरुं and पुत्रं. D1. 7 स्वं;
Ds स; T1 तु; T2 G1-4 M तं (for स्व). D1. 7 T
G1-8 M वंशवर्धनं; G4 वसुवर्धनं (for वशवर्तिनम्).
Gs पुत्रं वंशवर्धनं. — ^d) Ds D10 विधिबत् (for विधेयं).
K2. 5 B5 Dn1 Ds. 4. 7. 9 T2 G1. 2. 4 Ms. 5 "सत्तम; Gs
"सत्तम.

13 Ds om. 13 (cf. v.l. 4); K4 om. 13^{ab} (cf. v.l.
12); Ds om. 13^a-14^b; Gs om. (hapl.) 13^a-17^b.
— ^b) Ks B1. 2. 5 Dn1 Ds D2. 7. 10 अधि; Ca. n. 8 अभि-
(as in text). — ^c) K1. 2. 5 D1. 9 यवीयसो. K1. 2. 4
B1. 2. 4 Dn1 D1. 8. 4. 8. 9 T2 Gs Ms अपि (for अभि-).
K (except K4) Dn1 D1. 9 जायेत; Cn जायन्ते (as in
text).

14 Ds Gs om. 14; Ds om. 14^{ab} (cf. v.l. 4, 13).

प्रतीपः पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४
तस्य पार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्मेण शासतः ।
त्रयः प्रजज्ञिरे पुत्रा देवकल्पा यशस्विनः ॥ १५
देवापिरभवज्ज्येष्ठो बाह्मीकस्तदनन्तरम् ।
तृतीयः शंतनुस्तात धृतिमान्मे पितामहः ॥ १६
देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः ।
धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ १७
पौरजानपदानां च संमतः साधुसत्कृतः ।
सर्वेषां बालवृद्धानां देवापिर्हृदयंगमः ॥ १८
प्राज्ञश्च सत्यसंधश्च सर्वभूतहिते रतः ।
वर्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च ॥ १९
बाह्मीकस्य प्रियो भ्राता शंतनोश्च महात्मनः ।
सौभ्रात्रं च परं तेषां सहितानां महात्मनाम् ॥ २०
अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिसत्तमः ।

संभारानभिपेकार्थं कारयामास शास्त्रतः ।
मङ्गलानि च सर्वाणि कारयामास चाभिभूः ॥ २१
तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह ।
सर्वे निवारयामासुर्देवापेरभिपेचनम् ॥ २२
स तच्छ्रुत्वा तु नृपतिरभिपेकनिवारणम् ।
अश्रुकण्ठोऽभवद्राजा पर्यशोचत चात्मजम् ॥ २३
एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसंधश्च सोऽभवत् ।
प्रियः प्रजानामपि संस्त्वग्दोषेण प्रदूषितः ॥ २४
हीनाङ्गं पृथिवीपालं नाभिनन्दन्ति देवताः ।
इति कृत्वा नृपश्रेष्ठं प्रत्यपेधन्दिजर्षभाः ॥ २५
ततः प्रव्यथितात्मासौ पुत्रशोकसमन्वितः ।
ममार तं मृतं दृष्ट्वा देवापिः संश्रितो वनम् ॥ २६
बाह्मीको मातुलकुले त्यक्त्वा राज्यं व्यवस्थितः ।
पितृभ्रातृन्परित्यज्य प्राप्तवान्पुरमृद्धिमत् ॥ २७

C. 5. 5067
B. 5. 149. 27
K. 5. 149. 27

— ^a) B₈ D_{1.2} सर्व- (for त्रिषु).

15 D₈ G₈ om. 15 (cf. v.l. 4, 13). — ^b) S (G₈ om.) प्रजाः (for राज्यं). — ^a) K₁ महौजसः; D_{8.4} मनस्विनः (for यशः).

16 D₈ G₈ om. 16 (cf. v.l. 4, 13). — ^a) K₈ पूर्वः; B_{2.4} D_{n1} D₈ D_{1.8} G₄ श्रेष्ठः (for ज्येष्ठः). — ^b) K (except K₄) D₂ T₂ G₂ बाह्मिकस्. B_{1.8} D_{8.4} S (G₈ om.) तदनन्तरः. — ^c) K₄ B D_{n1} D₈ D_{2-4.10} शान्तनुस्. S (except G₄; G₈ om.) तत्र (for तात). — ^d) B₈ नः (for मे). D₈ धृतिमन्तो महाबलाः.

17 D₈ om. 17; G₈ om. 17^{ab} (cf. v.l. 4, 13). — ^b) K₁ D_{n1} D_{1.9} सत्तम. — ^a) D_{8.4} गुरुः; T₁ G₁ M₁ पितृ (for पितुः).

19 ^a) K₄ B_{1.2.4} D_{n1} D₈ D_{8.8.10} वदान्यः (for प्राज्ञश्च). — ^b) B₈ सर्वधर्मभृतां वरः.

20 ^a) K (except K₄) B (except B₅) D₂ T₂ G₁₋₈ बाह्मिकस्य. — ^b) K₄ B D_{n1} D₈ D_{8.10} G₄ शान्तनोश्च. — ^c) K₄ D₈ परमं (for च परं). — ^d) M_{1.2} त्रयाणां हि; M₄ सहितानां (for सहिं).

21 ^a) B_{1.2.4} D_{n1} D₈ D_{8.8-10} कारयामास; B_{8.5} D_{1.2} मंगलार्थानि (for मङ्गलानि च). B_{1.2.4} D_{n1} D₈ D_{8.10} मंगलार्थानि; D_{8.8} मंगलानि च (for कारयामास). K₁₋₈ D₁ T₂ G_{1.2} चाभिभूः; K₄ च प्रभुः; K₅ चाभिभोः; B₁₋₄ D_{n1} D₈ वै विभुः; B₅ D₈ D₂ Cap वा विभुः;

D_{8.4.6.8} शास्त्रतः; D₇ चाभिभोः; D₁₀ च प्रभोः; C₈ चातिभूः (for चाभिभूः).

22 ^a) D₈ D₂ G₈ तत् (for तं). — ^c) G₂ निवेद-
यामासुः.

23 ^a) B₅ D₂ G₁ एतत्; D₁ तच्च (for स तत्). — ^c) S (except G₈) सास्त्र (for अश्रु). — ^d) G₈ शोचयदा-
त्मजं; M_{8.8} शोचयत्तात्मजं.

24 ^b) D_{8.4} संशोपि वै (for संश्वश्च सो). D_{1.8.4} विभुः; D_{2.6} [S]भिभूः (for अभवत्). — ^c) K₂ जनानां;
K₈ द्विजानां (for प्रजानां). K_{2.5} D_{n1} D_{8.6} T₂ G_{1.8} अपि स; K₈ लोकानां (for अपि सत्). — ^d) K₈ स;
S च (for प्र-).

25 ^b) D_{8.8} वै प्रजाः (for देवताः).

26 ^a) K₄ B_{2.4.5} D_{n1} D₈ D₁₀ प्रव्यथितांगोसौ.
— ^c) K_{2.4} B D_{n1} D_{1.8.4.6.8.10} (m as in text)
निवारितं (for ममार तं). K₄ B D_{n1} D₈ D_{1-4.6.8.10}
T₁ G₆ नृपं (for मृतं). — ^d) K₅ संश्रुतो; D_{8.4} प्रस्थितो
(for संश्रितो).

27 D₈ om. (hapl.) 27. — ^a) K (except K₄)
D_{2-4.9} T₁ G_{1.2} बाह्मिको. K₄ B D₈ D_{2.9.10} G₈ M कुलं.
D₁ बाह्मिको मातुलं त्यक्त्वा. — ^b) K₄ D₈ D_{2-4.8.10}
समास्थितः; B D_{n1} G₄ समाश्रितः (for व्यवस्थितः).
D₁ राज्यं च समुपस्थितं. — ^c) S (except T₂ G_{1.9})
पितृन् (for पितुः). K (except K₄) D₇₋₉ भ्रातृः

C. 5. 5087
B. 6. 149. 28
K. 5. 149. 28

बाह्यैकेन त्वनुज्ञातः शंतनुर्लोकविश्रुतः ।
पितर्युपरते राजन्नाजा राज्यमकारयत् ॥ २८
तथैवाहं मतिमता परिचिन्त्येह पाण्डुना ।
ज्येष्ठः प्रभ्रंशितो राज्याद्वीनाङ्ग इति भारत ॥ २९
पाण्डुस्तु राज्यं संग्राप्तः कनीयानपि सन्नृपः ।
विनाशे तस्य पुत्राणामिदं राज्यमरिंदम ।
मय्यभागिनि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि ॥ ३०

युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा
न्यायागतं राज्यमिदं च तस्य ।
स कौरवस्यास्य जनस्य भर्ता
प्रशासिता चैव महानुभावः ॥ ३१
स सत्यसंधः सतताग्रमत्तः
शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः ।
प्रियः प्रजानां सुहृदानुकम्पी

जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता ॥ ३२

क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च
सत्यव्रतत्वं श्रुतमग्रमादः ।

भूतानुकम्पा ह्यनुशासनं च
युधिष्ठिरे राजगुणाः समस्ताः ॥ ३३

अराजपुत्रस्त्वमनार्यवृत्तो
लुब्धस्तथा बन्धुषु पापबुद्धिः ।

क्रमागतं राज्यमिदं परेषां
हर्तुं कथं शक्यसि दुर्विनीतः ॥ ३४

प्रयच्छ राज्यार्धमपेतमोहः
सवाहनं त्वं सपरिच्छदं च ।

ततोऽवशेषं तव जीवितस्य
सहानुजस्यैव भवेन्नरेन्द्र ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

Ds Ds. 4 मातृन् (for आतृन्). K (except K4) D7-9
परित्यक्तः; Ds. 4 परित्यक्तः. — ^a) B Dn1 Ds D1. 10 T1 G5
प (D1 पु) रमर्षि (Bs 'मृद्धि) मत्.

28 ^a) K (except K4) D1-4 T2 G2 बाह्यैकेन.
Ds. 4 S [अ]भि- (for तु). — ^b) K4 B Dn1 Ds D2-4. 6. 10
श्रांतनुर.

30 ^a) T2 G5 पाण्डु राज्यं सुसंग्राप्तः. — ^b) D9 G1 M1. 2
नृप. — ^c) K (except K4) D1. 2. 7. 9 विधीयते (for
अरिंदम). — ^e) Ds. 4 T1 G1. 8. 5 M राज्यस्य; T2 G2
राजन्य (for राज्याय). — After 30, N (Dn2 missing)
ins.:

539* अराजपुत्रो ह्यस्वामी पारक्यं हर्तुमिच्छसि ।

[B Dn1 Ds. 8. 10 परस्व (for पारक्यं). Ds अहं
(for इच्छ).]

31 ^a) S महस्वी (for महात्मा). — ^c) K4 B2. 4. 5
Dn1 Ds Ds. 8-10 कुलं (for जनं). G3 दाता (for भर्ता).
— ^d) T G (except G3) M1. 2 चापि (for चैव).

32 ^a) K4 B3. 5 Dn1 T1 स तथाग्रं; B1. 2. 4 सतता-
ग्रमेयः; G1. 4 स सदाग्रमत्तः; G3 स तदाग्रं. — ^b) K1. 2. 5
D1. 2. 1. 2 गोप्ता; Ds. 4 भर्ता (for साधुः). — ^c) K1. 2

Ma-5 प्रियाणां (for प्रजानां). K1. 2 D2. 7 सुहृदां च रक्तो;
D1. 8. 4 सततानुकम्पी; D7 सुहृदां स रक्तो; T2 G2. 8. 5
सुकृतानुकम्पी.

33 ^a) K1. 2 [अ]पि (for हि). — ^d) D1. 8. 9
राज्यगुणाः. K1. 2 च सर्वे (for समस्ताः).

34 ^a) Ds अनार्यपुत्रस्य; T1 G1. 4 स राजपुत्रस्य; T2
G2. 8. 5 Ma-5 स राजपुत्रस्य; M1. 2 न राजपुत्रस्य. — ^b)
K4 B D (except D7; Dn2 missing) T1 G5 सदा (for
तथा). M1 पाण्डुपु (for बन्धुषु). — ^c) B (except Bs)
Dn1 D1. 2. 4. 6. 9 दुर्विनीत.

35 ^a) K1. 2 D1. 2. 7 हि; Ks. 4 [S]स्ति (for सव-).
— ^d) K D2. 7. 8 अद्य; Ds. 4 G4 इह (for एव).

Colophon. Dn2 Ds missing. — Sub-parvan:
K4 अभिनिर्यात्रा; T1 M1. 3-5 भगवद्वाचन (T1 'वत्प्रतियान).
— Adhy. name: Dn1 कृष्णवाक्यं; G1. 4 सभायां सभ्य-
वृत्तान्तकथनं; G5 M दृतराष्ट्रवाक्यं (G5 'दृवचनं). — Adhy.
no. (figures, words or both): Ds 39 (=139);
T1 G2. 4. 5 151; T2 M 150 (M4 149); G1 152;
G3 148. — S'loka no.: Ks Dn1 36.

१४८

वासुदेव उवाच ।

एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
 गान्धार्या धृतराष्ट्रेण न च मन्दोऽन्वबुध्यत ॥ १
 अवधूयोत्थितः क्रुद्धो रोपात्संरक्तलोचनः ।
 अन्वद्ववन्त तं पश्चाद्राजानस्त्यक्तजीविताः ॥ २
 आज्ञापयच्च राज्ञस्तान्पार्थिवान्दुष्टचेतसः ।
 प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं पुण्योऽद्येति पुनः पुनः ॥ ३
 ततस्ते पृथिवीपालाः प्रययुः सहसैनिकाः ।
 भीष्मं सेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः कालचोदिताः ॥ ४
 अक्षौहिण्यो दशैका च पार्थिवानां समागताः ।
 तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत ।
 यदत्र युक्तं प्राप्तं च तद्विधत्स्व विशां पते ॥ ५

उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ।
 गान्धार्या धृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत ।
 एतत्ते कथितं राजन्यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ ६
 साम आदौ प्रयुक्तं मे राजन्सौभ्रात्रमिच्छता ।
 अभेदात्कुरुवंशस्य प्रजानां च विद्वद्वये ॥ ७
 पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा साम न गृह्यते ।
 कर्मानुकीर्तनं चैव देवमानुषसंहितम् ॥ ८
 यदा नाद्रियते वाक्यं सामपूर्वं सुयोधनः ।
 तदा मया समानीय भेदिताः सर्वपार्थिवाः ॥ ९
 अद्भुतानि च घोराणि दारुणानि च भारत ।
 अमानुपाणि कर्माणि दर्शितानि च मे विभो ॥ १०
 भर्त्सयित्वा तु राज्ञस्तांस्तृणीकृत्य सुयोधनम् ।

C. 5. 5088
B. 5. 150. 12
K. 5. 150. 12

148

 This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2). The MS. is mostly ignored here.

1 K4 D2 T G श्रीभगवान्; K5 कृष्णः (for वासुदेवः). — ^a) K1.2.4 Ds2 D1-4.7 G4 उक्तः (for उक्ते). K1.2.4 D1.2.7 स (for तु). — ^a) B2.4 Dn1 Ds Ds.4.6.8.9 न वै; D10 नैव (for न च). Ds.2.9 [S]नु; D7 M1 व्य (for ऽन्व). —

2 ^{ab}) B Dn1 Ds D1.3.4.6.8-10 मंदः क्रोध- (B2 क्रोधात्); M8-5 क्रुद्धो रोप- (for क्रुद्धो रोपात्). — ^{cd}) K3 T1 G1.4 M अन्वद्ववन्त; B2 अन्ववन्त; Ds अनुद्ववन्त; Ds अन्वद्ववन् (for अन्वद्ववन्त). Ds ततः (for तं). T2 Gs transp. तं पश्चात् and राजानः.

3 ^a) G6 आज्ञापयत्. D1 च (for तान्). — ^b) Ds2 T G (except Gs) पार्थिवो. K4 B Dn1 Ds Ds.4.6.8-10 नष्ट; D1 T G1.2.5 चेतनः. — ^c) T1 G1.3.4 प्रयात; T2 G2.5 प्रयातु; Ca प्रयाध्वं (as in text). — ^d) K2m.3.5 युद्धयेति; D1.8 पुण्योभ्येति; S अधैवेति; Ca as in text.

4 ^e) Ds.4 चक्रुः (for कृत्वा). — ^d) S प्र (for सं). K2.3.5 D1.9 कालनोदिता; K4 कर्मणा; D1 धर्मणा.

5 ^a) Some S MSS. अक्षौहिण्यः. — ^b) K4 B D (except D1.2.7; Dn2 missing) कौरवाणां (for पार्थिव). — ^d) K3 विरोचनः; B (except B2) व्यराजत; Ds व्यरो-

चयत्. — Ds om. (hapl.) 5^a-6^d. — 6^{ef} = (var.) 18^{ed}. — ^e) Ds.4 भवति (for प्राप्तं च). — ^f) B2 महामते (for विशां पते).

7 ^a) K1.2.4 B1.2.4.5 Dn1 D1.2.6.8 साम्यम्; K2 शमम्; K5 समम्; B2 Ds Ds.4.9 शाम्यम्; D10 सात्वम्; T1 सामम् (for साम as in D7 T2 G M). T2 G1.2.4.5 चादौ; G8-भेदौ (for आदौ). — ^b) M इच्छतः (for ता). — ^c) K4 B Dn1 Ds Ds.3.9 अभेदायास्य वं; D10 अभेदायास्य वं. — ^d) K1-3 Ds.4.7 चाभिवृ; K4.5 D1.2 अभिवृ; B2 चापि वृ (for च विवृ).

8 ^a) B2 वोक्तो; Ds.4 ह्युक्तो; Ca.8 युक्तो (as in text). — ^b) B2 शाम्ये; Ds.4 साम्ना (for साम). K2 युज्य (for गृह्य). — ^c) K1.2 Ds कीर्तितं; Cs कीर्तनं (as in text). — ^d) K (except K5) Ds Gs.4 Ca.8 देव.

9 G2.5 om. (hapl.) 9^a-11^b; T2 reads the lines in marg.

10 G2.5 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^a) D7 अत्यद्भुतानि (for अद्भुतानि च). Ca cites अद्भुतानि (as in text). D1 च सर्वाणि; Ds.4 विचित्राणि (for च घोराणि). Cs cites घोराणि (as in text). — ^d) K4 B2.4.5 Dn1 Ds Ds.8-10 मया (for च मे). K4 प्रभो; Ds1 [अ]भिभो (for विभो).

11 G2.5 om. 11^{ab} (cf. v.l. 9). — ^a) K2 B Dn1

C. 5. 508B
B. 5. 150. 12
K. 5. 150. 12

राधेयं भीषयित्वा च सौबलं च पुनः पुनः ॥ ११
न्यूनतां धार्तराष्ट्राणां निन्दां चैव पुनः पुनः ।
भेदयित्वा नृपान्सर्वान्वाग्भिर्मन्त्रेण चासकृत् ॥ १२
पुनः सामाभिसंयुक्तं संप्रदानमथाब्रुवम् ।
अभेदात्कुरुवंशस्य कार्ययोगात्तथैव च ॥ १३
ते बाला धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य विदुरस्य च ।
तिष्ठेयुः पाण्डवाः सर्वे हित्वा मानमधश्चराः ॥ १४
प्रयच्छन्तु च ते राज्यमनीशास्ते भवन्तु च ।
यथाह राजा गाङ्गेयो विदुरश्च तथास्तु तत् ॥ १५

सर्वं भवतु ते राज्यं पञ्च ग्रामान्विसर्जय ।
अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम ॥ १६
एवमुक्तस्तु दुष्टात्मा नैव भावं व्यमुञ्चत ।
दण्डं चतुर्थं पश्यामि तेषु पापेषु नान्यथा ॥ १७
निर्याताश्च विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपाः ।
एतत्ते कथितं सर्वं यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १८
न ते राज्यं प्रयच्छन्ति विना युद्धेन पाण्डव ।
विनाशहेतवः सर्वे प्रत्युपस्थितमृत्यवः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ समाप्तं कर्णोपनिषादपर्व ॥

१४९

वैशंपायन उवाच ।

जनार्दनवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

भ्रातृनुवाच धर्मात्मा समक्षं केशवस्य ह ॥ १

श्रुतं भवद्भिर्यद्वृत्तं सभायां कुरुसंसदि ।

Ds Ds. 4. 6. 8-10 M4 निर्भर्त्सयित्वा; D1 दर्शयित्वा च (for भर्त्सयित्वा तु). Ks-5 Ds Gs च (for तु). — °) B4 भर्त्सं (for भीष°).

12 G4 om. (hapl.) 12^{ab}. — °) B Dn1 Ds Ds. 9. 10 द्यूततो (for न्यूनतां). Ds. 4 धृत°. — °) Ds. 4 निन्द (for निन्दां). B Dn1 Ds Ds. 8-10 कृत्वा (for चैव). K4 Bs-5 Dn1 Ds D1. 2. 6. 8-10 तथा पुनः (for पुनः पुनः). — °) Gs च तान् (for नृपान्).

13 °) K (except K6) D1 'मिश्रुक्तं च; G6 M1. 2 'दिसंयुक्तं. — °) Ds. 4 तथाब्रुव; Ms-5 अनुब्रुव (for अथाब्रुवम्).

14 °) K4 B Dn1 Ds D1. 2. 6. 8-10 ते शूरा; D1 वचने (for ते बाला). — °) M वाक्ये (Ms. 4 सर्वे also). — °) Ds जित्वा; Gs. 4 मि° (for हि°).

15 °) Ds. 4 संप्रयच्छन्तु ते राज्यं. — D1 om. (hapl.) 15^b-16^a. — °) D1. 2 च; Ds. 4 ये; Gs तु (for ते). Bs Ds D1. 2. 4. 10 भवति (for भवन्तु). K4 D2 वै; Bs Ds Ds. 4 उत्त; D1. 10 S ते (for च). — °) Ds राजन् (for राजा). — °) B (except Bs) Ds Ds. 8-10 हितं तव; Dn1 हितं वचः (for तथास्तु तत्).

16 D1 om. 16^a (cf. v.l. 15). — °) D1 विहाय वै (for विसर्जय). — °) K1-5 Ds-4 अवश्य. — °) K4 Ds भरतर्षभ; D1 पाण्डवर्षभाः (for राज°).

17 °) B4. 5 Dn1 Ds Ds. 4. 6. 8. 10 'मुक्तोपि; D1 'मुक्तः स. — °) K1 नैष; Ds-4 T2 G1. 2. 4 नैव (for नैव).

K4 B Dn1 Ds D1. 6. 8-10 G4 भागं; D1 द्वाव्यं (for भावं). — °) Ds. 4 सोहं (for दण्डं).

18 °) K1. 2. 5 Ds. 4. 7 Ms-5 जनाधिपाः; D1 T2 G2. 5 नरर्षभ (T2 'भाः). — 18^{ab} = (var.) 6^{af}. — °) B2. 4. 5 Dn1 Ds Ds. 8-10 राजन्; D1 पूर्व (for सर्व).

19 °) K1. 2 Ds-5 पार्थिव; Ks. 5 Ms. 5 पार्थिवाः; Dn1 पार्थिवः (for पाण्डव).

Colophon. Dn2 Ds missing. — Sub-parvan: K4 अभिनिर्याणयात्रा; T1 G1. 2. 4 M भगवद्भान (T1 G1. 4 'वत्प्रतिभान), to which M1. 2 add समाप्त. — Adhy. name: K1. 2 चासुदेववाक्यं (followed by समाप्त); K4 भगवद्भित्तः; Ds कृष्णवाक्यं; T1 दुर्योधनाभिप्रायः; G1. 4 सभ्य (G4 सत्य) दुर्योधनाभिप्रायः; Gs भगवद्भित्तः; M भगवच्छेष्टिकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 40 (=140); T1 G2. 4. 5 152; T2 M 151 (M4 150); G1 153; Gs 159. — S'loka no.: Ks Dn1 20.

After adhy. 148, T1 reads adhy. 151.

149

This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 °) Ds T2 धर्मज्ञः (T2 also धर्मात्मा as in text). — °) B (except Bs) Ds Ds. 8-10 समक्षे. Ks Bs

[528]

केशवस्यापि यद्वाक्यं तत्सर्वमवधारितम् ॥ २
तस्मात्सेनाविभागं मे कुरुध्वं नरसत्तमाः ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तताः समेता विजयाय वै ॥ ३
तासां मे पतयः सप्त विख्यातास्तान्निबोधत ।
द्रुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नश्चिखण्डिनौ ॥ ४
सात्यकिश्चेकितानश्च भीमसेनश्च वीर्यवान् ।
एते सेनाप्रणेतारो वीराः सर्वे तनुत्यजः ॥ ५
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
हीमन्तो नीतिमन्तश्च सर्वे युद्धविशारदाः ।
इष्वस्त्रकुशलाश्चैव तथा सर्वास्त्रयोधिनः ॥ ६
सप्तानामपि यो नेता सेनानां प्रविभागवित् ।
यः सहेत रणे भीष्मं शरार्चिःपावकोपमम् ॥ ७
त्वं तावत्सहदेवात्र प्रब्रूहि कुरुनन्दन ।

स्वमतं पुरुषव्याघ्र को नः सेनापतिः क्षमः ॥ ८
सहदेव उवाच ।
संयुक्त एकदुःखश्च वीर्यवांश्च महीपतिः ।
यं समाश्रित्य धर्मज्ञं स्वमंशमतुयुद्धमहे ॥ ९
मत्स्यो विराटो बलवान्कुतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
प्रसहिष्यति संग्रामे भीष्मं तांश्च महारथान् ॥ १०
चैशंपायन उवाच ।
तथोक्ते सहदेवेन वाक्ये वाक्यविशारदः ।
नकुलोऽनन्तरं तस्मादिदं वचनमाददे ॥ ११
वयसा शास्त्रतो धैर्यात्कुलेनाभिजनेन च ।
हीमान्कुलान्वितः श्रीमान्सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १२
वेद चास्त्रं भरद्वाजादुर्ध्वः सत्यसंगरः ।
यो नित्यं स्पर्धते द्रोणं भीष्मं चैव महाबलम् ॥ १३

C. 5. 5110
B. 5. 151. 13
K. 5. 151. 13

Ds D1 च; Ds हि (for ह). T2 G2 कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः;
G2 कौतियो जनमेजय.

2 D1 om. 2^a-3^a. — °) D2 न ते राज्यं प्रयच्छति.
— °) K1 सर्वं तद् (by transp.).

3 D1 om. 3 (cf. v.l. 2). — °) Dn1 T1 G1.4 नृपः;
Ds.4 कुरु (for नर). — °) Some MSS. अक्षौहिण्यः.
Ks B (except Bs) च (for तु). T1 G1.4 इमाः
(for एताः). — °) T1 G2 समंताद् (for समेता).

4 °) K4 B Dn1 Ds Ds.4.6.7.9.10 ये; Ms-s
वै (for मे). — °) Ds Gs तन् (for तान्). — °) Bs
विराटश्च द्रुपदश्च (by transp.).

5 °) Gs सहदेव (for भीमसेन). — °) K1.2 T1
M (except M4) सर्वे (for सेना). — °) Ds.4 धीराः
(for वीराः).

6 Ds om. 6. — 6^{ab} = 5. 196. 3^{ab}. — °) S (except
M1) च (for सु). — °) B (except Bs) नीतिशास्त्रज्ञाः.
— °) Ds.4 Ms-s सर्वे शास्त्रः; T G M1.2 सर्वे (G4
नीति)शास्त्र (for सर्वे युद्ध). — °) K1 B D (except
D2.7; Dn2 missing) सर्वे (for चैव). — °) Ks
धर्मास्त्रकोविदाः; D2 सर्वेस्त्रयोधिनः; Ds.4 शास्त्रास्त्रः; Gs सर्वास्त्र-
कोविदाः.

7 °) K4 अधिपो; T1 G1.8.4 अपि को (for अपि यो).
— °) K1.2 सेनायाः; Ks सैन्यानां; K4 सेनानीः (for
सेनानां). Dn1 Ds सेनां प्रति विभाः; Ds सेनानां प्रतिभा.
— °) T1 G (except G2) शरार्चिः. Ds पावकोपमः.

8 °) Ks B Dn1 D1.2.6.8-10 T G2.5 तं (for त्वं).

— °) Ds.4 नु (for नः).

9 °) Ks एव; Ds D1 T G M1.4 (inf. lin.)
एव (for एक). T G M1 पुत्रे (for दुःख). Ca एकदुःखः
(as in text). — °) S कोश (for वीर्य). — Ds om.
9^a-11^b. — °) K1 Ds.4 G2 युद्धमहे; Dn1 M4.5 युद्धाहे;
D1.6.8.10 Gs युद्धमहे; T2 युद्धाहे; M2.8 युद्धमहे.

10 Ds om. 10 (cf. v.l. 9). — °) S (except T1
G1 M5) मात्स्यो. — Dn1 om. 10^b-11^a. — °) Ds.4
स प्रसहिष्यति सं.

The fragm. MS. Ds ends with 10^b; it is
almost completely ignored hereafter!

11 Ds om. 11^{ab} (cf. v.l. 9); Dn1 om. 11^a
(cf. v.l. 10). — °) G4 वाक्यं (for वाक्ये). B1.8.4
विशारद. — Ds om. (hapl.) 11^a-12^d. — °) Ds
नंतरस्. — °) B2.8.5 अवधीत् (for आददे).

12 Ds om. 12 (cf. v.l. 11). Before 12, T2 Gs
ins. नकुलः. — °) Ms-s वयसा (for वयसा). D1
शास्त्रतो धर्मात्; D2 वै ततो धैर्यात्; Ds.4 अस्त्रप्रतापेन. — °)
Ds.4 बलेन; Ca.8 कुलेन (as in text). Ds.4 सः; Ca च
(as in text). — °) K4 किलोचितः; B Dn1 Ds
D1.2.4.10 Gs बलान्वितः (for कुला). — °) S शास्त्रभृतां
वरः.

13 °) K1.2 शास्त्रं; Ks-s B Ds D1-4.7.8 T G2-4 M1
शास्त्रं (for चास्त्रं). — °) D1 transp. द्रोणं and भीष्मं.
Bs D1.8.4 रथं; D10 G2 बलः (for बलम्).

14 °) B Ds D10 वंश (for संघं). — T2 om.

C. 5. 5111
B. 5. 151. 14
K. 5. 151. 14

श्लाघ्यः पार्थिवसंघस्य प्रमुखे चाहिनीपतिः ।
पुत्रपौत्रैः परिवृतः शतशास्त्र इव द्रुमः ॥ १४
यस्तताप तपो घोरं सदारः पृथिवीपतिः ।
रोषाद्रोणविनाशाय वीरः समितिशोभनः ॥ १५
पितेवास्मान्समाधत्ते यः सदा पार्थिववर्षभः ।
श्वशुरो द्रुपदोऽस्माकं सेनाग्रं प्रकर्षतु ॥ १६
स द्रोणभीष्मावायान्तौ सहेदिति मतिर्मम ।
स हि दिव्यास्त्रविद्राजा सखा चाङ्गिरसो नृपः ॥ १७
माद्रीसुताभ्यामुक्ते तु स्वमते कुरुनन्दनः ।
वासविर्वासवसमः सव्यसाच्यव्रवीद्वचः ॥ १८
योऽयं तपःप्रभावेन ऋषिसंतोषणेन च ।
दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्णो महाबलः ॥ १९
धनुष्मान्कवची खड्गी रथमारुह्य दंशितः ।

दिव्यैर्हयवरैर्युक्तमग्निकुण्डात्समुत्थितः ॥ २०
गर्जन्निव महामेघो रथघोषेण वीर्यवान् ।
सिंहसंहननो वीरः सिंहविक्रान्तविक्रमः ॥ २१
सिंहोरस्को महाबाहुः सिंहवक्षा महाबलः ।
सिंहप्रगर्जनो वीरः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ॥ २२
सुभ्रूः सुदंष्ट्रः सुहनुः सुबाहुः सुमुखोऽकृशः ।
सुजत्रुः सुविशालाक्षः सुपादः सुप्रतिष्ठितः ॥ २३
अभेद्यः सर्वशस्त्राणां प्रभिन्न इव वारणः ।
जज्ञे द्रोणविनाशाय सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ २४
धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सहेद्रीष्मस्य सायकान् ।
वज्राशनिसमस्पर्शान्दीप्तास्यानुरगानिव ॥ २५
यमदूतसमान्वेगे निपाते पावकोपमान् ।
रामेणाजौ विषहितान्वज्रनिष्पेदावगुणान् ॥ २६

14^{ad}; Gs om. (hapl.) from 14^c-15^b.

15 Gs om. 15^{ab} (of. v.l. 14); Ts reads it in marg. — ^b) Ks शरदः (for सदारः). — ^a) K4 Ds. 4 M धीरः (for वीरः).

16 ^a) Ks हितेन; Ks हितेन (for पितेव). Bs Dn1 Ds Ds. 10 समाधत्त; T1 G4. 5 समादत्ते; M4 सदायत्ते (for समाधत्ते). — ^b) Ms-5 यत्तदा (for यः सदा). Bs Ds. 4 पार्थिववर्षभ; M2 पार्थिवेश्वरः. — ^c) Ms. 4. 5 (before corr.) चतुरो (for श्वशुरो). — ^d) Ds. 4 प्रहर्षयन् (for प्रकर्षतु). B Dn1 Ds Ds. 8. 10 सेनाग्रं (Ds 'अयं') संप्रकर्षतु; Ds सेनाग्रमपकर्षतु. Ca cites संप्रकर्षतु.

17 ^a) B1-8 भीष्मद्रोणौ (by transp.). K4 B2. 5 Dn1 D1. 6-8 M2 आयातौ. T1 G1. 4 द्रोणभीष्मौ समाया- (G1 'या')तौ. — ^b) B1. 8 Ds. 4 सहेतेति. — ^c) Dn1 तु; Gs यो; Ms. 5 वा (for च). K2. 5 Ds2 नृप.

18 ^a) B2. 5 [5]पि (for तु). — ^b) Ds स्वमति. K1. 8. 4 Bs Dn1 D2. 7 T1 G2-4 कुरुनन्दन. Ds. 4 स्वयं मेघ इवानन्दन. — ^c) S इदं (for वचः).

19 Before 19, D1 T2 Gs ins. अर्जुनः. — ^a) K1 D7 ज्वालासंस्थो. B4. 5 Dn1 Ds Ds. 8. 10 महाभुजः; D1 'प्रभः'.

20 ^b) Some S MSS. दंसितः. — ^c) T2 G M5 दिव्यं (for दिव्यैर्). Ds हयैर् (for हय-). K4 Bs Ds D10 युक्तैः; D1. 7 युक्तः (for युक्तम्). — ^d) Ks अग्निकुण्डः; D1 द्वाग्निकुण्डात्; D7 चाग्निकुण्डात्.

21 ^a) Ks 'घोरं; D2 'वेगो (for 'मेघो). — D1 om. (hapl.) 21^c-22^b. — ^c) T1 G1. 4 'संहननोपेतः. — ^d)

K1-8 D7 सिंहविक्रमविक्रमः; K4. 5 (which transp. 21^d and 22^d) B Dn1 Ds Ds-4. 8. 8. 10 सिंहतुल्यपराक्रमः.

22 D1 G2 (hapl.) om. 22^{ab} (for D1 of. v.l. 21). Ks reads 22 (transposing ^{ab} and ^{cd}) after 23^{ab}, so that the sequence is: 21, 23^{ab}, 22^{cd}, 22^{ab}, 23^{cd} etc. — ^a) Ks Gs सिंहस्कन्धो (for सिंहो). B Dn1 Ds Ds. 8. 10 सिंहभुजः (for महा). — T2 om. (hapl.) 22^{bc}. — ^b) Bs 'वचो (for 'वक्षा). Ks D2 'भुजः (for 'बलः). — ^c) K1 D7 'प्रनर्दनो; K2. 8 'प्रतर्दनो; T1 G 'वद्वर्जितो (Gs 'प्रगल्भनो). Ks सुदंष्ट्रः सुनखाकेशाः. — ^d) K1. 2. 4. 5 (which latter transp. 21^d and 22^d) D2. 7 'दपो (for 'स्कन्धो).

23 ^a) Some MSS. सुभ्रूः. Ks (hypermetric!) सुकपोलः (for सुदंष्ट्रः). Ks D1. 8. 4 S सुबलः; Ca 'हनुः (as in text). — ^b) Dn1 Ds. 8 सुवासाः (for 'बाहुः). Bs Ms सुमुखः कृशः. — After 23^{ab}, Ks reads 22 (transposing ^{ab} and ^{cd}). — ^c) D1 अशत्रुः; Ca सुजत्रुः (as in text). — ^d) Ks सुवर्णः; D1 'नासः (for 'पादः).

24 ^a) D7 अभिज्ञः. Ds सर्वशस्त्राणां. — ^c) D2 'वारयो जितेन्द्रियः; T1 G1. 4 'वान्विजि'. — ^d) K1. 2. 4 D2. 7 'समान्वोरान्. Ks om. (hapl.) 25^d-28^c. — ^e) Dn1 वीहास्तान्. K4 उरगोपमान्.

26 Ks om. 26 (of. v.l. 25). — ^a) S 'गौरवान्.

27 Ks om. 27 (of. v.l. 25). — ^c) K4 Ds. 4. 8 'शुक्रादत्ते.

पुरुषं तं न पश्यामि यः सहेत महाव्रतम् ।
 धृष्टद्युम्नमृते राजन्निति मे धीयते मतिः ॥ २७
 क्षिप्रहस्तश्चित्रयोधी मतः सेनापतिर्मम ।
 अभेद्यकवचः श्रीमान्मातङ्ग इव यूथपः ॥ २८
 भीम उवाच ।
 वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखण्डी द्रुपदात्मजः ।
 वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागताः ॥ २९
 यस्य संग्राममध्येषु दिव्यमस्त्रं विकुर्वतः ।
 रूपं द्रक्ष्यन्ति पुरुषा रामस्येव महात्मनः ॥ ३०
 न तं युद्धेषु पश्यामि यो विभिन्द्याच्छिखण्डिनम् ।
 शस्त्रेण समरे राजन्संनद्धं स्यन्दने स्थितम् ॥ ३१
 द्वैरथे विपहेन्नान्यो भीष्मं राजन्महाव्रतम् ।
 शिखण्डिनमृते वीरं स मे सेनापतिर्मतः ॥ ३२
 युधिष्ठिर उवाच ।
 सर्वस्य जगतस्तात सारासारं बलाबलम् ।
 सर्वं जानाति धर्मात्मा गतमेष्ट्यच्च केशवः ॥ ३३

यमाह कृष्णो दाशार्हः सोऽस्तु नो वाहिनीपतिः ।
 कृतास्त्रो ह्यकृतास्त्रो वा वृद्धो वा यदि वा युवा ॥ ३४
 एष नो विजये मूलमेष तात विपर्यये ।
 अत्र प्राणाश्च राज्यं च भावाभावौ सुखासुखे ॥ ३५
 एष धाता विधाता च सिद्धिरत्र प्रतिष्ठिता ।
 यमाह कृष्णो दाशार्हः स नः सेनापतिः क्षमः ।
 ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशा समतिवर्तते ॥ ३६
 ततः सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वशवर्तिनम् ।
 रात्रिशेषे व्यतिक्रान्ते प्रयास्यामो रणाजिरम् ।
 अधिवासितशस्त्राश्च कृतकौतुकमङ्गलाः ॥ ३७
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
 अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षो धनंजयमवेक्ष्य ह ॥ ३८
 ममाप्येते महाराज भवद्भिर्य उदाहृताः ।
 नेतारस्तव सेनायाः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
 सर्व एते समर्था हि तव शत्रून्प्रमर्दितुम् ॥ ३९

C. 5. 5138
B. 5. 151. 41
K. 5. 151. 41

28 Ks om. 28^{ab} (of. v.l. 25). — ^b) T₁ G₄ ततः
 (for मतः). — After 28, T G (except Gs) ins.:
 540* अर्जुनेनैवमुक्ते तु भीमो वाक्यं समाददे ।
 30 ^a) Ks. 5 B₄. 5 Dn₁ Ds₂ D₂₋₄. 8. 10 Gs. 5 'मध्ये तु
 (for 'मध्येषु). — ^b) B₂. 4. 5 Dn₁ Ds₁ Ds. 4. 6. 8. 10
 प्र- (for वि-).
 31 ^a) K B₂ D₁. 2. 7 (by transp.) पश्यामि युद्धेषु
 (Ks. 5 योद्धेषु); B₁. 3. 4. 5 Dn₁ Ds Ds. 4. 6. 8. 10 युद्धे
 प्रपश्यामि; M₁. 2 लोकेषु पश्यामि. — ^b) K₄ Ds. 4 यो
 भिद्याच्च; Ks यो हि भिद्याच्च; B (except B₂) Dn₁ Ds. 8. 10
 G₄ यो भिद्यात्तु; Ds Gs यो भिद्यात्तु; Ms योभिविध्याच्च.
 — ^c) K₄. 5 अस्त्रेण (for श). — ^d) Ks Ds₁ स्यन्दनस्थितं.
 32 ^a) B (except B₂) Dn₁ Ds D₁. 6. 8. 10 समरे
 नान्यो; T G (except Gs) विपहेतासौ (T₂ 'रौ') (for
 विपहेन्नान्यो). — ^b) B (except B₂) Dn₁ Ds Ds. 8. 10
 हन्यान् (for राजन्). D₁ 'रथं' (for 'व्रतम्'). — ^c)
 S राजन् (for वीरं). B₂ शिखण्डी च मृधे वीरः. — ^d) T
 G₁₋₈ न (for स). K₁. 2 च (for मे).
 33 ^a) B₂ सारः (for तात). — ^b) K₄ G₄ महा
 (for बला). — ^c) Ks सर्वात्मा (for धर्मा). — ^d) Ks
 गतमेष्ट्यं च; K₄ B Dn₁ Ds D₂₋₄. 6. 8. 10 मतमेष्ट्यं च;
 Ks गतमेकस्य. D₁ गतिं चैव जनार्दनः.

34 Ks transp. 34^b and 36^d. G₄ M₂ om. (hapl.)
 34^b-36^d. — 34^a=36^c. — ^b) D₇ मे (for नो). B
 (except B₂) Dn₁ Ds Ds. 8. 10 Gs सोऽस्तु सेनापतिर्मम
 (of. 36^d). — ^c) K₁₋₈ D₁. 8. 4. 7 Gs M (M₂ om.)
 हि (as in text); Ks वा; the rest [S]वि.
 35 G₄ M₂ om. 35 (of. v.l. 34). — ^a) Ds. 8. 10 मे
 (for नो). — ^c) K₁. 2 राष्ट्रं (for राज्यं).
 36 G₄ M₂ om. 36^{ab} (of. v.l. 34). — 36^c=34^a.
 — ^d) D₁ मतः (for क्षमः). Ks. 5 B₁. 2. 4. 5 Dn₁ Ds
 Ds. 8. 10 सोऽस्तु नो वाहिनीपतिः (= 34^b); B₂ सोऽस्तु
 सेनापतिर्मम. — ^e) Gs च युधां (for वदतां). — ^f)
 Ks B₄. 5 Dn₁ D₂₋₄. 6. 8. 10 T₁ निशा समतिवर्तते. K₄
 विश्वासमतिवर्तते; Ks निशा समतिवर्तिता. Ca cites समति-
 वर्तते (as in text).
 37 ^b) K (except K₄) Ds G (except G₂) Ms
 वशवर्तिनः. — ^c) B (except B₂) Dn₁ Ds D₂₋₄. 6 रात्रिः
 (for रात्रि). K (except K₅) D₇ ह्यति (for व्यति).
 39 Before 39, T₂ ins. श्रीभगवान्, Gs माधवः.
 — ^a) Ks T₂ G₁. 4 (by corr.). 5 मत्ता राजन् (for
 महाराज). — ^c) Ds D₂ सेनायां (for 'या:'). — ^d)
 B Dn₁ Ds Ds. 8. 10 मत्ता (for शूरा). — ^e) B₂. 4. 5
 Dn₁ Ds D₂₋₄. 6. 10 एव (for एते). — ^f) B₂. 5 Ds

C. 5. 5126
B. 5. 151. 41
K. 5. 151. 41

इन्द्रस्यापि भयं ह्येते जनयेयुर्महाहवे ।
किं पुनर्धार्तराष्ट्राणां लुब्धानां पापचेतसाम् ॥ ४०
मयापि हि महाबाहो त्वत्प्रियार्थमरिंदम ।
कृतो यत्नो महास्तत्र शमः स्यादिति भारत ।
धर्मस्य गतमानुष्यं न स्म वाच्या विवक्षताम् ॥ ४१
कृतार्थं मन्यते बालः सोऽऽत्मानमविचक्षणः ।
धार्तराष्ट्रो बलस्थं च मन्यतेऽऽत्मानमातुरः ॥ ४२
युज्यतां वाहिनी साधु वधसाध्या हि ते मताः ।
न धार्तराष्ट्राः शक्यन्ति स्थातुं दृष्ट्वा धनंजयम् ॥ ४३
भीमसेनं च संकुदं यमौ चापि यमोपमौ ।
युयुधानद्वितीयं च धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ ४४
अभिमन्युं द्रौपदेयान्विराट्पदावपि ।
अक्षौहिणीपतींश्चान्यान्नेन्द्रान्दृढविक्रमान् ॥ ४५

सारवद्वलमस्माकं दुष्प्रधर्षं दुरासदम् ।
धार्तराष्ट्रबलं संख्ये वधिष्यति न संशयः ॥ ४६
एवमुक्ते तु कृष्णेन संप्रहृष्यन्नरोत्तमाः ।
तेषां प्रहृष्टमनसां नादः समभवन्महान् ॥ ४७
योग इत्यथ सैन्यानां त्वरतां संप्रधावताम् ।
हयवारणशब्दश्च नेमिघोषश्च सर्वशः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषस्तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥ ४८
प्रयास्यतां पाण्डवानां ससैन्यानां समन्ततः ।
गङ्गेव पूर्णा दुर्धर्षा समदृश्यत वाहिनी ॥ ४९
अग्रानीके भीमसेनो माद्रीपुत्रौ च दंशितौ ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
प्रभद्रकाश्च पाञ्चाला भीमसेनमुखा ययुः ॥ ५०
ततः शब्दः समभवत्समुद्रस्त्रेव पर्वणि ।

शङ्खं (for शङ्खः). Ks B Dn1 Ds Ds.10 प्रयाधितुं;
S विमर्षितुं.

40 ^a) K1-3 D7 चोरे (for ह्येते). Ds.4 इन्द्रायाभिभवं
ह्येते. — ^a) S कुदा (for लुब्धा).

41 ^b) B Dn1 Ds D10 महाहवे (for अरिंदम). — ^a)
K (except K4) Ds.7 तात; T1 G1.4 Ms तस्य (for तत्र).
— K4 om. 41^c-42^d. — ^f) B2 नैव वाच्या; T G
(except Gs) नाहं वाच्यो (for न स्म वाच्या). B2
विपश्चितां; Gs विवक्षताम् (as in text).

42 K4 om. 42 (cf. v.l. 41). — ^a) Ks Dn1 Ds
D1-4 T2 G1.2 कृतार्थं (for 'र्थ'). K1.2 चासौ (for बालः).
— ^b) K1.2 B Dn1 Ds D1-4.5.8.10 Gs आत्मानं (for
सोऽऽत्मानं). — Ds.4 om. 42^{cd}. — ^c) Ds Ms बलस्थश्च.
— ^d) B Dn1 Ds Ds.8.10 पश्यति (for मन्यते).

43 ^a) Ms-5 सा तु (for साधु). — ^b) Ds.4 बल
(for वध). Ks.4 B (except B2) Ds D1.5.8.10 T G
मे (for ते). D7 मम (for मताः). — ^c) S transp.
न and धार्तराष्ट्राः. — ^d) Ks D1 रणैर्जुनं (for धनं).

44 ^b) Gs महाबलौ (for यमौ). — ^a) Ms-5
अमर्षिणं.

45 ^a) A few MSS. अक्षौहिणी. — ^d) B Dn1 Ds
Ds.4.5.8.10 भीम (for दृष्ट).

46 ^b) K4 दुष्प्रधर्षं. Ds द्वरानुगं; Ds वरानुगं (for
दुरा). — ^d) B Dn1 Ds Ds.4.5.8.10 हनि (for वधि).
— After 46, Dn1 Ds.4.8 S ins.:

541* धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सेनापतिमरिंदम ।

47 Before 47, Dn1 Ds.4.8 T2 ins. वैशं उ (resp.
वैशं). — ^b) K1.2.5 D1.2.7 संप्र (D2 'प्रा') हृष्टा; B Ds1
Ds.4.5.8.10 संप्राहृष्यन्. D1.8.4 नृपोत्तमाः. Ks योधानां
युद्धमिच्छतां. — ^c) Gs सं (for प्र). Ks प्रहृष्यन्मनसां
तत्र.

48 ^a) K (except K4) D7 योग इत्येव; Ds.4
योजयेति च; T G (except Gs) योजयित्वाथ (for योग
इत्यथ). Ca oites योगः (as in text). — ^b) Ds
D10 चरतां (for त्व). — ^c) K4 Ds 'घोषश्च; Ks 'घोषश्च;
B Dn1 Ds D1.5.8.10 T2 G2.8 M1 'शब्दाश्च. — ^d) Ks B
Dn1 Ds Ds.8.10 T1 G2.8 Ms 'घोषा' (for 'घोष'). Ks
B Dn1 Ds D1.5.10 सर्वतः; T1 G1.4 संघराः. — ^e) B Dn1
Ds Ds.8.10 Gs 'घोषा (B2 'शब्दा')श्च; Ds.4 Ms-5 'घोषश्च;
Gs 'घोषस्तु. — ^f) K (except K4) D7.8 तुमुलः.
B Dn1 Ds Ds.8.10 Gs [S]भवन्; T2 Gs भवेत् (for
Sभवत्). — After 48, K B2 Dn1 D1-4.7.8 ins.:

542* तदुग्रं सागरतिभं क्षुब्धं बलसमागमम् ।

रथपत्तिराजोदग्रं महोर्मिभिरिवाकुलम् ।

धावतामाह्वयानानां तनुत्राणि च बध्नाताम् ।

[(L. 1) Ks.5 D1.8.4.7 तम् (for तद्). — (L. 3)
K1-2.5 D2.7 [अ]वः; K4 D1.8.4 प्रः; B2 [अ]पि (for च).]

49 Ds om. 49^{cd}. — 49^{cd} = (var.) 5. 197. 10^{cd}.
— ^a) T1 घूर्णः; G1 घूर्णा (for पूर्णा). — ^d) K D1.2.7
ध्वजिनी समदृश्यत.

50 ^a) Ds अश्वा (for अग्रा). — ^b) S (mostly)
दंशितौ. — ^c) Ds.4 अग्रतश्च (for प्रभद्रकाः). K1.2.8

हृष्टानां संप्रयातानां घोषो दिवमिवास्पृशत् ॥ ५१
 ग्रहृष्टा दंशिता योधाः परानीकविदारणाः ।
 तेषां मध्ये ययौ राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५२
 शकटापणवेशाश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।
 कोशयन्त्रायुधं चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः ॥ ५३
 फल्गु यच्च बलं किञ्चित्तथैव कृशदुर्बलम् ।
 तत्संगृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः ॥ ५४
 उपप्लव्ये तु पाञ्चाली द्रौपदी सत्यवादिनी ।
 सह स्त्रीभिर्निवृत्ते दासीदाससमावृता ॥ ५५
 कृत्वा मूलप्रतीकारान्गुलमैः स्थावरजङ्गमैः ।
 स्कन्धावारेण महता प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ५६
 ददतो गां हिरण्यं च ब्राह्मणैरभिसंवृताः ।
 स्तूयमाना ययू राजत्रयैर्मणिविभूषितैः ॥ ५७

केकया धृष्टकेतुश्च पुत्रः काश्यपस्य चाभिभूः ।
 श्रेणिमान्वसुदानश्च शिखण्डी चापराजितः ॥ ५८
 हृष्टास्तुष्टाः कवचिनः सशस्त्राः समलंकृताः ।
 राजानमन्वयुः सर्वे परिवार्य युधिष्ठिरम् ॥ ५९
 जघनार्थं विराटश्च यज्ञसेनश्च सोमकिः ।
 सुधर्मा कुन्तिभोजश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ॥ ६०
 रथायुतानि चत्वारि हयाः पञ्चगुणास्ततः ।
 पत्तिसैन्यं दशगुणं सादिनामयुतानि पट् ॥ ६१
 अनाधृष्टिश्चेकितानश्चेदिराजोऽथ सात्यकिः ।
 परिवार्य ययुः सर्वे वासुदेवधनंजयौ ॥ ६२
 आसाद्य तु कुरुक्षेत्रं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
 पाण्डवाः समदृश्यन्त नर्दन्तो धृपभा इव ॥ ६३
 तेऽवगाह्य कुरुक्षेत्रं शङ्खान्दध्मुररिदमाः ।

G. 5. 5169
B. 5. 151. 69
K. 5. 151. 69

D1-4.7 स- (for च). A few MSS. पंचालाः.

51 51⁶² = (var.) 5. 197. 8⁶². — ^a) K4 D1 उप-;
K5 G5 अथ (for इव).

52 ^a) D3.4 प्राहृष्यन् (for ग्रहृष्टा). Some S MSS.
दंशिता. M (except M1) योधाः. — ^b) K4 G5 M
नीकविदारिणः; D2 नीकावदारिणः. — D5 om. 52^a-53^a.

53 D5 om. 53 (cf. v.l. 52). — ^a) K3-5 D7
T G1.2.5 M8.4 (inf. lin. as in text). 5 वेद्याः; G5
भैर्यः; Ca. 5 वेद्याः (as in text). — ^b) D10 (sup. lin.
as in text) मुख्यः; G4 युग्याश्च; G5 युग्यं (as in
text). — ^c) K4 B Dn1 D1.3 कोशः; a few MSS. कोषं
(for कोश-).

54 ^b) B2.4.5 Dn1 D5 D1.6.10 यचापि (for तथैव).
K D5.4.7.8 भृशं (for कृशं). — ^d) K4 B1.5 S
ये चान्ये. B2 परिपंथकाः; D5 M4 चारिकाः. K1-3.5 D2
कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः (= 69^d).

55 ^a) S उपप्लव्ये. K1.2 च (for तु). — ^d) K5
समन्विता; S समाकुले.

56 ^a) K5 B Dn1 D5 D1-4.6.8.10 Ca. 5 प्रतीकारं.
— ^c) D2 सहिताः (for महता). — ^d) K5 प्रजग्मुः;
M1 निर्ययुः.

57 ^a) K1.4 D1 G5 M गाः; K5 हि (for गां). — ^d)
S (except G5) विभूषणैः. Cap अणिभूषितैः (unmetri-
cal).

58 ^a) Some N MSS. कैकया or कैकेया. — ^b) K5
M8.5 काश्यपश्च (for स्व). K1-3 T1 G5 चाभिभूः. K4 B2

D5 D8.10 वा विभुः; K5 Dn1 D5 चाविभुः; B5 वै विभुः;
D1 चाभिभूः; D2-4 वा विभूः.

59 ^a) K5 D1.7 M हृष्टतुष्टाः; K5 हृष्टाः पुष्टाः; B2
हृष्टरुपाः; D5 हृष्टपुष्टाः (for हृष्टास्तुष्टाः). Dn1 हृष्टा
कवचिनस्तुष्टाः. — ^b) K (except K4) D1 समस्ताः (for
सशस्त्राः).

60 ^a) K1 (before corr.). 2 Dn1 M2 जघनार्थं;
K4 जघन्ये चै; K5 D5 जघनार्थं; D1 युयुधानो; Ca. n. 8
as in text. — ^b) B Dn1 D5 D2-4 यज्ञसेनिश्च. K2.4
B (except B3) Dn1 D5 D2-4.6.7.10 सौमकिः; S (for
G5 see below) सोमकः. G5 धुपदश्च महारथः. — ^c)
K1-8 सुधर्मा; K4 D2-4 T1 G1.4.5 M (except M4)
सुधर्मा; D1 सधर्मा. — ^d) K4.5 B2 चात्मजाः; D5.4
चातुजाः.

61 ^b) K4 गजाः (for हयाः). Dn1 D5 D1.6.8.10
तथा (for ततः). — ^d) K5 corrupt. B Dn1 D5
D1.6.8.10 G5 राजानाम् (for सादिनाम्).

62 ^a) K1-3.5 D1 वृष्टिः; K4 D5.8 T1 वृष्टिः;
M8.4 (inf. lin. as in text). 5 वृष्टिः (for वृष्टिः).
M2.4 वसुदानः (for चेकितानः). — ^b) B Dn1 D5
D5.8.10 धृष्टकेतुश्च (B3 चेदिराजा च); D1 चेदिनाथोय; T G
युयुधानोय; M2.4 चेकितानोय (for चेदिराजोऽथ). — 62^d
= 64^d.

63 K5 om. (hapl.) 63^b-64^a; D5.4 om. 63^b-64^b.
— ^d) K (K5 om.) D1.7.8 G (except G5) नर्दन्तो; D2
नर्दन्तो (for नर्दन्तो).

C. 5. 5167
B. 5. 151. 69
K. 5. 151. 69

तथैव दध्मतुः शङ्खौ वासुदेवधनंजयौ ॥ ६४
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
निशम्य सर्वसैन्यानि समहृष्यन्त सर्वशः ॥ ६५
शङ्खदुन्दुभिसंसृष्टः सिंहनादस्तरस्विनाम् ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च सागरांश्चान्वनादयत् ॥ ६६
ततो देशे समे स्निग्धे प्रभूतयवसेन्धने ।
निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः ॥ ६७
परिहृत्य श्मशानानि देवतायतनानि च ।
आश्रमांश्च महर्षीणां तीर्थान्यायतनानि च ॥ ६८
मधुरानूपरे देशे शिवे पुण्ये महीपतिः ।
निवेशं कारयामास कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६९
ततश्च पुनरुत्थाय सुखी विश्रान्तवाहनः ।
प्रययौ पृथिवीपालैर्दृतः शतसहस्रशः ॥ ७०
विद्राव्य शतशो गुल्मान्धारतराष्ट्रस्य सैनिकान् ।
पर्यक्रामंत्समन्ताच्च पार्थेन सह केशवः ॥ ७१

शिविरं मापयामास धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
सात्यकिश्च रथोदारो युयुधानः प्रतापवान् ॥ ७२
आसाद्य सरितं पुण्यां कुरुक्षेत्रे हिरण्यतीम् ।
रूपतीर्थां शुचिजलां शर्करापङ्कजविताम् ॥ ७३
खानयामास परिखां केशवस्तत्र भारत ।
गुप्त्यर्थमपि चादिश्य बलं तत्र न्यवेशयत् ॥ ७४
विधिर्यः शिविरस्यासीत्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
तद्विधानि नरेन्द्राणां कारयामास केशवः ॥ ७५
प्रभूतजलकाष्ठानि दुराधर्षतराणि च ।
भक्ष्यभोज्योपपन्नानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७६
शिविराणि महार्हाणि राज्ञां तत्र पृथक्पृथक् ।
विमानानीव राजेन्द्र निविष्टानि महीतले ॥ ७७
तत्रासञ्जिलिपिनः प्राज्ञाः शतशो दत्तवेतनाः ।
सर्वोपकरणैर्युक्ता वैद्याश्च सुविशारदाः ॥ ७८
ज्याधनुर्वर्मशस्त्राणां तथैव मधुसर्पिषोः ।

64 Ks om. 64^a; Ds. 4 om. 64^{ab} (cf. v.l. 63).
— ^a) S विगाह्य (for डवगाह्य). — ^b) K1-8 अनेकशः;
D7 पृथक्पृथक् (for अरिदिमाः). — ^c) B1. 5 Dn1 D10
शंखं; D1 शंखान् (for शङ्खौ). — 64^d = 62^d.

65 ^a) K1-8 D7 सर्वभूतानि. — ^d) G (except G4)
“कंपत; Ca “हृष्यन्त (as in text).

66 ^a) K2 B Ds. 3 “संहृष्टः; K4 D1. 2. 7 “संमिश्रः;
Ks Gs “निर्घोषः; G4 “निर्दिष्टः; T G1. 2. 5 “निर्घुष्टः; M
“संघुष्टः. — ^c) T1 G1. 4 सागरं च. K1 Bs Ds D1. 2. 6. 10
[अ]नु नादयन् (Bs D10 “यत्); Ks. 5 [अ]प्यनादयत्;
B1 Dn1 Ds [अ]न्वनादयन्; Ds. 4 [अ]भ्यनादयत्; S
भ्यनादयत् (for [अ]न्वनादयत्). — After 66, K4 Dn1
Ds. 4 ins. an addl. colophon.

67 Before 67, K4 Dn1 Ds Ds ins. वैशं उ”.
— ^b) = 5. 153. 35^b. Ds सुभूत”. — ^c) Ds Ds. 8. 10
ततः (for तदा).

68 ^a) Bs परित्यज्य; Gs “वर्ज्य (for “हृत्य).

69 ^a) = 5. 153. 35^a. — ^b) K1 B Dn1 Ds D1. 8. 4.
6. 8. 10 शुचौ; K4 Ds Ca शुभे (for शिवे). B Dn1 Ds
D1. 3. 4. 6. 8. 10 महामतिः (for मही”).

70 ^a) Ds. 4 ततः समुत्थाय सुखं. — ^b) Ds. 4 राजा
(for सुखी).

71 ^a) K4 Dn1 D1. 6-8. 10 M2 पर्यो; Ks परि;

(for पर्य”).

72 ^a) = 5. 153. 34^a. Ks Gs स्थापयामास; Gs कारया”;
— ^c) Bs Ds. 4 तथोदारो; D1 महेश्वारो (for रथोदारो).
— ^d) Dn1 Ds Ds. 8. 10 च वीर्य” (for प्रताप”).

73 ^a) Ds D7 G1. 5 Ms सरितं (for “सं). T2 G2. 5
श्रेष्ठां (for पुण्यां). — ^b) K1. 2 हिरण्यमतीं; Ks हिरण्यमयीं;
Ds D10 (marg. sec. m.) सरस्वतीं. — ^c) K4 शुचितीर्थां.
Bs सुविमलां.

74 ^a) Ds परिधाः; Ds. 4 Gs “खाः; Ds “खान्; T2
G2. 4 “वां (for “खां). — ^c) K D1-4 चोद्दिश्य (for
चादिश्य).

75 ^a) Bs पाण्डवः; Ds. 4 सर्वशः (for केशवः).

76 ^a) B1. 2. 4 Dn1 Ds D1. 6. 8. 10 “तर” (for “जल”).
— ^c) B Dn1 Ds Ds. 8. 10 “भोज्यान्नपानानि.

77 ^a) B2 विविधानि (for शिवि”). — ^b) D2 तत्र
राज्ञां (by transp.). — ^c) K (except Ks) D1-4. 7
राजंते (for राजेन्द्र). B2 विमानानि व्यराजंत. — ^d) Ks
विविष्टानि; Ds प्रविष्टानि; G1. 4 निषीदंति. K1-8 D1. 2. 4
महात्मनां.

78 ^a) Ks वैद्याः शास्त्रविचक्षणाः; Ks B Dn1 Ds
Ds. 8. 10 Gs वैद्याः शास्त्रविशारदाः; D7 स्वविद्यासु विशारदाः.

79 ^b) K (except K4) B1. 8. 5 D1. 7 T2 G2. 4
मधुसर्पिषां. — ^c) Some N MSS. “पाण्डूनां; T2 G2. 5

ससर्जरसपांशानां राशयः पर्वतोपमाः ॥ ७९
 बह्वदकं सुयवसं तुपाङ्गारसमन्वितम् ।
 शिविरे शिविरे राजा संचकार युधिष्ठिरः ॥ ८०
 महायन्त्राणि नाराचास्तोमरष्टिपरश्वधाः ।
 धनूपि कवचादीनि हृद्यभूवन्नृणां तदा ॥ ८१
 गजाः कङ्कटसंनाहा लोहवर्मोत्तरच्छदाः ।

अदृश्यंस्तत्र गिर्याभाः सहस्रशतयोधिनः ॥ ८२
 निविष्टान्पाण्डवांस्तत्र ज्ञात्वा मित्राणि भारत ।
 अभिससुर्यथोद्देशं सबलाः सहवाहनाः ॥ ८३
 चरितब्रह्मचर्यास्ते सोमपा भूरिदक्षिणाः ।
 जयाय पाण्डुपुत्राणां समाजमुर्महीक्षितः ॥ ८४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

१५०

जनमेजय उवाच ।

युधिष्ठिरं सहानीकमुपयान्तं युयुत्सया ।
 संनिविष्टं कुरुक्षेत्रे वासुदेवेन पालितम् ॥ १
 विराटदुपदाभ्यां च सपुत्राभ्यां समन्वितम् ।

केकयैर्वृष्णिभिश्चैव पार्थिवैः शतशो वृतम् ॥ २
 महेन्द्रमिव चादित्यैरभिगुप्तं महारथैः ।
 श्रुत्वा दुर्योधनो राजा किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ ३
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।

C. 5. 5191
B. 5. 153. 4
K. 5. 153. 4

*पानानां (T₂ *वस्तूनां also).

80 K₄ om. 80. — ^a) D₈ D_{3.4.6.8} सयवसं. — ^o) K₈ राजां (for राजा). — ^d) D_{1-4.6} M (except M₁) स चकार.

81 ^b) K₂ G₈ तोमरासिप^o; K₈ B D₁ D₈ D_{1-4.6.8.10} तोमराणि प^o. Some N MSS. परस्वधाः. — ^o) K (except K₄) D_{2.7} G_{2.8} M₁ कवचानीति. — ^d) K₄ हयाश्वासन्न-
 मार्गणाः; B D₁ D₈ D_{6.8.10} ऋषयस्तृणसंयुताः (B₈
 हृद्यश्वासन्नरास्तदा); D_{8.4} T G संबभूवुर्नृणां तदा; D₇
 हृद्यान्यासन्नृणां तदा; M समभूवन्नृणां तदा. Ca cites
 हृद्यभवन्.

82 ^a) K₁ कांचन^o; K₄ B_{2.8} D_{1.8.4.7} G₈ C₂ कंटक^o;
 Ca. 8 कङ्कटं (as in text). * Nil. : कण्टकैः कवचैः संनहनं
 येषामिति प्राञ्चाः। * — ^o) K_{1.2.4} D₂ अदृश्यं च (K₄
 हि); B D₁ D₈ D_{1.6.8.10} दृश्यंते तत्र; T G अदृश्यंतात्र;
 M₈₋₈ अदृश्यास्तत्र (for अदृश्यंस्तत्र). — ^d) G₈ द्वातशोथ
 सहस्रशः (= 76^d).

83 ^b) T G पश्चा (G₈ मित्रा) नरर्षभ (T₁ G₈ *भाः; G₄
 *भः); M_{1.2} मित्राणि चानघ; M₈₋₈ मित्रा नरर्षभाः. — ^o)
 B (except B₂) D₁ D_{1.8.4.6.8} G₁ यथादेशं. — ^d) D₁
 सहबांधवाः; S सपदानुगाः.

84 ^a) K_{1.8.4} D₁ च; D_{8.2} ये (for ते). — ^d) D_{8.4}
 महीपते; D₇ *भृतः; M₈₋₈ *पतिः (for महीक्षितः).

Colophon. D₂ D_{8.8} missing. — Sub-parvan:
 K₁ B D₈ D₁₀ अभिनिर्यात्रा (K₁ *न); K_{2.4.8} D₁
 D_{2.7} अभिनिर्याणयात्रा; K₈ D₁ G₈ निर्याणयात्रा; T₁
 भगवत्प्रतिपान; M_{3.4} निर्यात्रा. — Adhy. name: T₁
 धर्मराजस्य स्कंधावारनिवेशः; G_{1.4} स्कंधावारनिवेशनं; G₈
 कुरुक्षेत्रावतारं; M_{1.2} पांडवकुरुक्षेत्रप्राप्तिः; M₈₋₈ कुरुक्षेत्र-
 सादनं. — Adhy. no. (figures, words or both):
 D₈ 41 (= 141); T₁ G₁ 154; T₂ M 152 (M₄ 151);
 G_{2.4.8} 153; G₈ 150. — S'loka no.: K₈ 86; D₁
 18. — After the colophon, T₁ ins. श्रीकृष्णायनमः ।
 भगवदानं समाप्तः.

150

This adhy. is missing in D₂ (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 ^b) K_{1.4.8} D_{8.2} G₂₋₄ M उपयातं; B D₁ D_{8.1}
 D_{1.6.7.10} उपायातं. — G₂ om. 1^a-3^b.

2 G₂ om. 2 (cf. v.l. 1). — ^b) D₇ *सुता (for
 *पुत्रा). — ^o) Some N MSS. कैकयैर् or कैकेयैर्. — ^d)
 D₈ पांडवैः (for पार्थिवैः).

3 G₂ om. 3^{ab} (cf. v.l. 1) — ^b) K₄ D_{8.4} *रथं
 (for *रथैः).

4 T₂ G_{2.8} M₄ om. (hapl.) 4-6. — 4^{ab} = 7^{ab}.

C. 5. 5191
B. 5. 163. 4
K. 5. 153. 4

संभ्रमे तुमुले तस्मिन्यदासीत्कुरुजाङ्गले ॥ ४
व्यथयेयुर्हि देवानां सेनामपि समागमे ।
पाण्डवा वासुदेवश्च विराटद्रुपदौ तथा ॥ ५
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः ।
युयुधानश्च विक्रान्तो देवैरपि दुरासदः ॥ ६
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
कुरूणां पाण्डवानां च यद्यदासीद्विचेष्टितम् ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

प्रतियाते तु दाशार्हं राजां दुर्योधनस्तदा ।
कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चाब्रवीदिदम् ॥ ८
अकृतेनैव कार्येण गतः पार्थानधोक्षजः ।
स एनान्मन्युनाविष्टो भुवं वक्ष्यत्यसंशयम् ॥ ९
इष्टो हि वासुदेवस्य पाण्डवैर्मम विग्रहः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव दाशार्हस्य मते स्थितौ ॥ १०
अजातशत्रुरप्यद्य भीमार्जुनवशानुगः ।
निकृतश्च मया पूर्वं सह सर्वैः सहोदरैः ॥ ११

विराटद्रुपदौ चैव कृतवैरौ मया सह ।
तौ च सेनाप्रणेतरौ वासुदेववशानुगौ ॥ १२
भविता विग्रहः सोऽयं तुमुलो लोमहर्षणः ।
तस्मात्सांग्रामिकं सर्वं कारयध्वमतन्द्रिताः ॥ १३
शिविराणि कुरुक्षेत्रे क्रियन्तां वसुधाधिपाः ।
सुपर्याप्तावकाशानि दुरादेयानि शत्रुभिः ॥ १४
आसन्नजलकाष्ठानि शतशोऽथ सहस्रशः ।
अच्छेद्याहारमार्गाणि रत्नोच्चयचितानि च ।
विविधायुधपूर्णानि पताकाध्वजवन्ति च ॥ १५
समाश्च तेषां पन्थानः क्रियन्तां नगराद्बहिः ।
प्रयाणं घुष्यतामद्य श्वोभूत इति माचिरम् ॥ १६
ते तथेति प्रतिज्ञाय श्वोभूते चक्रिरे तथा ।
हृष्टरूपा महात्मानो विनाशाय महीक्षिताम् ॥ १७
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे तच्छ्रुत्वा राजशासनम् ।
आसनेभ्यो महाहर्षेभ्य उदतिष्ठन्मर्षिताः ॥ १८
बाहून्परिधसंकाशान्संस्पृशन्तः शनैः शनैः ।

— ^a) B Dn1 Ds Ds. 10 महामते (for तपो°). — After 4^{ab}, Ks Ds read 7^{ad}. — ^c) Ds. 4 G1. 4. 5 संग्रामे (for 'अमे). A few N MSS. तुमले. — ^d) G4 यथा°; M4 यत्रा° (for यदा°). K (except K4) Ds1 D1. 7 'जंगले.

5 T2 G2. 3 M4 om. 5 (of. v.l. 4). — ^{ab}) K5 सैन्यान्मपि (for सेनामपि). B Dn1 Ds Ds. 4. 6. 8. 10 इमे (Ds. 4 हि ते) देवान्सैद्धानि (for हि देवानां सेनामपि). — ^d) G5 Ms. 5 तदा (for तथा).

6 T2 G2. 3 M4 om. 6 (of. v.l. 4). — ^b) K4 'बलः (for 'रथः). — ^c) B2. 4. 5 Dn1 Ds Ds. 8. 10 युधामन्यु° (for युयुधान°). K4 चेकितानो (for च विक्रान्तो). — ^d) Bs. 5 दुरस्सहः (for दुरासदः).

7 Ks Ds read 7^{ad} after 4^{ab}. — 7^{ab} = 4^{ab}. — ^c) Bs पाण्डवानां कुरूणां च (= 5. 146. 25°). — After 7, B (except Bs) Dn1 Ds Ds. 10 ins. an addl. colophon (ignored in the old printed ed. 1).

8 ^a) K1. 2. 5 D2. 7 प्रतिप्रयाते; Bs. 5 अभियाते तु. — ^b) Gs राजन् (for राजा). D2-4 ततः; Gs. 4 तथा (for तदा).

9 ^c) K (except K2) Dn1 Ds2 D7. 8 स एतान्; Ds. 4 ससैन्यं; S अदानान् (Gs अथास्मान्) (for स एतान्).

Ca cites एतान्. — ^a) B Dn1 D2-4 T G (except G5) धक्ष्यति; Ds धुक्ष्यति (for वक्ष्यति). K (except K4) D1. 2. 7. 10 असंमतं; Ms. 5 असंशयं (for असंशयम्).

11 ^a) K (except K2) D7 चाप्यद्य; B Dn1 Ds D10 अत्यर्थः; T2 G2. 5 अप्यद्य (for अप्यद्य). — ^b) B (except Bs) Dn1 T1 भीमसेनवशा°. — D2 om. (hapl.) 11^c-12^d.

13 ^b) A few N MSS. तुमलो. S रोमहर्षणः. — ^a) K4 अरिदमाः (for अतन्द्रिताः).

14 ^c) K1. 3 D2. 6-8 Gs अ°; B Dn1 स्व° (for सु°). — ^d) B2 दुराधर्षाणि; D2 Ca 'दानानि (for 'देयानि).

15 ^a) B4. 5 Cn 'कोष्ठानि. — ^b) K1. 2. 4. 5 D7. 8 सुगुप्तानि; Ks Ds शिविराणि (for शतशोऽथ). — K4 om. 15^{ad}. — ^c) K (K4 om.) B2 Ds D1. 7. 10 Cs 'हार्य° (for 'हार°). — ^d) B1. 3-5 Ds बंधोच्छ्रय°; B2 Dn1 Ds. 7. 10 रत्नोच्छ्रय°; Ds. 4 बलौचचरितानि. S 'युतानि च. — ^e) G1. 4 विविधानि च पूर्णानि.

16 ^b) D1 अधि; Ds. 4 S अपि (for बहिः).

17 ^a) K1. 2. 5 D7 समा° (for प्रति°). — ^b) K4 Bs Ds. 4 Gs तदा (for तथा). — ^c) B Dn1 D2-4. 8. 10 निवामाय. K1. 2. 5 D1 T1 महीक्षिताः.

18 ^b) Ds कृत्वा (for श्रुत्वा).

काञ्चनाङ्गददीप्तांश्च चन्दनागरभूषितान् ॥ १९
 उष्णीपाणि नियच्छन्तः पुण्डरीकनिभैः करैः ।
 अन्तरीयोत्तरीयाणि भूषणानि च सर्वशः ॥ २०
 ते रथाग्रथिनः श्रेष्ठा हयांश्च हयकोविदाः ।
 सज्जयन्ति स्म नागांश्च नागशिक्षासु निष्ठिताः ॥ २१
 अथ वर्माणि चित्राणि काञ्चनानि बहूनि च ।
 विविधानि च शस्त्राणि चक्रुः सज्जानि सर्वशः ॥ २२
 पदातयश्च पुरुषाः शस्त्राणि विविधानि च ।
 उपजहुः शरीरेषु हेमचित्राण्यनेकशः ॥ २३

तदुत्सव इवोदग्रं संप्रहृष्टनरावृतम् ।
 नगरं धार्तराष्ट्रस्य भारतासीत्समाकुलम् ॥ २४
 जनौघसलिलावर्तो रथनागाश्चमीनवान् ।
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः कोशसंचयरत्नवान् ॥ २५
 चित्राभरणवर्मोर्मिः शस्त्रनिर्मलफेनवान् ।
 प्रासादमालाद्रिवृतो रथ्यापणमहाह्रदः ॥ २६
 योधचन्द्रोदयोद्भूतः कुरुराजमहार्णवः ।
 अदृश्यत तदा राजंश्चन्द्रोदय इवार्णवः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

१५१

वैशंपायन उवाच ।

वासुदेवस्य तद्वाक्यमनुस्मृत्य युधिष्ठिरः ।

पुनः प्रपच्छ वाष्णेयं कथं मन्दोऽब्रवीदिदम् ॥ १

अस्मिन्नभ्यागते काले किं च नः क्षममच्युत ।

C. 5. 5217
B. 5. 154. 2
K. 5. 154. 2

19 ^b) G1.4.5 स्पृशन्तश्च (for संस्पृशन्तः). T2 G2.5 शनैस्ततः; G3 ततस्ततः; M ततः शनैः (for शनैः शनैः). — ^c) T2 G2 'हस्ताश्च. — ^d) K2 'गरभूषितैः; K3 B Dn1 Ds D2-4.6 G3 'गुरुभूषितान्; K4 D1 T2 G1.2 'गुरुषु'; T1 broken; G5 M1.2 'गरुषु'.

21 ^a) T2 G2.5 रथिनां (for रथिनः). K1.2.5 D1 M2.5 श्रेष्ठान् (for श्रेष्ठाः). — ^c) K D2.7 S (except M1.2) सज्जयन्तः. K (except K3) B3 D2.7 T2 G2.5 च; T1 G1.8.4 [अ]थ; M3-5 [अ]श्च (for स्म). K (except K4) D1 ते नागान् (for नागांश्च). — ^d) K1.2 'शिक्षार्थ-शिक्षिताः; K3.5 B1-3 D1.7 'शिक्षासु शिक्षिताः; B4 Dn1 Ds D3.4.6.8.10 'शिक्षास्वनुष्ठिताः; D2 'शिक्षासु निश्चिताः.

22 ^a) S शस्त्राणि (for चित्राणि). — ^b) S कवचानि (for काञ्चनानि). — K4 om. (hapl.) 22^a-23^b. — ^c) D3.4 वस्त्राणि; S तीक्ष्णानि (for शस्त्राणि). — ^d) B Dn1 Ds D2-4.6.10 सर्वाणि (for सज्जानि).

23 K4 om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — ^a) G1.4 विविधाः (for पुरुषाः). — ^b) G1.5 कवचानि (for विविधा^a). — ^c) K4 B Dn1 D1.8.4.6.8 उपाजहुः.

24 ^a) K D1-4.7 उत्सवमहो^a; T2 G2.5 M3-5 उत्सवमिवो^a (for उत्सव हवो^a). — ^b) K D1-4.7 'नरा- (K3 'जना)कुलं; M1.2 'जनावृतं.

25 ^b) K3 'नागाश्चमस्त्ववान्; D10 'नागौघमीनवान्. — ^d) A few N MSS. कोप^a.

68

26 Ds om. (hapl.) 26^{ab}. — ^a) G5 तत्रा^a. — ^c) B3 D3 'मालाभिः; D3.4 'मालोद^a; G2 'मालाद्रि^a (as in text). — ^d) D3.4 रथपण्यामहा^a; S (except G3) 'ग्रहः.

27 ^a) K5 योधचन्द्रोदयोद्भूतः; B5 द्रोणचन्द्रोदयोद्भूतः; S (except T1) योगचन्द्रोदयोद्भूतः. — ^b) D1 T1 G1.4.5 M1.2 'बलार्णवः; G3 'भवार्णवः. — Ds3 om. (hapl.) 27^{ad}. — ^c) K4 B (except B3) Dn1 Ds1 D3.8.10 व्यहृद्यत. K (except K4) D1.2 ततो राजन्; G5 महाराज. — ^d) K1(m as in text) कुरुराजमहार्णवः (= ^b).

Colophon lost in T1 on a broken fol. Dn2 Ds.8 missing. — Sub-parvan: K1.2.5 Dn1 D2.7 अभिनिर्याणयात्रा; K3 पुरनिर्याणयात्रा; K4 B4 Ds D3.8.10 अभिनिर्यात्रा; B1-3.5 अभियात्रा; G5 निर्याणयात्रा; M निर्यात्रा. — Adhy. name: G1.4 M कुरुबलवर्णनं; G5 दुर्योधनबलकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 43 (=143); T2 M 153 (M4 152); G1 155; G2.4.5 154; G3 151. — S'loka no.: K6 28.

151

This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here. T1 reads this adhy. after adhy. 148.

[537]

C. 5. 5217
B. 5. 154. 2
K. 5. 154. 2

कथं च वर्तमाना वै स्वधर्मान्न च्यवेमहि ॥ २
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
वासुदेव मतज्ञोऽसि मम सभ्रातृकस्य च ॥ ३
विदुरस्यापि ते वाक्यं श्रुतं भीष्मस्य चोभयोः ।
कुन्त्याश्च विपुलप्रज्ञ प्रज्ञा कात्स्न्येन ते श्रुता ॥ ४
सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य च पुनः पुनः ।
यन्नः क्षमं महाबाहो तद्ब्रवीह्यविचारयन् ॥ ५
श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य धर्मार्थसहितं वचः ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषः कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥ ६
उक्तवानस्मि यद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
न तु तन्निकृतिप्रज्ञे कौरव्ये प्रतितिष्ठति ॥ ७
न च भीष्मस्य दुर्मेधाः शृणोति विदुरस्य वा ।
मम वा भाषितं किञ्चित्सर्वमेवातिवर्तते ॥ ८
न स कामयते धर्मं न स कामयते यशः ।

जितं स मन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमाश्रितः ॥ ९
बन्धमाज्ञापयामास मम चापि सुयोधनः ।
न च तं लब्धवान्कामं दुरात्मा शासनातिगः ॥ १०
न च भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तत्राहतुर्वचः ।
सर्वे तमनुवर्तन्ते ऋते विदुरमच्युत ॥ ११
शकुनिः सौबलश्चैव कर्णदुःशासनावपि ।
त्वय्ययुक्तान्यभाषन्त मूढा मूढममर्षणम् ॥ १२
किं च तेन मयोक्तेन यान्यभाषन्त कौरवाः ।
संक्षेपेण दुरात्मासौ न युक्तं त्वयि वर्तते ॥ १३
न पार्थिवेषु सर्वेषु य इमे तव सैनिकाः ।
यत्पापं यन्न कल्याणं सर्वं तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ १४
न चापि वयमत्यर्थं परित्यागेन कर्हिचित् ।
कौरवैः शममिच्छामस्तत्र युद्धमनन्तरम् ॥ १५
तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे वासुदेवस्य भाषितम् ।

1 ^b) T G₂. 5 'श्रुत्य (for 'स्मृत्य).

2 ^a) K (except K₄) D₁. 2. 7 न च्यवेम स्वधर्मतः.

4 ^a) D₈. 4 तु (for [अ]पि). K₄ B D₁ D₈ D₃. 4. 6-8. 10 तद्वाक्यं. — ^b) D₈ D₁₀ श्रुत्वा (for श्रुतं). — ^c) T₁ G₁. 4 कात्स्न्येन भवता श्रुता; T₂ G₂ कात्स्न्येनैव च ते श्रुता.

5 ^a) D₈ अक्षेपेण (for अतिक्रम्य). — ^c) K₄ B D₁ D₈ D₁. 8. 10 (by transp.) क्षमं यज्ञो (B₈ यज्ञः क्षेमं); D₂ यत् क्षमं; D₃. 4 यत् क्षमं. — ^d) G₃ तन्न ब्रूहि; M₈. 4 (inf. lin. as in text). ^e) तन्मे ब्रूहि (for तद्ब्रवीहि). D₇ अवधार' (for अविचार'). — K₄ repeats 5^{cd} (v.l. क्षमं यत्ते for यज्ञः क्षमं).

6 K₄ reads 7^{ab} for 6^{ab}, repeating it in its proper place. — ^c) D₇ M (except M₁) 'निर्घोषं. — ^d) K (except K₄) D₁-4. 7 इदं (for कृष्णो). K₄ B (except B₈) D₁ D₈ D₃. 8. 10 वाक्यमथाब्रवीत् (for वचनम्).

7. Before 7, K₁-8. 5 B₈ D₁-4. 7 ins. वासुदेव उ'; K₄ B₁. 2. 4 D₁ D₈ D₃. 8. 10 कृष्ण उ'; T₂ श्रीकृष्णः. — ^a) D₈ G₃ असि (for अस्मि). G₃ यत्पापं (for यद्वाक्यं). — ^d) S (except M₄) कौरवे (for 'द्वे).

8 ^a) B₁. 8 S तु (for च). — ^b) K (except K₈) B₁-8 D₁-4. 6-8 च (for वा). — ^d) S (except T₁ G₁) सर्वमेतन्निरर्थकं.

9 ^a) K₄ B D₁ D₈ D₃-4. 6. 8. 10 नैष (for न स). — ^b) K₄ B D₈ D₃. 8. 10 नैष; D₁ नैव; D₂ न च (for न स).

10 ^b) D₃. 4 [अ]पि च (by transp.). — ^c) T₁ G₁. 4 तत् (for तं). — ^d) K₄ B D₁ D₈ D₃. 8. 10 'त्मा पापनिश्चयः.

11 ^a) K₄ D₃. 4. 7. 10 G₁. 8. 4 M (except M₈) तमन्व (G₁ समन्व; G₄ तमनु) वर्तत; B₈ तदनुमोदत (for तमनुवर्तन्ते). — ^d) K (except K₄) D₇ G₆ M₁ अच्युतं; D₈. 4 अच्युत (for अच्युत).

12 ^a) B₈ सौबलश्चापि; S सौबलेयश्च (for सौबलश्चैव). — ^d) G₁ मूढं (for मूढा). T₁ G₁. 4 दृढम् (for मूढम्). D₇ क्षमर्षणाः; T₁ G₄ अमर्षिणाः; M₁ (inf. lin.). 2 अनुवर्तताः (for अमर्षणम्).

13 ^a) K₁. 8 समो' (for मयो'). — ^b) K₄ B D₁ D₈ T₁ G₁. 4 यान्यभाषत कौरवाः. C₈. 8 oite यान्यभाषत (as in text). — ^d) B₂ युक्तं न (by transp.); C₈ as in text.

14 ^a) K₄ B₂. 4. 5 D₁ D₈ D₃-4. 6. 8. 10 पार्थिवेषु न (by transp.). — ^c) K₈ D₈. 4 S यत्कल्याणं; D₁ यच्च क'. — ^d) S तस्मिन्सर्वं (by transp.).

15 ^a) K₈ D₁. 7 अत्यंतं; B₈ D₈ D₁₀ अप्यर्थः; C₈. 8 अस्यर्थ (as in text). — ^b) B₂ केन' (for कर्हि'). — ^c) K (except K₄) D₁. 2. 7 शममिच्छाम कुरुभिः.

अब्रुवन्तो मुखं राज्ञः समुदैक्षन्त भारत ॥ १६
 युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमुपलभ्य महीक्षिताम् ।
 योगमाज्ञापयामास भीमार्जुनयमैः सह ॥ १७
 ततः किलकिलाभूतमनीकं पाण्डवस्य ह ।
 आज्ञापिते तदा योगे समहृष्यन्त सैनिकाः ॥ १८
 अवध्यानां वधं पश्यन्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 निष्टनन्भीमसेनं च विजयं चेदमब्रवीत् ॥ १९
 यदर्थं वनवासस्य प्राप्तं दुःखं च यन्मया ।
 सोऽयमस्मानुपैत्येव परोऽनर्थः प्रयत्नतः ॥ २०
 यस्मिन्यत्नः कृतोऽस्माभिः स नो हीनः प्रयत्नतः ।
 अकृते तु प्रयत्नेऽस्मानुपावृत्तः कलिर्महान् ॥ २१
 कथं ह्यवधैः संग्रामः कार्यः सह भविष्यति ।

कथं हत्वा गुरुन्वृद्धान्विजयो नो भविष्यति ॥ २२
 तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सव्यसाची परंतपः ।
 यदुक्तं वासुदेवेन श्रावयामास तद्वचः ॥ २३
 उक्तवान्देवकीपुत्रः कुन्त्याश्च विदुरस्य च ।
 वचनं तत्त्वया राजन्निखिलेनावधारितम् ॥ २४
 न च तौ वक्ष्यतोऽधर्ममिति मे नैष्ठिकी मतिः ।
 न चापि युक्तं कौन्तेय निवर्तितुमयुध्यतः ॥ २५
 तच्छ्रुत्वा वासुदेवोऽपि सव्यसाचिवचस्तदा ।
 समयमानोऽब्रवीत्पार्थमेवमेतदिति ब्रुवन् ॥ २६
 ततस्ते धृतसंकल्पा युद्धाय सहसैनिकाः ।
 पाण्डवेया महाराज तां रात्रिं सुखमावसन् ॥ २७

C. 5. 5242
B. 5. 154. 27
K. 5. 154. 27

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

16 Before 16, Ks-5 Dn1 Ds D1.8.4.6.8.10 ins. वैशंपायन उ°. — ^b) S वासुदेवेन. — Ds om. 16°-17°.

17 Ds om. 17^{ab} (of. v.l. 16). — ^b) K4 अभिरूपस्य; B2.4.5 Dn1 Ds D1.8.10 अभिलक्ष्य; B5 अभिलभ्य; M1.2 उपलक्ष्य (for उपलभ्य).

18 ^a) S (except G1 M2) किलकिला. K4 Ds शब्दम् (for श्रुतम्). Ca.d.8 किलकिलाभूतं (as in text). — ^b) Dn1 Ds.4 T2 G2.8.5 पाण्डवैः सह (for वस्य ह).

19 ^a) K B Dn1 Ds Ds.8-10 निः (or नि) श्वसन् (K5 निरीक्षन्); Ds.4 अर्जुनं; D7 नकुलं; Ca.d निष्टनन् (as in text). — ^d) Ds.4 विलपन् (for विजयं). K4 त्विदम्; Ds.4 इदम्; T1 चैवम् (for चेदम्).

20 ^a) B2 D10 G5 M1 (inf. lin.). 2.8.5 वासं च. — ^a) B2 Ds Gs.5 Ms-5 उपैत्यैव; D7 T1 G4 उपैत्यैव (for उपैत्यैव). — ^d) D1 परानन्दः; D7 परानर्थः.

21 ^a) K4 B Dn1 Ds D1.8.4.6.10 T G (except Gs) तस्मिन्; Ca.d यस्मिन् (as in text). — ^a) K1.2.5 सङ्कृते (for अकृते). K5 B2 च; M1.2 [S]पि (for तु). D7 कृतेपि यत्ने अस्मान्वै.

22 ^b) K4 Ds.4 त्वार्यैः (for कार्यैः). — ^a) K (except K4) Gs कुरुन् (for गुरुन्). — ^d) Ds.4 नु (for नो).

23 ^a) Ds D1 T1 G1.8 तत्त्वतः (for तद्वचः).

25 ^a) K5 [अ]ति; T G (except Gs) ते; Ca.d तौ (as in text). Ds पश्यतः; D7 विदतः; Ds T G1.2.5 Ms-5 वक्ष्यते; G4 वर्तते; Ca.d वक्ष्यतः (as in text). — ^a) K4 B Dn1 Ds Ds.8.10 नापि युक्तं च; Ds.4 नापि युक्तं तु (for न चापि युक्तं). B2 ते राजन् (for कौन्तेय). — ^d) Ds.4 निवर्तयितुमद्य वै; S विनिवर्तत युद्धतः. Ca.d cite अयुध्यतः.

26 ^a) K4 B (except B2) Dn1 Ds Ds.8.10 Ms-5 वाक्यं (for पार्थ). — ^d) K4 B (for B2 see below) Dn Ds Ds.8.10 पार्थमेवम्; B2 G1.2 एवमेवम्; Ms-5 पार्थमेतद् (for एवमेतद्). K5 B2 D1-4.7 Gs ध्रुवं (for ब्रुवन्).

27 ^a) K5 Ds.4 कृतं (for धृतं). — ^d) D7 सुखमाविशन्; Ms.4 (inf. lin. as in text). 5 सुखिनोवसन् (for सुखमा).

Colophon. Dn2 Ds.9 missing. — Sub-parvan: K1-3.5 D2 G5 अभिनिर्याणयात्रा; K4 B Ds Ds.8.10 M1.2 अभिनिर्यात्रा (B2 अभियात्रा); Dn1 विनिर्यात्रा; D7 निर्याणयात्रा; T1 भगवत्प्रतियान. — Adhy. name: G5 M1.2 युधिष्ठिरयुद्ध (M2 om. युद्ध) प्रोत्साहनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 44 (=144); T1 M4 153; T2 M1-2.5 154; G1 156; G2.4.5 155; G3 152. — S'loka no.: K5 Dn1 27.

C. 5. 5243
B. 5. 155. 1
K. 5. 155. 1

वैशंपायन उवाच ।

व्युपितायां रजन्यां तु राजा दुर्योधनस्ततः ।
व्यमजत्तान्यनीकानि दश चैकं च भारत ॥ १
नरहस्तिरथाश्चानां सारं मध्यं च फल्गु च ।
सर्वेष्वेतेष्वनीकेषु संदिदेश महीपतिः ॥ २
सानुकर्षाः सतूणीराः सवरूथाः सतोमराः ।
सोपासङ्गाः सशक्तीकाः सनिषङ्गाः सपोथिकाः ॥ ३

सध्वजाः सपताकाश्च सशरासनतोमराः ।
रज्जुभिश्च विचित्राभिः सपाशाः सपरिस्तराः ॥ ४
सकचग्रहविक्षेपाः सतैलगुडवालुकाः ।
साशीविषघटाः सर्वे ससर्जरसपांसवः ॥ ५
सघण्टाफलकाः सर्वे वासीवृक्षादनान्विताः ।
व्याघ्रचर्मपरीवारा वृताश्च द्वीपिचर्मभिः ॥ ६
सवस्तयः सशृङ्गाश्च सप्रासविविधायुधाः ।

152

This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 °) K4 B (except B2) Dn1 Ds Ds-8.10 व्युपितायां वै (B4 तु) (for व्युपितायां). Ca oites व्युपितायां. K4 B6 Dn1 Ds Ds.7 हि; B4 Ds वै (for तु). — °) K1.2 B (except B4) D1.7 T G1.2.4 तदा (for ततः).

2 °) Ks D7 S (except G1) तेषु (for [पु]तेषु). Ks सैन्येषु (for [अ]नीकेषु). — °) K4 Dn1 Ds Ds.8.10 नराधिपः (for मही°).

3 °) Gs सधनुकाः; Ca. d. s सानुकर्षाः (as in text). T2 Gs समीचीकाः; Ca. d. s सतूणीराः (as in text). — °) K1-8.8 B5 D1.2 सपावकाः; K4 B2.4 Dn1 Ds Ds.8.10 °हृष्टिकाः; B2 G4 °सायकाः; Ds.4 °यन्त्रकाः; D7 °सेवकाः; T2 G2.8 °गोथिकाः; Gs °नायकाः (for °पोथिकाः). Ca. d oite पावकाः.

4 °) Ds.4 सशरस्तर°; T G M1 (inf. lin.) °सायकाः; Ca. s as in text. — °) Ds.4 रज्जुभिर्विचित्राभिश्च. — °) K. B2.4 Ds D1-4.6-8.10 Gs Cn °परिच्छदाः (Cnp as in text).

5 °) K6 °कचग्रह°; Gs °चक्रग्रह°; Cs. np °करग्रह°; Ca. d as in text. — °) Ds.4 चैव (for सर्वे). — °) A few MSS. °पाशवः.

6 °) B1.4.8 D1.8.4 T1 G1 Cn सघट°; T2 सघटि°; G2 सघुष्टि°. D1 सकीलक्रकचाः सर्वे (=line 5 of 543*). Ca. d. s oite घंटाफलकं. — After 6°, K (Ks.4 om. lines 4-5) B Dn1 Ds Ds.6.8.10 ins.:

543*

सायोगुडजलोपलाः ।

सशालभिन्दिपालाश्च समधूच्छिष्टमुद्राः ।

सकाण्डदण्डकाः सर्वे ससीरविषतोमराः ।

सशूर्पपिटकाः सर्वे सदात्राङ्कुशतोमराः ।

सकीलक्रकचाः सर्वे

[(L. 1) Ds सप्रासकगुडोपलाः. Ca. d oite अयोगुडः.

— (L. 2) K1-8.8 Ca. d ससारः; B5 Ds1 Ds.10 Cnp

सशूल- (for सशाल-). ❧ Nil: सशूलेति गौडपाठः । ❧ —

(L. 3) K1 सदंडकाष्टकाः; K2.8.8 B2 D2.7 Ca. d. s. np

सदंडकटकाः (for सकाण्डदण्डकाः). Ks सदाशंकुसरोधसः; K4

D7 ससीरविषतोमराः; Ds.8 सशार°. Ca. d. s oite सीर°.

— (L. 4) K1.2.6 Ds Ds.7 सशूर्प°; B5 सगुल्मपिटकाः;

B4 सगुल्मपिटकाः. Ca oites गुल्मपिटके, Cd सूर्यपिटके, Cs

शूलपिटकं. K1.2.6 B (except B6) D2 Ca. d °रोधसः

(for °तोमराः). — (L. 5) B1.4.8 °कवचाः; Ca. d. np

°क्रकचाः (as above).]

— K4 om. 6^{6ed}. — °) K1 वासो भक्ष्यो°; Ks.5 B D2

Cn वासीवृक्षा°; Dn1 वायुवृक्षा°; D1 वामवृक्षा°; Ds.4

सयन्त्राङ्कुशतोमराः; D10 वास्यवृक्षादनान्विताः; S वासिवृक्षा-

दनीयु (Gs °वृ; Gs °कृ; M °धृ)ताः. Ca. d. np oite वासी,

and Ca. d वृक्षादनं. — S reads 6^{ed} after 7. — °)

B2.8 D2-4 °परीधाना. — °) B1.4 Dn1 Ds Ds.8.10

द्वीपिचर्म (Ds1 Ds.8 °र्म)वृताश्च ते; S वृता गोद्वीपिचर्मभिः

7 °) K4 सत्सूर्यः (sio); B (except B2) Dn1 Ds

Ds.4.8-8.10 Gs सहर्षयः (for सवस्तयः). Ca. d oite

वस्ति, Cs ऋष्टिः. — °) K4 Ds.7 सप्राशः; D10 Gs सप्राशा.

Ca. d oite प्रासः. — °) Gs.4 M4 (inf. lin.) सकुंतालाः;

M2-8 सकुंतालाः (for सकुंतालाः). — °) K Ds.4.7 सचैलः;

B4.8 Ds D2 सचैलः; T1 G1.4.5 समधुः; G2 समंदः; Gs M

समल (for सतैल-). Ks D1 S क्षौद्र- (for क्षौम-).

B5 Ds -वाससः (for -सर्विचः). — S reads 6^{ed} after 7

(Gs.4, after 544*). — After 7, N (Dn2 missing)

Gs.4 ins.:

544* रुक्मजालप्रतिच्छन्ना नानामणिविभूषिताः ।

Ks.5 cont.:

545* व्याघ्रचर्मपरीधानाः सुवेष्टाः समलंकृताः ।

[Cf. 6° and v.l.]

सकुठाराः सकुदालाः सतैलक्षौमसर्पिणः ॥ ७
 चित्रानीकाः सुवपुषो ज्वलिता इव पावकाः ।
 तथा कवचिनः शूराः शस्त्रेषु कृतनिश्रमाः ॥ ८
 कुलीना हययोनिज्ञाः सारथ्ये विनिवेशिताः ।
 बद्धारिष्टा बद्धकक्ष्या बद्धध्वजपताकिनः ॥ ९
 चतुर्युजो रथाः सर्वे सर्वे शस्त्रसमायुताः ।
 संहृष्टवाहनाः सर्वे सर्वे शतशरासनाः ॥ १०
 धुर्ययोर्हययोरेकस्तथान्यौ पार्णिसारथी ।
 तौ चापि रथिनां श्रेष्ठौ रथी च हयवित्तथा ॥ ११
 नगराणीव गुप्तानि दुरादेयानि शत्रुभिः ।
 आसन्नत्रयसहस्राणि हेममालीनि सर्वशः ॥ १२

यथा रथास्तथा नागा बद्धकक्ष्याः स्वलंकृताः ।
 बभूवुः सप्त पुरुषा रत्नवन्त इवाद्रयः ॥ १३
 द्वावङ्कुशधरौ तेषु द्वावुत्तमधनुर्धरौ ।
 द्वौ वरासिधरौ राजन्नेकः शक्तिपताकधृक् ॥ १४
 गजैर्मत्तैः समाकीर्णं सर्वमयुधकोशकैः ।
 तद्बभूव बलं राजन्कौरव्यस्य सहस्रशः ॥ १५
 विचित्रकवचायुक्तैः सपताकैः स्वलंकृतैः ।
 सादिभिश्चोपसंपन्ना आसन्नयुतशो हयाः ॥ १६
 सुसंग्राहाः सुसंतोषा हेमभाण्डपरिच्छदाः ।
 अनेकशतसाहस्रास्ते च सादिवशे स्थिताः ॥ १७
 नानारूपविकाराश्च नानाकवचशस्त्रिणः ।

C. 5. 5293
B. 5. 155. 21
K. 5. 155. 21

8 ^a) K1.2 सुवहवः; Ks. 5 D1 सुवहुताः; S वपुष्मंतः (for सुवपुषः). — After 8^{ab}, G4 Ms read 10^{ab}; T1 Gs read 8^{ab} (with 9^{ab}) after 10. — ^a) K4. 5 B (except B2) Dn1 Ds. 4. 8 T1 G4 *निश्रयाः; Ca *निश्रमाः (as in text).

9 T1 Gs read 9^{ab} (with 8^{ab}) after 10. — ^b) K1.2 Ds. 4. 7 Gs M [S]भिः; Cs वि- (as in text). — Ds om. 9^a-10^a; G4 om. (hapl.) 9^a-10^a. — ^c) A few N MSS. *कक्षाः. Ds. 4 बद्धासयो बद्धरिष्टाः. — After 9, N (except Ds; Dn2 missing) ins. :

546* बद्धाभरणनिर्व्यूहा बद्धचर्मसिपट्टिज्ञाः ।

[Ks B (except B2) Ds Ca. d. n. s *निर्व्यूहा (for *निर्व्यूहा).]

10 Ds om. 10; G4 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^a) Ds. 4 चतुर्युगरथाः. — B5 om. (hapl.) 10^{ab}. — ^b) K1.2. 5 D7 सर्वे चैव श (Ks सि)तोत्तराः; Ks D1 सर्वे चैव सतोमराः; K4 B (B5 om.) Dn1 Ds. 8. 10 सर्वे चोत्तमवाजिनः; D2 सर्वे चैव सतां नराः; Ds. 4 सर्वे च सहतोमराः; T G (G4 om.) सर्वशस्त्रसमायुताः. — G4 Ms read 10^{ab} after 8^{ab}. — ^c) K1-3. 5 D1-4. 7 सपार्णिवाहकाः सर्वे; K4 B1. 4 Dn1 Ds. 8. 10 सप्रासक्त (K4 *कु)ष्टिकाः सर्वे; B2 Ca सप्रासिवाहकाः सर्वे; B5 सप्राणकष्टिकाः सर्वे; T1 G1. 3. 4 संहृष्टवदनाः सर्वे. Cd oites वाहकाः. — ^d) T2 G2. 3. 5 शरं (for शतं). — After 10, T1 Gs read 8^a-9^a.

11 ^b) S (except T2) अन्यः (for अन्यौ). T1 G1 M प्राष्टिः; Gs. 4 प्रष्टिः; G5 प्रष्ट- (for पाणि-). S (except T2) सारथिः. — ^c) K (except K4) D7 धनुषि (for रथिनां).

— ^a) K (except K4) D1 रथे च. K1.2 हयकोविदौ; Ks D1 हयवित्तमौ.

12 ^a) Ds T G च (for [इ]व). — ^b) K1.4 B Dn1 Ds Ds. 4. 8. 3. 10 दुराघर्षाणि; D1 *धेयानि; Ca. s as in text.

13 ^b) N (mostly) बद्धकक्षाः. — ^c) Ds. 4 ते बभूवुः (for बभूवुः). — ^d) Ds. 4 अचलाः (for अद्रयः).

14 ^a) K4 B Dn1 Ds Ds. 4. 8. 3. 10 तत्र (for तेषु). — ^b) Ds. 4 द्वौ तु तत्र; M (except M1) द्वावुत्तरः; Ca द्वौ एव च (for द्वावुत्तम-). — ^c) K4 B Dn1 Ds Ds. 7. 10 Ca *पिनाकधृक् (Bs. 5 *धृत्; Ds *भृत्). S एक- (T2 G1. 2 *कः) च्छत्रपताकधृक् (T *धृत्).

15 ^b) K1 Dn1 T2 G2 सचर्मयुध- K (except K4) B2 D7 भूपणैः; a few other MSS. कोपकैः (for कोशकैः). — ^a) K4 B2. 4 Dn1 Ds Ds. 4. 8. 3. 10 महात्मनः (for सह^a).

16 ^a) K4 B1-3. 5 Dn1 Ds Ds. 2. 3. 8. 3. 10 T1 आमुक्तकवचैः युक्तैः (B2 शूरैः; Ds मुक्तैः); B1 आमुक्तचित्रकवचैः; Ds. 7 Gs विचित्रकवचायुक्तैः. — ^b) Ds. 8 G4 Ms. 4 सुपताकैः. — ^c) K4 B Dn1 Ds Ds. 8. 10 चोपपन्नास्तु (B1-4 *श्र); Ds. 4 चैव संपन्ना; T2 G2 चापि सं. — ^d) B (except B5) Dn1 Ds Ds. 8. 10 तथा चा^a (for आसन्न^a).

17 ^a) Ks. 5 B1. 3 D7 S सुसंग्रहाः; K4 B1 Ds Cn असंग्रहाः; Dn1 ससंग्रहाः; D1. 2 असंग्रहाः; Ds. 4 असंग्रहाः. K4 B Dn1 Ds Ds. 8. 10 सुसंपन्नाः; Ds. 4 सुसंपन्न- — ^a) K1.2 तत्र; K4 B2. 4. 5 Dn1 Ds Ds. 8. 10 सर्वे; Ds बले (for ते च). Ds. 4 तेजसादित्ससंनिभाः.

C. 5. 5203
B. 5. 155. 21
K. 5. 155. 21

- पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिनः ॥ १८
 रथस्यासन्दश गजा गजस्य दश वाजिनः ।
 नरा दश हयस्यासन्पादरक्षाः समन्ततः ॥ १९
 रथस्य नागाः पञ्चाशन्नागस्यासञ्शतं हयाः ।
 हयस्य पुरुषाः सप्त भिन्नसंधानकारिणः ॥ २०
 सेना पञ्चशतं नागा रथास्तावन्त एव च ।
 दश सेना च पृतना पृतना दश वाहिनी ॥ २१
 वाहिनी पृतना सेना ध्वजिनी सादिनी चमूः ।
 अक्षौहिणीति पर्यायैर्निरुक्ताथ वरूथिनी ।
 एवं व्यूढान्यनीकानि कौरवेयेण धीमता ॥ २२
 अक्षौहिण्यो दशैका च संख्याताः सप्त चैव ह ।
 अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव पाण्डवानामभूद्गलम् ।
 अक्षौहिण्यो दशैका च कौरवाणामभूद्गलम् ॥ २३
 नराणां पञ्चपञ्चाशदेपा पत्तिर्विधीयते ।
 सेनामुखं च तिस्रस्ता गुल्म इत्यभिसंज्ञितः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ समाप्तमभिनिर्याणपर्व

- दश गुल्मा गणस्त्वासीद्गणास्त्वयुतशोऽभवन् ।
 दुर्योधनस्य सेनासु योत्समानाः प्रहारिणः ॥ २५
 तत्र दुर्योधनो राजा शूरान्बुद्धिमतो नरान् ।
 प्रसमीक्ष्य महाबाहुश्चक्रे सेनापतींस्तदा ॥ २६
 पृथगक्षौहिणीनां च प्रणेत्तन्नरसत्तमान् ।
 विधिपूर्वं समानीय पार्थिवानभ्यषेचयत् ॥ २७
 कृपं द्रोणं च शल्यं च सैन्धवं च महारथम् ।
 सुदक्षिणं च काम्बोजं कृतवर्माणमेव च ॥ २८
 द्रोणपुत्रं च कर्णं च भूरिश्रवसमेव च ।
 शकुनिं सौबलं चैव बाह्लीकं च महारथम् ॥ २९
 दिवसे दिवसे तेषां प्रतिवेले च भारत ।
 चक्रे स विविधाः संज्ञाः प्रत्यक्षं च पुनः पुनः ॥ ३०
 तथा विनियताः सर्वे ये च तेषां पदानुगाः ।
 बभूवुः सैनिका राजन्नाज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ३१
 दशगुल्मा गणस्त्वासीद्गणास्त्वयुतशोऽभवन् ॥ ३२

18 ^a) Ds. 4 °विचित्राश्च. Ca. d cite विकाराः (as in text). — ^b) D7 °धारिणः. — ^c) Ks पदातयो.

19 ^a) K1-8 D1 सहस्रशः (for समन्ततः).

20 ^a) K1. 2 D6. 8 T2 G1. 8. 4 पञ्चासन् (for पञ्चाशत्). — ^b) T2 G1. 4. 5 तथा (for शतं).

21 ^a) M2. 5 पञ्चाशतं. — ^b) B2. 5 हि (for च). — After 21^{ab}, T G (except Gs) ins.:

547* पञ्चाशच्च शतं चाश्वा नराः पञ्चगुणास्ततः ।

22 ^a) K4 B Dn1 Ds D6. 8. 10 सेना तु (B2. 5 Dn1 च) वाहिनी चैव. — ^b) Ds. 4 चैव सा (for सादिनी). K4 B Dn1 Ds D6. 8. 10 पृतना ध्वजिनी चमूः. — ^c) A few MSS. अक्षौहिणी. Ks D1 Ms हि; B2 Ds तु; Ds. 4 च (for [ह]ति). — ^d) K4. 5 B Dn1 Ds Ds. 4. 6. 8. 10 च (for [अ]थ).

23 ^a) A few MSS. अक्षौहिण्यः. — Ks om. (hapl.) 23^b-23^c; D1 om. 23^{bod}. — ^b) K1 B2 सप्त एव; K2 तत्र चैव; Ds. 4 सर्व एव (for सप्त चैव). K (Ks om.) B2. 5 D2. 8 G4 हि; Ds च (for ह). For 23^b, Gs reads 23^f (for the first time), repeating it in its proper place. — ^c) A few MSS. अक्षौहिण्यः. K1. 2 D7 च (for तु). — K1. 2. 5 B4 D2-4 T2 G2 om. (hapl.) 23^{ef}.

24 ^b) T2 G2. 4 एषां (for एषा). — ^c) K4 D6. 8. 10 तु (for च). — ^d) Ks B2 D1 °धीयते; K4 B5 °शब्दितः; B4 Dn1 °शब्दितः; Ds D2 °संज्ञितः; S (except Gs M1. 2) °संज्ञिताः (for °संज्ञितः).

25 ^a) K4 B Dn1 Ds D2-4. 6. 10 T1 Ca त्रयो; Cd दश (as in text). D1. 8 गुल्मो; Gs-6 गुल्म- (for गुल्मा). T G (except Gs) गणास्त्वा (Gs °श्वा)सन् (for गणस्त्वासीत्). — ^b) K2 B8 Dn1 Ds D6. 8. 10 गणस्य (for गणास्य). Ds Du. 8. 10 भवेत् (for Sभवन्). — ^c) Ks. 5 D6. 8 सेनास्तु; Ds. 4 °यां (for °सु).

26 ^a) D1 S (except T2 G1. 2) ततो (for तत्र). T1 G4 राज्ञः (for राजा). — ^b) Ds वरान् (for नरान्). — ^c) D10 T2 G1. 2 महाबाहुन्. — ^d) Ks ततः; Ks Ds Ds Gs तथा (for तदा).

27 ^b) K1. 8 Ds रथ°; K2 अथ; G1. 4 नृप° (for नर°). — ^c) K4 B Dn1 Ds D1. 6. 8. 10 विधिवत्पूर्वमानीय. — ^d) K4 B Dn1 Ds Ds. 4. 6. 8. 10 °भाषत (for °वेचयत्).

28 ^b) K4 B2. 4. 5 Dn1 Ds D6-8. 10 जयद्रथं (for महा°). — ^c) T G2 काम्बोजं.

29 ^a) Ks T1 विकर्णं (for च कर्ण). — ^d) Some MSS. बाह्लिकं. Ks. 4 B2. 4. 5 Dn1 Ds D7. 8. 10 महाबलं.

30 ^a) K1. 2 B8 D2-4. 7 चेषां (for तेषां). — ^b) D2

१५३

वैशंपायन उवाच ।

ततः शान्तनवं भीष्मं प्राञ्जलिर्धृतराष्ट्रजः ।
 सह सर्वैर्महीपालैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
 ऋते सेनाप्रणेतारं पृतना सुमहत्यापि ।
 दीर्यते युद्धमासाद्य पिपीलिकपुटं यथा ॥ २
 न हि जातु द्वयोर्बुद्धिः समा भवति कर्हिचित् ।
 शौर्यं च नाम नेतृणां स्पर्धते च परस्परम् ॥ ३
 श्रूयते च महाप्राज्ञ हैहयानमितौजसः ।
 अभ्ययुर्ब्राह्मणाः सर्वे समुच्छ्रितकुशध्वजाः ॥ ४
 तानन्वयुस्तदा वैश्याः शूद्राश्चैव पितामह ।

एकतस्तु त्रयो वर्णा एकतः क्षत्रियवर्षभाः ॥ ५
 ते स्म युद्धेष्वभज्यन्त त्रयो वर्णाः पुनः पुनः ।
 क्षत्रियास्तु जयन्त्येव बहुलं चैकतो बलम् ॥ ६
 ततस्ते क्षत्रियानेव पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ।
 तेभ्यः शशंसुर्धर्मज्ञा याथातथ्यं पितामह ॥ ७
 वयमेकस्य शृणुमो महाबुद्धिमतो रणे ।
 भवन्तस्तु पृथक्सर्वे स्वबुद्धिवशवर्तिनः ॥ ८
 ततस्ते ब्राह्मणाश्चकुरेकं सेनापतिं द्विजम् ।
 नयेषु कुशलं शूरमजयन्क्षत्रियांस्ततः ॥ ९
 एवं ये कुशलं शूरं हिते स्थितमकल्मषम् ।

C. 5. 5287
B. 5. 153. 10
K. 5. 153. 10

बलं प्रति (for प्रतिबलं). — °) Ds. 4 च; G₄ [S]थ
(for स). K₄ B Dn₁ Ds D₂₋₄. 6. 8. 10 पूजाः; Ca. d संज्ञाः
(as in text).

31 °) T₁ G (except G₂) [अ]पि (for वि). — °) Ms-8 वशा° (for पदा°). — After 31^{ab}, B₂ Ds. 3 ins.:

548* हृष्टाः पुष्टाः सुसंनद्धा विक्रमे दृढनिश्चयाः ।

— °) K₁₋₃ D_{1.7} सवः; K₄ B_{1.4} राज्ञां; B₂ Dn₁ Ds
D_{6.8.10} राज्ञः (for राजन्). — °) K₄ Ds D_{6.8.10}
प्रियं राजन्श्चि°; B_{1.4} Dn₁ प्रियं राजन्श्चि°.

Colophon. Dn₂ Ds. 9 missing. — Sub-parvan:
K_{1.2.5} D_{2.7} T₁ G_{1.4.5} अभिनिर्याणयात्रा; B₃ अभियात्रा;
K₄ B_{1.2.4.5} Dn₁ Ds D_{6.8.10} M₁₋₄ अभि(M₂₋₄ om.
अभि)निर्यात्रा. — Adhy. name: T₁ G_{1.5} M धार्तराष्ट्र-
सेनाविभागकरणं (T₁ G₁ °कथनं); G₄ धार्तराष्ट्रसेनाविभागं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Ds 45
(=145); D₇ T₂ M 155 (M₁ 154); T₁ G_{2.4.5} 156;
G₁ 157; G₃ 153. — S'loka no.: K₅ 40; Dn₁ 35.

153

This adhy. is missing in Dn₂ (cf. v.l. 5. 143. 2). Dn₁ om. this adhy. The MSS. are mostly ignored here.

2 °) T₁ G_{1.5} °रणो; Ca. d °पुटं (as in text).

3 °) K₂ बलमनेतृणां; B₄ D_{1.6.8.10} च बलने°; Ds. 4
च वधेते वृणां; S च जायते वृणां (for च नाम नेतृणां).
— °) D₂ T₂ G_{2.3.5} Ms-8 स्पर्धते.

4 °) K₅ D_{2.7} T₂ G₂ M (except M₂) हि (for च).
— °) S (except T₂ G₂) हैहयान्; D₂ both हैहयान् and
क्षत्रियान्. — °) K₃ D₂ (sup. lin.) समुद्धत°; K₅ समुत्थित°;
Ds. 4 °कुशायुधाः.

5 K₄ om. 5. — °) B_{2.4.5} D₁₋₄ अभ्ययुस् (for
अन्वयुस्). S (except T₂ G_{1.2}) तथा (for तदा).

6 °) K₃ B₃ तेषु; K₄ B₄ Ds D_{1.6.8.10} ततो; Ds. 4
ते तु; D₇ तेषु (for ते स्म). B₁₋₃ D₂ युद्धेषु भज्यंते
(B₂ D₂ °त); D₇ युद्धे व्यभज्यन्त; T G_{1.2.5} M युद्धे प्रभज्यन्ते
(G₅ M_{1.2.4} °त); G₃ युद्धे प्रवर्तन्ते; G₄ युद्धे प्रसज्यन्ते.
— After 6^{ab}, G₄ ins.:

549* तथापि नियताः सर्वे क्षत्रियास्तु जयन्त्यजाः ।

— °) K₄ B Ds D_{1.2.8.8.10} च (for तु). — °) D₂
चैव तद् (for चैकतो).

7 °) B₂ तान्; T₂ तु (for ते). — °) K_{1.3} G_{2.4}
धर्मज्ञ. — °) K_{1.4} D₁₀ T G (except G₁) M₅ याथातथ्यं
(G₂ °त्वं).

8 °) K₄ B Ds D_{6.10} शृणुवानाः (for शृणुमः).
— °) T₁ यदा; G_{1.4} यथा (for महा-). Ds. 4 वचः (for
रणे). — °) B_{1.2.4} पृथग्भूताः (for पृथक्सर्वे).

9 °) G₅ रणे (for द्विजम्). — Ds om. 9°-11°. — °) B_{1.4.5} D₂₋₄ नये सुकुशलं शूरं. — K₃ om.
(hapl.) 9°-10°. — °) K₄ D₂₋₄ G₁ तदा (for ततः).

10 K₃ om. 10°; Ds om. 10 (cf. v.l. 9). — °) B
Ds D_{2-4.10} हिते स्थितम्; D₇ हिते रतम् (for हिते स्थितम्).
— °) K₁₋₃ तरन्ति (for जयन्ति).

11 Ds om. 11 (cf. v.l. 9). — °) K₁₋₃ D_{1.2}

C. 5. 5287
B. 5. 158. 10
K. 5. 158. 10

सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ॥ १०
भवानुशनसा तुल्यो हितैषी च सदा मम ।
असंहार्यः स्थितो धर्मे स नः सेनापतिर्भव ॥ ११
रश्मीवतामिवादित्यो वीरुधामिव चन्द्रमाः ।
कुबेर इव यक्षाणां मरुतामिव वासवः ॥ १२
पर्वतानां यथा मेरुः सुपर्णः पततामिव ।
कुमार इव भूतानां वसूनामिव हव्यवाद् ॥ १३
भवता हि वयं गुप्ताः शक्रेणैव दिवौकसः ।
अनाधृष्या भविष्यामस्त्रिदशानामपि ध्रुवम् ॥ १४
प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः ।
वयं त्वामनुयास्यामः सौरभेया इवर्षभम् ॥ १५

भीष्म उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
यथैव हि भवन्तो मे तथैव मम पाण्डवाः ॥ १६
अपि चैव मया श्रेयो वाच्यं तेषां नराधिप ।

योद्धव्यं तु त्वार्थाय यथा स समयः कृतः ॥ १७
न तु पश्यामि योद्धारमात्मनः सदृशं भुवि ।
कृते तस्मान्नरव्याघ्रात्कुन्तीपुत्राद्धनंजयात् ॥ १८
स हि वेद महाबाहुर्दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
न तु मां विवृतो युद्धे जातु युध्येत पाण्डवः ॥ १९
अहं स च क्षणेनैव निर्मनुष्यमिदं जगत् ।
कुर्यां शस्त्रबलेनैव ससुरासुरराक्षसम् ॥ २०
न त्वेवोत्सादनीया मे पाण्डोः पुत्रा नराधिप ।
तस्माद्योधान्हनिष्यामि प्रयोगेणायुतं सदा ॥ २१
एवमेपां करिष्यामि निधनं कुरुनन्दन ।
न चेत्ते मां हनिष्यन्ति पूर्वमेव समागमे ॥ २२
सेनापतिस्त्वहं राजन्समयेनापरेण ते ।
भविष्यामि यथाकामं तन्मे श्रोतुमिहार्हसि ॥ २३
कर्णो वा युध्यतां पूर्वमहं वा पृथिवीपते ।
स्पर्धते हि सदात्यर्थं सत्पुत्रो मया रणे ॥ २४

उशनसस (for उशनसा). — ^a) D₂ मम (for स नः).
Ma-s भवेत् (for भव).

12 ^a) K₁₋₈ D₇ प्रभावताम्; B Ds D_{1-4, 8, 10} T₂ G₂
रश्मिच (B₂ Ds 'म)ताम्. — G₅ om. (hapl.) 12^d-13^c.
— ^d) K_{4, 5} B Ds D_{6, 8, 10} देवानामिव.

13 G₅ om. 13^{ab} (of. v.l. 12). — ^b) K₄ B
Ds D_{6, 8, 10} 'र्णः पक्षिणां यथा. — ^c) K₄ B Ds D_{1, 6-8, 10}
देवानां (for भूतानां).

14 ^d) S त्रिदशैरपि यद् (M₁ inf. lin. च) ध्रुव.

15 ^a) G₄ भगवान् (for नो भवान्). — ^b) K₅ G₄
M₂ पावकि; Ca. d पावकि: (as in text). — ^d) G₂
सारभेया (for सौरभेया). — After 15, K₈ (marg.
sec. m.) ins.:

550* इत्युक्त्वा पावयोस्तस्य निपपात नराधिपः ।

रक्षास्त्राज्जाज्जालं त्वामहं क्षरणं गतः ।

16 ^a) D₂ एतत्सत्यं (for एवमेतन्). T₂ G_{2, 5} महाराज.
— ^c) K₂ Ds. 4 तथैव (for य^o). K₁₋₈ D_{1, 2} तु (for हि).
K₈ भवान्महं (for भवन्तो मे).

17 ^a) K_{5, 6} युध्यतापि; D₁ त्वयि चैव (for अपि चैव).
T₂ G₂ वचः; G₅ तव (for मया). — ^b) K_{8, 5} D_{1-4, 7}
S (except G_{1, 4}) जना^o (for नरा^o). — ^c) K_{1, 2, 5}
च (for तु). K₄ B (except B₂) Ds D_{6, 10} संयोद्धव्यं
(for योद्धव्यं तु). — ^d) K₄ B Ds Ds. 4, 6, 8, 10 मे; K₅
च (for स).

18 ^a) K₄ Ds. 8 तं (for तु). — ^c) D₂ महाबाहो
(for नरव्याघ्रात्).

19 ^a) K_{4, 5} B (except B₂) Ds Ds. 4, 6, 8, 10 'बुद्धिः
(for 'बाहुः). — ^b) K_{8, 4} B_{1, 3, 5} Ds Ds. 4, 6, 8, 10
[अ]नेकशः; B₄ [अ]क्षेपतः (for सर्वशः). — ^c) K_{1-8, 5}
मे; T₂ G_{2, 8, 5} M मा (for मां). D₂ विवृतः; Ds. 4 M₂
विवृते; G₁ अवृते; Ca. d. 8 विवृतः (as in text).

20 ^a) K₄ Ds. 8 चैक; B₁₋₃ Ds. 4 चापि; B_{4, 5} Ds D₁
चैव; D_{7, 10} चैकः (for स च). — ^c) K_{1, 2} D₇ कुर्यां
चास्त्रं; K₈ S (for G₂ see below) कुर्यावोस्त्रं; K₅
कुर्यावः स्त्रं; Ds. 4 G₂ कुर्यामस्त्रं. — ^d) K_{1, 2} B₂ Ds. 7
सदेवासुरं; K_{8, 5} G₁ ससुरा (K₈ 'देवा)सुरमातुपं.

21 B₂ om. 21. — ^a) Ds. 4 न त्वैवो^o. — ^b) K₄
B_{1, 3, 4} Ds Ds. 8, 10 जना^o (for नरा^o). — ^d) K_{1, 3, 5}
Ds. 4, 8 Ca. d. 8 प्रयोगेण (as in text); the rest 'न. K₅
Ds. 10 T₂ G_{1-3, 5} M तदा (G₁ सदा also, as in text);
Ds T₁ G₄ तथा.

22 ^b) D₁ कुरुपुंगवः; S 'सत्तम.

23 ^a) K₄ Ds Ds. 10 भविष्यामि (for त्वहं राजन्).
— ^b) K₁ च; T₂ G₂ तु (for ते). D₇ समयेनैवमप्युत.
— K₄ Ds om. 23^{ad}. — ^c) K₁₋₃ B₄ D₇ 'कालं (for
'कामं).

24 ^c) B₂ G₅ M₂ मया^o; D₁ स चा^o (for सदा^o).
— ^d) B₂ M₂ महा (for मया).

कर्ण उवाच ।

नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथंचन ।
हते भीष्मे तु योत्स्यामि सह गाण्डीवधन्वना ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

ततः सेनापतिं चक्रे विधिवद्भूरिदक्षिणम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो भीष्मं सोऽभिषिक्तो व्यरोचत ॥ २६
ततो मेरीश्च शङ्खाश्च शतशश्चैव पुष्करान् ।
वादयामासुरव्यग्राः पुरुषा राजशासनात् ॥ २७
सिंहनादाश्च विविधा वाहनानां च निस्वनाः ।
प्रादुरासन्नन्ने च वर्षं रुधिरकर्दमम् ॥ २८
निर्घाताः पृथिवीकम्पा गजबृंहितनिस्वनाः ।
आसंश्च सर्वयोधानां पातयन्तो मनांस्युत ॥ २९
वाचश्चाप्यशरीरिण्यो दिवश्चोल्काः प्रपेदिरे ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

शिवाश्च भयवेदिन्यो नेदुर्दीप्तस्वरा भृशम् ॥ ३०

सेनापत्ये यदा राजा गाङ्गेयमभिषिक्तवान् ।

तदैतान्युग्ररूपाणि अभवञ्छतशो नृप ॥ ३१

ततः सेनापतिं कृत्वा भीष्मं परबलार्दनम् ।

वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्निष्कैर्गोभिश्च भूरिशः ॥ ३२

वर्धमानो जयाशीभिर्निर्ययौ सैनिकैर्वृतः ।

आपगेयं पुरस्कृत्य भ्रातृभिः सहितस्तदा ।

स्कन्धावारेण महता कुरुक्षेत्रं जगाम ह ॥ ३३

परिक्रम्य कुरुक्षेत्रं कर्णेन सह कौरवः ।

शिविरं मापयामास समे देशे नराधिपः ॥ ३४

मधुरानूपरे देशे प्रभृतयवसेन्धने ।

यथैव हास्तिनपुरं तद्वच्छिविरमात्रभौ ॥ ३५

C. 5. 5313
B. 5. 153. 36
K. 5. 156. 39

25 = (var.) 5. 165. 27. — ^b) K_{8.4} B Ds
Ds. 3. 10 transp. योत्स्ये and राजन्. — ^c) K₅ B_{1.2} D₂₋₄
S (except G₂) transp. भीष्मे and तु. K₁₋₃ B₂ D_{2.7}
योत्स्यामि (for योत्स्यामि). — ^d) K_{2.5} D₁ सह गांजीवधन्व-
(K₂ 'न्वि')ना.

26 ^b) K₄ B₅ Ds D_{2.6.8.10} 'दक्षिणः.

27 ^a) K_{3.5} Ds D_{6-8.10} G_{2.4} M_{2.3.6} शंखाश्च.
— ^b) K₄ B (except B₂) Ds D_{6.8.10} शतशोथ सहस्रशः.
Ca. d cite पुष्करं, Cs पुष्कराणि. — ^c) K₁ नादया'; K₂
नोदया'; D₃ ताडया'. — ^d) K₄ B (except B₃) Ds
D_{6.8.10} वादका (for पुरुषा).

28 ^b) A few MSS. निःस्वनाः. — S reads 28^{ab}
after 30^{ab}. — ^c) K_{3.5} Ds. 4. 1 आसीद् (for आसन्).
K₃ Ds. 4 G_{1.4} अनन्नेषु; D₁ तत्तस्तत्र (for अनन्ने च). — ^d)
B₄ 'मेव च (for 'कर्दमम्).

29 ^b) Some MSS. 'निःस्वनाः. — ^d) K (except
K₄) B₂ Ds D_{1.7.8} तापयन्तो; S (except T₁) पीडं.
K₃ [अ]थ; D₁ G₂ च (for [उ]त).

30 ^b) T₂ G (except G₅) दिश'. K_{1.5} D_{1.7}
प्रपेदिरे. — After 30^{ab}, S reads 28^{ab}. — ^c) K_{1.2}
[अ]भाव' (for भय'). — ^d) K₄ B_{2.4.5} Ds D_{2.6.8.10}
'तराः; B_{1.8} 'मुखाः; Ds. 4 'स्वनाः; Ca. d 'स्वराः (as in
text).

31 ^a) K₅ B Ds₁ Ds. 4. 6 सेना' (for सेना'). Ds

राजन् (for राजा). G₅ reads 31^{cd} after 32^{ab}. — ^c)
K (except K₄) B₂ D_{1.2.7} तदैवाद्भुतरूपाणि; Ds. 4
तदैतान्यनुपूर्वाणि; T₁ G₁ तथैवात्युग्ररूपाणि; T₂ G₂ तदैवा-
त्युग्र'; G₁ तदैवान्युग्र'; G₅ वाचकान्युग्र'. — ^d) To avoid
hiatus! K₁₋₃ B₂ D₂ T₂ G₁₋₃ M अभवन्; K₄ B_{1.3-5}
Ds D_{1.3.4.6-8.10} बभूवुः; K₅ प्रभवन् (for अभवन्).

32 Ds. 4 om. 32. — ^b) G₅ 'बलातकं. — After
32^{ab}, G₅ reads 31^{cd}. — ^d) K₁ B (except B₂)
Ds D_{6.8.10} transp. निष्कैः and गोभिः. K (except K₄)
D₁ धनेन च; D₁ च सर्वशः (for च भूरिशः).

33 ^a) K_{1.2} वंछ'; K_{3.5} Ds. 4. 8 नंछ'; S (except
G₂) पूज्य' (for वर्ध'). — ^b) S निर्भयः (T G₂ 'यं;
G_{1.3} 'यैः) (for निर्ययौ). — 33^c = 5. 149. 56^c.

34 ^c) = 5. 149. 72^a. K₅ D_{1.10} T₂ G₂ स्थाप'
(T₂ also प्राप'); G₅ याप' (for माप'). — ^d) B_{2.4}
D₂₋₄ समदेशे. K_{1.2} B_{2.5} नराधिप; K₄ B_{3.4} Ds
D_{2-4.6.8.10} जनाधिपः (K₁ B₄ Ds. 6. 10 'प).

35 ^{ab}) = 5. 149. 69^a + 67^b. — ^c) Some S MSS.
हस्तिनपुरं. — ^d) B₂ तथा (for तद्वत्). K (except K₄)
D_{1.2.7} तद्वत्तत् (K तथैव) शिविरं वभौ; S शिविरं
तत्तथाभवत्.

Colophon om. in Dn₁. Dn₂ Ds. 5 missing —
Sub-parvan: K_{1.2.5} B₃ D_{2.7} G₅ अभिनिर्याण (B₃ om.

C. 5. 5314
B. 5. 157. 1
K. 5. 157. 1

जनमेजय उवाच ।

आपमेयं महात्मानं भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।
पितामहं भारतानां ध्वजं सर्वमहीक्षिताम् ॥ १
बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया पृथिवीसमम् ।
समुद्रमिव गाम्भीर्यं हिमवन्तमिव स्थिरम् ॥ २
प्रजापतिमिवौदार्यं तेजसा भास्करोपमम् ।
महेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरवृष्टिभिः ॥ ३
रणयज्ञे प्रतिभये स्वाभीले लोमहर्षणे ।
दीक्षितं चिररात्राय श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ॥ ४

निर्याण)यात्रा; K₁ B₁.4.5 D₂-4.6.8.10 M अभि (M₂-5 om. अभि)निर्यात्रां. — Adhy. name: T₁ M भीष्मसेनापत्य- (T₁ M₁ 'त्या)भिषेचनं; G₄ भीष्मसेनापत्याभिषेकः; G₅ भीष्मसैनापत्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₆ 45 (=145); T₁ G₂.5 157; T₂ M 156 (M₂ 155); G₁ 158; G₃ 154; G₄ 150. — S'loka no.: K₅ 36.

The name भीष्माभिषेचन is given tentatively to this sub-parvan (adhy. 153-56) on the authority of the Parvasamgraha summary of the Ādiparvan, although its place is not definitely indicated there, nor in our MSS. The name does not occur in any of our MSS., which regard these adhy. as a continuation of अभिनिर्याण, as do also the printed editions except that of P. P. S. Sastri; but some S MSS. give the adhy. name of 153 as भीष्मसेनापत्याभिषेचन or 'भिषेक, justified by its contents. The end of this sub-parvan is indicated by the definite commencement of the next sub-parvan उलूकयान at adhy. 157.

154

This adhy. is missing in D₂ (of. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here. D₂ resumes from this adhy. 1

1 ¹) K₂.5 'विदां (for 'भृतां). — ²) K₁.5 वृद्धं; D₂ भुजं (for ध्वजं). D₅ पूर्व (for सर्व-).

2. G₂ om. (hapl.) 2^a-3^b. — ³) K₁.5 T₂ स्थितौ;

किमब्रवीन्महाबाहुः सर्वधर्मविशारदः ।

भीमसेनार्जुनौ वापि कृष्णो वा प्रत्यपद्यत ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

आपद्धमार्थकुशलो महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ।

सर्वान्भ्रातृन्समानीय वासुदेवं च सात्वतम् ।

उवाच वदतां श्रेष्ठः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ६

पर्याक्रामत सैन्यानि यत्तास्तिष्ठत दंशिताः ।

पितामहेन वो युद्धं पूर्वमेव भविष्यति ।

तस्मात्सप्तसु सेनासु प्रणेदन्मम पश्यत ॥ ७

B₂ D₁ G₃ (before corr.) 4.5 M (except M₁) स्थितं; D₂.4 [अ]तुलं (for स्थिरम्).

3 G₂ om. 3^{ab} (of. v.l. 2). — ⁴) K₅ T₁ ध्वंसने; D₂ ध्वंसाय; G₂ as in text.

4. ^a) K₄ B (except B₂) D₂ D₃ D₄.6.8.10 प्रवितते; G₂.d.s प्रतिभये (as in text). — ^b) K₄ B₁.8-5 D₂-4.6.8.10 सुभीमे; K₅ आभिले; B₂ [S]स्यास्तीर्णे; D₂ संग्रामे; D₃ त्वाभीले; D₃ [S]द्याभीले; G₁ सुभीते; G₂ स्वाभीते; G₃ व्याडीले; G₄.s आभीले. S (except T₁ G₅) रोमं. — ^c) K₄ D₅ D₆.10 दृष्ट्वा राजा; D₈ तत्र श्रुत्वा (for श्रुत्वा राजा). K₄ B D₂ D₃ D₆.10 तत्र; D₃.4 तं च (for राजा).

5 T₂ G₂ om. 5. — ⁶) K₁ सर्वशस्त्रविशारदः; K₂.4 B₁.8.4 D₂ D₃ D₄.6.8.10 'शस्त्रभृतां वरः; B₅ D₅.4 'धर्मभृतां वरः. — ⁷) D₅ तदा भीमा (for भीमसेना). K₂ D₂ D₃ D₄.8.4.7.8 चापि; G₁.8.5 M वा किं (for वापि). — ⁸) K₄ B₁ D₂ D₃ D₄.4.6.8.10 प्रत्यभाषत; D₁ किमभाषत; D₇ देवकीसुतः; G₁.5 प्रत्यपद्यतां; M₂-5 प्रतिपद्यत.

6 ^a) K₁ समानारयः; K₂ भाष्यः; D₁ T₂ M₂ दायः; G₂ 'दाय (for समानीय). — ^b) K₂.4 B (except B₂) D₂ D₆.10 M₂ च शाश्वतं; K₅ ससाल्याकिं (for च सात्वतम्). — ^c) K₅ अवदद् (for उवाच).

7 ^a) K₅ D₇ G₂ पर्याक्रमत; B₂ पर्याक्रुतः; T₂ G₅ M₂.4 (inf. lin.) 5 परिक्रामत. — ^b) G₂ युक्तास. B₂ तिष्ठत. S (mostly) दंशिताः. — ^c) K₁ M (except M₁) वा (for वो). D₁ योद्धव्यं (for वो युद्धं). — ^d) D₁.7.8 समः; G₂ युधि (for मम). D₂.4 प्रणेतारं च पश्यत.

वासुदेव उवाच ।

यथार्हति भवान्वक्तुमस्मिन्काल उपस्थिते ।
तथेदमर्थवद्वाक्यमुक्तं ते भरतर्षभ ॥ ८
रोचते मे महाबाहो क्रियतां यदनन्तरम् ।
नायकास्तव सेनायामभिपिच्यन्तु सप्त वै ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

ततो द्रुपदमानाय्य विराटं शिनिपुंगवम् ।
धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यं धृष्टकेतुं च पार्थिवम् ।
शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं सहदेवं च मागधम् ॥ १०
एतान्सप्त महेष्वासान्वीरान्युद्धाभिनन्दिनः ।
सेनाप्रणेतृन्विधिवदभ्यपिञ्चुधिष्ठिरः ॥ ११
सर्वसेनापतिं चात्र धृष्टद्युम्नमुपादिशत् ।
द्रोणान्तहेतोरुत्पन्नो य इद्वाजातवेदसः ॥ १२
सर्वेषामेव तेषां तु समस्तानां महात्मनाम् ।

सेनापतिपतिं चक्रे गुडाकेशं धनंजयम् ॥ १३
अर्जुनस्यापि नेता च संयन्ता च वज्रिनाम् ।
संकर्षणानुजः श्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ १४
तद्द्रुपोपस्थितं युद्धं समासन्नं महात्ययम् ।
प्राविशद्भवनं राज्ञः पाण्डवस्य हलायुधः ॥ १५
सहाक्रूरप्रभृतिभिर्गदसाम्बोलमुकादिभिः ।
रौक्मिणेयाहुकसुतैश्चारुदेष्णपुरोगमैः ॥ १६
वृष्णिमुखैरभिगतैर्व्याघ्रैरिव बलोत्कटैः ।
अभिगुप्तो महाबाहुर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ १७
नीलकौशेयवसनः कैलासशिखरोपमः ।
सिंहखेलगतिः श्रीमान्मदरक्तान्तलोचनः ॥ १८
तं दृष्ट्वा धर्मराजश्च केशवश्च महाद्युतिः ।
उदतिष्ठत्तदा पार्थो भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १९
गाण्डीवधन्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन ।

C. 5. 5334
B. 5. 157. 21
K. 5. 157. 21

8 K4 B1.4.5 Dn1 Ds D6.8.10 कृष्णः; B8 विष्णुः;
T G श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — ^a) T1 G4 यथार्हति.
— ^b) To avoid hiatus! K3.4 Dn1 Ds D6.8.10 द्रुप
(for उप). — ^c) K8 तथैवम्; B8 Ds.4 T1 तदेवम् (for
तथेदम्).

9 ^a) Ds.4 T2 G1.2 ते (for मे). — Ds2 om.
(hapl.) 9^{ab}. — ^c) T2 G1.2.4 नायकान्. K5 M (except
M1) सेनायाः; T1 G4 सु (for याम्). — ^d) K4 B Dn1
Ds D6.7.10 क्रियतामिह; D1 G8 अभिपिच्यन्तु; Ds T1 G1
पिच्यन्तु; T2 G2 पिच्यन्तु; G1 वेक्तुं तु (for अभिपिच्यन्तु).

10 K5 om. (hapl.) 10^{ab}. — ^a) K4 B5 पार्थिव.
— ^c) B2 युधां श्रेष्ठं; G1 च युद्धं (for च पाञ्चाल्यं).

11 ^a) K4 B (except B2) Dn1 Ds D2.4.6-8.10
महाभागान् (for महेष्वासान्). — ^b) K4.5 M धीरान्
(for वीरान्). K4 B (except B2) Dn1 Ds Ds.4.6-8.10
कांक्षिणः.

12 ^b) K4 B (except B2) Dn1 Ds Ds.4.6.7.10
चकार ह; T G अथादिशत् (for उपादिशत्). — D1 om.
12^c-13^b. — ^c) K (except K4) हेतुः. T2 G1-8 उत्पन्नं.
— G4 om. 12^d-14^a. — ^d) B2 महत्वात्; D10 य इष्टात्;
T2 G1-8 समिद्धात् (for य इष्टात्). Ca cites इष्टात्.

13 D1 om. 13^{ab}; G4 om. 13 (of. v.l. 12); B8 om.
13^{bc}. — ^b) Ds.4.8.10 समेतानां; B2 दूराणां सु; D1
प्रणेतृणां; T1 समृद्धानां; T2 G2 सप्तानां सु (for समस्तानां).
— ^c) G8 सेनापतिं परं चक्रे.

14 G4 om. 14^a (cf. v.l. 12). — ^a) K5 अस्य; D1
एव (for अपि). Ds.4 नेतारं (for नेता च). — ^b) Ds.4
यन्तारं (for संयन्ता). K5 यन्ता चैवापि वज्रिनां.

15 ^a) K4 Dn1 D1.8 G8 Ms-5 तं (for तद्). G1
अव (for उप). — ^c) K1.2 आविशद्. K5 प्राज्ञः;
B Dn1 D1 राजन् (for राज्ञः). — K4 om. 15^d-17^a.
— ^d) B D1.7 पांडवानां; G2 धर्मज्ञस्य (for पाण्डवस्य).

16 K4 om. 16 (of. v.l. 15). — ^b) K8.5 शांक्
(for साम्). B1.4.5 Dn1 Ds Ds.10 T2 G1.2 उद्धव
(for उल्मुक). — ^c) D10 (m as in text) रौहिणेय-
(for रौक्मिणेय). T G1.2.5 युतैः (for सुतैः). K1.2
रौक्मिणेयाहु (K2 हू) तिष्ठकैः.

17 K4 om. 17^a (of. v.l. 15). — ^a) K5 वीरैः
(for मुखैः). K5 B8-5 Dn1 D1.8.4.7 M1.2.4 अधिगतैः;
Ds Ds.8.10 उपगतैः; D2 अधिगतो; Ms.5 अधिगतो.
— ^b) K5 D1.7 S मदो (for बलो).

18 ^a) B2.8 कौशेयं. — ^b) Some N MSS. कैलाशं.

19 ^a) Ds.4.7.8 G8 उदतिष्ठन् (for उदतिष्ठत्). K3.4
B (except B2) Dn1 Ds D1.6.8.10 ततः पार्थो; K5 G1
Ms.5 तथा पार्थो; D1 महाबाहो.

20 ^a) A few MSS. गांजीवधन्वा. — ^b) D1 भारत
(for केचन). — ^c) T1 G1 ततः (for ते स्म). K8.4 B
Dn1 Ds D1.6.8.10 G1 चक्रिरे ते वै (B8 Ds2 तं वै;
D8 सर्वैः; G4 [S]भ्येत्य) समायातं (Dn1 Ds D10 समायातं;
G4 ततः सर्वैः) हलायुधं.

C. 6. 5335
B. 5. 157. 22
K. 5. 157. 21

पूजयांचक्रुरभ्येत्य ते स सर्वे हलायुधम् ॥ २०
ततस्तं पाण्डवो राजा करे पस्पर्श पाणिना ।
वासुदेवपुरोगास्तु सर्व एवाभ्यवादयन् ॥ २१
विराटद्रुपदौ वृद्धावभिवाद्य हलायुधः ।
युधिष्ठिरेण सहित उपाविशदरिंदमः ॥ २२
ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समन्ततः ।
वासुदेवमभिप्रेक्ष्य रौहिणेयोऽभ्यभाषत ॥ २३
भवितायं महारौद्रो दारुणः पुरुषक्षयः ।
दिष्टमेतद्भुवं मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ २४
अस्माद्युद्धात्समुत्तीर्णानपि वः ससुहृज्जनान् ।
अरोगानक्षतैर्देहैः पश्येयमिति मे मतिः ॥ २५
समेतं पार्थिवं क्षत्रं कालपक्रमसंशयम् ।
विमर्दः सुमहान्भावी मांसशोणितकर्दमः ॥ २६
उक्तो मया वासुदेवः पुनः पुनरुपह्वरे ।
संबन्धिषु समां वृत्तिं वर्तस्व मधुसूदन ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

पाण्डवा हि यथास्माकं तथा दुर्योधनो नृपः ।
तस्यापि क्रियतां युक्त्या सप्येति पुनः पुनः ॥ २८
तच्च मे नाकरोद्वाक्यं त्वदर्थं मधुसूदनः ।
निविष्टः सर्वभावेन धनंजयमवेक्ष्य च ॥ २९
ध्रुवो जयः पाण्डवानामिति मे निश्चिता मतिः ।
तथा ह्यभिनिवेशोऽयं वासुदेवस्य भारत ॥ ३०
न चाहमुत्सहे कृष्णमृते लोकमुदीक्षितुम् ।
ततोऽहमनुवर्तामि केशवस्य चिकीर्षितम् ॥ ३१
उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ ।
तुल्यस्त्रहोऽस्म्यतो भीमे तथा दुर्योधने नृपे ॥ ३२
तस्माद्यास्यामि तीर्थानि सरस्वत्या निषेवितुम् ।
न हि शक्यामि कौरव्यान्मन्यमानानुपेक्षितुम् ॥ ३३
एवमुक्त्वा महाबाहुरनुज्ञातश्च पाण्डवैः ।
तीर्थयात्रां ययौ रामो निर्वर्त्य मधुसूदनम् ॥ ३४

21 ^a) T₁ G_{4.5} रामं; G₁ राजन् (for राजा). — ^c)
K₄ B_{1.2.4.5} Dn₁ Ds D_{1.6.8.10} M₄ तं; K₅ B₃ M_{3.5}
ते (for तु). — ^d) T₂ G₂ M 'पूज' (for 'वाद').

22 ^a) K₁ Ds. 4.7 M₅ 'दम' (for 'दमः').

The fragm. MS. G₄ ends with 23^{ab}. It is
mostly ignored hereafter.

23 ^a) Ds. 4 (1 gloss) बलदेवो (for रौहिणेयो).

24 ^b) T₂ G₂ M₃ पुरुषर्षभ. — 24^{cd} = 5. 193. 52^{ab}.
— ^c) K_{1.2} एव (for एतद्). Ds. 4 अहं; Ca. d ध्रुवं
(as in text).

25 ^a) K_{5.4} B (except B₂) Dn₁ Ds Ds. 4.6.10
तस्माद्. — ^b) S (except G₅) 'सुहृज्जनान्. — ^d) K₄

B (except B₂) Dn₁ Ds Ds. 4.6.8.10 द्रष्टासीति मतिर्मम.

26 ^c) K₅ B_{4.5} Dn₁ Ds च (for सु).

27 ^b) B₃ 'ह्वे; Ca. s 'ह्वरे (as in text). — ^d) M₂
यायास्त्वं (for वर्तस्व).

28 K₅ Dn₁ om. (hapl.) 28^a-29^b. — ^c) Ds. 4
अस्य (for तस्य). M (except M₁) हि (for [अ]पि).
K_{5.4} B_{1.4.5} Ds. 10 Ca साह्यं; B₃ शक्त्या; Ds Ds सह्यं;
T G_{2.3.5} युक्ता (for युक्त्या).

29 K₅ Dn₁ om. 29^{ab} (cf. v.l. 28). — ^c) K₅
B (except B₂) Dn₁ D_{1.3.4.6} निर्विष्टः; Ds निरुष्टः.

— ^d) K_{5.4} B (except B₂) Dn₁ Ds Ds. 8.10 ह
(for च).

30 ^a) K (except K₄) D₁ ध्रुवं (for ध्रुवो). — ^c)
S यथा (for तथा). K₄ Ds Ds. 10 ह्यरिविनाशोयं; K₅

[अ]स्याभिनिवेशोयं. — ^d) K_{1.2} B₂ दृश्यते (for भारत).

31 ^{ab}) T₂ G_{2.6} transp. कृष्णम् and लोकम्. — ^c)
K₅ Ds. 7 S अतो (for ततो). T₂ G₅ 'पश्यामि (for
'वर्तामि).

32 ^a) B₂ एतौ (for उभौ). — ^c) K₁ Ds 'स्नेहोस्मि
ते; B₃ 'स्नेहगतौ; T₂ 'स्नेहो यथा; G₂ 'स्नेहोस्म्यहं; G₅
'स्नेहोप्यतो. — ^d) K_{1.2} B₂ D₁₀ G₈ नृप (for नृपे).

33 T₂ G₂ om. (hapl.) 33^{cd}. — ^c) T₁ कौरव्यं
(for 'व्यान्). — ^d) K₄ D₂ G_{1.3.5} अवेक्षितुं; D_{1.3.4}
उदी (for उपे).

34 Before 34, S ins. वैशं. — ^b) G₅ बांधवैः (for
पाण्डवैः). — ^d) K_{2.5} निर्वर्त्य; T G निमन्त्र्य; Ca. d as in
text.

Colophon. Dn₂ Ds. 9 G₄ missing. — Sub-
parvan: K_{1.2} D₁ T₁ अभिनिर्याणयात्रा; K₅ निर्याणयात्रा;
K₄ B_{1.4.5} Dn₁ Ds Ds. 8.10 M अभिनिर्यात्रा; B₃
अभियात्रा; D₂ अभियानयात्रा. — Adhy. name: K₅

१५५

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महात्मनः ।
 हिरण्यलोम्नो नृपतेः साक्षादिन्द्रसखस्य वै ॥ १
 आहूतीनामधिपतेर्भोजस्यातियशस्विनः ।
 दाक्षिणात्यपतेः पुत्रो दिक्षु रुक्मीति विश्रुतः ॥ २
 यः किंपुरुषसिंहस्य गन्धमादनवासिनः ।
 शिष्यः कृत्स्नं धनुर्वेदं चतुष्पादमवाप्तवान् ॥ ३
 यो माहेन्द्रं धनुर्लेभे तुल्यं गाण्डीवतेजसा ।
 शार्ङ्गेण च महाबाहुः संमितं दिव्यमक्षयम् ॥ ४
 त्रीण्येवैतानि दिव्यानि धनूंषि दिविचारिणाम् ।
 वारुणं गाण्डिवं तत्र माहेन्द्रं विजयं धनुः ॥ ५
 शार्ङ्गं तु वैष्णवं प्राहुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः ।
 धारयामास यत्कृष्णः परसेनाभयावहम् ॥ ६

गाण्डीवं पावकाह्वेभे खाण्डवे पाकशासनिः ।
 द्रुमाद्रुक्मी महातेजा विजयं प्रत्यपद्यत ॥ ७
 संछिद्य मौरवान्पाशान्निहत्य मुरमोजसा ।
 निर्जित्य नरकं भौममाहत्य मणिकुण्डले ॥ ८
 षोडश स्त्रीसहस्राणि रत्नानि विविधानि च ।
 प्रतिपेदे हृषीकेशः शार्ङ्गं च धनुरुत्तमम् ॥ ९
 रुक्मी तु विजयं लब्ध्वा धनुर्मेघसमस्वनम् ।
 विभीषयन्निव जगत्पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ १०
 नामृष्यत पुरा योऽसौ स्वबाहुबलदर्पितः ।
 रुक्मिण्या हरणं वीरो वासुदेवेन धीमता ॥ ११
 कृत्वा प्रतिज्ञां नाहत्या निवर्तिष्यामि केशवम् ।
 ततोऽन्वधावद्वाष्णेयं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ १२
 सेनया चतुरङ्गिण्या महत्या दूरपातया ।

C. 5, 5362
 B. 5, 153, 12
 K. 5, 158, 12

हलधरवाक्यं; T1 M बलदेवनिर्गमनं (T1 'निवृत्तिः'); Gs बलदेवतीर्थयात्रानिर्याणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ds 47 (=147); T1 G1.2.5 158; T2 M 157 (M4 156); Gs 155. — *S'loka no.*: Ks 34; Dn1 35.

155

This *adhy.* is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 ^b) D1 सुतो नृपः (for महा). — ^c) K4 B Dn1 Ds D1.6.8.10 'रोम्नो' (for 'लोम्नो').

2 ^a) K1 Ds2 T1 Gs आहुः (K1 'हू')तीनाम्; K2 आहूतीनाम्; Ks.4 B Dn1 Ds आहूती (Dn1 'ति')नाम्; Ks आहूतीनाम्; Ds1 D1 M2 आहूतीनाम्; D7.8 T2 G1.2.5 आहुः (Ds 'हू')कानाम्. Ks.5 B2.4.5 Dn1 Ds D1-4.6.7.10 T2 G2 अधिपतिः. — ^b) Ks D7 G3 अपि (for अति). — ^c) Ks D2.7 द (Ks दा)क्षिणाधिपतेः; Ds 'पतिः'.

3 ^a) Ks.4 Bs Dn1 Ds Ds.10 T1 transp. शिष्यः and कृत्स्नं.

4 ^b) A few MSS. गांजीव. Bs D7 Ca 'धन्वना' (for 'तेजसा'). — ^c) Ks S 'बाहो'. — ^d) M1.2 नित्यम् (for 'दिव्यम्'). K4 Dn1 Ds Ds.8.10 दिव्यलक्षणं; D2 दिवि पूजितं; Ds.4 दिव्यसम्पदं (for दिव्यसम्पदम्).

5 ^a) Bs च (for [ए]वं). K2 Gs तानि (K2 एतानि also as in text). — ^c) K2 चैव (for तत्र). Ks गांजीवं वारुण तत्र.

6 K1.2 om. (hapl.) 6^{ab}. — ^a) Bs G1 च; T G2.2.5 M हि (for तु). Ds.4 G1 बाहुः (for प्राहुः). — ^b) Ks repeats 4^d for 6^b (v.l. संमतं for संमितं). — ^c) Ks.4 B Dn1 Ds D1.3.4.6.7.10 T2 G1.2.5 तत् (for यत्). — ^d) K (except K4) B2 D1.2.7 'भयंकरं'.

7 ^a) A few MSS. गांजीवं. Ds Gs पांडवः (for पावकात्). — ^c) Ks अन्यद्; Gs इन्द्राद् (for द्रुमाद्). — ^d) Ds S सम; Ca प्रत्य' (as in text).

8 ^b) K1.2 असुरम्; Ks-5 B Dn1 Ds D1-4.6.7.10 सुरम् (for मुरम्).

10 ^b) K (except K1) Bs-5 Dn1 Ds D1.3.4.6.8.10 M1 'निभ' (for 'सम').

11 ^b) K4 B Dn1 Ds Ds.8.10 'गर्वितः'. — ^d) K1.2.5 B2 D1.7 वीर्यवान् (for धीमता).

12 ^b) K4 B (except B2) Dn1 Ds Ds.8.10 निवर्तिष्ये जनार्दनं. — ^c) G1 अन्वयाच्च (for अन्वधावद्). — ^d) B Ds D1-4.10 वरः; Dn1 वर (for वरम्).

13 ^a) K4 Ds सेनया च वरुधिण्या. — B2 om. (hapl.) 13^{ab}. — ^b) K1.5 दूरया तथा; Bs स्वरया तथा (for दूरया). — ^c) K4 Ds विचित्रवीर्यधर्मिण्या.

C. 5. 5382
B. 5. 158. 13
K. 5. 158. 13

विचित्रायुधवर्मिण्या गङ्गयेव प्रवृद्धया ॥ १३
स समासाद्य चाण्येयं योगानामीश्वरं प्रभुम् ।
व्यंसितो व्रीडितो राजन्नाजगाम स कुण्डिनम् ॥ १४
यत्रैव कृष्णेन रणे निर्जितः परवीरहा ।
तत्र भोजकटं नाम चक्रे नगरमुत्तमम् ॥ १५
सैन्येन महता तेन प्रभूतगजवाजिना ।
पुरं तद्भुवि विख्यातं नाम्ना भोजकटं नृप ॥ १६
स भोजराजः सैन्येन महता परिवारितः ।
अक्षौहिण्या महावीर्यः पाण्डवान्समुपागमत् ॥ १७
ततः स कवची खड्गी शरी धन्वी तली रथी ।
ध्वजेनादित्यवर्णेन प्रविवेश महाचमूम् ॥ १८
विदितः पाण्डवेयानां वासुदेवप्रियेप्सया ।

14. ^a) K₄ D_{8.4.8} S समासाद्य तु (K₄ D_{8.4.8} च) वा. — ^b) K_{1.2} D_{n1} D₈ योनि (D₈ 'गी'नां; G₁ गोपानां; C_d योगानां (as in text). G₆ कृष्णं (for ईश्वरं). K₅ गुरुं (for प्रभुम्). T₂ G₂ सर्वज्ञाश्रुतां वरं. — After 14^{ab}, B₂ ins.:

551* कृतप्रतिज्ञो राजासौ वासुदेवेन निर्जितः ।
— ^a) K₅ D₈ विजितः; D₇ ध्वंसि; D₁₀ अंशि; T₂ G_{1.2.5} हिसि; M₈ (by corr.) निर्जि; C_{a.d} व्यंसि (as in text). K₅ G₅ M_{1.2.4} (by corr.) राजा; M_{8.4} (before corr.). 5 राजा (for राजन्).

15. ^a) K_{1.2.5} D_{2.7} पुरा (for रणे). B₈ तत्र कृष्णेन हि रणे; B₄ यत्रैव निर्जितो राजन्. — ^b) B₄ कृष्णेन (for निर्जितः). — ^c) K_{3.4} B_{2.4.5} D_{n1} D₈ D_{6.8.10} कृतं (for चक्रे).

17. ^{ab}) D₂₂ भोजः सैन्येन महता परिवार्य महामतिः. — ^a) Some S MSS. अक्षौहिण्या. — ^d) K₄ B_{2.4.5} D_{n1} D₈ D_{6.8.10} क्षिप्रमागमत्; D_{8.4} समुपागतः.

18. ^a) K₄ B (except B₂) D_{n1} D₈ D_{6.8.10} धन्वी (for खड्गी). — ^b) G₁ transp. शरी and तली; G₈ transp. तली and रथी. D₂₋₄ वली (for तली). K₄ B (except B₂) D_{n1} D₈ D_{6.8.10} तली खड्गी शरासनी; T₂ G₂ वीरधन्वी शरी रथी. B₈ repeats 18^{ab} with v.l. [धन्वी (for खड्गी in ^a) and खड्गी शरी तली रथी (for ^b).] — ^c) T₂ G_{2.3.5} M_{1.2} रथेन; M₈₋₅ गजेन (for ध्वजेन). K_{1.2.5} B_{2.5} D₇ रूपेण.

19. ^a) K_{1.2.5} D₈ D_{6.8} प्रियेच्छया. — ^d) K₂ D_{8.4} अभिपू (for अभ्यपू).

युधिष्ठिरस्तु तं राजा प्रत्युद्गम्याभ्यपूजयत् ॥ १९
स पूजितः पाण्डुसुतैर्यथान्यायं सुसत्कृतः ।
प्रतिपूज्य च तान्सर्वान्विश्रान्तः सहसैनिकः ।
उवाच मध्ये वीराणां कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ २०
सहायोऽस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव ।
करिष्यामि रणे साह्यमसह्यं तव शत्रुभिः ॥ २१
न हि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ।
निहत्य समरे शत्रूंस्तव दास्यामि फल्गुन ॥ २२
इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च संनिधौ ।
शृण्वतां पार्थिवेन्द्राणामन्येषां चैव सर्वशः ॥ २३
वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्मराजं च पाण्डवम् ।
उवाच धीमान्कौन्तेयः प्रहस्य सखिपूर्वकम् ॥ २४

20. B₂ om. 20^{abed}. — ^a) D_{n1} G₈ सुपूजितः. K₃ B_{1.3.4} D_{n1} D₈ D_{1.2.6} T₁ G₁₋₈ पाण्डुपुत्रैः. — ^b) K₄ B_{1.5} D_{n1} D₈ D_{6.10} सुसंस्तुतः; K₅ सुतोषितः; B₈ स्वयं स्तुतः; B₄ समंततः; D_{1.7.8} सुसंस्कृतः (for सुसत्कृतः). — ^c) K₄ B₄ D₈ D_{6.4.6.10} गृह्य; D_{n1} गृह्यात् (for पूज्य). K₄ B₅ D_{n1} D_{8.4.6} तु (for च). K (except K₄) D₇ transp. तान् and सर्वान्. — ^d) B_{1.3.5} D₇ T₁ G₁ सह सैनिकैः.

21. ^a) K₄ B₁₋₃ D₈ D_{2-4.7} सा (D₂ स) हाय्ये (for सहायो). D_{n1} D₂₂ D_{2.7.10} अखिन् (for असि). — ^b) B₂ रणं (for रणे). B₂ पार्थ; B₈ सत्यम्; D₈ D_{6.4.7} M₈ सद्यम् (for साह्यम्). — ^c) K₃ B₈ D_{6.4} अशक्यं; D₇ प्रसह्य (for असह्यं). D₇ शत्रुभिस्तव (by transp.).

22. ^a) M_{8.5} इति (for इह). — After 22^{ab}, N (D_{n2} missing) ins.:

552* हनिष्यामि रणे भागं यन्मे दास्यसि पाण्डव ।
अपि द्रोणकृपौ वीरौ भीष्मकर्णवधो पुनः ।

अथ वा सर्वं एवेते तिष्ठन्तु वसुधाधिपाः ।
[(L. 1) K_{1.2.5} D₇ यं मे (for यन्मे). — (L. 2) D₇ महारथौ (for अथो पुनः).]

— ^a) S दास्यामि. K₁₋₈ फाल्गुन; K_{4.5} B D_{n1} D₈ D_{6.4.6-8.10} मेविनी.

23. D₁ om. 23^{ab}. — ^a) D_{6.4} T₁ हत्युक्ते. — ^b) K (except K₄) B₂ D₇ संनिधौ केशवस्य च (K₃ तु). — ^c) K₅ भारत (for सर्वशः). K_{1.2} सर्वेषां च भारत.

24. ^a) K_{1.2.5} B₂ D_{1.7} चाक्यं (for धीमान्). — ^d) D_{8.4} प्रहसन्; D₁₀ M₂ प्रसह्य (for प्रहस्य). D_{6.4} सख्यः

युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ।
 सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत्सखा मम ॥ २५
 तथा प्रतिभये तस्मिन्देवदानवसंकुले ।
 खाण्डवे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ॥ २६
 निषातकवचैर्युद्धे कालकेयैश्च दानवैः ।
 तत्र मे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ॥ २७
 तथा विराटनगरे कुरुभिः सह संगरे ।
 युध्यतो बहुभिस्तात कः सहायोऽभवन्मम ॥ २८
 उपजीव्य रणे रुद्रं शक्रं वैश्रवणं यमम् ।
 वरुणं पावकं चैव कृपं द्रोणं च माधवम् ॥ २९
 धारयन्गाण्डिवं दिव्यं धनुस्तेजोमयं दृढम् ।
 अक्षय्यशरसंयुक्तो दिव्यास्त्रपरिवृंहितः ॥ ३०
 कौरवाणां कुले जातः पाण्डोः पुत्रो विशेषतः ।
 द्रोणं व्यपदिशञ्छिष्यो वासुदेवसहायवान् ॥ ३१

कथमस्मद्विधो ब्रूयाद्भीतोऽस्मीत्ययशस्करम् ।
 वचनं नरशार्दूल वज्रायुधमपि स्वयम् ॥ ३२
 नास्मि भीतो महाबाहो सहायार्थश्च नास्ति मे ।
 यथाकामं यथायोगं गच्छ वान्यत्र तिष्ठ वा ॥ ३३
 विनिवर्त्य ततो रुक्मी सेनां सागरसंनिभाम् ।
 दुर्योधनमुपागच्छत्तथैव भरतर्षभ ॥ ३४
 तथैव चाभिगम्यैनमुवाच स नराधिपः ।
 प्रत्याख्यातश्च तेनापि स तदा शूरमानिना ॥ ३५
 द्वावेव तु महाराज तस्माद्युद्धाभ्यपेयतुः ।
 रौहिणेयश्च वाष्पेयो रुक्मी च वसुधाधिपः ॥ ३६
 गते रामे तीर्थयात्रां भीष्मकस्य सुते तथा ।
 उपाविशन्पाण्डवेया मन्त्राय पुनरेव हि ॥ ३७
 समितिर्धर्मराजस्य सा पार्थिवसमाकुला ।
 शुशुभे तारकाचित्रा द्यौश्चन्द्रेणेव भारत ॥ ३८

C. 5. 3390
B. 5. 158. 40
K. 5. 158. 39

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

G₁ स्मित* (for सखि*).

For stanzas 25-29 cf. lines 6-11 and 13-15 of passage No. 39 of App. I of the Virāṭaparvan.

25 Before 25, T₁ G₁ ins. धनंजयः; T₂ अर्जुनः. — ^a) K_{2.5} B_{1.2} D_{1.8.4.7} T₂ G₂ सखे (for सखा).

26 See note above. T₂ G₂ om. (hapl.) 26. — ^a) G_{3.5} तदा (for तथा). — ^a) G₃ कस्तदा यः सखाभवत् (cf. v.l. 27).

27 See note above. K₄ D₂₋₄ om. (hapl.) 27. K_{1-3.5} B₂ D_{1.7} transp. 27 and 28. — ^b) K (K₄ om.) कालिकेयैश्च; D₁ कालखंजैः. — ^a) G₃ कस्तदा यः सखाभवत् (cf. v.l. 26).

28 See note above. K_{1-3.5} B₂ D_{1.7} transp. 27 and 28. — ^a) T₂ G₂ तदा (for तथा). — ^b) B₂ D₁₀ संगमे; D_{1.2.7} S युगे (for गरे). — ^c) K₄ B D₁ D₅ D_{1.8.4.6.8.10} G₃ तत्र (for तात). — ^a) K₃ कः सहायस्तदाभवत् (= 26^a, 27^a). — After 28, K_{1.2} D₁ S read 31.

29 See note above. — ^a) G_{1.5} उपजीव्य; G₃ गम्य (for जीव्य). K_{3.5} गुहं द्रोणं (for रणे रुद्रं). — ^a) K (except K₄) T₂ G M₂ कृष्णं (for द्रोणं). K_{3.5} शंकरं (for माधवम्).

30 ^a) B₂ खशरसंवृतः; M₃₋₅ खैः परिवृत्.

31 K_{1.2} D₁ S read 31 after 28. — ^a) K₁ D₅ D_{2.7} Ca. d. 5 शिल्पे; K₂ शल्ये (for शिष्यो). — After 31, K₃ B D₁ D₅ D_{1.8.4.6-8.10} ins.:

553* भीतोऽस्मीति कथं ब्रूयां दधानो गाण्डिवं धनुः ।

32 ^b) K_{3.4} B₂ D₁ D₅ D_{3.8.10} यशोहरं (for [अ]यशस्करम्). — ^c) D₁ S राजं (for नरं).

33 D₃ om. from 33^b up to सागर (in 34^b). — ^b) G₁ सहायार्थं च. — ^a) D_{3.4} वान्यत्र; S वात्रैव (for वान्यत्र). — After 33, S ins.:

554* तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विजयस्य च धीमतः ।

[M₃₋₅ स (for च).]

34 D₃ om. up to सागर (cf. v.l. 33). — ^a) D₁ G₃ विनिवृत्त्य. — ^c) B₃ समा* (for उपा*).

35 ^a) K_{1.2.5} B₂ D_{2.7} संगम्य; D_{3.4} गम्यैवं; T G गम्याथ (for गम्यैतम्). — ^b) K_{1.2.5} B₂ D_{2.7} प्रोवाच (for उवाच). K_{3.4} B_{1.5} D₁ D₅ D_{1.8.8.10} वसुधा* (for स नरा*). — ^a) D₁ मानवान् (for मानिना).

36 ^a) D₁ तौ (for तु). K₅ भागः; T₁ राजन् (for राज). — ^b) K₅ युद्धात्तस्माद् (by transp.); T₁ अस्माद्युद्धाद्. K_{3.4} B (except B₂) D₁ D₅ D_{3.4.5.8.10} Ca

C. 5. 5391
B. 5. 159. 1
K. 5. 159. 1

जनमेजय उवाच ।
तथा व्यूढेष्वनीकेषु कुरुक्षेत्रे द्विजर्षभ ।
किमकुर्वन्त कुरवः कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्तेषु भरतर्षभ ।
धृतराष्ट्रो महाराज संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
एहि संजय मे सर्वमाचक्ष्वानवशेषतः ।
सेनानिवेशे यद्वृत्तं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ३
दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकम् ।

अपेयतु; T₂ G₂ व्यपोहितौ (for व्यपेयतुः). — °) D₂-4 तु (for च). — °) K₂.5 B₂.5 Dn₁ D₁.7.10 वसुधाधिप;
S स नराधिपः (G₁ भरतर्षभ).

37 °) T₁ G₂.8.5 तदा (for तथा). — °) K₂.4 Dn₁
D₂ D₂.8.10 च; B (except B₂) D₂-4 ह (for हि).

38 °) D₁ संमतिरु. — °) K₁.2 °शताकुला; B₂.5
पार्थिवैश्च (B₂ °वैः सा) समा°. — °) K₂.4 B (except
B₂) Dn₁ D₂ D₂.8.10 तारकैश्च (for तारका). — °) T₂
च चंद्रेण; G₂ सचंद्रेण (for चन्द्रेणैव). K₁-8.5 D₁.7 शारदी
(for भारत).

Colophon. Dn₂ D₂.5 G₄ missing. — Sub-
parvan: K₁.2 B₂ D₁ T₁ G₂ अभिनिर्याणयात्रा; K₂
निर्याणयात्रा; K₄ B₁.8.4 Dn₁ D₂ D₂.8.10 M₁.2 अभि-
निर्यात्रा (D₁₀ °र्ण); D₂ अभियात्रा; to it K₁-8 D₁ add
समाप्ता. — Adhy. name: B₂ तीर्थयात्रा; D₁ T₁ G₂
रुक्मि (G₂ °रुमी) प्रत्याख्यातं; M₁.2 रुक्मि (M₂ °रुमि) विसर्गः.
— Adhy. no. (figures, words or both): D₂ 48
(=148); T₁ G₁.2.5 159; T₂ M 158 (M₁ 157);
G₂ 156. — S'loka no.: K₂ 39; Dn₁ 40.

156

☞ This adhy. is missing in Dn₂ (cf. v.l. 5.
143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 °) D₂ T₂ G₂ यत्तेषु भरतर्षभ (D₂ °भाः) (=2°);
T₁ G₁.8.5 M युद्धाय भरतर्षभाः (cf. v.l. 2°) — D₁₀ om.
(hapl.) 1°-2°. — °) K₂.4 B₂.5 Dn₁ D₂ D₁.8.8
किमकुर्वन्त; B₁.8 किमकुर्वन्त. G₂ कौरव्याः. — °) K₁.2.5
°प्रचोदिताः.

यदहं जानमानोऽपि युद्धदोषान्क्षयोदयान् ॥ ४
तथापि निकृतिप्रज्ञं पुत्रं दुर्धृतदेविनम् ।
न शक्नोमि नियन्तुं वा कर्तुं वा हितमात्मनः ॥ ५
भवत्येव हि मे सूत बुद्धिर्दोषानुदर्शनी ।
दुर्योधनं समासाद्य पुनः सा परिवर्तते ॥ ६
एवं गते वै यद्भावि तद्भविष्यति संजय ।
क्षत्रधर्मः किल रणे तनुत्यागोऽभिपूजितः ॥ ७
संजय उवाच ।
त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हसि ।

2 D₁₀ om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — °) = 1°. D₂ अथ;
G₂ तदा (for तथा). — °) M युद्धाय (for यत्तेषु).
K₁ कुरुनंदन (for भर). D₁ कुरुक्षेत्रे नरर्षभ (cf. 1°).
— °) K₂ °राजः; G₁ °तेजाः; G₂ °भागः (for °राज).

3 °) K₂.4 B (except B₂) Dn₁ D₂ D₂.4.6.8.10
सर्वं मे (by transp.); D₁ यद्वृत्तं. — °) K₂ आचक्ष
स्वमशेषतः; D₂ आचक्षास्मानशेषतः; D₂.4 G₂ आचक्ष्व च
(G₂ स-) विशेषतः; D₁ कथय स्वं यथातथं; M₂ आचक्ष्वान-
विशेषतः. Ca cites अनवशेषतः (as in text). — °)
D₂.7 यद्वृत्तं (for यद्वृत्तं).

4 °) = (var.) 5. 154. 24°; 193. 52°. — °) K₁.2.5
B₂ D₂.7 पौरुषं च (D₁ तु) निरर्थकं. — °) K₂.4 B Dn₁
D₂ D₁.8.4.6.8.10 बुध्य° (for जान°). — °) K₁.2 D₂-4
T₁ G₂.5 युद्धे दोषान्. B₂ क्षयावहान्.

5 °) K₁.2 च; B₂ हि (for [अ]वि). — °) D₂ G₂
°सेविनं; D₁ G₂ °वेदिनं; T₂ °जीविनं. — °) K₁.5 D₁.7.8
तं; K₂ तत्; D₂.4 यत् (for वा). D₁₀ न शक्नो विनियंतुं वा.
— °) D₂.4 वक्तुं (for कर्तुं). T₁ त्यक्तुं वापि महामनाः.

6 °) S transp. सूत and बुद्धिः. K₁ D₂ D₂
°दर्शनी. — °) K₂ D₂ °गम्य (for °साद्य). — °)
K (except K₄) B₂ D₁.7.8 वि- (for सा).

7 °) D₂.4 च (for वै). D₂ कुरुपाण्डवयोर्युद्धं. — °)
D₂.4 भविष्यति च संजय; D₁ तद्भविष्यत्यसंशयः; D₂
भविष्यति न संशयः. — G₂ om. 7°-8°. — °) T G₁.5
खलु (for किल). — °) K₁.5 B Dn₁ D₂ D₂.4.6.8.10
T G₁.2 हि (for अभि-).

8 G₂ om. 8 (cf. v.l. 7). — °) K₂.4 B₂ Dn₁ D₂
D₂.10 यथेच्छसि; D₂ यथा तथा. — T₂ G₂.8 transp. 8°
and 8°. — °) T₁ हि (for तु). — °) K₄ B (except

न तु दुर्योधने दोषमिममासक्तुमर्हसि ।
 शृणुष्वानवशेषेण वदतो मम पार्थिव ॥ ८
 य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ।
 एनसा न स दैवं वा कालं वा गन्तुमर्हति ॥ ९
 महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् ।
 स वध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरेत् ॥ १०
 निकारा मनुजश्रेष्ठ पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया ।
 अनुभूताः सहामात्यैर्निकृतैरधिदेवने ॥ ११

हयानां च गजानां च राज्ञां चामिततेजसाम् ।
 वैशसं समरे वृत्तं यत्तन्मे शृणु सर्वशः ॥ १२
 स्थिरो भूत्वा महाराज सर्वलोकक्षयोदयम् ।
 यथाभूतं महायुद्धे श्रुत्वा मा विमना भव ॥ १३
 न ह्येव कर्ता पुरुषः कर्मणोः शुभपापयोः ।
 अस्वतन्त्रो हि पुरुषः कार्यते दारुयन्नवत् ॥ १४
 केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः केचिदेव यदृच्छया ।
 पूर्वकर्मभिरप्यन्ये त्रैधमेतद्विकृष्यते ॥ १५

G. 5. 5406
 B. 5. 156. 15
 K. 5. 156. 15

इति श्रीमद्भारते उद्योगपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ समाप्तं भीष्माभिषेचनपर्व ॥

B5) Dn1 Ds Ds.4.6.8.10 M1 (*inf. lin.*) आधातुम्
 (for आसक्तुम्). — °) K5 B2 नु विशेषेण; Cd अनवशेषेण
 (as in text). — °) S (G5 om.) वदतः (G2 परतः)
 पार्थिवर्षभ.

9 °) K5 Ds.4 G2 यदा; B2 यथा; D10 यथा (for य आ).
 — °) D1 transp. अशुभं and प्राप्नुयात्. — °) K1-3 D1
 G5 देवान्वा; D2 देव त्वां (for दैवं वा). K4 B Dn1 Ds
 Ds.4.6.8.10 Cnp न स कालं न वा दैवं (Cnp देवं);
 T2 (before corr.) G2 येन सेना स दैवं वा. Cn oites
 न कालं वा देवान्. — °) D1 क्षेप्तुं; Ca. d. s गन्तुं (as in
 text). K4 B Dn1 Ds Ds.4.6.8.10 Cnp वक्तुं (B2 सुक्तुं;
 Ds शक्त्य)मेतदिहाहति. K2 (marg.) reads 9^{cd} as in
 K4 also.

10 °) Ds.4 निन्दया यः समाचरेत्. — G5 om.
 (?hapl.) 10^{cd}. — °) T1 G1 वाच्यः (for वध्यः).

11 °) Ds निकारः; Ca. d as in text. Ds °स्याघ्र
 (for °श्रेष्ठ). — °) D1 G2 त्वत्परीक्षया; Ca. d त्वत्प्रतीक्षया
 (as in text). — °) S महाराज (for सहामात्यैः). — °) K1-3
 B1.2.4 D1.10 अपि देवने; K5 परिवेदने; Ds.4
 अध देवने; S सह (G2 सर्व; M1.2 च स) दैवतैः (for
 अधिदेवने).

12 °) D1 T1 G2.8 om. च. — °) D1 transp.
 वैशसं and यत्तन्मे. G1 तस्मिस्तु; Ca. d. s वैशसं (as in
 text). G5 यद्वं मे (for यत्तन्मे). T2 G1.2.8 (by corr.)
 M सवेतः (for °शः). K5 यन्मे शृणु च सर्वशः (for °).

13 °) K2.4 B2-5 Dn1 Ds Ds.4.6.8.10 G2 M2-5
 °प्रा (B4 Ds1 °प्र)ज्ञ (for °राज). — °) B2 महाभूतं;
 T2 G2.8 तथाभूतं. Ds.4.7 महायुद्धं; M1.2 महद्युद्धं; M2.5
 महद्युद्धे. — °) K4 B (except B2) Dn1 Ds Ds.4.6.8.10
 चै (Ds वै) कमना (for मा विमना).

15 °) K1.2.5 B (except B5) D1.2 M °निर्दिष्ट.
 — °) K1.2 G1.5 त्रयमेतद्; K5 D1 G2 त्रै (G2 त्रयी)धर्मे
 तद्; Ds तेषामेतद्. Ca cites त्रैधं (as in text). K1 m
 विभिद्यते; K5 विकृष्यति; K4 Dn1 Ds Ds.7.10 प्रदृश्यते;
 B विदृश्यते; Ds.4 हि दृश्यते; S विभाष्यते (T2 G1.2
 °भज्यते); Ca. d as in text. — After 15, K (except
 K4) B2 Dn1 Ds ins.:

555* तस्मादनर्थमापन्नः स्थिरो भूत्वा निशामय ।

[K1.2.5 आपन्नं (for आपन्नः).]

Colophon. Dn2 Ds.9 G4 missing. — Sub-
 parvan: K4 B1.8-5 Dn1 Ds Ds.6.8.10 अभिनिर्यात्रा
 (followed by समाप्ता); B2 T1 G2.5 अभिनिर्याणयात्रा
 (to it B2 adds समाप्ता). — Adhy. name: D1 संजय-
 वाक्यं; T1 वृत्तान्तकथनाय धृतराष्ट्रेण संजयसंधानं; G2
 धृतराष्ट्रसंजयवाक्यं; G5 M धृतराष्ट्रसंजयसंवादः. — Adhy.
 no. (figures, words or both): Ds 49 (=149); T1
 G1.2.5 160; T2 M 159 (M4 158); G5 157.
 — S'loka no.: K5 Dn1 16.

C. 5. 5407
B. 5. 160. 1
K. 5. 150. 1

संजय उवाच ।

हिरण्यवत्यां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
दुर्योधनो महाराज कर्णेन सह भारत ॥ १
सौबलेन च राजेन्द्र तथा दुःशासनेन च ।
आहूयोपह्वरे राजन्मुलूकमिदमब्रवीत् ॥ २
उलूक गच्छ कैतव्य पाण्डवान्सहसोमकान् ।
गत्वा मम वचो ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३
इदं तत्समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च युद्धं लोकभयंकरम् ॥ ४
यदेतत्कथनावाक्यं संजयो महदब्रवीत् ।

मध्ये कुरूणां कौन्तेय तस्य कालोऽयमागतः ।
यथा वः संप्रतिज्ञातं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ ५
अमर्षं राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ ६
यदर्थं क्षत्रिया सूते गर्भं तदिदमागतम् ।
बलं वीर्यं च शौर्यं च परं चाप्यस्रलाघवम् ।
पौरुषं दर्शयन्पुद्गे कोपस्य कुरु निष्कृतिम् ॥ ७
परिक्लिष्टस्य दीनस्य दीर्घकालोषितस्य च ।
न स्फुटेद्दुःखं कस्य ऐश्वर्याद्वंशितस्य च ॥ ८
कुले जातस्य शूरस्य परचित्तेषु गृह्यतः ।

157

This adhy. is missing in Dn₂ (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 ^a) K₁ D₈ हिरण्यवत्यां; D₇ हिरण्यायां; T₂ G₂ हिरण्यवत्यां. G₈ प्रविष्टेषु. — ^b) D_{8.4} तेषु राजन् (for पाण्डव). — After 1^{ab}, K₈ (om. lines 2-6), 4 B Dn₁ D₈ D_{1.8.4.6-8.10} ins.:

556* न्यविशन्त महाराज कौरवेया यथाविधि ।
तत्र दुर्योधनो राजा निवेश्य बलभोजसा ।
संमानयित्वा नृपतीन्द्रस्य गुह्यमांस्तथैव च ।
आरक्षस्य विधिं कृत्वा योधानां तत्र भारत ।
कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चापि सौबलम् । [5]
आनाय्य नृपतिस्तत्र मन्त्रयामास भारत ।

[(L. 4) D₁ आरण्यक- (for आरक्षस्य). B₈ D₈ चैव (for तत्र). — (L. 5) B_{8.5} D₈ D₁ सौबलं तथा (for चापि सौबलम्). — (L. 6) K₄ B₈ D_{1.6-8} नृपतीस्तत्र (for नृपतिस्तत्र).]

— K₈ om. 1^{ab}. — ^c) D_{8.4} T₂ G₂ 'राजः; M_{1.2} 'सेजा: (for 'राज). K₄ B Dn₁ D₈ D_{6.8.10} तत्र (B ततो) दुर्योधनो राजा. — ^d) G₈ कर्णेन समभाषत. — After 1, K₄ B Dn₁ D₈ D_{6.8.10} ins.:

557* संभाषित्वा च कर्णेन भ्रात्रा दुःशासनेन च ।
[Posterior half = (var.) 2^b.]

2 ^b) K₄ B Dn₁ D₈ D_{6.8.10} मन्त्रयि (K₄ 'त्रायि)त्वा नरर्षभ. — ^d) B₈ D₇ वाक्यम्; D₂₋₄ चेदम् (for इदम्).

3 ^a) D_{8.4} T₂ G₂ कौरव्य; G₈ कैतव्य (as in text).

4 ^a) T G_{1.2.5} तु (for तत्). — ^b) G_{2.8} 'पूगान्'.

— 4^a = 1. 1. 11^a. — ^{ad}) B₈ पाण्डवानां महायुद्धं सर्वलोकं. — 5 ^a) S कथ्यते (G₈ कथितं); G_{8.8} कथना- (as in text). — ^b) B₈ मे तद्; D₁₀ मम च; T₁ G₄ मा यद्; T₂ G_{1.2.5} मां यद्; G₈ वाक्यं (for महद्). — After 5^{ab}, K₄ B Dn₁ D₈ D_{1.8.4.6-8.10} ins.:

558* वासुदेवसहायस्य गर्जतः सानुजस्य ते ।

[B_{1.2.4} D_{1.8.4.10} च (for ते).]

— ^a) = 5. 88. 74^a; 135. 9^a. D₁₀ कालः समा. — ^c) K₂ यथा यत्; K₅ Dn₁ यथा च; B₁₋₈ D_{1.8.4} T₂ G_{2.2} यथावत् (for यथा च). — ^d) K₂ D_{1.2.7} तथा तत्; K₅ तत्तथा (for तत्सर्व). — After 5, K₄ B Dn₁ D₈ D_{1.8.4.6-8.10} ins. & passage given in App. I (No. 9), followed by stanza 16 of this adhy.

6 = (var.) 13 = 5. 158. 9. K₈₋₆ B Dn₁ D₈ D_{1.8.4.6-8.10} read 6-11 after 12, which latter in these MSS. follows passage No. 10 of App. I. — ^a) D₁ सहर्षं (for अमर्षं). K₄ B Dn₁ D₈ D_{6.10} राष्ट्राभिर्वा-सनक्लेशं. — K₄ D₈ om. (hapl.) 6^{ab}. — ^c) B Dn₁ D₈ D₁₀ कुरूणायां (for द्रौपद्यां).

7 ^a) = 5. 88. 74^a; 135. 9^a. — ^b) K_{8.4} B Dn₁ D₈ D_{6.8.10} सर्वं (for गर्भं). — ^d) K₂ वा (for च). D_{8.4} अस्त्राणां लाघवं परं; S परमं चास्त्रलाघवं. — D₈ repeats (with v.l.) 7^a-10^b after 5. 158. 9.

8 D₈ om. (hapl.) 8^b-9^a; D₈ om. (hapl.) 8^{ad}. — ^c) K_{1.2} B_{1.4} D_{1.2.7} हृदयं कस्य न स्फुटेत्; K₈₋₆ B_{8.8.5} Dn₁ D₈ D_{6.8.10} हृदयं न स्फुटेत्कस्य.

9 D₈ om. 9^a (of. v.l. 8). — ^a) D_{8.4} शूरस्य च

आच्छिन्नं राज्यमाक्रम्य कोपं कस्य न दीपयेत् ॥ ९
 यत्तदुक्तं महद्वाक्यं कर्मणा तद्विभाव्यताम् ।
 अकर्मणा कत्थितेन सन्तः कुपुरुषं विदुः ॥ १०
 अमित्राणां वशे स्थानं राज्यस्य च पुनर्भवः ।
 द्वावर्थौ युध्यमानस्य तस्मात्कुरुत पौरुषम् ॥ ११
 अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
 अथ वा निहतोऽस्माभिर्वीरलोकं गमिष्यसि ॥ १२
 राष्ट्रात्प्रवाजनं क्लेशं वनवासं च पाण्डव ।
 कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ १३
 अग्रियाणां च वचने प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ।

अमर्षं दर्शयाद्य त्वममर्षो ह्येव पौरुषम् ॥ १४
 क्रोधो बलं तथा वीर्यं ज्ञानयोगोऽस्त्रलाघवम् ।
 इह ते पार्थ दृश्यन्तां संग्रामे पुरुषो भव ॥ १५
 तं च तूवरकं मूढं बह्वाशिनमविद्यकम् ।
 उत्कृष्टं मद्रुचो ब्रूया असकृद्भीमसेनकम् ॥ १६
 अशक्तेनैव यच्छसं सभामध्ये वृकोदर ।
 दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ १७
 लोहाभिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमर्कदमम् ।
 पुष्टास्तेऽश्वा भृता योधाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥ १८

C. 5. 560
B. 5. 100. 93
K. 5. 100. 93

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

कृतास्त्रस्य. — ^b) Ks परवित्तस्य; D1 परिवर्तेषु; Ds. 4 परद्वयेषु.
 Ks. 4 B Dn1 Ds [अ]गृह्यतः; G1 गृह्यतः; Gs [अ]गृह्यतः
 (for गृह्यतः). — ^c) K1 आच्छिन्नं; Ks B1. 3. 4 Ds
 आस्थितं (for आच्छिन्नं). Ds. 4 आच्छिन्नवित्तस्याक्रम्य. — ^d)
 T1 Gs कोपः (for कोपं).

10 ^a) Ds. 4 यदुक्तं तत् (by transp.); S यदुच्यते.
 Ks महावाक्यं; D1 महद्वाक्यं. — ^b) D10 तद्विधीयतां; M2
 तद्वि भाव्यतां; Ms-5 तद्वि भाव्यतां. — ^c) K1. 2 नतं वंशे;
 Gs कत्थितेन (for कत्थितेन). — ^d) Ds. 4 Gs M1. 2
 का (for कु).

11 ^b) Bs D2 Gs (catalectic!) राज्यं (for राज्यस्य).
 T2 G2 पुनर्जयः (for 'भैवः'). B1-4 Dn1 Ds Ds. 4. 6. 8. 10
 राज्यं च पुनरुदर. — ^c) Ks B (except B2) Dn1 Ds
 Ds. 10 युद्धकामस्य. — ^d) Ks Ds स्वं कुरु; B (except B2)
 Ds Ds तत्कुरु (for कुरु). — Stanzas 5. 158. 7-8
 (with v.l.) are read (for the first time) in B Dn1
 Ds Ds-8. 10 after 11, in Ks. 5 (latter om. the second
 stanza) after 12; in both cases there is a repetition
 in the proper place.

12 Ks-5 B Dn1 Ds D1. 3. 4. 6-8. 10 read 12 before
 stanzas 6-11 and after a passage given in App. I
 (No. 10), which latter follows our stanza 17 (q. v.).
 — ^a) B2 स्वं तु; Ms-5 पार्थ (for वा स्वं). Ds. 4 अस्मान्वा
 विनिहत्याजौ. — ^b) B2 वसुधाम् (for पृथिवीम्). — ^c)
 Ks-5 B Dn1 Ds D1. 6-8. 10 T1 निर्जितो (for निहतो).
 — ^d) K1. 2 वीरलोकम्; T1 Gs. 5 M देवलोकं. Ks-5 B
 Dn1 Ds D1. 6-8. 10 रणे वीर शयिष्यसि. — After 12, Ks
 reads 5. 158. 7-8 (with v.l.), while Ks reads

only 5. 158. 7. On the other hand, after 12, Ds. 4
 ins. 5. 158. 12 and 13 with 560* between them
 (cf. v.l. 18).

13 = (var.) 6. — ^a) Ks B Dn1 Ds Ds. 8. 10
 निर्वासन- (Ks Ds 'नं'); D1 T2 G2 प्रव्रजन्; Ds. 4
 प्रवाजनात्; T1 प्रवाजन- (for प्रव्रजन्). Gs चैव (for
 क्लेशं). — ^b) K1. 2. 5 D2-4. 7 फाल्गुन (for पाण्डव).
 — ^d) Ks D1 संस्मृत्य (for संस्मरन्).

14 T2 om. 14-15. — ^a) S तु (for च). Ks. 4 B
 Dn1 Ds D1. 3. 4. 6. 8. 10 वचनं. — ^b) K1. 2 प्रव्रजन्स;
 Ks B Dn1 Ds D1. 3. 4. 6. 10 प्रव्रवन्सु; Ks Ds प्रव्रवन्श्च.
 — ^c) B (except B2) Dn1 Ds Ds. 10 दर्शयस्व (for
 'याद्य'). — ^d) Gs अमर्षेणैव पौरुषं.

15 T2 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^a) D1. 2 Ms-5
 क्रोधं. K (except Ks) क्षौर्यं (for वीर्यं). — ^b) K1. 5
 D1. 7 परं चाप्य (Ks 'छ')स्त्रलाघवं. — ^c) B2 इहैव (for
 इह ते). K1. 2 पार्थ दृश्यन्ते; Ks B Dn1 Ds Ds. 8. 10
 दृश्यतां पार्थ. — ^d) Ks B Dn1 Ds Ds. 4. 6. 8. 10 युध्यस्व
 (for संग्रामे).

16 Ks om. 16^{ab}. Ks B Dn1 Ds Ds-8. 10 read 16
 and 17 (with 559*) after a passage given in App.
 I (No. 9); cf. v.l. 5. — ^a) K1. 2 तत्र (for तं च).
 G1 नश्वरकं; G2 [अ]मर्षतरं; G3 रूपकरं; Ca. d तूवरकं
 (as in text). Ks B Dn1 Ds Ds-8. 10 Ca बालं
 (for मूढं). Ks तं बह्वरकं बालं. — ^b) K1 Gs Ms
 बह्वाशिनम्. K1 (sup. lin. as in text). 2 अनुत्तमं; Ca
 अविद्यकं (as in text). — ^c) K1. 2 D2-4 T2 G1. 2. 5 M
 ब्रूया (as in text); the rest ब्रूहि. — ^d) K1 G1. 6

C. 5. 5535
B. 5. 101. 1
K. 5. 101. 1

संजय उवाच ।

सेनानिवेशं संप्राप्य कैतव्यः पाण्डवस्य ह ।
समागतः पाण्डवेयैर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १
अभिज्ञो दूतवाक्यानां यथोक्तं ब्रुवतो मम ।
दुर्योधनसमादेशं श्रुत्वा न क्रोडुर्महसि ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
उल्लूक न भयं तेऽस्ति ब्रूहि त्वं विगतज्वरः ।

ह्यसकृत् (for असकृत्). — After 16, Ks. 4 B Dn1 Ds
D1-4. 6-8. 10 ins. :

559* विराटनगरे पार्थ यस्य सूर्यो ह्यभूः पुरा ।

बलवो नाम विख्यातस्तन्ममैव हि पौरुषम् ।

17 = var. 5. 158. 10. — Ks om. 17; D1 om.
17^{ab}. — ^a) Ds. 4 च (for [ए]व), and क्षांतं (for
क्षसं). Ca. d cite क्षसं (as in text). K4 B Dn1 Ds
D1. 4. 8. 10 प्रतिज्ञातं सभामध्ये (D1 om. 14^{bed}) न तन्मिथ्या
त्वया पुरा. — After 17, K4 B Dn1 Ds D1 (om. lines
1-6). 8. 4. 6-8. 10 ins. a passage given in App. I
(No. 10).

18 = (var.) 5. 158. 11. — ^a) K2 B (except B2)
Ds Ds. 10 Cs लोहाभिसारः; Ks लोहाभिभारः; S बलाभि-
हारः (T1 सारः; Gs हासः); Ca. d as in text. — ^b)
S क्षेत्रे अ(T G1-8 ह्य)कर्मैः; Ca as in text. Cd cites
अकर्मम् (as in text). — ^c) Ds. 4 च (for ते). K1. 2
M (except M1) सुभृता; Ds स्वभृता (for स्या भृता).
M2. 4. 5 योधाः. — ^d) Ms-5 युकोदर (for सकेशवः).
Ds. 4 युध्यस्व सहकेशवः. — After 18, K4 B Dn1 Ds
Ds. 8. 10 read (for the first time) 5. 158. 12-41
(with 560* and 562* respectively after stanzas 12
and 39), repeating the stanzas in their proper
place; the passage is given verbatim in App. I
(No. 11).

The sequence of the stanzas of this adhy.
in the Vulgate (and the older printed ed.), which
is extremely confused, is as follows: 1^{ab}, 556*, 1^{cd},
557*, 2^{cd}-5^{ab}, 558*, 5^{cd}; then follows passage
No. 9 of App. I (108 lines); then stanza 16, 559*,
and stanza 17; then passage No. 10 of the same
App. (lines 28); then stanzas 12, 6-11; then 5.
158. 7-8; then stanzas 13-15, 18; and finally

यन्मतं धार्तराष्ट्रस्य लुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ॥ ३

संजय उवाच ।

ततो द्युतिमतां मध्ये पाण्डवानां महात्मनाम् ।
सुञ्जयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः ॥ ४
द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ।
भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥ ५
इदं त्वामब्रवीद्राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।

there is an anticipation—which is as inexplicable as it is unnecessary—of stanzas 12-41 of the foll. adhy. Consequently this short adhy. of 18 stanzas appears in the printed ed. as an adhy. of 125 stanzas!

Colophon om. in T2 G2. 5 M1. 2. Dn2 Ds. 9 G4 missing. — *Sub-parvan*: N (Dn2 Ds. 9 missing)
उल्लूक(Bs अन्धक)यानः; Gs उल्लूकवृत्तागमनः. — *Adhy. name*: T1 उल्लूकप्रेषणे वाच्यवचनं; Ms-5 उल्लूकप्रेषणं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): Ds 150; T1 G1 161; Gs 158; Ms. 5 160; M4 159. — *S'loka no.*: Ks 19; Dn1 15 (=115).

158

This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 ^a) K4 B Dn1 Ds Ds. 4. 6. 8. 10 संप्राप्तः (for 'प्राप्य'). D1 T2 G2 सेनानिवेशनं प्राप्य. — ^b) Bs पाण्डवैः सह; T G पार्थिवैः सह (for पाण्डवस्य ह). K1-8 सः; D2 च; Ds हि (for ह). — ^c) D2 G2 समागतं (for 'गतः').

2 Gs om. 2-4. — ^b) S (Gs om.) वदतो (for ब्रुवतो).

4 Gs om. 4 (cf. v.l. 2). K4 B1-4 Dn1 Ds Ds. 4. 6. 10 om. the ref. Bs D7 वैशंपायनः (for संजयः). — ^c) K4 B Dn1 Ds Ds. 8. 10 मत्स्यानां (for सर्वेषां). — ^d) D1 T2 G2 महात्मनः (for यश').

5 ^a) Ms-5 उवाच (for जगाद).

6 Before 6, all MSS. (Dn2 missing; T2 G2 om.) ins. उल्लूक उ' (resp. उल्लूकः). — T2 G2 om. 6^a-8^b. — ^a) T1 राजन् (for राजा). — ^b) K1. 2 T1 Gs. 5 बलः

शृण्वतां कुरुवीराणां तन्निबोध नराधिप ॥ ६
 पराजितोऽसि द्यूतेन कृष्णा चानायिता सभाम् ।
 शक्योऽमर्षो मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना ॥ ७
 द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिषण्याद्विवासिताः ।
 संवत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोपिताः ॥ ८
 अमर्षं राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
 द्रौपद्याश्च परिक्रेशं संसरन्पुरुषो भव ॥ ९
 अशक्तेन च यच्छपं भीमसेनेन पाण्डव ।
 दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ १०
 लोहाभिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दमम् ।
 समः पन्था भृता योधाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥ ११

असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे ।
 आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ १२
 द्रोणं च युध्यतां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि ।
 अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ॥ १३
 ब्राह्मे धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तरं द्वयोः ।
 युधि धुर्यमविक्षोभ्यमनीकधरमच्युतम् ॥ १४
 द्रोणं मोहाद्युधा पार्थ यज्जिगीषसि तन्मृपा ।
 न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् ॥ १५
 अनिलो वा बहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् ।
 युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यथास्थ माम् ॥ १६
 को ह्याभ्यां जीविताकाङ्क्षी प्राप्यास्त्रमरिमर्दनम् ।

C. 5. 5552
 B. 5. 161. 18
 K. 5. 161. 18

(for 'मनाः'). — ^d) Ks. 5 D1-4.7 G1 जनाधिप; Dn1 युधिष्ठिर (for नराधिप).

7 T2 G2 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^b) K1 D1 T1 G1.5 Ms-5 चानयिता; G8 चावमता. — ^c) K1.2 शक्यो गर्वो; Ms-5 शक्योन्मर्षो (for शक्योऽमर्षो).

8 T2 G2 om. 8^{ab} (cf. v.l. 6). — ^a) K1.2.5 D8 एतानि; B2 D2-4.7 G5 M एव च; T1 G1 एव हि; G8 इमानि (for एव तु). — ^b) K1.2.3m.6 D8 द्वादा; K8 राज्यात्; Cd.3 धिषण्यात् (as in text). B1.5 D8 G8.5 विवासिता; D2 D1 निवासिताः. — ^d) D8.4 गृहम् (for दास्यम्). K4 B4.5 G5 चोपिताः.

9 = 5. 157. 6; = (var.) 5. 157. 13. — ^a) D8 भर्त्सनं (for अमर्षं). — ^b) T G2.3.5 भारत (for पाण्डव). — After 9, D8 repeats 5. 157. 7^a-10^b [v.l. यदिदं (for यदर्थं); यं च न (for परं च); हृदयं कस्य न स्फोटेत (for न स्फुटेऽहृदयं कस्य); विधीयतां (for विभाष्यताम्).]

10 = (var.) 5. 157. 17. — ^a) T2 G1.2 [ए]व (for च). — D8 om. 10^c-11^d.

11 = (var.) 5. 157. 18. D8 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^a) K8 लोहाभिहारः; B4 D8.4.10 C8 लोहाभिसारः; S बलाभिहारः. — ^b) T1 G1.5 M2 'क्षेत्रे ह्यकर्दमे. — ^c) K4 B (except B2) Dn1 भृतास्तेषाः; D2 D8.4.10 वृता योधाः; D8 वृतास्तेषाः (for भृता योधाः). K8 वृष्टक्षोपहृता योधाः; S पुष्टास्तेषा (T2 G2 'स्ते ये) भृता (G5 भूतः; M8 भृत-) यो (M2-5 यौ)धाः.

 K4 B Dn1 D8 D8.3.10 read stanzas 12-41, (with v.l., and with ins.) for the first time after stanza 18 of the previous adhy., repeating them here (cf. App. I, No. 11).

12 B5 om. 12. — ^c) Ms-5 आरुरुक्षन्. — After 12, K4 B (except B5) Dn1 D8 D8.4.6-8.10 ins.:

560* एवं कथसि कौन्तेय अकथन्कुरु पौरुषम् ।

सूतपुत्रं सुदुर्धर्षं शक्यं च बलिनां वरम् ।

[(L. 1) K4 D8 D8.4.7.10 स कथन् (for अक). Dn1 D8 पुरुषो भव (for कुरु पौरुषम्). — (L. 2) D8.4.8 च (for सु).]

13 ^a) Dn1 बलिनां (for युध्यतां). — ^c) B1.2.4 अयुक्ता (for अजित्वा). — D8 om. (hapl.) 13^d-15^a. — ^d) Ms-5 त्वं किम् (for कथम्).

14 D8 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^b) K2 B Dn1 D8 D1-4.7.10 C8 अंतरं; K8.5 चांतरं; K4 स्वंतरं; Cd अंतरं (as in text). T2 G2.5 M तयोः (for द्वयोः). T1 G1.3 वेद योभ्यंतरं तयोः; M1 (inf. lin.) वेदवेदांतयोरपि. — B5 om. 14^{cd}. — ^c) K (except K4) B2.4 D8 D1.2.7.8.10 असंक्षोभ्यम् (for अविक्षोभ्यम्). B2 D8.4 M1 युधि धुर्यमिवा (B2 'समं)क्षोभ्यं; G1 युधि युध्यंतमक्षोभ्यं. — ^d) K4 B (B5 om.) D10 'चरम्; K5 Dn1 D8 D8.4.7 'वरम्; G8 'रथम् (for 'धरम्).

15 D8 om. 15^a (cf. v.l. 13). — ^a) K4 B Dn1 D8 D8.4.10 महाद्युतिः; S (except T1) मोहाद्युधा (G2 Ms-5 'दा) (for मोहाद्युधा). — ^b) B1.2 Dn1 D1 जेतुमिच्छसि; B4 D2 यज्जिगीषसि; T1 G5 संजिगीषसि; T2 G1-3 M संजिगीषं (G8 'जहिष्य)सि.

16 ^a) S [S]पि (for वा). K1.2 वहेन्; B2 D7 हरेन् (for वहेन्). — ^b) T2 G2 वि (for [अ]पि). D7 भुवि (m महीं as in text).

17 ^a) K5 स्वाभ्यां; Dn1 D1 ह्यस्ति (for ह्याभ्यां). — ^b) B5 Dn1 प्राप्येसम्; C8 प्राप्यांतं (for प्राप्यास्त्रम्).

C. 5. 5552
B. 5. 101. 18
K. 5. 101. 18.

गजो वाजी नरो वापि पुनः स्वस्ति गृहान्ब्रजेत् ॥ १७

कथमाभ्यामभिध्यातः संसृष्टो दारुणेन वा ।

रणे जीवन्विमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ॥ १८

किं दर्दुरः कृपशयो यथेमां

न बुध्यसे राजचमूं समेताम् ।

दुराधर्षा देवचमूप्रकाशां

गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव धाम् ॥ १९

प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यै-

रुदीच्यकाम्बोजशकैः खशैश्च ।

शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमध्यदेशै-

म्लेंच्छैः पुलिन्दैर्द्रविडान्धकाश्चैः ॥ २०

नानाजनौषं युधि संप्रवृद्धं

गाङ्गं यथा वेगमवारणीयम् ।

मां च स्थितं नागबलस्य मध्ये

युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे ॥ २१

इत्येवमुक्त्वा राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

अभ्यावृत्य पुनर्जिष्णुमुल्लूकः प्रत्यभाषत ॥ २२

अकथमानो युध्यस्व कथसेऽर्जुन किं बहु ।

पर्यायात्सिद्धिरेतस्य नैतत्सिध्यति कथनात् ॥ २३

यदीदं कथनात्सिध्येत्कर्म लोके धनंजय ।

सर्वं भवेद्युः सिद्धार्था बहु कथ्येत दुर्गतः ॥ २४

जानामि ते वासुदेवं सहायं

जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।

जानाम्येतच्चादृशो नास्ति योद्धा

राज्यं च ते जानमानो हरामि ॥ २५

न तु पर्यायधर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति भूयसीम् ।

— °) M₂-4 वापि (for वाजी). K₄ B (for B₂ see below) Dn₁ D₈. 3. 10 रथो (for नरो). B₂ G₈ राजवाजिरथो (G₈ 'नरो') वापि. — °) S स्वस्थो (for स्वस्ति). T₁ G₂ गृहं (for गृहान्). K B₂ D₈ D₁-4. 6-8. 10 ह्यात् (for ब्रजेत्).

18 °) D₁ अनु; S अवध्यातः (M₁ अवज्ञातः; M₈. 4 अपध्यातः); Cd. 8 as in text. — °) K₅ D₇ T₁ संसृष्टो; Dn₁ 'दृष्टो'; D₈ G₈ 'पृष्टो' (for 'सृष्टो'). K₄ D₈. 4. 6. 10 च (for वा). — °) = 4. 15. 15^b.

19 K₈ om. 19^a-21^a. — °) K₁-8 D₈ D₇. 8 दुर्दु (K₈ D₈ 'दु'र); Cd दर्दुरः (as in text). M₈-5 किं दर्दुरः कृपशयो यथेमां नावबुध्यसे (Anuṣṭubh!). — B₈ om. from. 19^a up to 5. 159. 1. — °) M₈-5 चमूमेतां (for दुराधर्षा). — °) T₂ G₂ अवध्यां (for हव धाम्).

20 K₈ B₈ om. 20 (of. v.l. 19). — °) T₁ कांभोज- (for काम्बोज). For खशैश्च, some MSS. read खलैश्च or खषैश्च; only K₈ किरातैः. — °) S (mostly) शाल्वैः. K₈ कुरुमत्स्यदेशैः; K₄ B₁. 2 D₈ D₂-4. 6. 10 'मध्यदेशैः'; B₄ D₁ 'मुख्यदेशैः'; Dn₁ D₈ 'मुख्यदेशैः'; G₈ उरुमध्यदेशैः. — °) K₁. 2 द्रविडां (K₂ 'डों'डकैश्च; K₈ D₁ द्रविडांधकैश्च; K₄ D₈ द्रविडोंड (D₈ 'ध')कांधैः; B₂ D₈. 4. 6 द्रविडोंडकाचैः (B₂ 'काचैः'; D₈ 'काचैः'); Dn₁ द्रविडोंडकाचैः; D₈ D₁₀ द्रविडोंडकाचैः; D₂ द्रविडांधकाचैः; D₇ द्रविडांधकाचैः; T₁ द्रमिळांधकाचैः; T₂ G₁. 2. 5 द्रमिळांधकाचैः; G₈ द्रमिळांधकाचैः; M द्रमिळांध (M₂ 'ध')काचैः.

21 K₈ om. 21^a; B₈ om. 21 (of. v.l. 19). — °)

K₁-8 D₂. 7 संनिविष्टं; K₄ B₂ D₈. 4. 6. 8. 10 T G₁. 2 M 'प्रवृत्तं'; G₈ 'प्रमत्तं' (for 'प्रवृद्धं'). — °) N (B₈ om.; Dn₂ missing) M₈ अपारणीयं. — °) G₂ तच्च (for मां). K (except K₄) B₂ D₈ D₁-4. 7 'कुल'; S (except G₁. 5) 'पुर' (for 'बल'). Cd oites नागकुलं. — °) S विकथसे (for युयु). K (except K₄) D₁. 7. 8 किल (for किम्). K₁-8 G₈ किमल्पबुद्धिः; G₈ विकल्पबुद्धे.

23 B₈ om. 23 (of. v.l. 19). — °) D₈ न हि (for ऽर्जुन). — °) K₁. 6 D₈ D₁-4. 7 M₈-5 पर्यायसिद्धिर् (D₂ 'क्षेर्'); K₄ D₇ पर्यायसिद्धिर्; T₂ G₁. 2. 5 यस्य वा (G₁. 5 या) सिद्धिर्. T₂ G₁. 2 एकस्य (for पुतस्य). — °) K (except K₄) D₁ कथ्यतः (for 'नात्').

24 B₈ om. 24 (of. v.l. 19). — °) K₅ D₇. 8 T₁ G₈. 5 M (except M₈) यद् (for यदि). D₈. 4. 10 इह (for इदं). D₂ कथ्यतः (for कथ्यतात्). K₄ B (B₈ om.) Dn₁ D₈ D₈. 4. 6. 8. 10 लोके (for सिध्येत्). — °) K₄ B (B₈ om.) Dn₁ D₈ D₈. 4. 6. 8. 10 सिध्येत्कर्म; D₈. 4 कर्म सिध्येद् (for कर्म लोके). — °) K₄ B (B₈ om.) Dn₁ D₈ D₈-8. 10 कथ्यते को हि; D₂-4 बहु कथ्येन. D₂-4 दुर्गताः; D₁₀ दुर्बलः (for दुर्गतः).

25 B₈ om. 25 (of. v.l. 19). — °) K₁. 2 योधः (for योद्धा). — °) K₄ B₁. 2. 4 Dn₁ D₈ D₈. 6. 8. 10 जानान (D₈ जानीम)स्ते राज्यमेतद्धरामि; B₂ जानन्तु ते राज्यमेतद्धरामि; D₈. 4 राज्यं तेजो न त्वमहो मतो मे.

26 B₈ om. 26 (of. v.l. 19); G₈ om. 26^a. — °) D₁ च (for तु). B₈ 'धर्मस्य'; D₂ 'मात्रेण'; C₈ 'धर्मेण'

मनसैव हि भूतानि धाता प्रकुरुते वशे ॥ २६
 त्रयोदश समा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव ।
 भूयश्चैव प्रशासिष्ये निहत्य त्वां सवान्धवम् ॥ २७
 क्व तदा गाण्डिवं तेऽभूद्यत्त्वं दासपणे जितः ।
 क्व तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फल्गुन ॥ २८
 सगदाद्भीमसेनाच्च पार्थाच्चैव सगाण्डिवात् ।
 न वै मोक्षस्तदा वोऽभूद्विना कृष्णामनिन्दिताम् ॥ २९
 सा वो दास्यं समापन्नान्मोक्षयामास भामिनी ।
 अमानुष्यसमायुक्तान्दास्यकर्मण्यवस्थितान् ॥ ३०

अवोचं यत्पण्डितिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ।
 धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ३१
 हृदकर्मणि च श्रान्तं विराटस्य महानसे ।
 भीमसेनेन कौन्तेय यच्च तन्मम पौरुषम् ॥ ३२
 एवमेव सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः ।
 श्रेण्यां कक्ष्यां च वेण्यां च संयुगे यः पलायते ॥ ३३
 न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फल्गुन ।
 राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्य सहकेशवः ॥ ३४
 न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वा विभीषणी ।

C. 5. 5570
 B. 5. 181. 35
 K. 5. 181. 35

(as in text). Cd cites पर्यायधर्मः. — ^b) Dn1 राज्यं (for सिद्धिं). Ks आसौति (for प्र). K1.2.5 D1.2 मानसी; Ks Ds मानुषी; K4 B1.3.4 Dn1 Ds Ds.10 मानुषः; B2 D1 मानवः (for भूयसीम्). — ^c) K1 [ह]ह; T1 Gs च; Ms-5 प्र (for हि). Ks हि कूलानि; K4 B (Bs om.) Dn1 Ds Ds.4.6.10 [अ]नुकूलानि (for हि भूतानि). — ^d) K4 B1.3.4 Dn1 Ds Ds.8.10 Cs विधाता; B2 धाता च; (for धाता प्र).

27 Bs om. 27 (cf. v.l. 19); Gs om. 27^{ed}. — ^b) D1 Ms-5 त्वा (for त्वां).

28 Bs om. 28 (cf. v.l. 19); D1 om. 28^{ab}. — ^b) Ks D1 T G1.2.5 यदा (for यत्त्वं). K4 B (Bs om.) Dn1 Ds Ds.10 दासपणैर; T G1.2.5 दासः पणे (for दासपणे). — ^d) N (except D1.2; Bs om.; Dn2 missing) फाल्गुन (for फल्गुन).

29 Bs om. 29 (cf. v.l. 19). — ^a) B2.4 Dn1 Ds वा (for च). Ks सगदो भीमसेनश्च. — ^b) K4 Ds.4.6.10 चापि; B2.4 Dn1 Ds वापि (for चैव). Ds फाल्गुनाद्वा (for पार्थाच्चैव). Ks पार्थश्चैव सगांजिवः. — ^c) Ks हि; K4 [ए]व; Ks Ds-4.7 वि; S च (for वै). Ds2 सः; Ds Gs Ms-5 वा; T2 Gs च (for वः).

30 Bs om. 30 (cf. v.l. 19). — ^a) Ks Dn1 Ds-4.7 S दास्यं (as in text); the rest दास्ये. Ks सायुधाश्चैव संपन्नान्. — ^b) K4 B (Bs om.) Ds Ds.8 भाविनी; Dn1 पार्थी (for भामिनी). — ^c) Ks B1.3 Cs अमानुष्ये; Ks B2 Ds 'व्यं (for 'व्य-). B4 D1 समापन्नान्; Ds M4 युक्ताः (for समायुक्तान्). — ^d) K4 B (Bs om.) Dn1 Ds D1.6.8 दासः; T G1.2.5 M1 दास्ये (for दास्य-).

31 Bs om. 31 (cf. v.l. 19). — ^b) K1-3 D1 सत्यम् (for तथ्यम्). Ds.4 च (for तत्). — ^c) Ks धृता वेणी हि; T2 G2.5 धृत्वा हि वेणी. — ^d) K1 Ds.4 T G1 तथा;

Ds यदा (for तदा).

32 Bs om. 32 (cf. v.l. 19). — ^a) Ks.5 D1 विश्रान्तः; D1 विश्रान्तः; Gs चाश्रान्तः. — ^c) Ks भीमसेनश्च; B2.4 Ds2 Ds-4 'सेनस्य; D1 'सेनः स. — ^d) Ds M1.2 यत्तु; D1 T G Ms-5 यत्तत् (for यच्च). D1 स्मृत्वा त्वं पुरुषो भव.

33 Bs om. 33 (cf. v.l. 19) — ^a) K4 B (Bs om.) Dn1 Ds Ds-4.6.8.10 एतत्; Cd.s एव (as in text). D1 एवं निपातितो दंडः. — ^b) D1 क्षत्रियस्य ततस्तव. — ^{cd}) K1 transp. कक्ष्यां and वेण्यां. Ks कर्षः; Ds1 रुक्षाः; Ds2 रुक्ष्याः; Cd कक्ष्यां (as in text). Gs वेणी; Cd वेण्यां (as in text). Ms-5 पलायति (for 'ते). K4 B (Bs om.) Dn1 Ds.4.6.8.10 वेणीं कृत्वा पंडवेयः कक्ष्यां (K4 Ds.10 'न्या) नर्तितवानसि; D1 सानुबंधस्य दुर्बुद्धे क्षत्रियेण सत्ता मया. Ds.4 repeat 33^{ed} as in text also.

34 Bs om. 34 (cf. v.l. 19). — ^b) N (except D1.2; Bs om.; Dn2 missing) फाल्गुन. — ^c) Ds.4 S (except Gs) न राज्यं (Ds.4 राज्यं वः; M1.2 राज्यं न) प्रतिदास्यामि. — ^d) D1 [ह]ह स (for सह-).

35 Bs om. 35 (cf. v.l. 19). — ^a) Ds.7.8 G1.3.5 M1 मया; Cd.s माया (as in text). Ks नैद्र°; Ds तैद्र°; G1 चैद्र° (for हीन्द्र°). Ds.4 न जानामीन्द्रजालं वा; Gs न मायेहैन्द्रजालं वा; Ms-5 न मया हीन्द्रजालानि. Cd.s cite इंद्रजालं (as in text). — ^b) Ks.8 Ds Cs कुहकं; D1.2 T G1.2.5 M1.2 कुहना; Ds.4 छद्मकं; Cd कुहका (as in text). Gs कुहकानां (for कुहका वा). Ks Ds.4 च (for चा). K1 B2 Ds.7 विभीषणा; Ks.8 विभीषणः; Ks [अ]विभीषिका; B1.3 [अ]पि भीषणी; B4 Dn1 Ds [अ]पि भीषणा; D1 विभीषणे; Ds.4 [अ]तिभीषणः; Ds [अ]पि भीषणः; Cd विभीषणी (as in text). — ^c) T2 Gr युद्धं (for युद्धे). — ^d) Ks 'गर्जितं; Bs T2 G1.2 'गर्जिताः;

C. 5. 5570
B. & 101. 36
K. & 101. 36

आत्तशस्त्रस्य मे युद्धे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ॥ ३५
वासुदेवसहस्रं वा फल्गुनानां शतानि वा ।
आसाद्य माममोघेषुं द्रविष्यन्ति दिशो दश ॥ ३६
संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि त्वं शिरसा गिरिम् ।
प्रतरेमं महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ॥ ३७
शारद्वतमहामीनं विविंशतिशपाकुलम् ।
बृहद्बलसमुच्चालं सौमदक्षितिर्मिगिलम् ॥ ३८
दुःशासनौघं शलशल्यमत्स्यं
सुषेणचित्रायुधनागनक्रम् ।
जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगाधं

दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् ॥ ३९
शस्त्रौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धं
यदावगाह्य श्रमनष्टचेताः ।
भविष्यसि त्वं हतसर्वबान्धव-
स्तदा मनस्ते परितापमेव्यति ॥ ४०
तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचे-
निर्वर्ततां पार्थ महीप्रशासनात् ।
राज्यं प्रशास्तुं हि सुदुर्लभं त्वया
बुभूषता स्वर्ग इवातपस्विना ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

D₈₁ D₇ M 'गर्जितां; D₈₂ 'गर्जितां; Cd 'गर्जनं.

36 B₅ om. 36 (of. v.l. 19). — ^b) N (except D₂; B₅ om.; D₂₂ missing) फाल्गुनानां. K₂.4 D₂-4.8 च (for वा).

37 B₅ om. 37 (of. v.l. 19). — ^a) D₇ भीष्मेण संयुगं गच्छ. — ^b) K₁.2 छिधि (for भिन्धि). K₁.4 B (B₅ om.) D₂₁ D₈ D₈.10 वा (for त्वं). — ^c) K₄ D₆ तरेथा वा; B (B₅ om.) D₂₁ D₈ D₁₀ तरेमं वा; D₈.4 प्रतरस्व; D₈ तरेथ वा (for प्रतरेमं). K₁ D₂ महाबाहुं; K₂-5 D₁.6.8 'बाहो; D₇ 'बाहुः.

38 B₅ om. 38 (of. v.l. 19). — ^b) D₈ 'महोरगं; B₂ D₁ M (M₁ inf. lin. as in text) Cd 'समाकुलं. — B₄ om. 38^{ad}. — ^c) K₈.6 'समुत्थानं; K₄ D₈.4.6.8.10 'समुद्वेलं; B₁-8 D₂₁ 'महानक्रं; D₂ 'समुल्लासं; T G₁-8 'समुच्चारं. Cd cites समुच्चलं; Cs समुच्चलत्. — ^d) K₁ B₁-8 D₈ T₁ G₁.2.5 सोमदत्ति; D₈.4 सौमदत्तं; T₂ G₈ M (M₁ inf. lin.) सोमदत्तं. — After 38, D₂₁ ins.:

561* युयुसुतोयं भगदत्तमारुतं

शुशुगु(sic)हार्दिक्यमहासमुद्रम् ।

39 B₅ om. 39 (of. v.l. 19). — ^a) B₂ D₈.4 दुःशासनोर्मि. Cd.s cite ओघः. — ^b) D₂ 'वक्रायुधं (for 'चित्रायुधं). — After 39^{ad}, D₂₁ ins.:

562* भीष्मवेगमपर्यन्तं द्रोणग्राहदुरासदम् ।

कर्णशल्यज्ञपावर्तं काश्वोजवडवासुखम् ।

— ^c) K₂.8.5 D₂₁ D₈ D₁.2.7 Ca. d. s 'गाढं; G₈ 'रागं (for 'गाधं). — ^d) Cd दुर्मर्षणोदं. T₁ 'प्रतापं; G₈ M₂.5

'प्रवातं (for 'प्रपातम्). Cd cites प्रपातः.

40 B₅ om. 40 (of. v.l. 19). — ^b) G₈ युधा; M₈-8 पदा (for यदा). K₈ D₇ विगाह्य. D₈.4 [ए]व विनष्टं (for श्रमनष्टं). — ^c) T₂ G₂ सह- (for हत-). D₈ मित्र; D₈.4 'स्त्व- (for 'सर्व-). — ^d) K₈ G₈ M एति (for एव्यति).

41 B₅ om. 41 (of. v.l. 19). — ^a) K (except K₄) D₁.7.8 तस्मान्; T G₂.8 ततो (for तदा). K₈ अशुचिः; D₈ अशुचिः; T G₁.2.5 आशु; Cd अशुचे: (as in text). — ^b) K₄ D₆ विवर्ततां; B (B₅ om.) D₂₁ D₈ D₁-4.10 T₁ G₈ निवर्तिता; D₇ निर्वर्तिता; D₈ निवर्तितां; T₂ G₁.2.5 निवर्तितां; M निवर्तते. — ^c) K₄ D₆.8 प्रशा (D₆ 'शा)स्व राज्यं; B (B₅ om.) D₂₁ D₈ D₁.2.4.10 प्रशास्य राज्यं (for राज्यं प्रशास्तुं). Cd cites प्रशास्तुं (as in text). K (except K₄) भुवि दुः (for हि सुदुः). — ^d) K₄ B₁-8 D₈.4 G₂ बुभूषितं; B₄ D₁.2.6.8.10 T 'वितः; Cd.s 'वता (as in text). K₄.5 D₈.4.6.8 S स्वर्गम्; Cd.s स्वर्गं (as in text).

Colophon om. in B₅; D₂₂ D₅.9 G₄ missing.

— Sub-parvan: K B₁.2.4 D₂₁ D₈ D₂-4.6-8.10 G₈ M₁.2 उल्लूकयान; B₈ अन्धकयान. — Adhy. name: T₁ G₈ M उल्लूकवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₆ 51 (=151); T₁ G₁ 162; T₂ M₁.2.4 160; G₂.5 M₂.5 161; G₈ 159. — S'loka no.: K₈ 39; D₂₁ 45.

१५९

संजय उवाच ।

उल्लूकस्त्वर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।
 आशीविपमिव क्रुद्धं तुदन्वाक्यशलाकया ॥ १
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुपिताः पाण्डवा भृशम् ।
 प्रागेव भृशसंकुद्धाः कैतव्येन प्रधर्षिताः ॥ २
 नासनेष्ववतिष्ठन्त वाहूँश्चैव विचिक्षिपुः ।
 आशीविपा इव क्रुद्धा वीक्षांचक्रुः परस्परम् ॥ ३
 अवाकिशरा भीमसेनः समुदैक्षत केशवम् ।
 नेत्राभ्यां लोहितान्ताभ्यामाशीविप इव श्वसन् ॥ ४
 आर्तं वातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेनाभिहतं भृशम् ।
 उत्समयन्निव दाशार्हः कैतव्यं प्रत्यभापत ॥ ५
 प्रयाहि शीघ्रं कैतव्य ब्रूयाश्चैव सुयोधनम् ।
 श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत् ॥ ६
 मद्वचश्चापि भूयस्ते वक्तव्यः स सुयोधनः ।

श्च इदानीं प्रदृश्येथाः पुरुषो भव दुर्मते ॥ ७
 मन्यसे यच्च मूढ त्वं न योत्स्यति जनार्दनः ।
 सारथ्येन वृतः पार्थैरिति त्वं न विभेपि च ॥ ८
 जघन्यकालमप्येतद्भवेद्यत्सर्वपार्थिवान् ।
 निर्दहेयमहं क्रोधात्तृणानीव हुताशनः ॥ ९
 युधिष्ठिरनियोगात्तु फल्गुनस्य महात्मनः ।
 करिष्ये युध्यमानस्य सारथ्यं विदितात्मनः ॥ १०
 यद्युत्पतसि लोकांस्त्रीन्यद्याविशसि भूतलम् ।
 तत्र तत्रार्जुनरथं प्रभाते द्रक्ष्यसेऽग्रतः ॥ ११
 यच्चापि भीमसेनस्य मन्यसे मोघगर्जितम् ।
 दुःशासनस्य रुधिरं पीतमित्यवधार्यताम् ॥ १२
 न त्वां समीक्षते पार्थो नापि राजा युधिष्ठिरः ।
 न भीमसेनो न यमौ प्रतिकूलप्रभाषिणम् ॥ १३

C. 5. 5642
B. 5. 102. 63
K. 5. 102. 63

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चोत्पद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

159

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 B5 om. 1 (cf. v.l. 5. 158. 19). — ^a) T1 G3 M बालः; T2 (before corr.) G2.5 बाणः; G1 वाचः (for वाक्य-).

2 B5 resumes! — ^a) D5 T1 च भृशं (for भृशसं-). — ^a) K4 B1.2.4.5 Dn1 Ds D8.10 [अ]पि; B5 D2-4 T1 G3 M3-5 च; D6 [अ]धि- (for प्र-).

3 ^a) K4 B Dn1 Ds D2-4.6.8.10 Ca. d om. न. K1 अधितिष्ठतः; K2 अथ्यः; K4 B Dn1 Ds D3.4.6.10 Ca उदः; K5 D2.8 अव(D8 च)तिष्ठतः; D1 S अव(G1 धि)तिष्ठते (M4 तः); D7 अतिष्ठतः (for अव). — ^b) D10 बाहूँस्त्रांश्च. K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 प्र° (for वि°). — ^a) D3.4 संपश्यंतः (for वीक्षां°).

4 ^b) B4 समवैक्षत. B2 पाण्डवः; T G M1 कैतवं (for केशवम्). — G3 M om. 4^{ca}. — ^a) K1-3 Ds.4.7 लोहिताभ्यां च (D1 स); T2 G2 अतिताम्राभ्यां (for लोहि°).

5 ^a) K1.2 (before corr.) उत्सयित्वेह; K2.3.5 D7 उत्सयित्वे (K5 त्वे)व; D3.4 संस्मरन्निव; T1 भर्त्सयित्वा तु;

71

[561]

T2 G2.5 M उत्सयित्वा तु (for उत्सयन्निव). Ca. d cite उत्सयन् (as in text). — ^a) B1.2.4 त्वं प्रत्युवाच ह.

6 ^b) K1.3 Ds T1 M1.2 ब्रूयाश्चैव; K5 ब्रूहि चैव; Ds.4 T2 G2.5 ब्रूयाश्चैनं; D10 प्रब्रूयास्त्वं. — ^a) S श्रुत्वा (for श्रुतं). — After 6, K4 B Dn1 Ds D3.4.6-8.10 ins. a passage of 103 lines given in App. I (No. 12).

7 Before 7, K4 B Ds D3.4.6.8 ins. कृष्ण उ°; D10 T2 G2 श्रीभगवान्; G1.3 वासुदेवः. — ^a) K4 त्वमि°; D3 त्वं ही° (for श्व ह°). K4 B Dn1 Ds D2-4.6-8.10 Ca प्रपद्येथाः; G1 प्रपद्येथाः; Cd अदृश्येथाः; Cs as in text. — ^a) K5 संग्रामे पुरुषो भव (= 5. 157. 15^a).

8 ^a) B2.5 T2 G मूढस्त्वं. K1-3 D1.2.7 यदेतन्मन्यसे मूढः; K5 दुर्मते मन्यसे यच्च; Ds मन्यसे मूढ यच्च त्वं. — ^a) Ds M तत् (for त्वं).

9 ^a) K5 एव (for एतद्). Ds जघन्यकाले मन्ये चेत्; D7 जघन्यकालं संप्रेक्ष्य. Ca. d cite जघन्यकालं (as in text), Cs °काले. — ^b) K3.4 B Dn1 Ds D2.4.6.8.10 न भवेत् (B2 भवेयुः); M4 भवेद्दः (for भवेद्यत्). D7 सर्वाश्चैव च पार्थिवान्. — ^a) T1 महीं (for अहं). K5 निर्दहेद्वि मम क्रोधः. — ^a) M3-5 वनानीव (for तृणा°).

C. 5. 5643
B. 5. 163. 1
K. 5. 163. 1

संजय उवाच ।

दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ।
नेत्राभ्यामतिताम्राभ्यां कैतव्यं समुदैक्षत ॥ १
स केशवमभिप्रेक्ष्य गुडाकेशो महायशाः ।
अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ २
स्ववीर्यं यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् ।
अभीतः पूरयञ्छक्तिं स वै पुरुष उच्यते ॥ ३
परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ।
क्षत्रबन्धुरशक्तत्वाहोके स पुरुषाधमः ॥ ४

स त्वं परेषां वीर्येण मन्यसे वीर्यमात्मनः ।
स्वयं कापुरुषो मूढः परांश्च क्षेममिच्छसि ॥ ५
यस्त्वं वृद्धं सर्वराज्ञां हितबुद्धिं जितेन्द्रियम् ।
मरणाय महाबुद्धिं दीक्षयित्वा विकत्थसे ॥ ६
भावस्ते विदितोऽस्माभिर्दुर्बुद्धे कुलपांसव ।
न हनिष्यन्ति गाङ्गेयं पाण्डवा वृणयेति च ॥ ७
यस्य वीर्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्र विकत्थसे ।
हन्तास्मि प्रथमं भीष्मं मेषतां सर्वधन्विनाम् ॥ ८
कैतव्यं गत्वा भरतान्समेत्य

10 D₁ om. (hapl.) 10. — ^a) K (except K₅)
D₆. 10 M₃-s च (for तु). — ^b) N (D₂ missing)
फाल्गुनस्य. G₂ om. (hapl.) 10^a-12^a. — ^a) K₄. 5 B
D₂ D₃ D₄. 8. 8. 10 M₃-s विजितात्मनः.

11 G₂ om. 11 (cf. v.l. 10). — ^b) T₂ G₁. 5 M
यद्वा (for यद्या). D₇ पक्षी भूत्वा मनोभवः. — ^a) K₄ B
D₂ D₃ D₄. 4. 8. 8. 10 पुनः (for सप्रतः).

12 G₂ om. 12^a (cf. v.l. 10). — ^a) K₁-8 D₁. 2. 7
तथैव (for यथापि). — ^b) K₄ B D₂ D₃ D₄. 6. 8. 10
मोघभाषितं; G₂ मे सुगर्जितं. K₁. 2 D₂. 7 द्रक्ष्यसे वीर्यम्.
(D₂ 'ग')र्जितं. — ^a) K₁. 8. 5 D₁. 2. 7 हृत्युपधार्यतां; K₄
B₈. 5 D₂ D₃ D₄. 6. 8. 10 अद्यावधारय; B₁. 2. 4 हृत्यवधारय;
D₃ हृत्युपधारय.

13 ^a) T₁ G₅ M त्वा (for त्वां). — ^a) D₃ वयं (for
यमौ). K₄ D₃ D₆. 8. 10 भीमसेनो न च यमौ. — ^a) D₁. 2
प्रतिकूलं प्रभाषितं.

Colophon om. in D₄ T₁ G₅; D₂ D₅. 8 G₄ missing.
— Sub-parvan: K B D₂ D₃ D₄. 8. 8-8. 10 M
उल्लूक (B₈ अन्धक)यान. — Adhy. name: M भगवद्वाक्यं.
— Adhy. no. (figures, words or both): D₆ 52
(=152); T₂ M₁. 2. 4 161; G₁ 163; G₂. 5 M₃. 5 162.
— S'loka no.: K₅ 18; D₂ 61.

160

In D₂, stanzas 1-27 are missing (cf. v.l. 5.
143. 2); the MS. is ignored up to st. 27. This
whole adhy. is missing in D₄; the MS. is mostly
ignored here.

1 ^a) D₇ T₂ वासुदेवस्य (for दुर्यो^a). — ^b) K₁-8. 5
D₁ स धनंजयः. K₄ B D₃ D₆. 6-8. 10 T G₁. 8 भरतर्षभ;
D₂ रुषितोर्जुनः (for भरतर्षभः). — ^c) D₂ G₃ अपि
ताम्राभ्यां; D₃ G₁ M₁ (inf. lin.) अभिताम्रा^a; G₅ M₁. 5
अतिमात्रा^a.

2 ^b) D₁ 'रथः; D₃ 'मनाः (for 'यशाः). — ^c) D₂
प्रत्य^a (for अभ्य^a).

3 Before 3, T G₁. 2 ins. अर्जुनः. — ^b) D₂ G₃
पुमान् (for परान्). K₅ D₂ यः समाह्वयते प^a! — ^c) T₁
G₃. 5 M₁. 4 (inf. lin.) अभीतः; C₂. d as in text.
K₄ B D₂ D₃ D₄. 6. 8. 10 युध्यते (B₈ D₂ मुच्यते) शत्रून्
(D₃ शक्त्या).

4 ^a) K₁-8 D₁. 2. 7 M₁. 2 अशक्तः सन् (for अशक्त
त्वात्). — ^a) K₁-8 D₁. 2. 7 स लोके (by transp.);
D₂ लोकानां; G₃ लोकेषु. M₃-5 पुरुषोधमः.

5 ^a) D₃ संपन्नं परवीर्येण. — ^c) K₄ D₂ D₃ D₆. 10
स त्वं; B (except B₈) यस्त्वं (for स्वयं). K₂-4 B D₂
D₃ D₆. 6. 10 G₃ मूढ. — ^a) D₃ D₁₀ [आ]क्षेप्तुं (for
क्षेप्तुं). D₂ G₁ अर्हसि (for इच्छसि). K₅ पराक्षेप्तुः
मिहार्हसि.

6 ^a) K₄ D₃ 'प्राज्ञं; B D₂ D₃ D₆. 8. 10 'प्रज्ञं (for
'बुद्धिं).

7 ^a) D₇ [ऽ]स्माकं (for ऽस्माभिः). — ^a) K₃. 5
D₁-3. 7 ह; K₄ B D₂ D₃ D₆. 8. 10 हि (for च).

9 D₁ om. 9^a-10^b. — ^a) G₃ ins. च after समेत.
M₁. 5 धार्तराष्ट्रान् (for 'द्वं). K₄ B D₂ D₃ D₆. 8. 10
वदस्व (for वदीहि). D₃ ins. (like G₃) च after समेत;
and for धार्तराष्ट्रं वदीहि reads वदस्व धार्तराष्ट्रं च मयोक्तानि
च यानि वै (turning 9^a into an anuṣṭubh stanza).

सुयोधनं धार्तराष्ट्रं ब्रवीहि ।
 तथेत्याह *अर्जुनः सव्यसाची
 निशाव्यपाये भविता विमर्दः ॥ ९
 यद्वोऽब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वो
 मध्ये कुरूणां हर्षयन्सत्यसंधः ।
 अहं हन्ता पाण्डवानामनीकं
 शाल्वेयकांश्चेति ममैष भारः ॥ १०
 हन्यामहं द्रोणमृते हि लोकं
 न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः ।
 ततो हि ते लब्धतमं च राज्यं
 क्षयं गताः पाण्डवाश्चेति भावः ॥ ११
 स दर्पपूर्णो न समीक्षसे त्व-
 मनर्थमात्मन्यपि वर्तमानम् ।

तस्मादहं ते प्रथमं समूहे
 हन्ता समक्षं कुरुवृद्धमेव ॥ १२
 सूर्योदये युक्तसेनः प्रतीक्ष्य
 ध्वजी रथी रक्ष च सत्यसंधम् ।
 अहं हि वः पश्यतां द्वीपमेनं
 रथाद्भीमं पातयितास्मि बाणैः ॥ १३
 श्वोभूते कथ्यनावक्यं विज्ञास्यति सुयोधनः ।
 अदितं शरजालेन मया दृष्ट्वा पितामहम् ॥ १४
 यदुक्तं सभामध्ये पुरुषो ह्रस्वदर्शनः ।
 क्रुद्धेन भीमसेनेन भ्राता दुःशासनस्तव ॥ १५
 अधर्मज्ञो नित्यवैरी पापबुद्धिर्नृशंसकृत् ।
 सत्यां प्रतिज्ञां नचिराद्दक्ष्यसे तां सुयोधन ॥ १६
 अभिमानस्य दर्पस्य क्रोधपारुष्ययोस्तथा ।

C. 5. 5859
 B. 5. 163. 17
 K. 5. 163. 17

— °) K1-8. 5 रथीति स्वाहार्जुनः; K4 B Dn1 Ds Ds. 6. 8. 10 तथेत्युवाचा°; D2 T2 Gs. 5 M1. 8-5 तथे(Gs °दे)ति स्वाहा°; D7 तथेत्याह त्वामर्जुनः; T1 G1. 2 (catalectic!) तथेत्याहर्जुनः; M2 (hypermetric!) तथेति गत्वाहा° (for तथेत्याह *अर्जुनः).

10 D1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — °) K4 T1 Gs. 5 M2. 4 (inf. lin.) यत्वा°; B (except B2) D4 T2 G1. 2 M1. 8-5 Ca यद्वा°; D2 यथा°; Ds अथा° (for यद्वा°). — °) K4 B Dn1 Ds Ds. 6. 8. 10 G1 कुरून् (for कुरूणां). — °) K4 B Dn1 Ds Ds. 6. 8. 10 रंजयानाम्; D1 कौरवाणाम् (for पाण्डवानाम्). — °) Ks. 5 D2 S शाल्वेयकांश्चेति; Ds शाल्वेयकानां च. K4 B1-2 Ds. 8. 10 Ms-5 चैव (for चेति). — After 10, B Ds D10 repeat 9^{ab} (v.l. वदस्व for ब्रवीहि).

11 °) Ks. 5 पार्थ; Ca. d. s द्रोणं (as in text). K4 B Dn1 Ds Ds. 6. 8. 10 Ca. d. s [S]पि; Ks तु (for हि). M2. 4. 5 लोकान् (for लोकं). — °) K1 ह ते; D1. 2 [S]पि ते; Ds [S]पि ते (for हि ते). Ca. d. cite अधि. K (except K4) लब्धमिदं; D2 भेतद्; Ds लभ्यमिदं; T2 G1. 2 लब्धमदश्; Gs M1 मतश् (for तमं). Ds. 7. 8 हि; Gs न (for च). — °) K अस्तं (Ks इयं) गताः; B Dn1 Ds Ds. 6. 8. 10 आपद्रताः; D1 वयं गताः (for क्षयं गताः). T2 G1. 2 सोमकाक्ष (for चेति भावः).

12 °) K4 Ds. 8 ह्यनर्थम्; Bs Ds D10 समर्थम् (for अनर्थम्). K (except K4) D1. 2. 7 अभि; S अथ (for

अपि). — °) M1. 2 अमुं (for अहं). Ks D1 तं (for ते).

13 °) K (except K4) °मनाः; Ds °सेनाः (for °सेनः). Ks D2 S प्रतीक्ष; Ks समीक्षन्; Ks प्रतीक्षन् (for प्रतीक्ष्य). — °) Ds रथी ध्वजी (by transp.). K1. 8. 4 B Ds D1. 8. 7. 10 रक्षत (for रक्ष च). — °) D1 भीमसेन; S वै समक्षं (for द्वीपमेनं). — °) K4 B Dn1 Ds Ds. 8. 10 transp. रथात् and भीमं, and read पातयिष्यामि (for °तास्मि).

14 °) S कथितं (for कथ्यतां). — °) D10 विज्ञास्यति सुयोधन. — Gs M4 om. (hapl.) 14^a-16^d. — °) K1. 2 मर्दितं; K4 B Ds Ds. 6. 8. 10 Gs आचितं; Dn1 अधितं; T अचितं; G1 M (M4 om.) अर्पितं; G2 मूर्छितं. — D1 om. (hapl.) 14^d-15^a.

15 Gs M4 om. 15; D7 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). — °) K4 B2. 4 D7. 8 यदुक्तं. Ks D1. 2 तु (for च). — °) Ds वृक्षातिक्रमणस्य च (=18^d); M (M4 om.) राजा दुर्योधनस्तव.

16 Gs M4 om. 16 (cf. v.l. 14). — °) B (except B2) °वत्; Ds °वित् (for °कृत्). — °) K4 B Dn1 Ds D1. 2. 6-8. 10 अचिराद्; G1 त्वचिराद् (for नचिराद्). — °) K (except K4) D1. 2. 7 द्रक्ष्यसि; S (Gs M4 om.) °तां (for °से). K (except K4) B1-8 D1-8. 7. 10 त्वं; S (Gs M4 om.) स (for तां). S (Gs M4 om.) सुयोधनः.

17 °) Dn1 D1. 7 S (except T1 Gs) अति°; Ca. d. s

C. 5. 5659
B. 5. 163. 17
M. 5. 163. 17

नैष्ठुर्यस्यावलेपस्य आत्मसंभावनस्य च ॥ १७
नृशंसतायास्तैक्ष्ण्यस्य धर्मविद्वेषणस्य च ।
अधर्मस्यातिवादस्य वृद्धातिक्रमणस्य च ॥ १८
दर्शनस्य च वक्रस्य कृत्स्नस्यापनयस्य च ।
द्रक्ष्यसि त्वं फलं तीव्रमचिरेण सुयोधन ॥ १९
वासुदेवद्वितीये हि मयि क्रुद्धे नराधिप ।
आशा ते जीविते मूढ राज्ये वा केन हेतुना ॥ २०
शान्ते भीष्मे तथा द्रोणे सूतपुत्रे च पातिते ।
निराशो जीविते राज्ये पुत्रेषु च भविष्यसि ॥ २१
भ्रातॄणां निधनं दृष्ट्वा पुत्राणां च सुयोधन ।

भीमसेनेन निहतो दुष्कृतानि स्मरिष्यसि ॥ २२
न द्वितीयां प्रतिज्ञां हि प्रतिज्ञास्यति केशवः ।
सत्यं ब्रवीम्यहं ह्येतत्सर्वं सत्यं भविष्यति ॥ २३
इत्युक्तः कैतवो राजंस्तद्वाक्यमुपधार्य च ।
अनुज्ञातो निवृत्ते पुनरेव यथागतम् ॥ २४
उपावृत्य तु पाण्डुभ्यः कैतव्यो धृतराष्ट्रजम् ।
गत्वा यथोक्तं तत्सर्वमुवाच कुरुसंसादि ॥ २५
केशवार्जुनयोर्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ।
दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चाभ्यभाषत ॥ २६
आज्ञापयत राज्ञश्च बलं मित्रबलं तथा ।

अभि° (as in text). — °) K4 D0 नैष्ठुर्यस्य; D8 निष्ठुरस्य; C8 नैष्ठुर्यस्य (as in text). Ca cites नैष्ठुर्यं. — °) K (except K4) ins. [अ]पि; G1 स्व; G8 हि; M8-s [अ]थ before आत्म (to avoid the hiatus!). K5 संस्तवनस्य; D2.7 T1 संभावितस्य; Ca. d. s संभावनस्य (as in text). — After 17, D8 reads 19^{ab}.

18 D8 om. (hapl.) 18^{ab}. — °) Some MSS. तैक्ष्ण्यस्य; Ca. d. s as in text. — °) K4 Dn1 D8 D6. 8. 10 S (except M1) अपवाद(T2 राध)स्य; B1 अवलेपस्य; D2.8 अभिवादस्य; Ca. d. s अतिवादस्य (as in text). — °) D1 धर्माति°.

19 For D8 cf. v.l. 17. — °) D1 धर्षणस्य (for दर्श°). K3.4 B (except B5) Dn1 D1.2.6.8 चक्रस्य; D8 वक्रा°; D8 कृत्स्न°; Cd. s वक्र° (as in text). — °) S वैर° (for कृत्स्न°). K2 D8 अप्य°; D8 एवा° (for अप°). — °) D8 D10 द्रक्ष्यसे. T1 G3 शीघ्रम् (for तीव्रम्).

20 G8 om. 20^a; K1 om. 20^{ab}. — °) K5 D1.8 त्वं; D1 च; S (G8 om.) तु (for हि). — °) K8-5 B (except B8) Dn1 D8 D2.6.7.10 नराधम; T2 G2.8.5 जनाधिप (for नरा°). — °) K1 न; K2.5 D1.7 वान्; D2 वा (for ते).

22 K1 om. (hapl.) 22. — °) K3.4 B8-5 Dn1 D8 D8.6.8.10 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा).

23 °) M5 च (for हि). — °) K4 B Dn1 D8 D8.6.8.10 प्रतिज्ञानामि कैतव; T G1.2.5 °ज्ञास्यति पांडवाः. — °) K8 G1 स त्वां (for सत्यं). — °) S (except T G2) सत्यं सर्वं (by transp.). — After 23, K4 B Dn1 D8 D8.6-8.10 (most of which MSS. om. 24-25) ins. a passage given in App. I (No. 13).

24 K4 B Dn1 D8 D8.10 om. 24-25. — D8 reads

line 24^{ab} and D8 reads stanza 24 after line 56 of passage No. 13 of App. I (cf. v.l. 23). — °) G2 इत्युक्त्वा (for इत्युक्तः). K8 D8 S वाक्यं; D1 राजा (for राजन्). — °) T1 G2 यथोक्तम् (for तद्वाक्यम्). D1 उपधारय; D8 उपधार्य तत्; T G2.5 अवधार्य च. — D8 reads 24^a-25^b after line 61 of passage No. 13 of App. I (cf. v.l. 23). — °) T1 यथातथं (for °गतम्).

25 K4 B Dn1 D8 D8.10 om. 25 (cf. v.l. 24); D8 also om. 25; but cf. 563*. For sequence of D8 cf. v.l. 24. — °) K8 उप°; T2 अपा° (for उपा°). M8-6 च (for तु). D8 S transp. पाण्डुभ्यः and कैतव्यः. D1 उपावृत्तास्तु पाण्डुभ्यः कैतव्या धृतराष्ट्रजाः; D2.7 उपावृत्ते तु पाण्डुभ्यः कैतव्ये धृतराष्ट्रजाः. — K8 D1-8.7 om. 25^{ab}. — °) T वत्स स्वं (for तत्सर्वं). K1.2.5 सर्वं संभावयामास यदुक्तं (K5 यदर्थं) पार्थकृष्णयोः.

26 Before 26, T1 G8 M ins. वैश°. T2 G1.2.5 संजयः. — °) D8 कैतवस्य तु तद्वाक्यं (see below). — After 26^a, K4 B Dn1 D8.6.8.10 ins.:

563*

यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ।

कैतव्यस्य तु तद्वाक्यं.

— °) K1.2.5 निशम्य. K (except K4) B2.4 Dn1 D8 D1-8.8-8 T2 G M2 भरतर्षभ. — °) T2 G2.3.5 शकुनिं (for कर्णं च); see below. — °) K1-3 D1 सौबलं; T2 G2.3.5 कर्णं च (for शकुनिं); see above. K4 B Dn1 D8 D8.6.8.10 चापि भारत; T2 G2.3.5 समभाषत (for चाभ्य°).

27 °) K5 राज्ञां (for राज्ञः). — °) K (except K4) D1.2 उदये (for उदयात्). K4 B Dn1 D8 D8.3.10 सर्वे; D1 सर्वं (for सर्वा). — °) D1 युक्तं; D1 T2 यत्ता (for

यथा प्रागुदयात्सर्वा युक्ता तिष्ठत्यनीकिनी ॥ २७
ततः कर्णसमादिष्टा दूताः प्रत्वरिता रथैः ।
उष्ट्रवामीभिरप्यन्ये सदश्वैश्च महाजवैः ॥ २८

तूर्णं परिययुः सेनां कृत्स्नां कर्णस्य शासनात् ।
आज्ञापयन्तो राज्ञस्तान्योगः प्रागुदयादिति ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ समाप्तमुलूकयानपर्व ॥

१६१

संजय उवाच ।

उलूकस्य वचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
सेनां निर्यापयामास धृष्टद्युम्नपुरोगमाम् ॥ १
पदातिनीं नागवतीं रथिनीमथवृन्दिनीम् ।
चतुर्विधबलां भीमामकम्प्यां पृथिवीमिव ॥ २
भीमसेनादिभिर्गुप्तां सार्जुनैश्च महारथैः ।
धृष्टद्युम्नवशां दुर्गां सागरस्तिमितोपमाम् ॥ ३
तस्यास्त्वग्रे महेष्वासः पाश्चात्यो युद्धदुर्मदः ।

द्रोणप्रेप्सुरनीकानि धृष्टद्युम्नः प्रकर्षति ॥ ४
यथाबलं यथोत्साहं रथिनः समुपादिशत् ।
अर्जुनं स्रुतपुत्राय भीमं दुर्योधनाय च ॥ ५
अश्वत्थाम्ने च नकुलं शैब्यं च कृतवर्मणे ।
सैन्धवाय च बाष्णीयं युयुधानमुपादिशत् ॥ ६
शिखण्डिनं च भीष्माय प्रमुखे समकल्पयत् ।
सहदेवं शकुनये चेकितानं शलाय च ॥ ७
धृष्टकेतुं च शल्याय गौतमायोत्तमौजसम् ।

C. 5. 5707
S. 5. 164. 6
K. 5. 164. 6

युक्ता). K₄ B Dn₁ Ds Ds. 8. 10 युक्तास्तिष्ठत्यनीकिनी (D₈ °स्व)-नीकिनी.

28 Dn₂ resumes! — °) K₁ तु ते (for कर्ण-). — °) K₁. 2. 4 B Dn Ds Ds. 8. 9. 10 तं (for प्र°). — °) G₂ °वाजिभिः; M (except M₁) °वाहीभिः; Ca °वामीभिः (as in text). Cd. 8 cite उष्ट्रवामी. — °) Ds °भुजैः; G₂ M₁. 2 °बलैः (for °जवैः).

29 °) Ms-5 पर्याययुः (for परि°). Ds Ds. 10 सेनाः कृत्स्नाः; S सेनां पूर्णां (G₂ सेनाः पूर्णा). — °) K₄. 5 B₂ Ds Ds. 7. 8. 10 आज्ञापयत्. K₄ B (except B₂) Dn Ds Ds. 8. 10 च (for तान्).

Colophon. D₄. 5. 9 G₄ missing. — Sub-parvan: K B Dn Ds Ds. 8-9. 10 G₅ M₁. 2 उलूक (B₂ अन्धक)यान, followed by समाप्त (B₁. 2 om. समाप्त). — Adhy. name: Ds उलूकापयानं; T₁ M उलूकप्रतियानं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 53 (=153); T₁ G₁. 2. 5 Ms. 5 163; T₂ M₁. 2. 4 162; G₂ 160. — S'loka no.: K₅ 29; Dn 56.

161

1 D₄ missing (cf. v.l. 5. 160. 1). M₁. 2 वैशं (for संजय उ°). — °) K B₁-8 Ds Ds-8. 10 Ms-5 निर्यातयामास.

2 D₄ missing (cf. v.l. 1). — °) T₂ G₁. 2 पताकिनी (for पदा°). M₁. 2 अश्ववृन्दी (for नाम°). — °) M₁. 2 रथनागाकुलाकुला. — °) K₁-5 D₁-3. 7 चतुर्विधां भीमबलां. — °) K₃. 4 B₁. 2. 4 D (except D₇. 10; D₄ missing) अकंपां.

4 D₄ missing (cf. v.l. 1). — °) T₂ G₂ ततस् (for तस्यास्). — °) K₄ D₂. 8 द्रोणं प्रेप्सुर. — °) K₄. 5 B D (except D₁. 2; D₄ missing) व्यकर्षत् (for प्रक°).

5 D₄ missing (cf. v.l. 1). — °) K₁. 2 राजन्यान्; D₇ राजानः (for रथिनः). K₅ T₂ G₂. 5 समुपादिशन्; D₇ Ms °विशन्; T₁ M₁. 5 °विशत्. — D₁ om. (hapl.) 5°-6°. — After 5, K₄ B Dn Ds Ds. 10 read 8°.

6 D₄ missing (cf. v.l. 1). D₁ om. 6 (cf. v.l. 5). — °) D₈ माद्रेयं (for शैब्यं च). — °) K₄. 5 B D (except D₇; D₁ om; D₄ missing) समादिशत् (for उपा°). G₂ युद्धाय समुपादिशत्.

7 D₄ missing (cf. v.l. 1). — °) D₈ हंतारं स समादिशत्; T₁ प्रमुखे समुपादिशत्.

8 D₄ missing (cf. v.l. 1). K₄ B Dn Ds Ds. 10 read 8° after °5. — °) S (except M₁. 2) शैब्याय (for शल्याय). — °) K₄ B D (except D₁. 2. 7; D₄ missing) तथा पंच; T₂ G₂. 5 च पांचादयः (for च पञ्चभ्यः). — °) K₃. 5 D₂. 5 Ms समादधत्.

9 D₄ resumes with सौभद्रं (cf. v.l. 1). — °) G₂

O. 5. 5709
B. 5. 164. B
K. 5. 164. B

द्रौपदेयांश्च पञ्चभ्यस्त्रिगतेभ्यः समादिशत् ॥ ८
वृषसेनाय सौमद्रं शेषाणां च महीक्षिताम् ।
समर्थं तं हि मेने वै पार्थादभ्यधिकं रणे ॥ ९
एवं विभज्य योधांस्तान्पृथक् सह चैव ह ।
ज्वालावर्णो महेष्वासो द्रोणमंशमकल्पयत् ॥ १०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

धृष्टद्युम्नो महेष्वासः सेनापतिपतिस्ततः ।
विधिवद्ब्रूय मेधावी युद्धाय धृतमानसः ॥ ११
यथादिष्टान्यनीकानि पाण्डवानामयोजयत् ।
जयाय पाण्डुपुत्राणां यत्तस्तथौ रणाजिरे ॥ १२

१६२

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्रतिज्ञाते फल्गुनेन वधे भीष्मस्य संजय ।
किमकुर्वन्त मे मन्दाः पुत्रा दुर्योधनादयः ॥ १
हतमेव हि पश्यामि गाङ्गेयं पितरं रणे ।
वासुदेवसहायेन पार्थेन दृढधन्वना ॥ २
स चापरिमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वा पार्थभाषितम् ।
किमुक्तवान्महेष्वासो भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ३
सेनापत्यं च संप्राप्य कौरवाणां धुरंधरः ।

किमचेष्टत गाङ्गेयो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ४

वैशांपायन उवाच ।

ततस्तत्संजयस्तस्मै सर्वमेव न्यवेदयत् ।
यथोक्तं कुरुवृद्धेन भीष्मेणामिततेजसा ॥ ५

संजय उवाच ।

सेनापत्यमनुग्राप्य भीष्मः शान्तनवो नृप ।
दुर्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव ॥ ६
नमस्कृत्वा कुमाराय सेनान्ये शक्तिपाणये ।

सर्वेषां (for शेषाणां). — °) Ds स समर्थ (for समर्थं तं).
K1 न; B2 तु; D2 चं (for तं). B1.2.4 Dn स समर्थ
हि तं मेने.

10 °) Ds सर्वान्; G1.5 Ms-5 दौधान्. — °) D10
पावकिः (for चैव ह). K1.2.5 D2 पृथक्पृथगनेकशः; Ks
पृथक्पृथक्सहैव च; D1 T1 G1 पृथक्चैव सहैव च; T1 G2
पृथक्च (G2 'क्त्वं') सहैव च. — °) D2.0 महेष्वासं
(for 'सो').

11 G2 om. 11^{ab}. — °) G2 पांचादयः (for मेधावी).
— °) T2 यत्तमानसः; G2 [उ]द्यत°.

12 °) K3-5 B Dn Ds Ds.4.6.7.10 यथोद्दिष्टानि;
D1 S यथा दृष्टानि. K4 B D (except D1.2) सैन्यानि
(for [अ]नीका°).

Colophon. Ds.9 G4 missing. — Adhy. name:
K1.2 T1 सेनानिर्याणं; Ks सेनानिर्याणयान्ना; D1 द्यूहकल्पनं;
Ds.4 सेनापतिनिर्याणः; Ds पाण्डवसेनानिवेशः; Gs M पाण्डव-
सेनानिर्याणं. — Adhy. no. (figures, words or both):
Ds 54 (=154); T1 G1.2.5 Ms.5 164; T2 M1.2.4
163; Gs 161. — S'loka no.: Ks Dn 12.

162

1 After the ref., Gs repeats 5. 160. 14^a-16^d.
— °) N फाल्गुनेन. — °) Dn संयुगे (for संजय).
— °) B (except B2) Dn Ds D1.2.4 T Gs अकुर्वन्त.
Ds.4 transp. मन्दाः and पुत्राः.

2 °) T2 G2.5 भीष्मं निपतितं रणे. — °) K1.2 D1
G1.2.5 दृढधन्विना; Ks 'मन्युना.

3 °) G1 (by transp.) श्रुत्वा तत्. K4 Ds.3
प्राज्ञभाषितं. T1 श्रुत्वा पार्थस्य भाषितं. — °) K5 महाभागः
(for महे°).

4 °) B Ds Ds.4.6 T1 सैना° (for सेना°). Ds अनु°
(for च सं°). — °) Gs धनुर्धरः (for धुरं°).

5 Gs Ms-5 om. the ref. — °) D1 तं; M1 तु
(for तत्). — °) T1 एवं; T2 G2.5 M1.2 एतन् (for
एव). — °) D1 कुरुमुख्येन.

6 °) K3.4 B Dn1 Ds Ds.4.6 T1 सैना° (for सेना°).
Bs स सं° (for अनु°). — °) K2 D2.7 G2 M1 नृपः
(for नृप°).

7 °) K (except K4) B6 Ds D1.2 T2 G2.5
नमस्कृत्य. — °) G1.2.5 सेनान्यै (for 'न्ये'). — °)
K1.2.5 B2 D1.2.7 तुभ्यं (for तेऽयं).

[566]

अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न संशयः ॥ ७
 सेनाकर्मण्यभिज्ञोऽस्मि व्यूहेषु विविधेषु च ।
 कर्म कारयितुं चैव भृतानप्यभृतांस्तथा ॥ ८
 यात्रायानेषु युद्धेषु लब्धप्रशमनेषु च ।
 भृशं वेद महाराज यथा वेद बृहस्पतिः ॥ ९
 व्यूहानपि महारम्भान्देवगान्धर्वमानुषान् ।
 तैरहं मोहयिष्यामि पाण्डवान्व्येतु ते ज्वरः ॥ १०
 सोऽहं योत्स्यामि तच्चेन पालयंस्तव वाहिनीम् ।
 यथावच्छास्त्रतो राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ११
 दुर्योधन उवाच ।
 न विद्यते मे गाङ्गेय भयं देवासुरेष्वपि ।
 समस्तेषु महाबाहो सत्यमेतद्वर्षामि ते ॥ १२
 किं पुनस्त्वयि दुर्योधं सेनापत्ये व्यवस्थिते ।
 द्रोणे च पुरुषव्याघ्रे स्थिते युद्धाभिनन्दिनि ॥ १३
 भवद्भ्यां पुरुषाभ्यां स्थिताभ्यां विजयो मम ।

न दुर्लभं कुरुश्रेष्ठ देवराज्यमपि ध्रुवम् ॥ १४
 रथसंख्यां तु कात्स्न्येन परेषामात्मनस्तथा ।
 तथैवातिरथानां च वेत्तुमिच्छामि कौरव ॥ १५
 पितामहो हि कुशलः परेषामात्मनस्तथा ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वैः सहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ १६
 भीष्म उवाच ।
 गान्धारे शृणु राजेन्द्र रथसंख्यां स्वके बले ।
 ये रथाः पृथिवीपाल तथैवातिरथाश्च ये ॥ १७
 बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 रथानां तव सेनायां यथामुख्यं तु मे शृणु ॥ १८
 भवानग्रे रथोदारः सह सर्वैः सहोदरैः ।
 दुःशासनप्रभृतिभिर्भ्रातृभिः शतसंमितैः ॥ १९
 सर्वे कृतप्रहरणाश्छेद्यभेद्यविशारदाः ।
 रथोपस्थे गजस्कन्धे गदायुद्धेऽसिचर्मणि ॥ २०
 संयन्तारः प्रहर्तारः कृतास्त्रा भारसाधनाः ।

C. 5. 5734
B. 5. 165. 21
K. 5. 165. 21

8 °) K₃ शक्तः (for चैव). — °) K₅ D_{3.4.8} भृत्यान्; Ca. d. 8 भृतान् (as in text). B₂ भृतेनाप्य-भृतेन च.

9 °) K₄ B D यात्रायाने च युद्धे च. Ca. d. 8 cite यात्रायाने. — °) K₄ B₃₋₅ D (except D_{1.2.7}) तथा; G₅ युद्ध- (for लब्ध-). Ca. d. 8 cite लब्धप्रशमनं.

10 D₈ om. 10^{ab}. — °) K_{1.2.5} सहा(K₅ °मा)-रंभान्; S महाभाग (for महारं). K₄ B D_{1.2.4.8.9.10} व्यूहानां च समारंभान्. — °) K_{1.2} वेद गांधर्वं; K_{3.4} D_{1.10} T देवगांधर्वं; D₈ देवगांधर्वं; D_{1.8} G M देवगांधर्वं. — °) K₁₋₃ योधं (for मोहं). — °) M (except M₂) व्येतु. K₂ G₅ M₃₋₅ भयं (for ज्वरं). T₁ पाण्डवाथे तु ते ज्वरः.

11 D₂ D₈ om. (hapl.) 11. — °) K₅ सत्येन; M_{1.2} यत्ने (for तत्त्वे). — G₂ om. 11^{ab}. — °) T₁ M (except M₂) व्येतु; Ca व्येतु (as in text).

12 °) K₄ B D (except D_{1.2.7}) विद्यते मे न गाङ्गेय. — °) T₂ G₂ समस्तेषु (for समस्ते).

13 °) K₄ B D₈ D_{3.4.6} T₁ सैन्यं (for सेनां). D₁ प्रतिष्ठिते (for व्यव).

14 °) D₈ T₁ G₅ पुरुषाभ्यां; K₅ पुरुषाभ्यां च. — °) K₅ D_{3.4} T₁ M विजये; G₅ हि जये (for विजयो). G₅ अजेयाभ्यां जयो मम.

15 °) K₄ D₁ D₁ M₂ रथसंख्या; Ca as in text. — 15^b=16^b. — K₃ T₁ om. (hapl.) 15^c-16^b. — °) K_{1.2} D_{1.2.7} श्रोतुम् (for वेत्तुम्).

16 K₃ T₁ om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — °) D₈ पितामह. D₈ त्वं; S (except G₅; T₁ om.) [S]स्ति (for हि). — °)=15^b. D₈ सर्वेषाम् (for परेषाम्). — °) K₁₋₃ सर्व (for सर्वैः).

17 °) D_{3.4} च ते (for स्वके). — °) D₁ D_{2-4.6.7} G₅ पृथिवीपालः.

18 18^{ab}=(var.) 1. 31. 18^{ab}; 5. 181. 34^{ab}. — °) D₁₀ तु; M_{1.2} हि (for [ह]ह). D₁ बहुवीरसह-स्राणि; G₅ बहूनि रथसंख्यानि. — °) K₄ G₁ M₁ (inf. lin.). 2-5 यथामुख्यान्; T₁ G₅ यथासंख्यं; G₅ M₁ यथासंख्यां.

19 °) D_{3.4} अति- (for अग्रे). — °) K₅ D₈ शतसंमितैः; K_{4.5} D₁ D_{2.6} सह संमितैः; D_{3.4} T₂ G₂ सह संमितैः; G₅ सह संगतैः; Ca as in text.

20 °) K₅ B_{1.5} D_{1.2} D_{3.4} छेद्यभेद्यं. — °) K₄ B D (except D₃ D_{1.2.7}) गदाप्रासासि.

21 °) M₃₋₅ नियन्तारः; G₅ सहर्तारः (for संयन्तारः). D_{3.4} कृतोत्साहाः (for प्रहं). — °) K₁₋₃ D_{1.2.7} शीघ्रास्त्रा; B₂ [S]भ्यस्तास्त्रा (for कृतास्त्रा). — °) K_{1.2} ते (for च). — °) K₅ महात्मनः (for शरं).

C. 5. 5734
B. 5. 165. 21
K. 5. 165. 21

इष्वस्त्रे द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ २१
एते हनिष्यन्ति रणे पाञ्चालान्युद्धुर्मदान् ।
कृतकिल्बिषाः पाण्डवैर्यैर्धार्तराष्ट्रा मनस्विनः ॥ २२
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ सर्वसेनापतिस्तव ।
शत्रुन्विध्वंसयिष्यामि कदर्थीकृत्य पाण्डवान् ।
न त्वात्मनो गुणान्वक्तुमर्हामि विदितोऽस्मि ते ॥ २३
~ कृतवर्मा त्वतिरथो भोजः प्रहरतां वरः ।
अर्थसिद्धिं तव रणे करिष्यति न संशयः ॥ २४
~ अस्त्रविद्धिरनाधृष्यो दूरपाती दृढायुधः ।
हनिष्यति रिपूंस्तुभ्यं महेन्द्रो दानवानिव ॥ २५
~ मदराजो महेष्वासः शल्यो मेऽतिरथो मतः ।
स्पर्धते वासुदेवेन यो वै नित्यं रणे रणे ॥ २६
भागिनेयाभिजांस्त्यक्त्वा शल्यस्ते रथसत्तमः ।

एष योत्स्यति संग्रामे कुष्णं चक्रगदाधरम् ॥ २७
सागरोर्मिसमैर्वैरैः प्लावयन्निव शात्रवान् ।
भूरिश्रवाः कृतास्त्रश्च तव चापि हितः सुहृत् ॥ २८
सौमदत्तिर्महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।
बलक्षयमभिप्राणां सुमहान्तं करिष्यति ॥ २९
सिन्धुराजो महाराज मतो मे द्विगुणो रथः ।
योत्स्यते समरे राजन्विक्रान्तो रथसत्तमः ॥ ३०
द्रौपदीहरणे पूर्वं परिक्लिष्टः स पाण्डवैः ।
~ संस्मरंस्तं परिक्लेशं योत्स्यते परवीरहा ॥ ३१
एतेन हि तदा राजंस्तप आस्थाय दारुणम् ।
सुदुर्लभो वरो लब्धः पाण्डवान्योद्धुमाहवे ॥ ३२
स एष रथशार्दूलस्तद्वैरं संस्मरत्रणे ।
योत्स्यते पाण्डवांस्तात प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ३३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

22 ^b) K₅ B D₂₋₄ T₂ G_{1,2} पंचालान्. — ^c) Hyper-metric! K₁ सकिल्बिषाः; K₅ कृतवैराः; T₂ कृतपुण्याः (for कृतकिं).

23 ^a) K₄ B D (except D₁₋₄) T₂ तथा (for ततो). — ^d) D_n D₂ कदर्थीकृतः; Ca. d as in text. — ^e) K₄ D_{3,4,6,8} हि (for तु).

24 ^a) D_{3,4} [अ]पि (for तु). — ^b) K₄ B D (except D_{1-4,7}) शस्त्रभृतां (for प्रहरतां).

25 ^a) K_{1,6,4} B D_n D_{1,8,4,10} शस्त्रविद्धिर (D_{n1} 'वेदिर'; D₈ D_{6,8} शस्त्रविद्धिर. — ^b) K_{1,2} D₇ दूरपाती; G_{1,8} दूरवेधी. — ^c) K₄ B D (except D_{1,2,7}) चमूं तेषां (for रिपूंस्तुभ्यं). Cd. s oite तुभ्यं (as in text). K₆ ते स; T₁ G₈ तेषान्; T₂ M तेऽन्यान्; G_{1,2,5} तेऽन्यः (for तुभ्यं).

26 ^b) K₁ शल्यो अति; D₈ तुभ्यं सोति. — ^c) D₁ वासुदेवस्य. — ^d) K₄ B D_n D₈ D_{3,4,6-8,10} नित्यं यो वै (by transp.); D₁ योसौ नित्यं.

27 ^b) K₄ B D_n D₈ D_{6,8,10} शल्यस्तेतिरथो मतः (K₂ B_{1,2,4,5} 'थोत्तमः'); D_{8,4} शल्यस्ते राजसत्तमः. — ^d) K (except K₅) D_n D_{1,2,5} पाण्डवांश्च (K_{1,2,5} 'वान्सु'; D₂ 'वांसु' महाराथान्).

28 ^a) K₄ B D (except D₁₋₄) M₁ (inf. lin.) बाणैः (for वैरैः). — ^b) K_{2,5} D₁ G₈ प्रहरन्; K₃ D_{2,7} प्रवहन्; S प्रहसन् (for प्लाव). — ^d) K₅ तवापि च; M₈₋₅ तव चाभि.

29 ^a) K₁₋₃ D_{n2} D₈ T₂ G₅ M₂ सोम° (for सौम°). — ^b) K_{1,2} रथावात्रथयूथपः. — ^d) S (except T₁ M₂) सुमहस्ते (for 'हान्तं').

30 ^a) D_{8,4} महातेजाः (for 'राज'). — T₂ om. (hapl.) 30^b-32^a. — ^b) B₂ [S]क्ति (for द्वि-). — ^c) K₁₋₃ D_{2,7} तात (for राजन्). — ^d) D₁ रथयूथपः; G₃ 'वित्तमः'.

31 T₂ om. 31 (of. v.l. 30). — ^a) M₈₋₅ द्रौपद्या हरणे. K₄ B D (except D_{2-4,7}) M₁ राजन् (for पूर्व). — ^b) K_{3,4} B D (except D_{2,7}) च (for स). G_{2,8} बांधवैः (for पाण्डवैः). — G₈ om. 31^c-33^b. — ^c) K₆ तान्; D_{3,4} स; D₇ च (for तं). K₅ परिक्लेशान्.

32 G₈ om. 32 (of. v.l. 31); T₂ om. 32^a (of. v.l. 30). — ^a) D_{3,4} पुरा; D₇ रुषा; T₁ महा-; G_{1,2} तथा (for तदा). — ^d) T G_{1,2,5} अर्हति (for आहवे).

33 G₈ om. 33^{ab} (of. v.l. 31). — ^a) M₁ नर° (for रथ°). — ^b) K_{1,2} D₂ G₅ वरं (for वैरं). — In D₄, the portion from ते in 33° up to तु in 1° of adhy. 163 is lost. — ^c) K_{1,4} B D_n D₈ D_{3,6,8,10} G₅ M₅ पाण्डवैस्तात.

Colophon. D_{4,5,8} G₄ missing. — Sub-parvan: K_{1,8,5} B D_n D₈ D_{1-3,6,8,10} M₁ रथातिरथसंख्या (M₁ 'ख्यान'); K₂ D₇ T₁ M₂₋₅ रथसंख्या (T₁ 'ख्यान');

१६३

भीष्म उवाच ।

सुदक्षिणस्तु काम्बोजो रथ एकगुणो मतः ।
 तवार्थसिद्धिमाकाङ्क्षन्त्योत्सते समरे परैः ॥ १
 एतस्य रथसिंहस्य तवार्थे राजसत्तम ।
 पराक्रमं यथेन्द्रस्य द्रक्ष्यन्ति कुरवो युधि ॥ २
 एतस्य रथवंशो हि तिग्मवेगप्रहारिणाम् ।
 काम्बोजानां महाराज शलभानामिवायतिः ॥ ३
 नीलो माहिष्मतीवासी नीलवर्मधरस्तव ।
 रथवंशेन शत्रूणां कदनं वै करिष्यति ॥ ४
 कृतवैरः पुरा चैव सहदेवेन पार्थिवः ।

योत्स्यते सततं राजंस्तवार्थे कुरुसत्तम ॥ ५
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ समेतौ रथसत्तमौ ।
 कृतिनौ समरे तात दृढवीर्यपराक्रमौ ॥ ६
 एतौ तौ पुरुषव्याघ्रौ रिपुसैन्यं प्रधक्ष्यतः ।
 गदाप्रासासिनाराचैस्तोमरैश्च भुजच्युतैः ॥ ७
 युद्धाभिकामौ समरे क्रीडन्ताविव यूथपौ ।
 यूथमध्ये महाराज विचरन्तौ कृतान्तवत् ॥ ८
 त्रिगतां आतरः पञ्च रथोदारा मता मम ।
 कृतवैराश्च पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ९
 मकरा इव राजेन्द्र समुद्रततरङ्गिणीम् ।

C. 5. 5737
 B. 5. 106. 10
 K. 5. 106. 10

Gs कुरुवलरथसंख्यान. — Adhy. name: M (except M1) अतिरथकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 55 (=155); T1 G1.2.5 Ms.5 165; T2 M1.2.4 164; Gs 162. — S'loka no.: Ks 33; Dn 32.

163

1 In Ds, the words सुदक्षिणस्तु are lost (cf. v.l. 5. 162. 33). — " T1 G2 काम्बोजो. — " Ks D1 तथा (for तवा). — " K (except K4) D1.2.7 परान् (for परैः).

2 " M4 नर (for राज). — " Ms.5 रथेन्द्रस्य (for यथे).

3 " B Dn Ds Ds-3.10 Ca.5 रथवंशो (Cap रथवर्गे); Ds.4 रथवंशाद् (for रथवंशो). Cd cites वंशः. In B2, the portion from हि up to द in 9^d of adhy. 164 is lost on a missing fol. (225). T G1.2.5 रथवंशस्य (for "वंशो हि). — " K1-3.5 D1.2.7.8 तीव्रवेगप्रहारिणां (D2.7 "णः); K4 B (B2 missing) Dn Ds Ds.10 तिग्मवेगप्रहारिणः; Ds.4 तीव्रवेगाः प्रहारिणः; T2 G1.2.5 भीमवेगप्रहारिणां; Ms-5 तिग्मवेगः प्र. — " Ds.4 "प्राज्ञः; Gs "बाहो (for "राज). — " Gs lacuna. B (B2 missing) Ds2 आयती; Dn1 Ds1 Ds.4.6-8.10 आयती; T2 (inf. lin. as in text) G1.2.5 M आततिः; M4 (sup. lin.) आसतिः; Ca आयतिः (as in text).

4 B2 missing (cf. v.l. 3). — " Ks.5 "नाथः. — " K1-3.5 D1-4.1 खड्गचर्मधरस्य; K4 B (B2 missing)

Dn Ds D10 नीलवर्मा रथस्य; Ds.5 नीलवर्मा रथस्य; T2 G1.2 नीलवर्मरथस्य. K2.5 D1 ततः; D1.3.4.8 तथा (for तव). — " D1.2 रथवेगेन. K4 B (B2 missing) Dn Ds Ds.4.6.8.10 (by transp.) कदनं शत्रूणां; D1 महता कदनं. T1 ते (for वै).

5 B2 missing (cf. v.l. 3). — " D1.2 S सदा (M1.2 तदा) (for पुरा). Gs M चैव (for चैव). — " K4 B (B2 missing) Dn Ds Ds.5.10 Ca मारिषः; D1-4.7 T1 G1.5 पार्थिव. — " Ds.4 तवार्थ. K4 B (B2 missing) Dn Ds D1.6.8.10 कुरुनन्दन.

6 B2 missing (cf. v.l. 3). — " Some MSS. विन्दानुविन्दावावन्त्यौ. — " B (B2 missing) Dn समेतौ (for समे). — K1-3 om. 6th. — Ks transp. 6th and 7th. — " D2.7 राजन्; Ds तत्र; T1 M2-4 वीर; T2 G M1.5 वीरौ (for तात).

7 B2 missing (cf. v.l. 3). Ks transp. 6th and 7th. — " K (except K4) B1.4.5 D1.6 m.7 हि; B2 D10 (by corr.) M1.2 ते (for तौ). — " G1 समरेष्वनिवर्तिनौ. — " Ms गदाशरा. — " K4 B (B2 missing) D (except D1.2) करच्युतैः; Ks परश्वधैः (for भुज).

8 B2 missing (cf. v.l. 3). — " K1.2 D1.2 युद्धाभिरामौ. — " D1 रथ (for इव). — " Ds.4 यथा राजन् (for महाराज).

9 B2 missing (cf. v.l. 3). — " Ds.4 त्रैगतां. — " K4 B (B2 missing) Dn Ds Ds.5.10 पार्थैस्ते; Ks भीमेन; Ds.4 ते पार्थैः (for पार्थेन). — " K1 T Gs तथा (for तदा).

C. 5. 8787
B. 5. 163. 10
A. 5. 163. 10

गङ्गां विश्वोभयिष्यन्ति पार्थानां युधि वाहिनीम् ॥ १०
ते रथाः पञ्च राजेन्द्र येषां सत्यरथो मुखम् ।
एते योत्स्यन्ति समरे संसरन्तः पुरा कृतम् ॥ ११
व्यलीकं पाण्डवेयेन भीमसेनानुजेन ह ।
दिशो विजयता राजञ्ज्येतवाहेन भारत ॥ १२
ते हनिष्यन्ति पार्थानां समासाद्य महारथान् ।
वरान्वरान्महेष्वासान्क्षत्रियाणां धुरंधराः ॥ १३
लक्ष्मणस्तव पुत्रस्तु तथा दुःशासनस्य च ।
उभौ तौ पुरुषव्याघ्रौ संग्रामेष्वनिवर्तिनौ ॥ १४
तरुणौ सुकुमारौ च राजपुत्रौ तरुणौ ।
युद्धानां च विशेषज्ञौ प्रणेतारौ च सर्वशः ॥ १५
रथौ तौ रथशार्दूल मतौ मे रथसत्तमौ ।
क्षत्रधर्मरतौ वीरौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

दण्डधारो महाराज रथ एको नरर्षभः ।
योत्स्यते समरं प्राप्य खेन सैन्येन पालितः ॥ १७
बृहद्रथस्तथा राजा कौशल्यो रथसत्तमः ।
रथो मम मतस्तात दृढवेगपराक्रमः ॥ १८
एष योत्स्यति संग्रामे स्वां चमूं संप्रहर्षयन् ।
उग्रायुधो महेष्वासो धार्तराष्ट्रहिते रतः ॥ १९
कृपः शारद्वतो राजत्रययूथपयूथपः ।
प्रियान्प्राणान्परित्यज्य प्रधक्ष्यति रिपूंस्तव ॥ २०
गौतमस्य महर्षेय आचार्यस्य शरद्वतः ।
कार्तिकेय इवाजेयः शरस्तम्बात्सुतोऽभवत् ॥ २१
एष सेनां बहुविधां विविधायुधकार्मुकाम् ।
अग्निवत्समरे तात चरिष्यति विमर्दयन् ॥ २२

10 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^a K₁ 2. 5 समुद्यतः;
K₄ D₂ 4 समुद्यतः; D₂ 7. 8 S समुद्यतः. — ^c Cs. ap. dp
वा क्षोभं (for विश्वोभं).

11 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^b K (except K₄)
D₂-4. 7 G₂ 3. 5 M₁ (inf. lin.) तेषां; M₄ एषां (for येषां).
— ^c K₄ 5 B (B₂ missing) D (except D₂ 4)
G₂ संग्रामे (for समरे).

12 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^b K₂ भीम-
सेनार्जुनेन. K₁ 2. 5-D₁ 3. 4. 7 T₂ G₂ M₃ 5 च; G₂ 5
हिं (for ह). — After 12, K D₁-4. 8. 10 ins.:

564* कदर्थकृत्य संग्रामे दापिताः करमुत्तमम् ।

13 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^a K₁-5 पाण्डूनां;
K₆ S सेनां तां (for पार्थानां). — ^b K₄ B (B₂ missing)
D₁ D₂ D₁ 3. 4. 6. 8 तानासाद्य. D₂ G₂ 3 M₁ 2 महारथाः.
— ^c T₁ G₁ 3 M₂ 4 परान्वरान्; G₂ वरान्वरान्; M₂ 6
परान्वरान्. K₁ 2 B₄ G₁ 3 M₂ महेष्वासाः. — ^d K₂ 4
B₁ 2. 5 D₁ D₂ D₁ 3. 4. 6. 8. 10 धुरंधरान्; D₂ 7 धनुर्धरान्;
G₂ धनुर्धराः.

14 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^a K₄ B (B₂
missing) D₁-D₂ D₂ 3. 10 T₁ च (for तु). — D₄ om.
(hapl.) 14^a-16^a. — ^d K₄ B (B₂ missing) D
(except D₁ 2. 7; D₄ om.) अंलायिनौ (for अनिवर्तिनौ).

15 B₂ missing (cf. v.l. 3). — D₄ om. 15 (cf. v.l.
14). — ^b K₁ 2. 5 मनस्विनौ; D₁ तपः; D₁ यथाश्रिनौ;
T G M₁ 2 यशः (for तरः).

16 B₂ missing (cf. v.l. 3). D₄ om. 16^a (cf. v.l.
14). — ^a S रथिनौ; Cs रथौ तौ (as in text). K₁ 5
नरशार्दूलौ; K₂ G₂ M₂-5 रथशार्दूलौ; K₄ B (B₂ missing)
D₁ D₂ D₁ 3. 10 कुरुशार्दूल (D₁ लौ); D₂ 7 नरशार्दूल;
D₂ 8 पुरुषव्याघ्रौ. — ^b K₁ नरसत्तमौ; K₂ रथिः; Cs. d
रथः (as in text). — ^c K₂ 5 भीमौ; K₂ D₂ 7 शरौ;
G₂ एतौ; M (except M₁) वीर (for वीरौ). — ^d = 5.
167. 13^a, 14^a.

17 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^a T₂ G₂ महतेजाः
(for राज). — ^b K₄ 5 B (B₂ missing) D₁ D₂
D₂ 4. 6. 8. 10 G₂ 3 M₄ नरर्षभ. K₂ D₁ 2. 7 रथ एकगुणो
(K₂ sup. lin. रथी) मतः (cf. v.l. 19^a). — ^c K₄
B (B₂ missing) D₁ D₂ D₂ 6. 8. 10 ते तव संग्रामे.

18 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^a K₁ 2. 5 ततो;
D₂ T G₂ 3 तदा (for तथा). — ^b K D₁ D₂
D₂-4. 6-8. 10 कौशल्यो; D₁ कौरव्यो. K₁ 2. 5 D₁ राजसत्तमः.
— ^d K₂ तादृगेव; K₄ B (B₂ missing) D (except
D₁ 2. 7) महावेगः.

19 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^b K₄ B (B₂
missing) D (except D₂ 7) स्वान्बंधून्; K₂ चमूं तै
(for स्वां चमूं). — ^d B₂ स्थितः (for रतः). D₁ 2 रथ
एकगुणो मतः (cf. v.l. 17^b). — After 19, D₂ ins:

565* एष योत्स्यति संग्रामे रथ एकगुणो मतः ।

[Prior half = 19^a. Cf. v.l. 19^a.]

21 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^a S तु (for च).

१६४

भीष्म उवाच ।

शकुनिर्मातुलस्तेऽसौ रथ एको नराधिप ।
 प्रसज्य पाण्डवैर्वैरं योत्स्यते नात्र संशयः ॥ १
 एतस्य सैन्या दुर्धर्षाः समरेऽप्रतियायिनः ।
 विकृतायुधभूयिष्ठा बाधुवेगसमा जवे ॥ २
 द्रोणपुत्रो महेष्वासः सर्वेषामति धन्विनाम् ।
 समरे चित्रयोधी च दृढास्त्रश्च महारथः ॥ ३
 एतस्य हि महाराज यथा गाण्डीवधन्वनः ।
 शरासनानिनिर्मुक्ताः संसक्ता यान्ति सायकाः ॥ ४

नैष शक्यो मया वीरः संख्यातुं रथसत्तमः ।
 निर्दहेदपि लोकांस्त्रीनिच्छन्नेप महायशाः ॥ ५
 क्रोधस्तेजश्च तपसा संभृतोऽऽश्रमवासिना ।
 द्रोणेनानुगृहीतश्च दिव्यैरस्त्रैरुदारधीः ॥ ६
 दोषस्त्वस्य महानेको येनैव भरतर्षभ ।
 न मे रथो नातिरथो मतः पार्थिवसत्तम ॥ ७
 जीवितं प्रियमत्यर्थमायुष्कामः सदा द्विजः ।
 न ह्यस्य सदृशः कश्चिदुभयोः सेनयोरपि ॥ ८
 हन्यादेकरथेनैव देवानामपि वाहिनीम् ।

C. 5. 5778
 B. 5. 167. 9
 K. 5. 167. 9

— ^a) Ks पुरा (for सुतो). K1.5 S बभौ; K2 D1.2 Gs बली (for अभवत्).

22 B2 missing (cf. v.l. 3). — ^a) Gs रिपुसेनां; M1.2 एषां सेनां. K3.4 B (B2 missing) D एष सेनाः सुबहुला कर्मुकाः. — ^a) T1 G1.3.5 M राजन्; T2 G2 वीरः (for तात). — ^a) K4 B (B2 missing) Dn Ds D1.2.4.6.8.10 विनिर्दहन् (for विमर्दं). K3 D2.7 विचरिष्यति निर्दहन्.

Colophon om. in T1 M1.2 B2 Ds.9 G4 missing. — Sub-parvan: K1-2.5 B (B2 missing) Dn Ds D2.2.6-8.10 रथातिरथसंख्या; D4 Ms-5 रथसंख्या; Gs कुरुवल्लरथसंख्यान. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds (sec. m.) 55 (=155); T2 M4 165; G1.2.5 Ms.5 166; G3 163. — S'loka no.: K5 Dn2 22.

164

1 B2 missing up to स्फोटयेद in 9^d (cf. v.l. 5. 163. 3). — ^a) Ks D1.2.7 तुभ्यं; K5 तेयं (for तेऽसौ). — ^b) K1.2 G2.5 M नराधिपः. — ^c) K1-2.5 D2 T1 प्रसज्य; K4 B (B2 missing) Dn Ds Ds.4.6-8.10 प्रयुज्य; G1 आसज्य (for प्रसज्य). Dn1 वीरः; Ds सर्वैः (for वैरं).

2 B2 missing (cf. v.l. 1). — ^a) K2.4.4 B (B2 missing) Dn D1.3.4.6.8.10 Ms-5 सेना; Ca. d. 8 as in text. — ^b) S 'रेप्रतियोधिनः. — ^c) Ds.4 T G विविधा. — ^d) Ks D2.7 वातवेगं.

3 B2 missing (cf. v.l. 1). — ^b) K4 B (B2 missing) Dn Ds Ds.8.10 सर्वानेवा (Ds 'नले)ति धन्विनः;

Ds.4 सर्वेषामपि धन्विनां. — ^a) K1.2.5 दृढश्चेष्टो महा.

4 B2 missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ks Ds.4 M1.2 च; T1 तु; Gs हे (for हि). — ^b) A few S MSS. 'धन्विनः. — ^c) K2 T1 हि (for वि). K4 B (B2 missing) Dn Ds D1.6.8.10 Gs शरासनविनिर्मुक्ताः. — ^d) K1.2 संसक्तं; Ca. d as in text.

5 B2 missing (cf. v.l. 1). — ^a) K1 Gs महावीरः; K2.6 Ds T2 G2 महावीरः; K3 तथा वीरः; Ds मया वीरः; G1 रणे वीरः; Gs Ms-5 मया वीरः; M1.2 महावीर्यः. — ^c) S (except G1) एष (for अपि). — ^d) Ds.4 निघ्नन् (for इच्छन्). T2 G2.5 एको; Ms-5 एव (for एष). K4 B (B2 missing) D (except D1.2.7) महारथः.

6 B2 missing (cf. v.l. 1). — ^b) K4 Ds.8 संभृतः; Cs संभृतः (as in text). Ks.4 B (B2 missing) D M2 Cs [आ]श्रमवासिनां. Ca. d cite अश्रमः! — ^d) D2 दिव्यास्त्रेण उदारधीः.

7 B2 missing (cf. v.l. 1). Ds om. 7^a-8^b. — ^a) K1-3 चास्य; K4 Ds 8 तस्य (for त्वस्य). — ^b) K4 B (B2 missing) Dn2 T2 G2.5 एव (for एष). K1.2.4 Ds.4.7 T G1.2.5 M2 पुरुषवर्षभः (K1 T2 G1.2.5 'भ). — ^c) B1.6.4 Ds D10 नात्यरथो (for नातिरथो). — ^d) K1 Dn2 Ds2 Ds.4 G2.8 Ms 'सत्तमः.

8 B2 missing (cf. v.l. 1). Ds om. 8^a (cf. v.l. 7). — ^a) Ms-5 मतम् (for प्रियम्). — ^b) T1 स वै; M2 तथा (for सदा). — ^d) D1 transp. उभयोः and सेनयोः; Ks transp. सेनयोः and अपि.

9 B2 missing up to स्फोटयेद in 9^d. — ^a) Ks.4 Dn1 Ds1 Ds.4.7.8 G1 M एष (for एव). — ^b) Gs देवानपि सदानवान्. — M2 om. 9^a-11^b. — ^c) Gs यश्चैव

[571]

C. 5. 5778
B. 5. 167. 9
K. 5. 167. 9

वपुष्मांस्तलघोषेण स्फोटयेदपि पर्वतान् ॥ ९
असंख्येयगुणो वीरः प्रहर्ता दारुणद्युतिः ।
दण्डपाणिरिवासह्यः कालवत्प्रचरिष्यति ॥ १०
युगान्ताग्निसमः क्रोधे सिंहग्रीवो महामतिः ।
एष भारत युद्धस्य पृष्ठं संशमयिष्यति ॥ ११
पिता त्वस्य महातेजा वृद्धोऽपि युवभिर्घोरः ।
रणे कर्म महत्कर्ता तत्र मे नास्ति संशयः ॥ १२
अस्त्रवेगानिलोद्भूतः सेनाकक्षेन्धनोत्थितः ।
पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि प्रधक्ष्यति जये धृतः ॥ १३
रथयूथपयूथानां यूथपः स नरर्षभः ।
भारद्वाजात्मजः कर्ता कर्म तीव्रं हिताय वः ॥ १४
सर्वमूर्धाभिषिक्तानामाचार्यः स्थविरो गुरुः ।
गच्छेदन्तं सृञ्जयानां प्रियस्त्वस्य धनंजयः ॥ १५

नैष जातु महेष्वासः पार्थमह्निष्कारिणम् ।
हन्यादाचार्यकं दीप्तं संस्मृत्य गुणनिर्जितम् ॥ १६
श्लाघत्येष सदा वीरः पार्थस्य गुणविस्तारैः ।
पुत्रादभ्यधिकं चैव भारद्वाजोऽनुपश्यति ॥ १७
हन्यादेकरथेनैव देवगन्धर्वदानवान् ।
एकीभूतानपि रणे दिव्यैरस्त्रैः प्रतापवान् ॥ १८
पौरवो राजशार्दूलस्तव राजन्महारथः ।
मतो मम रथो वीर परवीररथारुजः ॥ १९
खेन सैन्येन सहितः प्रतपञ्चशुवाहिनीम् ।
प्रधक्ष्यति स पाञ्चालान्कक्षं कृष्णगतिर्यथा ॥ २०
सत्यव्रतो रथवरो राजपुत्रो महारथः ।
तव राजत्रिपुबले कालवत्प्रचरिष्यति ॥ २१
एतस्य योधा राजेन्द्र विचित्रकवचायुधाः ।

(for वपुष्मांस). D₁ तलघावेन.

10 M₂ om. 10 (cf. v.l. 9). — ^b) B Dn₂ D₈ प्रहता. D₈ दारुणो युधि; D₈.4 दारुणाकृतिः. — ^c) D₈.4 M₈.4 आसाद्य (for असह्यः). — ^d) = 21^d.

11 M₂ om. 11^{ab} (cf. v.l. 9). — ^a) D₈ D₁₀ T₁ युगान्ताग्निरिव. K₄ B (except B₂) Dn D₈.4.8 क्रोधात्; D₁₀ क्रोधी; S (except T₁ G₈; M₂ om.) क्रोपे (for क्रोधे). — ^b) D₈ Ca. d. s सिंहः छीवः; Cap सिंहग्रीवः (as in text). K₈-8 B₈.8 D (except D₁) महाद्युतिः; T G *तपाः; M (M₂ om.) *मनाः.

12 ^a) K₁.2 B₈ D₈.4.8 तस्य; D₇ चा° (for त्व°). — ^d) K₄ B D (except D₈.7) अत्र (for तत्र), with hiatus between pādas! — For 12, G₂ subst.:

566* पितास्य तु रणे कर्म महत्कर्ता न संशयः ।

13 ^b) D₈ M₁.2.4 (inf. lin. as in text) *कक्षेधने स्थितः; G₈ *कुक्षानलोत्थितः. — ^c) D₈.4 सैन्यं स (for सैन्यानि). — ^d) G₈ दहिष्यति (for प्रध°). K₁.2.5 D₁ जये धृतः; K₄ B₁.8 Dn D₈ D₈.4.8.10 रणे धृतः; B₁-8 D₈ रणे धृतः; G₁.5 न संशयः.

14 ^b) K₄ B D (except D₁.2.7) *योयं (for *पः स). K₄ B (except B₁) D₁₀ नरर्षभ. — ^d) K₁.2.5 तत्र (for तीव्रं). K₈ B Dn D₈ D₁.8.4.8-8.10 हितं तव; K₄ तितीर्षति; D₂ महत्तव (for हिताय वः). K₁.2.5 वै; T₂ G₂ च (for वः).

15 ^a) K₁.2 शतमूर्धा°; K₈.5 D₂ S सर्वं (K₈ स तु) मूर्धावसिक्तानां. — ^c) B₁-8 D₈.4 T₁ तस्य (for त्वस्य).

16 ^a) T G₂ एव (for एष). — ^c) D₈.4 आचार्यदयितं; Ca. d. s आचार्यकं दीप्तं (as in text). — ^d) D₈ T₁ G₁ गुणनिर्जितः; Ca. d. s as in text.

17 ^a) K₄ B D श्लाघत्येष (D₂ *थ); G₁ श्लाघ्यस्त्वेष. K₂.3.5 D₇.8 T₁ महावीरः; K₄ B Dn₂ D₁.10 सदा वीरः; Dn₁ D₈ महावीर. — ^b) K₈ पार्थ हि; T G₂.5 पार्थ तु (for पार्थस्य). — ^c) K₈.4 B₁.2.5 D₈ D₈.10 अप्य°; T₁ अत्य° (for अस्य°). K₈.4 B D M₈ चैनं (for चैव).

18 ^a) K₈.4 B₁.8.4 D₈ B₈-8.10 G₈ M₈-8 एष (for एव). — ^b) K₄ B Dn D₈ D₁.8.8.10 *मानुषार. — ^d) D₁₀ शस्त्रैः (for अस्त्रैः). K₁.2.5 उदारधीः (for प्रताप°).

19 B₈ om. 19^{ab}. — ^a) K₁.2.5 G₈ M रथशार्दूल (for राज°). — ^c) K₁-8 D₁.2 रणे वीरः (K₈ D₁ *र); K₄ B Dn D₈ D₈.4.8.8.10 रथोदारः; D₇ T₂ G₁.2 M₁ (inf. lin.).2 रथो वीरः. — ^d) G₈ महारथ°.

20 ^a) K₄ B D (except D₁.2.7) महता (for सहितः). — ^c) D₈.4 transp. प्रध° and स. A few MSS. पंचालान्. — ^d) K₁ तुणगतिः; K₄ B₈ Dn D₈ अग्निगतिः; Ca. d. कृष्णगतिः (as in text).

21 ^a) K₈.4 B D सत्यश्रवाः. K₈.5 D₁.2.7 रथस्तुभ्यं; K₄ B Dn D₈ D₈.8.10 G₈ रथस्त्वेषः (B₂ त्वेकरथः); D₈.4 रथस्त्रैः. — ^b) K₁-8.5 महाबलः; K₄ B Dn D₈ D₈.4.8.8.10 बृहद्बलः (for महारथः). — ^d) 21^d = 10^d.

22 ^a) G₈ ये तस्य (for एतस्य). G₈ M योधा. — ^b) B₂.6 कवचध्वजाः. — ^d) K₄ पार्थिवान् (for

विचरिष्यन्ति संग्रामे निम्नन्तः शात्रवांस्तव ॥ २२
 वृषसेनो रथाय्यस्ते कर्णपुत्रो महारथः ।
 प्रथक्ष्यति रिपूणां ते बलानि बलिनां वरः ॥ २३
 जलसंधो महातेजा राजत्रथवरस्तव ।
 त्यक्ष्यते समरे प्राणान्मागधः परवीरहा ॥ २४
 एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कन्धविशारदः ।
 रथेन वा महाबाहुः क्षपयञ्छत्रुवाहिनीम् ॥ २५
 रथ एष महाराज मतो मम नरर्षभः ।
 त्वदर्धे त्यक्ष्यति प्राणान्सहसैन्यो महारणे ॥ २६
 एष विक्रान्तयोधी च चित्रयोधी च संगरे ।
 वीतभीश्चापि ते राजञ्छात्रवैः सह योत्स्यते ॥ २७
 बाह्वीकोऽतिरथश्चैव समरे चानिवर्तिता ।
 मम राजेन्मतो युद्धे शूरो वैवस्वतोपमः ॥ २८

न ह्येष समरं प्राप्य निवर्तेत कथंचन ।
 यथा सततगो राजन्नाभिहत्य परात्रणे ॥ २९
 सेनापतिर्महाराज सत्यवांस्ते महारथः ।
 रणेष्वाद्भुतकर्मा च रथः पररथारुजः ॥ ३०
 एतस्य समरं दृष्ट्वा न व्यथास्ति कथंचन ।
 उत्सयन्नभ्युपैत्येव परात्रथपथे स्थितान् ॥ ३१
 एष चारिषु विक्रान्तः कर्म सत्पुरुषोचितम् ।
 कर्ता विमर्दे सुमहत्त्वदर्धे पुरुषोत्तमः ॥ ३२
 अलायुधो राक्षसेन्द्रः क्रूरकर्मा महाबलः ।
 हनिष्यति परात्राजन्पूर्ववैरमनुसरन् ॥ ३३
 एष राक्षससैन्यानां सर्वेषां रथसत्तमः ।
 मायावी दृढवैरश्च समरे विचरिष्यति ॥ ३४
 प्राग्ज्योतिषाधिपो वीरो भगदत्तः प्रतापवान् ।

C. 5. 5804
 B. 5. 167. 35
 K. 5. 167. 35

शात्रं). Ds. 8 Gs तथा; T2 G1.2 रणे; G5 नृप (for तव).
 23 Gs reads 23 after 27. — ^a) Ks D1.2
 रथस्तुभ्यं; K4 B Dn Ds Ds. 4. 6-8. 10 रथस्तेभ्यः (B2
 रथोदग्रः) (for रथाय्यस्ते). — ^c) K1.2.5 B2 Ds D7
 T1 G1.8 M1.2.4 (inf. lin. as in text) स (for प्र-).
 Ks D1.2 स शत्रूणां (for रिपूणां ते). — ^d) K4 Bs. 5
 D (except D1.2) बलं तु (for बलानि). K5 नि बलवत्तरः.
 24 ^a) Ks D2 राजः (for तेजा). D1 जरासंधि-
 महाराज. — ^b) D1 राजा (for राजन्). — ^c) D1 त्वदर्धे
 त्यक्ष्यते प्रा. — Ds Ds. 10 om. (hapl.) 24^d-26^e. — ^d)
 Bs. 5 Dn D1 मागधः (for मागधः). Ds सह सैन्यो
 महारणे.
 25 Ds Ds. 10 om. 25 (cf. v.l. 24); D1.2 om.
 25-26. — ^b) = 38^b. Ds. 4 स्कन्धे विशा. — T2 G2
 om. (hapl.) 25^d-26^e. — ^d) K2 कर्ण (for क्षप).
 Ds स क्षिपन्नरिवाहिनीं.
 26 D1.2 om. 26; Ds Ds. 10 26^{ab}; T2 G2 om. 26^a
 (cf. v.l. 24, 25). — ^a) S बाहो (for राज). — ^b)
 K1.5 Ds T1 Gs. 5 M2.4 नरर्षभ. Ks B Dn Ds D7
 मतो मे राजसत्तम (Ks D7 भरतर्षभ). — D7 om. 26^{cd}.
 — ^c) Ks. 4 B (except Bs) Dn Ds. 4 त्यक्ष्यते. — ^d)
 Ks मागधः परवीरहा (= 24^d).
 27 ^b) K1.2 Gs संयुगे (for गरे). — ^d) K4 B Dn
 Ds Ds. 4. 6-8. 10 T G1-3. 5 शत्रुभिः सह. K1-3 Ds T1 Gs
 योत्स्यति. — After 27, Gs reads 23.
 28 ^a) A few MSS. बाह्वीकः. — ^b) K4 B Dn Ds

Ds. 8. 10 चानिवर्तनः (B2 Ds Ds तिनः; Dn1 तितः);
 Ds चानिवर्तिवान्; T2 G2 चाभिः; Ms-5 चानिवर्तिनां.
 — G2 om. 28^d-29^e.
 29 G2 om. 29^d (cf. v.l. 28). — ^b) G2 प्राप्यायं न
 निवर्तेत. — ^c) M2. 8. 5 स शतशो (for सततगो). — ^d)
 K1 अभिहत्य; K2 अभिहन्यात्; Ks D1 विनिहत्य; K4. 5 B
 Dn Ds D2-4. 6. 8. 10 स हि हन्यात्; D7 अनिहत्य; T G1. 2. 5
 M (except M2) अभिहत्य; Gs न निहत्य (for नाभिहत्य).
 30 ^b) Ds सत्यवाक्ते. K1. 2. 5 D7 महायक्षाः. — G1. 2
 om. 30^{ad}. — ^c) Ds. 4 रणे तु; Ds रणे हि; T Gs रथेषु
 (for रणेपु). — ^d) K4 B D (except D1.7) रथी
 (for रथः).
 31 ^a) K1. 2. 5 प्राप्य (for दृष्ट्वा). — ^b) Ds स्यात्
 (for [अ]स्ति). K1. 8 Ds कदा (for कथं). — ^c) K4 B
 D (except D2-4.7) उत्पतति (for अभ्युपैति). — ^d)
 K1. 2 T1 रथवरे; Ks. 5 रथवरः.
 32 ^a) Ds. 4 एष त्वरितविक्रान्तः. — ^b) Ms-5 तत्
 (for सत्). — ^c) Bs Ds. 8 Gs विमर्देषु महत्. — ^d)
 D1. 8. 4. 6 त्वदर्धे. Ks Gs पुरुषर्षभ (Gs भः); T2 Gs
 M2. 4 पुरुषोत्तम; G1. 2 कुहसत्तम.
 33 ^a) Ks अलायुद्धो; Ksm M2-5 हलायुधो; B1. 2. 4
 Dn T2 अलंबुधो; T1 G1. 2. 5 अलंबुधो; Gs M1 अलंबुधो.
 — ^b) Ks-5 B4. 5 D (except Ds Ds-4) M1 (inf. lin.)
 रथः (for बलः).
 35 Gs om. 35, with 34 and 36^{ab}. — ^a) Ds. 4
 पतिर्वीरो. — ^c) Ks Bs Ds D2-4. 6 G1 Ca धरः श्रेष्ठः;

C. 5. 5804
B. 5. 157. 35
K. 5. 157. 35

गजाङ्कुशधरश्रेष्ठो रथे चैव विशारदः ॥ ३५
एतेन युद्धमभवत्पुरा गाण्डीवधन्वनः ।
दिक्सान्सुबहून्नाजन्तुभयोर्जयगृद्धिनोः ॥ ३६
ततः सखायं गान्धारे मानयन्पाकशासनम् ।

अकरोत्संविदं तेन पाण्डवेन महात्मना ॥ ३७
एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कन्धविशारदः ।
ऐरावतगतो राजा देवानामिव वासवः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

भीष्म उवाच ।

अचलो वृषकथैव भ्रातरौ सहितायुधौ ।
रथौ तव दुरोधपौ शत्रुन्विध्वंसयिष्यतः ॥ १
बलवन्तौ नरव्याघ्रौ दृढक्रोधौ प्रहारिणौ ।
गान्धारमुख्यौ तरुणौ दर्शनीयौ महाबलौ ॥ २
सखा ते दयितो नित्यं य एष रणकर्कशः ।
प्रोत्साहयति राजंस्त्वां विग्रहे पाण्डवैः सह ॥ ३

परुषः कथनो नीचः कर्णो वैकर्तनस्तव ।
मन्त्री नेता च बन्धुश्च मानी चात्यन्तमुच्छ्रितः ॥ ४
एष नैव रथः पूर्णो नाप्येवातिरथो नृप ।
वियुक्तः कवचेनैष सहजेन विचेतनः ।
कुण्डलाभ्यां च दिव्याभ्यां वियुक्तः सततं घृणी ॥ ५
अभिशापाच्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात् ।
करणानां वियोगाच्च तेन मेऽर्धरथो मतः ।
नैष फल्गुनमासाद्य पुनर्जीवन्विमोक्ष्यते ॥ ६

D₁ ध्वजश्चैव; M₂ धनुःश्रेष्ठः.

36 G₈ om. 36^{ab} (cf. v.l. 35). — ^b) A few MSS. गांजीवः. K₈ G_{1.2} धन्विनः; K₅ D_{3.4} धन्वना. — ^c) T G अहोरात्रान्वहन् राजन्; M_{1.2} बहून्वहानि राजेंद्र. — ^d) D₁₀ जयकाक्षिणोः; G₈ काक्षिनोः.

37 ^a) K₄ B₃ D₅ D_{3.4.6.8} तथा (for ततः). T₂ G_{1.2} सभायां; M₈₋₅ सहायं; C₈ सखायं (as in text). — ^b) K_{8.5} D_{1.6.8} T₂ G_{1.2.5} M₁ पाकशासनि; C₈ d as in text. — ^c) G₈ सविधं; M_{1.2} समयं; C₈ d संविदं (as in text).

38 ^a) B₂ योत्स्यसे च सं. — ^b) = 25^b. T₂ G₂ गजस्कन्धे वि. — ^c) A few MSS. ऐरावण. K_{1.2.4} D_{1.8} गजो (for गतो). K₈ नूनं; K₅ G₁ देवो; D_{3.4} G₈ राजन्.

Colophon. D_{5.9} G₄ missing. — Sub-parvan: K_{1-3.5} B D₁ D₅ D_{1-4.6-8.10} रथातिरथसंख्या (D₁ 'ख्यात); T₁ धार्तराष्ट्रसेनारथसंख्या; G₅ कुरुक्षेत्ररथसंख्या; M रथसंख्या (M₁ 'ख्यात). — Adhy. name: M नवरथराणनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₅ 57 (= 157); T G₂ M₄ 166; G_{1.2} M_{3.5} 167; G₈ 164; M_{1.2} 165. — S'loka no.: K₅ D₁ 38.

165

1 ^b) K₄ B D₁ D₅ D_{3.8.10} transp. भ्रातरौ and सहितौ. — ^c) K₅ रथिनौ हि दुरा.

2 ^a) K₈ रथश्रेष्ठौ (for नर). — ^b) D_{3.4} 'क्रोधौ (for 'क्रोधौ).

3 ^a) K₄ B₂ D (except D_{1.7}) उत्साहयति. M_{1.2.4} स्वा (for त्वां).

4 ^a) K_{1.2} D_{1.2} D_{3.4.6.8} T₂ G_{1.2} M_{2.4} पुरुषः (for परुषः). K_{1.2} वीरः; K₃ चैव; T₁ वीरः; T₂ G₂ तीव्रः; G_{1.6.8} M [5] तीव्र (for नीचः). — ^d) M चात्यर्थम्. K₈ D₅ C₈ उत्थितः; B₂ D₁ ऊर्जितः (for उत्थितः).

5 ^a) K₄ B (except B₃) D₁ D_{3.4.6} कर्णो (for पूर्णो). — ^b) K₁ चैव; K_{8.5} D₁ [अ]प्येषः; K₄ B D₁ D_{3.4.6.8.10} G₅ चापि; G₈ [अ]सौ च (for [अ]प्येष). K_{8.4} B D रणे (for नृप). — ^c) K_{1.2} B_{3.5} D₁ D₅ G₈ वियुक्तः. — ^f) K_{1.2} D₅ वियुक्तः; T₁ नियुक्तः.

6 ^b) K (except K₄) D_{1.2.4} T G च भाषिताव; D_{3.4} विशेषतः. — ^c) K (except K₅) B_{1.5} D₂ M₃ कारणानां; C₈ d.8 करं (as in text). — K₅ om. 6^{ff}. — ^e) K₄ D_{3.8} नैव (for नैष). N (mostly) फल्गुनम्. — ^f) T₁ कर्णो (for पुनर्).

7 N (except B₃) om. the ref. — ^a) K₁ T₂ M₃

[574]

संजय उवाच ।

ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
 एवमेतद्यथात्थ त्वं न मिथ्यास्तीति किञ्चन ॥ ७
 रणे रणेऽतिमानी च विमुखश्चैव दृश्यते ।
 घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्धरथो मतः ॥ ८
 एतच्छ्रुत्वा तु राधेयः क्रोधादुत्फुल्ललोचनः ।
 उवाच भीष्मं राजेन्द्र तुदन्वाग्भिः प्रतोदवत् ॥ ९
 पितामह यथेष्टं मां वाक्शरैरुपकृन्तसि ।
 अनागसं सदा द्वेषादेवमेव पदे पदे ।
 मर्षयामि च तत्सर्वं दुर्योधनकृतेन वै ॥ १०
 त्वं तु मां मन्यसेऽशक्तं यथा कापुरुषं तथा ।
 भवानर्धरथो मह्यं मतो नास्त्यत्र संशयः ॥ ११
 सर्वस्य जगतश्चैव गाङ्गेय न मृषा वदे ।
 कुरूणामहितो नित्यं न च राजावबुध्यते ॥ १२
 को हि नाम समानेषु राजसूदात्तकर्मसु ।

तेजोवधमिमं कुर्याद्विभेदयिपुराहवे ।

यथा त्वं गुणनिर्देशादपराधं चिकीर्षसि ॥ १३
 न हायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च बन्धुभिः ।
 महारथत्वं संख्यातुं शक्यं क्षत्रस्य कौरव ॥ १४
 बलज्येष्ठं स्मृतं क्षत्रं मन्त्रज्येष्ठा द्विजातयः ।
 धनज्येष्ठाः स्मृता वैश्याः शूद्रास्तु वयसाधिकाः ॥ १५
 यथेच्छकं स्वयंग्राहाद्रथानतिरथास्तथा ।
 कामद्वेषसमायुक्तो मोहात्प्रकुरुते भवान् ॥ १६
 दुर्योधन महाबाहो साधु सम्यगवेक्ष्यताम् ।
 त्यज्यतां दुष्टभावोऽयं भीष्मः किल्बिषकृच्च ॥ १७
 भिन्ना हि सेना नृपते दुःसंधेया भवत्युत ।
 मौलापि पुरुषव्याघ्र किमु नाना समुत्थिता ॥ १८
 एषां द्वैधं समुत्पन्नं योधानां युधि भारत ।
 तेजोवधो नः क्रियते प्रत्यक्षेण विशेषतः ॥ १९
 रथानां क्व च विज्ञानं क्व च भीष्मोऽल्पचेतनः ।

C. B. 5830
B. B. 168. 22
K. B. 168. 22

महाराजः; K4 B Dn Ds Ds. 8. 10 पुनर्द्रोणः; G2. 5 महातेजाः
 (for महाबाहुः). — ^b) K4 B Dn Ds Ds. 8. 10 T1
 सर्वशस्त्रभृतां वरः; Ds. 4 द्रोणः प्रहरतां वरः. — ^c) = 1. 143.
 16°. K1-3 एव (for एतद्). Gs M2. 5 यथार्थं (for
 यथात्थ). — ^d) K4 B1-4 Ds Ds. 4. 8. 8. 10 कथंचन;
 Ks D1 [इ]ह किञ्चन; Bs Dn कदाचन. T1 न मिथ्या-
 श्नास्ति किं.

8 ^a) Ks. 5 B D (except D2-4. 7) [5]भिं (for
 सति). — ^b) K4 B Dn Ds Ds. 4. 8. 8. 10 अपि; D2 इति
 (for एव). Ks D1. 2. 7 लक्ष्यं (for दृश्यं).

9 ^b) K4 B Dn Ds. 7. 10 उत्फाल्य लोचने; T G M1. 2
 उद्वल्लोचनः. — ^c) K4. 5 B (except B2) D (except
 D2-4) राधेयः (for राजेन्द्र). — ^d) K1 प्रचोदयन् (for
 प्रतो).

10 ^a) M1. 2 मा (for मां). — ^b) T2 G1. 2 वाक्छलदैर्
 (for वाक्शरैर्). K4 अथ; Ds अप; Ds. 4 अनु (for उप).
 — ^c) T2 G2. 5 च (for चै).

11 ^a) D1. 8 मा (for मां). Ks B Dn Ds Ds. 8 मंदं
 (for शक्तं). — ^d) Ks. 4 B D वै न (for नास्ति).

12 ^b) K4 Bs. 5 Dn1 D2-4. 6 M गांगेयो (for गाङ्गेय).
 K4 [अ]वदत्; B Dn1 Ds M वदेत् (B2 वद) (for वदे).
 — ^d) K1. 2. 5 वि- (for [अ]व).

13 ^a) K2. 5 Ds. 4 समेतोऽपि; Ca. d. s. समा (as in

text). — ^b) B1. 3. 5 Dn Ds. 8 उदारं (for उदात्तं).
 — ^c) Ds तथा; Gs तदा (for यथा). Ds D1. 2. 7
 S Ca. d. s. गुणनिर्देशात् (as in text); the rest गुण-
 विद्वेषात्. — ^d) K1-3. 5 B Dn Ds D2-4. 7. 10 अपरागं;
 Ds अपवादं; Ms. 6 अपरोधं; Ca अपारगं; Cd as in text.

14 ^a) Ds. 4 न धनैर्नैव प. — ^b) K1-3 D1. 3. 4. 7
 Ms-5 न वित्तेन (Ds. 4 बलेन) न बन्धुभिः; Ks न च वित्तेन
 बन्धुभिः. — ^d) M1. 2. 4 शक्तः (for शक्यं).

15 ^a) B2 रथज्येष्ठं. — ^b) Ds द्विजोत्तमाः (for द्विजा).
 — ^d) Ds. 4 च (for तु). G1 शूद्राः शुश्रूषयाधिकाः.

16 ^a) K4 Ds Ds स्वकं ब्रूयाः (Ds 'यात्); B Dn
 Ds. 4. 8. 10 स्वयं ब्रूयाः (Dn1 'यात्). — ^c) G1 कामक्रोधं.
 — ^d) T G2. 5 वा (for प्र).

18 ^b) Bs Ds Ms-5 Cn भवन्ति. — ^c) Ca. d. s. cito
 मालाः. K4. 5 B (except B2) D (except D1. 7) हि (for
 [अ]पि). — ^d) K1. 2 Dn1 Ds D2 समुच्छ्रिता (K1 'ताः);
 K3-5 Bs. 5 Dn2 D1. 7. 8 G1 Ca. d. n समुत्थिताः (Ks 'तं').

19 ^a) D1 एवं; T1 चेपां; Gs एष (for एषां). T G1-3
 M1. 2 द्वेषाः; Gs दोषाः; Ms-5 एष (for द्वैधं). S समुत्पन्नः.
 — ^b) A few S MSS. योधानां. — ^c) Ks. 5 B2 Dn1
 Ds Ds. 10 न; M1. 2 हि (for नः). T G Ms-5 निष्क्रियते
 (for नः क्रियते). — ^d) S प्रत्यक्षं ते (for 'क्षेण').

20 K4 om. 20^b-22^b. — ^c) Ds. 4 'वायामीमां.

C. 5. 5830
B. 5. 168. 22
K. 5. 168. 22

अहमावारयिष्यामि पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २०
आसाद्य माममोषेषुं गमिष्यन्ति दिशो दश ।
पाण्डवाः सहपञ्चालाः शार्दूलं वृषभा इव ॥ २१
क च युद्धविमर्दो वा मन्त्राः सुव्याहृतानि वा ।
क च भीष्मो गतवया मन्दात्मा कालमोहितः ॥ २२
स्पर्धते हि सदा नित्यं सर्वेण जगता सह ।
न चान्यं पुरुषं कंचिन्मन्यते मोघदर्शनः ॥ २३
श्रोतव्यं खलु वृद्धानामिति शास्त्रनिदर्शनम् ।

न त्वेवाप्यतिवृद्धानां पुनर्बाला हि ते मताः ॥ २४
अहमेको हनिष्यामि पाण्डवानात्र संशयः ।
सुयुद्धे राजशार्दूल यशो भीष्मं गमिष्यति ॥ २५
कृतः सेनापतिस्त्वेष त्वया भीष्मो नराधिप ।
सेनापतिं गुणो गन्ता न तु योधान्कथंचन ॥ २६
नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथंचन ।
हते तु भीष्मे योद्धास्मि सर्वैरेव महारथैः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपञ्चदशतमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

भीष्म उवाच ।

समुद्यतोऽयं भारो मे सुमहान्सागरोपमः ।

धार्तराष्ट्रस्य संग्रामे वर्षपूर्णाभिचिन्तितः ॥ १
तस्मिन्नभ्यागते काले प्रतप्ते लोमहर्षणे ।

21 K₄ om. 21 (cf. v.l. 20). — ^b) K₈ D₈ द्वि^०
(for नमि^०). — ^c) G₂ om. from पञ्चाला up to खलु in
24^a. — ^d) B₈ D₈ D₂. 9. 10 ऋषभा (for वृषभा).
22 K₄ om. 22^{ab}; G₂ om. 22 (cf. v.l. 20, 21).
— ^a) K₁ मंत्रविमर्दः; K₈ मुग्धविमर्दः; B₈-s D (except
Dn₁ D₈. 4) Ca युद्धं विमर्दः; Cd as in text. — ^b) K₈. 5
D₁. 7 मंत्रः; B₁. 4 D₈ D₁₀ मंत्रं; B₈ D₈ मंत्रे (for मन्त्राः).
G₈ स्युर (for सु). K₈ B₁. 4. 5 Dn₂ D₂ T₂ G₁ च
(for वा). K₁. 2 D₈ D₈ मंत्रसुव्याहृतानि च; B₂ D₈. 4
मंत्रेषु (see below Cn) व्याहृ (B₂ 'कृ')तानि च; B₈
मंत्रयुक्तया कृतानि वा; Dn₁ मंत्रस्तु व्याहृतानि च; D₈ मंत्रं च
व्याहृतानि वा; Ca. d मंत्रः सुव्याहृतानि च. Cn cites मंत्रेषु
(see above B₂ D₈. 4). — ^d) K₄ B D (except D₇)
कालचोदितः; Ca. d as in text.

23 G₂ om. 23 (cf. v.l. 21). — ^a) D₁ T₁ G₁. 8 च
(for हि). K₄ B Dn D₈ D₈. 4. 5. 3. 10 एकाकी स्पर्धते
नित्यं. Ca. d. s cite सदा नित्यं (as in text). — T₂ om.
23^{ad}. — ^c) B₂ D₈ G₈. 5 किंचित्. — ^d) D₈. 4 मनुते
(for मन्यते). K₈ चाल्प^० (for मोघ^०).

24 G₂ om. up to खलु (cf. v.l. 21). — ^a) D₈. 4
इति (for खलु). G₈ श्रोतव्यं लब्धविद्यानां. — ^b) B₈
इति शास्त्रार्थदर्शनं; D₈. 4 नानाशास्त्रनिदर्शनं; S इति शास्त्रस्य
दर्शनं. — ^c) K₈. 4 B D हि; C₈ अपि (as in text).
— ^d) B₂. 8 G₈ Cn से (for ते).

25 ^b) T₂ G₂ न तु (for नात्र). K₄ B Dn D₈

D₈. 8. 10 पाण्डवानामनीकिनी (= 20^d). — ^c) K₈ T₂ G
M₁ (inf. lin.). ^a अयुद्धे; Dn₁ D₈. 8 स्वयुद्धे; D₁ स युद्धे;
D₇ मा युद्धे; T₁ न युद्धे; M₈-s अयुद्धवा (for सुयुद्धे).
— ^d) K₈ कीर्तिर्भीष्मस्य भाविनी.

26 ^c) B₈ D₈ यशो (for गुणो). K₄ B₁. 2. 4. 5
Dn D₈. 10 सेनापतौ यशो गन्ता. — ^d) T₁ G₁. 8 योद्धारं
न कथं; T₂ G₂. 5 M न योद्धारं कथं.

27 = (var.) 5. 153. 25. — D₈. 4. 5 om. (hapl.)
26^{ab}. — ^c) B (except B₈) Dn D₈ transp. तु and
भीष्मे. K₈ D₁. 1 T₁ G₁. 8. 5 M₁ (inf. lin.) योत्स्यामि
(for योद्धास्मि).

Colophon om. in B₁. 8 Dn. D₈. 9 G₄ missing.
— Sub-parvan; K₁-8. 5 B₂. 4. 5 D₈ D₁-4. 6-8. 10
रथातिरथसंख्या (D₁ 'ख्यान'); T₁ G₈ M रथसंख्या (G₈
'ख्यान'). — Adhy. name: T₁ कर्णाधिपक्षेपः; G₈ M
कर्णाधिपक्षेपवचनं. — Adhy. no. (figures, words or
both): D₈ 58 (= 158); T G₂ M₄ 167; G₁. 5 M₈. 5
168; G₈ 165; M₁. 2 166. — S'loka no.: K₈ 29.

166

1 ^b) D₈ D₈ पर्वतो^० (for सागरो^०). — ^d) = (var.)
5. 157. 4^b. K₁. 2 वर्षपूर्णाभिधाष्ठितः; B₈ वयं भृताभि
चितिताः.

2 ^a) K₁. 2. 5 T₁ अस्मिन्. — ^b) K₂. 8. 5 D₇ T₁ G₁

मिथोभेदो न मे कार्यस्तेन जीवसि सूतज ॥ २
 न ह्यहं नाद्य विक्रम्य स्थविरोऽपि शिशोस्तव ।
 युद्धश्रद्धां रणे छिन्द्यां जीवितस्य च सूतज ॥ ३
 जामदग्न्येन रामेण महान्त्राणि प्रमुञ्चता ।
 न मे व्यथाभवत्काचिच्चं तु मे किं करिष्यसि ॥ ४
 कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तोऽऽत्मबलसंस्तवम् ।
 वक्ष्यामि तु त्वां संतप्तो निहीन कुलपांसन ॥ ५
 समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिराज्ञः स्वयंवरे ।
 निर्जित्यैकरथेनैव यत्कन्यास्तरसा हृताः ॥ ६
 ईदृशानां सहस्राणि विशिष्टानामथो पुनः ।
 मयैकेन निरस्तानि ससैन्यानि रणाजिरे ॥ ७
 त्वां प्राप्य वैरपुरुषं कुरुणामनयो महान् ।
 उपस्थितो विनाशाय यतस्व पुरुषो भव ॥ ८

युध्यस्व पार्थ समरे येन विस्पर्धसे सह ।
 द्रक्ष्यामि त्वां विनिर्मुक्तमसाद्युद्धात्सुदुर्मते ॥ ९
 संजय उवाच ।
 तमुवाच ततो राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
 मामवेक्ष्य गाङ्गेय कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ १०
 चिन्त्यतामिदमेवाग्रे मम निःश्रेयसं परम् ।
 उभावपि भवन्तौ मे महत्कर्म करिष्यतः ॥ ११
 भूयश्च श्रोतुमिच्छामि परेषां रथसत्तमान् ।
 ये चैवातिरथास्तत्र तथैव रथयूथपाः ॥ १२
 बलाबलममित्राणां श्रोतुमिच्छामि कौरव ।
 प्रभातायां रजन्यां वै इदं युद्धं भविष्यति ॥ १३
 भीष्म उवाच ।

एते रथास्ते संख्यातास्तथैवातिरथा नृप ।

C. 5. 5650
B. 5. 169. 1
K. 5. 169. 1

प्रवृत्ते; Ds. 4 संग्रामे; Ds दारुणे; T₂ G_{2.5} M संग्रामे.
 S रोमहर्षणे. — ^a) K_{2.4} Dn₁ G₃ M₂ जीवति सूतजः.

3 Dn₁ Ds. 4. 7. 10 om. (hapl.) 3; — ^a) K₄ B
 Dn₂ Ds₁ Ds. 8 त्वद्य; Ds₂ चाद्य (for नाद्य). D₁ अपि
 (for अद्य). — K₄ om. 3^a-4^a. — ^a) B_{1.4.5} Dn₃ Ds
 Ds. 8 M₄ अहं; T₁ तु ते (for रणे). B₂ T₁ G₅ मिथां (for
 छिन्द्यां).

4 K₄ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^b) D₁ S प्र* (for
 वि*). — ^c) B D (except D₂₋₄) कृता; S भवेत्
 (for [अ]भवत्). K₅ कापि; G₃ किंचित् (for काचित्).
 — ^a) K₁₋₃ D_{1.2} किमेवं; D₁ S (by transp.) तु किं मे.
 K₆ किमेकरुवं करि*.

5 5^{ab} = (var.) 1. 30. 2^{ab}. — ^a) K₁ नैतं; K₂ नैवं;
 K₃ नैव; G₃ न तं (for नैतत्). — ^b) K₁ संतोऽत्मबलसंभवं;
 K₃ संतोऽत्मगुणसंस्तवं; K₄ B Dn Ds Ds. 4. 8. 8. 10 संतः
 स्वबलसंस्तवं; D₂ T G M₁ (inf. lin.) संत आत्मबलस्तवं.
 — ^c) K₅ D_{1.2.7} त्वयि; B₂ त्वां तु (by transp.).
 B₃ Ds. 4 वक्ष्यामि त्वां सुसंतप्तः; S प्रवक्ष्यामि तु (T₂ G_{1.2.5}
 *म्यति; M_{1.2} *मि हि) संतप्तः. Ca. d cite त्वपि संतप्तः.
 — ^a) S विहीन; Ca. d नि* (as in text).

6 ^b) K_{1.4} B (except B₂) D T G_{1.2} *राज* (for
 *राज्ञः). — D₂ om. (hapl.) 6^a-7^a. — ^c) B₂ अपि;
 Ms-5 अहं (for एव). — ^a) K₄ B D (except D_{1.7};
 D₂ om.) याः (for यत्).

7 D₂ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) D₁ स्वादृशानां;

Ca. d ईदृशानां (as in text). — ^c) G₃ ससैन्यानि
 (for निरस्ता*). — ^a) K_{1.2.5} सैन्यानि च; G₃ निर्जितानि
 (for ससै*).

8 ^a) Ds. 4. 7 वीरपुरुषं; T G_{1.5} वै कापुरुषं; G₂ चैकपु*;
 G₃ वै दुष्पुरुषं. — ^c) Ds₁ उपास्थितो; M₂ उपाहितो.
 K_{1.2} विनाशोयं. — ^a) D₁ *स्व पुरुषर्षभ.

9 ^a) K_{4.5} B Dn Ds Ds. 8. 10 transp. पार्थ and
 समरे. — ^c) M त्वा (for त्वां).

10 K_{3.4} B D (except D₁) om. the ref. — ^a)
 M₁ महाबाहुः (for ततो राजा). — ^b) K₃ महाबलः; K₄ B
 D (except D_{1.2.7}) प्रतापवान् (for महामनाः). — ^c)
 K₄ Ds Ds. 8. 10 G₁ समीक्ष्यस्व; B Dn D₂₋₄ समीक्षस्व.
 — ^a) K_{1.2} उद्यतं (for उद्यतम्).

11 ^a) K₃ Ds एकाग्रं; K₄ B Dn Ds D_{1-4.10}
 एकाग्रं; Ds. 7 एकाग्रं. — ^a) S कार्यं (for कर्म).

12 G₃ om. 12-13. — ^a) K₄ B Dn Ds Ds. 8. 10
 ये चैव (for तथैव).

13 G₃ om 13 (cf. v.l. 12). — ^c) S (G₃ om.)
 तु शर्वेयां (for रजन्यां वै). B₃ D_{1.3.4} तु (for वै).
 K (except K₄) D₂ प्रभातामेव रजनीं. — ^a) D₁ युद्धमेव;
 Ds. 4 युद्धमेतद्; D₁₀ द्वंद्वयुद्धं (for इदं युद्धं). — After 13,
 only Dn ins. a colophon!!

14 ^a) K₄ B Dn Ds Ds. 6. 8. 10 त्वा (K₄ *व) ख्याताः;
 D₁ तु संख्या*;
 D₁ सुसंख्या* (for ते संख्या*). — T₂ G₂
 om. 14^a. — ^c) K₃ D₂ तथा च (for ये चापि).

C. 5. 5650
B. 5. 169. 1
K. 5. 169. 1

ये चाप्यर्धरथा राजन्पाण्डवानामतः शृणु ॥ १४
यदि कौतूहलं तेऽद्य पाण्डवानां बले नृप ।
रथसंख्यां महाबाहो सहैर्भिर्वसुधाधिपैः ॥ १५
स्वयं राजा रथोदारः पाण्डवः कुन्तिनन्दनः ।
अग्निवत्समरे तात चरिष्यति न संशयः ॥ १६
भीमसेनस्तु राजेन्द्र रथोऽष्टगुणसंमितः ।
नागायुतबलो मानी तेजसा न स मानुषः ॥ १७
माद्रीपुत्रौ तु रथिनौ द्वावेव पुरुषर्षभौ ।
अश्विनाविव रूपेण तेजसा च समन्वितौ ॥ १८
एते चमूमुखगताः स्मरन्तः क्लेशमात्मनः ।
रुद्रवत्प्रचरिष्यन्ति तत्र मे नास्ति संशयः ॥ १९
सर्व एव महात्मानः शालस्कन्धा इवोद्गताः ।

प्रादेशेनाधिकाः पुम्भिर्न्यैस्ते च प्रमाणतः ॥ २०
सिंहसंहननाः सर्वे पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
चरितब्रह्मचर्याश्च सर्वे चातितपस्विनः ॥ २१
हीमन्तः पुरुषव्याघ्रा व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।
जवे प्रहारे संमर्दे सर्व एवातिमानुषाः ।
सर्वे जितमहीपाला दिग्जये भरतर्षभ ॥ २२
न चैषां पुरुषाः केचिदायुधानि गदाः शरान् ।
विषहन्ति सदा कर्तुमधिज्यान्पि कौरव ।
उद्यन्तुं वा गदां गुर्वीं शरान्वापि प्रकर्षितुम् ॥ २३
जवे लक्ष्यस्य हरणे भोज्ये पांशुविकर्षणे ।
बालैरपि भवन्तस्तैः सर्व एव विशेषिताः ॥ २४
ते ते सैन्यं समासाद्य व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।

15 ^a) Ks S तेस्ति (for तेऽद्य). — ^b) S निबोध मे (for बले नृप). — ^c) Ks.4 B D (except D1.2.7 शृणुष्व एवं (for महा)). — ^d) Ks सर्वैश्च (for सहैर्भिर्).

16 ^b) T1 Gs M1.3 कुरु (for कुन्ति). — ^c) D2 काल (for अग्नि). — ^d) D2-4 भवि (for चरि).

17 ^b) K1.2.5 G1-8 रथोष्टगुणसंमितः; Ks Ba D1.2.7 रथो मेष्टगुणो मतः; Ds2 रथोष्टबलसंमितः. — After 17^{ab}, B2 Dn ins.:

567* न तस्यास्ति समो युद्धे गदया सायकैरपि ।

— ^c) K1.2.5 समो (for बलो). Ks D1.2.7 धीमान् (for मानी).

18 ^a) Ks तौ; B (except Ba) Dn Ds D2-4.3 च (for तु). — ^b) K1.5 D1 T1 पुरुषर्षभ; K2.3 D1 Gs भरतर्षभ.

19 ^a) D2 चमूमुखगतौ; M2 चमूमुखगताः. — ^b) D2 स्मरन्तौ; G1 संस्मरन्. K4 B D (except D1.2.7) उत्तमं (for आत्मनः). — ^c) Ks D1.2 काल (for रुद्र). Ks Dn1 विचरिष्यन्ति; D2 प्रचरिष्येते; D3.4 प्रपतिष्यन्ति. — ^d) K1.2 अत्र (for तत्र).

20 ^a) Ks एते (for एव). D1.2.7 महोत्साहाः (for महा). — ^b) K4 B D (except D1.2.7.3) शालस्कन्धाः; S (mostly) शालस्कन्धा. G2 उद्यताः; Gs उद्यताः. — ^c) Ks.6 T1 M प्रादेशात्; Ds.4 प्रादेशेन; T2 Gs.5 प्रादेशं; Ca.d प्रादेशेन (as in text). K (except K4) D1.2.7 पुंभ्यः (for पुंभिः). — ^d) K1.2 D2.7 त्वन्येभ्यः; Ks अन्येभ्यः; Ks D1 ह्यन्येभ्यः (for अन्यैस्ते). Ds.4 सर्वे (for ते च). Ks D1 तु; D1.2 ते; S (except T1) [S]श्च (for च).

21 ^a) Ks D7 संख्ये (for सर्वे). — ^b) T1 रथाः (for बलाः). — ^c) K4 B Dn Ds Ds.4.6.8.10 तात; D1.2 T2 G2.6 चापि (for चाति). Ds.4 तरस्विनः (for तप).

22 ^b) = 25^b. Ds गजा (for व्याघ्रा). Ks T G1-8 मदो (for बलो). — ^c) D1 ते वै (for जवे). — ^d) K4 B D (except D1.7) T2 G1.2 सर्वैर्जिता महीपालाः.

23 ^a) T2 G1.2 न चैषां पुरुषः कश्चित्. — ^b) D4 om. from नि up to रणे in 24^a. — ^c) Ks Ds D1-2.7 विषहन्ते. Ks D1.2 तथा; K4 तदा; Ks यथा (for सदा). — ^d) K4 Ds2 Ds.6-8 Gs.5 अधिज्यान्; Ca.d अधिज्यानि (as in text). Ks D1.2 धनूंषि च (D1 व्यपि); B2 प्रकर्षितं (for [अ]पि कौरव). B4.5 T1 Gs भारत (for कौरव). — M2 om. 23^c-25^d. — ^e) D1 उद्यन्तुः; T2 G2 उद्यन्तुः; Gs उद्यताः; Cnp उद्यन्तु. K4 Dn1 Ds2 Ds.6.8 गदा गुर्वीः. B4.5 Dn2 D7.10 T1 उद्यतां (D7 द्यन्तं) वा गदा गुर्वीः. — ^f) Ks दारं चापि (for शरान्वापि). K4 B D (except D2; D4 om.) क्षेपुमाहवे; T G1.2.5 Ms.5 विप्रकर्षितुं (for [अ]पि प्रक). Ca.d oite प्रकर्षितुं (as in text).

24 M2 om. 24; D4 om. up to रणे in 24^a (of. v.l. 23). — 24^{ab} = (var.) I. 119. 15^{ab}. — ^a) Some MSS. लक्ष्यस्य. Ks.5 B Cs लक्ष्य (or क्ष)प्र (Ks Bs Cs लक्ष्याभि)हरणे; Ca.d लक्ष्यस्य हरणे (as in text). — ^b) S (M2 om.) भेद्ये (G1 भोज्ये) वाथ (Gs वासु) प्रकर्षणे. Ca.d, s oite वेद्ये (Cs भोज्ये) पांशुविकर्षणे.

25 M2 om. 25 (of. v.l. 23). — ^a) Ks एते; K4 B Dn Ds Ds.4.6-8.10 एतद्; Ks ततैः; D2 ततः; T G

विध्वंसयिष्यन्ति रणे मा स्म तैः सह संगमः ॥ २५
 एकैकशस्ते संग्रामे हन्युः सर्वान्महीक्षितः ।
 प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र राजसूये यथाभवत् ॥ २६
 द्रौपद्याश्च परिक्लेशं द्यूते च परुषा गिरः ।
 ते संस्मरन्तः संग्रामे विचरिष्यन्ति कालवत् ॥ २७
 लोहिताक्षो गुडाकेशो नारायणसहायवान् ।
 उभयोः सेनयोर्वीर रथो नास्तीह तादृशः ॥ २८
 न हि देवेषु वा पूर्वं दानवेषूपरगेषु वा ।
 राक्षसेष्वथ यक्षेषु नरेषु कुत एव तु ॥ २९
 भूतोऽथ वा भविष्यो वा रथः कश्चिन्मया श्रुतः ।
 समायुक्तो महाराज यथा पार्थस्य धीमतः ॥ ३०
 वासुदेवश्च संयन्ता योद्धा चैव धनंजयः ।
 गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं ते चाश्वा वातरंहसः ॥ ३१
 अभेद्यं कवचं दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी ।
 अस्त्रग्रामश्च माहेन्द्रो रौद्रः कौबेर एव च ॥ ३२
 याम्यश्च वारुणश्चैव गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ।

वज्रादीनि च मुख्यानि नानाप्रहरणानि वै ॥ ३३
 दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् ।
 हतान्येकरथेनाजौ कस्तस्य सदृशो रथः ॥ ३४
 एष हन्याद्वि संरम्भी बलवान्सत्यविक्रमः ।
 तव सेनां महाबाहुः स्वां चैव परिपालयन् ॥ ३५
 अहं चैनं प्रत्युदियामाचार्यो वा धनंजयम् ।
 न तृतीयोऽस्ति राजेन्द्र सेनयोरुभयोरपि ।
 य एनं शरवर्षाणि वर्षन्तमुदियाद्रथी ॥ ३६
 जीमूत इव धर्मान्ते महाबातसमीरितः ।
 समायुक्तस्तु कौन्तेयो वासुदेवसहायवान् ।
 तरुणश्च कृती चैव जीर्णावावामुभावपि ॥ ३७

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु भीष्मस्य राज्ञां दध्नसिरे तदा ।
 काञ्चनाङ्गदिनः पीना भुजाश्चन्दनरूपिताः ॥ ३८
 मनोभिः सह सावेगैः संस्मृत्य च पुरातनम् ।
 सामर्थ्यं पाण्डवेयानां यथाप्रत्यक्षदर्शनात् ॥ ३९

C. 5. 5878
B. 5. 169. 28
K. 5. 169. 28

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पदषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

ते तु; Cd ते ते (as in text). — ^b) = 22^b. K₁ B D (except D_{1.2}) सर्व एव (for व्याघ्रा इव). K₁ T₁ G₃ मदो (for बलो). — ^c) G₁ [अ]परान्; G₂ नरान् (for रणे).

26 ^a) K₁ B (except B₂) D (except D_{1.2.7}) संमर्दे (for 'ग्रामे). — ^b) K₂ transp. हन्युः and सर्वान्. T₂ G_{1.2} सर्व (for सर्वान्). — ^c) K₃ गांधारे (for राजेन्द्र).

27 K₂ om. (hapl.) 27. — ^c) K₁ B Dn Ds Ds.4.6.8.10 स्मरन्तश्च; D₇ तु स्मरन्तः; T₂ G₂ संस्मरन्ति. — ^d) Ds Ds.8.10 रुद्र (for काल). K₁ B Dn चरिष्यन्ति च रुद्रवत्; Ds.4 हन्युः सर्वान्महीक्षितः (= 26^b).

28 ^a) K₁ B D (except D₂₋₄) T₁ वीरः (for वीर). — ^d) K₃ D₇ transp. रथो and न. K₁ B (except B₂) D (except D_{1.2.7}) [इ]ति; T₁ हि (for [इ]ह).

29 ^b) K_{1.2.5} D_{2.7} मानुषेषू; K₁ B Dn Ds Ds.4.6.8.10 मनुष्येषू; D₁ गंधर्वेषू. K (except K₃) D (except Ds D_{1.2.10}) च (for वा). — ^c) D₇ G₁ च (for [अ]थ). — ^d) D₁ वा; Ds.4 तत् (for तु).

30 ^a) K (except K₁) D_{1.2} भूतपूर्वो; D₇ S

(except G₃) भूतो वाथ (for भूतोऽथ वा). — ^b) Ds.4 न हि (for रथः). — ^c) Ds.4 अस्त्रयुक्तः; Ca.d.s समा (as in text). — ^d) K₁ B D (except D_{1.2.7}) रथः (for यथा).

31 ^a) K₃ तु; K₁ Ds.8 G₃ [अ]स्य (for च). D₂ वासुदेवसमो बुद्धा; Ds.4 वासुदेवो यत्र यन्ता. — ^b) S रथश्चैवात्र तादृशः.

32 ^a) Dn₁ Ds G₃ अभेद्यकवचं. G₃ वर्म (for दिव्यम्). — 32^b = 1. 216. 7^d.

33 ^b) K₃ गदा हस्तोग्रदर्शना; Ds T₂ G_{1.2.5} गदा चोग्रप्रदर्शना. — ^d) K₃ B Dn D_{1.3.4} G₁ च (for चै).

35 ^a) B₂ transp. एव and हन्याद्. — ^b) S सत्यसंगरः. — ^c) K₁ तत्र; K₁ B_{3.5} Ds Ds.8.10 भवत् (for तव). B₃ सैन्यं (for सेनां). T₂ G_{1.2} महाबाहो. — ^d) K_{1.2} स्वां चैव. D₁ S (except G₃ M_{2.6}) परिपालयेत्.

36 ^a) S (except T₁ G₃) वा (for च). K_{1.5} B₃ D₇ S (except T₁ G₃) प्रत्युदीयां (prob. metr. causa); Ca.d as in text. — ^b) K₃ मां वा पार्थो धनंजयः. — ^c) K₃ D₇ सेनयोरुभयोन्यः (D₇ 'स्ति'); B₂ D₂ तृतीयो मध्ये

१६७

C. B. 5979
B. B. 170. 1
K. B. 170. 1

भीष्म उवाच ।

द्रौपदेया महाराज सर्वे पञ्च महारथाः ।
वैराटिरुत्तरश्चैव रथो मम महान्मतः ॥ १
अभिमन्युर्महाराज रथयूथपयूथपः ।
समः पार्थेन समरे वासुदेवेन वा भवेत् ॥ २
लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च मनस्वी दृढविक्रमः ।
संस्मरन्वै परिक्षेशं स्वपितुर्विक्रमिष्यति ॥ ३
सात्यकिर्माधवः शूरो रथयूथपयूथपः ।

एष वृष्णिप्रवीराणाममर्षी जितसाध्वसः ॥ ४
उत्तमौजास्तथा राजत्रयो मम महान्मतः ।
युधामन्युश्च विक्रान्तो रथोदारो नरर्षभः ॥ ५
एतेषां बहुसाहस्रा रथा नागा हयास्तथा ।
योत्स्यन्ते ते तनुं त्यक्त्वा कुन्तीपुत्रप्रियेप्सया ॥ ६
पाण्डवैः सह राजेन्द्र तव सेनासु भारत ।
अग्निमारुतवद्राजन्नाह्वयन्तः परस्परम् ॥ ७
अजेयौ समरे वृद्धौ विराटदुपदावुभौ ।

राजेंद्रः D₁ अन्यस्तृतीयो रा°. — ^a) K₈ D₇ तृतीयो विद्यते युमान्; B₂ D_{1.2} सेनयोर्नास्ति कश्चन. — ^e) T G_{1.2.5} क (for य). — ^f) B₂ मुंचंतम् (for वर्षन्तम्). T₁ बली (for रथी).

37 ^{ab}) K_{1.2.5} T G_{1.2.5} M_{1.2} जीमूतम्, and 'समीरितं. — ^e) D₂ च (for तु). — ^f) D₇ transp. जीणौ and आवां. K_{1.2.5} वृद्धौ (for जीणौ). K_{1.2} S चावां (for आवां).

38 K_{4.5} B D M वैशं (for संजयः). — ^b) K₈ Ca बभ्रंसिरे; D₈ M (except M₁) विश्वंसिरे; D₈ विष्टंसिरे. — ^e) D₁ चित्रा (for पीना). — ^d) K₁ (before corr.). ^e D₂ भूषिताः; K₈ रुक्षिताः.

39 ^a) K_{1.2.5} D_{1.3.4} सहसोद्वेगैः (D_{3.4} गाः); K₈ सहसोद्वेगैः; K₄ B Dn D₈ D_{2.6-8} Ca. d. 5 सह संवेगैः; D₁₀ सद्यं वेगैः. — ^b) G₁ स संस्मृत्य पुरा°. — ^e) K₁₋₈ पाण्डुयुत्राणां (for पाण्ड°). — ^d) K_{1.2} तथा. K_{1-3.5} G₂ दक्षिणां; D_{3.4} दर्शनं.

Colophon. D_{5.6} G₄ missing. — Sub-parvan: K B Dn D₈₁ D_{1-4.6-8.10} रथातिरथसंख्या (D₁ ह्यान); D₈₂ रथाति; T₁ M रथसंख्या; G₆ पाण्डवप्रशंसनं. — Adhy. name: T₁ G₆ M पाण्डवप्रशंसनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₈ 59 (=159); T₂ G M₄ 168; G_{1.5} M_{3.5} 169; G₈ 166; M_{1.2} 167 (as in text). — S'loka no.: K₈ 41; Dn₁ 28.

167

1 ^a) T₂ G₂ महाभागः (for राज). — ^b) K_{1.2.5} चैव (for पञ्च). — ^d) = 5^b; 5. 168. 16^b. K₈ D₂ T₁ G₈ महात्मनः (for न्मतः). K_{3.4} B Dn D₈ D_{3.4.6.8.10}

रथोदारो मतो मम (K₄ महात्मनः); D₇ स रथोति मतो मम. 2 ^a) K₄ B D (except D_{1.3.4}) महाबाहुः (D_{2.7} हो); T G °तेजाः (for राज). — ^b) = 4^b. — ^d) K_{1.2} D₁ G₈ चाभवत्; K₄ B Dn D₈ D_{3.4.6-8.10} चारिहा (for वा भवेत्).

3 ^a) K₈₋₅ D_{1.6.7} लघ्वास्त्रश्चित्र°; G₈ अस्त्रविचित्र°. — ^b) G₈ तेजस्वी (for मन°). K₄ B Dn D₈ D_{3.3.10} च दृढमतः (for दृढ°). — ^d) K_{1.2.5} सर्वथा; K₈ D_{1.2.7} पैतृकं; D₈ पितृवद्; T G M₄ स पित्र्यं; M_{1-3.5} समरे (for स्वपितुर).

4 4^b = 2^b. — ^e) D_{3.4} एष वृष्णिपतिर्वीरः. — ^d) K₄ D_{3.4} सामर्षी (for अमर्षी). K_{1.2.5} D₇ गतसाध्वसः.

5 ^a) K_{1.2.5} D₁ T₂ G₂ महाराज (for तथा राजन्). — ^b) = 1^d; 5. 168. 16^b. K_{8.6} D₂ G₈ महात्मनः (for न्मतः). K₄ B Dn D₈ D_{3.4.6.8.10} रथोदारो मतो मम; G₁ मतो मम महारथः. D₈ om. 5^{ad}. — ^d) K (except K₂) D_{3.4.6.8.10} M_{3.5} नरर्षभ; B (except B₂) Dn मतो मम.

6 ^a) G₁ साहसान्. — ^b) D_{1.2.7} T₁ G₈ transp. हयाः and तथा. T₂ हया नागा रथास्तथा; G₁ रथाज्ञागान्ध्यां स्तथा; G₂ हया नागास्तथा रथाः; G₆ हयनागरथास्तथा. — ^e) K (except K₄) B Dn₂ D_{2-4.7} M₄ तनूस्; T₂ G_{2.8} धनं (for तनु). The reading तनूस्त्यक्त्वा of some printed ed. is not supported by any MS. — ^d) K₈ D₇ हितेप्सया.

7 ^a) D₇ पाण्डवैः सहिता राजन्. — ^d) D_{3.4} आपतंतः (for आह्व°).

8 D₄ om. from 8^b up to क्षत्रधर्मे (in 9^b). — ^b) K₈ B Dn D₈ D_{6.8.10} तथा (for उभौ). — D₁ om. (hapl.) 8^c-10^d.

महारथौ महावीर्यौ मतौ मे पुरुषर्षभौ ॥ ८
 वयोवृद्धावपि तु तौ क्षत्रधर्मपरायणौ ।
 यतिष्येते परं शक्या स्थितौ वीरगते पथि ॥ ९
 संबन्धकेन राजेन्द्र तौ तु वीर्यवलान्वयात् ।
 आर्यवृत्तौ महेष्वासौ स्नेहपाशसितावुभौ ॥ १०
 कारणं प्राप्य तु नराः सर्व एव महाभुजाः ।
 शूरा वा कातरा वापि भवन्ति नरपुंगव ॥ ११

एकायनगतावेतौ पार्थेन दृढभक्तिकौ ।
 त्यक्त्वा प्राणान्परं शक्या घटितारौ नराधिप ॥ १२
 पृथगक्षौहिणीभ्यां तावुभौ संयति दारुणौ ।
 संबन्धिभावं रक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १३
 लोकवीरौ महेष्वासौ त्यक्तात्मानौ च भारत ।
 प्रत्ययं परिरक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

भीष्म उवाच ।

पाञ्चालराजस्य सुतो राजन्यपुरंजयः ।

शिखण्डी रथमुख्यो मे मतः पार्थस्य भारत ॥ १

एष योत्स्यति संग्रामे नाशयन्पूर्वसंस्थितिम् ।

परं यशो विप्रथयंस्तव सेनासु भारत ॥ २

एतस्य बहुलाः सेनाः पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ।

C. 5. 5505
B. 5. 171.3
K. 5. 171.3

9 D1 om. 9; D4 om. up to क्षत्रधर्म (cf. v.l. 8).
 — ^a) Ks च तौ; K4 B D (except D7; D1.4 om.)
 हि तौ (for तु तौ). T2 G2 'द्वौ वीरकृतौ.

10 D1 om. 10 (cf. v.l. 8). — ^a) K2.5 D2.7.10
 सांबन्धिकेन. — ^b) K1.5 D2 S न तु; K2 क्षत्र; D7 तथा
 (for तौ तु). K2.5 D7 'बलाश्रयात्. — ^c) K Dn1 Ds
 D6-8.10 आर्यमतौ. — ^d) K4 स्नेहवीर्यं स्थितौ; B Dn1 Ds
 D6 'वीर्यसितौ (B2 'पालयितौ); D3 'वीर्यान्वितौ; D4
 'वीर्यास्थितौ; D7.8 G8 'पाशस्थितौ; D10 'वीर्यस्थितौ;
 T2 G1.2.5 'पाशयुतौ; M (except M2) 'पाशान्वितौ.
 Dn2 त्यक्तात्मानौ च भारत (=14^b).

11 ^a) K (except K4) D1.2.7 हि (for तु). — ^b)
 D1.8.4 महाभुज. — ^c) K (except K5) D2 G1.8.5
 नरपुंगवाः; B Dn Ds Ds.4.6.8.10 T1 कुरुपुंगव (D8 'वा:).

12 ^a) Ks S चोभौ; D1.2.8 चैतौ (for एतौ). — ^b)
 Ks D1.7 M1.2 पार्थे च; K4 पार्थानां; B Dn Ds D1.6.8.10
 पार्थिवौ. K1 Gs M दृढभक्तिकौ; B D (except D1.8.4.7)
 T2 G1.2 दृढधन्विनौ. — ^c) B Dn Ds Ds.8.10 transp.
 त्यक्त्वा and प्राणान्. — ^d) K4 B Dn Ds D10 M1
 (inf. lin.) Ca घटितारौ; Ds.4 विजेतारौ; Cd as in text.
 Ks-5 B D परंतप (for नरा).

13 ^a) A few S MSS. अक्षौ. — ^b) Ds.4 दारुणे.
 — ^c) =14^a; 5. 163. 16^a. Ms-5 महायुद्धं (for महत्कर्म).

14 K (except K4) Ds2 D2 T2 G1.5 om. (hapl.)
 14; Gs om. 14^{cd}. — ^a) =13^a; 5. 163. 16^a.

Colophon om. in Ks. Ds.9 G4 missing. —
 Sub-parvan: K1.2.4.5 B1.8-5 Dn Ds D1-4.6-8.10
 रथातिरथसंख्या (D1 'संख्यान); T1 Gs M1.6 रथसंख्या
 (Gs 'संख्यान). — Adhy. name: T1 M1-3.5 पांडवसेना-
 महारथपरि (T1 om. परि)गणनं; Gs M4 पांडवमहारथगणनं.
 — Adhy. no. (figures, words or both): T G2 M4
 169; G1 M1.2 168; G3 167; Gs Ms.6 170.
 — S'loka no.: Ks 13; Dn1 14.

168

1 ^a) Some MSS. पंचाल. — ^c) K (except K4)
 [5]सौ (for मे). — ^d) Ks B2 D1 धीमतः (for भारत).
 M1 (inf. lin.) मतः पार्थिवसत्तम. — After 1, T1 Gs
 read 4^{cd}, repeating it in its proper place.

2 ^b) B2.5 Dn2 D2 S Cn पूर्वसं (T2 'तः)स्थितं;
 Ca. d. s पूर्वसंस्थिति (as in text). — ^c) K (except
 K4) D1.2.7 वरीयसः; S वैरं योतौ; Ca. d यवीयसः
 (for परं यशो). K (except K4) [5]पि प्रथमं; D7
 विद्वयन्; T1 G1.5 संप्रथयन्; T2 G2 संप्रधत्ते; M2-5
 प्रथयति; Ca. d विप्रथयन् (as in text).

3 D1 om. 3^{ab}. — ^a) Gs 'स्य बहवः सैन्याः. — ^b)
 =5. 56. 33^a; (var.) 149. 50^a (prior pādā).
 K (except K4) D2 T1 G3 M पां (or पं)चालानां
 (for 'श्च). — 3^a=9^a.

C. 5. 5695
B. 5. 171. 8
K. 5. 171. 8

तेनासौ रथवंशेन महत्कर्म करिष्यति ॥ ३
धृष्टद्युम्नश्च सेनानीः सर्वसेनासु भारत ।
मतो मेऽतिरथो राजन्द्रोणशिष्यो महारथः ॥ ४
एष योत्स्यति संग्रामे सुदयन्वै परात्रणे ।
भगवानिव संकुदः पिनाकी युगसंक्षये ॥ ५
एतस्य तद्रथानीकं कथयन्ति रणप्रियाः ।
बहुत्वात्सागरप्रख्यं देवानामिव संयुगे ॥ ६
क्षत्रधर्मा तु राजेन्द्र मतो मेऽर्धरथो नृप ।
धृष्टद्युम्नस्य तनयो बाल्यान्नातिकृतश्रमः ॥ ७
शिशुपालसुतो वीरश्चेदिराजो महारथः ।
धृष्टकेतुर्महेष्वासः संबन्धी पाण्डवस्य ह ॥ ८
एष चेदिपतिः शूरः सह पुत्रेण भारत ।
महारथेनासुकरं महत्कर्म करिष्यति ॥ ९
क्षत्रधर्मरतो मह्यं मतः परपुरंजयः ।

क्षत्रदेवस्तु राजेन्द्र पाण्डवेषु रथोत्तमः ।
जयन्तश्चामितौजाश्च सत्यजिच्च महारथः ॥ १०
महारथा महात्मानः सर्वे पाञ्चालसत्तमाः ।
योत्स्यन्ते समरे तात संख्या इव कुञ्जराः ॥ ११
अजो भोजश्च विक्रान्तौ पाण्डवेषु महारथौ ।
पाण्डवानां सहायार्थे परं शक्त्या यतिष्यतः ।
शीघ्रास्त्रौ चित्रयोद्धारौ कृतिनौ दृढविक्रमौ ॥ १२
कैकयाः पञ्च राजेन्द्र भ्रातरो युद्धदुर्मदाः ।
सर्वे एते रथोदाराः सर्वे लोहितकध्वजाः ॥ १३
काशिकः सुकुमारश्च नीलो यश्चापरो नृपः ।
सूर्यदत्तश्च शङ्खश्च मदिराश्च नामतः ॥ १४
सर्वे एते रथोदाराः सर्वे चाहवलक्षणाः ।
सर्वास्त्रविदुषः सर्वे महात्मानो मता मम ॥ १५
वार्धक्षेमिर्महाराज रथो मम महान्मतः ।

4 T1 Gs read 4^{ad} for the first time after 1.
— ^a) Ks महाबलः; D1 मनाः (for रथः).

5 ^b) T G2. 8. 5 M बहून् (for रणे). G1 सुदयिष्यन्बहू-
न्परां. — ^a) K4 D2. 7 T2 G2 M1. 2 पिनाकीव युगक्षये.

7 ^a) D1. 2 G2 कृतवर्मा; D1 T G1. 8. 6 M धृतवर्मा
(for क्षत्रं). Ds. 4. 7 च (for तु). — ^b) Ks मेतिरथो;
M1. 2 ह्यर्धरथो (for मेऽर्ध). T2 G1. 2. 5 महान्; M मम
(for नृप). Ds. 4 मतो मे रथसत्तमः; T1 Gs संमतोर्धरथो
मम.

8 ^a) Ds. 4 पालस्य च सुतः.

9 ^a) K4 B D (except D1) महारथानां सुकरं (Ds. 4
प्रवरः); T G2 महारथे (T1 रथो) न सुकरं. — 9^d = 3^d.

10 ^a) K4 S क्षत्रधर्मा मतो; Bs Ds D1. 6-8. 10
क्षत्रधर्मा रथो. K2 T2 G2 नित्यं; K5 ह्येव; Ds. 4 सत्यः
(for मह्यं). — ^b) S रथः (for मतः). — ^c) K4
सात्यकिश्च (for सत्यं).

11 ^a) T1 महेष्वासः (for महात्मानः). — ^b) K4 Ds
पञ्चालः. — ^c) Ks S (except T2 G1. 2) योत्स्यन्ति. — ^d)
T1 Gs संख्या (for संख्या).

12 ^a) K4 अजो भोजौ; Ds. 4 कुंतिभोजौ (for अजो
भोजश्च). — ^b) B1. 2. 4. 5 Dn Ds Ds. 8. 10 पाण्डवार्थं
(for रथो). D1 रथोत्तमौ (for महा). B3 महत्कर्म
करिष्यति (= 3^d, 9^d). — After 12^{ad}, B3 ins.:

568* लोकवीरौ महेष्वासौ लक्ष्मणानौ महारथौ ।

— Ds2 om. 12^c-13^b. — Ds reads 12^{ad} (twice
(for v.l. see below). — ^a) D1 सहायार्थः; Ds. 4
महाबाहो. B Dn Ds1 Ds. 8 (first time). 10 योत्स्यन्ते
बलिनौ शूरो. — ^a) B Dn Ds1 Ds. 4. 6. 8 (first time). 10
क्षयिष्यतः (for यतिं). K (except Ks) Ds (second
time) महत्कर्म करिष्यतः (= 5. 163. 16^d; 167. 14^d).
— ^a) B Dn Ds1 Ds. 10 शीघ्रास्त्राश्चित्रयोद्धारः. — ^c) K4
D1 कृतिनौ दृढधन्विनौ; B Dn Ds1 Ds. 10 नौ दृढविक्रमाः.

13 Ds Ds om. 13^{ab} (for Ds2 of. v.l. 12). — ^a)
Some N MSS. कैकयाः and कैकयाः. — ^b) Ds. 8 कृतास्त्रा
(for भ्रातरो). B (except B5) Dn D10 दृढविक्रमाः;
T1 युधि दुर्मदाः. — D1 om. 13^c-14^d. — ^c) Ks B Dn
Ds Ds. 10 चैव; Ds. 7 M1. 2 एव (for एते).

14 D1 om. 14 (of. v.l. 13). — ^a) K1 T2 G2. 8
कौशिकः. — ^b) K1. 2 नीलायु (for नीलो यं). Ks
Bs. 4. 5 D (except Dn1 Ds. 7. 8; D1 om.) नृप (for
नृपः). — ^c) Ks स्वर्गदश्च शंखदश्च. — ^a) K1. 2
मदिराक्ष्यः; Ks Gs मदिराक्षः.

15 ^a) Ks transp. सर्वे and एते. B4 Dn2 D1. 8. 4
T2 G1. 2 एव (for एते). K4 महोदाराः; D1 महावीर्योः
(for रथो). — ^b) K1. 2. 3 सर्वे च कृतलक्षणाः; B2
सर्वे चास्त्रिदुः; T1 G2. 5 सर्वे चाहितः; T2 M सर्वे चाहतः;
Gs सर्वे चाहवशोभिनः.

16 ^a) Ds T2 G2 वार्धक्षेमी. — ^b) = 5. 167. 1^d, 5^b.

चित्रायुधश्च नृपतिर्मतो मे रथसत्तमः ।
 स हि संग्रामशोभी च भक्तश्चापि किरीटिनः ॥ १६
 चेकितानः सत्यधृतिः पाण्डवानां महारथौ ।
 द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रौ रथोदारौ मतौ मम ॥ १७
 व्याघ्रदत्तश्च राजेन्द्र चन्द्रसेनश्च भारत ।
 मतौ मम रथोदारौ पाण्डवानां न संशयः ॥ १८
 सेनाविन्दुश्च राजेन्द्र क्रोधहन्ता च नामतः ।
 यः समो वासुदेवेन भीमसेनेन चाभिभूः ।
 स योत्स्यतीह विक्रम्य समरे तव सैनिकैः ॥ १९
 मां द्रोणं च कृपं चैव यथा संमन्यते भवान् ।
 तथा स समरश्लाघी मन्तव्यो रथसत्तमः ॥ २०

काश्यः परमशीघ्रास्त्रः श्लाघनीयो रथोत्तमः ।
 रथ एकगुणो मह्यं मतः परपुरंजयः ॥ २१
 अयं च युधि विक्रान्तो मन्तव्योऽष्टगुणो रथः ।
 सत्यजित्समरश्लाघी द्रुपदस्यात्मजो युवा ॥ २२
 गतः सोऽतिरथत्वं हि धृष्टद्युम्नेन संमितः ।
 पाण्डवानां यशस्कामः परं कर्म करिष्यति ॥ २३
 अनुक्तश्च शूरश्च रथोऽयमपरो महान् ।
 पाण्ड्यराजो महावीर्यः पाण्डवानां धुरंधरः ॥ २४
 दृढधन्वा महेष्वासः पाण्डवानां रथोत्तमः ।
 श्रेणिमान्कौरवश्रेष्ठ वसुदानश्च पार्थिवः ।
 उभावेतावतिरथौ मतौ मम परंतप ॥ २५

C. 5. 5920
B. 5. 171. 27
K. 5. 171. 27

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

B1.3.5 Dn Ds D2(m as in text). 6.10 मतौ मम
 महारथः; B2.4 मतौ मे रथयूथपः; Ds.4 प्रख्यातः स महारथः.
 — D7 om. (hapl.) 16^a-17^a. — ^a) Ks Dn1 Ds T1
 नृपसत्तमः (Ks 'म). — ^a) K संग्रामशौ (or 'सौ) डीरः
 (K4 'लोभी च); D1 Gs 'योधी च. — Ks om.
 16^f-17^e. — ^f) B1-3 Dn1 Ds Ds किरीटिनः; M 'नि.
 — After 16, T G1.2 read 19^{ab} (G1 repeating
 the line in its proper place).

17 Ks om. 17^{ab}; D7 om. 17^a (cf. v.l. 16).
 Gs reads 17^{ab} after 19^{ab}. — ^b) K (Ks om.)
 D1.2.1 G1 M (except M1) महारथः. — Ds2 Gs om.
 17^{ad}. — ^c) Ds.4 पुरुषव्याघ्र. — ^d) K1.2.5 पाण्डवानां
 (for रथोदारौ). Ds.4 मतिर (for मतौ).

18 Ds om. 18^a-19^b. — ^b) T G1-3 शंखदत्त (for
 चन्द्रसेन). Ks.4 D1.2.7.8 पार्थिवः (for भारत). — ^a)
 M1.2 महारथौ (for न संशयः).

19 Ds om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). T G1.2 read 19^{ab}
 after 16 (G1 repeating it here with v.l.). — ^a) G1
 (second time) सेनाबन्धु. — ^b) K4 Ds क्रोधहता. K1.2
 तु (for च). K4.5 D1.2.7.8 महारथः (for च नामतः).
 — After 19^{ab}, Gs reads 17^{ab}. — ^a) Ks बलदेवेन
 (for भीम). K1.2.5 वा विभुः; K4 Ds.4 भारत; B Dn
 Ds Ds.8.10 वा विभो; T1 G1.5 वाभिभूः. — ^c) Ks D2-4
 योत्स्यते. Ks B D (except D1.7) T2 G1.2.5 हि (for
 [इ]ह). M1.2 स हि योत्स्यति विक्रम्य. — ^f) K1.2 M1.2
 सह (for तव).

20 ^a) Ks-B D (except D1.7) T2 G2.5 transp.

द्रोणं and च. — ^a) K1.2.5 हि (for स).

21 K1.2 om. 21^{ab}. — ^a) T2 काश्यपः परमस्तात.
 — ^b) Ks महारथः; B D (except D1.2.7) नरो (for
 रथो). — ^d) K4 B D (except D1-4.7) ज्ञेयः (for
 मतः).

22 ^b) K1.2.5 मम; K4 Ms मतः (for रथः). — ^c)
 K1 परम (for समर).

23 ^b) Dn1 D2-4 T G2.5 संमतः.

24 ^a) K4 अनुरूपश्च. — ^b) T G2.5 रथो यः परमो
 महान्. — ^c) G1.8 पाण्ड्यो राजा. K4 D7 T G महाराज.
 — ^d) K1.2 Ds.4 धनुर्धरः (for धुरं).

25 ^b) Dn Ds Ds.3.10 महारथः (for रथो). — ^a)
 K1.2.5 वसुदानोय; T2 G2.8 धानश्च; Ms मानश्च. Ks
 बाह्लिकः; Ds1 Ds.7 पार्थिव. — ^f) D1 T G परंतपौ.
 B Dn Ds Ds.8.10 मतौ परपुरंजय (B2 मम न संशयः;
 Dn2 Ds परपुरंजयौ). — After 25, Ds ins.:

569* अन्यौ विराटस्य सुतौ शङ्खश्वेतौ महारथौ ।

पाण्डवानां सहायार्थं महत्कर्म करिष्यतः ।

Colophon om. in Ks. Ds.9 G4 missing. —
 Sub-parvan: K1-4 B Dn Ds D1-4.6-8.10 रथातिरथ-
 संख्या; T1 Gs M रथसंख्या. — Adhy. name: T1 M
 रथातिरथसंख्यानं (T1 'गणनं; Ms 'कथनं). — Adhy. no.
 (figures, words or both): Ds (sec. m.) 51 (=151);
 T G2 Ms 170; G1.5 Ms.5 171; Gs 168; M1.2 169.
 — S'loka no.: Dn1 26.

१६९

C. 5. 5921
B. 5. 172. 1
K. 5. 172. 1

भीष्म उवाच ।

रोचमानो महाराज पाण्डवानां महारथः ।
 योत्स्यतेऽमरवत्संख्ये परसैन्येषु भारत ॥ १
 पुरुजित्कुन्तिभोजश्च महेष्वासो महाबलः ।
 मातुलो भीमसेनस्य स च मेऽतिरथो मतः ॥ २
 एष वीरो महेष्वासः कृती च निपुणश्च ह ।
 चित्रयोधी च शक्तश्च मतो मे रथपुंगवः ॥ ३
 स योत्स्यति हि विक्रम्य मघवानिव दानवैः ।
 योधाश्चास्य परिख्याताः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ४
 भागिनेयकृते वीरः स करिष्यति संगरे ।
 सुमहत्कर्म पाण्डूनां स्थितः प्रियहिते नृपः ॥ ५
 भैमसेनिर्महाराज हैडिम्बो राक्षसेश्वरः ।
 मतो मे बहुमायावी रथयूथपयूथपः ॥ ६
 योत्स्यते समरे तात मायाभिः समरप्रियः ।

ये चास्य राक्षसाः शूराः सचिवा वशवर्तिनः ॥ ७
 एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।
 समेताः पाण्डवस्यार्थे वासुदेवपुरोगमाः ॥ ८
 एते प्राधान्यतो राजन्पाण्डवस्य महात्मनः ।
 रथाश्चातिरथाश्चैव ये चाप्यर्धरथा मताः ॥ ९
 नेष्यन्ति समरे सेनां भीमां यौधिष्ठिरीं नृप ।
 महेन्द्रेणैव वीरेण पाल्यमानां किरीटिना ॥ १०
 तैरहं समरे वीर त्वामायद्भिर्जयैषिभिः ।
 योत्स्यामि जयमाकाङ्क्षन् वा निधनं रणे ॥ ११
 पार्थ च वासुदेवं च चक्रगाण्डीवधारिणौ ।
 संध्यागताविवर्केन्दू समेष्ये पुरुषोत्तमौ ॥ १२
 ये चैव ते रथोदाराः पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
 सहसैन्यानहं तांश्च प्रतीयां रणमूर्धनि ॥ १३
 एते रथाश्चातिरथाश्च तुभ्यं

169

1 ^b) Gs महात्मनां (for 'रथः'). — ^d) K₂m. 8.4 D₇ तव (for पर-).

2 ^a) K₁-8 पुरजित्. — ^b) K₄ B₄ D_{1.2} T₁ G₅ M महारथः; G₈ महाबलौ (inf. lin. 'रथौ'). — ^d) K_{1.2} ममातिरथो; K₂ मे माति रथो (for च मेऽति').

3 ^a) D₂ महोत्साहः (for महे'). — ^b) K₅ तथा (for च ह). B₂ D₁ कृती च कृतनिःश्रमः (B₂ 'निश्चयः'). — ^c) K_{1.2.5} प्राज्ञ (for शक्त'). — ^d) K_{1.2} B₁ रथसत्तमाः.

4 ^a) D_{8.4} योत्स्यते. G₈ M₈ [इ]ह (for हि). — ^b) K (except K₄) दानवान् (for 'वै:'). T₂ देवानामिव वासवः. — ^c) M₈₋₅ योधाश्च. B Dn D₈ D_{8.8.10} योधा वै चास्य विख्याताः; D_{8.4} योधाश्चैव प्रसं.

5 ^a) K_{1.2.5} D₂ G₁ M वीरः; T₁ G_{2.8.5} कर्म (for चीरः). — ^b) K₅ B₂ D₁ M_{8.4} (inf. lin. as in text). 8 संगरं; K₄ वै रणं; T₁ G₈ संयुगे. K₅ संगरे स करिष्यति; D_{8.4} करिष्यति स संगरं. — ^c) B₂ पार्थानां (for पाण्डू'). D₁₀ महत्कर्म पाण्डवानां. — ^d) K_{1.4.5} D_{8.4} T₁ G₂ नृप; K_{2.8} B Dn D₈ D_{8-8.10} रतः (for नृपः).

6 ^a) G₈ महातेजाः (for 'राज'). — ^b) MSS. (indiscriminately) हैडिंबः, हिडिंबः, हिडंबः.

7 ^b) B Dn D₈ D_{8.8.10} मायावी (for 'भि:'). K₈ D₇ दिव्यैरस्त्रैर्महारथः; K₄ मायावी समरेषु यः. — ^c) K_{8.4} D_{1-4.7} चान्ये; G₈ वास्य (for चास्य). K_{8.4} B D वीराः; T₂ सर्वे (for शूराः). — ^d) Dn₁ T₁ सर्वे च (for सचिवा).

9 ^c) K₄ D₇ ये च (for चैव). — K₅ om. 9^d-11^d. — ^d) B D (except D_{1-4.7}) चान्येर्ध'. B D (except D_{1.2.7}) नृप (for मताः).

10 K₅ om. 10 (of. v.l. 9). — ^a) M_{1.2} transp. सेनां and भीमां. D_{8.4} दौर्योधनीं (for यौधि'). — ^c) K_{1.2} D₇ माहेन्द्रेण. K_{1.2} Dn₁ D_{7.8} च (for [इ]व). K_{1.2} धीरेण; M₈₋₅ वीर्येण.

11 K₅ om. 11 (of. v.l. 9). — ^b) K_{1.2} त्वमायाभिरः; B Dn D₈ D_{8-8.10} मायाविद्भिः; D_{1.2} अमायाभिरः; T₁ G_{1.2} स्वाह्वयद्भिः; G₈ मानयद्भिः; K₄ D_{8.4} मायया विजयैषिभिः. — ^d) D₈ न च वा; D₇ अथास्तु (for अथ वा).

12 ^a) B (except B₂) Dn D₈ D_{8.8.10} transp. पार्थ and वासुदेवं. — ^b) D₁ गाण्डीवचक्रधा'. — ^d) B Dn D₈ D_{8.8} समेष्येते (D₈ 'ध्येति'; D_{8.8} 'ध्ये तौ') रथोत्तमौ.

13 ^a) K₁ T₁ M [ए]ते; D₈ [अ]ति- (for ते). K₈ ये चाप्यन्ये रथो'; T₂ G_{2.5} एते चैव रथो'. — ^d)

यथाप्रधानं नृप कीर्तिता मया ।
 तथा राजन्नर्धरथाश्च केचि-
 त्तथैव तेषामपि कौरवेन्द्र ॥ १४
 अर्जुनं वासुदेवं च ये चान्ये तत्र पार्थिवाः ।
 सर्वानावारयिष्यामि यावद्भक्ष्यामि भारत ॥ १५
 पाञ्चाल्यं तु महाबाहो नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
 उद्यतेषुमभिप्रेक्ष्य प्रतियुध्यन्तमाहवे ॥ १६
 लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया ।
 प्राप्तं राज्यं परित्यज्य ब्रह्मचर्यं धृतव्रतः ॥ १७

चित्राङ्गदं कौरवाणामहं राज्येऽभ्यपेक्षयाम् ।
 विचित्रवीर्यं च शिशुं यौवराज्येऽभ्यपेक्षयाम् ॥ १८
 देवव्रतत्वं विख्याप्य पृथिव्यां सर्वराजसु ।
 नैव हन्यां स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथंचन ॥ १९
 स हि स्त्रीपूर्वको राजञ्जिखण्डी यदि ते श्रुतः ।
 कन्या भूत्वा पुमाञ्जातो न योत्स्ये तेन भारत ॥ २०
 सर्वास्त्वन्यान्हनिष्यामि पार्थिवान्भरतर्षभ ।
 यान्समेष्यामि समरे न तु कुन्तीसुतान्नृप ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ समाप्तं रथातिरथसंख्यापर्व ॥

१७०

दुर्योधन उवाच ।
 किमर्थं भरतश्रेष्ठ न हन्यास्त्वं शिखण्डिनम् ।

उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा समरेष्वाततायिनम् ॥ १
 पूर्वमुक्त्वा महाबाहो पाण्डवान्सह सोमकैः ।

C. 5. 59. 13
 B. 5. 173. 2
 K. 5. 173. 2

S समेष्ये (G1.8 °तः) (for प्रतीयां).

14 °) K1 G5 M1 (inf. lin. as in text). 2 °प्रधाना.
 K1.8.5 D1.2.7 मे; K2.4 D3.4 ते (for मया). — °)
 B Dn Ds D6.10 [अ]परे ये (for राजन्).

15 K5 om. 15. — °) K2 Dn2 D3 पार्थिव;
 S पाण्डवाः (for पार्थिवाः). — °) K4 B D (except
 D1.2.7) सर्वास्तान्वार. — °) M (M1 inf. lin. as in
 text) यावद्भक्ष्ये शिखण्डिनम्. Cnp भ्रक्ष्यामि (= शक्तिं
 धारयामि!).

16 °) K3.4 D7.8 च (for तु). K4 D2-4 महाबाहुं.
 — K5 om. 16°-17°. — °)=5. 170. 3°. — °)
 B D (except D1.2.7) उद्यतेषुमथो (D3.4 °हं) दृष्ट्वा
 (=5. 170. 1°).

17 K5 om. 17° (cf. v.l. 16). — °) K3 B4.5
 Dn Ds1 D6.8.10 तं (for तद्). — °) B2.4 Ds व्यवस्थितः
 (for धृत°). K4 °चर्यं धृतं व्रतं; B1.8.5 Dn D6.8.10
 °चर्यव्रते स्थितः.

18 K5 om. 18°. — °) K3 D1.7 महाराज्ये; B Dn
 Ds D6.8.10 आधिपत्ये (for अहं राज्ये). K3 D1.2 G3.5
 M2.5 [अ]भिषेचयं. — T2 om. (hapl.) 18°. — °)
 K3 B2 D1 G5 M2.5 [5]भि° (for 5भ्य°).

19 °) K3 B Dn Ds2 D3-8.10 विज्ञाप्य; K5 S
 °ख्यातं (for °ख्याप्य). — K5 om. 19°. — °) B3.5
 Dn2 Ds1 पृथिवीं. — K5 om. 19°. — °) B Dn Ds

D1.6.8.10 कदाचन.

20 K5 om. 20°. — °) K5 जाता; B5 भावी (for
 जातो). — K5 om. 20°-21°.

21 K5 om. 21° (cf. v.l. 20); K1 om. 21°. — °)
 K4 अन्यान्; G5 चान्यान् (for त्वन्यान्). — °)
 K2 D3.4 समरे (for पार्थिवान्). — °) K2m योद्धु-
 मेष्यामि; K4 योद्धुमिच्छामि; D3.4 योधयिष्यामि (for
 यान्समे°). — °) K3 Ds रणे; D3.4 इति (for नृप).
 K2m ततः कुन्तीसुतानिति.

Colophon. D5.8 G4 missing. — Sub-parvan:
 K B Dn Ds D1-4.6-8.10 रथातिरथसंख्या; T1 M1.2.5
 रथसंख्या. K B1.3.4 Dn Ds D1.2.6.7.10 M1.2 cont.
 समाप्त. — Adhy. name: T1 रथातिरथसंख्यानं; M1
 (marg.) महारथगणनसमाप्तिः. — Adhy. no. (figures,
 words or both): Ds (sec. m.) 52 (=152); T
 G2 M2 171; G1.5 M2.5 172; G3 169; M1.2 170.
 — S'loka no.: K5 41; Dn 21.

170

1 °) B Dn Ds D6.10 Ga नैव हन्याः (for न
 हन्यास्त्वं). — °)=5. 193. 64°.

2 °) K4 D3.8 उक्तं (for उक्त्वा). — °) B3.5 Dn
 पां(or पं)चालान्; T2 (before corr.) G1.2 पार्थिवान्

C. 5. 5843
B. 5. 173. 2
K. 5. 173. 2

वधिष्यामीति गाङ्गेय तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।

भृणु दुर्योधन कथां सहैर्भिर्युधाधिपैः ।
यदर्थं युधि संप्रेक्ष्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ॥ ३
महाराजो मम पिता शंतनुर्भरतर्षभः ।
दिष्टान्तं प्राप धर्मात्मा समये पुरुषर्षभ ॥ ४
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रतिज्ञां परिपालयन् ।
चित्राङ्गदं भ्रातरं वै महाराज्येऽभ्यषेचयम् ॥ ५
तस्मिंश्च निधनं प्राप्तं सत्यवत्या मते स्थितः ।
विचित्रवीर्यं राजानमभ्यषिञ्चं यथाविधि ॥ ६
मयाभिषिक्तो राजेन्द्र यवीयानपि धर्मतः ।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा मामेव समुदैक्षत ॥ ७
तस्य दारक्रियां तात चिकीर्षुरहमप्युत ।
अनुरूपादिव कुलादिति चिन्त्य मनो दधे ॥ ८

(for पाण्डवान्). B4.5 सहस्रोमकान्; Ca. d as in text.
— °) K5 B D (except D1.7.8) T1 हनिष्यामि; G2 करिं (for चधि). Ds.4 च (for [इ]ति). — °) D1 M नो (for मे).

4 °) B1.4 महाबाहो (for 'राजो'). — °) B Dn Ds Ds.4.6.10 शांतनुर. Ks-5 D1.2.7 T1 G1-3 M1.2 भरतर्षभ; B Dn Ds Ds.8.10 लोकविश्रुतः. — Ks D2 om. (hapl.) 4^{ad}. — °) Ks दिष्ट्या तं; Ca. d दिष्टान्तं (as in text). B Dn Ds Ds.10 आप (for प्राप). — °) Ks M पुरुषर्षभ; K4 B D (D2 om.) भरतर्षभ.

5 In Dn2, the portion from here up to 5. 173. 5 is lost on a missing fol. (129). — °) K1.2 B2 Ds2 D1-4 G1 प्रति (for परि). — °) K4 भारतं (for भ्रातरं). K4 D1 च; S मे (for वै). — °) Ds महाराज्ये; T1 यौवराज्ये.

6 Dn2 missing (cf. v.l. 5). — °) D1 T1 Gs.5 तु (for च). — 6^b = 1. 95. 5^{ad}; 96. 1^{ad}, 59^{ad}.

7 Dn2 missing (cf. v.l. 5). — °) Ks D1.2 धार्मिकः सदा (Ks 'कस्तथा'); Ks अपि भारत (for अपि ध').

8 Dn2 missing (cf. v.l. 5). — °) B2.5 चैव (for तात). — In B2, the portion from 8^b nearly up to the end of the foll. adhy. is lost on a missing fol. (232). — °) Ds.3 अन्युत; S (except T1) उद्यतः (for अन्युत). — °) Ks D1.2 G2 Cd अनुकूलतः; Ca. s

तथाश्रौषं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयंवरे ।
रूपेणाप्रतिमाः सर्वाः काशिराजसुतास्तदा ।
अम्बा चैवाम्बिका चैव तथैवाम्बालिकापरा ॥ ९
राजानश्च समाहूताः पृथिव्यां भरतर्षभ ।
अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासामम्बिका त्वथ मध्यमा ।
अम्बालिका च राजेन्द्र राजकन्या यवीयसी ॥ १०
सोऽहमेकरथेनैव गतः काशिपतेः पुरीम् ।
अपश्यं ता महाबाहो तिस्रः कन्याः खलंकृताः ।
राज्ञश्चैव समावृत्तान्पार्थिवान्पृथिवीपते ॥ ११
ततोऽहं तान्नृपान्सर्वानाहूय समरे स्थितान् ।
रथमारोपयाचक्रे कन्यास्ता भरतर्षभ ॥ १२
वीर्यशुल्काश्च ता ज्ञात्वा समारोप्य रथं तदा ।
अवोचं पार्थिवान्सर्वानहं तत्र समागतान् ।
भीष्मः शांतनवः कन्या हरतीति पुनः पुनः ॥ १३

अनुरूपात् (as in text). D1 रूपतः कुलतो वापि; T1 अनुरूपां नृपकुलात्. — °) K1.2.4.5 D1.2.7 नित्यं; Ks B (B2 missing) Dn1 Ds Ds.4.6.8.10 [ए]व च (for चिन्त्य).

9 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — °) Ks B2 Ds D1.6-8.10 T G2.8.5 M अथ (M1.2 तदा) (for तथा). S महाराज (for 'बाहो'). — °) K4 B (B2 missing) D (Dn2 missing) स्वयंवराः. — °) K1.2.5 असदृशीः (for अप्रतिमाः). — °) Ds Gs काशी. — °) K4 B (B2 missing) D (except D7; Dn2 missing) अंबां चैवाम्बिकां चैव. — °) Ks D2 अम्बालिका तथा; B Dn1 Ds Ds.4.6.8.10 कामपि; Ms 'कावरा' (for 'कापरा').

10 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — °) Ks om. तु. — °) Ds Ds.4 S तु (for च).

11 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — °) Ds2 T2 G1-3 काशीपतेः. — °) T1 G1.5 स्वयंवरे (for 'खलं'). — °) B (B2 missing) Dn1 Ds Ds.8.10 समाहूतान्; Ca. d समावृत्तान् (as in text).

12 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — °) Ds.4 transp. अहं and नृपान्. — °) K1.2 समवस्थितः; Ks D1 समरे स्थितः; Gs 'रे हि तान्'.

13 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — °) Ms-5 तु (for च). K1.2.5 राजन्; Ks कन्याः; D7 सर्वाः (for ज्ञात्वा). — °) Ds.4 Gs M1.2 स्वमा (for समा). T G1.3 तथा (for तदा).

14 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — °) K1-3.5

ते यतध्वं परं शक्त्या सर्वे मोक्षाय पार्थिवाः ।
 प्रसह्य हि नयाम्येष मिपतां वो नराधिपाः ॥ १४
 ततस्ते पृथिवीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः ।
 योगो योग इति क्रुद्धाः सारथीश्चाप्यचोदयन् ॥ १५
 ते रथैर्मेषसंकाशैर्गजैश्च गजयोधिनः ।
 पृष्ठैश्चाथैर्महीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः ॥ १६
 ततस्ते मां महीपालाः सर्व एव विशां पते ।
 रथव्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयन् ॥ १७
 तानहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।

सर्वानृपांश्चाप्यजयं देवराडिव दानवान् ॥ १८
 तेषामापततां चित्रान्ध्वजान्हेमपरिष्कृतान् ।
 एकैकेन हि बाणेन भूमौ पातितवानहम् ॥ १९
 हयांश्चैषां गजांश्चैव सारथींश्चाप्यहं रणे ।
 अपातयं शरैर्दीप्तैः प्रहसन्पुरुषर्षभ ॥ २०
 ते निवृत्ताश्च भग्नाश्च दृष्ट्वा तल्लघवं मम ।
 अथाहं हास्तिनपुरमायां जित्वा महीक्षितः ॥ २१
 ततोऽहं ताश्च कन्या वै भ्रातुरर्थाय भारत ।
 तच्च कर्म महाबाहो सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ २२

C. 5. 5966
B. 5. 173. 23
K. 5. 173. 24

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

[अ]हं; K4 D1 [अ]भि- (for हि). B (B2 missing)
 Dn1 Ds Ds.4.6.8.10 Gs.5 हरा (for नरा). — ^a)
 Ks (m as in text) भो (for वो). Ks.4 B (B2
 missing) Dn1 Ds.8.10 नरर्षभाः (for नरा). Ds मिपतां
 सर्वधन्विनां (= 5. 160. 8^d); G2 तां सर्वपार्थिवाः.

15 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). Ds.4 om.
 15-16. — ^b) = 16^d. Ks.4 D7 अहंकृताः; D1.2 अलंकृताः
 (for उदा). S सर्व एव विशां पते. — ^a) K1-3.5 D7
 चाप्य (Ks 'न्य' नोदयन्; K4 B (B2 missing) Dn1 Ds
 Ds.6.8.10 अभ्यचो (Ds.10 'नो' दयन्; D1 T1 चापि (T1
 चाभ्य- चोदयन्; T2 G2 चाप्यरोचयन्.

16 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). Ds.4 om. 16
 (cf. v.l. 15). — ^a) K1.2 Dn1 Ds2 D1.2.3 तैः (for
 ते). B4.5 Dn1 D10 गज (for मेघ). — ^c) K1
 B (B2 missing) Dn1 Ds पुष्टैः; K2 तुष्टैः; Ks.5 D2 श्रेष्ठैः;
 K4 शस्त्रैः; Ds Ds पुष्टैः; D1 प्रैष्टैः; D7 शीष्टैः; D10 पाप्यैः;
 T1 अष्टैः; T2 G उष्टैः; M1.2 Cap पुष्टैः; M6 पृष्टैः; Ca प्रष्टैः
 (for पृष्टैः). K4 चाक्षैः; Gs अक्षैः (for चाक्षैः).
 S महेष्वासाः (for मही). — K4 om. (hapl.) 16^d-17^a.
 — 16^d = 15^b.

18 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). Ds.4.8 T2
 Gs.5 om. (hapl.) 18^{ab}. — ^b) K4 B (B2 missing)
 Dn1 Ds Ds.7.10 समंतात् (for महता). N (except Ks;
 B2 Dn2 missing, Ds.4.8 om.) पर्यवारयं. — After 18,
 B (B2 missing) Dn1 Ds Ds.10 read 20^d.

19 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — ^a) Ms-5
 आपततश्च. T2 G2 छत्रं (for चित्रान्). — ^b) Ms-5 रथान्
 (for ध्वजान्). — ^c) T G तु (for हि). K1 ततो बलेन

महता; Ks.4 D1.2.7 एकैकेन बाणेन.

20 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — ^a) Ks.4
 B (B2 missing) D (except D1.2.7; Dn2 missing)
 तेषां; M1.2 चैव (for चैषां). Ks D1.2.7 चापि (for चैव).
 — ^b) Ds Ca अहंनं (for अप्यहं). — B (B2 missing)
 Dn2 Ds Ds.10 read 20^{ad} after 18. — ^c) M1.2 नरान्;
 Ms-5 शरान् (for शरैः). D1 तीक्ष्णैः; S चैव (for दीप्तैः).
 — ^d) K1.2.5 प्रसभं; Ds.4 प्रासास्तान् (for प्रहसन्).
 Ks.4 B (B2 missing) D (Dn2 missing) भरतर्षभ.

21 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — ^a) Ds.4
 परिवृत्ताः (for ते नि). — ^b) Ds2 महत्; D10 च मे (for
 मम). — After 21^{ab}, S (except M1.2) ins.:

570* प्रणिपेतुश्च सर्वे वै प्रशशंसुश्च पार्थिवाः ।

तत आदाय ताः कन्या नृपतींश्च विसृज्य तान् ।

[(L. 1) Ms-5 विवस्ताः (for सर्वे वै). — (L. 2)
 Gs आह्व्य (for आदाय). T2 G2 ससृज्यान् (for विसृज्य
 तान्).]

— ^c) Ks Ds2 Ds.8 तथा; D10 T1 ततः (for अथ).
 G2 हास्तिनपुरे; a few MSS. हस्तिन (as usual). — ^d)
 T G1.8.5 अगां; Ca. d आयां (as in text). G2 मंदाच्छित्वा
 मही.

Colophon. B2 Dn2 Ds.9 G4 missing. — Sub-
 parvan: K B1.8-5 Dn1 Ds D1-4.6-8.10 Gs M
 अम्बोपाख्यान. — Adhy. name: M कन्याहरणं. — Adhy.
 no. (figures, words or both): Ds (sec. m.) 53;
 T G2 M4 172; G1.5 Ms.5 173; Gs 170; M1.2 171.
 — S'loka no.: Ks Dn1 24.

१७१

C. 5. 5938
B. 5. 174. 1
K. 5. 174. 1

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ मातरं वीरमातरम् ।
अभिगम्योपसंगृह्य दाशेयीमिदमब्रुवम् ॥ १
इमाः काशिपतेः कन्या मया निर्जित्य पार्थिवान् ।
विचित्रवीर्यस्य कृते वीर्यशुल्का उपार्जिताः ॥ २
ततो मूर्धन्युपाप्राय पर्यश्रुनयना नृप ।
आह सत्यवती हृष्टा दिष्ट्या पुत्र जितं त्वया ॥ ३
सत्यवत्यास्त्वनुमते विवाहे समुपस्थिते ।
उवाच वाक्यं सत्रीडा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ॥ ४
भीष्म त्वमसि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।

श्रुत्वा च धर्म्यं वचनं मयं कर्तुमिहार्हसि ॥ ५
मया शाल्वपतिः पूर्वं मनसाभिवृतो वरः ।
तेन चास्मि वृता पूर्व रहस्यविदिते पितुः ॥ ६
कथं मामन्यकामां त्वं राजञ्जशास्त्रमधीत्य वै ।
वासयेथा गृहे भीष्म कौरवः सन्विशेषतः ॥ ७
एतद्ब्रुव्या विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ ।
यत्क्षमं ते महाबाहो तदिहारब्धुमर्हसि ॥ ८
स मां प्रतीक्षते व्यक्तं शाल्वराजो विशां पते ।
कृपां कुरु महाबाहो मयि धर्मभृतां वर ।
त्वं हि सत्यव्रतो वीर पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

171

 This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 170. 5); B2 missing up to 9° (cf. v.l. 5. 170. 8).

1 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — °) B4.5 अभिवाद्य (for 'गम्य'). B4.5 G8 उपसंगम्य; Ca. d. 8 उपसंगृह्य (as in text). — °) K Ds2 D7.10 दाशेयी; Ca. d दाशेयी (as in text). Ks M1.2 अब्रुव.

2 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — °) K (except K4) D7 वीर्यशुल्काद्. B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 हृता इति; D1 उपाहृताः; G8 उपस्थिताः.

5 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). Before 5, Ds.4 read अंबोवाच. — °) D2-4 T2 G1-8 धर्मज्ञ. D1 भीष्म त्वमपि नेच्छामि. — °) Ks D1.2 T2 G1.6 विशारद. — Ds.4 om. 5°a. — °) Ds2 Ds T G तु (for च). K4 B (B2 missing) Dn1 Ds Ds.8.10 (by transp.) वचनं धर्म्यं (Dn1 Ds °मं); Ks धर्मवचनं; D7 वचनं मयं. Ks श्रुत्वा वचनं मे धर्म्यं. — °) K1 (by transp.) कर्तुं मयम्; Ds सम कर्तुम्; D7 धर्म्यं कर्तुम्.

6 = (var.) 1. 96. 48. — 6°a = (var.) 5. 175. 22°a. — B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — °) D1 S शाल्व. — °) K4 मनसानिवृतः; Dn1 साधिवृतः; D1 सा च वृतः; Ds सातिवृतः; T1 G1.2 सा हि वृतः; Gs सापि वृतः; Ms-6 सा विवृतः. Gs पतिः (for वरः). — °) Ds Ds.10 अपि (for अस्मि). — °) Ds अविदितः; D10 M (M1 inf. lin. as in text) अविदिता; Ca. d as in text.

7 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — °) K (except Ks) वै (for त्वं). — °) Ks.5 नानाशास्त्रम्; D1.2 राजशास्त्रम् (for राजञ्जशास्त्रम्). S (except T2 G1.2) च (for वै). B (B2 missing) Dn1 Ds.8.10 राजध (Dn2 °न्ध)र्ममतीत्य वै. — °) M यथा (for गृहे).

8 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — °) K1.2.5 S (except Ms-5) च नरर्षभ (for भरत). — °) Ds महाराज (for बाहो). — °) K1.8 D1.2 तदारब्धुमिहार्हसि.

9 Dn2 missing (cf. v.l. 1); B2 missing up to ततो in 9°. D1 om. 9°a. — °) Ms-5 मा (for मां). S (except M1.4) राजन् (for व्यक्तं). — °) Here and below S (mostly) शाल्व. — After 9°a, K4 B (B2 missing) D (except D1.2) ins.:

571* तस्मान्मां त्वं कुरुश्रेष्ठ समनुज्ञातुमर्हसि ।
— °) Ks B2 D1.2 T1 Gs भीष्म; Ds.4 वीरः; Gs M1 धीर (for वीर). — °) K1.2.5 मे मतिः; Ks T2 G1.2 विश्रुतः; Ds निश्चितं (for नः श्रुतम्).

Colophon. Dn2 Ds.6 G4 missing. — Sub-parvan: K B Dn1 Ds D2.6-8.10 T1 Gs M अंबोपाख्यान — Adhy. no. (figures, words, or both): Ds (acc. m.) 54 (=154); T Gs M4 173; G1.5 Ms.5 174; Gs 171; M1.2 172. — S'loka no.: Ks Dn1 10.

१७२

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं समनुज्ञाप्य कालीं सत्यवतीं तदा ।
 मन्त्रिणश्च द्विजांश्चैव तथैव च पुरोहितान् ।
 समनुज्ञासिपं कन्यां ज्येष्ठामम्बां नराधिप ॥ १
 अनुज्ञाता ययौ सा तु कन्या शाल्वपतेः पुरम् ।
 वृद्धैर्द्विजातिभिर्गुप्ता धात्र्या चानुगता तदा ।
 अतीत्य च तमध्वानमाससाद नराधिपम् ॥ २
 सा तमासाद्य राजानं शाल्वं वचनमब्रवीत् ।
 आगताहं महाबाहो त्वामुद्दिश्य महाद्युते ॥ ३
 तामब्रवीच्छाल्वपतिः स्मयन्निव विशां पते ।
 त्वयान्यपूर्वया नाहं भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ४

गच्छ भद्रे पुनस्तत्र सकाशं भारतस्य वै ।
 नाहमिच्छामि भीष्मेण गृहीतां त्वां प्रसह्य वै ॥ ५
 त्वं हि निर्जित्य भीष्मेण नीता प्रीतिमती तदा ।
 परामृश्य महाद्युते निर्जित्य पृथिवीपतीन् ।
 नाहं त्वय्यन्यपूर्वायां भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ६
 कथमस्मद्विधो राजा परपूर्वां प्रवेशयेत् ।
 नारीं विदितविज्ञानः परेषां धर्ममादिशन् ।
 यथेष्टं गम्यतां भद्रे मा ते कालोऽत्यगादयम् ॥ ७
 अम्बा तमब्रवीद्राजन्ननङ्गशरपीडिता ।
 मैवं वद महीपाल नैतदेवं कथंचन ॥ ८
 नास्मि प्रीतिमती नीता भीष्मेणामित्रकर्शन ।

C. 5. 5986
 B. 5. 175. 11
 K. 5. 175. 12

172

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 170. 5); the MS. is mostly ignored here.

1 °) B3 D1 T G2.5 समनुज्ञाप्य. — °) K4 B D (except D1.7; Dn2 missing) गंधवतीं (for सत्य°). — °) K4 B (except B4) Dn1 Ds D1.8-8.10 मन्त्रिणश्च-ल्विजश्चैव. — °) K1.2 Ds D1.10 समनुज्ञासिपं; G2 °नुज्ञायतां; Ms °नुज्ञाप्य तां; Ca. d as in text. D1 चांबां (for कन्यां). — °) B Dn1 Ds D6.8.10 (by transp.) अंबां ज्येष्ठां; D1 ज्येष्ठां कन्यां.

2 °) G1 °ता तु सा कन्या. — °) G1 ययौ (for कन्या). Ds.4.6 पुरीं. — T2 om. 3^{ed}. — °) Ds.4 युक्ता (for गुप्ता). — °) Ks B4.5 D2 तथा (for तदा). — °) K1.2 Ms.5 तद्; Ds.4 तदा (for तम्). — °) Ks D1.8.4 आसाद्य च (for आस°). B Dn1 Ds D6.8.10 आसाद्य नृपतिं तथा (B2.8 Ds.10 °दा).

3 °) Gs समा° (for तमा°). D1 सा तदा सौभराजानं. — °) Ks.5 B Dn1 Ds D6.10 महामते; Ds महीपते; T2 Gs महाबल. — After 3, D2 (om. line 1) T G M1 ins.:

572* अभिनन्दस्व मां राजन्सदा प्रियहिते रताम् ।

प्रतिपालय मां राजन्धर्मादींश्चर धर्मतः ।

त्वं हि मे मनसा ध्यातस्त्वया चाप्युपमन्त्रिता ।

[(L. 2) D2 Gs M1 प्रतिपादय; T1 परिपालय; Gs प्रतिपादय. Gs धर्मास्त्वं (for धर्मादीन्). T2 G1 चैव (for चर). G2 संमतः (for धर्मतः). D2 धर्ममीश्वरनिमित्तं; Gs

धर्मादिष्वेव धर्मतः. — (L. 3) T2 G2 मया (for हि मे). D2 G1 अग्निः; T2 अस्मि (for अग्नि). G2 तवासीत्यभिर्मन्त्रिता.]

4 K1 om. 4^{ab}. — °) Ks D2 S शाल्व°; D1 सौभ° (for शाल्व°). — °) K2.5 महाद्युते; Ks.4 D1.2 नराधिप (for विशां पते). — Before 4^{ed}, K1 D1 T1 read शाल्व उ° (T1 om. उ°). — 4^{ed} = (var.) 6^{ed}.

5 °) K1.2.5 B2 D1 T G1.2.5 तस्य (for तत्र). — °) K1.4 D1.2 T G (except Gs) भरतस्य; B Dn1 Ds D6.8.10 भीष्मकस्य. — Ds.4 om. (hapl.) 5^{ed}; Gs om. (hapl.) 5^{ed}-6^{ed}. — °) Ks.4 D1.2 सुमध्यमे (for प्रसह्य वै).

6 Gs om. 6^{ed} (cf. v.l. 5). — °) Ks.4 B D (Dn2 missing) transp. निर्जित्य and भीष्मेण. — °) M धृतिमता (for प्रीति°). — Ds.4 om. 6^{ed}. — °) Ks B3 Dn1 Ds D1.8.10 परामृश्य; Ca °मृष्टा (for °मृश्य). — T2 G2.5 om. (hapl.) 6^{ed}-9^{ed}. — °) = (var.) 4^{ed}.

7 T2 G2.5 om. 7 (cf. v.l. 6). — °) Ds.4 ह्यद्य (for राजा). — °) D1 प्रधर्षयेत् (for प्रवे°). — °) K4 B D (except D1.2.7) त्वां (for ते).

8 T2 G2.5 om. 8 (cf. v.l. 6). — °) Ks.4 B (except B2) Dn1 Ds.8 नैवं (for मैवं). K1.2.5 D1.2 वादीः (for वद). S (T2 G2.5 om.) महाराज (for मही°).

9 T2 G2.5 om. 9 (cf. v.l. 6). — °) S (T2 G2.5 om.) अहं (for अस्मि). — °) B (except B4) D1 °कर्षण; Ds.4 °कर्षिणा; G1 °कर्शिना. — °) Ds.8 transp.

C. 5. 5986
B. 5. 175. 11
K. 5. 175. 12

बलान्नीतासि रुदती विद्राव्य पृथिवीपतीन् ॥ ९
भजस्व मां शाल्वपते भक्तां बालामनागसम् ।
भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ १०
साहमामन्त्र्य गाङ्गेयं समरेष्वनिवर्तिनम् ।
अनुज्ञाता च तेनैव तवैव गृहमागता ॥ ११
न स भीष्मो महाबाहुर्मामिच्छति विशां पते ।
आतृहेतोः समारम्भो भीष्मस्येति श्रुतं मया ॥ १२
भगिन्यौ मम ये नीते अम्बिकाम्बालिके नृप ।
प्रादाद्विचित्रवीर्याय गाङ्गेयो हि यवीयसे ॥ १३
यथा शाल्वपते नान्यं नरं ध्यामि कथंचन ।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र तथा मूर्धानमालभे ॥ १४
न चान्यपूर्वा राजेन्द्र त्वामहं समुपस्थिता ।
सत्यं ब्रवीमि शाल्वैतत्सत्येनात्मानमालभे ॥ १५
भजस्व मां विशालाक्ष स्वयं कन्यामुपस्थिताम् ।
अनन्यपूर्वा राजेन्द्र त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणीम् ॥ १६

तामेवं भाषमाणां तु शाल्वः काशिपतेः सुताम् ।
अत्यजद्भरतश्रेष्ठ त्वचं जीर्णामिवोरगः ॥ १७
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तयानघ ।
नाश्रद्धच्छाल्वपतिः कन्याया भरतर्षभ ॥ १८
ततः सा मन्युनाविष्टा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।
अब्रवीत्साश्रुनयना बाष्पविह्वलया गिरा ॥ १९
त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र यत्र विशां पते ।
तत्र मे सन्तु गतयः सन्तः सत्यं यथाब्रुवम् ॥ २०
एवं संभाषमाणां तु नृशंसः शाल्वराट् तदा ।
पर्यत्यजत कौरव्य करुणं परिदेवतीम् ॥ २१
गच्छ गच्छेति तां शाल्वः पुनः पुनरभाषत ।
विभेमि भीष्मात्सुश्रोणि त्वं च भीष्मपरिग्रहः ॥ २२
एवमुक्ता तु सा तेन शाल्वेनादीर्घदर्शिना ।
निश्चक्राम पुराहीना रुदती कुररी यथा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

रुदती and विद्राव्य.

10 ^a) Ks D1 S सात्व. — ^b) S अनागसी. — ^c) Bs न धर्मो वै; Ds. 8 न धर्मेज्ज. T2 G2 प्रगण्यते.

11 ^a) D7 समामन्त्र्य च गाङ्गेयं. — ^c) Ds. 4 [अ]स्मि (for च). Ks D7 अस्मि (for एव). — ^d) K D1. 2 वशम् (for गृहम्). B Dn1 Ds Ds. 8. 10 ततोहं भृशमागता; Ds. 4 तवासि वशमां; D7 स्वयैव च समां.

12 ^a) K. D1-4. 7 महाबुद्धिर् (for 'बाहुर'). — ^d) Ks transp. श्रुतं and मया.

13 ^a) D1 ते (for ते). K D1. 2 तत्र; S ते तु (for नीते).

14 ^a) Ks D1 S सात्व. M अहं (for अन्यं). — ^b) B Dn1 Ds Ds वरं (for नरं). Ks वरिष्यामि; Ms-6 नारंस्यामि (for नरं ध्यामि). D1 ध्यायं; T G यामि; Ca ध्यामि (as in text). K D2-4. 7. 8. 10 न (Ks Ds. 10 व)रं ध्यायामि कंचन; M1. 2 नरं ध्यामीह कंचन.

15 D1. 8. 4 Gs om. (hapl.) 15. — ^b) T1 एव (for अहं). D1 त्वामहं शरणं गता. — K4 om. (hapl.) 15^a-16^b. — ^c) S (Gs om.) सा त्वां (M त्वा) (for सत्यं). K1. 2 शाल्वेय; Ks S (Gs om.) सात्वैतत्.

17 ^a) Ks सामैवं; Ms तदेवं (for तामेवं). — ^b) Ks

S सात्व. T2 G2. 8 काशी. — ^d) Ks B D (except D1. 2. 7; Dn2 missing) T2 transp. त्वचं and जीर्ण.

18. ^b) Ks तथा; Ms-6 तदा (for तथा). K4 B Dn1 Ds Ds. 8. 10 नृपः (B2. 5 'प') (for [अ]नघ). — ^c) D1. 7. 8 T1 Gs न श्रद्धधत्; T2 G1. 2. 5 नाश्रद्धधात्. — ^d) K1 Ds Gs M1. 2 कन्यया; K4 कन्यां तां; B4. 5 Ds. 4 कन्यायां (for 'या'). Ms-6 कन्या भरतसत्तम.

19 ^b) A few S MSS. काशी. — ^d) Ks B2 बाष्पविह्वलया; K4 'संदिग्धया; B1. 8-5 Dn1 Ds. 4. 6. 10 'विह्वलया; Ds. 7 'विह्वलया. Ds बाष्पविह्वलयेयया.

20 ^b) K4 B (except B2) D (except D1. 7) T G2. 8 तत्र (for the second यत्र). — ^c) B4. 5 Dn1 transp. सन्तु and गतयः. — ^d) D10 Gs सत्यं; Ca. d सन्तः (as in text). K4. 5 B Dn1 Ds D2-4. 6. 8. 10 G1 ध्रुवं; D1. 2 वृत्तं (for [अ]ब्रुवम्).

21 ^a) K1. 2. 5 एतत् (for एव). K4 B D (except D1. 7; Dn2 missing) तां (for सं). D1 तां (for तु). — ^b) Ks D1. 2 S सात्व. Ks D7 ततः; T1 तथा (for तदा). B Dn1 Ds Ds. 4. 6. 8. 10 कन्यां (Ds. 4 भृशं) शाल्वपतिस्तदा (B2 सात्वः काशिपतेः सुतां). — ^c) K4 B Dn1 Ds Ds. 8. 10 परितत्याज (for पर्यं). — ^d) Dn1 Gs

१७३

भीष्म उवाच ।

सा निष्क्रमन्ती नगराच्चिन्तयामास भारत ।
 पृथिव्यां नास्ति युवतिर्विषमस्थतरा मया ।
 बान्धवैर्विप्रहीनास्मि शाल्वेन च निराकृता ॥ १
 न च शक्यं पुनर्गन्तुं मया वारणसाह्वयम् ।
 अनुज्ञातास्मि भीष्मेण शाल्वमुद्दिश्य कारणम् ॥ २
 किं नु गर्हाम्यथात्मानमथ भीष्मं दुरासदम् ।
 आहोस्वित्पितरं मूढं यो मेऽकार्षीत्स्वयंवरम् ॥ ३
 ममायं स्वकृतो दोषो याहं भीष्मरथात्तदा ।

प्रवृत्ते वैशसे युद्धे शाल्वार्थं नापतं पुरा ।
 तस्येयं फलनिर्वृत्तिर्यदापन्नास्मि मूढवत् ॥ ४
 धिग्भीष्मं धिक् मे मन्दं पितरं मूढचेतसम् ।
 येनाहं वीर्यशुल्केन पण्यस्त्रीवत्प्रवेरिता ॥ ५
 धिद्धां धिक्शाल्वराजानं धिग्धातारमथापि च ।
 येषां दुर्नीतिभावेन प्राप्तास्म्यापदमुत्तमाम् ॥ ६
 सर्वथा भागधेयानि स्वानि प्राप्नोति मानवः ।
 अनयस्यास्य तु मुखं भीष्मः शान्तनवो मम ॥ ७
 सा भीष्मे प्रतिकर्तव्यमहं पश्यामि सांप्रतम् ।

C. 5. 6009
 B. 5. 173. 84
 K. 5. 173. 85

परिदेविनीं.

22 ^a) K1.3 D1 S सात्वः; M1.2 कन्यां. — ^b) M1.2 सात्वः (for the first पुनः). — ^c) K3 D1.2.7 हि; K4 तु (for च). K3 B2.3 Dn1 G3 परिग्रहा.

23 ^b) K1.3 D1 S सात्वे. K3.5 अदीर्घदर्शना; Ds2 T1 G3 M (M1 inf. lin.) 'दर्शिनी; Ca as in text. — ^c) M3-5 पुनर् (for पुराद्). — ^d) K1.3.4 Dn1 G3 रुदंती.

Colophon om. in B3 Dn1 Ds.4. Dn2 Ds.9 G4 missing. — *Sub-parvan*: K B1.2.4.5 Ds D1.2.6-8.10 G2.5 M अंबोपाख्यान. — *Adhy. name*: T1 G2.5 सात्व-प्रत्याख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T G2 M4 174; G1.5 M3.5 175; G3 172 (as in text); M1.2 173. — *S'loka no.*: K3 25.

173

1 Dn2 missing for stanzas 1-5 (cf. v.l. 5. 170. 5). — ^a) B Dn1 Ds Ds.3.10 निष्क्रामन्ती तु (for सा निष्क). — ^b) B Dn1 Ds Ds.3.10 दुःखिता (for भारत). — K4 om. 1st; G3 om. 1st. — ^c) Ds G1.2 युवती. — ^d) G1.2 विषमस्थतुरा मया. — ^e) B D (except D1.7; Dn2 missing) बंधुभिर् (for बान्धवैर्). K1.2.5 B (except B2) Ds Ds-8 M1 विप्रहीणा. Ds.4 च; G4 हि (for [अ]स्मि). — ^f) K1.3 D1 S सात्वेन. — Hereafter the variant सात्व- (for शाल्व-) is not noted.

2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^a) K2 Ds.4 शक्यं मया; K3.4 D1.2.7 शक्याम्यहं (for शक्यं पुनर्). — ^b) K2-4 D1-4 पुनर् (for मया). — ^c) K4 B (except B2) Dn1 Ds.3.10 तु; Ds हि (for [अ]स्मि).

3 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^a) T1 G3.5 M गर्हयिष्ये किमा (G3 महा)स्मानं; T2 G1.2 दर्शयिष्ये त (G1 'येह)मास्मानं. — K4 om. 3rd-4th. — ^c) B1.3.4 Dn1 Ds Ds.3.10 अथ वा; B5 अपि वा (for आहोस्वित्).

4 Dn2 missing (cf. v.l. 1). K4 om. 4th (cf. v.l. 3). — ^a) K1-3 B Dn1 Ds Ds.4.6 G2 मयायं (for ममां). D2 मम स्वयंकृतो दोषः. — ^b) T2 G2 तथा (for तदा). — ^c) G5 प्रवृद्धे. K3 प्रथमे; B D (except D1.2.7) दाहणे (for वैशसे). — ^d) K5 D1.3 शाल्वार्थे. K1.2.5 नागमं; K4 नागता; B2 Ds नागतं; Ds.4 न गतं. K3 पुरं (for पुरा). — ^e) S (except T1 G3) फलनिष्पत्तिः. — ^f) T G यथा (for यदा).

5 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^b) M (except M2) चेतनं. — ^c) B (except B1) Ds Ds.4.6.7.10 M2 शुल्केति. — ^d) K4 प्रबोधिता; K5 B1.2.5 Ds D7.10 S प्रवेक्षिता; B3.4 प्रचोदिता; D2-4 प्रचारिता; G4 प्रवेरिता (as in text).

6 Dn2 resumes. — ^a) K1 D7 शाल्वराजं च (for 'राजानं). — ^b) K1.4 B Dn Ds Ds.3.10 वा (for च). — ^c) G3.5 M1.5 येषां (for येषां). K4 दुरंतभावेन; Ds दुर्नीतिभावेन; D10 S (except T1 G3) दुर्नीतिभावेन. — ^d) K3 D1.2.7 पापमासादितं मया.

7 ^a) K3 सर्वस्तु; Ds.4 सर्वाणि (for सर्वथा). — ^d)

C. 5. 6009
E. 5. 173. 34
K. 5. 176. 25

तपसा वा युधा वापि दुःखहेतुः स मे मतः ।
को नु भीष्मं युधा जेतुमुत्सहेत महीपतिः ॥ ८
एवं सा परिनिश्चित्य जगाम नगराद्रहिः ।
आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ।
ततस्तामवसद्रात्रिं तापसैः परिवारिता ॥ ९
आचख्यौ च यथा वृत्तं सर्वमात्मनि भारत ।
विस्तरेण महाबाहो निखिलेन शुचिस्मिता ।
हरणं च विसर्गं च शाल्वेन च विसर्जनम् ॥ १०
ततस्तत्र महानासीद्वाङ्मणः संशितव्रतः ।
शैखावत्यस्तपोवृद्धः शास्त्रे चारण्यके गुरुः ॥ ११
आतां तामाह स मुनिः शैखावत्यो महातपाः ।
निःश्वसन्तीं सतीं बालां दुःखशोकपरायणाम् ॥ १२

एवं गते किं नु भद्रे शक्यं कर्तुं तपस्विभिः ।
आश्रमस्थैर्महाभागैस्तपोनित्यैर्महात्मभिः ॥ १३
सा त्वेनमब्रवीद्राजन्क्रियतां मदनुग्रहः ।
प्रवाजितुमिहेच्छामि तपस्तप्स्यामि दुश्चरम् ॥ १४
मयैवैतानि कर्माणि पूर्वदेहेषु मूढया ।
कृतानि नूनं पापानि तेषामेतत्फलं ध्रुवम् ॥ १५
नोत्सहेयं पुनर्गन्तुं स्वजनं प्रति तापसाः ।
प्रत्याख्याता निरानन्दा शाल्वेन च निराकृता ॥ १६
उपदिष्टमिहेच्छामि तापस्यं वीतकल्मषाः ।
युष्माभिर्देवसंकाशाः कृपा भवतु वो मयि ॥ १७
स तामाश्वासयत्कन्यां दृष्टान्तागमहेतुभिः ।
सान्त्वयामास कार्यं च प्रतिजज्ञे द्विजैः सह ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

K1.2 नृपः (for मम).

8 ^a) K3 Dn1 Ds2 Ds ततः (for मतः). — ^a)
T2 G1.2 यथा (for युधा). — ^f) T1 महाद्युति (for
मही°).

9 ^a) Ds.4 जनेश्वर (for ताप°). — ^f) G1.5 M
(M1 inf. lin.) परिपालिता.

10 ^a) M (except M1) हि (for च).

11 ^b) K1.2 D7.8.10 शंसित°. — Ks om. (hapl.)
11°-12°. — ^a) Ks शैलावत्यः; T2 G2.8.5 शैखापत्यः;
M1.2.4 शाखापत्यः; Ca. d as in text. — ^a) = 1. 4. 5^d.

12 Ks om. 12^a (cf. v.l. 11); Ks om. 12^b. — ^b)
D1 शाखावत्यः; T2 G2.8.5 शैखापत्यः; M1.2.4 शाखापत्यः
(cf. v.l. 11). — ^a) Some MSS. निश्च°. Ks B2 D7
अंबां (for बालां). — ^a) Ks समन्वितं.

13 ^a) B (except B2) D (except D7) नु किं
(for किं नु). — ^b) K2 transp. शक्यं and कर्तुं. — Ks
om. (hapl.) 13^a. — ^a) B1.5 Dn Ds.10 महाभागो.
— ^a) K1.2 तपोनिष्ठैः; K4 B D (except D1.2.7)
तपोयुक्तैः.

14 Ks om. 14°-15°. — ^a) K2 (m as in text)
प्रज्यामहं; K4 प्रजाज्यमहं; B D (except D1.2.7.8)
प्रजा (Ds1 °प्रज्यामहं; Ca. d. s प्रजाजयितुं (for प्रवाजितुं
मिह). — ^a) B2 दुस्तरं; M2 दुष्करं. K1.2 तपस्तप्ये

सुदुष्करं.

15 Ks om. 15 (cf. v.l. 14). — ^a) B Dn Ds
यानि; Ds.8.10 T G तानि (for [पु]तानि). Ds.4 मयैव
खलु विप्रैः. — ^b) K4 B1.5 Dn Ds पूर्वदेहे तु; B1-3 Ds
Ds.4.8.10 °देहेन. — ^a) D4 कृतानि यानि कर्माणि. — ^a)
T2 G2 एवं (for एतत्). Gs transp. फलं and ध्रुवं.

16 ^a) K1.2.5 B2 Ds D1.8 नोत्सहे च; Ks °हे तं;
K4 B1.8-5 Dn Ds.10 °हे तु; Ds.4 °हेन (for °हेयं).

17 ^a) Bs D1-4.10 M1 (inf. lin. as in text).
उपदेष्टुम्; Dn2 Ds °दिष्टुम्. — ^b) Ds-4 तापसा (for
तापस्यं). Ks G1-8 °कल्मषा. D7 तपस्तपुं हि तापसाः. — ^a)
K4 B D °संकाशैः. — ^a) Ds.4 नो भृशं (for वो मयि).
K1.2 क्रिया भवति या मयि.

18 ^a) S (except T1 G1) ते (for स), and
आश्वासयन् (for °यत्). — ^a) Ms.5 सांख्यमाना स्वकार्यं च.
— ^a) Ds.4 नृपोत्तम (for द्विजैः सह).

Colophon. Ds.5 G4 missing. — Sub-parvan:
K B Dn Ds D1-4.6-8.10 T1 Gs M अंबोपाख्यान.
— Adhy. no.: Ds (sec. m.) 55 (= 155); T Gs Ms
175; G1.5 Ms.5 176; Gs 173 (as in text); M1.5
174. — S'loka no.: Ks 18; Dn 44.

१७४

भीष्म उवाच ।

ततस्ते तापसाः सर्वे कार्यवन्तोऽभवंस्तदा ।
 तां कन्यां चिन्तयन्तो वै किं कार्यमिति धर्मिणः ॥ १
 केचिदाहुः पितुर्वैष्म नीयतामिति तापसाः ।
 केचिदस्मदुपालम्भे मतिं चक्रुर्द्विजोत्तमाः ॥ २
 केचिच्छाल्वपतिं गत्वा नियोज्यमिति मेनिरे ।
 नेति केचिद्व्यवसन्ति प्रत्याख्याता हि तेन सा ॥ ३
 एवं गते किं नु शक्यं भद्रे कर्तुं मनीषिभिः ।
 पुनरुचुश्च ते सर्वे तापसाः संशितव्रताः ॥ ४
 अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे शृणु हितं वचः ।
 इतो गच्छस्व भद्रं ते पितुरेव निवेशनम् ॥ ५
 प्रतिपत्स्यति राजा स पिता ते यदनन्तरम् ।
 तत्र वत्स्यसि कल्याणि सुखं सर्वगुणान्विता ।

न च तेऽन्या गतिर्न्याया भवेद्भद्रे यथा पिता ॥ ६
 पतिर्वापि गतिर्न्यायाः पिता वा वरवर्णिनि ।
 गतिः पतिः समस्याया विषमे तु पिता गतिः ॥ ७
 प्रव्रज्या हि सुदुःखेयं सुकुमार्या विशेषतः ।
 राजपुत्र्याः प्रकृत्या च कुमार्यास्तव भामिनि ॥ ८
 भद्रे दोषा हि विद्यन्ते बहवो वरवर्णिनि ।
 आश्रमे वै वसन्त्यास्ते न भवेयुः पितुर्गृहे ॥ ९
 ततस्तु तेऽब्रुवन्वाक्यं ब्राह्मणास्तां तपस्विनीम् ।
 त्वामिहैकाकिनीं दृष्ट्वा निर्जने गहने वने ।
 प्रार्थयिष्यन्ति राजेन्द्रास्तस्मान्मैवं मनः कृथाः ॥ १०

अम्बोवाच ।

न शक्यं काशिनगरीं पुनर्गन्तुं पितुर्गृहान् ।
 अवज्ञाता भविष्यामि बान्धवानां न संशयः ॥ ११

C. 5. 6033
B. 5. 176. 12
K. 5. 170. 12

174

1 °) B Dn Ds Ds. 8. 10 ते (for वै). Ks. 4 D1. 2. 7 तां च कन्यां चिन्तयन्तः.
 2 T2 G2 om. 2. — °) Ks. 4 पुनर (for पितुर). — °) T1 भारत (for तापसाः). — °) B D (except D1. 2. 7) हि तापसाः (for द्विजो°).
 3 °) K4 नियोक्तम्; K5 T1 नियोत्स्यामि; D1. 2 नियोज्य; T2 G1. 8 M नियोक्ष्या (Ms. 5 °ज्या)म; G5 नियोक्ष्यामि (for नियोज्यम्). Ds. 4 नियोगमनुमेनिरे. — °) K1. 2 व्यवसन्त. — °) K4 D1. 3. 4. 7 Ms तथा हि; T1 यदा हि; T2 G1. 2. 5 M1. 2. 4 यथा हि; G3 यतो हि; M5 ततो हि (for हि तेन).
 4 4^{ab} = (var.) 5. 173. 13^{ab}. — °) K1 केन; K2. 4 B D तु किं (for किं नु). M4 कर्तुं (for शक्यं). — °) T G (by transp.) कर्तुं भद्रे; M4 भद्रे शक्यं. Ks. 4 B2 तपस्विभिः; Ds. 4 महर्षिभिः. — °) K5 B (except B2) D (except D1. 3. 7) तां (for ते). — °) K1. 2 Ds Ds. 8. 10 संशितं.
 6 °) S प्रतिवक्ष्यति. Ds2 प्रतिपश्यति राजेन्द्रः. — °) B5 सुखं सर्वमनिदिते. — °) Ds. 4 खलु (for च ते). Ds G2 [S]न्यगतिर. Ds M (M1 inf. lin.) नार्या (for न्यास्या). — °) Ds. 4 मध्ये (for भद्रे). Ks transp. यथा and पिता.

75

7 T2 G2 om. (hapl.) 7^c-9^b. — °) B2 (by transp.) पतिर्गतिः; T1 G1. 3. 5 भर्ता गतिः. — °) Ds. 4. 6. 8 विषमायाः (for 'मे तु). K4 हि; B Dn Ds D10 च (for तु). S (T2 G2 om.) transp. पिता and गतिः.
 8 T2 G2 om. 8 (cf. v.l. 7). — °) Ds. 8 कुमार्यास्तु (for सुकु°). — °) B2 विशेषेण; Ca प्रकृत्या च (as in text). — °) B2. 3 Dn Ds. 8 भाविनि. B4 कुमार्याश्च विशेषतः; Ds Ds. 4. 10 सुकुमार्यास्तु भाविनि.
 9 T2 G2 om. 9^{ab} (cf. v.l. 7). — °) Ds. 4 बहवः (for विद्यन्ते), and जायते (for बहवो). — °) B2 तु; Ds. 4 हि (for वै). T2 G2 स्वसंख्यास (for वसन्त्यास).
 10 D4 om. 10^a-11^b. — °) K4 D2. 7 भूयः (for ततः). K4 च ते; K5 ते च; B Dn Ds Ds. 8. 10 G1 स्वन्ये; D2 चैव; T1 ते हि; M1. 2 तेथ (for तु ते). B5 पुनर (for ऽब्रुवन्). Ks ततस्ते अब्रुवन्वाक्यं. — °) B Dn Ds. 8. 6. 8. 10 तापसा° (for ब्राह्मणा°). — °) Ds हि वै° (for इहै°). — °) K3 B2 D1 शुभे (for वने). — °) B D (except D1-3. 7; D4 om.) T G राजानस् (for राजेन्द्रास्). — °) T1 G3 न (for मा).
 11 D4 om. 11^{ab}. (cf. v.l. 10). — °) K1. 2. 5 D1. 2. 7 शक्ये; Ks B1-3 Dn Ds Ds. 8. 8 शक्ये; K4 शक्या (for शक्यं). B D (except Ds. 8. 7; D4 om.) T G1. 2 काशिनगरं. — °) T1 G1 गृहं.

[593]

C. 5. 8024
B. 5. 175. 18
K. 5. 175. 18

उपिता ह्यन्यथा चाल्ये पितुर्वैश्वमनि तापसाः ।
नाहं गमिष्ये भद्रं वस्तत्र यत्र पिता मम ।
तपस्तप्तुमभीप्सामि तापसैः परिपालिता ॥ १२
यथा परेऽपि मे लोके न स्यादेवं महात्मयः ।
दौर्भाग्यं ब्राह्मणश्रेष्ठास्तस्मात्तस्याम्यहं तपः ॥ १३

भीष्म उवाच ।

इत्येवं तेषु विप्रेषु चिन्तयत्सु तथा तथा ।
राजर्षिस्तद्वनं प्राप्तस्तपस्वी होत्रवाहनः ॥ १४
ततस्ते तापसाः सर्वे पूजयन्ति स्म तं नृपम् ।
पूजाभिः स्वागताद्याभिरासनेनोदकेन च ॥ १५
तस्योपविष्टस्य ततो विश्रान्तस्योपशृण्वतः ।
पुनरेव कथां चक्रुः कन्यां प्रति वनौकसः ॥ १६

12 ^a) T₂ G_{1.2.5} उचिता (for उपिता). K₄ [अ]हं
तथा; B Dn Ds Ds. 8. 10 [अ]स्मि तथा; Ds. 4 [अ]स्मि
यथा; D₇ स तथा (for ह्यन्यथा). — ^b) Ds. 4 वै पुरा (for
तापसाः). — ^c) K₄ D_{1.2.7.8} G₁ इहेच्छामि; G₈ गमिष्यामि
(for अभी). — ^d) K₈ B Dn Ds Ds. 8. 10 परिरक्षिता;
D₇ T₁ G₈ चारिता.

13 Dn₂ om. 13. — ^a) K₈ लोके मे (by transp.);
B₂ लोकेपि. — ^b) K_{4.5} B Dn₁ Ds D_{1-4.6.8.10} G₅
Ms-8 Ca. d महात्मयः; D₇ महज्जयं; Cn as in text. — ^c)
K_{1.2} दौर्भाग्याद्. K₄ B Dn₁ D₁ तापस (for ब्राह्मण).
— ^d) K₈ T₁ G₈ ततस् (for तस्मात्). — After 13,
B₅ ins. a colophon.

14 ^b) K_{1.2.5} च तत्तथा; K₈ तथा यथा; B Dn Ds
Ds. 8. 10 यथातथं; D_{1.3.4} यथा तथा. — ^c) K₈ तत्र सं-
(for तद्वनं). Ds. 4 प्राप (for प्राप्तस्य). — ^d) Some MSS.
होतु. — After 14, S ins.:

573* तां तथा भामिनीं दृष्ट्वा श्रुत्वा चोद्विगमानसः ।

[T₁ G_{8.5} भामिनी; T₂ G₂ -आविर्णी.]

16 B₅ om. 16^a-17^b. — ^a) K₈ B_{1.5.4} Dn Ds
Ds. 8 T G₁₋₃ सतो; Ds. 4 तदा; G₅ तथा (for ततो).
— ^c) D_{1.7.8} कथाश्च.

17 B₅ om. 17^a (cf. v.l. 16). — ^a) S तु (for तां).
— ^b) K₄ Ds. 4. 7. 8. 10 S काशिराजस्य. — After 17^a,
N (except B₅; K₄ Ds. 4 om. lines 1-2) G₈ ins.:

574* राजर्षिः स महातेजा बभूवोद्विगमानसः ।

तां तथावादिनीं श्रुत्वा दृष्ट्वा च स महातपाः ।

राजर्षिः कृपयाविष्टो महात्मा होत्रवाहनः ।

अम्बायास्तां कथां श्रुत्वा काशिराजश्च भारत ।
स वेपमान उत्थाय मातुरस्याः पिता तदा ।
तां कन्यामङ्कमारोप्य पर्याश्रासयत प्रभो ॥ १७
स तामपृच्छत्कात्स्न्येन व्यसनोत्पत्तिमादितः ।
सा च तस्मै यथावृत्तं विस्तरेण न्यवेदयत् ॥ १८
ततः स राजर्षिर्भूदुःखशोकसमन्वितः ।
कार्यं च प्रतिपेदे तन्मनसा सुमहातपाः ॥ १९
अब्रवीद्वेपमानश्च कन्यामार्तां सुदुःखितः ।
मा गाः पितृगृहं भद्रे मातुस्ते जनको ह्यहम् ॥ २०
दुःखं छेत्स्यामि तेऽहं वै मयि वर्तस्व पुत्रिके ।
पर्याप्तं ते मनः पुत्रि यदेवं परिश्रुण्वसि ॥ २१
गच्छ मदचनाद्रामं जामदग्न्यं तपस्विनम् ।

[(L. 1) Ds D₁ सु- (for स). — (L. 2) K (K₄
om.) D_{1.2.7} रुदती (for चादिती). K_{8.5} D_{1.2.7} transp.
श्रुत्वा and दृष्ट्वा. K_{1.2.5} D_{1.7.8.10} सु- (for स).
— (L. 3) K (except K₄) D_{1.2.7} जरया (for कृपया).]
— ^c) D₁₀ मानामुत्थाप्य. — ^d) K₄ B D (except
D_{1.7}) मातुस्तस्याः; M_{1.2} (by transp.) अस्या मातुः.
— ^e) B (except B₂) Dn Ds. 8 पर्याश्रा (sic); D₁
प्रत्याश्रा. K₄ D_{1.2} M_{1.4} प्रभुः (for प्रभो). Ds. 4
वीरश्चाश्रासयत्प्रभो.

18 ^a) K_{1.2.5} कन्यां वै (for कात्स्न्येन). — ^c)
S (except Ms. 5) तु (for च). — ^d) T₂ G [अ]भ्यवे-
(G₈ पा; G₅ चो) दयत्; M [अ]भ्युदीरयत् (for न्यवे).

19 ^a) T₂ G_{2.5} तु (for स). — ^c) T₂ G_{2.5} स (for
तत्). — ^d) K₈ Ds. 8 सुसमाहितः; K₄ [अ]पि महातपाः.
D₁ च महा; D₂ स महा; T₂ G_{2.5} तु महा; G₈ [अ]पि
महाबलः.

20 ^a) Dn₂ G₈ वेपमानां च. — ^b) Ds. 4 चार्ता (for
आर्ता). B (except B₅) Ds D_{1.3.4.8.10} दुःखिता.
K_{1.2.5} कन्यां सोतीव दुःखितः; S कन्यामार्तस्वरस्तदा.
— D₂ om. 20^a-21^d. — ^c) K_{8.4} B_{4.5} Dn₂ Ds₂
Ds. 4. 7 G_{1.5} पितुर् (for पितृ).

21 D₂ om. 21 (cf. v.l. 20). — ^a) Ds G₂ transp.
ते and अहं. K₄ B D (except D_{1.7}; D₂ om.)
दुःखं छिद्या (B_{2.4} हन्या) महं ते वै. — ^b) B_{2.8} Ds Ds. 10
वर्तसि (for स्व). S पुत्रि (G₈ M₁₋₄ न्न) वत् (for पुत्रिके).
— ^c) Ds. 4 न (for ते). S तपः; C₈ मनः (as in text).
B_{2.4} भद्रे; Dn Ds Ds. 4. 6. 8. 10 वल्ले; D₁ देवि (for पुत्रि).

रामस्तव महदुःखं शोकं चापनयिष्यति ।
हनिष्यति रणे भीष्मं न करिष्यति चेद्वचः ॥ २२
तं गच्छ भार्गवश्रेष्ठं कालाग्निसमतेजसम् ।
प्रतिष्ठापयिता स त्वां समे पथि महातपाः ॥ २३
ततस्तु सस्वरं बाष्पमुत्सृजन्ती पुनः पुनः ।

अब्रवीत्पितरं मातुः सा तदा होत्रवाहनम् ॥ २४
अभिवादयित्वा शिरसा गमिष्ये तव शासनात् ।
अपि नामाद्य पश्येयमार्यं तं लोकविश्रुतम् ॥ २५
कथं च तीव्रं दुःखं मे हनिष्यति स भार्गवः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुमथ यास्यामि तत्र वै ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

होत्रवाहन उवाच ।

रामं द्रक्ष्यसि वत्से त्वं जामदग्न्यं महावने ।
उग्रे तपसि वर्तन्तं सत्यसंधं महाबलम् ॥ १
महेन्द्रे वै गिरिश्रेष्ठे रामं नित्यमुपासते ।
ऋषयो वेदविदुषो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ २

तत्र गच्छस्व भद्रं ते ब्रूयाश्चैनं वचो मम ।
अभिवाद्य पूर्वं शिरसा तपोवृद्धं दृढव्रतम् ॥ ३
ब्रूयाश्चैनं पुनर्भद्रे यत्ते कार्यं मनीषितम् ।
मयि संकीर्तिते रामः सर्वं तत्ते करिष्यति ॥ ४
मम रामः सखा वत्से प्रीतियुक्तः सुहृच्च मे ।

C. 5. 6357
B. 5. 175. 34
K. 5. 175. 34

— ^a) K1.2 °शुष्यसे; D1.7 Cs °शुष्यति.

22 ^a) Ks Gs राज्ञि (for रामं). — ^b) Ks D1 महाव्रतं; K4 D2.7 M मनस्विनं (for तप°). — ^c) K (except K4) Ds T1 महादुःखं (for महदुःखं). B (except B2) Dn Ds Ds.4.6.8.10 रामस्ते सुमहदुःखं; Gs रामो मद्वचनादुःखं. — ^d) K1.2.5 शोकं वा नाशयिष्यति; Ks B D (except D1.2.7) शोकं चैवापनेष्यति. — ^e) Ks Gs स (for न). Ks Ds.8 तद्; B4 ते; Dn1 त्वद् (for चेद्). Ds.4 करिष्यति च ते वचः.

23 Bs om. 23°-24°. — ^a) M त्वा (for त्वां). — ^b) Ks सखे पथि; D10 समेष्यति; Ca.d समे पथि (as in text). S धर्म्ये पथि निरामये.

24 Bs om. 24^{ab} (cf. v.l. 23). — ^a) B4 Ds.4 ततः सा. K1.2.5 D1 सस्वरं; K4 B Dn Ds.4.6.8.10 सुस्वरं; D7 सस्वनं (for °स्वरं). Ds.4 वाक्यं (for बाष्पं). — ^b) M होत्रवाहनं.

25 ^a) Hypermetriol K (except K4) D1.2.1 अभिवादये त्वां शि°. — ^b) Ds.4 अपि रामाय यास्येहं. — ^c) Ks आचार्य; Ks अहं तं; Ds.4 महान्तं; T G आयातं (for आर्यं तं). Ks.4 D1.2.7 लोकपूजितं; T G °भावनं.

26 ^a) Ks B2 (by transp.) दुःखं तीव्रं; Ds Ds T2 तीव्रदुःखं; D1 दुःखं शीघ्रं. — ^b) Ks (marg. sec. m.) B D (except D1.2) नाशयिष्यति; T2 Gs हरिष्यति स. — ^c) Ks.4 B D (except D7) ज्ञातुं (for श्रोतुं). — ^d)

K4 B D (except D1.2.7) G2 यथा; Ks कथं (for अथ).

Colophon om. in B1.8-5 Dn Ds Ds.8.10. Ds.9 G4 missing. — Sub-parvan: K B2 D1-4.7 Gs M1.2.5 अम्बोपाख्यान. — Adhy. name: D1 होत्रवाहनसमागमः; T1 Gs होत्रवाहनदर्शनं; M1.2 होत्रवाहनदर्शनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds (sec. m.) 55 (=155); T G2 M4 176; G1.5 Ms.5 177; Gs 174 (as in text); M1.2 175. — S'loka no.: Ks 30.

175

1 ^a) B D (except D2) भद्रे (for वत्से). — ^b) Ks.4 D1.2.7 महाव्रतं; Gs महासुनिं.

2 ^a) Ks B D (except D1.2) महेंद्रं वै °श्रेष्ठं. — ^b) Ks-5 B D (except D2) रामो. B Dn Ds Ds.8.10 उपास्ति ह; Ds.4 उपाश्रितः (for उपासते). — ^c) B D (except D1.2.7) वेदविद्वांसः.

3 D7 om. (hapl.) 3°-4°. — ^a) Hypermetriol G1 एव (for पूर्व). B D (except D1.2) अभिवाद्य च तं मूर्ध्ना; T2 शिरसाभिवाद्य वृद्धं.

4 D7 om. 4° (cf. v.l. 3). — ^b) Ks अभीप्सितं; Ks B2 चिकीर्षितं (for मनी°). — ^c) D10 transp. सर्वं and तत्ते. K1 ते तत; Ks स्वेतत्; Ds तात (for तैत्ते).

5 ^a) Ds.4 जामदग्न्यस्ततो वीरः.

G. 5. 6057
B. 5. 176. 34
K. 5. 176. 34

जमदग्निसुतो वीरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ५
एवं भुवति कन्यां तु पार्थिवे होत्रवाहने ।
अकृतव्रणः प्रादुरासीद्रामस्यानुचरः प्रियः ॥ ६
ततस्ते मुनयः सर्वे समुत्तस्थुः सहस्रशः ।
स च राजा वयोवृद्धः सृज्यो होत्रवाहनः ॥ ७
ततः पृष्ठा यथान्यायमन्योन्यं ते वनौकसः ।
सहिता भरतश्रेष्ठ निषेदुः परिवार्य तम् ॥ ८
ततस्ते कथयामासुः कथास्तास्ता मनोरमाः ।
कान्ता दिव्याश्च राजेन्द्र प्रीतिहर्षमुदा युताः ॥ ९
ततः कथान्ते राजर्षिर्महात्मा होत्रवाहनः ।
रामं श्रेष्ठं महर्षीणामपृच्छदकृतव्रणम् ॥ १०
क संप्रति महाबाहो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
अकृतव्रण शक्यो वै द्रष्टुं वेदविदां वरः ॥ ११
अकृतव्रण उवाच ।
भवन्तमेव सततं रामः कीर्तयति प्रभो ।
सृज्यो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव ॥ १२

इह रामः प्रभाते श्वो भवितेति मतिर्मम ।
द्रष्टास्येनमिहायान्तं तव दर्शनकाङ्क्षया ॥ १३
इयं च कन्या राजर्षे किमर्थं वनमागता ।
कस्य चेयं तव च का भवतीच्छामि वेदितुम् ॥ १४
होत्रवाहन उवाच ।
दौहित्रीयं मम विभो काशिराजसुता शुभा ।
ज्येष्ठा स्वयंवरे तस्यौ भगिनीभ्यां सहानघ ॥ १५
इयमम्बेति विख्याता ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।
अम्बिकाम्बालिके त्वन्ये यवीयस्यौ तपोधन ॥ १६
समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यां ततोऽभवत् ।
कन्यानिमित्तं ब्रह्मर्षे तत्रासीदुत्सवो महान् ॥ १७
ततः किल महावीर्यो भीष्मः शान्तनवो नृपान् ।
अवाक्षिप्य महातेजास्तिस्रः कन्या जहार ताः ॥ १८
निर्जित्य पृथिवीपालानथ भीष्मो गजाङ्घ्रयम् ।
आजगाम विशुद्धात्मा कन्याभिः सह भारत ॥ १९
सत्यवत्यै निवेद्याथ विवाहार्थमनन्तरम् ।

6 °) S तां (for तु). — °) Here and below a few MSS. होत्र. — °) Hypermetric!

7 °) K₅ Dn₁ D₇ संजयो (for सृज्यो).

8 °) K_{2,5} B D (except D_{1,7}) दृष्ट्वा (for पृष्ठा). B Dn Ds Ds. 3. 10 कृतातिथ्यम् (for यथान्यायम्). — °) K_{1,2,5} च कुरुश्रेष्ठ; G₅ भरत (as in text).

9 °) D₅ सुमनोरमाः; D_{5,4} सुमनोहराः (for ता मनो). — °) K_{3,4} B Dn Ds D_{2-4,6-8,10} धन्या; D₁ पुण्या; T G_{1,2} तथा; G₅ कथा (for कान्ता). — °) B_{1,2,4} D_{3,4} मुदान्विताः; D₁ समायुताः; G₅ as in text.

10 °) B_{1,2,4} द्विजातीनां (for मह).

11 °) B₃ सोप्यस्ति (for संप्रति). K₃ G_{1,2,5} M_{1,2} महाबाहुः. — °) K_{1,2} D_{1,2} M शक्यं; D₇ शक्ये (for शक्यो). B_{2,5} [S]सौ; D₇ [S]हं; G₂ नु (for वै). — °) K_{1,2} D_{1,7} G_{1,5} M वरं; B_{1,4,5} Dn₂ D_{2,10} वर (for वरः).

12 °) K₅ D_{1,7} S (except T₂ G_{1,2}) कीर्तयते. K₄ प्रभुः; D₇ S (except G₃ M_{1,2}) विभो. — °) K (except K₃) B₃ D (except D₁₋₄) प्रियसखा. — °) K_{2,4} T G₂ पार्थिवः.

13 °) K_{3,5} वै (for श्वो). D_{3,4} इह प्रभाते श्वोभूते. — °) D₅ D₁₀ भवेदिति (for भवि). — °) T₂ G₂

द्रष्टासि तम्; G₁ °स्येतम्; G₅ °सीमम्. K₁ B_{2,5} D_{3,10} [आ]यातं; D₁ प्राप्तं.

14 °) K_{1,2,5} transp. च and कन्या. — °) K_{1,7} इह चा (for वनमा). — °) T G₂ केयं (for चे). — °) D₇ पुनामिच्छामि; T₁ G_{1,5} ब्रवीहीच्छामि.

15 °) K₄ B Dn Ds D_{3,8,10} प्रिया (for शुभा). — °) K₁ B₂ Dn₂ Ds स्वयंवरा; K₃ D_{3,4,8} वरं. — °) S (except T₁) भगिनीनां. T G M₂ तद्वाहन.

16 °) A few S MSS. काशी. — °) K_{1,2,5} B (except B₂) Dn Ds कन्ये (for स्वन्ये). T₂ G_{1,2} अम्बिकांबालिकेत्यन्ये. — °) K_{1,2} B (except B₂) D (except D_{1,7}) कनीयस्यौ त.

17 °) A few S MSS. काशी. K_{1,2,5} B_{1,2,4} G₃ तदा; T अथा (for ततो). — °) B_{1,2,5} Dn Ds D_{3-8,10} विप्रर्षे; B₂ D_{3,4} राजर्षे. — °) T₁ तदा (for तत्र). G₅ अभूद् (for आसीद्).

18 °) D₂ नृपः; M_{1,2} महान् (for नृपान्). — °) K₄ B Dn Ds D_{2,4,6,8,10} अधिक्षिप्य; D_{1,2,7} तत्राक्षिप्य; T₂ G₂ अव.

19 °) D₁ महावीर्यः (for विष्णु). — °) B (except B₃) भारतः (for त).

20 °) K₄ B D (except D_{1,7}) विवाहं समनंतरं.

भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य समाज्ञापयत प्रभुः ॥ २०
 ततो वैवाहिकं दृष्ट्वा कन्येयं समुपार्जितम् ।
 अब्रवीत्तत्र गाङ्गेयं मन्त्रिमध्ये द्विजर्षभ ॥ २१
 मया शाल्वपतिर्वीर मनसाभिवृतः पतिः ।
 न मामर्हसि धर्मज्ञ परचित्तां प्रदापितुम् ॥ २२
 तच्छ्रुत्वा वचनं भीष्मः संमन्य सह मन्त्रिभिः ।
 निश्चित्य विससर्जेमां सत्यवत्या मते स्थितः ॥ २३
 अनुज्ञाता तु भीष्मेण शाल्वं सौभपतिं ततः ।
 कन्येयं मुदिता विप्र काले वचनमब्रवीत् ॥ २४
 विसर्जितास्मि भीष्मेण धर्म मां प्रतिपादय ।
 मनसाभिवृतः पूर्वं मया त्वं पार्थिवर्षभ ॥ २५

प्रत्याचख्यौ च शाल्वोऽपि चारित्रस्याभिशङ्कितः ।
 सेयं तपोवनं प्राप्ता तापस्येऽभिरता भृशम् ॥ २६
 मया च प्रत्यभिज्ञाता वंशस्य परिकीर्तनात् ।
 अस्य दुःखस्य चोत्पत्तिं भीष्ममेवेह मन्यते ॥ २७

अम्बोवाच ।

भगवन्नेवमेवैतद्यथाह पृथिवीपतिः ।
 शरीरकर्ता मातुर्मे सृज्यो होत्रवाहनः ॥ २८
 न ह्युत्सहे स्वनगरं प्रतियातुं तपोधन ।
 अवमानभयाच्चैव व्रीडया च महामुने ॥ २९
 यत्तु मां भगवान्नामो वक्ष्यति द्विजसत्तम ।
 तन्मे कार्यतमं कार्यमिति मे भगवन्मतिः ॥ ३०

G. 5. 6252
B. 5. 175. 29
K. 5. 175. 59

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

— Ds2 om. (hapl.) 20^a-21^b. — ^a) K1.2 प्रभो.

21 Ds2 om. 21^{ab} (cf. v.l. 20). — ^a) K1.2.5 B2 तत्र; K3.4 B1.3-5 Dn1 D1-4.8.8 तं तु; Dn2 D7.10 तत्तु (for ततो). — ^b) B3 T2 G1.2 समुपस्थिता; D7 पादतः; T1 G2.5 M3 पस्थितं. — ^c) T G तात (for तत्र). — ^d) D3.4 चुप; M1.2 सभा (for मन्त्रि).

22 22^{ab} = (var.) 5. 171. 6^{ab}. — ^a) K3 D1 S शाल्व. K1.4 Dn2 वीरः; K2.5 D7 पूर्व (for वीर). — ^b) K1 विधृतः; T1 हि धृतः (for [अ]भि). — ^c) K1.2 D2.7 प्रदाय वै; K3 यवीयसे; T G प्रदापय (for पितुम्). K2m.2.4 B Dn Ds D3.4.8.8.10 दातुं भ्रात्रेण्य-मानसां.

23 ^b) K3 D3 वंयु (for मन्त्रि). — ^c) Dn1 D1.7 एनां (for इमां). — ^d) = 1. 95. 5^d; 96. 1^d, 59^d.

24 Ds om. (hapl.) 24^b-25^a. — ^b) K1.3 D1 S शाल्वं. D1 तदा (for ततः). — ^c) K (except K4) B2 D1.2.7 विदिता (for मु). K3.4 B D (except D1.2.7; Ds om.) तत्र (for विप्र).

25 Ds om. 25^a (cf. v.l. 24). — ^b) Dn1 स्वधर्मः; S धर्मे मां. B2 D1 प्रतिपालय. — ^c) Dn1 [अ]भिगतः; D2 च वृतः; T1 हि वृतः.

26 ^a) K1.3 D1 S शाल्वो. K3 B (except B2) Dn Ds D3.8.10 [S]स्याश् (for Sपि). — ^b) Dn1 Ds चरित्रस्य; T2 चारित्रं च. K3 [अ]विशङ्कितः; B1.3 S (except G3) [अ]तिशङ्कितः; D3.4 [अ]भिशङ्कितः. K1.2.4.5 D1.2.7 चारित्रस्या वि(D2 'भि)शङ्कितः. — ^c) B3 D7 T2

G2.8 तपसि; D3 M3-5 तपस्ये. K1.2.5 निरता; T1 [S]तिरता (for Sभि).

27 ^a) K1.2 तु (for च). — ^b) B3 Ds D10 उत्पत्तिः; D3.4.7.8 उत्पत्तौ; Ca as in text. — ^c) K1.2.5 भीष्ममेव हि; Ds D6-8.10 भीष्म एवेह. — After 27, K1-3 Ds ins.:

575* एवं ब्रुवति वै राज्ञि कन्या वचनमब्रवीत् ।

28 ^a) K4 B (except B2) Dn Ds D3.8.10 इह (for एतद्).

29 ^a) K1.2.5 न ह्युत्सहामि नगरं; K3 नाभ्युत्सहामि नगरं; Ds न समुत्सहे स्वं (hypermetric!); D10 नोत्सहे पितुं; T1 नाभ्युत्सहे स्वं. — ^b) K4 B (except B2) D (except D1.2.7) अप (for अव). — ^c) K3.4 D1.2.7 G1 मते (for मुने).

30 ^a) D1 स (for यत्). D1 यद्; T1 G3.4 M मा; G5 मे (for मां). K1 Dn2 M1.2 भगवन्. — ^b) K4 B2 Ds2 D1 G3 M1.2 सत्तमः. — ^c) K1.2 कार्यसमं. — ^d) Dn1 D7 G3 भगवान्. Ds.4 मनः (for मतिः).

Colophon om. in G1. D3.9 G4 missing. — Sub-
parvan: K B Dn Ds D1-4.6-8.10 T1 G5 M1.2.5
अम्बोपाख्यान. — Adhy. no. (figures, words or both):
Ds (sec. m.) 56 (=156); T M4 177; G4 187;
G3 175 (as in text); G5 M3.5 178; M1.2 176.
— S'loka no.: K3 30; Dn 59.

१७६

C. 5. 6083
B. 5. 177. 1
M. 5. 177. 1

अकृतव्रण उवाच ।

दुःखद्वयमिदं भद्रे कतरस्य चिकीर्षसि ।
प्रतिकर्तव्यमबले तत्त्वं वत्से ब्रवीहि मे ॥ १
यदि सौभपतिर्भद्रे नियोक्तव्यो मते तव ।
नियोक्ष्यति महात्मा तं रामस्त्वद्वितकाम्यया ॥ २
अथापगेयं भीष्मं तं रामेणेच्छसि धीमता ।
रणे विनिर्जितं द्रष्टुं कुर्यात्तदपि भार्गवः ॥ ३
सृञ्जयस्य वचः श्रुत्वा तव चैव शुचिस्मिते ।
यदत्रानन्तरं कार्यं तदद्यैव विचिन्त्यताम् ॥ ४

अम्बोवाच ।

अपनीतासि भीष्मेण भगवन्नविजानता ।
न हि जानाति मे भीष्मो ब्रह्मञ्छाल्वगतं मनः ॥ ५
एतद्विचार्य मनसा भवानेव विनिश्चयम् ।

विचिनोतु यथान्यायं विधानं क्रियतां तथा ॥ ६
भीष्मे वा कुरुशार्दूले शाल्वराजेऽथ वा पुनः ।
उभयोरेव वा ब्रह्मन्यद्युक्तं तत्समाचर ॥ ७
निवेदितं मया ह्येतद्दुःखमूलं यथातथम् ।
विधानं तत्र भगवन्कर्तुमर्हसि युक्तितः ॥ ८

अकृतव्रण उवाच ।

उपपन्नमिदं भद्रे यदेवं वरवर्णिनि ।
धर्मं प्रति वचो ब्रूयाः शृणु चेदं वचो मम ॥ ९
यदि त्वामापगेयो वै न नयेद्रजसाह्वयम् ।
शाल्वस्त्वां शिरसा भीरु गृह्णीयाद्रामचोदितः ॥ १०
तेन त्वं निर्जिता भद्रे यस्मान्नीतासि भामिनि ।
संशयः शाल्वराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे ॥ ११
भीष्मः पुरुषमानी च जितकाशी तथैव च ।
तस्मात्प्रतिक्रिया युक्ता भीष्मे कारयितुं त्वया ॥ १२

176

1 ^a) K1.2 दुष्टं द्वयं; K5 दुष्टद्वयं; T: G1 दुःखं द्वयोः;
G2.3.5 दुःखद्वयोः; C8 as in text. — ^o) T1 एवैतत्
(for अबले). — ^a) K4 B D (except D1.7) वदस्व
(for ब्रवीहि).

2 ^a) D10 शाल्वो (for भद्रे). — ^b) B8 Dn Ds
Ds.4.10 मतस्य; D6.8 मतिस् (for मते). — ^o) K1.2.5
D2 T G2.5 महात्मानं; K4 B Dn Ds Ds.4.6.8.10 G1
महात्मा स.

3 ^a) B D (except D1.2.7) त्वं (for तं).

4 ^b) D8 G1.3.5 तथैव च; T तदै(T2 'दे)व च;
G9 यत्तदेव; M (except M1) तथैव च (for तव चैव).
— ^o) K4 B D (except D1.7) ते शृणुं (for [अ]नन्तरं).
— ^a) K5 D1.6.8 T2 G1.2.5 M1.2 अत्र (for अद्य).
D10 अभिधीयतां (for विचिं).

5 ^b) D8.4 भगवन्नागसाह्वयं. — ^o) B D (except
D1.7) नामिजानाति (Ds.4 'नीत). K1.2 B8 Ds.4
transp. मे and भीष्मो. — ^a) M ब्रूहत् (for ब्रह्मन्).
K8 D1 S सात्व.

6 ^b) K4 B1.3.4 Dn Ds Ds.10 एतद्; B5 इह (for
एव). S भगवानेव निश्चयं.

7 ^a) D8 Ds.10 च (for वा). — ^b) D1 S (mostly)

सात्व. — ^a) B1.3-5 Dn Ds Ds.3.10 युक्तं यत् (for
यद्युक्तं). B2 यत्तद्युक्तं समा.

8 ^{ab}) K1.2.5 तेद्य दुःखं ह्येतद् (for ह्येतद्दुःखमूलं).
Ds.4 यथायथं; G8 Ms यथा तथा. — ^o) Ds.4 त्वत्र
(for तत्र). Ds2 Ds.7 T1 भगवान्. — ^a) Ds2 Ds.7 T1
अर्हति. D1 तत्त्वतः; D7 धर्मवित्; D8 संयुतः (for युक्तितः).

9 T2 G2 om. 9^a-10^b; G2 om. the ref. also.
— ^b) K4 एतद् (for एवं). — ^o) K (except K4)
Ds.7 T1 G1 धर्म्यं. K8 T1 वृयां. — ^a) G5 शृण्वेदं
वचनं मम.

10 T2 G2 om. 10^{ab} (of. v.l. 9). — ^{ab}) M1.2
न नयेत (for वै न नयेद्). — ^o) K8 D1 S (mostly)
सात्वः. Ms-8 त्वा (for त्वां). D1 भीतः (for भीरु).
— ^a) K8.5 D7 रामनोदितः; M कामचोदितः (M4 sup.
lin. as in text).

11 ^a) S (except G8) येन (for तेन). — ^b) K8-6
S नीता च (for नीतासि). B Dn Ds Ds.4.8 (as in
text).3.10 भाविनि; D7 G1.3.5 M2 भामिनी. — ^o)
K8-D1 S सात्व.

12 ^b) D1.7 मद्योक्तः (for तथैव च). — ^a) K8 B
D (except D1.2.7.8) तव (for त्वया).

☞ In D4, the portion from stanza 13 up to

अम्बोवाच ।

ममाप्येष महान्ब्रह्महृदि कामोऽभिवर्तते ।
घातयेयं यदि रणे भीष्ममित्येव नित्यदा ॥ १३
भीष्मं वा शाल्वराजं वा यं वा दोषेण गच्छसि ।
प्रशाधि तं महाबाहो यत्कृतेऽहं सुदुःखिता ॥ १४

भीष्म उवाच ।

एवं कथयतामेव तेषां स दिवसो गतः ।
रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ सुखशीतोष्णमारुता ॥ १५
ततो रामः प्रादुरासीत्प्रज्वलन्निव तेजसा ।
शिष्यैः परिवृतो राजञ्जटाचीरधरो मुनिः ॥ १६
धनुष्पाणिर्दीनात्मा खड्गं विभ्रत्परश्वधी ।
विरजा राजशार्दूल सोऽभ्ययात्सृज्यं नृपम् ॥ १७
ततस्तं तापसा दृष्ट्वा स च राजा महातपाः ।

तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सा च कन्या तपस्विनी ॥ १८
पूजयामासुरव्यग्रा मधुपर्केण भार्गवम् ।
अर्चितश्च यथायोगं निपसाद सहैव तैः ॥ १९
ततः पूर्वव्यतीतानि कथयेते स्म तावुभौ ।
सृज्यश्च स राजर्षिर्जामदग्न्यश्च भारत ॥ २०
ततः कथान्ते राजर्षिर्भृगुश्रेष्ठं महाबलम् ।
उवाच मधुरं काले रामं वचनमर्थवत् ॥ २१
रामेयं मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो ।
अस्याः शृणु यथातत्त्वं कार्यं कार्यविशारद ॥ २२
परमं कथ्यतां चेति तां रामः प्रत्यभाषत ।
ततः साभ्यगमद्रामं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ २३
सा चाभिवाद्य चरणौ रामस्य शिरसा शुभा ।
स्पृष्ट्वा पद्मदलाभाभ्यां पाणिभ्यामग्रतः स्थिता ॥ २४

C. 5. 7008
B. 5. 177. 24
K. 5. 177. 24

5. 178. 29^{ab} is lost on a missing fol.; the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

13 ^a) K1.5 B2 D1.2.7 महा; K3.4 B1.8-5 Dn Ds Ds.10 सदा; Ds.8 ततो (for महान्). — ^b) K4.5 हि वर्तते; Ds [S]ति; Ds Gs Ms.4 [S]भिवर्धते; D1 [S]पि वर्तते; Ds [S]भ्यवर्तते; M1.2 [S]नुवर्तते.

14 ^a) Ks D1 S सात्व. — ^b) Bs यस्मादोषमिहेच्छसि. — After 14, T2 G1.2 ins. a colophon (adhy. no. 178).

16 ^a) K1.2 Ds जटी; Ks शिखी (for जटा). T G नृप (for मुनि:).

17 ^b) A few MSS. परस्वधी, °स्वधं, °श्वधं. B Ds Ds.6.10 स च राजा महातपाः (=18^b). — ^c) K4 Ds Gs विरजो; B (except B4) Ds Ds.10 विनयाद्; M1 (inf. lin.) विराजन्. Ds विनयान्नरशार्दूल. — ^d) Ks B Dn Ds transp. सोऽभ्य° and सृज्यं. Ds संजयः. Bs.5 Ds.6 नृपः; B4 तदा (for नृपम्). Ds D10 संजयः सोऽभ्य-यादृपः.

18 ^a) Ks B2 D7 T1 Gs ते (for तं). D2 तापसं. Ds रामं; D7 सर्वे (for दृष्ट्वा). — D7 om. (hapl.) 18^{bc}. — ^b) Ds (m as in text) दृष्ट्वा (for स च). — Dn1 om. 18^c-19^d. — ^c) K4 B D (except D1.2; Dn1 D7 om.) राजन् (for सर्वे). — ^d) Ds D10 यज्ञ° (for तप°).

19 Dn1 om. 19 (cf. v.l. 18). — ^a) D2 G2 अग्रं. — ^c) K1.2 अर्हितश्च; S पूजितश्च. D1 स (for च). Ks यथायोग्यं; K4 B D (except D1-3.7; Dn1 om.)

T G यथान्यायं. — ^a) D1 T G1.2.5 M सहाय तैः; D7 सहाध्वरैः; Gs सभासदैः.

20 ^a) B2 Dn1 Gs पूर्व (for पूर्व-). — ^b) K4 B D Ms-5 कथयंतौ. — ^c) D1.8 transp. च and स. B Dn Ds Ds.8.10 आसा (Ds Ds °स; D10 °सी)तां जामदग्न्यश्च. — ^d) Ks प्रतापवान् (for च भारत). B Dn Ds Ds.8 संजयश्चैव भारत; D10 संजयो होत्रवाहनः (=5. 175. 7^d, 28^d).

21 ^a) Ks Bs D (except D1.7) Gs तथा (for ततः). — ^c) K1 Ds D1 वचनं (for मधुरं). — M2 om. 21^d-23^d. — ^d) T Gs कामं (for रामं). D1 मधुरम् (for वचनम्). Ks उत्तमं (for अर्थवत्).

22 M2 om. 22 (cf. v.l. 21). — ^b) A few MSS. काशी°. K D1.7 विभो (for प्रभो).

23 M2 om. 23 (cf. v.l. 21) — ^a) T2 Gs प्रथमं (for परमं). — ^b) D7 transp. तां and रामः. Bs Ds.3 T G Ms.4 तं (for तां). D1.2 रामः प्रत्यभ्यभाषत. — ^c) K4 B (except B2) Dn Ds Ds.10 साभ्यवदद्; Ds.7 साभ्यागमद्. S राजन् (for रामं). — ^d) K1.2.5 उवलंतमनलं यथा.

24 ^a) Ks-5 T2 G2.5 M1.2 साधा°; B Dn Ds Ds.6.8.10 ततो°; D7 सांवा°; G1 साभिवाद्याध (for सा चाभि°). — ^b) Dn2 Gn शिरसौ (=श्रेष्ठौ Nil.1) (for शिरसा). K4 तदा; B (except B2) Dn Ds Ds M1.2 शुभौ; Ds उभौ (for शुभा). — ^c) K1.2 D1.3 T2 G2 पद्मपलाशाभ्यां; Dn1 पद्मदलाग्राभ्यां.

C. 5. 7007
B. 5. 177. 25
K. 5. 177. 25

रुरोद सा शोकवती बाष्पव्याकुललोचना ।
प्रपदे शरणं चैव शरणं भृगुनन्दनम् ॥ २५
राम उवाच ।

यथासि सृज्यस्यास्य तथा मम नृपात्मजे ।
ब्रूहि यत्ते मनोदुःखं करिष्ये वचनं तव ॥ २६
अम्बोवाच ।

भगवन्शरणं त्वाद्य प्रपन्नास्मि महाव्रत ।
शोकपङ्कजावाहोरादुद्धरस्व च मां विभो ॥ २७
भीष्म उवाच ।

तस्याश्च दृष्ट्वा रूपं च वयश्चाभिनवं पुनः ।
सौकुमार्यं परं चैव रामश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ २८
किमियं वक्ष्यतीत्येवं विमृशन्भृगुसत्तमः ।
इति दध्यौ चिरं रामः कृपयाभिपरिप्लुतः ॥ २९
कथ्यतामिति सा भूयो रामेणोक्ता शुचिस्मिता ।

सर्वमेव यथातत्त्वं कथयामास भार्गवे ॥ ३०
तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्तु राजपुत्र्या वचस्तदा ।
उवाच तां वरारोहां निश्चित्यार्थविनिश्चयम् ॥ ३१
प्रेषयिष्यामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भामिनि ।
करिष्यति वचो धर्म्यं श्रुत्वा मे स नराधिपः ॥ ३२
न चेत्करिष्यति वचो मयोक्तं जाह्नवीसुतः ।
धक्ष्याम्येनं रणे भद्रे सामात्यं शस्त्रतेजसा ॥ ३३
अथ वा ते मतिस्तत्र राजपुत्रि निवर्तते ।
तावच्छाल्वपतिं वीरं योजयाम्यत्र कर्मणि ॥ ३४

अम्बोवाच ।

विसर्जितासि भीष्मेण श्रुत्वैव भृगुनन्दन ।
शाल्वराजगतं चेतो मम पूर्वं मनीषितम् ॥ ३५
सौभराजमुपेत्याहमब्रुवं दुर्वचं वचः ।
न च मां प्रत्यगृह्णात्स चारित्रपरिशुद्धितः ॥ ३६

25 ^a) K D1.2 Ca. d शुक्लद (Ks. 5 Ca 'द')ती (for शोक'). S प्ररुद वरारोहा. — ^b) Ds बाष्पगद्वलोचना; Ms-5 'पर्याकुलेक्षणा. — ^c) K1.2.5 चैनं; D10 रामं (for चैव). — ^d) D10 तापसं (for शरणं).

26 ^a) Ks-5 B D त्वं (for [अ]सि). D10 असि (for अस्म). — ^b) B3-5 Dn Ds D6.8.10 मे त्वं (Dn1 [by transp.] त्वं मे) (for मम). — ^c) K1.2.5 वद (for ब्रूहि).

27 ^a) K1.2.5 शरणं (for भगवन्). — ^b) B4.5 D (except Dn1 D1.2) महाव्रतं. — ^{cd}) Ds1 D6.10 'पङ्कजावे. B Dn Ds D6.8.10 मया घोरादुद्धर (for घोरादुद्धरस्व च). M1.2 मा (for मां). B2 S प्रभो; B4.5 स्थितां (for विभो).

28 ^a) K1.2 स; Ks B2.5 D1-3.7 तु (for the first च). Ks D7 तद्रूपं (for रूपं च). Ks तस्याः सुरूपं दृष्ट्वा च. — ^b) Ks-5 B D (except D10) G1 वपुश्च (for वयश्च). Ks Ds.7 Gs M4 चापि (for चाभि). B2.4 ज्ञानैः (for पुनः). — ^c) Ks.4 D1.2.7 रामश्चितां समा (K4 D2.7 'तामथा)विश्वत्.

29 D1 om. 29-30. — ^a) K1.3 Ds M एव (for एवं). — ^b) K (except K4) D7 M2 भृगुनन्दनः. B Dn Ds D6.8.10 विमर्श भृगुद्वहः.

30 D1 om. 30 (cf. v.1. 29). — ^c) K1.2 एतद् (for एव). D10 यथावृत्तं.

31 ^a) T1 Gs श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा). B4.5 T1 च (for तु). — ^d) K1.2.5 D1.2.7 विनिश्चित्यार्थविनिश्चयं (D1 'श्चितं'); Ds निश्चित्यात्मवि; T1 निश्चित्य गुरुलाघवं; T2 G M4 निश्चित्यार्थं (Gs. 5 'धे') विनिश्चये.

32 Before 32, N ins. राम उ' (Ks D1.8 om. उ'). — ^b) B Dn Ds1 D2.6.8.10 भाविनि. Ds सत्तमातंग-गामिनि. — ^c) K4 B (except B2) Dn Ds D6.8.10 T G मद्यं (for धर्म्यं). — ^d) B Dn D6.10 च स; Ds स च; T G धर्म्यं (for मे स).

33 ^b) B2 D7 Ms मयोक्तो. — ^c) B (except B2) Dn अहं (for एनं).

34 ^b) K (except Ks) B Dn D2.8.6 न (for नि-). — ^c) N यावत् (D7 याहि). Ks D1 S साल्वं.

35 ^a) K4 B D (except D1.7) अहं (for अस्मि). — ^b) D7 एतद् (for एव). — ^c) Ks D1 S साल्वं; T2 G1.2.5 'पति. K4 B D भावं (for चेतो). — ^d) K2.5 Dn1 D2.10 T G1 Ms. 5 पूर्व- (for पूर्व).

36 ^a) A few N MSS. शा (or सा)ह्वं (for सौभं). — ^b) Ks Bs Dn Ds D6-8.10 अबोचं (for अब्रुवं). K1 दुःखदः; D10 कृपणं (for दुर्वचं). — ^c) K1.2.5 न मां स वै प्रत्यगृह्णात्. — ^d) K1.2.5 भीष्मस्य परि; Ks चारित्रं प्रति; Ds चारित्रभय; T1 चारित्रे मम; T2 G Ms-5 चारित्रमभि- (Gs 'ति-); M1.2 चारित्रस्याति. Some MSS. चारित्र्य.

एतत्सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनन्दन ।
यदत्रौपयिकं कार्यं तच्चिन्तयितुमर्हसि ॥ ३७
ममात्र व्यसनस्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रतः ।
येनाहं वशमानीता समुत्क्षिप्य वलात्तदा ॥ ३८
भीष्मं जहि महाबाहो यत्कृते दुःखमीदृशम् ।
प्राप्ताहं भृगुशार्दूल चराम्यप्रियमुत्तमम् ॥ ३९

स हि लुब्धश्च मानी च जितकाशी च भार्गव ।
तस्मात्प्रतिक्रिया कर्तुं युक्ता तस्मै त्वयानघ ॥ ४०
एष मे ह्रियमाणाया भारतेन तदा विभो ।
अभवद्बुद्धि संकल्पो घातयेयं महाव्रतम् ॥ ४१
तस्मात्कामं ममाद्येमं राम संवर्तयानघ ।
जहि भीष्मं महाबाहो यथा वृत्रं पुरंदरः ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तस्तदा रामो जहि भीष्ममिति प्रभो ।
उवाच रुदतीं कन्यां चोदयन्तीं पुनः पुनः ॥ १
काश्ये कामं न गृह्णामि शस्त्रं वै वरवर्णिनि ।
ऋते ब्रह्मविदां हेतोः किमन्यत्करवाणि ते ॥ २
वाचा भीष्मश्च शाल्वश्च मम राज्ञि वशानुगौ ।

भविष्यतोऽनवद्याङ्गि तत्करिष्यामि मा शुचः ॥ ३
न तु शस्त्रं ग्रहीष्यामि कथंचिदपि भामिनि ।
ऋते नियोगाद्विप्राणामेव मे समयः कृतः ॥ ४
अम्बोवाच ।
मम दुःखं भगवता व्यपनेयं यतस्ततः ।
तत्तु भीष्मप्रसूतं मे तं जहीश्वर माचिरम् ॥ ५

C. 5. 7029
B. 5. 178. 5
K. 5. 178. 5

38 ^a) K₄ B D (except D₂) तु (for [अ]त्र).
D₇ आसीत् (for अस्म). — ^b) K₅ transp. भीष्मो and
मूलं. D₁ हेतुः (for मूलं). K_{1.2} B_{2.5} D₅ D_{8.9.10} M₈₋₅
महाव्रतः; T G महातपाः. — ^c) D₈ येनाहं च समानीता.
— ^d) K_{1.2} समुत्क्षिप्य वं.

39 ^a) B₅ transp. अग्रियं and उत्तमं. K (except
K₄) च (K₁ by corr. भ)रस्व प्रियमुत्तमं.

40 ^a) K_{1.2} दुष्टं; T₁ दृष्टं (for लुब्धं). B Dn Ds
D_{6.8.10} नीचश्च (for मानी च). — ^b) K₄ D₇ भारतः (for
भार्गव). — ^c) K_{3.4} D_{1.2.7} transp. कर्तुं and युक्ता.

41 Dn₂ D₁ om. (hapl.) 41^a-42^b. — ^a) K₃ Dn₁
एवं (for एष). K₅ B₅₋₅ Dn₁ क्रियमाणायाः; G₅ as in
text. — ^b) D₆ तदाविभो; T G₂ तथा विभो.

42 Dn₂ D₁ om. 42^a (of. v.l. 41). — ^a) K₃ B₅
D₇ अपि (for अद्य). K₅ T G_{1.2.5} एव; B₅ D_{2.3} एवं;
D₇ एतं; D₁₀ M_{8.5} एनं (for इमं). — ^b) B D (except
D_{2.7}) संपादय (for संव).

Colophon om. in K₄. D_{4.5.9} G₄ missing. — *Sub-
parvan*: K_{1-3.5} B Dn Ds D_{1-2.6-8.10} G₅ M₁₋₄
अम्बोपाख्यान. — *Adhy. name*: T₁ भगवद्भार्गवदर्शनं;
G₅ भार्गवदर्शनं. — *Adhy. no.*: D₈ (sec. m.) 57

(=157); T₁ M₄ 178; T₂ G_{1.2.5} M_{3.5} 179; G₅
176 (as in text); M_{1.2} 177. — *S'loka no.*: K₅
Dn₂ 42; Dn₁ 40.

177

 This adhy. is missing in D₄ (of. v.l. 5.
176. 13); the MS. is mostly ignored here.

1 ^a) K_{1.2.5} तया (for तदा). — ^c) K_{3.4} B₂
D_{1.2.7} transp. रुदतीं and कन्यां. D₅ उवाच रुदती दीना
चोदयन्ती etc.

2 D₂ transp. 2^a and 4^a. — ^a) B_{4.5} D (except
D₁₋₃) transp. कामं and न.

3 ^a) K_{1.2.5} D₅ चचो (for वाचा). K₅ T₁ G_{1.3}
transp. भीष्म and शाल्व. K₅ S साह्व.

4 D₂ transp. 2^a and 4^a. — ^a) B₅ T G M₃₋₅
च (for तु). T G M₃₋₅ प्रगृह्णामि (for ग्रही). M_{1.2}
न शस्त्रं प्रतिगृह्णामि. — ^b) B D (except D_{1.2.7})
भाविनि. — ^c) S नियोगं. — ^d) K₅ इति मे निश्चयः कृतः.

5 M₄ om. 5-6. — ^b) K D_{2.7.8} G₅ M₂ ततस्ततः;
D₁ यथा तथा (for यतस्ततः). — ^c) B_{1.3.5} D (except
D_{1.2.7}) तच्च; B_{2.4} अत्र (for तत्तु). K (except K₄)
वै (for मे). — ^d) D₅ जहीश्वर नदीसुतं; T₂ G तं जहि

G. 5. 7080
B. 5. 178. 6
K. 5. 178. 6

राम उवाच ।

काशिकन्ये पुनर्ब्रूहि भीष्मस्ते चरणानुभौ ।
शिरसा वन्दनाहोऽपि ग्रहीष्यति गिरा मम ॥ ६

अम्बोवाच ।

जहि भीष्मं रणे राम मम चेदिच्छसि प्रियम् ।
प्रतिश्रुतं च यदि तत्सत्यं कर्तुमिहार्हसि ॥ ७

भीष्म उवाच ।

तयोः संवदतोरेवं राजत्रामाम्बयोस्तदा ।
अकृतव्रणो जामदग्न्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८
शरणागतां महाबाहो कन्यां न त्यक्तुमर्हसि ।
जहि भीष्मं रणे राम गर्जन्तमसुरं यथा ॥ ९
यदि भीष्मस्त्वयाहूतो रणे राम महाभुने ।
निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूयात्कुर्याद्वा वचनं तव ॥ १०
कृतमस्या भवेत्कार्यं कन्याया भृगुनन्दन ।

वाक्यं सत्यं च ते वीर भविष्यति कृतं विभो ॥ ११
इयं चापि प्रतिज्ञा ते तदा राम महाभुने ।
जित्वा वै क्षत्रियान्सर्वान्ब्राह्मणेषु प्रतिश्रुतम् ॥ १२
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव रणे यदि ।
ब्रह्मद्विज्विता तं वै हनिष्यामीति भार्गव ॥ १३
शरणं हि प्रपन्नानां भीतानां जीवितार्थिनाम् ।
न शक्यामि परित्यागं कर्तुं जीवन्कथंचन ॥ १४
यश्च क्षत्रं रणे कृत्स्नं विजेष्यति समागतम् ।
दृष्टात्मानमहं तं च हनिष्यामीति भार्गव ॥ १५
स एवं विजयी राम भीष्मः कुरुकुलोद्बहः ।
तेन युध्यस्व संग्रामे समेत्य भृगुनन्दन ॥ १६

राम उवाच ।

स्मराम्यहं पूर्वकृतां प्रतिज्ञामुपिसत्तम ।
तथैव च करिष्यामि यथा साम्रैव लप्स्यते ॥ १७

त्वर मा चिरं.

6 Gs M4 om. 6 (for M4 of. v.l. 5). — ^a) K4 Ds
ध्रुवं सुभ्रुः; D1 चिरात्सुभ्रु (for पुनर्ब्रूहि). — ^o) S (Gs M4
om.) वन्दमानो (for चन्दनाहो). Ks शिरसा वन्दनाहेतोः.
— ^d) T G (Gs om.) गिरं (for गिरा).

7 ^a) = 9^a. T2 Ms-8 वीर; G1 भीम; Gs. 1 M1. 2 वीरं
(for राम). Gs महावीर (for रणे राम). — After 7^a,
Bs. 5 Dn Ds Ds. 8. 10 ins.:

576* गर्जन्तमसुरं यथा ।

समाहूतो रणे राम.

[Cf. 9^{cd}.]

— ^b) K D1. 8. 7 transp. हृच्छसि and प्रियं. Dn1
चेदिच्छसि प्रियं प्रति. — ^o) Dn Ds Ds. 8 यदपि; D10
सदसि (for यदि तत्). — ^d) D1. 2. 7 S हृच्छसि (for
अर्हसि). Dn Ds Ds. 8. 10 तत्सत्यं कर्तुमर्हसि.

8 S om. the ref. — ^a) Dn1 M (except Ms) एव
(for एवं). — ^o) Hypermetric! B Dn Ds Ds. 10
ऋषिः परमधर्मात्मा. Ca. 8 oite ऋषिः; Gap अकृतव्रणः
(as in text).

9 ^a) Hypermetric! — ^b) Ks transp. कन्यां and
न. Gs रक्षितम् (for न त्यक्तुम्). — B1-3 Dn Ds D10
om. 9^{cd} (of. 576*). — ^o) = 7^a. Ds शत्रुं (for भीष्मं).

10 B1. 5 om. 10^{ab}. — ^a) S यथा (for यदि). B1-3
Dn Ds Ds. 8. 10 रणे राम; Ds समाहूतः (for त्वया^o).

— ^b) Ds त्वया मृधे (for महा^o). B1-3 Dn Ds Ds. 8
समाहूतस्त्वया मृधे; D10 न युक्तश्चेत्त्वया मृधे.

12 ^a) Gs सा (for ते). — ^b) K1. 2. 5 Ds Ds यदा
(for तदा). B Ds महाहवे (for मुने). — ^d) B Dn D1
T G प्रतिश्रुता.

13 ^o) K1 (m as in text) Dn2 Ds Ds. 7. 8. 10 Gs
ब्रह्मविद् (for द्विद्). — ^d) T2 G1. 2. 5 विने^o (for
हनि^o).

14 Gs om. (hapl.) 14-15. — ^a) Bs Dn Ds
Ds. 8. 10 शरणार्थं (Bs Dn2 थें) (for शरणं हि). Ks च;
D2 च (for हि). — ^b) B Dn Ds Ds. 7 शरणार्थिनां;
D10 शरणैषिणां; T G (Gs om.) विजयार्थिनां. — ^o)
B (except Bs) Dn Ds Ds. 7. 10 शक्यामि.

15 Gs om. 15 (of. v.l. 14). — ^a) Gs यश्च (for
यश्च). B2 तु (for च). Bs D (except Ds. 7; Ds
missing) transp. क्षत्रं and कृत्स्नं. B1. 4 क्षत्रं; T1 हसं
(for कृत्स्नं). — ^o) Ks. 4 B D दीप्तात्मानम्; Gs दृष्टात्मा-
नम्. Ks D1. 2 वै (for च).

16 Ds om. 16^a-17^b. — ^a) Ds (by transp.)
एवं स; S स एष. — ^b) Bs कुरुपितामहः.

17 Ds जामदग्न्युवाच (for राम उ^o). — Ds om. 17^{ab}
(of. v.l. 16). — ^o) Ks (by transp.) तथा चैव;
D10 तथैवाहं. Ms-6 चरि^o (for करि^o). — ^d) Ks T1
लभ्य^o; Ds लक्ष्य^o (for लप्स्य^o). T2 G1. 2. 5 यथा

कार्यमेतन्महद्ब्रह्मन्काशिकन्यामनोगतम् ।
 गमिष्यामि स्वयं तत्र कन्यामादाय यत्र सः ॥ १८
 यदि भीष्मो रणश्लाघी न करिष्यति मे वचः ।
 हनिष्याम्येनमुद्रिक्तमिति मे निश्चिता मतिः ॥ १९
 न हि बाणा मयोत्सृष्टाः सज्जन्तीह शरीरिणाम् ।
 कायेषु विदितं तुभ्यं पुरा क्षत्रियसंगरे ॥ २०
 भीष्म उवाच ।
 एवमुक्त्वा ततो रामः सह तैर्ब्रह्मवादिभिः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

भीष्म उवाच ।

ततस्तृतीये दिवसे समे देशे व्यवस्थितः ।
 प्रेषयामास मे राजन्प्राप्तोऽस्मीति महाव्रतः ॥ १
 तमागतमहं श्रुत्वा विषयान्तं महाबलम् ।
 अभ्यगच्छं जवेनाशु ग्रीत्या तेजोनिधिं प्रभुम् ॥ २

गां पुरस्कृत्य राजेन्द्र ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च तथैव च पुरोहितैः ॥ ३
 स मामभिगतं दृष्ट्वा जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 प्रतिजग्राह तां पूजां वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ४
 भीष्म कां बुद्धिमास्थाय काशिराजसुता त्वया ।

C. 5. 7054
B. 5. 178. 28
K. 5. 178. 28

साम्प्रोपलप्स्य (G₅ 'भ्य')ते.

18 ^a) K₃ महद्भिः; D₅ D₆ महाब्रह्मन्. — ^b) D₅ कन्याया यन्मनोगतं. — D₆ om. 18^a-19^b.

19 D₆ om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). — ^a) K₃ एवम्; S अहम् (for एनम्). D₅ हनिष्यामि समुद्रिक्तं; D₇ 'प्याम्येव सुव्यक्तं.

20 ^a) D₁₁ D₇ G₃ कार्येषु. — ^a) D₅ क्षत्रियपुंगवे; G₃ 'संगमे.

21 N (except K₃ B₂ D_{1.2}) T₁ om. the ref. — ^a) S तदा (for ततो). — ^b) D₇ तैर्ब्रह्मणर्षभैः (cf. 23^b). — ^a) K₃ B D महाव्रतः (for 'मनाः).

22 ^b) D₅ अथ (for तत्र). — ^a) D₅ जयपराः (for जस'). — ^a) D₅ प्रतस्थुर्मे जयाशया.

23 ^a) K₄ B_{2.5} T₁ G₁ अभ्यागच्छत्. M₁ एवमुक्त्वा तदा रामः. — ^b) G₁ समेतैर; G₂ संगतैर (for सह तैर). K₄ B D (except D_{1.5}) ब्रह्मवादिभिः (cf. 21^b). — ^a) D₁₀ समासाद्य; M₁ जगामाथ (for महा'). — ^a) K₃ S भार्गवः (for भारत).

24 ^a) K D_{5.8} न्यवसंत (for न्यवि').

Colophon om. in D₁₁ D₄. D_{5.9} G₄ missing.

— Sub-parvan: K B D₅ D_{1-3.6-8.10} G₅ M

अम्बोपाख्यान. — *Adhy. name*: T₁ भार्गवाभियाने सरस्वती-निवासः; G₅ रामसरस्वतीतीरनिवासः; M₃ रामहर्षासोनं (sio); M_{1.5} रामनिवासः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₆ (sec. m.) 58 (=158); T₁ M₄ 179; T₂ G_{1.2.5} M_{3.5} 180; G₃ 177 (as in text); M_{1.2} 178.

178

Stanzas 1-29^{ab} are missing in D₄ (cf. v.l. 5. 176. 13); the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

1 ^b) B D (except D_{1.2.7}) संदिदेश (for समे देशे). — ^a) B D₁₁ D₅ D_{6.8} कुरु प्रियं स मे राजन्; D₅ कुरुक्षेत्रमहं रा'; D₁₀ भृगुश्रेष्ठः स मां रा'.

2 ^b) K D_{1-3.7.10} विषयांते. — ^a) K₁₋₈ D₈ G₅ अभ्यागच्छं. — ^a) K₄ B₂ D_{1.2.7} M विभुं; D₅ भृगुं.

3 ^a) K_{1.2} गाः (for गां). K₄ गामदग्न्यं च पुरस्कृत्य.

4 ^a) K₁ D₈ अभि' (for प्रति').

5 Before 5, B (except B₂) D₁₁ D₅ D₁₀ ins. राम उ'. — ^b) K₄ B D (except D_{1.2.7}) तदा (for स्वया). — ^a) B D (except D_{1.2.7}) अकामेन (D_{5.9.10} 'मेव) स्वयानीता. — ^a) G₅ ह्यं (for एव).

C. 5. 7034
B. 5. 178. 28
K. 5. 178. 28

अकामेयमिहानीता पुनश्चैव विसर्जिता ॥ ५
विभ्रंशिता त्वया हीयं धर्मावाप्तेः परावरात् ।
परामृष्टां त्वया हीमां को हि गन्तुमिहार्हति ॥ ६
प्रत्याख्याता हि शाल्वेन त्वया नीतेति भारत ।
तस्मादिमां मन्त्रियोगात्प्रतिगृहीष्व भारत ॥ ७
स्वधर्मं पुरुषव्याघ्र राजपुत्री लभत्वियम् ।
न युक्तमवमानोऽयं कर्तुं राज्ञा त्वयानघ ॥ ८
ततस्तं नातिमनसं समुद्रीक्ष्याहमब्रुवम् ।
नाहमेनां पुनर्दद्यां भ्रात्रे ब्रह्मन्कथंचन ॥ ९
शाल्वस्याहमिति ग्राह पुरा मामिह भार्गव ।
मया चैवाभ्यनुज्ञाता गता सौभपुरं प्रति ॥ १०
न भयान्नाप्यनुकोशान्न लोभान्नार्थकाम्यया ।

6 ^a) T₁ भीष्म (for हीयं). — ^b) K_{2.5} धर्मावाप्तेः; K₈ धर्मावाप्ते. Ms-5 पुरातनात्; Ca. d. s परावरात् (as in text). B Dn Ds Ds. 6. 8. 10 धर्मादा (B₈ अधर्मे) स्ते यशस्विनी; D₇ क्रोधपर्याकुलेक्षणः. — ^c) K_{1.2} परिसृष्टां. — ^d) K_{1.2.5} D_{7.8} कोन्यो नेतुम्; K₈ D₂ कोभिर्मंतुम्; K₄ B₈ D_{8.10} कोभिर्गंतुम्; D₁ कोतिमंतुम्; T₁ G_{8.6} M₁ कोभिपत्तुम्; T₂ G_{1.2} को हि वक्तुम्; M₂ को न त्यक्तुम्; Ms-5 को हि योक्तुम्.

7 ^a) K_{1.8} D_{1.2} S शाल्वेन. — ^b) K₈ D₈ नीता हि (for नीतेति).

8 ^a) B_{1.2.4} Dn युक्तस्त्ववमानोयं; D₇ भवमानं वै. — ^d) K_{1.2} कर्तुं राज्ञः; K_{8.4} B D राज्ञां (Dn₁ Ds राजन्) कर्तुं; K₈ T₂ G₂ कर्तुं राज्ञां.

9 ^a) K_{2.4.5} B D (except D_{1.2.7}) वै विमनसं; Ca. d. s नाति (as in text). — ^b) K₈₋₅ B₈ D_{2.8.6.7} T₂ G M_{2.4} समुद्रीक्ष्य (for 'द्रीक्ष्य). A few S MSS. अब्रुव. B₁₋₄ Dn Ds D₁₀ उदी (Dn₂ Ds D₁₀ 'द्री)-क्ष्याहमथाब्रुव. — ^c) K_{8.4} D_{1.8} T₁ G₈ एतां; D₈ पुनर् (for एतां). D₈ इमां (for पुनर्). K_{1.2.5} गृह्या; B₈ लभ्यां; D₇ गृह्यां (for दद्यां). — ^d) K_{1.2.5} D₇ भ्रात्रे दद्यां; B Dn Ds D_{8.10} (by transp.) ब्रह्मन्भ्रात्रे.

10 ^a) K₈ D₁ S शाल्व. K₁₋₄ D₁ ह्याह; D₂ त्वाह (for ग्राह). K₈ शाल्वे गतमतिह्योसं. — ^b) K₄ B Dn Ds D_{8.10} एव (for इह). — ^d) T₁ पुरा (for गता). B Dn Ds D_{8.10} इयं नगरं (for सौभ). —

11 Cf. 5. 49. 15; 89. 24; 186. 26. — ^a) D₈ हि; G₈ M [अ]भि (for [अ]पि). — ^b) K_{8.4} D_{1.7} T₁ अर्थ-कारणात्; T₂ G₁₋₈ अर्थकामया (G₁ मतः; G₈ ह्यया);

क्षत्रधर्ममहं जह्यामिति मे व्रतमाहितम् ॥ ११

अथ मामब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।

न करिष्यसि चेदेतद्वाक्यं मे कुरुपुंगव ॥ १२

हनिष्यामि सहामात्यं त्वामद्येति पुनः पुनः ।

संरम्भादब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ १३

तमहं गीर्भिरिष्टाभिः पुनः पुनररिंदमम् ।

अयाचं भृगुशार्दूलं न चैव प्रशशाम सः ॥ १४

तमहं प्रणम्य शिरसा भूयो ब्राह्मणसत्तमम् ।

अब्रुव कारणं किं तद्यत्त्वं योद्धुमिहेच्छसि ॥ १५

इष्वस्त्रं मम बालस्य भवतैव चतुर्विधम् ।

उपदिष्टं महाबाहो शिष्योऽस्मि तव भार्गव ॥ १६

ततो मामब्रवीद्रामः क्रोधसंरक्तलोचनः ।

Ca आत्मकाम्यया; Cd as in text. B Dn Ds Ds. 6. 8. 10 नार्थलोभान्न काम्य (B₈ म)या. — ^a) K₄ B (except B₂) Dn Ds D_{8.10} क्षात्रं (for क्षत्र). D₇ ब्रह्मन् (for जह्याम्). — ^d) D₇ न जह्यां (for इति मे).

12 ^b) = 13^d, and = 1. 166. 30^d; 173. 5^b. K₄ D₂ सयज्ञिव पुरातनः (D₁ 'रा शनैः); T G कोपपर्या; Ca as in text. — K₈ D₁ om. (hapl.) 12^d-13^d. — ^{cd}) D₁ transp. एतत् and वाक्यं. B Dn Ds D_{8.8} नरं (for कुरुं).

13 K₈ D₁ om. 13 (cf. v.l. 12); D₈ om. 13^{cd}. — ^a) K_{1.2} संरंभतः; Ca. d as in text. — ^d) = 12^b (cf. v.l.). T₂ क्रोधसंरक्तलोचनः; G₂ कोपपर्या.

14 ^a) Ms-5 ततोहं (for तमहं). — ^b) K₄ B₈₋₅ D G₁ M_{2.5} अरिंदम. — ^d) K₄ D_{8.1} D₇ G₁₋₈ चैव. — After 14, T G M₁ ins.:

577* यदा प्रयाच्यमानोऽपि प्रसादं न करोति मे ।

15 ^a) = Hypermetric! K₈ सोहं; D₁ G₈ Ms-5 अहं (for तमहं). D₈ मूर्ध्ना वै (for शिरसा). B Dn Ds D_{8.10} प्रणम्य तमहं मूर्ध्ना. — ^b) K D_{1-8.7} भूमौ (K₈ क्षितौ) (for भूयो). T₂ G_{2.5} भूयो ब्राह्मणमुत्तमं. — ^c) A few MSS. अब्रुव. K₈ D₇ किंचिद् (for किं तद्). — ^d) K₈ D_{8.10} यस्त्वं; B₈ यद्वै; D₈ युद्धं; D₇ न स्वा (for यत्त्वं). B (except B₈) Dn Ds D_{2.8.10} G₈ युद्धम् (for योद्धुम्). B D (except D_{1.7.8}) G₈ मया (for इह). D₇ उदसहे (for इच्छसि). K₈ योद्धुमिच्छामि येन वै.

16 ^b) K_{1.2.5} T G (except G₈) त्वया चैव (for भवतैव).

17 G₂ om. 17^{ab}. — ^b) K₈₋₄ D_{1-8.7} क्रोध (D₈

जानीपे मां गुरुं भीष्म न चेमां प्रतिगृह्णसे ।
 सुतां काश्यस्य कौरव्य मत्प्रियार्थं महीपते ॥ १७
 न हि ते विद्यते शान्तिरन्यथा कुरुनन्दन ।
 गृहाणेमां महाबाहो रक्षस्व कुलमात्मनः ।
 त्वया विभ्रंशिता हीयं भर्तारं नाधिगच्छति ॥ १८
 तथा ब्रुवन्तं तमहं रामं परपुरंजयम् ।
 नैतदेवं पुनर्भावि ब्रह्मर्षे किं श्रमेण ते ॥ १९
 गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य जामदग्न्य पुरातनम् ।
 प्रसादये त्वां भगवंस्त्यक्तैषा हि पुरा मया ॥ २०
 को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थिताम् ।
 वासयेत गृहे जानन्स्त्रीणां दोषान्महात्मान् ॥ २१
 न भयाद्वासवस्यापि धर्मं जह्यां महाद्युते ।
 प्रसीद मा वा यद्वा ते कार्यं तत्कुरु माचिरम् ॥ २२
 अयं चापि विशुद्धात्मन्पुराणे श्रूयते विभो ।

मरुतेन महाबुद्धे गीतः श्लोको महात्मना ॥ २३
 गुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्यमजानतः ।
 उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ २४
 स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया संमानितो भृशम् ।
 गुरुवृत्तं न जानीपे तस्माद्योत्स्याम्यहं त्वया ॥ २५
 गुरुं न हन्यां समरे ब्राह्मणं च विशेषतः ।
 विशेषतस्तपोबुद्धमेवं क्षान्तं मया तव ॥ २६
 उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रवन्धुवत् ।
 यो हन्यात्समरे क्रुद्धो युध्यन्तमपलायिनम् ।
 ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेषु निश्चयः ॥ २७
 क्षत्रियाणां स्थितो धर्मे क्षत्रियोऽस्मि तपोधन ।
 यो यथा वर्तते यस्मिंस्तथा तस्मिन्प्रवर्तयन् ।
 नाधर्मं समवाप्नोति नरः श्रेयश्च विन्दति ॥ २८
 अर्थे वा यदि वा धर्मे समर्थो देशकालवित् ।

C. 5. 7029
 B. 5. 178. 54
 K. 5. 178. 54

कोप) पर्याकुलेक्षणः (= 12^b, 13^d). — ^a) D₁ चैव; D₂ G₈ चैनां (for चेमां). K₄ प्रतिपद्यसे; D_{1.2} G_{1.5} गृह्णसे; D₇ गृह्णसि. B (except B₂) D_n D₈ D_{8.8.8.10} गृह्णासीमां न चैव ह (D_{8.8} हि). — ^f) B_{1.2.4} D_{n1} D₂ महामते (for मही^o).

18 ^a) K₁₋₈ T₁ G_{8.5} मे (for ते).

19 ^o) T₂ G_{1.2} मां हि (for भावि). — ^a) D₇ ब्रह्मन्कि वा (for ब्रह्मर्षे किं). G₂ शृणोमि (for श्रमेण).

20 ^o) D₇ T₁ G_{8.5} M_{1.2} त्वा (for त्वां). — ^a) K₈ D₁ त्यक्तैव हि; K₅ त्यक्तैवैषा (for 'पा हि). B D_n D₈ D_{8.8.10} तु (for हि). K₁₋₈ D₁ G₁ M_{1.2} transp. पुरा and मया.

21 ^a) K₈ जानन् (for जातु). K_{1.2} परभावां. — ^o) D₈ वासयेत्स्व (for 'येत्). K₈ जातु (for जानन्). — ^a) G₈ मर्म (for दोषान्). D₂ G₈ दुरत्ययान्; D₈ महातपाः. B_{1.2.4} D_n D₈ D_{8.8.10} स्त्रीणां दोषो महात्ययः.

22 ^b) B₁₋₄ D_n D₈ D_{8.8.8.10} महाव्रत; B₅ D₇ कथंचन; G₈ महामते (for 'द्युते). — ^o) D_{n1} D_{2.5} G₈ मां (for मा). K₄ D₈ प्रसीद मम भद्रं ते; D₇ प्रसीद त्वं मयि ब्रह्मन्.

23 ^a) D₈ D_{8.8.10} विशुद्धात्मा. — ^b) K₈ S (except G₁ M₁) पुराणः. T G M₁ (inf. lin. as in text) महान् (for विभो). — ^a) K₈ गीताः श्लोकाः.

24 = (var.) Ādi, App. I, No. 81, lines 109-

110; (var.) C. 12. 2053, 5204^{ed}-5295as; (var.) Rām. 2. 21. 13 (Bom. ed.); (var.) Pañcatantra 1. 341. — ^o) D_{1.7} T G M₁ उत्पथं प्रति. — ^a) N परित्यागो विधीयते (K₂ त्यागो भवति शासनं).

25 ^o) K₄ B D (except D_{1.2.7}) गुरुवृत्ति. — ^a) K_{4.5} B D (except D₇) वै (for [अ]हं).

26 ^a) D₁ G₁ हन्यात्. — ^a) K₅ transp. एवं and क्षान्तं.

27 ^a) S रणे (G₂ रथे) (for अथो). — ^o) K_{3.4} B₈ D (except D₈) क्रुद्धं (for क्रुद्धो). — ^f) D₇ इति धर्म-विनिश्चयः; G_{8m} इति धर्मविदो विदुः.

28 ^a) K₄ अयं धर्मः; S स्थितिर्धर्मः. — ^b) K (except K₄) D₇ [S]ति (for Sस्मि). B₄ परंतप (for तपो). — ^a) K₄ B D_n D₈ D_{8.10} तस्मिन्नेव (for तथा तस्मिन्). D_{n2} प्रवर्तते; D₁ S 'येत् (M₂ 'नात्); D₂ 'नं; Ca. d. s as in text. D₇ वर्तितव्यं तथा भवेत्. — ^o) G₈ स ह्यवाप्नोति (for समं). — ^f) B D_n D₈ D_{8.8.10} न चाश्रेयश्च.

29 ^b) K_{1.2} न नरो (for समर्थो). — D₄ resumes with 29^{ed}. — ^o) B D (except D_{1.2.7}) Ca अर्थ- (D_{8.4} Ca 'र्थे) संशयमापन्नः; S (except G₈) अनर्थे संशयापन्नः; Cd as in text. — ^a) B₅ D₂₋₄ T G_{1.2} श्रेयो; Ca. s श्रेयान् (as in text). K₄ निःश्रेयसं वचः; B D_n D₈ D_{8.8.10} निःसंशयो (D₈ 'श्रेयसो) नरः; D₂ T₁

C. 5. 7080
B. 5. 178. 54
K. 5. 178. 54

अनर्थसंशयापन्नः श्रेयान्निःसंशयेन च ॥ २९
यस्मात्संशयितेऽर्थेऽस्मिन्यथान्यायं प्रवर्तसे ।
तस्माद्योत्स्यामि सहितस्त्वया राम महाहवे ।
पश्य मे बाहुवीर्यं च विक्रमं चातिमानुषम् ॥ ३०
एवं गतेऽपि तु मया यच्छक्यं भृगुनन्दन ।
तत्करिष्ये कुरुक्षेत्रे योत्स्ये विप्र त्वया सह ।
द्वंद्वे राम यथेष्टं ते सज्जो भव महामुने ॥ ३१
तत्र त्वं निहतो राम मया शरशताचितः ।
लप्स्यसे निर्जिताल्लोकाञ्छस्त्रपूतो महारणे ॥ ३२
स गच्छ विनिवर्तस्व कुरुक्षेत्रं रणप्रिय ।
तत्रैष्यामि महाबाहो युद्धाय त्वां तपोधन ॥ ३३

अपि यत्र त्वया राम कृतं शौचं पुरा पितुः ।
तत्राहमपि हत्वा त्वां शौचं कर्तास्मि भार्गव ॥ ३४
तत्र गच्छस्व राम त्वं त्वरितं युद्धदुर्मद ।
व्यपनेष्यामि ते दर्पं पौराणं ब्राह्मणशुव ॥ ३५
यच्चापि कथसे राम बहुशः परिपत्सु वै ।
निर्जिताः क्षत्रिया लोके मयैकेनेति तच्छृणु ॥ ३६
न तदा जायते भीष्मो मद्विधः क्षत्रियोऽपि वा ।
यस्ते युद्धमयं दर्पं कामं च व्यपनाशयेत् ॥ ३७
सोऽहं जातो महाबाहो भीष्मः परपुरंजयः ।
व्यपनेष्यामि ते दर्पं युद्धे राम न संशयः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

M (except M₄) निःसंशयो न च; D_{8.4} निश्चयमेति सः;
G₈ निःश्रेयसे न च; text as in K₁-a. 5 D_{1.7} T₂ G_{1.2.5}
M₄. Ca. cites (as in text) निःसंशयेन (=संशयाभावेन);
Cd cites निःसंशये; C₈ unintelligible, perhaps corrupt.
30 ^a) K_{1.2.5} D_{1.2.7} M तस्मात् (for यस्मात्).
D_{8.4} स संशये; T₁ असंशिते; C_{8.5} संशं (as in text).
B Dn D₈ D_{2-4.6.10} [S]यथर्थे; D₇ [S]र्थे तु; D₈ हर्थे (for
सर्थेऽस्मिन्). — ^b) B Dn D₈ D_{2-4.6.8.10} [S]यथान्यायं;
D₇ यथार्थं च; C₈ यथान्याय्यं. Cn. 8 cite अयथान्यायं
(C₈p अविविच्य). D₈ G₁ प्रवर्तते.

31 ^a) T G रामः; M कामं (for विप्र). — ^b) K₈
युद्धं; D_{1.7} G₈ द्वंद्वं; D_{8.8} तच्च (for द्वंद्वे). K₄ B (except
B₈) मे; K₅ D_{8.4} त्वं; Dn₁ D_{8.8} तु (for ते). — ^c)
B Dn D₈ D_{8.8.10} सज्जोभव. K₈ महामते; K₄ B D
(except D_{1.2.7}) युते.

32 32^{ab} = (var.) 5. 179. 3^{ab}. — ^a) M₁ (inf. lin.)
न्यायात् (for राम). — ^b) K (except K₄) शरशतैश्चितः;
B Dn D₈ D_{8.8.10} शतार्धितः; G₁ शतार्धितः; G₈
शतशराचितः; G₅ शरचयार्धितः. — ^c) B Dn D₈ D_{8.8.10}
प्राप्स्यसे (for ल). — ^d) K (except K₄) D_{1.2.7}
शस्त्रपूतान्; Dn₁ शस्त्रकृत्तो. D₁ महाहवे; T₁ महाद्युते; T₂ G
M₁ मया रणे.

33 ^a) B₈ T G संगच्छ (G₈ च्छेद्); M तद्गच्छ
(for स गच्छ). — ^b) T₁ G₈ कुरुक्षेत्रे. — After 33^{ab},
S ins.:

578* समाह्वय महाबाहो युद्धाय त्वं तपोधन ।

— D_{8.4} om. 33^a-34^b; T₂ G_{2.8.5} om. 33^{ad}. — ^e) D₇
अहं राम (for महा*). — M₄ om. (hapl.) 33^a-38^a.
— ^d) M_{1.2} [अ]हं (for त्वां). D₁ परंतप (for तपो*).

34 M₄ om. 34; D_{8.4} om. 34^{ab} (of. v.l. 33).
— ^a) K₁ यथा वापि; K₂ M₁ यत्र चापि; K₅ (as in
text) यथा चापि; D₇ अपि यच्च; T G_{1.2.5} अत्र चापि;
G₈ M₂ अपि चापि; M_{8.5} अथ वापि (for अपि यत्र). — ^b)
K₁ B₈ D₈ त्वया पितुः; D_{8.8} (by transp.) पितुः पुरा.
— ^c) G_{2.5} यत्र (for हत्वा). M_{1.2} त्वा (for त्वां).

35 M₄ om. 35 (of. v.l. 33). — ^a) T G (except
G₈) गच्छ च (for गच्छस्व). B (except B₄) Dn₁
तत्र राम समागच्छ; Dn₂ D₈ D_{8.8.10} तत्र राम स गच्छ त्वं.
— ^b) K_{1.2.5} Dn₁ D_{8.4} त्वरितो. K_{1.8.4} B₈ D_{1.8.4.10}
युद्धदुर्मदः. — ^c) = 38^a. K_{1.2} अप* (for व्यप*). — ^d)
K₈ B_{1.2.4} Dn₂ D₁₀ ब्राह्मणशुवः; K₄ B_{8.5} Dn₁ D_{8.4}
शुवं; K₅ D_{1.8} ब्राह्मणं शुवं.

36 M₄ om. 36 (of. v.l. 33). — ^b) B Dn D₈ D₁₀
परिवत्सरे (for पत्सु वै). — ^c) D_{8.4} सर्वे (for लोके).
— ^d) K₈ तु; K₄ [ए]व (for [ह]ति). — After 36,
D₇ ins.:

579* अधर्मः सुमहानेष यच्छयामरणं गृहे ।

यदाजौ निधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ।

37 M₄ om. 37 (of. v.l. 33). — ^a) B Dn D₈
D_{1.8.8.10} जातवान् (for जायते). — ^b) B D (except
D_{2.7}) क्षत्रियो वापि (D₈ D_{8.8.10} योपि हि) मद्विधः.
— After 37^{ab}, B Dn D₈ D_{1.8.8.10} ins.:

१७९

भीष्म उवाच ।

ततो मामब्रवीद्रामः प्रहसन्निव भारत ।
 दिष्ट्या भीष्म मया सार्धं योद्धुमिच्छसि संगरे ॥ १
 अयं गच्छामि कौरव्य कुरुक्षेत्रं त्वया सह ।
 भाषितं तत्करिष्यामि तत्रागच्छेः परंतप ॥ २
 तत्र त्वां निहतं माता मया शरशताचितम् ।
 जाह्नवी पश्यतां भीष्म गृध्रकङ्कवडाशनम् ॥ ३
 कृपणं त्वामभिप्रेक्ष्य सिद्धचारणसेविता ।
 मया विनिहतं देवी रोदतामध पार्थिव ॥ ४
 अतदर्हा महाभागा भगीरथसुता नदी ।
 या त्वामजीजनन्मन्दं युद्धकामुकमातुरम् ॥ ५

एहि गच्छ मया भीष्म युद्धमधैव वर्तताम् ।
 गृहाण सर्वं कौरव्य रथादि भरतर्षभ ॥ ६
 इति युवाणं तमहं रामं परपुरंजयम् ।
 प्रणम्य शिरसा राजन्नेवमस्त्वित्यथानुवम् ॥ ७
 एवमुक्त्वा ययौ रामः कुरुक्षेत्रं युयुत्सया ।
 प्रविश्य नगरं चाहं सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ ८
 ततः कृतस्वस्त्ययनो मात्रा प्रत्यभिनन्दितः ।
 द्विजातीन्वाच्य पुण्याहं स्वस्ति चैव महाद्युते ॥ ९
 रथमास्थाय रुचिरं राजतं पाण्डुरैर्हयैः ।
 सूपस्करं स्वधिष्ठानं वैयाघ्रपरिवारणम् ॥ १०
 उपपन्नं महाशस्त्रैः सर्वोपकरणान्वितम् ।

C. 5. 7102
B. 5. 178. 75
K. 5. 178. 75

580* पश्चाज्जातानि तेजांसि तृणेषु ज्वलितं त्वया ।

Colophon om. in Dn Ds. 4. Ds. 9 Gs missing.
 — Sub-parvan: K B Ds D1. 2. 6-8. 10 Gs M1. 8-5
 अंबोपाख्यान. — Adhy. name: Gs भीष्मयुद्धोपक्रमं; M1. 2
 भीष्मसंवादः; Ms-s रामवाक्यं. — Adhy. no. (figures,
 words or both): T1 M4 180; T2 G1. 2. 5 Ms. 5 181;
 Gs 178 (as in text); M1. 2 179. — S'loka no.:
 Ks 41.

179

2 D1 om. 2^a-3^b. — ^a) K1. 2. 5 Bs T G अहं;
 Ca अयं (as in text). — ^b) Ds. 4 यथा त्वया (for त्वया
 सह). — ^c) Ks. 4 B D (except D2; D1 om.) M4
 ते (for तत्). — ^d) K4 Ds. 4 तदा (for तत्र). Ks G1
 गच्छेः; K4 Dn1 Ds Ds. 4. 8 गच्छ (or आगच्छ); B Dn2
 Ds. 10 Gs [आ]गच्छ; Ms (inf. lin. as in text). 4. 5
 [आ]गच्छः (for [आ]गच्छेः).

3 D1 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — 3^{ab} = (var.) 5. 178.
 32^{ab}. — ^a) Ds om. (hapl.) from. माता up to
 विनिहतं in 4^a. Ds. 4 तात (for माता). — ^b) K
 (except K4) शरशतैश्चितं; Dn1 शतान्वितं; Ds. 4 शता-
 र्वितं; Ds शतशराचितं; G1 Ms शरशतार्पितं. — ^d) MSS.
 (variously) बलाशनं, बलाशनं; बलाशनं; बिडाशनं.
 Ks कंकगृध्रविडा; D1. 2. 10 गृध्रकंकवटावृतं (D2 श्रितं).
 Ca cites बला; Cd वडाः.

4 Ds om. up to विनिहतं (cf. v.l. 3). — ^a)
 T2 कृपणा. — ^b) D4 om. from देवी up to सूप in 10^a.
 S वीर (for देवी). — ^c) Ms-s जाह्नवी (for पार्थिव).

5 D4 om. 5 (cf. v.l. 4). — ^a) K1. 2. 5 न तदर्हा.
 Ks Gs महाभाग. — ^b) B Dn2 Ds Ds. 6. 10 [अ]नया
 (for नदी).

6 D4 om. 6 (cf. v.l. 4). — ^a) Ds (by transp.)
 भीष्म मया गच्छ. Ms. 5 सार्धं (for भीष्म). — ^b)
 K D1. 2. 7 दुर्मते (for वर्तताम्). B Dn Ds Ds. 6. 8. 10
 युद्धकामुक दुर्मद (cf. 5^d).

7 D4 om. 7 (cf. v.l. 4). — ^a) Ks B D (except
 D1. 2. 7; D4 om.) रामं; T2 G2 देवं (for राजन्).
 — ^d) Ks च (for [अ]थ). M अववम्.

8 D4 om. 8 (cf. v.l. 4). — ^a) Ks. 4 T1 उक्तो
 (for उक्त्वा). — 8^{cd} = (var.) 5. 187. 12^{cd}. Cf. 5.
 170. 22.

9 D4 om. 9 (cf. v.l. 4). — ^b) K1. 2. 5 चाप्यभि-
 नन्दितः; B D (except D1. 2. 7; D4 om.) च प्रतिनन्दितः.

10 D4 om. up to सूप in 10^a (cf. v.l. 4). — ^b)
 T2 G1. 5 Ms राजितं. S (mostly) पाण्डुरैः. — 10^{cd} =
 (var.) 5. 81. 18^{ab}. — ^c) K1. 2 परिस्कृतं; S (except
 T2) स्वव (G1 स्वप; Gs लाव)स्करं (for सूप). — ^d)
 = 5. 81. 18^b; 138. 21^b. K1. 2. 4 T2 G1 वारितं.

11 Ds om. 11^a-12^d. — ^a) K1. 2. 5 D1. 7 तं;
 T1 Ms-s सत् (for तत्). Ks T G धीरेण; Ds. 4 सूतेन;
 D1 शूरेण (for वीरेण). — ^d) K2 Dn Ds शस्त्रं. Bs Dn

C. 5. 7102
B. 5. 178. 75
K. 5. 178. 75

तत्कुलीनेन वीरेण हयशास्त्रविदा नृप ॥ ११
युक्तं सूतेन शिष्टेन बहुशो दृष्टकर्मणा ।
दंशितः पाण्डुरेणाहं कवचेन वपुष्मता ॥ १२
पाण्डुरं कार्मुकं गृह्य प्रायां भरतसत्तम ।
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ॥ १३
पाण्डुरैश्चामरैश्चापि बीज्यमानो नराधिप ।
शुक्लवासाः क्षितोष्णीपः सर्वशुक्रविभूषणः ॥ १४
स्तूपमानो जयाशीर्भिर्निष्क्रम्य गजसाह्वयात् ।
कुरुक्षेत्रं रणक्षेत्रमुपायां भरतर्षभ ॥ १५
ते हयाश्चोदितास्तेन सूतेन परमाहवे ।
अवहन्मां भृशं राजन्मनोमारुतरंहसः ॥ १६
गत्वाहं तत्कुरुक्षेत्रं स च रामः प्रतापवान् ।
युद्धाय सहसा राजन्पराक्रान्तौ परस्परम् ॥ १७
ततः संदर्शनेऽतिष्ठं रामस्यातितपस्विनः ।
प्रगृह्य शङ्खप्रवरं ततः प्राधममुत्तमम् ॥ १८

रणे (for नृप).

12 D₈ om. 12 (cf. v.l. 11). — ^a) K₄ D₈ युक्तं;
B Dn D₈ D_{1.2.10} यत्तं (for युक्तं). D_{8.4} सुखीभूतेन
शिष्टेन; D₇ यत्तं शूरेण सूतेन. — ^b) D₈ G₈ दृष्टकर्मणा;
D₇ दृष्टं; D₈ शिष्टं. — D₄ om. 12^a-13^a. — ^c)
S (mostly) दंशितः and पाण्डुरेण. D₁₀ कवचेन (for
पाण्डुरं), and पाण्डुरेण (for कवं).

13 D₄ om. 13 (cf. v.l. 12). — ^a) Here and
below S (mostly) पाण्डुरं (for पाण्डुरं). — ^b) K₈
प्रायां तं रथसत्तमं.

14 ^a) D_{8.4} transp. पाण्डुरैः and चामरैः. B (except
B₈) Dn D₈ D_{8.8.10} चापि व्यजनैः; D₂ व्यजनैर्वापि
(for चामरैश्चापि). T₂ G_{1.2.5} एव (for अपि).

16 K₄ om. 16 (along with 15^a and 17^a). — ^a)
K₈ नोदिं (for चोदिं). K_{1.2} नोदितास्तेन सूतेन; G₂
चोदितास्ते हयास्तेन. — ^b) K_{1.2} वीरेण (for सूतेन).
— ^c) M मा (for मां). K_{1.2} मद्रथं (for मां भृशं).
— ^d) K_{1.2} चाहा (for मनो).

17 K₄ om. 17^a (cf. v.l. 16). — ^a) K₈ D_{1.2.4.7}
चाहं (for [अ]हं तत्). K_{1.2} D₂ च; K₅ M (except
M₅) तु (for तत्). — D₁ om. (hapl.) 17^a-19^a. — ^d)
G₈ संगतौ युद्धमुर्मदौ.

18 D₁ om. 18 (cf. v.l. 17). — ^a) K₅ B₈ D₈

ततस्तत्र द्विजा राजंस्तापसाश्च वनौकसः ।
अपश्यन्त रणं दिव्यं देवाः सर्पिगणास्तदा ॥ १९
ततो दिव्यानि माल्यानि प्रादुरासन्मुहुर्मुहुः ।
वादित्राणि च दिव्यानि मेघवृन्दानि चैव ह ॥ २०
ततस्ते तापसाः सर्वे भार्गवस्यानुयायिनः ।
प्रेक्षकाः समपद्यन्त परिवार्य रणाजिरम् ॥ २१
ततो मामब्रवीद्देवी सर्वभूतहितैषिणी ।
माता स्वरूपिणी राजन् किमिदं ते चिकीर्षितम् ॥ २२
गत्वाहं जामदग्न्यं तं प्रयाचिष्ये कुरुद्रह ।
भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति पुनः पुनः ॥ २३
मा मैवं पुत्र निर्वन्धं कुरु विप्रेण पार्थिव ।
जामदग्न्येन समरे योद्धुमित्यवभर्त्सयत् ॥ २४
किं न वै क्षत्रियहरो हरतुल्यपराक्रमः ।
विदितः पुत्र रामस्ते यतस्त्वं योद्धुमिच्छसि ॥ २५
ततोऽहमब्रुवं देवीमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

D_{8.4.8.10} T G₁₋₃ M (except M₂) तिष्ठन्; G₈ तस्य (for
ऽतिष्ठं). — ^d) D₇ T G ततः प्राधममनुत्तमं.

19 D₁ om. 19^a (cf. v.l. 17). — ^a) D₈ D_{8.10}
प्रापश्यन्त (for अपं). — ^d) B₄ Dn D₈ D₈ सैन्द्रं (for
सर्पिं). K_{1.2.4} G₈ M₈ तथा (for तदा). D₈ देवाः
सैन्द्रपुरोगमाः; D₁₀ सैन्द्रा देवगणास्तदा.

20 ^a) D_{8.4} ततो दिव्यविमानानि. — ^b) B Dn D₈
D_{8.8.10} ततस्ततः; D_{8.4} समंततः (for मुहुर्मुहुः). — ^d)
K₈ D₁ T₁ G₈ हि (for ह).

22 ^b) K₈ सदा मम हिं. — ^c) K (except K₄) D₈
मातु- (for माता).

23 ^a) K₄ B Dn D₈ D_{8.8.10} तु; G₂ M₈₋₅ वै
(for तं). — ^b) D_{8.4} प्रसादिष्ये. T₁ G₈ कुरुत्तम. — ^d)
S मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः).

24 ^a) K₈ D₁ G₂ कुरु (for पुत्र). — ^b) D₁ पुत्र
(for कुरु). G₂ पुत्रेण मम पार्थिव. — ^c) D₈ रामेण
(for समरे). — ^d) K_{1.2.5} अवभर्त्सयत्; K₈ एव भर्त्सयत्;
K₄ B Dn एव भर्त्सयत्; D₂₋₄ T₂ G_{1.2} M₈₋₅ अवभर्त्सयत्.

25 ^a) G₁ न (for किं). K₁ ते; D₈ D₈ M₁ (inf.
lin.) नु; T₂ G_{1.2} तु; G₈ च (for न). K₁ न; K_{2.8.5} ते;
M₄ (inf. lin.) [ए]व (for वै). K₄ B D (except
D_{1.2}) क्षत्रियहृणो. — ^b) K₄ Dn₁ हरितुल्यं; T₁ हरतुल्यः
पराक्रमे. — ^c) K_{1.2.5} D₇ वै (for ते). — ^d) K_{1.2.5}

सर्वं तद्भरतश्रेष्ठ यथावृत्तं स्वयंवरे ॥ २६
 यथा च रामो राजेन्द्र मया पूर्वं प्रसादितः ।
 काशिराजसुतायाश्च यथा कामः पुरातनः ॥ २७
 ततः सा राममभ्येत्य जननी मे महानदी ।
 मदर्थं तमृषिं देवी क्षमयामास भार्गवम् ।
 भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति वचोऽब्रवीत् ॥ २८
 स च तामाह याचन्तीं भीष्ममेव निवर्तय ।

न हि मे कुरुते काममित्यहं तमुपागमम् ॥ २९

संजय उवाच ।

ततो गङ्गा सुतस्नेहाद्भीष्मं पुनरुपागमत् ।
 न चास्याः सोऽकरोद्वाक्यं क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ३०
 अथादृश्यत धर्मात्मा भृगुश्रेष्ठो महातपाः ।
 आह्वयामास च पुनर्युद्धाय द्विजसत्तमः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

भीष्म उवाच ।

तमहं सयन्निव रणे प्रत्यभापं व्यवस्थितम् ।
 भूमिष्ठं नोत्सहे योद्धुं भवन्तं रथमास्थितः ॥ १
 आरोह स्यन्दनं वीर कवचं च महाभुज ।

वधान समरे राम यदि योद्धुं मयेच्छसि ॥ २
 ततो मामब्रवीद्रामः सयमानो रणाजिरे ।
 रथो मे मेदिनी भीष्म बाहा वेदाः सदश्ववत् ॥ ३
 स्रुतो मे मातरिश्वा वै कवचं वेदमातरः ।

C. 5. 7127
B. 5. 179. 4
K. 5. 179. 4

तेन; Ds. 4 कथं; D1 येन; S कुतस् (for यतस्). B Dn Ds
D6. 10 T G1. 2. 5 तं; Ds. 4 वै (for एवं). Ks. 4 D1 यत्वं
(D1 यं तं) योद्धुमिहेच्छसि.

26 ^a) K1 M अब्रव.

27 ^a) G1 [आ]ह (for च). — ^b) K1 Gs यथा
(for मया). B D (except D1. 2. 7) प्रचोदितः; S प्रया-
चितः. — ^a) Ks B D (except D1. 2. 7) य (Ds D10 त) था
कर्म पुरातनं.

28 ^a) Ks. 4 D1. 2. 7 आप्राद्य (for अभ्येत्य). — ^b)
T1 Gs सा (for मे). — ^c) K D1. 2. 7. 8 मदर्थं; Gs तमर्थं.
Ks Ds गत्वा; Dn2 M4 वीक्ष्य (for देवी). — ^a)
K (except Ks) D7 क्षामयामास; Gs कथं.

29 ^a) T1 एव (for आह). — Ds om. 29^a-31^d.
— ^c) Ks Bs D (except D1. 2. 7; Ds om.) च (for हि).
Gs Ms. 4 ते (for मे). Gs पापम् (for कामम्). — ^a)
Ds D1 उपागमत्; D7 गतः. S ह्युक्त्वा मामुपागमत्.

30 Ds om. 30 (cf. v.l. 29). T2 G1. 2. 5 om. the
ref.; the rest वैशं उं (resp. वैशं). — ^b) T G1. 2
मां सा (for भीष्मं). D1. 2. 7 अथागमत् (for उपां). Ks
भीष्मं च पुनरागमत्. — ^c) Ds नैवास्याः (for न चास्याः).
Ks B D (except D1. 2. 7) चाकरोत् (for सों). T1
G1. 2. 5 नास्या अकरवं वाक्यं; T2 न तस्याकरवं वां.

31 Ds om. 31 (cf. v.l. 29). — ^a) Ks ततो; M2
अतो (for अथां). — ^c) B Dn Ds D6. 8. 10 तदा

(for पुनर्). — ^a) Ds. 8 शिष्येण (for युद्धाय). Ks. 4
D1. 2 मां (Ks तं) युद्धाय द्विजोत्तमः.

Colophon. Ds. 9 Gs missing. — Sub-parvan:
K B Dn Ds D1-4. 6-8. 10 G1. 5 M अंबोपाख्यान.
— Adhy. name: G1. 5 रामभीष्मसंनहः; M युद्धसंनहः.
— Adhy. no. (figures, words or both): Ds
(sec. m.) 70 (=170); T1 G1 M4 181; T2 G2. 5 Ms. 5
182; Gs 179 (as in text); M1. 2 180. — Sloka
no.: Ks 32; Dn 96.

180

1 Ds om. 1. — 1^{ab}=22^{ad}. — ^a) Hypermetric
T G2 Ms om. तम्. Ks ततोहं सयमानो वै; Ks सयन्निव
रणेहं तं. — ^b) B प्रतिभापं. K (except Ks) व्यवस्थितः.
— ^c) Ks. 5 D7 Gs M (except M1) भूमिस्थं; D1 भूमिष्ठं.

2 ^a) M1 (inf. lin. as in text). 2 आरुह्य (for
आरोह). — ^b) T2 G1. 2. 5 महाबल (for भुज). — ^a)
Ks D1. 2 T2 Gs M1. 2 इह; Bs D7 त्वम् (for मया).

3 ^b) Ds. 4 स्पर्धं (for सयं). — ^c) Gs बाहा (for
भीष्म). — ^a) Gs वेदाः सांगाः (for बाहा वेदाः).

4 ^a) B Dn Ds Ds. 4. 6. 8. 10 च; D7 वै (for मे).
M1. 2 च (for वै). — ^b) S (except Gs) देवमातरः;
Ca. d. s वेद (as in text). — ^c) Ks D7 वीर (for

C. 5. 7127
B. 5. 179. 4
K. 5. 179. 4

सुसंवीतो रणे ताभिर्योत्सेऽहं कुरुनन्दन ॥ ४
एवं जुवाणो गान्धारे रामो मां सत्यविक्रमः ।
शरत्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयत् ॥ ५
ततोऽपश्यं जामदग्न्यं रथे दिव्ये व्यवस्थितम् ।
सर्वायुधधरे श्रीमत्यद्भुतोपमदर्शने ॥ ६
मनसा विहिते पुण्ये विस्तीर्णे नगरोपमे ।
दिव्याश्चयुजि संनद्धे काञ्चनेन विभूषिते ॥ ७
ध्वजेन च महाबाहो सोमालंकृतलक्ष्मणा ।
धनुर्धरो बद्धतूणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ८
सारथ्यं कृतवांस्तत्र युयुत्सोरकृतव्रणः ।
सखा वेदविदत्यन्तं दयितो भार्गवस्य ह ॥ ९
आह्वयानः स मां युद्धे मनो हर्षयतीव मे ।
पुनः पुनरभिकोशन्नभियाहीति भार्गवः ॥ १०
तमादित्यमिवोद्यन्तमनाधृष्यं महाबलम् ।
क्षत्रियान्तकरं राममेकमेकः समासदम् ॥ ११

ततोऽहं बाणपातेषु त्रिषु बाहान्निगृह्य वै ।
अवतीर्य धनुर्न्यस्य पदातिर्कपिसत्तमम् ॥ १२
अभ्यगच्छं तदा राममर्चिष्यन्दिजसत्तमम् ।
अभिवाद्य चैनं विधिवदभुवं वाक्यमुत्तमम् ॥ १३
योत्से त्वया रणे राम विशिष्टेनाधिकेन च ।
गुरुणा धर्मशीलेन जयमाशास्व मे विभो ॥ १४
राम उवाच ।
एवमेतत्कुरुश्रेष्ठ कर्तव्यं भूतिमिच्छता ।
धर्मो ह्येष महाबाहो विशिष्टैः सह युध्यताम् ॥ १५
शपेयं त्वां न चेदेवमागच्छेथा विशां पते ।
युध्यस्व त्वं रणे यत्तो धैर्यमालम्ब्य कौरव ॥ १६
न तु ते जयमाशासे त्वां हि जेतुमहं स्थितः ।
गच्छ युध्यस्व धर्मेण प्रीतोऽस्मि चरितेन ते ॥ १७
भीष्म उवाच ।
ततोऽहं तं नमस्कृत्य रथमारुह्य सत्वरः ।

ताभिरु).

5 ^{b)} T₁ M₃-s m. Ca. d. s. np cite सव्यविक्रमः.

— ^{a)} K₈ B Dn Ds Ds. 10 M₁ प्रत्यवारयत्; G₈ M₂ परि°.

6 ^{b)} K₄ B Dn Ds Ds. 10 रथमध्ये (for रथे दिव्ये).

— ^{a)} K₁ Dn₁ G₈ सर्वायुधधरं; K₃. 4 B Dn₂ °वरे;
D₁ °युते.

7 ^{a)} T₂ G₁. 2 [अ]विहिते (for विहिते). — ^{b)}

G₁ M₅ विस्तीर्णः. — ^{c)} K₁. 2 D₂ दिव्याश्चयुजि. — ^{d)}

S (except G₈) कवचेन (for काञ्चनेन). Ds. 4 [अ]भि-
भूषिते (for विभू°).

8 ^{a)} K₄ B D (except D₁. 2. 7. 8) कवचेन (for

ध्वजेन च). — ^{b)} K₁-s D₁ समलंकृतलक्ष्मणा (K₈ °क्षमणे;

D₁ °क्षणा); B Dn Ds Ds. 4. 6. 8. 10 सोमार्कलक्ष्मणा

(B₂. 8 Ds °क्षणे; Ds. 4 °क्षमणे); D₂ G₈. 5 M₂ सोमालंकृत-

लक्षणे (D₂ °क्षमणे; M₂ °क्षणा). — G₈ reads 8^{ad} after 9.

9 ^{a)} K₂. 5 Ds. 4 M₂ तस्य (for तत्र). K₂. 4 D₁. 2. 7

सारथ्यं तस्य कृतवान्. — ^{c)} T₁ स तु (for सखा). — ^{d)}

K₁ D₇ G₁ च; D₈ G₈ हि; T₂ G₂ तु (for ह). — After

9, G₈ reads 8^{ad}.

10 ^{a)} G₈ तदा; M स मा. — ^{c)} K₈ Ds. 10 अति-

क्रोशन्; Ds इति क्रो°; T₁ G₈ अनु°. — ^{d)} Ds D₁₀ याहि

याहीति; T₁ उपयातीह; T₂ G₁. 2 उपायान्मयि; G₈ उपयातो

हि; G₈ उपायान्मां हि; M उपयाहीति.

12 ^{b)} Dn₁ Ds. 4. 6 (m as in text) धूर्यबाहान्;

D₁ M₃ त्रिषु बाहं; Ca as in text. Ds. 4 ह (for वै).

— ^{c)} D₁₀ G₈ रथात् (for धनुर्). D₁₀ तूर्ण; G₈ तस्मात्
(for न्यस्य). — ^{d)} D₁₀ धनुर्न्यस्य रथे तदा.

13 D₁ om. (hapl.) 13^{ab}. — ^{a)} B Ds. 4 अभ्यागच्छं.

— ^{b)} S प्राञ्जलिर्मुनिसत्तमं. — ^{c)} Hypermetric! D₂
[अ]थ; T₂ च (for चैनं). — ^{d)} M अभ्रवं. D₁ वाक्य-
मुत्तरमभ्रवं.

14 ^{a)} G₈ अहं योत्से त्वया राम. — ^{b)} K₄ B Dn

Ds₂ Ds. 4. 6. 10 सहस्रो; Ca. d. s विशिष्टेन (as in text).

Ds. 4 उत्तरेण; Ca. d. s अधिकेन (as in text). K (except

K₅) B Dn Ds. 4. 7 चा (for च). — ^{c)} Ds. 4 ब्रह्म°

(for धर्म°). — ^{d)} K₃ मां; M₁. 2 मा (for मे).

15 ^{a)} K₄ D₂. 7 युधि (for सह).

16 ^{a)} T₁ M₁. 2 त्वा. — ^{c)} Ds. 4 च (for त्वं).

G₂ सत्तो; G₈ युक्तो (for यत्तो).

17 ^{a)} K₂ न च; K₅ ननु; T₂ G₁. 2. 5 न हि (for

न तु). T₂ G₁. 2. 5 केनचिद् (for ते जयम्). K (except

K₄) D₁. 2 आश्वासि; Ds. 4. 8 M आशास्ये; T G आशंते.

— ^{b)} K₃. 4 B D (except D₇) G₂ त्वां विजेतुम्;

G₈ त्वाभिजेतुम्. D₂. 7. 8 इह (for अहं). — ^{c)} K₄

transp. युध्यस्व and धर्मेण. — ^{d)} D₁ वचनेन (for

चरितेन). Ds च (for ते).

18 K₃. 4 B D (except Ds₂ D₇) om. the ref.

— ^{c)} K₃. 4 D₁ G₂. 8. 5 M₄ प्रध्मापयं; T₂ आध्मापयं.

प्राध्मापयं रणे शङ्खं पुनर्हेमविभूषितम् ॥ १८
ततो युद्धं समभवन्मम तस्य च भारत ।
दिवसान्सुवहूत्राजन्परस्परजिगीषया ॥ १९
स मे तस्मिन्रणे पूर्वं प्राहरत्कङ्कपत्रिभिः ।
पष्ट्या शतैश्च नवभिः शराणामग्निवर्चसाम् ॥ २०
चत्वारस्तेन मे बाहाः सूतश्चैव विशां यते ।
प्रतिरुद्धास्तथैवाहं समरे दंशितः स्थितः ॥ २१
नमस्कृत्य च देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च भारत ।
तमहं स्यान्नव रणे प्रत्यभापं व्यवस्थितम् ॥ २२
आचार्यता मानिता मे निर्मर्यादे ह्यपि त्वयि ।
भूयस्तु शृणु मे ब्रह्मन्संपदं धर्मसंग्रहे ॥ २३
ये ते वेदाः शरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत् ।
तपश्च सुमहत्तप्तं न तेभ्यः प्रहराम्यहम् ॥ २४
प्रहरे क्षत्रधर्मस्य यं त्वं राम समास्थितः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियत्वं हि याति शस्त्रसमुद्यमात् ॥ २५
पश्य मे धनुषो वीर्यं पश्य बाह्वोर्वलं च मे ।
एष ते कर्मुकं वीरं द्विधा कुर्मि ससायकम् ॥ २६
तस्याहं निशितं भल्लं प्राहिण्वं भरतर्षभ ।
तेनास्य धनुषः कोटिशिञ्जना भूमिमथागमत् ॥ २७
नव चापि पृथक्कानां शतानि नतपर्वणाम् ।
प्राहिण्वं कङ्कपत्राणां जामदग्न्यरथं प्रति ॥ २८
काये विपक्तास्तु तदा वायुनाभिसमीरिताः ।
चेलुः क्षरन्तो रुधिरं नागा इव च ते शराः ॥ २९
क्षतजोक्षितसर्वाङ्गः क्षरन्त रुधिरं व्रणैः ।
वभौ रामस्तदा राजन्मेरुर्धातूनिवोत्सृजन् ॥ ३०
हेमन्तान्तेऽशोक इव रक्तस्तवकमण्डितः ।
वभौ रामस्तदा राजन्कचित्किशुकसंनिभः ॥ ३१
ततोऽन्यद्वनुरादाय रामः क्रोधसमन्वितः ।

C. 5. 7155
B. 5. 179. 32
K. 5. 179. 32

— ^a) B (except B₅) D (except D₇) *परिष्कृतं.

20 ^a) B₅ M_{3.5} मां; Ca. d मे (as in text). K₃ समेय तस्मिन्पूर्वं मां. — ^o) K_{1.8} D_{1.7} T₂ G₅ M (except M₁) शरैः (for शतैः). D₂ पष्ट्या शरैर्नवव्या च. — ^d) M_{3.5} शितानाम् (for शराणाम्). B Dn Ds D_{6.8.10} नतपर्वणां (B₅ *वर्चसां) (for अग्निं).

21 ^a) T₁ चैव (for तेन). — ^d) S (mostly) दंशितः.

22 ^a) K₄ D₂ तु (for च). — ^b) K₄ B Dn Ds D_{3.4.6.8.10} विशेषतः; D₁ च मारिष (for च भारत). — 22^{ad} = 1^{ab}. — ^e) Hypermetrie! M_{3.4} om. तम्.

23 ^a) K_{1.2} मंत्रिता (for मानि). — ^o) K_{3.4} B D (for D₃₁ see below) M₃₋₅ च (for तु). D₃₁ देवाः भूयश्च शृणु मे. — ^d) G₁ सांप्रतं; G₃ संवदन्; M संवादं. Ca. d. s cite पदं. ☞ Ca: पदं प्रतिज्ञापदं । Cs: पदं व्यवसाये । ☞ B₅ धर्मविग्रहं; D_{1.2.8} Ca. d धर्मसंग्रहं.

24 K₄ om. 24. — ^o) B Dn Ds D_{1.6.10} ते (for सु). — D₄ om. 24^d-25^d.

25 D₄ om. 25 (cf v.l. 24). — ^a) K₁ प्रहारः; K₂ (m as in text) प्राहारं; K_{3.4} B Dn₂ D_{2.8} प्रहारे. — ^b) Dn₁ D₃₂ D_{8.7} M₃₋₅ यत् (for यं). K₅ B Dn D_{1.6.8.10} M₄ (sup. lin.) समाश्रितः (for *स्थितः).

26 ^b) K (except K₃) B (except B₅) Dn D₁ मम (for च मे). — ^o) K₄ D₂ द्वेधा (for वीर). — ^d) K_{1-3.5} D₁ कुर्वे (for कुर्मि). K₄ D₂ करोमि सहसायकं;

B Dn Ds D_{3.4.6.8.10} छिनत्ति निशितेपुगा (D_{3.4} *भिः).

27 ^b) B Dn Ds D_{6.8.10} चिक्षेप; D_{3.4} चिक्षिपं (for प्राहिण्वं). — ^o) K (except K₄) D₁ स च (for तेन). K B Dn Ds D_{1.2.6-8.10} G_{3.5} Ca कोटिं (for कोटी); D_{3.4} छिन्वा (for कोटिश्च). — ^d) K_{1.2.5} D_{2.7} छिन्वा; T₂ भिन्नं (for छिन्ना). K_{1.2} यथागमत्; K₃ D₁ उपागमत्; M_{3.5} अधास्पृशत्. B Dn Ds D_{3.4.6.8.10} छिन्वा (D_{3.4} मध्यं) भूमावपातयं.

28 K₄ B Dn Ds D_{3.4.6-8.10} त (D_{3.4} य) धैव च; D₁ पुनश्चापि (for नव चापि). — ^o) B Dn Ds D_{6.8.10} चिक्षेप (for प्राहिण्वं).

29 ^a) Dn₁ D₁₀ निपक्तास्तु. — ^b) K₄ B (except B₅) Dn Ds D_{6.8.10} वायुना समुदीरिताः. — ^o) K₁ बभुः; K_{2.5} बहु; K₄ चेरुः; D₁ G₃ पेतुः (for चेलुः). — ^d) K (except K₄) रक्ता (for नागा). S वसुंधरां (for च ते शराः).

30 ^b) K₄ हि (for स). K_{1.2} व्रणैः; B Dn Ds D_{6.10} T₂ G_{1.2.5} रणे; D₁ व्रणात् (for व्रणैः). — ^o) = 31°. — ^d) K₄ B D (except D₁) G_{1.2} धातुम् (for धातून्). D₁ सृजन्; T₁ G₃ [उ]द्विरन् (for [उ]त्सृजन्).

31 ^o) = 30°. K₃ B_{1.4.5} Dn D_{1.4} T₂ G₁ तथा (for तदा). — ^d) K_{3.5} किञ्चित्; K₄ B_{1.5} D_{3.4} फुल्ल- (for कचित्). B₁₋₃ Dn Ds D_{6.8.10} प्रफुल्ल इव किञ्चुकः.

32 ^b) T₁ कोपं (for क्रोधं). — ^o) K_{3.4} D₁ रुक्मं (for हेमं). K_{1.2} तु (for सु). M₃₋₅ चवर्षे शरवर्षाणि.

G. 5. 7155
E. 5. 179. 32
K. 5. 179. 32

हेमपुङ्गवान्सुनिशिताञ्शरांस्तान्हि ववर्ष सः ॥ ३२
ते समासाद्य मां रौद्रा बहुधा मर्मभेदिनः ।
अकम्पयन्महावेगाः सर्पानलविषोपमाः ॥ ३३
ततोऽहं समवष्टभ्य पुनरात्मानमाहवे ।
शतसंख्यैः शरैः क्रुद्धस्तदा राममवाकिरम् ॥ ३४
स तैरभ्यर्कसंकाशैः शरैराशीविषोपमैः ।
शितैरभ्यर्दितो रामो मन्दचेता इवाभवत् ॥ ३५
ततोऽहं कृपयाविष्टो विनिन्द्यात्मानमात्मना ।

धिग्धिगित्यब्रुवं युद्धं क्षत्रं च भरतर्षभ ॥ ३६
असकृच्चाब्रुवं राजञ्शोकवेगपरिप्लुतः ।
अहो बत कृतं पापं मयेदं क्षत्रकर्मणा ॥ ३७
गुरुद्विजातिर्धर्मात्मा यदेवं पीडितः शरैः ।
ततो न प्राहरं भूयो जामदग्न्याय भारत ॥ ३८
अथावताप्य पृथिवीं पूषा दिवससंक्षये ।
जगामास्तं सहस्रांशुस्ततो युद्धमुपारमत् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

भीष्म उवाच ।

आत्मनस्तु ततः सूतो हयानां च विशां पते ।
मम चापनयामास शल्यान्कुशलसंमतः ॥ १

स्नातोपवृत्तैस्तुरगैर्लब्धतोयैरविह्वलैः ।

प्रभात उदिते सूर्ये ततो युद्धमवर्तत ॥ २

दृष्ट्वा मां तूर्णमायान्तं दंशितं स्यन्दने स्थितम् ।

— ^a) K (except K₄) D_{1.2} तेन; D_{8.4.7.10} एव;
T G तान्त्र; M_{1.2} तु प्र- (for तान्हि). K₄ शरांस्तान्त्र्यवर्षत;
M₈₋₅ मयि तूर्ण महाबलः.

33 ^{ab}) G_{2.3} M₂ मा. G₂ विविधा (for बहुधा).
K_{1.6} Dn₂ D_{6.7} चर्म; K₂ चर्म (for मर्म). M₈₋₅
ते शरा जामदग्नयेन प्रयुक्ताः कालसंनिभाः. — ^c) G₁ समर्प
(for अकम्प). — ^d) K_{1.2.3} D₇ शरा (D₇ 'तं' द्वाशी-
विषोपमा; (cf. 35^b); K₈ D_{8.4} सर्पा (K₈ शरा) इव
विषोपमा; D₁ सर्पा इव विषोपमा; T₂ G_{1.2.3} सर्पानन-
विषो.

34 ^a) K₄ B D (except D_{1.2.7}) तमहं. — ^b) K₈
D₁ आत्मना (for आहवे).

35 ^a) B₈ अर्कोमि (for अश्वर्क). — ^b) = 5. 181.
35^b. — ^c) K₈ D₂ भुशम् (for शितैर्). K_{1.2} अभ्यर्चितो;
K₈ समादितो; D_{8.4} अभ्याचितो (for अभ्यर्दितो). — ^d)
D_{8.4} वेग (for चेता).

36 ^a) B₈ तमहं (cf. v.l. 34). — ^b) K₄ B D
(except D_{1.2.7}) विष्टभ्य; K₆ विचित्र (for विनिन्द्य).
— ^c) M अवर्ष. D_{8.2} D₈ G₈ युद्धे; T₁ क्षत्रं (for युद्धं).
— ^d) T₁ युद्धं; M₁ क्षात्रं (for क्षत्रं). B D (except
D_{1.2.7}) क्षत्र (D_{8.2} 'त्र') धर्मं च भारत.

37 K₄ D₈ repeat 37 after 5. 181. 24^{ab}. — ^a)
K₁ D₄ M अवर्ष. — ^b) G₈ अहो (for अहो). — ^c) K₈
मयेह; M₄ मयाद्य. K (except K₁) B Dn D₇ T₁

क्षत्रधर्मणा; D₈ D₁ G₈ 'धर्मिणा; D₈ (second time)
'कर्मणा.

38 ^a) D₁ अयं (for गुरु). — ^b) G₂ अयं (for
एवं). — D₄ om. 38^a-39^a.

39 D₄ om. 39 (cf. v.l. 38). — ^a) T₂ G₂ ततो
(for अथ). Dn D₈ D₆ [अ]वतप्य; D₁ संताप्य; D₂
प्रताप्य; T₂ G₂ [अ]वतीर्य; G₁ [अ]पतच्च; G₈ M [उ]पता-
(G₈ 'त')प्य. — ^b) M_{8.4} पूषा वै दिवसं क्षये. — ^c) D₈
उपानयत्; D₈ 'हरत्; T₁ G₈ M₂ 'गमत्; T₂ G_{1.2.3}
अवारयत्.

Colophon. D_{6.8} G₄ missing. — Sub-parvan:
K B Dn D₈ D_{1.2.3-8.10} T₁ G_{1.5} M_{1.2} अम्बोपाख्यान.
— Adhy. no. (figures, words or both): D₈ (sec. m.)
71 (=171); T₁ G₁ M₄ 182; T₂ G_{2.3} M_{3.5} 183;
G₈ 180 (as in text); M_{1.2} 181. — S'loka no.:
K₈ Dn 39.

181

1 ^a) K_{1.8} (by corr.) B₂ च (for तु). — D₄ om.
1^b-2^b. — ^c) K (except K₄) शल्यं. G_{1.5} M₄ (inf.
lin.) कुशलसंमितः (M₄ orig. 'मितान्').

2 D₄ om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — ^a) K₁ B_{4.5} T₁ G₁
Cn स्नातोपवृत्तैः; K₈ सूतोपवृत्तैः; D₈ सूतोपवृत्तैः. Ca. d cite

[612]

अकरोद्रथमत्यर्थं रामः सज्जं प्रतापवान् ॥ ३
 ततोऽहं राममायान्तं दृष्ट्वा समरकाङ्क्षिणम् ।
 धनुःश्रेष्ठं समुत्सृज्य सहसावतरं रथात् ॥ ४
 अभिवाद्य तथैवाहं रथमारुह्य भारत ।
 युयुत्सुर्जामदग्न्यस्य प्रमुखे वीतभीः स्थितः ॥ ५
 ततो मां शरवर्षेण महता समवाकिरत् ।
 अहं च शरवर्षेण वर्षन्तं समवाकिरम् ॥ ६
 संकुद्धो जामदग्न्यस्तु पुनरेव पतत्रिणः ।
 प्रेषयामास मे राजन्दीप्तास्यानुरगानिव ॥ ७
 तानहं निशितैर्भलैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अच्छिदं सहसा राजन्नन्तरिक्षे पुनः पुनः ॥ ८
 ततस्त्वस्त्राणि दिव्यानि जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 मयि प्रचोदयामास तान्यहं प्रत्यपेक्ष्यम् ॥ ९

अक्षैरेव महाबाहो चिकीर्षन्नाधिकां क्रियाम् ।
 ततो दिवि महान्नादः प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ १०
 ततोऽहमस्त्रं वायव्यं जामदग्न्ये प्रयुक्तवान् ।
 प्रत्याजग्मे च तद्रामो गुह्यकास्त्रेण भारत ॥ ११
 ततोऽस्त्रमहमाप्तेयमनुमन्त्र्य प्रयुक्तवान् ।
 वारुणेनैव रामस्तद्वारयामास मे विशुः ॥ १२
 एयमस्त्राणि दिव्यानि रामस्याहमवारयम् ।
 रामश्च मम तेजस्वी दिव्यास्त्रविदर्दिदम् ॥ १३
 ततो मां सव्यतो राजन्नामः कुर्वन्दिजोत्तमः ।
 उरस्यविध्यत्संकुद्धो जामदग्न्यो महाबलः ॥ १४
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ संन्यपीदं रथोत्तमे ।
 अथ मां कश्मलाविष्टं सूतस्तूर्णमपावहत् ।
 गोरुतं भरतश्रेष्ठ रामबाणप्रपीडितम् ॥ १५

C. 5. 7178
B. 5. 180. 15
K. 5. 180. 15

अपवृत्तैः. B1.5 Ds स्नातो (B6 °ता) पमुक्तुरगैः. — °) K4 B (except B5) D (except D1.2.7) चोदिते; K5 उदये (for उदिते). — °) K1.2 D7 द्वयोर्; K3 भूयो; B1.2.4 D7 पुनर् (for ततो).

3 °) D1 transp. दृष्ट्वा and मां. Ds हंतुम् (for तूर्णम्). — °) K2 (by corr.) दिशंतं; Ds.4 दंशिते; S (mostly) दंसितं. Ks खंदनस्थितं. — °) K1.2.5 अत्यंतं (for अत्यर्थं). Ks transp. रामः and सज्जं.

4 °) K1-8 D7 T1 [अ]वातरं; K5 व्यतरं; G5 [अ]भ्यपतं (for [अ]वतरं).

5 °) K1.2.5 D7 पादौ (for [ए]वाहं). — °) K (except K4) D7 जामदग्न्येन. — °) K1.2.5 समरे (for प्रमुखे).

6 °) K4 B Dn Ds Ds.8.10 Gs [5]हं (for मां). — °) Gs समंतात् (for महता). K4 B Dn Ds Ds.8.10 Gs समवाकिरं. — K4 D1 om. 6^{ad}. — °) B Dn Ds Ds.8.10 स च मां (for अहं च). — °) K1.2 तमवाकिरं; B Dn Ds1 Ds.8.10 समवाकिरत्; Ds.4 तं समाकिरं.

7 °) B Dn Ds.8 Ca सुतेजितान्; Ds D10 सुतेजनान् (for पतत्रिणः). — °) Ks.4 Ds.4 समरे (for मे राजन्). B Dn Ds Ds.8.10 संप्रेषीन्मे शरान्वोरान् (B2 °धीतो मरानुप्राणं). — °) Ks D1.2 पक्षगान् (for उरगान्).

8 °) K5 B D (except D1.2.7) ततोहं. G1.8 वाणेः (for भलैः). — °) K1 B2 Dn Ds M अच्छिन्नं; T1 अभिदं; T2 अच्छिदन्. Ks समरे (for सहसा).

9 °) K (except Ks) D7 शस्त्राणि (for त्वस्त्राणि).

— G1 om. (hapl.) 9^b-13^a. — °) K2 प्रचोदयामास; Ks.4 B D (except Ds) Gs प्रयोजया°. — °) K5 Dn1 D1 तानहं.

10 G1 om. 10 (cf. v.l. 9). — °) D1 वै प्रति- (for अधिकां). — °) K (except Ks) D1.8 M1.8 महानादः.

11 G1 om. 11 (cf. v.l. 9). — °) Gs M (M1 before corr.) महास्त्रं (for ऽहमस्त्रं). — K4 Ds2 om. (hapl.) 11^a-12^b. — °) Ds.4 प्रत्याजग्मे; Gs °चक्ष्ये (for °जग्मे). K5 B D (except Dn2 D1.8.7; Ds2 om.) T2 G2 तं (for तद्). — Ds om. (hapl.) 11^a-12^a.

12 G1 om. 12 (cf. v.l. 9); K4 Ds2 om. 12^{ab}; Ds om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). — °) K2.3 B (except B2) Dn Ds1 D1.7.8.10 transp. अस्त्रं and अहं. — °) Ks D1.2 अभिमन्त्र्य (for अनु°). — °) Ks.4 D2 T1 रामस्तु; Bs.6 Dn Ds Ds.8.10 (by transp.) तद्रामो. — °) D7 वै (for मे). K1.2 D7 मुवि (for विशुः).

13 G1 om. 13^a (cf. v.l. 9). — °) Ds.4 अवाकिरं (for °रयम्). — °) K1.2.5 D7 असंभ्रमः; Ds Ds.8 अरिदम्. Ks.4 D1.2 दिव्यास्त्रैरेव संयुगे; S दिव्यान्यस्त्राणि संयुगे.

14 °) Ms-5 मां. Ds Gs सर्वतः; Ca.d सव्यतः (as in text). — °) Ks महाबलः (for द्विजो°). — °) S संरब्धो (for संकुद्धो). — °) Ks द्विजोत्तमः; K4 B Dn Ds Ds.8.10 प्रतापवान् (for महा°); cf. 9^b.

15 Ds om. 15^{ab}. — °) B Ds D10 रथोपरि. — °) K4 B D (except D1.2.7) ततो (for अथ).

C. 5. 7178
B. 5. 180. 16
K. 5. 180. 19

ततो मामपयातं वै भृशं विद्वमचेतसम् ।
रामस्यानुचरा हृष्टाः सर्वे दृष्ट्वा प्रचुक्रुशुः ।
अकृतव्रणप्रभृतयः काशिकन्या च भारत ॥ १६
ततस्तु लब्धसंज्ञोऽहं ज्ञात्वा सूतमथाब्रुवम् ।
याहि सूत यतो रामः सञ्जोऽहं गतवेदनः ॥ १७
ततो मामवहत्सुतो हयैः परमशोभितैः ।
नृत्यद्भिरिव कौरव्य मारुतप्रतिमैर्गतौ ॥ १८
ततोऽहं राममासाद्य बाणजालेन कौरव ।
अवाकिरं सुसंरब्धः संरब्धं विजिगीषया ॥ १९
तानापतत एवासौ रामो बाणानजिह्वगान् ।
बाणैरेवाच्छिनत्तूर्णमैकैकं त्रिभिराहवे ॥ २०
ततस्ते मृदिताः सर्वे मम बाणाः सुसंशिताः ।

रामवाणैर्द्विधा छिन्नाः शतशोऽथ महाहवे ॥ २१
ततः पुनः शरं दीप्तं सुप्रभं कालसंमितम् ।
असृजं जामदग्न्याय रामायाहं जिघांसया ॥ २२
तेन त्वभिहतो गाढं बाणच्छेदवशं गतः ।
सुमोह सहसा रामो भूमौ च निपपात ह ॥ २३
ततो हाहाकृतं सर्वं रामे भूतलमाश्रिते ।
जगद्भारत संविशं यथार्कपतनेऽभवत् ॥ २४
तत एनं सुसंविन्नाः सर्वे एवाभिदुदुबुः ।
तपोधनास्ते सहसा काश्या च भृगुनन्दनम् ॥ २५
त एनं संपरिष्वज्य शनैराश्वासयन्तदा ।
पाणिभिर्जलशीतैश्च जयाशीर्भिश्च कौरव ॥ २६
ततः स विह्वलो वाक्यं राम उत्थाय माब्रवीत् ।

D₂ Ma. 5 मा. — ^a) K_{1.5} D_{1.3.4.7} उपाहरत्; K₂ G₅ अपाहरत्; K_{3.4} उदाहरत्; B Dn D_{2.8} M_{3.5} उदावहत्; D₈ T₂ M₃ उपावहत्. — ^a) K_{1.2} गच्छन्तं; K₃ D_{1.2} शयितं; K₄ B Dn D₈ D_{3.4.10} G₈ रलायन्तं; K₅ गव्यूतं; D₈ ततोऽहं; D₇ सव्यथं; D₈ गव्यूते; G₁ सत्वरं (for गोस्तं, as in T G_{2.5} M). K₅ भारतश्चेष्ट; G₈ च ततो राजन्.

16 K₄ om. 16^{ated}. — ^a) K_{2.5} D₂ D₇ अपयातं; K₃ G_{3.5} उपयातं. — ^b) D_{3.4} भृशं विद्वतचेतसं. — ^{ad}) K_{1.2.5} D₇ T₁ G₈ transp. हृष्टाः and दृष्ट्वा. K₃ तुष्टाः सर्वे; D_{8.4} सर्वे दृष्ट्वा (for हृष्टाः सर्वे). B D (except D_{1.2.7}) वि (for प्र). — ^c) Hypermetriol

17 ^a) D₈ वै (for ऽहं). — ^b) K₁ M अवयं. — ^c) D₈ D₁₀ याहि (for सूत). — ^d) K_{1.2.5} D₇ समरे स्थितः; T₁ वीतवेदनः (for गतं).

18 ^b) K B (except B₅) D_{1.3.4.7.8} शोभिभिः (D₈ by corr. शोभनः); D₂ शोभितः; D₁₀ G₁ शोभनैः. — ^d) K₅ B₅ D₁ गतैः (for गतौ).

19 D₄ om. 19^a-21^a. — ^b) B D (except D_{1.2.7}; D₄ om.) वयैश्च (for जालेन). — ^c) D₈ असद्यं तं (for अवाकिरं). D₈ T₁ G₂ सुसंरब्धं. — ^d) D₈ भार्गवं; T₁ प्रथमं (for संरब्धं). B D (except D_{1.2.7}; D₄ om.) च (D₈ तं) (for वि).

20 D₄ om. 20 (of. v.l. 19). — ^a) K_{1.2} ततः पतत (for तानां). — ^b) M₃ om. 20^b. K₂ (by corr.) रामे; K_{3.5} D_{2.7} S (except G₅; M₃ om.) मम (for रामो). — ^c) K₁₋₈ अवाच्छिनत्; D₈ एवाकिरत् (for एवाच्छिनत्). D₈ बाणैरेवास्त्रजसूर्णं. — ^d) B₅ आशुगैः (for आहवे). D₈ मां च पत्रिभिराहवे.

21 D₄ om. 21^a (of. v.l. 19). — ^a) K_{1.2.5} D₇ तु (for ते). K_{3.5} B Dn D₈ D_{6.10} सूदिताः (Dn₁ सहिताः); D₃ पतिताः (for मृदिताः). — ^c) T₁ समाच्छिन्नाः (for द्विधा छिन्नाः). — ^d) K_{2.5} B Dn D₈ D_{3.4.6.8.10} T₁ सहस्रशः (for महाहवे). D₇ निपेतुः शतशो रणे.

22 D₈ om. 22. — ^a) T₁ पुनरन्यं (for ततः पुनः). — ^b) Dn₁ M_{3.5} सप्रभं; T₁ सभलं; T₂ G_{1.2.5} सुपुलं. K_{1.2.5} D_{2.7} कालसंनिभं.

23 ^a) G₁ वै निहतो; G₅ सोभिहतो; M₄ (inf. lin.) त्वभिगतो. K₄ स तेनाभिहतो गाढं. — ^b) K₄ B D (except D_{1.2.7.8}) बाणवेगवशं; G₅ बाणभेदं. — ^c) K_{4.5} Dn D₈ D_{6.8.10} समरे (for सहसा). — ^d) K₄ Dn₁ वि (for च).

24 ^b) K₃ आगते; K₅ आस्थिते (for आश्रिते). — After 24^{ab}, K₄ D₈ repeat 5. 180. 37 (with v.l.). — D₄ om. 24^a-27^b. — ^a) K D₈ D_{1.2.7} T₂ G_{1.2.5} तथा; Dn₂ D_{8.10} भवेत् (for ऽभवत्).

25 D₄ om. 25 (of. v.l. 24). — ^a) K_{2.5} B (except B₅) Dn D_{2.3.7} समुद्विन्नाः; D₈ D₁₀ असंविन्ना (for सुसं). — ^d) K₃ T G कन्या (for काश्या). B (except B₂) Dn D₈ D_{1.6.10} कुरुनन्दन.

26 D₄ om. 26 (of. v.l. 24). — ^a) D₂ त एव; D₈ पतितं (for त एनं). K₄ B Dn D₈ D_{6-8.10} तत एनं परिष्वज्य.

27 D₄ om. 27^{ab} (of. v.l. 24). — ^a) K_{1.2.5} B Dn D₈ D_{3.5.8.10} विह्वलं. — ^b) K₄ B D (except D₇; D₄ om.) G_{1.2} च (for मा). — ^c) M_{1.2} भीष्म (for

तिष्ठ भीष्म हतोऽसीति बाणं संधाय कार्मुके ॥ २७
 स मुक्तो न्यपतत्तूर्णं पार्श्वे सव्ये महाहवे ।
 येनाहं भृशसंविग्रो व्याघूर्णित इव द्रुमः ॥ २८
 हत्वा हयांस्ततो राजञ्शीघ्रास्त्रेण महाहवे ।
 अवाकिरन्मां विश्रब्धो बाणैस्तैर्लोमवाहिभिः ॥ २९
 ततोऽहमपि शीघ्रास्त्रं समरेऽप्रतिवारणम् ।
 अवासृजं महाबाहो तेऽन्तराधिष्ठिताः शराः ।
 रामस्य मम चैवाशु व्योमावृत्य समन्ततः ॥ ३०
 न स्म सूर्यः प्रतपति शरजालसमावृतः ।
 मातरिश्वान्तरे तस्मिन्मेघरुद्ध इवानदत् ॥ ३१
 ततो वायोः प्रकम्पाच्च सूर्यस्य च मरीचिभिः ।

अभितापास्त्रभावाच्च पावकः समजायत ॥ ३२
 ते शराः स्वसमुत्थेन प्रदीप्ताश्चित्रभानुना ।
 भूमौ सर्वे तदा राजन्भस्मभूताः प्रपेदिरे ॥ ३३
 तदा शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्जुदानी च ।
 अयुतान्यथ खर्वाणि निखर्वाणि च कौरव ।
 रामः शराणां संक्रुद्धो मयि तूर्णमपातयत् ॥ ३४
 ततोऽहं तानपि रणे शरैराशीविपोषमैः ।
 संछिद्य भूमौ नृपतेऽपातयं पन्नगानिव ॥ ३५
 एवं तदभवद्युद्धं तदा भरतसत्तम ।
 संध्याकाले व्यतीते तु व्यपायात्स च मे गुरुः ॥ ३६

C. 5. 7200
 B. 5. 180. 39
 K. 5. 180. 33

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

तिष्ठ). T₁ G₃ तिष्ठ (for भीष्म). — D₄ om. 27^d-28^d.
 28 D₄ om. 28 (cf. v.l. 27). — ^a) T₁ G₃ M
 ह्य (M₃ s व्य) पतत् (for न्यपत्). — ^b) N (except K₁ s
 D₁; D₄ om.) M₃ s transp. पार्श्वे and सव्ये. — ^c)
 S तेनाहं. K₃ D₂ तमसाविष्टः; K₄ B₂ s. 5 D_n D_s
 D₁ s. 8. 10 भृशमुद्भिन्नः. — ^d) K₃ D_s अभवं; D₂ अभ्रमं
 (for द्रुमः).
 29 ^a) K₄ B D_n D_s D_s 10 रामः; G₁ रामं (for
 राजञ्). — ^b) D₃ घोरा; T₂ G₂ s शस्त्रा (for शीघ्रा).
 — ^c) M (except M₃) मा. K₄ B D_n D₁-4. 8 S (M₃
 sup. lin.) विस्त्रब्धो (T₂ G₃ s व्य). — ^d) D₂ रामबाहुभिः;
 T₁ G₁ s. 5 लोमवापिभिः; T₂ लोहवाहिभिः; Ca. d लोम-
 वाहिनिः; G₃ as in text.
 30 D₄ om. 30^{abde}. — ^b) K₃ D₁ s बाणमप्रति; K₄
 B D_n D_s D_s 10 समरप्रति. — ^d) D_s D_s Cd
 विष्टिता; Ca वेष्टिता (for विष्टिता). — ^e) D₁₀ transp.
 मम and च. K₁ s. 5 D₁ आसन्; S अथ (for आशु).
 — ^f) K₁ s. 5 D₁ खमाश्रित्य (for व्योमा).
 31 ^a) D₁-4 प्रतपते. — ^b) D₂ शरजालेन आवृतः.
 — ^c) B D (except D₁ s. 7) ततस् (for अन्तरे). — ^d)
 K₃ B D (except D₁ s. 7) अभवत् (for अनदत्).
 32 ^b) B D_n D_s D_s 8. 10 राभस्तिभिः (for मरी).
 — ^c) K₁ s. 2 D₂ अभितापः; K₃ G₂ अभिघातात्; D₁ T₂
 G₁ s अभिघातात्. K₄ प्रतापाच्च (for स्वभा). B D_n D_s
 D_s 4. 8-8. 10 अभिघातप्रभावा (D_s 4 तापा)च्च. — ^d) K₁ m
 समवासृजत्; D_s M₂ समजायते.

33 ^a) B₂ D₁ s. 4. 6. 8. 10 सु (for स्व). — ^c)
 S ततो (for तदा). — ^d) D₁ T₁ भस्मीभूताः. K₃ D₁ s
 भस्मसाव्यतिपेदिरे.
 34 34^{ab} = (var.) 1. 31. 18^{ab}; 5. 162. 18^{ab}. — ^a)
 K₃ D₁ तथा; T G (except G₃) ततः (for तदा). — ^c)
 K₁ s. 5 नियुतानि; D_s 1 D₂ प्रयु (for अयु). K₁ s
 च (for [अ]थ). — ^d) K₁ s. 5 D₁ तथैव च; K₃ D₁ s
 च भारत (for च कौरव). — ^f) B₁ s. 4 D_n D_s D_s 8. 10
 न्यपातयत् (for अपा).
 35 ^a) K₁ s. 2 D_s 2 तान्यपि; G₃ (by transp.) अपि
 तान्. T G₁ s. 2 M₃-5 अन्तरेण; G₃ अथ रणे; M₁ s. 4
 (inf. lin.) अन्तरेण (for अपि रणे). G₃ शीघ्रं (for
 रणे). — ^b) = 5. 180. 35^b. T₂ G₃ s M₁ s. 2 विषोपमान्.
 — ^c) T₁ G₂ संभिद्य (for छिद्य). — ^d) K₃ D₁ पतगान्.
 B D_n D₂-4. 8 पातयेयं नगानिव.
 36 ^a) K₃ एतत् (for एवं). K₃ D₁ तदा; K₅ अत्र
 (for तद्). — ^b) K₃ पुरा; D₁ महद्; G₃ तथा (for तदा).
 K₃ D_s 4 G₂ भारत. — ^c) G₁ तदा काले (for संध्या).
 G₃ ह्यतीते. K₂ 4 च; K₃ B₂ D₁ s S [S]थ (for तु).
 — ^d) S समराद्य (G₃ रे ह्य; M ये व्य) पयादुरुः.

Colophon. D_s 8 G₄ missing. — Sub-parvan:
 K B D_n D_s D₁-4. 8-8. 10 T₁ G₂ s M अंबोपाख्यान.
 — Adhy. name: K₁ भीष्मभार्गवयोर्युद्धं; M₃-5 राम-
 संमोहनं. — Adhy. no. (figures, words or both):
 D_s (sec. m.) 72 (=172); T₁ M₄ 183; T₂ 84

१८२

C. 5. 7201
B. 5. 181. 1
K. 5. 181. 1

भीष्म उवाच ।

समागतस्य रामेण पुनरेवातिदारुणम् ।
 अन्येषुस्तुमुलं युद्धं तदा भरतसत्तम ॥ १
 ततो दिव्यास्त्रविच्छूरो दिव्यान्यस्त्राप्यनेकशः ।
 अयोजयत् धर्मात्मा दिवसे दिवसे विभुः ॥ २
 तान्यहं तत्प्रतीघातैरस्त्रैस्त्राणि भारत ।
 व्यधमं तुमुले युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ३
 अस्त्रैस्त्रेषु बहुधा हतेष्वथ च भार्गवः ।
 अक्रुध्यत महातेजास्त्यक्तप्राणः स संयुगे ॥ ४
 ततः शक्तिं प्राहिणोद्धोररूपा-
 मस्त्रै रुद्धो जामदग्न्यो महात्मा ।
 कालोत्सृष्टां प्रज्वलितामिवोल्कां
 संदीप्ताग्रां तेजसावृत्य लोकान् ॥ ५
 ततोऽहं तामिषुभिर्दीप्यमानैः

समायान्तीमन्तकालार्कदीप्ताम् ।
 छित्त्वा त्रिधा पातयामास भूमौ
 ततो बवौ पवनः पुण्यगन्धिः ॥ ६
 तस्यां छिन्नायां क्रोधदीप्तोऽथ रामः
 शक्तीर्घोराः प्राहिणोद्वादशान्याः ।
 तासां रूपं भारत नोत् शक्यं
 तेजस्वित्वाल्लाघवाच्चैव वक्तुम् ॥ ७
 किं त्वेवाहं विह्वलः संप्रदृश्य
 दिग्भ्यः सर्वास्ता महोल्का इवाग्नेः ।
 नानारूपास्तेजसोऽग्रेण दीप्ता
 यथादित्या द्वादश लोकसंक्षये ॥ ८
 ततो जालं बाणमयं विवृत्य
 संदृश्य भित्त्वा शरजालेन राजन् ।
 द्वादशेषून्प्राहिणवन् रणेऽहं

(=184); G1.2.5 Ms. 5 184; Gs 181 (as in text);
 M1.2 182. — *S'loka no.*; Ks Dn2 38; Dn1 77.

182

- 1 ^a) M2.5 रामस्य (for रामेण). — ^b) D2.4 पुनर्युद्धं
 सुदारुणं. — ^c) K1.4 D1.2 समियाव; T1 G1.5 M ममाभूत्;
 T2 G2.5 उद्भूत् (for अन्येषुत्). A few MSS. तुमुले.
 — ^d) D2.4 भारतसत्तम.
 2 ^a) T G1.5.5 Ms तदा (for ततो). G1 दिव्यास्त्र-
 रचिरो. — ^b) M कौरव (for [अ]नेकशः). T G द्वास्त्राप्यपि
 च भूरि (Gs °य)शः. — ^c) K2.4.5 B D (except D1.2.7)
 अयोजयत्स. — ^d) B2 गुरुः; M मुहुः (for विभुः).
 3 ^a) T1 G1.3 न्यहन्; T2 G2.5 न्यहनत् (for तान्यहं).
 — ^b) T G दिव्यान्य° (for अस्त्रै°). K1.2.5 D1.7 T G
 कौरव (for भारत). — ^c) A few MSS. तुमुले.
 4 ^b) K1-3 D1.8 निहतेषु; B Dn Ds D2-4.5.10
 हतेष्वेव. Ks [अ]थ; Ds स (for च). Ks (m as in
 text).5 B D (except D1.7.8) भारत (for भार्गवः).
 — ^c) Ds Ms अयुध्यत; T1 अवि° (for अक्रु°). — ^d)
 T G1.2.5 प्राणांस्त्यक्त्वा; Gs M त्यक्त्वा प्राणान्. K1.2.5 T1
 च; Ds सु; Gs [अ]थ (for स).
 5 ^b) K4 B D (except Dn2 Ds) T G1.5 अस्त्रै रुद्धे;

Gs अस्त्रायुद्धे (for अस्त्रै रुद्धो). — ^c) Ks Ds.4 Ms-5
 प्रज्वलंतीम् (for °लिताम्). K1.2.5 D1 यथा; Ds.4 महा-
 (for इव). — ^d) Bs Dn Ds Ds.10 व्याप्य लोकं;
 B1.5 Ds.4 [आ]वृत्य लोकं.

6 ^a) Ks D1.2 ततस्तु. K4 B D (except D1.2.7)
 Gs दीप्यमानां. — ^b) Ds.4 आपतंतीम् (for समायान्तीम्).
 K1.2.5 अंतकालार्कधात्रीं; Ks D1.8 °कैरूपां; D1.2 °कैभाभां;
 S अंतकसंनिका (Gs °वे)शां. — ^c) D1 T1 भित्त्वा (for
 छित्त्वा). — ^d) K (except K2) D1.2 T G (except
 Gs) M4 पुण्यगन्धी; Bs D1 M1-2.5 °गंधः.

7 ^b) Ds.4 प्राहिणोद्. — ^c) Ds.4.5.8 नैव; Ms-5 नात्र
 (for नोत्). — ^d) M1.2 चापि (for चैव).

8 ^a) T G1.2 किं चैव; Ms-5 किंचिच्च (for किं त्वेव).
 K1.2.5 संप्रपश्यन् (for °दृश्य). — ^b) K1.2.5 D1 transp.
 दिग्भ्यः and सर्वाः. — ^c) K1.2.5 D1 उग्राः प्रदीप्ता (for
 उग्रेण दीप्ता).

9 ^a) D2 S [S]नलं (for जालं). Ks.4 Ds Gs
 विसृज्य; B Dn Ds Ds.10 विवृत्तं (Bs °ज्ज्ञं); Ds.4 विसृष्टं;
 T2 G1.5 विवृत्य; Ms.4 (inf. lin. as in text).5 प्र° (for
 वि°). — ^b) K (except K4) Ds.4.7 सर्वं; T1 M1
 (sup. lin. as in text) संदृश्य (for °दृश्य). K (except
 K4) D1 हत्वा; D1.8.4 जित्वा; T2 G हित्वा; Ms.4 (inf.

ततः शक्तीर्व्यधमं घोररूपाः ॥ ९
 ततोऽपरा जामदग्न्यो महात्मा
 शक्तीर्घोराः प्राक्षिपद्देमदण्डाः ।
 विचित्रिताः काञ्चनपट्टनद्रा
 यथा महोल्का ज्वलितास्तथा ताः ॥ १०
 ताश्चाप्युग्राधर्मणा वारयित्वा
 खड्गेनाजौ पातिता मे नरेन्द्र ।
 बाणैर्दिव्यैर्जामदग्न्यस्य संख्ये
 दिव्यांश्चाश्चानभ्यवर्षं ससूतान् ॥ ११
 निर्मुक्तानां पन्नगानां सरूपा
 दृष्ट्वा शक्तीर्हेमचित्रा निकृताः ।
 प्रादुश्चक्रे दिव्यमस्त्रं महात्मा
 क्रोधाविष्टो हैहयेशप्रमाथी ॥ १२
 ततः श्रेण्यः शलभानामिवोग्राः
 समापेतुर्विशिखानां प्रदीप्ताः ।

समाचिनोच्चापि भृशं शरीरं
 हयान्मृतं सरथं चैव मह्यम् ॥ १३
 रथः शरैर्मै निचितः सर्वतोऽभू-
 त्ता हयाः सारथिश्चैव राजन् ।
 युगं रथेपा च तथैव चक्रे
 तथैवाक्षः शरकुत्तोऽथ भग्नः ॥ १४
 ततस्तस्मिन्वाणवर्षे व्यतीते
 शरौघेण प्रत्यवर्षं गुरुं तम् ।
 स विश्वतो मार्गणैर्ब्रह्मराशि-
 देहादजस्रं मुमुचे भूरि रक्तम् ॥ १५
 यथा रामो बाणजालाभितप्त-
 स्तथैवाहं सुभृशं गाढविद्धः ।
 ततो युद्धं व्यरमचापराहे
 भानावस्तं प्रार्थयाने महीध्रम् ॥ १६

C. 5. 7216
 B. 5. 181. 16
 K. 5. 181. 16

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

lin. as in text).⁵ छित्वा (for भित्त्वा). S रामं (for राजन्). — ⁶) T₁ G₈. 6 ins. तान् before द्वादशे. — ^a) K₄ B Dn Ds D₁. 8. 10 शक्तिरप्यधमं; T₂ M^a व्यधमं.
 10 ^a) K₄ B D (except D₂. 7) राजन् (for अपरा).
 — ^b) G₈ शक्तिं घोरां. K₁. 2. 5 D₁ G₈ प्राहिणोद्; K₈. 4 B Dn Ds D₁-4. 6. 8. 10 व्याक्षिपद् (for प्राक्षिपद्). B₈ रुक्मदण्डाः; G₈ हेमदण्डाः. — After 10^{ab}, K D₁-4. 7. 8 ins.:

681* रूपं तासां पश्यति तत्र लोकः

सर्वास्ता वै तीक्ष्णरूपा विक्रोशाः ।

[(L. 1) K₄ D₁. 8. 4 पश्यते; D₂ ऐक्षत. — (L. 2) D₂ शक्ती⁶ (for सर्वा⁶). K₄ D₁-4 हेमदण्डा (for तीक्ष्णरूपा).]
 — ⁷) D₈. 4 सुविचित्राः; G₈ ततो विचित्राः (for विचि⁶). K₁. 2 काञ्चनबंधनद्रा; T₁ G₁ काञ्चनपट्टव (G₁ ब⁶ द्रा. — ^a) K (except K₄) B₄ D₇. 8 T G₈. 5 प्रज्वलितास् (for ज्वलितास्). D₅ D₁. 2 तथाभाः (for तथा ताः).

II ^a) D₈. 4 तथाप्युग्राः (for ताश्चाप्यु⁶). M₈-5 धारयित्वा (for वार⁶). — ^b) B D (except D₂. 7) पातयित्वा (for पातिता मे). — ^c) G₅ M₈. 5 संखे (for संख्ये). — ^d) K₄ B D (except D₂. 7) om. च.

12 ^b) K₄ निकृताः (for कृताः). — ^c) D₈ हेमम्

(for दिव्यम्). — ^a) D₁ S (except G₁) हेहयेश⁶.

13 K₄ om. 13^{ab}. — ⁶) K₁. 2. 5 D₇ अपि (for अति-). — ^a) K₈ G₈ ससूतं; M₂ रथं (for सूतं). T G (except G₁) M₈-5 सारथि (for सरथं). M₁. 2 सारथिनं च (for सरथं चैव). D₁ मां च; D₂ मां वै (for मह्यम्).

14 K₄ om. 14^{ab}. — ^a) D₂ om. मे. K₁. 2. 5 विचितः (for नि⁶). D₂ रथो; D₃. 4 ततो (for सर्वतो). — ^b) B₄. 5 बाहाः (for हयाः). K₈ D₁ चापि (for चैव). — ^c) K₈ B₁. 8-5 Dn D₁. 3. 4. 7. 8. 10 M₂. 4 रथेपां (for रथेपा). — ^d) K₅ D₈. 4. 7. 10 T G₁-8 M [S]व; Dn₂ [S]व; D₈ D₈ [S]पि; D₁ G₆ वि- (for सथ).

15 ^b) K (except K₄) B₂ D₂. 7. 8 शरौघेणाहं. K₅ द्विजं (for गुरुं). — ^c) K₂ मार्गणौघैर्; D₁ ब्राह्मणो (for मार्गणैर्). B₃ D₈. 4 ब्राह्मणपिः; B₅ तेमैहपिः; D₈ मे ब्रह्मकपिः (for ब्रह्मराशिः). — D₄ om. 15^d-16^c. — ^d) K₁-3. 5 D₂. 7 असृक्; B Dn₂ D₁. 8 असक्तं; D₃ अशक्तं (for अजस्रं). K (except K₄) D₂. 7 राजन्; Ca. d रक्तं (as in text).

The fragm. MS. of Devabodha's comm. ends here !

16 D₄ om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — ^a) K₁. 2. 5 D₇

C. 5. 7217
B. 5. 182. 1
K. 5. 182. 1

भीष्म उवाच ।

ततः प्रभाते राजेन्द्र सूर्ये विमल उद्गते ।
भार्गवस्य मया सार्धं पुनर्युद्धमवर्तत ॥ १
ततो भ्रान्ते रथे तिष्ठन्नामः प्रहरतां वरः ।
ववर्ष शरवर्षाणि मयि शक्र इवाचले ॥ २
तेन स्रुतो मम सुहृच्छरवर्षेण ताडितः ।
निपपात रथोपस्थे मनो मम विपादयन् ॥ ३
ततः स्रुतः स मेऽत्यर्थं कश्मलं प्राविशन्महतम् ।
पृथिव्यां च शराघातान्निपपात सुमोह च ॥ ४

S ततो (for यथा). K1.2.5 बाणजालाघ्नितसः; K2 D2
'घाताभितसः. — १) K2 D10 सुदृढं; K4 सदृढं; Dn सदृशं
(for सुदृढं). K2.4 D1.2 G2 बाणविद्धः; T1 गाढतसः.
— २) K2 प्रापयाने; K4 B1.3.4 Dn D2.4 प्रतियाने
(Dn1 'तं); B2 प्रार्थयाचल- (for 'याने). D2.4 महात्मन्;
G2 M2.5 महीन्द्र; M1.2.5 नरेंद्र (for महीध्रम्).

Colophon om. Dn2. D2.5 G2 missing. — Sub-
parvan: K1-3.5 B Dn1 D2 D1-3.6-8.10 T1 G2 M
अम्बोपाख्यातः; D1 अम्बोयनु (sic). — Adhy. name: K4
भीष्मभार्गवयोर्युद्धं; T1 G2 रामभीष्मयुद्धं. — Adhy. no.
(figures, words or both): D2 74 (=174); T1 M4
184; T2 G1.2.5 M2.5 185; G2 182 (as in text);
M1.2 183. — S'loka no.: K2 17; Dn1 16.

183

1 १) = 5. 81. 6^b. B2.4 Dn D2 सूर्ये विमलतां गते.
— २) T G2.3.5 M1 (inf. lin.) परं (for पुनरं).

2 ३) = (var.) 5. 48. 15^a. K1 D22 T2 G2.5 ततो
भ्रांतो (K1 sup. lin. 5 before भ्रांतो); K2.5 तत्रांतरे.
B2 D2.3.10 आंतरथे (D2 'णे). Cn cites अभ्रान्ते. — ४)
D1 सुमोच. K2 B D (except D1.2.7) M1.3.4
शरजालानि. — ५) K4 B D (except D1.2.7.8) मेघ
(for शक्र).

3 ६) K2 B1.5 D (except D2.7) ततः (for तेन).
— ७) K2 तेन (for शर-). D2 पीडितः (for ताडितः).
— M2 om. (hapl.) 3^a-5^b. — ८) B D (except
D1.2.7) अपयातो (D2 निपपात) रथोपस्थात्.

ततः स्रुतोऽजहात्प्राणात्रामवाणप्रपीडितः ।
सुहृतादिव राजेन्द्र मां च भीराविशत्तदा ॥ ५
ततः स्रुते हते राजन्क्षिपतस्तस्य मे शरान् ।
प्रमत्तमनसो रामः प्राहिणोन्मृत्युसंमितान् ॥ ६
ततः स्रुतव्यसनिनं विपुतं मां स भार्गवः ।
शरेणाभ्यहनद्गाढं विकृष्य बलवद्भुजः ॥ ७
स मे जञ्चन्तरे राजन्निपत्य रुधिराशनः ।
मयैव सह राजेन्द्र जगाम वसुधातलम् ॥ ८
मत्वा तु निहतं रामस्ततो मां भरतर्षभ ।

4 M2 om. 4 (of. v.l. 3). — ५) K1.4.5 स्रुतं;
B Dn D2 D2.8 मम (for स मे). K4.5 D1.2 समेत्याथ;
D1 स मे चाथ (for स मेऽत्यर्थ). — ६) M (M2 om.)
तदा (for महत्). — ७) K1-3.5 D1.2.7 स पृथिव्यां (for
पृथिव्यां च). K4 पृथिव्यां शरसंपातात्; D2.4 जानुभ्यां
धनुस्तुष्य. — ८) K2 D1 पपात च; D2 न्यपतच्च (for
निपपात). K2.4 B2 Dn2 D2.3 T2 G2.8 सुमोच ह;
D2 D10 ममार च (for सुमोह च). D2.4 संसुमोह
महाबलः.

5 M2 om. 5^{ab} (of. v.l. 3). — ६) K1.3.4 D2-4
M2-5 [S]जहत्; B2 जहौ. — ७) S सुहृतम् (for 'तद्').
K2 D2 D2.4 एव (for इव). — ८) D2 (by corr.)
महत् (for तदा). B2 मां भीराविशत्तदा.

6 ९) K4 B (except B2) D (except D1-4) तस्मिन्
(for राजन्). — १०) S तत्र (for तस्य). K2 वै (for मे).
— ११) K2 G1 'मानसो. — १२) B Dn D2-3 G2 'संमितं;
D2 D10 'संमितं; T2 G2 'संहितान्.

7 १३) K (except K4) D1 स्रुतस्य निध (D1 व्यस)ने;
D2 M2-5 स्रुतं व्यसनिनं; Ca as in text. — १४) K
(except K4) D1 च (for स). — After 7^{ab}, K1-3
read 10^{ad}.

8 १५) K2 S जान्वंतरे; K4 B Dn D2 D1.3.4.8.9.10
भुजां (Dn1 भुज्यं). — G2 om. (hapl.) 8^b-10^a.
— १६) B1 विकृष्य (for निपत्य). — १७) T1 विवेश (for
जगाम).

9 G2 om. 9 (of. v.l. 8). — १८) D22 D1.7 M मां.
K2.4 D2 पुरुषर्षभ; T1 G1 भृगुनंदनः; T2 G2.5 भृगुसत्तमः;
M भृगुसंमतः (for भरतं). — १९) K4 B D (except

मेघवद्वनदच्चोच्चैर्जहपे च पुनः पुनः ॥ ९
 तथा तु पतिते राजन्मयि रामो मुदा युतः ।
 उदक्रोशन्महानादं सह तैरनुयायिभिः ॥ १०
 मम तत्राभवन्त्ये तु कौरवाः पार्श्वतः स्थिताः ।
 आगता ये च युद्धं तज्जनास्तत्र दिदृक्षवः ।
 आर्तिं परमिकां जग्मुस्ते तदा मयि पातिते ॥ ११
 ततोऽपश्यं पतितो राजसिंह
 द्विजानष्टौ सूर्यहुताशनाभान् ।
 ते मां समन्तात्परिवार्य तस्थुः
 स्वबाहुभिः परिगृह्णाजिमध्ये ॥ १२
 रक्ष्यमाणश्च तैर्विप्रैर्नाहं भूमिमुपास्पृशम् ।
 अन्तरिक्षे स्थितो ह्यस्मि तैर्विप्रैर्वान्यवैरिव ।
 स्वपन्निवान्तरिक्षे च जलविन्दुभिरुक्षितः ॥ १३
 ततस्ते ब्राह्मणा राजन्नुवन्परिगृह्य माम् ।
 मा भैरिति समं सर्वे स्वस्ति तेऽस्त्विति चासकृत् ॥ १४

ततस्तेषामहं वाग्भिस्तर्पितः सहसोत्थितः ।
 मातरं सरितां श्रेष्ठामपश्यं रथमास्थिताम् ॥ १५
 हयाश्च मे संगृहीतास्तथा वै
 महानद्या संयति कौरवेन्द्र ।
 पादौ जनन्याः प्रतिपूज्य चाहं
 तथार्ष्टिपेणं रथमभ्यरोहम् ॥ १६
 ररक्ष सा मम रथं हयांश्चोपस्कराणि च ।
 तामहं प्राञ्जलिर्भूत्वा पुनरेव व्यसर्जयम् ॥ १७
 ततोऽहं स्वयमुद्यम्य हयांस्तान्वातरंहसः ।
 अयुध्यं जामदग्न्येन निवृत्तेऽहनि भारत ॥ १८
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ वेगवन्तं महाबलम् ।
 अमुञ्चं समरे बाणं रामाय हृदयच्छिदम् ॥ १९
 ततो जगाम वसुधां बाणवेगप्रपीडितः ।
 जानुभ्यां धनुरुत्सृज्य रामो मोहवशं गतः ॥ २०
 ततस्तस्मिन्निपतिते रामे भूरिसहस्रदे ।

C. 5. 7238
B. 5. 182. 21
K. 5. 182. 21

D1. 2. 7) वि(Ba नि)ननादोच्चैर् (for व्यनदच्चोच्चैर्). T
G1. 2. 5 चैव (for चोच्चैर्). — ^a) Ks Gs जहपे; Gs जहपे.
D1 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः).

10 Gs om. 10^a (cf. v.l. 8). — ^b) Ks उदायुधः;
Ms-8 मुदान्वितः (for मुदा युतः). — K1-8 read 10^a
after 7^{ab}. — ^c) M1-8 महाराज (for 'नादं'). B1. 2. 4
सिंहनादरवं चक्रे; D3. 4 सिंहनादं परं चक्रे.

11 ^b) K1. 2 कौरव्याः; B D (except D1. 2. 7) कुरवः.
T G पार्थिवाः (for पार्श्वतः). T1 तथा (for स्थिताः).
— ^c) B (except B2) Dn Ds. 10 अपि (for ये च).
K1. 2 D1. 8 युद्धे तु; Ks युद्धेपु; D1 युध्यन्ते; Gs M (except
M1) युध्यन्तः; T1 G1 ते युद्धे (for युद्धं तत्). — D4 om.
from 11^a up to stanza 3 of adhy. 186; the MS. is
mostly ignored up to the end of the lacuna.
— ^e) Ks Ds परमकां. — ^f) Ks. 4 B D (except D7;
D4 om.) transp. मयि and पातिते.

12 D4 om. 12 (cf. v.l. 11). — ^a) Gs पीडितो
(for पतितो). — ^b) D1 Gs Ms. 5 'शनप्रभान्. — ^d) T1
स्वैर् (for स्व). B4. 5 Ds Ds 'धार्या'; Dn D10 'वार्या'
(for 'गृह्या').

13 D4 om. 13 (cf. v.l. 11). — ^a) K4 B4 Dn1 Ds
रक्ष्य(K4 'क्ष)माणैश्च. S सर्वैर् (for विप्रैर्). — ^b) Ds
उपागमं; T1 G1 'विशं; T2 G2. 5 उपस्पृशं; Gs असंस्पृशं.

— ^c) Ks. 4 B (except B4) D (except D1) धृतो (for
स्थितो). T2 Gs Ms-5 ह्यस्मिन्. — ^d) K1 (by corr.)
अपि (for इव). — ^e) B Dn Ds Ds. 10 T2 Gs. 8 श्वसन्;
Ds शीतैर् (for स्वप्न). Ks. 4 B2 D1. 8 T G (except
Gs) M2. 5 एव; Ds चैव (for इव). B4. 5 [S]थ
(for च).

14 D4 om. 14 (cf. v.l. 11). — ^a) K2. 4. 5 Dn2
स्वस्ति (for ऽस्त्विति). T G चावृणन् (for चासकृत्).

16 D4 om. 16 (cf. v.l. 11). — ^a) B D (except
D1. 2. 7; D4 om.) [आ]सन् (for वै). — ^c) K4 B D
(except D1. 2. 7; D4 om.) 'गृह्य (for 'पूज्य). — ^d) N
(D4 om.) पिदृगां; Gs निषपगं (for [आ]र्ष्टिपेणं). Ks
आस्थितोहं; D1. 2 आरुतोह; S (except Gs) अद्य(Ms. 5
'ध्या)रोहं (for अद्य').

17 D4 om. 17 (cf. v.l. 11). — ^a) Ks. 4 B D
(except D1. 2. 7; D4 om.) मां सरथं (for सम रथं).

18 D4 om. 18 (cf. v.l. 11). — ^b) T2 वाहो' (for
हयां). — ^d) D7 T2 G1. 8 विवृत्ते; Gs प्रवृत्ते.

20 D4 om. 20 (cf. v.l. 11). — ^b) K4 B D
(except D1. 2. 7. 8) M1 (inf. lin.) सम बाणप्रपीडितः;
T1 G2 बाणवेगप्रवेपितः; Gs 'प्रवेपितः; Gs 'प्रचोदितः;
M1. 2. 4 सम बाणप्रवेपितः (M1 sup. lin. 'धितः); M2. 5
बाणवेगप्रवेपितः. — ^c) T2 G2. 5 पाणि' (for जानु').

C. 5. 723B
B. 5. 182. 21
K. 5. 182. 21

आघमुर्जलदा व्योम क्षरन्तो रुधिरं बहु ॥ २१
उल्काश्च शतशः पेतुः सनिर्घाताः सकम्पनाः ।
अर्कं च सहसा दीप्तं स्वर्भातुरभिसंवृणोत् ॥ २२
ववुश्च वाताः परुषाश्चलिता च वसुंधरा ।
गृध्रा बडाश्च कङ्काश्च परिपेतुर्मुदा युताः ॥ २३
दीप्तायां दिशि गोमायुर्दारुणं मुहुरुन्वदत् ।
अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्भृशनिस्वनाः ॥ २४
एतदौत्पातिकं घोरमासीद्भरतसत्तम ।
विसंज्ञकल्पे धरणीं गते रामे महात्मनि ॥ २५

ततो रविर्मन्दमरीचिमण्डलो
जगामास्तं पांसुपुञ्जावगाढः ।
निशा व्यगाहत्सुखशीतमारुता
ततो युद्धं प्रत्यवहारयावः ॥ २६
एवं राजन्नवहारो बभूव
ततः पुनर्विमलेऽभूत्सुघोरम् ।
काल्यं काल्यं विंशतिं वै दिनानि
तथैव चान्यानि दिनानि त्रीणि ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

21 D₄ om. 21 (cf. v.l. 11). — ^b) D₈ रामे भूमौ
सहायुधे. — ^c) K₁ (m as in text) व्योम्नि (for व्योम).

22 D₄ om. 22 (cf. v.l. 11). — ^d) K_{1.2} D₁ G₂
M_{3.5} अपि सं (K₁ चा) वृणोत्; G₈ तमसावृणोत् (for अभि°).

23 D₄ om. 23 (cf. v.l. 11). — ^a) D₁ transp. च
and वाताः; D₂ transp. वाताः and परुषाः. — ^b) K_{1.2.5}
D₁ रुक्षाः शर्करकर्पिणः (D₁ दर्शिनः). — ^c) K₄ बडाश्च;
K₆ चंडा°; B D_n D₈ D_{2.3.8.10} T G_{2.5} बला°; D₁ बटा°;
D₆ बाला°; G₁ बलक्षाः; G₈ M बलाश्च (for बडा°). K₄
D₈ काका° (for कङ्का°). — ^d) T₁ G₁ परिनितुर.

24 D₄ om. 24 (cf. v.l. 11). — ^b) D_{2.10} आनदत्;
D₈ उन्नदत्. K_{1.2.5} D₁ दाहणो बहुधानदत् (K₅ धा वहन्).
— ^d) K₆ नेहुवै (for विनेदुर्). K₁ (before corr.)
भृशदुःखिताः; D₁ भूरिनिस्वनाः; G_{8.5} अशनिस्वनाः. Some
MSS. निःस्वनाः.

25 D₄ om. 25 (cf. v.l. 11). — ^a) B D_n D₈ D₈
सर्वम् (for घोरम्). — ^b) B D_n D₈ D_{8.8.10} घोर (D₁₀
सर्व) मासीद्भयंकरं. — After 25, D_{8.3} (both om.
lines 3-4) S (except M_{1.2}) ins.:

582* ततो वै सहस्रोत्थाय रामो मामभ्यवर्तत ।

पुनर्युद्धाय कौरव्य विह्वलः क्रोधमुच्छ्रितः ।

आददानो महाबाहुः कार्मुकं तालसंमितम् ।

शरं चाप्युषयोऽथैनं मा रामेत्यब्रुवन्वचः ।

महर्विमत्तमास्थाय क्रोधाविष्टोऽपि भार्गवः । [5]

समाहरदमेयात्मा शरं कालान्तकोपमम् ।

[(L. 1) T₁ G₁ अन्व° (for अभ्य°). — (L. 2) T₁ G₈
उत्थाय (for युद्धाय). — (L. 3) D₈ दलसंनिभं; M₈₋₅

कालसंमितं (for ताल°). — (L. 4) T₂ G_{2.8} दैन्यं (for
अथैनं). D₈ ततो मथ्याददानं तं राममेव न्यवारयन्. — (L. 5)
M₈₋₅ आक्षाय (for आस्थाय). D₈ महर्षयः कृपायुक्ताः; D₈
महर्षिः रथमास्थाय. — (L. 6) D₈ स मेहरद्; M₈₋₅ असंहरद्
(for समा°). Bom. Ed. कालानलो!]

26 D₄ om. 26 (cf. v.l. 11). — ^a) B_{1.2.4}
D_{n2} D₈ मन्त्र° (for मन्द°). — ^b) N (mostly) पांशु-
(K₈ रश्मि-). K_{2.4} B D (except D₂) -पुञ्जा (D₁ -पूजा)-
वगूढः. — ^c) K_{2.3.5} B₅ D₈ निशां. T₂ G₂ [अ]प्यगाहत्.
— ^d) K_{1.2} D₁ व्यरमच्चापि राजन्; K₆ D₈ व्यरमच्चापराह्णै;
B₈ D₈ T₁ प्रत्यवहारयाव; T₂ G₁ प्रत्यपहार भार्गवः; G_{2.6}
प्रत्यपहारयाव; G₈ प्रत्यवधारयाव.

27 D₄ om. 27 (cf. v.l. 11). — ^a) G₁ अपहारो;
M_{1.2} संप्रहारो (for अव°). M₄ एवं स राजन्नु विरमो बभूव.
— ^b) M_{1.2} वै सुघोरः (for ऽभूत्सुघोरं). — ^c) K_{2.4} B
D_n D₈ D_{8.8-8.10} कल्यं कल्यं. G₂ oites कल्यं. K (except
K₄) D₁₀ T G_{1.2} विंशतिर्; D_{n1} D₈ D_{1.2.3} G_{8.5} M_{2.5}
विंशति. G₁ चाप्यहानि (for वै दिनानि). — ^d) K_{2.5}
दिनानि सप्त; S दिनत्रयाणि (for दिनानि त्रीणि). D₁
त्रीण्युत्तराणि प्रसभं युध्यतोस्तदा (hypermetric!).

Colophon. D_{4.5.6} G₄ missing. — Sub-parvan:
K B D_n D₈ D_{1-3.8-8.10} T₁ G₈ M अंबोपाख्यान-
— Adhy. name: K₄ भार्गवयुद्धं. — Adhy. no.
(figures, words or both): D₈ 73 (=173); T₁ M₄
185; T₂ G_{1.2.5} M_{8.5} 186; G₈ 183 (as in text);
M_{1.2} 184. — S'loka no.: K₆ 29; D_n 43.

१८४

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रणम्य शिरसा तदा ।
 ब्राह्मणानां पित्राणां च देवतानां च सर्वशः ॥ १
 नक्तंचराणां भूतानां रजन्याश्च विशां पते ।
 शयनं प्राप्य रहिते मनसा समचिन्तयम् ॥ २
 जामदग्नयेन मे युद्धमिदं परमदारुणम् ।
 अहानि सुबहून्यद्य वर्तते सुमहात्ययम् ॥ ३
 न च रामं महावीर्यं शक्नोमि रणमूर्धनि ।
 विजेतुं समरे विप्रं जामदग्न्यं महाबलम् ॥ ४
 यदि शक्यो मया जेतुं जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 दैवतानि प्रसन्नानि दर्शयन्तु निशां मम ॥ ५
 ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रसुप्तः शरविश्रुतः ।
 दक्षिणेनैव पार्श्वेन प्रभातसमये इव ॥ ६
 ततोऽहं विप्रमुख्यैस्तैर्यैरसि पतितो रथात् ।

उत्थापितो धृतश्चैव मा भैरिति च सान्त्वितः ॥ ७
 त एव मां महाराज स्वप्नदर्शनमेत्य वै ।
 परिवार्यानुवन्वाक्यं तन्निबोध कुरुद्रह ॥ ८
 उत्तिष्ठ मा भैर्गाङ्गेय भयं ते नास्ति किञ्चन ।
 रक्षामहे नरव्याघ्र स्वशरीरं हि नो भवान् ॥ ९
 न त्वां रामो रणे जेता जामदग्न्यः कथंचन ।
 त्वमेव समरे रामं विजेता भरतर्षभ ॥ १०
 इदमस्त्रं सुदयितं प्रत्यभिज्ञास्यते भवान् ।
 विदितं हि तवाप्येतत्पूर्वस्मिन्देहधारणे ॥ ११
 प्राजापत्यं विश्वकृतं प्रस्वापं नाम भारत ।
 न हीदं वेद रामोऽपि पृथिव्यां वा पुमान्कचित् ॥ १२
 तत्सरस्व महाबाहो भृशं संयोजयस्व च ।
 न च रामः क्षयं गन्ता तेनास्त्रेण नराधिप ॥ १३
 एनसा च न योगं त्वं प्राप्स्यसे जातु मानद ।

C. 5. 7212
 B. 5. 183. 15
 K. 5. 183. 15

184

 D₄ om. this adhy. (cf. v.l. 5. 183. 11);
 the MS. is mostly ignored here.

- 1 ^a) B₃ देवानां चैव भारत.
- 2 ^b) K_{4.5} D₃ G₃ M_{2.3.5} राजन्यांश्च (M₂ 'न्यां च);
 B_{1.2.4.5} D₂ D₃ राजन्यानां; B₃ D_{2.7} M₁ रजन्यां च;
 D₂ राजन्यानां; D₁ रजन्यांश्च; T₁ G₁ जन्याश्च (for रज).
 — K_{1.2.5} om. 2nd. — ^d) T₁ G₁ M (except M₄)
 संप्रचितयं (for सम).
- 3 ^c) K_{4.5} B D (except D_{2.3}; D₄ om.) च
 (for सु).
- 4 ^e) G₁ विप्रं विजेतुं समरे.
- 5 G₃ om. 5th. — ^d) K₃ D₂ G₃ निशा; C₂ निशां
 (as in text). T₁ G₁ M_{1.2} इमां (for मम).
- 6 ^a) B_{3.5} D₂ D₃ D_{6.10} निशि च (for ऽहं निशि).
 — ^c) K_{4.5} B D (except D₇; D₄ om.) G₁ इह
 (for एव). — ^d) K_{1.2.5} यथा; B₃ D₂ D₃ D_{1.2.5-3.10}
 तदा; D₃ G₃ नृप; T₁ G_{1.2} मम (for इव).
- 7 ^b) D₃ अहं (for अस्मि). D₁ पतितो रथं (for पतितो
 रथात्).
- 9 ^b) K₄ B D₂ D₃ D_{6.10} न भयं तेस्ति (for भयं ते
 नास्ति). D₃ न भयं ते कथंचन; D₆ न भयं वेस्ति किञ्चन.

— ^c) K_{3.4} B D (except D₇; D₄ om.) त्वां कौरव्य
 (for नर).

10 ^a) K₃ D₂ G_{3.5} M (except M₁) त्वा. — ^b) K₃
 D_{1.2} प्रतापवान् (for कथं). — ^c) T₂ G_{2.5} राजन् (for
 राम). — ^d) T₂ G_{2.5} गुरुत्तमं (for भरत).

11 D₃ T G ins. after 11th; B₄ (om. line 2) D₃,
 after 13th:

583* उपस्थास्यति राजेन्द्र स्वयमेव तवानघ ।

येन शत्रून्महावीर्यान्प्रशासिष्यसि कौरव ।

[(L. 2) G₃ स्वांश्च (for येन). D_{3.5} सर्वान् (for
 शत्रून्).]

12 ^b) K_{1.2} स्वापनं (for प्रस्वापं). K_{3.4} D_{1.2} नामतः
 (for भारत). — ^c) D₃ हि (for ऽपि). — ^d) D₃
 न पृथिव्यां (for पृथिव्यां वा). M पुनः (for पुमान्).

13 B₃ om. 13th-14th. — ^a) M₃₋₅ तं (for तत्).
 K₂ (by corr.) D_{3.2} संसर (for सरस्व). — ^b) T G
 ह (for च). — After 13th, B₄ (om. line 2) D₃ ins.
 583*. — ^c) K₄ नैव; B₃ स च; T₂ G₂ स तु; G_{1.2.5} न तु
 (for न च).

14 B₃ om. 14 (cf. v.l. 13). — ^a) T G मनसा
 (for हृ). K B₃ D_{1-3.7} M₃ न च (by transp.);
 B_{1.3.4} D₂ D_{3.5.10} न तु; D₃ तु न; T₁ [अ]पि न.

[621]

C. 5. 7232
B. 5. 183. 15
K. 5. 183. 15

स्वप्स्यते जामदग्न्योऽसौ त्वद्वाणवलपीडितः ॥ १४
ततो जित्वा त्वमेवैनं पुनरुत्थापयिष्यसि ।
अस्त्रेण दयितेनाजौ भीष्म संबोधनेन वै ॥ १५
एवं कुरुष्व कौरव्य प्रभाते रथमास्थितः ।
प्रसुप्तं वा मृतं वापि तुल्यं मन्यामहे वयम् ॥ १६

न च रामेण मर्त्यं कदाचिदपि पार्थिव ।
ततः समुत्पन्नमिदं प्रस्वापं युज्यतामिति ॥ १७
इत्युक्त्वान्तर्हिता राजन्सर्व एव द्विजोत्तमाः ।
अष्टौ सदृशरूपास्ते सर्वे भास्वरमूर्तयः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

भीष्म उवाच ।

ततो रात्र्यां व्यतीतायां प्रतिबुद्धोऽस्मि भारत ।
तं च संचिन्त्य वै स्वप्नमवापं हर्षमुत्तमम् ॥ १
ततः समभवद्युद्धं मम तस्य च भारत ।
तुमुलं सर्वभूतानां लोमहर्षणमद्भुतम् ॥ २

ततो वाणमयं वर्षं वर्षं मयि भार्गवः ।
न्यवारयमहं तं च शरजालेन भारत ॥ ३
ततः परमसंकुद्धः पुनरेव महातपाः ।
ह्यस्तनेनैव कोपेन शक्तिं वै प्राहिणोन्मयि ॥ ४
इन्द्राशनिसमस्पर्शा यमदण्डोपमप्रभाम् ।

K₂ (by corr.) 4. 5 B₁. 8. 4 D (except D₁. 8. 7; D₄ om.) संयोगं; T₁ G₁. 8. 5 योगं तं; T₂ G₂ यो गंतुं; M₂ यो गत्वा (for योगं त्वं). M₄ (inf. lin.) मनसा च नियोगत्वं. — ^b) T G₂. 5 प्राप्स्यते. — ^d) K₂ D₁ त्वद्वाणपरि(D₁ 'वश')पीडितः.

15 ^a) T₂ दैवतेना (for दयितेना). — ^d) B₂. 5 संमोहनेन (for संबोध). —

16 ^b) K₂ B₂ D₂ M₄ रणम्; D₁ T₁ G₁. 8 M (M₄ inf. lin.) रामम्; T₂ G₂. 8 कामम् (for रथम्). T G₁ M₂. 8. 4 (inf. lin.) 6 आस्थितं; M₁ आगतं. — ^c) K₄ B D (except D₁; D₄ om.) इति (for अपि).

17 ^a) K₁ (before corr.) 5 G₂ M₂-5 कर्तव्यं; D₂ D₁ मर्त्यं (for मर्त्यं). — ^b) M₁. 2 भारत (for पार्थिव). — ^c) B₂ सुप्तापं; B₄ संतापं (for प्रस्वापं). B₂. 4 त्यज्य (for युज्य). M₁. 2 प्रस्वापं वै प्रयुज्यतां.

18 ^b) T₂ ययुः सर्वे (for सर्वे एव). — ^d) K₁. 2. 5 D₁ भास्वरूपिणः; B Dn भासुरमूर्तयः; D₂ भास्वरूपतः; M₂ भारतमूर्तयः.

Colophon. D₄. 5. 9 G₄ missing. — Sub-parvan: K B Dn Ds D₁-8. 6-8. 10 T₁ G₂ M अंबोपाख्यान. — Adhy. name: G₂ रामभीष्मयुद्धं; M₂. 8 विजयोपलाभः; M₄ विजयोपलंभः. — Adhy. no. (figures, words or both): D₂ 75 (=175); T₁ M₁ 186; T₂ G₁. 2. 5; M₂. 5 187; G₂ 184 (as in text); M₁. 2 185. — Sloka

no.: K₂ 17; Dn 18.

185

~~185~~ D₄ om. this adhy. (of. v. 1. 5. 183. 11); the MS. is mostly ignored here.

1 ^a) K₄ B Dn Ds D₂ (m as in text). 6. 10 रात्रौ (for रात्र्यां). — ^b) M₂ पार्थिव (for भारत). — ^c) B Dn Ds D₂. 8. 6 ततः (for तं च). K₂. 4 B₂ D₁. 2 संस्मृत्य; M₂ वै चिन्त्य (for संचिन्त्य). K₂ संस्मृत्य; D₁ वै प्रश्नम् (for वै स्वप्नम्). — ^d) K₁ अवापास्वप्नमुत्तमं; T G आपं हर्षमनुत्तमं; M₁. 2 हर्षमापमनुत्तमं; M₂-5 अगं हर्षमनुत्तमं.

2 ^a) A few N MSS. तुमुलं. D₁ सर्वलोकानां. — ^d) S रोमहर्षणम्. B (except B₂) D₁ M₂ उत्तमं (for अद्भुतम्).

3 ^b) G₁. 8. 6 अवर्षन् (for वर्षं). — ^c) K₄ B D (except D₁. 8. 8; D₄ om.) G₂ M₂ तच्च (for तं च). — ^d) K₂ D₁ 'वर्षेण (for 'जालेन).

4 ^a) K₄ D₂ 'संरब्धः. — ^c) K₄ उत्तमेन; D₂ T₂ G₁. 2. 5 ततस्तेन; G₂ न्यस्तं तेन; C₂ ह्यस्तनेन (as in text). B (except B₂) Dn Ds D₂. 10 T₁ च (for [ए]व). B₂ दुःखेन (for कोपेन).

5 ^b) K₂. 4 B D (except D₁; D₄ om.) M₁. 5 यमदण्ड (D₁ 'द्वा')समं; K₂ कालदंडोपमं. — G₂ om. 5th. — ^c) K₁ अग्निना (for 'वत्). T₁ वेतुः (for संख्ये).

ज्वलन्तीमग्निवत्संख्ये लेलिहानां समन्ततः ॥ ५
 ततो भरतशार्दूल धिष्ण्यमाकाशं यथा ।
 सा मामभ्यहनचूर्णमंसदेशे च भारत ॥ ६
 अथासृञ्चेत्स्रवद्भोरं गिरेर्गैरिकधातुवत् ।
 रामेण सुमहाबाहो क्षतस्य क्षतजेक्षण ॥ ७
 ततोऽहं जामदग्न्याय भृशं क्रोधसमन्वितः ।
 प्रेषयं मृत्युसंकाशं बाणं सर्पविषोपमम् ॥ ८
 स तेनाभिहतो वीरो ललाटे द्विजसत्तमः ।
 अशोभत महाराज सशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ९
 स संरब्धः समावृत्य बाणं कालान्तकोपमम् ।
 संदधे बलवत्कृष्य घोरं शत्रुनिवर्हणम् ॥ १०
 स वक्षसि पपातोग्रः शरो व्याल इव श्वसन् ।
 महीं राजस्ततश्चाहमगच्छं रुधिराविलः ॥ ११
 अवाप्य तु पुनः संज्ञां जामदग्न्याय धीमते ।
 प्राहिण्य विमलां शक्तिं ज्वलन्तीमग्नीमिव ॥ १२

सा तस्य द्विजमुख्यस्य निपपात भुजान्तरे ।
 विह्वलश्चाभवद्राजन्वेयथुश्चैनमाविशत् ॥ १३
 तत एनं परिष्वज्य सखा विप्रो महातपाः ।
 अकृतव्रणः शुभैर्वान्यैराश्वासयदनेकधा ॥ १४
 समाश्वस्तस्तदा रामः क्रोधामर्षसमन्वितः ।
 प्रादुश्चक्रे तदा ब्राह्मं परमास्त्रं महाव्रतः ॥ १५
 ततस्तत्प्रतिधातार्थं ब्राह्ममेवास्त्रमुत्तमम् ।
 मया प्रयुक्तं जज्वाल युगान्तमिव दर्शयत् ॥ १६
 तयोर्ब्रह्मास्त्रयोरासीदन्तरा वै समागमः ।
 असंप्राप्यैव रामं च मां च भारतसत्तम ॥ १७
 ततो व्योम्नि प्रादुरभूत्तेज एव हि केवलम् ।
 भूतानि चैव सर्वाणि जग्मुरार्तिं विशां पते ॥ १८
 ऋषयश्च सगन्धर्वा देवताश्चैव भारत ।
 संतापं परमं जग्मुरस्त्रतेजोभिपीडिताः ॥ १९
 ततश्चाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।

C. 5. 7229
B. 5. 184. 20
K. 5. 184. 20

6 °) Ks शक्तिर (for ततो). — °) D1 T1 Gs. 5 Ms-5 स (for सा). K4 B Dn Ds Ds. 6. 10 अभ्यवधीत् (for 'हनत्'). — °) K4 B (except B4) Dn Ds Ds. 8. 10 जनुदेशे; Ca अंस° (as in text). Ks. 4 D1 सुदारुणं (Ks °णः); B Dn Ds Ds. 6. 8. 10 कुरुद्रह; D2 नरपंभ (for च भारत).

7 °) Ks. 4 D1. 8 ततो; Ds यथा; T1 तथा (for अथ). K1. 2 Dn Ds. 7. 10 असृग्; Bs D1-3 Gs Cn अस्त्रम् (for अस्त्रो). K2 अवहद्; B4 D1 S (except Gs) अभवद् (for अस्त्रवद्). — °) K4. 5 Dn2 Ds2 D1. 8. 10 गिरि-गैरिक°. — °) K2. 5 क्षतलक्षणः; Ks M2. 8 °जेक्षणः; Bs Ca °जोक्षितः; D1 °जेक्षणैः; Ms °जोक्षिणः. Ds. 8 क्षतजस्य क्षतेक्षणः.

8 °) S (except Gs) कोप° (for क्रोध°). — °) Ks. 4 D1 प्राहिण्यं; Ks D1 प्रेषयन्; B Dn Ds Ds. 8. 10 चिक्षेप; Ds प्रसृजं; Ds व्यक्षिपं (for प्रेषयं). — °) Ds Ds युधि (for बाणं).

9 °) Ds नि° (for [अ]नि°). K1. 2. 5 Gs M (except Ms) वीर.

10 °) Ks D1 M2 सु- (for स). — °) K4 B D (except Ds. 8. 7; D4 om.) शरं (for बाणं). — °) T2 Gs संघाय (for 'दधे'). Ds संदधे भृशमाकृष्य.

11 °) Bs. 5 Dn Ds Ds. 10 अगमं; Ks. 4 B1. 2. 4 D1-3

रुधिरोक्षितः; T2 G2 °रालयः.

12 °) K4 B D (except D1. 2. 7; D4 om.) संप्राप्य (for अवाप्य). Ks T1 Gs च (for तु). — °) T G विपुलां (for विमलां). — °) B2 उरगीम् (for अशनीम्).

13 °) K1. 2. 5 D1 कालसंस्पर्शां (for द्विज°). — °) D1 स्तनांतरे (for भुजा°). — °) Gs स विह्वलो° (for विह्वलश्चा°).

14 °) K1. 2. 5 तमेनं सं (Ks स) परि°. — °) Ds वीरो (for विप्रो). M महामनाः. — °) Hypermetric! — °) S (except G1. 5) आश्वासयत नै (M1. 8. 4 ने) कथा.

15 °) K1. 2 समाश्वसन्. Ks. 4 B1-3 D (except Ds. 7; D4 om.) M1. 2 ततो (for तदा). — °) Ms ततो (for तदा).

16 °) K1 (before corr.). 2 B2 Ds Ds. 8. 8 T Gs दर्शयन्.

17 °) D1 G2. 8 Ms. 8 ततो; M1. 2 तदा (for तयोर्). T G राजन् (for आसीद्). — °) T G1. 2. 6 अंतरे वै; Gs अंतराले (for अन्तरा वै). M4. 5 खे (for वै). — °) K4 D1. 8 Gs भरतसत्तम. K1 B2. 4. 5 मां चैव भरतपंभ.

19 °) K1 तु (for च). Ds Ds [ए]व (for स-). B4 सदेवासुरसंधर्वाः. — °) B2 °निपातितः; D1-3 G1. 8 °निपीडिताः.

20 °) Ds वसुधा (for पृथिवी). — °) K1. 2. 5 Dn1

C. 5. 7289
B. 5. 184. 20
K. 5. 184. 20

संतप्तानि च भूतानि विपादं जग्मुरुत्तमम् ॥ २०
प्रज्ज्वाल नभो राजन्धूमायन्ते दिशो दश ।
न स्थातुमन्तरिक्षे च शेकुराकाशगास्तदा ॥ २१
ततो हाहाकृते लोके सदेवासुरराक्षसे ।

इदमन्तरमित्येव योक्तुकामोऽसि भारत ॥ २२
प्रस्वापमस्त्रं दयितं वचनाद्ब्रह्मवादिनाम् ।
चिन्तितं च तदस्त्रं मे मनसि प्रत्यभात्तदा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

१८६

भीष्म उवाच ।

ततो हलहलाशब्दो दिवि राजन्महानभूत् ।
प्रस्वापं भीष्म मा स्नाक्षीरिति कौरवनन्दन ॥ १
अयुञ्जमेव चैवाहं तदस्त्रं भृगुनन्दने ।
प्रस्वापं मां प्रयुञ्जानं नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥ २
एते वियति कौरव्य दिवि देवगणाः स्थिताः ।
ते त्वां निवारयन्त्यद्य प्रस्वापं मा प्रयोजय ॥ ३

रामस्तपस्वी ब्रह्मण्यो ब्राह्मणश्च गुरुश्च ते ।
तस्यावमानं कौरव्य मा स्न काशीः कथंचन ॥ ४
ततोऽपश्यं दिविष्ठान्वै तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ।
ते मां स्मयन्तो राजेन्द्र शनकैरिदमब्रुवन् ॥ ५
यथाह भरतश्रेष्ठ नारदस्तत्तथा कुरु ।
एतद्धि परमं श्रेयो लोकानां भरतर्षभ ॥ ६
ततश्च प्रतिसंहत्य तदस्त्रं स्वापनं मृधे ।

D7 संज्ञस्तानि; D1 समस्ता* (for संज्ञा*).

21 " Ks ततो वन्हिर (for नभो राजन्). K1. 2. 5
D7 प्राज्ज्वालत्पावकः सर्वाः. — " K1. 2. 5 Dn1 Ds2 D2
धूमायन्त (Ks "अ"); K4 S धूमा (Gs M2. 5 "म")यन्ति. — " D
K1-3 D7 T2 G (except Gs) M1. 2 तथा (for तदा).

22 K1 om. from 22 up to 9^{ab} of the next adhy.
(186). — " D7. 10 "मानुषे. — " = (var.) 1. 51. 16^c.
K2-4 B Dn Ds. 8 हृलेवं. — " K (K1 om.) B Dn Ds
Ds. 9. 8. 10 Gs M1 (inf. lin.) मोक्तु* (for योक्तु*).

23 K1 om. 23 (of. v.l. 22). — " N (K1 om.;
D4 missing) स्वरितो (for दयितं). — " K2 विचिन्तितं;
K4 B Dn Ds Ds. 10 Gs विचित्रं च (for चिन्तितं च).
— " Ks. 5 D7 T G (except Gs) Ms. 5 मनसा;
D1 सहसा; M1 वचनात्; M2 वचनं (for मनसि). Gs
संस्मरत् (for प्रत्यभात्).

Colophon om. in K1. D4. 5. 9 G4 missing. — Sub-
parvan: K2-5 B Dn Ds D1-3. 6-8. 10 Gs M अम्बो-
पाख्यान. — Adhy. name: K4 भीष्मभार्गवयोर्युद्धं; M
ब्रह्मास्त्रप्रयोगः. — Adhy. no. (figures, words or both):
Ds 75 (=175); T1 M4 187; T2 G1. 9. 5 Ms. 5 188;
Gs 185 (as in text); M1. 2 186. — Sloka no.:
Ks 23; Dn 24.

186

1 K1 om. 1^a-9^b; D4 om. 1-3 (of. v.l. 5. 185. 22;
183. 11). — " Ks अभूत्तदा (for महानभूत्). — " D
T2 G2 M2 भीष्ममद्राक्षीर. Ks D10 Gs स्नाक्षीर; Bs
स्नाक्षीर; D1 द्राक्षीर (for स्नाक्षीर).

2 K1 D4 om. 2 (of. v.l. 1); B2 D2 om. 2^{ab}.
— " K4 प्रयुञ्जमेव; Bs असुंचमेव; B4. 5 प्रायुञ्जमेव;
D1 युयुज*. Ks. 5 D7 अयुजं (Ks असुजं) चैवमेवाहं.
— " K2. 4. 5 Ds वीर मा स्ना (Ks स्ना)क्षीः; Ks अथ मा
स्नाक्षीः; B1. 2. 4 समरे वीर; D1. 2 भीष्म मा द्रा (D2 स्ना)क्षीः;
S अथ मां वीर (for मां प्रयुञ्जानं).

3 K1 D4 om. 3 (of. v.l. 1). — " T2 Gs देव-
(for दिवि). Ms हिताः (for स्थिताः). — " Ds
S (except T2 G1. 2) त्वा (for त्वां). — " S प्रयुयुजः
(for प्रयो*).

4 D4 resumes! K1 om. 4 (of. v.l. 1). — " K2. 5
Ds. 4 तस्यापमानं.

5 K1 om. 5 (of. v.l. 1). — " K2. 8. 5 Bs Ds. 4. 8
M दिविस्थान्वै. — " D7. 8 मा (for मां).

6 K1 om. 6 (of. v.l. 1). — " Ks T1 Gs Ms
यदा* (for यथा*). — " K4 D (except D1. 2. 7) ते;
B2. 4. 5 त्वां (for तत्). — " M1. 2 आत्मनस्तथा (for
भरत*).

ब्रह्मास्त्रं दीपयांचक्रे तस्मिन्पुथि यथाविधि ॥ ७
 ततो रामो रूपितो राजपुत्र
 दृष्ट्वा तदस्त्रं विनिवर्तितं वै ।
 जितोऽस्मि भीष्मेण सुमन्दबुद्धि-
 रित्येव वाक्यं सहसा व्यमुञ्चत् ॥ ८
 ततोऽपश्यत्पितरं जामदग्न्यः
 पितुस्तथा पितरं तस्य चान्यम् ।
 त एवैनं संपरिवार्य तस्थु-
 रूचुश्चैनं सान्त्वयन् तदानीम् ॥ ९
 मा स्मैवं साहसं वत्स पुनः कार्पीः कथंचन ।
 भीष्मेण संयुगं गन्तुं क्षत्रियेण विशेषतः ॥ १०
 क्षत्रियस्य तु धर्मोऽयं यद्युद्धं भृगुनन्दन ।

स्वाध्यायो व्रतचर्या च ब्राह्मणानां परं धनम् ॥ ११
 इदं निमित्ते कस्मिंश्चिदस्माभिरुपमन्त्रितम् ।
 शस्त्रधारणमत्युग्रं तच्च कार्यं कृतं त्वया ॥ १२
 वत्स पर्याप्तमेतावद्भीष्मेण सह संयुगे ।
 विमर्दस्ते महाबाहो व्यपयाहि रणादितः ॥ १३
 पर्याप्तमेतद्भद्रं ते तव कार्मुकधारणम् ।
 विसर्जयैतदुर्ध्वं तपस्तप्यस्व भार्गव ॥ १४
 एष भीष्मः शांतनवो देवैः सर्वैर्निवारितः ।
 निवर्तस्व रणादस्मादिति चैव प्रचोदितः ॥ १५
 रामेण सह मा योत्सीर्गुरुणेति पुनः पुनः ।
 न हि रामो रणे जेतुं त्वया न्याय्यः कुरुद्रह ।
 मानं कुरुष्व गाङ्गेय ब्राह्मणस्य रणाजिरे ॥ १६

C. 5. 7308
B. 5. 165, 17
R. 5. 165, 17

7 K₁ om. 7 (cf. v.l. 1); G₃ om. 7-8. — ^a) K₄ ततोऽस्त्रं; K₅ ततोऽसौ; D_{1.7} S (G₃ om.) ततोहं. K₆ प्रतिसंहृत; S (G₃ om.) परिसंहृत (M₃-s 'गृह्य'). — K₄ om. 7^b-8^a. — ^b) K₂ B_{1.2.4.5} D_{3.4} विभो; B₃ D_n D_s D_{3.8.10} महत् (for मृधे). — ^c) G₆ M₁ (inf. lin. as in text). ^d) युद्धे (for युधि).

8 K₁ G₃ om. 8 (cf. v.l. 1, 7); K₄ om. 8^a (cf. v.l. 7). — ^a) D_n [S]य रामो (for रामो)! K₃ भगवान्; B₁ (and many old printed ed.) हृषितो (for रूपितो). B D_n D_s D_{3.8.10} राजसिंह (for 'पुत्र'). — ^b) K_{3.4} D_{1.7} प्रतिसंहृतं (for विनि'). K_{2.3.5} D_{1-4.7} मे; M₂ च (for वै). — ^c) D_s D₃ हतोसि; D_{3.4.7.8} जितोसि (for जितोऽस्मि). D_s D_{3.4.7} भीष्मेति (for 'ण'). — ^d) K₃ D_n S (G₃ om.) एवं (for इत्येव). D₁ अभ्यवोचत्; T G (G₃ om.) चाप्यमुंचत्; M₁ स (inf. lin. च) व्यमुं; M₂ [ए]वाभ्यमुं; M₃-s प्रत्यमुं (for व्यमुं).

9 K₁ om. 9^{ab} (cf. v.l. 1). — ^b) B₃ D_n D_s D_{3.10} M₂ चास्य (for तस्य). K₄ D₃ चान्यं; B (except B₃) चापि; D_n नान्यं (Bom. ed. मान्यं!); D₂ T G_{1.2.3} M चान्यान् (for चान्यम्). — ^c) K₄ B_{3.5} D_n D_s D_{3.4.6.8.10} ते तत्र चै (D_n वै)नं; B_{1.2.5} ततश्चैनं ते; D₁ तत एनं स; G₃ स एवैनं सं; G₅ तथैवैनं सं (for त एवैनं सं).

10 Before 10, all MSS. ins. पितर ऊचुः. — ^a) K₄ B D (except D_{1.2.7}) तात (for वत्स). — ^c) K_{1.2} संयुगे; T₂ संगरं.

11 ^a) K_{1.2.5} च; K₃ D_{1.2.7} हि (for तु). — ^c) K_{1.2.5} B_{2.5} ब्रह्मचर्यं; K₃ B_{1.4} व्रतचर्यं; B₃ D_{1.2.7} ब्रह्मचर्या. K₄ D_n D_s [अ]थ (for च). — ^d) K₆ D_s ब्राह्मणस्य. B₂ D₁ परं तपः (D₁ 'प'); B₃ परं बलं.

12 ^a) K_{1.2.5} (hypermetric!) तदिदं (for इदं). T₂ G₂ निमित्तं; C₃ as in text. G₃ तदिदं नीर ते कस्मै. — ^b) K₁ अभिमन्त्रितं; K₃ उपमन्त्रितं; B D_n D_s D_{3.4.6.8.10} प्रागुवाहृतं; D₁ उपयंति तं; C_{3.5} as in text. — ^c) D_s अस्त्रं (for शस्त्रं). K_{1.5} D_{3.4.8} M उग्रत्वं; D₂ T G उग्रं च (for अत्युग्रं). — ^d) B (except B₃) D_n D_{3.4.6} [अ]कार्यं (for कार्यं).

13 ^a) M₁-s एवैतद् (for एतावद्). — ^b) K₃ त्वया भीष्मेण संयुगे. — ^c) K (except K₁) D_s निवर्तस्व (for विमर्दस्ते).

14 D₂ om. (hapl.) 14^a-15^a. — ^a) D_{3.4} एव (for एतद्). — ^b) G₅ तदिदं शस्त्रधारणं. — ^c) T₁ इदं; T₂ G₁₋₃ एनं (for एतद्). B₃ D₁ G_{1.2} दुर्धर्यं. — ^d) M₃-s तप्यस्व.

15 D₂ om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). — ^a) T G (except G₃) एवं (for एष). — ^b) K_{1.2.5} निवर्तितः; B₃ निराकृतः (for निवा'). — D₁ om. (hapl.) 15^{cd}. — ^d) K₅ प्रणोदितः; B_{3.5} D_n D_s D_{3.8.10} प्रसा' (for प्रचो').

16 K₅ reads 16-17 after 24^{ab}. — ^b) K₅ निवर्तस्व (for गुरुणेति). D₁ विशेषतः (for पुनः पुनः). — ^c) T₁ G_{1.8} रामं. — ^d) K_{2.5} D₁ T₁ G₁ M₃-s न्याय्यं; K₃ नाय; D₁ T₂ G₂ न्यायं; D_{3.4} G₅ शक्यः; G₆ चाय

C. 5. 7308
B. 5. 165. 17
K. 5. 165. 17

वयं तु गुरवस्तुभ्यं ततस्त्वां वारयामहे ।
भीष्मो वदन्नामन्यतमो दिष्ट्या जीवसि पुत्रक ॥ १७
गाङ्गेयः शंतनोः पुत्रो वसुरेप महायशाः ।
कथं त्वया रणे जेतुं राम शक्यो निवर्त वै ॥ १८
अर्जुनः पाण्डवश्रेष्ठः पुरंदरसुतो बली ।
नरः प्रजापतिर्वीरः पूर्वदेवः सनातनः ॥ १९
सव्यसाचीति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ।
भीष्ममृत्युर्यथाकालं विहितो वै स्वयंभुवा ॥ २०
एवमुक्तः स पितृभिः पितृन्नामोऽब्रवीदिदम् ।
नाहं युधि निवर्तयमिति मे व्रतमाहितम् ॥ २१
न निवर्तितपूर्वं च कदाचिद्रणमूर्धनि ।
निवर्त्यतामापगेयः कामं युद्धात्पितामहाः ।
न त्वहं विनिवर्तिष्ये युद्धादस्मात्कथंचन ॥ २२
ततस्ते मुनयो राजनृचीकप्रमुखास्तदा ।
नारदेनैव सहिताः समागम्येदमब्रुवन् ॥ २३

निवर्तस्व रणात्तात मानयस्व द्विजोत्तमान् ।
नेत्यबोचमहं तांश्च क्षत्रधर्मव्यपेक्षया ॥ २४
मम व्रतमिदं लोके नाहं युद्धात्कथंचन ।
विमुखो विनिवर्तयं पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ २५
नाहं लोभान्न कार्पण्यान्न भयान्नार्थकारणात् ।
त्यजेयं शाश्वतं धर्ममिति मे निश्चिता मतिः ॥ २६
ततस्ते मुनयः सर्वे नारदप्रमुखा नृप ।
भागीरथी च मे माता रणमध्यं प्रपेदिरे ॥ २७
तथैवात्तशरो धन्वी तथैव दृढनिश्चयः ।
स्थितोऽहमाहवे योद्धुं ततस्ते राममब्रुवन् ।
समेत्य सहिता भूयः समरे भृगुनन्दनम् ॥ २८
नावनीतं हि हृदयं विप्राणां शाम्य भार्गव ।
राम राम निवर्तस्व युद्धादस्माद्विजोत्तम ।
अवध्यो हि त्वया भीष्मस्त्वं च भीष्मस्य भार्गव ॥ २९
एवं ब्रुवन्तस्ते सर्वे प्रतिरुध्य रणाजिरम् ।

(for न्यायः). Ks कथंचन (for कुरु). — °) Ks. 4 D2. 7 S राजेन्द्र (for गाङ्गेय).

17 For sequence in Ks, cf. v.l. 16. — °) B4 Ds. 4. 7 च (for तु). — °) Ks अतस्; K4 B D (except D1. 2. 7) तस्मात् (for ततस्). — °) Hypermetric!

18 °) K4 B D (except Dn1 D1. 7. 8) T2 G1. 2 Ms शान्तनोः. — °) K (except Ks) B2 D1. 2. 7 महाबलः (for 'यशाः'). — °) B D (except D1. 2. 7) शक्यस्त्वया (for स्वया रणे). — °) K1 (before corr.) निवर्तितुं; K4 Gs 'तय (for 'तै वै). B D (except D1. 2. 7) निवर्तस्वेह भारत.

19 M om. 19^{ab}. — °) D1 परः (for नरः). Ds. 4. 8 Gs Ms वीरः. — °) K1. 2. 5 पूर्वदेहे; K4 T1 पूर्व देवः.

20 °) K1. 2. 5 T G M1. 2 सत्यवान्; D1 Ms-5 विश्रुतः; Ds. 4 सत्यवाह (for वीर्यं).

21 Before 21, N Ms ins. भीष्म उ° (Ms om. उ°).

22 Ds om. 22. — °) K1. 2. 5 Ds नाहं निवर्तितः पूर्व; B (except B6) Dn Ds T1 Gs न निवर्तितपूर्वश्च. — °) K (except K4) D2-4. 7 निवर्तताम्. — °) K1 Gs Ms पितामहाः; K2 'मह. — °) Ks न निवर्तयं; D10 वै निवर्तिष्ये (for विनि°). — °) B2. 4 Ds1 Ds कदा (for कथं°).

23 K4 om. (hapl.) 23^a-25^b. — °) Ks D7 M1. 2

तथा (for तदा). — °) K1. 5 D2-4. 7 S (except G1) मामागम्ये° (Gs 'त्ये°); D10 समागम्ये°.

24 K4 om. 24 (cf. v.l. 23). — °) B D (except D2. 7. 8) M1. 2 द्विजोत्तमं. — After 24^{ab}, Ks reads 16-17. — D1 om. 24^{ad}. — °) K1. 2. 5 D2. 7 प्रत्य°; B4. 5 इत्य°; D10 न ह्य° (for नेत्य°).

25 K4 om. 25^{ab} (cf. v.l. 23). — °) Ds. 1 तत (for लोके). — °) B (except B4) Dn Ds1 Ds. 10 T1 G1 कदा° (for कथं°). — °) Ks G2 [S] व्याहतः; T2 व्याहतः (for सभ्या°).

26 = (var.) 5. 49. 15; 89. 24; 178. 11. — °) Ks (m as in text) 'कामया (for 'कारणात्). — °) Ks. 4 D7 इति मे निश्चितं मनः (D7 मतं).

28 °) Ds. 4 सशरो (for [आ]त्त°). — °) K4 B4. 6 D (except D1. 2. 7. 8) स्थिरो (for स्थितो). D1. 6 T1 Gs महाहवे (for सहमाहवे). — °) K2 M1. 2 सहसा; T2 सर्वतो (for सहिता). Ks. 4 D1. 2. 7 समागम्य ततः सर्वे (K4 'भ्य च सर्वे च) निवर्त त्वं (D7 'तव्यं) हि पुत्रक.

29 Ms om. (hapl.) 29-30. — °) Ks D2. 10 S (Ms om.) नवनीतं; Ca as in text. T G तु (for हि). — °) Ks D7. 8 [S]यं; K4 B Dn Ds D1. 8. 4. 6. 10 वै (for हि).

30 Ms om. 30 (cf. v.l. 29). — °) Ks S (Ms

न्यासयांचक्रिरे शस्त्रं पितरो भृगुनन्दनम् ॥ ३०
ततोऽहं पुनरेवाथ तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ।
अद्राक्षं दीप्यमानान्चै ग्रहानष्टाविबोदितान् ॥ ३१
ते मां सप्रणयं वाक्यमनुवन्समरे स्थितम् ।
प्रैहि रामं महाबाहो गुरुं लोकहितं कुरु ॥ ३२
इष्ट्वा निवर्तितं रामं सुहृद्वाक्येन तेन वै ।
लोकानां च हितं कुर्वन्नहमप्याददे वचः ॥ ३३

ततोऽहं राममासाद्य वचन्दे भृशविक्षतः ।
रामश्चाभ्युत्सयन्प्रेम्णा मामुवाच महातपाः ॥ ३४
त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्क्षत्रियः पृथिवीचरः ।
गम्यतां भीष्म युद्धेऽस्मिंस्तोपितोऽहं भृशं त्वया ॥ ३५
मम चैव समक्षं तां कन्यामाहूय भार्गवः ।
उवाच दीनया वाचा मध्ये तेषां तपस्विनाम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

राम उवाच ।

प्रत्यक्षमेतल्लोकानां सर्वेषामेव भामिनि ।
यथा मया परं शक्त्या कृतं वै पौरुषं महत् ॥ १
न चैव युधि शक्नोमि भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।

विशेषयितुमत्यर्थमुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ २
एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ।
यथेष्टं गम्यतां भद्रे किमन्यद्वा करोमि ते ॥ ३
भीष्ममेव प्रपद्यस्व न तेऽन्या विद्यते गतिः ।

C. 5. 7331
B. 5. 186. 4
K. 5. 186. 4

पु. 1. 120

om.) वारयांचक्रिरे; Ca न्यासयां (as in text).

31 °) G1 [5] पि (for S३). — °) Ks D1 अपश्यं;
Ds प्रपद्यं (for अद्राक्षं).

32 °) Dn1 एहि; D10 गच्छ (for प्रैहि). Bs भीष्म;
T2 G (except Gs) राजन् (for रामं). — °) T1 G1
लोकहिते. Dn1 करं; T1 G1 रतं (for कुरु).

33 °) B1 वै तदा (for तेन वै). — °) B1. 2. 4
Dsm. 4 अहमप्याहवे त (Ds. 4 स्थितः).

34 Stanza lost in B1. — °) K1. 2 Ds T2 G2. 3
भृशविक्षितः; G1 भृगुनन्दनं. — Ds om. 34°-35°. — °)
K1. 2 [आ]शु स्मयन्; Ks व्युत्सयन्; Ks [अ]पि स्मयन्;
S (except T1) [अ]प्युत्सयन् (for [अ]भ्यु°). Ds. 4
रामश्चाभ्युत्तमप्रेम्णा.

35 Ds om. 35 (cf. v.l. 34). — °) Ds. 4 °तले
(for °चरः). — °) S शाम्य° (for गम्य°). T2 G2
[5]स्मि (for Sस्मिन्).

36 °) Ds Ds. 10 आदाय (for आहूय). — °) Ks B
D (except D1. 2. 7) उक्तवान् (for उवाच). — °)
Bs Dn Ds Ds. 3. 10 महात्मनां; D4 तरस्विनां; Gs मन°
(for तप°).

Colophon. Ds. 6 G4 missing. — Sub-parvan:
K1-8. 5 B Dn Ds D1-4. 6-8. 10 T1 G5 M1. 2 अम्बोपाख्यान.

— Adhy. name: Ks D1 भीष्मराम (D1 °भार्गव) युद्धं
(followed by समाप्तं); K4 भीष्मभार्गवयोर्बुद्धं; Bs
रामभीष्मयुद्धं; Ms-5 भीष्मविजयः. — Adhy. no. (figures,
words or both): T1 M1 188; T2 G1. 2. 5 Ms. 5 189;
Gs 186 (as in text); M1. 2 187. — S'loka no.:
Ks 38; Dn1 61; Dn2 37.

187

1 °) K1 T G (except Gs) एव (for एतल्ल).
G2 transp. लोकानां and सर्वेषां. K4 D1 इति (for एव).
K4 B D (except D1. 2. 7) G1. 3 भामिनि. — °) K4 B
Dn Ds Ds. 3. 10 यथाशक्त्या मया युद्धं. — °) D1 transp.
कृतं and पौरुषं. Ks. 4 B D परं (for महत्).

2 °) K D1. 8 चैनं युधि; B Dn Ds Ds. 10 चैवमपि;
Gs च वै युधि. T G शक्नोमि (for शक्नोमि). Ds. 4
जेतुं चैव न शक्नोमि. — °) Ks. 4 D1. 7 भीष्मं शत्रुनिबर्हणं.
— °) B (except Bs) योजयन्; Ds. 4 [अ]वर्जयं (for
दर्शयन्). S उत्तमास्त्रं विदर्शयन्.

3 °) Ds एषामेव परा; S (except T2) एषा च मे परा
(G2 °रे) (for एषा मे परमा). — °) Ks Ds. 4. 7 करवाणि
(for वा करोमि).

4 °) M तु (for ते). — °) Ks Gs transp. हि and
अस्मि. — °) K1. 2. 5 विमुञ्चता; Ds2 प्रयुञ्जता (for

G. 5. 7331
B. 5. 168. 4
K. 5. 168. 4

निर्जितो ह्यस्मि भीष्मेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ॥ ४
भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो रामो विनिश्चस्य महामनाः ।
तूष्णीमासीत्तदा कन्या प्रोवाच भृगुनन्दनम् ॥ ५
भगवन्नेवमेवैतद्यथाह भगवांस्तथा ।
अजेयो युधि भीष्मोऽयमपि देवैरुदारधीः ॥ ६
यथाशक्ति यथोत्साहं मम कार्यं कृतं त्वया ।
अनिधाय रणे वीर्यमस्त्राणि विविधानि च ॥ ७
न चैव शक्यते युद्धे विशेषयितुमन्ततः ।
न चाहमेनं यास्यामि पुनर्भीष्मं कथंचन ॥ ८
गमिष्यामि तु तत्राहं यत्र भीष्मं तपोधन ।
समरे पातयिष्यामि स्वयमेव भृगूद्वह ॥ ९
एवमुक्त्वा ययौ कन्या रोषव्याकुललोचना ।

तपसे धृतसंकल्पा मम चिन्तयती वधम् ॥ १०
ततो महेन्द्रं सह तैर्मुनिभिर्भृगुसत्तमः ।
यथागतं ययौ रामो मामुपामन्य भारत ॥ ११
ततोऽहं रथमारुह्य स्तूयमानो द्विजातिभिः ।
प्रविश्य नगरं मात्रे सत्यवत्यै न्यवेदयम् ।
यथावृत्तं महाराज सा च मां प्रत्यनन्दत ॥ १२
पुरुषांश्चादिशं प्राज्ञान्कन्यावृत्तान्तकर्मणि ।
दिवसे दिवसे ह्यस्या गतजल्पितचेष्टितम् ।
प्रत्याहरंश्च मे युक्ताः स्थिताः प्रियहिते मम ॥ १३
यदैव हि वनं प्रायात्कन्या सा तपसे धृता ।
तदैव व्यथितो दीनो गतचेता इवाभवम् ॥ १४
न हि मां क्षत्रियः कश्चिद्वीर्येण विजयेद्युधि ।
ऋते ब्रह्मविदस्तात तपसा संशितव्रतात् ॥ १५

प्रमुञ्चता).

5 Ks.4 B D (except Ds.4.7.8) S om. the ref.
— °) K1.2.5 Gs M1.2 तदा (for ततो). — °) K1.4
Dn Ds Ds T1 Gs M विनिश्चस्य; D1 निःश्चस्य; T2 Gs
विनिश्चस्य. Ks D1 निःश्चस्य विमनास्तदा. — °) Ks.4 B
D (except D1) ततः (for तदा).

6 °) Gs M1.2 यदा (for यथा). Ds Ds Ms-5 [आ]स्थ
(for [अ]ह). K (except Ks) Ds यथास्थ न तदन्यथा;
Ds.4 यथा चाह भवांस्तथा. — Ds om. 6°-7°. — °) Ks.5
उवाचुधैः (for 'रधीः').

7 Ds om. 7° (of. v.l. 6); Gs om. (hapl.) 7°-9°. — °) K1 D2 अभिधाय; Ks.5.5 अभिधाय; K4 B Dn Ds
D1.8.4.6.8.10 अनिधाय; D1 अपिधाय; T G सुनि (for
अनि).

8 Ds.4 Gs om. 8 (for Gs of. v.l. 7). — °) K4.5
B (except B2) Dn Ds Ds एव (for एष). — °) B4
पश्यामि; D1 T2 G1.2 योत्सा (for यास्या). — °) Ks
B1.2.4 कदाचन; K4 तपोधन (for कथं).

9 Gs om. 9° (of. v.l. 7). — K4 om. (hapl.) 9°. — °) Ks Gs [ह]ति तत्राहं; B1-3 च तत्राहं; B4 तत्र चाहं.
— °) Ds Gs कुरुद्वहं (for भृगू).

10 Ds om. 10°-11°. — °) Ks °व्याकुलचेतना.
M1.2 °पर्याकुलेक्षणा. — °) B Dn Ds Ds.10 तापसे;
D1 तापसे; D2 तपसे; Gs समरे. — °) B4 Dn Ds.8.10
सा मे (for मम). T1 G1 चिन्तयती वधं मम.

11 Ds om. 11° (of. v.l. 10). — °) B Dn Ds Ds2

D1.10 Gs सहितैः; Ds सहिते (for सह तैः). — °) K4
ऋविभिर्. K1-3 B2 D1-3.8 T1 M1.2 भृगुनन्दनः (for
'सत्तमः'). — °) B Dn Ds Ds.10 तथा सोमान् (for
ययौ रामो). — °) Ks D1.2 °पृच्छय (for 'मध्य').

12 °) K4 B D (except D1.7) ततो रथं समारुह्य.
— °) (var.) 5. 179. 10°. — °) Bs °पृष्टं (for
'वृत्तं'). — °) Ks M सा. T2 नारदेन निवेदितं.

13 T2 om. 13°-16°. — °) K1.2 तज्ज्ञान्; Ds.4
सर्वान्; Ca प्राज्ञान् (as in text). — °) K (except
K4) Ds.7.8 तस्या (for ह्यस्या). — °) K1.2 B (except
Bs) Dn1 D1 गतिजल्पित; K4.5 Dn2 Ds गतं जल्पित;
Ds.4 गत्वा जानीत चेष्टितं; D10 कन्याया जल्पचेष्टितं. — Gs
om. 13°-15°. — °) K1.2 प्रत्याहारं तु; Ks D2 °हरंस्तु;
B2.4 Ds.4 °हरंति; S (T2 Gs om.) °हरंत. Ds ते (for
मे). — °) Ks.4 Bs रताः; B1-4 Dn Ds Ds.8.10 सदा
(for मम).

14 T2 Gs om. 14 (of. v.l. 13). — °) S (T2 Gs
om.) याता (for प्रायात्). — °) K1.4 B (except B5)
Dn Ds Ds.10 T1 transp. कन्या and सा. K1.2 धृता;
B4.5 स्थिता (for धृता). M1.2 तपसे धृतमानसा. — °) T
G (T2 Gs om.) हत (for गत).

15 T2 Gs om. 15 (of. v.l. 13). — °) Ks B Dn2
Ds1 Ds.10 G1 व्यजयद्; D1 वै जयेद् (for विजं). K4
भुवि (for युधि). — °) K1.2.5 Ds.8.10 संशितव्रतान्
(Ks D10 °न); B2.4 Ds2 Ds संशितव्रतान्. Ks D1
S (T2 Gs om.) तापसान्संशितव्रतान्.

अपि चैतन्मया राजन्नारदेऽपि निवेदितम् ।
 व्यासे चैव भयात्कार्यं तौ चोभौ मामवोचताम् ॥ १६
 न विपादस्त्वया कार्यो भीष्म काशिसुतां प्रति ।
 दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् ॥ १७
 सा तु कन्या महाराज प्रविश्याश्रममण्डलम् ।
 यमुनातीरमाश्रित्य तपस्तेपेऽतिमानुषम् ॥ १८
 निराहारा कृशा रूक्षा जटिला मलपङ्क्तिनी ।
 षण्मासान्वायुभक्षा च स्थाणुभूता तपोधना ॥ १९
 यमुनातीरमासाद्य संवत्सरमथापरम् ।
 उदवासं निराहारा पारयामास भामिनी ॥ २०

शीर्णपर्णेन चैकेन पारयामास चापरम् ।
 संवत्सरं तीव्रकोपा पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठिता ॥ २१
 एवं द्वादश वर्षाणि तापयामास रोदसी ।
 निवर्त्यमानापि तु सा ज्ञातिभिर्नैव शक्यते ॥ २२
 ततोऽगमद्वत्सभूमिं सिद्धचारणसेविताम् ।
 आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ॥ २३
 तत्र पुण्येषु देशेषु साधुताङ्गी दिवानिशम् ।
 व्यचरत्काशिकन्या सा यथाकामविचारिणी ॥ २४
 नन्दाश्रमे महाराज ततोऽल्पाश्रमे शुभे ।
 च्यवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च ॥ २५

C. 5. 7553
B. 5. 185. 28
K. 5. 185. 23

16 T₂ om. 16^{ab} (cf. v.l. 13). — ^a) G_{2.5} अथ (for अपि). K₄ D₁ T₁ G M₂ महाराज (for मया राजन्). — ^b) D₁ G₂ M_{1.8} नारदेन (for नारदेऽपि). K₈ D₂ T₁ G_{1.8.5} M (M_{1.8} sup. lin.) वि; D_{8.4} च (for ऽपि). — ^c) K₄ D₁₋₄ च यत्; B Dn Ds Ds. 7.10 तथा; T₁ G₁ भवेत् (for भयात्). K_{1.2} D₈ व्यासस्य चैवोभयतः. — ^d) K_{1.2} कार्यतो; D₁ T₁ G₁ तावुभौ (for तौ चोभौ). D₈ सम° (for माम°).

17 17^{cd} = 1. 1. 186^{cd}. — ^a) K₁ (by corr.). 2 G₃ [अ]ति° (for नि°).

18 ^a) K₄ B (except B₂) D (except D_{1.7}) transp. तु and कन्या. — ^b) = Cf. 20^a. S आलाय (for आश्रित्य). — D_{6.8} om. (1 hapl.) 18^d-20^a. — ^d) M₄ "दारुणं (for "मानुषं).

19 D_{6.8} om. 19 (cf. v.l. 18). — ^a) T₁ G_{1.8.5} जलाहारा (G_{1.8} °र); T₂ G₂ विजहार (for निराहारा). K₈ B₂ D_{2-4.7.10} T₂ G_{1.2} रूक्षा; K₅ B_{1.2.4.5} दीना (for रूक्षा) D₁ निराहारा क्षमारूपा. — ^c) K_{3.5} D_{1-4.7} [आ]सीत्; D₁ S (except G₃) सा (for च). — ^d) K₄ D_{8.4} M_{1.2} तपस्विनी; B₈ D₈ तपोवने (for °धना).

20 D_{6.8} om. 20^a (cf. v.l. 18); G₂ om. 20^{ab}. — ^a) Cf. 18^a. K_{2.4} B Dn Ds D_{1.8.4.10} यमुनाजलम्. K_{8.4} B D (D_{6.8} om.) G₁ आश्रित्य. — ^c) K (except K₈) Dn₂ T G_{2.8.5} उपवासं; D_{3.4} उपवासात्; G₁ उदावसन्; Ca उदवासं (as in text). K_{1.2.5} D₇ नित्यमेव (for निराहारा). — ^d) K_{1.4} D_{8.4} धारयामास; K₈ D₇ पाल°; T G_{1.8.5} M₁₋₄ कार°; G₈ काम°; M₃ (inf. lin.) 5 हार°; Ca पार° (as in text). K₄ D₈ भारत; B Dn Ds D_{8.6.8.10} Ca भामिनी (Cap भामिनी as in text); D₄ रोदसी (cf. 22^b). G₈ संवत्सरमथापरं.

In Dn₂, the portion of the text from stanza 21 up to 5. 195. 3 is lost on a missing fol. The MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

21 D₄ om. (hapl.) 21^a-22^b. — ^a) K_{1.2} शीर्णेन पर्णेनैकेन. — ^b) K₈ D₇ वर्तयामास; K₄ D₈ पाल°; S धार° (G₈ वार°) (for पार°). K₄ भामिनी; B Dn₁ Ds D_{3.6} सापरं (for चापरं). — ^c) K₄ दीर्घकोपा; D₁₀ तीव्रकोपात्. — ^d) Dn₁ Ds D₈ (before corr.) G₅ M₃₋₈ पादाङ्गुष्ठाग्र-वि (Dn₁ °नि)ष्ठिता; D₈ °ष्टाग्रसंस्थिता; D₁₀ अङ्गुष्ठाग्रधि-ष्ठिता; T₁ G_{1.8} M_{1.2} पादाङ्गुष्ठेन विष्ठिता; G₂ °ष्टविनिष्ठिता.

22 D₄ om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — ^a) K₈ न च; K₄ B D (Dn₂ missing) [अ]पि च; K₅ (m as in text) T G_{1.2.5} पित्रा (for [अ]पि तु). — ^d) D_{3.4} यतिभिर् (for ज्ञातिभिर्). K₈ G_{3.5} M न स; T₂ न स; G₂ न च (for नैव).

23 ^a) D₈ D_{8.4.6} ततो हि समभूतस्मिन्. — ^b) B_{3.4} D₈ D_{8.4.6} °सेवितं.

24 ^a) K₄ B Dn₁ Ds D_{6.8.10} तीर्थे° (for देशे°). — ^b) K (except K₄) D_{1.7.8} M_{1.2} सं (D₁ स्वा)ङ्गुताङ्गी; D₈ D_{8.10} सा ङ्गुताङ्गा; T₂ सरित्सु च. Ca citos आङ्गुताङ्गी. — ^c) D₂ अचरत्; T₂ G₅ विचरत् (for व्यच°). — ^d) K₃ D_{1.2.10} °विहारिणी; K₅ T₁ यथाकामं विचारिणी.

25 G₂ om. 25^{ab}; D₄ om. 25^b-26^a. — ^b) K_{1.2.5} तथार्चिकाश्रमे; K_{3.4} B Dn₁ D_{1-4.6.8.10} G₁ M₃ तथोल्का°; D₇ तथा कृष्णा°. M_{3.6} विभो (for शुभे). — ^c) K_{1.2.5} D₇ वशि (K_{2.5} °लि)ष्टसाश्रमे; B₈ व्यचरत्साश्रमे.

26 D₄ om. 26^{ab} (cf. v.l. 25). — ^b) K₅ D_{1.8.8} चैव हि; T G (except G₈) वै विभो. — ^c) K₄ B D (except D_{2.7}; Dn₂ missing; D₄ om.) महाराज;

C. E. 7854
E. B. 186. 27
K. B. 186. 27

प्रयागे देवयजने देवारण्येषु चैव ह ।
भोगवत्यां तथा राजन्कौशिकस्याश्रमे तथा ॥ २६
माण्डव्यस्याश्रमे राजन्दिलीपस्याश्रमे तथा ।
रामहृदे च कौरव्य पैलगार्ग्यस्य चाश्रमे ॥ २७
एतेषु तीर्थेषु तदा काशिकन्या विशां पते ।
आप्लावयत गात्राणि तीव्रमास्थाय वै तपः ॥ २८
तामब्रवीत्कौरवेय मम माता जलोत्थिता ।
किमर्थं क्लिश्यसे भद्रे तथ्यमेतद्वीहि मे ॥ २९
सैनामथाब्रवीद्राजन्कुताञ्जलिरनिन्दिता ।
भीष्मो रामेण समरे न जितश्चारुलोचने ॥ ३०
कोऽन्यस्तमुत्सहेजेतुमुद्यतेषु महीपतिम् ।

साहं भीष्मविनाशाय तपस्तप्ये सुदारुणम् ॥ ३१
चरामि पृथिवीं देवि यथा हन्यामहं नृपम् ।
एतद्व्रतफलं देहे परस्मिन्स्याद्यथा हि मे ॥ ३२
ततोऽब्रवीत्सागरगा जिह्वं चरसि भामिनि ।
नैष कामोऽनवद्याङ्गि शक्यः प्राप्तुं त्वयाबले ॥ ३३
यदि भीष्मविनाशाय काश्ये चरसि वै व्रतम् ।
व्रतस्था च शरीरं त्वं यदि नाम विमोक्षयसि ।
नदी भविष्यसि शुभे कुटिला वार्षिकोदका ॥ ३४
दुस्तीर्था चानभिज्ञेया वार्षिकी नाष्टमासिकी ।
भीमग्राहवती घोरा सर्वभूतभयंकरी ॥ ३५
एवमुक्त्वा ततो राजन्काशिकन्यां न्यवर्तत ।

T G (except G₂) ततो राजन् (for तथा राजन्). — ^a)
T₁ G₈ काशि(G₈ 'शी)कन्या (for कौशिकस्य). K_{1.2}
[आ]श्रमेषु च; K₅ M_{1.2} [आ]श्रमे शुभे; T₁ G₈ [आ]श्रमे
तदा.

27 K₅ D_{1.8.4} om. (hapl.) 27^{ab}. — ^a) K₅ D₂
चैव (for राजन्). — ^b) T G (except G₈) [S]पि च
(for तथा). K_{1.2} D₇ M₅₋₅ दिलीपस्यापि चाश्रमे. — ^c)
D_{8.4} महाहृदे; G₁ रामाश्रमे; M₂ धाराहृदे; M₅₋₅ तथा हृदे
(for राम). — ^d) K₅ B_{1.4.5} पैलग(K₅ 'गा)र्ग्यस्य;
B_{2.8} D_{n1} D_{8.10} ऐ(B_{2.8} पै)लगार्ग्यस्य; D_{8.1} D_{1.8}
ऐ(D₁ तै)लगार्ग्यस्य; T₁ G₈ ततो गार्ग्यस्य; T₂ G₂ ततो
भार्यस्य; G₁ M_{1.2.5} तथा (G₁ 'तो) गर्ग्यस्य; G₈ ततो
गर्ग्यस्य; M_{5.4} तथा गार्ग्य(M₄ 'र्ग)स्य.

28 ^a) K_{1.2} G_{8.5} M_{1.2} तथा (for तदा). D_{8.4}
एतेष्वन्येषु तीर्थेषु. — ^d) K₅ B D_{n1} D₈ D_{1.8.8.10} G₅
व्रतम् (for तीव्रम्). K_{5.4} D₁₋₄ वै व्रतं; B D_{n1} D₈
D_{8.8.10} दुष्करं (for वै तपः).

29 ^a) K₅ D_{1.2} कौरवैव; K₄ B_{1.8.4} D_{n1} D₈ D_{8.10}
च कौरव्य; T G (except G₈) तु कौरव्य (for कौरवेय).
— ^b) K_{5.4} B D (except D_{1.7}; D_{n2} missing)
जले स्थिता (D_{8.4} 'तां). — ^c) K₅ D₁ तप्यसे; D_{8.2} D_{8.10}
G_{1.8} M₂ क्लिश्यते. — ^d) D₇ G₁ सत्यम् (for तथ्यम्).
B D_{n1} एव (for एतद्). B D_{n1} D₈ D_{8.4.8.10} वदस्व;
G₁ ब्रवीतु (for ब्रवीहि). D₁ तथा मे तद्वीमि ते; D₈ तथा
मे तद्वदस्व मे.

30 ^a) K₅ D₈ T₂ G₂ सा तामथ; D_{8.4} सा तां तत्वा;
T₁ G₁ सा चैनाम् (for सैनामथ). — ^b) D_{n1} D₈ D₁₀ T₁
G_{1.2} M₅ कृताञ्जलिम् (for कृताञ्जलिर्). K₅ अवस्थिता;

B₂ D_{n1} अनिदितां. — ^c) K₅ रामो भीष्मेण समरे; K₄ B
D_{n1} D₈ D_{8.8.10} भीष्मेण समरे रामः; D₁ रामेण भीष्मः
समरे; D_{2.7} G₈ भीष्मेण रामः समरे. — ^d) K₅ B
D (except D₁; D_{n2} missing) T₂ G निजितश् (for
न जितश्).

31 ^b) K_{4.5} B D_{n1} D₈ D_{8-8.10} महीपतिः. — M₂
om. (hapl.) 31^a-34^a. — ^d) D_{n1} D₈ तप्ये (for तप्ये).
K_{3.4} D_{1.2} तप्यंती (D₁ 'पामि) तप उत्तमं; T₁ तपस्तप्यामि
दारुणं.

32 M₂ om. 32 (cf. v.l. 31). — ^a) K_{1.2.5} D₇
चरंती (for चरामि). K₅ D_{2.7} G_{1.2} M_{8.5} देवीं; M₁
सर्वा; M₄ पुण्यां (for देवि). B D_{n1} D₈ D_{8.4.8.8.10}
विचरामि महीं देवि. — B₅ om. (hapl.) 32^{bc}. — ^b) M₁
महीपतिं (for अहं नृपम्). — ^c) D_{8.8} व्रतमिदं. K₄
B_{1.2.5} D (except D_{1.2.7}; D_{n2} missing) देवि
(for देहे). — ^d) B D_{n1} D₈ D_{8.8.10} परम(B₈ 'मे).
स्मिन्; D₂₋₄ परमं स्याद् (for परस्मिन्स्याद्).

33 M₂ om. 33 (cf. v.l. 31). — ^b) K₄ B D
(except D_{1.8}; D_{n2} missing) भाविनि (for 'मि').
— ^c) G₂ M₈₋₅ नैव (for नैष). — ^d) D₈ त्वया रणे
(for त्वयाबले).

34 M₂ om. 34^a (cf. v.l. 31). — ^c) T₂ G₂ M₈
स्वं (for त्वं). — ^d) K (except K₅) D_{2-4.7.8} विमो-
क्ष्यसे. D₁ यदि भामिनि मोक्ष्यसे.

35 ^a) D_{1.8.4.8} दुस्तीर्णा; G₈ दुस्तरा (for 'स्तीर्था').
K_{1.8} D₂ वा (for च). K₅ D₈ चा(D₈ वा)नविज्ञेया;
B D_{n1} D₈ D_{8.10} न तु (D_{8.2} ननु) विज्ञेया; D_{8.4} च भुवि
ज्ञेया; D₇ चानभिज्ञेया; T G_{2.8.5} चानभिज्ञाता; G₁ M

माता मम महाभागा समयमानेव भामिनी ॥ ३६
कदाचिदष्टमे मासि कदाचिदशमे तथा ।
न प्राश्नीतोदकमपि पुनः सा वरवर्णिनी ॥ ३७
सा वत्सभूमिं कौरव्य तीर्थलोभात्ततस्ततः ।
पतिता परिधावन्ती पुनः काशिपतेः सुता ॥ ३८

सा नदी वत्सभूम्यां तु प्रथिताम्बेति भारत ।
वार्षिकी ग्राह्यकुला दुस्तीर्था कुटिला तथा ॥ ३९
सा कन्या तपसा तेन भागार्धेन व्यजायत ।
नदी च राजन्वत्सेषु कन्या चैवाभवत्तदा ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

१८८

भीष्म उवाच ।

ततस्ते तापसाः सर्वे तपसे धृतनिश्चयाम् ।
दृष्ट्वा न्यवर्तयंस्ततः किं कार्यमिति चाब्रुवन् ॥ १
तानुवाच ततः कन्या तपोवृद्धानृपीस्तदा ।

निराकृतासि भीष्मेण भ्रंशिता पतिधर्मतः ॥ २
वधार्थं तस्य दीक्षा मे न लोकार्थं तपोधनाः ।
निहत्य भीष्मं गच्छेयं शान्तिमित्येव निश्चयः ॥ ३
यत्कृते दुःखवसतिमिमां प्राप्तासि शाश्वतीम् ।

C. 5. 7373
B. 5. 187. 4
K. 5. 187. 4

[अ]थानभिज्ञाता (for चान^०). Ca cites अनभिज्ञेया (as in text). — ^b) Ds. 4. 3 पंकाद्या; Gs वार्धकी; Ca वार्धकी (as in text). K1. 3. 5 D1. 3. 4. 6-8 G1. 6 चा^०; K2. 4 वा^० (for ना^०). — T2 G2 वार्धिके नष्टमासिकी. — ^c) K4 Ds. 4 भीमा ग्राह^०.

36 ^a) T1 G1-3 सैवम्; T2 Gs नैवम् (for एवम्). S (except G1) उक्ता (for उक्त्वा). B2. 5 तु तां (for ततो). — ^b) Dn1 Ds2 Ds S काशि (Gs शी) कन्या. B3 न्यवर्तयत्. — ^c) S (except G1) मात्रा (for माता). — ^d) K1. 2 D1 जाह्नवी; K4 B Ds D2-3. 8 G1 भाविनी (for भामिनी).

37 ^a) Ds. 4 चाष्टमे. Ks D2. 1 S (except Gs) Cs मासे; Ds. 4 काले (for मासि). — ^b) Ds. 4 [5] हनि (for तथा). — ^c) G2 अप्राश्नीत. Ds. 4 चापि (for अपि). — ^d) K1. 2 D1 ततः (for पुनः).

39 ^b) Ks पतिता (for प्रथिता). Ks. 5 D2. 3. 10 T G1. 2 च (for [अ]म्बा). T2 Gs एव (for इति). — ^d) Ks D1. 1 दुस्तीर्या; D10 दुस्तीर्णा. D2 T1 G1 कुटिलोदका.

40 ^a) K1. 2. 5 तपसम् (for तपसा). — ^b) K4 B D (except Ds. 4. 1; Dn2 missing) देहार्धेन. Ks (before corr.) व्यजायत; T1 G1 व्यजायत. — ^c) Ds D10 वत्सेति (for वत्सेषु). — ^d) T2 G2. 5 कन्यका चा^०; Gs सा कन्या चा^० (for कन्या चैवा^०).

Colophon om. in Ds. 1. Dn2 Ds. 9 G4 missing.

— Sub-parvan: K B Dn1 Ds D1. 2. 9-3. 10 Gs

अंबोपाख्यान. — Adhy. name: Gs M अंबातपश्चरणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 77 (= 177); T1 M4 189; T2 G1. 2. 5 Ms. 6 190; Gs 187 (as in text); M1. 2 188. — Sloka no.: Ks 41; Dn1 39.

188

~~187~~ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. b. 187. 20); the MS. is mostly ignored here.

1 K4 om. 1. — ^b) Ks. 5 Ds Ds. 4 M2. 5 धु (Ks Ds. 4 कृ) तनिश्चयाः; Ds धृतमानसाः; Gs निश्चयान्; Cs निश्चयां (as in text). — ^c) Ks Ds Ds निवर्तयन्; D1 [अ]न्यवर्तयन् (for न्यव^०). K (K4 om.) Ds तां तु; D1 तांस्तु (for तात). — ^d) S चासकृत् (for चाब्रुवन्).

2 ^{ab}) Ds transp. ततः कन्या and तपोवृद्धान्. K1 ततः कन्या तथा वृद्धान् (for ^a). Ks ततो वृद्धान् (for तपो^०). Ks मुनी^० (for ऋषी^०). K4 D1. 8 T M4 तथा (for तदा). — ^c) K1. 2. 5 D1 नि (Ks वि) कृतासि च (for निरा^०). — ^d) K1. 2 भ्रंशिता; Ks भ्रंसिता (for भ्रंशिता). Ks कामतत्त्वतः (for पति^०).

3 After 3^{ab}, B2. 4. 5 read 6^{ad}, repeating it in its proper place. — ^d) K D1. 3. 4. 8 Gs Ms. 8 एव (for एव).

4 Ds om. 4. — ^a) K (except K4) Ds2 D1 Gs दुःखवसतीम्. — ^c) Ds. 4 लोक (for लोकाद्). — ^d) M1. 2 पुनः पुमान् (for पुमानिह). Ds. 4. 7. 8. 10 अहं (for इह).

C. 5. 7378
B. 5. 187. 4
K. 5. 187. 4

पतिलोकाद्विहीना च नैव स्त्री न पुमानिह ॥ ४
 नाहत्वा युधि गाङ्गेयं निर्वर्तयं तपोधनाः ।
 एष मे हृदि संकल्पो यदर्थमिदमुद्यतम् ॥ ५
 स्त्रीभावे परिनिर्विण्णा पुंस्त्वार्थे कृतनिश्चया ।
 भीष्मे प्रतिचिकीर्षामि नास्मि वार्येति वै पुनः ॥ ६
 तां देवो दर्शयामास शूलपाणिरुमापतिः ।
 मध्ये तेषां महर्षीणां स्वेन रूपेण भामिनीम् ॥ ७
 छन्दमाना वरेणाथ सा वव्रे मत्पराजयम् ।
 वधिष्यसीति तां देवः प्रत्युवाच मनस्विनीम् ॥ ८
 ततः सा पुनरेवाथ कन्या रुद्रमुवाच ह ।
 उपपद्येत्कथं देव स्त्रियो मम जयो युधि ।
 स्त्रीभावेन च मे गाढं मनः शान्तमुमापते ॥ ९
 प्रतिश्रुतश्च भूतेश त्वया भीष्मपराजयः ।
 यथा स सत्यो भवति तथा कुरु वृषध्वज ।
 यथा हन्यां समागम्य भीष्मं शान्तनवं युधि ॥ १०
 तामुवाच महादेवः कन्यां किल वृषध्वजः ।

न मे वागनृतं भद्रे ग्राह सत्यं भविष्यति ॥ ११
 वधिष्यसि रणे भीष्मं पुरुषत्वं च लप्स्यसे ।
 स्मरिष्यसि च तत्सर्वं देहमन्यं गता सती ॥ १२
 द्रुपदस्य कुले जाता भविष्यसि महारथः ।
 शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधी च भविष्यसि सुसंमतः ॥ १३
 यथोक्तमेव कल्याणि सर्वमेतद्भविष्यति ।
 भविष्यसि पुमान्पश्चात्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १४
 एवमुक्त्वा महातेजाः कपर्दी वृषभध्वजः ।
 पश्यतामेव विप्राणां तत्रैवान्तरधीयत ॥ १५
 ततः सा पश्यतां तेषां महर्षीणामनिन्दिता ।
 समाहृत्य वनात्तस्मात्काष्ठानि वरवर्णिनी ॥ १६
 चितां कृत्वा सुमहतीं प्रदाय च हुताशनम् ।
 प्रदीप्तेऽग्नौ महाराज रोषदीप्तेन चेतसा ॥ १७
 उक्त्वा भीष्मवधायेति प्रविवेश हुताशनम् ।
 ज्येष्ठा काशिसुता राजन्यमुनामभितो नदीम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

5 ^a) G न (Gs नि-) हत्वा. — ^b) K₄ B₂. 8. 5 Dn₁ Ds D₆. 8. 10 निर्वर्तये (for 'तैयं'). — ^d) K₁. 2. 5 D₆. 7 M₁ अहमुद्यता (for इदमुद्यतम्). K₃. 4 B Dn₁ Ds D₈. 4. 8. 10 यद्विदं कथितं मया.

6 ^a) Ds. 4 प्रति° (for परि°). — B₂. 4. 5 read 6^{ad} for the first time after 3^{ad}, repeating it here. — ^c) D₁. 8 Gs भीष्मं. B₂. 5 Ds प्रतिविधास्यामि. — ^d) K (except K₄) D₇. 8 पुनः (for [इ]ति वै). B₃ D₂. 10 T G₁. 2 M₅ वा (for वै).

7 ^a) Ds. 4 तदेनां (for तां देवो). — ^b) D₂ वृषध्वजः (for उमापतिः). — ^d) K₃ transp. स्वेन and रूपेण. B₁. 8-5 Dn₁ Ds D₆. 8. 10 तापसी; B₂ Ds. 4 भाविनी.

8 ^a) C₂ छन्दमाना (apparently for छन्दमाना). — ^c) K₄ B D (except D₁. 2. 7; Dn₂ missing) हनि° (for वधि°). — ^d) K₃ D₁. 2 यश° (for मन°).

9 ^a) K₁. 2. 4 B D (except D₁. 7. 8; Dn₂ missing) T₁ Gs स्त्रिया (for स्त्रियो). K₄ B Dn₁ Ds Ds. 4. 6. 8. 10 transp. मम and युधि. — ^c) Ds. 7. 10 transp. मे and गाढं. M₁. 2 नाथ; M₅ मूढं (for गाढं). — ^f) K (except K₄) D₁ शान्तम् (for शान्तम्).

10 ^a) D₁ मे देव; D₂ देवेश (for भूतेश). — ^c) K₃ हि (for स). Ds D₁₀ सद्यो (for सत्यो). D₁ भविता (for भवति). — K₂ D₄ om. (hapl.) 10^e-11^b.

11 K₂ D₄ om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^b) D₂ कन्यां गोवृषभध्वजः. — Before 11^{ad}, K₂ (marg.) ins. रुद्र उ°; M₁. 2 भगवान्. — ^d) B (except B₃) Dn₁ Ds D₆. 8. 10 (by transp.) ग्राह सत्यं भद्रे.

12 G₅ om. (hapl.) 12^a-14^b. — ^a) K₄ B D (except D₂. 7; Dn₂ missing) हनि° (for वधि°). — ^b) Ds M लप्स्यसि. — ^c) B₁ स्मरसीति; D₂ भविष्यति (for स्मरि°). K₃ रणे भीष्मं (for च तत्सर्वं). D₁ संस्मरिष्यसि तत्सर्वं.

13 G₅ om. 13 (cf. v.l. 12). — ^b) K₁. 2 Ds. 4. 7 भवितासि (for 'व्यसि). — ^d) Ds. 4 भवितासि (for 'व्यसि).

14 G₅ om. 14^{ab} (cf. v.l. 12). — ^a) K₁. 8 Ds. 4. 7 एतत् (for एव). — ^b) K₃ D₁ एव (for एतद्). — ^d) K₁. 2. 5 Ds₂ D₇. 8 G₅ M (M₁ before corr.) कस्मिंश्चित्. K₁. 2. 5 D₇. 8 M₁. 8 कालपर्यये.

15 ^a) K₃. 4 B Dn₁ Ds D₁. 2. 6. 8. 10 महादेवः; D₆. 4

१८९

दुर्योधन उवाच ।

कथं शिखण्डी गाङ्गेय कन्या भूत्वा सती तदा ।
पुरुषोऽभवद्युधि श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

भार्या तु तस्य राजेन्द्र द्रुपदस्य महीपतेः ।
महिषी दयिता ह्यासीदपुत्रा च विशां पते ॥ २
एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदो वै महीपतिः ।
अपत्यार्थं महाराज तोषयामास शंकरम् ॥ ३
अस्मद्वधार्थं निश्चित्य तपो घोरं समास्थितः ।
लेभे कन्यां महादेवात्पुत्रो मे स्यादिति ब्रुवन् ॥ ४

भगवन्पुत्रमिच्छामि भीष्मं प्रतिचिकीर्षया ।
इत्युक्तो देवदेवेन स्त्रीपुमांस्ते भविष्यति ॥ ५
निवर्तस्व महीपाल नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
स तु गत्वा च नगरं भार्यामिदमुवाच ह ॥ ६
कृतो यत्नो मया देवि पुत्रार्थं तपसा महान् ।
कन्या भूत्वा पुमान्भावी इति चोक्तोऽस्मि शंभुना ॥ ७
पुनः पुनर्याच्यमानो दिष्टमित्यब्रवीच्छिवः ।
न तदन्यद्वि भविता भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ८
ततः सा नियता भूत्वा ऋतुकाले मनस्विनी ।
पत्नी द्रुपदराजस्य द्रुपदं संविवेश ह ॥ ९

C. 5. 7397
B. 5. 189. 9
K. 5. 189. 9

बाहो (for तेजः). — ^b) T₂ नीललोहितः (for द्रुपम).
17 ^a) D₂ T₂ G_{2.8} च; G₁ M_{1.2} तु (for सु).
— ^b) B₂ D_{2.4.10} M₂ प्रदीप्य; G₂ प्रदाय (as in text).
D₁ om. (hapl.) 17^a-18^b. — ^c) B₂ T₂ G_{2.8} प्रदीप्ता
(for प्रदीप्ते). G₂ च सा कन्या (for महाराज). — ^d)
D₂ क्रोधदीप्तेन. K₂ D₂ D₁ T₂ G_{1.2} तेजसा.

18 D₁ om. 18^a (of. v.l. 17). — ^a) D_{2.4}
वधार्थाय (for वधायेति). — ^c) K (except K₄) D₂
काशिपते (for सुता). D_{2.4} ज्येष्ठा राजन्काशिसुता.

Colophon. D₂ D_{2.9} G₄ missing. — Sub-
parvan: N (D₂ D_{2.9} missing) G₂ अंबोपाख्यान.
— Adhy. name: M अंबाप्रसादलभ (M₂ om. लभ) कथनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): D₂ 78
(=178); T₁ M₄ 190; T₂ G_{1.2.5} M_{2.5} 191; G₂
188 (as in text); M_{1.2} 189. — S'loka no.: K₂
D₂ 19.

189

This adhy. is missing in D₂ (cf. v.l. 5.
187. 21); the MS. is mostly ignored here.

1 ^b) K_{1-3.5} D₁ स मानद; K₄ B D₂ D₁ D_{2.3.10}
पुरा तदा; D_{2.4} तदा पुरा; D₂ पुरानघ (for सती तदा).
— ^c) Hypermetric! K_{1.2.4} D (except D₂; D₂
missing) T₁ G₂ [S]भूद् (for Sभवद्). D₁ T₁ युधां;
G₁ यथा (for युधि). K₁₋₃ D₁ श्रेष्ठः.

2 ^a) G₂ transp. तु and तस्य. — ^c) K₂ च तदा

80

[683]

(for दयिता). D_{2.4} च (for हि). — ^a) K₂ D₂ -पतेः
(for पते).

3 ^b) K D_{1.2.7} G₂ [अ]पि; T G_{1.2.5} [अ]थ; M हि
(for वै). K_{1.2.5} D₁ महामनाः (for मही). — ^c) K₄
B D (except D_{2.7}; D₂ missing) अपत्यार्थं.

4 ^a) K (except K₄) D₁ द्रुपदोऽथ सपत्नीकः. — ^b)
K_{1.2} D_{2.7} उपस्थितः; K_{2.5} B_{2.5} उपास्थितः; D₂ D₁₀ T₂
G_{2.8} समाश्रितः. — ^c) K₂ चने; K₄ B D₂ D_{2.9} D_{2.10}
ऋते (for लेभे). K₄ B D₂ D_{2.9} D_{2.10} T₁ महादेव
(for देवात्). — ^d) K_{1.2.5} [अ]यं (for मे). B_{1.2.4}
पुत्रो मम भवेदिति; D_{2.4} पुत्रः स्यादिति चाब्रुवन्.

5 ^b) K_{2.5} D_{2.7} S (except G₂) भीष्म. D₂
प्रतिजिहीर्षया. — ^c) B₂ प्रत्युक्तो. G₂ देवदेवोऽथ; M_{1.2}
देवोपि.

6 ^b) D₁₀ नैव (for नैतज्). — ^c) D_{2.4} T G₁₋₃ M
च (for तु). D₂ T G₁₋₃ M स्व (for च). K_{1.2.5} D₁
एवमुक्तस्ततो राजा; G₂ स गत्वा स्वस्य नगरं. — ^d) K_{1.2.5}
D₁ भार्या वचनमब्रवीत्.

7 ^a) K₂ B D₂ D_{2.9} D_{2.10} G₂ महान्देवि; K₄
D₂₋₄ G₁ महादेवि (for मया देवि). — ^b) B D₂ D_{2.4.10}
पुत्रार्थं. K₄ B D₂ D_{1-4.10} G₂ मया (for महान्).
D₂ D_{2.9} तपसाराधितो मया. — 7^a-5. 192. 4^a.

8 G₂ om. 8^a. — ^b) D_{2.9} वचः (for शिवः).
— ^c) K₄ B D₂ D_{2.9} D_{1.6.8.10} च (for हि). — ^d)
D₁₀ च (for हि). K₁ D₁ नान्यथा (for तत्तथा).

9 ^b) K₂ तप (for मन). — ^d) B₂ गृहं सा (for
द्रुपदं). K₄ B_{4.5} सा जगाम; D₂ D_{2.9} D_{2.10} प्रविवेश;

C. 5. 7398
B. 5. 188. 10
K. 5. 188. 10

लेभे गर्भं यथाकालं विधिद्वयेन हेतुना ।
पार्षतात्सा महीपाल यथा मां नारदोऽब्रवीत् ॥ १०
ततो दधार तं गर्भं देवी राजीवलोचना ।
तां स राजा प्रियां भार्यां दुपदः कुरुनन्दन ।
पुत्रस्नेहान्महाबाहुः सुखं पर्यचरत्तदा ॥ ११
अपुत्रस्य ततो राज्ञो दुपदस्य महीपतेः ।
कन्यां प्रवररूपां तां प्राजायत नराधिप ॥ १२
अपुत्रस्य तु राज्ञः सा दुपदस्य यशस्विनी ।
ख्यापयामास राजेन्द्र पुत्रो जातो ममेति वै ॥ १३
ततः स राजा दुपदः प्रच्छन्नाया नराधिप ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

पुत्रवत्पुत्रकार्याणि सर्वाणि समकारयत् ॥ १४
रक्षणं चैव मन्त्रस्य महिषी दुपदस्य सा ।
चकार सर्वयत्नेन जुवाणा पुत्र इत्युत ।
न हि तां वेद नगरे कश्चिदन्यत्र पार्षतात् ॥ १५
श्रद्धधानो हि तद्वाक्यं देवस्याद्भुततेजसः ।
छादयामास तां कन्यां पुमानिति च सोऽब्रवीत् ॥ १६
जातकर्माणि सर्वाणि कारयामास पार्थिवः ।
पुंवद्विधानयुक्तानि शिखण्डीति च तां विदुः ॥ १७
अहमेकस्तु चारेण वचनान्नारदस्य च ।
ज्ञातवान्देववाक्येन अम्बायास्तपसा तथा ॥ १८

Da. 4 चाजगाम; Ms सा विवेक्ष (for संवि). K₄ वै (for ह).

10 ^b) B Dn₁ Ds Ds. 8 Ms. 4 कर्मणा (for हेतुना). — ^c) K₈ T₂ G₈ Ms. 5 पार्षता (G₈ 'वा')त्स; K₄ B D (except D_{1.7}; Dn₂ missing) पार्षतस्य. D₁ S (except G₆) महीपालाद्. — ^d) K_{1.2.5} D₇ सत्यधर्म-परायणात्.

11 ^a) K₄ B D (except D_{1.7}; Dn₂ missing) सा (for तं). K_{8.4} B D (except D_{1.7}; Dn₂ missing) transp. गर्भं and देवी. K_{1.2} D₇ राज्ञी (for देवी). — After 11^{ab}, M₁ reads 14. — ^d) D₁ G₆ कुरुनन्दन. — M (except M₁) om. 11^c-12^b. — ^e) K₈ महाराज; T G M₁ 'बाहो' (for 'बाहुः'). — ^f) K₄ तथा; D₁ मुदा (for तदा). — After 11, N (Dn₂ missing) ins.:

584* सर्वानभिप्रायकृतान्कामाल्लेभे च कौरव ।

[K₄ B Dn₁ Ds Ds. 4. 6. 10 भाग्यलभतं (for कामाल्लेभे च).]

12 M (except M₁) om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). — ^a) K₄ B Dn₁ Ds Ds. 4. 6. 10 सतो; T G_{1.2.5} M₁ तदा (for ततो). — ^b) K₁ B_{8.5} Ds Ds. 7 महीपते; T G यशस्विनः; M₁ यशस्विनी (for महीपते). — After 12^{ab}, N (Dn₂ missing) ins.:

585* यथाकालं तु सा देवी महिषी दुपदस्य ह ।

[K (except K₄) Dn₁ Ds हि; B₈ च; Ds. 4 सा (for ह).]

— ^c) K₈ D_{1.2} परमरूपां. B_{8.5} Dn₁ Ds. 10 तु; Ds. 4 वै; D₇ च (for तं). — ^d) K_{8.5} B₈ Ds₂ D_{1.7} G_{8.5} Ms प्रजायत.

13 G₁ om. 13^{ab}. — ^a) T G (G₁ om.) M_{1.2}

च (for तु). — ^b) K₄ B_{1.2.4} Dn₁ Ds Ds. 10 मन^a (for यश^a). — ^c) Ds. 4 ज्ञापयामास. K₄ Ds. 4 वै राज्ञो (for राजेन्द्र). — ^d) K_{8.4} B Dn₁ Ds Ds. 8. 10 ह्येष (B₈ ह्यस्य); Ds. 4 एष (for जातो). S च (for वै).

14 M₁ reads 14 after 11^{ab}. — ^b) K_{1.8} D_{1.8} प्रच्छन्नाय; K_{3.5} Ds 'ज्ञायां; S 'ज्ञानि. Ds₂ S (except T G₄) नराधिपः.

15 ^b) D₁₋₄ च; G₈ ह (for सा). — ^c) K_{1.5} सर्वं (for सर्वं). — ^e) K₄ B₈ Dn₁ Ds Ds. 8. 10 च (for हि). — ^f) K_{1.2.5} D₇ अन्यस्तु (for अन्यत्र). K₈ पार्थिवात् (for पार्षतात्).

16 ^b) K_{1.2.5} D₇ अमिततेजसः; B_{8.5} Dn₁ अच्युत^a; Ds₂ अद्भुतकर्मणः. — ^d) S ह्येव (for इति च). Ds₂ D₇ वचो^a (for च सो^a). Ds. 4 सा^a; G₈ चा^a (for सो^a).

17 ^a) K_{1.8} D₇ T₁ G (except G₁) M जातकर्मादि. G_{2.8} M कर्माणि (for सर्वाणि). T₂ एतस्य जातकर्माणि. — ^b) Ds₂ भूपतिः (for पार्थिवः). — ^c) Ds. 4 G₈ Ms 'द्विधानि यु^a. — ^d) K₈ D_{1.2} तं (for तां).

18 ^a) S (except T₁) सोहम् (for अहम्). — ^b) K₈ M वै; B₂ Ds तु; B₈ D_{2.8.8.10} G₈ ह (for च). — ^d) T₂ G₈ तदा (for तथा).

Colophon. Dn₂ Ds. 9 G₄ missing. — Sub-
parvan: K. B Dn₁ Ds D_{1.2.6-8.10} G₈ M अंबोपाख्यान.
— Adhy. name: M शिखंडयुत्तिकथनं. — Adhy. no.
(figures, words or both): Ds 79 (= 179); T₁ M₁
191; T₂ G_{1.2.5} Ms. 5 192; G₈ 189 (as in text);
M_{1.2} 190. — S'loka no.: K₈ Dn₁ 20.

१९०

भीष्म उवाच ।

चकार यत्नं द्रुपदः सर्वस्मिन्स्वजने महत् ।
ततो लेख्यादिषु तथा शिल्पेषु च परं गता ।
इष्वस्त्रे चैव राजेन्द्र द्रोणशिष्यो बभूव ह ॥ १
तस्य माता महाराज राजानं वरवर्णिनी ।
चोदयामास भार्यार्थं कन्यायाः पुत्रवत्तदा ॥ २
ततस्तां पार्षतो दृष्ट्वा कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
स्त्रियं मत्वा तदा चिन्तां प्रपेदे सह भार्यया ॥ ३

द्रुपद उवाच ।

कन्या ममेयं संप्राप्ता यौवनं शोकवर्धिनी ।
मया प्रच्छादिता चेयं वचनाच्छूलपाणिनः ॥ ४
न तन्मिथ्या महाराज्ञि भविष्यति कथंचन ।
त्रैलोक्यकर्ता कस्माद्धि तन्मृषा कर्तुमर्हति ॥ ५

भार्योवाच ।

यदि ते रोचते राजन्वक्ष्यामि शृणु मे वचः ।
श्रुत्वेदानीं प्रपद्येथाः स्वकार्यं पृथक्तात्मज ॥ ६
क्रियतामस्य नृपते विधिवद्धारसंग्रहः ।
सत्यं भवति तद्वाक्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ७

भीष्म उवाच ।

ततस्तौ निश्चयं कृत्वा तस्मिन्कार्येऽथ दंपती ।
वरयांचक्रतुः कन्यां दशार्णाधिपतेः सुताम् ॥ ८

ततो राजा द्रुपदो राजसिंहः

सर्वान्नाज्ञः कुलतः संनिशाम्य ।

दाशार्णकस्य नृपतेस्तनूजां

शिखण्डिने वरयामास दारान् ॥ ९

हिरण्यवर्णेति नृपो योऽसौ दाशार्णकः स्मृतः ।

स च प्रादान्महीपालः कन्यां तस्मै शिखण्डिने ॥ १०

C. 5. 7419
B. 5. 183. 10
K. 5. 183. 10

190

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 21); the MS. is mostly ignored here.

1 ^a) Ds transp. यत्नं and द्रुपदः. T2 G2 यत्तु; G2 यस्तु (for यत्नं). — ^b) M (M1 inf. lin. as in text) नृपते (for स्वजने). K B5 Dn1 Ds D1. 3. 4. 5-8. 10 सुतायाः सर्वकर्मसु; D2 सर्वविद्यासु भारत. — ^c) Ds तथा (for ततो). B5 Ds Ds. 4. 6. 10 लेखादिषु. D2 T2 G2. 3 तदा (for तथा). — ^d) Ks D1 परमं गतः (D1 ता); Ks B Dn1 Ds Ds. 4. 7. 8. 10 च परंतप (for च परं गता). — ^e) D1 इष्वस्त्रे चैव; T G1. 2. 5 स्त्रेषु च.

2 ^a) K1. 2. 4 D1 G2 M1. 2 तस्या (for तस्य). Ks D1 च सा राजन् (for महाराज). — ^b) Ks. 5 D1 नोदयामास. — ^c) Ds M2 कन्यायां (for याः).

3 ^a) Ks B5 Dn1 Ds Ds-8. 10 ततश्च; T2 तथा (for तदा). Ds. 4 तावत् (for चिन्तां).

4 T G1. 2 om. the ref. — ^b) K1-8 D10 T2 G2 M2. 5 शोकवर्धिनी; B5 वरवर्णिनी; Ds Gs शोकवर्धनं. — ^c) K1. 2. 5 D1 प्रच्छादितेयं तु (Ks D1 च); T2 G2. 5 प्रच्छादिता चैषा.

5 Before 5, N ins. भार्योवाच (D1 महिष्युवाच; Ds. 4 पल्लु). — ^a) K1. 2. 5 D7. 8 नैतन्; D1 (by

transp.) तन्न. N (Dn2 missing) महाराज (for राज्ञि).

— ^d) N (Dn2 missing) वृथा (K1-8 D2-4. 7 मृषा) वक्तुमिहार्हति (Ds मृषा कर्तुमिहार्हति).

6 N G2. 4 om. the ref. G1 देवी (for भार्योवाच). — ^a) Ds तात (for राजन्). — ^d) K1. 2 Ds तां मतिः; Ks-8 B Dn1 Ds D1. 2. 6. 7. 10 स्वां मतिः; Ds. 4 स्वमति (for स्वकार्यं).

7 ^a) Ds. 4 अथ (for अस्य). Ks. 4 B Dn1 Ds Ds. 3. 10 यत्नेन (for नृपते). — ^b) K1-8. 5 D1 G2 भवतु; D2. 7 भविता. Ks B Dn1 Ds Ds. 4. 6. 8. 10 भविता तद्वचः सत्यं.

8 Ks. 4 D (except D7. 8) T G om. the ref. — ^b) K1 D1. 3. 4 काले (for कार्ये). K1. 2 D2-4. 7 G1. 3 च (for सथ). — ^c) Ds. 4 वरयांचक्रिरे. — ^d) T2 दाशार्णाः.

9 ^a) Ks. 5 Ds. 4 राजन् (for राजा). — ^b) T2 G2 कुशलः (for कुलतः). M कुलजातान्निशाम्य (for कुलतः संनि). D1. 3. 4 संनिशाम्य; T G तान्निशाम्य. — ^c) K Dn1 Ds. 4. 7. 8 S (except T1) दशार्णकस्य. — ^d) Ds Ds. 10 T2 G2. 3 शिखण्डिनो. D10 राजन्; S कन्यां (for दारान्).

10 ^a) Ks Ds. 4 हिरण्यवर्णेति; T2 (inf. lin. as in

C. 5. 7420
B. 5. 189. 11
K. 5. 189. 11

स च राजा दशार्णेषु महानासीन्महीपतिः ।
हिरण्यवर्मा दुर्धर्षो महासेनो महामनाः ॥ ११
कृते विवाहे तु तदा सा कन्या राजसत्तम ।
यौवनं समनुप्राप्ता सा च कन्या शिखण्डिनी ॥ १२
कृतदारः शिखण्डी तु काम्पिल्यं पुनरागमत् ।
न च सा वेद तां कन्यां कंचित्कालं स्त्रियं किल ॥ १३
हिरण्यवर्मणः कन्या ज्ञात्वा तां तु शिखण्डिनीम् ।
धात्रीणां च सखीनां च व्रीडमाना न्यवेदयत् ।
कन्यां पाञ्चालराजस्य सुतां तां वै शिखण्डिनीम् ॥ १४
ततस्ता राजशार्दूल धात्र्यो दाशार्णिकास्तदा ।
जम्भुरार्तिं परां दुःखात्प्रेषयामासुरेव च ॥ १५
ततो दशार्णाधिपतेः प्रेष्याः सर्वं न्यवेदयन् ।
विप्रलम्भं यथावृत्तं स च चुक्रोध पार्थिवः ॥ १६
शिखण्ड्यापि महाराज पुंवद्राजकुले तदा ।

विजहार मुदा युक्तः स्त्रीत्वं नैवातिरोचयन् ॥ १७
ततः कतिपयाहस्य तच्छ्रुत्वा भरतर्षभ ।
हिरण्यवर्मा राजेन्द्र रोषादार्तिं जगाम ह ॥ १८
ततो दाशार्णको राजा तीव्रकोपसमन्वितः ।
दूतं प्रस्थापयामास द्रुपदस्य निवेशने ॥ १९
ततो द्रुपदमासाद्य दूतः काञ्चनवर्मणः ।
एक एकान्तमुत्सार्थं रहो वचनमब्रवीत् ॥ २०
दशार्णराजो राजंस्त्वामिदं वचनमब्रवीत् ।
अभिपङ्गात्प्रकुपितो विप्रलब्धस्त्वयानघ ॥ २१
अवमन्यसे मां नृपते नूनं दुर्मन्त्रितं तव ।
यन्मे कन्यां स्वकन्यार्थं मोहाद्याचितवानसि ॥ २२
तस्याद्य विप्रलम्भस्य फलं प्राप्नुहि दुर्मते ।
एष त्वां सजनामात्यमुद्धरामि स्थिरो भव ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

text) G₂ 'शृणोति. — ^b) D₅₂ G₂ दशार्णकः.

11 ^a) B₅ D_{8.4} दशार्णेशो (for 'पु). — ^b) B₈ D₁₁ D₈ D_{8.3.10} सुदुर्जयः (for महीपतिः). — M om. 11^{ad}. — ^d) K_{8.4} B_{2.5} D_{8.4} T₂ महाबलः; D₈ 'यशाः (for 'मनाः).

12 ^a) K (except K₄) D_{1.2} राजन् (for कन्या).

13 D₇ om. (hapl.) 13^a-14^b. — ^a) K_{8.5} T₂ M₈₋₅ कृतदारा (for 'दारः). K_{4.5} B D (except D₂; D₁₂ missing; D₇ om.) M₁ च (for तु). — ^b) D_{1.3.4} पुनरागतः; D₂ 'राजजन्; S (except T₂ G_{1.2}) पुरमागमत्. — ^c) K₄ B D₁₁ D₈ D_{8.10} ततः (for न च). M₁ स- (for सा). K_{1.2.5} transp. सा and तां. K_{1.2} T₁ G₅ कन्या (for कन्यां). — ^d) K (except K₄) T₂ किञ्चित् (for कंचित्). D_{8.4} स्वयं (for स्त्रियं).

14 D₇ om. 14^{ab} (of. v.l. 13). — ^a) K_{1.2} कन्यां (for 'न्या). D₈ तु (for तु). S यदा त्वेनामजानादसा स्त्रियमेव नृपालजा. — ^d) K₄ B व्रीडयाना; D_{8.4} व्रीडिता सा. — ^e) D₁ G₅ कन्या. K₄ B D₁₁ D₈ D_{8.4.6} T₂ G_{1.2} पंचाल. — ^f) K₅ श्रुत्वा (for सुतां). K_{8.5} तां च; D₁ तात; D_{8.4} चैतां (for तां वै).

15 ^a) K₈ T₂ G_{2.3.5} तां (for ता). — ^b) K₅ D_{2.7} T₁ G M दाशार्णकास्. D₈ G₁₋₃ तथा (for तदा). T₂

धात्र्यो दाशार्णिकस्य च. — ^e) B₈₋₅ D₁₁ D₈ D₁₀ प्रेष्याः; D_{8.4} प्रेष्या (for दुःखात्).

16 ^a) D₁ दाशार्णः. — ^b) B D₈ D_{2.6.8.10} सर्वा; D₁ M 'वं (for 'र्व). — D₈ om. (hapl.) 16^c-17^d. — ^c) K_{1.5} D₁₁ यथावत्तं; K₈ 'वत्तत्; D₇ 'वच्च (for 'वृत्तं). — ^d) M_{1.2} श्रुत्वा (for स च).

17 D₈ om. 17 (of. v.l. 16). — ^b) T₁ राज्ञां कुले (for राजं). K_{8.5} सदा; T₂ G_{2.8} तथा (for तदा). — ^d) K₁ नैवातिरोचयत्; B₈ नैवाभिः; D₁₁ (om. न) एवातिरोहयन्; D₈ D₁₀ (om. न) एवातिः; D_{1.2} (om. न) एवाभिः; D_{8.4} (om. न) एवाभ्यः; D₇ नैवात्यरोचयत्; S नैवाभ्यरोचयत्.

18 ^a) S 'पयाहस्य. — ^b) K₈ कृत्वा (for श्रुत्वा). T₁ G₈ M₈₋₅ पुरुषं (for भरतं). — K₈ om. 18^{ad}. — ^c) S सुवर्णवर्मा. K_{1.2} राजेन्द्रः. — ^d) T₂ G₂ कोपाद्; G₁ हरोद; M_{8.5} क्रोधाद् (for रोषाद्).

19 ^a) D₇ M (except M₂) दशार्णको. — ^b) K_{1.2.5} D₇ तीव्रशोकं. — ^c) D_{8.4} संप्रेषं. — ^d) K_{8.4} B D₁₁ D_{8.10} निवेशनं.

20 ^a) K₁ D_{1.2.7.8} एकम्; K₂ एतम् (for एक). T G (except G₈) त्वेकांत; M_{1.2} एकांत (for एकान्तम्).

21 B₈ om. (hapl.) 21^{ab}. — ^a) K₄ B (B₈ om.)

१९१

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तस्य दूतेन दुपदस्य तदा नृप ।
 चोरस्येव गृहीतस्य न प्रावर्तत भारती ॥ १
 स यत्नमकरोत्तीव्रं संवन्धैरनुसान्त्वनैः ।
 दूतैर्मधुरसंभाषैर्नैतदस्तीति संदिशन् ॥ २
 स राजा भूय एवाथ कृत्वा तच्चत आगमम् ।
 कन्येति पाञ्चालसुतां त्वरमाणोऽभिनिर्ययौ ॥ ३
 ततः संप्रेषयामास मित्राणाममितौजसाम् ।
 दुहितुर्विप्रलम्भं तं धात्रीणां वचनात्तदा ॥ ४

ततः समुदयं कृत्वा बलानां राजसत्तमः ।
 अभियाने मतिं चक्रे दुपदं प्रति भारत ॥ ५
 ततः संमन्त्रयामास मित्रैः सह महीपतिः ।
 हिरण्यवर्मा राजेन्द्र पाञ्चाल्यं पार्थिवं प्रति ॥ ६
 तत्र वै निश्चितं तेषामभूद्राज्ञां महात्मनाम् ।
 तथ्यं चेद्भवति ह्येतत्कन्या राजञ्छिखण्डिनी ।
 वद्धा पाञ्चालराजानमानयिष्यामहे गृहान् ॥ ७
 अन्यं राजानमाधाय पाञ्चालेषु नरेश्वरम् ।
 घातयिष्याम नृपतिं दुपदं सशिखण्डिनम् ॥ ८

C. 5. 742
 B. 5. 193. 9
 K. 5. 193. 9

Dn1 D2-4.8 T2 Gs. 5 दाशार्णं. K1.2 D7 दशार्णोधिपती
 राजन्. — ^d) K1.2.5 D7 नृप (for [अ]नघ).

22 Ds om. 22^a-23^b. — ^a) Hypermetric! Gs
 अमन्यसे; Ms अप^a (for अव^a). — ^a) K1.2.5 D7 यस्मात्;
 D1 कस्मात्; T G यन्मां (for यन्मे). Ds.4 च (for स्त्र.).

23 Ds om. 23^{ab} (of. v.l. 22). — ^a) G1 एतस्य
 (for तस्या). — ^a) Ds.4 ते; T1 Gs M त्वा (for त्वां).
 Ds.4 G1 स्त्र^a (for स^a). — ^d) Ds उद्धरामः. — After
 23, Ds.4.8 S ins.:

586* अवमत्य च वीर्यं मे कुलं चारित्रमेव च ।

विप्रलम्भस्त्वयापूर्वो मनुष्येषु प्रवर्तितः ।

कुरु सर्वाणि कार्याणि शुद्धं भोगाननुत्तमान् ।

अभियास्यामि वीर्यं त्वां समुद्धर्तुं सवान्धवम् ।

[(L. 1) Ds.4.8 अवमन्य. — (L. 2) Ds.4 पूर्व;
 Gs पूर्व^a (for पूर्वो). — (L. 3) Ds.4.8 T1 M कुरु
 कार्याणि नृपते (for the prior half). Ds.4.8 क्रमात् (for
 'त्तमान्). — (L. 4) Ds.4.8 'निर्यामि (for 'यास्यामि).]

Colophon. Dn2 Ds.9 Gs missing. — Sub-
 parvan: N (Dn2 Ds.9 missing) T1 Gs M अम्बोपाख्यान.
 — Adhy. name: M1.2 शिखंडीपरिणयनं. — Adhy. no.
 (figures, words or both): Ds 180; T1 M4 192;
 T2 G1.2.5 M3.5 193; Gs 190 (as in text); M1.2
 191. — S'loka no.: Ks 25; Dn1 42.

191

 This adhy. is missing in Dn2 (of. v.l. 5.
 187. 21); the MS. is mostly ignored here.

1 ^b) K1.2 D1.7 Gs तथा (for तदा). B2 D1 S

[अ]नघ (for नृप). — ^a) K2.3.5 Dn1 Ds Ds.4.8.8.10
 चौरस्य. — ^d) T2 प्रवर्तत.

2 ^b) K1.2.4.5 D (Dn2 missing) संवन्धिन्य(Ks
 'र)नुमानने (Ds संमन्त्रयमानने); B संमन्त्रय (Bs ते वास्म)-
 मानवैः; Gs संवन्धैरनुधावनैः. — ^a) D1.7 Gs दूतं (for
 दूतैर्). — ^d) B D1 T1 न तद् (for नैतद्).

3 ^b) D1.2.7 ज्ञात्वा (for कृत्वा). M1.2.4.5 तु तत्
 (for तत्त्वत्). D1.7 Ms आगमत्. K4 B Dn1 Ds.8.10
 Ms ज्ञात्वा (K4 Ds Ms कृत्वा) तत्त्वमथागमत्. — ^a)
 A few MSS. पंचाल. T1 ज्ञात्वा कन्येति पांचालं. — ^d)
 K4 B D (except D7; Dn2 missing) वि- (for सभि-).

4 ^a) Ds Ds.10 स (for सं). — ^a) Ks D1
 विप्रलम्भे. K2.3 D1.2 तु; Ds.4 वै (for तं). — ^d) K1.2
 नृप; D1 Gs तथा (for तदा).

5 ^b) K1.4.5 Dn1 D1.7.8 Gs सत्तम; Ds2 सत्तमं.

6 ^a) K2.4.5 B Dn1 D2-4.7.8 Gs M2.5 स (for
 सं). — ^b) K4 B D (except D1.2.7; Dn2 missing)
 मन्त्रिभिः स मही. — ^a) Ds.4.8 राजेन्द्रः. — ^d) S पांचालं.
 K2 नृपतिं प्रति; Ks प्रति पार्थिवः.

7 ^a) Ks T1 तत्रैव (for तत्र वै). Bs T1 निश्चयं (for
 'श्चितं). — ^a) Ks Ds चेद्भवति; K4 B Dn1 Ds
 Ds.4.6.8.10 (by transp.) भवति चेत्. Ks ज्ञेयत्. Gs
 [इ]ज्ञेयत् (for ज्ञेयत्). — ^a) A few MSS. पंचाल.
 — ^f) K4 Ds.4 आनयिष्याम तं (K4 ते); B (except
 Bs) 'य्यामि ते (for 'य्यामहे). K1.2 D1.2 वयं; K2.4 Bs
 Dn1 Ds Ds.4.6.8.10 गृहं; Ks D7 T1 Gs M1 गृहान्;
 B1.2.4.5 वशं (for गृहान्).

8 ^b) K2.4 B Ds D2-4.10 G1 पांचालेषु; D1 पांचालानां.
 K (except Ks) B1.2.4.5 Ds2 Ds.4.6.7 जनेश्वरं (Ks

C. 5, 7442
B. 5, 190. 10
K. 5, 190. 10

स तदा दूतमाज्ञाय पुनः क्षत्तारमीश्वरः ।
प्रास्थापयत्पार्षताय हन्मीति त्वां स्थिरो भव ॥ ९
स प्रकृत्या च वै भीरुः किल्बिषी च नराधिपः ।
भयं तीव्रमनुप्राप्तो दुपदः पृथिवीपतिः ॥ १०
विसृज्य दूतं दाशार्णं दुपदः शोककशितः ।
समेत्य भार्यां रहिते वाक्यमाह नराधिपः ॥ ११
भयेन महताविष्टो हृदि शोकेन चाहतः ।
पाञ्चालराजो दयितां मातरं वै शिखण्डिनः ॥ १२
अभियास्यति मां कोपात्संबंधी सुमहाबलः ।

हिरण्यवर्मा नृपतिः कर्षमाणो वरूथिनीम् ॥ १३
किमिदानीं करिष्यामि मूढः कन्यामिमां प्रति ।
शिखण्डी किल पुत्रस्ते कन्येति परिशङ्कितः ॥ १४
इति निश्चित्य तच्चेन समित्रः सबलानुगः ।
वञ्चितोऽसीति मन्वानो मां किलोद्धर्तुमिच्छति ॥ १५
किमत्र तथ्यं सुश्रोणि किं मिथ्या ब्रूहि शोभने ।
श्रुत्वा त्वत्तः शुभे वाक्यं संविधास्याम्यहं तथा ॥ १६
अहं हि संशयं प्राप्तो बाला चेयं शिखण्डिनी ।
त्वं च राज्ञि महत्कृच्छ्रं संप्राप्ता वरवर्णिनि ॥ १७

Ds2 Ds 'र); Bs नराधिप; D1.2 T G1.2.5 M प्रजेश्वरं
(Ms 'र). — °) K1 D1 घातयिष्यामो; Ks (sup. lin.
as in text) पातयिष्यामि; Dn1 Ds2 Ds.8 घातयिष्यामि;
Ds.4 विलयिष्याम. K1.4.5 D1 दुपदं (for नृपति); see
below. S अद्य वै (G1-8 अद्यैव) घा(Gs पा)तयिष्यामः
(G2 'मि). — °) K1.4.5 D1 नृपति (see above);
Bs.8 Dn1 Ds Ds.8 पांचालं (for दुपदं).

9 °) M2 इतम् (for दूतम्). K1-2.5 D1.7 तत्तथा-
(Ks 'दा)भूतमाज्ञाय; K4 B Ds Ds.10 तत्तदावृत्तं; Dn1 Ds
तत्तदा नूनं; Ds-4 तं तथ्यं (D2 'था)भूतं. Ca cites तमनृतं.
— °) K4 B D (except D1.2; Dn2 missing)
पुनर्दूताभिराधिपः (D1 'रेश्वरः). Ca cites तं क्षत्तारं दूतमाज्ञाय.
— Ds om. (hapl.) 9°-10°. — °) K2.3.5 Gs.5 M
प्रस्थापयत्. Ks पार्थिवाय (for पार्व). — °) K1.2
[ए]ष्यामीति त्वं; B Dn1 Ds D10 निहन्मीति; D1 हन्मि
त्वां सु; Ds.4 हन्मि त्वां तत्; Gs हरामि त्वां (for हन्मीति
त्वां).

10 Ds om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — Before 10,
B1.2.4 Dn1 ins. भीष्म उ°. — °) K1.2.5 च संभीरुः;
D1 च वै भीतः; D1 वशं भीतः; T1 चैव भीतः (for च वै
भीरुः). B1.2.4 Dn1 Ds D10 स हि (B1.2.4 तु) प्रकृत्या चै
भीतः; Ds.4 प्रकृत्या च स वै भीतः. — °) K1.2 D1 Gs
नराधिप; Ks नरेश्वर.

11 °) B4 D1 विसृज्य; D2 'क्षिष्टं (for 'सृज्य).
B Dn1 Ds1 Ds.4.10 दूतान्; Ds2 Ds दूताः (for दूतं).
B Dn1 Ds Ds.10 दाशार्णं; Ds.4 M2 'र्णान्. — °) K
(except Ks) B D (except D1-4; Dn2 missing)
शोकमूर्छितः. — °) Ks (by corr.) रहसि; Gs सहित
(for रहिते). — °) Ks.4 D1.2 वाक्यमेतदुवाच ह;
T2 Gs.5 उवाच स नराधिपः.

12 Gs om. 12. — °) Ds.4 च समाविष्टो (for

महतां). — °) S (G2 om.) कशितः (for चाहतः).
— °) A few MSS. पंचाल°.

13 °) G1.2 स (for सु). — Ks.4 D1.2 read 13^{ad}
after 587*. — °) Gs [S]पराधिपं; M1.2 महाचमूं
(for वरू°).

14 °) K1-8 D1.8 मया कार्यं; B (except B2)
Dn1 Ds Ds.4.5.10 करिष्यावो (for 'मि). — °) Ks-5 B2
गू(B2 मू)ढकन्याम्; B1.8-5 Dn1 Ds Ds.4.5.10 मूढौ कन्याम्.
K1.2 D1 संयुक्तं (D1 'कुदं) नृपतिं प्रति. — After 14^{ab},
Ks.4 B2 D1.2 ins.:

587* उपयास्यति हि क्षिप्रं सहामालैर्नराधिपः ।

[B2 D1.2 समित्रः (B2 'मंत्रि) सहवायवः (for the
posterior half).]

— Thereafter Ks.4 D1.2 read 13^{ad}. — Gs om.
14^{ad}. — °) T G (Gs om.) खलु (for किल).

15 °) K4 B D (except D1.7; Dn2 missing) इति
संचिं(Ds निश्चि)त्य यत्नेन. — °) K4 Ds.4 सपदा° (for
सबला°). K1.2.5 D1 समित्रबलवाहनः; Ks D1.2 स
क्षिप्रमुपयास्यति. — °) Gs नृपतिर (for मन्वानो). — °)
G1 मामुद्धर्तुमिहेच्छति.

16 °) D1 तथ्यमर्थं (for अत्र तथ्यं). T1 Gs.5 पथ्यं;
T2 G1.2 कृत्यं; M4 चित्रं; Gs तथ्यं (as in text). — °)
Ks.4 B Dn1 Ds D1.2.5.8.10 (by transp.) मिथ्या किं;
Ds.4 मिथ्या वा. T1 कृतस्यास्य शुचिसिते. — °) T G
(except Gs) ततः (for त्वत्तः). B1.4.5 D1 T G1.2 शुभं
(for शुभे).

17 °) K (except Ks) D1-4 च (for हि). — °)
D1.2 कन्या (for बाला). K1 (before corr.) चैव (for
चेयं). Ds.4 स्तुपा सम (for शिख°). — °) K1.2
महदुःखं; Ks D1 महादुःखं (for महत्कृच्छ्रं). — °) K1 Ds
Ds.7.10 Gs.5 M (except M1) 'वर्णिनी.

सा त्वं सर्वविमोक्षाय तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ।
तथा विदध्यां सुश्रोणि कृत्यस्यास्य शुचिस्मिते ।
शिखण्डिनि च मा भैस्त्वं विधास्ये तत्र तत्त्वतः ॥ १८
क्रिययाहं वरारोहे वञ्चितः पुत्रधर्मतः ।

मया दाशार्णको राजा वञ्चितश्च महीपतिः ।
तदाचक्ष्व महाभागे विधास्ये तत्र यद्वितम् ॥ १९
जानतापि नरेन्द्रेण ख्यापनार्थं परस्य वै ।
प्रकाशं चोदिता देवी प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

१९२

भीष्म उवाच ।

ततः शिखण्डिनो माता यथातथ्यं नराधिप ।
आचक्ष्वे महाबाहो भर्त्रे कन्यां शिखण्डिनीम् ॥ १
अपुत्रया मया राजन्सपत्नीनां भयादिदम् ।

कन्या शिखण्डिनी जाता पुरुषो वै निवेदितः ॥ २
त्वया चैव नरश्रेष्ठ तन्मे प्रीत्यानुमोदितम् ।
पुत्रकर्म कृतं चैव कन्यायाः पार्थिववर्षम ।
भार्या चोदा त्वया राजन्दशार्णाधिपतेः सुता ॥ ३

C. S. 7459
B. S. 191. 4
K. S. 191. 4

18. ^a) Ms-s लब्ध (for सर्व). — ^b) K₂ तत्त्वमा-
चक्ष्व; T₂ G₂ तत्त्वमाख्याहि. K₄ D₁ पृच्छते. — Ds₂ om.
(hapl.) 18^{ed}. — ^c) Ds. 4 ततो; Ms-s तथो (sic)
(for तथा). — ^d) K₂ T₁ G कृतस्यास्य (K₃m कार्य-
स्यास्य); K₄ यथा शम्भवे; B Dn₁ Ds₁ D₁. 8. 4. 6. 7. 10
कृत्यमाशु (for कृत्यस्यास्य). — ^e) Ds₁ S शिखण्डिने; Ds. 8
नी. — ^f) Cf 19^f. K (except K₄) D₂. 7. 8 त (K₃
य)वनंतरं; B₃ तत्र तद्वचः; D₁ तत्र यद्वितं (for तत्र तत्त्वतः).

19. D₁ om. (hapl.) 19. — ^a) B D (except D₇;
Dn₂ missing; D₁ om.) Cs कृपया; T G (except G₂)
प्रियया (for क्रियया). Ds. 4 वै (for [अ]हं). — ^b)
Dn₁ D₂ तत्त्वतः; K₂ पुत्रजन्मतः; Cs धर्मतः (as in text).
— ^c) K₂ D₂ T₂ G₂ M₁. 2 दशार्णको. — ^d) K₂ B Dn₁
Ds Ds. 8. 10 स (for च). — ^e) K₁. 2 D₁ महाराज्ञि;
D₂. 7 प्राज्ञे (for भागे). — ^f) K₃ Ds. 3 G₁ तद्वितं;
Ds₂ याचितं (for यद्वितम्).

20. Before 20, K₂ ins. भीष्म उ°; T₂ वैशंपायनः.
— G₂ om. 20^{ab}. — ^a) B D (except D₁. 7; Dn₂
missing) T₁ हि; Cs अपि (as in text). — ^b) D₁. 2
ख्यापनार्थे; Cs as in text. K D₁. 2. 7 पुरस्य; Cs परस्य
(as in text). — ^c) K₂ D₁ नोदिता (for चो°).

Colophon. Dn₂ Ds. 9 G₄ missing. — Sub-
parvan: N (Dn₂ Ds. 9 missing) T₁ G₂ M अम्बोपाख्यान.
— Adhy. name: M विप्रलम्भपरिज्ञापनं. — Adhy. no.

(figures, words or both): Ds 81 (=181); T₁ M₁
193; T₂ G₁. 2. 8 Ms. 5 194; G₂ 191 (as in text);
M₁. 2 192. — S'loka no.: K₂ 22; Dn₁ 64.

192

This adhy. is missing in Dn₂ (cf. v.l. 5.
187. 21); in K₂, the portion from adhy. 192 to the
end of the parvan is lost on missing fol.; the MSS.
are mostly ignored here.

1. ^b) S य (M₁. 8-8 या)यातथ्यं (for तत्त्वं). D₂-4. 7
M₂. 8 नराधिपं. — ^c) Ds. 4 महाराज (for बाहो). — ^d)
K₂ D₁. 2 तत्र; Dn₁ D₁ भर्तुः (for भर्त्रे). K₁. 2 Ds. 4. 6. 10
भवेत् (Ds. 4 तव; Ds. 10 भर्त्रे) कन्या शिखण्डिनी.

2. ^a) G₁ अपुत्राय (for त्रया). K₁. 2. 5 D₁ महाभाग;
D₁-4 T G M₁. 2 महाराज (for मया राजन्). — ^b)
K₁. 2. 5 D₁ इव; Dn₁ इह; Ds. 4 T G इयं (for इदम्).
— ^c) Ds. 4 राजन् (for जाता). — ^d) B₄. 5 Ds Ds
निवेदिता. M पुमानिति निवेदितं.

3. ^a) D₁ महाराज (for नर°). — ^b) K₁. 2 D₁ M₁. 6
तन्मतः; Ds. 4 T₂ G मम; T₁ महत् (for तन्मे). M₁
मत्प्रीत्या ह्यनुमो°. — ^c) Ms-s कन्यायां. — ^d) G₁ भार्यै
एषा (sic) (for भार्या चोदा). K₁. 2 D₁ चोदा; B₂ Dn₁
Ds₁ Ds. 4. 6. 10 [ऊ]दा वै (Ds. 4 च); T₁ G₂. 5 M
[ए]षा वै; T₂ G₂ [ए]षा हि (for चोदा). Ds चैव;
M₁. 2. 4 (inf. lin.) चोदा; Ms-s चोदा (for राजन्).

C. 5. 7459
B. 5. 191. 4
K. 5. 191. 4

त्वया च प्रागभिहितं देववाक्यार्थदर्शनात् ।
कन्या भूत्वा पुमान्भावीत्येवं चैतदुपेक्षितम् ॥ ४

एतच्छ्रुत्वा द्रुपदो यज्ञसेनः

सर्वं तत्त्वं मन्त्रविद्यो निवेद्य ।

मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राज-

न्यद्युक्तं रक्षणे वै प्रजानाम् ॥ ५

संबन्धकं चैव समर्थं तस्मि-

न्दाशार्णके वै नृपतौ नरेन्द्र ।

स्वयं कृत्वा विप्रलम्भं यथाव-

न्मन्त्रैकाग्रो निश्चयं वै जगाम ॥ ६

स्वभावशुभं नगरमापत्काले तु भारत ।

गोपयामास राजेन्द्र सर्वतः समलंकृतम् ॥ ७

K4 यदा भार्या त्वया लब्धा. — ^f) D1.8 दाशार्ण^o.

4 ^a) G8 [अ]त्र (for च). K4 त्वया प्राप्तं निमित्तं हि;
B Dn1 Ds Ds.10 मया च प्रत्यभिहितं. — ^b) K1.2.5
शंभुवाक्यार्थदर्शनात्; K4 D1.2.7 देववाक्यार्थदर्शनात्; Ds
देववाक्यानुदर्शनात्; T G (except G8) देवकार्यार्थं.
— ⁴) = 5. 189. 7^a. — ^d) Dn1 एव; S (except G1)
उक्तं (for एवं). Ds चेत्तद्; T1 G1.8 M1.8-5 देवम्;
T2 G2.5 M2 दैवम् (for चैतद्). D1 उपस्थितं; T2 G2
उपेक्षितं.

5 ^a) S तच्छ्रुत्वा वै (for एतच्छ्रुत्वा). K2.4 D1.8 T
G2.5 M2 याज्ञसेनः. K4 तदा; B4 भीतः (for सर्वं).
K4 T2 G (except G1) तथैव; B4 मन्त्रं (for तत्त्वं).
B2.3.5 Dn1 Ds Ds.10 द्रुपदो यज्ञसेनश्च मन्त्रविद्यो निवेद्य
तत् (anustubh). — ^c) G5 सर्वं (for मन्त्रं). — ^d)
K4.5 B D (except D7; Dn2 missing) G1 यथा (for
यद्यद्).

6 M8-5 om. 6. — ^a) K D1.7.8 सांबन्धि(K5 D7
‘ध’कं; D6 संबन्धिकं. B2 आसाद्य (for समर्थं). — ^b)
K5 T1 G8 M2 दाशार्णके. K1 B4 D2.3.7 नरेन्द्रः. — ^c) D1
विप्रलम्भं (for ‘लम्भं’). T G स्वयं च कृत्वा विप्रलम्भं
(G8 विपुलं) च तस्य (dodeka!). — ^d) K1.2.5 Ds M2
संमन्त्रैकाग्रो (K1 Ds ‘इयो’); T G समन्त्रगुप्तो; Ds.4 नाजगाम
(for वै ज^o).

7 D4 om. (hapl.) from 7^a up to जगाम (in 8^b).
— ^a) Ds.6.10 ‘दुर्गं (for ‘गुप्तं’). — ^b) Ds प्राप्तकाले.
D2 [5]पि; D7 च; G6 न (for तु).

8 D4 om. up to जगाम (in 8^b). — ^a) Ds राजन्

आर्तिं च परमां राजा जगाम सह भार्यया ।

दशार्णपतिना सार्धं विरोधे भरतर्षभ ॥ ८

कथं संबन्धिना सार्धं न मे स्याद्विग्रहो महान् ।

इति संचिन्त्य मनसा दैवतान्यर्चयत्तदा ॥ ९

तं तु दृष्ट्वा तदा राजन्देवी देवपरं तथा ।

अर्चां प्रयुञ्जानमथो भार्या वचनमब्रवीत् ॥ १०

देवानां प्रतिपत्तिश्च सत्या साधुमता सदा ।

सा तु दुःखार्णवं प्राप्य नः स्यादर्चयतां भृशम् ॥ ११

दैवतानि च सर्वाणि पूजयन्तां भूरिदक्षिणैः ।

अग्नयश्चापि हूयन्तां दाशार्णप्रतिषेधने ॥ १२

अयुद्धेन निवृत्तिं च मनसा चिन्तयाभिभो ।

दैवतानां प्रसादेन सर्वमेतद्विष्यति ॥ १३

(for राजा). — Ds om. (hapl.) 8^b-10^a. — ^c) K4
D1.2.8 T2 G1 दाशार्ण^o. — G8 M2 om. (hapl.) 8^a-9^a.

9 Ds om. 9; G8 M2 om. 9^a (of. v.l. 8). — ^b)
G6 न मे नाहो महानिह; M4 विरोधे भरतर्षभ. — ^c)
D1 निश्चित्य (for संचिन्त्य). — ^d) B Dn1 Ds.3.10
दैवताम्; D1-4.7 T2 G1.2 दैवतान्य^o.

10 Ds om. 10^a (of. v.l. 8). — ^a) G8 तत्
(for तं). K1.2.5 Ds.7 महाराज; Ds.8 T G (except
G8) ततो राजन् (for तदा राजन्). — ^b) T1 व्रतपरं;
G8.5 M1 देववरं; M4.5 दैवपरं. K5 B D (except D1.7;
Dn2 missing) T1 G1.8.5 तदा (for तथा). — ^c) K1.2
अवाप्य द्रुपदं राजन्.

11 ^a) K5 D1 तु (for च). — ^b) K4 B Dn1
Ds.4.6.10 G8 सत्यं; D1 पूजया (for सत्या). K2.4.5 B2
Dn1 Ds-8 सतां; Ds G1-3.5 तदा; Ds.4 नृप; T तथा (for
सदा). — ^c) K4 B Dn1 Ds Ds-8.10 किमु; Ds.4 सा च
(for सा तु). G6 दाशार्णपार्थिवं प्राप्य. — ^d) K4 B
D (Dn2 missing) तस्याद्; some MSS. न स्याद्. K1.4.5
T G6 अर्चयतो; K2 ‘ते; B4 Ds ‘तान्. K1.2 D1.2 शुभा;
K4.5 शुभं; B Dn1 Ds Ds.4.6.8.10 गुरुन्; D7 शुभात्
(for भृशम्).

12 ^a) K1.2 कर्माणि (for सर्व^o). — ^b) K4 क्रतवो;
B2.5 ब्राह्मणान् (for पूजयन्तां). K1 D6 ‘दक्षिणः; K2 B8.5
Dn1 Ds D1.3.4.7.10 ‘ण; K4 B1.4 D2 On ‘ण; K6 ‘णा;
B2 Ds ‘णा. — ^c) K6 D7 M दशार्ण^o; Ds.4 ‘प्रतिबाधने.

13 ^b) B2 चितयन्; D2 चितिता (for चिन्तय). K4
B1.8-5 Dn1 Ds Ds.4.6.8.10 M8-5 प्रभो; B2 D1.2 विभो;

मन्त्रिभिर्मन्त्रितं सार्धं त्वया यत्पृथुलोचन ।
 पुरस्यास्याविनाशाय तच्च राजंस्तथा कुरु ॥ १४
 दैवं हि मानुषोपेतं भृशं सिध्यति पार्थिव ।
 परस्परविरोधात्तु नानयोः सिद्धिरस्ति वै ॥ १५
 तस्माद्विधाय नगरे विधानं सचिवैः सह ।
 अर्चयस्व यथाकामं दैवतानि विशां पते ॥ १६
 एवं संभाषमाणौ तौ दृष्ट्वा शोकपरायणौ ।
 शिखण्डिनी तदा कन्या व्रीडितेव मनस्विनी ॥ १७
 ततः सा चिन्तयामास मत्कृते दुःखितावुभौ ।
 इमाविति ततश्चक्रे मतिं प्राणविनाशने ॥ १८
 एवं सा निश्चयं कृत्वा भृशं शोकपरायणा ।
 जगाम भवनं त्यक्त्वा गहनं निर्जनं वनम् ॥ १९
 यक्षेणर्द्धिमता राजन्स्थूणाकर्णेन पालितम् ।
 तद्भयादेव च जनो विसर्जयति तद्वनम् ॥ २०

तत्र स्थूणस्य भवनं सुधामृत्तिकलेपनम् ।
 लाजोल्लापिकधूमाढ्यमुच्चप्राकारतोरणम् ॥ २१
 तत्प्रविश्य शिखण्डी सा द्रुपदस्यात्मजा नृप ।
 अनश्रुती बहुतिथं शरीरमुपशोषयत् ॥ २२
 दर्शयामास तां यक्षः स्थूणो मध्वक्षसंयुतः ।
 किमर्थोऽयं तवारम्भः करिष्ये ब्रूहि माचिरम् ॥ २३
 अशक्यमिति सा यक्षं पुनः पुनरुवाच ह ।
 करिष्यामीति चैनां स प्रत्युवाचाथ गुह्यकः ॥ २४
 धनेश्वरस्यानुचरो वरदोऽसि नृपात्मजे ।
 अदेयमपि दास्यामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ २५
 ततः शिखण्डी तत्सर्वमखिलेन न्यवेदयत् ।
 तस्मै यक्षप्रधानाय स्थूणाकर्णाय भारत ॥ २६
 आपन्नो मे पिता यक्ष नचिराद्दिनशिष्यति ।
 अभियास्यति संकुटो दशार्णाधिपतिर्हि तम् ॥ २७

C. 5. 74E3
 B. 5. 191. 27
 K. 5. 191. 27

G1-8 [अ]विभो (for [अ]भिभो). — °) T2 दैवतानां.

14 °) K4 B D (except D1; Dn2 missing) पृथुल°
 (for यत्पृथु°). — °) D1 अपि (for अस्य). K1.2
 यथा स्यान्न विनाशाय. — °) K4.5 B (except B2) Dn1
 Ds D1.6.10 Ms यच्च (for तच्च).

15 °) S पौ(G2 पु)रुषोपेतं; Ca मानुषो° (as in
 text). — °) B1.8 Ds D6.8.10 हि; Dn1 च (for तु).
 — °) B1.8 Dn1 Ds D6.8.10 सिद्धिरस्ति न चै(D3 वै)तयोः.

16 °) M1.2 नगरं विधिना.

17 °) B D2 तु (for तौ). — °) K1 S (except
 G3.5) शिखण्डी सा (for शिखण्डिनी). — °) Ds.4 च (for
 [हृ]व). K4 B Dn1 Ds D1.2.6.10 तप° (for मन°).

18 °) K4 Ds.4.8 सं- (for सा). — °) D1 मतिं;
 D7 तदा (for ततश्च). — °) D1 ततः (for मतिं).

19 °) B Dn1 Ds Ds.4.6.8.10 निर्जगाम गृहं (Ds.4
 पुरं) त्यक्त्वा.

20 °) D1 विशता; T2 G1.2.5 M धीमता; G3 भवता
 (for [अ]द्धिमता). Ds.4.8 यक्षेण हि महाराज. — °) K1.5
 D1.2.7.8 स्थूणेन परिपालितं. — °) K4 च जना;
 Ds.4.9 हि जनो; T G1-8 M2-5 वचनं; G5 M1 च वनं (for
 च जनो). — °) K2.6 D7 विवर्जयति; K4 वर्जयति च.
 S तज्जनः (for तद्वनम्).

21 °) K1.5 तच्च; D1 T2 G2.3 ततः; Ds अत्र (for
 तत्र). K4 B Dn1 Ds D6.10 च स्थूणभवनं; K5 यक्षस्य

भवनं; D7 स्थूणस्य च वनं. — °) K1 सुधालेपनलेपितं;
 K5 सुधालेपेन लेपनं; M2 सितमृत्तिक°; Ca.8 as in text.
 — °) K1.5 D1 जालशोभितधूपा(D1 °मा)ढ्यं; D2 लाजै-
 लोपिककूपा°; D7 जालोल्लेपिकधूमा°; D8 लाजोल्लापित°; T
 G1.2.5 राजोपलेपधूमा° (T2 G5 °धूपा°); G3 जालोपलेपस्थूणा°;
 M लाजोपलेपधूपा° (M2 °धूमा°). Ca cites लाजोल्लापिका.

22 °) D1 ततः; T2 शुभा (for नृप). — °) K1.2.5
 अशुजंती; B Dn1 Ds D1-4.6.8.10 अनश्रुता; D7 M
 अभिभृती. K4 बहुदिनं; Dn1 D7 G2 M बहुविधं. — °) K1
 D1 उपतापयत्; B Dn1 Ds Ds.4.6.7.10 उदशोषयत्;
 D2 समतापयत्; S उपशामयत्.

23 °) K1.2 Ds तं; K4 D1.2 वै (for तं). Ds.4
 दर्शयन्मादवाचक्षः; D8 संदर्शनान्मादवाचं. — °) K (Ks
 missing) D1-4.7.8 तामिदमब्रवीत्; B Dn1 Ds D6.10
 मादवसंयुतः (for मध्वक्ष°). — °) K1 (before corr.)
 समारंभः (for तवा°).

24 °) S (except M1.5) न शक्यम्. — °) K5
 अभाषत (for उवाच ह). — °) K4 चैवेति; B Dn1 Ds
 D6.10 चैक्षिप्रं; D2 चैवैनां; Ds.4 तां क्षिप्रं (for चैनां स).
 — °) K4 स (for [अ]थ).

25 °) K4 D2 शुचिस्मिते (for नृपात्मजे). — °) G2
 अदेयं यत्तवारंभः करिष्ये ब्रूहि माचिरं (of. 23°).

26 °) K1.2.5 D1.2.7.8 स्थूणाय भरतर्षभ; K4 Ds.4
 निजं (K4 निज-) जन्मादि भारत.

C. 5. 7484
B. 5. 181. 28
K. 5. 181. 28

महाबलो महोत्साहः स हेमकवचो नृपः ।
तस्माद्रक्षस्व मां यक्ष पितरं मातरं च मे ॥ २८
प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रतिनयो मम ।

भवेयं पुरुषो यक्ष त्वत्प्रसादादनिन्दितः ॥ २९
यावदेव स राजा वै नोपयाति पुरं मम ।
तावदेव महायक्ष प्रसादं कुरु गुह्यक ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

भीष्म उवाच ।

शिखण्डिवाक्यं श्रुत्वाथ स यक्षो भरतर्षभ ।
प्रोवाच मनसा चिन्त्य दैवेनोपनिपीडितः ।
भवितव्यं तथा तद्धि मम दुःखाय कौरव ॥ १
भद्रे कामं करिष्यामि समयं तु निबोध मे ।

किञ्चित्कालान्तरं दास्ये पुंलिङ्गं स्वमिदं तव ।
आगन्तव्यं त्वया काले सत्यमेतद्वीमि ते ॥ २
प्रभुः संकल्पसिद्धोऽस्मि कामरूपी विहंगमः ।
मत्प्रसादात्पुरं चैव ग्राहि बन्धूंश्च केवलान् ॥ ३
स्त्रीलिङ्गं धारयिष्यामि त्वदीयं पार्थिवात्मजे ।

27 Before 27, N (Ks Dn2 missing) T1 G (except Gs) ins. शिखंड्युवाच (resp. शिखंडी). — °) K4 B Dn1 Ds D1.6.10 अनुग्रः; Ca आपन्नः (as in text). — °) K4 B (except B2) Dn1 Ds Ds.4.6.10 ना(Ds व)शमेष्यति (for विनिशि°). — °) K2.5 B Dn1 Ds1 D1.2.6.7.10 सक्रोधो (for संक्रुद्धो). — °) Ds Gs दाशार्पा°. K1 द्रुतं; D7 ध्रुवं; Gs नृपः (for हि तम्).

28 °) S (T2 inf. lin.) म(T2 G2.8 M2 त)स्मिन्मिदं महाबाहो. — T2 G2 om. 28^b-30^a. — °) B2.5 स हेमकवचाद्भुतः; D7 सह सैन्यैर्नृपोत्तमः. — °) K4 B D (except D1.7; Dn2 missing) transp. पितरं and मातरं.

29 T2 G2 om. 29 (of. v.l. 28). — °) B2 अभि° (for प्रति°). — °) K2.4 B Dn1 Ds Ds.4.6.10 °प्रतिशमो. — °) K4 Ds.10 अनिदिता; Dn1 Ds Ds.4 Gs M4 अनिदित.

30 T2 G2 om. 30^a (of. v.l. 28). — °) B2.5 Ds.4 कुरु सत्तम; D10 कर्तुमर्हसि (for कुरु गुह्यक).

Colophon, Ks Dn2 Ds.9 G4 missing. — Subparvan: N (Ks Dn2 Ds.9 missing) अम्बोपाख्यान. — Adhy. name: Gs शिखंडीयक्षसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 82 (=182); T1 M4 194; T2 G1.2.5 Ms.5 195; Gs 192 (as in text); M1.5 193. — S'loka no.: Ks 31; Dn1 30.

193

✎ This adhy. is missing in Dn2 (of. v.l. 5. 187. 21) and in Ks (of. adhy. 192 beginning); the MSS. are mostly ignored here.

1 °) Gs प्रावोचत् (for प्रोवाच). G2 सर्व (for चिन्त्य). — °) K1.2.5 D7.8 तां कन्यां द्रुपदात्मजां; K4 दैवेन परिपीडितः; Ds.4 दैवेनापि नि°. — °) D1 M (except M1) तदा; D7 यथा (for तथा). K1.2.5 D7.8 तद्धि (for तद्धि). — °) Gs भारत (for कौरव). K1.2.5 D7.8 यदुक्तं शूलपाणिना.

2 °) K1.2.5 तं ते; D7 तत्ते (for भद्रे). — °) K1.2 Ms-5 च; Dn1 तन् (for तु). — After 2^{ab}, Ds.4.8 S ins.:

588* स्वं ते पुंस्त्वं प्रदास्यामि स्त्रीस्त्वं धारयितास्मि ते ।
— °) Cf. 5°. K1.2 Dn1 Ds.4 M कंचित्. K4 B4.6 Ds कालान्तरे; Ds.4 T G M1.2 कालं तु ते; Ms-5 कालं कृते (for कालान्तरं). — °) B Dn1 Ds.3.10 सत्यं चैव वदस्व मे.

3 °) K1.2 D1.7 अन्न; Ks तन्न (for प्रभुः). K2 (by corr.) संकल्पसिद्धेस्मिन्. — °) B Dn1 Ds Ds.4.10 °चाश (for °रूपी). — °) M1 (inf. lin.) पुनश्च; Ms-5 पुरा (for पुरं). — °) B2.5 Dn1 Ds D1.6.10 T1 Gs केवलं. K4 पाहि बंधूं च केवलं; M गुह्यं पुंलिङ्गमेव च.

4 °) K1.2.5 B1.2.4 Ds Ds.4.6.7.10 तदेवं; B2.5 तदेवं; Dn1 त्वार्थं (for वरीयं). — °) D7 सत्यमेतद्व्याजीनीहि. — °) K1.2.5 D7 (by transp.) तव प्रियं; S हितं तव.

[642]

सत्यं मे प्रतिजानीहि करिष्यामि प्रियं तव ॥ ४

शिखण्ड्युवाच ।

प्रतिदास्यामि भगवलिङ्गं पुनरिदं तव ।

किञ्चित्कालान्तरं स्त्रीत्वं धारयस्व निशाचर ॥ ५

प्रतिप्रयाते दाशार्णे पार्थिवे हेमवर्मणि ।

कन्यैवाहं भविष्यामि पुरुषस्त्वं भविष्यसि ॥ ६

भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा समयं तत्र चक्राते ताडुभौ नृप ।

अन्योन्यस्यानभिद्रोहे तौ संक्रामयतां ततः ॥ ७

स्त्रीलिङ्गं धारयामास स्थूणो यक्षो नराधिप ।

यक्षरूपं च तदीसं शिखण्डी प्रत्यपद्यत ॥ ८

ततः शिखण्डी पाञ्चाल्यः पुंस्त्वमासाद्य पार्थिव ।

विवेश नगरं हृष्टः पितरं च समासदत् ।

यथावृत्तं तु तत्सर्वमाचख्यौ द्रुपदस्य च ॥ ९

द्रुपदस्तस्य तच्छ्रुत्वा हर्षमाहारयत्परम् ।

सभार्यस्तच्च ससार महेश्वरवचस्तदा ॥ १०

ततः संप्रेषयामास दशार्णाधिपतेर्नृप ।

पुरुषोऽयं मम सुतः श्रद्धतां मे भवानिति ॥ ११

अथ दाशार्णको राजा सहस्राभ्यागमत्तदा ।

पाञ्चालराजं द्रुपदं दुःखामर्षसमन्वितः ॥ १२

ततः काम्पिल्यमासाद्य दशार्णाधिपतिस्तदा ।

प्रेषयामास सत्कृत्य दूतं ब्रह्मविदां वरम् ॥ १३

बृहि मद्रचनाहूत पाञ्चाल्यं तं नृपाधमम् ।

यद्वै कन्यां स्वकन्यार्थे वृत्तवानसि दुर्मते ।

फलं तस्यावलेपस्य द्रक्ष्यस्यद्य न संशयः ॥ १४

एवमुक्तस्तु तेनासौ ब्राह्मणो राजसत्तम ।

C. 5. 7503
B. 5. 192. 17
K. 5. 192. 17

5 Ds G2 om. 5-6. — ^a) K1 'गृह्णामि (for 'दास्यामि). — ^b) Ks पुष्टिगं स्वमिदं महत्; B Dn1 Ds Ds. 7. 10 पुष्टिगं तव सुव्रत. — ^c) Cf. 2°. K1.2 M (except Ms) कंचित्.

6 Ds G2 om. 6 (of. v.l. 5). — ^a) K4 D1 T G (G2 om.) प्रतियाते तु (for प्रतिप्रयाते). B Dn1 Ds Ds. 4. 6. 10 प्रतियाते दशार्णे तु. — ^c) K4 B (except B2) Dn1 Ds हि (for [अ]हं).

7 Ds S (except Gs) om. the ref. — ^a) K1 Dr तु संक्रम्य; K2 [अ]नतिक्रम्य; K4 B1-8 Dn1 Ds. 4 [अ]भिसंदेहे; Ks Ds च संक्रम्य; Cnp अभिसंदेहे; Ca अनभिद्रोहे (as in text). Cs cites अनभिद्रोह. B4.5 D10 अन्योन्यस्याभिप्रेते (catalectic); Ds Ds अथान्योन्यस्याभिप्रेते. — ^d) Dn1 [S]भि- (for तौ). Ds2 संक्रामयतः; T G2. 3. 5 'यितुं; M (except M1) 'यतुः. K1. 2. 5 Dr. 8 यथागतं (D4 'काम) मगच्छतां (Ds 'त); D2 समक्रामयतां ततः. Ca cites समक्रामयतां.

8 ^a) K1. 2. 5 Dr शिखंडिरूपं तद्वृत्तं (Ks Dr तद्वृत्तं). — ^b) K1 B (except B2) Ds-4 G1 स्थूणायक्षो; Ds G2 M स्थूणयक्षो (for स्थूणो यक्षो). K1. 2. 5 B2 D1. 7 नरर्षभ; K4 B1. 8-5 Dn1 Ds Ds. 8. 10 [अ]थ भारत (for नराधिप). — ^c) Ks च दीप्तं च; B2 तदा दीप्तं; T1 G1. 8 Ms-5 च सा दीप्तं; T2 G2. 5 च संदीप्तं; M1. 2 स्वया दीप्तं (for च तदीप्तं).

9 ^b) S भारत (for पार्थिव). — ^d) K1. 2 स (for च). D1 पितरं समुपासदत्. — ^e) K1. 2. 5 B2 Ds D2 च

(for तु). T G तथा (G2 'दा); M1. 2 अथो; Ms-5 यथा (for तु तत्). — ^f) K1. 2 D1-4. 7 Gs ह; K4. 5 Ds T G1. 2. 5 M तत् (for च). — After 9, 8 ins.;

589* मातुश्च रहिते राजन्यसादं यक्षजं तथा ।

11 ^a) B D2-4 G1 स (for सं-). — ^b) A few MSS. दाशार्णो. K4. 5 Bs D1. 2. 7. 8. 10 M नृपः. — ^d) K1. 4 Dr श्रद्धयान्मे; K2. 5 Ds. 4 T G M1 श्रद्धातु (D4 'धा स्वं); Ca श्रद्धतां मे (as in text). — After 11, K1. 2. 5 Dr ins. an addl. colophon.

12 Before 12, K1. 2. 5 Dr ins. भीष्म उ°. — ^a) K1. 2. 5 Dr ततो; Ds. 4 श्रुत्वा (for अथ). K2 दशार्णको. — ^b) Ds2 अभ्यागतस्य; Ds-4. 6 अभ्यागमत्. D1 सभामध्ये परंतप; Dr सहस्राभ्यागमत्तदा. — ^c) A few MSS. पंचाल°. — ^d) K4 हर्षशोक°; B D (except D1. 7) दुःखशोक°.

13 ^b) B1. 2. 4 Dn1 Ds. 8. 10 ततः; T2 G2 तथा (for तदा).

14 ^b) Ds. 4 M पांचालं तं; G1 पांचालानां. K4 नराधिप; D1. 2 M (except M2) नराधमं (for नृपा°). — ^c) B D (except D1. 2. 7) मे (for वै). — ^d) Dn1 Ds. 4 कृत°; D2 वृत्°; Ms. 5 हृत° (for वृत्°). — ^f) K1. 2. 5 Dr प्राप्स्यसेद्य (for द्रक्ष्य°).

15 ^a) K4 Bs-5 Dn1 Ds Ds. 8. 10 च (for तु). — ^c) Ds. 4 ततः (for दूतः). — ^d) K1. 2. 5 Dr Gs दशार्णप्रतिचो (Ks Dr 'नो) दितः; K4 D1. 2 दाशार्णप्रतिचो- (K4 'नृपनो) दितः; Bs 'जेकप्रचो'; T1 'जेन प्रचो'; M

O. 5. 7503
B. 5. 192. 17
K. 5. 192. 17

दूतः प्रयातो नगरं दाशार्णनृपचोदितः ॥ १५
तत् आसादयामास पुरोधो द्रुपदं पुरे ।
तस्मै पाञ्चालको राजा गामर्ध्यं च सुसत्कृतम् ।
प्रापयामास राजेन्द्र सह तेन शिखण्डिना ॥ १६
तां पूजां नाभ्यनन्दत्स वाक्यं चेदमुवाच ह ।
यदुक्तं तेन वीरेण राज्ञा काञ्चनवर्मणा ॥ १७
यत्तेऽहमधमाचार दुहित्यर्थेऽस्मि वञ्चितः ।
तस्य पापस्य करणात्फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ १८
देहि युद्धं नरपते ममाद्य रणमूर्धनि ।
उद्धरिष्यामि ते सद्यः सामात्यसुतवान्धवम् ॥ १९
तदुपालम्भसंयुक्तं श्रावितः किल पार्थिवः ।
दशार्णपतिदूतेन मन्त्रिमध्ये पुरोधसा ॥ २०
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठ द्रुपदः प्रणयानतः ।
यदाह मां भवान्ब्रह्मन्संबन्धिवचनाद्वचः ।

तस्योत्तरं प्रतिवचो दूत एव वदिष्यति ॥ २१
ततः संप्रेषयामास द्रुपदोऽपि महात्मने ।
हिरण्यवर्मणे दूतं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ २२
समागम्य तु राज्ञा स दशार्णपतिना तदा ।
तद्वाक्यमाददे राजन्यदुक्तं द्रुपदेन ह ॥ २३
आगमः क्रियतां व्यक्तं कुमारो वै सुतो मम ।
मिथ्यैतदुक्तं केनापि तन्न श्रेद्वयमित्युत ॥ २४

ततः स राजा द्रुपदस्य श्रुत्वा
विमर्शयुक्तो युवतीर्वरिष्ठाः ।
संप्रेषयामास सुचारुरूपाः
शिखण्डिनं स्त्री पुमान्वेति वेत्तुम् ॥ २५
ताः प्रेषितास्तत्त्वभावं विदित्वा
प्रीत्या राज्ञे तच्छशंसुर्हि सर्वम् ।
शिखण्डिनं पुरुषं कौरवेन्द्र

दशार्णनृपचोः

16 °) Ds.4 ततः; S सोसै (for तस्मै). — °) A few MSS. अर्थ. K4 सुसंस्कृतं; B2.4 D7 S पुरस्कृतं (for सुसत्कृतं). Ds गामर्ध्यं प्रतिसंस्कृतां; Ds.4 जगामार्ध-पुरस्कृतः. — °) T G1.2.5 [अ]नेन (for तेन).

17 °) D7 पूजां च (for तां पूजां). S तां स पूजां नाभ्यनन्दत्. — °) Ds एतद् (for चेदम्). — °) K B2 D1.2.7 नरवीरेण; T G2.5 तेन वीरेण.

18 °) D7.8 तत् (for यत्). T G अपचा (Gs °का)रेण (for अधमाचार). — °) K1.5 D8 [S]ति; K2.4 B2 D2 T2 G1 [S]भि; B2 T1 G2.5 हि; M2 [S]त्र (for ऽस्मि). B1.8.4 Dn1 Ds Ds.4.6.10 दुहित्रास्मभिवंचितः; D1.7 G8 दुहित्रार्थेभि (D10 °ति)वं. — °) K2 D7 त्वं राजन्; K5 राजंस्त्वं (for करणात्).

19 °) D1 महीपाल (for नर°). — °) Ds.4 मया (for मम). — °) K D1.2.7 [अ]हं त्याद्य; B2.4 त्वां सद्यः; T G2.5 सद्यस्त्वां; G8 त्वा सद्यः (for ते सद्यः). M1.9 सद्यस्त्वामुद्धरिष्यामि.

20 °) K1.2.5 इत्युपा°. — °) K D1.2.7 transp. किल and पार्थिवः. — °) A few MSS. दाशार्ण- B (except B2) Dn1 Ds Ds.10 °पतिना चोक्तः; T G1.2.5 °नृपदूतेन.

21 °) B1.8.4 Dn1 Ds Ds.10 अभवद् (for अब्रवीद्). K1.2.5 D7 पुरुषस्याग्र; B2 पुरुषश्रेष्ठ (for भरत°). — °)

K4 D1.4.6.8 M प्रणयादथ; B2 Ds °नितः; T G °द्वचः (for °नतः). — °) Ds.4 आह (for आह). K4 D1.2.4 M मा; Dn1 मे (for मां). D1.8.4 भगवन् (for मां भवान्). — °) B D (except D1.2) अस्यो° (for तस्यो°). — °) B राज्ञे; Dn1 Ds Ds.8.10 राज्ञो; M (except Ms) एष (for एव).

22 °) T G2.8 M1.2 द्रुपदो हि; G8 °दस्तु. — °) K4 Ds.4 तस्मै (for दूतं).

23 °) K1 समासाद्य; K4 B Dn1 Ds Ds.10 तमागम्य. K1.2 स; Dn1 च (for तु). K1.2.5 D7 राजेन्द्र; K4 B Dn1 Ds Ds.4.6.8.10 राजानं; D1 G1 राजा तु; D2 राजासौ (for राजा स). — °) A few MSS. दाशार्ण°; K4 B D (except D1.2.7) दशार्णोधिपति. — °) K2.5 D8 हि (for ह). G2 यदुक्तं नृपनन्दन.

24 °) B Dn1 Ds Ds.10 व्यक्तः; D1 वक्तुं (for व्यक्तं). — °) K4 B D (except D1.7) [अ]यं (for वै). — °) K4 B (except B2) Ds Ds.10 तदश्रेष्ठ°.

25 Before 25, T G ins. भीष्मः. — °) K1.2.5 D7 इत्थं स; K4 D1 स तस्य (for ततः स). G8 वाक्यं (for श्रुत्वा). — °) N (mostly) विमर्श°; G8 श्रुत्वा तु युक्तो. — °) Ds.4 सुरूप° (for सुचारु°).

26 °) K1.2.5 Dn1 D7 स्- (for ताः). K2 तत्त्वतस्ता; D8 तत्त्वसारं; T2 G2 सत्त्वभावं. — D4 om. 26^{bed}. — °) K4.5 D1.2.7 T G1.2.8 M प्रीत्या; G8 गत्वा (for प्रीत्या).

दशार्णराजाय महानुभावम् ॥ २६
ततः कृत्वा तु राजा स आगमं प्रीतिमानथ ।
संचन्धिना समागम्य हृष्टो वासमुवास ह ॥ २७
शिखण्डिने च मुदितः प्रादाद्वित्तं जनेश्वरः ।
हस्तिनोऽश्वाश्च गाश्चैव दास्यो बहुशतास्तथा ।
पूजितश्च प्रतिययौ निर्वर्त्य तनयां किल ॥ २८
विनीतकिल्बिषे प्रीते हेमवर्मणि पार्थिवे ।
प्रतियाते तु दशार्णे हृष्टरूपा शिखण्डिनी ॥ २९
कस्यचित्त्वथ कालस्य कुबेरो नरवाहनः ।
लोकानुयात्रां कुर्वाणः स्थूणस्यागान्निवेशनम् ॥ ३०
स तद्ब्रह्मोपरि वर्तमान
आलोकयामास धनाधिगोप्ता ।

स्थूणस्य यक्षस्य निशाम्य वेश्म
स्वलंकृतं माल्यगुणैर्विचित्रम् ॥ ३१
लाजैश्च गन्धैश्च तथा वितानै-
रभ्यर्चितं धूपनधूपितं च ।
ध्वजैः पताकाभिरलंकृतं च
भक्ष्यान्नपेयामिषदत्तहोमम् ॥ ३२
तत्स्थानं तस्य दृष्ट्वा तु सर्वतः समलंकृतम् ।
अथाब्रवीद्यक्षपतिस्तान्यक्षाननुगांस्तदा ॥ ३३
स्वलंकृतमिदं वेश्म स्थूणस्यामितविक्रमाः ।
नोपसर्पति मां चापि कस्मादद्य सुमन्दधीः ॥ ३४
यस्माज्जानन्सुमन्दात्मा मामसौ नोपसर्पति ।
तस्मात्तस्मै महादण्डो धार्यः स्यादिति मे मतिः ॥ ३५

C. 5. 7529
B. 5. 192. 39
K. 5. 192. 39

K1.2 प्रत्यागतास् (for श्रीत्या राज्ञे). K1.2.5 D1.2.7 स्स सर्वः;
B1-3 Ds हि तत्त्वं; S हि सर्वाः. — °) B2 वै नरेन्द्र (for
कौर°). — °) A few MSS. दशार्ण°.

27 °) N (except B4 Dn1 Ds.10; Ks Dn3
missing) Gs श्रुत्वा (for कृत्वा). K D1.8.4.7.8 T2 G1.2
स (for तु). K1 D1 राजा तम्; K2.5 G2.3 राजानम्;
K4 Ds. G1 राजा तु; Ds.4 राजस्तद्; T2 राजा च. — °)
K1 Gs आगतं; Ks Ms आगमत् (for आगमं). K4 B2 S
प्रीत (B2 T2 G1.2 °ति)मानसः; Dn1 प्रतिमानयन् (for
प्रीतिमानथ). — °) K1.5 D1 समम्; Ds.4 वाचम्;
S (except T2 G2) मासम् (for वासम्). Ks Dn1 Ds-4.8
उवाच (for उवास).

28 °) Ds.4 [S]थ (for च). — °) K1.5 D1
नराधिपः; B4 Ds नरेश्वरः; D1.2 S (except T1 G1.8)
प्रजेश्वरः (for जने°). — °) Ds अद्यः; D1.2.10 Gs M1.2
दासीः (for दास्यः). K4 B D (except D1.2.7) [अ]थ
(D1.2 च) बहुलासः; T1 Gs M1.2 च बहुशस् (for बहुशतास्).
— B4 om. 28°-30°. — °) Ds प्रपूजितश्च प्रतिययौ. — °)
K1.2 निर्वर्त्य; B (B4 om.) Dn1 Ds Ds-8.10 निर्भर्त्य.

29 B4 om. 29 (of. v.l. 28); Ds.4 om. 29°.
— °) K B2 Ds Ds.4.6.7.10 प्रतिप्रयाते; D1.8 प्रतियाते च.
B1.8.8 Dn1 Ds दशार्णे तु (for तु दशार्णे). — °) K2.4
D1 T G1.2 M हृष्टरूपे; Ds.4 हृष्टे ज्ञाते; Gs हृष्टरोम्णि.
D1.8.4 T1 M2-4 शिखण्डिनि.

30 B4 om. 30° (of. v.l. 28). — °) D1.2 Ca
°यानं (for °यात्रां). K4 B Dn1 Ds Ds.4.6.10 लोकयात्रां
प्रकुर्वाणः.

31 °) Ds T2 G2.8 वर्तमानम्. — °) K1.2.5 Ds Gs
M1.2 धनाभि (Gs °दि)गोप्ता; D1 Ms-5 धनस्य गोप्ता;
Gs नराधिगोप्ता; Ca as in text. — °) K1 D1 निशाम्य
वेश्म; K2.5 Dn1 निवेश वे°; K4 B Ds D2.6.8.10 विवेश
वे°; Ds.4 निवेशनं तत्. — °) B2 माल्यगुणैर्; M माल्यगुणैर्.
K1.2 विचित्रितं; K4 B D (except D1.8) विचित्रैः.

32 °) K1.5 D1.8 T2 G2.8 जालैः; B (except B4)
लाज्यैः. K1 D1 T2 Ms विधानैः; Ca वितानैः (as in text).
Cn cites उद्गीरजैः (Cnp लाजैरुद्गीरैः). — °) T1 अभ्यु-
च्छितं (for अभ्यर्चितं). D1 धूपनैर्धूपितं. — °) Some
MSS. भक्ष्यान्न. K4 B Dn1 Ds °मिषदत्तहोमं (Cn:
दन्तैर्हूयन्त इति व्युत्पत्त्या!); D1 °दत्तमोहं; Ds.4 Cnp
°मप्रमेयं; T G M1 °दत्तमोहं. Cn: आमिषमप्रमेयमिति
पाठस्तु मूलैकलिपतः।

33 °) Ds.4 तत्र (for तस्य). Ks तद्दृष्ट्वा (for
दृष्ट्वा तु). — After 33°, N ins.:

590* मणिरत्नसुवर्णानां मालाभिः परिपूरितम् ।

नानाकुसुमगन्धाढ्यं सिक्तसंमृष्टशोभितम् ।

[(L. 1) Ds मणिरत्न° (for मणिरत्न°). K1.2.5 D1.2.7
मणिरत्नसुवर्णान्नपानामिषविराजितं. — (L. 2) Ds नानादेश-
सुगन्धाढ्यं. K2.5 सि (Ks श) तत्तन्माभिःशोभितं; Dn1 Ds.4.7 Ca
सिक्तं संमृष्टशोभितं.]

— °) K1.2 B2 D1 Gs Ms-5 तथा; T2 G2 ततः (for
तदा).

34 °) K1.2 Ds D1.2 अलं (for स्वलं°). — °) K4
B D (except D1.2.7) चैव (for चापि). — °) B2 एष;
Bs एष (for अद्य). B1.8.4 Dn1 Ds.8.10 Gs स (for सु).

C. 5. 7827
B. 5. 192. 40
K. 5. 192. 40

यक्षा ऊचुः ।

दुपदस्य सुता राजन्नाज्ञो जाता शिखण्डिनी ।
तस्यै निमित्ते कस्मिंश्चित्प्रादात्पुरुषलक्षणम् ॥ ३६
अग्रहीच्छक्षणं स्त्रीणां स्त्रीभूतस्तिष्ठते गृहे ।
नोपसर्पति तेनासौ सत्रीडः स्त्रीस्वरूपवान् ॥ ३७
एतस्मात्कारणाद्राजन्स्थूणो न त्वाद्य पश्यति ।
श्रुत्वा कुरु यथान्यायं विमानमिह तिष्ठताम् ॥ ३८

भीष्म उवाच ।

आनीयतां स्थूण इति ततो यक्षाधिपोऽब्रवीत् ।
कर्तासि निग्रहं तस्येत्युवाच स पुनः पुनः ॥ ३९
सोऽभ्यगच्छत यक्षेन्द्रमाहूतः पृथिवीपते ।
स्त्रीस्वरूपो महाराज तस्यौ व्रीडासमन्वितः ॥ ४०
तं शशाप सुसंकुद्धो धनदः कुरुनन्दन ।

एवमेव भवत्वस्य स्त्रीत्वं पापस्य गुह्यकाः ॥ ४१

ततोऽब्रवीद्यक्षपतिर्महात्मा

यस्माददास्त्ववमन्येह यक्षान् ।

शिखण्डिने लक्षणं पापबुद्धे

स्त्रीलक्षणं चाग्रहीः पापकर्मन् ॥ ४२

अग्रवृत्तं सुदुर्बुद्धे यस्मादेतत्कृतं त्वया ।

तस्मादद्य प्रभृत्येव त्वं स्त्री स पुरुषस्तथा ॥ ४३

ततः प्रसादयामासुर्यक्षा वैश्रवणं किल ।

स्थूणस्यार्थे कुरुष्वान्तं शापस्येति पुनः पुनः ॥ ४४

ततो महात्मा यक्षेन्द्रः प्रत्युवाचानुगामिनः ।

सर्वान्यक्षगणांस्तात शापस्यान्तचिकीर्षया ॥ ४५

हते शिखण्डिनि रणे स्वरूपं प्रतिपत्स्यते ।

स्थूणो यक्षो निरुद्धेगो भवत्विति महामनाः ॥ ४६

35 G₂ om. 35^{ab}. — ^a) K₄ B Dn₁ D₈.10 स (for सु). — ^b) B₈.5 D₈ D₁₀ "तिष्ठ" (for "सर्प"). — ^c) D₈.4 तस्य (for तस्यै). K₁.2.5 मया; D₈ D₈ G₈ M₁ महान् (for महा). — ^d) T G₁₋₃ भाव्यः; M₈₋₆ भावी (for धार्यः).

36 ^a) T₂ G₂ प्रपत" (for दुपद"). — ^b) D₁ स्थूणे नीता (for राज्ञो जाता). — D₈₂ om. 36^a-37^b. — ^c) K₄ B D (except D₁.7; D₈₂ om.) तस्या; G₈ तस्मिन् (for तस्यै).

37 D₈₂ om. 37^{ab} (of. v.l. 36). — ^b) K₄ B Dn₁ D₈.4.6.8.10 स्त्रीभूता. T₂ G₈ तिष्ठति. — ^d) B₂.4 T G व्रीडितः (for सत्रीडः). K₂.5 B D (except D₈ D₇) "सरूपवान्" (D₁₀ "भाक्"); T G M₁.2 "स्वरूपतः"; M₈₋₆ "स्वभावतः".

38 ^b) G₈ स त्वा न (for न त्वाद्य). B Dn₁ D₈₁ D₈.10 [अ]द्य सर्पति; D₈₂ D₂ [अ]पसर्पति; D₈ [अ]नुसर्पति (for [अ]द्य पश्यति). D₁ स्थूणे नेता शिखण्डिनी. — ^d) B₈ तिष्ठति; T G "तु".

39 All MSS. om. the ref. — ^d) K₄ B Dn₁ D₈ D₈.4.5.8.10 प्रत्युवाच (for [इ]त्युवाच स). T₁ G₁ च (for स). K₁.2.5 D₇ [इ]त्यभाषत स तांस्ततः.

40 ^a) T G सोभ्यगच्छत. T₂ G₂.5 यक्षेण (for यक्षेन्द्रम्). — ^b) T₂ G₂.5 चाहूतः (for आहूतः). D₁ पुरुषर्षभ (of. v.l. 41^b). — ^c) K₁.2.5 D₇ तस्याग्रतो; K₄ B₄.5 Dn₁ D₈ D₁.2.10 स्त्रीस्वरूपी; B₁₋₃ D₈.4 T G स्त्रीस्वरूपी (for "स्वरूपो").

41 ^a) B (except B₂) D (except D₁.2.7; Dn₂ missing) [अ]थ (for सु). G₈ तं शशाप दृढं क्रुद्धो; M₁.2 ततः शशाप संक्रुद्धो. — ^b) D₁ पुरुषर्षभ (of. 40^b). — ^c) S एतदेव (for एव). K₄ भवेद् (for भवतु). B (except B₂) Dn₁ अद्य (for अस्त्य). D₈.4 एवमेवास्त्वस्य स्त्रीत्वं (see below). — ^d) K₁.2 रूपं; D₈.4 स्थिरं (for स्त्रीत्वं).

42 ^b) K₁.2.5 D₇.8 यस्माददेयं भवता हि दत्तं; D₁.2 यस्माददौ वस्त्व (D₂ "दास्त्वं त्व") वमन्य यक्षान्; D₈.4 यस्मात्प्रादास्त्ववमन्येह यक्षान्; S यस्माददास्य (G₁.2 M₈ "स्त्व") वमन्येह यक्षान्. — ^c) B Dn₁ D₈ D₈.10 शिखण्डिनो; D₈.4 "नं. K₁.2.5 D₇.8 पुंस्त्वसंज्ञं; K₄ B (except B₂) D₁-4.10 पापबुद्धे. — ^d) K₁.2.5 D₇ "बुद्धे" (for "कर्मन्").

43 ^a) D₁ अग्रवृत्तं; D₇ असद्वृत्तं. — ^b) K₄ B D (except D₁.2.7) transp. कृतं and त्वया. — ^d) K₄ B D (except D₇.8) T G₁.2 transp. त्वं and स्त्री. K₂.4 B D (except D₁.7.8) G₁ सा (for स).

44 ^b) K₁.2.5 D₇ यक्षा यक्षाधिपं (D₇ यक्षपतिं) वृष. — ^{cd}) M [अ]थ (for [अ]र्थे). K₅ त्वं (for [अ]न्तं), and अंतं (for इति).

46 ^a) K₄ B₁.5.5 Dn₁ D₈ D₈.8.10 transp. हते and शिखण्डिनि. The same MSS. (except B₂) read यक्षाः (for रणे). — ^b) K₂.4 D₈.7 M₈.4 त्वं रूपं. — ^c) K₁ D₁₀ स्थूणायक्षो; M₈₋₆ स्थूणयक्षो. K₁.2.5 D₇ M (except M₂) निरुद्धेगो. — ^d) G₈ भवत्विति (for भवत्विति).

इत्युक्त्वा भगवान्देवो यक्षराक्षसपूजितः ।
 प्रययौ सह तैः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥ ४७
 स्थूणस्तु शापं संप्राप्य तत्रैव न्यवसत्तदा ।
 समये चागमत्तं वै शिखण्डी स क्षपाचरम् ॥ ४८
 सोऽभिगम्याब्रवीद्वाक्यं प्राप्तोऽस्मि भगवन्निति ।
 तमब्रवीत्ततः स्थूणः प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ ४९
 आर्जवेनागतं दृष्ट्वा राजपुत्रं शिखण्डिनम् ।
 सर्वमेव यथावृत्तमाचक्षे शिखण्डिने ॥ ५०

यक्ष उवाच ।

शप्तो वैश्रवणेनास्मि त्वत्कृते पार्थिवात्मज ।
 गच्छेदानीं यथाकामं चर लोकान्यथासुखम् ॥ ५१
 दिष्टमेतत्पुरा मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ।
 गमनं तव चेतो हि पौलस्त्यस्य च दर्शनम् ॥ ५२

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तः शिखण्डी तु स्थूणयक्षेण भारत ।

प्रत्याजगाम नगरं हर्षेण महतान्वितः ॥ ५३
 पूजयामास विविधैर्गन्धमाल्यैर्महाधनैः ।
 द्विजातीन्देवताश्चापि चैत्यानथ चतुष्पथान् ॥ ५४
 द्रुपदः सह पुत्रेण सिद्धार्थेन शिखण्डिना ।
 मुदं च परमां लेभे पाश्चात्यः सह बान्धवैः ॥ ५५
 शिष्यार्थं प्रददौ चापि द्रोणाय कुरुपुंगव ।
 शिखण्डिनं महाराज पुत्रं स्त्रीपूर्विणं तथा ॥ ५६
 प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः ।
 शिखण्डी सह युष्माभिर्दृष्ट्युन्मथ पार्षतः ॥ ५७
 मम त्वेतच्चरास्तात यथावत्प्रत्यवेदयन् ।
 जडान्धबधिराकारा ये युक्ता द्रुपदे मया ॥ ५८
 एवमेष महाराज स्त्रीपुमान्द्रुपदात्मजः ।
 संभूतः कौरवश्रेष्ठ शिखण्डी रथसत्तमः ॥ ५९
 ज्येष्ठा काशिपतेः कन्या अम्बा नामेति विश्रुता ।
 द्रुपदस्य कुले जाता शिखण्डी भरतर्षभ ॥ ६०

C. 5. 7551
B. 5. 192. 64
K. 5. 192. 64

47 °) K1.2.5 D1 सोथ (for देवो). — °) K4 B Dn1 Ds Ds.8.10 यक्षराजः सुप. — °) K1 B1.3 T2 G2.5 सहितैः; K4 B2.4.5 D G3 सहितः (for सह तैः).

48 °) T2 G2 'स्तु शासनं प्राप्य. — °) T2 G2 तत्रैव. — °) K1.2 कालेन (for समये). K4 B D (except D1) तूणं (for तं वै). — °) K4 B Dn1 Ds D1-4.6.8.10 तं; T1 G1 Ms-3 च (for स). D2 निशा (for क्षपा). K1.2.5 D1 शिखण्डी यक्षगोचरं.

49 °) M1.2 [आ]ह तं (for [अ]ब्रवीद्). — °) S तदा (for ततः).

50 G3 om. 50^{ad}. — °) K4 पूर्वम् (for सर्वम्). K1.2 D1 एतद् (for एव). S यथातत्त्वं.

51 °) K4 B D (except D1.2.7) [अ]हं (for [अ]सि). — °) K4 D2 लोके (for लोकान्).

52 52^{ab} = (var.) 5. 154. 24^{ad}; 156. 4^{ab}. — °) Ca दृष्टं; Cap as in text. Ds.4 T2 G1.2.5 परं; Ca पुरा (as in text). — °) K4 Ds गमने; Ca as in text. T G1-3 हेतोर् (for चेतो). B2.4 [S]सिन्; Ms.4 [S]पि (for हि). — °) K4 G1 निदर्शनं (for च दं).

53 All MSS. except B1.3.4 Dn1 om. the ref. — °) K1.2 G3 स्थूणा. — °) S क्षिप्रं जगाम (for प्रत्या). — °) B1.3.4 Dn1 Ds Ds.8.10 महतावृत्तः; S च समन्वितः.

54 °) K1.2.5 D1 T G (except Gs) विधिवद् (for विविधैर्). — °) Dn1 Ds Ds.10 S (except G1 Ms) गंधैर्माल्यैर्. D1 महामताः; T1 G1 मनोरमैः; T2 G2.5 मनोहरैः; Ca महाधनैः (as in text). — °) D1 Gs Ms द्विजाति (for द्विजातीन्). Ks Dn1 D1.8 देवतां. K1.2.5 B D (except D1.2.7) चैव (for चापि).

55 °) T G मुदं स; M स मुदं (for मुदं च). Ks Ds M2 परमं. Ds.4 प्राप (for लेभे). — °) D2 Ms-3 पांडवः; M1.2 बांधवः; Gs पांडवैः (for बान्धवैः).

56 °) K2 Ds2 D1 Cs शिक्षार्थं (for शिष्यार्थं). K2.4 B Ds Ds.8.10 चाथ (for चापि). — °) K1.2.5 B2 D1.2.7 स्त्रीपूर्वकं. K B2.4 Dn1 D2-4.7.8.10 T G2 तदा; D1 ततः (for तथा).

57 °) D1 प्रपेदे च (for प्रति). — °) K1.2.5 D1 कौरवश्रेष्ठ (for सह यु°).

58 °) K1.2.5 मूकाधः; T2 G2.5 जडान्धबधिरा राजन्; Ca as in text. — °) K1.4 B Dn1 D2-4.6.10 (m as in text) T2 G1.2 युक्ता (for युक्ता).

59 °) Ds Ds.4 S एव (for एष). — °) K1.2.5 स्त्रीपुमान्मे वधाय वै (Ks ये). — °) K4 B D (except D1.2.7) स संभूतः कुरुश्रेष्ठ.

61 °) K1 Ms-5 एव (for एनं). — °) K2 D2 समवस्थितं; B2 समर (for समुप). — °) K4 Dn1

C. 5. 7552
B. 5. 192. 65
K. 5. 192. 65

नाहमेनं धनुष्पाणि युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
मुहूर्तमपि पश्येयं प्रहरेयं न चाप्युत ॥ ६१
व्रतमेतन्मम सदा पृथिव्यामपि विश्रुतम् ।
स्त्रियां स्त्रीपूर्वके चापि स्त्रीनाम्नि स्त्रीस्वरूपिणि ॥ ६२
न मुञ्चेयमहं बाणानिति कौरवनन्दन ।
न हन्यामहमेतेन कारणेन शिखण्डिनम् ॥ ६३
एतत्तत्त्वमहं वेद जन्म तात शिखण्डिनः ।

ततो नैनं हनिष्यामि समरेष्वाततायिनम् ॥ ६४
यदि भीष्मः स्त्रियं हन्याद्वन्यादात्मानमप्युत ।
नैनं तस्माद्वनिष्यामि दृष्ट्वापि समरे स्थितम् ॥ ६५

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यो राजा दुर्योधनस्तदा ।
मुहूर्तमिव स ध्यात्वा भीष्मे युक्तमन्यत ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

१९४

संजय उवाच ।

प्रभातायां तु शर्वर्यां पुनरेव सुतस्तव ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पितामहमपृच्छत ॥ १

पाण्डवेयस्य गाङ्गेय यदेतत्सैन्यमुत्तमम् ।
प्रभूतनरनागाश्वं महारथसमाकुलम् ॥ २
भीमार्जुनप्रभृतिभिर्महेष्वासैर्महाबलैः ।

Ds. 4. 8 न चाप्युत; Ks च ना°. G1. 2 प्रहरणापि चाप्युत.
62 ^b) D1. 3. 4 इति (for अपि). — ^a) T G1. 2. 5
स्त्रीपु; Gs M (except M2) स्त्रीभिः (for स्त्रियां). K1 Ds
स्त्रीपूर्वकं; Gs M (except M2) °कैः. K1. 2 D1. 2. 10 T1
चापि; K4 B Dn1 Ds Ds. 4. 6 चैव (for चापि). — ^d)
Ds2 Ds. 4. 7. 8 T1 G2. 8. 5 स्त्रीनाम्नी. Ks B D1. 2. 6. 10
स्त्रीस्वरूपिणि.
63 ^a) K1. 2 स्त्रिये° (for मुञ्चे°). B Dn Ds Ds. 8. 10
बाणं (for बाणान्). — G1 om. (hapl.) 63°-64°.
64 D4 (hapl.) G1 om. 64^{ab} (of. v.l. 63). — ^a)
T G2. 5 एवं सर्वम् (for एतत्तत्त्वम्). — ^b) Gs-5 चैव (for
तात). — ^c) = 5. 170. 1^d. Ks Bs समरे ह्याततायिनं;
D1. 2 °वपलायिनं.
65 ^b) K1. 2 G1 इत्युत; Ds उत्तमं (for अप्युत).
K4 B Dn1 Ds Ds. 4. 6. 8. 10 संतः कुर्युर्विगर्हणं. — For 65°,
G1 subst. 63°; for 65^d, Ds subst. 64^d.
66 Ks om. 66. All MSS. except D2 T G1. 2. 5
वैशं उ° (resp. वैशं°) (for संजय उ°). — ^a) K1. 2
च (for तु). — ^b) Bs Ds D1. 10 T1 G1. 2. 5 अपि (for
इव). Ds-4 तं (for स). T1 G M1. 3. 5 संचित्य (for
स ध्यात्वा). T2 M4 मुहूर्तमभि (M4 sup. lin. मिव) संचित्य.
— ^c) D1. 2 भीष्मं (for भीष्मे). Ds. 4 भीष्मोक्तं सोप्य-
मन्यत.

Colophon. Ks Dn2 Ds. 9 G4 missing. — Sub-
parvan: N (Ks Dn2 Ds. 9 missing) T1 Gs M
अम्बोपाख्यान; to it K1. 2. 4. 5 B Dn1 Ds1 D1-4. 6-8. 10 T1
Gs M1 (marg.) add समाप्त. — Adhy. nama: Gs
स्थूणाकर्णस्त्रीत्वकथनं; M (except M2) शिखण्डिपुंस्त्वकथनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Ds 83
(= 183); T1 M4 195; T2 G1. 2. 5 Ms. 5 196; Gs 193
(as in text); M1. 2 194. — S'loka no.: Ks 58;
Dn1 97.

194

 This adhy. is missing in Dn2 (of. v.l. 5. 187. 21) and in Ks (of. adhy. 192 beginning). B1 is missing from this adhy. up to the end of the parvan. These MSS. are mostly ignored here.

1 K1. 2. 5 D1 वैशंपायन (for संजय). — ^a) Ks
रजण्यां तु; Cs तु शर्वर्यां (as in text). — ^b) K1. 2. 5 D1. 7
सुरोधनः (for सुतस्तव). — ^c) B1. 2 G1 M2 सैन्यस्य
सर्वस्य (by transp.).

2 Before 2, T2 G1. 2. 5 ins. दुर्योधनः. — ^b) M2
तद् (for यद्). K1. 4 B2. 4. 5 Dn1 Ds1 D1-4. 6-8. 10 Ms
उद्यतं; Ds उद्यमं (for उत्तमम्). — ^c) K1. 2 Ds Gs
नागाश्व.

[648]

लोकपालोपमैर्गुप्तं धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ३
अप्रधृष्यमनावार्यमुद्धूतमिव सागरम् ।
सेनासागरमक्षोभ्यमपि देवैर्महाहवे ॥ ४
केन कालेन गाङ्गेय क्षपयेथा महाद्युते ।
आचार्यो वा महेष्वासः कृपो वा सुमहाबलः ॥ ५
कर्णो वा समरश्लाघी द्रौणिर्वा द्विजसत्तमः ।
दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे भवन्तो हि बले मम ॥ ६
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे ।
हृदि नित्यं महाबाहो वक्तुमर्हसि तन्मम ॥ ७

भीष्म उवाच ।

अनुरूपं कुरुश्रेष्ठ त्वय्येतत्पृथिवीपते ।
बलाबलममित्राणां स्वेपां च यदि पृच्छसि ॥ ८
शृणु राजन्मम रणे या शक्तिः परमा भवेत् ।

अस्त्रवीर्यं रणे यच्च भुजयोश्च महाभुज ॥ ९
आर्जवेनैव युद्धेन योद्धव्य इतरो जनः ।
मायायुद्धेन मायावी इत्येतद्धर्मनिश्चयः ॥ १०
हन्यामहं महाबाहो पाण्डवानामनीकिनीम् ।
दिवसे दिवसे कृत्वा भागं प्रागाह्निकं मम ॥ ११
योधानां दशसाहस्रं कृत्वा भागं महाद्युते ।
सहस्रं रथिनामेकमेव भागो मतो मम ॥ १२
अनेनाहं विधानेन संनद्धः सततोत्थितः ।
क्षपयेयं महत्सैन्यं कालेनानेन भारत ॥ १३
यदि त्वस्त्राणि मुञ्चेयं महान्ति समरे स्थितः ।
शतसाहस्रधातीनि हन्यां मासेन भारत ॥ १४

संजय उवाच ।

श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वाक्यं राजा दुर्योधनस्तदा ।

C. 5. 7572
B. 5. 193. 15
K. 5. 193. 15

3 D1 om. 3^{ab}. — °) K4 B Dn1 Ds D2-4. 6. 8. 10
G1. 2 M2 *पालसमैर्. Ds. 4 युक्तं (for गुप्तं).

4 °) K4 B Dn1 Ds D1. 2. 4. 6. 8. 10 M2 उद्धूतमिव.
— °) K D1. 2. 7. 8 सवासवैः; Ds. 4 T2 G2 महाबलैः;
G1 महारथैः (also *हवे as in text).

5 G2 om. 5-6. — °) B2. 4. 5 *बलं (for *द्युते).
— °) K1 वाक्षिपेद्रोणः (sic); K2 वाक्ष*णः (for
वा महेष्वासः).

6 G2 om. 6 (cf. v.l. 5); D1 om. (?hapl.) 6^{ad}.
— °) K1. 2. 5 D2. 7 [अ]पि; K4 [अ]त्र; S (except
M2; G2 om.) वै (for हि). K1 महाबलः; Ks D2 T1
बलं मम (for बले मम).

7 °) K1. 2. 5 Ds D1-4. 7. 10 T G1. 2. 5 श्रोतुं; Dn1 तात
(for ज्ञातुं). — After 7, S (except M2) reads 13
(for the first time), repeating it in its proper
place (with v.l.).

8 °) K1 Ds त्वयैतत्; T G1. 2. 5 M (except M2)
तवैव; Gs तयैव (for त्वयैतत्). — °) Ks स्वयं; B Ds
तेपां; T G बलं; M (except M2) वधं (for स्वेपां).
B2. 4 Dn1 Ds. 4. 6-8. 10 M2 यदिह; B3. 5 Ds अपि च;
T G च मम (for च यदि).

9 °) S (except Gs M2) बले (for रणे). — °)
T G1. 2 M1 (inf. lin.) [अ]हवे (for भवेत्). — °)
B Dn1 Ds Ds. 4. 6. 8. 10 M2 शस्त्रं (for अस्त्रं). — °)
Dn1 Ds. 4 T1 महाबल; Gs नराधिप (for महाभुज).

10. °) K1. 2 सरलः; Ca इतरः (as in text). B2
Ds. 4 T G योद्धव्या इतरे जनाः. — °) B2 इत्येवं. B3
Ds. 6. 8. 10 T2 G2 M2 *निश्चितं. K1. 2 एवं धर्मे सुनिश्चितं;
K4 ह्येतद्धर्मनिदर्शनं; Ks ह्येतद्धर्मविनिश्चयः; D4 [ह]स्वेत-
द्धर्मेपु निश्चितं.

11 °) K4 B Dn1 Ds Ds. 4. 6. 8. 10 M2 *भाग (for
*बाहो). — °) Ds T G1-3 M (except M2) प्रागाह्निकं
(M1 inf. lin. प्रागान्वितं); Gs निजकरं; Ca. 5 प्रागाह्निकं
(as in text).

12 Ks om. 12^a-13^a. — °) S (except M2)
राज्ञां तु (for योधानां). — °) K1. 2 सोमकानामेकमेकं.
— °) Gs. 5 M1 भारो (for भागो).

13 S (except M2) reads 13 for the first time
after 7, repeating it here (with v.l.). Ks om. 13^a
(cf. v.l. 12). — °) K1. 2 D1. 7 अनेन विधिना तात;
D2 अनेन विधियोगेन. — °) K1. 2 B2 Ds. 4. 7 अहं; Ks
G2 (both times). s. 5 (second time) महा- (for महत्).
— D1 om. 13^a-14^a. — °) T1 (first time). s. 2 (both
times) Gs. 5 (first time) M1 (both times). s. 4. 5
(first time) केन कालेन भारत.

14 D1 om. 14^a (cf. v.l. 13). — °) B3. 4 Dn1 Ds
Ds. 8. 10 M2 मुञ्चेयं यदि वा (Dn1 D10 चा-; Ds. 8 श)स्त्राणि.
— °) B2. 5 दिव्यानि (for महान्ति). — °) K1 शतं
सहस्रं; Ks Ds शतसहस्रं; D10 सहस्रशतधातीनि. T1 G1
शतसाहस्रधातीनि.

C. 5. 7572
B. 5. 193. 15
K. 5. 193. 15

पर्यपृच्छत राजेन्द्र द्रोणमङ्गिरसां वरम् ॥ १५
आचार्य केन कालेन पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ।
निहन्या इति तं द्रोणः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ १६
स्थविरोऽस्मि कुरुश्रेष्ठ मन्दप्राणविचेष्टितः ।
अस्त्राग्निना निर्दह्यं पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ १७
यथा भीष्मः शान्तनवो मासेनेति मतिर्मम ।
एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ॥ १८
द्वाभ्यामेव तु मासाभ्यां कृपः शारदतोऽब्रवीत् ।

द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे बलक्षयम् ।
कर्णस्तु पञ्चरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥ १९
तच्छ्रुत्वा स्रुतपुत्रस्य वाक्यं सागरगासुतः ।
जहास सखनं हासं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २०
न हि तावद्रणे पार्थ बाणखड्गधनुर्धरम् ।
वासुदेवसमायुक्तं रथेनोद्यन्तमच्युतम् ॥ २१
समागच्छसि राधेय तेनैवमभिमन्यसे ।
शक्यमेवं च भूयश्च त्वया वक्तुं यथेष्टतः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयः सर्वान्भ्रातृनुपहरे ।

आहूय भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १

धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु ये चारपुरुषा मम ।

15 K4 D2.7 om. the ref. K1.2 D1 वैशं° (for संजयः). — °) K1.2.4 B2-5 Dn1 Ds D1.2.4.6.8.10 ततः; T2 तथा (for तदा). — °) Gs अस्त्रभृतां (for अङ्गिरसां).

16 °) K1.2 सैनिकं. — °) T2 G2 (with hiatus!) निहन्ता (for निहन्या).

17 °) K4 B Dn1 Ds D1.2.4.6.8.10 M2 महाबाहो (for कुरु°). — °) K1.2 संग्रामेल्प°. — °) B Dn1 Ds D1.2.4.6.10 M2 द्वास्त्रा° (for अस्त्रा°). — °) K1.2 D1 पाण्डवस्य. K1.2.5 D1.2.7 वरुथिनीं.

18 °) Ds.4 एतदेव तु मे बलं.

19 °) K1.2.5 D1.2.4.7 T2 G2.5 महास्त्रवित्; B2.4 महाबलं (for बल°). — D4 om. (hapl.) 19°. — °) T2 G2.5 पंचभिर्दिवसैः कणैः. — °) = 5. 195. 5°. K1.2.5 D1.2.7 बलक्षयं; T2 G2.5 महारथः (for महास्त्रवित्).

20 Ds1 om. 20°-21°. — °) K1.2 भीष्मः प्रतापवान्; T1 G1 सागरगासुतः. — °) K1.2 D1 स्वनवद्; B2.4.5 सखरं; Ds.4 सुखनं (for सखनं). B2 Ds.4 हासं; B6 वाक्यं (sic); D1 गाढं (for हासं).

21 Ds1 om. 21° (cf. v.l. 20). — °) K4 B Dn1 Ds2 Ds.4.6.8.10 M2 यावद् (for तावद्). — °) K4 B2-5 Dn1 Ds2 Ds.10 बाणशस्त्रं; M2 शरशस्त्रं. — °) D1 Gs उद्यतम् (for उद्यन्तम्). K1.2 D1 रथेनोद्यन्तकामुक्तं; K4 B Ds.4.6.8 M2 रथेनायातमाहवे; Dn1 Ds D10 रथमायातमाहवे.

22 °) S (except M2) अव° (for अभि°). — °) Ds युक्तं (for वक्तुं).

Colophon. Ks B1 Dn2 Ds.9 G4 missing. — Adhy. name: K1 (marg.) बलपरीक्षा; K5 D2.8 बलावलपरीक्षा; Dn1 भारतयुद्धप्रमाणं; D7 परस्परजयप्रकर्षनं; G5 M1 भीष्माद्विबलकथनं (M1 °बलपरिज्ञानं). — Adhy. no. (figures, words or both): T1 M4 196; T2 G1.2.5 M2.6 197; Gs 194 (as in text); M1.2 195. — S'loka no.: Dn1 22.

195

✎ This adhy. is missing in Ks B1 (cf. v.l. adhy. 192 and 194 beginning). These MSS. are mostly ignored here.

1 Stanzas 1-3 are missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 21). T2 G M1 वैशं° (for संजय उ°). — °) K1.2 समागतान्; Ca उपहरे (as in text). — °) K1.2 नृपांश्च (for आहूय).

2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). Before 2, K4 B2.4 Dn1 Ds M2 ins. युधिष्ठिर उ° (resp. युधिष्ठिरः). — °) K1.2 °राष्ट्रेषु. B2.5 M2 सैन्ये तु (M2 सैन्येषु also as in text). — °) K1.2.4 चराः; D1.7 T1 चाराः (for चार). — °) T G1.2.5 नियच्छन्ति; Ca प्र° (as in text). — °) K5 Ds ममैषां; T G ममैतां; M2 मामेषा (for ममेमां).

ते प्रवृत्तिं प्रयच्छन्ति ममेमां व्युपितां निशाम् ॥ २
 दुर्योधनः किलापृच्छदापणेयं महाव्रतम् ।
 केन कालेन पाण्डूनां हन्याः सैन्यमिति प्रभो ॥ ३
 मासेनेति च तेनोक्तो धार्तराष्ट्रः सुदुर्मतिः ।
 तावता चापि कालेन द्रोणोऽपि प्रत्यजानत ॥ ४
 गौतमो द्विगुणं कालमुक्तवानिति नः श्रुतम् ।
 द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्रवित् ॥ ५
 तथा दिव्यास्त्रवित्कर्णः संपृष्टः कुरुसंसदि ।
 पञ्चभिर्दिवसैर्हन्तुं स सैन्यं प्रतिजज्ञिवान् ॥ ६
 तस्मादहमपीच्छामि श्रोतुमर्जुन ते वचः ।
 कालेन कियता शत्रून्क्षपयेरिति संयुगे ॥ ७
 एवमुक्तो गुडाकेशः पार्थिवेन धनंजयः ।
 वासुदेवमवेक्ष्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ ८

सर्व एते महात्मानः कृतास्त्राश्रितयोधिनः ।
 असंशयं महाराज हन्युरेव बलं तव ॥ ९
 अपैतु ते मनस्तापो यथा सत्यं ब्रवीम्यहम् ।
 हन्यामेकरथेनाहं वासुदेवसहायवान् ॥ १०
 सामरानपि लोकांस्त्रीन्सहस्रावरजङ्गमान् ।
 भूतं भव्यं भविष्यच्च निमेपादिति मे मतिः ॥ ११
 यत्तद्वोरं पशुपतिः प्रादादस्त्रं महन्मम ।
 कैराते द्वन्द्वयुद्धे वै तदिदं मयि वर्तते ॥ १२
 यद्युगान्ते पशुपतिः सर्वभूतानि संहरन् ।
 प्रयुङ्क्ते पुरुषव्याघ्र तदिदं मयि वर्तते ॥ १३
 तन्न जानाति गाङ्गेयो न द्रोणो न च गौतमः ।
 न च द्रोणसुतो राजन्कुत एव तु सूतजः ॥ १४
 न तु युक्तं रणे हन्तुं दिव्यैरस्त्रैः पृथग्जनम् ।

C. 5. 7596
B. 5. 191. 15
K. 5. 194. 15

Ds व्युपितां; Ca. 8 व्युपितां (as in text).

3 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^b) K1. 2. 4 D3. 4. 7 यतव्रतं; K5 D2 धृतव्रतं; B2. 4. 5 महारथं (for महाव्रतम्). — ^a) D1 S हन्ता (M2 हन्यात्) (for हन्याः). D1 S (except G5 M2) सेनाम् (for सैन्यम्). K1. 2 हन्याः सैन्यानि वै विभो.

4 Dn2 resumes! — ^a) D2 स (for च). K1. 2 (before corr.) उक्ते (for उक्तो). K5 मासेन तेन चाप्युक्तो. — ^a) K1 M2 चापि (M2 चापि also, as in text); K5 D7. 10 G5 M2-8 [अ]पि च; D2-4 चैव. — ^a) K5 B Dn Ds D3. 4. 6. 8. 10 प्रतिजज्ञिवान्; D7 प्रत्यभाषत; M2 प्रतिजग्मिवान्.

5 ^a) K1. 2 गौतमोपि च मासौ द्वौ. — ^b) B5 T G1. 2 M (except M2) च; D2 वा; G5 वि- (for नः). — ^a) 5^d = 5. 194. 19^f.

6 ^b) K D1-4. 7. 8 संस्पर्धन्सव्यसाचिना. — ^a) K5 सैन्यं (for हन्तुं); see below. — ^a) K2 broken. K4 D8 सैन्यं सं; D2-4 सैन्यं मे (for स सैन्यं). K1 D1 सैन्यं तत्प्रत्यपद्यत; K5 S (except M2) सैन्यं (K5 हन्तुं) मे प्रत्यजानत.

7 ^b) S (except M2) तत्त्वतः (for ते वचः). — ^a) D3. 4 तांस्त्रं (for शत्रून्). T1 कियत्कालेन तान्छत्रून्. — ^a) T1 M2-5 क्षपयेद् (for क्षपयेत्). K4 D3 चाव्रवीत्; B Dn Ds D6. 10 फाल्गुन (for संयुगे).

8 ^a) K4 B Dn Ds D1. 3. 4. 6. 8. 10 समीक्ष्य (for अवेक्ष्य). D3. 4 एवं; M2. 4. 5 पुनं (for इदं). — ^a) K1. 2

वचो राजानमब्रवीत्; S वचनं चेद् (T2 इदं वचनं) मब्रवीत्.

9 G5 om. 9^{ab}. — ^a) T1 G1-3 M1 एव (for एते). — ^b) K1. 2. 5 D2. 7 इह (for चित्रं). — After 9^{ab}, Ds D10 read 17^{ab} (for the first time), repeating it in its proper place. — ^a) M2-5 असंख्येयं महत्सैन्यं. — ^a) K2 D1 M1. 2 एवं (for एव). K4 B3. 5 Dn D3. 4. 6. 8. 10 न संशयः; D1 बलं तथा (for बलं तव).

10 ^a) K4 B D (except D1. 2. 7) एव (for अहं).

11 ^a) D1 सदेवा (for सामरा). — ^b) K4 B D (except D1. 2. 7) सर्वान्; K5 हन्यां (for सह-). B2 सासुर- (for स्थावर-). — ^a) N (except Dn1 D1) T2 G3 भविष्यं च. — After 11, T1 G1. 2. 5 ins.:

591* यावदिच्छेद्वरिरयं तावदस्ति न चान्यथा ।

12 ^a) Dn1 D3. 4. 8 युक्तु; T2 G2 एतद् (for यत्तद्). D2 परं (for घोरं). — ^b) K1. 2 ममेश्वरः; S (for G1 see below) वरं मम (for महन्मम). G1 दस्रवरं मम. — ^a) B (except B2) Dn2 Ds D6. 8. 10 तु; Dn1 च (for वै). K1. 2 त्रिपुरं जघान युद्धे वै (hypermetric). — ^a) = 13^d. K4 D3. 4 मम (for मयि).

13 K2 D7. 8 om. (hapl.) 13. — ^a) T1 युगांते वै (for यद्युगान्ते). — ^a) K1 प्रायुक्त; D3. 4 प्रयुक्त (for युक्ते). — ^a) = 12^d. D3. 4 मम (for मयि).

14 ^a) D2 यन्न; S (except M2) न (T2 नै-) तन् (for तन्न). — ^a) K5 Ds D3 G3 तु (for च). — ^a) B2 भूमिगाः (for सूतजः).

15 ^a) K4. 5 B3 D1. 3. 4. 7 च (for तु). K2 B2. 6

C. 5. 7565
B. 5. 194. 15
K. 5. 194. 15

आर्जवेनैव युद्धेन विजेष्यामो वयं परान् ॥ १५
तथेमे पुरुषव्याघ्राः सहायास्तव पार्थिव ।
सर्वे दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ १६
वेदान्तावभृथस्नाताः सर्व एतेऽपराजिताः ।
निहन्युः समरे सेनां देवानामपि पाण्डव ॥ १७
शिखण्डी युयुधानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

भीमसेनो यमौ चोभौ युधामन्युत्तमौजसौ ॥ १८
विराटद्रुपदौ चोभौ भीष्मद्रोणसमौ युधि ।
स्वयं चापि समर्थोऽसि त्रैलोक्योत्सादने अपि ॥ १९
क्रोधाद्यं पुरुषं पश्येस्त्वं वासवसमद्युते ।
क्षिप्रं न स भवेज्जक्तमिति त्वां वेद्मि कौरव ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रभाते विमले धार्तराष्ट्रेण चोदिताः ।

दुर्योधनेन राजानः प्रययुः पाण्डवान्प्रति ॥ १
आप्लाव्य शुचयः सर्वे सग्विणः शुक्लवाससः ।

transp. युक्तं and हन्तुं. Ds. 4 युक्तः (for युक्तं). S जेतुं (Gs छेतुं) (for हन्तुं). — ^b) B₂ पृथग्बलं; B₂. 5 D₂-4 Gs M₂-5 पृथग्जनः; D₁ पृथक् पृथक्; Gs रजनान्; Ca रजनं (as in text). — ^a) K₄ Ds D₁. 3. 4. 10 रणे (for वयं). Ds D₁₀ रिपून् (for परान्).

16 ^a) Gs तदेमे; M यथेमे (for तथेमे). K₁. 2 तु महीपालाः; Ds. 4 T₁ पुरुषव्याघ्र. — ^b) S समस्तास् (for सहायास्). — D₄ om. (?hapl.) from तव पार्थिव (in 16^b) up to युधि (in 19^b). B₂. 5 D₂. 3. 7. 8 पार्थिवाः; Ds D₁₀ भारत (for पार्थिव). — ^c) K₄ B Dn Ds Ds. 3. 8. 10 विद्वांसः. — ^d) K₄ B (except B₂) Dn Ds Ds. 3. 8. 10 काक्षिणः. — After 16, K₄ Ds. 8 ins.:

592* धीरमतधराः सर्वे सर्वे सुचरितव्रताः ।

17 D₄ om. 17 (cf. v.l. 16). K₄ Ds om. 17^{ab}. Ds D₁₀ repeat 17^{ab} here, reading it for the first time after 9^{ab}. — ^a) Ds D₁₀ (both times) भृथे; Ca भृथः (as in text). — ^b) K₁. 2. 5 D₁. 2. 7 T G₁. 2. 5 M एव (for एते). — Ds om. (?hapl.) 17^c-18^b. — ^d) Ks Ds पाण्डवाः (for व).

18 D₄ om. 18; Ds om. 18^{ab} (cf. v.l. 16). — ^c) K₄ Ds S चैव (for चोभौ).

19 D₄ om. 19^{ab} (cf. v.l. 16). — After 19^{ab}, B Dn Ds Ds. 4 (see below). 3-3. 10 ins.:

593* शङ्खश्चैव महाबाहुर्हैडिम्बश्च महाबलः ।

पुत्रोऽस्याञ्जनपर्वो तु महाबलपराक्रमः ।

शैनेयश्च महाबाहुः सहायो रणकोविदः ।

अभिमन्युश्च बलवान्द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

[D₄ om. from the beginning up to बाहुः in line 3.

— (L. 3) Ds. 4 संग्रामवरकोविदः (for the posterior half).] — ^c) Dn₁ चापि; S चैव (for चापि). Ds. 4 स्वयं चासि तथा शक्तः. — D₄ om. 19^d-20^d. — ^d) K₁. 2 त्रैलोक्य-दहनेष्वपि; K₄. 5 B₂-5 Dn₁ D₁. 3. 4. 7. 8 G₂ M₂ त्सादनेपि च; B₂ T G₁ M₁-3. 5 त्सादनेष्वपि; D₂ Gs. 5 त्सादने ह्यपि; D₁₀ त्सादने प्रभो; text as in Dns Ds Ds only.

20 D₄ om. 20 (cf. v.l. 19). — ^a) T G₂. 5 कोपाद् (for क्रोधाद्). — ^b) K₁. 2 द्युतिः; D₇ द्युतिः. B₂. 4. 6 त्वं (B₂ स) वासवमपि स्वयं; B₂ Dn Ds Ds. 3. 10 तथा शक्रसमद्युते; T G त्वं पावकसम. — ^c) K₄ B Dn Ds D₁. 3. 8. 8. 10 स क्षिप्रं न (by transp.). T₁ न च; M स न (for न स). K₁. 5 युक्तं; B₂ युक्तं; S चापि (for व्यक्तम्). — ^d) S तथा (T₂ G₂ तदा) (for इति). D₁ Gs M₂ त्वा; T₁ वै; T₂ G₁. 2 तद् (for त्वां). T G₁. 2 वेत्थ; Gs वेत्ति (for वेद्मि). K₁ को न्विति; B₂. 4. 5 पार्थिव (for कौरव).

Colophon. K₈ B₁ Ds. 6 G₄ missing. — Adhy. name: K₁. 2 अर्जुनवाक्यं; K₅ Ds बलाबलपरीक्षा; Gs M₂ अर्जुन (M₁ जैनात्म) बलकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 84 (=184); T₁ M₂ 197; T₂ G₁. 2. 5 M₂. 5 198; Gs 195 (as in text); M₁. 5 196. — S'loka no.: K₅ 20; Dn 22.

196

This adhy. is missing in K₈ B₁ (cf. v.l. adhy. 192 and 194 beginning); the MSS. are mostly ignored here.

1 Gs M₂ (inf. lin.) संजयः (for वैशं). — ^b)

गृहीतशस्त्रा ध्वजिनः स्वस्ति वाच्य हुताग्रयः ॥ २
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
 सर्वे कर्मकृतश्चैव सर्वे चाहवलक्षणाः ॥ ३
 आहवेषु पराल्लोकाजिगीपन्तो महाबलाः ।
 एकाग्रमनसः सर्वे श्रद्धावानाः परस्य च ॥ ४
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केकया बाह्लिकैः सह ।
 प्रययुः सर्व एवैते भारद्वाजपुरोगमाः ॥ ५
 अश्वत्थामा शांतनवः सैन्धवोऽथ जयद्रथः ।
 दाक्षिणात्याः प्रतीच्याश्च पार्वतीयाश्च ये रथाः ॥ ६
 गान्धारराजः शकुनिः प्राच्योदीच्याश्च सर्वशः ।
 शकाः किराता यवनाः शिवयोऽथ वसातयः ॥ ७
 स्वैः स्वैरनीकैः सहिताः परिवार्य महारथम् ।
 एते महारथाः सर्वे द्वितीये निर्ययुर्वले ॥ ८

कृतवर्मा सहानीकस्त्रिगर्ताश्च महाबलाः ।
 दुर्योधनश्च नृपतिर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ९
 शलो भूरिश्रवाः शल्यः कौसल्योऽथ बृहद्रथः ।
 एते पश्चादवर्तन्त धार्तराष्ट्रपुरोगमाः ॥ १०
 ते समेन पथा यात्वा योत्स्यमाना महारथाः ।
 कुरुक्षेत्रस्य पथार्थे व्यवतिष्ठन्त दंशिताः ॥ ११
 दुर्योधनस्तु शिविरं कारयामास भारत ।
 यथैव हास्तिनपुरं द्वितीयं समलंकृतम् ॥ १२
 न विशेषं विजानन्ति पुरस्य शिविरस्य वा ।
 कुशला अपि राजेन्द्र नरा नगरवासिनः ॥ १३
 तादृशान्येव दुर्गाणि राज्ञामपि महीपतिः ।
 कारयामास कौरव्यः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४
 पञ्चयोजनमुत्सृज्य मण्डलं तद्रणाजिरम् ।

C. 5. 7617
B. 5. 195. 15
K. 5. 195. 15

K1.2 D2.7.8 नोदिताः (for चो°). D4 om. from चोदिताः
 up to दाक्षिणा (in 6°). — °) K1.2 D1 राजेंद्राः;
 K5 D2.7 राजेंद्र (for राजानः).

2 D4 om. 2 (cf. v.l. 1). — °) G3 चित्रं (for
 शुक्र°). — °) K1.2 ते सर्वे (for ध्वजिनः). — °) K1.2
 द्विजान्; Ca स्वस्ति (as in text).

3 D4 om. 3 (cf. v.l. 1). 3^{ab} = 5. 149. 6^{ab}. — °)
 K4 B D (except D1.7; D4 om.) ब्रह्म° (for वेद°).
 — °) K1 वर्मभृत°; K2 D1.7 धर्मभृत°; K4 B Dn Ds
 Ds. 6. 8. 10 कामकृत°. — °) K1.2 T G1.2.3 Ca. 8 चाहित°;
 D2 G3 M चाहत°.

4 D4 om. 4 (cf. v.l. 1). — °) N (except D2;
 D4 om.; K5 B1 missing) परस्परं (for परस्य च).

5 D4 om. 5 (cf. v.l. 1). — °) Some N MSS.
 विन्दानुविन्दौ, and केकया (for केकया). D1 बाह्लिकाः
 केकयैः सह (for °).

6 D4 om. up to दाक्षिणा (in °) (cf. v.l. 1). — °)
 K1.2 गौतमश्च (for सैन्धवोऽथ). — °) B Dn Ds
 Ds. 8. 10 ये नृपाः; D2 पार्थिवाः; Ds. 4 ये तथा (for ये रथाः).

7 °) S कृपः (for शकाः). D1 T2 किरातयवनाः.
 — °) Dn2 Ds Ds T1 शिवयोथ; G1.2 शतशोथ. K1.2
 Dn Ds Ds. 4. 6. 7. 10 वशातयः; K5 विशातयः; T2 G1.2
 सहस्रशः.

8 Ds om. 8^a-9^b. — °) Ms. 5 स्वैरनीकैश्च स°.
 — °) K1.2.5 D1 °रथान्; D2.7 S °रथाः; Ca as in text.
 — °) B5 रणे (for बले).

9 Ds om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). D4 om. (hapl.)
 9^a-10^b. — °) Ds G2 सहानीकाः. K1.2 कांजोजश्च
 महाराजः. — °) K5 त्रैगर्ताश्च; B Dn Ds D1. 6. 7. 10
 त्रिगर्तश्च; T2 त्रिगर्तोथ. B Dn Ds Ds. 10 महारथः; M1.2
 °रथाः. — D1 om. 9^a-10^b. — °) K1.2 सर्वेभ्रातृ-
 भिरावृतः.

10 D1.4 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — °) K Dn Ds
 Ds. 8. 10 कौशल्यः. K1.2.5 B2 D2.7 च (for [अ]थ).
 B1 Dn D10 T2 G1.2 बृहद्रथः. — °) K4 B5 Dn Ds
 Ds. 4. 6. 8. 10 अनुगताः; K5 प्रवर्तत; D1 स्ववर्तत (for
 अवर्तन्त).

11 Ds om. 11^{ab}. — °) Ms. 4 (inf. lin. as in
 text). 5 याता (for यात्वा). K5 Ds. 4 T2 ते समेता
 यथान्यायं (K5 T2 यथा यात्वा); B2 ते ससेना यथा मत्वा;
 B5-6 Dn Ds D1. 10 ते समेत्य यथान्यायं. — °) K1.2
 राजाश्वरथपत्तयः; K4 B Dn Ds Ds. 4. 8. 10 धार्तराष्ट्रा
 महाबलाः. — °) Ds. 4 पश्चाद्धि (for °धै). — °) K1.2
 D1 व्यपातिष्ठत; D1. 2. 6 व्यवातिष्ठत. S व्यतिष्ठत सुवशि-
 (some MSS. °सि)ताः.

12 °) K5 D1. 8. 4 दुर्योधनस्य; D1 °श्च. — D4 om.
 12^a-15^b. — °) Some S MSS. हस्तिनपुरं.

13 D4 om. 13 (cf. v.l. 12). — °) K5 B2 Ds2
 D1. 8. 7. 10 T1 G1 M च (for वा).

14 D4 om. 14 (cf. v.l. 12). — °) K4 Ds
 हन्योणिः; B5 रूपा° (for दुर्गा°). — °) Ds °पते (for
 °पतिः). — °) K1.2.4 कौरव्यः.

C. 5. 7617
E. 5. 195. 15
K. 5. 195. 15

सेनानिवेशास्ते राजन्नाविशञ्जशतसंघशः ॥ १५

तत्र ते पृथिवीपाला यथोत्साहं यथावलम् ।

विविशुः शिविराण्याशु द्रव्यवन्ति सहस्रशः ॥ १६

तेषां दुर्योधनो राजा ससैन्यानां महात्मनाम् ।

व्यादिदेश सबाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ १७

सगजाश्चमनुष्याणां ये च शिल्पोपजीविनः ।

ये चान्येऽनुगतास्तत्र स्रुतमागधवन्दिनः ॥ १८

वणिजो गणिका वारा ये चैव प्रेक्षका जनाः ।

सर्वास्तान्कौरवो राजा विधिवत्प्रत्यवैक्षत ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

वैशंपायन उवाच ।

तथैव राजा कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

धृष्टद्युम्नमुखान्वीरांश्चोदयामास भारत ॥ १

चेदिकाशिकरूपाणां नेतारं दृढविक्रमम् । ✓

सेनापतिमभिन्नं धृष्टकेतुमथादिशत् ॥ २

विराटं द्रुपदं चैव युयुधानं शिखण्डिनम् । ✓

15 D₄ om. 15^{ab} (cf. v.l. 12). — ^a) K_{1.2} पार्थिवांश्च समुत्सृज्य; S पंच (G₈ शत)योजनविस्तीर्णः. — ^b) K D_{1-8.7.8} तत्र भारत (for तद्वर्णा). — ^c) K_{1.2.5} Dn₈ D₈ D_{7.10} सेनानिवेशान्; D₁ ततो विशालाः (for सेना-निवेशाः). — ^d) K₄ D_{2.7} S न्यविशन्; K₅ निविशन्; D_{3.4} न्यवसन्; D₈ निवसन्. B₃ संघशो नृपाः; D_{8.4} अथ संघशः (for शत^c).

16 D₇ om. 16. — ^a) B₂ तथैव (for तत्र ते). — ^b) M_{2.3} यथोत्साहा. D₁ यथावयः; T₁ यथासुखं. — ^c) K_{1.2.5} D₈ अंतः; K₄ B₃₋₅ Dn D₈ D_{8.4.6.10} अत्र; B₂ एव (for आशु). — D₄ om. (hapl.) 16^a-18^c. K₄ D₈ read 18^a for 16^a, repeating it in its proper place. — ^d) T₁ माह्व^c (for द्रव्य^c).

17 D₄ om. 17 (cf. v.l. 16). — ^a) T₂ G_{3.6} तेषु (for तेषां). — ^b) T₁ G₆ M_{1.2} स्तः (for सः). D₈ सैन्यानां सुमहा^c; D₈ सैनिकानां महा^c. — G₅ om. 17^{ab}. — ^c) D₈ सबाह्यानां (for सबाह्यानां). — ^d) A few MSS. भक्ष- (for भक्ष्य-). K_{1.2.5} भक्ष्यभोजनमुत्तमं; D₈ भोज्यभक्ष्यमनु^c.

18 D₄ om. 18^{ab} (cf. v.l. 16). — ^a) K₁ संगसश्च; B_{3.5} Dn D₈ D_{6-8.10} सनागाश्च- (for सगजाश्च-). — ^b) K_{1.2} शल्योप^c (for शिल्पोप^c). — ^c) D₈ S ये चाप्यनुगतास्तः. — ^d) A few MSS. वन्दिनः.

19 D₄ om. 19. — ^a) K_{4.5} B_{3.5} Dn D_{1.6.8.10} चा (K₅ चौ)रा; B_{2.4} D₈ D₇ दारा; D₈ रासा; T G_{1.2} चापि (for वारा). K_{1.2} वणिजो गणकारा ये. — ^b) K (except K₄) च वि; D₇ च वै; D₁₀ युद्ध; M चापि

(for चैव). B_{2.4} नराः (for जनाः). — ^c) M₈₋₉ ए (M₈ ये)षां च (for सर्वास्तान्). — ^d) S पर्यरक्षत (for प्रत्यवै^c).

Colophon. K₈ B₁ D_{8.8} G₄ missing. — Adhy. name: K_{1.2} दुर्योधनसेनानिवेशाः; K₅ D_{2.7.8} सेनानिवेशाः; B₂ सेनानिर्याणं; G₅ कुरुचलकुरुक्षेत्रावतरणं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₈ 85 (=185); T₁ M₄ 198; T₂ G_{1.2.5} 199; G₈ 196 (as in text); M_{1.2} 197; M_{3.6} 189(1). — S'loka no.: Dn 19.

197

✎ This adhy. is missing in K₈ B₁ (cf. v.l. adhy. 192 and 194 beginning); the MSS. are mostly ignored here.

1 G₈ संजयः (for वैशं उ^c). — After the ref., T₁ M₁ ins.:

594* संजयेनैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रः सुदुर्मनाः ।

विपुलं चिन्तयंस्तथौ गान्धार्या विवुरेण च ।

— ^b) M₈₋₉ निवेशास्यापि रक्षणे.

2 ^a) K_{1.2} तथा (for चेदि-). S कुरुक्षानां. — ^b) K₄ D_{8.4} सर्वेषामुग्रतेजसां. — D₄ om. 2^c-3^d. — ^d) K₄ D₈ धृष्टद्युम्नम् (for केतुम्). D₁ अचोदयत्; T₁ G_{8.6} अथाविशत् (for अथादिशत्). K₄ om. from अथादि^c up to युयुधानं (in 3^b).

3 D₄ om. 3; K₄ om. up to युयुधानं (cf. v.l. 2). — ^a) K_{1.2.5} D₈ विराटद्रुपदौ चैव. — 3^d=15^b.

पाञ्चाल्यौ च महेष्वासौ युधामन्युत्तमौजसौ ॥ ३
 ते शूराश्चित्रवर्माणस्तप्तकुण्डलधारिणः ।
 आज्यावसिक्ता ज्वलिता धिष्ण्येष्विव हुताशनाः ।
 अशोभन्त महेष्वासा ग्रहाः प्रज्वलिता इव ॥ ४
 सोऽथ सैन्यं यथायोगं पूजयित्वा नरर्षभः ।
 दिदेश तान्यनीकानि प्रयाणाय महीपतिः ॥ ५
 अभिमन्युं बृहन्तं च द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
 धृष्टद्युम्नमुखानेतान्प्राहिणोत्पाण्डुनन्दनः ॥ ६
 भीमं च युयुधानं च पाण्डवं च धनंजयम् ।
 द्वितीयं प्रेषयामास बलस्कन्धं युधिष्ठिरः ॥ ७
 भाण्डं समारोपयतां चरतां संप्रधावताम् ।
 हृष्टानां तत्र योधानां शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ ८
 स्वयमेव ततः पश्चाद्विराटद्रुपदान्वितः ।

तथान्यैः पृथिवीपालैः सह प्रायान्महीपतिः ॥ ९
 भीमधन्वायनी सेना धृष्टद्युम्नपुरस्कृता ।
 गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता खन्दमाना व्यद्वश्यत् ॥ १०
 ततः पुनरनीकानि व्ययोजयत् बुद्धिमान् ।
 मोहयन्धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां बुद्धिनिश्वम् ॥ ११
 द्रौपदेयान्महेष्वासानभिमन्युं च पाण्डवः ।
 नकुलं सहदेवं च सर्वाश्चैव प्रभद्रकान् ॥ १२
 दश चाश्वसहस्राणि द्विसाहस्रं च दन्तिनः ।
 अयुतं च पदातीनां रथाः पञ्चशतास्तथा ॥ १३
 भीमसेनं च दुर्धरं प्रथमं प्रादिशद्वलम् ।
 मध्यमे तु विराटं च जयत्सेनं च मागधम् ॥ १४
 महारथौ च पाञ्चाल्यौ युधामन्युत्तमौजसौ ।
 वीर्यवन्तौ महात्मानौ गदाकार्मुकधारिणौ ।

C. 5. 7638
B. 5. 196. 17
K. 5. 196. 17

4 Ks transp. 4^{ed} and 4^{ef}. — ^a) Dn धिष्ण्यानि;
Ca धिष्ण्येषु (as in text). Dn2 Ms-3 हुताशनः;
Ds हुताशनाः. — ^b) K1.2 महाराज (for महेष्वासा).

5 ^a) B Dn Ds D2-4.6.7.10 अथ (for सोऽथ).
— ^b) K1.2 योजयित्वा. K1.2 B2 D1 नरर्षभः; Ds2
नराधिपः. — The lines 5. 196. 17^{ab}-18^{ab} are repeated
(with the v.l. युधिष्ठिरो for दुर्योधनो) in B Dn Ds
Ds.4 (om. lines 2-3). 6-8.10 M4 (om. lines 2-3)
after 5; in K2 (om. line 3), after 21.

6 D4 om. 6^a-13^a. — After 6, G2 reads 8.

7 D4 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^b) G2 पाञ्चाल्यं (for
पाण्डवं). — ^a) K1.2 Ds Ds शालस्कन्धं; Ks D1
स्कन्धावारं; Dn1 शाल्यस्कन्धं; Ms सालं; Ca. n बलं (as in
text). Cs cites स्कन्धं.

8 D4 om. 8 (cf. v.l. 6). G2 reads 8 after 6.
— ^b) K1.2 Ds चरमं; B2 Ds D1 त्वरतां; Ca चरतां
(as in text). — 8^{ed}=(var.) 5. 149. 51^{ed}. — ^c)
K1.2 धृष्टानां (for हृ). M (except M1) योधानां (for
यो). Ds तत्र तत्र च योधानां. — ^a) K1 हृह; D1.2 T2
G2.5 अथ; T1 अपि; G2 उप (for हृव).

9 D4 om. 9 (cf. v.l. 6). — ^c) B D (except D2;
D4 om.) अ(B2 त)थापरैर्महीपालैः. — ^a) K1 महात्मभिः;
Ks D1.7 महामतिः; S महारथः (for महीपतिः).

10 D4 om. 10 (cf. v.l. 6). — ^a) T G2.8.5 यती;
G1 याति (for यनी). B2 समेता भीमसेनेन; Ca
भीमधन्वायती सेना. — ^b) K4 B2-5 Dn Ds Ds.6.8.10

धृष्टद्युम्नेन पालिता; Ms-5 पुरोगमा. — 10^{ed}=(var.)
5. 149. 49^{ed}. — ^c) K1.2 नरौघः; G2 गांमेव. T1 Ms-3
घूर्णा. K1 स्तिमिता; K2 खनिता. — ^a) Ds D2.3
स्पन्दमाना; D1 स्पन्दमाना. G2 प्रद्वश्यत्.

11 D4 om. 11 (cf. v.l. 6). — ^b) K4.5 B D (D4
om.) G1 Ms न्ययोज. — ^a) K1.2 बुद्धिनिश्वान्;
K4 B4.5 Dn D2.8.8.8 G2 निश्वयं; K5 B2 D10 निश्वयं;
D1 भीश्वरः; G1 बलनिश्वयं; Ca as in text. Cs cites
बुद्धिनिःश्वयं.

12 D4 om. 12 (cf. v.l. 6). — ^b) K1.2 Ds2 D1.7
पाण्डवं; Ks पाण्डवान्; S भारत.

13 D4 om. 13^{ab} (cf. v.l. 6). — ^a) T2 G1.2.5 M2
हयान् (for दश). S (for T1 see below) पंचं (for
चाथं). T1 अश्वानां पंचसाहस्रं. — ^b) K1.2 D2 द्विसाहस्राः;
K4.5 D1.8.8 सहस्राः; T1 G2 सहस्रान्; T2 G2 सहस्रं;
G1.5 साहस्रान्. B Dn Ds Ds.7.10 द्विसहस्राणि दन्तिनां.
— ^a) T G रथान् (for रथाः). K1 पंचदशास्तथा; K5 G2
पंचशतानि च; B Dn Ds Ds.7.10 T1 G5 पंचशतं तथा;
T2 G1.2 M1.2 पंचशतांस्तथा.

14 ^a) K4 B2.4 Dn D2-4.6 भीमसेनस्य (for नं च).
Ds.4 दुर्धरः. — ^b) K1.2 Dn2 प्राविशद्; T1 G2.5
व्यादिशद् (for प्रादिशद्). — ^c) K1 सर्वमेव; K2 B5
मध्यमं तु. K4.5 B5 Dn2 Ds Ds.7.10 च; Dn1 [S]थ
(for तु). S (except G2) वै (for च). — ^a) B Dn
Ds Ds.4.8.10 पाण्डवः (for मागधम्). D1 repeats 12^a
(for 14^a).

अन्वयातां ततो मध्ये वासुदेवधनंजयौ ॥ १५
 बभूवुरतिसंरब्धाः कृतप्रहरणा नराः ।
 तेषां विंशतिसाहस्रा ध्वजाः शूरैरधिष्ठिताः ॥ १६
 पञ्च नागसहस्राणि रथवंशाश्च सर्वशः ।
 पदातयश्च ये शूराः कार्मुकासिगदाधराः ।
 सहस्रशोऽन्वयुः पश्चादग्रतश्च सहस्रशः ॥ १७
 युधिष्ठिरो यत्र सैन्ये स्वयमेव बलार्णवे ।
 तत्र ते पृथिवीपाला भूयिष्ठं पर्यवस्थिताः ॥ १८

तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च ।
 तथा रथसहस्राणि पदातीनां च भारत ।
 यदाश्रित्याभियुयुधे धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ॥ १९
 ततोऽन्ये शतशः पश्चात्सहस्रायुतशो नराः ।
 नदन्तः प्रययुस्तेषामनीकानि सहस्रशः ॥ २०
 तत्र भेरीसहस्राणि शङ्खानामयुतानि च ।
 वादयन्ति स्म संहृष्टाः सहस्रायुतशो नराः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ समाप्तम्बोपाख्यानपर्व ॥

॥ समाप्तमुद्योगपर्व ॥

15 ^a) K₅ D₇ महेश्वासौ (for महारथौ). D₇ तथा तुल्यौ; S महात्मानौ (G₈ महेश्वासौ) (for च पाञ्चाल्यौ). — ^b) = 3^d. G₈ सर्वशत्रुनिबर्हणौ. — ^c) K₆ महोत्साहौ; B₈ महेश्वासौ; S महारभाणौ (for 'त्मानौ). — ^e) K_{1.2} B₈ अनुयातौ (for अन्वयातां). K₅ B_{1.5} D_n D₈ D_{6.8.10} तदा; T₂ G_{2.5} M तयोर् (for ततो). — After 15, T G_{2.8.5} ins.:

595* तौ दृष्ट्वा पृथिवीपालाञ्चमिलेव मेनिरे ।

अन्तरिक्षगताः सर्वे देवाः सेन्द्रपुरोगमाः ।

[(L. 1) T₂ G₂ तान् (for तौ), and कष्टम् (for नष्टम्).]
 — After the above, G₈ reads 17^{ab}.

16 ^a) K_{1.2} अभि^o (for अति^o). — ^b) M₈₋₆ नरः (for नराः). — T₁ om. 16^{ad}. — ^c) K_{1.2} ते च; D₈ ते तु (for तेषां). — ^d) K₄ तथा; B_{8.5} D_{8.4.6} T₂ G हयाः; M रथाः (for ध्वजाः).

17 G₈ reads 17^{ab} after 595*. — ^b) K₁ D_{7.8} G₆ 'वंशश्च. K₄ D_{8.4} भारत (for सर्वशः). D₁ रथानां च सहस्रशः. — ^c) K_{1.2} D₈ ते (for ये). K₅ पदातीन्बहु-साहस्राः; D₇ पदाता बहुसाहस्राः; T₁ बभूवुरतिसंरब्धाः (= 16^a). — ^d) K₅ om. 17^d. D₇ तस्मिन्धौधिष्ठिरे बले. — After 17^{ad}, D₇ repeats 4^{ef} (with v.l. महाराज for महेश्वासा). — ^e) D₁₀ ययुः (for ऽन्वयुः). K₅ सह अन्वययुः पश्चात्; D₇ सहस्रमन्वयुः पश्चात्.

18 ^a) K₅ D₇ राजा युधिष्ठिरो यत्र. — ^b) K₅ D₇ स्वयमास; M यत्र चैव (for स्वय^o). S (G₁ broken) च फाल्गुनः (for बला^o).

19 D₇ om. 19^{ab}. — ^a) K₅ रथः; T₁ ततो (for तत्र). — D_{1.4} M₂ om. 19^{ba}. — ^c) D₈ रथाः (for तथा). D₈ शतः; T₁ दश (for रथ). — ^d) T₁ G₁ सर्वशः

(for भारत). K_{1.2} पदातीन्वाप्यनेकशः. — After 19^{ad}, N ins. a passage given in App. I (No. 14). D₈ resumes from line 9 of the above App. passage. — K₄ om. 19^e-21^e. B₄ lost to the end! — ^e) T₁ G_{2.8.5} या (G₂ य) माश्रित्य (for यदाश्रित्य). B D_n D_{6.8} अथ (for अभि). K₅ D₂ T G_{2.8.5} युयुजे (for युयुधे). K_{1.2} यदा निवृत्त्य युयुधे; D₁ यदश्विभ्यां हि युयुधे.

20 K₄ om. 20 (cf. v.l. 19). B₄ missing. — ^a) B₃ D₈ D_{7.10} S (G₁ broken) C₈ गणशः (for शतशः). — ^b) = 21^d. S शतशो (for -[अ]युतशो). — ^c) B_{1.5} D_n D_{6.8} नर्दतः (for नदन्तः). — ^d) B_{2.5} च सर्वशः; D₂ समन्ततः (for सहस्रशः).

21 K₄ om. 21^{ab} (cf. v.l. 19). B₄ missing. — ^a) D₁ T₁ ततो (for तत्र). D_{8.8} सहस्राणां. — ^c) K₅ वादयन्तः स्म; B_{2.8.5} D_n D₈ D_{6.8.10} न्यवादयन्तः; D₈ नादयन्ति स्म (for वादयन्ति स्म). M (except M₂) सु- (for स्म). C₈ cites वादयन्ति (as in text). — ^d) = 20^b. S शतशो (for -[अ]युतशो).

Colophon. K₅ B_{1.4} D₉ G₄ missing. — Major parvan: K₂ D₃ उद्यम^o (for उद्योग^o). — Adhy. name: K_{2.4.5} D_{8.4.7} सेनानिवेशः; D_n D₂ सेनानियोगः; D₁ सैन्यनिष्कर्षणः; D₈ सेनानिवेशवर्णनः; T₁ G_{2.5} M₁ पांडवयुद्ध-संज्ञाहः (G₅ 'हं'); M₂ भारतसन्नद्धार्हः. — MSS. mostly add समाप्त after the major parvan or adhy. name; some add it twice. — Adhy. no. (figures, words or both): K₅ 186; D₈ 85 (= 185); T₁ M₄ 199; T₂ G_{1.2.5} M_{3.5} 200; G₈ 197 (as in text); M_{1.3} 198. — S'loka no.: D_{n1} 39; D_{n2} 34.

K1 ins. after 5. 197. 21 (i.e. before the last colophon):

पद श्लोकास्तु सहस्राणि अष्ट श्लोकशतानि च ।
अष्टाशीति च वै श्लोका उद्योगं पर्वं चोत्तमम् ।
एतत्सुमहदाख्यानं श्रुत्वा पापैः प्रमुच्यते ।
सर्वतीर्थभिषेकश्च सर्वदानफलं लभेत् ।
विप्रेभ्यो भोजनं देयं व्यासायाभरणानि च ।
गावश्चन्दनवासांसि दद्यादुद्योगपर्वणि ।
भारतस्य पदैकेन गङ्गाया दर्शनेन च ।
विष्णोः स्मरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

and ins. after the last colophon this date:

संवत् १६२२ वर्षे आश्विनवदि ३ भौमे लिखितमुद्योगपर्व ।

— K2 ins. after the last colophon, the first stanza of the next parvan followed by the date: १५३४ वर्षे श्रावणसुदि ९ वीरपुरे आद्यनागरजातीये ।

— K4 ins. after the last colophon: एतत्पर्वकथानुक्रम-वर्णनं ।

— K5 ins. after the last colophon the date:

संवत् १८८१ शके १७४७ कार्तिकमासे कृष्णपक्षे तृतीया[यां] भौमवासरे समाप्तः पर्व उद्योगः ।, followed by this addition in Gujarati: लेहने पाळु जे न आपे तेने माये सडता * * * पने ते हनुमान खाशे । निश्चे । खरी वात छे ते जाणजो ॥ श्रीरस्तु ॥ भट्ट भाऊ जागन्नाथनु लखेल छे । घणी मेहेनत करीने समाप्ति करू छे ॥ जे लहने पाळु नहि आपे तो तेनु सत्यनाश जशे निश्चे निश्चे ॥

— Dn1 D4 ins. after 5. 197. 21 (i.e. before the last colophon):

वैशंपायन उवाच ।

यः सर्वं शृणुते राजन्निदं श्रीपरिवर्धनम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो लभते वाञ्छितं फलम् ।
यो भूत्वा सावधानो वै शृणोति श्रावयत्यपि ।
स वाञ्छितार्थं लभते पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
उद्योगं लभतेऽयं तु पाण्डवोद्योगसंश्रयात् ।
श्रुतेऽस्मिन्नृपते दद्याद्वाहणेभ्यश्च दक्षिणाम् ।
भोजयेद्विविधाहारैर्भक्ष्यभोज्यसमन्वितैः ।
पाठकं च विशेषेण स्वर्णगोधनपूर्वकम् ।
राजजन्मेजय(!) स्वद्य स्वमन्येवं समाचर ।
अतः परं भीष्मपर्वं शृणु राजन्समाहितः ।

— Dn2 ins. after the last colophon the date:

शके १६९६ रक्ताक्षिनामसंवत्सरे आषाढे एकादश्यां समाप्तः ।

— Ds ins. after the last colophon:

अत्र पर्वणि वृत्तान्ताः । राज्ञां दूतप्रस्थापने मन्त्रः । पुरोहित-यानं । शल्यवरप्रदानं । इंद्रविजयः । संजययानं । प्रजागरं । विदुरवाक्यानि । सनत्सुजातीयं । यानसंधिः । भगवद्यानं ।

दंभोजवाख्यानं । मातलिवरान्वेषणं । गालवचरितं । विश्वरूप-दर्शनं । विदुरापुरानुशासनं । कर्णोपनिषा (Ds1 ना)दः । कर्णकुंतीसमागमः । अभिनिर्यात्रा । उलूकयानं । रथातिरथसंख्या । अंबोपाख्यानं चेति ।

— D1 ins. after the last colophon:

अथानु भीष्मपर्वं भविष्यति । तस्यायमनुसंधिः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

कथं युधिष्ठिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।

पार्थिवाश्च महाभागा नानादेशसमागताः ॥

उद्योगपर्वण्यमी वृत्तान्ताः । पुरोहितयानं । इंद्रविजयः । संजययानं । धृतराष्ट्रचिन्ता । प्रजागरः । विदुरवाक्यं । सनत्सुजातं । यानसंधिः । भगवद्यानं । सभाप्रवेशः । दंभोजवोपाख्यानं । मातलिवरान्वेषणं । गालवचरितं । विदुरापुरानुशासनं । कर्णोप-निषादः । कर्णकुंतीसमागमः । अभिनिर्याणयात्रा । उलूकयानं । रथातिरथसंख्या । अंबोपाख्यानं चेति ।

अत्रापि * * * संख्यातमध्यायानां महात्मना ।

अध्यायसंख्यायास्तत्त्वं पडशीतिशतं स्मृतम् ।

श्लोकाः सप्तसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।

श्लोकाः पण्णवति प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मना ।

व्यासेनोदारमतिना पर्वण्यस्मिन्सप्तोऽध्यायः ॥

शुभमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।

दोषाः प्रयान्तु शान्तिं सर्वत्र सुखीभवन्तु लोकाः ॥

संवत् १८२८ ज्येष्ठशुक्लदशम्यां गुरुवासरे काश्मिरीयसदानंदा-भिधेन लिखितमिदमुद्योगपर्वं । लेखकपाठकयोः श्रेयसे भूयात् ॥

— D4 ins. after the last colophon:

अस्यानु भीष्मपर्वं भविष्यति । यस्यादिः प्रतिसंधिः ।

जनमेजय उवाच ।

कथं युधिष्ठिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।

पार्थिवाश्च महाभागा नानादेशसमागताः ॥

उद्योगपर्वणि अमी वृत्तान्ताः । [पुरो]हितयानं । इंद्रविजयः । प्रजागरः । संजययानं । विदुरवाक्यानि । सनत्सुजातीयं । यानसंधिः । भगव[द्यानं] । मातलिवरान्वेषणं । गालवचरितं । सभाप्रवेशः । महापुरुषदर्शनं । विदुरापुरानुशासनं । कर्णोप-निषादः । इंद्रवर्णनं । कुंतीकर्णसमागमः । भगवतः प्रतिवाक्यानि । अभिनिर्याणयात्रा । उलूकयानं । रथातिरथसंख्या । अंबो-पाख्यानं । बलावलपरीक्षा । सेनानिवेशश्चेति ।

एतत्सुबहुवृत्तान्तं पञ्चमं पर्वं भारते ।

उद्योगपर्वं निर्दिष्टं संधिविग्रहसंज्ञितम् ।

अध्यायसंख्यया त्वत्र पडशीतं शतं स्मृतम् ।

श्लोकानां पद सहस्राणि नव श्लोकशतानि च ।

श्लोकाश्च सप्तति प्रोक्ता इष्टो ग्रन्थोऽत्र पर्वणि ॥

शुभमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।

दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र सुखी भवतु लोकाः ॥

संवत् १६६२ समये वैशाखवदिद्वादशीशुक्रदिने ।

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।

यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥

— Ds ins. after the last colophon :

शुभमस्तु संवत् १६६८ समये मार्गशीर्षद्वादशीगुरुवारे लिखितं रघुनाथेन । श्रीगोविन्द । श्रीरामकृष्णाभ्यां नमः । श्रीविश्वनाथाय श्रीकृष्ण कृष्ण राम राम ॥

— Ds ins. after the last colophon the first st. of the Bhīṣmaparvan; then १६५६ वर्षे कीलकनाम्नि संवत्सरे माघशुक्लपौर्णमास्यां रवौ काश्यां विश्वेश्वरराजधान्यां श्रीमत्यां अभीश्वरसंनिधौ विदर्भदेशस्थभट्टसिंहसूनुना केशवेन लिखित-
मिदं पुस्तकमात्मार्थं परोपकारार्थं च ॥ छ ॥

— Ds ins. after the last colophon :

संवत् १७६० वर्षे मितिपौषमासेऽर्जुनपक्षे दिव्तिथौ चंद्रसुते लिखितं । वैद्यगिरिधर । तस्य आत्मज दुर * * * नगर विडोली-
मध्ये भटजी श्रीजीवाजी । तस्यात्मजदेवेश्वरपठनार्थं । शुभं भूयात् लेखकपाठकयोः ॥

— Dr ins. after the last colophon :

अस्यानु भीष्मपर्व भविष्यति ।

श्रीजनमेजय उवाच ।

कथं युधिष्ठिरे वीराः कुरूपण्डवसोमकाः ।

पार्थिवाश्च महाभाग नानादेशसमागताः ॥

अथ उद्योगपर्वणि ह्यमी वृत्तान्ताः । श्रीपुरोहितयानं ।
इंद्रविजयदर्शनं । संजययानं । प्रजागरः । विदुरवाक्यानि ।
सनत्सुजातीयं । यानसंधिः । भगवद्यानं । सभाप्रवेशः ।
दंभोजवोपाख्यानं । मातलिबरान्वेषणं । गालवचरितं । कृष्ण-
द्रोणधृतराष्ट्रगांधारीविदुरवाक्यानि । दुर्योधनकर्णदुःशासनशकुनि-
दुर्भित्रितं । कुंतीविदुरवाक्यानि । विदुरापुत्रानुशासनं । श्रीकृष्ण-
प्रयाणं । कर्णभेदः । पुनर्भीष्मद्रोणचिता । कुंतीकर्णसमागमः ।
कुंतीपंचपुत्रवरप्रदानं । श्रीकृष्णमंत्रः । उलूकयानं । पांडव-
प्रयाणयात्रा । शिविराभिर्मर्दः । दुर्योधनप्रयाणं । रथातिरथसंख्या ।
अंबोपाख्यानं । परस्परजयप्रकटनमिति ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥

उद्योगपर्व यः श्रुत्वा चातुर्मास्ये विशेषतः ।

सर्वोन्कामानवाप्नोति दीर्घमायुश्च विन्दति ।

श्रुते पर्वणि यो भक्त्या संपूज्य पुरुषोत्तमम् ।

व्यासाय दत्ते दानं आनन्त्यायोपतिष्ठति ।

तेन दानेन सुप्रीतो जायते मधुसुदनः ।

व्यासरूपी च भगवान्सूर्यो नारायणः प्रभुः ।

उद्योगपर्वं श्रुत्वा तु ब्राह्मणान्भोजयेत्पुनः ।

प्रदेयं काञ्चनं वापि सर्वपापविशुद्धये ।

पुस्तकस्यापि कर्तव्या पूजा परमशोभना ।

चरूपुष्पफलैश्चैव शारदा प्रीयतामिति ।

महाभारतपर्वैकं यो ददाति द्विजातये ।

श्लोकानां संख्यया राजन्तावच्च युगसंख्यया ।

स्वर्गलोकमनुप्राप्य पितृभिः सह मोदते ।

भारतं पञ्चमो वेदो यो ज्ञेयस्तत्त्ववेदिभिः ।

श्रोतव्यो वा महाराज सर्वपापप्रशान्तये ।

उद्योगपर्व यः श्रुत्वा श्रद्धावान्सततोत्थितः ।

आजन्मसंचितपापान्मुच्यते नात्र संशयः ।

उद्योगपर्वं श्रुत्वा यः शतभोज्यं च दापयेत् ।

सर्वतीर्थफलं चैव सर्वयज्ञफलं लभेत् ।

अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य च ।

गवां कोटिसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।

तेन ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुश्च वसवस्तथा ।

प्रसन्ने वाचके विप्रे प्रसन्नाः सर्वदेवताः ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां फलं संप्राप्नुयान्नरः ।

विधिवद्भोजयेद्वाजन्मधुपायसमुत्तमम् ।

उद्योगे भारतश्रेष्ठ सर्वकामसमन्वितः ।

भोजनं भोजयेद्दिग्रान्धमाल्यैरलंकृतान् ।

शुक्लाम्बरधरस्तत्र शुचिर्भूत्वा स्नलंकृतः ।

यश्चानेन प्रकारेण भारतं श्रावयेन्नरः ।

तथा दानस्य माहात्म्यं लोकानुद्धरति प्रभो ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व समाप्तः । संवत् १८३७ वर्षे
शके १७०३ प्रवर्तमाने मासोत्तममासे ज्येष्ठमासे सितेतरपक्षे
तृतीया[यां] मन्दवासरे पूर्णांकृतमिदमुद्योगपर्व । राजन्यपुरस्तेन
भ० विष्णुदत्तेन लिखितं । दीहेणवासी शाहा पुरुषोत्तमदासस्येदं
पुस्तकं परोपकारार्थम् । शुभं भवतु । कल्याणमस्तु श्रीकृष्णो
विजयते । श्रीराम जय राम जय जय राम ॥ श्रीराम । श्रीराम ।
श्रीराम । श्रीराम । श्रीराम ॥

— Ds ins. after the last colophon : उद्योगपर्ववर्णनं ।

सूत उवाच ।

एवमेतत्सुवृत्तान्तं पञ्चमं पर्वं भारतम् ।

उद्योगपर्वं निर्दिष्टं संधिविग्रहसंस्थितम् ।

अध्यायानां च संख्या च षडशीतिशतं स्मृतम् ।

श्लोकाः सप्तसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।

श्लोकाश्च नवति प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मना ।

व्यासेनोदारमतिना पर्वण्यास्त्रिस्तोपधनाः ।

वैशंपायन उवाच ।

शृणु राजन्विधिभिर्मम फलं यच्चापि भारते ।

श्रुताद्भवति राजेन्द्र यत्वं मामनुवृच्छसि ।

दिवि देवा महीपालाः श्रीडाथैमवनीं गताः ।

ऋषीणां देवतानां च संभवो वसुधातले ।

अत्र रुद्रास्तथा साध्या विश्वेदेवाश्च शाश्वताः ।

आदित्याश्चाश्विनौ देवौ लोकपाला महर्षयः ।

गुह्यकाश्च सगन्धर्वा नागा विद्याधरास्तथा ।

सिद्धा धर्मः स्वयंभूश्च मुनिः कात्यायनो वरः ।

गिरयः सागरा नद्यस्तथैवाप्सरसां गणाः ।

ग्रहाः संवत्सराश्चैव अयनान्युतवस्तथा ।

स्थावरं जंगमं चैव जगत्सर्वं सुरासुरम् ।

भारताद्धरतश्रेष्ठ एकस्थमिह दृश्यते ।
तेषां श्रुत्वा प्रतिष्ठां तं नामकर्मानुकीर्तनात् ।
कृत्वापि पातकं घोरं सद्यो मुच्येत मानवः ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्वशः ।
संयन्त्यान्तःशुचिर्भूत्वा पारं गत्वा तु भारते ।
तेषां श्राद्धानि देयानि रत्नानि विविधानि च ।
गावः कांस्योपदोहाश्च कन्याश्चैव स्वलंकृताः ।
सर्वकामगुणोपेता धनानि विविधानि च ।
भवनानि विचित्राणि भूमिर्वासांसि काञ्चनम् ।
वाहनानि च देयानि हया मत्ताश्च वारणाः ।
शयनं शिबिकाश्चैव स्यन्दनाश्च स्वलंकृताः ।
यद्यद्गृहे वरं किञ्चिद्यदस्ति महद्भुजु ।
तत्तद्देयं द्विजातिभ्य आत्मा दास्यश्च सूनवः ।
श्रद्धया परया दत्तं क्रमशस्तस्य पारगः ।
सत्याजैवयथादान्तः शुचिः शौचसमन्वितः ।
श्रद्धधानो जितक्रोधो यथा सिध्यति तच्छृणु ।
पर्व उद्योगमासाद्य काञ्चनं संप्रदापयेत् ।
ततः सर्वगुणोपेतमश्वं दद्यात्सुसंस्कृतम् ।
उदितादित्यसंकाशं ज्वलन्तमनलोपमम् ।
विमानं विदुधैः साधेमाख्यं दिवि गच्छति ।
वर्षायुतानि भवने संक्रम्य दिवि मोदते ।
यष्टे द्विगुणमस्तीति सप्तमे त्रिगुणं फलम् ।
शुचिः शीलान्विताचारः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ।
संस्कृतः सर्वशास्त्रज्ञः श्रद्धधानोऽनसूयकः ।
ईदृशाद्वाचकाद्वाजन्श्रुत्वा भारत भारतम् ।
नियमस्थः शुचिः श्रोता श्रृण्वंस्तत्फलमश्नुते ।
जाम्बूनदमयैर्विवैर्गवाक्षैः सर्वतो वृतम् ।
सेवितं चाप्सरःसर्वदेवैराकाशचारिभिः ।
विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलन् ।
दिव्यमालयाम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ।
मोदते दैवतैः साधै दिवि देवो यथामरः ।
उद्योगे भारतश्रेष्ठे हविष्यैस्तर्पयेद्विजान् ।
पूपकैश्च विशेषेण सर्वमश्वं प्रदापयेत् ।
यथान्यायं गन्धमाल्यैः पूजयेच्च पृथक्पृथक् ।
श्रुतेऽस्मिन्पते दद्याद्वाहणेभ्यश्च दक्षिणाम् ।
भोजयेद्विविधाहारैर्भक्ष्यभोज्यसमन्वितैः ।
पाठकस्य विशेषेण स्वर्णगोदानपूर्वकम् ।
संहितापुस्तकाग्राजन्प्रयतः शिष्यसंमितान् ।
हिरण्यं च सुवर्णं च दक्षिणामथ दापयेत् ।
देवताः कीर्तयेत्सर्वा नरनारायणादिकाः ।
ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्वलंकृत्य द्विजोत्तमान् ।
तर्पयेद्विविधैः कामैर्दानैरुष्णावचैस्तथा ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
प्राप्तुयाच्च ऋतुफलं श्रुत्वा पर्वणि पर्वणि ।

वाचको भरतश्रेष्ठ व्यक्ताक्षरपदस्वरः ।
भविष्यं श्रावयेद्विद्वान्भारतं भरतर्षभ ।
वाचकं भरतश्रेष्ठ भोजयित्वा स्वलंकृतम् ।
वाचके तु परे तुष्टे सुभगा प्रीतिरुत्तमा ।
ब्राह्मणेपु च तुष्टेपु प्रसन्नाः सर्वदेवताः ।
इत्येव विधिरुद्दिष्टो मया ते द्विपदां वर ।
श्रद्धधानैरेव भाव्यं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
भारतश्रवणाद्वाजन्सरणाच्च द्विजोत्तम ।
सदा यज्ञवता भाव्यं श्रेयस्तु परमिच्छता ।
भारतं शृणुयाद्विद्वं भारतं परिकीर्तयेत् ।
भारतं भवने यस्य तस्य देवाः स्थितास्त्रयः ।
भारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः ।
भारतं सेव्यते दिव्यैर्भारतं परमं पदम् ।
भारतं सर्वशास्त्राणां सुगमं भरतर्षभ ।
भारतात्प्राप्यते श्रेयो मोक्षस्वेतद्वीमि ते ।
महाभारतमाख्यानं क्षितिं गां च सरस्वतीम् ।
ब्राह्मणं केशवं चैव कीर्तयन्नावसीदति ।
आदौ चान्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते ।
यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च सनातनाः ।
तच्छ्रोतव्यं मानुषेण परमं पदमिच्छता ।
एतत्पवित्रं परममेतद्धर्मेतिदर्शनम् ।
एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ।

वैशंपायन उवाच ।

यः सर्वं शृणुते राजन्निदं श्रीपरिवर्धनम् ।
एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो लभते वाञ्छितं फलम् ।
यो भूत्वा सावधानो वै शृणोति श्रावयत्यपि ।
स वाञ्छितार्थं लभते पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
उद्योगं लभते जन्तुः पाण्डवोद्योगसंश्रयात् ।
जनमेजय हे राजन्वमप्येवं समाचर ।
अतः परं भीष्मपर्वं शृणु राजन्समाहितः ।
भारतं भानुमानिन्दुर्यदि न स्युरमी त्रयः ।
अज्ञानतिमिरान्धस्य कावस्था जगतो भवेत् ।
य इदं कीर्तयेद्विद्वान्पश्येत् शृणुयान्नरः ।
स ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयादेवतुल्यताम् ।
इदं हि वेदैः समितं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
स्तव्यानामुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंयुतम् ।
अस्मिन्मार्गश्च धर्मश्च निखिलेनोपदेक्ष्यते ।
इतिहासे महापुण्ये बुद्धिश्च परिनैष्ठिकी ।
अक्षुब्धान्दानशीलांश्च सत्यशीलाननास्तिकान् ।
कार्णं वेदमिमं श्रुत्वा श्रावयित्वाधर्ममश्नुते ।
अणुहत्याकृतं चापि पापं जह्यान्न संशयः ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।

महीं चापि जयेत्कुलं शत्रूश्चापि पराजयेत् ।
 इदं पुंसवनं श्रेष्ठमिदं स्वस्त्ययनं महत् ।
 महिषीयुवराजाभ्यां श्रोतव्यं बहुशस्तथा ।
 अर्थशास्त्रमिदं मुख्यं धर्मशास्त्रमिदं परम् ।
 मोक्षशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ।
 संप्रत्याचक्षते चेदं तथाख्यास्यन्ति चापरे ।
 पुत्राः क्षुभ्रपवः सन्ति प्रेक्ष्याश्च प्रियकारिणः ।
 शरीरेण कृतं पापं वचसा मनसैव च ।
 सर्वं तस्यजते क्षिप्रमिदं शृण्वन्नरः सदा ।
 धर्म्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं पुण्यं तथैव च ।
 य इदं मानवो भक्त्या पुण्यान्वै ब्राह्मणाङ्गुचीन् ।
 श्रावयेत् महापुण्यं तस्य धर्मः सनातनः ।
 योऽधीते प्रथमं नित्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः ।
 चतुरो वार्षिकान्मासान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 आस्तिकः सततं शृण्वन्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ।
 उभे संध्ये जपन्किञ्चित्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 यश्चैनं शृणुयान्नित्यमार्घं श्रद्धासमन्वितः ।
 स दीर्घमायुः कीर्तिं च स्वर्गतिं प्राप्नुयान्नरः ।
 चत्वार एकतो वेदा महाभारतमेकतः ।
 सुरर्षिभिः समागम्य तुलामारोपितं पुरा ।
 महत्वाच्च गुरुत्वाच्च महाभारतमुच्यते ।
 गुरुविप्राग्रमस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ।
 संपूज्य च द्विजान्सर्वास्तथान्यान्विदुषो जनान् ॥
 यो भारतं पूजयति वस्त्रदानै-
 धूपैः फलैश्चन्दनपुष्पपत्रैः ।
 सुवर्णदानेन यथा च शक्त्या
 लोकं स गच्छेत्फलमस्य योनेः ॥
 इ इमां कुरुते पूजां समाप्तौ पुस्तकस्य च ।

सर्वान्कामानवाप्नोति पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 भारतं निन्दयेद्यश्च पुमानधम एव सः ।
 ब्रह्महत्यासमं पापं भवेत्तस्य न संशयः ।
 अस्यैव धर्मशास्त्रस्य निन्दने क्षीयते कुलम् ।
 अश्रद्धेयो न पूजार्हो वक्तव्यं ते न युज्यते ।
 संनिधाने न गन्तव्यं तस्य यो निन्दयेदिदम् ।
 श्रुतं स्मृतं मतं येन महापातकनाशनम् ।

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रसंहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्व
 समाप्तः ॥ — This is followed by the first stanza of
 Bhīṣmaparvan; then the table of contents, which is
 followed by:

संपोष्यं सदपत्यवत्परकराद्रक्ष्यं च सुक्षेत्रवत्
 संशोध्यं व्रणिनोऽङ्गवत्प्रतिदिनं वीक्ष्यं च सन्मित्रवत् ।
 बध्यं वध्यवदश्लथं न हि न विस्मर्य हरेर्नामवत्
 नैवं सीदति पुस्तकं किल कदाप्येतद्रूपां वचः ॥

शके ११६ [? १६१६] भावसंवत्सरे श्रावणवदि १३ ते दिवशीं
 त्रिबक्सुनुगणेशेन लिखितं ॥

— Dio ins. after the last colophon: उद्योगपर्वण्यमी
 वृत्तान्ताः । राज्ञां दूतप्रस्थापने मंत्रः । पुरोहितयानं । शल्यवर-
 प्रदानं । इंद्रविजयः । संजययानं । प्रजागरः । विदुरवाक्यानि ।
 सनत्सुजातीयं । यानसंधिः । भगवद्यानं । दम्भोजवाक्यानं ।
 मातलिवरान्वेषणं । गालवचरितं । विश्वरूपदर्शनं । विदुला-
 पुत्रानुशासनं । कर्णोपनिषादः । कर्णकुंतीसमागमः । अभिनियात्रा ।
 उल्लूकयानं । रथातिरथसंख्या । अंबोपाख्यानं । युद्धसंताहश्च ॥
 अतः परं भीष्मपर्वं भविष्यति ॥ शके १६८८ व्ययनामसंवत्सरे
 भाद्रपदासितत्रयोदश्यां गोविंददशपुत्रेण किञ्चिज्जीर्णमेव पूर्वोक्त-
 रभागाभ्यां पूर्यर्थं लिखितं ॥ श्रीरस्तु ॥ छ ॥ छ ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes; but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accommodated in the footnotes, but which being found in single MSS. or in a very small group of cognate MSS. have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text; in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च-वै-तु-हि) and adverbs (such as तथा-तदा-ततः, एव-एवं), discrepant readings of single MSS., corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here.

1

After 5. 39. 31, N (K₂ missing) T G_{1.4} ins.:

असम्यगुपयुक्तं हि ज्ञानं सुकुशलैरपि ।
 उपलभ्याप्यविदितं विदितं चाप्यनुष्ठितम् ।
 पापोदयफलं विद्वान्यो नारभति वर्धते ।
 यस्तु पूर्वकृतं पापमविमृश्यानुवर्तते ।
 सोऽन्यापराधे दुर्मेधा विषमे विनिपात्यते । [5]
 मन्त्रमेदस्य षट् प्राज्ञो द्वाराणीमानि लक्षयेत् ।
 अर्थसंततिकामश्च रक्षेदेतानि नित्यशः ।
 मदं स्वप्नमविज्ञानमाकारं चात्मसंभवम् ।
 दुष्टमात्येषु विश्रम्भं दूताचाकुशलादपि ।
 द्वाराण्येतानि यो ज्ञात्वा संवृणोति सदा नृपः । [10]
 त्रिवर्गचरणे युक्तः स शत्रून्धितिष्ठति ।
 न वै श्रुतमविज्ञाय बृद्धाननुपसेव्य च ।
 धर्माधौ वेदितुं शक्यौ बृहस्पतिसमैरपि ।
 नष्टं समुद्रे पतितं नष्टं वाक्यमशृण्वति ।
 अनात्मनि श्रुतं नष्टं नष्टं श्रुतमनक्षिकम् । [15]

मत्सा परीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या संपाद्य चासकृत् ।
 श्रुत्वा दृष्ट्वा विज्ञाय प्राज्ञो मन्त्रं समाचरेत् ।

2

After adhy. 44, all MSS. (except D_{2.10} G₂; K_{2.2.5} missing) ins. the following addl. adhy. (K₄ om. lines 2-25; T G_{1.8-5} om. lines 5-23):

सनत्सुजात उवाच ।

शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मानः परासुता ।
 ईर्ष्या मोहो विविक्ता च कृपासुता जुगुप्सुता ।
 द्वादशैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशनाः ।
 एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते ।
 यैराविष्टो नरः पापं मूढसंज्ञो व्यवस्थति । [5]
 स्पृहयालुरुग्रः परुषो वावदान्यः
 क्रोधं विभ्रन्मनसा वै विकल्पी ।
 नृशंसधर्माः षड्विमे जना वै
 प्राप्याप्यर्थं नोत सभाजयन्ते ।

1

(L. 1) T₁ G_{1.4} ससम्यक्; Ca.s असम्यक् (as above).
 T₁ G_{1.4} नानाध्वन्यैरपि (for the posterior half). Ca
 cites स्वकुशलैः. — (L. 2) B D₂₋₈ T₂ C₂ उपलभ्यं
 Cs उपलभ्य (as above). B D₂₋₈ T₂ च; D₂ D₁₀
 हि (for [अ]पि). B (except B₂) D (except D_{1.2.2.5})
 T₂ चाननुष्ठितं (for चाप्य). — (L. 3) K_{2.5} T₁ G₄
 पापोदयं; Ca.s पापोदय- (as above). K₄ D_{2.7} Ca.s
 नाचरति; D₁ C₂ नारभते; T₁ G_{1.4} वाचरति (for नारभति).
 — (L. 4) B_{1.2.5} T₂ पूर्व कृतं; T₁ G₄ पूर्वकृते; Ca.s पूर्वकृतं
 (as above). D₂ D_{2.10} अविमृश्यानुवर्तते; D_{1.8.4} अव-
 मृश्यानु; T₁ G_{1.4} नानुमृश्यानु (T₁ 'मि')वर्तते; Ca.s as
 above. — (L. 5) B D₂ D₂ D_{2m.8-9.10} T₂ Cs
 अगाधपंके (for सोऽन्यापराधे). K₄ D₂ विषमेषु निपात्यते; D₁
 विषयैर्विनि. — (L. 6) T₁ G_{1.4} अत्र (for मन्त्र-). K₂
 मूलानि (for द्वाराणि). K_{1.4} D_{2.9} एतानि (for इमानि).
 — (L. 8) K₂ मदः; D_{2m.9} मंदः; D₁ पदं; T₁
 G_{1.4} अद्य; Ca मदं (as above). D_{1.8} Ca.s अवज्ञानं.
 — (L. 9) K₄ D_{2m.1-4.8.9} T₁ G₁ दूतांश्च (for दूताच्च).
 K₄ D_{2m.1-4.7-9} T₁ G₁ कुशलान्. — (L. 11) K_{4.5} B₂
 D_{2m.1-2.5-7.9} त्रिवर्गाचरणे. B₂ T₁ G_{1.4} अधिगच्छति;
 Ca.s as above. — (L. 12) K_{2.5} B D_{2m.1.6.8-10}
 T₂ वा (for च). — (L. 14) K_{1.5} प्रक्षिप्तं (for पतितं).
 — (L. 15) K₂ D_{1.9} हुतं नष्टम् (for नष्टं श्रुतम्).
 — (L. 16) K₂ D₂ D₂ Ca.s.np जाला; T₁ G_{1.4} बुद्ध्या;

Cap. sp मत्सा (as above). — (L. 17) K_{1.4} D_{2-8.9} T
 G_{1.4} च (for [अ]थ). K_{1.5} B D₂ D₂ D_{1.2.5-8.10} T₂
 Cs प्राज्ञैर् (for प्राज्ञो). K₂ B D₂ D₂ D_{1.2.5.10} T₂ Cs
 मैत्री (for मन्त्रं). D₂ D₁₀ समारभेत् (for 'चरेत्').

2

For the omission of this passage from the
 constituted text, see note after adhy. 44; see
 below also. — (L. 1) D_{2.4} transp. शोकः and क्रोधः.
 D₁ मोहः; T G_{1.8-5} M हंमः; Cs लोभः (as above).
 K₁ B D₂ D₂ (after corr.). 7.8 Cn.s मोहः; D₂ (before
 corr.). 6 T G_{1.8-5} M Cnp लोभः (for मानः). — (L. 2)
 K₁ B_{1.2.4} D₂ D_{1.2.5-8} मानो (for मोहो). B D₂₋₈ T₂
 विविक्ता (for विविक्ता). K₁ T₁ [अ]कृपा (for कृपा).
 K₁ D₂ D₁₋₈ T₂ G_{1.2.4} M जुगुप्सता; B D₂ जुगुप्सिता;
 Ca as above. — (L. 3) D₁ मनुष्यस्य प्रणाशनाः.
 — (L. 4) Om. in B D₂ D₁. K₁ D₂ एकैकश्चस्तु;
 D₂ एकैक एते; T₁ एकैकमेव. K₁ D_{2.7.8} T G_{1.8-5} M मनुष्यं.
 — (L. 5) Om. in M. D₂ Cs मूढबुद्धिर्व्यवस्थते. — (L. 6)
 K₁ D_{1.2.7.8} M स्पृहयालुः; Ca.s स्पृहयालुः (as above).
 D_{2.4} स्पृहयालुरुग्रः; K₁ B₂ D₂ D_{1.2.5} (before corr.). 6-8
 M पुरुषः; Ca.s परुषः (as above). K₁ B₂ D₂ D₁₋₈ M
 om. वा. Cs cites वदान्यः; Ca अवदान्यः (as above).
 — (L. 7) D₁ कोपं (for क्रोधं). K₁ D_{2.7.8} विभ्रत्
 कोपं (D₁ क्रोधं); M चाक्रोशान्निभ्रत् (for क्रोधं विभ्रत्). M
 om. वै. K₁ D_{1.7.8} यः (for वै). M कदधी (for विकल्पी).

संभोगसंविद्विषमोऽतिमानी [10]

दत्त्वा विकल्पी कृपणो दुर्वलश्च ।

बहुप्रशंसी वनिताद्विद सदैव

ससैवोक्ताः पापशीला नृशंसाः ।

धर्मश्च सत्यं च तपो दमश्च

अमात्यस्य हीनितिक्षानसूया । [15]

दानं श्रुतं चैव धृतिः क्षमा च

महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ।

यो नैतेभ्यः प्रच्यवेद्द्वादशभ्यः

सर्वामपीमां पृथिवीं स क्षिप्यात् ।

त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वार्धितो यो [20]

नास्य स्वमस्तीति च वेदितव्यम् ।

दमस्यागोऽथाप्रमाद इत्येतेष्वमृतं स्थितम् ।

एतानि ब्रह्ममुख्यानां ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।

सद्वासद्वा परीवादो ब्राह्मणस्य न शस्यते ।

नरकप्रतिष्ठास्ते वै स्युर्य एवं कुर्वते नराः । [25]

मदोऽष्टादशदोषः स स्यात्पुरा योऽप्रकीर्तितः ।

लोकद्वेष्यं प्रातिकूल्यमभ्यसूया मृषावचः ।

कामक्रोधौ पारतन्त्र्यं परिवादोऽथ पैशुनम् ।

अर्थहानिर्विविक्ता च मात्सर्यं प्राणिपीडनम् ।

ईर्ष्या मोहोऽतिवादश्च संज्ञानाशोऽभ्यसूयिता । [30]

तस्मात्प्राज्ञो न माद्येत सदा ह्येतद्विगर्हितम् ।

सौहृदे वै पट्टुणा वेदितव्याः

प्रिये हृष्यन्त्यप्रिये च व्यथन्ते ।

स्यादात्मनः सुचिरं याचते यो

ददात्ययाच्यमपि देयं खलु स्यात् । [35]

Ca मनसा वै विकल्पी (as above); Csp मनसा विप्रकर्षी. — (L. 8) D1 नृशंसवर्णाः; M त्यक्तस्वधर्मैः; Ca.s नृशंसधर्माः (as above). D1.2 सदा; Ds.4 स्युः; M तु (for वै). K1 Ds नृशंसधर्मा (Ds 'जन्मा' च जना ध्रुवं सदा. — (L. 9) K1 Ds Ca.s सदापमुंजते; Bs Ds Ds.4 सभाजयंति; D2.7 संतो भजते. D1 प्राप्यापदं लोभमद्योपमुंजते; M संप्राप्यार्थं नोत संभावयंति. — (L. 10) D1 संभोगविद्वेषः; D2 संभोगसंप्रविषमो; D1 संभोगविद्विषमो; Cs as above. K1 Ds [अ]वमानी; B1.2.5 D1-4.7 [अ]तीवमानी; M1.3.4 [अ]थ मानी; Cs [अ]भिमानी (for सतिमानी). — (L. 11) M कदर्थी; Cs विकल्पी (as above). K1 D1.2.7.8 [अ]वलीयान्; M दुर्वलीयान् (for दुर्वलश्च). — (L. 12) K1 B1.5 D1.2.7.8 M वर्गप्रशंसी (for बहु). B2 वदितद्विद; D1 M1 वनिता; M2-5 वदितवत् (for वनिताद्विद). K1 Ds वनितावमानी (for वनिताद्विद सदैव). B (except B4) Dn1 Ds D1.2 M2-5 तथैव; D1 M1 च द्वेषा (for सदैव). — (L. 16) M धृतिशू (for श्रुतं). — (L. 17) K1 महाव्रतानि; Ca.s महाव्रता (as above). — (L. 18) Ds ये; Ca यः (as above). K1 B1.3.6 D1.2.7.8 M Cs om. न. Bs Ca प्रमवेत्; D2 प्रच्यवते; M प्रवसेत्; Cs प्रच्यवेत् (as above). B2 Dn2 Ds D1-8 M द्वादशेभ्यः; Cs द्वादशभ्यः (as above). — (L. 19) Ds om. अपि. B2 वसुधा; Ca.s पृथिवी (as above). K1 D1.2.8 Ca प्रशंसन्; M प्रशिष्यात्; Ca स क्षिप्यात् (as above). — (L. 20) B (except B4) Ds Cs वान्वितो यः (Cs वा); Ds.4 वान्वितो वा; M1 वावशिष्टः; M2 वावशिष्टः; M3.5 वा विशिष्टः; M4 वापि शिष्टां (for वार्धितो यः). K1 D1.2.7.8 त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतमेन वापि. Ca एकैनापि. — (L. 21) M स वेदितव्यः; Ca स महद्भूतो वा; Cs च वेदितव्यं (as above). — (L. 22) K1 Ds2 D1.2.7.8 अप्रमादश्च (for अथाप्रमादः). K1 Ds D2.7 एतेष्वमृतमाहितं. — (L. 23)

K1 D2.7.8 Cap.sp ब्रह्मजालानि; Ca.s ब्रह्ममुख्यानां (as above). — (L. 24) T G1.3-5 ब्राह्मणे न प्र(T2 G1 'जेन न) शस्यते. — (L. 25) Hypermetric! B1.3-5 Dn Ds Ds-7 M2.4 om. वै. T G1.3-5 M3.5 च; M1 हि (for वै). B2 D1 नरकस्य प्रतिष्ठास्ते. K1 Ds य एवं; G5 असूया. Bs Dn2 कुर्वते (for कुर्वते). K1 Ds सदा; Dn D1.2 जनाः (for नराः). — (L. 26) K1 T1 G5 M दमः (for मदः). K1 B1.2.5 Ds D1-4.5.7.8 स्यात् (for स). K4 Dn3 D1.3.4 पुरा यो न; B2 Ds Ds Cs पुरा यो न; Ds.7 पुरा यो नः (for स्यात्पुरा यः). K4 B2 Dn2 Ds D1.3-5.7.8 Cs प्रकीर्तितः; Cn [अ]प्रकीर्तितः (as above). K1 B1.5 D2 पुरा योनुप्रकी(B5 'व)तितः; T G1.3-5 M लोमशेन प्रकीर्तितः (T1 G1.5 'तः; M1.3-5 'तं). — (L. 27) K1 Ds T1 G5 M1 लोकद्वेषः; K4 M2-5 'द्वेषः; B (except B8) Ds G3 Cs 'द्विष्टः; D1.3.5 'द्वेष्यः (for 'द्वेष्य). — (L. 28) D1 कामं क्रोधः; Ds कामः क्रोधः. K1 D7.8 पराधीन्यः; K4 D1.2 T G1.4.5 M Cs पराधीन्यः; G8 परौ नित्यं (for पारतन्त्र्यं). — (L. 29) B Dn Ds Ds-8 Ca.s विवादश्च (for विविक्ता च). — (L. 30) Bs Dn Ds-8 Cn मोदः (for मोहः). D2.7.8 विवादः; T G1.3-5 M [5]ति(T1 'भि)मानः; Cn अतिवादः (as above). Dn1 मिथ्या ईर्ष्यातिवादश्च. Bs D7.8 G8 M1.4 अभ्यसूयता; T ह्यनार्थता; G1.4.5 [अ]प्यनार्थता; Cs as above. — (L. 31) K1 D1.2 मन्वेत; Cs माद्येत (as above). T G1.3-5 M सतां (for सदा). — (L. 32) D2 सुहृदः; Cs सौहृदः; Ca as above. — (L. 33) K1 D1 T1 G2-5 प्रहृष्यंति; Ca.s हृष्यंति (as above). K1 Bs व्यथंति; D7 व्यथेत; Ca.s as above. M (except M1) प्रियं प्राप्य न व्यथते कदाचित्. — (L. 34) Ds Cs आत्मने; Ds.6 आत्मानं; T1 आत्मना; Ca आत्मनः (as above). K1.4 Bs Dn1 Ds Ds.4.5 m.3

इष्टान्पुत्रान्विभवान्स्वांश्च दारा-

नभ्यर्थितश्चाहति शुद्धभावः ।

त्यक्तद्रव्यः संवसेन्नेह कामा-

जुङ्क्ते कर्म स्वाशिपं वाधते च ।

द्रव्यवान्गुणवानेवं त्यागी भवति सात्त्विकः । [40]

पञ्च भूतानि पञ्चभ्यो निवर्तयति तादृशः ।

पुनस्तमृद्धमप्यूर्ध्वं तपो भवति केवलम् ।

सत्त्वात्प्रच्यवमानानां संकल्पेन समाहितम् ।

यतो यज्ञाः प्रवर्धन्ते सत्यस्यैवावरोधनात् ।

मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्याथ कर्मणा । [45]

संकल्पसिद्धं पुरुषमसंकल्पोऽधितिष्ठति ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण किंचान्यदपि मे शृणु ।

अध्यापयेन्महदेतद्यशस्यं

वाचो विकारं कवयो वदन्ति ।

अस्मिन्योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितं [50]

ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ।

न कर्मणा सुकृतेनैव राज-

नस्यं वदेज्जुहुयाद्वा यजेद्वा ।

Ca.s.np सुहितं; D1 चाहितं; D2 यदितं; D7 त्वहितं; T1 सुखिता;
T2 सुखितो; G1.3.4 सहितो; G5 संनिहितो; M1 सुविहितो (for
सुविरं). T2 G1.4.5 याचितो; G8 याचिते. Ds यत्; G8
[अ]पि; Cs यः (as above). M2-s अहिताय च याचते यो
ददाति. — (L. 35) M2-s om. ददाति. G8 [अ]दियं;
Ca.s अयाच्यं (as above). D1 [अ]दियं; Ca.n.s देयं
(as above). — (L. 36) T2 G5 इष्टापूर्तं (for इष्टान्पुत्रान्).
Ds चापि; T1 चात्म- (for स्वांश्च). G8 इष्टापूर्तं विषयं स्वांश्च
दाराः; G4 इष्टापूर्तं स्वांश्च दारानपत्यं; M1.2.5 इष्टापूर्तं विभवं
स्वांश्च दारान्; M2.4 इष्टान्पुत्रान् पूर्वं विभवं स्वांश्च दारान्.
— (L. 37) K1 D1.2.8 चाहतान्; K4 Ds Ds.4.7 T
G1.8-5 M चाहते; B2.6 Ds-6 चाहता. D2 शुद्धभावान्.
— (L. 38) T G1.8-5 त्यक्तद्रव्यैः; Ca.s as above.
K4 सवसेन्नेह; Ds.4 सेवते नेह; D8 संचयन्नेह; T G1.8-5 M
संवसते न; Ca.s संवसेन्नेह (as above). K4 Dn1 D1.5-8
T1 G8 M1(sup. lin. as above).8-5 कामान्; M4
(inf. lin.) कामैः; Ca.n कामात् (as above). — (L. 39)
G1.4.5 ins. च after जुङ्क्ते. Cap.np स्वशिपं; Cnp स्वसितं;
Cs आशिपं (for स्वाशिपं). D7 M (except M1) बोधते;
G3.4 साधते; Ca.s वाधते (as above). — (L. 40)
D1 transp. द्रव्यवान् and गुणवान्. K1 Ds.6.8 ह्येव;
K4 B1.2.4 Ds ह्येव; D2 T1 ह्येव; D7 होत्री; T2 G1.4 M
यश्च; G8.5 कश्चित्; Cs एव; Ca एवं (as above).
T G1.8-5 M तादृशः; Ca.s सात्त्विकः (as above).
— After line 40, M (except M1) ins.:

अप्रमादोऽष्टद्वेषः स्यात्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।

इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ।

[= 5. 43. 21^{abod}.]

M2 cont.:

अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तो ह्येतैः सुखी भवेत् ।

[= 5. 43. 21^{af}.]

— S om. line 41. — (L. 42) K1 D2.7.8 Cs अप्युद्धं;
T G1.4 M अत्युद्धं; G8 अत्यर्थं; G5 ऋद्धं तत् (for अप्यूर्ध्वं).
— (L. 43) Om. in G8. K1.4 Ds T G1.4.5 M1-8.4

(sup. lin. as above) Cs सत्यात्; Ca सत्वात् (as
above). K1 D1 तु; Ds न (for प्र-). D1 संकल्पः स्वयमाहितः;
T G1.4.5 M संकल्पो न समाहितः; Ca.s as above.
— (L. 44) Om. in G8. K1 B4 D1.8 G4 M (M1 inf.
lin. as above) ततः; Cs यतः (as above). K1.4 Ds T
G1.4.5 M यज्ञः; Cs as above. K1 प्रतायेत्; K4 T
G1.4.5 M प्रवर्तते; B8 Ds Cs प्रवर्तते; D1 प्रतीयते; D2 प्रजायते;
D7 प्रतायते; D8 प्रजायीत (for प्रवर्धन्ते). Dn1 Ds1 D1.5.8
Ca सत्वस्य; D7 सर्वस्य; Cs सत्वस्य (as above). K1.4 Ds
D1.7.8 Cs अवबोधनात्; M (except M2) Cn अवधारणात्;
Ca अवरोधनात् (as above). — (L. 45) Om. in G8.
Ds-8 अन्यश्च (both times); Cs अन्यस्य (as above).
K1.4 D2.8 M (except M2) उत; T1 अपि (for अथ).
— (L. 46) Om. in G8. K1 Ds संकल्पसिद्धः; B8 G8
M2.4 (inf. lin. as above).5 °सिद्धिः; Ca.s °सिद्धं
(as above). K1 Ds पुरुषः (for पुरुषं), and संकल्पात्.
Ca असंकल्पः (as above). — (L. 47) M (except M1)
मनो ज्ञानमयं शृणु (for the posterior half). — (L. 48)
T G1.8-5 M अध्यापयीत Ca अध्यापयेत् (as above).
— (L. 49) B1.2.5 Dn Ds Ds-8 विकारान्; B4 Cn
विकाराः; Ca अविकारं (for विकारं). — (L. 50) D2 योनौ;
T1 जगत्; Ca योने (as above). — (L. 51) D1.8 T G1
M1 य एतत्; G8-8 M2.4 (inf. lin. as above).5 एतत्;
Ca.s ये तत् (as above). — (L. 52) T G1.8-8 M1
(sup. lin. as above) इह; Cs एव (as above).
— (L. 53) Dn Ds.6 जयेत्; G8 वेद (for वदेत्).
D2 याजयेत् (for जुहु°). D1.2 वै (for वा). K1 Ds2 Ds T1
जयेद्वा; K4 Ds.4 जपेद्वा; Ds1 D1 M1 (inf. lin. as above)
यजेत (for यजेद्वा). — (L. 54) K1 D1.8 तेनैव (for तेनेन).
K1 Ds Ds T G1.4.5 M1 (inf. lin. as above).8.4
Ca.s अत्येति; Ds.4 अत्येत्; Cn जयति (for अभ्येति). K1.4
विद्वान् (for राजन्). — (L. 55) K1 T2 (m as above)
ऋतं; D1 T1 G1.4 धृतिः; M1 (inf. lin. as above).2 गतिः;
Ca.s रति (as above). K1.4 Ds लभेत; Ca लभते;

नैतेन बालोऽमृत्युमभ्येति राज-
 त्रतिं चासौ न लभत्यन्तकाले । [55]
 तूष्णीमेक उपासीत चेष्टेत मनसापि न ।
 तथा संस्तुतिनिन्दाभ्यां प्रीतिरौषौ विवर्जयेत् ।
 अग्रेव तिष्ठन्क्षत्रिय ब्रह्माविशति पश्यति ।
 वेदेषु चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ।
 Colophon.

3

After 5. 62. 5, N (Ka. s missing) ins.:

यदा परिकरिष्यन्ति ऐशेयानिव तन्तुना ।
 अतरिन्नानिव जले बाहुभिर्मामका रणे ।
 पश्यन्तस्ते परास्तत्र रथनागसमाकुलान् ।
 तदा दर्पं विमोक्षयन्ति पाण्डवाः स च केशवः ।
 विदुर उवाच ।
 इह निःश्रेयसं प्राहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः । [5]
 ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ।
 तस्य दानं क्षमा सिद्धिर्यथावदुपपद्यते ।
 दमो दानं तपो ज्ञानमधीतं चानुवर्तते ।

दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उत्तमम् ।
 विपाप्मा वृद्धतेजास्तु पुरुषो विन्दते महत् । [10]
 क्रम्यान्व इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा भयम् ।
 तेषां च प्रतिपेक्षार्थं क्षत्रं सृष्टं स्वयंभुवा ।
 आश्रमेषु चतुर्ष्वर्हदममेवोत्तमं व्रतम् ।
 तस्य लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येषां समुद्यो दमः ।
 क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् । [15]
 इन्द्रियाभिजयो धैर्यं मार्दवं हीरचापलम् ।
 अकार्षण्यमसंरम्भः संतोषः श्रद्धधानता ।
 एतानि यस्य राजेन्द्र स दान्तः पुरुषः स्मृतः ।
 कामो लोभश्च दुर्पश्च मन्युर्निद्रा विकथनम् ।
 मान ईर्ष्या च शोकश्च नैतद्दान्तो निपेद्यते । [20]
 अजिह्वमशठं छुद्धमेतद्दान्तस्य लक्षणम् ।
 अलोलुपस्तथाह्वेषुः कामानामधिचिन्तिता ।
 समुद्रकल्पः पुरुषः स दान्तः परिकीर्तितः ।
 सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मास्मविदुधः ।
 प्राप्येह लोके संमानं सुगतिं प्रेत्य गच्छति । [25]
 अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वपापभयं यतः ।
 स वै परिणतप्रज्ञः प्रख्यातो मनुजोत्तमः ।

Cs विदति (for लभति). Ds कामकाले; Ca. s अन्तकाले (as above). — (L. 56) K₁ भूतं; B₁ D₂. 5. 6. 8 Ca एकं; B₂ एतं; B₃ एतत्; G₂ भूतः; Cs एकः (as above). K₁ D₂ न चेष्टेत; D₂ चेष्टते (for चेष्टेत). K₁ B₂. 8 D₂ च (for न). D₁. 2 T₁ M न चेष्टेन्मनसा अ(D₁ त्व)पि; D₁ T₂ G₁. 8-8 न चेष्टेन्मनसा अ(D₁ ह्य)पि. — (L. 57) K₁ D₁. 8 अथ; T G₁. 8-8 M अपि (for तथा). T G₁. 8-8 प्रीतिद्वेषौ. — (L. 58) B₂ D₂. 4 क्षत्रियोपि; G₁. 4 वसति (for क्षत्रिय). K₁. 4 B₁-8 D₂ D₁. 8 G₂ M Ca. s [आ]वसति (for [आ]विशति). T₂ (m as above) तिष्ठति; Ca पश्यति (as above). G₁. 4 क्षत्रियो ब्रह्म पश्यति (for the posterior half). — (L. 59) D₂ D₂. 8 G₂ आनुपूर्व्येण; Ca as above. M₁ विद्वन्स्तत्त्वं (for एतद्विद्वन्). B₂ विप्रः; D₂ ब्रह्म (for विद्वन्). — Colophon. Adhy. no.: K₁ T₂ G₂ 45; D₂ D₂ 4; D₂ 44; D₂ 41; D₁ T₁ G₁. 8. 4 M 46.

Almost all the lines are either repetitions or variants of verses already occurring in adhy. 42, 43 and 44, as may be seen from the foll. statement: Lines 1-23=(var.) 5. 43. 8-14. — Line 26=(var.) 263*. — Lines 27-31=(var.) 262*. — Lines 32-40=(var.) 5. 43. 18-20. — Line 42=(var.) 5. 43. 22^{ad}. — Lines 43-46=(var.) 5. 43. 26^{ad}-27^{ef}. — Lines 48-51=(var.) 5. 44. 24.

— Lines 54-55=(var.) 5. 44. 16^{ad}. — Line 56=(var.) 5. 43. 34^{ab}. — Line 58=(var.) 5. 42. 24^{ad}. — Line 59=(var.) 5. 43. 37^{ad}.

3

K₂ om. lines 1-4. — (L. 1) K₁ D₁. 8-8 C₂ परिहरिष्यति; D₁ भविष्यति; C₂ भरिष्यति; Ca as above. — (L. 3) K₁. 4 पश्यतः; D₁ अपश्यन्. — (L. 4) B₂ D₁. 2 सह (for स च). — (L. 5) D₂. 4. 7 दमं (for इह). K₂ D₁. 10 निश्चयं (for निश्चितं). — (L. 7) K₁. 4. 8 B₁. 8 D₁-4. 7. 8. 10 दानक्रिया (for दानं क्षमा). — D₁ om. lines 8-10. — (L. 9) K₁ D₂. 4 उच्यते (for उत्तमम्). — The portion from line 10 up to st. 4 of adhy. 67 is missing in K₂. — (L. 12) B D₂ येषां (for तेषां). K₁ D₁. 2. 8. 10 वि- (for च). — (L. 18) Om. in K₁. 4 B D (except D₂. 8). — (L. 19) D₂ D₁. 2 Ca. s मोहः (for दर्पः). K₁ D₁. 10 कामं लोभं च मोहं च मन्युं निद्रां विकथनं. — (L. 20) K₁ D₁. 10 मानसीर्ष्या (D₁ नं मौख्यं) च शोकं च. — (L. 22) K₁ B₁. 2. 5 D₁. 2. 7. 8. 10 अल्पेच्छः. D₂ D₂-6. 8 अविचिन्तिता. — (L. 23) K₁ D₁. 10 सदा दांतः प्रकीर्तितः. — (L. 25) K₁ D₂ D₁. 8. 10 सन्मानं (for संमानं). — (L. 26) K₁ B (except B₂) D₁ सर्व- (for यस्य). — (L. 30) K₁ D₁. 2. 7. 10 कर्म यत् (for कर्मणा), and पूर्वः (for पूर्व). — (L. 34) K₁ D₁. 10

सर्वभूतहितो मैत्रस्तस्मान्नोद्विजते जनः ।
 समुद्र इव राग्भीरः प्रज्ञातृसः प्रशाम्यति ।
 कर्मणाचरितं पूर्वं सन्निराचरितं च यत् । [30]
 तदेवास्थाय मोदन्ते दान्ताः शमपरायणाः ।
 नैष्कर्म्यं वा समास्थाय ज्ञानतृप्तो जितेन्द्रियः ।
 कालाकाङ्क्षी चरल्लोके ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 शकुनीनामिवाकाशे पदं नैवोपलभ्यते । [35]
 एवं प्रज्ञानतृप्तस्य मुनेर्वर्त्म न दृश्यते ।
 उत्सृज्य वा गृहान्यस्तु भोक्षमेवाभिमन्यते ।
 लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते शाश्वता दिवि ।

Colophon.

4

After 5. 90. 1^{ab}, Ks ins.:

महात्मानो यमिच्छन्ति तपः कृत्वा त्वनेकधा ।
 स देवोऽस्य समायातो मम लोचनगोचरे ।
 तवातिथ्यं जगन्नाथ किं करोम्यद्य केशव ।
 अहमस्मि महीपीठे निर्धनानां शिरोमणिः ।

कृष्ण उवाच ।

साधु साधु महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । [5]
 यस्त्वं विनयसंपन्नो वयस्स्वयमेव दृश्यते ।
 तवाद्य वचसा तुष्ये ददामि कुरुनन्दन ।
 वरं वृणीष्व दास्येऽहं यत्ते मनसि रोचते ।

विदुर उवाच ।

अचला केशवे भक्तिर्मानसं त्वद्गतं सदा ।
 धर्मे चिन्ता कुले जन्म देहि मे मधुसूदन । [10]
 मा मतिः परद्वन्द्वेषु परदारेषु मा मतिः ।
 परापवादिनी जिह्वा मा भूदेव कदाचन ।
 आसनं सुतसंकीर्णं विप्रसंकीर्णमन्दिरम् ।
 हृदयं शास्त्रसंकीर्णं देहि मे मधुसूदन । [15]
 दुर्मिक्षे चाज्जदाताहं सुमिक्षे च हिरण्यदः ।
 आतुरेऽहं मयन्नाता क्रीणि कृष्ण भवन्तु मे ।
 सत्यं शौचं दया दानं भक्तिश्चैव जनार्दने ।
 एतान्वरानहं याचे यदि तुष्टोऽसि माधव ।

S (T₂ om. lines 12-17; G₂ om. lines 6-9 and 12-17) ins. after 5. 92. 11: K₄ (om. lines 10-24), after 421*:

तस्मै रथवरो युक्तः शुशुभे लोकविश्रुतः ।
 वाजिभिः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
 सैन्यस्तु शुक्रपद्माभः सुग्रीवः किंशुकप्रभः ।
 मेघपुष्पो मेघवर्णः पाण्डरस्तु बलाहकः ।
 दक्षिणं चावहत्सैन्यः सुग्रीवः सव्यतोऽवहत् । [5]
 पृष्ठवाहौ तयोरास्तां मेघपुष्पबलाहकौ ।
 विश्वकर्मकृतापीडा रत्नजालविभूषिता ।
 आश्रिता वै रथे तस्मिन्ध्वजयष्टिरशोभत ।
 वैनतेयः स्थितस्तस्यां प्रभाकरमिव स्पृशन् ।
 तस्य सत्त्ववतः केतौ भुजगारिरशोभत । [10]
 तस्य कीर्तिमतस्तेन भास्वरेण विराजता ।
 शुशुभे स्यन्दनश्रेष्ठः पतरोन्मेषेण केतुना ।
 रुक्मजालैः पताकाभिः सौवर्णेन च केतुना ।
 बभूव स रथश्रेष्ठः कालसूर्य इवोदितः ।
 पक्षिध्वजवितानैश्च रुक्मजालकृतान्तरैः । [15]
 दण्डमार्गेविभारैश्च सुकृतैर्विश्वकर्मणा ।
 प्रवालमणिहेमैश्च मुक्तावैदूर्यभूषणैः ।
 किङ्किणीशतसंघैश्च चालजालकृतान्तरैः ।
 कातैस्वरमयीभिश्च पद्मिनीभिरलंकृतः ।
 शुशुभे स्यन्दनश्रेष्ठस्तापनीयैश्च पादपैः । [20]
 व्याघ्रसिंहवराहैश्च गोवृषैर्मृगपक्षिभिः ।
 तारामिर्भास्कैश्चापि वारणैश्च हिरण्यमयैः ।
 वज्राङ्कुशविमानैश्च कूबरावर्तसंधिषु ।
 समुच्छिन्नमहानाभिः स्तनयितुमहास्वनः ।

6

After 5. 114. 2, Ds ins.:

पञ्चदीर्घं चतुर्ह्रस्वं पञ्चसूक्ष्मं पञ्चजतम् ।
 सप्तरक्तं त्रिविस्तीर्णं त्रिगम्भीरं प्रशस्यते ।
 पञ्चैव दीर्घा हनुलोचनानि

5

शकुनीनां यथाकाशे. K₁ D₁. 2. 7. 10 प्रदृश्यते (for [उ]पलभ्यते).
 — (L. 35) Om. in Ds, K₁ D₇ पुनर्जन्म न विद्यते
 (for the posterior half). — (L. 36) Om. in D₇.
 B₂. 4 D₂ [ए]व (for वा). K₁ D₁. 2. 10 [अ]भिपद्यते;
 Cs [अ]भिमन्यते (as above). — Colophon. Adhy. no.
 K₁ 63; Ds 59; D₇ 64.

(L. 3) K₄ शैव्यस्तु (for सैन्यस्तु), and हैमसंनिभः
 (for किंशुक). — (L. 5) T₁ G₁ [अ]वसत् (for
 [अ]वहत्). K₄ शैव्यः (for सैन्यः). K₄ T₁ G₁ [अ]भवत्
 (for अवहत्). — (L. 6) Ms-s पृष्ठतोभो (for 'वाहो').
 — (L. 9) K₄ महाबलपराक्रमः (for the posterior half).
 — (L. 18) T₂ G₂ रत्न (for बाल).

बाहूनासाश्च सुखप्रदानि ।
हस्यानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठे [5]
ग्रीवा च जङ्घे च हितप्रदानि ।
सूक्ष्माणि पञ्च दशनाङ्गुलिपर्वकेशा-
स्त्वक्चैव वै करुहाश्च ननुःखितानाम् ।
वक्षोऽथ कङ्कानखनासिकास-
मंसान्तिकं चेति षडुन्नतानि । [10]
नेत्रान्तपादकरतावधरोष्ठजिह्वा
रक्ता नखाश्च खलु सर्वसुखावहानि ।

[Lines 3-12 are a gloss on the preceding
2 lines.]

7

After 5. 128. 17, T G ins.:

यथा वाराणसी दग्धा साश्वा सरथकुञ्जरा ।
सानुबन्धस्तु कृष्णेन काशीनामृपभो हतः ।
तथा नागपुरं दग्धा शङ्खचक्रगदाधरः ।
स्वयं कालेश्वरो भूत्वा नाशयिष्यति कौरवान् ।
पारिजातहरं ह्येनमेकं यदुसुखावहम् । [5]
नाभ्यवर्तत संरब्धो वृत्रहा वसुभिः सह ।
प्राप्य निर्मोचने पाशान्पदसहस्रांतरस्त्रिनः ।
हतास्ते वासुदेवेन ह्युपसंक्रम्य कौरवान् ।
द्वारमासाद्य सौभस्य विधूय गदया गिरिम् ।
धुमत्सेनः सहामात्यः कृष्णेन विनिपातितः । [10]
शेषवत्त्वात्कुर्णो तु धर्मापेक्षी तथाच्युतः ।
क्षमते पुण्डरीकाक्षः शक्तः सन्पापकर्मणाम् ।
एते हि यदि गोविन्दमिच्छन्ति सह राजभिः ।
अद्यैवातिथयः सर्वे भविष्यन्ति यमस्य ते ।
यथा वायोऽनुग्राह्याणि वशं यान्ति बलीयसः । [15]
तथा चक्रभृतः सर्वे वशमेप्यन्ति कौरवाः ।

8

After 5. 129. 13, Ds ins.:

धृतराष्ट्राय प्रददौ भगवान्दिव्यचक्षुषी ।
दृदर्शं परमं रूपं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
ततो देवाः सगन्धर्वाः किंनराश्च महोरगाः ।
ऋषयश्च महाभागा लोकपालैः समन्विताः ।
प्रणम्य शिरसा देवं तुष्टुः प्राञ्जलि स्थिताः । [5]
क्रोधं प्रभो संहर संहर स्वं
रूपं च यद्वर्षितमात्मसंस्थम् ।

7

(L. 1) T₂ नृपाश्चर्यकुञ्जराः. — (L. 5) T₁ G₁ 5 कृष्णं
(for एकं). — (L. 16) T₁ G₈ च चक्रिणः (for चक्रभृतः).

[667]

यावत्त्रिमे देवगणैः समेता
लोकाः समस्ता भुवि नाशमीयुः ।
त्वं च कर्ता विकर्ता च त्वमेव परिरक्षसे । [10]
त्वया व्याप्तमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
कियन्मात्रा महीपालाः किंवीर्याः किंपराक्रमाः ।
येपामर्थं महाबाहो दिव्यं रूपं प्रदर्शिवान् ।
एवमुच्चारिता वाचः सह देवैर्विभुस्तथा ।

9

After 5. 157. 5, K₁ B Dn₁ Ds D₁ 3. 4. 6-8. 10 ins.:

The Fable of the Cat and the Mice

उपेष्टं तथैव कौन्तेयं द्रव्यास्त्वं वचनान्मम ।
आनुभिः सहितः सर्वैः सोमकैश्च सकैक्यैः ।
कथं वा धार्मिको भूत्वा त्वमधर्मे मनः कृथाः ।
य इच्छसि जगत्सर्वं नश्यमानं नृशंसवत् ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो दाता स्वमिति मे मतिः । [5]
श्रूयते हि पुरा गीतः श्लोकोऽयं भरतर्षभ ।
प्रह्लादेनाथ भद्रं ते हते राज्ये तु देवतैः ।
यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नाति च पापानि वैडालं नाम तद्रतम् ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि आख्यानमिदमुत्तमम् । [10]
कथितं नारदेनेह पितुर्मम नराधिप ।
मार्जारः किल दुष्टात्मा निश्चेष्टः सर्वकर्मसु ।
ऊर्ध्वबाहुः स्थितो राजगङ्गातीरे कदाचन ।
स वै कृत्वा मनःशुद्धिं प्रत्ययार्थं शरीरिणाम् ।
करोमि धर्ममित्याह सर्वानेव शरीरिणः । [15]
तस्य कालेन महता विश्रम्भं जग्मुर्गण्डजाः ।
समेत्य च प्रशंसन्ति मार्जारं तं विशां पते ।
पूज्यमानस्तु तैः सर्वैः पक्षिभिः पक्षिभोजनः ।
आत्मकार्यं कृतं मेने चर्यायाश्च कृतं फलम् ।
अथ दीर्घस्य कालस्य तं देशं मूपिका ययुः । [20]
दृढशुस्तं च ते तत्र धार्मिकं व्रतचारिणम् ।
कार्येण महता युक्तं दम्भयुक्तेन भारत ।
तेषां मतिरियं राजन्नासीत्तत्र विनिश्चये ।
बहुमित्रा वयं सर्वे तेषां नो मातुलो ह्ययम् ।
रक्षां करोतु सततं वृद्धबालस्य सर्वशः । [25]
उपगम्य तु ते सर्वे विडालमिदमब्रुवन् ।
भवत्प्रसादादिच्छामश्चर्तुं चैव यथासुखम् ।
भवान्नो गतिरव्यग्रा भवान्नः परमः सुहृत् ।
ते वयं सहिताः सर्वे भवन्तं शरणं गताः ।

9

(L. 1) B₈ Ds वचनं (for 'नान्'). — (L. 22) Ds
D₇ 10 कादर्येन (for कार्येण). — (L. 24) Ds D₈ 7. 10 Cnp

भवान्धर्मपरो नित्यं भवान्धर्मे व्यवस्थितः । [30]
 स नो रक्ष महाप्राज्ञ त्रिदशानिष वज्रभृत् ।
 एवमुक्तस्तु तैः सर्वैर्मूषिकैः स विशां पते ।
 प्रयुवाच ततः सर्वान्मूषिकान्मूषिकान्तकृत् ।
 द्वयोर्योगं न पश्यामि तपसो रक्षणस्य च ।
 अवश्यं तु मया कार्यं वचनं भवतां हितम् । [35]
 युष्माभिरपि कर्तव्यं वचनं मम नित्यशः ।
 तपसास्मि परिश्रान्तो दृढं तियममास्थितः ।
 न चापि गमने शक्तिं कांचित्पश्यामि चिन्तयन् ।
 सोऽस्मि नेयः सदा ताता नदीकूलमितः सुखम् ।
 तथेति तं प्रतिज्ञाय मूषिका भरतर्षभ । [40]
 बृद्धबालमथो सर्वे मार्जाराय न्यवेदयन् ।
 ततः स पापो दुष्टात्मा मूषिकानथ भक्षयन् ।
 पीवरश्च सुवर्णश्च दृढबन्धश्च जायते ।
 मूषिकाणां गणश्चात्र भृशं संक्षीयतेऽथ सः ।
 मार्जारो वर्धते चापि तेजोबलसमन्वितः । [45]
 ततस्ते मूषिकाः सर्वे समेत्यान्योन्यमब्रुवन् ।
 मातुलो वर्धते नित्यं वयं क्षीयामहे भृशम् ।
 ततः प्राज्ञतमः कश्चिद्विण्डिको नाम मूषिकः ।
 अब्रवीद्वचनं राजन्मूषिकाणां महागणम् ।
 गच्छतां वो नदीतीरं सहितानां विशेषतः । [50]
 पृष्टतोऽहं गमिष्यामि सहैव मातुलेन तु ।
 साधु साध्विति ते सर्वे पूजयांचक्रिरे तदा ।
 चक्रुश्चैव यथान्यायं विण्डिकस्य वचोऽर्थवत् ।
 अविज्ञानात्ततः सोऽथ विण्डिकं ह्रुपभुक्तवान् ।
 ततस्ते सहिताः सर्वे मन्त्रयामासुरजसा । [55]
 तत्र बृद्धतमः कश्चिक्कोलिको नाम मूषिकः ।
 अब्रवीद्वचनं राजञ्ज्ञातिमध्ये यथातथम् ।
 न मातुलो धर्मकामश्छन्नामात्रं कृता शिखा ।

न मूलफलभक्षस्य विष्टा भवति लोमशा ।
 भस्य गात्राणि वर्धन्ते गणश्च परिहीयते । [60]
 अथ ससाष्टदिवसान्निविडकोऽपि न दृश्यते ।
 एतच्छ्रुत्वा वचः सर्वे मूषिका विप्रदुर्बुधुः ।
 विडालोऽपि स दुष्टात्मा जगामैव यथागतम् ।
 तथा त्वमपि दुष्टात्मन्बैडालं व्रतमास्थितः ।
 चरसि ज्ञातिषु सदा विडालो मूषिकेष्विव । [65]
 अन्यथा किल ते वाक्यमन्यथा कर्म दृश्यते ।
 दम्भनार्थाय लोकस्य वेदाश्रोपशमश्च ते ।
 त्यक्त्वा छत्रं त्विदं राजन्क्षत्रधर्मं समाश्रितः ।
 कुरु कार्याणि सर्वाणि धर्मिष्ठोऽसि नरर्षभ ।
 बाहुवीर्येण पृथिवीं लब्ध्वा भरतसत्तम । [70]
 देहि दानं द्विजातिभ्यः पितृभ्यश्च यथोचितम् ।
 क्लिष्टाया वर्षपूगांश्च मातुर्मातृहिते स्थितः ।
 प्रमार्जान्शु रणे जिह्वा संमानं परमावह ।
 पञ्च ग्रामा वृता यज्ञानासाभिरपवर्जिताः ।
 युष्यामहे कथं संख्ये कोपयेम च पाण्डवान् । [75]
 त्वत्कृते दुष्टभावस्य संत्यागो विदुरस्य च ।
 जातुपे च गृहे दाहं स्मर तं पुरुषो भव ।
 यच्च कृष्णमवोचस्त्वमायान्तं कुरुसंसदि ।
 अयमस्मि स्थितो राजञ्शमाय समराय च ।
 तस्यायमागतः कालः समस्य नराधिप । [80]
 एतदर्थं मया सर्वं कृतमेतद्युधिष्ठिर ।
 किं नु युद्धात्परं लाभं क्षत्रियो बहु मन्यते ।
 किं च त्वं क्षत्रियकुले जातः संप्रथितो भुवि ।
 द्रोणादस्त्राणि संप्राप्य कृपाच्च भरतर्षभ ।
 तुल्ययोनौ समबले वासुदेवं समाश्रितः । [85]
 ब्रूयास्त्वं वासुदेवं च पाण्डवानां समीपतः ।
 आत्मार्थं पाण्डवार्थं च यत्तो मां प्रतियोधय ।

बहुमित्रा. D1 हसि (for हयं). — (L. 29) Ds भवतः (for "न्त"). — (L. 31) K4 Dn1 D1.7.10 महाप्राज्ञ. — (L. 35) B4 D1 transp. वचनं and भवतां. Ds D7 भवतां रक्षणं हितं (for the posterior half). — (L. 39) K4 B8.6 Dn1 D1.7.8 तत. Dn1 Ds परं (for सुखं). — (L. 40) Ds D1.7.8 ते; Ds.4.10 तत् (for तं). B8 ते तथेति विनिश्चित्य (for the prior half). — (L. 41) B1.2.4 Dn1 सर्वे. — (L. 42) K4 Ds.4.7 [अ]पि; B8 तान् (for [अ]थ). B8 अभक्षयत्. — (L. 48) K4 B1-2 Ds1 Ds.4.6 तत्र (for ततः). Dn1 दंडिकः; Ds दिणिकः; D7 दिडिकः. — (L. 55) Ds D7 वा (for वो). — (L. 51) Ds D7 ते (for तु). B8 transp. सहैव and मातुलेन. — (L. 53) K4 Ds Ds.4.7.10 ऊचुः (for चक्रुः). Dn1 दंडिकस्य; Ds तिणिकस्य; D7 दिडिकस्य (for विण्डिकः). — (L. 54) K4

Dn1 Ds Ca उपयुक्तवान् (for "युक्तवान्"). — (L. 58) B2.8 transp. कृता and शिखा. Dn1 D1.8 छद्ममात्रकृता शिखा (for the posterior half). — (L. 60) B8.6 D1 ज्ञानि त(D1 चा)स्य वर्धते (for the prior half). — (L. 61) Ds D7 transp. [अ]पि and न. — (L. 64) Ds Ds.4.7 वैडालव्रतम्. — (L. 67) Ds D7 दम्भमास्थाय (for "नार्थाय"). — (L. 68) Ds.4.7.10 छद्ममिदं; Cn छद्म इदं. Ds.4.10 समाश्रितः (for "श्रितः"). — (L. 69) Ds.4 transp. कार्याणि and सर्वाणि. — (L. 72) B8 D1 संमानय च बोधवान् (for the posterior half). — (L. 74) K4 D8 अपि वर्जिताः; Ca अप" (as above). — (L. 75) D7.10 वयं (for कथं). — (L. 77) Ds1 Ds.4 संस्मरन्; D7 स्मरन् त्वं (for स्मर तं). — (L. 79) B8.6 D1 transp. शमाय and समराय. — (L. 81) K4 Ds Ds.4.7.10 सार्धं (for सर्वं).

सभामध्ये च यदपं मायया कृतवानसि ।
तत्तथैव पुनः कृत्वा सार्जुनो मामभिद्रव ।
इन्द्रजालं च मायां वै कुहका वापि भीषणा । [90]
आत्तशस्त्रस्य संग्रामे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ।
वयमप्युत्सहेम चां खं च गच्छेम मायया ।
रसातलं विशाऽमोपि ऐन्द्रं वा पुरमेव तु ।
दर्शयेम च रूपाणि स्वशरीरे बहून्यपि ।
न तु पर्यायतः सिद्धिर्बुद्धिमाप्नोति मानुषीम् । [95]
मनसैव हि भूतानि धातैव कुरुते वशे ।
यद्वीर्यं च वाण्यं धातराष्ट्रानहं रणे ।
घातयित्वा प्रदास्यामि पार्थेभ्यो राज्यमुत्तमम् ।
आचक्षते च मे सर्वं संजयस्तव भाषितम् ।
मद्वितीयेन पार्थेन वैरं चः सव्यसाचिना । [100]
स सत्यसंगरो भूत्वा पाण्डवार्थं पराक्रमी ।
युध्यस्वाद्य रणे यत्तः पश्यामः पुरुषो भव ।
यस्तु शत्रुमभिजाय शुद्धं पौरुषमास्थितः ।
करोति द्विपतां शोकं स जीवति सुजीवितम् ।
अकस्माच्चैव ते कृष्ण ख्यातं लोके महद्यशः । [105]
अधेदानीं विजानीमः सन्ति षण्डाः सशृङ्गकाः ।
मद्विधो नापि नृपतिस्त्वयि युक्तः कथंचन ।
सन्नाहं संयुगे कर्तुं कंसभृत्ये विशेषतः ।

which is followed by 5. 157. 16.

[For the fable, cf. Bilāra-jātaka (ed. Fausboll, vol. 1, pp. 460-61), presenting a jackal (unaccountably substituted for the cat), which similarly pretends asceticism to beguile a troop of rats.]

10

After 5. 157. 17 (which is transposed), K₄ B Dn₁ Ds D₁ (om. lines 1-6). 3. 4. 6-8. 10 ins.:

यद्वीर्यं च कौन्तेय धातराष्ट्रानहं रणे ।
निहनिष्यामि तरसा तस्य कालोऽयमागतः ।

त्वं हि भोज्ये पुरस्कायां भक्ष्ये पेये च भारत ।
क युद्धं क च भोक्तव्यं युध्यस्व पुरुषो भव ।
शयिष्यसे हतो भूमौ गदामालिङ्ग्य भारत । [5]
तद्वथा च सभामध्ये वदितं ते वृकोदर ।
उलूकं नकुलं ब्रूहि वचनान्मम भारत ।
युध्यस्वाद्य स्थिरो भूत्वा पश्यामस्तव पौरुषम् ।
युधिष्ठिरानुरागं च द्वेषं च मयि भारत ।
कृष्णायाश्च परिक्रेशं स्मरेदानीं यथातथम् । [10]
ब्रूयास्त्वं सहदेवं च राजमध्ये वचो मम ।
युध्येदानीं रणे यत्तः क्लेशान्स्मर च पाण्डव ।
विराटद्रुपदौ चोभौ ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ।
न दृष्ट्वा भर्तारो भृत्यैरपि महागुणैः ।
तथार्थपतिभिर्भूत्वा यतः सृष्टाः प्रजास्ततः । [15]
अश्लाघ्योऽयं नरपतिर्युवयोरिति चागतम् ।
ते यूयं संहता भूत्वा तद्वधार्थं ममापि च ।
आत्मार्यं पाण्डवार्थं च प्रयुध्यध्वं मया सह ।
धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाख्यं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ।
एव ते समयः प्राप्तो लब्धव्यश्च त्वयापि सः । [20]
द्रोणमासाद्य समरे ज्ञास्यसे हितमुत्तमम् ।
युध्यस्व ससुहृत्पापं कुरु कर्म सुदुष्करम् ।
शिखण्डिनमथो ब्रूहि उलूकं वचनान्मम ।
स्त्रीति मत्वा महाबाहुर्न हनिष्यति कौरवः ।
गाङ्गेयो धन्विनां श्रेष्ठो युध्येदानीं सुनिर्भयम् । [25]
कुरु कर्म रणे यत्तः पश्यामः पौरुषं तव ।
एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्योलूकमध्वनीत् ।
धनंजयं पुनर्ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ।

11

After 5. 157. 18 (which is a variant of 5. 158. 11), K₄ B Dn₁ Ds Ds. 3. 10 read for the first time 5. 158. 12-41 (with v.l. and ins.), repeating the

10

— (L. 82) Ds. 4 पुत्रात् (for युद्धात्). B₃ नानु; B₅ [अ]प्यनु- (for बहु). — (L. 83) Dn₁ Ds₁ D₁₀ संप्रथिते; Ds. 4 संग्रामार्थितो. — (L. 86) K₄ Ds धर्मराजसमीपतः (for the posterior half). — (L. 87) K₄ B₃ Ds. 4. 8 आत्मानं (for 'यं). — (L. 90) = (var.) 5. 158. 35^{ab}. B₁. 2. 4 न (for च). K₄ Ds. 4. 8 कुहको (for 'का). B₁. 2 Ds [अ]पि भीषणी; B₃ Ds D₁. 10 विभीषणी; Ds. 4 विभीषिका (for [अ]पि भीषणा). — (L. 91) = (var.) 5. 158. 35^{cd}. — (L. 95) Dn₁ Cnp ननु; D₁ न हि; Cn न तु (as above). — L. 95-96 = (var.) 5. 158. 26. — L. 100 = (var.) 5. 58. 22^{cd}.

(L. 4) Ds₁ D₁ क्षत्रियो (for पुरुषो). — (L. 16) K₄ Ds. 4. 7. 10 अहं (for अयं). — (L. 17) B₂. 3 D₁ सहिता (for संहता). — (L. 21) Ds D₁ आगम्य (for आसाद्य). — (L. 22) K₄ चार्थं; B₃. 4 Dn₁ Ds D₁. 3. 10 Cnp स्वार्थं; Ds. 4 पार्थं; Cn पापं (as above). — (L. 25) Ds. 4. 10 युध्यतां; D₁ धर्मिणां; Ds रथिनां (for ध्वनिनां). B₄ स्थिरो भव (for सुनिर्भयम्). — (L. 26) B₃ D₁ कुरु कर्माणि संयुक्तः (D₁ 'यत्तः') (for the prior half). B₁. 2. 4 पश्यामि पुरुषो भव (for the posterior half).

passage in its proper place:

असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकथसे ।
 आरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ।
 एवं कथसि कौन्तेय अकथन्पुरुषो भव ।
 सूतपुत्रं सुदुर्धर्षं दाल्यं च बलिनां वरम् ।
 द्रोणं च बलिनां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि । [5]
 अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ।
 ब्राह्मे धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तर्गं द्वयोः ।
 युधि धुर्यमविक्षोभ्यमनीकचरमच्युतम् ।
 द्रोणं महाद्युतिं पार्थ जेतुमिच्छसि तन्मृषा ।
 न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् । [10]
 अनिलो वा बहेन्मेरुं द्यौर्वीपि निपतेन्महीम् ।
 युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यथात्थ माम् ।
 को ह्यस्ति जीविताकाङ्क्षी प्राप्येममरिमर्दनम् ।
 पार्थो वा इतरो वापि कोऽन्यः स्वस्ति गृहान्प्रजेत् ।
 कथमाभ्यामभिध्यातः संस्पृष्टो दारुणेन वा । [15]
 रणे जीवन्प्रमुच्येत पदा भूमिसुपस्पृशन् ।
 किं दुर्दूरः कूपशयो यथेमां
 न बुध्यसे राजचमूं समेताम् ।
 दुराधर्षा देवचमूप्रकाशां
 गुप्तां नरेन्द्रैर्विदशैरिव धाम् । [20]
 प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यैः
 रुदीच्यकाम्बोजशकैः खड्गैश्च ।
 शाल्वैः समल्लैः कुरुमध्यदेश्यैः
 मल्लैः पुलिन्दैर्द्रविडान्ध्रकाङ्ग्यैः ।
 नानाजनैर्बुधिसंस्पृष्टं । [25]
 गाङ्गं यथा वेगमपारणीयम् ।
 मां च स्थितं नागबलस्य मध्ये
 युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे ।
 अक्षय्याविपुष्ठी चैव अधिदत्तं च ते रथम् ।
 जानीमो हि रणे पार्थ केतुं दिव्यं च भारत । [30]
 अकथमानो बुध्यस्व कथसेऽर्जुन किं बहु ।
 पर्यायास्त्रिद्विरेतस्य नैतस्त्रिधयति कथनात् ।
 यदीदं कथनाल्लोके सिध्येत्कर्म धनंजय ।
 सर्वे भवेयुः सिद्धार्थाः कथने को हि दुर्गतः ।
 जानामि ते वासुदेवं सहायं । [35]
 जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।
 जानाम्यहं त्वाद्दशो नास्ति योद्धा
 जानानस्ते राज्यमेतद्धरामि ।
 न तु पर्यायधर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति मानवः । [40]
 मनसैवानुकूलानि धातेव कुरुते वशे ।
 त्रयोदश समा भुक्तं राज्यं विलपतस्त्रय ।
 भूयश्चैव प्रशासिष्ये त्वां निहत्य सबान्धवम् ।
 क तदा गाण्डिवं तेऽभ्यर्त्तवं दासपणैर्जितः ।

क तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फाल्गुन ।
 सगदाभीमसेनाद्वा फाल्गुनाद्वा सगाण्डिवात् । [45]
 न वै मोक्षस्तदा योऽभूद्विना कृष्णामनिन्दिताम् ।
 सा वो दास्ये समापन्नान्मोचयामास पार्ष्णी ।
 अमानुष्यं समापन्नान्दासकर्मण्यवस्थितान् ।
 अवोचं यत्पण्डितलानहं वस्तथ्यमेव तत् ।
 धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा । [50]
 सूदकर्मणि विश्रान्तं विराटस्य महानसे ।
 भीमसेनेन कौन्तेय यत्तु तन्मम पौरुषम् ।
 एवमेव सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः ।
 वेणीं कृत्वा पण्डवेपः कन्यां नर्तितवानसि ।
 न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फाल्गुन । [55]
 राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सहकेशवः ।
 न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वापि भीषणाः ।
 व्यात्तशस्त्रस्य संग्रामे बहन्ति प्रतिगर्जनाः ।
 वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुनानां शतानि वा ।
 आसाद्य माममोघेषुं द्रविष्यन्ति दिशो दश । [60]
 संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि वा शिरसा गिरिम् ।
 तरस्व वा महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ।
 शारद्वतमहामीनं सौमदत्तितिमिगिलम् ।
 भीष्मवेगमपयन्तं द्रोणग्राहदुरासदम् ।
 कर्णशल्यक्षपावतं काम्बोजवड्वामुखम् । [65]
 दुःशासनौघं शलशल्यमल्यं
 सुषेणचित्रायुधनागनक्रम् ।
 जयद्रथाङ्गिं पुरुमित्रगाधं
 दुर्मैषेणोदं शकुनिप्रपातम् ।
 शशौघमक्षय्यमभिप्रवृद्धं । [70]
 यदावगाह्य श्रमनष्टचेताः ।
 भविष्यसि त्वं हतसर्वबान्धव-
 स्तदा मनस्ते परितापमेव्यति ।
 तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाद्युचे-
 निर्वर्तिता पार्थ महीप्रशासनात् । [75]
 प्रशाम्य राज्यं हि सुदुर्लभं त्वया
 बुभूषितः स्वर्गं इवातपस्विना ।

Colophon.

12

After 5. 159, 6, K4 B Dn1 Ds Ds. 4. 6-8. 10 ins.:

एवमुत्तवा महाबाहुः केशवो राजसत्तम ।
 पुनरेव महाप्राज्ञं युधिष्ठिरमुदैक्षत ।
 सृजयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः ।
 द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ।
 भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह । [5]
 उल्लूकोऽभ्यर्त्तुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।

आशीविषमिव कुडं तुदन्वाक्यशलाकया ।
 कृष्णादींश्चैव तान्सर्वान्यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।
 उल्लङ्घ्य तु तद्वक्त्यं पापं दारुणमीरितम् ।
 श्रुत्वा विचुक्षुभे पार्थो ललाटं चाप्यभार्जयत् । [10]
 तदवस्थं तदा दृष्ट्वा पार्थ सा समितिनृप ।
 नामृष्यन्त महाराज पाण्डवानां महारथाः ।
 अधिक्षेपेण कृष्णस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
 श्रुत्वा ते पुरुषव्याघ्राः क्रोधाज्ज्वलुरच्युताः ।
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः । [15]
 केकया भ्रातरः पञ्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 द्रौपदेयाभिमान्युश्च धृष्टकेतुश्च पार्थिवः ।
 भीमसेनश्च विक्रान्तो यमजौ च महारथौ ।
 उत्पेतुरासनात्सर्वे क्रोधसंरक्तलोचनाः ।
 बाहून्मगृह्य रुचिरात्रकचन्दनरूपितान् । [20]
 अङ्गदेः पारिहायैश्च कैयूरैश्च विभूषितान् ।
 दन्तान्दन्तेषु लिप्पिष्य सङ्किणी परिलेहिनः ।
 तेषामाकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
 उदतिष्ठत्स वेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निव ।
 उद्धृत्य सहसा नेत्रे दन्तान्कटकटाक्ष्य च । [25]
 हस्तं हस्तेन लिप्पिष्य उल्लङ्घ्य वाक्यमब्रवीत् ।
 अज्ञातानामिवास्माकं प्रोत्साहननिमित्तकम् ।
 श्रुतं ते वचनं मूर्खं यत्त्वां दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
 तन्मे कथयतो मन्दं शृणु वाक्यं दुरासदम् ।
 सर्वक्षत्रस्य मध्ये त्वं यद्वक्ष्यसि सुयोधनम् । [30]
 शृण्वतः सूतपुत्रस्य पितुश्च त्वं दुरात्मनः ।
 अस्माभिः प्रीतिकामैस्तु भ्रातृज्यैष्ठस्य नित्यशः ।
 मर्षितं ते दुराचार तत्त्वं न बहु मन्यसे ।
 प्रेषितश्च हृषीकेशः शमाकाङ्क्षी कुरुन्प्रति ।
 कुलस्य हितकामेन धर्मराजेन धीमता । [35]
 त्वं कालचोदितो नूनं गन्तुकामो यमक्षयम् ।
 गच्छस्वाहवमस्माभिस्तच्च श्रो भविता ध्रुवम् ।
 मयापि च प्रतिज्ञातो वधः सभ्रातृकस्य ते ।
 स तथा भविता पाप नात्र कार्या विचारणा ।
 वेलामतिक्रमेत्सद्यः सागरो वरुणालयः । [40]
 पर्वताश्च विशीर्येयुर्मयोक्तं न मृषा भवेत् ।

सहायस्ते यदि यमः कुबेरो रुद्र एव वा ।
 यथाप्रतिज्ञं दुर्बुद्धे प्रकरिष्यन्ति पाण्डवाः ।
 दुःशासनस्य रुधिरं पाता चास्मि यथेप्सितम् ।
 यश्चेह प्रतिसंरब्धः क्षत्रियो माभियास्यति । [45]
 अपि भीष्मं पुरस्कृत्य तं नेष्यामि यमक्षयम् ।
 यच्चैतदुक्तं वचनं मया क्षत्रस्य संसदि ।
 यथैतज्जविता सत्यं तथैवात्मानमालभे ।
 भीमसेनवचः श्रुत्वा सहदेवोऽप्यमर्षणः ।
 क्रोधसंरक्तनयनस्ततो वाक्यमुवाच ह । [50]
 शौटीरशूरसदृशमनीकजनसंसदि ।
 शृणु पाप वचो मद्यं यद्वाच्यो हि पिता त्वया ।
 नास्माकं भविता भेदः कदाचित्कुरुभिः सह ।
 धृतराष्ट्रस्य संबन्धो यदि न स्यात्त्वया सह ।
 त्वं तु लोकविनाशाय धृतराष्ट्रकुलस्य च । [55]
 उत्पन्नो वैरपुरुषः स्वकुलघ्नश्च पापकृत् ।
 जन्मप्रभृति चास्माकं पिता ते पापपुरुषः ।
 अहितानि वृत्तांसानि नित्यशः कर्तुमिच्छति ।
 तस्य वैरानुपङ्गस्य गन्तास्म्यन्तं सुदुर्गमम् ।
 अहमादौ निहत्य त्वां शकुनेः संप्रपश्यतः । [60]
 ततोऽस्मि शकुनिं हन्ता मित्वा सर्वधन्विनाम् ।
 भीमस्य वचनं श्रुत्वा सहदेवस्य चोभयोः ।
 उवाच फाल्गुनो वाक्यं भीमसेनं स्मयन्निव ।
 भीमसेन न ते सन्ति येषां वैरं त्वया सह ।
 मृन्दा गृहेषु सुखिनो मृत्युपाशवशं गताः । [65]
 उल्लङ्घ्य न ते वाच्यः परुषं पुरुषोत्तम ।
 दूताः किमपराध्यन्ते यथोक्तस्यानुभाषिणः ।
 एवमुक्त्वा महाबाहुं भीमं भीमपराक्रमम् ।
 धृष्टद्युम्नमुखान्वीरान्सुहृदः समभाषत ।
 श्रुतं वस्तस्य पापस्य धार्तराष्ट्रस्य भाषितम् । [70]
 कृतसना वासुदेवस्य भम चैव विशेषतः ।
 श्रुत्वा भवन्तः संरब्धा अस्माकं हितकाम्यया ।
 प्रभावाद्वासुदेवस्य भवतां च प्रयत्नतः ।
 समग्रं पार्थिवं क्षत्रं सर्वं न गणयाम्यहम् ।
 भवन्ति समनुज्ञातो वाक्यमस्य यदुत्तरम् । [75]
 उल्लङ्घ्ये प्रापयिष्यामि यद्वक्ष्यामि सुयोधनम् ।

With lines 3-5, of. 5. 158. 4^a-5^d; lines 6-7
 = (var.) 5. 159. 1. — (L. 18) Ds Dr येमौ चैव
 (for यमजौ च). — (L. 20) K₄ B₂ s Ds D₆-8 स्वभुजान्;
 Dn₁ D₁₀ सुभुजान् (for रुचिरान्). Ds. 4. 7 भूषितान् (for
 'रूपि'). — (L. 27) K₄ B₁-8 Ds Ds. 4. 6-8. 10 'निमित्तजं'.
 — (L. 30) B Ds तं (for त्वं). — (L. 31) Ds. 4
 शकुनेश्च; Dr 'नेः सु' (for शितुश्च त्वं). — (L. 32) K₄

Ds. 4. 6. 8 शासनात् (for नित्यशः). — (L. 38) B (except
 B₄) च (for ते). — (L. 42) K₄ Ds. 4. 8 च (for वा).
 — (L. 51) K₄ Dn₁ Ds. 4. 6-8. 10 शौटीरशूरसदृशं.
 — (L. 53) Ds Dr मा (for न). — (L. 55) B
 (except B₂) हि (for तु). — (L. 56) Ds. 4 वै कुपुरुषः
 (for वैरपु). — (L. 59) Ds Dr गतासु (for 'सि').
 K₄ सुदुर्गमं; Ds. 8 'हृदं' (for 'गमम्'). — (L. 60) B
 (except B₁) आजौ (for आदौ). — (L. 62) K₄ B₂

शोभते कथितस्यास्य प्रतिवाक्यं चमसुखे ।
 गाण्डीवेनाभिधास्यामि ह्रीया हि वचनोत्तराः ।
 ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रदाशंसुर्धनंजयम् ।
 तेन वाक्योपचारेण विस्मिता राजसत्तमाः । [80]
 अनुनीय च तान्सर्वान्यथामान्यं यथावयः ।
 धर्मराजस्तदा वाक्यं तदप्राप्यं प्रत्यभाषत ।
 आत्मानमवमन्वानो न हि स्यात्पार्थिवोत्तमः ।
 तत्रोत्तरं प्रवक्ष्यामि तव शुश्रूषणे रतः ।
 उल्लङ्घं भरतश्रेष्ठ सामपूर्वमथोर्जितम् । [85]
 दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ ।
 अतिलोहितनेत्राभ्यामाशीविष इव श्वसन् ।
 स्मयमान इव क्रोधात्सृक्किणी परिसंलिहन् ।
 जनार्दनमभिप्रेक्ष्य आतृश्चैवेदमब्रवीत् ।
 अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् । [90]
 उल्लङ्घं गच्छ कैतव्य ब्रूहि तात सुयोधनम् ।
 कृतघ्नं वैरपुरुषं दुर्मतिं कुलपांसनम् ।
 पाण्डवेषु सदा पापं निलं जिह्मं प्रवर्तसे ।
 स्ववीर्याद्यः पराक्रम्य पाप आह्वयते परान् ।
 अभीतः पूरयन्वाक्यमेव वै क्षत्रियः पुमान् । [95]
 स पाप क्षत्रियो भूत्वा अस्मान्नाह्वय संयुगे ।
 मान्यामान्यान्पुरस्कृत्य युद्धं मा गाः कुलोधम ।
 आत्मवीर्यं समाश्रित्य श्रुत्यवीर्यं च कौरव ।
 आह्वयस्व रणे पार्थान्सर्वथा क्षत्रियो भव ।
 परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् । [100]
 अशक्तः स्वयमादातुमेतदेव नपुंसकम् ।
 यस्त्वं परेषां वीर्येण आत्मानं बहु मन्यसे ।
 कथमेवमशक्तस्त्वमस्यान्समभिगर्जसि ।

13

After 5. 160, 23, K4 B Dn1 Ds Ds. 6-8. 10 ins. :

Ds. 8. 10 भीमसेनस्य वचनं (for the prior half). — (L. 67)
 B (except B8) "वादिनः (for "भाषिणः). — (L. 68)
 B (except B8) Dn1 महाबाहुर्. — (L. 71) B8-s Dn1
 कुत्सनं (for "त्सना). — D4 om. lines 73-103. — (L.
 74) K4 Ds Ds. 6-8. 10 समस्तं (for समग्रं). — (L. 76)
 D7 प्रेषयि° (for प्रापयि°). B (except B2) वक्ष्यति (for
 वक्ष्यामि). — (L. 77) K4 B2 Ds. 6. 8 कथितस्य. — (L. 83)
 K4 B2 Ds Ds. 6. 7. 10 हिस्यात् (for हि स्यात्). K4 Ds
 Ds. 6. 7 पार्थिवोत्तमः; Ds "वो रणे. — (L. 86) B (except
 B3) D10 भरतर्षभः. — (L. 90) Om. in Ds D7. 10. K4
 B (except B5) विपुलैः भुजौ (for विपुलं भुजम्). — (L. 93)
 Ds D7. 10 यथा (for सदा). B4 Ds Ds. 6. 7. 10 Cnp
 प्रवर्तसे (as above); the rest "ते. — (L. 94) = (var.)

युधिष्ठिरोऽपि कैतव्यमुल्लङ्घमिदमब्रवीत् ।
 उल्लङ्घं मद्ब्रूचो ब्रूहि गत्वा तात सुयोधनम् ।
 स्वेन वृत्तेन मे वृत्तं नाधिगन्तुं स्वमर्हसि ।
 उभयोरन्तरं वेद सूनृतानृतयोरपि ।
 न चाहं कामये पापमपि कीटपिपीलयोः । [5]
 किं पुनर्ज्ञातिषु वधं कामयेयं कथंचन ।
 एतदर्थं मया तात पञ्च ग्रामा वृताः पुरा ।
 कथं तव सुदुर्बुद्धे न प्रेक्षे व्यसनं महत् ।
 स त्वं कामपरीतात्मा मूढभावाच्च कथ्यसे ।
 तथैव वासुदेवस्य न गृह्णासि हितं वचः । [10]
 किं चेदानीं बहूकेन युध्यस्व सह बान्धवैः ।
 मम विप्रियकर्तारं कैतव्य ब्रूहि कौरवम् ।
 श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मत्तं यत्ते तथास्तु तत् ।
 भीमसेनस्ततो वाक्यं भूय आह नृपात्मजम् ।
 उल्लङ्घं मद्ब्रूचो ब्रूहि दुर्मतिं पापपूरुषम् । [15]
 शठं नैकृत्तिकं पापं दुराचारं सुयोधनम् ।
 गृध्रोदरे वा वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये ।
 प्रतिज्ञातं मया यच्च सभामध्ये नराधम ।
 कर्ताहं तद्वचः सत्यं सत्येनैव शपामि ते ।
 दुःशासनस्य रुधिरं हत्वा पास्याम्यहं मृधे । [20]
 सक्थिनी तव भङ्गैव हत्वा हि तव सोदरान् ।
 सर्वेषां धार्तराष्ट्रानामहं मृत्युः सुयोधन ।
 सर्वेषां राजपुत्राणामभिमन्युरसंशयम् ।
 कर्मणा तोषयिष्यामि भूयश्चैव वचः शृणु ।
 हत्वा सुयोधन त्वां वै सहितं सर्वसोदरैः । [25]
 आक्रमिष्ये पदा मूर्ध्नि धर्मराजस्य पश्यतः ।
 नकुलस्तु ततो वाक्यमिदमाह महीपते ।
 उल्लङ्घं ब्रूहि कौरव्यं धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ।
 श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेव यथातथम् ।
 तथा कर्तासि कौरव्य यथा त्वमनुज्ञासि माम् । [30]

13

5. 160, 3^{ab}. K4 Dn1 Ds आह्वयते (for आह्व°). — (L. 95)
 = (var.) 5. 160, 3^{ad}. — (L. 96) B (except B8)
 Ds. 8 पापः — (L. 98) Ds अपि (for आत्म-). — (L. 99)
 K4 Dn1 Ds. 8 आह्वय च (for आह्वयस्व). — (L. 100) = 5.
 160, 4^{ab}.

(L. 6) Ds D7 कामयेहं (for "येयं). — (L. 9) B4 Ds
 D7. 10 काल° (for काम°). — (L. 12) Ds कैतवं (for
 कौरवं). — (L. 14) K4 Ds. 6. 8 चाह (for आह).
 — (L. 25) B2. 4 D7. 8 सुयोधनं. B2 सुहृद्भिः सह सोदरैः
 (for the posterior half). — (L. 28) Ds Ds. 7. 8. 10
 कैतव्य (for कौरव्यं). — (L. 32) Ds दुर्यो° (for सुयो°).

[672]

सहदेवोऽपि नृपते इदमाह वचोऽर्थवत् ।
सुयोधन मतिर्या ते वृथैषा ते भविष्यति ।
शोचिष्यसे महाराज सपुत्रजातिबान्धवः ।
इमं च क्लेशमस्माकं हृष्टो यत्नं निकरथसे ।

विराटद्रुपदौ वृद्धाबुल्लकमिदमब्रवीत् । [35]

दासभावं नियच्छेव साधोरिति मतिः सदा ।
तौ च दासावदालौ वा पौरुषं यस्य यादृशम् ।
शिखण्डी तु ततो वाक्यमुल्लकमिदमब्रवीत् ।
वक्तव्यो भवता राजा पापेष्वाभिरतः सदा ।

पश्य त्वं मां रणे राजन्कुर्वाणं कर्म दारुणम् । [40]

यस्य वीर्यं समासाद्य मन्यसे विजयं युधि ।
तमहं पातयिष्यामि रथात्तव पितामहम् ।
अहं भीष्मवधात्सुष्टो नूनं धात्रा महात्मना ।
सोऽहं भीष्मं हनिष्यामि मिततां सर्वधन्विनाम् ।

धृष्टद्युम्नोऽपि कैतव्यमुल्लकमिदमब्रवीत् । [45]

सुयोधनो मम वचो वक्तव्यो नृपतेः सुतः ।
अहं द्रोणं हनिष्यामि सगणं सहबान्धवम् ।
कर्ता चाहं तथा कर्म यथा नान्यः करिष्यति ।
तमब्रवीद्धर्मराजः कारुण्यार्थं वचो महत् ।

नाहं ज्ञातिवधं राजन्कामयेयं कथंचन । [50]

तवैव दोषाहुर्बुद्धे सर्वमेतत्स्वनाद्युतम् ।
अवश्यं च मया कार्यं सर्वेषां चरितं महत् ।
स गच्छ माचिरं तात उल्लक यदि मन्यसे ।
इह वा तिष्ठ भद्रं ते वयं हि तव बान्धवाः ।

उल्लकस्तु ततो राजन्धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् । [55]

आमह्य प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः ।
उल्लकस्तत आगम्य दुर्योधनममर्षणम् ।
अर्जुनस्य समादेशं यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ।

वासुदेवस्य भीमस्य धर्मराजस्य पौरुषम् ।
नकुलस्य विराटस्य द्रुपदस्य च भारत । [60]
सहदेवस्य च वचो धृष्टद्युम्नशिखण्डिनोः ।

14

After 5. 197. 19^{ab}, N ins.:

चेकितानः स्वसैन्येन महता पार्थिवर्षभ ।
धृष्टकेतुश्च चेदीनां प्रणेता पार्थिवो ययौ ।
सात्यकिश्च महेष्वासो वृष्णीनां प्रवरो रथः ।
वृतः शतसहस्रेण रथानां प्रणुदन्वली ।

क्षत्रदेवव्रह्मदेवौ रथस्थौ पुरुषपर्मभौ । [5]

जघनं पालयन्तौ च वृष्टतोऽनुप्रजग्मतुः ।
शकटापणवेशाश्च यानं युग्मं च सर्वशः ।
तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च ।
फलगु सर्वं कलत्रं च यत्किञ्चित्कुरादुर्यलम् ।

कोशसंचयवाहांश्च कोष्ठागारं तथैव च । [10]

गजानीकेन संगृह्य शनैः प्रायाद्युधिष्ठिरः ।
तमन्वयाः सत्यधृतिः सौचितिर्युद्धदुर्मदः ।
श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यपस्य वा विभुः ।
रथा विंशतिसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः ।

हयानां चैत्र कोट्यश्च महतां किङ्किणीकिनाम् । [15]

गजा विंशतिसाहस्रा ईपादन्ताः प्रहारिणः ।
कुलीना भिन्नकरटा मेघा इव विसर्पिणः ।
पट्टिर्नागसहस्राणि दशान्यानि च भारत ।
युधिष्ठिरस्य यान्यासन्युधि सेना महात्मनः ।

क्षरन्त इव जीमूताः प्रभिन्नकरटामुखाः । [20]

राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ।
एवं तस्य बलं भीमं कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।

— (L. 33) Ds Dr. 10 शोचिष्यति. — (L. 37) Om. in B₂. K₄ Ds. 6-8 च (for वा). — (L. 38) Ds Dr. 10 च (for तु). — (L. 40) K₄ दुर्धै (for कुर्वाणं). — (L. 44) = (var.) 5. 160. 8^{ab}. — B₂ om. lines 48-51; K₄ om. lines 50-52. — (L. 51) Ds Dr. 10 दोषो (for दोषाद्). Dn₁ Ds. 8 अनादृतं; Cn as above. — (L. 52) Ds. 7 Cn पूर्वेषां; Cnp सर्वेषां (as above). B₂ उचितं; Ds Ds. 10 (m as above) च हितं (for चरितं). — B₂ Dr. om. lines 54-61. — (L. 56) K₄ Ds. 6. 8 राजन् (for तत्र). — After line 56, Ds (which om. lines 57-61) reads 24^{ab}, and Ds reads 24.

14

(L. 1) K_{1.2.5} Ds. 4. 7 च (for स्त्र). — (L. 2) K_{1.2} [अ]न्वयाद् (for ययौ). — (L. 3) K₁ स महारथः (for

85

[678]

प्रवरो रथः). — (L. 4) K₅ प्राणवद्; Ds Ds. 1. 8 प्रणदन्; D₁ प्रणवद्; Dr. प्राणवद् (for प्रणुदन्). K_{1.2} रथमास्थाय धिष्ठितः. — (L. 5) K D₁-1. 7. 8 क्षत्रहा क्षत्रदेवश्च. — (L. 6) K₂ जनौघान् (for जघनं). — (L. 7) = (var.) 5. 149. 53^{ab}. Om. in K₅. B₂-5 Dn Ds Ds. 6. 8-10 मह्यं भोज्यं च यत्किञ्चित् (for the prior half). — (L. 8) = 5. 197. 19^{ab}. Om. in K B₂ D₁-1. 7. — (L. 9) = (var.) 5. 149. 54^{ab}. K_{1.2} फाल्गुनः सकलं तत्र; D₁ सर्वं सर्वकलत्रं च. Ds. 4 क्षतं (for कुरा). D₁ यत्किञ्चित्सारवदलं. — Ds resumes from line 10. — (L. 10) Ds Ds. 10 'वाहाश' D₁. 10 कोष्ठागाराश्च. — (L. 11) K_{1.2.5} D₁ गजानीकं च. K₁ अशक्तिः; K₂ अकंपितः; K₅ अतद्वितः; D₁. 2. 7 अनिदितः (for युधिष्ठिरः). — (L. 12) Om. in K D₁. 2. — (L. 13) Cf. 5. 149. 58^{ab}. Om. in. K D₁. 2. 7 चाभिभुः (for वा विभुः). — After line 13, Ds. 4 read line 16. — (L. 14) K_{1.2.5} D₁. 7 रथाश्च शतसाहस्राः

— (L. 15) Ks पंच; B Dn Ds दश; Ds₁ Ds-5.10 नव (for चैव). — (L. 16) Om. in K D₁.2. Ds₃.4 read this line after 13. Ds₆.6.8 युग° (for ईषा°). — K D₁-3 om. line 17. — (L. 18) K₂.5 D₂-4 दश (K₂ पंच) चान्यानि भारत. — After line 18, K₁.6 B₂ D₁-4.7 ins.:
विंशतिश्च सहस्राणि पञ्च चान्यानि भागशः ।
— K₄ om. lines 19-22. — (L. 19) Ks चान्यानि (for

यान्यासम्). K₁.6 सेनाये (Ks °ना च) सप्तसप्तसु; K₂ सेनायेषु च सप्तसु; D₁-4.7 युधि सेनासु सप्तसु. — (L. 20) Prior half = (var.) 1.3.139° (cf. v.l.). — (L. 21) K₁.6 गजानाम् (for राजानम्). — (L. 22) K₁.2.5 D₁-4 एतत् (for एवं). K₁.2 D₁.3.4 नागवलं; Ks D₂ एव वलं; B₂.5 तावद्वलं; Ds समभवद् (for तस्य वलं). D₇ एवं समभवद्वद्धं (for the prior half).

APPENDIX II

This appendix is a list of Sanskrit passages culled from the Javanese version of the Udyogaparvan (as in *De Verhouding van het Oud-javaansche Udyogaparwa tot zijn Sanskrit-origineel* by H. H. Juynboll) and compared with the three current editions of the Mahābhārata, viz. the Calcutta edition (*editio princeps*, Calcutta 1834-39), the Madras edition (i.e. P. P. Subrahmanya Śāstri's "Southern Recension", Madras 1932), the Bombay edition (as printed by the Gujarati Printing Press, Bombay 1920), as well as with the Critical edition. Most of the passages are corrupt, but in the majority of cases the probable readings can be guessed and restored. Where such restoration has in a few cases been found doubtful or risky, the original corrupt reading has been retained and indicated as such. This fact has rendered comparison difficult; and with this reservation, the result of comparison has been given here. Complete identity between the

passages compared is shown by the sign of equality (=); difference between them is indicated by either $\pm$ or $\sim$, the former shows close proximity (implying only some trifling modification), the latter rather remote resemblance (implying free paraphrase).

It will be seen that almost all the Javanese citations can be definitely identified in the text of the Critical edition, there being only one passage which has nothing corresponding to it in our editions. Only three stanzas (P. 5. 63. 14, 18, 23) are to be traced to the "additional" passages belonging merely to the Northern tradition (App. I, no. 3); but no passage can be traced to the characteristic Southern additions. This fact tends to support the conclusion, arrived at by a similar comparison of Ādiparvan passages and stated in Appendix II to Vol. I (p. 971), that the source of the Javanese version of the Udyoga, like that of the Ādi, is most probably the Northern recension.

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
	उद्योगपर्व				
220	पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वचारिणः .	± 7. 11 ^{ed}	± 142 ^{ab}	± 7. 14 ^{ed}	± 7. 14 ^{ab}
	त्वं च श्रेष्ठतमो लोके सतां मध्ये जनार्दनः .	± 12 ^{ab}	± 142 ^{ed}	± 15 ^{ab}	± 14 ^{ed}
	तव पूर्वाभिगमनात्पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् }	= 14 ^{ab}	= 145 ^{ab}	= 18 ^{ab}	= 16 ^{ab}
	साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन }	= 14 ^{ed}	= 145 ^{ed}	= 18 ^{ed}	= 16 ^{ed}
	तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन्यदि मत्प्रियमिच्छसि }	= 8. 27 ^{ab}	= 215 ^{ab}	= 8. 51 ^{ed}	= 8. 44 ^{ab}
	तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरस्मत्प्रियावहः }	± 27 ^{ed}	± 215 ^{ed}	± 52 ^{ab}	± 44 ^{ed}
221	जटासुरात्परिक्लेशः कीचकाच्च महाद्युते }	= 34 ^{ab}	= 223 ^{ab}	= 60 ^{ab}	= 51 ^{ed}
	द्रौपद्यापि गतं दुःखं दमयन्त्या महाशुभम् }	± 34 ^{ed}	± 223 ^{ed}	± 60 ^{ed}	± 51 ^{ed}
	त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यसीदेवश्रेष्ठो महातपाः }	= 9. 3 ^{ab}	= 229 ^{ab}	= 9. 3 ^{ab}	= 9. 3 ^{ab}
	स पुत्रं च त्रिशिरसमिन्द्रोहाक्किलासृजन् }	± 3 ^{ed}	± 229 ^{ed}	± 3 ^{ed}	± 3 ^{ed}
222	ततः प्रभृति लोकस्य जुम्भिका प्राणसंश्रिता .	± 48 ^{ed}	= 283 ^{ed}	± 68 ^{ab}	= 54 ^{ed}
	त्वं प्रभुः सर्वदेवानां । त्वं हि देव सहदेवम् }	± 10. 8 ^{ab}	± 298 ^{ed}	± 10. 10 ^{ed}	± 10. 8 ^{ed}
	[महादेवः ?]				
	त्वं यः [त्वया ?] सर्वमिदं कृतं । सर्वदेवनमस्कृतः }	± 8 ^{ed}	± 298 ^{ed}	± 10 ^{ed}	± 8 ^{ed}
	सख्यं भवतु ते वृत्रशक्नेण सह नित्यदा }	= 19 ^{ed}	= 309 ^{ed}	± 22 ^{ab}	= 19 ^{ed}
	अवाप्त्यसि सुखं त्वं च शक्रलोकांश्च पुष्कलान् }				
	['लोकांश्च पुष्कलान् ?] }	± 19 ^{ed}	± 310 ^{ab}	± 22 ^{ed}	± 20 ^{ab}
	न शुष्केन न चार्द्धेण । न शक्नेन न वज्रेण }	= 29 ^{ed}	± 320 ^{ed}	± 32 ^{ed}	= 29 ^{ed}
	नाशमना न च दारुणा । न दिवा न निशा तदा }	± 29 ^{ed}	± 320 ^{ed}	± 32 ^{ed}	± 29 ^{ed}
223	इन्द्रस्य महिषी देवी कसान्मा नोपतिष्ठति .	± 11. 14 ^{ed}	± 359 ^{ab}	± 11. 18 ^{ab}	± 11. 18 ^{ab}
	अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च तवेश्वरः .	± 15 ^{ab}	± 359 ^{ed}	± 18 ^{ed}	± 18 ^{ed}
	इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने .	= 14. 2 ^{ed}	= 429 ^{ed}	= 14. 2	= 14. 2 ^{ed}
	अच्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्वतो लोहमुत्थितम् }	± 15. 32 ^{ab}	± 482 ^{ab}	± 15. 39 ^{ab}	± 15. 34 ^{ab}
	तेषां सर्वत्रां तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति }	= 32 ^{ed}	= 482 ^{ed}	= 39 ^{ed}	= 34 ^{ed}
224	स्वयोनिं भजते सर्वं विशास्वापोऽविशङ्कितः .	± 16. 8 ^{ab}	± 490 ^{ab}	± 16. 8 ^{ab}	= 16. 8 ^{ab}
	दिष्ट्या भवन्तं पश्यामि हतारिं बलसूदन }	± 17. 3 ^{ed}	± 523 ^{ab}	= 17. 5 ^{ed}	± 17. 4 ^{ab}
	दिष्ट्या च नहुषो अष्टो देवराज्यात्पुनरुदर }	= 3 ^{ab}	± 522 ^{ed}	= 5 ^{ab}	± 3 ^{ed}
	तेनाभूद्वततेजाश्च निःश्रीकश्च शचीपते .	± 12 ^{ab}	± 533 ^{ab}	= 15 ^{ab}	± 13 ^{ab}
	त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकान्शचीपते }	= 17 ^{ab}	= 538 ^{ed}	= 21 ^{ab}	= 19 ^{ab}
	जितेन्द्रियो जितामित्रः स्तुयमानो महर्षिभिः }	= 17 ^{ed}	= 539 ^{ab}	= 21 ^{ed}	= 19 ^{ed}
225	एवं दुःखमनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया }	= 18. 10 ^{ab}	= 553 ^{ab}	= 18. 10 ^{ab}	= 18. 10 ^{ab}
	अज्ञातवासश्च कृतः शत्रुणन्तर्कं वक्तुं (?) }	± 10 ^{ed}	± 553 ^{ed}	± 10 ^{ed}	± 10 ^{ed}
	य इदं नियतः पठेत् .	= 19 ^{ed}	= 562 ^{ed}	= 19 ^{ed}	= 19 ^{ed}
	स परब्रेह्म च मोदते .	± 19 ^{ed}	± 562 ^{ed}	± 19 ^{ed}	± 19 ^{ed}
226	धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्वतौ }	= 20. 4 ^{ab}	= 606 ^{ab}	= 20. 4 ^{ab}	= 20. 4 ^{ab}
	तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः }	= 4 ^{ed}	= 606 ^{ed}	= 4 ^{ed}	= 4 ^{ed}
	न हि ते विप्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह }	= 14 ^{ab}	= 616 ^{ab}	= 14 ^{ab}	= 14 ^{ab}
	अविनाशेन लोकस्य त्यक्ष्यन्ते पाण्डवाः स्वकम् }	± 14 ^{ed}	± 616 ^{ed}	± 14 ^{ed}	± 14 ^{ed}
	संजययानपर्व				
	लता इव धृतराष्ट्राः शालाः संजय पाण्डवाः }	± 29. 49 ^{ab}	± 864 ^{ab}	± 28. 59 ^{ab}	± 29. 56 ^{ab}
	न लता वर्धते जातु अनाश्रित्य महाद्रुमम् }	= 49 ^{ed}	± 864 ^{ed}	± 59 ^{ed}	± 56 ^{ed}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
	प्रजागरपर्व				
227	अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् } हृत्स्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागरम् } निषेवते प्रशान्तानि निन्दितानि न सेवते } अनास्तिकं श्रद्धानमेतत्पण्डितलक्षणम् }	= 33. 13 ^{ab} ± 13 ^{cd} ± 16 ^{ab} ± 16 ^{cd}	= 983 ^{ab} ± 983 ^{cd} = 991 ^{ab} ± 991 ^{cd}	= 32. 14 ^{ab} ± 14 ^{cd} ± 23 ^{ab} ± 23 ^{cd}	= 33. 13 ^{ab} ± 13 ^{cd} ± 16 ^{ab} ± 16 ^{cd}
228	न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तथ्यते } गाङ्गो हृद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते } श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा यस्य श्रुतानुगा } असंभिचार्यमर्यादं पण्डिताढ्यां लभेत सः } अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः } अर्थाश्चाकर्मणा प्रेषुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः } अकामान्कामयति यः कामयानान्परिद्विपन् } बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् }	= 26 ^{ab} = 26 ^{cd} ± 29 ^{ab} ± 29 ^{cd} = 30 ^{ab} = 30 ^{cd} = 32 ^{ab} = 32 ^{cd}	= 996 ^{ab} = 996 ^{cd} ± 999 ^{ab} ± 999 ^{cd} = 1000 ^{ab} = 1000 ^{cd} ± 1002 ^{ab} = 1002 ^{cd}	= 33 ^{ab} = 33 ^{cd} ± 37 ^{ab} ± 37 ^{cd} = 39 ^{ab} = 39 ^{cd} ± 41 ^{ab} = 41 ^{cd}	= 26 ^{ab} = 26 ^{cd} ± 29 ^{ab} ± 29 ^{cd} = 30 ^{ab} = 30 ^{cd} ± 32 ^{ab} = 32 ^{cd}
229	परं क्षिपति दोषणे वर्तमानः स्वयं तथा } यश्च कुप्यत्यनीशश्च स तु मूढतमो नरः } अनादृतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते } विश्वसायति मान्तेषु मूढचेता नराधमः } अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च } कर्म चारभते दष्टं तमाहुर्मूढचेतनम् }	= 36 ^{ab} ± 36 ^{cd} = 35 ^{ab} ± 35 ^{cd} = 33 ^{ab} ± 33 ^{cd}	= 1007 ^{ab} ± 1007 ^{cd} = 1006 ^{ab} ± 1006 ^{cd} = 1003 ^{ab} ± 1003 ^{cd}	= 46 ^{ab} ± 46 ^{cd} = 45 ^{ab} ± 45 ^{cd} = 42 ^{ab} ± 42 ^{cd}	= 37 ^{ab} ± 37 ^{cd} = 36 ^{ab} ± 37 ^{ab} = 33 ^{ab} ± 33 ^{cd}
230	भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसम् } रूपभित्ते भ्रमसते नानुबन्धमपेक्षते } वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः } स नामोति रसं तेभ्यो बीजं तस्य विनश्यति }	= 34. 13 ^{ab} ± 13 ^{cd} = 15 ^{ab} ± 15 ^{cd}	= 1106 ^{ab} ± 1106 ^{cd} = 1108 ^{ab} ± 1108 ^{cd}	= 33. 13 ^{ab} ± 13 ^{cd} = 15 ^{ab} ± 15 ^{cd}	= 34. 13 ^{ab} ± 13 ^{cd} = 15 ^{ab} ± 15 ^{cd}
231	यथा मधु समाधत्ते रक्षन्पुष्पाणि पदपदः } तद्वदर्थान्मानुषेभ्य आदद्यादविहिंसया } पुष्पं पुष्पं विचिद्वियन्मूले छेदं विवर्जयेत् } मालाकार इवाराभे न यथाङ्गारकारकः } यस्येष्ट्यां परचित्तेषु वीर्यं रूपे कुलान्वये } सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः }	± 17 ^{ab} ± 17 ^{cd} ± 18 ^{ab} = 18 ^{cd} ± 40 ^{ab} ± 40 ^{cd}	± 1110 ^{ab} ± 1110 ^{cd} ± 1111 ^{ab} = 1111 ^{cd} ± 1135 ^{ab} = 1135 ^{cd}	± 17 ^{ab} ± 17 ^{cd} ± 18 ^{ab} = 18 ^{cd} ± 43 ^{ab} = 43 ^{cd}	± 17 ^{ab} ± 17 ^{cd} ± 18 ^{ab} = 18 ^{cd} ± 42 ^{ab} = 42 ^{cd}
232	आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता } वाक्चैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्येषु भारत } आजर्वं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो } इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि }	= 70 ^{ab} = 70 ^{cd} = 35. 3 ^{ab} = 3 ^{cd}	= 1167 ^{ab} = 1167 ^{cd} = 1183 ^{ab} = 1183 ^{cd}	= 74 ^{ab} = 74 ^{cd} = 34. 3 ^{ab} = 3 ^{cd}	= 73 ^{ab} = 73 ^{cd} = 35. 3 ^{ab} = 3 ^{cd}
233	देवद्वन्द्वविनाशेन . . . . . } ब्राह्मणानां परिभवात् . . . . . } वेदस्योत्पादनेन च . . . . . } तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनुता } सतामेतानि गेहेषु न छिद्यन्ते कदाचन } बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत् } गुरुश्रुत्पया ज्ञानं शान्तिं त्यागेन विन्दते }	= 36. 26 ^a = 27 ^a ± 25 ^b = 32 ^{ab} ± 32 ^{cd} = 50 ^{ab} ± 50 ^{cd}	= 1285 ^a = 1286 ^a = 1284 ^b = 1293 ^{ab} ± 1293 ^{cd} = 1311 ^{ab} ± 1311 ^{cd}	= 35. 26 ^a = 27 ^a ± 25 ^b = 34 ^{ab} ± 34 ^{cd} = 52 ^{ab} ± 52 ^{cd}	= 36. 26 ^a = 27 ^a ± 25 ^b = 34 ^{ab} ± 34 ^{cd} = 52 ^{ab} ± 52 ^{cd}
234	सुलभाः पुरुषा लोके सततं म्रियवकः } अम्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः }	± 37. 14 ^{ab} = 14 ^{cd}	± 1848 ^{ab} = 1848 ^{cd}	± 36. 15 ^{ab} = 15 ^{cd}	± 37. 15 ^{ab} = 15 ^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
234	यो हि धर्मं व्यपाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये अप्रियाण्याह पथ्यानि स ते राजन्सहायकः सहायबन्धना ह्यर्थाः सहायाश्चार्थबन्धनाः अन्योन्यबन्धनावेतौ विनान्योन्यं न सिध्यतः	= 37. 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} = 34 ^{ab} = 34 ^{cd}	= 1349 ^{ab} ± 1349 ^{cd} = 1371 ^{ab} = 1371 ^{cd}	± 36. 16 ^{ab} ± 16 ^{cd} = 38 ^{ab} = 38 ^{cd}	± 37. 16 ^{ab} ± 16 ^{cd} = 38 ^{ab} = 38 ^{cd}
235	न स्याद्वनमृते व्याघ्राद्याघ्रा न स्युर्कृते वनात् वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्राक्षति काननम् संनियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः स श्रियो भाजनं राजन्यश्चापदि न मुह्यति विद्याशीलवयोवृद्धान्बुद्धिवृद्धांश्च भारत धनाभिजनवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते	± 42 ^{ab} = 42 ^{cd} = 47 ^{ab} ± 47 ^{cd} = 38. 31 ^{ab} = 31 ^{cd}	± 1379 ^{ab} = 1379 ^{cd} = 1384 ^{ab} ± 1384 ^{cd} = 1431 ^{ab} = 1432 ^{ab}	± 46 ^{ab} = 46 ^{cd} = 51 ^{ab} ± 51 ^{cd} = 37. 34 ^{ab} ± 34 ^{cd}	± 46 ^{ab} = 46 ^{cd} = 51 ^{ab} ± 51 ^{cd} = 38. 34 ^{ab} ± 34 ^{cd}
236	न च रात्रौ सुखं शेते ससर्पं ह्य वेदमनि यः कामयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम् यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् स पुत्रपशुभिर्वृद्धं यशश्चाक्षयमश्नुते	± 37 ^{ab} ± 37 ^{cd} = 39. 15 ^{ab} ± 15 ^{cd}	± 1438 ^{ab} ± 1438 ^{cd} = 1462 ^{ab} ± 1463 ^{ab}	± 40 ^{ab} ± 40 ^{cd} = 38. 17 ^{ab} ± 17 ^{cd}	± 40 ^{ab} ± 40 ^{cd} = 39. 17 ^{ab} ± 18 ^{ab}
237	श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति दग्धवृक्षं मृगं ह्य साधनं तस्य निन्दित यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्माभ्यां न हीयते कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् अग्निहोत्रफला वेदा व्रतशीलफलं श्रुतम् रत्तिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम्	= 23 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 47 ^{ab} = 47 ^{cd} ± 51 ^{ab} = 51 ^{cd}	= 1472 ^{ab} ± 1473 ^{ab} = 1506 ^{ab} = 1506 ^{cd} ± 1511 ^{cd} ± 1512 ^{ab}	= 27 ^{ab} ± 27 ^{cd} = 61 ^{ab} = 61 ^{cd} ± 66 ^{ab} ± 66 ^{cd}	= 27 ^{ab} ± 27 ^{cd} = 61 ^{ab} = 61 ^{cd} ± 66 ^{ab} ± 67 ^{ab}
238	अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः चत्वारि मिच्छेपुन कीर्तिरायुर्यशो बलम् अनृतं च समुत्कर्षं राजगामि च पैशुनम् चत्वारि संप्रवर्धन्ते सामं तद्ब्रह्महत्यायां	= 60 ^{ab} ± 60 ^{cd} = 40. 3 ^{ab} ± 3 ^{cd}	= 1520 ^{ab} ± 1521 ^{ab} ± 1534 ^{cd} ± 1534 ^{cd}	= 75 ^{ab} ± 75 ^{cd} = 39. 3 ^{ab} ± 3 ^{cd}	= 75 ^{ab} ± 76 ^{ab} = 40. 3 ^{ab} ± 3 ^{cd}
239	आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था सलोदका धृतिफूला दमोर्भिः तस्यां ज्ञातः प्रायति पुण्यकर्मा पुण्यो ह्यात्मा नित्यमक्षोभ्य एव धृत्वा शिक्षोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा	= 19 ^{ab} = 19 ^{cd} ± 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} = 22 ^{ab} = 22 ^{cd}	= 1553 ^{ab} ± 1553 ^{ab} ± 1553 ^{ab} ± 1553 ^{cd} = 1556 ^{ab} = 1556 ^{cd}	= 21 ^{ab} ± 21 ^{ab} ± 21 ^{cd} ± 21 ^{cd} = 24 ^{ab} = 24 ^{cd}	= 21 ^{ab} ± 21 ^{ab} ± 21 ^{cd} ± 21 ^{cd} = 24 ^{ab} = 24 ^{cd}
240	सन्सृजातपर्व मृत्युर्नास्तीति येषां धर्मेषु विरपर्धा बले बलवतामपि ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य ब्रह्मलोके प्रकाशते अस्मिँल्लोके तपस्तपं फलमन्यत्र दृश्यते ब्राह्मणानामिमे लोका वृद्धे तपसि संयतम् क्रोधः कामो लोभमोहाज्जिभत्सा कृपासूया मानशोकौ स्पृहा च ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा वर्ग्याः सर्वा द्वादशैते नरेण	= 42. 3 ^b ± 18 ^{ab} ± 18 ^{cd} = 43. 5 ^{ab} ± 5 ^{cd} ± 8 ^{ab} = 8 ^{cd} = 8 ^{ab} = 8 ^{cd}	= 1579 ^{ab} ± 1602 ^{ab} ± 1602 ^{cd} ± 1630 ^{ab} ± 1630 ^{cd} ± 1636 ^{ab} ± 1636 ^{cd} ± 1636 ^{ab} ± 1636 ^{cd}	= 41. 3 ^b ± 26 ^{ab} ± 26 ^{cd} ± 42. 10 ^{ab} ± 10 ^{cd} ± 17 ^{ab} ± 17 ^{cd} ± 17 ^{ab} ± 17 ^{cd}	= 42. 3 ^b ± 27 ^{ab} ± 27 ^{cd} ± 43. 10 ^{ab} ± 10 ^{cd} ± 16 ^{ab} ± 16 ^{cd} ± 16 ^{ab} ± 16 ^{cd}
241	एतस्य वेदस्य ज्ञानाद्देवास्ते बहवो भवेत् सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदसि स्थितः	± 25 ^{ab} ± 25 ^{cd}	± 1663 ^{ab} ± 1663 ^{cd}	± 43 ^{ab} ± 43 ^{cd}	± 43 ^{ab} ± 43 ^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
241	दानमध्ययनं यज्ञो लोभास्ते तत्र वर्तते नारण्यवसनाच्चैव मुनिर्भवति शाश्वतः सिराक्षणं तु वेदनं स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते	± 43. 26 ^{ab} ~ 35 ^{ba} ± 35 ^{cd}	± 1664 ^{cd} ~ 1680 ^{ab} ± 1680 ^{cd}	± 42. 44 ~ 60 ^{ab} ± 60 ^{cd}	± 43. 44 ^{cd} ~ 60 ^b ± 60 ^{cd}
242	सर्वार्थानां व्याकरणाद्व्याकरण उच्यते प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः	= 36 ^{ab} = 36 ^{cd}	= 1681 ^{ab} = 1682 ^{ab}	= 61 ^{ab} = 62 ^{ab}	= 61 ^{ab} = 62 ^{ab}
यानसंधिपर्व					
	एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता सार्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीयाय शर्वरी नरनारायणौ चैतौ लोकलोकं समास्थितौ ऊर्जितौ स्वेन तपसा महासत्त्वपराक्रमौ नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वामित्रं परंतपः पौलोमान्कालकजांश्च सहस्राणि क्षतानि च	= 46. 1 ^{ab} = 1 ^{cd} ± 48. 8 ^{ab} = 8 ^{cd} ± 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}	= 1791 ^{ab} = 1791 ^{cd} ± 1924 ^{ab} = 1924 ^{cd} ± 1930 ^{ab} = 1930 ^{cd}	= 46. 1 ^{ab} = 1 ^{cd} ± 49. 8 ^{ab} = 8 ^{cd} ± 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}	= 47. 1 ^{ab} = 1 ^{cd} ± 49. 8 ^{ab} = 8 ^{cd} ± 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}
243	एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ वासुदेवार्जुनौ वीरौ समवेतौ महाबलौ पतितौ मूर्च्छितौ भुवि जागर्मि राज्ञयः सर्वो दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् भीतो वृकोदरादतः सिंहापशुरिवाचलः मनसाहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम्	= 18 ^{ab} ± 18 ^{cd} ± 49. 11 ^d = 50. 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} = 8 ^{cd}	= 1934 ^{cd} ± 1935 ^{ab} ± 1978 ^b = 2020 ^{ac} ± 2020 ^{cd} ± 2025 ^{cd}	= 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} ± 50. 12 ^b = 51. 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} = 8 ^{cd}	= 18 ^{cd} ± 19 ^{ab} ± 50. 12 ^b = 51. 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} = 8 ^{cd}
244	भीमसेनमयं दुर्गां तात मन्दास्तितीर्थवः अपारमप्लवागाधं कथं शक्यन्ति मे सुताः कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् किं तत्कुर्यां कथं कुर्यां कं नु गच्छामि संजय इदं जितमिदं लब्धम्	= 25 ^{cd} = 25 ^a = 24 ^d = 44 ^d ± 59 ^{ab} = 53. 5 ^a	= 2043 ^{ab} = 2042 ^o = 2042 ^b = 2062 ^b ± 2081 ^{cd} = 2125 ^a	= 25 ^{cd} = 25 ^a = 24 ^d = 44 ^d ± 59 ^{ab} = 53. 6 ^a	= 25 ^{cd} = 25 ^a = 24 ^d = 44 ^d ± 59 ^{ab} = 54. 5 ^a
245	यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाय विध्येदग्रेण मारिप तदप्यपरित्याज्यश्च भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवंम् इन्द्रियावजयो धैर्यं मार्दवं द्वीरचापलम् सुदृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मविदुषः प्राप्येह लोके संमानं सुगतं प्रेत्य गच्छति	= 57. 18 ^{ab} ± 18 ^{cd} Cf. App. I (No. 3)	= 2312 ^{ab} ± 2312 ^{cd} = 2443 ^{ab} ± 2443 ^{cd} = 2447 ^{cd} = 2448 ^{ab}	= 57. 18 ^{ab} ± 18 ^{cd} = 60. 17 ^{ab} ± 17 ^{cd} = 22 ^{ab} ± 22 ^{cd}	= 58. 18 ^{ab} ± 18 ^{cd} = 63. 14 ^{ab} ± 14 ^{cd} = 18 ^{ab} ± 18 ^{cd}
246	शकुनीनां यथाकाशे पदं नैव प्रदृश्यते एवं प्रज्ञानवृत्तस्य मुनेर्वैर्म न विद्यते विचित्रमिदं द्वाश्चर्यं मृगप प्रतिभासि मे प्लवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतौ मम यत्र वै विपतिष्येते तत्र मे वशमेष्यतः	± 62. 11 ^{ab} = 11 ^{cd} = 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	± 2460 ^{ab} = 2460 ^{cd} = 2461 ^{ab} ± 2461 ^{cd}	± 34 ^{ab} = 34 ^{cd} = 35 ^{ab} ± 35 ^{cd}	± 64. 6 ^{ab} = 6 ^{cd} = 7 ^{ab} ± 7 ^{cd}
247	पृथिव्यां संनिपेततुः एतत्ते ज्ञातयः सर्वे	= 13 ^d ± 15 ^a	= 2462 ^d ± 2464 ^a	= 36 ^d ± 38 ^a	= 8 ^d ± 10 ^a
भगवद्धानपर्व					
	शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्यो विपणिजीवनः वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतम्	± 70. 47 ^{ab} = 47 ^{cd}	± 2627 ^{ab} = 2627 ^{cd}	± 65. 53 ^{ab} ± 53 ^{cd}	± 72. 47 ^{ab} = 47 ^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
247	सुखः प्रशान्तः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ जातवैरस्तु पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा	± 70. 59 ^{ed} ± 60 ^{ab}	± 2640 ^{ab} ± 2640 ^{ed}	± 65. 66 ^{ed} ± 67 ^{ab}	± 72. 60 ^{ab} ± 60 ^{ed}
248	न चापि वैरं वैरेण कदाचिदुपशम्यति हविषामिथ्या कृष्ण भूय एवाभिवर्धते निर्दहेयं कुरुन्सर्वाः न जातु गमनं तत्र भवेत्पार्थ निरर्थकम् अर्थप्राप्तिः कदाचित्स्यादन्ततो वा ह्यवाच्यता स्वस्ति प्रामुहि गम्यताम् गिरेरिव लघुत्वं तच्छीतत्वमिव पावके तस्मात्प्रशममिच्छसि	± 63 ^{ab} = 63 ^{ed} = 87 ^e = 88 ^{ab} ± 88 ^{ed} ± 89 ^b = 73. 2 ^{ab} = 18 ^d	± 2643 ^{ed} = 2644 ^{ab} = 2668 ^e = 2669 ^{ab} ± 2669 ^{ed} ± 2670 ^b = 2741 ^{ab} = 2755 ^d	± 70 ^{ab} = 70 ^{ed} = 95 ^e ± 96 ^{ab} ± 96 ^{ed} ± 97 ^b = 68. 2 ^{ab} = 18 ^d	± 63 ^{ed} = 64 ^{ab} = 87 ^e ± 88 ^{ab} ± 88 ^{ed} ± 89 ^b = 75. 2 ^{ab} = 18 ^d
249	ब्राहि मां पुण्डरीकाक्ष न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरिता तथा शोकाय दहते यथा पुत्रैर्विनाभवः त्वं धर्मस्त्वं तपो महत् त्वं ब्राता त्वं महद्ब्रह्म कृतार्था भुञ्जते दूताः पूजां गृह्णन्ति चैव ह कृतार्थं मां सहामाल्यस्त्वमेवेत्यसि भारत	= 80. 29 ^e = 88. 68 ^{ab} ± 68 ^{ed} ± 102 ^d = 103 ^a ± 89. 18 ^a ± 18 ^{ed}	± 2899 ^e ± 3198 ^{ab} ± 3198 ^{ed} ± 3233 ^d ± 3234 ^a = 3254 ^{ab} ± 3254 ^{ed}	± 73. 29 ^e = 78. 71 ^{ab} ± 71 ^{ed} ± 106 ^b ± 106 ^e ± 79. 20 ^{ab} ± 20 ^{ed}	± 82. 29 ^e ± 90. 69 ^{ab} ± 69 ^{ed} ± 103 ^d = 104 ^a = 91. 18 ^{ab} ± 18 ^{ed}
250	गुणचन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम् सर्वमेतदभोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम् एकः कर्णः पराश्रयाय समर्थ इति निश्चितम् बधिरेषिव च गायनः अनुपासितवृद्धत्वाच्छ्रियो दर्पाच्च मोहितः वयोदर्पादमर्षाच्च न ते वाक्यं ग्रहीष्यति	= 29 ^{ed} = 32 ^{ab} ± 90. 7 ^{ab} = 12 ^d ± 17 ^{ab} ± 17 ^{ed}	= 3265 ^{ed} ± 3268 ^{ab} ± 3287 ^{ab} = 3290 ^d = 3295 ^{ab} ± 3295 ^{ed}	= 31 ^{ed} ± 35 ^{ab} ± 10 ^{ab} = 13 ^d ± 18 ^{ab} ± 18 ^{ed}	= 29 ^{ed} ± 32 ^{ab} ± 92. 10 ^{ab} = 13 ^d = 18 ^{ab} ± 18 ^{ed}
251	या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधवे प्रेम्णा च बहुमानं च शुश्रूषुश्च ब्रवीम्यहम् पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साक्षां सरथकुञ्जराम् यो मोचयेन्मृत्युपाशाव्यामुयान्मोक्षमुत्तमम् व्यसनेऽवमन्यमानं यो मित्रं नाभिपद्यते मन्थर्थाय [अनर्थाय ?] यथाशक्ति तं नृशंसं विदुर्बुधाः	± 28 ^{ab} ± 28 ^{ed} = 91. 5 ^{ab} ± 5 ^{ed} ± 10 ^{ab} ± 10 ^{ed}	± 3308 ^{ab} ± 3306 ^{ed} = 3312 ^{ab} ± 3312 ^{ed} ± 3317 ^{ab} ± 3317 ^{ed}	± 29 ^{ab} ± 29 ^{ed} = 36 ^{ab} ± 36 ^{ed} ± 41 ^{ab} ± 41 ^{ed}	± 29 ^{ab} ± 29 ^{ed} = 93. 5 ^{ab} ± 5 ^{ed} ± 10 ^{ab} ± 10 ^{ed}
252	ब्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः त्वयि प्रकृतिमापन्नं शेषः स्यात्कुरुसत्तम धर्मतो संप्रधायैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् प्रमुञ्चेऽहं मृत्युपाशाव्क्षत्रियाव्क्षत्रियवर्षभाः राजा दम्भोजवो नाम सार्वभौमः पुराभवत् अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नः श्रुतम्	= 93. 33 ^{ab} ± 33 ^{ed} ± 51 ^{ef} ± 52 ^{ab} = 94. 5 ^{ab} = 5 ^{ed}	= 3416 ^{ab} ± 3416 ^{ed} ± 3436 ^{ab} ± 3436 ^{ed} = 3452 ^{ab} = 3452 ^{ed}	= 82. 33 ^{ab} ± 33 ^{ed} ± 53 ^{ab} ± 53 ^{ed} = 83. 5 ^{ab} = 5 ^{ed}	= 95. 33 ^{ab} ± 33 ^{ed} ± 53 ^{ab} ± 53 ^{ed} = 96. 5 ^{ab} = 5 ^{ed}
253	अस्ति कश्चिद्विशिष्टो नो महिषो वा भवेद्युधि नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम् त्रैलोक्येऽस्मिन्नपि विभो को न जानाति तत्त्वतः देवमानुषलोकौ द्वौ मानुषेणैव चक्षुषा भवगाह्येव चरतो न च मे रोचते वरः	± 7 ^{ab} = 14 ^{ab} ± 95. 17 ^{ab} ± 17 ^{ed}	± 3454 ^{ab} = 3461 ^{ab} = 3517 ^{ab} ± 3517 ^{ed}	± 7 ^{ab} = 14 ^{ab} ± 84. 17 ^{ab} ± 17 ^{ed}	± 7 ^{ab} = 14 ^{ab} = 97. 17 ^{ab} ± 17 ^{ed}
254	रूपतो दृश्यते कच्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम्	± 20 ^{ed}	± 3520 ^{ed}	± 20 ^{ed}	± 20 ^{ed}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
254	प्रविवेशं महीतलम्	= 95. 21 ^d	= 3521 ^d	= 84. 21 ^d	= 97. 21 ^d
	अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसुधातलम् }	= 96. 5 ^{ab}	= 3526 ^{ab}	± 85. 5 ^{ab}	= 98. 5 ^{ab}
	स्वदृष्ट्या तत्र वा कंचिद्विचयित्वा च माचिरम् }	~ 5 ^{cd}	± 3526 ^{cd}	± 5 ^{cd}	~ 5 ^{cd}
	तस्माद्गच्छाव माचिरम्	= 25 ^d	= 3546 ^d	= 25 ^d	= 25 ^d
	अथासृते सूरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः }	± 97. 4 ^{ab}	± 3550 ^{ab}	± 86. 4 ^{ab}	± 99. 4 ^{ab}
	ततः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते }	± 4 ^{cd}	± 3550 ^{cd}	± 4 ^{cd}	± 4 ^{cd}
255	हिरण्यपुरमित्येतत्कथातं पुरवरं महत्	= 98. 1 ^{ab}	± 3567 ^{ab}	= 87. 1 ^{ab}	= 100. 1 ^{ab}
	कः पिता जननी वास्य कतमस्यैव भोगिनः	± 101. 20 ^{ab}	= 3636 ^{ab}	± 90. 20 ^{ab}	± 103. 20 ^{ab}
	अस्य कन्या वरारोहा रूपेणासदृशी भुवि }	= 102. 5 ^{ab}	= 3647 ^{ab}	= 91. 6 ^{ab}	= 104. 5 ^{ab}
	कुलशीलगुणोपेता गुणकेशीति विश्रुता }	± 5 ^{cd}	± 3647 ^{cd}	± 6 ^{cd}	± 5 ^{cd}
	अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महामुने }	± 14 ^{cd}	± 3657 ^{cd}	= 16 ^{ab}	± 15 ^{cd}
	भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्ताः सैव ते वयम् }	± 14 ^{ef}	± 3658 ^{ab}	± 16 ^{cd}	± 16 ^{ab}
256	आहारो विहितश्चात्र किमर्थं वार्यते त्वया	± 103. 4 ^{cd}	± 3677 ^{cd}	± 92. 4 ^{cd}	± 105. 4 ^{cd}
	मम दक्षस्य च सुता जननी कश्यपः पिता }	± 10 ^{ab}	± 3683 ^{ab}	± 13 ^{ab}	± 10 ^{ab}
	अहमप्युत्सहे लोकान्समस्तान्धोदुमञ्जसा }	= 10 ^{cd}	± 3683 ^{cd}	± 13 ^{cd}	± 10 ^{cd}
	गरुत्मन्मन्यसेऽऽमानं बलवन्तं सुदुर्बलम् }	= 19 ^{ab}	± 3692 ^{ab}	= 22 ^{ab}	= 19 ^{ab}
	अलमस्तस्मिन्क्षेपे ते स्तोतुमात्मानमण्डज }	= 19 ^{cd}	= 3692 ^{cd}	= 22 ^{cd}	= 19 ^{cd}
257	निपपात स भारतीं विह्वलो नष्टचेतनः	= 22 ^{cd}	± 3695 ^{cd}	= 26 ^{cd}	= 22 ^{cd}
	यावद्धि भारः कृत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह }	± 23 ^{ab}	± 3696 ^{ab}	± 27 ^{ab}	± 23 ^{ab}
	एकस्या देहशाखायास्तावन्नाममन्यत }	= 23 ^{cd}	= 3696 ^{cd}	= 27 ^{cd}	= 23 ^{cd}
	भगवन्लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता }	= 27 ^{ab}	= 3700 ^{ab}	= 31 ^{ab}	= 27 ^{ab}
	भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले }	= 27 ^{cd}	± 3700 ^{cd}	= 31 ^{cd}	= 27 ^{cd}
	उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत्क्षमम् }	= 104. 4 ^{ab}	= 3717 ^{ab}	= 93. 4 ^{ab}	= 106. 4 ^{ab}
	उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापि तच्छृणु }	= 4 ^{cd}	= 3717 ^{cd}	= 4 ^{cd}	= 4 ^{cd}
258	विश्वामित्रं तपस्यन्तं धर्मो जिज्ञासया पुरा }	= 8 ^{ab}	= 3721 ^{ab}	= 9 ^{ab}	= 8 ^{ab}
	अभ्यगच्छस्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः }	= 8 ^{cd}	± 3721 ^{cd}	± 9 ^{cd}	= 8 ^{cd}
	मुक्तं मे तिष्ठ तावत्त्वम्	= 12 ^a	= 3725 ^a	= 13 ^a	= 12 ^a
	क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः }	= 18 ^{ab}	= 3731 ^{ab}	= 19 ^{ab}	= 18 ^{ab}
	धर्मस्य वचनाधीतो विश्वामित्रस्तदाभवत् }	= 18 ^{cd}	± 3731 ^{cd}	= 19 ^{cd}	± 18 ^{cd}
	दक्षिणाः काः प्रयच्छामि भवते शुभकर्मणे	± 21 ^{ab}	± 3734 ^{cd}	± 23 ^{ab}	± 21 ^{cd}
	सोऽहं प्राणान्विमोक्षयामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम्	= 105. 12 ^{cd}	= 3753 ^{cd}	= 94. 13 ^{ab}	= 107. 13 ^{ab}
	अर्धिता न मया काचित्कृतपूर्वा दिवौकसाम् }	± 13 ^{ab}	± 3754 ^{ab}	= 13 ^{cd}	= 13 ^{cd}
259	अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालवाज्ञातयोनिना }	= 106. 1 ^{ab}	± 3761 ^{ab}	± 95. 1 ^{ab}	± 108. 1 ^{ab}
	ब्रूहि काममनु यामि ब्रह्मं प्रथमतो दिशम् }	± 1 ^{cd}	± 3761 ^{cd}	± 1 ^{cd}	± 1 ^{cd}
	अत्र पश्चादहः सूर्यो विसर्जयति भाः स्वजाः }	± 108. 2 ^{ab}	± 3802 ^{ab}	= 97. 2 ^{ab}	± 110. 2 ^{ab}
	पश्चित्तेतेश्च पश्चिमा दिगिर्यं द्विजसत्तम }	± 2 ^{cd}	± 3802 ^{cd}	± 2 ^{cd}	± 2 ^{cd}
	तस्मादुत्तार्यते पापादुत्पन्नाश्रमिणो यतः }	± 109. 1 ^{ab}	~ 3821 ^{ab}	± 98. 1 ^{ab}	± 111. 1 ^{ab}
	तस्मादुत्तारणबलादुत्तरेत्युच्यते क्वचित् }	± 1 ^{cd}	± 3821 ^{cd}	± 1 ^{cd}	± 1 ^{cd}
260	क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पञ्चगाशन }	= 110. 5 ^{ab}	= 3855 ^{ab}	= 99. 5 ^{ab}	= 112. 5 ^{ab}
	भास्करस्यैव पूर्वाह्ने सहस्रांशोर्विचस्वतः }	= 5 ^{cd}	= 3855 ^{cd}	= 5 ^{cd}	= 5 ^{cd}
	न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वैशि कारणम्	= 10 ^{ab}	= 3860 ^{cd}	= 10 ^{cd}	= 10 ^{cd}
	शनैः साधु भवान्यातु	= 11 ^a	± 3861 ^a	± 11 ^a	± 11 ^a

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
260	तम एव तु पश्यामि शरीरं ते न लक्षये मणी वा जाल्यौ पश्यामि ह्यविदेहश्चमण्डज न चापि कृत्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः	= 110. 12 ^{ab} ± 12 ^{cd} = 20 ^{ed}	= 3862 ^{ab} ± 3862 ^{cd} = 3870 ^{ed}	= 99. 12 ^{cd} ± 13 ^{ab} = 20 ^{cd}	= 112. 12 ^{ab} ± 12 ^{cd} = 20 ^{ed}
261	न भैतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्णं त्यज संभ्रमम् आचारः फलते धर्ममाचारः फलते धनम् आचाराच्छ्रयमाप्नोति आचारो हन्यलक्षणम् ययातिर्नाहुपो नाम राजर्षिः सत्यविक्रमः स दास्यति मया उक्तो भवता वार्थितः स्वयम् जातो दानपतिः पुत्रस्तथा दूरस्तथापरः धर्मसत्यरतश्चैव यज्वा वापि ततः परः	= 111. 12 ^{cd} ± 15 ^{ab} = 15 ^{cd} ± 112. 7 ^{ab} ± 7 ^{cd} ± 117. 21 ^{ab} ± 21 ^{cd}	= 3884 ^{cd} = 3887 ^{ab} = 3887 ^{cd} ± 3903 ^{ab} ± 3903 ^{cd} ± 4023 ^{ab} ± 4023 ^{cd}	= 100. 12 ± 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 101. 8 ^{ab} ± 8 ^{cd} ± 106. 22 ^{ab} ± 22 ^{cd}	= 113. 12 ^{cd} = 15 ^{ab} = 15 ^{cd} ± 114. 7 ^{ab} ± 7 ^{cd} ± 119. 22 ^{ab} ± 22 ^{cd}
262	भवमेने नरान्सर्चान्देवक्रपिराणांस्तथा ययातिर्मूढविज्ञानो विस्मयाविष्टचेतनः प्रपत्तिष्यन्महीतलम् अतीव मदमत्तस्त्वं न कंचिद्धावमन्यसे मानेन भष्टः स्वर्गस्ते नार्हस्त्वं पार्थिवात्मज को न्वयं कस्य वा राज्ञः कथं वा स्वर्गमागतः कर्मणा केन सिद्धोऽयं क्व चानेन तपश्चित्तम्	± 118. 16 ^{ab} = 16 ^{cd} = 119. 3 ^d ± 7 ^{ab} = 7 ^{cd} = 118. 18 ^{cd} ± 19 ^{ab}	± 4041 ^{ab} = 4041 ^{cd} ± 4050 ^d ± 4054 ^{ab} = 4054 ^{cd} ± 4043 ^{cd} ± 4044 ^{ab}	± 107. 16 ^{ab} = 16 ^{cd} ± 108. 3 ^d ± 7 ^{ab} = 7 ^{cd} = 107. 18 ^{ab} ± 18 ^{cd}	± 120. 16 ^{ab} = 16 ^{cd} = 121. 3 ^d ± 7 ^{ab} = 7 ^{cd} = 120. 18 ^{cd} ± 19 ^{ab}
263	एतस्मिन्नेव काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान् चतुरोऽपश्यत् नृपस्तेषां मध्ये पपात सः को भवान्कस्य वा बन्धुर्देशस्य नगरस्य च न हि मातुषरूपोऽसि कोऽप्यर्थः काङ्क्षयते त्वया ययातिरस्मि राजर्षिः क्षीणपुण्यश्च्युतो दिवः एतेयं सस्त्विति ध्यायन्भवत्सु पतितस्ततः	= 119. 9 ^{ab} = 9 ^{cd} ± 15 ^{cd} ± 16 ^{cd} = 17 ^{ab} = 17 ^{cd}	= 4056 ^{cd} ± 4057 ^{ab} ± 4063 ^{ab} ± 4064 ^{ab} = 4065 ^{ab} ± 4065 ^{cd}	= 108. 9 ^{ab} = 9 ^{cd} ± 16 ^{ab} ± 16 ^{ef} = 17 ^{ab} = 17 ^{cd}	= 121. 9 ^{cd} ± 10 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 16 ^{cd} = 17 ^{ab} = 17 ^{cd}
264	नाहं प्रतिग्रहघनो ब्राह्मणः क्षत्रियो ब्रह्म न च मे श्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने यस्यात्तेन नरः सर्वे अपत्यफलभातिनः तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान्यथा त्वं वसुधाधिप प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथ सर्वैस्तेनैरपुंगवः ययातिर्विन्यसंस्थानो दिव्याभरणभूषितः	= 19 ^{ab} = 19 ^{cd} ± 25 ^{ab} = 25 ^{cd} ± 120. 1 ^{ab} = 1 ^{cd} 2 ^d	= 4067 ^{ab} = 4067 ^{cd} ± 4073 ^{cd} = 4074 ^{ab} ± 4078 ^{ab} = 4079 ^{a, d}	= 19 ^{ab} = 19 ^{cd} ± 26 ^{ab} = 26 ^{cd} ± 109. 1 ^{ab} = 1 ^{cd} 2 ^b	= 19 ^{ab} = 19 ^{cd} ± 25 ^{cd} = 26 ^{ab} ± 122. 1 ^{ab} = 1 ^{cd} 2 ^b
265	ददाम्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान् यत्फलं दानशीलस्य शमशीलस्य यत्फलम् वीरशब्दफलं चैव तेन संयुज्यतां भवान् यतः प्राणाश्च राज्यं च राजन्कर्म सुखादि च ज्यतेनने व [सज्जयं न पुनः?] सत्यं तेन सत्येन तं व्रज	± 4 ^{cd} ± 5 ^{ab} = 7 ^{cd} ± 10 ^{ab} ± 10 ^{cd}	± 4082 ^{ab} ± 4082 ^{cd} = 4085 ^{ab} ± 4087 ^{cd} ± 4088 ^{ab}	± 4 ^{cd} ± 5 ^{ab} = 8 ^{ab} ± 11 ^{ab} ± 11 ^{cd}	± 4 ^{cd} ± 5 ^{ab} = 7 ^{cd} ± 10 ^{ab} ± 10 ^{cd}
266	एष दोषोऽस्मिन्नेन पुरा प्राप्तो ययातिना निर्बन्धतस्तुवतिमात्रं गालवेन महीपते धर्मार्थयुक्ता लोकेऽस्मिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम् असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो न चिरादिव	± 121. 18 ^{ab} ± 18 ^{cd} = 122. 9 ^{ab} = 9 ^{cd} = 24 ^{ab} = 24 ^{cd}	± 4116 ^{ab} ± 4116 ^{cd} = 4132 ^{ab} = 4132 ^{cd} = 4147 ^{ab} = 4147 ^{cd}	± 110. 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} = 111. 12 ^{ab} = 12 ^{cd} = 27 ^{ab} = 27 ^{cd}	± 123. 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} = 124. 11 ^{cd} = 12 ^{ab} = 26 ^{ab} = 26 ^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
266	कामार्थो लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वापि कथंचन	= 122. 35 ^{ab} ± 35 ^{ed}	= 4158 ^{ab} ± 4158 ^{ed}	= 111. 38 ^{ab} ± 38 ^{ed}	= 124. 37 ^{ab} ± 37 ^{ed}
267	प्रसमीक्ष्य भवानेतद्वक्तुमर्हति केशव मामेवं हि विशेषेण विभाष्य परिगृह्यते स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो यदि माधव संयुगे शस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव तत् लप्स्यसे वीरशायनं काममेवमवाप्स्यसि स्थिरो भव सहामाल्यो विमर्दो भविता ध्रुवम्	= 125. 2 ^{ab} ± 2 ^{ed} = 15 ^{ab} ± 15 ^{ed} ± 126. 2 ^{ab} ± 2 ^{ed}	= 4234 ^{ab} ± 4234 ^{ed} ± 4247 ^{ab} ± 4247 ^{ed} ± 4260 ^{ab} ± 4260 ^{ed}	= 114. 2 ^{ab} = 2 ^{ed} ± 15 ^{ab} ± 15 ^{ed} ± 115. 2 ^{ab} ± 2 ^{ed}	= 127. 2 ^{ab} ± 2 ^{ed} ± 15 ^{ab} ± 15 ^{ed} ± 128. 2 ^{ab} ± 2 ^{ed}
268	कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थं सर्वयादवाः संभूय सुखमेधन्ते भारतान्धकघृण्यः वश्यमानेन्द्रियो राज्यमश्रीयाद्दीर्घमन्तरम् विजिताभा तु मेधावी स राज्यमभिजायते वर्धतेऽग्निरिवेन्धनैः	= 39 ^{ab} = 30 ^{ed} ± 127. 22 ^{ab} ± 22 ^{ed} = 25 ^d	= 4298 ^{ab} = 4298 ^{ed} ± 4332 ^{ab} ± 4332 ^{ed} = 4335 ^d	= 41 ^{ab} = 41 ^{ed} ± 116. 23 ^{ab} ± 23 ^{ed} = 26 ^d	= 40 ^{ab} = 40 ^{ed} ± 129. 23 ^{ab} ± 23 ^{ed} = 26 ^d
269	न युद्धे वात्र कल्याणं न धर्माथो कुतः सुखम् न वापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत भङ्गथाः आसाद्य न भविष्यन्ति पतंगा इव पावकम् अयमिच्छन्तान्सर्वान्यतमानो जनार्दनः तं त्वं प्रार्थयसे भन्दो बालश्चन्द्रमसं यथा एको मामिति यन्मोहान्मन्यसे मा सुयोधन परिभूय च दुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि	± 39 ^{ab} ± 39 ^{ed} = 128. 20 ^{ed} ± 21 ^{ab} ± 37 ^{ed} ± 129. 2 ^{ab} = 2 ^{ed}	± 4349 ^{ab} ± 4349 ^{ed} = 4384 ^{ab} ± 4384 ^{ed} ± 4401 ^{ab} ± 4419 ^{ab} ± 4419 ^{ed}	± 40 ^{ab} ± 40 ^{ed} = 117. 25 ^{ed} ± 26 ^{ab} ± 52 ^{ed} ± 118. 2 ^{ab} ± 2 ^{ed}	± 40 ^{ab} ± 40 ^{ed} = 130. 21 ^{ab} ± 21 ^{ed} ± 37 ^{ed} ± 131. 2 ^{ab} ± 2 ^{ed}
270	इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्धकघृण्यः इह रुद्रश्चादित्यश्च वसवश्च सहस्रिभिः ततः स पुरुषव्याघ्रः संजहार पुनः स्वयम् राजा चरति चेद्धर्मं ध्रुवं स्वर्गाय कल्प्यते स चेद्धर्मं चरति नरकाय विकल्प्यते	= 3 ^{ab} ± 3 ^{ed} ± 16 ^{ab} ± 130. 12 ^{ab} ± 12 ^{ed}	= 4420 ^{ab} ± 4420 ^{ed} = 4440 ^{ab} ± 4471 ^{ab} ± 4471 ^{ed}	= 3 ^{ab} ± 3 ^{ed} ± 24 ^{ab} ± 119. 13 ^{ab} ± 13 ^{ed}	= 3 ^{ab} ± 3 ^{ed} ± 23 ^{ab} ± 132. 13 ^{ab} ± 13 ^{ed}
271	ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्षं क्षत्रियः परिपालनम् वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रस्तत्परिचारणम् अनन्दनं भमाजातं द्विपतां हर्षवर्धनं न भया त्वं न पित्रासि जातरत्वं कागतो ह्यपि पुरं विपहत्य यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते तमाहुर्नार्थनामानं स्त्रीवद्य इह जीवति	± 28 ^{ab} ± 28 ^{ed} ± 131. 4 ^{ed} ± 5 ^{ab} = 33 ^{ab} ± 33 ^{ed}	± 4488 ^{ab} ± 4488 ^{ed} = 4498 ^{ab} ± 4498 ^{ed} = 4528 ^{ed} ± 4529 ^{ab}	± 30 ^{ab} ± 30 ^{ed} ± 120. 5 ^{ab} ± 5 ^{ed} = 35 ^{ed} ± 36	± 30 ^{ab} ± 30 ^{ed} ± 133. 5 ^{ab} ± 5 ^{ed} = 35 ^{ed} ± 36 ^{ab}
272	संजयो नाम धृत्वा त्वं न च पश्यामि तत्त्वयि युद्धाय क्षत्रियः सद्यः संजयेह जयाय च जयन्वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् राज्यभावो निवृत्तो मे शोचन्तमनुशोचन्ति प्रतिनीता अबन्धवः अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः	± 132. 7 ^{ab} = 133. 11 ^{ab} = 11 ^{ef} ± 20 ^e ± 134. 4 ^{ef} = 5 ^{ab}	± 4545 ^{ab} = 4592 ^{ab} = 4593 ^{ab} ± 4603 ^a ± 4626 ^{ab} = 4626 ^{ed}	± 121. 7 ^{ab} = 122. 13 ^{ab} = 14 ± 23 ^{ef} ± 123. 4 ^{ed} = 5 ^{ab}	± 134. 7 ^{ab} = 135. 13 ^{ed} = 14 ^{ab} ± 23 ^a ± 136. 5 ^{ab} = 5 ^{ed}
273	सहस्राक्षसमः कुन्ति कर्णोपनिवाद् कानीनश्च सहोदश्च कन्यया यश्च जायते वोढारं पितरं तस्य प्राहुः शास्त्रविदो जनाः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः	= 135. 2 ^e ± 138. 8 ^{ab} = 8 ^{ed} = 9 ^b	= 4645 ^a ± 4733 ^{ab} = 4733 ^{ed} = 4734 ^b	= 124. 2 ^a ± 127. 8 ^{ab} = 8 ^{ed} = 9 ^b	= 137. 2 ^e ± 140. 8 ^{ab} = 8 ^{ed} = 9 ^b

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
273	कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मां जनार्दन आदित्यवचनाच्चैव जातु सा तु व्यसर्जयत् न पृथिव्या सकलया न हिरण्यस्य राशिभिः हर्षाज्ञयाद्वा गोविन्द नातुतं कर्तुमुत्सहे	= 139. 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	= 4757 ^{ab} ± 4757 ^{cd} ± 4766 ^{ab} ± 4766 ^{cd}	= 128. 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	= 141. 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}
274	अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन अध्वर्युत्वं च ते कृष्ण कृतावस्मिन्भविष्यति यदा व्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना पुनश्चित्तिस्तदा तस्य यज्ञस्यास्य भविष्यति शस्त्रेण निधनं गच्छेत्समग्रं क्षत्रमण्डलम् कुरुक्षेत्रे पुण्यकामे त्रैलोक्यस्यापि केशव	= 29 ^{cd} ± 29 ^{ef} = 46 ^{ab} ± 26 ^{cd} ± 53 ^{ab} ± 54 ^{cd}	= 4784 ^{ab} ± 4784 ^{cd} = 4801 ^{ab} ± 4801 ^{cd} ± 4808 ^{ab} ± 4808 ^{cd}	= 29 ^{cd} ± 30 ^{ab} = 47 ^{ab} ± 47 ^{cd} = 54 ^{ab} ± 54 ^{cd}	= 29 ^{cd} ± 30 ^{ab} = 46 ^{ab} ± 46 ^{cd} ± 53 ^{ab} ± 53 ^{cd}
275	स्वमा हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन निमित्तानि च घोराणि तथोत्पाताः सुवाह्व्याः सहस्रपादं प्रासादं स्वमान्ते तु युधिष्ठिरः अधिरोहन्मया दष्टः सह आतृभिरच्युत पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथा युद्धे पराभवम् अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षये जयः	= 141. 5 ^{ab} = 5 ^{cd} ± 27 ^{ab} = 27 ^{cd} = 142. 13 ^{ab} = 13 ^{cd}	= 4838 ^{ab} = 4838 ^{cd} ± 4862 ^{ab} = 4862 ^{cd} = 4897 ^{ab} ± 4897 ^{cd}	= 130. 6 ^{ab} = 6 ^{cd} = 30 ^{ab} = 30 ^{cd} = 131. 13 ^{ab} ± 13 ^{cd}	= 143. 6 ^{ab} = 6 ^{cd} ± 30 ^{ab} = 30 ^{cd} = 144. 13 ^{ab} ± 13 ^{cd}
276	कोपितो भगवान्मया दुर्वासा मे वरं ददौ आह्वानं देवसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवैश्वमनि योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत्परिवर्तितः तस्मान्न कुर्याद्वचनं पथ्यं पितृहितं तथा ब्रूहि किं करवाणि ते	± 19 ^{ab} = 19 ^{cd} = 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 143. 1 ^d	± 4903 ^{cd} ± 4904 ^{ab} ± 4909 ^{cd} ± 4910 ^{ab} = 4917 ^d	± 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} ± 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 132. 1 ^d	± 19 ^{ab} ± 20 ^{ab} ± 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 145. 1 ^d
277	कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न च बाधिरथः पिता नासि सूतकुले जातः कर्णं तद्विद्धि मे वचः कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः कुन्तिराजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक योऽयं देवो विरोचनः कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भः श्रिया वृतः	± 2 ^{ab} = 2 ^{cd} = 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} = 4 ^b = 5 ^{ab}	± 4918 ^{ab} ± 4918 ^{cd} = 4919 ^{ab} ± 4919 ^{cd} = 4920 ^b = 4921 ^{ab}	± 2 ^{ab} = 2 ^{cd} = 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} = 4 ^b ± 5 ^{ab}	± 2 ^{ab} = 2 ^{cd} = 3 ^{ab} = 3 ^{cd} = 4 ^b = 5 ^{ab}
278	जातस्त्वमसि दुर्धर्षः सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्णं मातृवचः शृणु श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्र सत्यमाचरतस्ततः मया ह्रवेन संग्रामे तितीर्षन्ति दुरत्ययम् त्यजेयं तानहं कथमपारे कायजयश्च	± 5 ^c ± 144. 2 ^{ab} ± 2 ^{cd} ± 14 ^{ab} ± 14 ^d & ± 9 ^{ab} ± 9 ^{cd}	= 4921 ^c ± 4930 ^{ab} ± 4930 ^{cd} ± 4942 ^{ab} ± 4942 ^d & ± 4937 ^{ab} ± 4937 ^{cd}	± 5 ^c = 133. 2 ^{ab} ± 2 ^{cd} ± 14 ^{ab} ± 14 ^d & ± 9 ^{ab} ± 9 ^{cd}	± 5 ^c ± 146. 2 ^{ab} ± 2 ^{cd} ± 14 ^{ab} ± 14 ^d & ± 9 ^{ab} ± 9 ^{cd}
279	दुर्योधन निबोधेदं कुलार्थं यद्वर्षीमि ते तच्छ्रुत्वा कुरुदार्ढ्यं स्वकुलस्य हितं कुरु अन्धः करणहीनो हि न वै राजा पिता तव राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः स राजा तस्य ते पुत्राः पितृर्दायाद्यहारिणः	= 145. 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 36 ^{ab} = 36 ^{cd} = 37 ^{ab}	= 4972 ^{ab} ± 4972 ^{cd} ± 4996 ^{cd} = 4997 ^{ab} = 4997 ^{cd}	= 134. 17 ^{ab} ± 17 ^{cd} ± 41 ^{ab} = 41 ^{cd} = 42 ^{ab}	± 147. 16 ^{ab} ± 16 ^{cd} ± 39 ^{ab} = 39 ^{cd} = 40 ^{ab}
280	कोऽयं दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मिन्कुलपांसनः यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं सर्वोऽनुवर्तते	= 146. 19 ^{cd} ± 20 ^{ab}	= 5021 ^{cd} ± 5022 ^{ab}	= 135. 20 ^{ab} ± 20 ^{cd}	= 148. 19 ^{cd} ± 20 ^{ab}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
280	सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरूणां वंशवर्धनः } .	= 147. 3 ^{ab}	= 5042 ^{ab}	= 136. 3 ^{ab}	= 149. 3 ^{ab}
	सोमाद्भूव पथोऽयं ययातिर्नहुपात्मजः } .	± 3 ^{cd}	= 5042 ^{cd}	= 3 ^{cd}	= 3 ^{cd}
	तस्य पुत्रा बभूवुश्च पञ्च राजर्षिसत्तमाः .	= 4 ^{ab}	± 5043 ^{ab}	± 4 ^{ab}	± 4 ^{ab}
	तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्महापितामहः } .	± 14 ^{ab}	± 5253 ^{ab}	± 14 ^{ab}	± 14 ^{ab}
	प्रतीपः पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः } .	= 14 ^{cd}	= 5053 ^{cd}	= 14 ^{cd}	= 14 ^{cd}
281	युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा राजमहति } .	cf. 31 ^a	cf. 5072 ^a	cf. 32 ^a	cf. 32 ^a
	न्यायागतं राज्यमिदं भुनक्ति [सा]नुजः सदा } .	cf. 31 ^b	cf. 5072 ^b	cf. 32 ^b	cf. 32 ^b
	शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः .	= 32 ^b	= 5072 ^b	= 33 ^b	± 33 ^b
	प्रियः प्रजानां सुहृदोऽनुकम्पी .	± 32 ^c	± 5073 ^c	± 33 ^c	± 33 ^c
	जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता .	= 32 ^d	= 5073 ^d	= 33 ^d	= 33 ^d
	क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च .	= 33 ^e	= 5074 ^e	= 34 ^e	= 34 ^e
अभिनिर्याण					
	वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखण्डी द्रुपदात्मजः } .	= 149. 29 ^{ab}	= 5126 ^{ab}	= 138. 29 ^{cd}	= 151. 29 ^{ab}
	वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागताः } .	= 29 ^{cd}	= 5126 ^{cd}	= 30 ^{ab}	= 29 ^{cd}
282	कृतास्त्रोऽन्यकृतास्त्रो वा वृद्धो वा यदि वा युवा } .	± 34 ^{cd}	= 5131 ^{cd}	= 35 ^{cd}	= 34 ^{cd}
	एष नो विजये मूलम् .	= 35 ^a	= 5132 ^a	= 36 ^a	= 35 ^a
	न धार्तराष्ट्राः शक्षयन्ति स्थातुं दृष्ट्वा धनंजयम् .	= 43 ^{cd}	= 5142 ^{cd}	= 46 ^{cd}	= 45 ^{cd}
	भीमसेनं च संकुर्वन् यमौ वापि यमोपमौ .	± 44 ^{ab}	± 5143 ^{ab}	± 47 ^{ab}	± 46 ^{ab}
	तस्मिन्हेतो देशे स्त्रिगधे प्रभूतयवसेन्धने } .	± 67 ^{ab}	± 5170 ^{ab}	± 71 ^{ab}	± 152. 1 ^{ab}
	निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः } .	= 67 ^{cd}	= 5170 ^{cd}	= 71 ^{cd}	= 1 ^{cd}
283	अकृतेनैव कार्येण गतः पार्थानधोक्षजः } .	= 150. 9 ^{ab}	= 5196 ^{ab}	= 139. 9 ^{ab}	= 153. 9 ^{ab}
	स ह्येनान्मन्युनाविष्टो ध्रुवं वक्ष्यत्यसंशयम् } .	± 9 ^{cd}	± 5196 ^{cd}	± 9 ^{cd}	± 9 ^{cd}
	आसन्नजलकाष्ठानि शतशोऽथ सहस्रशः } .	= 15 ^{ab}	= 5202 ^{ab}	= 15 ^{ab}	= 15 ^{ab}
	अच्छेद्याहारमार्गाणि रन्ध्रोच्चययुतानि च } .	± 15 ^{cd}	± 5202 ^{cd}	± 15 ^{cd}	± 15 ^{cd}
	न वा भीष्मस्य दुर्मैधाः शृणोति विदुरस्य च } .	± 151. 8 ^{ab}	± 5223 ^{ab}	= 140. 8 ^{ab}	± 154. 8 ^{ab}
	मम वा भाषितं किञ्चित्सर्वमेवातिवर्तते } .	= 8 ^{cd}	= 5223 ^{cd}	± 8 ^{cd}	= 8 ^{cd}
284	रथस्यासन्दश गजा गजस्य दश वाजिनः } .	= 152. 19 ^{ab}	= 5264 ^{ab}	= 141. 22 ^{ab}	= 155. 22 ^{ab}
	नरा दश हयस्यासन्पादरक्षाः समन्ततः } .	= 19 ^{cd}	= 5264 ^{cd}	= 22 ^{cd}	= 22 ^{cd}
	रथस्य गजाः पञ्चाशन्नागस्य शत वाजिनः } .	± 20 ^{ab}	± 5265 ^{ab}	± 23 ^{ab}	± 23 ^{ab}
	हयस्य पुरुषाः सप्त भिन्नसंधानकारिणः } .	= 20 ^{cd}	= 5265 ^{cd}	= 23 ^{cd}	= 23 ^{cd}
	सेना पञ्चशतान्याहू रथास्तावन्त एव तु } .	± 21 ^{ab}	± 5266 ^{ab}	± 24 ^{ab}	± 24 ^{ab}
	दश सेनाश्च घृतनाः घृतना दश वाहिनी } .	± 21 ^{cd}	± 5266 ^{cd}	± 24 ^{cd}	± 24 ^{cd}
285	वाहिनी घृतना सेना वाजिनी दशतश्चमूः } .	± 22 ^{ab}	± 5267 ^{ab}	± 25 ^{ab}	± 25 ^{ab}
	अक्षोहिणी वा पर्यायनिरुक्ता तु चरुधिनी } .	± 22 ^{cd}	± 5267 ^{cd}	± 25 ^{cd}	± 25 ^{cd}
	नराणां पञ्चसदृशं [पञ्चपञ्चाशत्] पत्तिर्नाम } .	± 24 ^{ab}	± 5270 ^{ab}	± 28 ^{ab}	± 28 ^{ab}
	विधीयते } .	± 24 ^{cd}	± 5270 ^{cd}	± 28 ^{cd}	± 28 ^{cd}
	सेनामुखं च तिस्रस्तु गुल्म इत्यभिसंज्ञितः } .	± 25 ^{ab}	± 5271 ^{ab}	± 29 ^{ab}	± 29 ^{ab}
	दश गुल्मा गणश्चासीद्गणस्त्वयुतशो भवेत् } .	= 25 ^{cd}	= 5271 ^{cd}	= 29 ^{cd}	= 29 ^{cd}
	दुर्योधनस्य सेनासु योत्स्यमानाः प्रहारिणः } .				
भीष्माभिषेचन					
	रश्मिवतामिवादित्यो वीरुधामिव चन्द्रमाः } .	± 153. 12 ^{ab}	= 5289 ^{ab}	± 142. 12 ^{ab}	= 156. 12 ^{ab}
	कुवेर इव यक्षाणां मरुतामिव पावकः } .	± 12 ^{cd}	± 5289 ^{cd}	± 12 ^{cd}	± 12 ^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
286	कर्णो वा युध्यतां पूर्वमहं वा पृथिवीपते स्पर्धते हि सदास्यर्थं सूतपुत्रो मया रणे नाहं जीवति गाङ्गेये योऽस्य राजन्कथंचन हते भीष्मे च योऽस्यामि सह गाण्डीवधन्वना उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ तुल्यस्नेहो ह्यहं भीमे तथा दुर्योधने नृपे	= 153. 24 ^{ab} = 24 ^{cd} = 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 154. 32 ^{ab} ± 32 ^{cd}	= 5301 ^{ab} = 5301 ^{cd} ± 5302 ^{ab} ± 5302 ^{cd} = 5346 ^{cd} ± 5347 ^{ab}	= 142. 24 ^{ab} = 24 ^{cd} ± 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 143. 33 ^{ab} ± 33 ^{cd}	= 156. 24 ^{ab} = 24 ^{cd} ± 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 157. 33 ^{ab} ± 33 ^{cd}
287	सहायोऽस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव य आत्मनो दुश्चरितदंष्ट्रुभं प्रामुयात्तरः एनसा न स देशं वा कालं वा गन्तुमर्हति न ह्येव कर्ता पुरुषः कर्मणोः शुभपापयोः अस्वतन्त्रो हि पुरुषः कार्यते दारुपुरुषः	= 155. 21 ^{ab} = 156. 9 ^{ab} ± 9 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}	± 5370 ^{cd} = 5399 ^{cd} ~ 5400 ^{ab} = 5404 ^{cd} ± 5405 ^{ab}	± 144. 21 ^{ab} = 145. 9 ^{ab} ± 9 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}	= 158. 21 ^{ab} = 159. 9 ^{ab} ± 9 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}
उल्लूकयान					
288	हिरण्यस्यां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु दुर्योधनो महाराज कर्णेन सह भाषत अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रश्लाधि पृथिवीमिमाम् अथ वा निहतोऽस्माभिर्देवलोकं गमिष्यसि	= 157. 1 ^{ab} ± 1 ^{cd} = 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	= 5407 ^{ab} ± 5410 ^{cd} = 5487 ^{cd} ± 5488 ^{ab}	= 146. 1 ^{ab} ± 1 ^{cd} (of. v.l. 72 ^{ab}) (of. v.l. 72 ^{cd})	= 160. 1 ^{ab} ± 4 ^{cd} = 81 ^{ab} ± 81 ^{cd}
289	पुष्टास्तेऽश्वा भृताः शूराः श्वो युध्यस्व सकेशवः असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विक्रथसे यद्युत्पतसि लोकांस्त्रीन्यद्याविशसि भूतलम् ततस्तत्रार्जुनरथं प्रभाते द्रक्ष्यसेऽग्रतः स्वधीर्य यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् अभीतो युध्यते शत्रून्स वै पुरुष उच्यते	± 18 ^{cd} ± 158. 11 ^{cd} = 157. 12 ^{ab} = 159. 11 ^{ab} ± 11 ^{cd} = 160. 3 ^{ab} ± 3 ^{cd}	± 5502 ^{cd} & ± 5545 ^{cd} = 5501 ^{ab} & = 5546 ^{ab} = 5640 ^{ab} ± 5640 ^{cd} = 5645 ^{ab} = 5645 ^{cd}	(of. v.l. 83 ^{cd}) = 147. 11 ^{cd} (of. v.l. 146. 84 ^{ab}) = 147. 12 ^{ab} = 148. 11 ^{ab} ± 11 ^{cd} = 149. 3 ^{ab} = 3 ^{cd}	± 93 ^{cd} ± 161. 11 ^{cd} = 94 ^{ab} = 12 ^{ab} = 162. 61 ^{ab} ± 61 ^{cd} = 163. 3 ^{ab} = 3 ^{cd}
रथातिरथसंख्या					
290	नमस्कृत्वा कुमारस्य सेनान्ये शक्तिधारिणे अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न संशयः रथानां क्व च विज्ञानं क्व च भीष्मोऽरुपचेतनः नारायणसमप्राणः पाञ्चाल्यं तु महाबाहुं नाहं हन्यां शिखण्डिनम् उच्यतेऽपि हि प्रेक्ष्य प्रतियुध्यन्तमाहवे	± 162. 7 ^{ab} = 7 ^{cd} = 165. 20 ^{ab} ± 166. 17 ^{cd} ± 169. 16 ^{ab} ± 16 ^{cd}	± 5720 ^{ab} = 5720 ^{cd} = 5829 ^{cd} ± 5854 ^{cd} = 5936 ^{ab} ± 5936 ^{cd}	(of. v.l. 151. 6) = 151. 6 ^{cd} = 154. 22 ^{ab} ± 155. 17 ^{cd} ± 158. 16 ^{ab} ± 16 ^{cd}	± 165. 7 ^{ab} = 7 ^{cd} = 168. 22 ^{ab} ± 169. 5 ^{cd} ± 172. 16 ^{ab} ± 16 ^{cd}
291	स हि स्त्रीपूर्वको राजशिखण्डी यदि ते श्रुतः कन्या भूत्वा पुमाञ्जातो न योऽस्य तेन भागतः	= 20 ^{ab} ± 20 ^{cd}	= 5940 ^{ab} ± 5940 ^{cd}	= 20 ^{ab} ± 20 ^{cd}	= 20 ^{ab} ± 20 ^{cd}
अम्बोपाख्यान					
	भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु यतिष्यते त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र यत्र विशां पते तत्र मे सन्तु गतयः सन्तः सर्वं यत्प्रवीत्	± 172. 10 ^{ab} = 20 ^{ab} ± 20 ^{cd}	± 5987 ^{cd} = 5997 ^{ab} ± 5997 ^{cd}	± 161. 13 ^{cd} = 23 ^{ab} ± 23 ^{cd}	± 175. 12 ^{cd} = 22 ^{ab} ± 22 ^{cd}
292	आहो स्विपितरं मूढं यो मेऽकार्षीत्स्वयंवरम् मयायं स्वकृतो दोषः साहं भीष्मरथात्तदा धिजां धिक् शंखराजानं धिजां कापदमुत्तमाम्	= 173. 3 ^{cd} ± 4 ^{ab} = 6 ^{ab} ± 6 ^{cd}	± 6004 ^{ab} ± 6004 ^{cd} ± 6007 ^{ab} ± 6007 ^{cd}	= 162. 3 ^{cd} ± 4 ^{ab} ± 7 ^{ab} ± 7 ^{cd}	± 29 ^{ab} ± 29 ^{cd} = 32 ^{ab} ± 32 ^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
292	मयैव तानि कर्माणि पूर्वदेहेषु मूढया कृतानि नूनं पापानि तेषामेतन्महाफलम् }	± 173. 15 ^{ab}	± 6017 ^{cd}	= 162. 17 ^{ab}	± 175. 42 ^{ab}
293	अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे शृणु हितं वचः इतो व्रजस्व भद्रं ते तानेव समुत्पतः पतिर्वापि गतिर्नार्याः पिता वा वरवर्णिनि अतः पितृगृहं भद्रे मातुस्ते जनको ह्यहम् दुःखं छेत्स्याम्यहं ते वै मया वर्तसि पुत्रिके भवन्तमेव सततं रामः कीर्तयते विभो संजयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव }	± 174. 5 ^{ab} ± 5 ^{cd} = 7 ^{ab} ± 20 ^{cd} ± 21 ^{ab} ± 175. 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	= 6026 ^{ab} ± 6026 ^{cd} = 6028 ^{cd} ± 6045 ^{cd} ± 6046 ^{ab} ± 6064 ^{ab} = 6064 ^{cd}	= 163. 5 ^{ab} ± 5 ^{cd} = 7 ^{cd} ± 24 ± 25 ^{ab} ± 164. 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	= 176. 5 ^{ab} ± 5 ^{cd} = 7 ^{cd} ± 23 ^{cd} ± 24 ^{ab} ± 41 ^{ab} ± 41 ^{cd}
294	यदि त्वामापगोयो वै न नयेद्व्रजसाङ्ख्यम् शब्दस्त्वां शिरसा भीरु गृहीयाद्रामचोदितः ततो रामः प्रादुरासीत् रामेयं मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो अस्याः शृणु यथातत्त्वं कार्यं कार्यविशारद मम तु व्यसनस्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रत येनेयं वशमानीता समुत्पद्य बलात्तदा }	= 176. 10 ^{ab} = 10 ^{cd} = 16 ^a = 22 ^{ab} = 22 ^{cd} ± 38 ^{ab} ± 38 ^{cd}	= 6092 ^{ab} = 6092 ^{cd} = 6098 ^a = 7004 ^{ab} = 7004 ^{cd} ± 7020 ^{ab} ± 7020 ^{cd}	= 165. 10 ^{ab} ± 10 ^{cd} = 16 ^a = 22 ^{ab} = 22 ^{cd} ± 38 ^{ab} ± 38 ^{cd}	= 177. 10 ^{ab} = 10 ^{cd} = 16 ^a = 22 ^{ab} = 22 ^{cd} ± 38 ^{ab} ± 38 ^{cd}
295	न भयान्नाप्यनुकोशान्न लोभान्नार्थकाम्यया क्षत्रियधर्ममहं जह्यामिति मे व्रतमाहितम् किं त्वं वा योद्धुमिच्छसि ततस्तत्र द्विजा राजंस्तापसाश्च वनौकसः अपश्यन्त रणं दिव्यं देवाः सर्षिगणास्तथा }	= 178. 11 ^{ab} ± 11 ^{cd} ± 15 ^d ± 179. 19 ^{ab} ± 19 ^{cd}	± 7060 ^{ab} ± 7260 ^{cd} ± 7064 ^d = 7110 ^{ab} ± 7110 ^{cd}	= 167. 11 ^{ab} ± 11 ^{cd} ± 15 ^d = 168. 19 ^{ab} ± 19 ^{cd}	= 178. 34 ^{ab} ± 34 ^{cd} ± 38 ^d = 83 ^{ab} ± 83 ^{cd}

APPENDIX III

COLLATIONS OF A SĀRADĀ MS. (S₁) BELONGING TO THE INDIA OFFICE
LIBRARY (No. 6481)

N.B. Almost throughout, the MS. om. उवाच, ऊचुः etc. These om. are not separately noted.

2

MS. begins from 1^d of adhy. 2.

- 2 ^a) लोकः (for मोदेत्).
 3 ^a) °मावशीयुर्.
^a) येषां च शान्तिश्च हिता प्रजा°.
 4 ^a) कुरुपुंगवानाम्.
 6 ^{ab}) सर्वास्तथान्यान्धृतराष्ट्रपुत्रान्वलप्रधा-
 नास्त्रिगमप्रधानान्.
^a) स्थितांश्च.
^a) लोकप्रवीराव्यष्टकालधर्मान्.
 7 ^a) प्रणिधानयुक्तं.
 8 ^{ab}) कोद्या प्रस्तोहि मोहो बल°
^a) प्रियाभ्युपेते च युधि°.
 9 ^a) स कुरुप्रवीरः (for च कुरुप्र°).
^b) [अ.]यम् (for ह्ययम्)
^a) गताक्षं.
 11 ^a) प्रतिदीव्यदेनं.
^b) तु (for सु-).
 12 ^a) शक्यं.
 13 ^a) परिन्तव्य.
 उद्योगपर्वणि वलदेववाक्यम् ॥ २ ॥

3

- 1 ^b) स प्रजल्पते (for संप्र°).
^a) प्रशंसति (for प्रभाषते).
 2 ^a) पुरुषं प्रति.
 3 ^a) जायेत.
 5 ^b) ध्रुवं (for हवन्).
^a) [अ.]कुतोभयम्.
 6^b-8^a Om.
 8 ^a) फलं (for परं).
 9 ^a) प्रणमते चायं.
^b) [इ.]ति कृत्वा परंपरां.
^a) °वासाभिमुक्तः सन्.
 10 ^{ed}) Om.
 11 ^{ab}) हि (for च), both times.
^a) आहर्तुमान् (for निवृत्तवासान्).
^a) विजितानिति.

- 12 ^a) पदं (for वसु°).
 15 ^b) युयुत्सवः.
 17 ^b) यमकालोपमद्युती.
 19 ^b) [अ.]मरैश्च दुरासदं.
 21 ^a) अधर्मम् (for °धर्मम्).
^a) तु याचनं.
 22 ^b) [अ.]तद्रितं.
^a) प्राप्यन्तु.
 23 ^b) च (for वा).
^a) श्रेष्ठ्या...
 उद्योगपर्वणि ॥ ३ ॥

4

- 5 ^b) तैक्ष्ण्यं.
 6 ^b) भाज्यमानम्.
^a) सार्धं प्रति.
 7 ^a) प्रस्थापयन्तु.
^a) बलम् (for बलानि).
 8 ^b) चाभिभुः.
 9 ^a) सृजते (for भजते).
 10 ^a) तत्तरध्वं.
^a) महद्दे.
 12 ^a) चाभिभोः.
 13 ^a) आनीय तं.
^a) तु वारुणकः.
 14 ^a) बाह्यिकः पुंजकेतुश्च.
 15 ^a) लहानां (for शकानां).
^a) कांबोजार्षिकराज्ञां च.
 16 ^b) पांचनदा.
^a) पार्वतेयाश्च.
 17 ^a) सुवर्मां (for सुशर्मां).
^a) पंचराष्ट्राधिपश्चैव.
 18 ^{ab}) Om. (hapl.)
 19 ^a) महातेजा (for महौजाश्च).
 20 ^a) आरादिश्च.
^a) समर्थकः.
 20^a-22^a Om. (hapl.)
 22 ^a) पूर्वापाली.

- 23 ^b) विश्वजिज्ञापि पार्थिवः.
^a) क्षमेपुश्चैव (for क्षेमधूर्तिश्च).
 24 ^a) क्षौमजश्चैव.
^b) यातुधानश्च.
^a) गदायु° (for दृढायु°).
 उद्योगपर्वणि ॥ ४ ॥

5

- 1 ^a) महात्मनः (for महौजसः).
 2 ^b) सुनीतिम्.
^a) तु चरन्कार्यं.
 3 ^a) सांबंधिकं.
 4 ^b) तथा (for यथा).
^a) कृतो विवाहो.
 8 ^a) स्वयं (for शमं).
^a) सौभ्रातृणां.
 9 ^a) मौल्यान् (for मोहान्).
^a) प्रेक्ष्य पूर्वं च.
^a) समाह्वयेत्.
 10 ^b) सामात्यः सहवाधवः.
 11 ^a) राजानं (for वार्ष्णेयं).
 12 ^a) गतः कुष्णो.
^b) °पुरोगमः.
 13 Om. (hapl.)
 14 ^b) तथा (for च ते).
 15 ^b) महाबलं.
 16 ^a) कुष्णं (corrupt).
 17 ^b) समागच्छन् (for आगच्छन्ति).
^a) चालयति गवं.
 18 ^b) स्वं पुरो°.
^a) स्थितः (for तदा).
 उद्योगपर्वणि ॥ ५ ॥

6

- 1 ^a) च (for तु).
 After 1, ins. (marg.). ब्राह्मणेयु
 च विद्वांसो विद्वत्सु कृतयुद्धयः ।

2 After 2^{ab}, ins. 30*.

- 5 ^a) विदितं.
6 ^a) च (for हि).
^b) यदाह्वयत्.
^c) क्षत्रधर्मै.
7 ^b) धर्मराजं.
8 ^a) तेषां (for तस्य).
^d) ध्रुवम् (for ध्रुवम्).
10 ^a) हि (for च).
11 ^a) अपि (for चैव).
12 ^b) लंघमानेषु च.
13 ^b) [उ]पलक्ष्यते (for °लभ्यते).
^c) संगत्य.
14 ^b) धर्मै.
^d) च कीर्तयेत्.
15 ^a) वा (for च).
^c) मनस्तेषाम्.
16 ^b) ग्राह्योति च.
उद्योगपर्वणि.

7

- 1 ^a) भोजश्च सवल्लतथा.
2 ^a) सर्वं च साधयामास.
5 ^a) यातौ.
7 ^a) स तु (for च स).
8 ^a) च (for स).
^c) तयोः स (by transp.).
^c) तथागमनहेतुं च.
9 ^a) सैन्यं (for साह्यं).
^d) [अ]र्हति (for °ति).
10 ^b) मम चैवाङ्गुनस्य च.
^c) सांबंधिकं.
11 ^a) चापि गतः.
^c) चाभिगमन्.
14 ^a) ततः (for तव).
^b) चास्य प्रदर्शनात्.
15 ^a) प्रावारणं.
^c) प्रावारणं.
16 ^b) अर्बुधं.
^d) संस्कृतयोधिनः.
17^{cd}-19^{ab} Om. (hapl.).
20 ^b) कौरवः (for भारत).
^c) हृष्टं (marg. कृष्णं). मत्वा (for शात्वा).
^d) स प्राप.
87

- 21 ^b) सर्वमाचार्यं वै तदा.
^c) भीमवलं.
22 ^a) एवं (for सर्वं).
23 ^a) पुरे (for पुरा).
24 ^a) [उ]क्तं (for °क्तो).
^c) सांबंधिकं.
26 ^b) ते (for वै).
^d) तत् (for ह).
27 After 27, ins. वैशंपायनः.
28 ^a) मत्वा (for शात्वा).
^d) जितं मेने जनार्दनं.
29 ^b) बली (for नृपः).
^d) नृपः (for तदा).
30 ^b) कुरुनंदन.
32 ^a) एव (for अहं).
^d) पुत्रपर्यभ.
33 ^b) त्वा.
^c) चाप्यहमर्थं.
34 ^b) वै (for मे).
35 ^a) सर्वं (for पार्थ).
^c) तत् (for ते).
36 ^b) सह संगतः.
उद्योगपर्वणि.

8

- 1 ^a) द्रष्टुं (for राजन्).
2 ^a) बहुला सेनाः.
^d) नरपर्यभ.
3 After 3, ins. 45*.
4 ^a) °वेशा° (for °वेपा°).
5 ^a) ययौ येन स (by transp.).
6 ^a) अभिप्रेत्य.
8 ^b) महारथः (for यथामरः).
^c) स जगाम.
^f) देवदासव°.
9 ^a) विविधैर् (for विषयैर्).
10 ^a) सदा (for ततः).
^d) किन्तु (for के तु).
12 ^a) कृतवाग्.
14 ^a) आवर्ज्यं (for आमन्त्र्य).
^b) गृहं (for पुरं).
15 ^a) उपप्लव्जं.
^b) स्कंदावारं. सः (for च).
^c) आगतान् (for अथ तान्).

- 16 ^{ab}) Om.
17 ^b) विद्यां पतिः (for [स]रिसूदनः).
18 ^a) चैव (for हृष्टौ).
^b) सल्लेयी.
^d) पार्थ शल्य (by transp.).
19^{ab}) कश्चित् कुशलं राजकुलनंदन सर्वतः.
^c) तु (for [अ.]सि).
^d) मुक्तस्त्वं (for विमुक्तो).
20 ^a) इदं (for कृतं).
^d) तदा (for सह).
22 ^a) सुखे त्वेतान्.
23 After 23, ins. वैशं°.
24 After 24, ins. an additional colophon.
25 ^b) क्रियमानं (sic) महामते.
26 ^a) भवानि च महातेजा.
27 ^b) मे प्रियं.
29 ^a) सहितं (for हि समं).
^d) मा. दृश्यते (m मन्यते as in text).
30 ^a) तत्करिष्यामि (for योद्धुकात्म्य).
31 ^a) हतगर्वश्च.
32 ^d) संयुगे (for ते प्रियं).
34 ^a) महाहृष्टः (for परि°).
^c) विदितं (for [अ]धिगतं).
37 ^d) देवराज्ञापि.
उद्योगपर्वणि.

9

- 1 ^a) पुरा (for परं).
5 ^d) पिबन्नेव.
6 ^d) सुदुष्करम्.
7 ^d) मे (for मा).
8 ^a) संवर्धमानसू.
Portion of the text from 9.
8^c up to 10. 31^{ab} is lost on missing folios.

10

- 32 ^a) यतः.
34 ^d) दिवसो.
37 ^a) एवं.
39 ^a) तदा (for ततो).
^b) वितमसो°.
42 ^a) त्रिशीर्ष्याभिपिक्तश्च.

- 43 ^a) आलोक्य (for आश्रित्य).
^a) वसंश्चाप्सु.
^f) वेष्टमान.
44 ^a) प्रणष्टो देवैर्दो.
^b) भयादितः.
^d) निवृत्ता (for निवृक्षा).
46 ^d) भविष्यति.
47 ^e) न चात्र.
उद्योगपर्वणि इंद्रविजये.

11

- 1 ^a) च (for [अ]थ).
^a) तं गत्वा (for गत्वाथ).
2 ^b) सर्षिगणान्.
^d) परीप्सुर्.
5 ^a) परस्परं.
6 ^e) गन्धर्वयक्षाणां.
^a) दृष्ट्वा (for पश्यन्).
7 ^a) तदा (for सदा).
^d) त्रिविष्टपं.
8 After 8^{ab}, ins. शल्यः.
9 ^b) नन्दनोपवने तथा.
^a) महीद्रे.
10 ^b) समन्वितः.
^e) पुरुषो (for नहुषो).
^d) तथा.
11 ^e) विचित्राणि च दिव्यानि.
^d) स्वनं.
12 ^e) देववत् पदं च.
^d) मूर्तिमंतम्.
15 ^a) [इन्द्रस्य].
16 ^a) विमना.
18 ^b) यतव्रतां.
20 ^b) भयविह्वलाम्.
21 ^a) देवराजं तं.
^b) पुनर् (for शीघ्रम्).
^e) भीतव्यं.
^e) संमानयिष्ये.
22 ^e) आक्षिरसश्च (for अक्षि^e).
^d) नहुषस्य (for स नृपस्य).
उद्योगपर्वणि.

12

- 1 ^e) देवराजं तं.
2 ^b) जगत्प्रभो.

- 2 ^e) ससुरगंधर्वं.
3 ^d) प्रसीद त्वं.
4 ^b) मर्षणात्.
5 ^d) सुराधिपं.
6 ^a) दार्शिता.
^d) सर्वैः किं न निवारिता.
7 Om. (hapl.).
8 ^a) देवी मां (by transp.).
9 ^b) दिवः सदा.
10 ^a) तं (for ते).
11 ^e) दत्ताभया.
12 ^e) प्रसादयंत इंद्राणीं.
13 ^e) वृणोति त्वां.
14 ^b) सखनं.
15 ^d) त्रायस्व (for त्राहि मां).
16 ^b) निश्चयः.
^d) अनिदितां.
17 ^e) श्रुतवर्मा.
19 ^a) रोहकाले.
^b) देवो (for वर्ष).
^e) भीरं.
^d) स नोत्तमं (for न सोऽतरं).
20 ^a) (Orig.) सोधमन्त्रं (as in text); (sup. lin.) वोरमर्थं.
20 ^b) सर्वाहोकाद्.
^e) (marg.) यो वै.
^d) Marg.
21 ^{ab}) Om.
22 ^a) एतदेव प्रपन्नां मां.
^b) Orig. as in text (मत्यजामि शचीमिमां).
^{ad}) Om.
23 ^b) Marg.; तच्च (for चापि).
^a) Marg.
^d) न दास्यामि शचीमिमां (= 22^b).
24 ^e) सुनीतिहिं.
25 ^b) कंचित्कालं शुभांतरा.
26 ^b) कालः कालेन यास्यति.
27 ^b) भीता (for प्रीता).
28 ^e) एकाग्रा (for अव्यग्रा).
29 ^e) देवि त्वं (for सत्या च).
^d) गच्छ त्वं.
30 ^a) त्वदभिकामश्च.
^b) विनश्यति स.
31 ^b) शक्राणी (for इंद्राणी).

- 32 ^a) तां वृद्धा (by transp.).
उद्योगपर्वणि इंद्रविजये.

13

- 2 ^e) प्राकंपत.
^d) प्रभाते.
3 ^a) प्रणम्य सा हि.
^b) शिरसा तु कृतांजलिः.
5 ^b) विभुः (for प्रभो).
^a) स चेद्राण्या.
6 ^a) एवमस्तु महाभारो.
^d) अनुसरेत्.
7 Om. the ref.
^a) तु (for च).
^e) च (for सा).
^d) सा जगाम (for जगाम च).
9 ^e) तं (for [ए]नं).
10 ^b) गणाधिपः.
^d) जगतः सर्वतः प्रभो.
^f) विष्णुस्त्वम्.
11 ^a) त्वदीर्यनिहते.
12 ^e) न च मा (for मामेव).
14 ^b) आयाति (for यास्यति).
15 ^a) विभोः (for विष्णोः).
^b) वार्णीं ताम् (by transp.).
17 ^a) वै (for तु).
18 ^a) स विभ^e.
^e) धृतपाप्मा.
^d) आत्मना (for त्मवान्).
19 ^a) आकल्यं नहुषं तस्माद्.
^b) बलनिसूदनः.
20 ^d) कालकाक्षी च वासवः.
22 ^e) एकभर्तृकता मेस्ति.
23 ^a) महद् (for अहं).
^e) न पश्यामि (for नमस्यामि).
24 ^a) प्रयातां.
^e) पतिव्रतानां.
25 ^a) यत्रासौ देवराजोस्ति.
उद्योगपर्वणि.

14

- 3 ^e) दर्शयामास (for दर्शनं चैव).
4 ^a) [अ]सि (for च).
^d) देवि वृत्रनिधं.
^f) प्रेक्ष्यसे.

15

- 5 Om. the ref.
 a) तथा (for ततः).
 7 b) यथा शकुनिसेवितम्.
 11 c) सम्यमानस (for स्तुय).
 13 c) उपातिष्ठेति मां क्रूरः.
 14 c) एतेनाहं संप्रतप्ता.
 15 a) प्रकाशय स्वमात्मानं.
 c) संप्रामुहि.
 उद्योगपर्वणि इन्द्रविजये.

- 2 b) हव्यकव्यैर्महात्मभिः.
 3 b) शुभं.
 a) ब्रहि त्वं.
 6 b) नहुपो मय्यसोमवीत.
 a) ब्रवीपि (for करोमि).
 7 a) तत्करोमि.
 8 b) मम विश्वसेः.
 9 a) कृतस्त्वया (by transp.).
 c) मे भर्ता (by transp.).
 a) नराधिप.
 10 b) [अ]ब्रवोषय (for "धारय").
 11 a) नराधिपः.
 c) ये न.
 f) न सुराणां.
 12 a) त्वा महाभाग.
 b) संश्रिता.
 13 c) आपत्स्व.
 c) न तु.
 15 Before 15, ins. नहुपः.
 19 c) सा वक्ष्यति.
 20 Before 20, ins. शल्यः.
 22 b) ह (for सा).
 24 a) हुतः.
 25 c) चाहं ग.
 26 b) सुमहद्विः.
 a) देवराजं प्रशस्य तु.
 28 b) वनानि पर्वतास्तथा.
 a) विधेयाश्च महोदधिः.
 30 Om. the ref.
 31 Om. (with the ref.).
 32 b) अश्मतो.
 उद्योगपर्वणि इन्द्रविजये.

16

- 2 c) त्वया व्याप्तमिदं सर्वं.
 a) अन्यत्र स्यादुत्ताशन.
 3 a) तुभ्यं कृत्वा (by transp.).
 4 a) अग्नि.
 bcd) Om.
 5 a) Om.
 8 a) सर्वं.
 a) ब्रह्ममंत्रैः.
 9 Om. the ref.
 a) हव्यवाद् स.
 f) ब्रवीम्यहं.
 12 a) आगम्य.
 a) विभुम्.
 14 b) दानवस्य.
 15 b) निरुदय.
 c) वज्रं.
 16 b) लोकांस्त्रातुं.
 18 a) च (for स-).
 20 c) विप्रस्तु सुमहा.
 20 a) वः (for यः).
 23 a) नाकामयंते.
 c) ततो (for तदा).
 24 After 24, follows a folio from the Dronaparvan.
 Portion of the text from 16. 24 up to 30. 6^b lost on missing folios.

30

- 7 b) उपातिष्ठेद्वाहणान्वै तदहान्.
 8 b) येन.
 c) अभिवाचैव वृद्धान्.
 a) ब्रवीथाः.
 9 b) तस्याचार्यानुस्त्रिजो येपि चान्ये.
 a) समागच्छेः.
 10 a) आचार्यपुत्रो नपगो.
 a) Om. (hapl.).
 11 ab) Om.
 11 c) गंधर्वपुत्रोपि न कः तरस्वी.
 12 a) तु (for स).
 a) नृपस्य.
 13 a) तस्मिन्.
 b) श्रुतिमत्त्वं धृतिं च.

- 14 a) Om. यः.
 16 b) तथा शूरः.
 17 a) कविमथ्येध्वयूढं.
 b) महाप्राज्ञं.
 18 a) निरुतने दीवने.
 a) विचित्रसेनः.
 19 a) पुनर्यथा चाग्निः.
 20 c) After सहते ins. वै.
 a) सोमदत्तिः.
 21 a) सोमदत्तः.
 b) सह भ्रात्रा. मत्सहायः.
 22 a) वाच्यं.
 23 a) तथा मृष्टा.
 24 a) वीरास्य.
 a) तथा (for तेषां).
 25 c) कुशलं ते स नित्यम्.
 a) समाजं (for समग्रान्).
 26 a) तथा राक्षो अर्थयुक्ता ह्यमात्या.
 b) दौवारिका.
 cd) Om. (hapl.).
 27 b) निरुन्तनीयो.
 c) धृतराष्ट्रस्य संजय.
 a) मिथ्यावृत्तः. तस्य (for तात).
 28 a) एकरथो विजित्य.
 b) समुद्यतानप्रधृष्यान्.
 29 ab) Om.
 c) अगाधमेधा.
 a) तस्य (for तात).
 30 a) तथा (for वृद्धाः).
 b) ज्ञायंते नः (for या ज्ञायन्ते).
 a) वृद्धस्त्रीभिर्.
 31 a) काश्चिदपुत्रा.
 b) Om. वः.
 c) सोक्ताः.
 32 a) वो (for नो).
 b) स (for तात).
 c) समं गुप्ताः.
 a) सुसहृद्धान् (for कश्चिद्).
 33 a) वृत्तिं वै श्वशुरेषु भद्रां.
 b) कल्याण्यो.
 c) वा (for वः).
 34 c) प्रजावती.
 35 a) सुजायाः (for स्वजेयाः).
 36 a) रूपवत्यः.
 a) वंशस्त्रियः.

- 37 ^a) अधानामयं (for अनामयं).
 38 ^a) वृत्तं. पुराणं.
^b) अंगैर्. पंगुवामनान् (for वाम-
 नांश्च).
^a) यानानृशंस्याद् (for आनृशंस्याद्).
 39 ^a) अन्यांश्च सर्वान् स्वविरान्.
^b) च (for सञ्).
^c) चापि (for स).
 40 ^a) च जीवितेन (for कु°).
^a) ते भविष्ये (m भरेयु).
 41 ^b) भावीन्यथोन्वे भावा वर्तयति.
^c) After पद्म्यान्वहं, ins. तान्.
 42 ^a) त्वसद्वाक्यात्.
 43 ^a) संपृच्छेवै.
 44 ^a) दृष्ट्वा.
 46 ^a) शरीरं.
^a) [s]नुशिष्यं.
 47 ^a) तदेहि (for ददस्व).
 उद्योगपर्वणि.

31

- 1 ^b) धीरं (for वृद्धं).
 2 ^a) तत्र (for उत्त).
 3 ^{ab}) विज्ञायमानस्याप्याचक्षेधा,
^c) अयं मंत्रो.
 4 ^a) गावल्गने गुरुन्.
^b) महामतिं.
 5 ^a) राजवीर्येण.
 6 ^a) बालैस्तेः.
^b) प्राप्तं.
^a) नोपेक्षिष्ठाश्च शिष्यतः.
 8 ^a) अथ (for तथा).
^b) *नाममायं.
 9 ^a) [अ]भिवक्तव्यस् (for च व°).
 11 ^a) मैत्रकामो.
 12 ^a) अथ दुर्वोधनं.
 13 ^a) अपश्ये.
^b) दृष्ट्वा कृष्णां (for कृष्णामेकां).
^a) वदेस्त्वं (for वधीष्म).
 14 ^b) अतिक्षिति-
^c) अद्वा (for यथा).
 15 ^a) यन्नः पराजयस्तोम्य.
^b) रथिनः (for अजिनैः).
^a) मा वदेस्त्वं.
 16 ^a) यत्तदभिमतिक्रम्य.

- ^b) अकर्षयत्.
 17 ^a) निवर्तये परं दुःखं.
^a) परंतप (for नरर्षभ).
 18 ^a) शांतिश्चैव.
 19 ^a) अविस्थलं (for कुश°).
^b) सामंदी (for आसन्दी).
^c) श्रवमानं भवेत्तत्र.
 22 ^a) शाम्यामो.
 उद्योगपर्वणि संजययाने.

32

- 1 ^a) सोनुष्वातः.
 2 ^b) शीघ्रमेव प्रविश्य च.
 3 ^a) मा.
 4 ^a) नमोस्तु.
^a) करोति.
 5 ^a) मा.
^a) स मे कस्यात्तिष्ठति द्वारि शक्तः.
 7 ^b) प्राप्तो गत्वा नरदेवान्स पार्थान्.
^c) Om. त्वां.
 8 ^a) प्रीयमानः.
 9 ^a) अभि- (for तात).
 10 ^b) भूयश्चांति.
 11 ^a) परो धर्मः.
^c) सुखप्रियो धर्महीनो.
^a) [s]नुच्यते भरतस्तद्धि विद्धि.
 12 ^b) (marg.) दारुमच्येव.
^c) इत्थं (for इमं). परस्व (for
 पाण्डवस्व).
^a) दैवं (for परं).
 13 ^b) घोररूपमवर्णं.
^a) तावच्च कालं.
 14 ^a) *शत्रोस्व.
^c) धीरो.
 15 ^a) उपाक्रोशं.
^a) नोचेह. अमंद (for अमुत्र).
 16 ^a) संशमितं.
^c) *मिशब्दं चूपहापुं.
^a) नीचं (for नेदं). भारताय.
 17 ^a) वः कुले यो.
^c) पतदमर्मा.
 18 ^a) यो धनवान् (for धर्मवान्यो).
^c) ग्रथितवोर्विवर्तिता.
^a) न चास्य (for नान्यत्र).
 19 ^a) मंत्राधैश्वरो.

- ^c) अहीनं (for अहीनो).
^a) अयशस्य (for अनानृशंस्यं).
 20 ^a) [इ]दं (for [इ]मि).
^a) कुलक्षयार्थं.
 21 ^b) अजातशत्रोः.
^c) इच्छेत्पापं त्वयि जातं.
^a) निद्यश्चायं. ननु (for तव).
 22 ^a) विपयाधीश्व°.
^c) अभ्याक्रमत्. संशितः.
^a) असंशयं.
 23 ^b) *मानौ च नित्यौ.
^c) परमं विदमानो.
 24 ^a) *क्षयान्नो.
^a) दुःखान्येतान्यप्यधो न प्रसज्येत.
 25 ^b) संवर्द्धते संप्रयुक्तं.
^c) विप्रस्तः (for [अ]भि°).
^a) संवर्धितो.
 26 ^b) भजंत एव (for भजेत एनम्).
^c) परस्तेन.
^a) साधुवृत्तिं तथेति.
 27 ^a) भरतानां.
 28 ^a) कामात्मानं क्षुधतां.
 29 ^b) परिहाराच्च (for निग्रहाच्चैव).
^a) अशक्तस्य.
 30 ^a) त्वयुक्तं (for समेताः).
 उद्योगपर्वणि संजययानं समाप्तम्.

33

 Portion of the text from the beginning of this adhy. up to दित्तुदयः in 23^a lost on a missing folio.

- 24 ^a) अवंध्यकाले.
 25 ^b) भूमिनाशं न कुर्वते.
 26 ^b) *माने तु (for *मानेन).
^c) गंगाहदः.
 27 ^a) स वै (for नरः).
 28 ^b) ऊहावान्.
 31 ^b) उपतिष्ठति (for अनु°).
^c) मित्रार्थं.
 32 ^a) *चेतनं.
 35 ^a) विश्वसेभ्यः प्रम°.
 36 ^a) परान्.
^c) तु (for च).
 37 ^a) स (for इह).

- 38 ^b) ये (for यो).
^a) येच (for यश्च).
^a) तानाहुर्मूढचेतसः.
40 ^a) भूतेभ्यः.
43 ^b) वशीकुरु.
44 ^a) मंत्रनिश्चयः.
47 ^b) नैव लभ्यते.
After 47, ins. 174* with
v.l. अपि (for अस्य) and
हि (for न), followed by
176* with v.l. अपि (for
चैव).
50 ^a) कंचिद्.
52 ^a) तीर्णौ (for तीक्ष्णौ).
^b) परिपोषणौ.
After 52, ins. an additional
colophon.: उद्योगपर्वणि विदुरवाक्ये.
53 Before 53, ins. विदुरः.
^a) पुरुषस्यात्र (for पुरुषौ राजन्).
^b) सर्वस्योपरि.
^a) प्रधामवाक्.
54 ^a) न्याय्यागतस्य.
^b) द्वौ व्यक्तिकर्मौ.
^a) भूपतेः (for अपाने).
55 ^a) धर्मविदो.
56 ^a) यथावृत्तान्.
57 ^a) एवाधनं.
58 ^b) वर्णान्याहुः.
^{aa}) न दीर्घसूत्रैर्मन्त्रं कुर्यात्परमैरल्लसै-
क्षारणैश्च.
59 ^a) आवसन्नः.
62 ^b) समंततः (for प्रयत्नतः).
63 ^b) प्राप्नुहि.
65 ^b) छिन्नं चेदे.
^a) द्रवति.
69 Portion of the text begin-
ning from 69 up to कंपते
च in 91^a lost on a missing
folio.
91 ^a) कंचिद्.
92 ^a) वेशं.
^a) कंचिद्.
^a) [स]यं (for सपि).
93 ^a) अर्थ (for अर्थ्यं).
94 ^a) कुरुतेति (for वै कुरुते).

- ^a) [स]नुतापः.
95 ^a) स यत्र तत्राभिगतः.
96 ^b) पूर्ववैरं.
97 ^a) शमं (for दमं).
^a) धारयंति.
98 ^a) विशिष्टं च. °ददाति.
^a) नयः सुनीतः.
99 ^b) मित्रं सुमित्रं मितकर्म कृत्वा.
^a) ददाति मित्रेभ्यः यान्वितो यम्.
^a) [अ]नधः.
100 Om. (hapl.)
101 ^b) सद्यो मृत्योर्दाहवच्.
^a) कृतीव स शायते.
^a) महामतिर्.
102 ^b) °लोकेश्वरो.
103 ^a) Om. एव.
104 ^a) Om. त्वं.
उद्योगपर्वणि विदुरवाक्यं ॥ ३८ ॥

34

- 1 ^b) श्रेयो यदनुप.
2 ^{aa}) Om.
3 Om.
4 ^b) द्वयं.
^a) यदि (for यस्य).
5 ^b) भावम्.
6 ^a) अनुपायेन युक्तानि.
8 ^a) Portion of the text from
8^a up to 55^b lost on a mis-
sing folio.
55 ^a) विजिगीषति.
56 ^a) वशेन्द्रियं.
57 ^a) ततः (for रथः).
^a) कुशली.
^a) पथीव (for रथीव).
58 ^a) अविनाशं यथा दांता.
^a) यथा पथि सुसारथि.
62 ^b) यतः.
63 ^b) °हिता बुभु.
^a) विशानं.
64 ^b) संभारोभ्यधिगं.
66 ^a) राजानश्चित्तविभ्रमैः.
67 ^b) स्पृशति.
69 ^b) नाभिमानिता (for प्रियवादिता).
70 ^a) गुप्तदानं.

- ^a) न तान्येतेषु.
71 ^b) विहसंस्तपमा नरं.
73 ^a) मे (for हि).
74 ^b) विविधं वाक् प्रभाषिता.
^a) [उ]पकल्पते (for °पद्यते).
75 ^a) संरोहतीपुणा योद्धुं.
76 Portion of the text from 76^a
up to 34^a of adhy. 35 lost
on a missing folio.

35

- 34 ^a) हि (for [अ]स्य).
36 ^a) यस्त्वपारं (for मत्तापानं).
^a) स्त्रीपुंसयोर्.
^a) लज्यानि (for वर्ज्यानि).
37 ^a) समुद्रिणं वाणिजं चौरपूगं.
^a) तं (for the last च).
^a) न तान्साक्ष्येषु विक्रवीत (sup.
lin. प्रकुर्वीत).
38 ^a) मानसारं (for °मौनं).
39 ^a) पारजायिकः.
40 ^b) पुरुषो (for पानपो).
41 ^a) स्तुवप्रग्रहणातिभ्यः.
^a) साक्ष्यसुक्तश्च.
^a) प्रह्लादभिः.
42 ^a) तृणोल्कायां जायते.
^b) योगे भद्रव्यवहारे स साधुः.
^a) कृच्छ्राश्चापस्तु.
43 ^a) हरति धैर्यमानौ.
44 ^a) श्रीधीर्धर्मात्.
^b) संप्रवर्तते.
46 ^a) तत्र (for तात).
47 ^a) अन्ववयाति.
48 ^a) [अ]नुवयंति.
After 48, ins. 212*, followed
by तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो नो महात्मसु
तिष्ठति। (cf. 213*).
49 ^a) [अ]भ्युपेतं (for [अ]नुविद्धं).
50 ^b) Orig. कौल्यं as in text
(sup. lin. कुलं).
^a) मित्रभाष्यं.
^a) संस्वर्गयोनयः.
52 ^{aa}) Om.
53 ^{aa}) Om.
^a) वृद्धप्राज्ञः.

- 55 ^a) क्षिप्रम्.
^a) महद् (for सुखम्).
^a) विरोचते.
 57 ^a) Om.
^a) वर्ष. स्वपेत् (for वसेत्).
 58 ^b) स्वपेत् (for वसेत्).
^a) यावज्जीवं च.
^a) स्वपेत् (for वसेत्).
 59 ^a) प्रशंसेत्.
^a) मनस्विनं.
 60 ^a) धर्मलब्धेन.
 61 ^b) राजा शास्ता (by transp.).
 62 ^a) वृत्तं नैवाधिगन्तव्यं.
 63 ^a) पूजानिरतो.
^b) [चा]जिदे.
 64 ^a) पुष्पं.
 65 ^a) संघजघन्यानि.
^a) प्रत्यावराणि.
 66 ^a) आदाय.
 67 ^a) ते (for च).

उद्योगपर्वणि विदुरवाक्ये ॥ ३६ ॥

36

- 2 ^a) महात्मानं.
^a) तदा (for पुरा).
 3 ^b) वृद्धा कामं नाशकामोनुमन्तुं.
^a) श्रुतं धीरो.
 4 ^a) सर्वान्.
^a) नयेत्.
 5 ^a) नाक्रोदयेन्.
 6 ^b) सेवः.
^a) रुपतीं वर्जयेत्.
 7 ^a) रुपतीं तीक्ष्णरूपां.
^a) वर्जयेत्.
 8 ^a) तीक्ष्णवाचं (for रुक्षं).
^a) जनस्तं.
^a) वध्वा (for निषद्धा).
 9 ^a) परश्चैनमभिविध्यति.
^b) अनलाग्रवीक्षैः.
^a) विद्वान्काविः. वै वदाति.
 11 ^a) Om. तु.
^b) नातिद्योतः प्रतिद्वितान्नयात्.
 12 ^a) अव्याहृताद्याहृतं त्रय.

- 13 ^a) सन्निवसते.
^b) यावृशं.
^a) यावृशश्चेच्च.
 15 ^a) जिजीषतेन्यो.
 16 ^a) यः सततं स पूरुषः.
 17 Om.
 18 ^a) [उ]पहृतांतरात्मा (for [उ]प-
 हृन्ता न शास्ता).
^b) न वतैते.
^a) मित्रमहो (for मित्रमथो).
^a) अलसस्येह.
 20 ^b) प्राप्तकाले.
^a) नैव (for तु न).
^a) यदीच्छेच्छेय.
 22 ^b) वृत्ताश्च (for वृद्धाश्च).
 23 ^a) ब्रह्मवित्तं विवाहः.
^b) पुण्यो विवाहः सतां वै प्रदानं.
 24 Om.
 25 ^a) अविद्यया.
 26 Om. (hapl.)
 27 ^a) धर्मस्यातिक्रमेण च.
 28 ^b) [स]न्यतः (for सधृतः).
 28 ^a) Om.
 29 ^a) Om.
 30 ^a) वैरभृदस्ति कश्चिद्.
^b) राजा पथ्यो न परस्वा.
^a) द्रोहं नैक्षति को.
^a) यः (for वा).
 31 ^b) ब्राह्मणं.
^a) नरः (for न नः).
^a) वै निर्वहेत् (for नो निर्वपेत्).
 33 ^a) महाराजे.
 34 ^a) स्यन्दने.
^b) सोढुं शक्तो (for शक्तो वोढुं).
 35 ^b) शंक्ते.
^a) [आ]श्रसेत्.
 36 ^a) यस्य चेदस्य (sup. lin. 'दपि')
 संबंधो.
 38 ^a) महात्मनम् (for [अ]नात्मानम्).
^a) समभिवर्तते.
^a) शुष्कसरो.
 39 ^a) अथ (for एव).
^a) परिहृवं तथा.
 40 ^a) भूतान् (for मृतान्).
^a) Om. न.

- 41 ^a) नानर्थः सन् (for नानर्थयन्).
 43 ^a) अनवाप्य.
^b) Om. च.
 43 ^a) अमित्राणि.
 44 ^a) जायते म्रियते (by transp.)
 स (for च) (sup. lin. as
 in text).
 45 ^a) पर्यायमाः.
^a) वीरो. शोचेन्न हृष्येत् (by
 transp.).
 46 ^b) वतते (for वतैते).
 49 ^a) नान्यतो विद्यते ध्वंसो.
^a) सर्वसंन्यासात्.
 51 ^a) Transp. दानं and वेदं.
 52 ^a) सुबुद्धस्य (for 'बुद्धस्य').
 54 ^a) गौरवं चाश्रयंति.
 55 ^a) न चैवशां.
^b) योगक्षेमः. नेतरेषां.
^a) नैव (for वै).
 56 ^b) क्षीरे चैव विशेषतः.
 57 ^a) तनवोप्यायतं.
 58 ^a) धूमायंति.
 59 ^a) Om. च.
^b) शातिकुलेषु च.
^a) वृक्षादिव (for वृन्तादिव).
 60 ^a) वाति वालैनं (for एव वातेन).
 61 ^a) [स]पि (for हि).
 63 ^a) समुपस्तेभाद्.
 64 ^a) बालाः (for गावो).
^b) स्त्रियो गा वृद्धज्ञातयः.
^a) Om. च.
 65 ^a) मनुष्यगुणः.
 66 ^b) पापानुरंभं.
 68 ^b) वीक्ष्य.
^a) [अ]क्षयत्याः.
^a) कैतव्यं वै.
 69 ^a) प्रभंशिनः क्रूरसमाहितास्ते.
^a) प्रौढान्.
 70 ^b) पुत्रास् (for सुतास्).
^a) [स]पि (for हि).
 71 ^a) त्वमात्यः (for त्वमद्य).
^b) त्वय्यधीनं.
 उद्योगपर्वणि ॥ ३६ ॥

37

- 1 ^a) सप्तदशेमान् धृतराष्ट्र (hyper-metric!).
 2 ^a) देवैर्द्रव्यं कार्यकं वै.
^b) अनान्यानुमतौ भुवन्.
^c) Om.
 3 ^a) तप्यति (for कृप्यते).
^b) प्रियं (for स्त्रियः).
^c) Om.
 4 ^a) ह्यश्रद्धधानाय.
^b) यक्षाकामान्.
 5 ^a) यद्वा दुरापं सुलभं यक्ष मन्यते.
 6 ^b) कथयति याचमानः.
^c) सततमुपासते ह.
^d) एतान्नयत्यनलं पाशहस्तः.
 7 ^b) तस्यै तथा. सपमैः.
^c) मायाविनो. वतितव्याः.
^d) सदाचाराः. प्रत्युद्देश्या (sup. lin. या for द्या).
 After 7 ins. 222* with v.l. [(1. 1) Om. हि.—(1. 2) Transp. कामो and द्वियं.]
 8 ^b) पठ्यते (for वै यदा).
^c) [अ]यं (for [अ]य).
 9 ^c) प्रहर्षश्च (for विवित्सा च).
 10 ^b) हरन्ति (for कृतन्ति).
 11 ^d) मधुपः (for पानपः).
 After 11 ins. आदेशनादुत्तिहतां द्विजानां पुरुषश्च यः (cf. 223*).
 12 ^b) ब्रह्महभिः.
^c) यतैः सरति वक्तव्यं.
 13 ^a) न विरुद्धवाक्यः (for सनपविद्ध).
^c) अकलिश्च (for त्यक्तकलिः).
^d) सत्यं.
 15 ^c) आहुः (for आह).
 16 ^d) स्वात्मार्यं (for आ°).
 17 ^a) रक्ष्यं.
^b) दारा रक्ष्या.
^c) आत्मा तु सर्वतो रक्ष्यः.
 18 ^b) नैतद् (for नैवं). प्रातिपेयं.
^d) न रोचते शोचिता त्वं नरेन्द्र.
 After 18, ins. an additional colophon. (adhy. no. 37).
 19 Om.
 20 Before 20, ins. विदुरः.

- 20 ^b) पुत्रस्य (for भक्तस्य).
 21 ^c) हीनं मुदिता विरुद्धाः.
^d) परिभोगहीनाः.
 22 ^d) सुदुष्कराणि.
 23 ^a) हि (for तु).
^b) [अ]तद्दी.
^c) अनुरूप आर्यः.
 24 ^a) विशिष्टं (for सुशिष्टः).
^b) विद्युज्यमानः.
 25 ^b) तुल्यम् (for शृङ्गम्).
 26 ^c) लिख्यगूढो.
^d) प्राधेयेत.
 27 ^a) सत्रगणस्य.
^b) सुगृहमंत्रस्य.
^d) च (for तु).
 28 ^b) बालपुत्रः.
^c) चोद्धृतो भक्त (for चोद्धृत°).
 29 ^a) खानशीलस्य जंतोः.
 30 ^a) गुणाश्चार्वा मितभक्तं.
 31 ^b) लोकद्विषः.
^d) प्रतिवासेयेत.
 32 ^d) नैतान् सुशांतोपि हि जातु सेवेत.
 33 ^a) संश्लिष्ट°.
^c) निरुद्धपाशं पट्टमानिनं.
 34 ^a) सहायबंधनाश्चार्वाण्.
 37 ^b) सत्त्वं पंधान एव च.
 38 ^a) पांडवविग्रहे (for उवैवि°).
^d) प्रहर्षः (for च हर्षः).
 39 ^b) भीमस्य (for द्रोणस्य).
^c) उत्सादियन्.
 41 ^b) व्याघ्राः पंच च पांडवाः.
 43 ^d) पापचेतनं.
 44 ^b) [अ]मितः (for [आ]दितः).
 45 ^d) सा (for या).
 47 ^a) यन्नियच्छति योवेगं.
 48 Om. from नित्यं in 48^a up to सहजं in 50^a.
 53 ^c) भोगेष्वायुषि.
 54 ^d) नाथर्वणो वाप्यगदः समिद्धः.
 56 ^a) अग्नेस्य.
^b) गृहं.
^d) दीयतेपरैः.
 57 ^b) दीयते (for दीप्यते).
^c) तानि (for तच्च).
^d) [ए]व (for [आ]यु).

[695]

58 ^b) Om.
 59 ^a) Om.

उद्योगपर्वणि ॥

38

- 2 ^c) दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा).
^d) अवेत्य (for अवेक्ष्य).
 3 ^c) अर्थतः कामतो वा.
^d) तस्याभेदवन्नीवितं नाहुरार्याः.
 4 ^a) शल्यहर्ता च कीर्णा.
^b) स्तेनस्तथा मधुपो ब्रह्महा च.
^c) सेवाजीवी श्रुतवि°.
^d) ह्यतिथिर्नोदकार्हाः.
 5 ^a) अचिक्रयं.
^c) मयं मांसं फलमूलानि शाकं.
^d) गुडं च.
 6 ^b) प्रहीनकोशो.
 7 ^b) सुसंयतश्चासिकाधैषु चोचः.
 8 ^a) बुद्धिमतां.
 9 ^b) विश्वस्तेषु न वि°.
 10 ^c) शुद्धो.
 11 ^a) महाराज (for भागाः).
 12 ^a) Om.
^d) प्रियं (for कृपिं).
^c) श्रुत्यैर्वाणिज्यं शौर्यं च.
 13 ^c) सर्वगतं.
^d) तिष्ठति (for शान्त्यति).
 15 ^d) ऐश्वर्यं चिरम् (by transp.).
 16 ^b) तु (for च).
^c) धर्माधिकार्यकार्याणि.
 18 ^d) पंडितोपि हि नात्म°.
 After 18^a, ins. 226* (with v.l. महीपस्तु for महीपालः).
^c) अल्पलिप्सा.
 19 ^b) ते (for वा).
 After 19^b, ins. 227*.
 20 ^b) अधितिष्ठति.
 22 ^a) धनवृद्धिश्चयस्तस्य.
^b) विदिता पुनः.
^d) मत्ता (for नृप).
 23 ^b) कृत्याम्यवे°.
^d) वसुदैव (for वसुधेयं).
 25 ^a) ब्राह्मणं ब्राह्मणो (by transp.).
 26 ^c) तस्य (for तस्माज्).
^d) न नराधिप (for नचिरादिव).

- 27 ^a) प्रयत्नेन (for च यत्नेन).
 28 Om.
 29 Om.
 30 ^a) न बुद्धिबर्द्धनो लोभः.
^b) येन यादृशमृदये.
 33 ^a) अविश्वासमदानं च.
^b) व्यक्तिकमं (for [अ]व्यक्तिकमः).
 33 ^c) आवर्तयति.
 34 ^a) अभिसंवादको.
 35 ^a) सभिद्धोर्मिहिं संश्रुतः.
 36 ^b) क्रोधनो (for कृतघ्नो).
^c) नराधिपो (for नराधमो).
^d) नराधमः (for नराधिप).
 37 ^a) सदोपाभ्यन्तरो जनः.
 38 ^a) दुष्टः (for दोषः).
 39 ^a) स्त्रेषु (for स्त्रीषु).
^c) चानार्या समासक्ताः (for चानार्यः).
 40 ^b) बालो यन्मनुशासिता.
^c) वशादेयां (for स्वशा देशा).
 41 ^a) विशेषो विघ्नकारकः.
 उद्योगपर्वणि.

39

- 1 ^c) धातुस्तु. किलेदं.
^d) वदेस्तु.
 2 ^a) अवज्ञानं च भारत.
 4 ^a) द्वेषे.
 5 ^c) Transp. स and स्विह.
 6 ^a) विसर्जय (for विवर्जयेत्).
 8 ^a) प्रयच्छति (for प्रयोक्ष्यते).
 9 ^a) परांपवादे निरताः.
^c) विरोधेन.
 10 ^a) तेषां.
^b) संवासात्.
 11 ^b) संवासैः.
 12 ^a) सौहार्दे.
 13 ^a) अधि° (for उप°).
 14 ^a) सादृश्यं (for तादृशैः).
^c) निशम्य.
 15 ^a) [अ]नलम् (for [अ]व्ययम्).
 16 ^b) सुखं.
 17 ^c) निर्गुणा अपि ते रक्ष्या.
 18 ^a) च (for ते).
^d) महीपते (for विज्ञां पते).

- 19 ^a) दीयतां कामतः किंचित्.
^b) वृत्त्यर्थं मनुजेश्वर.
^d) नरर्षभ (for नराधिप).
 20 ^b) तव (m नृप) (for तात).
^{ed}) Om.
 23 ^a) तारयत्येह (marg. ती as in text).
^b) हि (for च).
^c) तारयत्येह (marg. ती as in text).
^d) हि (for च).
 24 ^b) भारत (for मानद).
 26 ^c) तानाहताम्.
^d) चितयन्.
 27 ^c) च (for न).
 28 Om.
 29 ^a) यदेतत्.
^b) पापं ते स्वकृतं पुरा.
^d) नराधिप.
 30 ^c) नृपश्रेष्ठ (for नर°).
 31 ^b) संविचिन्त्य (for प्र°).
 After 31, ins. (with v.l.)
 a passage given in App. I
 (No. 1).
 33 ^a) परिच्छेदेन.
^b) धर्मचर्याया.
 After 33, ins. 235* with
 v.l. [(1. 1) वेद्यं (for वै°).
 — (1. 2) सुवासं (for °वाक्यं).
 — (1. 3) दौष्कुलीनः (for दु°).
 — (1. 4) दांतः (for ह्रीमान्).
 स कुलीनशतेश्वरः.]
 34 ^a) वै (for वा).
^c) समेल्य (for समेति).
 35 ^a) अबुद्धिम्.
^c) विवर्जयति.
 37 ^a) अन्योति देशति (for अत्यागि
 वेध्यते).
 38 ^c) उत्सर्गात्.
 39 ^c) अवस्थानि (for आशुध्यानि).
^d) चापि पालनं (for चाविमानना).
 40 ^a) उपनीतं.
^b) °निनीषति.
^c) सुहृदां (for °दृढां).
^d) तद्धि कापुरुष°.

- 41 ^b) कृतनिश्चयः (for दृढ°).
^d) नरो हंत न हीयते.
 42 ^c) [ए]नस् (for [ए]नें).
 43 ^{ab}) मंगलालभनं योगासनम्.
 44 ^b) शुभस्य च (for दुःखनाशे).
^c) महान्भवति निर्विण्णः.
^d) चानंतं (for चालयन्तं).
 45 ^a) नान्यच्छीमत्तमं किंचित्.
^c) तथा (for यथा).
 46 ^a) क्षमी च शक्तः.
 48 ^a) प्रज्ञातेषु (for प्रमत्तेषु).
 49 ^b) मृदुत्वात् (for आर्जवात्).
^c) मन्थते.
^d) दर्शयति (sup. lin. धर्म° as in text).
 50 After 50, ins. (om. line 1)
 237* with v.l. [(1. 2) विरज्यते
 (for [अ]नु°). — (1. 3) उन्मत्त-
 गौर (for °त्ता गौर). °तिष्ठति
 (for °तिष्ठते).]
 51 ^a) °होत्रफलं.
 52 ^b) °दैहिकं.
^d) स्वस्य (for स्वस्य).
 53 ^a) °वनयुग्मेपु.
^b) दुर्गमे (for संक्रमे).
^c) उद्धतेष्वपि (for उद्धतेषु च).
^d) धर्मवतां (for शेष°).
 54 ^a) च शमो (for संयमो).
^d) धनस्य (for भवस्य).
 56 ^a) अष्टावेवाव्रत°.
^b) जलं (for आपो).
^c) °काम्यं च.
 57 ^c) एष संक्षेपतो धर्मः.
 59 ^a) स्त्रीषु सकलहे भीरी.
^b) नरे (for चंडे).
 59 ^c) चारे. चाश्वासो.
^d) कार्योपि (for कार्यो न).
 60 ^a) धनम् (for बलम्).
 63 ^c) असंभोगस्तु नारीणां.
^d) वलस्याक्षालनं जरा.
 64 After 64^b, ins. 239* with v.l.
 पृथिव्यां बलमीकाः (for °व्या वाहीकाः).
 65 ^a) रौप्यं (for रू°).
^b) रौप्यस्य (for रू°).
 66 ^a) तृषां (for सुरां).

- 67 ^b) शत्रवो (for अमित्रा).
68 ^a) अकिंचनो न जीवति.
69 ^a) इति मत्वा शमं ब्रजेत्.
उद्योगपर्वणि.

40

- 1 ^a) यशःप्रपन्नाय (for अलं प्रसन्नायि).
2 ^a) अत्यर्थम् (for °त्य°).
^c) सुखं रथाश्चान्यवमुच्य चांते.
^d) [अ]वमुच्येत् (for °मुच्य).
3 ^b) राजगामिनि (for °गामि च).
4 ^{ab}) Om.
5 ^a) सुखार्थिने.
^b) विद्यार्थिनः कुतः सुखं.
^d) त्यजेत्सुखं.
7 ^a) आशां.
^b) चापि (for हंति). कदर्थतां.
8 ^b) After मध्याकर्म; ins. च.
9 ^c) शंखं.
^d) स्वर्णमाभरणं वृषः.
10 ^b) धान्यानि (for ध°).
Portion of the text from
10^a up to 30^b lost on a
missing fol.
30 ^c) ध्रुवं (for कृतं).
उद्योगपर्वणि प्रजागरे.

41

- 1 ^b) वर्तते (for विद्यते).
3 ^b) °संश्रितान्.
3 ^a) सर्वं (for सर्व-).
4 ^a) किमेष (for किं त्वं न).
^b) मा (for मे).
5 ^b) न तेन्यद् (for नातोऽन्यद्).
6 ^a) तस्मात्तैतद्वीम्यहं.
7 ^b) मे (for तं).
10 Before 10, ins. विदुरः.
^b) विद्यते (for मानसे).
^c) यं श्रुत्वा मनुष्येन्द्राः.
^f) सर्वदुःखातिगो.
उद्योगपर्वणि विदुरवाक्यं समाप्तम्.

42

- 1 ^b) विदुरोदितं.
2 ^a) सनत्सुजाती इदं शृ°.

- ^b) न मृत्युरस्तीति तवोपदिष्टं.
^c) देशाः पुरा अचरन्.
3 ^a) अपृच्छः कर्मणा यन्मा.
^b) चापरं.
4 ^b) सुहृद् (for मोहो).
6 ^c) अनुप्रशस्ति (for अनुशस्ति देवः).
7 ^{ab}) After 7^{ab}, ins. 243*.
7 ^d) अतः प्रेतास्त्वय.
8 ^a) अनु परिप्लवन्ते.
^d) Before तत्रानु, ins. ते.
9 ^a) सोभिध्यायदुत्पतितान्.
^c) नतं (for स वै). भूता (for भूत्वा).
10 ^c) कुरुते (for धुनुते).
11 ^a) तदप्रकाशो.
^d) श्वप्रवत्सुखं.
12 ^a) अविद्या (for अभिध्या). लोकान् (for चैनं).
^b) [अ]नुगृह्णाति (for गृह्ण चैनं तु).
13 ^b) नाधीयेत गाव इव स व्याघ्रः.
14 ^c) Blank space.
^d) यथा वृष्णाविषयं (for मृत्सोर्यथा वि°).
15 ^a) यसिन्धर्माना°.
^b) दुर्वन्ति (for [आ]चरन्ति).
^c) स (for स).
16 ^a) तत्रोपमुंजते.
^b) धर्मं वा चेतारस्य.
^d) सिद्धिः (for विद्धि).
17 ^a) स्वधर्मे लो° (for स्वस्य धर्मस्य लो°).
^c) परिक्रमं कथय त्वं तथान्यान्.
^d) नैव तद्विद्वान्नैव कृतं.
18 ^b) क्षमा बलवतामपि.
^d) स्वर्गलोकप्रकाशकाः.
19 ^a) मन्यते यत्र भूयिष्ठं.
^c) ब्राह्मणस्तज्ज (for च ब्राह्मणस्य).
^d) जीवन्मानस्य संसरेत्.
21 ^c) ब्रह्मस्थाने च मुंजीत.
23 ^a) अज्ञातचर्येण.
^d) वेद कस्तद्धि ब्राह्मणं.
24 ^a) को ह्यनंतरमात्मानं.
^b) वेत्सुम् (for हन्तुम्).
^c) क्षयिष्यं किंचिद्.
25 ^b) सन्नतो निरुपहृत्.

- ^c) नाशिष्टवत्.
26 ^a) लोकं (for वित्तं).
^b) वेदेयु (marg. देवे for वेदे).
नित्यश (for ये द्विजाः).
^c) दुष्प्रकंपा.
^d) विशंतां (for विद्यान्तान्).
27 ^a) सर्वसृष्टिकृतो देवान्.
^b) विद्याद्यदिह किंचन.
^c) न समो ब्राह्मणस्यास्य.
28 ^a) तं (for तु).
^b) मानिताः.
^d) Om. (hapl.).
29 Om.
30 ^a) नैव (for न वै).
^d) विद्धि तत् (for तद्विदुः).
31 ^c) सुदुर्धरा हि श्रीः.
32 ^c) ह्रीदम°.
उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये.

43

- 1 ^a) [अ]धर्वेदं (for [अ]वीते यः).
^b) वेद यः (for यो द्विजः).
^d) किं न (for न स).
2 ^a) नूनं साम ऋचो वापि.
^b) [अ]विचक्षणान् (for विचक्षण).
4 ^a) विना धर्मं (for वेदविदं).
^b) विचक्षणं.
5-6 Om. (along with the ref.)
7 ^b) नृशंसानि त्रयोदशान्.
^c) ये पित्राणां (for चाततानाः).
8 ^d) ते (for [ए]ते).
9 ^a) एकैकः पर्युपास्त्वैषां.
^b) मनुष्यान्मरतर्षभ.
10 ^b) क्रोधं (for कोपं).
11 ^a) संभोगसंधिदिपमेव मानी.
^b) दत्तानुतापः.
12 ^c) Om. च (following दानं).
^d) एतानि वै (for महाव्रता).
13 ^b) प्रशस्य (for प्रशिष्याद्).
^c) ततोपि (for विशिष्टो).
15 ^a) दमो ह्यष्टादशगुणः.
17 ^a) साभिवादस् (for साति°).
18 ^c) च (for तु).
^d) न वाहति (for न चाच्छति).
19 ^b) चान्यस्तद् (for चान्यं यद्).

- 18^a) Om.
 19^a) नाव्य° (for अव्य°).
 20^b) नोपयुक्तो न (for °युक्ते च).
 21^a) तदीरः (for तदीनः).
 After 20, ins. 263*.
 21^a) अष्टदोषः प्रमादः स्यात्.
 22^a) चापि (for चैव).
 23^a) युक्तोपेतैः (for युक्तो छेतैः).
 24^a) विमुक्तसु.
 25^a) समन्वितः.
 26^a) एतत्समृद्धिमद्दृढं.
 27^b) जनैः.
 28^b) अप्यनृचसु (for अनृचश्च).
 29^a) ज्ञानाद् (for [अ]ज्ञानाद्).
 30^a) ते वेदा (by transp.).
 31^a) वेद महत्तोम्य (for °मनुत्साद्य).
 32^{ab}) Om. (hapl).
 33^a) संकल्पश्च तथाभवः.
 34^a) तथा यद्वाः प्रतीयेत.
 35^a) सत्यस्यानवधारणात्.
 36^a) च (for [उ]त).
 37^a) संकल्पसिद्धिः.
 38^a) संकल्पाद्यवतिष्ठते.
 39^a) चैतस्य (for चै तस्य).
 40^a) दीक्षितो व्रत°.
 41^a) नामैतद्वन्तं वृत्तं ते.
 42^a) मतं (for सतां).
 43^a) ज्ञायते (for जा°).
 44^a) Om. (hapl).
 45^a) सत्यतामेति.
 46^a) क्षत्रियमन्यथर्व.
 47^a) तस्मात्पुरस्तादथ सर्वं एव.
 48^a) तु (for य उ).
 49^a) न वेद वैद्यं च हि दुर्निवेदनं.
 50^a) वै (for वेदानां).
 51^a) कश्चित्तेतो बुध्यते चापि राजन्.
 52^a) स्थितं (for °तो).
 53^b) व्याख्यातारं.

Portion of the text from 32^{ab} of adhy. 43 up to st. 17 of adhy. 44 is lost on a missing folio.

- 54^a) Om. तद्.
 55^{ab}) न भाति शुक्लं लोहितमिवाथ कृष्ण°.
 56^a) नैनं समुद्रः सलिले विभर्ति.
 57^a) न चैवधुं तत्र यजुष्यथर्वसु.
 58^a) [अ]खिलेषु (for [अ]मलेषु).
 59^a) वापि (for चा°).
 60^a) पुरस्तात्.
 61^a) °कालं.
 62^a) तं (for तन्).
 63^b) लोके (for लोकात्).
 64^a) उच्यतां.
 उद्योगपर्वणि.
 After adhy. 44, ins. the addl. adhy. given in App. I (No. 2) with the following v.l.
 (1. 1) मोहः (for मानः).
 (1. 2) मानो (for मोहो). विधित्सा (for विविक्ता). [अ]कृपा (for कृपा). जुगुप्सता.
 (1. 3) मानुष° (for मनुष्य°).
 (1. 4) Om.
 (1. 6) स्पृहालुर्ग्रपरुषो वदान्यः.
 (1. 7) क्रोधं (for क्रोधं). यो (for वै).
 (1. 8) सदा (for वै).
 (1. 9) प्राप्यापदं क्रोधमस्योपसृजते.
 (1. 10) संभोगविद्वेषमतीव मानी.
 (1. 11) बलीयान् (for दुर्बलश्च).
 (1. 12) वर्ण- (for बहु-). तथा (for सदा).
 (1. 18) Om. न.
 (1. 19) प्रशास्यन् (for स शिष्यात्).
 (1. 20) एकतमेन वापि (for °तो वार्थितो यो).
 (1. 21) [अ]प्यस्य स्वस्ति (for [अ]स्य स्वमस्ति).
 (1. 25) नरकस्य प्रतिष्ठास्ते (for the prior half).
 (1. 26) स्यात् (for स). पुरा योऽनुग्रहीतः (for the posterior half).
 (1. 27) °द्वेषः (for °द्वेष्यं).
 (1. 28) पराधीन्यं (for पारतन्त्र्यं). पर- (for परि-).
 (1. 30) °स्यता (for °स्यिता).

- (1. 31) मान्येत (for मायेत).
 (1. 33) व्यथंति.
 (1. 34) आत्मना चाहितं (for आत्मनः सुचिरं).
 (1. 37) चाहतात् (for चाहति).
 (1. 39) स्वाशिपो.
 (1. 40) गुणवान्द्रव्यवानेव (for the prior half). साल्यकिः (for सारिक्).
 (1. 42) एतत्समृद्धिसमृद्धं (for the prior half).
 (1. 43) संकल्पं स्वयमीहितं (for the posterior half).
 (1. 44) ततो यथाः प्रतायंते (for the prior half). च (for [अ]व-).
 (1. 45) च (for [अ]ध).
 (1. 47) सत्तम (for मे शृणु).
 (1. 50) प्रतिष्ठते (for °ष्ठितं).
 (1. 52) स्व- (for सु-).
 (1. 53) वो यजेत (for वा यजेद्वा).
 (1. 54) तेनैव (for नैतेन).
 (1. 55) रतिं नासौ लभते चांतकाले.
 (1. 56) न चेष्टे मनसा त्वपि (for the posterior half).
 (1. 57) अथ (for तथा).
 (1. 58) °वसति (for °विशति).
 Om. colophon.

- 1^a) मनोज्योतिर्.
 2^a) यद्वा.
 3^a) तत्र पर्यंति (for तं प्र°).
 4^a) तापनः (for तापनम्).
 5^a) Om.
 6^a) Om.
 7^a) उमे च दिव्यौ.
 8^a) शश्वच्च शुक्रो (for दिशश्च शुक्रं).
 9^a) प्रस्रवंति (for च स्त्र°).
 10^a) तिष्ठतो.
 11^a) °कर्मणा.
 12^a) देवम् (for दिव्यम्).
 13^a) Om.
 14^a) वा (for च).
 15^a) Om.
 16^{ab}) स्वाश्च पूगाः सरितो देवरक्षिता.
 17^a) मधु ईषंतस्तदा संचरंतीह घोरं.

- 8 ^a) तत्र पश्यति (for तं प्र^a).
 9 ^b) सपक्षति (for अपक्षकाः).
^a) प्रापयति (for प्रपतन्ति).
 10 ^a) पूर्णात्पुरुषमुदरति.
^a) ब्रह्मलोकं (for भगवन्तं) (marg. as in text).
 11 ^a) आततम् (for आयातम्).
^b) Om.
 11 ^a) यस्मिंश्च. आयतः.
 12 ^a) सर्वं एव ततो विद्यतः.
^b) ततो (for तत्तद्).
 13-16 Om.
 17 ^a) सादृश्ये (for दृश्ये).
^a) [अ]मित्यते (for पश्येद्).
 18 ^a) यथाध्वानो मोहयते रथाय.
 19 ^a) नाहं सदा सत्कृतस्य.
^b) न चाप्यमृत्युप्राप्ततां कुतः स्यात्.
^a) सत्यान्ती. "बंधनी.
^a) चैकमेव.
 20 ^a) असाधुना नोत सुसाधुना वा.
^b) वृश्यति (for ते).
^a) मधुना (for मधु तद्).
 21 ^a) [अ]भिवादा (for [अ]ति^a).
^b) नाधीतं नाहुतं नाभिहोत्रं.
 22 ^a) शोच्येत.
 23 ^a) भूतेषु (for वेदेषु).
 24 ^a) अज्ञेश्वरो. तु (for च).
^a) मन्वानः (for स तं मत्वा). नारायणः written on marg. after प्रसन्नः.
 25 ^a) स्मृतो (for [अ]स्मि वो).
 26 ^a) ममेव प्रियमात्मा च (for यूयमात्मस्या).
^a) स्थानं यूयं च वो स्मृतम्.
 27 ^b) देवः प्रोक्तो (for वेद^a).
 After 27, repeats 24^{ad} with v.l. [(Prior half) अजश्चैव. अतद्विरोधं. — (Posterior half) मां विज्ञातः.]
 28 ^b) जाग्र * * (folio damaged).
 उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीयं समाप्तम् ॥ ४

- 1 ^a) व्यतीता च (for व्यतीताय).
 3 ^a) राजन् शुभां सभां.

- 4 ^a) तां रुचिरां (for सु^a).
^a) चंदनं (for परम^a).
 5 ^b) कनकैर् (for काञ्चनैर्).
 7 ^a) पुरुषर्षभाः (for भरतर्षभ).
^a) शुभां सभाम् (by transp.).
 8 ^a) विशां पतिः (for विविशतिः).
 10 ^a) Folio damaged after आविश in 10^a; it is followed by शरै राजन्.
^b) सदाः (for शरैः).
^a) तैस्तु (for राजन्).
 11 ^a) तां (for ते).
 12 ^a) उपागतं (for उपस्थितं).
 13 ^{ad}) दूतो वक्षोदयन्नश्चान्तेधवान्साधुवाहिनः.
 14 Before 14, ins. धृतराष्ट्रः.
 14 ^a) उपायात्तु (for उपायव तु). स lost on damaged folio.
^a) भूमिपालैर् (for मही^a).
 15 ^b) विनीयत (for विजानीत).
^a) यथाक (sup. lin. य)यं (for वयः).
 16 ^a) स्वयं चाभिवदन् पाथान्.
 17 ^a) कौरवाः (for पाथिवाः).
 उद्योगपर्वणि संजययाने ॥ ४५ ॥

- 3 ^a) वितानः (for विदानः).
^b) वीरः (for धीरः).
 3 ^a) ब्रूयां.
 4 ^a) ये वा राजन् पाथिवायोध^a.
^a) तत् (for तम्).
 5 ^a) दैत्याः (for देवाः).
 7 For 7^f, subst. 308*.
 8 ^b) निवृत्तोयैः.
^a) उपैति युद्धे यदि मन्यसेधम्.
 9 ^a) उपास्त (for उवास).
^a) अस्यापतद्दुःखतरामनर्थ्या.
 10 ^a) क्रिया- (for द्विया).
^b) क्रोधेनार्थो. वलेन (for धनेन).
^{ad}) Om.
 11 ^{ad}) Om.
^a) प्रतिशुक्तो वलेन.
 12 ^a) संयतात्मा.
^b) सुधोरान्.

- ^a) [उ]द्धास्तान् (for [उ]द्धत्त-चेताम्).
^a) युद्धे धार्तराष्ट्रेनुतप्येत.
 13 ^a) दग्ध्वा.
^a) अनुविध्य (for अनुवीक्ष्य).
 14 ^a) रथस्थं (for रणस्थं).
^a) अमर्षणं (for दुर्षे^a).
^a) युद्धे धार्तराष्ट्रेनुतप्येत.
 After 14, ins. 312* with v.l. [(1. 2) मुलक्षणं वीर्यहन्. — (1. 3) द्विपां च स्वा अंतकस्तन्निवेशं — (1. 4) [अ]भिरामी (sup. lin. मानी) (for [अ]तिमानी). — (1. 7, 8) कुंभान्यथा भिन्नकुंभान्वमंतस्तदा युद्धे धार्तराष्ट्रेनुतप्येत.]
 15 Om. (hapl.).
 16 ^b) समानमेव (for समागमे).
 — Om. from शत्रुबला in 16^b up to यदा क्षेप्ता in 17^b.
 17 ^b) धृतराष्ट्रस्य (for धाते^a).
^a) स्तंभं (for शरैः).
^a) युद्धे धार्तराष्ट्रेनुतप्येत.
 18 ^a) प्रसंसिक्तं (for परासिक्तं).
 19 ^a) प्रयातं (for भयार्तं).
^b) प्रायश्चो वृष्टरूपम्.
^a) युक्तं धार्तराष्ट्रेनुतप्येत.
 20 ^a) आहरन् (for उद्धरन्).
^a) यथा (sup. lin. दा as in text). नकुलः (for रथिनः).
^a) युद्धे धार्तराष्ट्रेनुतप्येत.
 21 Om.
 22 ^a) याचनीयाः (for [आ]योधनाय).
^b) नूनं (for वीराः).
^a) चित्रैः (for शुद्धैः).
 23 ^a) प्रकाशान् (for कृताशान्).
^a) तदा पश्चात्पश्यते धार्तराष्ट्रः (here and in 25^a, 27^a).
 24 ^a) यदा कुजोद्वाहसत्कौरवाणां.
^a) क्षांत्या युक्तः (for दान्तैर्युक्तं).
^a) छेत्स्यति (for क्षेप्स्यते).
 25 ^a) सर्वा दिशः.
^a) Cf. 23^a.
 26 ^a) सत्यवादे.
^a) गांधारमर्द्धसुमुलं.
 27 ^a) Cf. 23^a.

- 28 ^b) शरान् (for शरैः).
^{ed}) Om.
 29 ^{ab}) Om.
^d) दृष्ट्वा पश्चात्तप्यते धार्तराष्ट्रः.
 30 Portion of the text from क्षेत्रारो in 30° up to दोभ्यां क in 73^d, is lost on a missing fol.
 74 ^b) पुरं सुषोरम्.
 75 ^a) सोढुं (for सेहिरे).
^d) अपारणीयम्.
 77 ^a) °सहस्रं विदित्वा.
^b) छित्वा (for संच्छिद्य).
 78 ^d) [उ]न्मथितः (for मथितः).
 79 ^a) युतो (for वृत्तो).
 80 ^b) कृतं रणे (by transp.).
^a) श्रीमांश्च (for श्रमश्च).
^d) आकाशे चाप्सु च ते क्रमः स्यात्.
 81 ^a) गात्रेषु न च (for गात्रे च न ते).
^b) कृतास्त्रः (for कृतार्थः).
^a) एवंप्रभा.
 82 ^b) शशंस तं (for आशंसते).
 83 ^a) शक्रं हंतुं पांडवानां समं त्वं.
^d) तदेदित्वा संयुगे.
 85 ^b) योत्स्यते यः (by transp.).
 86 ^a) व्यचरन्नरण्ये.
^b) चैवमज्ञातवासम्.
^a) तेव कसाज्.
^d) निर्दिशते धार्तराष्ट्रा बलस्थाः.
 87 ^a) युद्धमाना जयेयुर्.
^a) चरतो (for चरितो).
^d) इत्यमृतं सानुबंधं निहतुम् (of. 88^d).
 88 ^a) न चेदिदं कर्म नरेषु बद्धं.
 89 ^a) तत्रापि (for तच्चापि).
 90 ^d) न युध्यतो नेह तवास्ति कश्चित्.
 91 ^b) अवजेतुं.
^a) समग्रम् (for यथास्वम्).
^d) °भोक्तुम् (for °भुङ्क्तु).
 92 ^a) Om. वृद्धाः.
 93 ^b) दिव्यप्रश्ना.
^a) सुहृत् (for महांतं).
^d) न्यवेदयन् (for निवेदयन्ते).
 94 ^b) संसिद्धार्थं.
^a) परोक्षदर्शी (for [अ]परोक्षविद्यो).

- 95 ^a) अहं च यानस्याविरुद्धरूपान्.
^a) पुराणा.
 96 ^d) उपति.
 97 ^a) शैक्यः.
^d) दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तं (= 99^b).
 98 ^b) [अ]थो (for [अ]थो).
^d) वदाश् (for वडाश्).
 99 ^a) सुवर्णवाताश्चानुपतंति.
 100 ^d) ब्राह्मं चाखं यच्च शक्रोपि वेद.
 101 ^a) वधे वृत्तं.
^b) [अ]हं (for नाहं). प्रजाभिः (for प्रजाः).
^d) भव (for मम). गायलग्ने.
 102 ^a) वान् (for वैर्).
^a) ये (for तैर्). संप्रसज्य (for °युज्य).
 उद्योगपर्वणि संजयवाक्ये ॥ ४६ ॥

48

- 2 ^a) [उ]शनाश्च.
 4 ^d) पर्यासंत.
 5 ^b) [आ]दधानौ (for [आ]दधानौ).
 6 ^b) [उ]भौ (for [इ]भौ).
^a) नोपलिष्ठेतां.
 7 ^a) यथा (for यौ).
 8 ^a) [क]थी (for [ए]तौ).
^b) लोके (for लोकाल्).
 9 ^b) ध्रुवम्.
^d) °भूतये (for °पूजितौ).
 11 ^a) चैवासुरे (for देवा°).
^d) वरौ (for वरम्).
 13 ^a) स (for च).
 14 ^d) शतशोथ सहस्रशः.
 15 ^a) भव्ये (for भ्राते).
^d) यज्ञमर्दनयुसये.
 16 ^b) आर्जजत् (for आरुजत्).
^a) जित्वा (for हत्वा).
 18 ^a) महावीरौ.
 22 ^a) वः (for हि).
 23 ^b) यथा (for यदा).
^a) पर्यादधानं शस्त्राणि.
 24 ^a) [अ]ग्रतस् (for तदा).
 25 ^a) न (for नो).
^a) तव (for तात).
 26 ^a) ग्रहीष्यसि वचः.

- ^b) स बहून् हतान्.
^a) तथैव (sup. lin. तथैव as in text). च (for हि).
 27 ^b) एवानु° (for एकोऽनु°).
 28 ^{ed}) Om. (hapl.).
 29 ^b) धर्मम् (for यन्माम्).
 30 ^a) वा (for च).
^b) परिगह्येः.
 31 ^a) [स]स्य (for हि).
^d) प्रतिष्ठितः (for समाहितः).
 32 ^a) महाभागम् (for महाराजम्).
 34 ^a) अनयोयमिहागता.
 35 ^a) एतम् (for एनम्).
^d) अनिदितान् (for अरिदमान्).
 38 ^d) सदा (for तदा).
 39 ^b) [स]यं (for यत्).
 Portion of the text 48.
 49^{ed} to 49. 19^{ab} missing.

49

- 19 ^a) तथा (for तत्र).
 20 ^d) [स]मियुंक्षते (for सभ्ययुंजत).
 22 ^a) नागायुतं.
^d) अभियुंक्षते.
 23 ^a) कुण्णो (for कुष्ण-).
^a) यो जिगाय परो वीरो.
 24 ^b) शूलपाणिकम्.
 25 ^a) यो वा (for यश्च).
^d) अभियुंक्षते.
 26 ^b) °गणान्वितां.
 27 ^d) अभियुंक्षते.
 28 ^a) यः काशिवंशे मगधान्.
^{ed}) Om.
 30 ^b) अभियुंक्षते.
 31 ^a) यो (for या).
 33 ^b) पांचाल्यो.
^d) [अ]भियुंक्षते.
 34 ^a) वीरेण (for रौद्रेण).
^d) अभ्ययुंक्षत.
 35 ^a) तैश्च ते चाम्ययुंक्षते.
 36 ^d) संगतः (sup. lin. सः) (for संगरः).
 37 ^d) भविता वः समागमः.
 38 ^a) काशीपती.
^a) अभितो दोषः (for अभवदोषा).

- ^a) अभ्ययुक्षते.
39 ^a) अभ्ययुक्षते.
40 and 41 transposed.
40 ^b) वरे (for दमे).
41 ^a) दुर्जयः (for दुःसहः).
^a) शिशुपालिर्महायशाः (m^a वलः).
^f) अभियुक्षते.
43 ^a) अथ (for तथा).
^{ed}) सहितास्तावेते ह्यभ्ययुक्षत.
44 ^a) जरासंधिः.
^b) भारत (for तावुभी).
After 44^{ab}, ins. 328* with
v.l. स्थितावुभी (for व्यवस्थितौ).
45 ^a) यानमाश्रित्य.
उद्योगपर्वणि भीष्मवाक्ये ॥

50

- 1 ^a) स नाम (for समेता).
2 ^a) कुराद् (for कुडाद्).
^a) महातरोः.
3 ^a) जागति (*sup. lin.* मिं) रात्रीः.
6 ^b) महावीर्यो (for वाहुर्).
8 ^a) सैक्यामयोमयी.
^b) भूषणाम्.
^a) संप्रपद्यामि (for [अ]हं प्र^a).
9 ^a) मृगाणां (for रुखाणां).
10 ^a) एव (for मम).
^b) य (for स).
11 ^b) यथा (for यदा).
^a) बाल्येन तेषां युध्यतो.
^a) संगताः (for मर्दिताः).
12 ^a) यस्य वीर्येण संमुष्टा.
14 ^b) बले (for जवे).
^a) वीर (for शूर).
15 ^a) तरस्विना (for मन^a).
16 ^b) निपातिताः (for समाहताः).
17 ^b) बाल्येपि (for बालोऽपि).
18 ^a) निष्ठुरस्य च निष्ठुरी.
^b) मजेतानपि सं^a.
19 ^a) बृहद्भुजोप्रतिबलो.
^b) प्राशुस् (for गौरस्).
20 ^b) कुंजरात्.
21 ^a) यथातथ्येन.
23 ^a) अमानितः (for विमानितः).
24 ^b) अपूर्वा (for सुपुर्वा).

- ^a) क्रूर^a (for शत^a).
^a) मामकाः (for मे सुताः).
26 ^a) बुध्यन्ति.
27 ^a) वने (for महा-).
28 ^a) खड्गं (for शङ्खां).
^b) पडधम् (for पडसिन्).
^a) प्रहृतं दुःखसंस्पर्शं.
^a) कथं र (*sup. lin.* श as in text) द्यति मामकाः.
29 ^a) भ्रमयतस्.
^b) छिदतो (for भिन्दतो).
^a) सुकिणी.
30 ^a) प्रतीपात्पूरतो.
^a) कुंजराणां च गर्जतां.
31 ^a) वै (for मे).
32 ^a) वीथीः कुर्वन्महावीर्यो.
33 ^a) मम संजय (for मे वृकोदरः).
34 ^b) कृवरान् (for पुष्करान्).
35 ^a) गांगो वेग इवानूपं.
36 ^a) वशतनं.
^b) भयादिताः (for वला^a).
38 ^b) जरासंधमयादिता.
^a) प्रशासिता (for प्रतापिता).
39 ^a) तीव्र- (for भीष्म-).
^a) ये (for ते).
^a) मम पुत्रेण पांडवः.
42 ^a) महाबाहुः (for गदापाणिः).
43 ^a) अनासाद्यं (for वार्यं).
^a) पद्यामीवाभि^a.
45 ^a) [अ]यं (for [अ]हं).
47 Portion of the text from
50. 47 up to 51. 18^b lost
on a missing fol.

51

- 18 ^a) अपारणीयः.
19 ^a) यस्य (for यदा).
^b) श्रोतासि धातावसथे.
^a) क्षयं.
उद्योगपर्वणि ॥ (adhy. no. 49 in
figures, precedes the colo-
phon).

52

- 2 ^a) च स (for वत्स-).

- 3 ^b) वशी वशे (for वशे वशी).
4 ^a) समस्तम् (for समस्ताम्). विद्यात्
(for विद्यां).
^b) आगमत् (for आप्तवान्).
5 ^b) महायशाः (for रथः).
^a) कृत्वा (for कर्ता).
7 ^a) अमानुष्यं मनुष्येन्द्रा.
^b) वलं (for जालं).
^a) करिष्यति (for हनिष्यन्ति).
^a) क्लेशामि (for क्रोशामि).
8 ^a) यशस्वी (for मनस्वी).
^b) वचसा.
^a) स कृतप्रज्ञो.
^a) धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः.
9 ^b) न्याय- (for योज्य-).
10 ^a) अनृशंसश्च दाता च.
12 ^a) अनारण्यं (for अनावार्यं).
^a) नष्टचेतनः.
13 ^a) तनुरुच्चशिखी.
^b) मिथ्योपचरितो मया.
14 ^b) सन्निबोधत.
15 ^a) शक्तिर् (for शान्तिर्).
^b) यदा शाम्यदिदं मनः.
15 ^a) शाल्या (for शान्त्यै).
16 ^a) शिक्ष्य^a.
उद्योगपर्वणि ॥ ५० ॥

53

- 1 ^a) यथा राजन् (for महाराज).
^a) युद्धो विनाशः क्षत्रियस्य (hyper-
metric).
2 ^b) निश्चयं (for नित्यशः).
^a) आपन्नः (for आगच्छेः).
^a) तत्त्वज्ञः (for सत्त्वज्ञः).
3 ^a) ह्येवोदितः.
^a) विकृता (for निष्कृता).
4 ^a) Om. च.
5 ^a) यच्च ताननु (for स कुमारवत्).
6 ^a) पुरुषावाच्यमानान्स.
^a) राज्यं कृत्वा (by transp.).
7 ^a) जितं (for पित्र्यं).
^a) उर्वी (for भूमिं).
^a) प्रेत्यवस्था.
8 ^a) बाहुवीर्यजिता.
9 ^a) सस्तानां धर्वाशा च.

- 10 ^a) [आ]क्षयसे (for सयसे).
^b) विनिर्कृते स्वयं.
^c) वने (for वनं).
11 ^a) तु शुष्येयुः (for वि°).
12 ^a) अमृतां (m धन्विनां) फल्गुणः
श्रेष्ठः.
^d) तु (for च).
14 ^a) वीरौ (for योधौ).
^d) सत्तमः.
17 ^a) तात (for अद्य).
After 17, ins. 335* (with
v.l. त्यक्त्वा तस्य विरुध्यति).
18 ^a) अर्हानेकत्रयः*धेयो.
^d) सदसः (for सानुगः).
19 ^a) [उ]क्तो (for [उ]क्तं).
^c) विलसितं (for विलपितं).
उद्योगपर्वणि ॥ ५१ ॥

54

- 1 ^a) वयं (for विभो).
2 ^a) प्रव्रजितान्.
4 ^a) तं (for च).
6 ^a) प्रत्यादानस्य (for दानं च).
6^d-8^d Om.
9 ^a) न व*#*#*#*भ.
10 ^a) हि नः कृत्स्नं (for च कृत्स्नं नः).
^c) स (for स).
14 ^a) प्रणिपाते न दो*#*.
^b) संति नः (for वन्धूनां).
^c) नानु (for त्वेव).
15 ^a) मम (for तव).
^c) पुरा चैतद्.
^d) नराधिप.
16 ^b) नराधिप (for महारथाः).
^c) प्रतिहरिष्यति.
18 ^a) अभिद्रोषा.
^b) भीतव्यं.
20 Portion of the text from
भारत 54. 20^d up to मुदा युक्ताः in
55. 14^d is lost on two missing
folios.

55

- 15 ^a) वृत्रसहं (for वृत्रशत्रुं).
16 ^a) चापि (for चैभिर्).

- ^b) महाजवाक्षित्ररूपाः सदधाः.
उद्योगपर्वणि ॥ ५३ ॥

56

- 1 ^b) प्रत्ययेन (for प्रत्यर्थेन).
2 ^a) सख्यम् (for मुख्यम्).
^c) तत्रैकं (for तत्रैव).
9 ^a) पांडवानां बलेभवन्.
10 ^a) एतानेव ततोपश्यं यास्तत्रैव समा-
गतान्.
11 ^a) महाशरः (for महामनाः).
12 ^a) सु संयातः (for सु संयाता).
^d) सार्धं मत्स्यैः सहारिभिः.
13 ^a) तौ (for नो).
14 ^a) तव (for सह-).
^b) सह (for सार्धं).
15 ^a) भगदत्तः (for विकर्णक्ष).
17 ^a) केकयाक्षैव (for यानेव).
^d) संगरे (for संयुगे).
18 ^a) कृता भागा.
^c) त्रैगर्तानां च मुख्यौ द्वौ.
20 ^a) भागशः (for भारत).
21 ^a) भोजस्तु.
22 ^a) स्वयं संकल्पयामास.
^d) तु (for ते).
24 ^b) संगरे (for संयुगे).
26 ^a) सर्वे (for पुत्रा).
^b) दुर्धतमानिनः (for देविनः).
28 ^a) तान् (for तां).
^d) प्रभुमान् (for भर्मा).
30 ^a) योद्धा वृकोदरश्चैव सव्यसाची च
पांडवः.
33 ^b) स- (for च).
34 ^a) मिष्टुः.
36 ^b) अथ (for तथा).
38 ^a) सुताश्च ते (for सुचेतसो).
^b) सुतैः (for स्मरैः).
39 ^a) Om.
^d) प्रहारिणः (for प्रवाधितुम्).
40 ^b) प्रतिवाधितुं (for वीक्षितुं).
41 ^a) आराधयिष्यति (for आवार°).
42 ^b) शरजालेन.
^c) अभिभूता (for द्रुता).
43 ^a) शक्यो.
^d) धर्मराजो युधिष्ठिरः.
उद्योगपर्वणि ॥

- 45 ^a) नु (for तु). प्र- (for मे).
48 ^b) संभृताः.
49 ^a) एव संक्रुद्धान् (for आहवे कु°).
^c) एव (for एकः).
^d) निबोधकान्.
50 ^a) नियोत्स्यामि.
52 ^a) त्वा (for त्वां).
^c) After 52°, ins. 344*.
^d) संविधातव्यं (for यद्विधा°).

- 53 ^b) विजयैषिणाम्.
54 ^a) परं प्राता.
55 Portion of the text from
ति कौन्तेये in 56. 55^a up to पार्था
दुःख in 60. 6^d lost on missing
folios.

60

- 7 ^b) कथंचन.
^c) [उ]पेक्षका (for [अ]पे°).
8 ^b) लप्स्यसे (for लक्ष्यते).
^c) चैतत् (for देव-).
^d) तद्वत्कमिष्यसि.
9 ^a) मन्त्रितं.
^b) जातवेदः प्रशाम्यति.
10 ^a) [अ]नुमतं (for पमं).
^d) विधिमन्त्रवित् (for विद्धि भारत).
11 ^a) स्थापयिष्यामि मन्त्रणात्.
12 ^b) जंगमाजंगमस्य च.
13 ^a) नित्यं (for स्मीक्ष्णं).
14 ^a) स्वन्न गच्छति.
15 ^a) हि (for मे).
17 ^a) वर्षः (for वर्षा).
18 ^a) द्विष्टं (for द्विष्टान्).
19 ^a) समामुयुः (for अवा°).
20 ^b) [अ]पि (for च).
21 ^a) यदि बिभ्यामहं.
^c) न तद्विपन्न°.
22 ^a) मे (for तत्).
^d) सत्यवानिति.
23 ^a) Om.
24 ^b) कथंचन.
25 ^a) निहतान् (for विजितान्).
28 ^a) अक्षं हि (for अक्षेपु).
29 ^a) इत्युक्ते.
^d) कालानि (for कालम्).
उद्योगपर्वणि ॥

61

- 1 ^a) तथा वदंतं तमतीव पाथिवं.
2 Before 2, ins. कर्णः.
^b) कृतमह्यं (for हृतं मह्यं).
^d) *पास्वतीति.
3 ^a) त्वपि सत्तमेन (for ह्यपि संनतेन).
^c) Om. हि.
4 ^c) तदस्त्रमस्त्रमपि सावशेषं.
^d) यत्नः (for भारः).
6 ^c) मत्वा (for यात्वा).
^d) भावः (for भारः).
7 ^b) *परीतबुद्धिः.
8 ^d) युक्तं (for शक्यम्).
9 ^c) समरे (for पतितां).
10 ^a) [s]ति भाति (for विभाति).
11 ^a) विगाढे (for प्र).
12 ^a) यथोक्तं.
^b) मतो (for ततो).
13 ^a) न्यस्यापि शस्त्राणि तु तत्र संख्ये.
^b) मा.
^c) मयि (for मम).
15 ^b) सभां तां (for स भारं).
^c) छित्वा (for भित्त्वा).
16 ^b) धूपध्वजे.
^c) यथा (for सदा).
18 ^a) तथैव चान्ये. च (for तु).
उद्योगपर्वणि ॥

62

- 1 After 1, ins. 355* (with v.l.).
[(1. 1) च (for सपि). — (1. 2) वचैसा (for वयसा). पावितेन (for प्रातिभेन). — (1. 3). अस्त्रलाघव-
बुद्ध्या च शीघ्रताकौशलेन च.]
2 ^b) मानुष्यं (for मानुषं).
3 ^a) पराश्वस्य समाल (sup. lin. r as
in text) मे.
5 ^a) तथा धनैः (for धनेन च).
After 5, ins. a passage given
in App. I (No. 3); with v.l.
and omitting some lines.
6 ^a) वधार्थाय (for इहार्थाय).
8 ^b) इह शकुनिबंधकः.
10 ^b) महीं नरम् (for महीचरम्).
11 ^b) मां (for मे).

- ^c) मध्यावमानौ (for द्ववमानौ हि).
12 ^a) एकमुद्यौ (for एकमुद्यौ).
13 ^b) शकुनी मृत्युसंमती.
^d) पृथिवीं.
14 ^a) मृगहा (for मृगयुम्).
15 ^c) Om. ते.
16 ^d) कथंचन.
17 ^a) गृहे (for काले).
^c) महारण्यम् (for इवां).
18 ^a) यत्र (for येऽर्थ).
20 ^b) यदा (for यथा).
21 ^b) दिशमुत्तरां (for गिरिमुत्तरम्).
23 ^a) साधु (for सर्वे).
^b) अमक्षिकं (for अमां).
^c) प्रपातविपमे.
^d) कुरुसंमति.
24 ^d) ह्यमारत्वं च गच्छति.
25 ^c) कथयिष्यति (for कथयन्ति स्म).
26 ^c) विषये (for विपमे).
29 After 29^{ab}, ins. 358* with
v.l. [(1. 1) पङ्थाः सानुयायिनः
(for the posterior half.). —
(1. 2) किं तु तद्विरुद्धं तव (for the
posterior half)].
29 ^{ad}) Om.
30 ^d) वातं (for वायुं).
उद्योगपर्वणि ॥

63

- 1 ^b) त्वा.
2 Om.
3 ^{ad}) Om.
4 ^a) Om.
^c) रणे तर्कय तात त्वं.
6 ^d) अशनीरिव.
9 ^d) Before एकतश्च ins. हि.
10 ^a) हि (for सपि).
^b) धर्मात्मा यत्र पांडवे.
11 ^d) महाबलं (for पितामहम्).
12 ^a) समं (for मां च). शुश्रूषं.
^b) अर्थदर्शिनः.
12 ^{ad}) कूपं द्रोणं च कर्णं च बाह्विकं द्रौणि-
मेव च.
13 ^a) तथा (for यथा).
^c) सर्ववेदविदो.

- 14 ^b) सर्वभ्रातृभिरग्रहः.
^d) समुदीर्यतः.
15 ^a) यथा (for यच्च).
उद्योगपर्वणि ॥

64

- 2 ^c) त्वा (for त्वां).
5 ^c) च शक्यं च (for शलं चैव).
6 ^{ad}) Om.
7 Om.
8 For 8^{ab}, subst.
ये चान्ये पाथिवास्तत्र योद्धुमत्र समागताः।
कौरवाणां प्रियार्थं च दुर्योधनहिते रताः ॥
(Anuṣṭubh metre).
9 ^a) वंदनं कौशलं (by transp.).
10 ^c) सर्वमेतद्वचनं वै समग्रं.
^d) Portion of the text from
संजय in 64. 10^d up to 66.
12^c is lost on a missing
folio.

66

- 12 ^d) परावर्तयते.
13 ^a) [य]व (for च).
^c) ईक्षिता.
15 ^d) ते न (by transp.).
उद्योगपर्वणि ॥

67

- 1 ^c) एतं (for एनं).
2 ^a) विद्यां. वेत्थ त्वं (for ते विद्या).
4 ^a) गावस्त्वानेय (for *णेऽत्र).
^b) नित्यं.
5 ^a) ते भद्रं (by transp.).
^c) शुद्धभावातिभक्त्या च.
6 ^{ad}) प्रपद्यस्व हृषीकेशं (by transp.).
9 ^b) श्रेयसां वचनातिगा.
^c) ऐश्वर्यं जीवितं.
10 ^a) हर्षं (for प्रीतिं).
^b) मे च शोकं विवर्धयन्.
11 ^a) भियोति (for दयितोऽसि).
^c) योपि (for यस्य).
^d) त्वा (for त्वां).
12 ^c) *माणं एकाग्रो.
^d) मोक्षये त्वां महामयात्.

- 13 °) चिंता (for सिता).
 15 °) तद् (for तं).
 °) मञ्जति (for सञ्जते).
 16 °) सिद्धिम् (for शान्तिम्).
 18 °) °याणामुदीकानां.
 °) °त्यागः प्रमादतः.
 19 °) शमे (for यमे).
 °) ते मा (by transp.).
 °) नियच्छेनां ततस्ततः.
 20 °) °दारणम्.
 21 °) Portion of the text from
 67. 21^b up to 70 2^{ab}, lost
 on a missing folio.

70

- 3 °) निर्भयं मोघदर्पितम्.
 4 °) हि (for ते).
 5 °) यन्मे (for यत्त्वं).
 8 °) शमसासु च कांक्षति.
 °) सुगन्धः (for कुण्डः).
 9 °) चैकं (for चैकां).
 °) धार्तराष्ट्रस्य.
 10 °) आह स (for नाहास).
 °) तच्च (for तद्धि).
 11 °) वश्यत्वात् (for पश्यन्वा).
 12 °) राजा नो (for कुण्डः सन्).
 °) वदन्हि प्रियवादनं.
 13 °) ततो (for इतो).
 °) यद् (for यत्र).
 °) संविदातुं.
 14 °) मात्स्यैश्च.
 15 °) अविस्मरं (for कुशं).
 °) मासंदी (for आसन्दी).
 °) महाबाहो (for च गोविन्द).
 °) तु पंचकं (for [अ]त्र पञ्चमम्).
 16 °) ग्रामका नगराणि वः.
 °) भरतासनम्.
 19 °) Om.
 °) marg. हीर (for श्री as
 in text).
 °) पुरुषश्चास्मावतः.
 20 °) अधनाद् (for अस्वतो).
 21 °) कृष्ण (for तात).
 °) पतिता वयं (for पतिताविव).
 22 °) अतः (for नातः).

- 26 °) [स]पि (for नि-).
 °) अर्थहेतुभिः.
 28 °) तदत्येति न (by transp.)
 29 °) नरः (for जनः).
 After 29, ins.: परत्रेह धनं श्रेष्ठं
 कार्यं साधयति स्फुटं । तस्माद्धनविहीनस्य
 नेह लोके परत्र च ॥
 30 °) वा (for च).
 31 °) न चार्हणां (for निगर्हणाम्).
 32 °) बहुधा मनुमभ्येति.
 32 °) संप्रह्वयति (for °मुह्यति).
 °) पापं (for क्रूरं).
 33 °) पापं कर्मां.
 36 °) श्रीमान् (for श्री°).
 37 °) न च पापे प्रवर्तते.
 39 °) जयति (for व्रजति).
 41 °) श्रियो (for श्रियं).
 °) सांप्रतं (for साधु तद्).
 42 °) अत्र (for तत्र).
 43 °) [ए]व च परा (for [ए]वा
 परमा).
 45 °) °पापीयः.
 46 °) वयं ते क्षत्रबंधवः.
 47 °) जीवाम (for °मः).
 48 °) अस्ति (for हंति).
 °) धर्मोयमागतः.
 49 °) जयपराजयः.
 50 °) प्राप्य (for प्राप्यं).
 °) दुःखं वाप्य यदुत्तरम्.
 51 °) [स]पि तु (for ह्यपि).
 °) च (for [उ]त; m as in
 text).
 °) हेष्टि (for हंति).
 52 °) ह्यपयाने (for व्यप°).
 53 °) °युध्यते (for °हन्यते).
 54 °) तस्य पापचयो ध्रुवः.
 55 °) वरहीनस्य (for बल°).
 °) जायते (for जीविते).
 °) चैव जीविते (for चोपजायते).
 56 °) धीरा (for वीरा).
 57 °) तु (for [अ]पि).
 58 °) सर्वो भेदाय यतते.
 59 °) सुखी (for सुखं).
 60 °) पुरुषं.
 61 °) °लोकेषु (for °भूतेषु).

- °) चैव गच्छति (for स नियच्छति).
 62 °) पुरश्चेद्विद्यते.
 64 °) शांतिरस्ति (for नास्ति शान्तिर्).
 65 °) °दारणः (for °बाधनः).
 °) मनसापि (for °सोऽपि).
 66 °) न (for तन्).
 70 °) संप्रपत्स्यते.
 °) व्यापादे (for गोपादे).
 71 °) दैन्यप्रकाशकं क्षेपः.
 °) विवर्तनं (for विवर्तनम्).
 73 °) वा तदुचितं (for त्वेतद्).
 °) विरोधेषु.
 75 °) Om.
 °) °बलम् (for °वशम्).
 76 °) कामाच्च (for धर्माच्च).
 77 °) किम् (for कम्).
 °) कं नरोत्तम (for पुरुषोत्तम).
 79 °) सामार्थ्यं (for वामार्थं).
 80 °) महाबलम्.
 82 °) दुर्यो° (for सुयो°).
 83 °) दुर्यो° (for सुयो°).
 84 °) द्रोहेण (for रोधेन).
 85 °) धृतराष्ट्रस्य.
 °) अथैव स्तम्भविष्यामि.
 °) सर्वलोकः.
 88 °) Transp. तत्र and पार्थ.
 °) अर्थावाप्तिः.
 89 °) त्वा (for त्वां).
 90 °) विश्वक्सेनः कुरुन्सर्वान्.
 °) भरतान् (for भारतान्).
 93 °) प्रतिपद्येद् (for उप°).
 उद्योगपर्वणि भगवद्याने ॥

71

- 1 °) वा (for यः).
 3 °) [ए]तन् (for तन्).
 °) [उ]पपद्यते (for विशां पते).
 °) न (for यद्).
 4 °) प्रशंस्यते (for प्रश°).
 5 °) परंतप (for अरिंदम).
 6 °) अभिष्टुब्धः (for अतिगृब्धः).
 °) °काल- (for °कालं).
 7 °) तव (for त्वयि).
 8 °) हनि (sup. lin. रि as in
 text) व्यति.

72

- 10 ^a) नास्तुतप्यंत कोपेन.
^a) दुष्कृतं (for दुष्करं).
 11 After 11^{ab}, ins. 373*.
 12 ^b) °शीलम् (for °कामम्).
^a) यस् (for यत्).
^a) घूते वंचितवांस्तदा.
^a) न च स त्रपते तेन.
^a) स्वेन (for तेन).
 14 ^a) वाग्मिस्त्वां प्रतिकूलाभिर.
^b) कनीयसा.
^a) भ्रातृभिः सह भारत.
 16 ^a) करिष्यन्ति (for भजि°).
 18 ^a) समासीनास.
^a) *sup. lin.* सदा (for तदा).
 19 ^a) अभिनन्दते (for अभ्यनन्दते).
 20 ^b) °कषण.
^a) च (for तु). कुजीवितम्.
 21 ^a) स (for नि).
 22 ^a) एष चायौ वधस्तस्य (*sup. lin.* च).
^a) प्रस्कन्दनप्रतिस्तम्.
 24 ^a) त्वन्मतं (for त्वत्क्षमं).
^b) हि (for च).
 26 ^b) प्रतिपौरुषिकाग्.
^a) तत्र (for तव).
 27 ^a) तस्य (for तत्र).
^a) श्रुत्वा च (for निश्चयः).
 29 ^a) गह्विष्यन्ति.
^a) चातुर्वर्ण्यं समागते.
 30 ^a) च (for चेद्).
^b) नाधर्म (for न धर्म).
 31 ^a) तत्र (for हते).
^a) किम् (for यद्).
 32 ^a) तु (for च).
 33 ^b) युद्धादि° (for युद्धाधि°).
^a) निश्चयः तव वर्तिष्ये.
^a) भरतर्षभ (for तव भारत).
 35 ^a) चरन्ति (for वदन्ति).
^a) मनुष्यलोकः कृष्णस्य घोरो.
^a) इहैव कस्मात्.
 36 ^b) गजांश्च (for ध्वजांश्च).
^a) °निश्चयास्ते.
^a) भवन्ति.

उद्योगपर्वणि.

- 3 ^a) °शीलश्च (for °सत्त्वश्च).
 4 ^a) अमेयश्च (for अनेयश्च).
 6 ^a) [अ]पासीनस् (for [अ]वाचीनस्).
^b) लक्ष्मणो मिथान्वितः.
 7 ^a) वाणैस् (for तृणैस्).
 8 ^a) यथा कृष्ण (for हि यत्सेनः).
^a) यद्वीर्यं (for यद्वल्लो).
 10 ^a) दुर्योधनं च (for दुर्योधनस्य).
^a) भक्ष्यन्ति (for भक्ष्यते).
^a) तृणानीव हुताशनाः.
 11 ^b) पुरुषोत्तम (for मधुसूदन).
 13 ^a) हीहयानामुपावर्तो.
^a) तालसंधानां.
^a) उद्धतो (for उद्धतो).
 14 ^a) अजाविदुः.
^b) °द्वानां. रूपद्रिकः.
^a) बलाहानां.
^a) स्तेनानां (for चीनानां).
 15 ^a) वाहः (for वाहुः).
 16 ^a) चेदिबलानां.
^b) प्रवीराणां वृषध्वजः.
^a) वारणश्च (for धारणश्च).
 17 ^a) शमश्चन्दनवेगानां.
^a) नृपु (for कृष्ण).
 18 ^a) अप्ययः.
 19 ^a) उग्रपराक्रम.
 20 ^a) भरतानिश्चयः.
 22 ^b) तस्य (for कृष्ण).
 उद्योगपर्वणि.

73

- 1 ^a) स तच्च (for एतच्च).
^a) Portion of the text from
 73. 1^a up to 75. 19^a is lost on
 a missing folio.

75

- 19 ^a) स हि युद्धं न कामयेत्.
 20 ^a) तदनङ्गीवया.
^a) समुद्देशिष्यम्.

उद्योगपर्वणि.

76

- 1 ^b) वाक्यं (for वाच्यं).

- 3 ^a) फलोदयम्.
 4 ^a) इति (for एवं).
 5 ^a) येनैव मन्यसे कृष्ण.
^b) असत्तः (for असाकं).
 6 ^a) संवद्यमानं सम्यक्.
 7 ^b) प्रथमकः (for परमकः).
 8 ^b) अनामयं (for निरा°).
^a) °घ्नानं (for °घातुं).
 9 ^a) एव देव (for एवमेव).
 10 ^b) वीर तस्मिन् (by transp.).
^a) गमिष्यति (for भवि°).
 12 ^a) धर्मसुतं.
 14 ^a) °घूते (for °त्यागे).
 15 ^a) जितं.
^b) प्रव्रजितं.
 16 ^a) न पुण्या (for नु मुल्या).
 17 ^b) वाधस् (for वधस्).
^a) स एव (for तदेव).
 18 ^a) तत्र चास्योपमापितम्.
 19 ^b) [अ]पि (for [इ]ति).
 20 ^b) कौतेयानां (for पांडवानां).
^a) तदत्र (for तदाशु).
 उद्योगपर्वणि भगवद्गीते.

77

- 1 ^a) सया कार्यं (for समायत्तं).
 2 ^b) कर्मणैव (for कर्मकेण).
^a) निवर्तते (for °येत्).
 3 ^a) [ए]व (for वै).
 5 ^a) तर्हि (for हि तत्).
^b) सर्वं (for परं).
 6 ^a) लोकं (for सत्यं).
 8 ^a) अकारणाद् (for अन्तरेण) (m
 अन्तरेण वधं पार्थ and अन्तरेण
 हि धर्मार्थे).
 9 ^a) च (for तु). स्वं (for स).
 10 ^a) पांडव (for भारत).
 11^a-12^b Om.
 12 ^a) तदा (for तथा).
 13 ^a) विप्रलब्धं तु (for °लुप्तं च).
 15 ^b) सर्वस्य परमं मतं.
 16 ^a) माकसाद् (for चाकसाद्).
^a) अर्जुनाप्यतिशङ्कसे.
 17 ^a) विधानं विहितं.
 18 ^b) भारत (for पाण्डव).

- 19 ^b) तथा चिरम्.
 20 ^b) संकलिताम् (for संकल्पिताम्).
^a) चतुर्थः (for च तृष्टः).
 उद्योगपर्वणि भगवद्वाणे.

78

- 1 ^a) श्रुतं चैवेह तत्त्वया.
 2 ^a) तु (for च).
^b) संशयो (for संशयो).
^a) परमात्मनः (for माधवात्मनः).
 3 ^a) फलपुणेनापि.
 4 ^a) कुर्यात् (for कुर्याः).
 5 ^b) तत् (for मतं).
 6 ^b) नान्यथा (for सोऽन्यथा).
^a) अनित्यमनसो.
 8 ^a) तदा (for तथा).
 9 ^a) निवृत्ता वनवासात्मा.
^b) वीराः (for वीर).
 10 ^a) इह (for रणे).
 11 ^a) तत् (for तं).
^b) भयोत्तरम्.
 13 ^b) महारथं (for सहात्मजम्).
 14 ^a) मां च शोणितभृमध्यं.
^a) नरः (for युधि).
 16 ^a) इदं त्वया (for त्वयानघ).
 17 ^a) वै तम् (for चैनम्).
 18 ^a) निवर्ततं (for वि).
 उद्योगपर्वणि.

79

- 1 ^a) च (for तु).
 2 ^a) यथा युद्धं च (for तथापि युद्धं).
 3 ^a) हि (for तु).
 6 ^a) जानामि हि यदा.
^a) ममापि (for तवापि).
 7 ^b) रणकर्कशः (for पुरुषर्षभः).
 8 ^a) तद्वाक्यं (for वाक्यं तु).
 9 ^a) सर्वशः शूरास् (for सर्वतो वीरास्).
 9 ^b) समं (for प्रत्यं).
 उद्योगपर्वणि.

80

- 1 ^a) कर्षिता.
 3 ^a) तु (for च).
 4 ^a) महाभाग (for महाबाहो).

- 6 ^a) तथा (for तच्च).
 7 ^a) अविश्वलं (for कुशस्थलं).
^a) मासंदी (for आसंदी).
 8 ^a) तु गोविंद (for महाबाहो).
^a) संजय (for केशव).
 11 ^b) सह संजयैः (by transp.).
^a) Transp. वोरं and क्रुद्धं.
 14 ^b) क्षिप्तव्यः (!).
 17 ^b) सर्वभूतेषु (for "पापेषु").
 18 ^a) यच्च (for यथा).
 21 ^b) वेदीमध्यात्.
 22 ^a) अजमीढकुलं.
^a) समतेजसाम्.
 24 ^a) कचं (for केशं).
^b) वशं (for सभां).
 26 ^a) निरमर्षेषु नष्टेषु.
 27 ^a) मता मम.
 28 ^a) मयोक्तं यच्च निमुक्तं.
 29 ^b) अभिशासि.
^a) कृपया नाथ (for पुंडरीकाक्ष).
 31 ^b) धनुष्मत्ताम्.
 32 ^a) पापं (for क्रोषः).
^a) सर्वं कृष्ण विनीयतां.
 33 ^a) सुदुर्लभम्.
^a) सुदीनमसितापांगं.
^a) सर्वगंधादिवासितम्.
 34 ^a) वामेन (for सव्येन).
 35 ^b) उवाच (for उपेत्य).
 35 ^a) Om.
 36 ^b) "करेभ्युतः (for "करोद्धतः).
 39 ^a) न प्र- (for तं न).
 41 ^a) सो (for यो).
^a) धर्ममेवानुगच्छति.
 42 ^a) "संघेन (for "सन्नेन).
^a) सोत्कंपा.
^a) सखनं हंसगद्गदम्.
 46 ^a) देवैश्च विधिनितिर्मितम्.
 47 ^a) शोष्यति.
^a) श्वश्रूगालवलीकृताः.
 48 ^a) नश्येद्धि (for चलेद्धि).
 49 ^b) वाष्पं.

उद्योगपर्वणि.

81

- 1 ^a) चैव (for अथ).

[706]

- ^a) नियतो (for दयितो).
 2 ^a) कर्तव्यम् (for कर्तुं त्वम्).
 3 ^a) यद्वा (for यत्तद्).
 4 ^a) धर्मानुयुक्तं (for धर्माधे).
^b) शमननामयः.
 6 ^a) शुद्धे चापि (for शुद्धचित्ति).
 7 ^a) कौमुदीमासि.
^a) रफीतस्य सुमुखे काले.
 7 ^a) सत्यं (for सत्त्वं).
 9 ^a) पूर्वान्धिकं.
 12 ^a) सर्वोपकरणानि च.
 13 ^a) च (for हि).
 16 ^a) चित्रैः (for चित्रं).
 18 ^a) सोपस्करम् (for सप).
 19 ^a) सताः संपादयामासुः.
^a) संपन्नं (for "ज्ञैः").
 20 ^a) सुधोषं (for सुधोषः).
 21 ^a) कामगं (for पुण्यकृत).
 23 ^a) व्यपोढाग्रघनः.
^a) [अ]नुययौ (m वचौ as in text).
 25 ^a) शारदाः (for सारसाः).
 26 ^a) "महाहोमे.
^a) "शिखी (for "शिखो).
 27 ^b) भूमिद्वयश्च यः क्रयः.
 28 Portion of the text from 81.
 28^b up to 82. 13 is lost on a missing folio.

82

- 15 ^a) "धर्मिष्ठः सोत्यगाद.
 16 ^a) "विधान् (for "पशून्").
^b) अन्धा (for रम्यान्).
 17 ^a) नित्यदृष्टान्.
^b) अभिरक्षितान्.
^a) नोद्धिमान् परचक्रेण.
^a) अनेयान्सर्वकोविदान्.
 18 ^a) अथापश्यन्.
^a) पथि तिष्ठति.
 20 ^a) बृहत्स्थूलं (for वृकस्थूलं).
^b) माधवः (for केशवः).
 22 ^a) सुमो च स...न्माख्यं (!).
 23 ^a) अवतीर्य तु तान्सर्वान्.
 24 ^a) समार्जनम्.
 25 ^a) समास्थिताः (for अनुष्ठिताः).

- 27 ^b) विश्वतम् for पूजितम्.
28 ^a) तेषां (for तेषां).
^a) Ins. च before आयात्.
29 ^a) तु (for च).
Om. the colophon.

83

- 1 ^a) दूतम्.
^b) प्रयातम्.
2 ^a) सहामालं (for च सा^a).
3 ^a) वृद्धाश्च बालाश्च (by transp.).
4 ^a) चरंतस्ते (for च वर्तते).
6 ^a) शौचं च (for चोच्चैश्च).
8 ^b) तवाचारैररिदम्.
9 ^a) चिताः (for हिताः).
11 ^b) नराधिपम्.
12 ^a) सभां (for सभा-).
14 ^b) बहुभिर् (for विविधैर्).
^a) श्लक्ष्णानि शयनानि च.
15 ^b) Transp. 15^b and 15^d.
भक्ष्याणि (for भोज्यानि).
16 ^a) राजार्थं (for वासार्थं).
^b) वृहत्स्थले (for वृक्षस्थले).
उद्योगपर्वणि भगवद्याने.

84

- 1 ^a) वृहत्स्थले निवसितः.
2 ^a) सत्वो (for मात्रो).
5 ^a) निगदतः (for कथ^a).
7 ^a) कौरव (for केशवे).
8^d-10^a Om.
13 ^a) तदा (for सदा).
15-16 Om.
19 ^b) धनम् (for वरम्).
^a) तदद्य (for तदस्य).
20 ^a) रुचिराकारं (for रैः).
^a) सर्वं च समहृदयम्.
21 ^a) असद् (for असिन्).
उद्योगपर्वणि.

85

- 2 ^a) स्वप्रतर्काद्वा.
3 ^a) तथा (for महान्).
4 ^b) युगौघस्य.

- 5 ^b) नरोः (for शीः).
^a) सुहृदश्च प्रियान्मृति (sup. lin. प्रियानपि).
6 ^a) वार्ण्यः (for दाशार्हः).
7 ^a) त्वधर्मम् (for त्वं ध^a).
^a) इच्छामि (for इच्छसि).
9 Portion of the text from लिप्सन्ति in 85. 9^a up to 87. 3^b, is lost on a missing fol.

87

- 3 ^a) राजन् (for सर्वं).
4 ^b) शिल्पिभिः सह संगताः
^a) जनैर्वहुविधैरन्यैः.
7 ^a) वृद्धश्च (for न वृद्धो).
8 ^a) राजमार्गेण रामाः स्म.
^b) प्रेक्ष्यमाणा ह्यनिदिताः.
^a) प्रवेशनम्.
9 ^a) दृश्यते स्म मही तदा.
11 ^b) कर्षणः.
13 ^a) अभिगच्छति.
^b) नराधिपः (for नरेश्वरः).
15 ^b) जनान्तरं (sup. lin. दैनः) (for यशस्विनम्).
16 ^a) धर्म्यां (for धर्मो).
^b) प्रायुज्य (for प्र^a).
^a) यथावत्समुपेयाय.
17 ^a) तत्र (for अध).
^a) समेयाय.
18 ^a) पूजितं (for ऊजितं).
^a) ततोपाविशं.
20 ^b) चरन् (for हसन्).
^a) सावंधिकाः.
21 ^a) पर्यक्रामद् (for निरा^a).
22 ^b) सह (for कुत्-).
23 ^a) पूजितं कुशलप्रश्नैः.
After 23, ins. 396* followed by line 2 of 417*.

- 25 ^a) धर्मार्थनिलस सतो.
^a) सतो (for गत-).
26 ^a) तसौ (for तस्य).
^a) सर्वं (for सर्व-).
Om. the colophon.

88

- 1 ^a) विदुरम् (as in text) (sup. lin. रात्).
2 ^a) पुत्रान् (for पार्थान्).
3 ^a) सत्यं (for सत्त्वं).
5 ^a) यत् (for ये).
^a) संपन्नाः (for संमताः).
6 ^a) ब्राह्मण्याः.
7 ^b) रुदतीमवहाय.
^a) यान्ता (for यांतः).
8 ^a) व्याघ्रसिंहसमाकुले.
9 ^a) विहीनपुत्रास्ते.
10 ^b) वेणुनिःस्वनैः (for वेणवैरपि).
^a) समबोध्याश्च (for बोध्यन्तः).
11 ^a) निनादेन (for निनादैश्च).
^a) प्राबोध्यन्त (for व्य^a).
13 ^a) रत्नैर्वक्त्रैर् (by transp.).
^b) द्विजांस्तदा (for द्विजन्मनः).
15 ^a) न तदहो (for अतदहो).
17 ^a) महावनेष्वबुध्यन्त.
18 ^a) सत्य- (for सतां).
22 ^a) प्रभुः (for श्रेष्ठः).
23 ^b) महाबलः (for वृक्षोदरः).
24 ^a) तु (for च).
25 ^b) मरुत्पतिसमो बले.
30 ^b) सद्गुणो (for प्रतिमो).
^a) महर्षिं (for महेश्वरं).
31 ^a) आदिराज्यं.
32 ^a) सर्वं (for घोरं).
^b) पांडवाः (for कौरवाः).
After 32, ins. 397* with v.l.
[(1. 1) वि (sup. lin. -मि) मुखं.
— (1. 2) उच्यते).
34 ^b) महाश्रुतिः (for महाश्रुति).
^a) धार्मिकोपि (for धार्मिकश्च).
35 ^a) बली (for युवा).
38 ^a) चैवं (for कृष्ण).
39 ^a) नु (for स).
^a) सुखोचितः (for सुखेधितः).
41 ^a) पक्ष (m क्ष as in text).
संघातजे.
^a) धृतिं (for सुखं).
42 ^a) प्रियतरा (for तमा).
^a) सर्वकामैः सुखोचिता.
43 ^a) अनुरुध्यत.

- 44 ^b) सर्वैः समुदिता गुणैः.
^a) सा हि (for सर्वं).
 45 ^d) सुखं (for दुःखं).
 46 ^b) यन्न पश्ये जनार्दन.
^a) पुत्रादिभिः परिदीनां.
 47 ^a) मे (for चेत).
 48 ^a) कुणौष (for कुण्ठाया).
^a) चापि.
^d) ताम् (for यद्).
 49 ^b) तथाविधं (for ततोधिकं).
 51 ^d) न तु (for तथा).
 52 ^a) भवलाह्यो.
 53 ^a) अलंकारं (for °कारो).
 Before 54, ins. वैशं.
 55 ^b) सुराजभिर् (for कुं).
^d) तेषां (for एषां).
 57 Reads 57^{ab}, after 58.
^d) अवशसि परंतप (in जनार्दन).
 58 ^{ab}) न स्यात्क्षेत्रशतं मे स्याः पुनैः सम-
 मरिदम.
 60 ^a) त्वा (for त्वा).
^b) श्रियान्वितं.
^a) शक्यं परैर्जैतुं.
^f) Om. हि.
 61 ^b) न त्वा नापि (for नात्मानं न).
 62 ^a) बालां ममार्याकंस्तुभ्यं.
^b) °हस्तिकाम्.
 63 ^a) विनिकृता (for च नि-).
 64 ^a) यदा (for यन्मा).
 65 ^a) जित्वा (for हत्वा). ग्रामजन्ये
 (as in text) (in च
 संग्रामे).
 66 ^d) धारयते.
 67 ^b) यथा वागभ्यभाषत.
 68 ^a) मे (for मां).
 69 ^a) साहं (for याहं).
 70 ^a) इतश्च (for इदं).
^d) तौ (for तं).
 71 ^a) जीवनाशे प्रनं.
 72 ^a) भूयस्ते (for भूयांस्ते).
 73 ^b) या जीवति धिगस्तु ताम्.
^a) वृत्तिः.
^d) साप्रतिष्ठैव (for अप्रं).
 74 ^b) निलोक्ती हि वृकोदरः.
^a) क्षत्रियः (for क्षत्रिया).

- 75 ^b) कालं वेति (in व्यति)क्रमिष्यति.
 76 ^a) समतिक्रान्ति (for समनुं).
 77 ^b) त (sup. lin. स as in text)दा.
^d) वृणीध्वं.
 79 ^d) चरन् (for चर).
 80 ^b) संकुदौ तौ (for कुद्राविव).
 83 ^a) अचिरादपि (for सुं).
^f) °कर्षणः.
 85 ^a) यत्स सा वधृते श्यामा.
 88 ^b) सहिष्ये.
 89 Before 89, ins. वैशं.
^{ad}) पृथां पार्थसखा शौरिः शोचन्तीं स्वां
 पितृश्वसाम्.
 90 Before 90, ins. वासुदेवः.
^d) अजं.
 93 ^a) निद्रां तंद्रीं.
 94 ^a) तु स्वप्नेन (for ते स्वल्पेन).
 96 Transp. 96^{ab} and 96^{ad}.
^a) वीरा (for धीरा).
^a) सुखम् (for सुखाम्).
 97 ^a) ते (for च).
 98 ^d) श्रियान्वितान् (for श्रिया वृत्तान्).
 100 Before 100, ins. कुंती.
^a) यद्यैतेषां (for यद्यत्तेषां).
^b) पुरुषोत्तम (for मधुं).
 101 ^a) Portion of the text from
 कृष्ण in 88. 101^a up to
 छि स मां देष्टि in 89. 28^a is
 missing.

89

- 28 ^a) आगतं (for मां गतं).
 30 ^b) नोत्र (for लोभाद्).
^d) तिष्ठते श्रियि.
 32 ^b) °भिरसंगतं.
 35-37^{ab} Om.
 38 ^a) गतेषु (for यातेषु).
 39 ^a) तत्र (for ततः).
 Om. the colophon.

90

- 1 ^a) व्यवसितं सम्यक् (by transp.).
^d) °गमने (for °गमनं).
 3 ^b) प्रग्रही ततः (for प्रग्रहं गतः).
 4 ^b) °शक्तिता (for °शक्तिः).

After 4, ins. 414* with v.l.
 [(1. 1) मृदश्च प्रशामनी च (for
 the prior half). — (1. 2)
 कृत्ये च (for कृत्येषु); तत्वेपु (for
 सर्वेषु).

- 5 ^a) श्रेयांसि (for श्रेयोऽपि).
 6 ^{ad}) Om.
 7 ^b) निश्चितः (for निश्चितम्).
^a) धार्तराष्ट्रः सुदुर्बुद्धिः.
 8 ^d) मतिः (for मनः).
 9 ^a) निश्चितं (as in text) (marg.
 निश्चयं).
 11 ^a) व्यवसितं.
 15^{ad}-16^{ab} Om.
 16 ^a) प्रतीप- (for प्रतीपं).
^d) रोचये (for °ते).
 17 ^b) श्रियो दर्पाच्च मोहितः.
^a) अयं दर्पाच्च मंत्राच्च.
 22 ^b) महद्राज्यम् (for महा°).
^a) बद्धं सन्तं मन्यते लब्धमर्थम्.
 24 ^b) धृतसाराश्च (for हृतसाराश्च).
 25 ^b) दृष्टा (for सृष्टा).
 26 ^b) पापं (for दुष्टं).
^d) °कर्षण.
 Om. the colophon.

91

- 1 ^a) तथा ब्रूये महाबाहो.
 4 ^a) धृतं (for धातं).
 5 ^a) पर्याप्तां (for पर्यप्तां).
 6 ^a) यतः शक्यता (for यतन्).
^a) प्राप्तं (for प्राप्तो).
 7 ^{ad}) [इ]लेवं (avoiding hiatus!).
 8 ^b) यत्तः (marg. क्षत्तः as in
 text).
 9 ^b) एवं (for एव).
 10 ^a) व्यसने (for °नैः).
^a) अर्धेक्षो हि (for अनुनीय).
 11 ^b) संनिवर्तयेत्.
^a) कस्य (for कस्यचिद्).
 13 ^a) पृथिव्याः (for °व्यां).
 14 ^d) नृणां च न (for आनृण्यं च).
 15 ^a) मेदं (for मेदे).
 16 ^a) न चान्नयुरधर्मिष्ठा.
 17 ^b) अयं नागत (for अहमागत).

- °) यत्र यत्नं महत्कृत्वा.
18 °) धर्मार्थयुक्तं सुहितं.
19 °) अध चेच्चरेयं (for यदि चाचरेयम्).
20 °) Transp. धर्मारामान् and
अर्थवतीम्.
21 °) मयि (for मम).

Portion of the text from
91. 22° up to तत्सर्वं in 93. 4°,
is lost on missing fol.

93

- 4 °) तत् (for ते).
5 °) ह्य- (for अद्य).
°) भारत (for पार्थिव).
8 °) वारयतां.
°) भव्येष्वान्तरितेषु च.
10 °) पुरुषर्षभ (for भरत°).
11 °) भारतान्मृत्युपश्चिता.
14 °) कौरव्य (for राजेंद्र).
°) वचनम् (for वलवद्).
15 °) साम- (for शमे).
16 °) निष्कलं (marg. लक्षणं) (for
निष्कलं).
°) तथैव स्युर्जनेश्वराः.
17 °) शक्तस्तथाभूतो (for शक्यास्तथा-
भूता).
18 °) त्वा (for त्वां).
°) नृपः (for नृपाः).
19 °) च (for स).
22 °) [अ]प्यध्वताम् (for [अ]प्र°).
23 °) परंतपाः (for °तप).
24 °) पितृभिर्भ्रातृभिस् (by transp.).
25 °) चेमां (for सर्वां).
26 °) त्वं (for हि).
°) तथा (sup. lin. तव as in
text).
27 °) तैरेव चार्जितां (for [उ]पार्जितां).
°) न भारत (for नराधिप).
28 °) वृश्यसे (for °ते).
°) क्षयश्च (for क्षये).
29 °) सु- (for [अ]पि).
30 °) [ए]व (for हि).
°) पांडवांस्तान्वाक्यैव.
32 °) राजसत्तमाः (marg. म as in
text).

- °) शासयेयुर् (for नाश°).
33 °) Om. (hapl.).
°) °सत्तम (for °नन्दन).
35 °) °गृहान् (for °गृहम्).
38-39 Om. (hapl.).
40 °) त्वा (for त्वां).
41 °) च सजने अद्यातैः (for तथाद्यातैः
सजने).
42 °) स्थिताः स (for स्वाता नः).
°) नायमसमयस्तात.
43 °) लभेमहे (for °महि).
44 °) धर्ममर्थं (for धर्ममर्थ).
°) सत्यं (for सम्यक्).
°) बहु- (for बहून्).
46 °) तिष्ठन्मयं (for तिष्ठ राजन्).
47 °) चैनं (for चेमां).
°) धर्मगेषु (for °क्षेपु).
50 °) धर्म्यं (for धर्मं).
°) न्यायं (for न्याय्यं).
51 °) ते (for दा).
°) समागताः (for °सते).
53 °) तेषां (for तेष्वयः).
54 °) धर्मरतं (for धर्मं सतां).
°) वृत्तिश्च (for वृत्ति च).
°) या (for यां).
55 °) रहितश्च (for दाहितश्च).
°) [अ]पाश्रितः (for [उ]पा°).
56 °) न च त्वा स न्यवर्तत.
57°-59° Om.
60 °) मन्वानोत्तमं (for मन्वाना अर्थं).
°) हि (for इति).
°) प्रगृह्णीष्व (for लि°).
61 °) शुश्रूषिताः (for °पितुं).
°) पश्यतरं (for °तमं).
62 °) प्राक्रमद् (for प्राक्रा°).
उद्योगपर्वणि भगवद्वाक्ये.

94

- 3 °) तु (for च).
4 °) मेघोपमां वाचं (for एकोपमां
राजन्).
°) आधत्स्व (for °दत्स्व).
5 °) य इमां (for अखिलां).
8 °) ब्रुवंतमचरत् (for ब्रुवन्तम्).
12 °) संख्ये (for सख्यं).

- °) द्वयोः (for ययोः).
14 °) मानुषं लोकं.
°) तयोर् (for तान्भ्यां).
15 °) तेषां (for तेष्वेते).
16 Om. the ref.
17 Om.
18 °) कपित्तां.
19 After 19, ins. 430*.
20 Om. the ref.
°) [उ]पायातोसि (for [उ]प°).
°) क्रियताम् (for दीयताम्).
°) समरं (for मे क्षिरं).
21 °) आकांक्ष (for आकाङ्क्ष).
22 °) [अ]भ्यगृह्यतः (for °भाषत).
°) क्षिप्यमाणाः (for क्षम्यमाणः).
°) सांत्व° (for सान्त्व°).
23 °) भारत (for कौरव).
24 °) चाधत्स्व.
25 °-26 Om.
27 °) गृहाणैतान्महाधोरान्
28 °) अपराजितम्.
29 °) नासिकाश्च (for नस्तकान्).
°) समर्पय (for समर्प°).
30 °) ते (for मे).
31 After 31, ins. 433* with v.l.
[(1. 2) भवत्यरिपुरंजयः (for the
posterior half)].
32 °) क्षिप्तेः कचित् (for क्षेप्यः
काश्चित्).
°) समाहितं (for परं हितं).
33 °) °शोको (for °लोभो).
°) सौम्यः (for क्षेमः).
After 33, ins. 433*.
34 °) पृच्छ (for पृच्छेद्).
35 °) [अ]भिवच.
°) अभ्याजयाम (for प्रत्या°).
38 Om.
39 °) नैतद्विज्ञाः (for एतैर्विज्ञाः).
°) विचेतनाः (for विचेतसः).
40 °) स्वपति (for °ते).
41 °) असंख्येययुगः पार्थः.
42 °) [ए]तौ (for यौ तौ).
°) पुरुषोत्तमौ (for पुरुषर्षभौ).
43 °) एव (for एवं).
°) अभिशंकसे (for अति°).

Appendix III]

महाभारते

- 44 ^b) खेदो (for भेदो).
उद्योगपर्वणि भगवद्वाते दंभोद्भवोपाख्यानं समाप्तम्.

95

- 2 Before 2, ins. कण्वः.
4 ^a) *कारणं (for *मरणात्).
^b) चंद्रः सूर्यो (for चन्द्रसूर्यो).
6 ^a) तिर्यग्योन्याश्च.
^a) तथा (for स्मृताः).
7 ^a) तरुणाः प्रतिपद्यन्ते.
^a) दुष्कृते.
8 ^a) पालयन्तां (for पालयन्तु).
9 ^a) मरतं (for पुरुषं).
13 Portion of the text from 13^{ad} up to 5^b of adhy. 98 is missing.

98

- 6 ^a) *वेगाश्च (for *रूपाश्च).
7 ^a) जानामि (for जानासि).
8 ^a) च गोपतिः (for शचीः).
10 ^a) एव (for इव).
^b) *रुधिराणि (for *रुधिराणि).
^a) अष्टछस्फटिकं.
^a) *सारोपमानि (for *सारोज्ज्वलानि).
11 ^b) नागौकसानि (for नगमयानि).
^a) तारारूपाणि (for तारकाणीव).
12 ^b) दीप्ताणि स्रष्टुं.
13 ^a) एतानि शक्यं.
^b) गुणतस् (for द्रव्यतस्).
^a) द्रव्यतस् (for गुणतस्).
14 ^a) आक्रीडं (for *डाम्).
^b) [अ]पि (for [उ]त्त).
16 ^a) कां (for [अ]न्यां).
17 Om. the ref.
उद्योगपर्वणि.

99

- 2 ^a) प्रसुखे वसुनां स्वाद(?).
3 ^a) *राज्ञा च (for *राजे न).
4 ^a) जाते भूतिविवर्धने.
6 ^b) भोगभोगिनः.
7 ^a) वलं (for कुलं).
8 ^a) एवैवां (for एतेषां).

- 9 ^a) नागेयः (for नागाशी).
^b) चारुणाचूडतंडुकः.
^a) अविलक्षणलक्षैव (by transp.).
10 ^a) कश्यपो ध्वजवित्स्कंधो.
11 ^b) द्विपकस् (for द्वीः).
^a) मित्रकेतनः (for पद्मकेतनः).
12 ^a) चित्रकेतुश्च (for सुखं).
^a) सर्पभोजनः (for सोमं).
13 ^b) चिरादकः (for चिरान्तकः).
^a) विष्णुगंधः (for *धन्वा).
14 ^a) अंबरो (for सुस्वरो).
^a) मातलेयो मातरिश्वा.
^a) दिवाकरनिशाकरौ (by transp.).
15 ^a) प्राणताश्च ये (for *तश्च ते).
16 ^a) खं (for त्वां).
उद्योगपर्वणि.

100

- 1 ^b) मातले (marg. सप्तमं as in text).
3 ^b) सा वै प्रीतिप्रदायिनी.
4 ^b) महीतलम् (for *तले).
5 ^a) बिभ्यतो (for पिबन्तो).
7 ^a) चतस्रोऽस्या धेनवोन्या.
^a) निवसंतो दिशं पात्यो.
^a) धारयंति दिवं (marg. शं) सदा.
9 ^b) धार्यते व (sup. lin. च) (for *ते वै).
^a) पातालं विश्वं (for मातले).
10 ^a) वन्धां (for धर्म्यां).
^a) तथैवविदसंक्षिताम्.
13 ^a) सुधा (for सुधां).
^b) सुधामोजिषु च सुधा.
14 ^a) अथ (for अत्र).
15 ^a) परिवार- (for परिवासः).
Om. the colophon.

101

- 1 ^a) पुरवर्षां.
3 ^b). दिव्याभरणभूषितः.
5 ^b) कर्मडलुकुलेक्षणाः.
6^b-7^a Om.
8 ^a) एव वंदयानां (for एकवंशानां).
^a) यथाश्रेष्ठ्यं (for *श्रेष्ठान्).
9 ^a) काले (marg. लि.)यो.

[710]

- 9 ^a) कमलाश्च.
10 ^a) बाल्यकर्णो वलिनांगः.
11 ^b) कमलापुत्रकौ.
12 ^a) सुमनास्सुखोदरिमुखः.
^a) आस्तः (for आतः).
13 ^a) *पूर्णकः (for *पूर्णकः).
14 ^a) कारोवीरः पिठिरकः.
^a) पिंडीरी विस्वनेत्रश्च.
^a) मूपकादः (for मूपिं).
15 ^b) ज्योतिष्टो (for *ष्को).
^a) कुहरं (for कुशकं).
16 ^a) विरजो धारयश्चैव.
^b) सुखसाजयः (for सुखरो जयः).
^a) च कुप्री च (for विकुण्डश्च).
17 ^a) पाताले पश्ययत्यत्र.
18 Om. the ref.
^a) मातले (for मातलिस्).
^a) एव (for इव).
19 ^a) *नंदकः (for नन्दनः).
20 ^a) कस्यैव वंशे सुमहान्.
22 ^a) जनकेन (for जन्म कर्म).
23 Before 23, ins. नारदः.
26 ^a) असिन्नागपत्तौ दातुं.
^a) हि मे (for मुने).
उद्योगपर्वणि वरान्वेषणे.

102

- 1 ^b) शु (sup. lin. श as in text)-
कस्य.
3 ^a) अश्च* (for हरिः).
^b) जैत्र- (for जैत्रं).
4 ^a) विजितैर् (for *जितान्).
8 ^b) विभावसौ (for *सोः).
10 ^a) च (as in text; sup. lin. इ).
11 ^a) असिन्विच्य (for *गम्य).
^b) सुतां (for अयं).
^a) मातलिस् (for मातलेस्).
12 Om. the ref.
^a) प्रियमाणे (for मित्रं).
13 Before 13, ins. आर्यकः.
19 ^a) विधातेन (for *ते च).
^a) प्रयतिष्याम (for *व्याप्ति).
20 Portion of the text from
स्रक्ष मया etc. in 20 up to 103,
17^a is lost on a missing fol.

103

- 18 Om. the ref.
 1^a) स तस्य (for तस्य तद्).
 21 ^a) इदं (for इमं).
 1^b) वहन् (marg. वह as in text).
 1^c) Transp. एकं and एनं.
 23 ^a) यावद्धि (for यावान्हि).
 24 ^a) [स]पि (for हि).
 25 Om.
 28^b-29^a Om.
 29 ^b) मयि (for मया).
 1^c) जानामि (for मन्यामि).
 1^d) न समं (for ससदृशं).
 32 ^a) हन्येतां (for हन्यातां).
 35-38 Om.
 उद्योगपर्वणि मातलिवरान्वेषणं समाप्तम्.

104

- 1 ^a) अनर्थ- (for अनर्थे).
 1^b) परार्थ (for ०र्थ).
 2 ^a) शोकं (for ह्येशं).
 3 ^a) प्र- (for वा).
 7 ^a) तथा (for यथा).
 1^d) भवः (for ०जयः).
 9 ^a) च (for ह).
 10 ^a) सं- (for स).
 11 ^a) अवगृह्यान्नम् (for अध गृ०).
 13^a-15^b in marg.
 15 ^b) अथागमत् (for उपा०).
 1^c) रूपम् (for वेपम्).
 1^d) भोजनेच्छया.
 17 ^b) वरं (for नवं).
 21 ^a) दक्षिणाः काः (for दक्षिणां कां).
 1^d) मानवे (for ०वम्).
 22 ^a) स्वर्ग- (for स्वर्गे).
 23 ^a) जातमानस्तु (for जान०).
 24 ^a) ददामीति (for ०नीति).
 24^a-25^a Om.
 26 ^a) जाति० (for चन्द्र०).
 उद्योगपर्वणि गालवचरिते ॥ १०३ ॥

105

- 2 ^a) च (for सः).
 4 ^a) धिक्का (for छिन्ना).

- 5 ^b) पृथिव्यां (for ०व्या).
 6 ^a) धारयमानोस्य (for ०माणस्य).
 8 ^a) करोमीति (for करिष्येति).
 9 ^a) अमृतस्य (for अनृतस्य).
 10 ^a) [स]स्ति (for हि).
 11 ^b) यंत्रणा (for तन्त्रणम्).
 1^c) पापं (for पापे).
 12 ^a) करोमि न च भाषितम्.
 13 ^a) दाप (sup. lin. मान as in text) यन्ति.
 14 ^a) अयं (for अहं).
 15 ^a) यन्मां (for यस्मात्).
 1^c) प्रणतो (for प्रयतो).
 1^d) कृष्णं (for महा-).
 17 ^a) योक्तव्यं (for ०व्यो).
 18 ^a) त्वदर्थश्च (for ०र्थ च).
 19 ^a) पृथिव्यां (for ०व्या).

106

- 2 ^a) वापि (for वाहम्).
 1^b) Before अध, ins. हि.
 5 ^a) यतोमुखे (for ०मुखैर्).
 6 ^a) पूर्वं (for पूर्व).
 1^c) अस्यां (for यस्यां).
 7 ^a) अतो- (for यतो-).
 1^d) [अ]पि (for [अ]त्र).
 8 ^a) ०कृते (for ०तरे).
 9 ^b) पूर्वेषां समवेक्षताम्.
 1^c) पूर्व (for पूर्व-).
 1^d) देवानां सुखमिच्छता.
 11 ^a) वरः (for ०वैः).
 12 ^a) दीप्ता (for वृष्ता).
 1^b) स्व- (for स्वां).
 1^c) अतः (for अत्र).
 13 ^a) प्रकाशश्च (for प्रतिष्ठा).
 14 ^a) Om.
 1^d) हविदोने (for ०धने).
 15 ^a) पशवो (for वहवो).
 16 ^a) यत्र (for अत्र).
 17 ^b) सर्वस्य (for स्वर्गस्य).
 1^c) एषां पूर्वो दिशां भागो.
 1^d) विषाधेनं यदिच्छसि.
 18 ^a) वा (for च).

उद्योगपर्वणि गालवचरिते.

[711]

107

- 1 ^b) श्रौत्रेण (for श्रौतेन).
 1^d) किम् (for दिक्).
 2 ^a) लोकस्य याम्यस्य (for लोकत्रय-
 स्यास्य).
 1^b) लोकः (for ०पक्षः).
 1^d) किल (for द्विज).
 3 ^a) तुल्यतां गताः (for तुल्यभागताम्).
 4 ^b) बुधाः (for द्विज).
 1^c) [अ]पि (for [अ]त्र).
 6 ^b) निगद्यते (for निशाम्यते).
 6^a-7^b Om.
 9 ^a) मंदारं (for मन्दरं).
 1^c) गावन्ति गाथा गंधर्वाः.
 10 ^a) राज्यं त्यक्त्वा (for गतराज्यः).
 12 ^a) तस्मा (for चीत्वा).
 1^d) वृता (for वृता).
 13 ^a) सर्वाभराः (for ०सवः).
 14 ^a) वैतरणैर्वृता (for वितरणैर्वृता).
 1^c) तत्र (for अत्र).
 15 ^a) वृत्तो (for [आ]वृत्तो).
 1^b) सुरसं क्षरते (by transp.).
 1^c) वासिष्ठां (for धानिष्ठां).
 1^d) उत्सृज्यते पयः (for उत्सृजते
 पुनः).
 16 ^a) तत्र (for अत्र).
 1^c) तौ (for द्वौ).
 17 ^a) [इ]डाः (for [अ]ताः).
 18 ^a) चाखिलान् (for स०).
 1^d) अलभन्वै (for आलभन्ते).
 21 ^b) परिवारस्य (for ०तापस्य).
 उद्योगपर्वणि गालवचरिते ॥ १०६ ॥
 (wrongly for 106).

108

- 1 Om. the ref.
 1^a) इंदोहि (for इयं दिग्).
 2 ^b) गाः (for भाः).
 3 ^a) यदा (sup. lin. अत्र) सामुद्र-
 राजेन.
 1^d) Om. स.
 5 ^a) भारैर् (for ०नागैर्).
 1^d) तुष्टुबुद्धिजाः (for सुपुष्टुबुद्धिज).
 7 ^a) जायते (for जायते).
 9 ^a) हि सर्वत्र (for हिमवतो).

Appendix III]

- 12 ^a) जायते निपुणो ध्वनिः.
 14 ^b) चापि (for चैव).
^c) अत्र (for अतः).
 15 ^c) अष्टाविंशतिरत्रैव.
^d) चंद्रमाः (for चङ्क्रम्य).
 17 ^b) पद्मगस्य (for [अ]प्यनंतस्य).
 17^c-18^b Om.
 19 ^b) विस्तरेण (for दिग्द्वारेण).
 उद्योगे गालवचरिते.

109

- 1 Om. the ref.
^a) निस्तीर्यते (for उत्तार्यते).
 2 ^b) परिवारस्य (for वापस्य).
 3 ^b) उत्तरस्यां (for उत्तरायां).
^c) न सोम्ये न विषेयात्मा.
^d) न धर्म्यो (for ना°).
 4 ^b) वरो° (for नरो°).
 5 ^d) [अ]भिपिच्यते (for [अ]भ्यपिच्यत).
 6 ^{ab}) अत्र गंगा महादेवात्पतंती गगना-
 ङ्मुता.
^{cd}) Om.
 7 ^b) पतीच्छया (for परीप्सया).
 11 ^a) संगम° (for संयम°).
^d) भोज्यानि (for भोग्यानि).
 12 ^d) अत्रास्योदय उच्यते.
 14 ^a) द्वारे (for द्वारं).
^b) सत्तम (for सत्तमाः).
 15 ^a) जायते (for ज्ञायते).
^b) कृतिर् (for [आ]कृतिर्).
^d) भोज्यानि (for भोग्यानि).
 17 ^d) उत्तमम् (for अन्ययम्).
 18 ^a) कैलास (for कैलासम्).
^b) ऐडविडस्य (for ऐलविलस्य).
 19 ^b) क्रम्यता (for क्रमता).
 20 ^b) नरो(?) गो°त्तमे (for दिजो°).
 21 ^c) हिमवतः (for हैम°).
^d) कानना° (marg. करका°) (for कमला°).
 22 ^a) तत् (for यत्).
^c) वरं (for वनं).
^d) जीमूतं (for जै°).
 23 ^a) दिशा- (for दिशां).
^c) इह (for इति).

महाभारते

- 24 ^b) अन्या (for अन्यैर्).
 25 ^a) विस्तारितम् (marg. स्तरतस्)
 (for विस्तरास्य).
 उद्योगे गालवचरिते.

110

- 1 ^c) तार्क्ष्य (for तार्क्ष्यं).
 2 ^a) पूर्वम्.
 3 ^{ab}) Om.
^c) च (for तु).
^d) अरुणाग्रज (for रुज).
 4 ^b) आरुहस्वेति वै द्विज.
 6 ^a) पूर्व° (sup. lin. पक्ष° as in text).
 8 ^d) [अ]निलम् (for [अ]निशम्).
 9 ^a) शल्य° (for तुल्य°).
^b) तिमिरूपान् (for मत्स्यान्).
 11 ^a) स तु (for साधु).
 12 ^d) महाखग (for समहंज).
 13 ^a) शरीरं (for रे°).
 14 ^a) निर्वाख (sup. lin. च्य as in text).
^b) तमः (for पुनः).
^d) व्रजतो (for गच्छतो).
 15 ^c) तं निवर्त महावहो.
 16 ^a) Marg. मया (orig. सं as in text).
 17 ^b) च (for न).
^d) [s]यम् (for मया).
 18 ^b) [आ]हृतः (for [अ]न्वितः).
 19 Om. the ref.
^b) वचः (for तदा).
^c) [इ]दं (for [ए]व).
 21 ^b) नाति बोद्धितः (for नाभिचोद्धितः).
 22 ^b) रोषरि (for रोसि).
^d) वतैविष्याव (for निवर्तिष्याव).
 उद्योगे गालवचरिते.

111

- 1 ^c) शांडिली ब्राह्मणी.
 2 ^d) निषेदतुः.
 3 ^a) क्षिप्तं (for क्षिप्रं).
 4 ^b) गमनेच्छया.
 6 ^c) तु (for तु).
 8 ^a) विप्र (for विप्रं).

[712]

- ^b) प्रख्यातं ते (for प्रध्यातं वै).
^d) त (sup. lin. य as in text)व.
 10 ^c) प्रख्यातं (for प्रध्यातं).
^d) अनयः (for मनसा).
 11 ^a) एव (for एवं).
^c) [अ]पि (for त्वं).
 15 ^d) ह्याचारो (for आ°) (to avoid hiatus!).
 16 ^a) तथायुष्मन् (for तदा°).
^c) हि (for [अ]पि).
 19 ^a) मित्रस्तु.
^b) व्यध्वनि (for चा°).
 21 ^d) विपम्यताम् (for निशम्य°).
 22 ^a) एनं (for दीनं).
 उद्योगे गालवचरिते.

112

- 1 ^b) वदतां (for पततां).
^d) बोधितं (for वैधितं).
 3 ^d) चित्ताजितं (for चित्ता°).
 4^a-5^d Om.
 5 ^c) आपीडयित्वा पौरषि.
 6 ^a) सोमान्वये मे च.
 10 ^b) [अ]व्योदि (for [अ]वोदि).
 11 ^b) तपसां (for तपसो).
 12 ^b) उपकारेच्छया.
^c) काले (for कां ते).
 13 ^d) खलु (for लघु).
 14 ^b) वचंसाम् (for जन्मनाम्).
 15 ^a) गुर्वर्थे (for र्थो°).
 16 ^d) भवतः (for भवतं).
 17 ^d) करिष्यति (for चरि°).
 18 ^b) [अ]भियोक्ष्यते (for [अ]पि बो°).
^d) त्वा (for त्वां).
 19 ^c) वाजिदान् (for वाजिदा).
 Om. the colophon.

113

- 1 ^c) विमृज्य (m dy as in text).
^d) विनिश्चित्य (for निश्चित्य च).
 4 ^d) हेतां बुद्धिमवेक्षितुम्.
 6 ^a) वक्ष्यामि तु सखे राजन्.
^b) मा (for मां).
 7 ^a) तु (for च).
^c) वाचम् (for चाशाम्).

उद्योगपर्व

- 9 °) नाशनाल (for °नाशनं).
10 °) हंति संभावितं नरं.
°) [s]धिताम् (for [s]धिनाम्).
16 °) मुक्त्वा (for उत्त्वा).
39 °) प्रसवाभिकामं काम्यतं.
उद्योगपर्वणि गालवचरिते.

114

- 2 °) पंचसु (for सप्तसु).
°) सुसप्त (sup. lin. पंच)सु (for च पञ्चसु).
3 °) °नीका (for °लोका).
4 °) मयि (for मम).
7 °) स तत् (for एतत्).
8 °) इष्टव्याः (for एष्टव्याः).
9 °) परं (for वरं).
11 °) मे (for मां).
12 °) [s]पि (for हि).
14 Portion of the text from 14^d up to अस्यां in 116. 4 is lost on a missing folio.

116

- 4 °) °प्रतिमाकारौ (for °प्रतिसंकाशौ).
5 °) शुक्लेन (for शुक्लं तु).
7 °) राजेंद्र (for राजर्वे).
°) पार्थिवौ (for पार्थिव).
°) चापि (for चैव).
8 °) राजपिः (for °पे).
°) [अ]नामयम् (for [अ]नात्मजाः).
13 °) मूलेन (for मूल्येन).
14 °) धर्मैश्च (for धर्मात्मन्).
19^{ad}-21^{ab} Om.
21 °) विनतात्मजः (for °जम्).
उद्योगपर्वणि.

117

- 3 °) वदतां (for पततां).
8 °) सांतारे (for सं).
°) प्राप्यं (marg. प्राप्तं) (for प्राप्तुं).
9 °) द्विजोत्तमः.
10 °) तु (for तं).
°) तथा (sup. lin. दा) (for ततः).
11 Om. the ref.

- 11 °) ते (for वे).
12 °) अस्य (for अस्यां).
°) नरोत्तमं.
13 °) वै (for ते).
14 Om. the ref.
16 °) चरंतु (for तिष्ठंतु).
18 °) तु (for च).
°) [आ]पेक्ष (for [अ]पेक्ष).
उद्योगपर्वणि गालवचरिते.

118

- 2 °) पुरोयदोश्च.
3 °) गंधर्वं (for पतत्रिं).
4 °) °देशानाम् (for °देशानाम्).
5 °) Transp. वनं and वरं.
7 °) आत्मानं (for आत्मनो).
8 °) वैदूर्याकरं.
°) रुद्धं (for शष्पं).
9 °) रसानि च (for सुरसानि).
°) °पुण्यानि (for °मुख्यानि).
12 °) [अ]युज्यत्कालक (sup. lin. घ)-
सैणा.
13 °) वंशं (for वंशौ).
14 °) आश्रितः (for आश्रितः).
15 °) बहुयु (sup. lin. ग)गे गणे (sup. lin. ते).
16 °) दृढं (for मूढं).
17 °) °निखुदनः.
19 °) लोके (for केन).
22 °) नाभ्यजानंस्तथा नृपं.
°) सु- (for स).
°) सोमवत् (for अभवत्).
उद्योगे गालवचरिते.

119

- 4 °) कर्मं (for धर्मं).
5 °) तत्र तत्रैव मनसः.
8 °) वदन् (for वचः).
°) ग (sup. lin. म)तिमतां.
9 °) तेवामग्रे पपात ह.
10 °) महेश्वरम् (for सुरं).
12 °) गंगां गाम् (for स गङ्गाम्).
13 °) सः (for च).
16 °) कांक्षयते (for काङ्क्षितम्).
17 °) दिवश्च्युतः (by transp.).

[Appendix III

- 18 °) पुरुषोत्तम (for पुरुषर्षभ).
19 °) वाढं (for नाढं).
20 Om. the ref.
°) [s]भिगम्य (for °वाच).
21 °) आद्यापय (for °व्या हि).
22 °) ए (sup. lin. ते as in text)वा.
23 °) सर्वान् (for मूर्ध्ना).
°) त्वा (for त्वां).
°) पुरातने (for °तनम्).
25 °) नरा इमे (for राजश्वराः).
27 °) तारयन्ति (for °यन्तो).
28 °) [अ]कस्माद् (for तस्माद्).
उद्योगे गालवचरिते.

120

- 2 °) तदा (for पदा).
5 °) आदाने (for आपाने).
8 °) यदा बालेष्वनार्येषु.
°) वैहारिषु.
9 °) खे (for खं), here and in 10^d, 11^d, 14^d.
10 °) राज- (for राजन्).
11 °) प्रीतिः शत्रोश्च (for प्रीतिः शत्रोश्च).
12 °) [अ]पि (for तु).
13 °) सवनाश्वरिताः प्रभो.
°) वाजिमेषाश्च (for वाजपेयाश्च).
15 °) ते (for तं).
16 °) एवं सर्वैः समाश्वसैः.
°) तथा (for तदा).
17 °) तेन (for स्तेन).
°) प्राप्ता (for °प्राप्तं).
°) चारोपयंतु (for आरोपयन्त).
18 °) Om.
Om. the colophon.

121

- 1 ^{ab}) Om. along with the ref.
3 °) आश्रित्य (for आरुह्य).
4 °) परिगृहीतश्च.
6 °) प्राप्तस्वर्गफलश्चैव.
7 °) त्वचित्तोभूत् (for त्वया धर्मः).
°) Om.
8 °) तेन ज्ञात्वा (for ततोऽज्ञात्वा).
12 °) भगवान्नेद् (for °वन्नेत्थ).
13 ब्रह्मा (for पितामह उवाच).

Appendix III]

महाभारते

- 13 ^a) धनं (for फलं).
16 ^a) "मदाधानां (for "प्रदग्धानां).
^a) यमः (for समः).
17 ^a) After 17^a ins. 18^a-19^a,
repeating it in its proper
place.

- ^a) विमानान्यपि संप्राप्ताः.
21 ^a) कर्म करोति किञ्चित् (for "पार्थिव
यत्करोति).
^b) जहाति (for जुहोति).
^c) चास्य (for तस्य).
उद्योगपर्वणि गालवचरितं समाप्तम्.

122

- 2 ^a) न्यायं (for न्याय्यं).
3 ^a) ननु (for न तु).
5 ^a) व्याहृत्य (for अभ्याहृत्य).
6 ^a) एतत् (for इदं).
^b) "नंदन (for सत्तम).
7 Before 7, reads 18^a-19^b.
^a) जन्म (for जातः).
9 ^b) वसेते (for लक्ष्यते).
10 ^a) "नुबधश्च.
11 ^a) त्वन्निमित्तम् (for "त्तम्).
^b) त्वयश्चक्षुः (for [अ]यश्चक्षुः).
12 ^a) Transp. भूतानां and मित्राणां.
13 Portion of the text from
122. 13 up to 134. 5^a is lost
on missing folios.

134

- 6 ^a) उल्लसत्समाश्रयः कृतस्ते बलवत्तरः.
7 ^a) कृत्वा सौम्य महात्मानं.
8 ^a) नान्यो वै (for नान्यस्तम्).
^a) तच्च (for उप-).
9 ^a) अस्ति चैकशतं भूयः.
^a) वीराः (for वीर).
10 ^a) महायाने (for सहाया वै).
^a) "कर्मणाः.
11 ^a) न त्वेदृशं (for त्वीदृशकं).
^b) "तेजसः (for "चेतसः).
^a) व्यपहृत्येतत् (for "हृत्येत).
12 ^a) भूयां (for धार्या).
13 ^b) [अ]परावरम् (for "परम्).
^a) प्रतिवचः.

- 15 ^a) यथा (for तथा).
16 ^a) उत्कर्षणं (for उद्धरणं).
17 ^a) विजयता (for "यते).
20 ^a) Transp. बलोपेतं and महाभागं.
^a) धृष्टसंतम् (for "वन्तम्).
उद्योगपर्वणि विदुरापुराणुशासनं समाप्तम्.

135

- 1 ^b) तु (for स).
4 ^a) पुरस् (for पुत्रम्).
6 ^a) एव (for एवं).
7 ^a) सर्वे (for कृष्ण).
^a) तच्च (for सर्वे).
8 ^a) धारयते.
9 ^b) नित्योक्तो हि (for नित्योद्युक्तो).
^a) क्षत्रियः (for "या).
^a) समासज्य (for "साद्य).
10 ^a) हि (for ते).
^b) स न (by transp.).
^a) "कर्मणः.
12 ^a) [अ]वर्थाः.
13 ^b) सदा (for उभौ).
^a) वृणीत.
14 ^a) मनोमनुष्यनाथस्य.
16 ^b) वापि (for चापि).
17 ^a) यदा (for यत्तु).
^a) महत् (for मतम्).
19 ^a) ब्रूया (for ब्रूहि).
20 ^a) [अ]प्येतौ (for [अ]ल्यन्तं).
21 ^b) यथा कृष्णा सभां गता.
^a) परुषाणि (for कटुकानि).
^a) सर्वे (for कुरु).
22 ^a) मे पुत्रान्प्रतिपालय.
23 ^b) [अ]पि (for [अ]भि).
^a) तदा (for ततः).
24 ^a) रथं कृष्णः (for रथे कर्ण).
25 ^a) अ (sup. lin. त as it text) तः.
^a) अजल्पन् (for अजवपुर).
26 ^b) मृत्युपाशवशं गता.
27 ^a) स (for च).
28 ^b) स च (for सर्वे).
उद्योगे भगवचाने.

136

- 1 Om. the ref.

[714]

- 3 ^b) संनिधौ (for संमतम्).
4 ^b) "पाशस्थिताः सदा.
5 ^b) "विग्रहम् (for "निश्रमम्).
^a) गाडिवं.
^a) क्षम्यति (for क्षंसति).
7 ^a) समादाय.
9 ^a) प्रशम्य (for "शाम्य).
^b) निशम्य (for भ्रातृभिः).
^a) मृत्युदंष्ट्रातरागताम्.
10 ^b) शुद्धिवाक् (for शृङ्खवाक्).
^a) "व्याघ्र.
11 ^a) च (for चेत).
^a) प्रभक्त (for प्रसन्न).
12 ^b) नृपात्मज.
15 ^a) महेष्वासस्य (for गुडाकेशस्य).
17 ^a) मुचंतामात्मनाश्रुणि.
^a) संलज.
18 ^a) संमानिताश्च (for समालिङ्ग्य).
20 ^a) चात्र (for वीर).
^a) "नाशकाः.

21 Portion of the text from
महिं प्रदीप्ता etc. in 136. 21^a
up to 139. 24^b is lost on mis-
sing folios.

139

- 25 ^b) सत्यधर्मश्च सात्यकिः.
26 ^a) "वर्णाश्राः.
27 ^b) सेनाजिच्च महाबलः.
^a) विराटश्च.
28 ^b) समुपानयः.
29 ^a) धृतराष्ट्रस्य.
^a) यस्य (for अस्य).
^a) अध्वर्यवे (for आध्वर्यवे).
^a) भविष्यति.
30 ^a) गाडिवं.
31-32 Om.
33 ^a) उद्धाता (for उद्धाता).
^b) प्राप्तस्तासु (for प्रस्तोता सु).
34 ^a) धर्मराजो (for शश्वद्राजा).
35 ^a) शंखशब्दश्च (for "शब्दाः स-).
^a) सुग्राह्यं (for "ग्राह्यो).
36 ^a) तथा (for महा).
37 ^b) रत्न (for रथ).
^a) "कल्प्यताम्.

- 39 ^a) कलापानि (for कपालानि).
 42 ^a) प्रतिप्रास्थानिकं.
^b) तु (for स).
^c) [s]ख (for स्र).
^d) [अ]थ (for [अ]स्य).
 43 ^a) [s]थ (for स्र).
^c) अतिरात्रो.
 44 ^a) कर्म वितते (for कर्मणि तते).
 45 ^a) तस्य (for तथे).
 46 ^b) सहितं (for निहतं).
^c) च तस्य (for तदा च).
^d) [अ]स्य (for [अ]थ).
 47 ^a) आनन्देन ततः सम्यक्.
^d) पुनः सन्नं (for तदा सुत्तं).
 48 ^b) पाश्चात्त्यो घातयिष्यति.
 51 ^b) कुररालये.
 53 ^a) त्रैलोक्ये च (for क्वस्य).
 54 ^a) तथा त्वं (for तदत्र).
 56 ^a) समागतेषु (for गमेषु).
 57 ^a) संरक्षणं (for सवरणं).

उद्योगे कर्णोपनिषदे ॥ २४ ॥

140

- 2 Before 2, ins. भगवान्.
^a) तु (for न).
^b) लब्धोपपादना.
^d) वि- (for न).
 3 ^a) समुत्थितो (for समुच्छितो).
 4 ^a) मया (for माया). भावनेन (for भौ).
^b) समुत्थिता (for च्छिता).
^d) पश्यति (for दृश्यन्ति).
 6 ^a) उभौ चैवाक्षिमारुतौ.
 7 ^a) भवति (for भविता), here and in 9°, 11°, 13°, 15°.
 8 ^a) यदि (for यदा).
 12 ^a) धृतं (for धातुं).
 15 ^a) [आ]पतितं (for [आ]पततस्).
 16 ^a) साम्राज्यं (for सुप्रापं).
 17 ^a) नाल्यंतं (for नात्युष्णं).
 18 ^a) संग्रामे योजयेस्तत्र.
^d) तामाहुः शक्रदैवताम्.

उद्योगे कर्णोपनिषदे.

141

- 1 ^a) संयोज्य (for संपूज्य).
^d) निमृदन्तम्.
^c) Transp. मां and किं.
 2 ^a) दुर्योधनं (for दुःशासनं).
^c) दुःशासनं (for दुर्योधनं).
 3 ^a) कृत्स्नं (marg. एण as in text).
 4 ^a) रण- (for रणे).
 6 ^a) पराजयो (for जयं).
^b) विजयो हि (for यं च).
 8 ^a) अनूराधां.
 13 ^a) अल्पमुक्तं (for अल्पे मुक्ते).
 14-16 ^a) Om.
 17 ^a) पत्रं (for पुष्पं).
^b) हंस- (for हंसाः).
^c) जीवजीवनसंघाताः.
^d) चापि (for [अ]त्यन्त-).
 18 ^a) कंकवटाः (for काका वडाः).
^c) पक्षिकानादसंघाताः.
^d) धावन्ति (for गच्छन्ति).

21 Om.

23-26 Om.

- 27 ^b) स्वप्नातः स (for स्वप्नान्ते स).
 28 ^a) सर्वाणि (for शुभाणि).
 29 ^a) इयं (for तव).
 30 ^b) शामितौजाः सुयोधनः.
 30-32 ^a) Om.
 32 ^a) वीक्ष्येव (for वीक्षन्निव).
 33 ^a) ते (for मे).
 36 ^a) कंठास्ते (for कण्ठवाः).
^d) शुद्ध- (for शुद्धः).
 39 ^a) ते सर्वे (for दृश्यन्ते).
^d) वृष्टा (for सर्वे).
 40 ^a) उद्भूयन्तौ (for युक्तं).
^d) चाभितः (for चाभिभौ).
 41 ^b) सो (for स).
 42 ^b) [अ]त्र (for तत्).
 43 ^a) यथा (for तथा).
^d) नावैति (for नोपैति).
 44 ^a) हृदयं न समर्पति.
 45 ^a) तात पश्येम (for कृष्ण पश्याम).
^d) विनाशकात्.
 47 Om. the ref.
^b) पीडयन् (for पीडितम्).
 48 ^b) परिष्कृतम् (for विभूषितम्).

उद्योगे कर्णोपनिषत्समाप्ता ॥ २६ ॥

[715]

142

- 2 ^a) गृण्हाति (for गृहीति).
 4 ^a) युधि (for ज्ञाति-).
 5 ^a) एष (for एव).
^d) धर्म्यं पथि निरामये.
 7 ^a) धर्मिष्ठे (for धं).
^b) नो (for वे).
 8 ^a) तु वा (for बलद्).
 9 ^a) शांतिम् (for निद्राम्).
 10 ^a) विममर्षं.
 11 ^b) वधः किल (for वधे क्षयः).
^c) तेषां (for हेषां).
^d) नियम्या ह्यर्थसंपदः.
 13 ^a) पश्य (for पश्ये).
^b) तदा युद्धे (for तथा युद्धे).
^d) तथा (marg. न च) (for न हि).
 15 ^a) शिष्ये (for शिष्यैर्).
 16 ^a) अथ (for अयं).
 17 ^a) सत्यधेन च निर्वपैर्.
^c) सेनां (for सदा).
 19 ^a) चै (marg. दे as in text) व संयुक्तं.
 20 ^b) भोजपुरस्कृता (as in text) (marg. जस्य वै पुरा).
 22 ^a) च छिद्रं (for चारित्रं).
 24 ^a) च (for तु).
^d) आजुहावम् (for आसादयम्).
 25 ^b) रक्षितः (for वरितः).
 26 ^a) इति निश्चित्य (for अभिनिर्याय).
 29 ^b) अंतरवाससि (for उत्तरं).
 30 ^a) आपृष्टतापयश्चत्वा.
^b) यतस्ततः (for यतव्रतः).
 उद्योगे कुंतीसमागमे.

143

- 2 ^b) [आ]धिरथिः.
^c) नापि (for नासि).
 3 ^b) कुक्षिजो (for कुक्षिणा).
 4 ^a) धर्मस् (for कर्मां).
^c) [ए]व (for [ए]य).
 6 ^a) असंख्य (for असंखुद्धा).
^c) धार्तराष्ट्रं (for राष्ट्रान्).
 7 ^b) धीराणां (for नराणां).
^c) संतुष्यन्ति (for यत्तु).
^d) वा (for च).

Appendix III]

- 8 ^b) दंभाद् (for लोभाद्).
 9 ^a) तथा° (for तदा°).
 11 ^a) वेद्यामिव महाध्वरे.
 12 ^a) शब्द° (for शब्दः).
 उद्योगे कर्णकुंतीसमागमे.

144

- 1 ^a) निश्चरती° (for निश्चरितां).
 2 ^a) पिता (for पृथा).
 3 Before 3, ins. वैश्व°.
^a) तु (for च).
 4 ^a) वै (for ते).
 5 ^a) त्वचशःकीर्तिनाशनः.
 6 ^a) समापि तत् (for समाहितम्).
 7 ^a) हीनं संस्कारसमयाद्.
 10 ^b) प्रकाशिते (for °शितः).
 11 Portion of the text from
 144. 11^b up to 145. 15^b is
 lost on a missing fol.

145

- 16 ^a) [अ]हं (for [आ]सं).
 18 ^b) विस्तीर्णं च (for विस्तीर्येत).
^a) बुध्या (for बुद्ध्या).
 19 ^a) स राजा (for अराजा).
^a) सुविहितम् (for °तं).
^a) प्रीतितो (for प्रतीतो).
 21 ^a) भूत्वा (for भूत्वा).
 23 ^a) देव (for [ए]भिर्).
^a) नगरे (for नागैर्).
 25 ^a) उपक्षेणे (for °क्षीणाः).
 25^b-26^a Om.
 26 ^a) राजेंद्र (for गाङ्गेय).
 27 ^a) त्वं वीर (by transp.).
 28 ^a) क्रोशमानानां.
 29 ^a) च मे राजन् (for महाराज).
 30 ^a) प्रातिपारक्षितं.
 31 ^a) पुत्र° (for पितृ°).
^a) ह्यराजे * * *
 32 Om.
 33 ^b) मां मा (by transp.).
 35 ^a) महाराज (for [अ]याचं वै)
 39 ^b) पुत्रेषु (for तेषु च).
 40 ^a) इति (for यदि).
 उद्योगपर्वणि.

महाभारते

146

- 1 Om. the ref.
 2 ^a) प्रातिपः.
^a) ततो (for तथा).
 4 ^a) यवीयांस्तु तदा क्षत्ता.
^a) कुल° (for कुरु°).
 5 ^b) [ए]वमच्युत (for [ए]नमच्यु-
 तम्).
 9 ^b) चानुरक्षणे (for चान्ववेक्षणे).
^a) हरणे (for भरणे).
 10 ^b) संजनन° (for संवाहन°).
 11 ^a) आश्वास्य° (for अन्वास्य°).
^a) महाबलः (for महात्मना).
 12 ^b) व्यवस्यति.
^a) नराधिप (for जनाधिप).
 14 ^b) नराधिप (for जनाधिप).
 15 ^b) °कर्षण.
^a) सर्वदा (for मे सदा).
 16 ^a) बहुधा (for बहुना).
 18 ^a) प्रणष्टः.
 20 ^a) लोभेन हत°.
 22 ^b) सर्वम् (for पूर्वम्).
^f) प्रजाः (for तथा).
 23 ^a) स मोक्षस्व (for नोपेक्षस्व).
 28 ^b) ये (for ऽन्ये).
 29 ^a) तथा कुरूणामनुवंशभोज्यं.
^a) °कर्मा.
 31 ^a) च (for तु).
 32 ^a) च (for तु).
 33 ^a) इह व्यथमे (for अहत्य धर्मं).
 34 ^a) सुहृदा (for सुहृद्भिर्).
 उद्योगपर्वणि.

147

- 1 ^b) नरेश्वरः (for जनेश्वरः).
^a) राजमध्ये जनाधिपम्.
 7 ^b) °संयुतः (for °संमतः).
^a) तु स (by transp.).
 8 ^a) [अ]भ्यपराजितः (for [अ]प्य°).
 9 ^a) वशीकृत्वा.
 11 ^a) [अ]न्यवर्तते.
^b) बलदपिताः.
^a) [अ]भि(sup. lin पि as in
 text)क्रुद्धो.
 12 ^a) तत्र कुरु (for ततः पूरुं).
 [716]

- 12 ^b) स्वं (for स्व-).
^a) °सत्तम.
 13 ^b) अधिजायते (for अभि°).
^a) राज्ये (for राज्यं).
 14 ^a) प्रतिपः.
^a) सर्व- (for त्रिपु).
 15 ^a) प्रहारिणः (for यशस्विनः).
 16 ^b) वाहिदकस्य.
 20 ^a) वाहिदकस्य.
 21 ^a) संभारम् (for संभारान्).
^a) शास्त्रवित् (for शास्त्रतः).
^a) मंगलार्थानि (for मंगलानि च).
 22 Portion of the text from
 147. 22 up to 148. 12^a is lost
 on a missing fol.

148

- 14 ^a) शूरा (for बाला).
 15 ^b) Transp. ते and च.
 16 ^a) वै (for ते).
^a) हि संत्यज (for विसर्जय).
^a) अवश्य- (for अवश्यं).
^a) भरतर्षभ (for राजसत्तम).
 17 ^a) च (for तु).
^a) अर्थ (for दण्डं).
 18 ^b) नरर्षभाः (for नराधिपाः).
 उद्योगपर्वणि.

149

- 1 ^a) हि (for ह).
 2 ^a) अपवारितम् (for अवधारितम्).
 8 ^a) तं (for त्वं).
^a) यो (for को).
 9 ^a) संयुक्तदुःख एकश्च.
^a) °युज्महे.
 13 ^a) °रथम् (for °बलम्).
 14 ^a) पुत्रैः (for पुत्र-).
 16 ^a) समादत्ते.
 19 ^a) °प्रभः (for °बलः).
 20 ^a) युक्तम् (for युक्तम्).
^a) त्वसिकुण्डात्.
 21 ^a) °वेगो (for °मेघो).
^a) °प्रगर्जनो (for °संहननो).
^a) सिंहतुल्यपराक्रमः.
 22 ^b) °भुजः (for °बलः).

- 22 ^a) Om.
 23 ^a) सुवलः (for सुहनुः).
^b) सुवलो कृदाः.
^c) अजहुः (for सु).
^d) सुवलः (for सुपादः).
 24 ^d) संथो (for वादी).
 31 ^a) पद्यामि युद्धेषु (by transp.).
^c) अक्षेण (for शक्षेण).
 32 ^a) द्वेद्वे (for द्वेद्वे).
^b) रथं (for व्रतम्).
 33 ^d) गताशेषश्च (for गतमेष्यश्च).
 35 ^c) य (sup. lin. अ as in text) न.
 36 ^b) सोस्तु नो बाहिनीपतिः.
 37 ^c) ह्यतिक्रान्ते.
^d) प्रयास्याम.
 38 ^a) [य] तद् (for तद्).
^d) च (for ह).
 40 ^a) [अ] प्रियं (for भयं).
 41 ^c) तात (for तत्र).
^f) न स वाक्याविवक्षणं
 42 ^a) कृतास्त्रं पश्यते बालः.
^b) सोन्मादम् (for सोऽऽत्मानम्).
^d) आतुरम् (for आतुरः).
 43 ^a) बाहिनीं (for बाहिनी).
^b) मे (for ते).
^d) रणेर्जुनं (for धनंजयं).
 44 ^a) संक्रुद्धौ (for 'दं).
^b) इमौ (for यमौ).
 47 ^b) संप्रहृष्टा (for 'व्यन्).
^c) प्रहृष्टमनसां नादाः.
^d) ततः (for नादः).
 48 ^c) घोषाश्च (for 'शब्दाश्च).
^a) निर्घोषाश्च.
^f) तुमुलाः सर्वतोभवन्.
 49 ^d) ध्वजिनी समदृश्यत.
 50 ^c) स- (for च).
 51 ^c) संप्रविष्टानां (for 'यातानां).
^d) अवास्पृशत्.
 53 ^a) 'वेगश्च (for 'वेशाश्च).
 54 ^b) पृथुं (for कृशं).
^d) कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः.
 55 ^a) उपप्लवे च (for 'प्लवे तु).
 56 ^a) दत्त्वा मूलप्रतीयातान्.
 58 ^b) पुत्रकश्चास्य चाभिभो.
 59 ^a) हृष्ट- (for हृष्टाश्च).

- 60 ^a) जघानाम् (for जघनाथं).
 61 ^d) सादीनाम्.
 63-64 Om.
 65 ^c) 'भूतानि (for 'सैन्यानि).
 66 ^a) 'संमिश्राः (for 'संसृष्टः).
^b) 'नादाश्च.
 69 ^b) शुभे (for शिवे).
 71 ^c) पर्याक्रामत्.
 72 ^a) मा (as in text; marg. स्या-
 पया).
^c) महेष्वासो (for रथोदातो).
 73 ^b) हिरण्यिनीम् (for 'पवतीम्).
 74 ^a) खनयामास (for खानया).
^c) तत्र चोद्दिश्य (for अपि चादिश्य).
^d) न्यवेद (marg. दा as in text)-
 यत्.
 77 ^a) राजन्ते (for राजेन्द्र).
^d) विशिष्टानि महात्मनाम्.
 79 ^b) 'सर्पिणाम्.
^c) 'वस्तूनां (for पांशूनां).
 80 ^a) प्र- (for सु-).
^d) स (for सं-).
 82 ^c) अद्भु (as in text; sup. lin.
 प) दयन्.
 83 ^a) निविष्टाः पाण्डवास्तत्र.
^d) 'बांधवाः (for 'बाहनाः).
 84 ^a) च (for ते).
^b) ब्रह्मचारिणः (for भूरिदक्षिणाः).
 उद्योगे अभिनिर्वाणयात्रायाम्.

150

- 1 ^b) 'यातं (for यान्तं).
 7 Portion of the text from
 150. 7 up to 154. 28^a is lost
 on missing folios.

154

- 29 ^d) वै (for च).
 30 ^a) ध्रुवं (for ध्रुवो).
 31 ^c) अतो (for ततो).
 33 ^d) वध्यं (for नृश्यं).
 उद्योगपर्वणि.

155

- 1 ^b) दुरात्मनः (for महा).
 2 ^a) आहुकानाम् (for आहूतीनाम्).

- 17 ^c) महावीर्यैः (for 'वीर्यैः).
 18 ^b) Transp. दारी and तली.
^c) 'रूपेण (for 'वर्णेन).
 20 ^a) 'पुनैर् (for 'सुतैर्).
 22 ^{ab}) After 22^{ab}, ins. 552* with
 v.l. [(1. 1) हरिं (marg. लि
 as above). यं मे दास्यति पाण्डवः
 (for the posterior half). —
 (1. 2) वरौ (for अयो).]
^d) दा (as in text; sup. lin.
 या) स्यामि फल्गुण.
 23 ^{ab}) Om.
^d) सर्वतः (for सर्वशः).
 24 ^c) वाक्यं (for घीमान्).
 25 ^a) वीरैर् (for वीर).
^d) सखे (for सखा).
 26 ^a) तस्मात् (for तथा).
 27 Transp. 27 and 28.
^c) सं- (for मे).
 28 ^c) तत्र (for तात).
 29 Reads 29 after 31.
^d) कृष्णं (for द्वेणं).
 30 ^c) संयुक्तं.
^d) बृंहितम्.
 31 Reads 31 after 27.
^c) शिष्ये (for शिष्यो).
 33 ^a) 'भाग (for 'बाहो).
^d) तिष्ठ वा स्वयम् (for [अ]न्यत्र
 तिष्ठ वा).
 35 ^a) चाभिसंगम्य.
^b) प्रोवाच (for उवाच).
^d) 'मानवान् (for 'मानिना).
 37 ^d) ह (for हि).
 38 ^b) 'शताकुला (for 'समाकुला).
^d) शारदी (for भारत).

उद्योगपर्वणि.

156

- 1 ^a) सैन्येषु (for [अ]नीकेषु).
 2 ^c) महाराजः.
 4 ^b) पौरपं तु निरर्थकम्.
^c) यदर्थं शायमानोपि.
 5 ^c) तं (for वा).
 6 ^d) वि- (for सा).

Appendix III]

महाभारते

- 7 ^a) हि (for वै).
 8 ^a) तद्युक्तो (for त्वद्युक्तो).
^{ad}) Om.
 9 ^a) इह (for यः).
^a) च सदैवांधः (for न सदैवं वा).
 10 ^a) यतः चरन् (for समा^a).
 11 ^a) अपि (for अधि-).
 15 ^a) ^a) निदिष्टं.
^a) हि (for वि-).
 उद्योगपर्वणि.

157

- 1 ^a) हिरण्वनी.
 2 ^a) चेदम् (for इदम्).
 5 ^a) तत् (for वः).
^f) तथा तत् (for तत्सर्वे).
 6 ^b) पाथिव (for पाण्डव).
 7 ^a) ते शौर्यं (for शौर्यं च).
 8 ^a) हृदयं कस्य न स्फोटिद्.
 9 ^a) आच्छिद्वराज्यमुत्क्रम्य.
 10 ^a) महावाक्यं.
^b) तद्विधीयताम् (marg. तद्विभाव्य-
 ताम् as in text).
 12 ^a) वै (for त्वं).
^a) ^a) लोकान् (for ^a) लोकं).
 13 ^b) फल्गुण (for पाण्डव).
^a) संस्मृत्य (for संस्मरन्).
 14 ^a) वचनं (for वचने).
^a) दरीयस्य (for दरीयाद्य त्वम्).
^a) ह्यमर्षो (for अमर्षो).
 15 ^b) परं चापि (for ज्ञानयोगो).
 17 ^a) तु (for [प]व).
 उद्योगपर्वणि.

158

- 2 ^{ad}) Om.
 3 ^a) य (sup. lin. ह) द्रुतं (for यन्मतं).
 4 ^a) तु (for च).
^a) महात्मनः (for यशस्विनः).
 6 Before 6, ins. उल्लङ्घः.
 7 ^b) कुणां च नयता सभाम्.
 8 ^a) च (for तु).
^b) राष्ट्राद् (for धिष्ण्याद्).
 11 ^a) लोहाभिहा (sup. lin. सा) रो.
 12 ^b) पौरुषे (for संयुगे).

- 13 ^a) Transp. राज्यं and कथं.
 14 ^a) असं (for अवि-).
^a) ^a) वधम् (for ^a) धरम्).
 15 ^a) महीं द्रोणाद् (for द्रोणं मोहाद्).
 16 ^a) मा (for माम्).
 17 ^a) ह्यस्य (for ह्याभ्यां).
^a) [इ]यात् (for व्रजेत्).
 18 ^b) दाक्षिणेन (for दारुणेन).
 19 ^a) किं दुर्वलः कोपमथो मदीयां.
 20 ^a) द्रविडोडुकामैः (for ^a) डान्धकाश्चयैः).
 21 ^a) संनिविष्टं (for संप्रवृद्धं).
^b) [अ]पारणीयम्.
^a) ^a) कुलस्य (for ^a) वलस्य).
^a) किल (for किम्).
 23 ^a) अकथ्यमानो.
^a) पर्याय- (for पर्यायात्).
^a) कथतः (for ^a) नात्).
 24 ^a) कर्मणा (for कथनात्).
 25 ^a) ह्ययमानो (for जाय^a).
 26 ^b) मानसीम् (for भूयसीम्).
 27 ^a) त्वा (for त्वां).
 28 ^b) यदा त्वं सपणे जितः.
^a) फल्गुण.

- 29 ^a) वै मोक्षम् (for विवक्षुष्य).
 30 ^a) अमानुषसमायुक्ता. — Portion
 of the text from व्यवस्थितान् in
 30^a up to 150. 4^a is lost on
 a missing folio.

160

- 5 ^a) मूढ.
 7 ^a) [स]स्माकं (for सस्माभिर्).
^a) ह (for च).
 9 ^b) ब्रवीपि (for ब्रवीहि).
^a) रथीति त्वाहाजुनः.
 10 ^a) चैव (for चेति).
 11 ^a) त्रिलोकीं (for हि लोकं).
^a) ततोपि ते लब्धमतं.
^a) न्यायं (for क्षयं).
 12 ^b) [अ]भि- (for [अ]भि).
^a) तं (for ते).
 15 ^a) तु (for च).
 16 ^a) द्रक्षसि त्वं (for द्रक्ष्यसे तां).
 19 ^a) दर्शन (as in text; sup. lin.
 धर्षण) स्र.

[718]

- 19 ^a) तीक्ष्णम् (for तीव्रम्).
 20 ^a) त्वं (for हि).
 23 ^a) एतत् (for हेतत्).
 24 ^b) [अ]वधार्य (for [उ]पधार्य).
 25 ^a) उपावृत्ता (for उपावृत्त्य).
^b) कैतव्याद् (for ^a) वयो).
^{ad}) Om.
 26 ^b) भरतर्षभ.
 27 ^a) [उ]दये (for [उ]दयात्).
 उद्योगो उल्लङ्घयानं समाप्तम्.

161

- 1 ^a) निर्यातयामास.
 2 ^b) चाश्ववंदिनीम्.
^a) चतुर्विधां भीमवलां.
 4 ^a) द्रोणं (for द्रोण-).
^a) व्यकर्षत (for प्रकर्षति).
 5 ^b) राजानः (for रथिनः).
 6 ^a) ^a) त्यागश्च.
 8 ^a) ^a) दधत् (for ^a) दिशत्).
 10 ^a) महेष्वासं (for ^a) सो).
 11 ^a) धृष्टद्युम्नं (for ^a) न्नो).
 उद्योगपर्वणि.

162

- 1 ^{ad}) Transp. मन्दाः and पुत्राः.
 4 ^a) अकुर्वत (for अचेष्टत).
 5 ^a) कुलं (for कुरं).
 6 Om. the ref.
^b) वरः (for नृप).
 7 ^a) नमस्कृत्य (for ^a) त्वा).
^a) तुभ्यं (for तेऽय).
 8 ^b) व्यूढेषु (for व्यूहेषु).
^a) नानाभूतस्य (for [अ]प्यभूतांश्च).
 9 ^a) यात्रायाने च युद्धे च.
 10 ^b) देवगंधर्वैरक्षसाम्.
 14 ^a) पुरुषाग्राभ्यां.
 15 ^a) श्रोतुम् (for वेत्तुम्).
 16 ^a) सर्वं (for सर्वैः).
 19 ^b) सह सर्वैर्हि सोदैरः.
^a) ^a) संमतैः.
 21 ^b) शीघ्रास्त्रा (for कृतास्त्रा).
 25 ^b) दूरपातो.
^a) यथा (for इव).
 26 ^a) वै (for [स]सौ).

- 27 ^a) पांडवास्तु महाबलान्.
28 ^b) प्रवहन् (for ग्लव^o).
29 Portion of the text from
ममित्राणां etc. in 162. 29^c
up to 164. 7^{ab}, is lost on
a missing fol.

164

- 8 ^a) Transp. उभयोः and सेनयोः.
9 ^a) एष (for एव).
11 ^a) *समक्रोधः (for *समः क्रोधे).
^b) *धृतिः (for *मतिः).
12 ^b) समः (for वरः).
13 ^a) वृत्तः (for धृतः).
14 ^b) नरेश्वरः (for नरपेशः).
^c) भरद्वाजात्मजः.
^d) हितं तव (for हिताय वः).
17 ^a) श्लाघतेत्य (for श्लाघत्येष).
^c) चैनं (for चैव).
18 ^a) एष (for एव).
19 ^b) तथा (for तव).
^c) रणे (for रथो).
20 ^a) कक्ष्यं (for कक्षं).
21 ^a) सत्यश्रवा रथस्तुभ्यं.
^c) रिपुबलं (for *ले).
^d) प्रमथिष्यति.
22 ^a) शाश्वतं तथा.
23 ^a) रथस्तुभ्यं (for रथाभ्यस्ते).
^c) स शत्रूणां (for रिपूणां ते).
24 ^a) *राजो (for *तेजा).
25 ^a) एष विक्रान्तयोधी च.
^c) सु- (for वा).
26 ^b) मतो मे भरतर्षभ.
^d) मागधः परवीरहा.
28 ^a) बाल्हिको.
29 ^a) विनिहल्य (for नाभिहल्य).
31 ^c) [अ]भ्युपेलेव.
32 ^c) विमर्दं (for विमर्दे).
^d) त्वदर्धं (for त्वदर्धे).
33 ^b) *रथः (for *बलः).
36 ^b) *धन्वना.
37 ^b) पाकशासनम्.
38 ^c) घेरावण^o.
उद्योगे रथातिरथसंख्यायाम्.

165

- 1 ^a) प्रचलो (for अचलो).
^c) तथा (for रथो).
2 ^b) *क्रोध- (for *क्रोधो).
^d) *धृती (for *बली).
3 ^c) त्वा (for त्वां).
5 ^a) नैष (for नैव).
^b) नैवाप्यातिरथो रणे.
^c) विमुक्तः कवचेनैव.
^d) विमुक्तः.
6 ^b) भाषितात् (for भाषणात्).
^c) फल्गुणम्.
7 Om. the ref.
8 ^a) [s]भिमानी (for सतिमान्).
^b) लक्ष्यते (for दृश्यते).
9 ^b) उत्फाल्य लोचने.
10 ^c) संघर्षयामि च तद्.
11 ^c) नाम रथो (for अर्थ^o).
^d) मे न (for नास्ति).
13 ^b) राजसूयादिकर्मसु.
^d) विभेदयिषुम्.
14 ^b) विस्तेन न (for विस्तेनं च).
16 ^a) स्वयंभ्राही (for *ग्राह्याद्).
17 ^b) [अ]वेक्ष्य च.
^d) *चेतनः (for *कृत्तव).
18 ^b) Space left blank.
^d) नाम (for नाना).
21 ^b) द्रविष्यन्ति (for गमिष्यन्ति).
^c) सह पांचालैः (for *पञ्चालाः).
22 ^a) युद्धं (for युद्ध-).
24 ^b) शास्त्रानुशासनम्.
^c) हि (for [अ]पि).
^d) मे (for ते).
25 ^c) स (for सु-).
^d) भीष्मे (for भीष्मं).
27 ^c) योत्स्यामि (for योद्धासि).
^d) एतैर् (for एव).
उद्योगे रथातिरथसंख्यायाम्.

166

- 2 ^c) कार्यं (for कार्यम्).
3 ^b) शिशुस्तु वा (for शिशोस्तव).
4 ^c) तत्र (for काचित्).
^d) किमेवं (for तु मे किं).
5 ^b) संतो वत्सलसंस्तवात्.

- 5 ^c) त्वयि (for तु त्वां).
6 ^b) *राज- (for *राजः).
^d) जिताः (for हताः).
8 ^a) युध्यस्व (for यतस्व).
10 Om. the ref.
^a) महाराजो (for ततो राजा).
11 ^a) एकाग्रं (for एवाग्रे).
13 ^c) प्रभातामेव रजनीं.
14 ^a) तु (for ते).
^c) तेन (for राजन्).
16 ^a) सर्वेषां वै (for स्वयं राजा).
17 ^b) रथो मेष्टयुगो मतः.
^c) *बलोपेतो.
18 ^b) पुरुषर्षभ.
19 ^a) एते च प्रमुखगताः.
^c) कालवत् (for रुद्रवत्).
20 ^a) महोत्साहाः (for महात्मानः).
^b) उद्धताः (for उद्धताः).
^c) पुंस्यः (for पुंभिर्).
^d) त्वन्येभ्यस्ते (for अन्यैस्ते च).
21 ^a) चापि (for चाति-).
22 ^c) सर्वैर्मिता दिशश्चैव.
^d) चतस्रो (for दिग्जये).
23 ^a) अग्रतः (for पुरुषाः).
^b) पुरःसराः (for गदाः शरान्).
^c) विपहन्ते.
^d) उद्यातुं (for उद्यन्तुं).
^f) च (for [अ]पि).
24 ^a) भावे (for जवे).
^c) बलैरपि भवंतस्ते.
25 ^a) बलान्हि (for ते सैन्यं).
^d) समये प्रत्युपस्थिते.
26 ^a) बलधैर्यसमुद्युक्ताः.
29 ^b) मानवेपु (for दानवेपु).
30 ^a) भूतपूर्वो (for भूतोऽथ वा).
^b) ध्रुवः (for धृतः).
31 ^a) [s]स्य (for च).
33 Portion of the text from
श्लोचप्रदर्शनाः in 166. 33^b up
to 175. 12^a is lost on mis-
sing fol.

175

- 13 ^b) हरिदम (for मतिर्नम).
14 ^b) इह च (for वनम्).

Appendix III]

- 15 ^b) तथा (for शुभा).
 16 ^a) च (for तु).
^d) तपोनिधे (for तपोधन).
 17 ^b) बभूव तत् (for ततोऽभवत्).
 18 ^b) नृप (for नृपान्).
^c) तत्राक्षिप्य (for अवाक्षिप्य).
 19 ^b) Transp. अथ भीष्मो and आज-
 गाम.
 21 ^a) तं तु (for ततो).
 22 ^a) प्रदाय वै (for प्रदापितुम्).
 23 ^a) एनां (for इमां).
 24 ^a) विदिता (for मुदिता).
 25 ^b) मा (for मां).
 26 ^b) चारित्रेया विशङ्कितः.
 27 ^a) उत्पत्तिः.
^d) भीष्म प्रवाभिमन्यते.
 28 ^b) यद् (for यथा).
 29 ^a) व्रीडाचैव महाश्रुते.
 30 ^a) [अ]त्तौ (for मां).
 उद्योगेऽम्बोपाख्याने.

176

- 4 ^b) चैवं (for चैव).
^d) तत्र (for अथ).
 6 ^b) एवं (for एव).
^c) न्यायं.
 8 ^a) वक्तुम् (for कर्तुम्).
 9 ^a) सर्वं (for भद्रे).
^c) धर्म्यं (for धर्म).
 10 ^a) त्वा (for त्वां). भीतो (for भीरु). — After 10^a, repeats 10^a and 11^a with v.l. [(10^a) समयोचितः (for राम-बोदितः). — (11^a) भीरु (for भद्रे)].
^d) निगुण्हाद् (for गृहीयाद्).
 11 ^a) विहता (for निजिता).
 12 ^a) प्ररोपवानच (for पुरुषमानी च).
 13 ^a) ममाप्येवं महाब्रह्मन्.
^b) वर्द्धते (for वर्तते).
^d) एव हि (for इत्येव).
 14 ^b) नायं दोषोधिगच्छति.
^c) त्वं (for तं).
^d) तद्भीष्मे (for यत्कृते).
 17 ^b) खड्गी चित्र- (for खड्गं चित्रत्).

महाभारते

- 19 ^a) निपसीद रहोगतैः.
 20 ^a) हि (for च).
 21 ^b) *रथम् (for *बलम्). — Por-
 tion of the text from काले
 in 21^a up to शिखण्डिने ल in
 193. 42^a is lost on missing
 folios.

193

- 42 ^a) चान्वग्रहीः पापकर्म.
 43 ^a) अपविद्धं (for अपवृत्तं).
^d) स्त्री त्वं सा (for त्वं स्त्री स).
 45 ^a) स चेशस्य (for शापस्यान्त-).
 46 ^b) स्वं (for स्व-).
^c) स्थूणा यक्षा निरुद्धेगा.
^d) भवति (for भवतु).
 47 ^a) सहितः (for सह तैः).
^d) *गामिभिः (for *चारिभिः).
 48 ^a) स्थूणं तु शापं संप्रेक्ष्य.
^c) तूर्णं (for तं वै).
^d) तं (for स).
 53 Om. the ref.
 54 ^b) गंधैर्मास्यैर्मनोहरैः.
^c) चैव (for चापि).
 55 ^a) सहवांधवः.
 56 ^b) *नन्दन (for *पुंगव).
^d) स्त्रीपूर्वकं.
 58 ^a) अहमेतद्धि वस्तात.
^b) प्रत्यवेद्यम्.
 59 ^a) च महारथः (for रथसत्तमः).
 61 ^a) एतं (for एनं).
^b) समवस्थितम् (for समुप).
^d) जातुचित (for चाप्युत्त).
 62 ^b) इति (for अपि).
^c) स्त्रिभिः (for स्त्रियां).
^d) स्त्रीसरूपिणि.
 63 ^b) इति मे व्रतमाहितम्.
 64 ^a) अपलायिनम् (for आततायिनम्).
 66 वैशं (for संजय उ°).
^d) भीष्मं (for भीष्मे).
 उद्योगेऽम्बोपाख्यानं समाप्तम्.

194

- 1 वैशं (for संजय उ°).

[720]

- 1 ^b) सुयोधनः (for सुतस्तव).
 2 ^b) उद्गतम् (for उत्तमम्).
 4 ^a) अनाहार्यम् (for अनावार्यम्).
^d) सवासवैः (for महाहवैः).
 6 ^a) वलं (for बले).
 10 ^a) *निश्चयम्.
 11 ^a) प्रत्याहिकं (for प्रागाहिकं).
 13 ^a) अनेन विधिना तात.
 15 Om. the ref.
 16 ^b) *पुत्रेषु (for *पुत्रस्य).
 17 ^a) वरूथिनीम् (for अनीकिनीम्).
 19 ^a) महाश्रुति (for वलक्षयम्).
^f) वलक्षयम् (for महाश्रुति).
 21 ^a) ता(as in text; sup, lin. या)
 वद्.

उद्योगपर्वणि.

195

- 6 ^b) संरप *** साचिनम्.
^c) सैन्यं (for हन्तुं).
^d) हन्तुं तत्प्रत्ययपद्यत.
 9 ^b) * ह° (for चित्र°).
^d) तथा (for तव).
 11 ^a) सदेवान् (for सामरान्).
 13 Om.
 14 ^a) च (for तु).
 15 ^a) च (for तु).
^b) पृथक्पृथक् (for पृथक्जनम्).
 16 ^b) मम (for तव).
 17 ^b) महायुजाः (for स्वराजिताः).
 20 ^a) Transp. न and स.

उद्योगपर्वणि.

196

- 1 ^a) राजेन्द्राः (for राजानः).
 3 ^a) धर्मश्रुतश्च (for कर्मश्रुतश्च).
 5 ^a) सद्धिताः सर्वे (for सर्व एवैते).
 8 ^b) *रथान् (for *रथम्).
 9 ^b) त्रैगर्ताश्च.
 10 ^a) कर्णौ (for शलो). — Portion
 of the text from 10^a up to
 the end of the parvan is
 lost on missing folios.

ADDENDA ET CORRIGENDA

1

1 *) चत्वार्युपसः. KM reading. The divergent readings are due to the peculiar construction. Arj.: उपस इति सप्तम्यर्थे पञ्चमी; Sarv.: चत्वार्युपसश्चतस्रो रात्रीर्विश्रम्य । लिङ्गविपर्ययइष्टान्दसः.

2 *) In the footnotes read "Ds" for "Ds" after Dn1.

3 *) आविशतां. Arj.: आविशत इत्यर्वाचीनः पाठः. — *) वितामहः. Although the epithet usually applies to Bhīṣma, whose presence here is out of question, the reference is obscure, giving rise to a number of variants. Arj. and Sarv. explain the word as referring to the grandfather of Kṛṣṇa!

10 In the footnotes to the "reference", for "T1" read "G1" and for "ऊवाच" (twice), read उवाच.

2

8 Sarv. explains: सर्वस्ववशासु सर्वकालं । ते दुर्योधना-
दयाः । न कौट्यान् कौटिरयात् । भवतामर्थं गृह्णन्तीति शेषः, which
interpretation accords well with Baladeva's perso-
nal inclination towards Duryodhana, and the
general trend of his speech. It is meant that
Duryodhana did not act through deceit but only
exercised his right of might. The line 8^{cd} assigns
a further reason for the misfortune of the Pāṇavas,
viz., Yudhiṣṭhira's addiction to dice. But the
construction of the verse is difficult, and, in view
of the variants, perhaps corrupt. The word
कौट्यात् is obviously a *lectio difficilior*; the read-
ings कौट्या (Ś1), कौट्या (Vulgate) and कौपाद्
(GM) are thus explicable, the Vulgate emendation
especially being due probably to the graphical
confusion between *tya* and *pya* in Devanāgarī.
The phrase सौधः is obscure, but may refer to
राज्यार्थग्रहण, as Sarv. suggests. Dev. and Arj. take तैः

as instrumental (करणभूतैः) and read तेन (=दुर्योधनेन)
for our ते न. Dev. appears to read प्रियाभ्युपेतैः,
qualifying तेन, but the explanation is not clear;
Sarv. reads प्रियाभ्युपेते च and explains संमते युधिष्ठिरेण,
while Arj. reads प्रियाभ्युपेतेः (sic) qualifying तैः!
Cf. प्रियाभ्युपगते द्यूते in 5. 125. 7^a. — In the critical
notes to 8^a, for "Ca. d" read "Ca".

10 *) दुरोदर, 'gamester', a word of uncertain ori-
gin, the S form being दुरोदर. On this word see
Hopkins, "Lexicographical Notes" in JAOS, 20
(1899), p. 18, where the word is explained as
'stake at play' and B. 2. 60. 8 is cited.

3

3 *) फलाफलवती शाखे. The lack of concordance
in number, not unusual in the epic, is duly
commented upon by the scholiasts as āṛṣa or
chāṇḍasa.

4

8 *) अभिम्, 'all-conquering', recurs again, with
more or less the same variants, generally in
the vocative, in 5. 55. 7; 141. 40; 147. 21; 149. 58;
168. 19; 192. 13. Cf. Ādi, Prolegomena, p. xcii.

17 *) The reading पौतिमत्स्यक (supported by Ś1),
gives an apparently unusual name, leading to
strange v.l. In Vedic we have Pautimāśya (vide
PW) as a patronymic, which makes the Vulgate
योऽतिमत्स्यक explicable by the not unusual graphi-
cal confusion between *q* and *y* in Devanāgarī.
The name might have been Pautimāśyaka, but
*मत्स्यक (or *मात्स्यक) occurs also at the end of epic
names, e. g., Paupdramatsyaka (1. 61. 41).

6

3 *) शुक्रेणाहिरसेन, the so-called instrumental of

comparison; see Sukthankar, "Epic Studies (II)", in *ABORI*, 11, pp. 176-178. Other instances in the Udyoga: स्वैस्तुरंगैविशिष्टः 5. 55. 14 (no v.l.); सर्वैः पुत्रैः प्रियतमा 88. 42; बलवन्तो हि बलिभिः 98. 9; कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरो मया 103. 14; प्राणैरपि (N प्राणेश्योपि) गरीयसी 126. 9; श्रेयानन्वैर्धनुर्धरैः 137. 6; दृढोऽपि युवनिर्वरः 164. 12; प्रादेशेनाधिकाः पुंभिरन्यैस्ते च प्रमाणतः 166. 20; विषमस्तरा मया 173. 1.

5 ^a) धृतराष्ट्रस्य विदिते, absolute construction; cf. एवमुक्ते 5. 10. 5 (the variants are interesting); 12. 14 etc. तेन तथोक्ते 12. 27 etc. एवं गते 85. 2; 156. 7; 173. 12, 13; 174. 4; 178. 31 etc. तेऽनुमते 31. 16. नृपस्यानुमते 32. 6.

7

1 32* is apparently a Southern addition (missing in some of P. P. S. Sastri's MSS.), which has found its way into B and D (partly); lacking in Śi K. It repeats what is already said and anticipates stanza 4.

8 ^a) Śi S show यथाहं (as in text), although the common N reading is यथावत्.

9 ^a) Delete the wavy line under कृष्ण.

18 ^a) प्रवार्यः = पालनीयाभिलाषः (Dev.).

8

10 49* is apparently a Southern addition, lacking in Śi K, but finding its way into B and D. It is out of place in its context, and the omission improves the text.

13 53* is a Southern addition, lacking in Śi K; a conversational amplification of what follows in st. 13-14. B D leave the last line of the passage hanging in the air; while S inserts it before 54*, which does not effect much improvement.

22 ^a) दुःखस्यैतस्य, either genitive for ablative (other instances: नोद्विग्नाः परचक्राणां 5. 82. 17; नास्य शक्यं पलायितुं 50. 58; येषां विभ्यति देवताः 99. 6; चारित्र्यसामिश्रितः 175. 26; दाहस्य विभ्यतः 1. 134. 23); or अन्ते is to be supplied, as suggested by the commentaries.

9

The Indravijaya episode (adhy. 9-18) has been edited by Adolf Holtzmann (under the title *Indravidschaja, ein Episode des Mahabharata*,

Karlsruhe 1841) from the Calcutta edition, with variants noted from a Bengali MS. in the Bibliothèque Nationale (Paris), which MS. gives substantially the Vulgate text.

26 ^a) न तरिष्यति. Arj.: न भविष्यतीत्यसम्यक्.

35 ^b) विशिराः, see Whitney § 414^a. The variants attempt to normalize the archaism.

42 ^b) Probably पुत्रं would be a better reading, but the entire B is against it. So also अमन्त्रयन् (for अमन्त्रयन्त) in 51^a.

50 ^a) विद्वान् = जानन् (Arj.), 'knowing'.

10

14 ^a) सहिताः. Considering समेत्य, which immediately precedes, the reading is strange, but the S variant विसुना is hardly convincing. Such tautology is however not unusual; cf. विनिश्चित्य कार्यं निश्चितं in 5. 142. 26, and the repetition of तदा in 5. 185. 15.

44 ^a) Cs reads निर्वृक्षा (as in text), and not निर्वृत्ता (as shown in the footnotes).

11

20 ^b) Indrāṇī. This form of the name (and not Śakrāṇī) is found practically throughout the episode; cf. 22^b (where the v.l. is to avoid hiatus, as here), as well 5. 12. 31. See also 5. 12. 9-11, 16, 22, 25, 28 etc.

12

9 ^b) Delete wavy line under यवे*.

13

25 ^a) उपश्रुति. Arj.: रात्र्यभिष्टातृदेवता. Holtzmann explains: "Upaśruti ist Astrologie, Wahrsagerai. Das Wort wird in Hārāvali, einer Sammlung seltener Wörter, erklärt:

Naktam nirgatya yat kimcid chubhāśubhakaram vacaḥ |

S'rūyate tad vidur dhīrā daivapraśnam upaśrutim ||"

See PW for other references. Upaśruti is an evil spirit in the Sūtras; but here it appears to be a kind of supernatural oracular voice answering questions about things, past, present or future, unknown to people.

14

1 ^a) रूपिणी 'having a beautiful form', referring to Indrāṇī. Some MSS. take it in the sense of 'assuming a form', 'embodied', referring to Upaśruti. But the MS. authority is divided, and our reading is supported also by Ś1.

15

28 ^b) विचीय, not being the regular form, has given rise to a number of variants.

32 In the footnotes add: "=5. 38. 13; =C. 12. 2010, 2938".

16

18 ^a) सलोकान्. The text-reading is given by B, and indirectly supported by M, which, however, reads स्वलोकान्. Since the KDTG agreement is unambiguous and supported by Ś1, it would be better to read च लोकान् in the text.

29 ^b) अन्तरेण = कृते (Dev.), 'with regard to'.

31 ^a) Hypermetrical — ^a) तेन = तस्मात् (Sarv.). Or, तेन refers to Varuṇa, Yama and Kubera severally. The KTG reading सह देवताभिः is obviously an elucidatory amplification.

19

3 ^b) The repetition of शक्ति is perhaps original; hence the large number of unconvincing variants. The compound शक्तवृष्टि may mean a special kind of spear or javelin. Cf. similar tautology of करवाल and खड्ग, परशु and परश्वध.

12 ^a) इयात्. A blend of Imperfect-Aorist and Optative forms. See JAOS, 57, p. 316 f.; New Ind. Ant. 1 (1938), p. 536. Cf. 1. 122. 47.

17 ^b) The S reading 'कवैः' supports 'कवलेः', and not the Vulgate 'कुवैः'.

30 ^a) There is no hill on the Yamunā! Cf. 4. 5. 1-2.

21

Colophon. The first sub-parvan, which ends here, has been named Udyoga on the authority of the Parvasaṅgraha, although the old printed editions have Senodyoga.

22

3 ^a) पर्याकार्युः = उपनिन्युः (Dev. Arj. Sarv.); either from परि + कृ 'to serve', or पर्या + कृ 'to turn out'.

4 ^a) अनुसृज्यन्ति 'are fond of', 'attached to'; all comm. न गणयन्ति. Cf. 7^a below, and 5. 27. 8^a; 29. 25^a; 32. 11^a; 122. 32^a.

7 ^a) The first two pādas of this stanza are to be construed with 6^a.

9 ^a) Elliptical construction, which requires a verb like अनुगच्छन्ति to be supplied.

19 ^a) अवर्द्धाः 'expelled'. Cf. 4. 57. 14^a.

24 ^a) अपा + धि 'to resort to'. Cf. 5. 36. 63^b; 37. 15^a (व्यपाश्रित्य); 49. 45^a; 88. 33^a (अपाश्रयः पाण्डवानां); 92. 25^a.

31 नो चेत्, with potential, 'would that not!' Cf. 32^a below, and 5. 26. 15^b; 32. 27^a; 71. 35^f.

34 ^a) अलं 'enough'. But Dev. Arj. and Sarv. explain it as समर्थः (qualifying संकल्पः), and read along with it सिद्धे (for सिध्येत्), which reading, however, is not so well authenticated.

35 ^b) परेत्य = प्राप्य (Dev. Arj.); समेत्य is a facile emendation from 36^a below.

39 ^a) मूर्छयेत् 'would rouse, excite'. Cf. 5. 29. 3^a; मूर्छित 96. 24^a; and the epic epithet क्रोधमूर्छित 50. 13^a.

23

4 ^a) Delete wavy line under धनंजय.

18 ^a) एकमित्राः is difficult, but the other readings are neither suitable nor well supported. Does it refer to the ministers of those kings who are classified in the Nitisāstra as अमात्यायत्तसिद्धि and whose only friends would then be their ministers?

20 ^a) Perhaps Nil. is right in explaining मुज as कौटिल्य; the phrase सौर्वीमुज would then be the curve of the drawn bow-string.

26 ^b) चक्रे 'in the circle or multitude of troops'.

27 ^a) कर्तुं शक्यं. Dev., Arj. comment: किमपीति शेषः. The elliptical construction, which is a notable feature of Yudhiṣṭhira's casuistic speeches, has led to confusing variants. Of the six kinds of Niti, एकेन साधुना कर्षणा refers perhaps to Saṁdhi, while परिजेतुं (in 27^a) refers to Daṇḍa. Dev. Arj.: तस्मादण्डसाध्या एव कुरवः.

24

3 ^a) धन्वी, adverbially.

6 ^a) रणाजि, a curious repetition, which Nil. explains by interpreting रण as the shout of the warriors!

25

5 ^b) प्रस्थानेन = व्यवहारेण (Dev.), 'course, method'.
— ^a) ह्रीनिषेध = लज्जानिवर्तनीय (Dev.). Recurs frequently, e. g., 5. 88. 34; 124. 3; also the common epithet हीमत्. See Yudhiṣṭhira's remarks on ह्री in 5. 70. 35-39.

7 ^b) निरय acc. to Dev. Arj. = निरयहेतु. Or, is it निर + अय, 'devoid of happiness, prosperity'? अय = शुभावहविधि, Amara 1. 4. 27, 'a rite conferring happiness, bringing prosperity'. The word recurs in 5. 32. 20^a.

9 ^a) अनुशास्त्रं स्व. The regular form being अनुशिक्ष्य, the variants are intelligible. For स्व, cf. 5^a above. — ^b) निनीय = प्राप्य (Dev.); or निगृह्य (Arj.). Sarv.: नितान्तं नीत्वा हृत्वेति यावत्. Or, is it नि + नी 'to offer as a sacrifice' (vide PW).

15 ^a) प्राणानादौ याच्यमानः, elliptical phrase, agreeing with बाह्यदेवः and धनंजयः in st. 14, and requiring a finite verb like दद्यात् to be understood. Arj.: प्राणान्याच्यमानान् आदौ प्रथमतो दद्यादिति शेषः । कुतोऽन्यत्किमन्य-दत्तमेवेत्यर्थः; Dev. similar. Hence the variants, some MSS. actually reading ददौ, दद्यात् and प्रयच्छेत् into the text! Arj., however, remarks: ददावित्यसम्भङ्ग!

26

4 ^b) This pāda seems to be parenthetical, as also 4^a, unless (which is very unlikely) कामाभिध्या (in 4^a) is taken as an old ā-instrumental formation. अभिध्या is longing or desire; cf. 7^a below, and 5. 42. 12.

6 This describes the भोगचय of Dhṛtarāṣṭra; but the construction of the stanza, as the variants indicate, is obscure, if not perhaps corrupt. The Vulgate reading is facile and hardly satisfactory. The first pāda appears to be elliptical, requiring a verb like भवति and a substantive like धृतराष्ट्र (from the preceding stanza) as the subject to be understood; while ईश्वरः (to be construed with विग्रहाणां = देवानां acc. to Sarv.) is to be taken as the

predicate. In the second pāda, अश्रेयसां is to be taken (as in the first pāda) as an adjective qualifying some such substantive understood as जनानां. In 6^a and 8^a, अश्रेयसः and अश्रेयांसि are obviously adjectives qualifying respectively मात्यगन्धान् and अनुलेपनानि (as अश्रेयसः in 7^a qualifying प्रावरान्). The word अश्रेयस्, in the sense of 'inferior' also, occurs in 14^a.

7 ^a) अश्वदस्ते, irregular, perhaps due to a confusion between अधि + वस् and अधि + अस्, as some of the variants would indicate. For a similar confusion of roots, cf. प्रज्ञाशाम in 5. 178. 14^a (between श्म् 'to see', 'to note', and श्म् 'to cease', 'to be quiet'); विन्देयुः in 1. 150. 27 (between विद् 'to know', and विद् 'to find'). — ^c) अवध्य perhaps असानवध्य, from असान् प्रपुदेत् in 7^b. पपः = धृतराष्ट्रः. — ^d) In the critical notes, add: "Cd cites शरीरे (as in text)".

8 ^b) सामर्थ्यम्. Arj.: सामर्थ्यमित्यसम्भङ्ग.

15 ^c) काव्यां 'coming from a sage', 'prophetic'; cf. 5. 29. 42^a; 36. 3^a; 91. 20^a. The word कवि in the old sense of 'a sage or wise man' occurs in 5. 128. 9.

19 = (var.) 5. 90. 23, where the v.l. are interesting.

20 ^{ab}) Probably to be construed as: कर्णो युद्धे गृहीताशुभं (आत्मानं) पारणीयं मन्यते. — In the critical notes to 20^b add: "Cs cites अर्जुनं".

23 ^a) Arj.: तेन अर्जुनेन । अर्थे पृथिव्यादिलक्षणं बद्धमर्थ-बद्धम्; Dev. similar. — ^c) Dev.: तालो नववितस्तयो (वितस्ति = a measure of length, 12 āṅgulas or about 9 inches) मात्रा मानं यस्य, with which Arj. agrees; but Sarv. and Nil.: तालो हस्तचतुष्टयम्. Elsewhere (in 5. 158. 25^b), Arj.: तालमात्रं चतुर्हस्तप्रमाणम्.

27

1 ^c) महासाव, not given in PW. Perhaps महा + आसाव (pain, affliction); but, misunderstanding, Dev. and Arj.: सानो मृगपुरीपादिनिखन्दः प्राणनिर्गमद्वाराणि वा; Sarv.: महाप्रयाणम्! Cf. 5. 57. 5^c, where the little understood word gives rise to a number of variants.

14 The word मात्रावत्ता probably means 'of limited duration', and qualifies प्रियेण, which should probably be construed with मा प्रहासीः. The subject of this verb is सः = स त्वम् (so Dev. Arj. Sarv.); a construction which is not uncommon, e. g.

स मां संबोधयत्यथ 5. 144. 8; स गच्छ विनिवर्तस्व 178. 23; ते यत्तत्त्वं परं शक्त्या 170. 14; अयं गच्छामि 179. 2. The epithets क्रीडजं and हर्षजं go parenthetically with कर्मफलं in the first pāda (so Dev. and Sarv.), which is otherwise elliptical and becomes a complete sentence with a verb like भवति understood. But it is possible to take the first three pādas together, and the last independently, as forming separate sentences, by making सः (=तत्), agreeing with कर्मफलं; such want of concord between a noun and its relative is also not uncommon, e. g. यत् in 5. 76. 13 refers to श्रीः in the previous stanza (as the variants also indicate).

16 ^a) देशरूपेण 'with propriety'. Dev. Arj. देशस्थित्या; Sarv. देशानुरूपेण. But see 5. 34. 55^a and 127. 28^b, where Arj. explains the word as समञ्जसेन and Sarv. as देशरूपं न्यायः स्वोचितादभ्रंशः.

28

3 ^a) लिङ्गमेतत् is the characteristic mentioned in st. 2; आद्यं लिङ्गं, therefore, refers to the first alternative given in 2^a.

5 The very institution of *prāyaścitta* is an argument in favour of *āpaddharma*, for it indicates that a man is often obliged to perform acts which he would not do under normal state of affairs. A distinction appears to be made between karma, akarma and vikarma (cf. Gītā Vulg. 4. 17); those who commit akarma and vikarma, even in times of stress are reprehensible (and there is *prāyaścitta* for them), but not those who do what is necessary under *āpaddharma*.

6 ^a) तत्त्वविच्छेदन probably refers to the अविलोप of the sages mentioned in the preceding stanza.

7 ^a) तदर्थः. तत् refers probably to the fact of their acting under *āpaddharma*. Cf. पित्र्ये कर्मणि वर्तमानाः in 5. 29. 18^a. — ^d) This pāda is obscure, but Arj. explains: अन्ततोऽन्ते विनाशे । नास्ति न विद्यते । तत् कर्मफलमिति शेषः.

10 ^a) विसृजन् = राज्यं त्यजन् (Sarv.).

29

4 ^a) विचरन् 'examining', 'ascertaining'. — ^d) पूरयतः स्वकर्म. Cf. 5. 29. 18^a.

29 ^a) The word क्लृप्तः goes with वयः; and विध्यः

(= विध्यो भागः) with विशिष्टः.

33 ^a) अदृष्ट. Is it irregular aorist (for अद्राक्षीत्) on the analogy of forms like ऐक्षिष्ट? The Vulgate अवाप is too smooth an emendation.

35 ^b) पाण्डुरस्योपदेष्टुं, genitive for accusative, as also in 5. 178. 16.

43 ^c) परासिक्तान्, 'set aside', 'rendered useless'; cf. 5. 47. 18^d.

47 Such examples of mixed metres (Triṣṭubh and Anuṣṭubh) are not rare in the older language. Cf. further 5. 42. 16; 45. 19.

30

1 ^a) मनसोऽभियुक्तात्, अभियुक्त = आवेग (Sarv.) 'anger'. Cf. 5. 190. 21.

4 ^b) शीलवान्दृष्टिमांश्च. Cf. 5. 32. 10^d.

5 ^b) उपस्तुति = मिथ्यास्तुति (Dev. Arj.). Obviously शुक्ता is a lect. diff.; hence the large number of variants, the original reading being preserved in an extremely limited number of MSS. शुक्ता = 'acid', 'sour'; a term often used in Vaidyaka-śāstra; but, misunderstanding, Dev. सुक्तां विलम्बितक्रिया, Arj. शुक्तामभियां, Sarv. शुक्तामश्लीलाम्. — ^c) = 5. 29. 42^b.

10 ^a) अनपगतः 'not giving way', 'not departing from (the right path)'. Arj.: असात्पक्षादनपगतः! — ^c) अखं चतुष्पात्. Cf. धनुर्वेदं चतुष्पादं in 5. 155. 3; 193. 57. Dev.: मन्त्रोपचारमोक्षसंहाराश्चत्वारः पादाः.

21 ^a) Delete wavy line under पृच्छेः.

30 ^a) The text-reading as a whole, is given by Dn1 Ds Ds-10. The N MSS. are strangely divided in the details of the reading, and some (B Dn2 Ds.4) give hypermetric pāda. Śi reads as in text, with the v.l. वृद्धस्त्रीभिः (as in K). The S reading is more uniform, but it is perhaps a modification to avoid the repetition of the word वृद्ध, which occurs also in the first pāda.

37 ^a) तेभ्यो अनामयं, hiatus in Samdhi, between pādas, which is quite frequent in the older language. The only other example in this parvan occurs in 5. 44. 15^a: सूर्यो अह्वाय.

41 ^a) युक्तरूपान् requires तान् (= ब्राह्मणान्) understood, as Dev. Arj. and Sarv. suggest and the Vulgate supplies. The word is explained by Dev. as विधेरनपेतान्. — In the critical notes, for "Ca cites" read "Ca, d. s cite", and delete "Cs तानि पश्यामि".

43 ^a) अव्ययम्. Dev.: अहानि धनस्य; Arj.: अहानि वलस्य; Sarv.: अनपचयं.

46 ^e) = (var.) 5. 26. 7^d.

31

3 ^{ad}) The S reading attempts to avoid the hiatus!

8 ^b) पितामहं. The word should be marked with a wavy line, as the reading is uncertain. Śi is apparently corrupt, reading अमाद्यमं, which is akin to the reading of S and some K. Vādirāja reads (with M₂) अमद्यमं and explains: राजानः प्रायो मद्यप्य भवन्ति । भीष्मस्तु व्रतशीलत्वान्मद्यं न पिबति!

32

5 ^a) काश्यः 'ready', 'prepared'. Cf. 5. 33. 5, 6; also कश्यः 81. 7; कश्योत्थायी 133. 32. But काश्यं काश्यं (n.) 5. 183. 27 = 'every day'; अतिकार्यं in 13^e below = 'timely', 'seasonably'.

10 ^b) The line is obscure. Dev. explains: अग्रे प्रथमं ते तव यन्मनोऽभूत् । मनःशब्देनात्र मनोविषया गुणा लक्ष्यन्ते । अतो मनसः संप्रति तदेव मनो भूयः प्रचुरतमम् । गुणा अत्यन्तमधिका जाता इति भावः । तानेव गुणान्विष्टोति. Arj. practically copies this explanation.

11 ^{ad}) Cf. 5. 22. 4^{ad}. — तस्य विद्धि, genitive for accusative; not understood, hence the v.l. But cf. जानाति हि तदा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम् 5. 56. 44. — भारत. Arj.: भारतेत्यस्यम्बुक्.

14 ^e) Read वीरो for वीरो in the text, since Śi supports this reading given by B₂ D₁ 10 S.

15 ^a) *नोहेष्व "if you do not attend or take heed". The Vulgate emendation being a radical alteration, the proposed emendation is conjectured, but not too confidently, from Śi, K and S readings. रुह्, frequently used in the epic, = 'to take heed, attend', which is its old sense; hence it was a *lect. diff.*, giving rise to a number of variants.

18 ^a) नान्यत्र, 'not elsewhere', except in *dharma-rtha*. By no means can he escape destiny. उपैति = probably अपैति; for the interchange of उप and अप as verbal preposition, cf. अपा + श्रि in the sense उपा + श्रि (cf. note to 5. 22. 24^d).

19 ^a) अनानृशस्य, the double negative involved in the word is responsible for the variants; but cf. अनास्तिक 5. 33. 16^e.

20 ^a) निरयः, cf. note to 5. 25. 7^b.

21 ^a) अकालिकं, adv. 'immediately'. — ^e) Cf. 14^a.

22 The sense appears to be: Was it beyond the sphere of the gods (i. e. *daiva*) that Arjunā saw the next world (at the time of attaining the *divyāstras*, as commentators explain)? He succeeded and excelled; and that he would be praised leaves no doubt that there is no *puruṣa-kāra* (because he attained the divine weapons through *daiva*). So Dev. and Arj. — In the footnotes, add "Cap न संशयः (as in text)".

28 ^e) कामात्मनाम्, the genitive is governed by श्लाघसे, as the variants indicate. Dev. and Sarv., however, connect कामात्मनां with शमात् (=संहारात्, उपशमात्), but the construction would make श्लाघसे सूतकाले parenthetical.

33

16 168* appears to be a Southern addition, which is entirely missing in B, but which seems to have percolated through the composite D version into K (Śi missing here!); a remarkable circumstance which incidentally shows that no single version, not even K, is perfectly free from contamination. Here the indication of T₂, which often closely follows N, is significant; it also lacks the subsequent continuation of S (169*).

17 170* = (var.) 252* also.

41 ^b) महाजनः. Dev.: संघः; Arj.: सत्सु मुख्यः.

44 ^a) मन्त्रनिस्त्राव = मन्त्रभेद. Cf. बुद्धिनिस्त्राव 5. 197. 11.

59 ^e) Arj.: श्रान्तो क्षातिरित्यस्यम्बुक्.

90 ^e) मायार्थे. Dev. Arj.: स्वल्पे वस्तुनि; Sarv. Nil.: अल्पार्थे. Cf. मात्रावृत्ता 5. 27. 14. Obviously a *lect. diff.*, for S entirely changes the line.

91 ^e) नात्याह किञ्चित्. Dev. Arj.: नातिक्रम्य किञ्चित्. Here also the S variant shows that it is a *lect. diff.*

101 ^a) महामणिर्जाल्य इव. Cf. मणीव जाल्यौ 5. 110. 12.

34

13 ^e) रूपाभिप्रायी. Arj.: रूपातिपातीति पाठः साधुः.

27 ^e) प्रतिसंवेष्टे. Dev. Arj.: संकुचति. Cf. 5. 47. 42^d.

34 ^a) In the footnotes, for "S" read "G".

42 ^e) Delete wavy line under एते मदा*, as it is obviously a case of double crasis.

- 65 ^b) मतिक्षयान्. Dev.: मतिर्मेन एव क्षयो गृहं येषां;
Arj.: मनोमयानित्यसम्यक्.
79 ^{cd}) = 5. 141. 44^{cd}.

35

2 ^a) The disinclination to leaving hiatus, even after Praghya vowels, is manifested by the insertion of च, तु, हि after उभे!

8 ^a) आस्व. Arj.: आवामित्यसम्यक्.

10 ^a) अन्वाहने, obviously the older अनु + आ + रभू 'to catch, seize'; but Dev. वदे, Arj. कल्पयामि.

24 = (var.) Nārada-smṛti (ed. Jolly), ऋणदान 203.

26-27 Cf. Baudhāyana Dharma-sūtra 1. 10. 34-36.

36 ^a) स्त्रीपुमांसोः but स्त्रीपुंसोः in 5. 49. 32.

39-40 पर्वकारः (39^a). Dev.: पर्वसु मूल्यं गृहीत्वा क्रियाः कारयन्, which Arj. accepts; but it is interesting that S makes the facile change चर्मेकारः! So also the N reading काकः in 40^a (= Dev. अशुचिः, Sarv. तीर्थप्रतिग्रहजीवी) changed by S into कारः!

49 = (var.) Nārada-smṛti (ed. Jolly), समा-लक्षण 18.

36

3 ^a) असः. Dev.: छान्दसोऽकारलोपाभावः. The form is interesting as occurring in Pali but not in Vedio.

13 ^a) Arj.: संविदत इत्यसम्यक्.

14 Metre: Pramāṇikā (— — — — — | — — — — —). Rare in the epic: apparently not noticed by Hopkins. [V. S. S.]

31 ^b) Delete wavy line under ब्राह्मणान्.

32 = (var.) Āpastamba Dharma-sūtra 2. 2. 4. 14. Cf. Vasistha Dh.-sūtra 13. 61.

60 ^a) Śi reads as in text; शास्त्राकन्धं should be taken adverbially with विमर्दिनुम्.

70 ^a) एकमन्त्राः. The manuscript evidence is divided, but the text-reading is supported also by Śi.

37

23 ^b) In the footnotes add: "Cd अतन्त्री: (as in text)".

38

1 = B. 13. 104. 64^{cd}-65^{ab}.

8 = (var.) B. 12. 140. 68. — 8^b = 5. 37. 52^a.

13 In the footnotes add "= C. 12. 2010, 2938".

18 ^{abd}) = (var.) B. 12. 81. 3.

23 ^b) Add in the footnotes: "Cnp कृत्वा नावेक्षिणः".

34 ^a) परिवारणम्. Arj.: सर्वतो वरणीयतां संग्रहणीयतामिति यावत्. Probably = 'retinue, following'. Cf. परिवारित 5. 123. 22; 128. 32; 135. 1; 155. 17; 173. 9; 178. 3 etc. परिवार्य 5. 179. 21; 183. 12; 184. 8 etc.

39 ^b) प्रथमोत्पत्तिषु. Dev. Arj.: तत्क्षणेनाद्वयतां गतेषु.

41 ^a) It would be preferable to adopt the D. S reading विशेषा विन्नकारकाः as Śi reads विशेषो "कारकः".

39

3 ^a) Śi reads as in text. The printed editions (and apparently Nil.) read मन्त्रमूलवलेन, which is not found in any MS. Apparently, मन्त्र is to be taken as appositional to अन्यः.

7 ^a) आयतीयुक्तं, metrical lengthening? — In the footnotes, delete "Cs as in text", and for "Ca cites" read "Ca.s cite".

40

2 ^b) अनुपाकृष्ट. Dev. Arj.: अनिन्दित; Sarv.: अनिपिष्ट.

6 ^a) = Rāmāyana 5. 54. 28^a (Bom. ed.). Another instance of gen. for acc. with तृप् : अमृतस्यैव नाचप्यन् 5. 88. 51; 134. 14.

9 ^a) अजोक्षा. Sarv.: आवः.

11 ^b) महाविशिष्टम्. The S variant regularizes the compound.

12 ^b) In the footnotes, delete fullstop (.) before "T₂ G₁ Cap".

23 = (var.) Baudhāyana Dh.-sūtra 2. 2. 1 and Vasistha Dh.-sūtra 8. 17.

30 ^a) Delete the wavy line under कृतम्.

41

7 ^a) Add wavy line under देहेन.

42

The Vulgate text of the Sanatsujātiya has been translated into English by K. T. Telang (SBE).

vol. 8, Oxford 1898), into German by P. Deussen (in *Vier Philosophische Texte des Mahābhārata*, pp. 3-30), and into Italian by Guisepina Baratti (Napoli 1913). There are useful interpretative comments, but both Telang and Baratti occasionally express legitimate doubts regarding the consistency or intelligibility of the Vulgate text, the latter directly characterizing some passages as corrupt.

4 ^b) In the footnotes, delete full stop (.) before "Ca. d".

8 ^a) Śi reads (with S) परिप्लवन्ते (for विप्लवन्ते). This reading being thus authenticated, is preferable, as the reading विप्लवन्ते is perhaps meant to normalize an otherwise hypermetric pāda. — In 244* (line 5) read °हतान्तरात्मा.

17 ^a) The lines are obscure because of difficulty of construction, but our text is explained in Ca. d. s. The Vulgate reading looks like an emendation, especially because 17^a is hypermetric and 17^d elliptical.

24 Add after 252*, "—(var.) 170*".

30 ^a) मातं, neut. for maso.

43

7 ^b) पङ्क्त. There has been considerable confusion of reading with regard to this expression, and the variants are दशत्रि, त्रिदश, त्रयोदश, दशात्र and च सप्त. The text-reading is preserved in M and appears to be original, although it conflicts apparently with what follows. The actual number of नृशंसदि faults mentioned in st. 10 following is six, but another set of seven is added in st. 11. In the detailed enumeration, however, of other sets of excellences and blemishes (viz. क्रोधादयः and धर्मादयः), which are mentioned in the present stanza, each of these sets take up one stanza only (viz., st. 8 and 12 respectively). It is highly probable, therefore, that the original enumeration of नृशंसदि was similarly six, detailed in one stanza only, not exactly as given in st. 10, but possibly in a lost stanza which began with नृशंस (as in the case of धर्मादयः st. 12 and क्रोधादयः st. 8). Seven more were later added in st. 11, which necessitated the emendation of च्च in the present stanza and the

addition of एतेऽपरे सप्त नृशंसधर्माः (not दोषाः!) in st. 11. The emendation was, in view of this added st. 11, generally made to make the number 13 (दशत्रि, त्रिदश, त्रयोदश). The reading दशात्र, however, found in a few MSS., may be a mistake for दशत्रि, while the emendation सप्त loses sight of st. 10 which, strangely, is omitted by the only two (De G2) of the MSS. (and not by others) which give this reading. It is interesting that Acārya Śaṅkara reads सप्त, but (logically) has no comment on st. 10. In accordance with our reading च्च, we should have, in the same way, logically omitted st. 11; but since we have no manuscript authority to omit this stanza, we did not feel we should be justified in athetizing it merely to avoid some inconsistency in the received text. Precisely for the same reason the "two beginnings" of the Ādi have been retained (cf. Prolegomena, p. LXXXVII): illuminating instances of the process of conflation in our traditional text.

15-21 The Vulgate and TG text of this passage is extremely confusing both in its insertions and variants as well as in sequence of stanzas; and they tend to obscure the general sense, which is clear enough in our text. In st. 14 दम, त्याग and अप्रमाद are spoken of as three great virtues. In st. 15-17 eight defects of दम are enumerated; st. 18-20 deal with six kinds of त्याग; while st. 21 speaks of eight defects of अप्रमाद.

19 Our slight conjectural emendation in 19^b consists only in reading यत् (which is not given by any of our MSS.) for तत्, which is given only by a few MSS. of the Śi K type, viz., Śi K1.4 D1.2.5. The Vulgate as well as M entirely change the wording of the half-pāda, while the rest of the MSS., including TG, omit either 19^a or 19^d (haplographically or otherwise). The omission as well as the obvious efforts at emendation indicates the probability of the uncertainty or corruption of the original text of the stanza. The construction, as it now stands, is elliptical but is intelligible and can be rendered thus: अय्यवाच्यं वदत्येव [याचके], इष्टान्दारांश्च पुत्रांश्च न चान्यं [देहीति याचकस्य] यद्वचो भवेत्, अर्हते याचमानाय प्रदेयं तद्वचो भवेत्. Our reading and interpretation appear to be supported (in spite of

some differences of reading) by Dev. (who is copied almost verbatim by Arj.) and his remarks are worth quoting in this connection: अग्रदेयमपि यौचमानाय प्रतिनिधिमकृत्वा तदेव देयमित्याह — इष्टानिति । अहितं (Dev.'s reading for अहितं) दातुर्दुःखकरं यथा भवति तथा याचमानाय प्रदेयं तद्वचो भवेदित्यन्वयः । तद्वचस्तस्य याचकस्य वचः । वचःशब्देनात्र तदर्थो देयोऽर्थो ग्राह्यः विषये विषयिन उपचारात् । याचितमवश्यं देयमिति यावत् । अन्यो (Dev. for अन्यं) याचित-प्रतिनिधिरूपो नैव प्रदेयः । स एव याचको यद्यवाच्यमपि वदति तत्रापि तद्वचो भवेत् ।

20 This enumerates the remaining three kinds of त्याग. The lines are interpreted thus by Dev.: चतुर्थप्रकारमाह त्यक्तैरिति । द्रव्यैस्त्यक्तैर्यः परित्यागो भवति स चतुर्थ-स्यागः । पूर्वं त्यागा रागत्यागादिरूपाः । अयं तु द्रव्यत्यागात्मक इति यावत् । पञ्चमप्रकारमाह नोपयुक्त इति । रागनिवन्धनभोगत्यागः । षष्ठ-माह न चेति । तद्धीनो द्रव्यत्यागाहीनो दक्षिणाहीनो नेत्यर्थः । शिष्य-तेऽनुशिष्यते आचार्यपितृमातृभिर्बुद्धिर्यस्य [स] शिष्यबुद्धिः । यथायं तथा प्रद्विषत्यागीति वाक्यार्थः ।.....सर्वैरिति । सर्वैर्यथोक्तेः षड्भिः प्रकारैर्द्र-व्यवानपि यो भवेत्तोऽपि त्यागीति शेषः । Arj. similar.

22 Cf. 5. 43. 6.

30 *) The variants are meant to exclude the older enclitic particle उ or ऊ, which occurs also in the Purāṇas, e. g., Śrīmadbhāgavata 10. 40. 60.

44

3 *) अनारभ्या refers to अव्यक्तविद्या of the first pāda.

15 *) सूर्यो अह्वाय, hiatus in Samdhi! See above 5. 30. 37. For अह्वाय (adv.), see PW, which cites B. 3. 35. 10, to which add B. 7. 73. 29.

16 *) आशयेत्. Is it आ + शी 'to fall'?

18 The metre is irregular: 12 + 12 + 11 + 13.

45

7 Arj. explains द्वादशपूर्णा as बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि मनः प्राणाश्चेति द्वादशसमूहां, and मधु as इन्द्रियसुखं. Dev. similar.

17 *) Place wavy line under न.

19 Another instance of mixed Anuṣṭubh and Triṣṭubh metre; the variants, chiefly Northern, attempt to regularize by putting the entire stanza into Triṣṭubh rhythm.

20 *) In the footnotes, add: "Cs as in text".

27 A Triṣṭubh stanza of two pādas only, which N thinks defective and attempts to fill up by repeating (with v.l.) two pādas of a previous stanza.

47

7 *) अपध्यानात्. Dev. Arj.: विहृदसंकल्पात्, although the word usually means 'evil thought, curse'; the S reading अव° is a poor substitute.

9 *) आशिष्यते, an epic form apparently of आ + शि 'to lie', second future, although the usual epic form is आशेष्यते, °ति.

17 *) सेन्यानेकान्. The crop of N variants is probably meant to avoid repetition of the word सेन्य, which occurs again in the next pāda.

20 *) In the footnotes, for "Ca cites" read "Ca. s cite". — *) *परःशतान् 'more than a hundred'. The numerous variants by different groups of MSS. indicate that it was a *lect. diff.* It is obviously a prepositional compound, not unusual in the older language, like परोक्ष, परोमात्र; and Whitney cites परःसहस्र 'above a thousand'. Cf. परःशतः 5. 92. 23; परःशतं 4. 23. 1.

23 *) आद्रवन्तः = आद्रवतः (Sarv.), acc. pl., a confusion between masc. strong and weak declension.

38 *) सेनापतिः. The question of a generalissimo of the Pāṇḍava army has not yet arisen and is not discussed till adhy. 149; but this is anticipated by Arjuna in the same way as the deaths of the several heroes of the opposite camp at the hands of particular opponents.

41 The dependent clause is left without a finite verb; hence the v.l. to the two participles प्रवर्षन् and प्रच्छादयिष्यन्.

42 *) संवेष्टन्ते 'turn round', 'shrink'. Cf. प्रतिसंवेष्टते 5. 34. 27°.

44 *) अस्त्रे योगः. For the word योग, cf. 5. 34. 37°; 42. 92°.

49 The confusion of reading and the rich crop of variants appear to have arisen from the misunderstanding of the word सहस्रग्री, which, as a substantive, is the subject of वसेत्, but which is taken as an adjective merely to विद्युत्, leaving वसेत् without a subject. The word is, therefore, emended in various ways, and an attempt is also made to emend the apparently subjectless वसेत् so as to link up st. 49 and 50 into one whole. सहस्रग्री is probably the descriptive name of a weapon which discharges missiles, like शतग्री in 5. 47. 73°, which is undoubtedly a missile of some kind; but the word, by an

obvious pun, applies also to विद्युत्, of which it was taken as an epithet merely.

69 ^a) तरसा 'with force', and not always 'with swiftness'; the word recurs in 17^a below; and in 5. 50. 40; 166. 6 etc.; cf. the common epithet तरसिन्.

72 ^a) Nil. reads (with S) ततोयसेनस्य and remarks संचिरार्थः. As such double crasis is not unusual, perhaps this reading would be preferable.

80 ^a) वा *अप्सु. Our emendation consists merely of the restoration of the hiatus, which various groups of MSS. attempt to avoid in different ways.

98 ^a) वड, spelt as वल in Ādi (1. 85. 4), where the v.l. is वड (S वल), 'a carnivorous bird'. The word recurs in 5. 141. 18; 179. 3; 183. 23.

48

37 322* = 5. 51. 6^{ab2}.

49

1 ^a) प्रत्यर्थेन. Dev. Arj.: प्रतिकूलार्थेन, 'in hostility or opposition'. Recurs in 5. 56. 1^b.

50

8 ^a) सैक्यायसमयी. Sarv. explains सैक्य (spelt as शैक्य) as विशुद्धसयः, some kind of tempered steel; Monier Williams 'damasked steel' (śaikya). Cf. *Indian Linguistics* 7 (1939), p. 59, where it is interpreted as 'made of hard metal (steel)'. The spelling here (and at 5. 47. 97) should be शैक्य as in 5. 50. 28^a.

31 ^b) वराजुद्विष्य. Cf. विकर्षन्तं वरान्वरान् 5. 74. 16^a; also 163. 13^a.

34 ^b) भद्रपुष्करान्. Dev. Arj.: भद्रकराग्रान्. But पुष्कर in the epic is used in the sense of a kind of drum (cf. पद्मपुष्कर 5. 92. 20); and the lexicons give 'the blade or sheath of a sword', which is also applicable here.

44 In the footnotes, for "^a)" read "^b)".

58 ^a) पर्यायधर्मः. Dev. क्रमधर्मः; Sarv. पर्यायेण सुख-दुःखभोगः पर्यायः स एव धर्मः. Cf. 5. 158. 26; 75. 5 (धर्मस्य पर्यायः); 72. 12 (पर्यायकाले धर्मस्य); 132. 13 (पर्यायमरणं); 38. 30 (लोकपर्यायः); 147. 21 (कालस्य पर्याये); 188. 14 (कालपर्यायात्). See also पर्याय in 5. 71. 7, and note thereon.

51

18 ^b) स्नाता समरे. Cf. 5. 52. 4; 57. 22; 70. 10. Without समरः 5. 35. 15; 93. 42; 109. 13.

52

16 ^a) शिक्षमाणानां, 'of one seeking to serve, suppliant'; but Cs धर्मे भुक्तां (वचनमुपेक्षेत). Arj. reads शिक्षमाणानां (?) or भिक्षमाणानां and explains याचतां, याचतोऽस्माननादृत्य उपेक्षां न कुर्यादित्यर्थः; Dev. similar.

54

46 ^b) संतनोरधि. Sarv. notes that this usage of ablative with अधि is Vedic and quotes विराजो अधि पूर्यः (RV. 10. 90. 5^b).

55 ^a) A parenthetical line, इति स ह इ indicating that this is the oath they took, viz., "we (kill) Arjuna; or Dhananjaya (kills) us". On Samsaptaka see Sukthakar, "Epic Studies (II)" in *ABORI*: 11, p. 170.

55

9 ^a) संसज्जेत्, possibly passive in Parasm. from सज् or सज् 'to hang, adhere, cling' (Whitney, *Roots*, p. 182); hence the v.l. Cf. सज्जन्ति 5. 177. 20 (no v.l.); also सज्जते 5. 67. 15 (v.l. सज्जति). The सज् (सज्ज) 'to go' (1 P) recognized in Dhātupāṭha is probably secondary. For other examples of Passive in Parasm. see वृश्यति 5. 44. 21 (note above), and अभिविच्यन्तु 5. 154. 9.

57

12-14 The battle described as a symbolical sacrifice is common enough in the epic. Cf. Arjuna's comparison in 5. 64. 13 and Karna's more detailed description in 5. 139. 29-51.

16 ^a) अहं प्रशास्ता, 1st person periphrastic fut. without auxiliary, for प्रशासिता. Cf. अहं द्रष्टा 1. 1. 117; कर्ताहम् 13. 24; अहं भविता 84. 9; अहं दाता 158. 45.

18 ^b) मारिष. The exact sense of this respectful mode of address, common enough in Skt. drama, being uncertain, S changes it into भारत. Occurs as a v.l. in 5. 163. 5.

20 ^a) हरुणामिव. Cf. व्याघ्रादिव महाहरोः 5. 50. 2^a.

58

6 ^a) नैकरल'. Cf. नैकरूपिणः 5. 97. 8; नैकरताः 134. 9.

59

9 ^a) जातगृध्या. गृध्या = 'desire, greediness.' But here जातगृध्या means 'affection for sons (जात)', according to comm.

61

3 ^a) संनतेन 'depressed, distressed', but usually humbled'; cf. however 5. 137. 4, where संनति = 'respect, homage'.

62

23 ^b) Ca पीतममाक्षिकमित्यपपाठः.
27 ^a) = 5. 53. 6^d.

66

11 ^a) सत्रं. Arj.: सत्रं व्याजमभिचारयागं वा; Dev. similar.

67

8 ^{ab}) अवागच्छति. Cf. अवाचीन 5. 72. 6.
19 ^a) यतस्ततः. Recours in 5. 177. 5. Also ततस्ततः 5. 92. 45; 187. 38.

70

10 ^a) अहास, aor. (for अहासिष्म).
19 ^a) अस्वता 'poverty'. Obviously a *lect. diff.*, S here preserving the original reading.
49 ^a) नीतिमात्राय. Dev. Arj.: नीतिरक्षणाय; Sarv.: नीतिशास्त्रोक्तपालनाय. S₁ accepts this reading. Cf. अर्थमात्रा 5. 75. 13, and मात्रावत् 5. 27. 14. — ^a) हठे = दैवे बलबोधोक्तर्षे वा (Dev.); cf. Arj.
70 ^a) गोपादे, probably used as an equivalent to गोप्यद (Pāp. 6. 1. 145), 'a small puddle', as the word गोपाद is used in this sense in Pali.

71

7 ^a) Cf. 5. 86. 12^a. — पर्यायः. Dev. Arj.: हेतुः क्रमो वा; Sarv.: प्राप्तिर्युक्तिः or simply युक्तिः; Nil. उपायः. Cf. पर्यायात् 5. 158. 23; पर्याये 75. 14. See note on पर्यायपर्यये under 5. 50. 58^a.

22 ^a) प्रस्कम्भनप्रतिस्तम्भः 'propped by a support' (both स्कम्भ, स्कम्भ and स्तम्भ, स्तम्भ, meaning 'prop', 'support'). Nil: प्रस्कन्दनेति पाठे मध्यमशिक्षयेति प्राञ्जः, which is also the reading and interpretation of Sarv.

36 ^a) निश्रम (with कृत generally) 'continued practice'. Dev.: फलपर्वन्तावसायी श्रमः. Cf. 1. 102. 18: 5. 136. 5; 152. 8.

73

8 ^b) परिभुजन्. The reading is shown by the almost entire B and Ds D₁ T₂ (S₁ missing). भुज् 'to bend' is apparently an unfamiliar verbal root.

75

1 ^a) विवक्षा = 'doubt' (Dev. संदेह), as in 1. 85. 19; 185. 23; but possibly the word also implies 'censure' as in न स वाच्या विवक्षताम् 5. 149. 41^a.
15 ^a) = 5. 70. 80^d.

76

5 ^a) कुर्वन्ति. Nil.: कुर्वन्ति कृण्वन्ति हिंसन्ति । कृ हिंसायामित्यस्य स्वादिगणस्य रूपम् । तनादित्वमपि लेखकप्रमादजं वा ।

77

8 ^a) In the footnotes read समुपैष्यति for समुपेयति.

78

2 ^a) आशाय, with मतं, 5. 81. 14; 82. 24 etc.

80

31 31^{ab} = 3. 13. 59^{ab}. — ^b) धनुष्मताम् = धनुष्मत्ताम्, metri causa, as N v.l. shows.

82

20 ^a) वृकस्यल. The S reading is कुशस्यल here and in 5. 84. 1; but वृकस्यल occurs (without significant S variant) again in 5. 83. 16^b; 87. 2^d.

84

5 ^b) महात्मने. The S reading गताध्वने 'to one who is proficient', or simply 'to one who has travelled', seems preferable. The phrase occurs in B. 3. 123. 5, where Nil. explains it as अतीतवयस् 'old', which sense suits the v.l. द्रोणेन च गताध्वना in 5. 77. 19^d. Cf. also अध्वानं गन्तुमिच्छति 4. 13. 19^b.

86

19 ^a) परीत. Dev. Arj.: विपरीत. Cf. बुद्धिः परीता 5. 34. 80; परीतकाल 128. 18; विपरीतात्मा 93. 21.

20 ^a) उत्पत्ति, probably *metri causa*, for उत्पत्ते in 5. 93. 46; 127. 18; 145. 7.

88

2 ^a) अनुसरन्. The Vulgate emendation सरन्ती and consequent change of the entire pāda is, of course, to remove the absence of concord between the noun (Prthā) and its attribute. Cf. similar usage: 5. 76. 13 यत् (=श्रीः).....हता, where the S variant is या; 177. 12 इयं चापि प्रतिष्ठा ते.....प्रतिष्ठतम्.

10 ^b) वैणव. The reading is supported by 16^b.

37 ^a) ज्येष्ठापचायिनं. Cf. अपचिति (=पूजा Arj.) in 5. 89. 37; 127. 20.

49 ^a) निवातसा 'living in seclusion'. Sarv. वाता-गम्यात्यन्तगुप्तप्रदेशसा; Arj. अपवरकप्रविष्टा.

65 ^a) ग्रामजन्य. Cf. 5. 135. 4, where the phrase is explained by Sarv. as समूहयुद्ध; by Dev. Arj. as राजसमूहयुद्ध.

77 ^a) वृणीतं, imperative (for वृणुतं); recurs in 5. 135. 13.

85 ^a) ब्रह्मती. Dev. महिम्ना; Arj. अवाला.

89

16 ^a) = 5. 138. 3^a.

30 ^a) तिष्ठति श्रियम्, practically all the oblique cases are found in the variants for श्रियं, but it is acc. for loc., as in यशसि तिष्ठति in 31^a. Cf. चौवापि निपतेन्महीम् 5. 158. 16^b.

91

3 ^a) प्राप्त, probably प्र+आप्त (= 'very authoritative'). Cf. 5. 122. 22^b. But प्राप्त in the sense of 'expedient' in 5. 148. 5^a.

92

13 ^a) आमुच्य, in the old sense of 'putting on'. Dev. Arj. निवध्य; the S variant is आवध्य. Cf. कवचासुक्त 5. 152. 16^a; प्रतिमुच्य 4. 2. 22^a. आमुक्तकवचः (कर्णः) 1. 61. 89^a.

48 ^a) Arj.: निपीदतुरिति छान्दसं निपीदतुरित्यर्थे. Recurs in 5. 111. 2 (of. 1. 214. 27).

93

11 ^a) = 5. 91. 9^a.

16 ^a) निष्कलं. Dev. Arj.: निर्मायं; Sarv.: निरवयवं निरवयवेयं यथा भवति तथा The uncertainty of the meaning is responsible for the variants. Possibly the word is used antithetically to सहभूता: 'united' and means 'without parts, divided, diminished'.

47 ^a) = 7^a.

94

29 ^a) समर्पयत्, causal of कृ 'to pierce', Cf. 4. 49. 11; 52. 7.

43 ^b) अति + शङ्क 'to suspect strongly'. Cf. 5. 129. 26; 145. 40.

96

13 ^a) Go and Puṣkara are mentioned as two different persons in the Rāmāyaṇa (Bom. ed. 7 23. 25^f), who, we are told, led the sons and grandsons of Varuṇa against Rāvaṇa's invasion of Rasātala. This appears to be overlooked by the commentators, who interpret गो as Aditi, earth, water etc., and the reading of the entire line is corrupted by fanciful emendations. कृतः स्मृतः, the reading is not beyond doubt, but if it is acceptable, then it probably means 'chosen (as a husband, by Jyotsnā-kālī), so he is remembered traditionally'.

14 ^a) The obvious pun on सुरता refers to Vārūṇi as सुरा ('wine'), which the insertion of Gs (436*) further expands.

98

19 ^a) Dev. Arj.: दित्तात्मकं दानप्रचुरमलमत्यर्थम्; Sarv.: दानेच्छासंबद्धात्मानं सुतां प्रति। अलमत्यर्थम्. The S variant इच्छसे कलहानिति is a cheap and irrelevant reference to Nārada's well-known inclination towards fomenting quarrels.

101

The list of Nāgas given here should be compared with the shorter list given in Ādi 31.

103

19 ^a) मन्यसेऽऽत्मानं. On this Sandhi, in which अ is treated as अ when it follows ए or ओ (in Visarga

sandhi), see Wackernagel I, § 272. Other instances: मन्वतेऽऽत्मानं and सोऽऽत्मानं 5. 149. 42^d, 42^b; योऽऽत्मानं 110. 20; सन्तोऽऽत्मबलसंस्तवं 166. 5. But with words other than आत्मन्, only one instance occurs in Udyoga: संभृतोऽऽश्रमवासिना 5. 164. 6 (cf. also 1. 2. 212^e धृतराष्ट्राश्रमपदं with v.l. °राष्ट्रोश्रम°).

21 In the footnote (marked by ~~13~~) on MS. Ds, for "No. 13" read "No. 14".

104

22 ^b) अपवर्गेण. Arj. Sarv.: दानेन; Nil.: फलप्राप्त्या; but probably it signifies 'redemption of a pledge', as in 5. 111. 20°; 112. 17°.

23 ^a) जानमान. This curious form recurs in 5. 104. 23; 156. 4; 158. 25. Also 1. 7. 3, 4; 11. 5.

26 ^b) ददस्व. Recurs in 5. 114. 5, 11; but (आ)दस्व 5. 123. 11, 23.

105

8 ^a) Arj. Nil.: करिष्येतीति संधिरार्थः (करिष्ये + इति, double orasis). Cf. जायतेति 1. 11. 13.

106

4 ^d) In the footnotes to चैप, add: "Ca.s oite एपः".

107

2 ^e) ऊष्मप, a group of Pitr̥s who drink only heat, like the Phenapas (5. 100. 5-6), who live on the froth of the ocean of milk. But in B. 13. 141. 97^f, the Phenapas are R̥sis who drink foam left over from Ambrosia drunk by Brahman at the sacrifice. Also Somapas, who are seers of the same kind, mentioned in 5. 106. 14. Cf. Hopkins, *Epic Mythology* (Strassburg 1915), p. 33 f.

9 ^e) गान्ति, change of conjugation from 1st to 2nd! Cf. व्यामि 5. 172. 14; अभिव्यामि 60. 21 (no v.l.); अनुव्यामि 1. 224. 31.

111

17 ^d) यक्षौ द्रविणवत्तरौ. Arj. explains द्रविण as बल; obviously in the old sense of 'strength', 'power'.

112

3 ^a) Nil.: प्रोद्धपदान्यामिति मूलेनावहवेदेवीमिति वत् सप्तम्यर्थः.

114

3 ^b) बहुगन्धर्वदर्शना. Cf. देवदर्शन 1. 2. 98.

13 ^a) संहार = दान (Dev.). Or, 'conclusion of the pledge'!

117

4 ^d) कन्यकुब्ज. On the form of the word, see BSOS. 9. 328.

118

1 ^d) गङ्गायमुनसंगमे, metrical shortening!

10 ^a) मृगराजेषु, obviously a Bahuvr̥hi compound.

120

5 ^e) आधान. Nil. explains as अग्निआधान 'kindling or placing of the sacrificial fire'; but Vādirāja गर्माधान!

8 ^d) वैहार्येषु. Dev. Arj.: क्रीडासु or प्रक्रीडासु; Sarv.: विहारविशेषेषु.

122

7 ^d) = (var.) 5. 88. 42^d.

17 ^e) शास्त्र = शासन, cf. 20^a below; also 5. 146. 20; 147. 8, 19.

26 ^d) गौः = भूमिः (Dev. Arj.).

39 ^b) = 5. 34. 4^d.

44 Cf. 5. 35. 66; 168* (lines 7-8).

124

14 ^a) Nil.: रत्नवन्धसमेतेनेति पाठः स्वच्छः.

125

8 ^b) अजीयन्त, passive for active!

126

40 ^a) The repetition of अपि, as well as the use of verbs अवदत् and अमवीत् (in 41^a), has given rise to a crop of variants.

127

4 ^d) समर्थ. The reading is supported by 18^d, where also the Vulgate variant is शमार्थ.

5 ^d) = 5. 123. 23^d. On the word योगक्षेम 'well-being, prosperity', which is sometimes used as an equivalent of श्रेयस्, and its employment in older literature, see Oertel, *The Syntax of Cases in the*

Narrative and Descriptive Prose of the Brāhmaṇas (Heidelberg 1926), I, pp. 223 ff.; *BSOS.* 7, pp. 133-36. The word recurs in 5. 36. 55; 38. 38.

12 ^b) प्रलब्ध = probably 'deceived', 'befooled'; cf. विप्रलब्ध. But see 5. 147. 13, where commentators explain the word as जितकाशी.

32 ^d) अभिजायते. Dev. Arj.: अभितिष्ठति; Nil.: यास्ति. The word recurs in 5. 147. 13.

43 ^b) जीवनं. The variant जीवितुं, occurring in the repetition in 5. 57. 3^b, is perhaps more appropriate, but it is hardly authenticated here by the MSS. The S emendation जीवने does not occur in the other place.

46 Arj.: अलमद्वा एकदिवसेन शमयेनमित्यन्वयः.

49 ^{ad}) Dev.: तत्कृते पाण्डवकृते. Possibly स्पृष्टा is irregular for the periphrastic future form स्पृष्टा (which is actually a meagrely supported variant) or स्पृष्टा.

129

22 ^{ab}) Cf. 5. 81. 18^{ab}; 138. 21^{ab}; 179. 10^{ad}.

26 At the commencement of the footnotes to this stanza, supply the figure "26", which has dropped out in printing.

130

23 स्वाहा and स्वहा should be taken as uninflected adverbs or particles qualifying the participial adjective आराधिताः, the former referring to देवता and the latter to मानुष (= Pitra, cf. 24^b); the object of वदुः is, of course, आयुः and धनम्.

25 ^{ba}) अस्यजायथा, used transitively 'you are born toward the Dharma or Adharma', the subject being ते = ते यूयं (so Dev.).

131

On the Vidurāputra episode, which is a piece of an old heroic poem, see Jacobi, "Über ein verlorenes Heldengedicht d. Sindhu-Sauvira" in *Mélanges Korn*, Leide 1903.

2 ^a) विभावरी. Nil. explains as कुपिता, quoting lexicon; but possibly it has here the old sense of 'bright', 'brilliant'.

4 ^a) The MS. tradition, especially Northern,

appears to have gone wrong here, and our reading, which is given by D₆ T₁ G_{1.2-5} M_{1.2} is frankly eclectic.

13 ^d) काकरह्वा. Of the many ingenious explanations, Arj. (and substantially Dev.) gives the following: काकवद्रह्वाति ! रवि गतौ धातुः । यथा काकः करतालिकामात्रेण पलायत इति.

14 ^b) जनिः. Dev. Arj.: उत्पत्तिः; Sarv.: पुत्रः. खरीमृदुः, qualifying जनिः, is explained by Dev. Arj. as गर्दभीवद्वाचा कर्कशः क्रियया मृदुः, by Sarv. as गर्दभीवन्मृदुर-किचिक्करः. Cf. खरीवात्सह्य 5. 133. 6.

15 ^{ad}) आनन्तर्यं = अनन्तरकार्यं (Dev. Arj. Sarv.). — न धनायते. Dev. Arj.: न धनवदाचरति ! तुष्णां न करोतीत्यर्थः; Sarv.: धनवत्तेषु बुद्धिं न करोति.

23 ^{ab}) कापाली वृत्ति. Cf. कपालं ब्राह्मणैर्द्वृतम् (कपाल = 'beggar's bowl') 5. 70. 47.

25 ^a) अहोलाभकरं. Dev. Arj.: स्वल्पेऽपि लाभे आश्चर्यं कुर्वाणम्.

28 ^{ad}) = Rām. (ed. N. S. P. 1888) 2. 53. 21^{ab}.

37 ^a) किमद्यकानां. Dev. Arj.: किमद्य नो भावीति दैवं परायणं जेषां; Sarv.: अद्य चेन्मया किञ्चित्कृतं तेन श्वः किमहं करोमीति कालं प्रेरयताम्. The Vulgate and S variants show that the phrase was not understood.

132

6 ^d) अयं = सिन्धुराजः.

13 ^d) पर्यायमरणम्. Dev. Arj.: नामान्तरेण मरणम्; Sarv.: क्रमप्राप्तमरणम्.

24 ^a) ग्रह = 'luck', 'good fortune'? But Dev. Arj.: ग्रहं सोमरसपातपात्रम् । प्रग्रहमिति पाठे प्रग्रहं संमानम्. But प्रग्रह = 'evil star' in 5. 90. 3 (where Arj.: प्रौढभाव, दुर्ग्रह; Sarv.: असदभिनिवेश).

28 ^b) प्रलब्धस्य. See 5. 127. 12^b and note thereon.

32 ^a) उष्य. Cf. 1. 71. 58 (no v.l.).

33 ^a) वि + कृ 'to act differently or in a hostile way'; cf. 5. 128. 15; 140. 6; 144. 16.

34 ^d) = 5. 88. 69^d.

133

18 ^{ad}) चोदयसि, Dev. Arj. add in explanation कारुण्यप्रार्थनया; and चोदयामि Arj. explains by युद्धाभैम्.

27 ^a) जागृतव्य. But जागृतव्य 1. 138. 30; जागृमि 5. 45. 28.

37 ^a) संभाव्य = संदिश्य (Dev. Arj.).

134

4 ^f) प्रतीतान् 'departed'; but usually 'delighted'
5. 1. 1; 81. 8; 117. 20; etc.

10 ^e) उज्जिहतः, 'moving upwards', from हा 'to go'
(Whitney); but Dev. Arj. उच्चलतः.

17 ^a) जय. See notes to 1. 56. 19^{ab}.

135

15 ^b) = 5. 113. 11^d.

136

5 ^a) क्षंस्यति. The reading is given by entire B
(and some Devanāgarī MSS.), other groups having
divergent readings.

21 ^d) वध्यते. वध् for हन् in tenses other than aor.
and prec. is common enough in the older language
and the epic. Cf. वधिष्यन्ति 5. 149. 46; *व्यसि
188. 8, 12; *व्यासि 170. 2; *व्यध्वम् 141. 35; etc.

26 ^e) अपसव्य 'not on the left', 'right'; all comm.
विपरीत. Cf. अपसव्या मृगाः सर्वे 5. 141. 16^a (Dev.
वामादक्षिणमाः, 'moving from the left to the right' in
augury).

137

11 ^a) उष्णगे = वर्पासु (Dev. Sarv.).

12 वास एव. The meaning is not clear, but pro-
bably the phrase implies a sense of security afforded
by the cover of a protecting garment. It is difficult,
however, to co-ordinate वासस् with सक् in the next
line. Both Dev. and Arj. explain the word as
निरायासः 'not causing trouble'.

139

In Śi, as well as in Cd, adhy. 139-141 (138 is
missing in Śi) are called Karpopanīṣad in the
colophon!

4 ^a) = 5. 88. 56^d.

37 ^b) रथशक्ति. On this word, see Hopkins,
"Lexicographical Notes", JAOS. 20 (1899), p. 30;
also, *ibid.* 13. 241.

38 ^b) वत्सदन्तोपबृंहणाः, 'supported or reinforced by
a kind of arrow having a point like a calf's tooth'.
But Dev. Arj. interpret उपबृंहण as समित्सदृशो बाणः.

40 ^b) शक्त्यः. Cf. शक्ती (ई stem) 5. 152. 3.

47 ^e) आनर्दं gerund in अम् (namul).

51 ^a) रोदन्त्यः. Cf. रुदन्ती 5. 88. 7; 136. 22;
but रुदती 135. 17.

141

4 ^{ab}) = 5. 140. 20^{ab}.

22 ^a) वेदयानः qualifies परिवः in the preceding
line, but the variants attempt to connect it with
संधे nearest to it, or with सक् in the next line.
— ^e) एका सक्. Dev. Arj.: एका एकाकिनी सक् सुगाली;
but the word is not known otherwise in this sense,
the Vulgate emendation शिवा, however, appears to
confirm this explanation. The expansion of Sarv.:
एका कापि स्त्री असुग्वमन्ती शब्दं करोतीत्यर्थः is more inge-
nious than convincing. The S variant पक्षिणी is
colourless.

25 ^b) शस्त्रवर्ण. शस्त्र is explained by Dev. Arj.
as ऐन्द्रधनुस्.

29 ^a) तव should refer to आसनानि (28^e) and not
to पृथिवी (29^e), as Nil. suggests.

34 ^d) = 5. 92. 13^d.

41 ^a) अगस्त्यशास्त्र. Cf. 1. 184. 9.

45 ^d) वीरक्षयविनाशनात्. The apparent tautology
in the expression has led to the variants; but
perhaps क्षय should be taken in the sense of
'dominion, power' (from क्षि 'to possess, rule').
It is also possible to distinguish between क्षय and
विनाश as signifying shades of loss, as in the expres-
sion शान्तिवधे क्षयः in 5. 142. 11.

142

2 ^a) जीवपुत्रे. Cf. 1. 144. 13, where the form of
the word is जीवपुत्री (read thus!), with the v.l. *पुत्रा.

— ^b) अनुग्रह = अविग्रह, as the variants suggest.

25 ^b) पुत्रवत्परिवर्तितः, 'having been turned back or
received back like a son'.

27 ^a) उपाध्ययन. Dev.: जपरूपं, which is possible
in view of some of the variants.

143

3 ^e) The S reading कुन्तिभोज, adopted in the
text, is obviously preferable; cf. 5. 88. 61; 142. 20;
149. 60.

145

12 ^a) नाभिपथेत, explained by comm. as नाभिक्रमेतः

hence perhaps S reading नातिपथेत would be better.

18 ^a) आवहम्. आ + वह् 'to bring home a bride'; cf. 22^b. Also cf. संवाहनक्रिया 5. 146 10^b (where the S variant is वैवाहिकक्रिया), and आवाहश्च विवाहश्च 5. 139 14^c.

146

16 In the footnotes, for "41" read "141".

21 ^b) = 5. 165. 10^a. °कृतेन = °कृते.

148

4 ^c) The formal election of Bhīṣma as the generalissimo is anticipated here.

7 ^a) साम (n.) should be the proper reading, as indicated by 8^b, 9^b and 13^a, where the word has hardly any v.l.

149

9 ^a) संयुक्त 'connected, related'; but cf. 5. 102. 13, where Dev. explains the word as उचित 'worthy'.

15 ^a) समितिशोभन. Cf. 5. 88. 35^b: 1. 3. 139^b.

46 It is noteworthy that although requested to do so, Kṛṣṇa diplomatically refrains from nominating a generalissimo to Yudhiṣṭhira's army, which Yudhiṣṭhira himself does in 5. 154. 12. S officiously fills up the lacuna by inserting a line (541*), which is appropriated by Nil. and three D MSS., but which is omitted by all other N MSS. including Ś1!

48 ^a) योग इति, a call to 'fall in'; cf. 5. 170. 15. Dev. संनहन. Cf. also योगमाहापयामास 5. 151. 17, 18; 160. 29; युक्ता तिष्ठत्यनीकिनी 5. 160. 27; 133. 30; संयुक्तः (रथः) 5. 166. 30, 37.

79 ^c) Cf. 5. 152. 5^d.

81 ^b) परश्वध, also the form परश्वधि 5. 176. 17. — ^a) हृदि अभूवन्. Arj. हृदि स्थिता योधोपयोगित्वात्.

83 ^b) मित्राणि. Although मित्र in the epic is often masculine, the S variants मित्राः, मित्रान् etc. are apparently meant to avoid the absence of concord in gender between a noun and its attributes (सबलः सहवाहनाः). Similar instances: एकमहातत्त्वयी 5. 47. 86; प्रत्यक्षो...ह्यस्य माहात्म्यं 103. 35; न युक्तमवमानोऽयं 178. 8; and with शक्र 98. 13; 103. 33.

150

14 ^a) = 5. 152. 12^b.

15 ^{ad}) Cf. 5. 149. 76.

25-27 For a similar comparison of Duryodhana's army to an ocean, see 5. 158. 37-40.

152

Some passages of this adhy. relating to military tactics and weapons of war have been translated by E. W. Hopkins in his "Social and Military Position of the Ruling Caste in Ancient India" (JAOS. 13. 293 f.).

3 ^a) सपोथिकाः. The पोथिका or अवपोथिका (according to Monier Williams) is anything used for knocking down, such as stones thrown on besiegers. Cf. B. 3. 15. 6^d.

6 ^b) Dev. Arj.: वासी काष्ठतक्षणशस्त्रम् । वृक्षादनं वृहद्वात्रं, kinds of sharp-pointed axe, chisel, or chopper.

14 On this verse Arj. remarks: अयं च श्लोको भीष्मपर्वणि कैश्चिद्वाख्यातः । प्रकरणात्तत्रैव व्याख्यातुमुचितः.

153

In the footnotes to the colophon on p. 546, for "Gs 150" read "G₄ 150", and in the following note (marked by) read "अभिनिर्योण" for "अभिनिर्यण".

154

13 ^{ad}) But in 5. 161. 11 Dhṛṣṭadyumna (and not Arjuna) is called Senāpatipati!

155

13 ^b) दूरपातया. Cf. दूरपाती in 5. 162. 25^b.

18 ^b) तली = तलव्रवान् 'having an arm-guard'.

28 As regards *sequence*, it would be better to read st. 31 after st. 28, as this sequence is supported by K1.2 D1 S, as well as by Ś1.

156

The formal grant of second sight to Saṃjaya is described at the commencement of the Bhīṣma. parvan; but Saṃjaya appears here to have been already so gifted, and describes at Dhṛtarāṣṭra's request the incidents which occur outside. This anticipation involving inconsistency leads parts of the ensuing narrative to be ascribed to Vaiśampāyana in some MSS.; see v.l. to 5. 166. 38; 179. 30; 193. 66; 194. 15. The narrative is

resumed by Vaisampāyana in adhy. 195.

1 ^a) अकुर्वन्त, verbal stem-transfer! Recurs in 5. 162. 1.

157

18 ^a) लोहाभिहार, a military ceremony which Dev. explains as लोहेषु मन्त्रेण देवताह्वानम् । राणां नीराजन-विधिर्वा.

158

18 ^b) संसृष्टो दारुणेन; अस्त्रेण must be न चेच्छाम्यथ पाण्डवैः (सुद्धम्) 5. 57. 27; चक्षुष्मतां वै (भाग्याय) स्पृहयामि 69. 1; उद्भूयुक्तं (यानं) समारूढौ 141. 40; तन्मे (मनो) दहति संप्रतं 142. 7. — ^a) पदा भूमिमुपस्पृशन् euphemistic for 'a mortal'; Dev. Arj.: मर्त्यः. See notes to 4. 15. 15^b. Cf. also App. I, No. 11, line 16.

25 ^b) तालमात्रं. See notes to 5. 26. 23^c.

26 ^a) पर्यायधर्मेण. Dev. Arj.: राज्ञः पुत्र इति कमधर्मेण. Sarv.: पर्यायः परिक्रमः पौरुषम्. But the commentators omit to explain पर्यायात् in 23^c. See notes to 5. 50. 58^a.

30 ^a) अमानुष्य = अपौरुष.

33 ^a) Dev. and Arj. explain that श्रेण्यां (=सभायां) refers to Yudhishtira as Kaṅka, कक्ष्यां (=मह-व्यापारे) to Bhīma as Ballava, and वेण्यां (=अपुरुषत्विहेन) to Arjuna as Brhannadā at the court of Virāṭa.

160

9 ^a) The large number of variants of the different groups of MSS. for a perfectly simple pāda suggests that there was an original hiatus (तथेत्याह *अर्जुनः), which can be confidently restored in the text.

28 ^a) उद्भवामी = शीघ्रया उद्भी (Dev.). In Raghu 5. 32 the phrase उद्भवामीशत is explained by commentators as 'a hundred of camels and mares'. Cf. Kāśikā on Pāp. 6. 2. 40.

162

25 ^a) तुभ्यं may be explained here as त्वदर्थः; but it is possibly a case of dative for genitive, as in मह्यं in 5. 145. 11^a. Cf. विदितं तुभ्यं 5. 177. 20; गुरवस्तुभ्यं 5. 186. 17.

164

6 ^b) संसृष्टोऽश्रमवासिना. Sarv. explains the double

crasis as आर्षः; Dev. and Arj. would take अश्रम as 'chāndasa' for आश्रम. Cf. note on 5. 103. 19^a.

173

5 ^a) प्रवेरिता = प्रक्षिप्ता (Arj.). The variants show that it is an unusual word; probably irregularly formed as प्र+अव+इरित. See PW; but Monier Williams suggests वेल् 'to toss, agitate'. The word recurs in 1. 17. 23 as प्रवेरितं (v.l. 'वेपितं, 'चोदितं').

174

3 ^a) Other instances of such indirect construction with इति will be found in 1. 1. 101; 47. 8; 213. 60.

21 ^a) "Fulfilled (be) your desire (मनः) for which you languish". The S variant तपः (for मनः) is suggested by परिशुष्यति, but it is clearly out of place, as Ambā has not yet commenced her austerities.

178

14 ^a) प्रशशाम. See notes to 5. 26. 7^a.

29 ^a) Dev. Arj.: निःसंशयेन संशयाभावेन । श्रेयान् समर्थानां श्रेष्ठः.

179

11 ^a) तत्कुलीन 'of that family'. The word recurs in 1. 126. 34; also तत्कुलेय 1. 169. 13 (v.l. 'कुलीन').

180

26 ^a) कुर्मि. Cf. मा कृध्वन् 5. 56. 60, an equally irregular form. To the Vulgate the reading, which is preserved by S, is of course repugnant.

181

2 ^a) उपवृत्त (=उपावृत्त) may be taken in the ordinary sense of 'returned' (Nil. परावृत्त), but possibly it means here 'turned or rolled on the ground' (Dev. Arj. लुठित) or 'recovered, refreshed'. The word recurs in 1. 1. 136.

8 ^a) अच्छिदं, for अच्छिन्नदं. Cf. अयुजं 5. 186. 2.

15 ^a) गोरुतं 'as far as a cow's lowing can be heard'; two krośas, according to Hemacandra, Abhidh. Cintā. 3. 551.

29 ^a) लोमवाहिनिः. Dev.: लोमि वहन्तीति लोमवाहिनः । अथ वा लोमवदक्षिपक्ष्मवद्वहन्तीति शीघ्रचारिस्त्वमुक्तम्.

182

10 In the footnotes, for the number "681*" of the additional passage, read "581*".

183

7 °) अभ्यहृतत्, change of conjugation. Recurs in 5. 185. 6.

16 °) कृष्टिपेण being one of Bhīṣma's ancestors, the N variant विवृणोति conveys the same idea.

185

15 The variants are meant to avoid repetition of तदा.

190

1 °) स्वजने. The text reading is shown by T G and practically the whole of B. Both the Vulgate and KM readings are obvious emendations meant to avoid the difficult phrase. The meaning is not clear; but perhaps चकार is simplex for causative, and the sense is that Drupada made all his relatives take care of the child. Other instances of the use of simplex for causative: प्रपत्ये 5. 61. 5;

वर्तते 90. 8; लकार 102. 27; प्रजायते 134. 18.

9 °) दाशार्णकस्य. Although the reading दाशार्णकस्य is better authenticated here by MSS., the text-reading is shown by B and is supported by the repetition of the word as दाशार्णक in 10°, 19° below; and in 5. 191. 11°, 19°; 192. 6°, 12° etc., where the variants are negligible. In spite of some confusion in this and the following chapters, the name of the country is Daśārṇa, and the derivative Daśārṇaka designates the ruler.

192

23 °) मध्वक्ष. Cf. 5. 50. 20°.

193

2 °) किञ्चित् कालान्तरं. The variants in the repetition of the phrase in 5° are not considerable.

18 °) ते for त्वया; see Hopkins, *JAOS.* 61 (1931), p. 285. Cf. मुक्तं मे (= मया) 5. 104. 12 (no v.l.).

29 °) किल्बिष in the old sense of 'offence', 'injury'.

54 °) चैत्य, sacred tree, place of worship. Cf. 1. 1. 169; 138. 25.

ERRATA

 Only mistakes in the constituted text have been listed here. For other corrections see the *Addenda et Corrigenda*.

Adhy. & Sl. No.	For	Read	Adhy. & Sl. No.	For	Read
1. 21	युधितांश्च	युधि तांश्च	49. 22	नामायुतं	नागायुतं
9. 38	त्रिशिरस्तदा	त्रिशिरसस्तदा	50. 8	सैक्यायसं	सैक्यायसं
22. 13	सेन्द्रान्	सेन्द्रान् ।	50. 23	ममा	मम
22. 34	सिमीके	समीके	84. 6	चतुर्युक्ता	चतुर्युक्ता
23. 26	मीमसेनश्च	भीमसेनश्च	88. 13	भिर्वाहणानां	भिर्वाहणानां
29. 17	वृत्रे	वृत्ते	88. 20	शीलवृत्तो	शीलवृत्तो
30. 34	प्रासा	प्रासाः	88. 82	धनोभीमं	धनो भीमं
32. 25	स्वेवमन्ये	स्वेव मन्ये	117. 16	प्रतिह्लासि	प्रतिगृह्णामि
34. 38	श्वात्रक्षत्यं	श्वात्रक्षत्यं	125. 25	पाण्डवैवृष्णिं	पाण्डवैवृष्णिं
34. 53	डुराद्	डुराद्	130. 22	बलभोजं	बलभोजं
35. 28	तेन	तेन	132. 36	परतैररपि	परतैररपि
36. 23	तमो	तपो	152. 21	दश सेना	दशसेना
36. 64	गावो	गावः	154. 14	चव	चैव
37. 9	नराधिपः	नराधिप	191. 13	संबन्धी	संबन्धी
44. 12	वृद्धिं	वृत्तिं			

